

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

**«ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ» КеАҚ
НАО «ПАВЛОДАРСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН»**

*Академик Қаныш Сәтбаевтың 125 жылдығына арналған
ҒҰЛАМАЛАР: ҚАНЫШ СӘТПАЕВ ПЕН ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
материалдары*

ҒҰЛАМАЛАР: ҚАНЫШ СӘТПАЕВ ПЕН ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН
*Материалы
международной научно-практической конференции,
посвященной 125-летию академика Каныша Сатпаева*

**Павлодар
2024 ж.**

УДК 001 (574)

ББК 72 (Қаз)

Ғ 89

Жалпы редактор: Басқарма мүшесі – ғылыми жұмыс жөніндегі проректор Б.С. Есенгельдин.

Жауапты редактор: Зерттеулерді қолдау департаментінің директоры Б.А. Байдалинова

Под общей редакцией: Члена правления – проректора по научной работе Есенгельдина Б.С.

Г 89 **Ответственный редактор:** Директор департамента по поддержке исследований Байдалинова Б.А.

Академик Қаныш Сәтбаевтың 125 жылдығына арналған «**Ғұламалар: Қаныш Сәтбаев пен Әлкей Марғұлан**»: атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары = «**Ғұламалар: Қаныш Сәтбаев пен Әлкей Марғұлан**»: материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 125-летию академика Каныша Сатпаева – Павлодар: ППУ имени Әлкей Марғұлан, 2024-983 б.-қазақша, орысша.

ISBN 978-601-267-796-6

Академик Қаныш Сәтбаевтың 125 жылдығына арналған «**Ғұламалар: Қаныш Сәтбаев пен Әлкей Марғұлан**» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары жинаққа кірді.

Жинақ жоғары және орта мектеп оқытушыларына, докторанттарға, магистранттарға, студенттерге және оқушыларға арналған.

В сборник вошли материалы Международной научно-практической конференции «**Ғұламалар: Қаныш Сәтбаев пен Әлкей Марғұлан**» посвященной 125-летию академика Каныша Сатпаева.

Сборник предназначен для преподавателей высшей и средней школы, докторантов, магистрантов, студентов и школьников.

ISBN 978-601-267-796-6

© Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті , 2024 ж

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

БАЛАЛАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКА

Амурбаева А.Т.

Павлодар облысы Білім басқармасының
«Дарынды қыз балаларға арналған,
«БІЛІМ-ИННОВАЦИЯ» лицей-интернаты» КММ, Павлодар қ.

Аңдатпа: Тәрбие-бұл адам қызметінің кез-келген саласында болатын, сонымен қатар әрдайым белгілі бір проблемалармен қоршалған күрделі және көп сатылы процесс. Біріншіден, уақыт, қоғам, мәдени құндылықтар өзгереді. Екіншіден, ата-ана болу ешқашан оңай болған емес. Тәрбие процесі мектепте де бар, өйткені оқыту қазіргі балалардың өмірінде едәуір бөлігін алады. Өздеріңіз білетіндей, қоғамда тұлға дамиды, ал қоршаған орта құндылықтардың, принциптердің, моральдық қасиеттер мен мінездің қалыптасуына ықпал етеді. Балаларды тәрбиелеуде заманауи педагогика маңызды рөл атқарады, өйткені мұғалім оқушыларға материалды жеткізіп, оларды емтиханға дайындап қана қоймай, өзін-өзі жүзеге асыру үшін оңтайлы жағдай жасап, сонымен қатар дұрыс адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруы керек. Бұл мақалада біз балаларды тәрбиелеудегі заманауи педагогиканың рөлін, бар проблемалар мен тәсілдерді қарастырамыз.

Түйінді сөздер. Педагогика, тәрбие, оқушы, адамгершілік қасиеттер.

Аннотация. Воспитательный процесс присутствует и в школе, поскольку обучение занимает немалую часть в жизни современных детей. Как известно, в обществе развивается личность, а окружение способствует формированию ценностей, принципов, моральных качеств и характера. Современная педагогика в воспитании детей играет важную роль, поскольку учителю нужно не только донести до учеников материал и подготовить их к экзаменам, но и создать оптимальные условия для самореализации, а также сформировать правильные нравственные ценности. В этой статье рассмотрим роль современной педагогики в воспитании детей, существующие проблемы и подходы.

Ключевые слова. Педагогика, воспитание, ученик, нравственные качества.

Annotation. Education is a complex and multi-stage process that is present in any field of human activity, and has always been surrounded by certain problems. Firstly, times, society, and cultural values were changing. Secondly, parenting has never been easy. The educational process is also present at school, since education occupies a significant part in the lives of modern children. As you know, personality develops in society, and the environment contributes to the formation of values, principles, moral qualities and character. Modern pedagogy plays an important role in the upbringing of children, because the teacher needs not only to convey the material to the students and prepare them for exams, but also to create optimal conditions for self-realization, as well as to form the right moral values. In this article, we will consider the role of modern pedagogy in the upbringing of children, existing problems and approaches.

Keywords: Pedagogy, education, student, moral qualities.

Өткен ғасырдың 90-жылдарына дейін мектеп балаларды тәрбиелеу міндетін өз мойнына алуы керек еді, өйткені сол кездегі

мемлекеттің басты мақсаты белгілі бір құндылықтарды қалыптастыру болды. XX ғасырдың соңында мұғалімдер оқушыларды тәрбиелеу жөніндегі қызметті жүзеге асыруға міндетті емес, тек оларды бағдарлама бойынша оқытуға міндетті, ал барлық тәрбие тек ата-аналарға тиесілі деген шешім қабылданды. Дағдарыс, қоғамдағы моральдық принциптердің алшақтығы, жастар арасында толеранттылық пен басқа құндылықтардың болмауы басталған кезде мемлекет мектеп тәрбиесінің маңыздылығы туралы ойлады.

Қазіргі педагогика осы мәселеде белгілі бір мүмкіндіктер мен шектеулермен шектеледі. Мектеп тәрбиесінің мақсаты - оқушыларды бағдарлама бойынша оқыту ғана емес, сонымен қатар тұлғаның үйлесімді, жан-жақты дамуы, сондай-ақ жауапкершілік, өзін-өзі тәрбиелеу, тәуелсіздік және т. б. сияқты қасиеттерді сіңіру [1].

Қазіргі мұғалімдердің көпшілігі мектеп тәрбиесінің маңыздылығын және қоғамның қаншалықты қайғылы күйде екенін түсінеді. Толеранттылықтың болмауы, адамгершілік құндылықтардың төмендеуі және басқа да көптеген мәселелерді үйдің қабырғаларында ғана емес, сонымен қатар білім беру мекемесінде де шешу қажет. Мұны түсіну оны шешудің үлкен қадамы болып табылады.

Мектеп балалардың қоғамда болуын қамтамасыз етеді, және онда адам дамиды, тұлға мен мінез қалыптасады, моральдық принциптер мен құндылықтар қалыптасады. Тиісінше, мұғалімнің міндеті – балаларды дұрыс бағыттау, қорлауға жол бермеу, оқушылардың проблемаларына бей-жай қарамау. Сонымен қатар, мұғалім мектеп оқушыларымен жеке байланысының қалай жүретінін, оның қандай мысал келтіретінін айтқанын қадағалап отыруы керек. Егер мұғалім оқушының дауысын көтеріп, оны қорлауға мүмкіндік берсе, онда оның сыныптастары мұны қалыпты деп санайды.

Қазіргі педагогикада балалардың жан-жақты дамуына көптеген мүмкіндіктер бар. Мысалы, сіз сыныптан тыс жұмыстарды, қызығушылық үйірмелерін, танымдық шеберлік сыныптарын, психологиялық тренингтерді және т.б. ұйымдастыра аласыз.

Қазіргі ұрпақ өз құқықтары мен таңдау еркіндігін өте жоғары бағалайды, сондықтан демократия қағидаты бойынша білім беру процесін құру маңызды. Мұғалім оқушылармен өзара әрекеттесуі керек, ал оқу процесі өзара түсіністік пен қолдау атмосферасы болатындай етіп құрылуы керек. Мұғалім ережелер мен теоремалардың иесі емес, баланың өміріне және оның жеке басының қалыптасуына қатысатын маңызды адам.

Егер сіз мектеп пен ата-аналардың тәрбие процесіне қатысты еркін өзара әрекеттесуін жасасаңыз, үлкен нәтижеге қол жеткізуге

болады. Егер мұғалімдер мен баланың отбасы тәрбиелеу үшін бірлескен күш салса, жақсы нәтижеге қол жеткізіледі.

Мүмкіндіктерден басқа, қазіргі педагогикада білім беру процесіне теріс әсер ететін шектеулер бар. Ең өзекті мәселе - қоғамдық дағдарыс мектепке тікелей әсер етеді. Қазіргі балалар айтарлықтай ерекшеленеді және жыл сайын мектептен алыстап барады. Тиісінше, қазіргі ұрпақ тәрбие процесінде заманауи көзқарасты талап етеді. Мамандар сонымен қатар қазіргі мектеп оқушылары Батыс елдерінің мәдениеті мен құндылықтарына көбірек көңіл бөле бастады деп мәлімдейді. Тәрбиешілер оқушылардың шынайы ойлары мен тілектерін түсіне алмайды, олармен ортақ тіл таба алмайды, сонымен қатар олардың мәселелерін түсінбейді және оларды жиі құнсыздандырады. Компьютерлік технологиялар мен интернет тірі қарым-қатынасты барған сайын ығыстырып келеді, сондықтан балалар виртуалды әлемді мектеп іс-шараларынан артық көреді. Бұл студенттердің сабақтардың тиісті санын өткізуге асығуының және әртүрлі үйірмелер мен сыныптан тыс жұмыстардан бас тартып, үйге жүгіруінің басты себебі. Сонымен қатар, билік оқу процесінің тиімділігін өткізілген іс-шаралар санына және осы мәселе бойынша оқытушылар толтырған құжаттамаға назар аудара отырып бағалайды. Тиісінше, қағаздармен шексіз жұмыс істеудің арқасында мұғалімде шынымен тиімді білім беру қызметін жүзеге асыруға уақыт жетіспейді.

Қазіргі мектепте балаларды тәрбиелеу жөніндегі міндеттердің негізгі шеңбері сынып жетекшісінің мойнына түседі, ол сонымен қатар оқытушылық қызмет атқарады, құжаттамамен жұмыс істейді және т.б. сынып жетекшілігін жүргізетін қазіргі мұғалімге көптеген міндеттемелер жүктелген, соның салдарынан тәрбие жұмысын толық орындау мүмкін емес. Бұл процесті тиімдірек ету үшін сынып жетекшілерінің міндеттерін азайту қажет.

Мектеп тәрбиесі бүкіл оқу кезеңінде оқушының өмірінде маңызды рөл атқарады. Бала балабақшадан кейін мектепке келгенде, ол бейімделудің қиын кезеңін бастайды. Ол жаңа кестеге, өзіне жүктелген міндеттер мен жауапкершіліктерге, декорацияның өзгеруіне және жаңа тұлғаларға үйрене бастайды. Осы уақытта тұлға мен құндылықтар жүйесі қалыптасады, сондықтан оған тек мұғалім ғана емес, сонымен қатар мүмкіндіктер шеңбері әлдеқайда кең ата-аналар да қатысуы маңызды.

Бұл жастағы тәрбие жан-жақты болуы керек, өйткені бастауыш сыныптарда балалардың қызығушылықтары жиі өзгереді, олар әлемді белсенді біледі, қоғаммен байланыс орнатуды үйренеді.

Орта сыныптарда өтпелі жас, өмірлік белгілерді орнату, болашақ өмір мен мамандық туралы шамамен түсінік бар. Осы кезеңде тәрбие оқушылардың қоршаған ортамен өзара әрекеттесуіне бағытталуы керек. Қазіргі педагогика орта сыныптарда алкоголь мен есірткінің зияны туралы әртүрлі профилактикалық әңгімелер мен сыныптан тыс шараларды, сондай-ақ жыныстық тәрбиені қарастырады.

Жоғары сыныптарда тәрбие оқушылардың жеке басын түпкілікті қалыптастыруға, өмірлік бағдарларды, адамгершілік құндылықтар шкаласын, әлеуметтік ұстаным мен әлемге көзқарасты нақты қоюға бағытталуы керек. Қазіргі педагогика оқушылардың жасына байланысты басымдықтарды өзгерте отырып, мектеп өмірінде тәрбие процесін жүзеге асыруы керек. Бірақ әр оқушыға түсіну мен құрмет қажет екенін ескеру маңызды: бірінші сыныптан бастап түлекке дейін [2].

Қазіргі уақытта бәрі тез өзгеруде, оның ішінде білім беру мекемелеріндегі тәрбие тәсілдері де бар. Мысалы, 10 жыл бұрын болған нәрсе қазір мүлдем ескірген. Бүгін педагогикада келесі тәсілдер бар:

Белсенді. Бұл тәсілдің принципі - баланың мектеп өміріне бейімделуі, қоғаммен өзара әрекеттесуді үйренуі, әлемді білуі және кез-келген іс-әрекет барысында практикалық дағдыларды игеруі. Бұл тәсіл қазіргі педагогикада ең тиімді болып табылады, өйткені ол баланы ынталандыруға мүмкіндік береді.

Құндылық. Бұл қазіргі тенденцияларға байланысты өзгертін тәсіл. Бұл әрбір жаңа ұрпақ қазіргі уақытта басым болатын құндылықтарды алады дегенді білдіреді. Мысалы, толеранттылық, адалдық, мейірімділік, адамдарға деген құрмет, объективтілік және т. б. мұндай тәсілдің проблемасы-қазіргі ұрпақ басқа құндылықтар мен нормаларды игеруге бейімделген, мысалы: өз өлкесінің тарихын білгісі келмеу, жаман әдеттер мен қоғамға жат мінез-құлықты қалыпқа келтіру, ақшалай әл-ауқатты рухани құндылықтардан жоғарылату және т. б.

Адам шоғырланған. Бұл баланың қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне барынша бағытталған білім беру және тәрбие үрдісінен тұратын ең жас тәсіл.

Мәдениеттану. Бұл тәрбиелік тәсіл оқушыларды кіші Отанының тарихы мен дәстүрлерімен таныстыруға бағытталған. Тәрбие ортасы мәдени құндылықтарға көп көңіл бөлетіндей етіп құрылған, тақырыптық үйірмелер ұйымдастырылып, өлке тарихы зерттеледі.

Тұлғаға бағытталған. Бұл тәрбиелік тәсілде оқушының мүмкіндіктері мен әлеуетіне бағдар басым. Мысалы, бір сыныптағы екі баланың қызығушылықтары мен қабілеттері мүлдем өзгеше болуы мүмкін. Біреуі математика мәселелерін жақсы шешеді және сурет салғанды ұнатады делік, ал екіншісі теңдеуді мүлдем түсінбейді және

эссе жазғанды ұнатады. Бұл тәсіл өмірде жүзеге асыра алатын Тәуелсіз адамдарды тәрбиелеуге болатындығына бағытталған.

Демократиялық. Бұл тәсіл оқушылардың құқықтары мен бостандықтарына, өзара түсіністік, қолдау және Құрмет атмосферасына негізделген. Демократиялық тәсіл өзінің жеке шекараларын ғана емес, басқа адамдарды да құрметтейтін қалыпты психологиялық денсаулығы бар біртұтас тұлғаларды тәрбиелеуге мүмкіндік береді [3].

Қазіргі педагогика балаларды тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады. Дұрыс құндылықтар мен өмірлік бағдарлары бар тәуелсіз тұлғаларды өсіруге мүмкіндік беретін жаңа жүйелер мен принциптерге көшу маңызды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық мәселелері және тарихы // Алматы, «Білім» 2004.
2. Этнопедагогика народов Казахстана /Под ред. Г.Н.Волкова, К.Ж.Кожаметовой. - Алматы, 2001.
3. Оразбекова К.А. Научно-педагогические основы воспитания личности. Алматы, 2000.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНОГО ЗНАНИЯ И ОБРАЗОВАНИЯ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Мансуров У.Н.

к.и.н., профессор, Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Аннотация. Соңғы жылдары Өзбекстан Республикасының білім беру жүйесінде еңбек нарығында сұранысқа ие жоғары білікті кадрларды қалыптастыруға бағытталған түбегейлі өзгерістер орын алуда. Осыған байланысты ел басшылығы білім беру жүйесін белсенді реформалауда, оның аясында гуманитарлық білім беруді дамытуда әлеуметтік-гуманитарлық үрдістер үлкен рөл атқарады. Бұл мақалада ғылыми-техникалық прогрес дәуіріндегі жаратылыстану ғылымдарымен қатар қоғамдық-гуманитарлық пәндерді оқудың маңыздылығы және Жаңа Өзбекстандағы гуманитарлық білімнің дамуының негізгі әлеуметтік-мәдени тенденциялары көрсетілген.

Негізгі сөздер: Жаңа Өзбекстан, гуманитарлық білім, гуманитарлық ғылымдар, әлеуметтік ғылымдар, ұлттық мәдениет, мәдениеттану, рухани құндылықтар, қоғамдық даму, материалдық мұра, материалдық емес мұра.

Аннотация. В последние годы в системе образования Республики Узбекистан происходят кардинальные изменения, направленные на формирование высококвалифицированных кадров, востребованных на рынке труда. В этой связи руководство страны предпринимает активные реформы системы образования, в

контексте которых социально гуманитарные тенденции развития гуманитарного образования играют большую роль. В данной статье освещаются о важности изучения социально-гуманитарных дисциплин, наряду с естественно-научными науками в эпоху научно-технического прогресса и ключевые социально-культурные тенденции развития гуманитарного образования в Новом Узбекистане.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, гуманитарное образование, гуманитарные науки, социальные науки, национальная культура, культурология, духовные ценности, общественные развития, материальное наследие, нематериальное наследие.

Abstract. *In recent years, the education system of the Republic of Uzbekistan has undergone drastic changes aimed at the formation of highly qualified personnel in demand in the labor market. In this regard, the country's leadership is undertaking active reforms of the education system, in the context of which social and humanitarian trends in the development of humanitarian education play a large role. This article highlights the importance of studying social and humanitarian disciplines, along with the natural sciences in the era of scientific and technological progress and the key socio-cultural trends in the development of humanitarian education in New Uzbekistan.*

Keywords: *New Uzbekistan, humanitarian education, humanities, social sciences, national culture, cultural studies, social development, spiritual values, material heritage, intangible heritage.*

Наука помогает нам находить решения для проблем повседневной жизни и искать ответы на загадки Вселенной. Другими словами, она является одним из важнейших источников знаний. Гуманитарные науки изучают самого человека, его духовный мир. Такое знание позволяет прогнозировать поведение, избегать конфликтов, лечить некоторые болезни. Социальные, или общественные, науки занимаются изучением всего общества.

Социальная жизнь людей – это непрекращающийся процесс деятельности множества человеческих индивидов, которые, образуя различного рода объединения, группы и т.д., направляют свои кооперированные усилия на решение всевозможных социально значимых задач с помощью особой системы средств. Она представляет собой сложную динамическую систему, исторически обусловленный, развивающийся организм, в котором присутствуют субъекты, сферы и средства человеческой деятельности, сама деятельность.

Деятельность людей и удовлетворение их потребностей составляют самую глубокую необходимость общественной жизни. Любое общество в своем движении вбирает в себя социальные, культурные, экономические, экологические, правовые и иные формы развития. На этих направлениях развития идет борьба между новой и старой тенденцией, что является движущей силой развития общества. В процессе человеческой деятельности обе тенденции находятся в

диалектической взаимосвязи. То, что направляет развитие, есть новое, а то, что тормозит – это есть старое. Новое вырастает из старого. Все положительное и ценное, что было в старом, остается в новом. Развитие нового и старого, борьба между ними может осуществляться и осуществляется при самом различном понимании истории, в том числе и при материалистическом ее понимании.

Всякое общество не следует ограничивать и сводить только к экономическим аспектам социальной жизни. Оно не может развиваться, не включив в себя культуру и нравственность, которые не только глубже экономики, но и фундаментальнее ее. Формационный подход к истории, охватывая преимущественно материальные факторы развития, фактически не указывает на ту созидательную, творческую силу, которая обеспечивает собственное движение производительных сил и функционирование производственных отношений как двух сторон общественного организма – самого человека.

Каждое общество формируется со своими отличительными чертами, с национальными особенностями, со своим своеобразием. Развитие цивилизации немыслимо без знаний о человеке и обществе. «гуманитарные науки нигде в мире, – по утверждению Ю.Н.Афанасьева, – не заняли достойного и принадлежащего им по праву места». В то же время социально-гуманитарные науки призваны заблаговременно предупреждать общество об ожидающих его трудностях, разрабатывать альтернативные варианты решений и обосновывать выбор оптимальных. Их смысл и предназначение состоят в том, чтобы обеспечивать надежное социальное прогнозирование. Гуманизация и демократизация общества, его культурное, научное, образовательное развитие, проведение социально-экономических реформ, решение экономических, межнациональных, правовых и иных проблем невозможны без одновременного развития социально-гуманитарных наук, приращения и генерирования новых научных знаний.

Узбекистан уверенно вступил в совершенно новый этап своего развития. Реформы, проводимые в стране в последние годы, отличаются комплексностью, призваны изменить жизнь народа, привнести в сферы лучший мировой опыт. Внимание к сфере образования становится особенно актуальным во всем мире в век глобализации и информационных технологий, когда уровень развития страны определяется не только социально-экономическими, культурными показателями, оценкой силы и мощи, но опирается во многом и на ее интеллектуальный потенциал. Ведь именно научно-технический прогресс,

основы которого закладываются в образовательной среде, является центральным звеном устойчивого развития и процветания страны.

Образование – жизненно важное направление, которое лежит в основе всех созидательных реформ и комплексных преобразований. Их устойчивость в этом секторе обеспечивает экономический рост государства. А главная задача руководства страны – создать для подрастающего поколения такие условия, при которых они будут чувствовать заботу и внимание. Вопросы совершенствования образования всегда оставались в центре внимания правительства нашей республики. В частности, в своем выступлении «Учителя и наставники – самая важная наша опора в построении нового Узбекистана» посвященном Дню учителя и наставника, Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев отметил, что «Для всех нас ясно, что наука, образование, воспитание – это краеугольный камень развития, сила, приумножающая мощь страны и народа. Завтрашний день, будущее Родины неразрывно связаны с системой образования и воспитанием, которое получают сегодня наши дети». На современном этапе развития гражданского общества, происходящего в нашей стране, изменения, направленные на формирование интеллектуального капитала личности.

Стремительно развивающийся Узбекистан занимает устойчивые позиции в общемировом пространстве. В связи с этим актуализируется проблема гуманитарного образования и воспитания, формирования личности, обладающей могучим интеллектуальным потенциалом. «Согласно идее «Новый Узбекистан начинается со школьного порога» система образования радикально реформируется» - подчеркивает учёный Содик Сафоев.

В процессе духовного и социального развития личности, формирования ее мировоззрения и активной социальной позиции велика роль социально гуманитарного знания. Интеллектуальный компонент в структуре профессионального сознания личности информационной цивилизации должен быть подвижным и динамичным. Новый стиль мышления в современных социально-гуманитарных науках включает в себя изменение характера познавательной деятельности: единство процессов и методов научного познания, гибкость и многогранность мышления, взаимосвязь интуитивного, эмоционально-чувственного, наглядно-образного и логического мышления. Только специалист с активным и творческим профессиональным мышлением способен к осуществлению профессиональной деятельности, соответствующей высокому уровню развития социальных отношений в современном обществе.

Общества и государства в своей истории переживают времена, когда стабильность нарушается. Один из таких периодов сегодня выпал на долю Узбекистана, который испытывает влияние глобализационных процессов. Устойчивость общественной жизни может поддерживаться различными средствами, находящимися в распоряжении государства. Самые популярные из них – силовые. Однако с их помощью поддерживается лишь внешняя стабильность. Такое состояние можно охарактеризовать как "стабильность нестабильности", поскольку навязываемые извне правила и нормы лишь ненадолго могут обеспечивать спокойствие. Другое следствие отсутствия внутреннего морального стержня, устойчивых ценностных ориентиров – стабильность, постепенно переходящая в застой. Стабильность нестабильности и застой – лишь две стороны одной медали, неподготовленности человека к достойной жизни в гражданском обществе, т.е. отсутствия того, что дает институтированная таким обществом гуманистическая ориентация всей общественной жизни. Настоящая долгосрочная стабильность – это, в первую очередь, внутреннее состояние человека, затрагивающее все сферы его жизни. Однако становлению такого состояния нужно помочь, а вот как осуществить такую помощь – проблема, которую можно решить только с позиций современного научного знания. Это знание по определению – гуманитарное. Главная функция гуманитарных наук – получать научное знание о человеке в разных аспектах.

Обратимся к некоторым гуманитарным знаниям, которые двигают общество. Разговор о гуманитарном познании обычно начинают с истории, которая была и всегда остается сильнейшим средством духовного воспитания общества, а в арсенале политиков – ещё и острым идеологическим оружием в конкурентной борьбе. История воспитывает патриотизм, любовь к Родине через познание прошлого. Исторический процесс – это длящаяся во времени коллективная драма, действующими лицами которой являются крупные социальные общности – народы, классы, государства, цивилизации. И поскольку люди являются заинтересованными участниками этой драмы, их неизменно волнует вопрос: какова связь прошлого, настоящего и будущего, что ждет впереди, есть ли какие-либо гарантии счастливого исхода надвигающихся событий? Следом за ней идёт социологии – наука об обществе. Она имеет методологическую функцию по отношению к другим научным дисциплинам гуманитарного цикла. Объект этой науки – социальные связи, социальное взаимодействие, социальные отношения. Она рассматривает общественные факты и явления в наиболее общем аспекте и призвана без

обмана и пропагандистского тумана давать знание о том, что на самом деле происходит вокруг нас. Без опоры на такое знание невозможно влиять на развитие общественных процессов в направлении, не противоречащем естественной логике эволюции человечества. А если учесть, что Узбекистан строит гражданское общество – еще понятнее и яснее станет вопрос более глубокого изучения сущности гражданского общества, в котором мы будем жить. Реальная свобода личности становится возможной в обществе подлинной демократии, где не государство, не политическая власть господствует над обществом и его членами, а общество имеет безусловное первенство по отношению к государству. Переход к такому обществу — исторически длительный процесс, и он связан с формированием гражданского общества. Личность формируется в процессе гражданского воспитания. То, что такое воспитание является средством подготовки людей к жизни в гражданском обществе, кажется само собой разумеющимся. Однако эта, вроде бы очевидная, истина на самом деле воспринимается неоднозначно. Воспитание нечасто связывается с идеей формирования гражданского общества. Считается, что патриотическое воспитание есть гражданское. Но, надо отметить, что категория гражданского общества отражает новое качественное состояние общества, основанное на развитых формах его самоорганизации и саморегуляции. Такому обществу противостоит не просто «не гражданское» общество, т.е. общество, не обладающее качествами гражданского. Ему противостоит общество насилия, подавления личности, государственного тотального контроля за общественной и личной жизнью его членов.

Подготовка к жизни в таком обществе и само его существование станут реальностью, если образовательный процесс организовать так, чтобы за годы учебы ученики не только получили знания о своих правах, свободах и обязанностях (это даст школьное образование). Важно, чтобы они научились уважать права и свободы личности, проявлять национальную и религиозную терпимость, уважительное отношение к языкам, традициям и культуре других народов (это даст высшая школа). Смысл образования состоит в том, чтобы воспитать не только хорошо информированных людей, но и нравственных, ответственных, добропорядочных граждан. Много поучительного можно извлечь из культурологии. Успех образовательной деятельности, а тем самым – достижение общественной стабильности, зависит от того, чему мы учим подрастающего человека, то есть от того, как представлено содержание образования. Опыт многих лет и специальные исследования в этой области показали, что наиболее адекватным потребностям общества является культурологический

подход к содержанию образования. В этом случае открываются возможности для овладения студентами богатствами человеческой культуры, представленными в форме социального опыта. Приобщение человека к такому опыту открывает возможности обеспечить стабильность современного общества и уверенное движение вперед. Много неприятностей в общественной жизни последних лет, проецирующихся на частную жизнь каждого, можно было бы избежать, если бы общественное сознание и государственная политика были более восприимчивы ко всей обширной сфере социально-гуманитарного научного познания. Здесь уместно сказать о роли политологии в системе гуманитарного образования.

Понятно, что современная высшая школа всё усложняется и усложняется. В настоящее время много говорят и пишут о фундаментализации высшего образования. К сожалению, далеко не всегда за этими разговорами стоит что-то иное, кроме желания авторов поменять учебные планы, увеличить часы на математику, физику и т.д. Конечно, проблема организации учебного процесса по естественным наукам актуальна. Но прежде нужно было бы разобраться более детально в самой идее фундаментализации высшего образования, чтобы она не была лишь очередной данью моде. Сегодня много говорят и пишут о негативных сторонах гуманитарного образования, которое якобы мешает сформироваться специалисту-профессионалу. Они воспринимаются авторами философских, социологических, культурологических работ, в сущности, почти одинаково. Вот ее общие черты: технологизация всех сторон жизни, выхолащивание человеческого начала, трансформация человека по линии: индивид – личность – актер (агент деятельности), фактор (человеческий фактор), крайняя рационализация отношений к себе, к другим людям, к миру, возникновение Homo sapientissimus (термин В.А. Кутырева), рационализированного техногенного человека, у которого вместо морали – расчет, вместо долга – программы, вместо счастья – успех и т.д. Другое название такого существа – гомутер (гомо + компьютер).

Предлагаются и средства преодоления этой ситуации. Но, по крайней мере, в том, что касается образования, они производят слабое впечатление. В настоящее время в Узбекистане отказались от ряда гуманитарных наук, таких как: Этика, Логика, Эстетика, Политология, Культурология. Но вводятся Математика для всех специальностей, Информатика для всех специальностей и т.д. Предлагают вводить новые педагогические технологии. Например, под аккомпанемент разговоров о развитии личности, о внимании к воспитанию, апелляций к духовности в программу подготовки учителей начальных классов и

работников детских садов ввели предмет «Технология общения с детьми». Технология фактически вытеснила методiku, которая предполагает самостоятельное личностное осмысление учителем нормативных материалов, которые ему предлагаются.

Но дают ли естественнонаучные дисциплины знания о нас самих, о наших чувствах, переживаниях, сопереживаниях? На этот вопрос точно ответил А. Минаков: «Гуманитарные дисциплины совершенно необходимы для адекватного понимания и здорового развития как отдельного человека, так и общества в целом. Основное их предназначение – формирование полноценного, нравственного и культурного человека, творцом, способным принимать нестандартные решения в социальной сфере. Функции гуманитарных дисциплин в корне отличаются от функций, присущих естественным наукам». Естественные науки дают возможность зарабатывать, иметь доход любыми способами, а гуманитарные науки – указывают границы человечности в этих материальных ценностях.

Таким образом, для воспитания личности нужны и естественнонаучные и гуманитарные науки. Нельзя отдавать предпочтение какой либо дисциплине, но при этом необходимо поднимать статус гуманитарных наук через овладение специалистами гуманитарных дисциплин иностранными языками, наличием публикаций в индексируемых журналах, умением выступать на международных образовательных мероприятиях и т.д. Это даст возможность вывести гуманитарную науку Узбекистана на международный уровень, повысит авторитет гуманитарных наук и повлияет на формирование и воспитание личности нашего общества.

Список литературы

1. Выступление През Рес Узбекистан Ш.М. Мирзиёева «Учителя и наставники – самая важная наша опора в построении нового Узбекистана» посвященном Дню учителя и наставника. – [Электронный ресурс]. Режим <https://yuz.uz/file/newspaper/30b14a74e3592fa33d3483b8e9375e82.pdf>.
2. Яблочкина И.В. Политическая история. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлению «Экономика» и экономическим специальностям / ГОУ ВПО "РЭА им. Г.В. Плеханова". Москва, 2008.
3. Васякин Б.С., Бережная М.С., Пожарская Е.Л., Дебердеева Н.А. Социально-психологическая адаптация абитуриентов и студентов регионов посредством социально-психологического тренинга // Горизонты экономики. 2014. № 6-2 (19). С. 119-125.
4. Вафаева Д.Б. Влияние политической активности граждан на процесс становления гражданского общества в Узбекистане. // Вестник науки и образования. № 13 (67). Часть 1, 2019. С. 99-101.

К.И. САТПАЕВ И А.Х. МАРГУЛАН – ИСТОРИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА

Маргулан Данель Алькеевна

спец. редактор 14-томного собрания сочинений А.Х. Маргулана.

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақала көрнекті қазақстандық ғалымдар мен қоғам қайраткерлері - Қ.И. Сәтбаев пен Ә.Х. Марғұлан арасындағы ынтымақтастық тарихын талдайды. Сәтбаев пен Марғұлан, әрқайсысы өз саласында Қазақстан мен әлемдік ғылыми қоғамдастықтың ғылымы мен мәдениетін дамытуға елеулі үлес қосты.

Мақалада олардың ғылыми жетістіктері, ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлі және елдегі ғылыми зерттеулердің дамуына әсері туралы айтылады. Автор сонымен қатар Қ.И. Сәтбаев пен Ә.Х. Марғұланның өзара іс-қимылын өз заманының әлеуметтік-тарихи жағдайлары мен сын-тегеуріндері тұрғысынан қарастырады, бұл олардың қызметінің ғылым мен қоғам үшін маңызын жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Аннотация. Данная научная статья анализирует историю сотрудничества между выдающимися казахстанскими учёными и общественными деятелями - К.И. Сатпаевым и А.Х. Маргуланом. Сатпаев и Маргулан, каждый в своей области, внесли значительный вклад в развитие науки и культуры Казахстана и мирового научного сообщества.

Статья освещает их научные достижения, роль в формировании национальной идентичности и влияние на развитие научных исследований в стране. Автор также рассматривает взаимодействие К.И. Сатпаева и А.Х. Маргулана в контексте социально-исторических условий и вызовов своего времени, что позволяет лучше понять значение их деятельности для науки и общества.

Annotation. This scientific article analyzes the history of cooperation between outstanding Kazakhstani scientists and public figures - K.I. Satpayev and A.H. Margulan. Satpayev and Margulan, each in their own field, have made a significant contribution to the development of science and culture in Kazakhstan and the world scientific community.

The article highlights their scientific achievements, their role in the formation of national identity and their impact on the development of scientific research in the country. The author also examines the interaction of K.I. Satpayev and A.H. Margulan in the context of socio-historical conditions and challenges of their time, which makes it possible to better understand the significance of their activities for science and society.

Түйінді сөздер. Қ.И. Сатпаев, Ә.Х. Марғұлан, ынтымақтастық қарым-қатынас, тарих, археология.

Ключевые слова. К. И. Сатпаев, А. Х. Маргулан, сотрудничество, история, археология.

Keywords: K. I. Satpayev, A. H. Margulan, cooperation, history, archeology.

В этом году исполнилось 125 лет К.И. Сатпаеву и 120 лет А.Х.Маргулану. Они родились в Баянауле Павлодарской области. Учились в 20-е годы 20 века в Семипалатинском педагогическом

техникуме. В последующем К.И. Сатпаев продолжил обучение в Сибирском технологическом институте (г. Томск), а А.Х. Маргулан - в Ленинградском государственном университете на факультете востоковедения. После окончания Томского института Каныш Имантаевич был направлен на работу в Карсакпай, где проработал с 1928 года по 1941 год до образования в г. Алма-Ате КазФАН СССР. А.Х. Маргулан в 1938 г решением Президиума АН СССР был направлен из Института материальной культуры (Ленинград) в сектор истории КазФАН СССР, затем в 1946 г. - сектор археологии и возглавил ЦКАЭ (Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция).

Работая в Карсакпае на протяжении тринадцати лет, К.И. Сатпаев прекрасно знал все памятники, расположенные в Центральном Казахстане. Он глубоко интересовался историей своего народа, его фольклором. Об этом говорит факт издания эпического сказания «Ер Едиге» [1] на казахском языке с предисловием К.И. Сатпаева в 1928 г. в г. Москве. В Карсакпае К.И. Сатпаев собрал ценные сведения по древним выработкам Жезказгана, а также многократно пересекая степь, он изучил расположение археологических памятников этого района.

Предложение Маргулану А.Х. работать в сфере археологии было не случайно. Солидное образование, его необычайный интерес к казахской истории, пытливый ум и трудолюбие, огромный опыт работы с архивными материалами - эти качества А.Х. Маргулана обусловили предложение Сатпаева К.И. возглавить археологию в Казахстане. Каныш Имантаевич поделился своими знаниями с Маргуланом А.Х., и они по-видимому выработали стратегию исследований этих памятников. Как геолога, К.И. Сатпаева особенно интересовала история горных выработок. Изучение этого вопроса находится на стыке нескольких наук: горного дела, геологии, металлургии, археологии др., поэтому А.Х. Маргулану постоянно было необходимо консультироваться со специалистами, в первую очередь с К.И. Сатпаевым, обращаясь к его трудам.

ЦКАЭ в 1946 г. под руководством А.Х. Маргулана начала работать в Жезказган-Улытауском регионе. Параллельно обследовались древние выработки, сакральные памятники (мавзолей Джучи, Алаша-хана), петроглифы в местности Байконур и др.

А.Х. Маргуланом изучались литературные источники и архивные материалы по древнему горному делу и металлургии, труды геологов и, в частности, труды К.И. Сатпаева [2]. Благодаря этим источникам, результатам полевых работ, советам К.И. Сатпаева появилась монография А.Х. Маргулана «Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы».

В предлагаемой статье дан краткий обзор этой монографии. Это делается с целью, чтобы широкий круг людей был в курсе этого вопроса.

О древних выработках в казахских степях впервые стало известно со времени первой российской академической экспедиции, работавшей в Казахстане в середине XVIII века. Развитие горного дела и металлургии на территории Сарыарки с древнейших времен было обусловлено полиметаллическими месторождениями, громадными массами, сосредоточенными на территории Центрального Казахстана. Здесь сохранилось огромное число древних рудников, отвалов, карьеров, оплывших ям, забоев, шахт, штолен.

Все рудные месторождения и золотые прииски в казахской степи традиционно были собственностью ханской семьи, они были недоступны для путешественников и золотоискателей. Прииски россыпного и жильного золота ханы держали в строгой тайне. С началом колониальной эпохи по следам выработок - всех основных месторождений Центрального Казахстана прошли российские геологи и горные инженеры, с этого времени началась выплавка металла из руды древних выработок. Для этой цели не нужно было добывать руду и строить заводы для ее плавки. Российские промышленники, обосновавшиеся в казахских степях, строили небольшие заводы, выплавляли медь и отправляли ее в Россию. Так началось разграбление недр Центрального Казахстана.

На территории Сарыарки встречаются два типа древних выработок: открытые и подземные. Открытый способ добычи и соответственно малые выработки небольшой глубины характерны для ранних этапов эпохи бронзы. Они представляют собой неглубокие ямы овальной формы, располагающиеся по простиранию рудного тела. В эпоху Бегазы-Дандыбая в горном деле наблюдается большой прогресс, многовековой опыт подводит древних горняков к освоению глубоко лежащих пластов руды, в результате чего появляется шахтный тип выработок.

Жезказган, Коунрад и Саяк относятся к одним из крупнейших месторождений меди в мире. Мощность окисленной медной руды в Жезказгане велика, ее нижний горизонт находится на глубине 50-60 м. Сокровища недр Жезказгана были открыты еще древними жителями Сарыарки. Их многовековые усилия привели к образованию крупнейшего центра древнего металлургического производства. Об этом свидетельствуют обширные и многочисленные карьеры, грандиозные отвалы и разносы, остатки поселений древних рудокопов Златоуст, Милыкудук, Айнаколь, Соркудук, где в культурных слоях обнаружены

предметы материального производства: орудия труда, предметы бытового обихода, слитки меди, керамика, обломки тиглей, шлаки. В начале 30-х гг. XX вв. все древние выработки Жезказгана находились еще в нетронутом первоначальном состоянии.

Большой древний массив Жезказгана стал объектом исследований после Великой Отечественной войны. Большое внимание к изучению древних выработок Жезказгана проявил президент только что созданной Академии Наук КазССР К.И. Сатпаев.

Древним обитателям Сарыарки раскрылась суть обработки руды, заключающаяся в ее дроблении, измельчении и обогащении. Собственно, этот же процесс лежит в основе современного металлургического производства.

Древние горняки добытую руду сортировали и обогащали в несколько приемов. Предварительное очищение ее от пустых пород производилось в самом забое. Первоначальный этап обработки руды в древности проводился в стороне от выработок, в черте поселений рудокопов, вблизи водных источников – озер, рек, колодцев, искусственных водоемов. Руслу рек преграждались плотинами из глыб гранита, поставленных на ребро. Серия плотин была обнаружена и обследована в Каркаралинской и Баянаульской степях, густая сеть плотин обследована возле древних выработок Жезказгана. Следы обогащения руды в виде многочисленных ям – остатков древних водоемов, отвалов, груд измельченных и промытых руд, «сплесков», «хвостов» присутствуют вблизи ряда древних выработок Центрального Казахстана: Саяке, Коунраде, Алтынсу, Шакпактасе, Жосалы, Майкаине, Бестобе, Степняке, Имантау, Жезказгане. Места обогащения руды с отвалами измельченной руды открыты во многих местах Центрального Казахстана К.И. Сатпаевым и др. На территории Сарыарки в эпоху бронзы места дробления и обогащения руды, как правило, находились рядом с древними плавильными центрами, что свидетельствует о комплексном характере производственных процессов (обогащение руды и плавка в одном месте). Следы древнего металлургического производства сконцентрированы в плавильных центрах Жезказгана (Милыкудук, Соркудук, Айнаколь), в обрыве реки Жезды.

В древности местами сбора воды для мокрого обогащения измельченной руды были «сплески» - группы ям, окруженные отвалами дробленной руды. Ямы представляли собой водосборные бассейны диаметром 3 м, глубиной 2-3 м. При отсутствии проточной воды бассейн снабжался водой из колодца, выложенного камнями и расположенного на дне большой ямы. В полупустынных районах

использование колодцев для устройства водоемов и запруд в металлургическом производстве имело огромное значение. Многолетние археологические раскопки позволили обнаружить и обследовать в древних плавильных центрах Жезказгана большую серию плавильных печей, относящихся к разному времени. По типу они различны. Наиболее раннюю серию плавильных печей составляют костровые ямы и каменные очаги, сложенные из валунов песчаника или кварцита в форме круга диаметром 1,5-2 м, глубиной до 60-80 см. На дне таких очагов или костровых ям прослеживаются остатки древесного угля, шлаки, обломки самородной меди. В подобных случаях мы имеем дело с более ранними формами плавки.

Другая серия древних плавильных печей, обнаруженных в Жезказгане и других районах Центрального Казахстана и представляющих собой небольшие горны в виде круглых ям, обложенных тонкими сланцевыми плитами или обмазанных глиной с наклоном пода к устью, что специально сделано для циркуляции воздуха.

Распространенный тип плавильных печей, встречающихся в Жезказгане и других районах Казахстана, представляют собой сыродутные печи. Описание одной из них: печь прямоугольной формы с устьем полукруглого очертания. Основание погружено в грунт до 1 м. Наружные стены выведены кладкой из сланцевых плит с коробовым сводом высотой 0,6 м. Над сводом возвышается сопло в виде усеченного конуса. Размеры печи: длина 2 м, ширина 1 м, высота 1,2 м. Две другие печи, остатки которых сохранились на отдельных участках культурного пласта Милыкудука гораздо более крупных предыдущей. Одна из них шахтного типа: печь прямоугольной формы, разделена поперечной стенкой на две камеры, в одной из которых производилась плавка исходных продуктов, в другой – вторичных. Вторая печь самая крупная из всех плавильных печей Жезказганского металлургического центра. Величина печи наводит на предположение, что она была предназначена для кучевого обжига руды.

Материалы из плавильных печей Жезказгана свидетельствуют о том, что в качестве топлива, использовавшегося при плавке руды, были саксаул, степной кустарник, кизяк, а также кости животных. Так, в зольном слое плавильных печей Жезказгана прослежены остатки таволги, саксаула, кизяка и большое скопление обгорелых костей. По подсчетам геологов, для получения 15 кг черной меди требовалась тонна степного кустарника.

О загрузке плавильных печей Жезказгана свидетельствуют огромные скопления шлаков. Химический анализ шлаков показал, что

шлаки из разных плавильных центров Жезказгана разного качества: шлаки пористые и шлаки плотные (черные и темно-коричневые).

Наиболее крупным медеплавильным центром в бассейне р Сарысу после Жезказгана было поселение древних металлургов Атасу, находившегося в 98 км к востоку от рудника Каражал на территории Жанааркинского района Атасу. Площадь поселения, занимавшего около 5 га, была покрыта обломками керамики, костями животных, рудо дробильными орудиями, шлаками и грудями медной руды и насыщена следами древнего металлургического производства: местами обогащения медной руды в виде бугров, рвов, остатков древних каналов, водосборных ям, плотин. При раскопках поселения в 1955 г. в обрыве протока были обнаружены следы древней мастерской в виде продолговатой ямы длиной 10 м, шириной 4,5 м с зольным слоем толщиной до 0,6 м. На дне мастерской были расположены подовые части трех плавильных горнов круглой формы диаметром 2-2,8 м с сохранившейся глубиной 25-30 см. На дне и вокруг печей обнаружены большие скопления шлаков, золы, угольков, груды измельченной медной руды, медные шарики, обломки бронзового шила и др. Значительное скопление каменных орудий, шлаков, слитков меди (один слиток весом до 5 кг), каменных льячек, обломков тиглей, форм для литья и других орудий обработки металла обнаружено в культурном слое жилища №4 поселения Атасу вокруг большого домашнего очага, служившего не только для обогрева, но и для плавки медной руды.

Химический анализ шлаков из поселения Атасу, проведенный Сатпаевой Т. А., свидетельствует о том, что для плавки использовались наиболее богатые медью руды (до 20-47%) верхнего горизонта, легко доступные для добычи.

Одним из крупных плавильных центров в древности было Северное Прибалхашье. Об этом свидетельствуют древние ямы с отвалами, «сплески», скопления шлаков со следами плавки медной и свинцовой руд, обнаруженными на южном склоне горы Карашоки, в Восточное Коунраде, горах Кенели, Тесиктас, Жаман-Кызыларай, Жангызтау. Мощные следы добычи и плавки руды обнаружены в Саяке I, III, IV, V.

Значительные следы древнего металлургического производства находятся в Каркаралинской степи (Шетский район). Здесь, недалеко от рудных выработок – Кызылеспе, Акшагыл, Акжал, Каскаайгыр, Кызыладыр, Жалпак – известных полиметаллических месторождений находился один из основных плавильных центров Западно-Каркаралинской степи. Группа медеплавильных печей обнаружена на

территории совхоза «Бесоба» Каркаралинского района. Остатки древних плавильных печей обнаружены на поселении эпохи бронзы Бугулы I (Шетский район). В этом же регионе при раскопках поселения Шортанды–Булак были обнаружены следы древнего металлургического производства. Группа древних плавильных печей обнаружена в ущельях главного Каркаралинского хребта. Здесь в эпоху бронзы находился крупнейший металлургический центр всей Каркаралинской степи, включая центры Актогайского, Шетского и Егиндыбулакского районов. Остатки древних плавильных центров обнаружены горным инженером И.А. Могилевским в обрыве р. Каркаралинки на площади поселения Каркаралы, в северо-западных окрестностях города Каркаралинска. В обрыве р. Каркаралинки местным краеведом В.Е. Ясенецкой также выявлены остатки ряда плавильных печей. ЦКАЭ были запланированы раскопки в этом районе через семь лет, однако мы, к своему сожалению, обнаружили, что массив этот к этому времени в результате строительных работ был уничтожен. Крупными плавильными центрами эпохи бронзы были поселения Каркаралинск II, III (Суукбулак), IV, находившихся в окрестностях современного города Каркаралинска.

Основной сырьевой базой для каркаралинских металлургических поселений в древности были рудники с радиусом расположения 2-30 км и более. Месторождения в районе Главного Каркаралинского хребта имели полиметаллический характер и содержали медь, свинец, цинк, сурьму, серебро, золото, реже олово. Олово для получения сплава бронзы добывали в рудниках, расположенных в горах Шайтанды, между Каркаралинскими и Баянаульскими горами.

В Баянаульском горнометаллургическом центре обнаружены следы производства в виде скопления шлаков около выработок Жосалы, Шакпактас, Ескижурт, Казанауз и Сарыадыр. Все за исключением Жосалы находятся у северного подножия Баянаульского хребта, вблизи Баянаула и оз. Жасыбай.

Огромные скопления шлаков установлены на местах плавки руды в горах Куу, в урочище Каиндышат, вблизи древних выработок Ушкатын, Кентобе, Акшоқы, на северных склонах горы Бакты, в поселениях эпохи бронзы Шортанды-Булак, Каркаралы III, Тагибай-Булак, в горах Темирши. Мест нахождения шлаков установлено значительно больше, чем плавильных печей. Образцы шлаков, как продукта плавки руды в древности, были собраны во многих местах Центрального Казахстана. Их коллекции хранятся в музеях Жезказгана, Караганды, Балхаша, Алматы.

Слитки металла – конечного продукта металлургического производства, из которого создавались предметы труда и обихода и, который был предметом экспорта, в значительном количестве обнаружены в ряде плавильных центров. Так, их много найдено на площади поселения Каркаралы I, три слитка черной меди обнаружены жителем в огороде вблизи р. Каркаралинки. Один из слитков в форме эллипса имел размеры 25x22 см и был весом 7,2 кг. В обрыве р. Каркаралинки краеведом В.Е. Ясенецкой обнаружен слиток бронзы весом 400 г. Слитки бронзы обнаружены на поселениях Атасу, Шортанды-Булак, Каркаралы III, на поселениях и в могильниках Жезказгана, на выработках Саяка. В Саяке III на 12-метровой глубине в древней штольне обнаружены два массивных слитка – бронзовый весом около 1 кг и железный весом 0,5 кг.

О характере металлургического производства отчетливое представление дают не только форма и структура древних плавильных печей, но и орудия обработки металла, образцы которых в значительном количестве найдены при раскопках поселений древних рудокопов и металлургов, на древних выработках и в металлургических центрах, а также в других местах. Это тигли, льячки, формы для литья, многочисленные молоты из камня и рога, использовавшиеся для чеканки и холоднойковки металла. Льячки многообразны по форме, часто в виде черпака со сливным носиком и вертикальной ручкой, а также в виде круглой чаши с прямыми стенками.

Наиболее интересную группу орудий обработки металла составляют формы для литья бронзовых орудий и украшений, обнаруженных в ряде поселений древних металлургов Центрального Казахстана. Необычайно оригинальная каменная форма, не имеющая аналогов на всем пространстве Евразии, найдена на стоянке Караганда 19. Она представляет собой подквадратную плитку из диорита, на гладкой поверхности которой выразительный контур четырехлопастного углубления для литья бронзовой накладки крестообразной формы, образец которой найден в группе Сангру I.

Каменные формы для литья бронзовых орудий и украшений обнаружены в культурных слоях поселений Жезказгана-Милыкудуке, Соркудуке и Айнаколе. Найдено около 20 матриц, большинство из них в обломках. Характерно то, что все литейные формы Жезказгана изготовлены из мягкого девонского песчаника в виде круглых, квадратных и прямоугольных плиток с хорошим бортовым обрамлением и превосходной шлифовкой. На гладких поверхностях этих плиток четко видны негативные изображения различных типов орудий,

из которых наибольший интерес представляют матрицы вислообушного топора и плоского кельта. Хорошо сохранились литейные формы из Жезказгана – матрицы для отлива шильев, наконечников копий.

Значительной серией представлены каменные матрицы, использовавшиеся в качестве основы для холодной обработки металла способом вдавливания и тиснения, в результате чего создавались элементы гофрировки и рифления, выпуклой и пунсонной ornamentации. Матрицы представляют собой каменные бруски круглого, овального или прямоугольного очертаний, на которых вырезаны круглые ямки, бороздки различных форм и углубления, представляющие собой негативные изображения различных геометрических узоров. С помощью этих матриц способом вдавливания и тиснения создавались элементы бронзовых украшений. Среди каменных матриц наблюдаются каменные штампы со сквозными отверстиями для холодной штамповки бронзовых блях конусообразной формы, такие бляхи обнаружены на поселениях Каркаралы I, Шортанды-Булак и в др. местах.

В культурном слое поселения Милыкудук найдена матрица в виде прямоугольного бруска с отбитым концом. По гладкой поверхности бруска проходят четыре неглубокие бороздки в виде параллельных рифлений, соответствующих форме гофрированных узоров на золотых и бронзовых изделиях. Украшения с таким орнаментом – бронзовая обоймочка и булавка, обернутые тонким листом из золота, были найдены в оградах подгруппы Айшрак,

Всего на территории Сарыарки обнаружены остатки 80 древних плавильных печей, из которых 30 в Жезказгане, 25 в Каркаралинской степи, 10 в бассейне р. Сарысу, 10 в Улытауском районе. Чаще встречаются круглые печи калбинского типа, обложенные каменными плитами, врытыми на ребро, диаметром до 5 м, высотой 1,2-1,3 м. Все плавильные печи сопровождаются присутствием шлаков, нередко кремневых и бронзовых орудий, обломков керамики, характерной для эпохи бронзы.

Древние плавильные центры с поселениями сосредоточены вблизи крупных месторождений руд, в огромном горнорудном регионе, к которому относятся Жезказган, долина р. Сарысу, Северное Прибалхашье, Каркаралинские и Баянаульские степи и Северо-Восточный Казахстан. Здесь сохранилось громадное количество древних рудных выработок на медь, олово, золото, свинец и другие металлы. Многочисленные древние выработки, большое число плавильных печей, а также обнаруженные здесь многочисленные

предметы из металла свидетельствуют о масштабах металлургической индустрии на территории Сарыарки в эпоху бронзы, в ряде случаев сопоставимых с современными. Бурный рост металлургии и домашних промыслов происходит в эпоху средней бронзы (атасуский этап) и поздней бронзы (бегазы-дандыбаевская эпоха). В этот период техника добычи руды и выплавки металла достигли высокого уровня развития, а техника обработки металла приобрела свои многообразные формы, о чем свидетельствуют многочисленные находки. Столь значительный прогресс был связан с тем, что из среды скотоводческих племен выделяются специализированные группы людей, из которых одни совершенствовались в строительном деле при сооружении мегалитических памятников таких, как Бегазы, Аксу-Аюлы, Бугулы III и др., другие – в горном промысле и металлургии, третьи – в художественной обработке металла.

Полиметаллические руды, где медь находится в соединении с оловом, серебром, цинком, свинцом и другими металлами, явились основой получения бронзы и обусловили характер металлургического производства. Результаты спектрального анализа руды и шлаков, их сравнительный анализ отражает сложную палитру естественных примесей разных металлов к меди и дают возможность сделать выводы о том, что плавка руды из полиметаллических месторождений имела комплексный характер, если в руде доминировал один металл (одна основа), то плавка осуществлялась отдельным способом, т.е. конечным продуктом плавки был один металл. Благодаря включению в состав казахстанской бронзы различных металлов, изделия из нее чрезвычайно устойчивы к коррозии. Бронзовые орудия отличаются высоким качеством, прочностью и массивностью. Бронзовые украшения, найденные в большом количестве в могильниках и на древних поселениях, изготовлены из сплава меди с серебром, золотом, цинком, свинцом, висмутом, мышьяком, сурьмой. Их состояние позволяет нам весьма высоко оценить мастерство древних металлургов, искусство литейщиков и мастеров обработки металла. В течение тысячелетий находясь в погребенном состоянии под землей и подвергаясь воздействию воды, предметы из бронзы хорошо сохранились.

Значительным результатом археологических исследований в Центральном Казахстане явилось установление следов появления плавки железа в этом регионе с развитой древней металлургией.

Следующий ряд конкретных данных, свидетельствующих о начале плавки железа в Центральном Казахстане в доскифское время: штуфы железной руды были обнаружены в 1839 г. в культурном слое

при раскопках «каменной палаты древних жителей», в 3 км к югу от древних выработок Куу русским горнопромышленником С. Поповым [3]; груды хорошо отсортированной железной руды и железный шлак впервые были обнаружены при раскопках поселения Каркаралы III. Культура поселения датируется по керамике началом первого тысячелетия до н.э. и входит в круг памятников бегазы-дандыбаевской культуры: значительное количество железного шлака, груды хорошо отсортированной и промытой железной руды обнаружены в культурном слое жилищ №14 и 21 при раскопках поселения древних металлургов Шортанды-Булак. Шлаки и куски промытой железной руды выявлены на дне мастерской возле плавильного очага; в культурном слое жилища №21 поселения Шортанды-Булак впервые обнаружены железные наконечники стрел, по форме совершенно сходные с бронзовыми прототипами из групп Айшрак, Ортау, Балакулболды и др. Железные шлаки и железные наконечники стрел находились рядом с керамикой эпохи поздней бронзы, характерной для бегазы-дандыбаевского времени; при раскопках жилища №1 поселения эпохи поздней бронзы Тагибай-Булак (Баянаульский район) в культурном слое был обнаружен железный крючок; крупный обломок железной иглы с петельчатым ушком обнаружен в 1956 г. Г.Н. Щербой в поселении Самембет Каркаралинского района; массивный железный слиток со следами художественной обработки весом 500 г вместе с бронзовым слитком обнаружен на 12-метровой глубине в древней штольне Саяк III; о добыче железной руды и ее плавке в эпоху поздней бронзы свидетельствует ряд древних рудников в Центральном Казахстане, где добывались железные руды: это выработки Восточно-Каркаралинского района Кентобе, Кенказган, Карашоки, Карашошак, Карсы, Жалпак, расположенные в горах Балабуркитты, Бакты и Мыржык. По результатам лабораторных исследований, отсортированная железная руда, найденная на дне мастерской поселения Каркаралы III, по составу совпадает с рудой из древнего рудника Кентобе, расположенного в 50 км на восток от поселения.

Места добычи железа в древности находились в урочище Абиш (рудник Кенказган) в 5 км к северо-востоку от Кентобе, рудник Акшоки, расположенный на северной стороне горы Бакты, в 60 км на восток от Каркаралинска. Места добычи железа в древности находились также в горах Темирши Восточно-Каркаралинского района, Кызыларай в группе Саяк, на западной стороне Каркаралинских гор магнетитовые группы разносов Кызылэспе, Акшагыл, выработки Конуспай, Арзыкул. В Баянаульском районе выработки месторождений железа находятся возле пикета Шакшак, на

Мырзашоки, Сарытобе и Ушкан. Значительная группа древних выработок на железо сосредоточена в горах Котыр-Кызылтау и Манатау. Это выработки Уста, Темир, Каратемир, Алабуга. Древние выработки железа имеются и в атасуской группе.

Куски железной руды и железные шлаки, железные наконечники стрел обнаружены в комплексе с керамикой, бронзовыми изделиями и орудиями горного дела, характерными исключительно для эпохи поздней бронзы и все вместе составляющими основу бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана. Находки железного шлака и предметов из железа в памятниках бегазы-дандыбаевского времени в корне меняют сложившиеся представления о начале появления железа. Материалы свидетельствуют о том, что начальный этап плавки железа в Центральном Казахстане должен быть отнесен в доскифское время (IX-VIII вв. до н.э.).

Выявление огромного количества древних рудных выработок и многочисленных плавильных центров – свидетельство того, что объем производства металла в эпоху бронзы был значительным. Грандиозные отвалы Жезказгана, Кенказгана, Алтынтобе, Саяка, Каркаралинских и Баянаульских, Карагандинских и многих других выработок свидетельствуют о том, что из недр Центрального Казахстана было извлечено огромное количество руды и выплавлены значительные объемы металла.

Ученых геологов, исследовавших отвалы древних выработок Центрального Казахстана, постоянно занимал вопрос о количестве извлеченной руды. Он впервые был поднят русским инженером И.П.Шангиным в 1816 г., когда в течение пяти месяцев им были обследованы древние выработки, раскинутые по степному пространству от Кокчетавского уезда до Северного Прибалхашья. В советское время подсчетом количества извлеченной руды из выработок Центрального Казахстана занимались К.И. Сатпаев, В.А. Пазухин, Г.Н. Щерба и др. Г.Н. Щерба писал: «Размеры выработок указывают на то, что добыча руды в наиболее крупных разработках достигала сотен тысяч тонн, т.е. была значительной даже по современным масштабам». По подсчетам Г.Н. Щербы на месторождениях Центрального Казахстана до начала промышленной разработки в XIX в. было добыто около 10 млн. тонн руды, из которой выплавлено 450 тыс. тонн меди. По подсчетам С. Болла, а затем К.И. Сатпаева в Жезказгане в древности было добыто свыше 1 млн. тонн руды, содержащей не менее 10 тыс. тонн меди [4].

Перед учеными встает вопрос, для каких целей древними жителями Сарыарки было извлечено столько руды? Объемы

извлеченных руд и масштабы металлургического производства, во много раз превышавшие потребность в нем жителей Сарыарки, свидетельствуют о существовании в древности экспорта металла. Металл прежде всего шел на хозяйственные и культурные потребности племен, производство орудий труда, предметов обихода, предметов вооружения, украшений. Памятники эпохи бронзы в Центральном и Северо-Восточном Казахстане содержат громадное количество изделий из меди, бронзы, золота, серебра и других цветных металлов, которыми изобилует наша страна. Значительной частью металлургического производства в древности было изготовление предметов вооружения – доспехов, различных типов ножей, кинжалов, боевых топоров, втоков, бронзовых наконечников копий и наконечников стрел, значительное количество которых обнаружено на поселениях Атасу, Аксу-Аюлы, Бегазы, Беласар, Бугулы III, Былкылдак I, II, III, Мырзашоки, Ортау и др.

Основная масса памятников Сарыарки подвергалась разграблению с древнейших времен. Как свидетельствуют архивные документы, кладоискательство в казахских степях, как способ обогащения, достигло апогея в 30-х гг. XIX в. К этому времени относятся интенсивные поиски россыпного золота. К поиску подземных сокровищ подключились крупные российские чиновники, офицеры и купцы-горнопромышленники, проводились они под эгидой изыскания золотоносных руд. Кладоискательство, поиски россыпного золота совмещались с добычей и плавкой руд. В этом особенно преуспели купцы Поповы, Сорокины, Мясниковы. Найденные кладоискателями бронзовые предметы и предметы из других металлов расходились по частным коллекциям или шли на переплавку. Большая коллекция бронзовых предметов из Центрального Казахстана хранится в Эрмитаже. Но даже в разграбленных памятниках эпохи бронзы, особенно атасуского и бегазы-дандыбаевского этапов и в наше время обнаруживается большое число бронзовых предметов в виде орудий труда, оружия, предметов обихода, множества украшений.

В памятниках ранней бронзы Центрального Казахстана обнаружены первые образцы медных орудий и украшений, в том числе короткие клиновидные ножи, весьма похожие на свои каменные прототипы. В памятниках ранней бронзы Центрального Казахстана находки бронзовых орудий редки. Там господствуют прежде всего украшения из меди с геометрическим орнаментом. Большое количество бронзовых орудий и украшений обнаружено в памятниках среднего и особенно много позднего периода эпохи бронзы.

Судя по материалам раскопок Жезказгана и Каркаралинских поселений, в эпоху ранней и средней бронзы древние рудокопы использовали еще каменные орудия – отбойники, кайла, клинья, кирки и др. Переход от каменных орудий к металлическим был совершен во второй половине средней бронзы, при переходе от андроновской к бегазы-дандыбаевской культуре. В это время появляются бронзовые массивные орудия: кельты, кирки, кайла, ломы (пешни), вислообушные и плоские топоры, серпы, тесла, молоты и др. Из бронзовых орудий, сделанных в мастерских Центрального Казахстана, наиболее крупными, мощными, явно изготовленными для людей богатырского телосложения, были массивные четырехгранные бронзовые кирки с двумя тупо заостренными рабочими концами длиной до 40-50 см. По сравнению с грубыми каменными кайлами и отбойниками, множество которых найдено в древнейших карьерах Жезказгана, появление в Центральном Казахстане мощного металлического орудия – бронзовой кирки было значительным прогрессом, поскольку это орудие в работе было гораздо производительнее, чем старые каменные кайла. Внушительный внешний вид орудия говорит о том, что применение его позволяло древним рудокопам значительно эффективнее разрушать верхнюю кору месторождений и измельчать рудные жилы.

В музеях Жезказгана, Караганды, Балхаша, Алматы и др. Хранятся предметы эпохи бронзы, среди которых орудия труда, предметы вооружения – доспехи, различные типы ножей, кинжалов, боевых топоров, втоков, бронзовых наконечников копий и наконечников стрел, предметы домашнего обихода, украшения.

Зарождение и развитие горного дела и металлургии в Сарыарке с древнейших времен было обусловлено уникальными месторождениями полиметаллических руд, громадными массивами, сосредоточенными в Жезказгане, Северном Прибалхашье, Каркаралинской, Баянаульской и Карагандинской степях. Благодаря этим сокровищам во II тысячелетии до н.э. Центральный Казахстан на Евразийском континенте стал центром металлургии, когда медь и золото получали не только для потребностей местного населения, но также для широкого межплеменного обмена и экспорта. Свидетельством этого являются многочисленные древние выработки, следы металлургического производства в древних поселениях Милыкудук, Айнаколь, Соркудук, Атасу, Улытау, Каркаралы, Шортанды-Булак и многих других, сохранившихся до наших дней [5]. В культурных слоях поселений обнаружены поды сыродутных печей, горные орудия, шлаки, литейные формы, груды отсортированных руд, места обогащения и флотации, дошедшие до нас в виде остатков древних

искусственных водоемов, плотин, запруд. При раскопках поселений и гробниц выявлено множество предметов из бронзы – орудий труда, предметов вооружения и бытового обихода, украшений.

На территории Центрального, Северо-Восточного и Восточного Казахстана сохранилось множество древних выработок, отвалов, карьеров, забоев, шахт, штолен. Среди них выделяются громадные рудные объекты – комплексы Жезказган, Каражал, группы рудников Северного Прибалхашья, Каркаралинской, Баянаульской, Карагандинской степей, Северной Бетпакдалы.

Культура эпохи бронзы в Сарыарке развивалась постепенно, на протяжении многих сотен лет. Ее истоки прослеживаются в позднем неолите. Эта культура достигает своего расцвета к концу второго и в начале первого тысячелетия до новой эры (XI-XII вв. до н.э.). Расцвет металлургии бронзы в эту эпоху был подготовлен всем предшествующим развитием.

Наши далекие пращуры прошли долгий путь в несколько тысячелетий накопления опыта добычи и плавки руды, прежде чем пришли к расцвету в эпоху поздней бронзы. В V-IV тысячелетии появились первые признаки интереса к самородной меди. При раскопках неолитических стоянок в Жезказгане и Караганде обнаруживались куски различных минералов –малахита, азурита, халькопирита, самородной меди. Эти минералы составляют основу руд, добываемых в Жезказгане и в наше время. Домашние очаги неолитических племен Жезказгана были сложены из медистого песчаника, содержащего значительный процент окисленной медной руды. Перед глазами неолитического человека ежедневно разворачивался удивительный процесс, когда при сильном костровом огне плиты из руды плавилась и образовывали прозрачные натеки. Этот эмпирический опыт имел решающее значение для истории человечества, человеческой цивилизации, он открывал перспективу ее безграничного развития. На протяжении нескольких тысячелетий человек накапливал опыт плавки медной руды сначала на костре, затем в небольших ямах, обмазанных глиной (Милыкудук). Следы плавки руды на костре в местах ее добычи установлены на р. Джебды, на месторождении Алтыншоқы, на вершинах гор Жангызтау и Кызыларай, на юго-западных склонах Саякского массива. На дне домашних очагов террасовых неолитических стоянок Жезказгана (Петрохолм, Кресто 21,33) сохранились скопления золы, смешанной с мелкими медными шариками, а также сильно прокаленные камни с прозрачными натеками.

На раннем этапе объем добычи и плавки медной руды был незначительный, отвалы древнейших выработок малозаметны, сильно задернованы, следы сортировки руды, ее дробления, обогащения и промывки отсутствуют. Здесь встречаются обломки керамики, характерные для ранней бронзы. По хронологической шкале эти выработки можно отнести к периоду, охватывающему половину III и начало II тысячелетия до н.э.

Более интенсивный характер добычи руды и плавки металла отмечается в начале II тысячелетия до н.э. (конец ранней и начало средней бронзы). С этого времени на территории Сарыарки отмечается заметный прогресс в древнем горном деле, связанный с внедрением идеи дробления и мокрого обогащения медной руды. Эти новшества делают руду легкоплавкой, доступной для восстановительной циркуляции. Для измельчения руды сначала использовались каменные, позднее бронзовые рудодробильные орудия. Такие орудия часто встречаются в местах древних рудоразработок, в «сплесках», на поселениях древних горняков и металлургов.

Начиная со второй половины средней бронзы (XIV-XIII вв. до н.э.) племена, обитавшие в Сарыарке, стали осваивать полиметаллические месторождения, что явилось новым мощным импульсом в развитии металлургии.

Карьеры и отвалы выработок эпохи поздней бронзы (X-VIII вв. до н.э.) отличаются многочисленностью и грандиозностью, что свидетельствует о большой интенсивности работ по добыче и плавке руды в это время, о невиданном масштабе работ. К классическим памятникам горного дела и металлургии этого времени относятся уникальные рудные выработки Кресто-Воздвиженский, Златоуст, Раймунд в Жезказгане, громадные массивы выработок и металлургические центры Саяк, Коунрад, Кенказган, Тесиктас, Шурук, Шакпактас, Аулие, Имантау и др.

Представленные факты в целом свидетельствуют о совершенно самостоятельном возникновении и развитии металлургии в Сарыарке, что было обусловлено многочисленными медными, оловянными, свинцовосеребряными и полиметаллическими месторождениями. В эту историческую эпоху вместе с горным делом и металлургией отмечается громадный скачок в строительном деле и архитектуре, о чем свидетельствуют оседлые поселения с жилищами, имевшими толстые стены, памятники монументальной каменной архитектуры Бегазы, Бугулы, Сангру и др. Предметы, обнаруженные в памятниках, свидетельствуют о достигнутых высотах совершенства в домашних ремеслах,

керамическом искусстве, в искусстве обработки металла, кости и камня.

Несомненно, что Сарыарка, как центр древней цивилизации, имела решающее значение для развития соседних регионов. В эпоху бронзы устанавливаются торговые и культурные связи между западными и восточными регионами Евразии. При этом, ведущая роль в торговом обмене принадлежала казахстанскому металлу – меди, олову, бронзе, золоту.

Добычей и плавкой руд занимались большие группы людей, владевшие специальными знаниями и навыками в горном деле и металлургии. Иначе как можно объяснить огромный масштаб работ, проделанных в древности, многочисленные выработки, отвалы, «сплески», места обогащения и плавки руд? Распространение рудных выработок на огромной территории Сарыарки вплоть до самого центра пустыни Бетпақдала было обусловлено культурно-экономическим подъемом племенной организации. Этому способствовали горный промысел и металлургия, достигшие масштабных форм производства и ставшие ведущими отраслями хозяйства.

На высшем этапе развития бронзовой культуры на территории Сарыарки (X-VIII вв. до н.э.) наблюдается специализация труда и в других сферах деятельности человека – строительном деле, керамическом и ювелирном искусстве. Бурные социально-экономические процессы, охватившие данную эпоху связаны с ростом численности населения и ростом поголовья скота, что делает невозможным обитание человека в одном месте, в условиях обжитой родовой территории и устаревшего месторождений и добычу руды в Бетпақдала. Вследствие этих процессов древние выработки широкой полосой идут по всему Центральному и Северо-Восточному Казахстану, тянутся по степям от Кокчетавских гор до пустыни Бетпақдала, от Майкайна до Северного Прибалхашья.

В статье «Семь граней Великой степи» Первый Президент РК Н.А. Назарбаев [6] поднимает вопрос о появлении на нашей земле до новой эры технологических пастушеского скотоводства. Возникает необходимость в освоении новых территорий, расширении пастбищных угодий, передвижении племен с юга и юго-запад на север через пустыню Бетпақдала, что в свою очередь, стимулирует освоение новаций, что позволяет позитивно рассматривать нашу национальную историю. Задолго до указанной статьи была написана и издана монография А.Х. Маргулана «Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы», где А.Х. Маргулан на основе фактического материала приходит к выводу, что горное дело и металлургия наряду со

скотоводством и земледелием были древнейшими видами хозяйственной деятельности протоказахских племен. В результате крупных объемов выплавленной меди в те далекие времена появился экспорт меди. О масштабах этой формы деятельности говорит факт экспорта меди по караванным путям в древний Рим, Китай и др. страны. Эти факты подтверждаются открытыми в последнее время в разных странах архивными материалами.

Возвращаясь к теме статьи необходимо остановиться на работе ученого «Древние казахские племена и образование Казахского ханства», где А.Х. Маргулан пишет о том, что на протяжении длительного исторического времени существовала тенденция к сближению древних протоказахских племен, что привело к образованию единого этноса. Образование в раннем средневековье Западно-Тюркского каганата было первым опытом и важнейшим этапом в истории объединения протоказахских племен, в значительной степени подготовившего последующую консолидацию племен и образование Казахского ханства. После распада каганата на основе древней военной тактики деления войск на мын (тысяча) и жуз (сто) формируется объединение «Үш жуз», в домонгольское время в результате усиления тенденции сближения племен появляется союз племен «алаш». Важнейшим этапом в процессе консолидации протоказахских племен было образование «Казахского ханства». В работе А.Х. Маргулана «Древние казахские племена и образование Казахского ханства» - первого государства в истории казахов описан **памятник**, имеющий для казахского народа огромное историческое значение [7]. Как пишет ученый, во времена образования Казахского ханства на берегу р. Сарысу в Центральном Казахстане состоялся синклит, в котором приняли участие вожди крупных племен трех жузов, и на скале Тамгалы-тас была высечена надпись на кипчакском языке об объединении племен в единый казахский народ. Это место официального провозглашения казахского народа. В народе его называют «қазақтың ұран шақырып, қазақ біріккен жері». Одним из первых, кто открыл этот памятник, был К.И. Сатпаев. Его заинтересовала история этого памятника, и он посоветовал А.Х. Маргулану заняться ею. Результатом этого явилась монография «Древние казахские племена и образование Казахского ханства». Условием объединения племен в один народ и образование Казахского ханства явились общий язык и территория, кочевое скотоводство, составлявшее экономическую основу казахских племен, один уклад жизни, близкие обычаи и традиции, психофизические характеристики и соответствующий им стереотип поведения обитателей Великой степи.

Общеизвестно, в годы подготовки к юбилею Ч.Ч. Валиханова К.И. Сатпаев, знавший о том, что А.Х. Маргулан еще в студенческие и последующие годы занимался сбором материалов о Ч.Ч. Валиханове в ленинградских, московских и других архивах СССР, поручил Алькей Хакановичу возглавить группу ученых по подготовке к изданию трудов Ч.Ч. Валиханова. Группой чокановедов во главе с А.Х. Маргуланом были изданы «Избранные произведения» Ч.Ч. Валиханова в 1958 г. [8] и «Собрание сочинений» великого казахского ученого в 5 томах [9].

Такова неполная история сотрудничества двух великих казахских ученых. Редактируя труды А.Х. Маргулана, читая документы и воспоминания, возникло такое понимание событий, и я думаю, что была недалеко от истины.

Литература:

1. Маргулан А.Х. Собр.соч. Т.5. А. 2008 г
2. Сатпаев К.И. Избр. тр Т.1. С. 68-69, 79. Собр.соч. Т.2.С.53-87, 90-100, Т.5. С.45.
3. Сатпаев К.И. Собр. Соч. Т.5. С.45.
4. Там же.
5. Маргулан А.Х. Собр.соч Т.6. А. 2008 г.
6. Назарбаев Н.А. Семь граней великой степи. Сайт Акорды
7. Маргулан А.Х. Собр.соч. Т.13. А. 2012 г.
8. Валиханов Ч.Ч. Избр. тр. А. 1958 г.
9. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в 5 томах. А. 1962 г.

Қ.И.СӘТБАЕВ ЖЕЗҚАЗҒАН ӨНЕРКӘСІБІНІҢ БОЛАШАҒЫ ХАҚЫНДА

Садықов Тілеген

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Тарих факультеті, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры,
тарих ғылымдарының докторы, (Астана қаласы)*

Сарыарқаның кіндігі Жезқазған жерінде ғасырлар бойы тұнып жатқан мол қазына байлығы адамзатқа сонау көне заманнан белгілі болған. Зерттеушілердің пікіріне қарағанда, көне қола дәуірдің өзінде-ақ ертедегі адамдар осы өңірде бір миллиондай бай мыс кенін өндірген.

Біздің дәуірімізге дейін 5 ғасырда өмір сүрген Геродотқа жүгінсек, қазіргі Жезқазған жерін жайлаған сақтардың үлкен тайпасы массагеттер - мыс пен алтын өндіруді игеріп, қару-жарақты мыстан

дайындаған. Бірақ одан өндіріс мәдениетінің әрі қарай дамуы туралы деректер кездеспейді.

Мысты өңірдің табиғи байлығы жөніндегі көлемді деректер 18 ғасырдың екінші жартысында Қазақстан жеріне жіберілген Ресейдің ғылыми экспедициялық зертеулері арқылы алынды. Мысалы, 1771-1772 жылдары Ресейдің императорлық Ғылыми Академиясының арнаулы экспедициясын басқарып Қазақстан жеріне келген Н.Рычков өзінің «Күнделік жазбаларында» Ұлытаудан басталатын өзендер Ұлықарағай, Жыланшық, Кеңгір, Сарыкеңгір, Жездікеңгір бойында ертедегі адамдардың қазған кендерінен алтын мен күмістің белгілері табылды, – деп жазды. Көне кеншілердің іздерін зерттей отырып, ол: «зерттеу жұмыстарының барысы бұл жерде кеннің барлағын көрсетеді, яғни ізденіс өзін-өзі ақтайды» – деп көрсетті.

Жезқазған мысын өндірістік жолмен өндіру жөніндегі алғашқы талпыныс орыс капитализмінің алпауыттары Н.Ушаков пен А.Рязанов және оның мұрагерлері Жезқазған жеріндегі бай кен орындарын өздеріне қаратып, иеліктеріне алғанымен, XX ғасырдың басына дейін өлкеде мыс өндіру дамыған жоқ. Тек, 1906 жылы Лондонда құрылған ағылшын, француз «Атбасар мыс кеніші» акционерлік қоғамының қолына көшкеннен кейін Жезқазған мыс кенін игерудің алғашқы қадамы басталды. Он жылдың (1907-1917 жж.) ішінде ағылшындар кен орындарында 235 бұрғылау жұмысын жүргізіп, ұзындығы 3500 м. болатын 19 шахта қазды. Балқытуға 37500 т. мыс кені дайындалды. Сол кез үшін бұл қор көп болып көрінгенімен, Жезқазғанның кейіннен зерттелген байлығы оның теңіздегі тамшыдай ғана екенін көрсетті. Ағылшындардың жалпы атқарған жұмысы 3500 сомға бағаланды.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін тоқтап қалған Қарсақпай зауытын қалпына келтіріп, мыс өндірісін жолға қою мақсатында 1925 жылы «Атбасартүстіметалл» тресі құрылды. Міне, осы треск Томск технологиялық институтын сәтті аяқтаған қазақтан шыққан тұңғыш инженер-геолог Қ.Сәтбаев ҚазССР Халық шаруашылығы Орталық Кеңесінің жолдамасымен қызметке жіберілді. 1926-1929 жж. трестің геологиялық тобының жетекшісі, ал 1929 жылы трест Қарсақпайға көшірілгеннен бастап комбинаттың геологиялық-барлау партиясының бастығы болып, Қ. Сәтбаев 1941 жылдың шілде айына дейін Қарсақпайда тынымсыз еңбек етті. «Үлкен Жезқазған» деп аталған алып мыс комбинаттың дүниеге келуі, мысты өлкенің ең байлығы жан-жақты зерттеліп, игеріле бастауы Қ.Сәтбаевтың есімімен тікелей байланысты. Енді сол жайында дәлел болатын деректерге жүгінейік. Мақалаға негізгі арқау болған деректер, құжаттар Орталық

Мемлекеттік архивте сақталынған, әлі көп жарияланбаған Қ.И. Сәтбаевтың № 2057 жеке қорынан алынды.

1928 жылдың өзінде-ақ «Атбасартүстіметалл» тресінің 1928/29-1932/33 жж. кен орындарын барлауға арналған жоспарын талқылау кезінде, Қ.Сәтбаев сол кезде белгілі болған Жезқазған аймағындағы 195 мың т. мыс қоры жөндеуден өткен Қарсақпай зауытын ғана емес, жылдық өнімділігі 25 мың т. мыс балқытуға жететін жаңа Жезқазған комбинатына да жеті тұжырым айтқан еді. Бұл тұжырым ұшан-теңіз байлықты анықтаудың басы ғана болды. Одан кейінгі геологиялық барлаулар, ғылыми зерттеулер мен ойлар мыс қорының мұнан әлдеқайда мол екенін көрсетті.

Қ.Сәтбаев басқарған геологтардың қажырлы, тынымсыз еңбегінің арқасында 1933 жылы, яғни бірінші бесжылдықтың аяғында, өндіруге дайын мыстың көлемі 1033 мың тоннаға, ал жалпы есепке алынған кеннің қоры 2300 мың т. жетті. Кен қоры жөнінен Жезқазған сол кезде «мыс алыбы» атанған Қоңырат кенін (Балқаш), Орал, Башқұртстан, Орта Азиядағы мыс кен орындарын артқа тастап, КСРО бойынша бірінші орынға, ал дүниежүзі бойынша Африкадағы Родезия, Катанги, Америка континентіндегі Чилиден кейінгі төртінші орынға шықты.

1934 жылы «Үлкен Жезқазған» атты мысты өңірдің өзекті мәселелеріне арналған арнаулы ғылыми жинақта жарияланған мақаласында Қ.Сәтбаев Жезқазған комбинатын салудың тек экономикалық ғана емес, үлкен стратегиялық саяси маңызы бар екенін негіздеп берді. Қаныш Имантайұлының ғылыми тұжырымдамасына сүйенсек, 1932 жылы КСРО-да мыс өндіру мен ауыр өнеркәсіпте мысты пайдалану арасындағы айырмашылық, яғни мыстың жетімсіздігі 23 мың тоннаға жеткен. Болашақта бұл жетімсіздік өсе түспек: егер де ол 1937 жылы 41 мың т. жетсе, ал 1942 жылы, яғни үшінші бесжылдықтың аяғында, елдің барлық зауыттары 259 мың т. мыс өндіреді деп күткеннің өзінде де, мыстың жетімсіздігі 160 мың т. жетпек. Ал оның өзі ауыр өнеркәсіптің басты салалары – электр және машина жасау өнеркәсібіне кедергі келтіреді. Міне, осы фактілерді саралай келіп, Қ.Сәтбаев екінші бесжылдықтың аяғында тағы да бір үлкен мыс өндіретін кәсіпорын салуды бастаудың қажеттігін дәлелдеді.

КСРО көлемінде басқа да игерілуге тиісті мыс кен орындарының барын есептей отырып, Қ.Сәтбаев дұрыс шешім қабылдануы үшін үш негізгі алғы шартты ескерудің қажеттігін айтты. Біріншіден, мыс кен орындарының қорының көлемін ескеру керек, әрі ол нақты және дәл зерттеліп, анықталған болуы керек, екіншіден, ол кәсіпорын ешқандай қауіпсіз, әрі күмәнсіз кен өндіру мен өңдеудің нақты технологиясы

айқындалғанда ғана салыну керек, үшіншіден, жаңа құрылыс жөніндегі шешім сол аймақтағы мыс қорының әрі қарай өсу болашағын және табиғи өндірістік күштің жалпы байлығын ескере отырып, қабылдануы керек.

Одақ көлеміндегі мыс кен орындарының болашағын болжауға құрылған КСРО Ғылым Академиясының арнаулы комиссиясына Қ.Сәтбаев КСРО-дағы ең үлкен мыс аймақтарының мүмкіндігі жөніндегі салыстырмалы мәліметтерді ұсынды.

Мәліметтер бойынша Қ.Сәтбаев жаңа мыс алыбын салуға сипат жағынан сәйкес келетін Жезқазған мен Алмалықты салыстырады. Анықтап айтқанды: а) Жезқазғанның кен байлығы Алмалыққа қарағанда екі еседен артық көп; б) барланған кендегі мыстың құрамы Жезқазғанда 1,91% көрсетсе, Алмалықта ол көрсеткіш 0,84% қана; в) Жезқазғанда 1 тонна таза мыс алу үшін 60 т. кен балқыту керек болса, Алмалықта 133 т. қажет; г) Жезқазғандағы барланған кеннің көлемі Одақ бойынша ең нақты көрсеткіш болып есептеледі; д) Жезқазғаннан басқа бірде-бір кен орындарда бүгінге дейін А2 категориясына жататын таза мыс құрамы анықталған жоқ. Аталған дәлдемелер тек Жезқазғанда ғана екінші бесжылдықтың аяғында ірі мыс өндіру комбинатының құрылысын бастау қажеттігін растады.

1934 ж. қараша айында Большевиктер партиясы Қазақстан Өлкелік Комитетіне және ҚазССР Халық Комиссарлары Кеңесіне жазған хатында. Қ.Сәтбаев жоғарыда көрсетілген негіздемелерді айта келіп, Жезқазған өңірінде мыстан басқа бай марганец кенінің барын дәлелдеді. Қаныш Имантайұлының пікірінше, жоғары сотты Жезқазған марганеці тек Қарағандыдағы металлургия зауытына ғана емес, Оралдағы Магнитогорск зауытын да қамтамасыз етеді. Қ.Сәтбаевтың көрегендігі Ұлы Отан соғысы кезінде дәлелдеді. 1942 жылы қорғаныс ісіне аса қажетті марганец кенін Жездіде өндіру басталып, ол темір жол арқылы Оралға, Магнитогорск металлургия зауытына жеткізілді.

Айтылған хатта Қ.Сәтбаев Жезқазған өндірісінің игерілуі тек өнеркәсіп үшін ғана тиімді емес, сонымен қатар, Сарысу өзенінің ауыл шаруашылығы үшін қолайлы бай бағасын өркендетуге мүмкіндік беретінін көрсетті. «Орталық Қазақстанды қақ бөліп өтетін темір жол салынса, табиғи өндіргіш күштері мол, бірақ осы уақытқа дейін игерілмеген өлкенің экономикалық-мәдени өмірінің күрт өркендеуіне әкелер еді», – деп жазды.

Үлкен Жезқазған құрылысын бастаудың әлеуметтік-экономикалық және саяси маңызын дәлелдей отырып, Қ.Сәтбаев оны жүзеге асырудың кезек күттірмейтін негізгі үш міндетін айқындап берді. Біріншіден, Үлкен Жезқазған құрылысын 1937 жылы бастап, 1941

жылы өндірілген мыстың алғашқы кезегін алу үшін 1935 жылдан қалдырмай қажетті дайындық жұмыстарын бастау керек, яғни комбинат құрылысын жобалау, азық-түлік базасын, қосымша кәсіпорындарды, тұрғын үй, тұрмыстық құрылыстарды комбинат құрылысы басталғанға дейін аяқтап, дайындау; екіншіден, комбинат құрылысына өте қажетті темір жол салу ісін жолға қою, яғни 1935 жылдан қалдырмай жобалау, техникалық дайындық жұмыстарын жүзеге асырып, жол қатынастары Халық Комиссариатын (НКПС) 1938 жылдың ортасына дейін осы жолы арқылы уақытша қозғалысты қамтамасыз етуге міндеттеу; үшіншіден, Ауыр Өнеркәсіп Халық Комиссариатына (НКТП) 1932 жылдың 1 қаңтарына дейін Үлкен Жезқазған құрылысын жобалауға, салуға жауапты «Жезқазған-құрылыс» жобалау-құрылыс ұйымын құруды тапсыру.

Қаныш Имантайұлы ұсынған бұл негізгі міндеттердің дұрыстығын кейін құрылыстың барысы толық дәлелдеп берді. Құрылысты дер кезінде бастауға қажетті басты міндеттерді айқындай келіп, Қ.Сәтбаев дұрыс шешімін табуды қажет ететін мәселелерге ерекше назар аударады. Бірінші орында, әрине Жезқазғанды сыртқы өмірмен байланыстыратын темір жол құрылысының тиімді жобасын табу міндеті тұрды. Бұл ретте Қ.Сәтбаев Балқаш комбинатын салу кезінде жіберілген кемшілікті, яғни темір жол құрылысын алдымен аяқтамай, тек Балқаш көлі арқылы қатынасқа сеніп, комбинат құрылысының қиындық көргенін еске алды. 20 жылдардың аяғында-ақ Жезқазғанға теміржол салудың төрт түрлі жобасы қаралған болатын. 1931 жылы жол қатынастары Халық Комиссариаты Жезқазған үшін ең тиімдісі – салынып жатқан Қарағанды-Балқаш желісіне Өспен кенішінің тұсынан қосу деп тапты. Бұл жоба өзінің қысқалығы жағынан (429 км), темір жол желісі өтетін аймақтың экономикасына тиімділігі жағынан, басқаларымен салыстырғанда қолайлы деп есептелінеді. Осы орайда Қ.Сәтбаевтың «егер 1936 жылы Қарағанды-Балқаш желісі алынып, аяқталса, құрылыстан босаған маман кадрлары, қажетті техникалық жабдықтар мен құралдарды Жезқазған темір жол құрылысына пайдалануға болады» деген пікірі де үлкен роль атқарады. КСРО Жоспарлау комитеті құрылыстың көлемін 108 млн. сомға бағалады.

1935 жылды аяғында, немесе 1936 жылдың басында басталатын құрылыс екі жылда аяқталуы тиіс болды. Қаныш Имантайұлының «Жаңа темір жол арқылы Қарағанды көмірін тиеген алғашқы поезд өткеннен кейін екі жылдан кейін ғана Үлкен Жезқазғанды іске қосуға болады» деген сөзі бұл мәселенің шешілуінің қаншалықты маңызы болғанын көрсеткен сияқты.

Темір жол желісінің іске қосылуы Үлкен Жезқазған комбинатына қажетті тағы бір мәселесін шешер еді. Ол – Қаныш Имантайұлы айтқандай, Қарағанды көмірінің темір жол арқылы Жезқазғанға жеткізілуі. Егер де бұл шараны жүзеге асыруда кездейсоқ қиындықтар кездесіп қалса, Қ. Сәтбаев, қосымша шешім ретінде, Жезқазғаннан 170 км. қашықтықтағы барланған қоры 40 млн.т. тас көмір болатын Қияқты кенін игеруді ұсынды.

Қ.Сәтбаевтың Жезқазған мыс өнеркәсібінің болашағын болжау кезінде ерекше көңіл аударған мәселелерінің бірі – болашақ ірі өнеркәсіпті, онда қызмет ететін адамдарды сумен қамтамасыз ету болды. Үлкен байыту фабрикасын салу үшін ауқымды су қорын жасау қажет еді. Қ.Сәтбаев осыған байланысты, Балқаш комбинатын салу кезеңіндегі судың жетіспеуі және оның сапасының нашар болуының нәтижесіндегі қиыншылықтарды қайталамауды еске салды.

Ауыр өнеркәсіп Халық Комиссариаты Су құрылысы Одағының зерттеулеріне сүйене отырып, ол су қоймасын Жезқазғаннан 25 км. жерде Кеңгір өзенінің жағасында салуды ұсынды. Қаныш Имантайұлы қоймадағы судың жылдық қоры 42 млн. куб.м. болатынын, ал күші 100 мың тонна мыс балқытатын комбинатқа жыл сайын тек 25-30 млн.куб.м. су кететінін есептеп, болашақ комбинат үшін су қорының толық жететінін дәлелдеп берді.

Үлкен Жезқазған сияқты алып құрылыстың болашағын айқындайтын маңызды факторлардың бірі кадр мәселесі еді. Білікті жұмысшы және инженер-техник кадрларды даярлаудың жан-жақты, терең ойластырылған ауқымды жүйесін қалыптастырмайынша бұл мәселені түбегейлі шешу қиын болды. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында Қазақстанның тек тау-кен өнеркәсібінде ғана емес, жалпы өнеркәсібінде білікті маман кадрлар жоқтың қасы болды.

«Атбасартүстіметалл» тресіне қызметке келген күннен бастап-ақ Қ.Сәтбаев осы өзекті мәселеге талдау жасап, тығырықтан шығу жолдарын табуға тырысты. Шешімнің бір жолы ретінде Ресейдің өнеркәсіп орталықтарынан, Оралдан Қазақстанның басқа қалалары мен аудандарынан жалдамалы жұмысшылар шақыру ойластырылды. Бірақ бұл ойдың да өз қиындығы болды. Көп жағдайда жұмысқа жалданғандардың төлем шығыны олардың жұмысынан келетін пайдадан асып кетті. Мысалы, Қазан қаласынан Байқоңыр көмір кенішіне шақырылған 1 адамның жол ақысы төлемі, жолдағы күндеріне төленген қаражат 37 сом 25 тиын болды. Кенішке шақырылған 112 адамға 4172 сом қаржы кеткен. Ал Қарсақпайда маусымдық құрылыс жұмысына әкелінген әрбір жалдамалы жұмыскерге кеткен шығын орта есеппен 100 сомнан болған.

Орталықтан әкелген жалданбалы қызметкерлерге көп қаржы жұмсалғанымен өзін-өзі ақтамады. Жұмысшылардың, инженер – техниктердің тұрақтануы әлсіз, ағымы өте жоғары болды.

Әсіресе, өндіріс ісін басқаруға өте қажетті инженер техник мамандарының тұрақсыздығы күшті болды. Олардың қызмет мерзімінің бір жылғы орта есеппен ұзақтығы төмендегідей болды: инженер-техниктер – 5 ай 9 күн, бақылау есеп қызметкерлері – 5 ай 12 күн, десятниктер – 3 ай 7 күн, кеңсе қызметкерлері – 3 ай 8 күн, табельшілер – 2 ай 9 күн, басқа категориядағы қызметкерлер – 4 ай 2 күн. Бұл мәлеметтен көретініміз олардың өндірісте істеген мерзімдерінің жарты жылға да жетпеуі. Әрине мамандардың ішіндегі мұндай ағым өнеркәсіптің жандануына өзінің кері әсерін тигізді.

«Қарсақпай ауданы және оның өндірісі» деген мақаласында Қ.Сәтбаев басшы мамандардың ішіндегі тұрақсыздықты төмендегі себептермен түсіндірді: а) жалпы КСРО бойынша, әсіресе түсті металды өндіру, өңдеу саласында, білікті техникалық мамандардың жетімсіздігі; б) жергілікті ерекшеліктерді (ауа райы, тұрмыстық) білетін мамандардың мүлдем болмауы; в) өнеркәсіпке енді ене бастаған тау – кен жұмыстарының жаңа әдістері бойынша КСРО-да мамандардың әлі дайын болмауы; г) жергілікті жерде әлі толық шешілмеген әлеуметтік- тұрмыстық мәселелер, атап айтқанда, тұрғын үйлердің жетіспеуі, қажетті азық – түлікпен толық қамтамасыз етілмеу, медициналық жәрдемнің жетімсіздігі, мәдени ошақтардың (театр, кітапхана) болмауы т.б.; д) жергілікті басшы ұйымдарының шақырылған маман кадрлармен дұрыс жүргізе алмауы; е) шақырылып әкелінген мамандардың еңбек ақыларының мардымсыз болуы, көп жағдайда, Донбасск, Орал, Сібір сияқты аймақтардан төмен болуы т.б.

Осы айтылған себептерді сараптай келіп, Қ. Сәтбаев жұмыс күшінің болашақ қорын толтырудың жолы ретінде өндіріс орындарынан 100 шақырым жерде орналасқан Ұлытау ауданын, совхоздар ұйымдастыру арқылы, отырықшы халықпен қоныстандыруды ұсынды. Ол кісінің пікірінше, бұл шара өнеркәсіпке жұмыс күшін, жергілікті халыққа нан берер еді, ал аз қонысты Ұлытау ауданы экномикасы өркендеген аймаққа айналар еді. Мысал ретінде, Қ.Сәтбаев кезінде бос жатқан өнеркәсіптің дамуы нәтижесінде, адамдар жиі қоныстанған, тұрақты елді мекенге айналған Спасск аймағын келтірді.

Қаныш Имантайұлының ерекше назар аударғаны – білікті инженер- техник мамандарын даярлау мәселесі еді. Қарсақпай комбинаты құрылысының алғашқы кезеңі бұл мәселенің қаншалықты күрделі екенін көрсетті. 1926 /27 жылы комбинат бойынша техникалық

мамандар жалпы жұмыскерлердің 1/5 пайызын құрады. Олардың ішінде революцияға дейінгі кезеңнен жұмыс тәжірбиесі балалардың саны тек 5 пайыз ғана болды. Осы жағдайды ескеріп Қ.Сәтбаев өндіріске аса қажетті инженер-техник мамандарды тұрғылықты адамдардан, әсіресе жастарынан дайындау мәселесін қойды. Кіші техникалық мамандарды даярлау мақсатымен, Қаныш Имантайұлының ұсынысымен, Қарсақпайда алғашқы оқу орындары ашылды. 1927 жылы тәжірбие алмасып, біліктілігін жетілдіру үшін Оралдағы мыс өнеркәсіп орындарына алғашқы 15 қазақ мамандары жіберілді.

1927 жылдың 7 маусымында «Атбасартүстіметалл» тресінің Қ.Сәтбаев қол қойған хаты Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетіне (ВЦИК) жіберілді. Хатта Жезқазған өнеркәсібіне қажетті маман кадрларды даярлау мақсатында үш адамға Сібір технологиялық институтына жолдама беру сұралған.

Міне, кенді аймақтың келешегі үшін Қаныш Имантайұлы және оның серіктері жүргізген тынымсыз тірлік өз нәтижесін берді. 30–шы жылдардың ортасында, яғни Үлкен Жезқазған құрылысы басталардың алдында, Қарсақпай комбинатында 3000–ға жуық білікті маман кадрлар жұмыс істеді. Бірақ, өкінішке орай, осы бір сәтті басталған жұмыс 30 – шы жылдардың аяғына қарай тоқырап қалды. Себебі, сол кездегі ресми басшылық ірі құрылыстарға қажетті мыңдаған жұмыс күшінің ақысыз, сұраусыз тегін табылатын жаңа жолы – ГУЛАГ жүйесін құрған еді. 1940 жылдың 1 сәуірінде Үлкен Жезқазған құрылысы осы ГУЛАГ жүйесіне берілді. Алып құрылыс негізінен, солардың қолымен салынды.

Дегенмен де, Қаныш Имантайұлының қажымас еңбегі зая кеткен жоқ. Ол кісінің көптеген шәкірттері осы уақытқа дейін мысты өңірде жемісті еңбек етіп жүр. Олар Қаныш Имантайұлын Жезқазған өнеркәсібінің алғашқы ұйымдастырушысы деп зор мақтанышпен естеріне алады.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Саидахмедова Н.И. д.э.н., профессор.

*Ташкентский государственный педагогический университет
имени Низами. Узбекистан*

Отабаева Л.Ф. студент ММ 201 группы 2 курса.

*Ташкентский государственный педагогический университет имени
Низами. Узбекистан*

Аннотация. *Мақаланың мақсаты – жалпы білім беретін мектепте экономикалық пәндерді оқытудың ерекшеліктерін анықтау. Мақалада Өзбекстандағы орта білім құрылымындағы экономикалық пәннің орны көрсетілген. Экономикалық білім берудің маңыздылығы және мектеп оқушыларының экономикалық ойлауын дамыту қажеттілігі көрсетілген. Оқушылардың экономикалық процестерді қабылдауындағы айырмашылықтар анықталып, материалды баяндау мен оны сабақта бекітудің кейбір ерекшеліктері сипатталады. Сондай-ақ экономикалық пәндерді оқыту барысында туындайтын проблемаларды анықтауға әрекет жасалды. Сонымен қатар, мақалада мектеп оқушыларын табысты мамандандырылған экономикалық оқыту мәселелері қозғалады.*

Аннотация. *Целью статьи является выявление специфики преподавания экономических дисциплин в средней школе. В статье отражено место экономической дисциплины в структуре среднего образования в Узбекистане. Показано значение экономического образования и необходимость формирования экономического мышления у школьников. Выявляются различия в восприятии экономических процессов учениками, описываются некоторые особенности подачи материала и его закрепления на уроках. Также была предпринята попытка выявить проблемы, возникающие в процессе преподавания экономических дисциплин. К тому же в статье затрагиваются вопросы успешной профильной экономической подготовки учащихся школ.*

Annotation. *The purpose of the article is to identify the specifics of teaching economic disciplines in secondary school. The article reflects the place of economic discipline in the structure of secondary education in the Uzbekistan. The importance of economic education and the need for the formation of economic thinking in schoolchildren are shown. Differences in the perception of economic processes by students are revealed, some features of the presentation of the material and its consolidation in the classroom are described. An attempt was also made to identify the problems arising in the process of teaching economic disciplines. In addition, the article touches on the issues of successful profile economic training of schoolchildren.*

Негізгі сөздер: *білім беру жүйесі, экономикалық пәндер, экономика, экономикалық процестер, оқу пәнінің мәртебесі, мектеп мұғалімдерінің мәртебесі, кадр мәселесі.*

Ключевые слова: система образования, экономические дисциплины, экономика, экономические процессы, статус учебной дисциплины, статус школьных учителей, кадровая проблема.

Key words: education system, economic disciplines, economics, economic processes, status of an academic discipline, status of school teachers, personnel problem.

Развитие любого общества опирается на зрелые кадры нового поколения. Для того чтобы страна вышла на высокий уровень экономического развития, необходимо иметь лица и кадры, обеспечивающие развитие экономики. Уровень качества национального образования является основным фактором, определяющим будущее стратегическое развитие страны. Уровень знаний нации формируется в результате образовательной услуги.

Путь Узбекистана к рыночной экономике требует формирования у населения специфического мышления о рыночных отношениях. Для этого необходима соответствующая реформа экономического образования, которое является основой экономического мышления, поскольку реализация всех демократических рыночных реформ – это не процесс, который начинается сам по себе, а их развитие во многих случаях зависит от уровня экономического образования нашей молодежи.

Четвертая промышленная революция, которую в некоторых источниках также называют «Индустрия 4.0», представляет собой новый, более продвинутый способ удовлетворения желаний и потребностей растущего населения мира. Хотя этот термин появился в западных странах, и его влияние более отчетливо ощущается в развитых странах, развивающиеся страны, такие как Узбекистан, должны подготовиться к этому вызову нового тысячелетия. Для этого, прежде всего, необходимо обучать молодое поколение современным знаниям и навыкам, особенно экономическому, финансовому и предпринимательскому мышлению и принятию решений.

Одна из основных целей общего среднего образования – предоставить учащимся необходимый объем знаний и навыков, научить их самостоятельно и критически мыслить, чтобы они могли продолжить обучение в профессиональных или высших учебных заведениях или выйти на рынок труда.

Сегодня система образования - приоритет государственной политики. Ведь стратегический успех общества определяется не только формированием широкого круга научно-технической, гуманитарной и художественной элиты, но и достижением высокого образовательного

ценза и институциональной профессиональной подготовки всего населения.

В Узбекистане четко выстроена государственная система непрерывного образования, которая состоит из дошкольного, общего среднего и начального профессионального образования, высшего, послевузовского образования, повышения квалификации и переподготовки кадров.

В Узбекистане школьное образование реформируется по следующим направлениям:

- совершенствование содержания и методов обучения;
- нравственное воспитание;
- создание системы помощи учащимся в выборе собственного пути в образовании и трудовой карьере;
- привитие навыков здорового образа жизни;
- подготовка к жизни и работе в условиях интернационализации и информационного общества;
- доступность специального образования для детей, нуждающихся в особых образовательных условиях.

Поиск путей дальнейшего развития данной сферы требует глубокого и всестороннего исследования всех попыток реформирования в национальных системах образования, анализа положительных и отрицательных тенденций и полученных результатов. Сопоставление образовательных реформ в разных странах помогает обнаружить и устранить недостатки, обогатить опыт, найти более верный и оптимальный путь прогресса в Новом Узбекистане.

Роль государства в развитии системы школьного образования является ключевой и может оказать значительное влияние на качество и эффективность образовательного процесса.

В Узбекистане насчитывается 10284 школы. За последние годы проведена масштабная работа по улучшению их условий и увеличению количества ученических мест. Школу оканчивают в среднем 400 тысяч учащихся в год, из них 170 тысяч - продолжают получать образование.

Сегодня в 500 учебных заведениях регионов внедрена система оценивания, применяемая в Президентских и специализированных школах. В результате доля таких практических занятий, как анализ ситуации, решение проблем, работа в команде, основанных на передовом зарубежном опыте, увеличилась до 60 процентов.

Современными условиями организации и функционирования системы образования в Узбекистане являются реализация Конституции в новой редакции и Стратегии «Узбекистан - 2030», гарантирующих гражданам материальное благополучие и социальное равноправие;

высокие темпы экономического роста, способствующие достижению широкого консенсуса по вопросам образования; позиционирование образования как важнейшей части национальной программы сохранения суверенитета и культурного развития нации; высокий социальный статус школьных учителей, поддержанный качественной профессиональной подготовкой в системе университетского образования.

Экономические процессы являются очень динамичными. Современная экономическая ситуация располагает к совершенствованию образования на всех уровнях и во всех сферах. Изучение экономики позволяет нам понимать прошлые, будущие и текущие модели и применять их к обществам, правительствам, предприятиям и частным лицам.

В современной экономике знания являются важнейшим стратегическим ресурсом, а способность приобретать, интегрировать, сохранять, распространять и применять их ключевой для создания и поддержания конкурентного преимущества экономических субъектов. Экономика поднимает проблему ограниченности ресурсов и мотивирует человека разумно распоряжаться деньгами, природными богатствами. Поведение, когда человек взвешенно принимает решение о покупке или использовании ресурсов, называется рациональным. Она анализирует и описывает работу рынков, отдельных отраслей народного хозяйства, движение финансов и готовой продукции, развитие сферы услуг, становление предпринимательства. Значительные изменения происходят в самой экономике: меняется ее структура, расширяется экономическое пространство, модифицируются отношения, лежащие в основе хозяйственных взаимодействий.

Современная экономика нуждается в специалистах, обладающих гибким мышлением, легко адаптирующимся к быстро меняющейся ситуации, а усиление конкуренции на рынке труда предъявляет особые требования к компетенциям выпускников. Как отмечает М.А.Реус: «как и любые другие научные знания, экономические знания участвуют в двух сопряженных и одновременно протекающих процессах: во-первых, - это процесс развития собственно-научных знаний и, во-вторых, - процесс передачи этих знаний между поколениями».

Важность обучения экономическим дисциплинам аргументируется учеными следующим образом: «в психолого-педагогических исследованиях экономическая культура человека представлена как структурное качество личности, развивающееся в процессе обучения и

воспитания, синтезирующее в себе глубокие и прочные знания основ функционирования экономики и умение индивида использовать эти знания в процессе жизнедеятельности»; «основным критерием и результатом экономического образования мы считаем экономическую культуру, которая входит в структуру общей культуры личности... Однако экономическая культура «живет» не только в сфере экономики, но одновременно и в сфере социальных отношений».

Морозова Г.А. относит потребность личности будущего специалиста в экономических знаниях к фундаментальным свойствам личности. Таким образом, учеными признается важная роль экономических дисциплин в формировании не только экономической культуры, но и общей культуры личности и социальных отношений.

Необходимо систематически учить наших детей с раннего возраста, точнее, с периода начальной школы, например, изучать знания по экономике, пониманию и выражению основных экономических терминов и тому, как человек может применять их в своей экономической деятельности. Потому что в нашей системе образования основы экономических знаний и основы предпринимательства преподаются как предмет второго уровня даже по 0,5 (половину) часа в неделю в старших классах. В системе высшего образования преподаются преимущественно социально-экономические науки.

Статус учебной дисциплины улучшился, а фактическое положение – нет. Такая ситуация формирует новые особенности, усугубляя уже имеющиеся проблемы преподавания экономики на школьном уровне. На наш взгляд, здесь можно выделить несколько ключевых проблем.

Во-первых, наличие противоречия, возникающего между основными задачами модернизации образования (повышение качества образования через формирование социально-общественных компетентностей выпускников) и созданными для этого условиями. В качестве примера приведем основные компетентности, которые обозначены в документах стратегического развития общего образования и должны быть сформированы у выпускника после окончания 11-го класса школы. Не останавливаясь на раскрытии понятия «компетентность», отметим основные навыки и умения, которыми должен владеть школьник в соответствии с той или иной социальной ролью. (Результат обучения экономике зафиксирован в требованиях к уровню подготовки учащихся, примерных программах по экономике).

В результате изучения экономики на базовом уровне ученик должен:

Знать/понимать функции денег, банковскую систему, причины различий в уровне оплаты труда, основные виды налогов, организационно-правовые формы предпринимательства, виды ценных бумаг, факторы экономического роста.

Уметь:

- приводить примеры факторов производства и факторных доходов, общественных благ, внешних эффектов, российских предприятий разных организационных форм, глобальных экономических проблем;

- описывать действие рынка, основные формы заработной платы и стимулирования труда, инфляцию, основные статьи госбюджета Узбекистана, экономический рост, глобализацию мировой экономики;

- объяснять взаимовыгодность добровольного обмена, причины неравенства доходов, виды инфляции, причины международной торговли.

Использовать приобретенные знания и умения в практической деятельности и повседневной жизни:

- для получения и оценки экономической информации;

- для составления семейного бюджета;

- для оценки собственных экономических действий в качестве потребителя, члена семьи и гражданина.

Предлагаемые компетентности требуют глубокого осмысления собственных действий, но возможно ли это в условиях 34-часового изложения материала, когда на каждую тему будет отведен только один урок? Какую долю от урока должна составлять практическая часть? Ответы на эти вопросы педагогу придется искать самостоятельно в ходе апробирования нового базисного учебного плана. И здесь ему, безусловно, понадобится помощь методической службы.

Во-вторых, указанные выше компетентности требуют от выпускника не узких знаний экономики, а широкого понимания социальных явлений, комплексного знания и анализа событий. Чтобы качественно оценить событие и принять правильное рациональное решение, любой человек независимо от его социальной роли должен прежде всего овладеть навыками и умениями давать количественную оценку событиям. Понимание важности такого подхода к экономике заставляет задуматься о минимальном наборе математического инструментария, которым должен владеть преподаватель экономических дисциплин на базовом уровне. На наш взгляд, переход к активным методам обучения требует решения ряда проблем: мотивации труда преподавателей, изменение условий труда и структуры учебной нагрузки.

В-третьих, главное условие успешной реализации поставленных перед образованием задач – это наличие подготовленных педагогов. Проблема кадрового обеспечения и научно-методического содержания преподавания экономических дисциплин возникла объективно, в силу действия механизма внедрения предмета в школьную программу. Кроме того, преподавание экономики осложнено тем, что преподаватели данного предмета в школах не имеют базового экономического образования, хотя и владеют большим количеством содержательной информации.

Кадровая проблема может решаться в двух направлениях: путем подготовки молодых учителей экономики на экономических факультетах педагогических вузов и колледжей и путем профессиональной переподготовки учителей.

Отметим, что одним из важных направлений методической работы в условиях перехода к профильному образованию является разработка и апробация методических рекомендаций по использованию математического инструментария. Решая задачу повышения эффективности обучения экономике, в содержание программ курсовой подготовки и переподготовки учителей на всех ступенях школьного образования необходимо включать вопросы методики решения экономических задач.

Безусловно, реализация перехода на профильное обучение вызовет к жизни и новые проблемы. Однако первоочередные задачи должны быть определены уже сейчас, что позволит сделать этот переход подготовленным и своевременным.

Литература:

1. Mirziyoev Sh.M. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. - T.: “O‘zbekiston”, 2019 yil.
2. Alisher Navoiy. Ibratli hikoyatlar va xislatli hikmatlar. Nashrga tayyorlovchilar A.Tilavov, I.Saydullaev. - T.: «Sano-standart», 2016.
3. Durmanov A.D., Saidaxmedova N.I. Sustainable Growth of Greenhouses: Investigating Key Enablers and Impacts. Emerging Science Journal, 2023, 7(5) Italy.
4. Saidakhmedova N.I, Khusniddinov M.M. Pedagogical Conditions for Effective Management of Spiritual and Educational Work and Cluster Interaction in Public Educational Institutions and the Sphere of Culture. Journal of Advanced Zoology, 2023, 44 (S2) India.
5. Хвесеня, Н. П. Методика преподавания экономических дисциплин /– Минск : БГУ, 2006. – 116 с.
6. Саидахмедова Н.И., Отабаева Л.Ф. Ta’lim menejmenti: raqamli iqtisodiyot, axborotkommunikatsiya texnologiyalari, interaktiv ta’limmuhitining afzalliklari va imkoniyatlari.// 2023 yil. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10806005>

7. Саидахмедова Н.И., Отабаева Л.Ф. Iqtisodiy ta'limning rivojlanishtirish masalalari.//“Ilg'or xorijiy tajribalar asosida bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik strategiyalari: muammolar va yechimlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi/ Toshkent. 2024-yil. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10681129>
8. Винникова И.С., Кузнецова Е.А., Потапова А.Д. Методы оценки уровня финансовой грамотности в школе // Карельский научный журнал. – 2017. – Т. 6. – № 4 (21). – С. 49-51.
9. Rajabov O'.D. Iqtisodiy ta'limning iqtisodiy tafakkurga ta'siri. Toshkent. Zamonaviy ta'lim. №11, 2017.

Қ.СӘТБАЕВ ПЕН Ә. МАРҒҰЛАН ҒЫЛЫМ ЖОЛЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНА ШОЛУ

Абеуова Е.К.

*Марғұлан университеті, Археологиялық зерттеулер институты,
«Марғұлантану» оқу-зерттеу кешенінің жетекшісі*

Аңдатпа: Бұл ғылыми мақала Қазақстанның көрнекті ғалымдары - Қ.И. Сәтбаев пен Ә. Х. Марғұлан арасындағы ғылымдағы ынтымақтастыққа шолу жасалады. Мақала олардың бірлескен ғылыми зерттеулерінің негізгі аспектілерін, соның ішінде олар бірлесіп жұмыс істеген салаларды, әрбір ғалымның ғылыми жобалар мен әзірлемелерге қосқан үлесін, сондай-ақ олардың жұмысының Қазақстанда ғылымның дамуына әсерін қамтиды.

Аннотация: Данная научная статья представляет обзор сотрудничества в науке между выдающимися учёными Казахстана - К.И. Сатпаевым и А.Х. Маргуланом. Статья охватывает ключевые аспекты их совместных научных исследований, включая области, в которых они сотрудничали, вклад каждого учёного в исследовательские проекты и разработки, а также влияние их работы на развитие науки в Казахстане.

Abstract: This scientific article presents an overview of cooperation in science between outstanding scientists of Kazakhstan - K.I. Satpayev and A.H. Margulan. The article covers key aspects of their joint scientific research, including the areas in which they collaborated, the contribution of each scientist to research projects and developments, as well as the impact of their work on the development of science in Kazakhstan.

Түйінді сөздер. Қ.И. Сәтбаев, Ә.Х. Марғұлан, ынтымақтастық қарым-қатынас, тарих, археология, мұрағаттық деректер.

Ключевые слова. К. И. Сатпаев, А. Х. Маргулан, сотрудничество, история, археология, архивные документы.

Keywords: K. I. Satpayev, A. H. Margulan, cooperation, history, archeology, archival documents.

Биыл 2024 жыл еліміз үшін айтулы мерейтойларға толы жыл екені баршамызға мәлім. Қазақ елі болып тарихи тау

тұлғаларымыздың, атап айтсақ Қ.И. Сәтбаевтың 125-жылдығы мен Ә.Х. Марғұланның 120-жылдық мерекелері тұспа-тұс келіп отыр. Сондықтан екі алып тұлғаның ғылым жолындағы бірлескен жұмыстары, қарым-қатынастары ұсынылып отырған мақаламыздың негізгі тақырыбы болмақ.

Әрине Қ.И. Сәтбаев пен Ә.Х. Марғұлан ғылыми мұрасы туралы бүгінгі күнде ақпарат жеткілікті, бірақ сонымен қатар екі тарихи тау тұлғаның қарым-қатынасын сипаттайтын зерттелмеген мұрағаттық деректер баршылық. Солардың кейбіреуіне шолу жасасақ.

1946 жылы ҚазССР Ғылым Академиясының негізінде Орталық Қазақстан археология экспедициясы құрылады. Сол экспедицияның құрылу тарихымен байланысты Ғылым ордасының мұрағатында құнды архивтік құжат сақталған. Бұл 1946 жылы 17 маусымда Қазақ Ғылым Академиясының президенті Қ.И. Сәтбаевқа жазылған №1706 хат. Құжаттың жоғарғы сол жағында ҚазССР ҒА тарих, археология және этнография институтының мөрі қойылған және хат авторлары ҚазССР ҒА тарих, археология және этнография институтының директор орынбасары Х.Г. Айдарова, археология секторының меңгерушісі Ә.Х. Марғұлан және бухгалтер А. Кушаев көрсетілген. Жалпы хаттың мазмұнына келетін болсақ, Орталық Қазақстан археологиялық экспедицияның маңыздылығы мен өзектілігі сипатталған. Сонымен қатар экспедиция маршруты да көрсетілген. Орталық Қазақстан қала мәдениетінің ежелгі ошақтарын іздеу мақсатында Сарысу мен Кенгір өзендері алқаптары, Белен Ана, Жубен Ана, Алаша хан, Жошы хан және т.б. ескерткіштерде көне қалалардың қалдықтарын зерттеу керектігі айтылған. Ол үшін қажетті мамандарды шақырып, керекті техникалармен жабдықты қажет. Хатқа қоса экспедицияның сметасы да берілген болатын [1]. Экспедицияны қаржыландыру мәселесі 1946 жылы 28 маусымда ҚазССР ҒА Президиум жиналысында қарастырылды, қолдау тауып Қ.И. Сәтбаевтың арнайы шешімімен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясына 80 мың рубль қаржы бөлінді [2]. Бұл дегеніміз, еліміздің ежелгі тарихын зерттеуге арналған ауқымды жұмыстар Ә.Х. Марғұлан басшылығымен, Қ.И. Сәтбаев қолдауымен жүзеге асырыла бастады. Нәтижесінде бүгінгі күнге дейін маңызын жоғалтпаған ежелгі мәдениеттер мен көне ескерткіштер зерттеліп, тарихи-мәдени мұрамыздың сақталуына ықпалы тиді.

Академик Әлкей Марғұлан тұлғасымен байланысты қолжазбалар мен архивтік деректерді зерттеу барысында Қаныш Сәтбаев туралы қызықты мәліметтер анықталды. Атап айтсақ, Қарағанды облысының мемлекеттік архивінде Әлкей Марғұланның Евней Букетовке Қаныш Сәтбаев туралы жазған хаттары сақталған. Сол хаттарың бірінде Ә.Х.

Марғұлан: «Қаныш қазақ халқының бір боршасы; ол туралы жазу, бүкіл қазақ халқы туралы жазу» деп айтқан екен. Сол себепті егде жасқа толған академик Ә.Х. Марғұлан өз хатында Евней Букетовке Қаныш туралы кітап жазуға қолқа салады [3]. Себебі Е.А. Букетов металлургия және химия саласының ғалымы, ҚазССР Ғылым Академиясының академигі, техника ғылымдарының докторы. Жас кезінде Қаныш Сәтбаевтың қолдауымен Қарағандыға жіберіліп, еңбек жолын бастаған. Қаныш Сәтбаевтың қызметтік жолын жетік меңгерген ақын, жазушы.

Ә.Х. Марғұлан өз хаттарында Қаныш Сәтбаевтың әкесі Имантай туралы да біраз ақпарат қалдырған: «Қаныштың әкесі Имантай осы күнге университетте оқытып жүрген профессорлардың көбін үйрете алар еді. Ол кісі өзінің байтақ білімімен Г.Н. Потанинге де көп көмек көрсеткен. Имекеңмен студент кезінде әңгімелескенмін». Сонымен қатар, Әлкей Марғұлан Қаныштың туған жері Баянаула, оның оң жағында тұрған Қарқаралы, солжағында Сілеті, Өлеңті, Шідерті өзендері, сыртында Ерейментау, алды Ертіс екенін айтып кетті. Қаныштың бала күнінде қаршыға, лашын, тұйғын салған жері Шідерті өзенінің бойы, Шөптікөл, Батпақкөл, Сұңқарқия, Қаракөл (Нияздың баурайында) деп қазіргі Павлодар облысы қасиетті Баянауыл жері мен Екібастұз өңіріне шолу жасаған.

Әрине Е.А. Букетов академик Ә.Х. Марғұланның сөзін жерге тастамай, Қаныш Сәтбаевқа арнап өз туындысын жазады. Және осы істе Әлкей Марғұлан бар білгенін айтып, көмегін көрсетеді.

Қорытындылай келе, бүгінгі таңда толығымен зерттелмеген Әлкей Марғұланның қолжазбалары талай қызықты мағлұматтарға толы. Және академиктің жан-жақты қырын ашып көрсететін құнды деректер баршылық.

Өз заманының алып тұлғалары болған Қаныш Сәтбаев пен Әлкей Марғұлан көп жылдық еңбектерімен, туған жеріне деген өмірлік қызметімен ғылым мен тарихты толығымен зерттеп, зерделенуіне сүбелі үлестерін тигізді. Сондықтан бүгінгі таңда олардың қалдырып кеткен бай тарихи мұрасы келер ұрпақ пен зерттеуші ғалымдарға үлкен азық болмақ.

Қолданған әдебиеттер тізімі:

1.А.З. Бейсенов, Г.С. Джумабекова, Г.А. Базарбаева. Путь к изучению древностей центра страны: история создания первой археологической экспедиции Казахской Академии наук // Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации ЦКАЭ АН Казахстана, Алматы: 2017. – 12 б.

2.А.З. Бейсенов, Г.С. Джумабекова, Г.А. Базарбаева. Путь к изучению древностей центра страны: история создания первой археологической экспедиции

БАЗОВЫЕ КУЛЬТУРНЫЕ КОНЦЕПТЫ НАШЕДШИЕ ОТРАЖЕНИЕ В ЯЗЫКАХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Эминли Беюкханым Ибрагим кызы

Сумгаитский государственный университет

***Аннотация.** В современное время термин «концепт» широко используется во многих гуманитарных науках (философии, лингвистике, психологии, культурологии). Исследование природы концепта является важным и актуальным вопросом в современном языкознании. Языкознание занимается смысловой структурой концепта как когнитивного понятия и особенностями его построения. Система понятий формирует картину окружающего мира, отражающую восприятие человеком действительности. Человек живет не только в мире, состоящем из вещей и предметов, но и в мире понятий, состоящем из его интеллектуальных, духовных и социальных потребностей. Понятие – это основная формула познания мира. В статье основные понятия, общие для тюркских народов, анализируются с национально-культурной точки зрения.*

***Summary.** In modern times, the term "concept" is widely used in many humanitarian sciences (philosophy, linguistics, psychology, cultural studies). Investigating the nature of the concept is an important and relevant issue in modern linguistics. Linguistics deals with the meaning structure of the concept as a cognitive concept and its construction features. The system of concepts forms a picture of the environment that reflects a person's perception of reality. Man lives not only in a world consisting of things and objects, but also in a world of concepts composed of his intellectual, spiritual and social needs. The concept is the basic formula for understanding the world. In the article, the basic concepts common to the Turkic peoples are analyzed from a national-cultural point of view.*

Ключевые слова: тюркские народы, лингвокультурология, концепт, семья, дом, родина, честь.

Key words: Turkic peoples, linguistic culture, concept, family, home, homeland, honor.

«Всю познавательную деятельность человека можно рассматривать как развитие ориентировки в мире; в этой деятельности с детства и до старости человек сравнивает, приравнивает и дифференцирует предметы мира, выясняет сходства и различия между ними. То есть, человек изучает мир, материальный и духовный мир, который его окружает на протяжении всей жизни. Концепции создаются и проявляются для обеспечения операций и процессов такого рода. [2, 39].

Концепт является основным ядром культуры в умственном мире человека [3, 43]. Национально-культурная направленность концепции связана с культурологическим подходом к вопросу. Структура понятия очень сложна. Концепты представляют собой ценные и символические знания о мире. Структура концепта отражает особенности соответствующей культуры. В настоящее время ученые имеют разные взгляды на термин концепт. Соотношение понятия и понимания является одним из важнейших вопросов языкознания. Французские ученые Жиль Делёз и Феликс Гваттари выражают концепцию и понимание как «концепцию». По их мнению, все философы – от Платона до Бергсона, Гегеля и Фейербаха — создали понятия.

Концепция – это событие, а событие – это не концепт. В. Я. Телия и Ю.С.Степанов считают, что «понятие» и «концепт» — термины, относящиеся к разным наукам. Термин «концепция» используется в логике и философии, но концептуальная логика выступает как термин в математике и культурологии. Это также ключ к современной когнитивной лингвистике. В настоящее время термин концепт широко используется во многих областях гуманитарных наук. Анализируя лингвистическую литературу, мы видим, что лингвисты не трактуют однозначно термины «понятие» и «концепт». Концепт имеет более простую структуру, а концепт имеет больше компонентов.

В понятие входят не только признаки предмета, но и связанные с ним переживания, ассоциации, представления. Понятие отражает наиболее общие и определенные характеристики вещей и событий. Понимание означает смысл, который существует независимо от национальных особенностей и выражается посредством логического мышления. Поле проявления понятия различно и обширно с каждой точки зрения. Концепт является частью личного опыта человека, общечеловеческих ценностей и имеет национальные особенности.

Некоторые концепции являются более широкими и более фундаментальными по своему потенциалу и объему. Хотя основные понятия являются общими для народов мира, они по-разному обретают свою семантику и вербализуются в разных формах.

Мы рассмотрим некоторые основные понятия для тюркских народов. Эти понятия входят в число основных, ведущих ментальных ценностей тюркского мировоззрения. Например, «семья», «дом», «родина», «честь».

Семья – это культурное общество, и это его основа. Значение является составной частью семантического понятия. Концепт «семья» действительно понимается как исторически сложившаяся и вербально выраженная понятийно-языковая сущность. Эта целостность связана с

важнейшими областями жизни, она всесторонне мыслится средствами языка, социально и субъективно оценивается, активно проявляется в разных направлениях и неповторимым образом. Это понятие обладает всеми основными чертами, присущими базовым понятиям. Таким образом, понятие «семья» выражается как многозначное слово, и в каждом из этих значений однозначно существует единое понятие «семья». Это понятие, в свою очередь, связано с дейктической системой языка; оно включено в круг событий, составляющих ближайшее окружение человека; действует в трёх направлениях как активная, творческая категория; концепции меньшего масштаба порождают случайные и индивидуальные авторские расширения, а это означает, что «семья» и члены семьи уже служат основой для широкого спектра метафор и схем; его корни уходят глубоко в историю каждого народа. Концепт семьи социально оценивается и характеризуется; в то же время эта концепция обладает способностью создавать своего «антагониста».

Понятие «семья» является одним из важных направлений человеческого поведения и является одним из ведущих понятий в психологии межличностных отношений. Выявить национально-лингвистические особенности фразеологизмов, пословиц и поговорок, образных выражений и особенности этого концепта, семантическое поле «родственные отношения» в концепте «семья» в турецкой этнокультуре позволяет более четко представить приоритеты Система ценностей турецкого общества. В концепте «семья» концептосфера «родственных отношений» отражена в турецком семантическом поле, которое состоит из терминов родства, а также слов, связанных с коллективными представлениями о доме, семье, кровнородственных отношениях и браке.

В тюркской культуре концепт «дом» (“ev”) тесно связано с понятиями «гнездо», (“yuva”), «дом» (“yurd”), «дом-очаг» (“ev-ocak”). Национальное многообразие уточняет языковую специфику этого слова – места проживания человека. Языковая специфика присутствует и в выражениях лишиться теплого гнезда, иметь гнездо, построить гнездо (жениться).

Лингвокультурологический подход к слову также антропоцентричен. Через слова человек понимает мир, окружающий мир. Фрагменты слов (основные части, части) изучаются в специальном лингвокультурологическом направлении. Понятие культуры выражается в слове. Когда мы говорим о понятии культуры, мы имеем в виду разные понятия и их виды. Эти понятия создают национальные коннотации.

Лексемы с различной семантикой формируются на основе образности, значения, культуры, абстракции, выразительности и служат для создания в сознании человека картины одного и того же понятия: например, понятие «дом» («ev») ценится лексемами “el” (“край”), “selo” (“oba”), “rodnoy gorod” (“doğta şəhər”).

Наряду с понятиями «дом», «село», «страна», «земля», «родина» в понятии «родина» в языкознании появилось понятие великой родины, термин, выражающий обширную территорию, где этническая группа распространена, играет ведущую роль. Следует отметить, что термин «родина» (“vətən”) вошел в язык азербайджанского народа из арабского языка. Это слово происходит от арабского «ватана», что означает «жить», «поселиться на какой-либо территории», «поселиться». [4, с. 471]

В толковом словаре азербайджанского языка «родина» употребляется в следующих значениях: 1. Страна, гражданином которой человек родился, вырос и является гражданином, родной город; родная земля, родина 2. Место, где что-то зарождается [1, с. 482] Когда мы приближаемся к понятию «родина» в лингвистике, то становится ясно, что в наших древних эпосах огузские тюрки называли свою родину огузами, что является более собирающая и объединяющая концепция.

Концепт реализуются в языке по-разному. Итак, понятие может иметь несколько способов выражения. Возможно, какое-то понятие в сознании азербайджанца не имеет такого статуса у других народов, то есть не является носителем национально-культурной нагрузки. Например: как лексическая единица «пепель» обозначает сгоревшую часть огня очага. Это очаг в сознании тюрка, место, где он родился, место, где он вырос. Наконец, это дом. Это понятие не имеет такого же значения у нетюрков. Это понятие представляет собой широкое понятие, охватывающее несколько областей (когнитивистики, семантики и лингвистики), и, несмотря на многочисленные исследования по нему, термин «концепт» до сих пор остается неясным.

«Честь» (“qeyrət”) связан с повседневной жизнью, обычаями и традициями тюркской лингвокультурологии. У тюркских народов понятие «честь» воплощается в понятиях чести, чувство стыда, гордость, скромность, приличность. Для турка «рвение» — это основа жизни. Согласно очередности, человек, создающий семью, должен построить/купить дом. Место, где турки построят свой дом, будет процветать. Тюрк должен любить и защищать свою Родину. Защита Родины – такой же ревностный долг, как и защита семьи. У тюрка различают личную честь (в отношении к семье) и национальную честь (в отношении к родине).

Из сказанного мы приходим к выводу, что под концептом можно понимать национальные мысленные образы (идеи, символы), имеющие сложную систему. Структура понятия представляет собой сумму обобщенных признаков и групп знаков. Можно отметить, что понятия «семья», «дом», «родина», «честь», являющиеся базовыми концептами в тюркской лингвокультуре, родственны друг другу и имеют цепную связь.

Общие концепции в тюркском национально-культурном самосознании еще раз доказывают, что главный путь построения будущего тюркского мира – через солидарность и сотрудничество. Лучший пример этого единства Азербайджан увидел во время Карабахской войны. Карабахская победа является одним из величайших успехов тюркского мира за последнее время. Здесь мы не только освободили свою землю, родину но и построили свой союз. Здесь мы имели удовольствие работать вместе и добиться победы. Значение этой победы – не только военная победа, но победа единства. Мы объединились с этим как с тюркским миром и попытались донести это до мира. Этот процесс охватил не только 44 дня, но и весь период оккупации. Лидеры Азербайджана и Турции укрепили единство наших народов, проявив очень серьезную волю. Эта победа – красивейшее проявление совместной вербализации понятий Родина и честь. Отсюда и итог, что базовые концепты тюркских народов имеет большую и решающую роль в национальном самосознании тюркского народа.

Литература

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cilddə, IV cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006.
2. Musayev M.M. (). Türkoloji dilçilik. Dərslik. Bakı: Mütərcim, 2012
3. Степанов Ю.С. В мире семиотики в кн.: Семиотика. Антология. Москва-Екатеринбург: Наука. 2001
4. Попова З.Д. Стернин И.А. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку // Антология концептов. Т.1. Под ред. Карасика, В.И. Стернина, И.А. Волгоград: Парадигма. 2005

**ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ
ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ
ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ НЕГІЗГІ
БАҒЫТТАРЫ**

**ОСНОВНЫЕ ТРЕНДЫ
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ
И ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК**

К.И. САТПАЕВ И А.Х. МАРГУЛАН – ИСТОРИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА

Маргулан Данель Алькеевна

спец. редактор 14-томного собрания сочинений А.Х. Маргулана.

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақала көрнекті қазақстандық ғалымдар мен қоғам қайраткерлері - Қ.И. Сәтбаев пен Ә.Х. Марғұлан арасындағы ынтымақтастық тарихын талдайды. Сәтбаев пен Марғұлан, әрқайсысы өз саласында Қазақстан мен әлемдік ғылыми қоғамдастықтың ғылымы мен мәдениетін дамытуға елеулі үлес қосты.

Мақалада олардың ғылыми жетістіктері, ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлі және елдегі ғылыми зерттеулердің дамуына әсері туралы айтылады. Автор сонымен қатар Қ.И. Сәтбаев пен Ә.Х. Марғұланның өзара іс-қимылын өз заманының әлеуметтік-тарихи жағдайлары мен сын-тегеуріндері тұрғысынан қарастырады, бұл олардың қызметінің ғылым мен қоғам үшін маңызын жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Аннотация. Данная научная статья анализирует историю сотрудничества между выдающимися казахстанскими учёными и общественными деятелями - К.И. Сатпаевым и А.Х. Маргуланом. Сатпаев и Маргулан, каждый в своей области, внесли значительный вклад в развитие науки и культуры Казахстана и мирового научного сообщества.

Статья освещает их научные достижения, роль в формировании национальной идентичности и влияние на развитие научных исследований в стране. Автор также рассматривает взаимодействие К.И. Сатпаева и А.Х. Маргулана в контексте социально-исторических условий и вызовов своего времени, что позволяет лучше понять значение их деятельности для науки и общества.

Annotation. This scientific article analyzes the history of cooperation between outstanding Kazakhstani scientists and public figures - K.I. Satpayev and A.H. Margulan. Satpayev and Margulan, each in their own field, have made a significant contribution to the development of science and culture in Kazakhstan and the world scientific community.

The article highlights their scientific achievements, their role in the formation of national identity and their impact on the development of scientific research in the country. The author also examines the interaction of K.I. Satpayev and A.H. Margulan in the context of socio-historical conditions and challenges of their time, which makes it possible to better understand the significance of their activities for science and society.

Түйінді сөздер. Қ.И. Сатпаев, Ә.Х. Марғұлан, ынтымақтастық қарым-қатынас, тарих, археология.

Ключевые слова. К. И. Сатпаев, А. Х. Маргулан, сотрудничество, история, археология.

Keywords: K. I. Satpayev, A. H. Margulan, cooperation, history, archeology.

В этом году исполнилось 125 лет К.И. Сатпаеву и 120 лет А.Х.Маргулану. Они родились в Баянауле Павлодарской области. Учились в 20-е годы 20 века в Семипалатинском педагогическом техникуме. В последующем К.И. Сатпаев продолжил обучение в

Сибирском технологическом институте (г. Томск), а А.Х. Маргулан - в Ленинградском государственном университете на факультете востоковедения. После окончания Томского института Каныш Имантаевич был направлен на работу в Карсакпай, где проработал с 1928 года по 1941 год до образования в г. Алма-Ате КазФАН СССР. А.Х. Маргулан в 1938 г решением Президиума АН СССР был направлен из Института материальной культуры (Ленинград) в сектор истории КазФАН СССР, затем в 1946 г. - сектор археологии и возглавил ЦКАЭ (Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция).

Работая в Карсакпае на протяжении тринадцати лет, К.И. Сатпаев прекрасно знал все памятники, расположенные в Центральном Казахстане. Он глубоко интересовался историей своего народа, его фольклором. Об этом говорит факт издания эпического сказания «Ер Едиге» [1] на казахском языке с предисловием К.И. Сатпаева в 1928 г. в г. Москве. В Карсакпае К.И. Сатпаев собрал ценные сведения по древним выработкам Жезказгана, а также многократно пересекая степь, он изучил расположение археологических памятников этого района.

Предложение Маргулану А.Х. работать в сфере археологии было не случайно. Солидное образование, его необычайный интерес к казахской истории, пытливый ум и трудолюбие, огромный опыт работы с архивными материалами - эти качества А.Х. Маргулана обусловили предложение Сатпаева К.И. возглавить археологию в Казахстане. Каныш Имантаевич поделился своими знаниями с Маргуланом А.Х., и они по-видимому выработали стратегию исследований этих памятников. Как геолога, К.И. Сатпаева особенно интересовала история горных выработок. Изучение этого вопроса находится на стыке нескольких наук: горного дела, геологии, металлургии, археологии др., поэтому А.Х. Маргулану постоянно было необходимо консультироваться со специалистами, в первую очередь с К.И. Сатпаевым, обращаясь к его трудам.

ЦКАЭ в 1946 г. под руководством А.Х. Маргулана начала работать в Жезказган-Улытауском регионе. Параллельно обследовались древние выработки, сакральные памятники (мавзолей Джучи, Алаша-хана), петроглифы в местности Байконур и др.

А.Х. Маргуланом изучались литературные источники и архивные материалы по древнему горному делу и металлургии, труды геологов и, в частности, труды К.И. Сатпаева [2]. Благодаря этим источникам, результатам полевых работ, советам К.И. Сатпаева появилась монография А.Х. Маргулана «Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы». В предлагаемой статье дан краткий обзор этой

монографии. Это делается с целью, чтобы широкий круг людей был в курсе этого вопроса.

О древних выработках в казахских степях впервые стало известно со времени первой российской академической экспедиции, работавшей в Казахстане в середине XVIII века. Развитие горного дела и металлургии на территории Сарыарки с древнейших времен было обусловлено полиметаллическими месторождениями, громадными массами, сосредоточенными на территории Центрального Казахстана. Здесь сохранилось огромное число древних рудников, отвалов, карьеров, оплывших ям, забоев, шахт, штолен.

Все рудные месторождения и золотые прииски в казахской степи традиционно были собственностью ханской семьи, они были недоступны для путешественников и золотоискателей. Прииски россыпного и жильного золота ханы держали в строгой тайне. С началом колониальной эпохи по следам выработок - всех основных месторождений Центрального Казахстана прошли российские геологи и горные инженеры, с этого времени началась выплавка металла из руды древних выработок. Для этой цели не нужно было добывать руду и строить заводы для ее плавки. Российские промышленники, обосновавшиеся в казахских степях, строили небольшие заводы, выплавляли медь и отправляли ее в Россию. Так началось разграбление недр Центрального Казахстана.

На территории Сарыарки встречаются два типа древних выработок: открытые и подземные. Открытый способ добычи и соответственно малые выработки небольшой глубины характерны для ранних этапов эпохи бронзы. Они представляют собой неглубокие ямы овальной формы, располагающиеся по простиранию рудного тела. В эпоху Бегазы-Дандыбая в горном деле наблюдается большой прогресс, многовековой опыт подводит древних горняков к освоению глубоко лежащих пластов руды, в результате чего появляется шахтный тип выработок.

Жезказган, Коунрад и Саяк относятся к одним из крупнейших месторождений меди в мире. Мощность окисленной медной руды в Жезказгане велика, ее нижний горизонт находится на глубине 50-60 м. Сокровища недр Жезказгана были открыты еще древними жителями Сарыарки. Их многовековые усилия привели к образованию крупнейшего центра древнего металлургического производства. Об этом свидетельствуют обширные и многочисленные карьеры, грандиозные отвалы и разносы, остатки поселений древних рудокопов Златоуст, Милыкудук, Айнаколь, Соркудук, где в культурных слоях обнаружены предметы материального производства: орудия труда,

предметы бытового обихода, слитки меди, керамика, обломки тиглей, шлаки. В начале 30-х гг. XX вв. все древние выработки Жезказгана находились еще в нетронутом первоначальном состоянии.

Большой древний массив Жезказгана стал объектом исследований после Великой Отечественной войны. Большое внимание к изучению древних выработок Жезказгана проявил президент только что созданной Академии Наук КазССР К.И. Сатпаев.

Древним обитателям Сарыарки раскрылась суть обработки руды, заключающаяся в ее дроблении, измельчении и обогащении. Собственно, этот же процесс лежит в основе современного металлургического производства.

Древние горняки добытую руду сортировали и обогащали в несколько приемов. Предварительное очищение ее от пустых пород производилось в самом забое. Первоначальный этап обработки руды в древности проводился в стороне от выработок, в черте поселений рудокопов, вблизи водных источников – озер, рек, колодцев, искусственных водоемов. Руслу рек преграждались плотинами из глыб гранита, поставленных на ребро. Серия плотин была обнаружена и обследована в Каркаралинской и Баянаульской степях, густая сеть плотин обследована возле древних выработок Жезказгана. Следы обогащения руды в виде многочисленных ям – остатков древних водоемов, отвалов, груд измельченных и промытых руд, «сплесков», «хвостов» присутствуют вблизи ряда древних выработок Центрального Казахстана: Саяке, Коунраде, Алтынсу, Шакпактасе, Жосалы, Майкаине, Бестобе, Степняке, Имантау, Жезказгане. Места обогащения руды с отвалами измельченной руды открыты во многих местах Центрального Казахстана К.И. Сатпаевым и др. На территории Сарыарки в эпоху бронзы места дробления и обогащения руды, как правило, находились рядом с древними плавильными центрами, что свидетельствует о комплексном характере производственных процессов (обогащение руды и плавка в одном месте). Следы древнего металлургического производства сконцентрированы в плавильных центрах Жезказгана (Милыкудук, Соркудук, Айнаколь), в обрыве реки Жезды.

В древности местами сбора воды для мокрого обогащения измельченной руды были «сплески» - группы ям, окруженные отвалами дробленной руды. Ямы представляли собой водосборные бассейны диаметром 3 м, глубиной 2-3 м. При отсутствии проточной воды бассейн снабжался водой из колодца, выложенного камнями и расположенного на дне большой ямы. В полупустынных районах использование колодцев для устройства водоемов и запруд в металлургическом производстве имело огромное значение. Много-

летние археологические раскопки позволили обнаружить и обследовать в древних плавильных центрах Жезказгана большую серию плавильных печей, относящихся к разному времени. По типу они различны. Наиболее раннюю серию плавильных печей составляют костровые ямы и каменные очаги, сложенные из валунов песчаника или кварцита в форме круга диаметром 1,5-2 м, глубиной до 60-80 см. На дне таких очагов или костровых ям прослеживаются остатки древесного угля, шлаки, обломки самородной меди. В подобных случаях мы имеем дело с более ранними формами плавки.

Другая серия древних плавильных печей, обнаруженных в Жезказгане и других районах Центрального Казахстана и представляющих собой небольшие горны в виде круглых ям, обложенных тонкими сланцевыми плитами или обмазанных глиной с наклоном пода к устью, что специально сделано для циркуляции воздуха.

Распространенный тип плавильных печей, встречающихся в Жезказгане и других районах Казахстана, представляют собой сыродутные печи. Описание одной из них: печь прямоугольной формы с устьем полукруглого очертания. Основание погружено в грунт до 1 м. Наружные стены выведены кладкой из сланцевых плит с коробовым сводом высотой 0,6 м. Над сводом возвышается сопло в виде усеченного конуса. Размеры печи: длина 2 м, ширина 1 м, высота 1,2 м. Две другие печи, остатки которых сохранились на отдельных участках культурного пласта Милыкудука гораздо более крупных предыдущей. Одна из них шахтного типа: печь прямоугольной формы, разделена поперечной стенкой на две камеры, в одной из которых производилась плавка исходных продуктов, в другой – вторичных. Вторая печь самая крупная из всех плавильных печей Жезказганского металлургического центра. Величина печи наводит на предположение, что она была предназначена для кучевого обжига руды.

Материалы из плавильных печей Жезказгана свидетельствуют о том, что в качестве топлива, использовавшегося при плавке руды, были саксаул, степной кустарник, кизяк, а также кости животных. Так, в зольном слое плавильных печей Жезказгана прослежены остатки таволги, саксаула, кизяка и большое скопление обгорелых костей. По подсчетам геологов, для получения 15 кг черной меди требовалась тонна степного кустарника.

О загрузке плавильных печей Жезказгана свидетельствуют огромные скопления шлаков. Химический анализ шлаков показал, что шлаки из разных плавильных центров Жезказгана разного качества: шлаки пористые и шлаки плотные (черные и темно-коричневые).

Наиболее крупным медеплавильным центром в бассейне р Сарысу после Жезказгана было поселение древних металлургов Атасу, находившегося в 98 км к востоку от рудника Каражал на территории Жанааркинского района Атасу. Площадь поселения, занимавшего около 5 га, была покрыта обломками керамики, костями животных, рудо дробильными орудиями, шлаками и грудями медной руды и насыщена следами древнего металлургического производства: местами обогащения медной руды в виде бугров, рвов, остатков древних каналов, водосборных ям, плотин. При раскопках поселения в 1955 г. в обрыве протока были обнаружены следы древней мастерской в виде продолговатой ямы длиной 10 м, шириной 4,5 м с зольным слоем толщиной до 0,6 м. На дне мастерской были расположены подовые части трех плавильных горнов круглой формы диаметром 2-2,8 м с сохранившейся глубиной 25-30 см. На дне и вокруг печей обнаружены большие скопления шлаков, золы, угольков, груды измельченной медной руды, медные шарики, обломки бронзового шила и др. Значительное скопление каменных орудий, шлаков, слитков меди (один слиток весом до 5 кг), каменных льячек, обломков тиглей, форм для литья и других орудий обработки металла обнаружено в культурном слое жилища №4 поселения Атасу вокруг большого домашнего очага, служившего не только для обогрева, но и для плавки медной руды.

Химический анализ шлаков из поселения Атасу, проведенный Сатпаевой Т. А., свидетельствует о том, что для плавки использовались наиболее богатые медью руды (до 20-47%) верхнего горизонта, легко доступные для добычи.

Одним из крупных плавильных центров в древности было Северное Прибалхашье. Об этом свидетельствуют древние ямы с отвалами, «сплески», скопления шлаков со следами плавки медной и свинцовой руд, обнаруженными на южном склоне горы Карашоқы, в Восточное Коунраде, горах Кенели, Тесиктас, Жаман-Кызыларай, Жангызтау. Мощные следы добычи и плавки руды обнаружены в Саяке I, III, IV, V.

Значительные следы древнего металлургического производства находятся в Каркаралинской степи (Шетский район). Здесь, недалеко от рудных выработок – Кызылеспе, Акшагыл, Акжал, Каскаайгыр, Кызыладыр, Жалпак – известных полиметаллических месторождений находился один из основных плавильных центров Западно-Каркаралинской степи. Группа медеплавильных печей обнаружена на территории совхоза «Бесоба» Каркаралинского района. Остатки древних плавильных печей обнаружены на поселении эпохи бронзы

Бугулы I (Шетский район). В этом же регионе при раскопках поселения Шортанды–Булак были обнаружены следы древнего металлургического производства. Группа древних плавильных печей обнаружена в ущельях главного Каркаралинского хребта. Здесь в эпоху бронзы находился крупнейший металлургический центр всей Каркаралинской степи, включая центры Актогайского, Шетского и Егиндыбулакского районов. Остатки древних плавильных центров обнаружены горным инженером И.А. Могилевским в обрыве р. Каркаралинки на площади поселения Каркаралы, в северо-западных окрестностях города Каркаралинска. В обрыве р. Каркаралинки местным краеведом В.Е. Ясенецкой также выявлены остатки ряда плавильных печей. ЦКАЭ были запланированы раскопки в этом районе через семь лет, однако мы, к своему сожалению, обнаружили, что массив этот к этому времени в результате строительных работ был уничтожен. Крупными плавильными центрами эпохи бронзы были поселения Каркаралинск II, III (Суукбулак), IV, находившихся в окрестностях современного города Каркаралинска.

Основной сырьевой базой для каркаралинских металлургических поселений в древности были рудники с радиусом расположения 2-30 км и более. Месторождения в районе Главного Каркаралинского хребта имели полиметаллический характер и содержали медь, свинец, цинк, сурьму, серебро, золото, реже олово. Олово для получения сплава бронзы добывали в рудниках, расположенных в горах Шайтанды, между Каркаралинскими и Баянаульскими горами.

В Баянаульском горнометаллургическом центре обнаружены следы производства в виде скопления шлаков около выработок Жосалы, Шакпактас, Ескижурт, Казанауз и Сарыадыр. Все за исключением Жосалы находятся у северного подножия Баянаульского хребта, вблизи Баянаула и оз. Жасыбай.

Огромные скопления шлаков установлены на местах плавки руды в горах Куу, в урочище Каиндышат, вблизи древних выработок Ушкатын, Кентобе, Акшоки, на северных склонах горы Бакты, в поселениях эпохи бронзы Шортанды-Булак, Каркаралы III, Тагибай-Булак, в горах Темирши. Мест нахождения шлаков установлено значительно больше, чем плавильных печей. Образцы шлаков, как продукта плавки руды в древности, были собраны во многих местах Центрального Казахстана. Их коллекции хранятся в музеях Жезказгана, Караганды, Балхаша, Алматы.

Слитки металла – конечного продукта металлургического производства, из которого создавались предметы труда и обихода и, который был предметом экспорта, в значительном количестве

обнаружены в ряде плавильных центров. Так, их много найдено на площади поселения Каркаралы I, три слитка черной меди обнаружены жителем в огороде вблизи р. Каркаралинки. Один из слитков в форме эллипса имел размеры 25x22 см и был весом 7,2 кг. В обрыве р. Каркаралинки краеведом В.Е. Ясенецкой обнаружен слиток бронзы весом 400 г. Слитки бронзы обнаружены на поселениях Атасу, Шортанды-Булак, Каркаралы III, на поселениях и в могильниках Жезказгана, на выработках Саяка. В Саяке III на 12-метровой глубине в древней штольне обнаружены два массивных слитка – бронзовый весом около 1 кг и железный весом 0,5 кг.

О характере металлургического производства отчетливое представление дают не только форма и структура древних плавильных печей, но и орудия обработки металла, образцы которых в значительном количестве найдены при раскопках поселений древних рудокопов и металлургов, на древних выработках и в металлургических центрах, а также в других местах. Это тигли, льячки, формы для литья, многочисленные молоты из камня и рога, использовавшиеся для чеканки и холоднойковки металла. Льячки многообразны по форме, часто в виде черпака со сливным носиком и вертикальной ручкой, а также в виде круглой чаши с прямыми стенками.

Наиболее интересную группу орудий обработки металла составляют формы для литья бронзовых орудий и украшений, обнаруженных в ряде поселений древних металлургов Центрального Казахстана. Необычайно оригинальная каменная форма, не имеющая аналогов на всем пространстве Евразии, найдена на стоянке Караганда 19. Она представляет собой подквадратную плитку из диорита, на гладкой поверхности которой выразительный контур четырехлопастного углубления для литья бронзовой накладки крестообразной формы, образец которой найден в группе Сангру I.

Каменные формы для литья бронзовых орудий и украшений обнаружены в культурных слоях поселений Жезказгана—Милыкудуке, Соркудуке и Айнаколе. Найдено около 20 матриц, большинство из них в обломках. Характерно то, что все литейные формы Жезказгана изготовлены из мягкого девонского песчаника в виде круглых, квадратных и прямоугольных плиток с хорошим бортовым обрамлением и превосходной шлифовкой. На гладких поверхностях этих плиток четко видны негативные изображения различных типов орудий, из которых наибольший интерес представляют матрицы вислобушного топора и плоского кельта. Хорошо сохранились

литейные формы из Жезказгана – матрицы для отлива шильев, наконечников копий.

Значительной серией представлены каменные матрицы, использовавшиеся в качестве основы для холодной обработки металла способом вдавления и тиснения, в результате чего создавались элементы гофрировки и рифления, выпуклой и пунсонной орнаментации. Матрицы представляют собой каменные бруски круглого, овального или прямоугольного очертаний, на которых вырезаны круглые ямочки, бороздки различных форм и углубления, представляющие собой негативные изображения различных геометрических узоров. С помощью этих матриц способом вдавливания и тиснения создавались элементы бронзовых украшений. Среди каменных матриц наблюдаются каменные штампы со сквозными отверстиями для холодной штамповки бронзовых блях конусообразной формы, такие бляхи обнаружены на поселениях Каркаралы I, Шортанды-Булак и в др. местах.

В культурном слое поселения Милыкудук найдена матрица в виде прямоугольного бруска с отбитым концом. По гладкой поверхности бруска проходят четыре неглубокие бороздки в виде параллельных рифлений, соответствующих форме гофрированных узоров на золотых и бронзовых изделиях. Украшения с таким орнаментом – бронзовая обоймочка и булавка, обернутые тонким листом из золота. были найдены в оградах подгруппы Айшрак,

Всего на территории Сарыарки обнаружены остатки 80 древних плавильных печей, из которых 30 в Жезказгане, 25 в Каркаралинской степи, 10 в бассейне р. Сарысу, 10 в Улытауском районе. Чаще встречаются круглые печи калбинского типа, обложенные каменными плитами, врытыми на ребро, диаметром до 5 м, высотой 1,2-1,3 м. Все плавильные печи сопровождаются присутствием шлаков, нередко кремневых и бронзовых орудий, обломков керамики, характерной для эпохи бронзы.

Древние плавильные центры с поселениями сосредоточены вблизи крупных месторождений руд, в огромном горнорудном регионе, к которому относятся Жезказган, долина р. Сарысу, Северное Прибалхашье, Каркаралинские и Баянаульские степи и Северо-Восточный Казахстан. Здесь сохранилось громадное количество древних рудных выработок на медь, олово, золото, свинец и другие металлы. Многочисленные древние выработки, большое число плавильных печей, а также обнаруженные здесь многочисленные предметы из металла свидетельствуют о масштабах металлургической индустрии на территории Сарыарки в эпоху бронзы, в ряде случаев

сопоставимых с современными. Бурный рост металлургии и домашних промыслов происходит в эпоху средней бронзы (атасуский этап) и поздней бронзы (бегазы-дандыбаевская эпоха). В этот период техника добычи руды и выплавки металла достигли высокого уровня развития, а техника обработки металла приобрела свои многообразные формы, о чем свидетельствуют многочисленные находки. Столь значительный прогресс был связан с тем, что из среды скотоводческих племен выделяются специализированные группы людей, из которых одни совершенствовались в строительном деле при сооружении мегалитических памятников таких, как Бегазы, Аксу-Аюлы, Бугулы III и др., другие – в горном промысле и металлургии, третьи – в художественной обработке металла.

Полиметаллические руды, где медь находится в соединении с оловом, серебром, цинком, свинцом и другими металлами, явились основой получения бронзы и обусловили характер металлургического производства. Результаты спектрального анализа руды и шлаков, их сравнительный анализ отражает сложную палитру естественных примесей разных металлов к меди и дают возможность сделать выводы о том, что плавка руды из полиметаллических месторождений имела комплексный характер, если в руде доминировал один металл (одна основа), то плавка осуществлялась отдельным способом, т.е. конечным продуктом плавки был один металл. Благодаря включению в состав казахстанской бронзы различных металлов, изделия из нее чрезвычайно устойчивы к коррозии. Бронзовые орудия отличаются высоким качеством, прочностью и массивностью. Бронзовые украшения, найденные в большом количестве в могильниках и на древних поселениях, изготовлены из сплава меди с серебром, золотом, цинком, свинцом, висмутом, мышьяком, сурьмой. Их состояние позволяет нам весьма высоко оценить мастерство древних металлургов, искусство литейщиков и мастеров обработки металла. В течении тысячелетий находясь в погребенном состоянии под землей и подвергаясь воздействию воды, предметы из бронзы хорошо сохранились.

Значительным результатом археологических исследований в Центральном Казахстане явилось установление следов появления плавки железа в этом регионе с развитой древней металлургией.

Следующий ряд конкретных данных, свидетельствующих о начале плавки железа в Центральном Казахстане в доскифское время: штуфы железной руды были обнаружены в 1839 г. в культурном слое при раскопках «каменной палаты древних жителей», в 3 км к югу от древних выработок Куу русским горнопромышленником С. Поповым

[3]; груды хорошо отсортированной железной руды и железный шлак впервые были обнаружены при раскопках поселения Каркаралы III. Культура поселения датируется по керамике началом первого тысячелетия до н.э. и входит в круг памятников бегазы-дандыбаевской культуры: значительное количество железного шлака, груды хорошо отсортированной и промытой железной руды обнаружены в культурном слое жилищ №14 и 21 при раскопках поселения древних металлургов Шортанды-Булак. Шлаки и куски промытой железной руды выявлены на дне мастерской возле плавильного очага; в культурном слое жилища №21 поселения Шортанды-Булак впервые обнаружены железные наконечники стрел, по форме совершенно сходные с бронзовыми прототипами из групп Айшрак, Ортау, Балакулболды и др. Железные шлаки и железные наконечники стрел находились рядом с керамикой эпохи поздней бронзы, характерной для бегазы-дандыбаевского времени; при раскопках жилища №1 поселения эпохи поздней бронзы Тагибай-Булак (Баянаульский район) в культурном слое был обнаружен железный крючок; крупный обломок железной иглы с петельчатым ушком обнаружен в 1956 г. Г.Н. Щербой в поселении Самембет Каркаралинского района; массивный железный слиток со следами художественной обработки весом 500 г вместе с бронзовым слитком обнаружен на 12-метровой глубине в древней штольне Саяк III; о добыче железной руды и ее плавке в эпоху поздней бронзы свидетельствует ряд древних рудников в Центральном Казахстане, где добывались железные руды: это выработки Восточно-Каркаралинского района Кентобе, Кенказган, Карашоқы, Карашошак, Карсы, Жалпак, расположенные в горах Балабуркитты, Бакты и Мыржык. По результатам лабораторных исследований, отсортированная железная руда, найденная на дне мастерской поселения Каркаралы III, по составу совпадает с рудой из древнего рудника Кентобе, расположенного в 50 км на восток от поселения.

Места добычи железа в древности находились в урочище Абиш (рудник Кенказган) в 5 км к северо-востоку от Кентобе, рудник Акшоқы, расположенный на северной стороне горы Бакты, в 60 км на восток от Каркаралинска. Места добычи железа в древности находились также в горах Темирши Восточно-Каркаралинского района, Кызыларай в группе Саяк, на западной стороне Каркаралинских гор магнетитовые группы разносков Кызылэспе, Акшагыл, выработки Конуспай, Арзыкул. В Баянаульском районе выработки месторождений железа находятся возле пикета Шакшак, на Мырзашоқы, Сарытобе и Ушкан. Значительная группа древних выработок на железо сосредоточена в горах Котыр-Кызылтау и

Манатау. Это выработки Уста, Темир, Каратемир, Алабуга. Древние выработки железа имеются и в атасуской группе.

Куски железной руды и железные шлаки, железные наконечники стрел обнаружены в комплексе с керамикой, бронзовыми изделиями и орудиями горного дела, характерными исключительно для эпохи поздней бронзы и все вместе составляющими основу бегазыдандыбаевской культуры Центрального Казахстана. Находки железного шлака и предметов из железа в памятниках бегазыдандыбаевского времени в корне меняют сложившиеся представления о начале появления железа. Материалы свидетельствуют о том, что начальный этап плавки железа в Центральном Казахстане должен быть отнесен в доскифское время (IX-VIII вв. до н.э.).

Выявление огромного количества древних рудных выработок и многочисленных плавильных центров – свидетельство того, что объем производства металла в эпоху бронзы был значительным. Грандиозные отвалы Жезказгана, Кенказгана, Алтынтобе, Саяка, Каркаралинских и Баянаульских, Карагандинских и многих других выработок свидетельствуют о том, что из недр Центрального Казахстана было извлечено огромное количество руды и выплавлены значительные объемы металла.

Ученых геологов, исследовавших отвалы древних выработок Центрального Казахстана, постоянно занимал вопрос о количестве извлеченной руды. Он впервые был поднят русским инженером И.П.Шангиным в 1816 г., когда в течение пяти месяцев им были обследованы древние выработки, раскинутые по степному пространству от Кокчетавского уезда до Северного Прибалхашья. В советское время подсчетом количества извлеченной руды из выработок Центрального Казахстана занимались К.И. Сатпаев, В.А. Пазухин, Г.Н. Щерба и др. Г.Н. Щерба писал: «Размеры выработок указывают на то, что добыча руды в наиболее крупных разработках достигала сотен тысяч тонн, т.е. была значительной даже по современным масштабам». По подсчетам Г.Н. Щербы на месторождениях Центрального Казахстана до начала промышленной разработки в XIX в. было добыто около 10 млн. тонн руды, из которой выплавлено 450 тыс. тонн меди. По подсчетам С. Болла, а затем К.И. Сатпаева в Жезказгане в древности было добыто свыше 1 млн. тонн руды, содержащей не менее 10 тыс. тонн меди [4].

Перед учеными встает вопрос, для каких целей древними жителями Сарыарки было извлечено столько руды? Объемы извлеченных руд и масштабы металлургического производства, во много раз превышавшие потребность в нем жителей Сарыарки,

свидетельствуют о существовании в древности экспорта металла. Металл прежде всего шел на хозяйственные и культурные потребности племен, производство орудий труда, предметов обихода, предметов вооружения, украшений. Памятники эпохи бронзы в Центральном и Северо-Восточном Казахстане содержат громадное количество изделий из меди, бронзы, золота, серебра и других цветных металлов, которыми изобилует наша страна. Значительной частью металлургического производства в древности было изготовление предметов вооружения - доспехов, различных типов ножей, кинжалов, боевых топоров, втоков, бронзовых наконечников копий и наконечников стрел, значительное количество которых обнаружено на поселениях Атасу, Аксу-Аюлы, Бегазы, Беласар, Бугулы III, Былкылдак I, II, III, Мырзашоки, Ортау и др.

Основная масса памятников Сарыарки подвергалась разграблению с древнейших времен. Как свидетельствуют архивные документы, кладоискательство в казахских степях, как способ обогащения, достигло апогея в 30-х гг. XIX в. К этому времени относятся интенсивные поиски россыпного золота. К поиску подземных сокровищ подключились крупные российские чиновники, офицеры и купцы-горнопромышленники, проводились они под эгидой изыскания золотоносных руд. Кладоискательство, поиски россыпного золота совмещались с добычей и плавкой руд. В этом особенно преуспели купцы Поповы, Сорокины, Мясниковы. Найденные кладоискателями бронзовые предметы и предметы из других металлов расходились по частным коллекциям или шли на переплавку. Большая коллекция бронзовых предметов из Центрального Казахстана хранится в Эрмитаже. Но даже в разграбленных памятниках эпохи бронзы, особенно атасуского и бегазы-дандыбаевского этапов и в наше время обнаруживается большое число бронзовых предметов в виде орудий труда, оружия, предметов обихода, множества украшений.

В памятниках ранней бронзы Центрального Казахстана обнаружены первые образцы медных орудий и украшений, в том числе короткие клиновидные ножи, весьма похожие на свои каменные прототипы. В памятниках ранней бронзы Центрального Казахстана находки бронзовых орудий редки. Там господствуют прежде всего украшения из меди с геометрическим орнаментом. Большое количество бронзовых орудий и украшений обнаружено в памятниках среднего и особенно много позднего периода эпохи бронзы.

Судя по материалам раскопок Жезказгана и Каркаралинских поселений, в эпоху ранней и средней бронзы древние рудокопы использовали еще каменные орудия – отбойники, кайла, клинья, кирки

и др. Переход от каменных орудий к металлическим был совершен во второй половине средней бронзы, при переходе от андроновской к бегазы-дандыбаевской культуре. В это время появляются бронзовые массивные орудия: кельты, кирки, кайла, ломы (пешни), вислообушные и плоские топоры, серпы, тесла, молоты и др. Из бронзовых орудий, сделанных в мастерских Центрального Казахстана, наиболее крупными, мощными, явно изготовленными для людей богатырского телосложения, были массивные четырехгранные бронзовые кирки с двумя тупо заостренными рабочими концами длиной до 40-50 см. По сравнению с грубыми каменными кайлами и отбойниками, множество которых найдено в древнейших карьерах Жезказгана, появление в Центральном Казахстане мощного металлического орудия – бронзовой кирки было значительным прогрессом, поскольку это орудие в работе было гораздо производительнее, чем старые каменные кайла. Внушительный внешний вид орудия говорит о том, что применение его позволяло древним рудокопам значительно эффективнее разрушать верхнюю кору месторождений и измельчать рудные жилы.

В музеях Жезказгана, Караганды, Балхаша, Алматы и др. хранятся предметы эпохи бронзы, среди которых орудия труда, предметы вооружения -доспехи, различные типы ножей, кинжалов, боевых топоров, втоков, бронзовых наконечников копий и наконечников стрел, предметы домашнего обихода, украшения.

Зарождение и развитие горного дела и металлургии в Сарыарке с древнейших времен было обусловлено уникальными месторождениями полиметаллических руд, громадными массивами, сосредоточенными в Жезказгане, Северном Прибалхашье, Каркаралинской, Баянаульской и Карагандинской степях. Благодаря этим сокровищам во II тысячелетии до н.э. Центральный Казахстан на Евразийском континенте стал центром металлургии, когда медь и золото получали не только для потребностей местного населения, но также для широкого межплеменного обмена и экспорта. Свидетельством этого являются многочисленные древние выработки, следы металлургического производства в древних поселениях Милыкудук, Айнаколь, Соркудук, Атасу, Улытау, Каркаралы, Шортанды-Булак и многих других, сохранившихся до наших дней [5]. В культурных слоях поселений обнаружены поды сыродутных печей, горные орудия, шлаки, литейные формы, груды отсортированных руд, места обогащения и флотации, дошедшие до нас в виде остатков древних искусственных водоемов, плотин, запруд. При раскопках поселений и гробниц выявлено множество предметов из бронзы – орудий труда, предметов вооружения и бытового обихода, украшений.

На территории Центрального, Северо-Восточного и Восточного Казахстана сохранилось множество древних выработок, отвалов, карьеров, забоев, шахт, штолен. Среди них выделяются громадные рудные объекты – комплексы Жезказган, Каражал, группы рудников Северного Прибалхашья, Каркаралинской, Баянаульской, Карагандинской степей, Северной Бетпакдалы.

Культура эпохи бронзы в Сарыарке развивалась постепенно, на протяжении многих сотен лет. Ее истоки прослеживаются в позднем неолите. Эта культура достигает своего расцвета к концу второго и в начале первого тысячелетия до новой эры (XI-XII вв. до н.э.). Расцвет металлургии бронзы в эту эпоху был подготовлен всем предшествующим развитием.

Наши далекие пращуры прошли долгий путь в несколько тысячелетий накопления опыта добычи и плавки руды, прежде чем пришли к расцвету в эпоху поздней бронзы. В V-IV тысячелетии появились первые признаки интереса к самородной меди. При раскопках неолитических стоянок в Жезказгане и Караганде обнаруживались куски различных минералов –малахита, азурита, халькопирита, самородной меди. Эти минералы составляют основу руд, добываемых в Жезказгане и в наше время. Домашние очаги неолитических племен Жезказгана были сложены из медистого песчаника, содержащего значительный процент окисленной медной руды. Перед глазами неолитического человека ежедневно разворачивался удивительный процесс, когда при сильном костровом огне плиты из руды плавилась и образовывали прозрачные натёки. Этот эмпирический опыт имел решающее значение для истории человечества, человеческой цивилизации, он открывал перспективу ее безграничного развития. На протяжении нескольких тысячелетий человек накапливал опыт плавки медной руды сначала на костре, затем в небольших ямах, обмазанных глиной (Милыкудук). Следы плавки руды на костре в местах ее добычи установлены на р. Джебды, на месторождении Алтыншоқы, на вершинах гор Жангызтау и Кызыларай, на юго-западных склонах Саякского массива. На дне домашних очагов террасовых неолитических стоянок Жезказгана (Петрохолм, Кресто 21,33) сохранились скопления золы, смешанной с мелкими медными шариками, а также сильно прокаленные камни с прозрачными натёками.

На раннем этапе объем добычи и плавки медной руды был незначительный, отвалы древнейших выработок малозаметны, сильно задернованы, следы сортировки руды, ее дробления, обогащения и промывки отсутствуют. Здесь встречаются обломки керамики,

характерные для ранней бронзы. По хронологической шкале эти выработки можно отнести к периоду, охватывающему половину III и начало II тысячелетия до н.э.

Более интенсивный характер добычи руды и плавки металла отмечается в начале II тысячелетия до н.э. (конец ранней и начало средней бронзы). С этого времени на территории Сарыарки отмечается заметный прогресс в древнем горном деле, связанный с внедрением идеи дробления и мокрого обогащения медной руды. Эти новшества делают руду легкоплавкой, доступной для восстановительной циркуляции. Для измельчения руды сначала использовались каменные, позднее бронзовые рудодробильные орудия. Такие орудия часто встречаются в местах древних рудоразработок, в «сплесках», на поселениях древних горняков и металлургов.

Начиная со второй половины средней бронзы (XIV-XIII вв. до н.э.) племена, обитавшие в Сарыарке, стали осваивать полиметаллические месторождения, что явилось новым мощным импульсом в развитии металлургии.

Карьеры и отвалы выработок эпохи поздней бронзы (X-VIII вв. до н.э.) отличаются многочисленностью и грандиозностью, что свидетельствует о большой интенсивности работ по добыче и плавке руды в это время, о невиданном масштабе работ. К классическим памятникам горного дела и металлургии этого времени относятся уникальные рудные выработки Кресто-Воздвиженский, Златоуст, Раймунд в Жезказгане, громадные массивы выработок и металлургические центры Саяк, Коунрад, Кенказган, Тесиктас, Шурук, Шакпактас, Аулие, Имантау и др.

Представленные факты в целом свидетельствуют о совершенно самостоятельном возникновении и развитии металлургии в Сарыарке, что было обусловлено многочисленными медными, оловянными, свинцовосеребряными и полиметаллическими месторождениями. В эту историческую эпоху вместе с горным делом и металлургией отмечается громадный скачок в строительном деле и архитектуре, о чем свидетельствуют оседлые поселения с жилищами, имевшими толстые стены, памятники монументальной каменной архитектуры Бегазы, Бугулы, Сангру и др. Предметы, обнаруженные в памятниках, свидетельствуют о достигнутых высотах совершенства в домашних ремеслах, керамическом искусстве, в искусстве обработки металла, кости и камня.

Несомненно, что Сарыарка, как центр древней цивилизации, имела решающее значение для развития соседних регионов. В эпоху бронзы устанавливаются торговые и культурные связи между

западными и восточными регионами Евразии. При этом, ведущая роль в торговом обмене принадлежала казахстанскому металлу – меди, олову, бронзе, золоту.

Добычей и плавкой руд занимались большие группы людей, владевшие специальными знаниями и навыками в горном деле и металлургии. Иначе как можно объяснить огромный масштаб работ, сделанных в древности, многочисленные выработки, отвалы, «сплески», места обогащения и плавки руд? Распространение рудных выработок на огромной территории Сарыарки вплоть до самого центра пустыни Бетпақдала было обусловлено культурно-экономическим подъемом племенной организации. Этому способствовали горный промысел и металлургия, достигшие масштабных форм производства и ставшие ведущими отраслями хозяйства.

На высшем этапе развития бронзовой культуры на территории Сарыарки (X-VIII вв. до н.э.) наблюдается специализация труда и в других сферах деятельности человека – строительном деле, керамическом и ювелирном искусстве. Бурные социально-экономические процессы, охватившие данную эпоху связаны с ростом численности населения и ростом поголовья скота, что делает невозможным обитание человека в одном месте, в условиях обжитой родовой территории и устаревшего пастушеского скотоводства. Возникает необходимость в освоении новых территорий, расширении пастбищных угодий, передвижении племен с юга и юго-запад на север через пустыню Бетпақдала, что в свою очередь, стимулирует освоение месторождений и добычу руды в Бетпақдале. Вследствие этих процессов древние выработки широкой полосой идут по всему Центральному и Северо-Восточному Казахстану, тянутся по степям от Кокчетавских гор до пустыни Бетпақдала, от Майкаина до Северного Прибалхашья.

В статье «Семь граней Великой степи» Первый Президент РК Н.А. Назарбаев [6] поднимает вопрос о появлении на нашей земле до новой эры технологических новаций, что позволяет позитивно рассматривать нашу национальную историю. Задолго до указанной статьи была написана и издана монография А.Х. Маргулана «Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы», где А.Х. Маргулан на основе фактического материала приходит к выводу, что горное дело и металлургия наряду со скотоводством и земледелием были древнейшими видами хозяйственной деятельности протоказахских племен. В результате крупных объемов выплавленной меди в те далекие времена появился экспорт меди. О масштабах этой формы деятельности говорит факт экспорта меди по караванным путям

в древний Рим, Китай и др. страны. Эти факты подтверждаются открытыми в последнее время в разных странах архивными материалами.

Возвращаясь к теме статьи необходимо остановиться на работе ученого «Древние казахские племена и образование Казахского ханства», где А.Х. Маргулан пишет о том, что на протяжении длительного исторического времени существовала тенденция к сближению древних протоказахских племен, что привело к образованию единого этноса. Образование в раннем средневековье Западно-Тюркского каганата было первым опытом и важнейшим этапом в истории объединения протоказахских племен, в значительной степени подготовившего последующую консолидацию племен и образование Казахского ханства. После распада каганата на основе древней военной тактики деления войск на мын (тысяча) и жуз (сто) формируется объединение «Үш жуз», в домонгольское время в результате усиления тенденции сближения племен появляется союз племен «алаш». Важнейшим этапом в процессе консолидации протоказахских племен было образование «Казахского ханства». В работе А.Х. Маргулана «Древние казахские племена и образование Казахского ханства» - первого государства в истории казахов описан **памятник**, имеющий для казахского народа огромное историческое значение [7]. Как пишет ученый, во времена образования Казахского ханства на берегу р. Сарысу в Центральном Казахстане состоялся синклит, в котором приняли участие вожди крупных племен трех жузов, и на скале Тамгалы-тас была высечена надпись на кипчакском языке об объединении племен в единый казахский народ. Это место официального провозглашения казахского народа. В народе его называют «қазақтың ұран шақырып, қазақ біріккен жері». Одним из первых, кто открыл этот памятник, был К.И. Сатпаев. Его заинтересовала история этого памятника, и он посоветовал А.Х. Маргулану заняться ею. Результатом этого явилась монография «Древние казахские племена и образование Казахского ханства». Условием объединения племен в один народ и образование Казахского ханства явились общий язык и территория, кочевое скотоводство, составлявшее экономическую основу казахских племен, один уклад жизни, близкие обычаи и традиции, психофизические характеристики и соответствующий им стереотип поведения обитателей Великой степи.

Общеизвестно, в годы подготовки к юбилею Ч.Ч. Валиханова К.И. Сатпаев, знавший о том, что А.Х. Маргулан еще в студенческие и последующие годы занимался сбором материалов о Ч.Ч. Валиханове в ленинградских, московских и других архивах СССР, поручил Алькей

Хакановичу возглавить группу ученых по подготовке к изданию трудов Ч.Ч. Валиханова. Группой чокановедов во главе с А.Х. Маргуланом были изданы «Избранные произведения» Ч.Ч. Валиханова в 1958 г. [8] и «Собрание сочинений» великого казахского ученого в 5 томах [9].

Такова неполная история сотрудничества двух великих казахских ученых. Редактируя труды А.Х. Маргулана, читая документы и воспоминания, возникло такое понимание событий, и я думаю, что была недалеко от истины.

Литература:

17. Маргулан А.Х. Собр.соч. Т.5. А. 2008 г
10. Сатпаев К.И. Избр. тр Т.1. С. 68-69, 79. Собр.соч. Т.2.С.53-87, 90-100, Т.5. С.45.
11. Сатпаев К.И. Собр. Соч. Т.5. С.45.
12. Там же.
13. Маргулан А.Х. Собр.соч Т.6. А. 2008 г.
14. Назарбаев Н.А. Семь граней великой степи. Сайт Акорды
15. Маргулан А.Х. Собр.соч. Т.13. А. 2012 г.
16. Валиханов Ч.Ч. Избр. тр. А. 1958 г.
17. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в 5 томах. А. 1962 г.

«SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN'S SOCIETY»

B.A. Sanim, A.M. Sadykova

*Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan,
Pavlodar, Republic of Kazakhstan*

Annotation. This article explores the concept of sustainable development of society in the context of Kazakhstan. The authors analyze the importance of socio-economic and environmental aspects of sustainable development for modern Kazakh society. The article highlights key strategic initiatives and programs aimed at achieving sustainable development, including measures to promote economic growth, social inclusion, environmental conservation, and support innovation.

Аңдатпа. Бұл мақала Қазақстан контекстіндегі қоғамның тұрақты даму тұжырымдамасын зерттейді. Авторлар қазіргі қазақстандық қоғам үшін тұрақты дамудың әлеуметтік-экономикалық және экологиялық аспектілерінің маңыздылығын талдайды. Мақалада экономикалық өсуге, әлеуметтік инклюзияға, қоршаған ортаны қорғауға және инновацияларды қолдауға жәрдемдесу шараларын қоса алғанда, тұрақты дамуға қол жеткізуге бағытталған негізгі стратегиялық бастамалар мен бағдарламалар қамтылған.

Аннотация. Данная статья исследует концепцию устойчивого развития общества в контексте Казахстана. Авторы анализируют важность социально-экономических и экологических аспектов устойчивого развития для современного казахстанского общества. В статье освещаются ключевые стратегические инициативы и программы, направленные на достижение устойчивого развития, включая меры по содействию экономическому росту, социальной инклюзии, сохранению окружающей среды и поддержке инноваций.

Keywords. Sustainable development, sustainable development goals, UN Development Program, sustainable development of Kazakhstan.

Түйінді сөздер. Тұрақты даму, тұрақты даму мақсаттары, БҰҰ Даму бағдарламасы, Қазақстанның тұрақты дамуы.

Ключевые слова. Устойчивое развитие, цели устойчивого развития, Программа развития ООН, устойчивое развитие Казахстана.

In the minds of people, the phrase "sustainable development" raises many questions. Therefore, first of all, let's reveal the essence of the topic "Sustainable Development of society". Usually, the concept of sustainability is associated with the English priest and economist Thomas Robert Malthus. At the beginning of the XVIII century, Malthus said that the growth of the population occurs in the form of geometric progression, and the growth of food and resource production occurs arithmetic, and this leads to various disasters in the long term: hunger, wars and even revolutions. A particularly sharp rise in ideas about the limitations of Natural Resources and the importance of conscious production and consumption began 170 years after the publication of Malthus's first works. Thus, the United Nations Environment Program was created in 1972, which discusses environmental issues at the global level.

The current understanding of sustainable development was established in 1983 when the UN created the World Commission on the Environment and Development, which was later called the Brundtland Commission (by the surname of the chairman). The term "sustainable development" (sustainable development) approved by the commission is still widely used today [1, p.4]. Given the ambiguity and uncertainty given, these concepts subsequently began to mark the main stage of the world movement, caused serious discussions, and attracted many participants. Gradually, the idea of Sustainable Development has formed a regulatory framework that is widely used around the world. The concept of Sustainable Development has been adopted in more than 100 countries of the world, councils for sustainable development have been established, and national programs for the transition to balanced development have been developed. "The transition to this type of development from the very beginning turns out to be a global process that becomes a new "rescue" form of global development for the entire world community" [2, p. 18].

Sustainable development is a set of measures aimed at meeting the current needs of a person while preserving the environment and resources, that is, it means meeting their own needs without compromising the capabilities of future generations.

The Sustainable Development Goals (SDGs) are the goals adopted in the world aimed at eradicating poverty and poverty, combating inequality and injustice, protecting the globe, and ensuring peace and prosperity for all people. Until 2030, 17 main directions were selected (elimination of poverty, elimination of hunger, quality education, clean energy, etc.), the implementation of which will lead the country to the sustainable development of all key areas of life and the solution of global problems that concern every person in this World [3, p. 1].

We can see many synthesized examples and principles from such different subject areas in the work "Sustainable Development: Synthesis of Natural and Humanitarian Sciences", including philosophy, mathematics, physics, chemistry, biology, ecology, technology, economics, sociology, education, health, law, politics [4, p. 6].

About the diversity of industries related to the sustainable development of society, written works are also diverse: "on the issue of sustainable development of the society" [5, p. 1], "Sustainable Development: ecology, economy, society and culture" [6, p. 1], "strategic directions of sustainable economic development of Kazakhstan" [7, p. 1].

Sustainable development in the modern view is not just economic stability, it includes the goals of achieving interrelated and interdependent achievements-economic well-being, the quality of the environment, and the achievement of social equality [8, p. 1].

As for the implementation of the goals of sustainable development in Kazakhstan, today's Kazakhstani society is an attempt to create a universal character due to the understanding of the acute conflict between global processes included in the general World process of searching for guidelines for further spiritual development of a society with an increasing desire for a single political, economic and spiritual, sovereignty in the political, economic and spiritual space. [9, p. 94].

If we look at the statistics (Fig. 1), the highest indicators are hunger, health, quality of education, energy, infrastructure, and cities. The lowest indicator is indicated by the preservation of the marine ecosystem, the preservation of the land ecosystem, and gene equality [10, p. 1].

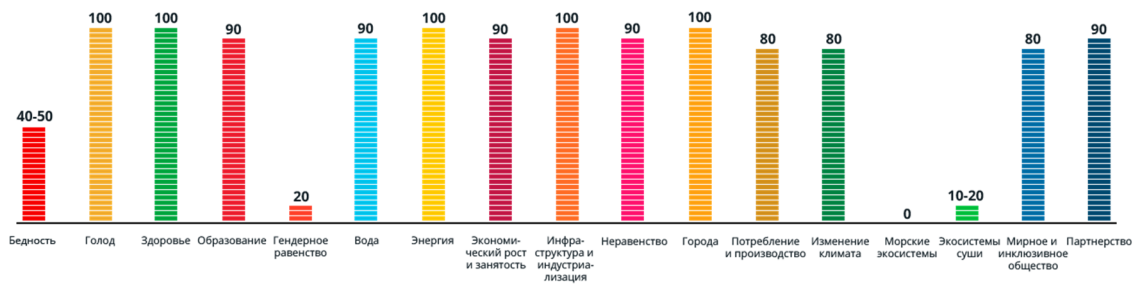

Fig. 1 – Coverage of the objectives of the Sustainable Development Goals by the state planning system

Successful projects implemented according to the plans adopted in Kazakhstan can be called the public fund "Mother's House". The public Foundation "Mother's House" has been implementing the social project since 2013, aimed at preventing the rejection of newborns. The goal of the project is to prevent mothers from abandoning their newborn children and to preserve the child in the native family with the mother. the public fund is financed by 22 Kazakhstani businessmen. For 7 years, the project has helped more than 5,000 families, with child care. Every year, the project assists more than 500 young women with newborn children who find themselves in a difficult situation and intend to give up their children.

An example from another area is the social workshop "Green TAL". Green TEA trains people with disabilities and provides them with jobs. The main goal of the social project is the employment of socially vulnerable segments of the population (disabled people, graduates of orphanages, single mothers, former prisoners). Currently, there are many workshops: carpentry workshop-wood products; sewing workshops; printing; decoration; felting, etc.

In addition, "Egistic" is a project designed to facilitate the work of farmers in Kazakhstan. In Kazakhstan's agriculture, there is a shortage of qualified personnel, so farmers try to properly distribute their labor resources. The program "Egistic" will help in this at this point.

An important requirement of the transition process to sustainable development is to achieve a high level of economic, social, and environmental safety. It is necessary to create a modern system that controls social and environmental processes and creates conditions that protect nature and man from adverse threats. In the transitional concept of sustainable development of the Republic of Kazakhstan, "the need to strengthen the regulation of the main macroeconomic parameters of the state's development" was noted [11, p. 11].

Since 2010, Kazakhstan has been implementing the recommendations and world standards of the Organization for Economic Cooperation and Development in all areas of sustainable development. In 2018, five initiatives

were launched in the social sphere, the implementation of which will improve the quality of life of the population. These social initiatives include new opportunities to buy housing, reduce the tax burden on low-paid employees, improve accessibility and the level of services received in Higher Education, increase microcredit and increase gas consumption in hard-to-reach regions of the country, etc. [11, p. 3].

This is because today the functioning and economic development of the country is inextricably linked with entrepreneurial activity and its influence on socio-economic processes. Therefore, it is necessary to apply regulation and incentives on the part of the state to subjects of entrepreneurial activity, but it should be remembered that state regulation is only a tool. Therefore, the regulation of entrepreneurial activity by the state is based on specific principles and plays the role of limiting and regulating relations in the field of entrepreneurial activity, among which one can single out the principle of legality, which is "in the first place"[12, p. 3].

One of the most important problems of our time is the understanding by the world community of the dialectical unity of environmental problems and Human Problems. Accordingly, one of the defining trends in the development of the spiritual and intellectual sphere of the modern world is the emergence and strengthening of the role of environmentally oriented science and philosophy. The ecological paradigm, environmental criteria, ecological worldview, and environmental consciousness become the organic component of the new picture of the world and the methodology for its creation in modern natural-scientific and socio-humanitarian cognition. As mentioned above, at present, in the context of globalization, the intensification of trends in the loss of sovereignty of state structures, and the transition of the world community to a new level of technological development, almost all states of the world are on the verge of the need for modernization and reconstruction. However, the growing crisis actualizes the problem of the need to size any modernization transformations, that is, any public development projects should have an ethical basis [13, p. 146].

In general, based on the current progress and potential of the country, we can say with confidence that Kazakhstan stands on the way to achieving sustainable development of society and will continue to strive to improve the quality of life of its citizens in the future.

References

1. Donella H.M., Randers J., Medouz D. Predely rosta: 30 let spustya [Limits to Growth: The 30-Year Update] [Text]. – M. :Laboratoriya znaniy, 2012. – 357 s.
2. Il'in I.V., Los' V.A., Ursul A.D. Ustojchivoe razvitie i global'nye processy [Sustainable development and global processes] [Text]. – M.: Izd-vo Moskovskogo un-ta, 2015. – 443 s.

3. Osnovnye svedeniya – Ustojchivoe razvitie [Basic information – Sustainable development] [Elektronnyj resurs]. – URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/about/development-agenda/> (data obrashcheniya: 20.03.2024).

4. Iskakov N. Ustojchivoe razvitie: nauka i praktika [Sustainable development: science and practice] [Text]. – M.: RAEN, 2008. – 464 s.

5. Ahmedova M.G. K voprosu ob ustojchivom razvitii obshchestva [On the issue of sustainable development of society] [Text] // *Filosofiya i obshchestvo*. – № 3. – 2022. – 16 s.

6. Gabdullin R.B. Strategicheskie orientiry ustojchivogo ekonomicheskogo razvitiya Kazahstana [Strategic guidelines for the sustainable economic development of Kazakhstan] [Text] // *Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta: Ekonomika*. – 2010. – №5. – 6 s.

7. Zaharov V.M., Semenov A.V., Trofimov I.E. Ustojchivoe razvitie: ekologiya, ekonomika, obshchestvo i kul'tura [Sustainable development: ecology, economy, society and culture] [Text]. – M.: Moskovskij universitet im. S.YU. Vitte // *Centr ustojchivogo razvitiya i zdorov'ya sredi IBR RAN*, 2023. – 212 s.

8. Rezolyuciya, prinyataya General'noj Assambleej 25 sentyabrya 2015 goda 70/1. Preobrazovanie nashego mira: Povestka dnya v oblasti ustojchivogo razvitiya na period do 2030 goda [Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015 70/1. Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development] [Elektronnyj resurs]. – URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/70/1> (data obrashcheniya 05.04.2024 g.)

9. Kurmangalieva G.K., Koyanbaeva G.R. Kul'turno-cennostnaya paradigma Kazahstana v kontekste ustojchivogo razvitiya obshchestva (na materialah sociologicheskogo issledovaniya) [The cultural and value paradigm of Kazakhstan in the context of sustainable development of society (based on the materials of a sociological study)] [Text] // *Қазақстанның тырақты даму стратегиясы контекстінде қоғамның мәдениеті мен қындyлықтарын зерттеу: ұзһымдық монография. (Issledovanie kul'tury i cennostej obshchestva v kontekste strategii ustojchivogo razvitiya Kazahstana: kollektivnaya monografiya)*. – Almaty: IFPR KN MNVO RK, 2022. – 397 s.

10. Turakty damu maksattary [Sustainable Development Goals] [Elektronnyj resurs]. – URL: [https://egov.kz/cms/kk/zur#:~:text=\(zhugingen kyini: 14.03.24\)](https://egov.kz/cms/kk/zur#:~:text=(zhugingen+kyini:14.03.24)

11. Al'peisova Sh.E., Bulhairova Zh.S., Kizimbaeva A.. Sovremennoe sostoyanie ustojchivogo razvitiya i perspektivy ego v Kazahstane [The current state of sustainable development and its prospects in Kazakhstan] [Text] // *L.N. Gumilev atyndagy EEU habarshysynyn ekonomika seriyasy*. – 2022. – № 4. – S. 8.

12. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-ZHomarta Tokaeva narodu Kazahstana. 1 sentyabrya 2020 g. [The message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan. September 1, 2020] [Elektronnyj resurs]. – URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (data obrashcheniya 02.04.2024 g.).

13. Sartaeва R.S. Ekologiya kul'tury i ustojchivoe ekorazvitie RK: teoreticheskie i politiko-pravovye osnovaniya [Ecology of culture and sustainable eco-development of the Republic of Kazakhstan: theoretical and political-legal grounds] [Text]. – Almaty: IFPR KN MNVO RK, 2022. – 397 s.

ASSESSING USABILITY OF USING CHATGPT IN LEARNING ENGLISH IN EASTERN REGIONAL BRANCH OF NATIONAL UNIVERSITY OF MONGOLIA

Natsagdorj Bayarmaa, PhD in Computer Science, Eastern Regional Branch of National University of Mongolia

Dorj Ganzul, Master of Science, Eastern Regional Branch of National University of Mongolia

Boldbaatar Battsetseg, a candidate of Master degree, Eastern Regional Branch of National University of Mongolia

Abstract. The integration of Artificial Intelligence (AI) technologies into educational settings presents promising opportunities for enhancing language learning experiences. This study explores the usability and effectiveness of employing ChatGPT, a state-of-the-art language model, in supporting English language acquisition among students at the Eastern Regional Branch of the National University of Mongolia. The study aims to assess students' perceptions of ChatGPT's usability, its impact on language proficiency improvement, and its potential as a supplementary learning tool. The research employs a conventional questionnaire developed by Sarang Shaikh, Sule Yildirim Yayilgan, Blanka Klimova, and Marcel Pikhart in 2023, to solicit participants' feedback on the utility and efficacy of ChatGPT. Preliminary findings indicate a positive reception of ChatGPT among students, highlighting its accessibility, adaptability, and usefulness in language learning contexts. The study contributes to the growing body of research on AI-driven language learning tools and provides practical insights for educators and policymakers seeking to leverage AI technologies to enhance English language education in diverse educational contexts, particularly in Mongolia.

Keywords: ChatGPT, English language learning, Usability, Artificial intelligence (AI), Language learning technologies

Introduction

For scientists and researchers, proficiency in the English language serves as a vital conduit to achieving academic excellence on the global stage. Language acts as a conduit for exchanging innovative research, fostering collaborative endeavors, and disseminating knowledge. English-language publications and conferences play pivotal roles in defining milestones in science, technology, and the humanities [1]. In the swiftly evolving landscape of science and technology, English emerges as the language of innovation. A robust command of English is indispensable for accessing the latest information, research papers, and technological breakthroughs. Given that technology transcends geographical boundaries, English proficiency assumes a crucial role in actively engaging and contributing to global dialogues on innovation [2].

Traditional methods of rote memorization tend to yield superficial comprehension rather than nurturing authentic language skills, proving

inefficient for learners who encounter numerous challenges in applying their knowledge in real-world scenarios [3]. Furthermore, conventional educational settings often constrain access to resources such as authentic conversations, video recordings, and contemporary texts [4]. These traditional approaches tend to prioritize written language skills at the expense of oral communication, resulting in learners proficient in written practice but lacking fluency [5]. Additionally, limited access to technology can impede learners' utilization of online resources, language programs, and interactive platforms [6].

Purpose of the study

The study aims to assess students' perceptions of ChatGPT's usability, its impact on language proficiency improvement, and its potential as a supplementary learning tool.

Literature Review

Personalized learning experiences, as showcased by platforms like Duolingo and Babbel, leverage AI algorithms to tailor content and exercises, thereby enhancing engagement and effectiveness [7]. The advent of AI-based speech recognition technology has transformed language learning by offering real-time feedback on pronunciation and intonation. Even though there is a need to ensure that AI-powered assessment tools align with the pedagogical goals and values of writing instruction [12]. The integration of natural language processing (NLP) into language learning applications has ushered in more sophisticated interactions. AI algorithms adeptly analyze and interpret written and spoken language, furnishing learners with precise feedback and comprehension support. Language learning chatbots, epitomized by platforms like Busuu and Reverso, underscore the positive impact of NLP on enhancing the learner experience [10]. AI tools serve as invaluable aids in honing students' writing and grammar skills. Platforms such as Grammarly utilize AI algorithms to offer real-time feedback on spelling and style, empowering learners to enhance their writing proficiency autonomously [9]. VR can enrich the learning context by providing entertainment features that make learning more enjoyable and engaging [11]. As technological advancements continue, these applications present promising avenues for more personalized, interactive, and efficacious language learning experiences.

Integration of Natural Language Processing (NLP) into language learning applications has demonstrated effectiveness in enhancing comprehension. AI algorithms adeptly analyze and understand both written and spoken language, offering precise feedback and assistance to learners. Language learning chatbots, found on platforms such as Busuu and Reverso, illustrate the potential of NLP [10]. While existing studies demonstrate

promising short-term effects of artificial intelligence on foreign language learning, further real-world studies are warranted to evaluate long-term impacts.

Mongolia faces challenges in providing access to quality English language education, particularly in rural and remote areas. Limited opportunities for English language immersion outside the classroom hinder students' ability to practice and improve their language skills (author's translation from Mongolian into English). While the Mongolian government has attempted to improve the quality of English education, the combination of these challenges has placed Mongolian English teachers in a precarious position, one in which they must actively navigate policy implementation in schools having large student populations and limited budgets and resources (Marav et al., 2022). The recent study by Marav et al. (2022) revealed that English teachers in public schools face challenges related to inadequate teaching and learning resources, poor textbook quality and teachers' lack of English proficiency. The integration of AI into language learning environments presents a myriad of opportunities for enhancing our English language proficiency across the four essential language skills: speaking, listening, reading, and writing.

AI-powered technologies such as speech recognition systems, chatbots, virtual tutors, and language learning applications have emerged as innovative tools that can provide learners with interactive and immersive language learning experiences [14].

Methodology

This research study aims to investigate the effectiveness of utilizing ChatGPT for English learning among undergraduate students majoring in Engineering and Business, Eastern Regional Branch of National University of Mongolia. The study includes a total of 11 participants from 1st to 4th courses of their respective Bachelor's programs. The usability testing activity took place in a controlled meeting room environment with sufficient capacity for 10 persons. The participants interacted with the ChatGPT using computers and email accounts. Stable internet connection was ensured to make participants have smooth communication and experience. We used a post-task questionnaire of Sarang Shaikh, Sule Yildirim Yayilgan, Blanka Klimova, and Marcel Pikhart in 2023 [8] to ask participants for their feedback/experience regarding the usability of ChatGPT and their overall experience during the 1 h of interaction with the tool. The questionnaire was comprised of 5 major parts: (1) Demographics information, (2) Previous English language knowledge level, (3) Feedback using "Usefulness, Satisfaction, and Ease of Use (USE)" Questionnaire, (4) Feedback using "System Usability Scale (SUS)"

Questionnaire, (5) Satisfaction with tasks performed (i.e., conversation, writing, grammar, and vocabulary).

For the data analysis part, to obtain maximum insights regarding the usability of ChatGPT for our work, we decided to analyze the participants' responses for questionnaire questions and link those with the performance of ChatGPT to generate responses to user tasks as well as with the participants' English language skill level and demographics.

Results

The responses from the 11 participants were analyzed. The 11 participants provide a sufficient sample for our study purpose shows the distribution of participants' demographics based on different attributes such as age, gender and education level. For this study, we specifically focused on the participants who are students and currently enrolled in Engineering and Business Department at Eastern Regional Branch of National University of Mongolia.

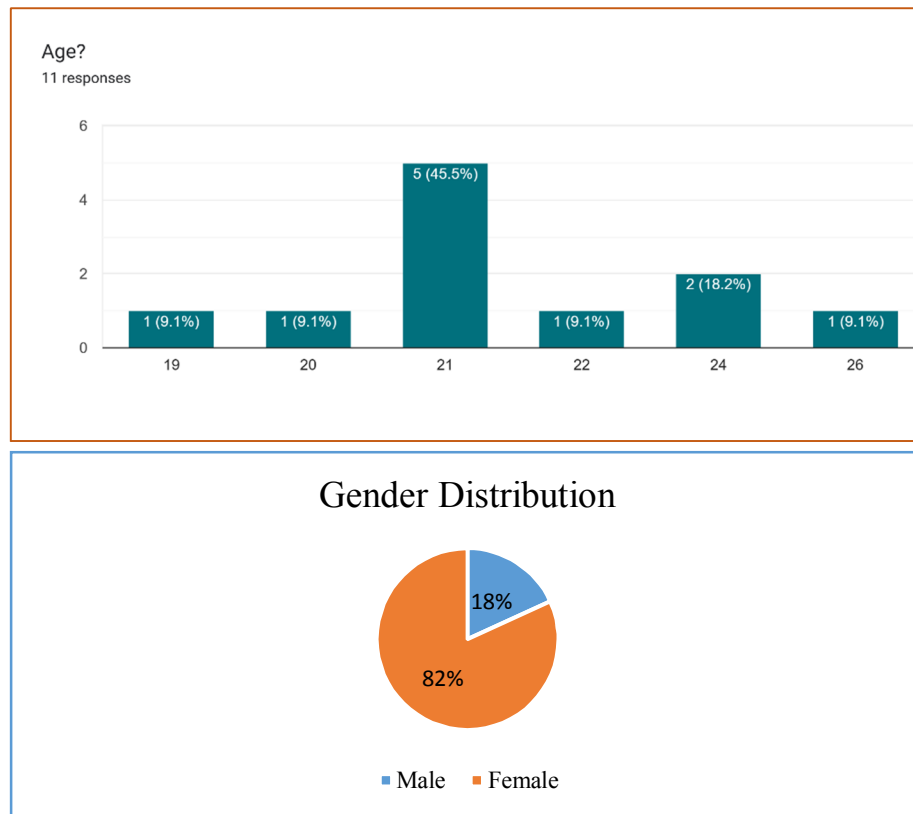

Figure 1. Participants' demographics statistics.

In Figure 1, the sample population consisted of 18% male participants and 82% female participants. The age distribution for the participants is ranging from 19 to 26 years, with a median age value of 21 years. All of participants from Mongolia.

The English language skill level of the participants was acquired in the post-experiment questionnaire form where each of the participants rated himself/herself on a scale from 1 to 5 (1 being minimum and 5 being maximum skill level). The participants performed ratings for four different language skills (i.e., listening, writing, speaking, and reading). The results from these ratings provide insights into participants' overall English language skill levels. The descriptive statistics of participants' English language skill levels are shown in Table 1 in the form of mean, SD, skewness, and kurtosis values for each of the English language skills.

Table 1. Descriptive statistics of participants' English language level.

	Mean	SD	Skewness	Kurtosis
Speaking	2.2	1.28	1.584	2.739
Listening	2.2	0.97	0.559	-2.368
Reading	2.2	0.86	0.590	-0.022
Writing	2.2	1.24	1.881	3.773

The descriptive statistics reveal that across all language skills—Speaking, Listening, Reading, and Writing—the mean scores are consistent at 2.2, indicating a lower performance level. There are variations in the spread of scores, as reflected in the standard deviations (SD) ranging from 0.86 to 1.28. Positive skewness values for Speaking and Writing skills suggest a tendency towards lower scores, while the other skills exhibit less pronounced skewness. Kurtosis values indicate that the distributions for Speaking and Writing skills are more peaked and have heavier tails compared to a normal distribution, while Listening and Reading skills show flatter distributions with lighter tails. These findings provide insights into the distributional characteristics of scores across different language skills, shedding light on the variability and shape of the data.

Table 2. Descriptive statistics for Questionnaire responses.

	Mean	Min	Max	SD	Skewness	Kurtosis
Usefulness	34.27	25	40	4.15	-0.87	1.48
Ease of use	47.64	40	55	5.05	-0.26	-1.17
Ease of learning	16.91	12	20	2.26	-0.82	0.99
Satisfaction	32.45	27	35	2.34	-1.19	1.93

The mean scores indicate the average ratings given by participants for each aspect, with higher scores indicating higher levels of agreement or satisfaction. For “Usefulness”, participants reported a mean score of 34.27 out of a possible maximum of 40, suggesting a generally positive perception

of the system's utility. Similarly, “Ease of use” received a mean score of 47.64 out of 55, indicating that participants found the system relatively easy to navigate and operate. The aspect of “Ease of learning” received a mean score of 16.91 out of 20, suggesting that participants perceived the system as conducive to learning. Regarding “Satisfaction”, the mean score was 32.45 out of 35, indicating a high level of overall satisfaction with the system.

Table 3. Descriptive statistics of participants’ rating for the tasks performed with ChatGPT.

	Mean	Min	Max	SD	Skewness	Kurtosis
Conversation	4.00	1	5	1.18	-1.77	3.88
Writing	4.27	2	5	1.01	-1.37	1.32
Grammar	4.18	1	5	1.33	-1.65	2.29
Vocabulary	4.18	2	5	1.08	-1.01	-0.21

The descriptive statistics provide insights into participants' ratings across different aspects, including Conversation, Writing, Grammar, and Vocabulary. On average, participants rated Conversation highly with a mean score of 4.00 out of 5, indicating positive perceptions of their conversational skills. Similarly, participants rated Writing slightly higher, with a mean score of 4.27, suggesting a strong proficiency in written expression. Grammar and Vocabulary also received favorable ratings, with mean scores of 4.18 each, reflecting participants’ confidence in their grammatical knowledge and vocabulary usage. The relatively low standard deviations across all aspects indicate consistency in ratings among participants. However, the skewness and kurtosis values reveal some deviations from a normal distribution, particularly for Conversation and Writing, suggesting a slight asymmetry and peakedness in the distributions of scores. Overall, the findings suggest that participants generally perceive themselves as proficient in conversation, writing, grammar, and vocabulary, highlighting their competence across various language skills.

Conclusion

This exploratory study investigated the usability of ChatGPT for English language learning among 11 participants from the Engineering and Business Departments, ranging from 1st to 4th courses of their bachelor’s program at the Eastern Regional Branch of the National University of Mongolia. Through diverse demographic attributes such as age, gender, education, and English language proficiency levels, participants engaged in various language learning tasks with ChatGPT. The descriptive data analysis revealed positive perceptions of ChatGPT's usability across different language skills, including conversation, writing, grammar, and vocabulary. Participants generally rated ChatGPT favorably, indicating its potential as a

valuable tool for English language learning. These findings suggest that ChatGPT holds promise for supporting language learners in improving their English proficiency, thereby contributing to the enhancement of language education in academic settings. Further research could delve deeper into specific aspects of ChatGPT's usability and its effectiveness in facilitating language learning outcomes among diverse learner populations.

References

- 1.Graddol, D. (2006). *English next* (Vol. 62). London: British council.
- 2.Crystal, D. (2003). *English as a global language*. Cambridge university press.
- 3.Nation, I.S.P. 2001. *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 4.Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). I Major language trends in twentieth-century language teaching. *Approaches and methods in language teaching*.
- 5.Lightbown, P. M., & Spada, N. (2020). Teaching and learning L2 in the classroom: It's about time. *Language Teaching*, 53(4), 422-432.
- 6.Levy, M. (1997). *Computer-assisted language learning: Context and conceptualization*. Oxford University Press.
- 7.Wang, Y., Yin, W., & Zeng, J. (2019). Global convergence of ADMM in nonconvex nonsmooth optimization. *Journal of Scientific Computing*, 78, 29-63.
- 8.Shaikh, S.; Yayilgan, S.Y.; Klimova, B.; Pikhart, M. Assessing the Usability of ChatGPT for Formal English Language Learning. *Eur. J. Investig. Health Psychol. Educ.* 2023, 13, 1937-1960. <https://doi.org/10.3390/ejihpe13090140>
- 9.Chapelle, C., & Jamieson, J. (2008). Tips for teaching with CALL: Practical approaches to computer-assisted language learning. (*No Title*).
- 10.Kessler, G. (2018). Technology and the future of language teaching. *Foreign language annals*, 51(1), 205-218.
- 11.Liu, R., Wang, L., Lei, J., Wang, Q. and Ren, Y. (2020), Effects of an immersive virtual reality-based classroom on students' learning performance in science lessons. *Br. J. Educ. Technol.*, 51: 2034-2049. <https://doi.org/10.1111/bjet.13028>
- 12.Dong, Y. (2023). Revolutionizing Academic English Writing through AI-Powered Pedagogy: Practical Exploration of Teaching Process and Assessment. *Journal of Higher Education Research*, 4(2), 1188. DOI: 10.32629/jher.v4i2.1188
- 13.Marav D, Podorova A, Yadamshuren O, and Bishkhorloo B (2022) Teaching global English in a local context: Teachers' realities in Mongolian public schools. *Asia Pacific Journal of Education* 42(2): 276–289. DOI: 10.1080/02188791.2020.1823316
14. Rusmiyanto, R., Huriati, N., Fitriani, N., Tyas, N., Rofi'i, A., & Sari, M. (2023). The Role Of Artificial Intelligence (AI) In Developing English Language Learner's Communication Skills. *Journal on Education*, 6(1), 750- 757. <https://doi.org/10.31004/joe.v6i1.2990>

«THE USE OF VISUAL LEARNING TOOLS IN HISTORY LESSONS»

K.A. Brandebura, A.M. Sadykova, B.N. Abdrakhmanov
*Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan,
Pavlodar, Republic of Kazakhstan*

Annotation. The article is devoted to the use of visual learning tools in the study of history. History is one of the subject areas where the use of visual aids is especially important. The use of visualization allows students to visualize historical events, perceive the material more easily and interestingly, and stimulate cognitive processes.

Аңдатпа. Мақала тарихты зерттеуде көрнекі оқыту құралдарын қолдануға арналған. Тарих – көрнекі құралдарды қолдану ерекше маңызды пәндердің бірі. Көрнекілікті пайдалану студенттерге тарихи оқиғаларды елестетуге, материалды оңай және қызықты етіп қабылдауға және танымдық процесстерді ынталандыруға мүмкіндік береді.

Аннотация. Статья посвящена применению наглядных средств обучения в изучении истории. История - одна из предметных областей, где использование наглядных средств особенно важно. Использование наглядности позволяет обучающимся визуализировать исторические события, легче и интереснее воспринимать материал и стимулировать познавательные процессы.

Keywords. Visibility, visual learning tools, interactive methods, history study.

Түйінді сөздер. Көрнекілік, көрнекі Оқыту құралдары, интерактивті әдістер, тарихты зерттеу.

Ключевые слова. Наглядность, наглядные средства обучения, интерактивные методы, изучение истории.

Visual aids play an important role in consolidating historical knowledge in students' memory. Their use facilitates the assimilation of information through visual memory.

Visibility is a didactic principle according to which learning is based on concrete images directly perceived by students. Visibility in teaching fulfills the following functions: Familiarizes students with new concepts and phenomena. Perceptual images allow students to get a more complete and accurate picture of the subject matter than a verbal description. Helps students understand the essence of the objects and phenomena being studied. Perceptual images allow students to see the interrelationships and interdependencies between different objects and phenomena, which contributes to their deeper understanding. It strengthens memory and promotes better learning. Perceptual images are more firmly stored in memory than verbal explanations, increasing students' interest in learning. Visual aids make learning more interesting and exciting, which contributes to increasing students' motivation for learning [1, p. 54].

The use of visual methods in history teaching leads to several interesting results that influence both students' understanding of the educational material and their general learning skills [2, p. 111].

Students better memorize events and circumstances presented in visual materials, which contributes to the formation of better and more persistent knowledge. Visual materials and visual aids also contribute to better synthesis and generalization of information. Students can more easily see the connections between the events, and understand the causes and consequences of historical processes, which provokes the development of cognitive skills [3, p. 10].

Historical maps, authentic photographs, reconstructions, and other visual aids help students visualize past events and processes, making the learning material more understandable and accessible. This helps to improve visual understanding of historical events and their context.

Maps, charts, and diagrams can be used in history lessons to study geographical objects, political boundaries, military actions, and other historical phenomena. A video clip about the change in social structure can help pupils to better understand the course of socio-cultural change in the ancestral sphere of the Kazakh people. A visit to a historical museum can give pupils an insight into the culture and life of people of the past. Visual teaching methods can be used at all stages of the study of history. They help students to better understand historical events and phenomena, as well as to increase interest in the subject [4, p. 117]. Groups and types of visual methods are presented in Table 1.

Table 1 – Groups of visual methods

Groups of visual teaching methods	Types of visual teaching methods	Visual teaching methods in didactics
Observations	<ul style="list-style-type: none"> • Focusing attention on a specific object; • tracking the dynamics of change; • identification of the main elements of the phenomenon/process; • finding out the causes of the phenomenon, etc. 	<ul style="list-style-type: none"> • make it easier to absorb information; • develop imagination; • improve memory; • improve thinking processes; • create a basis for analysis, etc.

Illustrations	<ul style="list-style-type: none"> • Focusing attention on a specific object; • tracking the dynamics of change; • identification of the main elements of the phenomenon/process; • finding out the causes of the phenomenon, etc. 	<ul style="list-style-type: none"> • make it easier to absorb information; • develop imagination; • improve memory; • improve thinking processes; • create a basis for analysis, etc.
Demonstrations	<ul style="list-style-type: none"> • use of computers and multimedia technologies; • watching videos, etc. 	<ul style="list-style-type: none"> • strengthening interest in the topic under study; • formation of cognitive motivation; • independent work with Internet materials, etc.

With the participation of a historical map, the conversation clarifies: what part of the surface is covered by a particular period; what chronological period of history is reflected on the map; and what are the consequences for the territories. The teacher reveals the characteristic features of the boundaries of the period; introduces the historical geography by naming the former and modern names on the map; and explains the map symbols. This tool is a real treasure trove for the study of territorial localities [5, p. 21].

Creating lessons using visual methods makes the history lesson more oriented, informative, and interesting. For example, on the topic "The process of accession of Kazakh zhuzes to the Russian Empire" it is quite applicable to use adapted theoretical material in the form of a presentation format, or a video clip. To study this topic, the teacher will use visual methods in the sphere of demonstration, this may include such aspects of the topic as territorial changes, which can be shown with the help of maps.

All visuals, namely pictorial and conventional graphics, should be adapted in terms of accessibility for visual perception. Criteria for pictorial and conventional graphic materials should be oriented on the possibility of quick reading of information. All tasks aimed at working with maps must also be designed according to the regulations.

History is a fascinating journey through time, which can be exciting and interesting, but also challenging for many students. One effective method is the use of historical comics. Comics are a form of visualization

that allows historical events and characters to be visualized, making them more understandable and memorable. They are a unique combination of text and pictures that create a colorful and engaging story. The use of comics helps to develop associative perception of complex abstract phenomena and increases motivation for learning.

One of the features of comics is the use of personification, which allows to building of dialogues between historical characters and the past. This creates an atmosphere of "historical theater", where students can get into the role of historical characters and feel themselves a part of the historical event. This approach not only generates interest in the study of history but also helps to develop pupils' creative abilities, for example, through writing essays on behalf of a historical character.

One of the main advantages of comics is their ability to increase motivation to learn. Visual representations of historical events and characters' dialogues catch the eye and make you want to read the comic book to the end. Comics are much easier and more interesting to read than long texts, which is especially important for students who struggle with reading or motivation to learn. Reading and understanding short comics can instill confidence in their abilities, which is sometimes so necessary in the learning process [6, p. 64].

Historical comics are not only a fun way to learn history, but also a powerful tool for student development. They help to memorize visual information, develop creative thinking and associative perception, and increase motivation for learning. Therefore, the introduction of comics in history lessons becomes not only interesting but also an effective teaching method. This form of visualization is perfect for group work in class, as well as for homework, defense of mini-projects, and so on.

Using multimedia projectors allows students to visualize information, making lessons more interesting and memorable. Instead of just listening to lectures, they can see illustrations, graphics, animations, and videos that help them better understand the material. This is especially helpful for visually oriented learners to whom traditional methods may be less effective [7, p. 6]. However, traditional visual aids should not be completely abandoned. They can still be useful for explaining complex concepts or giving demonstrations. It is important to find a balance between traditional and new methods to create an effective and interesting learning environment.

Thus, the right combination of traditional and new visual aids will help to create lessons that will be interesting, successful, and effective for all students. The use of visual methods in lessons is a valuable tool for improving the quality of education, also promoting active learning,

developing a full cognitive process, as well as stimulating the visual and communicative thinking of students.

References

1. Kratkij slovar' sovremennoj pedagogiki [A Concise Dictionary of Modern Pedagogy] [Text] /Sost. T.B. Sanzhieva, YU.G. Reznikova, T.K. Soloduhina i dr.; Pod. red. L.N. Yumsunovoj. – Izd-e 2-e, pererab. dop. – UlanUde: Izdatel'stvo Buryatskogo gosuniversiteta, 2001. – 100 s.
2. Korotkova M.V. Naglyadnost' na urokah istorii: prakt. posobie dlya uchitelej [Visibility in history lessons: practical manual for teachers] [Text]. – M.: Gumanit. izd. centr VLADOS, 2000. – 176 s.
3. Gora P.V. Metodicheskie priemy i sredstva naglyadnogo obucheniya [Methodological techniques and means of visual training] [Text]. – M., 1971. – 214 s.
4. Korotkova M.V. Naglyadnost' na urokah istorii: prakt. posobie dlya uchitelej [Visualization at history lessons: practical manual for teachers] [Text]. – M.: Gumanit. izd. centr VLADOS, 2000. – 176 s.
5. Osmolovskaya I.M. Naglyadnye metody obucheniya: ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb. Zavedenij [Visual methods of teaching: textbook for students of higher educational institutions] [Text]. – M.: Izdatel'skij centr «Akademiya», 2009. – 192 s.
6. Avdeeva T.I., Hiva M.I., Zyкова S.I. Komiks kak sovremennye tekhnologii obucheniya [Comics as modern learning technologies] [Text] // Sovremennoe pedagogicheskoe obrazovanie. – 2020. – № 3. – S. 64.
7. Ioffe, A. N. Vizualizaciya v istorii i obshchestvoznanii – sposoby i podhody [Visualization in history and social studies - methods and approaches] [Text]// Prepodavanie istorii v shkole. – 2012. – № 10. – S. 3-7.

UDC 811.111-13(045)-2
**ENHANCING COGNITIVE FLEXIBILITY: ADAPTATION
TRAINING FOR BILINGUAL STUDENTS IN HIGH SCHOOL**

A.A. Kaisarova

*Master of Philological sciences, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical
University, (Astana, Kazakhstan)*

Аңдатпа: Қостілділік көптеген когнитивтік артықшылықтарды ұсынады, бірақ қос тілді студенттер білім беру орындарында, әсіресе академиялық талаптар күшейетін орта мектепте ерекше қиындықтарға тап болады. Бұл мақала когнитивті икемділікті арттыруға, яғни тапсырмалар, тілдер немесе перспективалар арасында біркелкі ауысу мүмкіндігіне назар аударатырып, орта мектептегі қос тілді оқушыларға бейімделу тренингінің маңыздылығын зерттейді. Бейімделу бойынша оқытудың мақсатты бағдарламаларын жүзеге асыру арқылы педагогтар екі тілді оқушыларға орта мектептегі білім берудің күрделі мәселелерін шешуде жақсырақ қолдау көрсете

алады, олардың академиялық жетістіктері мен танымдық дамуына ықпал ете алады.

Аннотация: *Двуязычие предлагает многочисленные когнитивные преимущества, однако двуязычные учащиеся сталкиваются с уникальными проблемами в образовательной среде, особенно в старших классах, где академические требования возрастают. В этой статье исследуется важность адаптационного обучения для двуязычных учащихся старших классов, уделяя особое внимание повышению когнитивной гибкости — способности плавно переключаться между задачами, языками или точками зрения. Реализуя целевые программы адаптационного обучения, преподаватели могут лучше поддерживать двуязычных учащихся в преодолении сложностей школьного образования, способствуя их академическим успехам и когнитивному развитию.*

Түйінді сөздер: *кәсіптік бағдарланған оқыту, техникалық студенттер, коммуникативті дағдылар, технологияны біріктіру, салаға қатысты мазмұн, тағылымдамадан өту мүмкіндіктері, техникалық лексика.*

Ключевые слова: *профессионально-ориентированное обучение, студенты технических специальностей, коммуникативные навыки, интеграция технологий, отраслевой контент, возможности стажировки, техническая лексика.*

Keywords: *professionally oriented teaching, technical students, communicative skills, technology integration, industry-relevant content, internship opportunities, technical vocabulary.*

Bilingualism has long been associated with cognitive benefits, including enhanced executive function and greater cognitive flexibility. However, bilingual students often encounter academic challenges, especially in high school, where the curriculum becomes more demanding and diverse. Adaptation training, aimed at improving cognitive flexibility, offers a promising approach to address these challenges and optimize the educational experience for bilingual students.

Cognitive flexibility plays a pivotal role in bilingual education, as it enables students to seamlessly switch between languages, tasks, and cultural contexts. In high school, where students must navigate complex subject matter and diverse social environments, cognitive flexibility becomes even more crucial. Bilingual students who possess strong cognitive flexibility are better equipped to manage the demands of coursework, engage effectively with peers and teachers, and adapt to new learning environments. Cognitive flexibility is a crucial skill that enables individuals to adapt to new situations, solve problems creatively, and switch between different tasks seamlessly. For bilingual students, who navigate between two languages and cultures, honing cognitive flexibility is particularly important. High school is a critical period for cognitive development, making it an opportune time to implement adaptation training programs tailored to bilingual students. In this article, we explore the significance of cognitive flexibility in bilingualism and propose

strategies for enhancing it through targeted training in high school settings.[1, c. 235-239].

High school presents unique challenges for bilingual students, including language barriers, cultural differences, and academic expectations. These challenges can hinder academic performance and contribute to feelings of isolation or alienation. Without targeted support, bilingual students may struggle to fully integrate into the academic community and achieve their full potential. Adolescence is marked by significant cognitive and neuro developmental changes, including the refinement of executive functions like cognitive flexibility. High school students are exposed to increasingly complex academic and social environments, where the ability to adapt and think flexibly becomes essential for success. Moreover, the adolescent brain exhibits heightened plasticity, making it an optimal time for cognitive training interventions to yield lasting benefits.

Adaptation Training Strategies: to address the challenges faced by bilingual students in high school, adaptation training programs should focus on enhancing cognitive flexibility through targeted interventions. Strategies may include:

1. Multilingual Task Switching Exercises: Engaging students in activities that require them to switch between languages or tasks rapidly can strengthen cognitive flexibility and linguistic proficiency.

2. Cultural Immersion Experiences: Providing opportunities for bilingual students to immerse themselves in diverse cultural settings can broaden their perspectives and enhance their ability to adapt to different social contexts.

3. Collaborative Learning Environments: Encouraging collaboration among bilingual students fosters peer support and facilitates the exchange of cultural and linguistic knowledge, promoting cognitive flexibility and social integration.

4. Mindfulness and Stress Management Techniques: Teaching mindfulness and stress management techniques can help bilingual students cope with academic pressure and maintain cognitive flexibility in challenging situations.

5. Reflective Practices: Incorporating reflective practices into the curriculum allows bilingual students to evaluate their learning experiences, identify areas for growth, and develop adaptive strategies for overcoming obstacles.[3, c. 45-55].

Benefits of Adaptation Training: by integrating adaptation training into high school education, educators can empower bilingual students to thrive academically and personally. Enhanced cognitive flexibility not only improves academic performance but also equips students with valuable skills

for success in an increasingly diverse and interconnected world. Moreover, adaptation training promotes inclusivity and cultural competency within the school community, fostering a supportive environment where all students can flourish. Adaptation training holds great promise for enhancing the educational experience of bilingual students in high school. By prioritizing cognitive flexibility and implementing targeted interventions, educators can support the unique needs of bilingual learners, promote academic success, and cultivate a more inclusive and culturally responsive learning environment. As we continue to recognize the benefits of bilingualism in education, adaptation training emerges as a critical component of ensuring equitable opportunities for all students. Enhancing cognitive flexibility in bilingual high school students is vital for preparing them to thrive in an increasingly interconnected and diverse world. By implementing adaptation training programs that leverage their linguistic abilities and cognitive resources, educators can nurture students' cognitive flexibility and empower them to succeed academically and socially. Investing in the cognitive development of bilingual students not only benefits.[5, c. 143-154].

References:

1. Swain, M. (1985). Communicative competence: Some roles of comprehensible input and comprehensible output in its development. In S. Gass & C. Madden (Eds.), *Input in second language acquisition* (pp. 235-253). Routledge.
2. Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford University Press.
3. Hutchinson, T., & Waters, A. (1987). *English for specific purposes: A learning-centered approach*. Cambridge University Press.
4. Belcher, D. (2006). English for specific purposes: Teaching to perceived needs and imagined futures in worlds of work, study, and everyday life. *TESOL Quarterly*, 40(1), 133-156.
5. Thomas, J. W. (2000). *A review of research on project-based learning*. Autodesk Foundation.
6. Warschauer, M., & Healey, D. (1998). Computers and language learning: An overview. *Language Teaching*, 31(2), 57-71.

DEVELOPMENT OF WRITING SKILLS USING CREOLIZED TEXTS IN SECONDARY SCHOOL

Zholdybaeva Zh. A.

*Scientific supervisor: Russian Ph.D., teacher-expert Raisova A. B.
Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar city.*

Аңдатпа: Мәдени-лингвистикалық алуан түрліліктің үнемі сын-тегеуріндерімен бетпе-бет келетін бүгінгі білім беру контекстінде жазуды оқыту инновациялық тәсілдерді талап етеді. Осы қажеттілік тұрғысынан бұл мақала орта мектеп оқушыларының жазу дағдыларын қалыптастыру тұрғысынан креолизацияланған мәтіндердің әлеуетін зерттеуге арналған.

Аннотация: В современном образовательном контексте, стоящем перед постоянными вызовами культурного и языкового разнообразия, обучение письменной речи требует инновационных подходов и методик. В свете этой необходимости, данная статья посвящена исследованию потенциала креолизованных текстов в контексте формирования навыков письменной речи учащихся средней школы.

Annotation: In today's educational context, which faces the constant challenges of cultural and linguistic diversity, teaching writing requires innovative approaches and techniques. In light of this necessity, this article is devoted to the study of the potential of creolized texts in the context of the formation of writing skills of secondary school students.

Түйін сөздер: креолизацияланған мәтіндер, жазу, тыңдау, көптілділік, әдіснама.

Ключевые слова: креолизованные тексты, письменная речь, аудирование, многоязычие, методика.

Keywords: creolized texts, writing, listening, multilingualism, methodology.

The relevance of the study is reflected in the urgent need to develop modern and effective methods of teaching writing in secondary schools, taking into account the cultural diversity and versatility of students' linguistic experience. The use of creolized texts in the context of the global educational community, faced with the challenges of globalization and migration processes, is an innovative method that contributes not only to the effective development of writing skills, but also to the active inclusion of students in the learning process. Process through interaction with one's cultural and linguistic environment. Verbal communication is impossible without listening because it is a two-way process. And underestimating listening skills can have a very negative impact on language learning.

A research challenge is the lack of systematic and tailored methods for teaching writing that effectively address the diversity of cultures and languages that high school students encounter. Traditional methods do not accommodate students' varied language backgrounds, which may result in underdeveloped writing skills and cultural awareness. The relevance of the problem is emphasized by the need to create methods that promote a deeper introduction of cultural and linguistic characteristics into the educational process, as well as the formation of students as active participants in the global educational community.

The subject of the study is the process of teaching writing using creolized texts in secondary school.

The purpose of the study is to develop a methodology for developing writing skills using creolized texts in high school and evaluate its effectiveness.

In accordance with the purpose, object and subject of the study, the following research tasks are formulated:

1. Analysis of theoretical aspects.
2. Development and testing of methodology.
3. Introduction of experimental work.

Research hypothesis: The use of creolized texts in the process of teaching writing in secondary school significantly increases student motivation, promotes more effective acquisition of language skills and the development of cultural competence, which leads to the successful development of students' writing skills.

The scientific novelty of the study lies in the initial development and successful testing of a methodology that combines creolized texts to develop the writing skills of secondary school students, including an analysis of their influence on the linguocultural and psychological aspects of learning.

The theoretical and methodological basis of the study is based on theoretical principles of linguistics, pedagogy and psychology, including work on creolization in languages, and also uses an integrated methodological approach that combines literature analysis, empirical observations, development of educational materials and conducting training sessions, experiments. Qualitatively and quantitatively evaluate the effectiveness of the methodology in a secondary school setting.

The practical significance of the study lies in the creation of an effective methodology for using creolized texts when teaching writing in secondary school, deepening the activities of students, developing their cultural competence and increasing the overall level of language skills.

One of the ways to optimize the learning process is to present educational material in the form of polycode (creolized) text. Creolized text is a non-linear text, in the structure of which, in addition to speech means, iconic means are used, as well as means of other semiotic codes (color, font, etc.), for example, in the form of non-verbal elements: illustrations, visual and figurative means, diagrams, video and photo stories, visual images - pictures and videos.

But recently, a synonym for the term “creolized test” has become widely used: “polycode text” [1], “content-enriched texts,” etc. So, by creolized text we mean a text whose structure consists of several different parts. These parts are divided into two types: verbal (the text itself) and non-verbal (images). These texts are often encountered both in everyday life and when teaching students. For example: posters, placards, business cards,

advertisements (of stores, goods, services) and comics. The following types of polycode texts can be distinguished:

- 1) partially creolized texts;
- 2) fully creolized texts.

“In semi-creolized texts, the verbal part is relatively autonomous, independent of images, and autosemantic connections develop between the verbal and figurative components. Typically, the visual component in this case accompanies the verbal part and is an optional element of the text organization. “In texts with complete creolization, the verb part cannot have an independent life regardless of the figurative part - synsemantic connections are established between the two components. Part of the word in this case focuses attention or refers to the image, and the image acts as a mandatory element of the text [2].

Polycode texts help solve several problems at the same time: they not only help to remember information about the presented material, but also increase students’ interest in learning the language in general.

(picture 1, An antonym is a word that means the opposite of another word. For example, go up and go down.)

A creolized text, on the one hand, serves to convey information to students, and on the other hand, it should attract their attention or encourage them to read. Adding images to text and breaking it up into blocks makes it attractive and memorable.

“Creolized texts are texts that have two parts of uneven texture: verbal (linguistic/speech) and non-verbal (belonging to sign systems other than natural language). E. E. Anisimova defines such texts as “a special linguistic-visual phenomenon, a text whose verbal and non-verbal components form one visual, semantic, structural and functional whole that has a complex impact on the addressee” [3].

M.B. Voroshilova's study notes that the two components of the creolized text are perceived differently. The human brain absorbs only 7 percent of the information in a text. But when the text is accompanied by

visual aids, this figure increases to 55. The nonverbal component is explained by the fact that it affects a person at an unconscious level and evokes certain feelings and emotions, while the text contains rational and detailed information [4].

The most common types of creolization of texts:

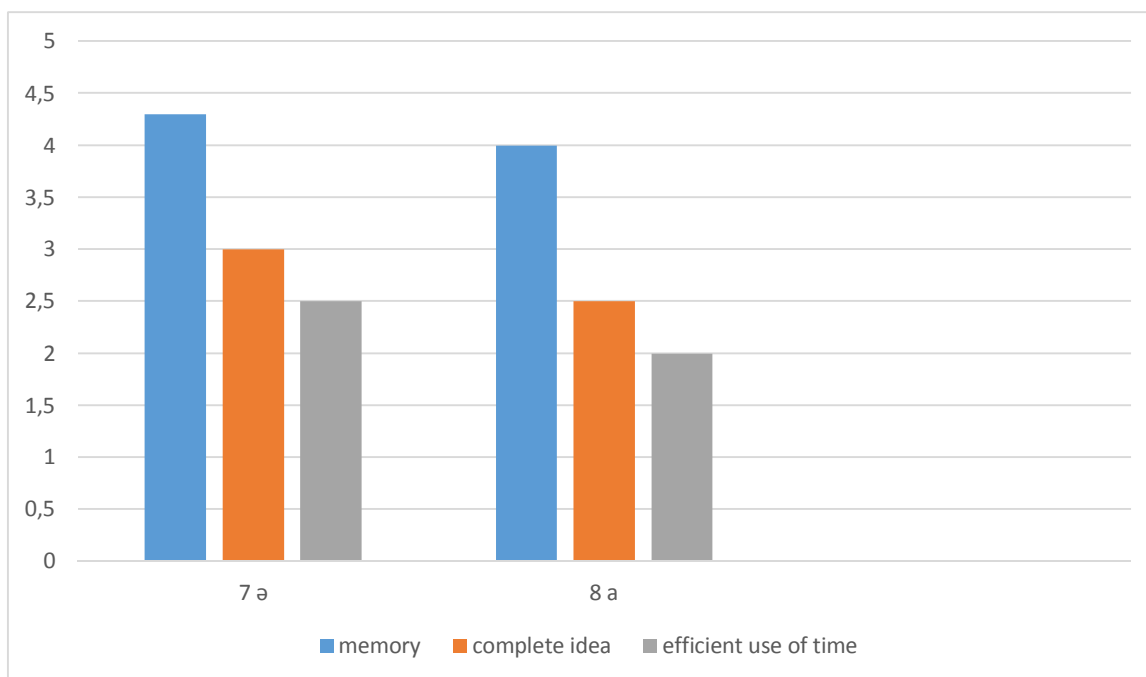
1. Use graphic tools such as color, size, font, underline, and text spacing to highlight the desired portion of the text.
2. Adding non-verbal signs to the text: pictures, tables, diagrams, graphs, etc.
3. Incorrect combination of lowercase and uppercase letters in the text.
4. Mixing two writing systems, for example, Latin and Cyrillic lexemes, to create a foreign effect in the context [5].

In his study, E.E. Anisimova emphasizes the universal functions of creolized texts. They include attractive, informative, expressive and aesthetic functions [6].

In addition, creolized texts have linguodidactic potential and can be used as a means of teaching a foreign language. Due to the rapid increase in the content of visual information in education, there has been a transition to the use of foreign languages with other coding systems: images, audio and video recordings, and various paralinguistic means.

We took 7th grade students of secondary school № 19 named after Mashkhur Zhusip in Pavlodar as an experimental class, and 8th grade students as a control class. Since the goal was to develop writing skills using creolized texts, the task was to write essays on past topics. The experiment consisted of 3 stages:

1. At the first stage, classified texts are submitted to check the level of work with creolized texts.
2. In the second formative period, we evaluate student responses on a scale of 100%.
3. At the final stage, we compare the answers of the experimental class and the control class.

(picture 2, experiment of classification)

The experimental class received information through visual perception, that is, various records, pictures and diagrams. Thus, students in the experimental class (7a) showed better results in using visual memory than in the control class (8b), expressing their thoughts more fully and in a shorter period of time.

Our work focused on developing writing skills using creolized texts in English lessons. As a result of the analysis of scientific literature, definitions were given to such a fundamental concept as a creolized text. Creolized text has a connection with verbal and figurative components. To summarize the article, we note the following: a creolized text is not only a complex textual work, but also a synchronous combination of visual, semantic, structural and functional elements. Since illustration has firmly entered our lives and has become an equal element of text formation, and not just a replacement for text, it is necessary to develop and further use this type of text in educational activities, because creolized texts are of great importance in written speech. Creolized text:

- 1) develops imaginative thinking and writing;
- 2) increases interest and motivation in learning English;
- 3) creates a communicative situation;
- 4) is an aid in the development of writing skills.

References

1. Bernatskaya, A. A. On the problem of text creolization: history and current state / Speech communication: specialized bulletin / A. A. Bernatskaya // Krasnoyarsk State University. University. - Krasnoyarsk: 2000. - P. 104-110.

2. Anisimova, E. E. Text linguistics and intercultural communication (based on the material of creolized texts) / E. E. Anisimova // "Academy". - Moscow: 2003. -9-128 p.
3. Anisimova, E. E. Linguistics of text and intercultural communication (based on creolized texts): Textbook. Helping students is false. universities of foreign languages - M.: Publishing center "Academy", 2003. - 128 p.
4. Voroshilova, M. B. Political creolized text: Reading keys: Monograph. Ural ped status University. – Ekaterinburg, 2013. – 194 p.
5. Tumakova, E. V. Creative text in artistic and media discourse. / E. V. Tumakova. // World of the Russian word. – 2016. – No. 2. – P. 43-49.
6. Anisimova, E. E. Text linguistics and intercultural communication (based on creolized texts). - M.: Academy, 2003. -128 p.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АУТЕНТИЧНЫХ ВИДЕОМАТЕРИАЛОВ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.

А.Ж. Айтимбетова

*студентка Павлодарского педагогического университета
имени Әлкей Марғұлан, группа ИЯ-32(с)*

А.Б. Ахметова

*доктор PhD, ассоциированный профессор, Павлодарский
педагогический университет имени Әлкей Марғұлан*

Аңдатпа. Бұл мақалада шынайы бейнематериалдар көмегімен студенттердің ағылшын тілі сабағына қызығушылығы мен ынтасын арттыру мәселесі қарастырылған. Автор мотивация мен қызығушылықтың теориялық негіздерін, сондай-ақ олардың студенттер арасындағы ерекшеліктерін ашады. Ағылшын тілі сабақтарында түпнұсқа бейнелерді пайдаланудың тиімділігін зерттеуге бағытталған практикалық зерттеудің сипаттамасы берілген. Зерттеу барысында студенттердің сауалнамасы мен тестілеу нәтижелеріне талдау жасалды, бұл авторға шынайы бейнематериалдар тіл үйренуге деген мотивация мен қызығушылыққа оң әсер етеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Мақала ағылшын тілі мұғалімдеріне, әдіскерлеріне, сонымен қатар оқытуда заманауи технологияларды қолдануға қызығушылық танытқан педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттеріне пайдалы болады.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема повышения интереса и мотивации учащихся на уроках английского языка с помощью аутентичных видеоматериалов. Автором раскрываются теоретические основы мотивации и интереса, а также их особенности у учащихся. Представлено описание практического исследования, направленного на изучение эффективности использования аутентичных видео на уроках английского языка. В ходе исследования были проанализированы результаты анкетирования и тестирования учащихся, что позволило автору сделать вывод о положительном влиянии аутентичных видеоматериалов на мотивацию и интерес к изучению языка. Статья будет полезна учителям английского языка, методистам, а также

студентам педагогических вузов, интересующимся вопросами использования современных технологий в обучении.

Annotation. This article deals with the problem of increasing students' interest and motivation at English language lessons with the help of authentic video materials. The author reveals the theoretical basis of motivation and interest, as well as their peculiarities in students. The description of the practical research aimed at studying the effectiveness of using authentic videos in English lessons is presented. In the course of the study the results of questionnaires and testing of students were analysed, which allowed the author to draw a conclusion about the positive influence of authentic video materials on motivation and interest in language learning. The article will be useful for teachers of English, methodologists, as well as students of pedagogical universities interested in the use of modern technologies in teaching.

Түйінді сөздер. Мотивация, қызығушылық, шынайы бейне материалдар.
Ключевые слова. Мотивация, интерес, аутентичные видеоматериалы.

Keywords. Motivation, interest, authentic videomaterials.

Введение

Визуальные источники информации являются необходимыми при изучении и обучении иностранного языка. Так, использование аутентичных видеоматериалов на уроках английского языка представляет собой не только инновационный подход, но и мощное средство для вовлечения студентов и стимулирования их мотивации. В данной статье мы рассмотрим значимость использования аутентичных видеоматериалов в образовательном процессе. Известно, что мотивация и интерес играют существенную роль в поведении человека. Они позволяют нам более глубоко вникнуть в динамику человеческого действия и в принятия решений. Понимание их сходств и различий определяют важность и взаимосвязь интереса и мотивации в образовательном процессе.

Теоретическая значимость

Рассматривая подробно, можно выделить термин А. Г. Волостниковой, которая считала, что интерес является избирательным отношением индивида к объекту, который возникает на основе его жизненных и эмоциональных потребностей [1, с. 130]. Необходимо отметить, что активное участие в познавательной деятельности способствует формированию познавательного интереса, который проявляется в стремлении школьников к изучению нового, открытию ранее неизведанного и решению сложных творческих задач [2, с. 640]. Л. С. Выготский характеризовал познавательный интерес, как стремление к получению новых знаний, развитию понимания и решения когнитивных задач. Исследования Л.С. Выготского утверждают, что развитие познавательного интереса зависит от потребности во внешних впечатлениях, а его цель заключается в стремлении человека познать разнообразие форм проявления

окружающего мира [3, с. 12]. Ключевые аспекты интереса изучались в работах выдающихся ученых в области психологии, таких как Джон Дьюи, который подчеркивал важность связи между интересом и активностью мышления. Дьюи указывал на то, что интерес является движущей силой познавательной активности и играет значительную роль в формировании личности [4, с. 30].

Таким образом, интерес играет ключевую роль как в учебной деятельности, стимулируя познавательную активность и глубокое усвоение знаний, так и в жизни в целом, определяя уровень удовлетворения и счастья человека в процессе его деятельности.

Изучение концепции мотивации является ключевым аспектом в области психологической и педагогической науки. Мотивация имеет свои корни в латинском слове "movere", что переводится как "двигаться".

Одним из важных понятий в изучении мотивации является теория самоопределения (self-determination theory), разработанная Э. Деци и Р. Райаном. В соответствии с этой теорией, мотивация может быть разделена на два типа: внутренняя мотивация, которая возникает из самого человека и его личных интересов, ценностей и целей, и внешняя мотивация, которая возникает из внешних стимулов, таких как похвала, награды или наказание. Исследования в области самоопределения показывают, что внутренняя мотивация связана с более высоким уровнем учебной эффективности, самореализации и общего благополучия, в то время как слишком большая зависимость от внешних стимулов может привести к ухудшению учебных результатов и утрате интереса к учебе [5, с. 186-193].

Другим важным аспектом мотивации является теория целеполагания (goal-setting theory), разработанная Э. Локом. Согласно этой теории, установка конкретных и реалистичных целей может значительно увеличить мотивацию человека и его учебную эффективность. Исследования в области теории целеполагания подтверждают, что ученики, которые устанавливают себе высокие, но достижимые цели, часто демонстрируют более высокие уровни мотивации и достигают лучших результатов в учебе, чем те, кто не устанавливает целей или устанавливает слишком легкие цели [6, с. 12].

Основной составляющей мотивации к учению является наличие интереса. Важной предпосылкой развития интереса к учебе является формирование широких социальных мотивов деятельности, понимание ее смысла и осознание важности изучаемых предметов. Необходимым условием формирования интереса к учебе является возможность проявления учащимися умственной самостоятельности и

инициативности в учебном процессе. Таким образом, для мотивационной сферы подростков характерно сочетание широких социальных и познавательных мотивов, заключенных в самом учебном процессе.

Использование аутентичных видеоматериалов на уроках английского языка является одним из подходов, направленных на стимулирование мотивации и интереса учащихся. Аутентичные видеоматериалы, такие как фильмы, короткометражные фильмы, документальные фильмы и видеоклипы, представляют собой реалистичные и живые источники английского языка, которые позволяют учащимся ощутить аутентичную атмосферу языка и культуры. В этом контексте, применение аутентичных видеоматериалов на уроках английского языка оказывает значительное воздействие на мотивацию и интерес учащихся.

Представление реальных ситуаций из жизни, общественных явлений, культурных особенностей и языковых нюансов через аутентичные видеоматериалы позволяет учащимся ощутить связь между изучаемым языком и реальным миром. Этот аспект обогащает обучение английскому языку, делая его более интересным и понятным для учащихся [7, с. 108].

Методы исследования

Правильное использование аутентичных видеоматериалов на уроках английского языка имеет важное значение для эффективного обучения. Алгоритм применения видеоматериалов идентичен с этапами аудирования и состоит из следующих шагов:

1. Преддемонстрационный этап:

На данном этапе проводится предварительное обсуждение, где повторяется лексика, связанная с темой фильма, чтобы заинтересовать обучающихся к предстоящему материалу. Можно использовать творческие методы работы, которые позволяют предсказать сюжет видео, предложить название, и создать ситуации, связанные с обсуждаемой темой.

2. Этап демонстрации:

Этот этап включает проверку предположений обучающихся, сделанных перед просмотром, и задания, направленные на поиск, выделение, фиксацию и трансформацию определенного языкового материала во время повторного просмотра видео в целом или по сегментам. Работа с отдельными отрывками способствует развитию коммуникативной культуры и оттачиванию навыков анализа.

3. Заключительный этап:

На этом этапе исходный видеоматериал используется для развития продуктивных навыков в устной или письменной речи, а также для оценки эффективности использования в процессе просмотра ориентиров, предложенных на первом этапе [8].

Нами была поставлена цель проанализировать уровень интереса и мотивации учащихся при работе с аутентичными видеоматериалами на уроках английского языка в средней школе. В рамках исследования будет осуществлен анализ реакции учащихся на различные типы видеоматериалов, их восприятие процесса обучения с их использованием, а также выявление факторов, влияющих на эффективность данного метода. Были выбраны аутентичные видеоматериалы и внедрены в уроки английского языка.

Педагогический эксперимент, описываемый в работе, состоял из трёх этапов: констатирующего, формирующего и контрольного.

Целью констатирующего этапа являлась проанализировать уровень интереса и мотивации учащихся. Было проведено анкетирование. На констатирующем этапе эксперимента было проведено анкетирование учащихся 9-го класса. Цель формирующего этапа – внедрение аутентичных видеоматериалов для стимулирования и повышения мотивации и интереса учащихся. В рамках формирующего этапа было проведено 8 уроков с использованием аутентичного видеоматериала. Для каждого урока были разработаны задания с выбранными аутентичными видеороликами. Видеоматериалы были выбраны согласно критериям: они соответствовали темам урокам, утвержденные программой обучения, длительность каждого видео составляет не более 10 минут, выбранные видео соответствуют уровню английского языка учащихся, а также все видео созданы носителями английского языка и отражают англоязычную среду.

Во время проведения урока ученики проявляли активность и заинтересованность, что свидетельствует о эффективности выбранных методов и заданий. В целом, структурированный подход к проведению урока способствовал как закреплению учебного материала, так и развитию коммуникативных навыков учащихся.

Цель контрольного этапа является оценка эффективности проведенных уроков с использованием аутентичных видеоматериалов для повышения мотивации и интереса учащихся. На данном этапе осуществлялось повторное анкетирование для выявления уровня мотивации и интереса к изучению английского языка.

Результаты исследования

Данные констатирующего этапа показали, что количество учащихся с высоким уровнем мотивации составляет всего 18%, в то

время как средний уровень составил 36% и низкий – 46%. После внедрения аутентичных видеоматериалов в учебный процесс был проведен контрольный этап эксперимента, результаты которого показали нам повышение мотивации: 63,6% учащихся имеют высокий уровень мотивации, 27,3% - средний, и 9,1% - низкий.

Практическое исследование позволяет нам сформировать следующие практические рекомендации по использованию аутентичных видеоматериалов на уроке английского языка с целью повышения мотивации и интереса.

Предварительная подготовка позволяет педагогу адаптировать материал под уровень и потребности учащихся, а интеграция видеоматериалов в учебный план помогает им видеть ценность изучаемого материала в контексте учебной программы. Создание атмосферы доверия и поддержки способствует комфортному обсуждению материала, что в свою очередь стимулирует активное участие учащихся и выражение собственного мнения. Регулярное использование аутентичных видеоматериалов в учебном процессе создает привычку к использованию таких ресурсов и способствует непрерывному языковому развитию.

Заключение

В целом, можно выделить следующие задачи, решению которых способствует использование аутентичных видеоматериалов:

1. Повышение мотивации к изучению английского языка;
2. Погружение в языковую среду, быт и культуру английского языка;
3. Улучшение навыков аудирования и говорения;
4. Создание эмоционального воздействия на учащихся, которое влияет на формирование личностного отношения к увиденному.

Однако, несмотря на популярность и потенциальные преимущества, имеются ряд недостатков, которые следует учитывать при интеграции этих материалов в учебный процесс. В данном контексте становится актуальным анализировать такие недостатки с целью эффективного применения аутентичных видеоматериалов в обучении английскому языку в средней школе и отбирать видеоматериалы согласно критериям. Таким образом, аутентичные видеоматериалы должны:

1. Содержать новую и интересную для учащихся информацию;
2. Демонстрировать естественные ситуации, характеры и обстоятельства;

3. Содержать современный язык и отвечать требованиям и нормам литературного языка тех областей, с которыми часто сталкиваются студенты (во многих случаях выбор определяется целью урока);
4. Иметь естественные паузы между предложениями;
5. Соответствовать возрастным особенностям учащихся, их интересам и речевому опыту в родном и иностранном языках;
6. Текст не должен быть перегружен новыми словами, выражениями и жестами;
7. Сленг и разговорные выражения должны быть достаточно короткими и не слишком сложными для понимания;
8. Вызывать эмоциональный отклик.

На основе проведённого исследования можно сделать вывод, что правильное применение аутентичных видеоматериалов позволяет повысить уровень мотивации и интереса учащихся средней школы. Они видят прямую связь между материалом, который они изучают, и его применением в реальной жизни, что мотивирует их к более глубокому изучению английского языка. Таким образом, использование аутентичных видеоматериалов является эффективным методом для повышения интереса и мотивации учащихся на уроках английского языка, что в конечном итоге способствует более эффективному обучению.

Литература

1. Волостникова А.Г. Познавательные интересы и их роль в формировании личности / А.Г. Волостникова. Свердловск, 2018. 130 с.
2. Добрынин Н. Ф. Основные вопросы психологии внимания / Н. Ф. Добрынин. М.: Изд. АПН РСФСР, 2019. – 644 с.
3. Выготский Л.С. Проблемы общей психологии. – М: Педагогика, 1982. – 12 с.
4. Дьюи Д. - «Мое педагогическое кредо», 1897 год. – 30 с.
5. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2008a). A self-determination theory approach to psychotherapy: The motivational basis for effective change. *Canadian Psychology*, 49, с 186–193.
6. Locke, E. A., & Latham, G. P. (2019). The development of goal-setting theory: A half-century retrospective. *Motivation Science*. p. 12
7. Ruusunen V. Using movies in EFL teaching: The point of view of teachers. Jyväskylä. 2011. 108 p.
8. Canning, C. Practical Aspects of Using Video in the Foreign Language Classroom//The Internet TESL Journal, Vol. VI, No. 11. [Electronic recourse]. - 2000. – URL: <http://iteslj.org/Articles/Canning-Video.html>

ЖАРНАМА ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫН ОҚЫТУ

А.К.Арынова

*«Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық
университетінің» магистранты*

Аңдатпа. Мақалада білім алушыларды оқытудағы жарнама технологиясының ерекшеліктері зерттеледі. Жарнамалық мәтін оқушылардың оқуға деген қызығушылығын және олардың кәсіби қызметке дайындығын қалыптастыратын оқу материалы және түпкілікті шығармашылық өнім ретінде талданады.

Зерттеуде білім алушылардан сауалнама жүргізу әдістері және Павлодар қаласының №24 ЖОББМ оқушыларының жазбаша жұмыстарына контент-талдау жүргізілді.

Бұл зерттеу жұмысы 2023-2024 оқу жылында «Оқуға құштар мектеп» әлеуметтік-мәдени жобасында қолданылатын жарнама жасау ерекшеліктерін талдауға бағытталған. Авторлар постерге жарнамалық мәтін құруға және «Жарнама – әдебиетті оқыту технологиясы ретінде» тақырыбында эссе жазуға байланысты тапсырмалардың қасиеттері мен ерекшеліктерін сипаттайды және мұғалімдердің кәсіби дағдыларын кеңейту үшін осы тәсілді оқу процесінде қолданудың әдістемелік мүмкіндіктерін талқылайды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, барлық оқушылар цифрлық коммуникацияларға басымдық бере отырып, әдебиет сабақтарында жарнамалық жасау тәсілін қолдану перспективаларын жоғары бағалады. Авторлар мектепте оқуды ілгерілетуде жарнама жасау арқылы оқытудың дағдыларын енгізу қазіргі білім берудің өзекті трендтеріне байланысты екенін атап өтті. Жарнамалық технологияның дидактикалық мүмкіндіктері оқушылардың шығармашылық дамуына ықпал ететін мотивациялық оқу кеңістігін жасайды.

Аннотация. В статье исследуются особенности рекламной технологии в обучении обучающихся. Рекламный текст анализируется как учебный материал и конечный творческий продукт, формирующий интерес учащихся к учебе и их готовность к профессиональной деятельности.

В исследовании были проведены методы анкетирования обучающихся и контент-анализ письменных работ учащихся СОШ №24 г. Павлодара.

Данная исследовательская работа направлена на анализ особенностей создания рекламы, применяемой в социокультурном проекте «Школа, жаждущая учиться» в 2023-2024 учебном году. Авторы описывают свойства и особенности заданий, связанных с созданием рекламного текста на плакате и написанием эссе на тему «реклама как технология обучения литературе», и обсуждают методические возможности применения данного подхода в учебном процессе для расширения профессиональных навыков педагогов.

Результаты исследования показали, что все учащиеся высоко оценили перспективы использования рекламного подхода на уроках литературы, отдавая приоритет цифровым коммуникациям. Авторы отмечают, что внедрение навыков обучения посредством рекламы в продвижении школьного обучения зависит от актуальных трендов современного образования. Дидактические

возможности рекламной технологии создают мотивационное учебное пространство, способствующее творческому развитию учащихся.

Annotation. The article examines the features of advertising technology in teaching students. The advertising text is analyzed as an educational material and a final creative product that forms students' interest in learning and their readiness for professional activity.

The study conducted a survey of students and a content analysis of written works of students of Secondary School No. 24 of Pavlodar.

This research work is aimed at analyzing the features of advertising creation used in the socio-cultural project "school eager to learn" in the 2023-2024 academic year. The authors describe the properties and features of the tasks associated with creating an advertising text for a poster and writing an essay on the topic "advertising as a technology for teaching literature" and discuss the methodological possibilities of using this approach in the educational process to expand the professional skills of teachers.

The results of the study showed that all students highly appreciated the prospects for using the advertising approach in Literature lessons, giving priority to digital communications. The authors note that the introduction of teaching skills through advertising in promoting school learning is due to the current trends in modern education. The didactic capabilities of advertising technology create a motivational learning space that contributes to the creative development of students.

Кілтті сөздер: жарнама жасау, мектеп оқушылары, қызығушылықты арттыру құралы, оқыту.

Ключевые слова: реклама, школьники, средство повышения интереса, обучение.

Key words: advertising, schoolchildren, a means of increasing interest, training.

Кіріспе

Жарнама өзінің табиғаты бойынша адамның танымдық процесінің белсенділігін арттыруға, «танымның дұрыс, толық жүйесін» құруға арналады [1, 17], олардың маңызды буындары ақпаратты қабылдау, түсіну, түсіндіру және ақпаратты құру болып табылады. Жарнама мәтіні коммуникация функциясын да жүзеге асырады [2]. Ол тұтынушыны диалогке [3], өмір, қоршаған әлемнің өзекті мәселелері туралы, өзі және басқалар жайлы диалогке тартады.

Көптілді білім беру процесінде қолданылатын жарнама да мәдени құбылыс, себебі әрбір тілдік мәдениет басқа халықтар мен мәдениеттермен бөлісуге тырысатын қайталанбастығымен, ұлттық иісімен ерекше. Мәдени құбылыс ретіндегі жарнаманың бұл ерекшелігі мұғалімге оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін дамыту, мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыру, танымдық қызығушылықтарын ынталандыру мақсатында оқытуды модельдеуге мүмкіндік береді. Бұл жағдайда жарнама мәтіні оқу материалы, бай дидактикалық әлеуеті бар білім беру мазмұнының құрамдас бөлігі ретінде пайдаланылады.

Мектеп оқушыларының танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру үшін білімнің мемлекеттік стандартының талаптарына сай балаларды дайындауда қолданылатын жарнамалық өнімді жасаудың кәсіби әдістері ерекше қызығушылық тудырады, сондай-ақ қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімінің «заманауи білім беру технологияларын, оның ішінде ақпараттық-цифрлық технологияларды әзірлеу (игеру) және қолдану қабілеті болуын қамтамасыз ететін, мұғалімнің кәсіби стандартының талаптарын қанағаттандыру, яғни білім беру ресурстары, көпмәдениетті, сараланған және дамыта оқытудың әдістері мен технологиялары; оқушыларды барынша кең контексте, оның ішінде гипермедиалық форматта сөйлесуге, көркем және ғылыми прозаның, публицистиканың, жарнаманың және т.б. үздік шығармалардың үлгілерін талқылауға дайын болуы; жеке және ұжымдық әдеби шығармашылықты ынталандыру, қызметкердің, оның ішінде қызығушылық танытқан оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігі негізгі сапасы болып табылатын кәсіби қызмет түрлерін үлгілеу (көркем немесе ғылыми жоба дайындау, мектеп газеті, радиосы мен теледидарын ұйымдастыру, театрландырылған қойылым немесе бейнефильмге сценарий жазу және т.б.) болып табылады.

Көбінесе басқа мәтіндермен (интертекстуалдылық) өзара байланысты, сондай-ақ диалогты қолданатын жарнамалық өнімдер мен мәтіндерді қоса алғанда, жарнама мұғалімдерге білім беруде қолдануға арналған бай өріс болып табылады. Олардың кәсіби қызметі бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін кәсіби дағдыларды кеңейту және әртараптандыру маңызды болатын қоғамдық өмір мен еңбек нарығының жаңа жағдайларында жүзеге асырылады [4, 23].

Материалдар және әдістер

Мектеп оқушыларын мемлекеттік білім беру стандартында көрсетілген құзыреттерді оқуға және белсенді меңгеруге ынталандыру мақсатында жарнама жасау арқылы оқыту Павлодар қаласының №24 жалпы орта білім беру мектеп қабырғасында оқу қызметін ұйымдастыру тәжірибесінде сынақтан өтті. Білім алушылардың кітап оқуын ұйымдастыру және оларды кітаппен қарым-қатынасқа ынталандыру әлеуметтік-мәдени және танымдық іс-әрекеттерді ұйымдастыру мүмкіндігі туды.

Технология 2023-2024 жылдары «Оқуға құштар мектеп» әлеуметтік-мәдени жобасы шеңберінде сыналды. Оны жүзеге асыру, атап айтқанда, мақсатты аудиторияның әртүрлі сегменттері: мектеп оқушылары, ізденушілер, мұғалімдер, сондай-ақ жалпы жұртшылық арасында орын алды.

Жарнама жасау арқылы оқыту білім беру әлеуетін зерттеу, макетке жарнама мәтінін құру және «Жарнама – әдебиетті оқыту технологиясы ретінде» эссе жазу бойынша оқу тапсырмалары форматында жүргізілді.

Мектептің 10-16 жас аралығындағы оқушыларды оқытуда жарнамалық технологияларды қолданудың тиімділігін талдап көрейік. Оқуға қатысқандар саны: 6 «ж» гимназия сыныбында оқитын жалпы 28 оқушы. Гендерлік құрамы: 40% ұлдар, 60% қыздар. Осылайша, 2023 жылдың 24-30 қыркүйегінде оқушыларға оқу іс-әрекетінде алғаш рет кітапты достары арасында насихаттау үшін әртүрлі суреттерді қамтитын жарнамалық мәтіннің макетін әзірлеу тапсырылды. Балалардың оқу жарнамалық іс-әрекетінің өнімдерін (жарнама мәтінінің макетін) зерттеудің негізгі мақсаттары:

– оқушыларды шығармашылық үдеріске баулу, олардың оқу белсенділігін ынталандыру;

– мектеп оқушыларының оқу әрекетінің мотиваторлары мен ұйымдастырушылары – мұғалімдердің – кәсіби шеберлігін дамытуына үлес қосу.

Білім алушылар жарнама мәтініне қойылатын негізгі талаптармен таныстырылды: кітап пен жарнама құралдарын таңдауда мақсатты аудиторияның жас және психологиялық ерекшеліктерін ескеру; қысқалық; эмоционалдылық; шығармашылық; тұтынушылардың қабылдауына әсер етудің таңдалған көрнекі (иллюстрациялық, графикалық және басқа) құралдарының тиімділігі. Бұл талаптар оқушылардың оқу белсенділігін ынталандыратын жарнамалық шығармашылықты зерттеудің тиімділігінің негізгі көрсеткіштері болды.

Сондай-ақ балалардың шығармашылық жұмыстары олардың оқу белсенділігі мен әдеби бейімділіктерінің арасындағы байланысты ашуға мүмкіндік берді. Осылайша, жарнама мәтінінің макеттерін зерттеу келесі нәтижелерді көрсетті:

1-кесте. Әдеби дереккөзді таңдау (%)

Әдебиет түрі	% көрсеткіші
Қазіргі әлем әдебиеті	58%
Классикалық шетел әдебиеті	29%
Классикалық қазақ әдебиеті	8,7%
Қазіргі қазақ әдебиеті	4,3%
Аймақтық әдебиет	0%

1-кестеден көріп отырғанымыздай, оқушылардың басым бөлігі (58%) қазіргі әлем әдебиетінің көркем туындыларын жарнамалауға дайын, бұл пәндердің оқуға деген қызығушылықтарымен байланысты. Білім алушылардың 29%-ы классикалық шетел әдебиетін таңдады; жарнама объектілері (демек, оқу) ретінде қазақ классикалық әдебиеті (8,7%) және қазіргі қазақ әдебиеті (4,3%), оның ішінде аймақтық әдебиет (0%) тартымдылығы аз, демек оқушылардың оқу репертуарын кеңейту, оқыту барысында қазақ әдебиетіне деген қызығушылықтарын ояту маңыздылығы бар деген шешім шығады.

Қазақ балаларының оқуға бейімділігіне киноның әсері зор. Жарнамаланған 25 жұмыстың 15-і түсірілгені осыны айғақтайды. «Киноның визуалды тілі бәріне түсінікті» [5, 337], сондықтан фильмге бейімделу ең тиімділердің бірі болып табылады. Жанама жарнаманың формалары: «Егер фильм жанры түпнұсқа туындының жанрына сәйкес келсе, бұл кітапты оқырманға насихаттаудың оңтайлы жолдарының бірі» [6, 203]. Оқырмандардың түсірілген туындыларға деген қызығушылығы қазіргі мәдениетте мұндай мәтіндердің өздігінен болмай, фильмге бейімделу жағдайында болуымен түсіндіріледі. Мұндай кітаптарды насихаттау кезінде жарнама мамандары «магниттік сөздерді» пайдаланады: «бестселлер кітапқа негізделген...», «нақты оқиғаларға негізделген...», «шығармаға негізделген...», нәтижесінде көркем шығармалар мақсатты аудиторияның осы сегментінде танымал болады, бірақ жас оқырмандар мен көрермендердің әдеби-көркемдік талғамын және сыни ойлауын қалыптастыруға әр уақытта қабілетті бола алмайды.

Нәтижелер

Субъектілердің жарнамалық макеттерінің мазмұнын талдау көрсеткендей: барлық жұмыстарда кітап жарнамасының ең маңызды элементі – аннотация екен. Оқырманды ынталандырып, кітаппен танысуға деген құштарлығын қалыптастырады. Макеттердің 63%-ы аннотацияның барлық классикалық элементтерін қамтиды: «ықшам мазмұны, кітаптың ерекшеліктері, автор шығармашылығының тамаша белгілері» [7, 86]. Қазіргі әлем әдебиетінің шығармаларын жарнамалау үшін оқушылар сюжеттік қысқаша мазмұнды пайдаланады, оның мақсаты оқырманды көркем мәтіннің кейіпкерімен, жанрымен және мазмұнымен таныстыру болып табылады. Классикалық әдебиеттің елеулі шығармалары туралы жарнамалық мәтін шолу ретінде құрылымдалған, онда стандартты әсер ету құралдары қолданылады.

Балалардың жұмысының 32% жас және жыныс ерекшеліктерін және мақсатты аудиторияның талғамын ескереді. Мысалы, оқушылар жарнама мәтініне келесі сөз тіркестерін қосады: «есейіп келе жатқан

жас жеткіншектерге, мүмкін студенттерге...», «өмірдің мәні туралы ойлаған адам», «шабыт іздеген адам», «жүкті әйелдерге оқу ұсынылмайды» және т.б. Экспериментте жарнамалық мәтіндердің 45% оқырманды әрекетке шақыратын өзіндік ұран бар: «Жаңа ғаламды ашыңыз!», «Тәуекел етіңіз, оқуға тұрарлық дүние!», т.б. Білім алушылардың макеттерінде жарнамалық ұранның болуы мәтіндік жарнамалық шығармашылықтың жеке принциптерімен және жарнама-лық коммуникациядағы рөлімен жақсы таныс екенін көрсетеді.

Жарнамалық макетте оқырманға әсер ету вербалды емес құралдар арқылы да болады. Осылайша, макеттердің 60% жарнамалық формалардың түс схемасының түрлі-түстілігімен және жарықтығымен ерекшеленеді. Шығармалардың 32% -ында мәтін жарқын кітап мұқабасымен сүйемелденеді; атақты суретшілердің иллюстрациялары, фильмдерден кадрлар – 21%; жазушының портреті, фотосуреті – 13%; түпнұсқа шрифті және түстерді пайдаланатын кітап атауы – 86%; баспаның түрлі-түсті логотипі – 6%. Сонымен қатар, кейбір шығармаларда оқырманға әсер ету үшін түпнұсқа тілдік құралдар қолданылады.

Қорытынды

Зерттеуге қатысқан оқушылардың шығармашылық жұмыстарын талдау қазіргі әлем әдебиетінің жастар арасында танымалдылығын көрсетті. Кино жұмыстары жас жеткіншектер арасында оқу сәнін қалыптастыратын қуатты әлеуметтік-мәдени құбылыс болып табылады. Көптеген оқушылар үшін кітап таңдауда фильмге бейімделу шешуші әсер етеді, сондықтан кино нұсқасын жастар арасында кітапты және оқуды насихаттау құралы ретінде пайдалану қажет. Мектеп оқушылары арасында кітапты насихаттауда ұстаздың мақсаты ақпаратты беру ғана емес, автордың құндылық көзқарасын қалыптас-тыру болып табылады. Шығарманың сюжетін оқырманға аша отырып, «рецензия авторы ол туралы нақты пікір қалыптастырады және кейіннен оқырманның кітапты сатып алуына әсер етеді» [8, 27].

Осылайша, кітапты жарнамалаудың үлгісін жасау бойынша білім беру тапсырмасы оқу процесінде оқушылардың оқу белсенділігін ынталандырудың өнімді құралы ретінде пайдаланылуы керек (оқушылардың 11% жаңа кітаптарды жарнамалау мақсатында оқыды; 32%-ы бұрыннан білетін кітаптарын қайта оқыды; 37%-ы фильмге бейімделуін қайталап көрді; 18%-ы өздеріне арналған көркем әдебиет туындыларының кинобейімделулерін көрді) және мектеп оқушыларының оқуға деген құштарлығы оянды деген тұжырым жасаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мудров А.Н. Основы рекламы. М., 2005. 319 с.
2. Glossary of educational technology terms (Prepared by the Methods, Materials and Techniques of Education Section, Unesco, for the International Bureau of Education). Paris, 1986. 160 p.
3. Асонова Е.А., Борусяк Л.Ф., Романичева Е.С. Литературное образование: мнение участников образовательных отношений // Вопросы образования. 2020. № 1. С. 159–181.
4. Ковриженко М. Креатив в рекламе. СПб., 2004. 253 с.
5. Marcus L. Literature and cinema // The Cambridge History of Twentieth-Century English Literature (The New Cambridge History of English Literature) / eds. L. Marcus, P. Nicholls. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. 335–358.
6. Ярова И.В. Формы рекламирования книги // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2. Языкознание. 2010. № 1 (11). С. 200–204.
7. Энциклопедия книжного дела / Ю.Ф. Майсурадзе и др. М., 2004. 634 с.
8. Бичарова М. М. Книжное обозрение как разновидность рекламного текста // Гуманитарные исследования. 2010. № 1 (33). С. 22–29.

«АДАПТАЦИЯ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА НА УРОКАХ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА К ПСИХОЛОГИЧЕСКИМ ОСОБЕННОСТЯМ УЧАЩИХСЯ 6 КЛАССОВ»

А.К. Умирова

Павлодарский педагогический университет

Аңдатпа. Мақала тарих сабақтарында 6 сынып оқушыларының психологиялық ерекшеліктеріне оқу процесін бейімдеу мәселесіне арналған. Жұмыста жас жасөспірімдерді зерттеудің теориялық аспектілері көрсетілген. Осы жас кезеңіне сәйкес келетін мәселелерге және оларды тарих сабақтарында шешу әдістеріне талдау жасалады.

Аннотация. Статья посвящена проблеме адаптации учебного процесса к психологическим особенностям учащихся 6 классов на уроках истории. В работе показаны теоретические аспекты изучения младшего подросткового возраста. Дается анализ проблем соответствующих этому возрастному периоду и методы их разрешения на уроках истории.

Annotation. The article is devoted to the problem of adapting the educational process to the psychological characteristics of 6th grade students in history lessons. The work shows the theoretical aspects of the study of early adolescence. An analysis of problems corresponding to this age period and methods for resolving them in history lessons are given.

Түйінді сөздер. Оқушылардың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері, кіші жасөспірім, оқу процесі, тарих сабақтарында көп деңгейлі оқыту.

Ключевые слова. Психолого-педагогические особенности учеников, младший подростковый возраст, учебный процесс, разноуровневое обучение на уроках истории.

Keywords. Psychological and pedagogical characteristics of students, early adolescence, educational process, multi-level learning in history lessons.

В современном образовании Республики Казахстан признается, что успешное обучение зависит не только от содержания учебного материала, но и от учета индивидуальных особенностей каждого ученика, которому посвящается шестой модуль «Преподавание и обучение в соответствии с возрастными особенностями учеников». В связи с этим, адаптация учебного процесса к психологическим особенностям учащихся становится ключевым аспектом образовательной практики. Особенно это актуально на уроках истории, где необходимо не только передать факты и даты, но и вовлечь учащихся в процесс исторического мышления и анализа.

На данный момент имеется необходимость глубокого изучения периода младшего подросткового возраста, так как период шестого класса, где возраст детей составляет 11-12 лет, является ключевым в становлении личности, и понимание индивидуальных особенностей обучающихся в этом возрасте является необходимым фактором для успешной педагогической работы [1, с. 29].

Необходимо начать анализ с изучения периодизации возрастных характеристик обучающихся и рассмотрения их психолого-педагогического развития. Установление границ возрастных периодов является условным, поскольку наблюдается значительная вариативность в данном контексте в зависимости от различных периодизаций разных исследователей.

В литературе по психологии и педагогике отсутствует четкое установленное определение границ подросткового возраста. Различные исследователи предлагают свои варианты определения, охватывая временной промежуток от 10 (11) до 16 (17) лет. Среди таких исследователей можно выделить Л.С. Выготского, А.В. Мудрика, И.С. Кона, Г.С. Абрамову, В.С. Мухину, Н.Н. Толстых, Д.Б. Эльконина, Д.И.Фельдштейна и других [2]. Выготский характеризует период с 11 до 14 лет как средний школьный возраст, описывая его как временной отрезок перехода от детства к юности. Этот период, известный как подростковый, определен им как время "полурбенка полувзрослого" [3, с. 546].

Д.Б. Эльконин также не относит одиннадцатилетний возраст к подростковому, так как в его периодизации психического развития возраст от 10–11 до 14-15 лет не имеет одного общего названия, а находится на границе двух эпох: эпохи детства (3-11 лет) и эпохи подростничества (12-17 лет). В периодизации развития, связанной с детством, автор выделяет младший школьный возраст от 7 до 11 лет, определяя завершающую границу этого этапа как возраст шестиклас-

сника. Характерными чертами данного возраста являются произвольность психических процессов, рефлексия, планирование, формирование воли, интеллектуализация психических функций и теоретическое мышление. Этот период завершается кризисом, который приходит в 12 лет, который характеризуется завершением «эпохи детства», и обозначает переход к началу полового созревания и появлению способности саморефлексии собственных чувств и эмоций и поступков. Таким образом, периодизация Д.Б. Эльконина предоставляет более всеобъемлющее психологическое описание данного возрастного периода [4].

В периодизации Эрика Эриксона рассматриваемый нами возраст шестиклассников, а именно обучающиеся 11-ти лет входят в «школьный возраст», который продолжается с 6 до 12 лет. Он ставит главную педагогическую цель для данной группы – «научиться учиться» [5].

Рассмотрев три основные периодизации, можно сделать вывод о том, что возраст 11-12 лет, что соответствует возрасту шестиклассника, является своеобразной границей между младшим школьным возрастом и младшим подростковым. В данной работе, рассматриваемая группа учеников будет определяться как «младшие подростки».

С момента начала учебы в 5 классе младшие подростки сталкиваются с систематическим изучением различных наук, включая новый предмет "История Казахстана". Этот этап требует от их психической деятельности более высокого уровня функций, таких как глубокие обобщения, доказательства, и понимание более сложных абстрактных взаимосвязей между объектами. Особое внимание уделяется развитию мышления пятиклассников, процесс которого находит продолжение и усиление в шестом классе. Содержание и структура изучаемых в школе предметов, включая "Историю Казахстана", формируют у обучающихся способность активного и самостоятельного мышления [6].

На 11-летнем этапе происходят значительные изменения в памяти и внимании у младших подростков. Эти процессы становятся более произвольными, усиливается умение организовывать и контролировать внимание и память. Память и внимание приобретают характер организованных и регулируемых процессов, что сопровождается значительным прогрессом в запоминании словесного и абстрактного материала. Обучающиеся начинают воспринимать не только поверхностные явления, но и глубже анализировать их сущность. В контексте изучения "Истории Казахстана", школьники развивают умение анализа и синтеза исторических фактов, углубляя свое понимание исторических явлений. Этот процесс обогащает их мысли-

тельный аппарат, позволяя проводить более глубокие исторические обобщения, а также формировать собственные выводы на основе аналитического восприятия исторического материала.

Д.Б. Элькониным и Т.В. Драгуновой были описаны главные изменения, происходящие с младшими подростками, что непосредственно отражается на учебном процессе на уроках истории:

1. Учебная деятельность как деятельность по саморазвитию и самосовершенствованию означает процесс, что обучения становится не только способом передачи знаний, но и средством, которое стимулирует интеллектуальное и личностное развитие учащихся. В контексте уроков истории это означает переориентацию учебных задач на стимулирование самостоятельного мышления. Например, вместо простого запоминания дат и фактов, учитель может предложить задания, требующие анализа исторических событий, формулирования собственных выводов, а также самостоятельного поиска информации. Это изменение подчеркивает активное участие учеников в учебном процессе и стимулирует их личностное развитие.

2. Сфера общения с товарищами как "особая форма жизни подростка" указывает на значимость социального взаимодействия и коллективной деятельности в жизни младших подростков. В контексте уроков истории, это означает, что учитель может создавать условия для развития близких отношений между учениками и обеспечивать формы совместной работы, где общение играет ключевую роль. Проектные работы, групповые исследования и дискуссии могут служить средствами формирования близких отношений в классе, что позволяет младшим подросткам развивать навыки коммуникации и совместной деятельности, что соответствует новой форме жизни, становящейся для них важным аспектом в процессе взросления.

3. Взросление как новообразование младшего подросткового периода переходному этапу развития, когда рассматриваемая группа учеников начинает осознанно воспринимать себя как членов общества и стремятся к формированию собственной идентичности. На уроках истории младшим подросткам необходимо дать возможность рассматривать исторические события с позиции самосознания, формирующегося как специфическая форма социального взросления. Например, учитель может проводить уроки, посвященные историческим личностям, и обсуждать, какие ценности и идеалы они представляли, и как эти примеры могут влиять на формирование "чувства взрослости" у подростков.

4. Овладение этическими нормами поведения, специфика которого связана с понятием качеств «хорошего товарища», оцениваемых в

отношении себя самого, что также указывает на новый этап в становлении самосознания подростков. Используя данное психологическое новообразование младшего подросткового периода преподаватель гуманитарных наук может акцентировать внимание на этических аспектах исторических событий, а также на роли личности в истории.

В этом возрасте дети переживают переходный период от детства к подростковому возрасту, что сопровождается рядом психолого-педагогических проблем, влияющих на их обучение и развитие.

Одной из ключевых проблем является проблема адаптации к новым требованиям школьной среды. Согласно исследованиям Л.С. Выготского (1984) и А.Р. Лурия (1970), переход к новому уровню образования требует от учащихся не только освоения новых знаний и умений, но и изменения своего отношения к учебному процессу. Дети могут столкнуться с трудностями в организации своего времени, управлении учебными заданиями и адаптации к новой учебной нагрузке [7].

Другой важной проблемой является возрастная особенность психологического развития, а именно формирование личности. По мнению Э.Эриксона (1959), младшие подростки сталкиваются с кризисом идентичности против ролевой рассеянности. Это переживание может затруднить процесс обучения, поскольку дети могут испытывать неуверенность в своих способностях, целях и интересах [8].

Кроме того, одной из основных проблем является адекватное восприятие и осмысление социальной среды. В работе Ж.Пиаже отмечается, что младшие подростки начинают осознавать сложность социальных взаимоотношений и норм, что может привести к конфликтам с окружающими и снижению мотивации к учебе [9].

Формальное запоминание материала – одна из основных трудностей в обучении классов среднего звена. Психолог Л.И. Божович (1968) говорит о двух видах формального запоминания. При первом виде школьники часто не поняв суть изучаемого материала, механически запоминают написанное в учебнике или сказанное учителем. Такой вид формального запоминания свойственен подросткам, которые хотят хорошо учиться, но еще не развили нужные умственные способности и интерес к знаниям. Второй вид формального запоминания чаще встречается у школьников, которые легко понимают абстрактные понятия, но имеют трудности с переходом от абстрактного к конкретному [10].

Оба подхода влияют на учебные успехи и развитие личности учащихся. Механическое запоминание может привести к перегрузке и

утомлению, оказывая негативное воздействие на уроки истории. Например, ученики могут заучивать даты и факты, но не понимать их значения или связь с современностью. Это мешает развитию аналитических и критических мыслительных навыков. Поэтому важно стимулировать познавательный интерес учащихся на уроках истории через интерактивные и активные методы обучения.

Для детей в возрасте от 11 до 13 лет характерно конкретно-образное мышление, что означает их лучшее понимание и запоминание информации, представленной в виде ярких образов. Использование образов в обучении, особенно при изучении истории, способствует лучшему усвоению материала и его сохранению в памяти детей. Например, исторические события, представленные в виде живых и интересных образов, запоминаются лучше, чем простое перечисление фактов. Также важно заметить, что событийный материал хуже всего сохраняется, и знания по различным компонентам исторического материала могут различаться по прочности. Некоторые школьники могут испытывать затруднения в выяснении сущности отдельных исторических явлений, что требует дополнительного объяснения и подведения изученных фактов под общие понятия. Однако, работа с образами и постоянное повторение материала позволяют укрепить и обогатить знания, а также развить аналитические и критические мыслительные способности детей.

Запоминание фактического материала, особенно событийного, часто оказывается малопрочным из-за его склонности к забыванию. Интенсивность процесса забывания достигает своего пика в течение первого года после изучения материала. Однако, несмотря на это, важно отметить, что прочность запоминания различных аспектов исторического материала варьируется. Например, образы исторических деятелей лучше всего запоминаются, особенно если они представлены конкретно и в контексте событий. Этот аспект подчеркивает важность использования методов обучения, которые активно вовлекают визуальные и ассоциативные аспекты, чтобы улучшить запоминание исторического материала у учащихся. Например, содержание тем по Всемирной истории в 6 классе опирается на изучение исторических событий через изучение личностей. Так, в темах «Людовик XIV и Петр Великий: чья власть была более абсолютной?», «Была ли власть Юнлэ и Токугава такой же абсолютной, как у западных монархов?», «Почему Карл I и Осман II не смогли стать абсолютными монархами?» изучение исторических фигур в контексте их времени помогает ученикам лучше понять политическую, социальную и культурную обстановку того периода. Сравнение Людовика XIV и Петра Великого

позволяет увидеть различия в системах правления Франции и России, а также понять, как их власть была осуществлена в различных условиях. Аналогично, при рассмотрении власти Юнлэ и Токугава, а также Карла I и Османа II, ученики понимают, почему некоторым монархам не удалось стать абсолютными правителями. Такой подход стимулирует аналитическое мышление и делает материал более интересным для учеников.

Хронологические даты часто забываются, но повторение прежних знаний в процессе усвоения новых помогает укрепить общий объем знаний. Встреча с материалом из разных учебных предметов и других источников, таких как чтение книг и просмотр фильмов, также влияет на закрепление информации. Недостаток образных представлений о прошлом может исказить восприятие исторических событий, а некоторые ученики могут ошибочно интерпретировать факты или переносить их на более общие понятия. Возникновение этих проблем связано как с недостатком развития абстрактного мышления, так и с отсутствием образных представлений. В то время как многие шестиклассники могут успешно понимать отдельные сложные процессы и их причины, понимание устойчивости и необходимости причинно-следственных связей между историческими событиями может вызывать затруднения. Школьники могут индивидуализировать историю, объясняя причины событий только по мотивам отдельных личностей. Чтобы преодолеть это, важно установить связь между действиями исторических личностей и интересами соответствующих классов, а также понять, как интересы классов соотносятся с потребностями общества [11].

Таким образом, психолого-педагогические проблемы обучения младшего подросткового периода охватывают сложности адаптации к новой школьной среде, формирование личности и осознание социальных реалий. Для успешного преодоления этих проблем необходима комплексная поддержка со стороны педагогов и родителей, основанная на понимании возрастных особенностей и индивидуальных потребностей каждого учащегося.

Адаптация учебного процесса на уроках истории Казахстана к психологическим особенностям учащихся 6 классов играет ключевую роль в достижении целей образования и формировании понимания истории Казахстана у обучающихся.

Литература

1. Головешкина Н. В. Индивидуально-психологические и личностные характеристики обучающихся среднего звена общеобразовательной школы/

Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2015. – № 3. – С. 27–36.

2. Толбатова Е.В.. "Психолого-педагогические особенности организации учебной деятельности школьников подросткового возраста" Научный результат. Педагогика и психология образования, no. 1 (3), 2015, pp. 67-74.

3. Выготский Л.С. Психология развития человека. — М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. — С. 1136.

4. Эльконин Б. Д. Э 53 Психология развития: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2001. — С. – 144.

5. Стадии развития личности по Э.Эриксону. [Интернет-ресурс] Авторский блог по психологии URL: <https://sherbakova.com/>

6.Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учеб.пособие для студентов вузов. – М.: Академия, 2006. - 672 с.

7. Выготский, Л.С. (1984). "Мышление и речь". М.: Просвещение.4

8. Эриксон, Э. (1959). "Идентичность: юность и кризис". М.: Педагогика.

9. Пиаже, Ж. (1965). "Этапы развития личности". М.: Просвещение. Лурия, А.Р. (1970). "Концепция и проблемы". М.: Педагогика.

10. Божович, Л.И.Личность и ее формирование в детском возрасте : психологическое исследование / Л.И. Божович. – Москва : Просвещение, 1968. – 464 с. – URL: <http://psychlib.ru/inc/absid.php?absid=19150>.

11. Цукерман Г.А. Десяти-двенадцатилетние школьники: “ничья земля” в возрастной психологии // Вопросы психологии. 1998. № 3. С. 19-31., с. 20

ЕУРОПАЛЫҚ ОТАРЛАУДЫҢ БАСЫ РЕТІНДЕГІ ҰЛЫ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АШЫЛУЛАР ДӘУІРІ

А.С. Жұмасейт

студент, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

А.К. Тисбаева

магистр, ғылыми жетекші, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Аңдатпа. Бұл жұмыс еуропалық отарлаудың бастапқы нүктесі ретінде Ұлы географиялық жаңалықтарды қарастырады және осы екі процестің арасындағы күрделі қатынастарды зерттейді. Жұмыста еуропалықтарды жаңа жерлерді игеруге итермелеген экономикалық және саяси себептер талданады. Азияға жаңа сауда жолдарын іздеуге ерекше көңіл бөлінеді. Жұмыста теңіз экспедицияларының табысындағы навигациялық аспаптар мен кеме жасауды жетілдіру сияқты технологиялық инновациялардың рөлі көрсетілген.

Аннотация. В этой работе рассматриваются великие географические открытия в качестве отправной точки для европейской колонизации и исследуются сложные отношения между этими двумя процессами. В работе анализируются экономические и политические причины, побудившие европейцев

осваивать новые земли. Особое внимание уделяется поиску новых торговых путей в Азию. В работе показана роль технологических инноваций, таких как улучшение навигационных приборов и судостроения, в успехе морских экспедиций.

Annotation. This work examines the great geographical discoveries as a starting point for European colonization and explores the complex relationship between these two processes. The paper analyzes the economic and political reasons that prompted Europeans to explore new lands. Special attention is paid to the search for new trade routes to Asia. The paper shows the role of technological innovations, such as the improvement of navigation devices and shipbuilding, in the success of marine expeditions.

Түйінді сөздер. Ұлы географиялық ашылулар, еуропалық отарлау, теңіз жолдары, экспедиция, теңізшілер.

Ключевые слова. Великие географические открытия, европейская колонизация, морские пути, экспедиция, мореплаватели.

Keywords. Great geographical discoveries, European colonization, sea routes, expedition, seafarers.

XIV-XVI ғасырлардағы ұлы географиялық ашылулар еуропалық державалардың өз континенттерінің шекарасынан тыс отарлау және агрессиялық жорықтар дәуірінің басталуын белгілеген маңызды дәуір болып саналады. Бұл ашылулар кеме қатынасы мен навигациялық технологияларды дамытудың, сондай-ақ жаңа сауда жолдары мен ресурстарын табуға ұмтылудың арқасында мүмкін болды.

Географиялық ашылулардың басталу себептері туралы көптеген болжамдар бар, бірақ бұл мәселеде ең өршіл және тұтқа болған бірқатар себептер бар. Олардың ішінде еуропалықтардың Азия елдерімен, атап айтқанда Үндістанмен және Қытаймен кедергісіз сауда жасауға деген ықыласын ерекше атап өтуге болады, оған осы елдермен барлық сауданы бақылайтын Османлы түріктері кедергі болды. Оның үстіне еуропалық кен орындарының таусылуына байланысты асыл металдарға деген қажеттілік туындады. Ал кейін танымал болған Жер шар тәрізді деген гипотеза Үндістанға теңіз жолының ашылуына үміт берді. Сәйкесінше, асыл металдардың тапшылығы және соның салдарынан Азия нарықтарымен делдалсыз сауда мәмілелерін жасауға ұмтылу географиялық ашылулардың басталуына түрткі болды.

XV ғасырда ұзақ қашықтыққа жүре алатын жоғары жылдамдықты желкенді кемелердің пайда болуы және дамуы бұл идеяны жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Сондай-ақ компас пен астроляб (географиялық координаттарды анықтау құралы) жетілдіріліп, навигациялық карталар жетілдірілді.

XV ғасырдың ортасы мен XVII ғасырдың ортасында еуропалық теңізшілер мен саяхатшылар жасаған ең ірі географиялық ашылулар Еуропа мен бүкіл әлем тағдыры үшін ерекше маңыздылығына

байланысты әдетте Ұлы ашулар деп аталады. Ашылу дәуірі екі кезеңге бөлінеді:

-Испан-португал кезеңі, XV ғасырдың соңы - XVI ғасырдың ортасы, оның ішінде Колумбтың бірінші экспедициясы (1492 ж.) бастап Американың ашылуы; Васко да Гама экспедициясынан бастап Үндістанға және Шығыс Азия жағалауларына португал саяхаттары; XVI ғасырдағы испандық Тынық мұхиты экспедициялары. Магелланның дүниені алғаш айналып шығуынан Виллаловос экспедициясына дейін (1542-1543 жж.);

-орыс және голланд ашулар кезеңі (XVI ғ. ортасы - XVII ғ. ортасы). Оған мыналар кіреді: бүкіл Солтүстік Азиядағы орыстардың Ермак жорығынан Попов-Дежнев саяхатына дейін (1648 ж.); Солтүстік Америкадағы ағылшын және француз жаңалықтары; Голланд және Тынық мұхиты экспедициялары және Австралияның ашылуы [1, б. 5].

Жаңа теңіз жолдарын бірінші іздестірген Португалия болды, ол сол кездегі теңіз флоты жақсы дамыған және теңізге шығу мүмкіндігі бар және дамыған флоты табиғи түрде үлкен теңіз экспедицияларын жүргізе алатын мемлекет болатын. Сонымен, 1488 жылы Африканы айналып өтіп, португалдықтар Үнді мұхитына кірді.

Португалияның жаңа теңіз жолдарын іздеудегі басты қарсыласы Испания болды, ол 1492 жылы Кристофер Колумбты Атлант мұхиты арқылы батысқа қарай жүзу үшін жабдықтады. Осылайша, 12 тамызда Колумб өз жолында кейінірек Сан-Сальвадор деп аталған аралды тапты. Жер шар тәріздес деген гипотезаға сүйене отырып, Колумб өзі тапқан аралдың Үндістан екеніне сенімді болды. Шындығында ол француз географы Жан Анвиллдің айтуы бойынша «ең үлкен жаңалыққа әкелген ең үлкен қателік» жасалған Америка жағалауларына жетті [2]. Жергілікті халық теңізшілерді мейіріммен қарсы алды, өйткені олар бұрын ешқашан еуропалықтарды көрмеген. Осы экспедицияның дәлелі ретінде Колумб өзімен бірге американдық үндістер болып шыққан бірнеше «үнділерді» әкелді. Экспедиция сәтті деп танылды және одан кейін екінші, содан кейін үшінші және төртінші болды.

Кейінгі экспедициялардың нәтижесі Колумбтың «Батыс Үндістанды» ашуы болды, содан кейін Испания мен Португалия арасындағы қақтығыс жаңа аумақтарды игерудегі басымдыққа ұмтылу салдарынан өсе бастады. Олардың арасындағы әскери жағдайды болдырмау үшін сол 1492 жылы Тордесилла келісімі жасалды, оған сәйкес Африка, Азия және Бразилия жерлері Португалияға берілді. Испандықтар басқа «әлемнің бір бөлігіне» ие болды, оның жерлері әлі

зерттелмеген. Іс жүзінде бұл Американың батыс бөлігі және Тынық мұхиты аралдары болып шықты.

Жаңа теңіз жолын іздеуде португалдықтар артта қалғысы келмеді және 1497 жылы олар жас және аз танымал сарай қызметкері Васко да Гама бастаған экспедицияны жабдықтады. Жол бойында экспедиция американдық үндістерден айырмашылығы олар туралы еуропалықтармен сауда жасайтын арабтардан естіген африкалық тұрғындармен бірнеше рет қақтығысты. Ал соңғысының болуы оларды алаңдатты, өйткені... Олар өздерінен жақсылық күтуге болмайтынына сенді.

Португалиялықтар үнді көпестерімен Кенияның Малинди портында ғана кездесті. Адасып қалмас үшін олар жергілікті ұшқышты жалдап, оларды Үндістан жағалауына дейін шығарып салды, тұрғындар оларды жылы қарсы алды. Бірақ олар осында болып, ұзақ уақыт бойы Үндістанмен сауда жасап келген мұсылман көпестерінің кесірінен сауда қатынасын орната алмады. Жалпы, Васко да Гаманың экспедициясы сәтті деп саналды, өйткені бастапқыда Үндістанға жол ашу міндеті орындалды. Оның үстіне, олар өздері өткізіп үлгерген өніммен оралды, оның құны өз құнынан 60 еседен астам болды, бұл экспедиция шығындарын өтеп, пайда әкелді [2].

1519 жылы Үндістандағы португал отарлары Американы басқаратын көршілерінен айырмашылығы, қазынаға айтарлықтай кіріс әкелді. Нәтижесінде испандықтар Фердинанд Магелланның экспедициясын ұйымдастырып, Үндістан жағалауына жетуді мақсат етіп, кері бағытта кері қайтты. Магеллан ең қауіпсіз жолды іздеді және Португалиямен әскери қақтығыстарды болдырмау үшін ол үнемі батысқа жылжуға мәжбүр болды. Осылайша ол бүкіл әлемді аралады. Ең басында экспедицияға бес кеме жіберілді, бірақ соңында Виктория деп аталатын бір кеме оралды. Магелланның өзі Мактан шайқасында қайтыс болды, ал тауарлар экспедиция шығындарын өтеп, жақсы пайда әкелді. Осылайша Испания Азияға батыс жолын ашып, Жердің шар тәріздес екендігіне сенімді дәлелдер алынды.

Келесі жылдар әлемнің басқа бөліктерін белсенді түрде барлау және отарлаумен ерекшеленді. Испания мен Португалия Латын Америкасында, Африкада және Азияда алып отаршыл империяларды құрып, осы процестің белсенді қатысушылары болды. Олар жергілікті ресурстарды пайдаланды, плантациялар мен шахталарға құлдарды әкелді және өздерінің саяси құрылымдары мен мәдени нормаларын белгіледі.

Отарлау процесі жергілікті ресурстарды пайдаланумен, құл саудасымен, мәдени ассимиляциямен және жаңа саяси және

экономикалық тәртіптерді орнатумен қатар жүрді. Колониялар метрополиялар үшін арзан жұмыс күші мен шикізат көзі қызметін атқарып, экономиканың дамуына және отарлаушылардың билігін нығайтуға ықпал етті. Алайда бұл процесс қоғамда, мәдениетте және экономикада жаһандық өзгерістерге әкеліп, көптеген қайшылықтар мен қайшылықтарды тудырды.

Біраз уақыттан кейін, 1524 жылы флоренциялық штурман және зерттеуші Джованни да Верразцано (1485-1528 жж.) барлаудан кейін қазіргі Канаданың бір бөлігін Франция басып алды. Ол Солтүстік Американың бүкіл шығыс жағалауын картаға түсіре алды, бұл 1534 жылы Жаңа Франция колониясының құрылуына әкелді.

Голландия Нидерланды Республикасы колониясын құрды Жаңа Нидерланды 1614 жылы Солтүстік Америкада (Қазіргі Коннектикут штаты, Делавэр, Нью-Джерси, Нью-Йорк және оған жақын аудандар), ал Швеция өзінің колониясын құрды Жаңа Швеция 1638 жылы қазіргі Делавэр штатында [3, б. 142]. Ресей, Германия және Шотландия сияқты басқа елдер де Жаңа әлемге қоныстануға тырысты. Нидерландтар сонымен қатар Канаданың төменгі бөліктеріне, сондай-ақ Нью-Йорк штатының қазіргі Гудзон өзенінің алқабына шағымданды.

Алғашқы елді мекен Ральф Лейннің басшылығымен құрылды. Бастапқыда жергілікті тұрғындар достық қарым-қатынаста болды, бірақ отарлаушылардың азық-түліктері таусылып, жергілікті тұрғындар оларға тегін көмектесуден шаршаған кезде, Лэйн олардың көшбасшысына шабуыл жасап, оны өлтірді. Осыдан кейін, азық-түлік жетіспейтін және жергілікті тұрғындардан асып түсетін колонизаторлар испандықтарға кезекті рейдтен кейін өтіп бара жатқан Фрэнсис Дрейкпен бірге үйлеріне қайтуға келісті.

Екінші экспедиция 1587 жылы Джон Уайттың басшылығымен жіберілді. Бұрынғыдай отаршылдардың азық-түліктері таусыла бастады, бірақ бұл жолы жергілікті тұрғындар онша достық танытпай, ешқандай көмек көрсетпеді. Уайт Англияға жеткізілім үшін оралды және ауа-райының қолайсыздығына және басқа да кідірістерге байланысты 1590 жылға дейін оралмады, ол барлық колонистердің кеткенін біліп, Роанокке «жоғалған колония» эпитетін берді.

1607 жылы негізі қаланған Джеймстаун Вирджиния компаниясының колониясына айналды, ол қиындықпен аман қалды, бірақ Солтүстік Америкадағы бірінші тұрақты ағылшын колониясы болды. Джеймстаун колониясы өзінің алғашқы бірнеше жылында әрең аман қалды. Колонияны бірінші болып құтқарған капитан Джон Смит (1580-1631 жж.), солдат, матрос және авантюрист болды, ол «жұмыс

істемейтін, жемейтін» деген сөзді атақты және тірі қалған адамдарды тамақтандыруға ұйымдастыра білді. Паухатан тайпасының байырғы тұрғындарымен жылы қарым-қатынас, олардың көмегінсіз отаршылар аштықтан өлетін еді [4, б. 36].

1619 жылы Берджесс үйі алғаш рет шақырылды, Солтүстік Америкадағы ағылшындардың заңдар жинап, бекіту үшін алғашқы жиналысы. Бұл оқиға дәстүрлі түрде Жаңа Дүниедегі демократияның ең алғашқы көрінісі ретінде танылады, дегенмен жергілікті американдық тайпалар осы күнге дейін ғасырлар бойы басқарудың демократиялық түрін қолданып келгені белгілі болды. Джеймстаунның жетістігі 1620 жылы пуритандық сепаратистер Эдвард Уинслоу мен Уильям Брэдфордтың Плимут колониясын құруына ықпал етті. Ақырында Джеймстаун тасталды және ұмытылды, бірақ Плимут колониясы тек 1691 жылға дейін өмір сүрсе де, Америка Құрама Штаттарының негізін қалаушы миф ретінде ризашылық білдірген қажылар мен пайдалы жергілікті тұрғындардың суреттерін шабыттандыратын ұлттық қиялда өмір сүрді.

Ұлы географиялық ашылулар дүниежүзілік тарихи маңызы бар оқиғалар болды: қоныстанған материктердің контурлары нақтыланды (Американың солтүстік және солтүстік-батыс жағалаулары мен Австралияның шығыс жағалауынан басқа), жер бетінің көп бөлігі зерттелді, отарлаудың басталуы қаланды, бірақ Американың көптеген ішкі аймақтары әлі зерттелмеген күйінде қалды, Орталық Африка және бүкіл ішкі Австралия. Ұлы географиялық ашылулар білімнің басқа да көптеген салаларына – тарих, ботаника, зоология, этнография үшін кең көлемді жаңа материал берді. Ұлы географиялық ашылулардың нәтижесінде еуропалықтар алғаш рет Еуропада кейінірек тараған бірқатар ауылшаруашылық дақылдарымен (жүгері, қызанақ, темекі) танысып, алғаш рет зерттеу, қолға түсіру мақсатында бұрын зерттелмеген аумақтарға еніп кетті. , құлдық пен отарлау [1, б. 8].

Ұлы географиялық ашылулардың үлкен әлеуметтік-экономикалық салдары болды. Жаңа сауда жолдары мен жаңа елдердің ашылуы сауданың жаһандық сипатқа ие болуына және айналыстағы тауарлар санының орасан зор өсуіне ықпал етті. Бұл Батыс Еуропада феодализмнің ыдырау процесін және «капиталистік дәуірдің» пайда болуын жеделдетті. Ұлы географиялық ашылулардан кейін қалыптасқан отаршылдық жүйе капиталдың қарабайыр жинақтау деп аталатын тұтқаларының бірі болды; Бұған Ұлы географиялық ашылулардан кейін Еуропаға арзан американдық алтын мен күмістің келуі ықпал етті, бұл мұнда бағаның айтарлықтай өсуіне себеп болды.

Алайда отарлау процесі жергілікті халықтардың қарсылығымен, тәуелсіздік соғыстарымен және құқық пен бостандық үшін күреспен де қатар жүрді. Отарлаудың табиғи нәтижесі ХІХ-ХХ ғасырдың екінші жартысында түгелдей дерлік алып жатқан Азия және Африка елдерінің кейінгі ұлт-азаттық қозғалыстары мен соғыстары болды. Бірте-бірте көптеген отарлар отаршылдық езгіден құтылып, тәуелсіз мемлекетке айналды, бірақ көптеген елдер отарлаудың зардаптарын әлі де сезінуде.

Бүгінгі таңда Ұлы географиялық ашылулар мен отарлау мұрасы қазіргі әлемде сезілуде. Бұл оқиғалар елдер арасындағы күрделі геосаяси қатынастарды қалыптастырып, әлемнің әртүрлі аймақтарының экономикасы мен мәдениетіне әсер етті. Өткен қателіктерді қайталамау үшін осы оқиғалардың тарихи маңызын есте сақтау және оларды заманауи контексте зерделеу маңыздырақ және әділ және бейбіт әлемге ұмтылу.

Әдебиет:

1. Магидович И. П., Магидович В. И. Очерки по истории географических открытий. В 5-ти т. Т. 2. Великие географические открытия (конец XV — середина XVII в.). — М.: Просвещение, 1983. — 399 с.

2. Великие географические открытия // Корпорация российский учебник [Электронный ресурс]. — URL: https://rosuchebnik.ru/material/velikie-geograficheskieotkrytiya/?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com [дата обращения 10.03.2024].

3. Слезкин Л.Ю. У истоков американской истории. Виргиния, Новый Плимут. 1606- 1642. М.: Наука, 1978 — 335 с.

4. Dunbar-Ortiz R. An indigenous people's history of the United States. // Boston : Beacon Press, 2014. — 296 p. [Электронный ресурс]. — URL: <http://www.sackett.net/An-Indigenous-Peoples-History-of-the-United-States-Ortiz.pdf> [дата обращения 7.03.2024].

«ШЕТ ТІЛІНДЕГІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕМЕСІ: ОНЫҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ (СЫНИ ТАЛДАУ)»

Әбдікәрім Н.М.

Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
Ғылыми жетекші: Кульбаева Б. Т.

Аңдатпа. Баяндама қазіргі мектеп бағдарламасында шет тілдерін оқытудың маңыздылығын талқылайды, оның өмірлік маңызды дағды ретіндегі негізгі рөлін атап көрсетеді. Ол сондай-ақ коммуникативтік құзыреттілік пен сыни ойлауды дамытуға аса назар аудара отырып, білім берудегі құзыреттілік тәсілге көшуді және оқытудың интерактивті әдістерін енгізуді қарастырады.

Сонымен қатар, жаңа педагогикалық технологиялардың маңыздылығы және олардың студенттердің жеке дамуына әсері қарастырылады. Оқытудың инновациялық әдістерін сәтті жүзеге асыруда және оқушыларды ынталандыруда мұғалімнің рөлі ерекше атап өтіледі.

Аннотация. В докладе обсуждается важность обучения иностранным языкам в современной школьной программе, подчеркивается ее основная роль как жизненно важного навыка. Он также предусматривает переход к компетентностному подходу в образовании и внедрение интерактивных методов обучения с упором на развитие коммуникативной компетентности и критического мышления. Кроме того, рассматривается важность новых педагогических технологий и их влияние на личностное развитие учащихся. Особо подчеркивается роль учителя в успешной реализации инновационных методов обучения и мотивации учащихся.

Annotation. The report discusses the importance of teaching foreign languages in the modern school curriculum, emphasizing its main role as a vital skill. It also provides for the transition to a competence-based approach in education and the introduction of interactive teaching methods with an emphasis on the development of communicative competence and critical thinking. In addition, the importance of new pedagogical technologies and their impact on the personal development of students is considered. The role of the teacher in the successful implementation of innovative teaching methods and motivation of students is emphasized.

Түйінді сөздер. Интерактивті оқыту, инновациялық оқыту, сын тұрғысынан ойлау, инновациялық тәсілдер.

Ключевые слова. Интерактивное обучение, инновационное обучение, критическое мышление, инновационные подходы.

Keywords. Interactive learning, innovative learning, critical thinking, innovative approaches.

Білім беруді жаңғыртудың басым бағыттарының бірі мектепте шет тілін оқыту болып табылады. Шет тілін үйренуге деген көзқарастың өзгеруі мемлекеттік білім беру бағдарламаларына енгізілген: бүгінде бұл тек оқу пәні ғана емес, өмірлік маңызды дағды. Бағдарламаға сәйкес, шет тілін білу - бұл ережелер мен грамматикалық құрылымдардың жиынтығын білу ғана емес, сонымен қатар тілді күнделікті өмірде қолдана білу. Шет тіліне деген көзқарастың жоғарлауы оқу процесіндегі құзыреттілік тәсілінің қазіргі тенденциясымен сәйкес келеді, оған сәйкес шет тіліндегі байланыс жаңа мыңжылдықтағы адамның он негізгі құзыреттілігінің бірі болып табылады. Қазіргі әлемде болып жатқан саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістер білім беру үрдістеріне әсер ете алмады. Жоғарғы оқу орындарына сәтті түсу үшін және болашақта еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілік үшін мектеп түлектері сыни және шығармашылық тұрғыдан ойлана білуі, теорияны іс жүзінде қолдана білуі, өз көзқарасын анық және нақты білдіру керек. Қазіргі әлемде педагогикалық үдерісті ізгілендіруге және оқушыға білім берудің басты субъектісі мәртебесін беруге байланысты оқытудың жаңа

тәсілдері мен әдістері енгізіле бастады. Ерекше тоқтала кететін әдіс – интерактивті оқыту әдістері.

Интерактивтілік термині бүгінде техникалық жағынан да, педагогикалық тұрғыдан да қолданылады. Бірінші жағдайда интерактивтілік – бұл пайдаланушының өзара әрекеттесуін ұйымдастыруға арналған бағдарламалық интерфейстің қасиеті. Екінші мағынада интерактивтілік термині оқытудың бірқатар әдістерін сипаттауда қолданылады, онда басты белгі адамның іс – әрекет, яғни мұғалім мен оқушы арасындағы байланыс.

"Интерактивті" сезі ағылшынның "interact" сөзінен шыққан – өзара әрекеттесу, бір-біріне әсер ету. "Интерактивтік оқыту" лингвистикалық және коммуникативтік міндеттерді шешу мақсатында қарым – қатынас және оқыту процесінде оқытушы мен оқушының өзара әрекеттесуі ретінде анықталуы мүмкін. Интерактивтік қызмет оқу процесіне қатысушылардың әрқайсысы үшін маңызды мәселелерді шешуге, өзара түсініктікке, өзара әрекеттесуге бағытталған диалогтық сөйлеуді ұйымдастыру мен дамытуды қамтиды. Интерактивті оқыту, ең алдымен, топта диалогтық қарым – қатынасты дамытуға бағытталған. Дәстүрлі оқытумен салыстырғанда, интерактивті түрде мұғалім мен оқушылардың өзара әрекеттестігі өзгереді. Мұғалімнің белсенділігі оқушылардың белсенділігіне жол ашады. Бұл жағдайда мұғалім оқушылардың іс – әрекеттерін үйлестіруші және модератор ретінде әрекет етеді, олардың мінез – құлқын дұрыс бағытқа бағыттайды. Интерактивті оқытуға мұғалімнің негізгі міндеті – өзіндік әлеуметтік тәжірибе арқылы нақты оқу міндеттерін шешу мақсатында оқушылардың өзара ыңғайлы қарым – қатынасы үшін жағдай жасау. Интерактивті оқыту кезіндегі оқу процесі іс жүзінде әрбір оқушы таным процесіне және жаңа білім алуға қатысатындай етіп өтеді.

Белгілі болғандай, бұл әдістің мақсаты оқушылардың коммуникативтілік құзыреттілігін қалыптастыру болып табылады, ол шет тілін өмірдің түрлі салаларында қарым – қатынас құралы ретінде пайдалана білуді көздейді. Интерактивті әдістердің артықшылығы бұл олар ағылшын тілін қолдану кезінде психологиялық кедергілерді жеңуге мүмкіндік береді және студенттер оны игеру тәжірибесін игеруге мүмкіндік береді.

Оқытудың интерактивті әдістеріне дәстүрлі түрде презентация, әңгімелер, рөлдік ойындар, пікірталастар, ми шабуылы, практикалық міндеттері бар конкурстар және оларды кейіннен талқылау, шығармашылық іс – шаралар өткізу және ағылшын тілді мамандарды тарту, олармен кездесу ұйымдастыру жатады.

Мысал ретінде пікірталасты алсақ. Оның бірнеше түрі бар: оқу, тақырыптық, өмірбаяндық және интерактивті. Таңдалған пікірталас түріне қарамастан, бұл мектеп оқушыларын мәселені белсенді талқылауға қатысуға ынталандырып қана қоймайды, сонымен қатар сыни ойлауды дамытуға, сонымен қатар көзқарасты сақтау үшін оңтайлы дәлелдер іздеуге ықпал етеді.

Жоғырады аталып өткен сын тұрғысынан ойлау 2008 жылдан бастап жүзеге асырыла бастады. Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз ақпаратты қабылдаудан басталып, шешім қабылдаумен аяқталатын ойлаудың күрделі процесі.

Ағылышын тілін оқытудың бір ерекшелігі – баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуы. Жаңа педагогикалық технологиялар бұл білімнің басымды мақсаттарымен біріктірілген пәндер және әдістемелердің оқу – тәрбие процестерін ұйымдастырудың өзара ортақ тұжырымдамамен байланысқан міндеттерінің, мазмұнының формалары мен әдістерінің жиынтығы.

Әлемнің жетекші елдерінің көпшілігі білім беру жүйесін, білім берудің мақсатын, мазмұны мен технологияларын оның нәтижесіне қарап бағалайтын болды. Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды, іскерлікке қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке – ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ақпаратты ұтымды пайдалану, жылдам қарқынмен өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру мен жұмыс істеу болып табылады.

Білім беру мекемелерінің басты мақсаты – инновациялық оқыту технологиясы арқылы оқу мен тәрбие жұмысын дамыту, елдің әлеуметтік, экономикалық жағдайын жақсарту бағытында жеке тұлғаға жүйелі, нақты білім беру.

Сонымен қатар, атап өтуге тұрарлық сәттер бар. Олар:

- Оқытуды даралау: интерактивті әдістер мұғалімге оқу процесін әр оқушының жеке қажеттіліктері мен қабілеттеріне бейімдеуге мүмкіндік береді. Бұл материалды тиімдірек игеруге ықпал етеді және оқушылардың ынтасын арттырады.
- Әлеуметтік дағдыларды дамыту: Оқытудың интерактивті әдістері коммуникативті дағдыларды дамытуға, ынтымақ-тастыққа, топта жұмыс істеуге және ұжымдағы мәселелерді шешуге ықпал етеді. Бұл дағдылар қазіргі қоғамда және еңбек нарығында өте маңызды.
- Шығармашылық ойлауды ынталандыру: рөлдік ойындар, пікірталастар және миға шабуыл сияқты көптеген интерактивті әдістер оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытады. Бұл оларға

стандартты шешімдерден асып түсуге және мәселелерді шешудің жаңа тәсілдерін табуға көмектеседі.

- Мультимедиялық ресурстарды қолдану: заманауи интерактивті оқыту әдістері көбінесе бейне, аудио жазбалар, интерактивті презентациялар және онлайн ресурстар сияқты мультимедиялық ресурстарды пайдалануды қамтиды. Бұл оқу процесін оқушылар үшін тартымды және тиімді етеді.
- Бағалау және кері байланыс: оқытудың интерактивті әдістері мұғалімге оқушылардың үлгерімін тиімдірек бағалауға және оларға кері байланыс беруге мүмкіндік береді. Бұл студенттерге өздерінің жетістіктері мен кемшіліктерін жақсы түсінуге және оларды жақсартуға көмектеседі.

Жоғарыда көрсетілген мәселелер баяндамада ұсынылған оқытудың интерактивті әдістеріне шолуды толықтыра алады және олардың қазіргі білім беру практикасындағы маңыздылығын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, инновациялық технологиялардың қай түрін алсақ та, олардың тиімділігі тек қана мұғалімнің шеберлігімен және осы шеберлікті шындай түскендігімен ғана өз күшіне ие бола алады. Интерактивті оқыту әдістері оқу процесін жақсартуда маңызды рөл атқарады, өйткені олар оқытушылар мен оқушылардың белсенді өзара әрекеттесуіне ықпал етеді, сыни ойлауды ынталандырады және сабаққа қатысудың әртүрлі тәсілдерін қамтамасыз етеді. Инновациялық тәсілдер мен технологиялар қазіргі білім беру жүйесінде шешуші орында және мұғалімдердің оларды қабылдауға дайын болуы, оқушыларды тиімді оқыту мен ынталандыруды қамтамасыз ету үшін тиісті әдістер мен құралдарды меңгеруі маңызды. Сондықтан білім алушылардың ынтасын арттыруға арналған әдістемелік құралдардың жүйесі мен амалдары әр мұғалімнен олардың терең игеруін, іске асыруын және оған сай болатын іскерлікті талап етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Оразбаева Ф. “Шетел тілін оқытудың әдістемесі” Алматы, 2000ж
2. Примбаева А.Н. Ағылшын тілі сабақтарындағы аудио материалдар // Мектептегі шет тілі, 2009ж., No1.

ҚАЗАҚ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ СТИЛЬ ЖӘНЕ БЕЙНЕЛІЛІК МӘСЕЛЕСІ

Абдырова А.О

Торайғыров университетінің докторанты

Аңдатпа. Мақалада қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік, көркемдік әдіс мәселелері қарастырылады. Қазақ поэзиясының зерттелу деңгейі, романтизм мен реализмнің даму ерекшелігі сөз болады. Романтизм мен реализмнің ағымнан айырмашылығы, реализм мен романтизм туралы ғалымдардың пікірлері пайымдалады. Романтизм, реализм әдістерін лирикалық кейіпкер әрекеті мен ақындардың сөз қолдану ерекшелігі талданады. Ғалым Қ.Жүсіптің қазақ поэзиясының даму тарихымен бірге ақындардың өзіндік стильдік ерекшеліктерін лирикалық қаһарман тұлғасының сомдалуына, тілдік қолданыстарға байланысты зерттеулері тұжырымдалады. Лирикалық қаһарманның сезім ерекшелігін даралап беру жолдары талданады. Өлеңді тұтас талдау, барлық құбылысқа мән беруде ғалым Қ.Жүсіптің өлең талдаудағы өзіндік ерекшелігі қарастырылады.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы стиля и образности, художественного метода в казахской лирике. Обсуждается уровень исследования казахской поэзии, особенности развития романтизма и реализма. Рассмотрены взгляды ученых о реализме и романтизме, также изучены различия между направлениями романизма и реализма. Анализируются приемы романтизма, реализма, действия лирических персонажей и особенность использования слова поэтами. Наряду с историей развития казахской поэзии анализируются исследования ученого К. Жусипа об особенностях стилей поэтов, связанных с изображением лирического героя и лингвистические применения. Анализируются способы индивидуализации эмоциональных особенностей лирического героя. При комплексном анализе поэзии, осмыслением всего явления рассматривается своеобразный стиль ученого К. Жусипа в анализе поэзии.

Annotation. The article examines the issues of style and imagery, artistic method in Kazakh lyrics. The level of research on Kazakh poetry, the peculiarities of the development of romanticism and realism will be discussed. The views of scientists on realism and romanticism are considered, and the differences between the directions of romanticism and realism are also studied. The techniques of romanticism, realism, the actions of lyrical characters and the peculiarity of the use of the word by poets are analyzed. Along with the history of the development of Kazakh poetry, the research of the scientist K. is formulated. Zhusipa about the peculiarities of stylistic features of poets associated with the image of a lyrical hero, linguistic turns. The ways of individualizing the emotional characteristics of the lyrical hero are analyzed. In a holistic analysis of the poem, the originality of the scientist K. Zhusup in the analysis of the poem is considered by understanding the whole phenomenon.

Түйінді сөздер: стиль, көркемдік әдіс, лирика, романтизм, реализм, бейнелілік, лирикалық қаһарман.

Ключевые слова: стиль, художественный прием, лирика, романтизм, реализм, образность, лирический герой.

Key words: style, artistic technique, lyrics, romanticism, realism, imagery, lyrical hero.

Қуандық Пазылұлы Жүсіп – қазақ әдебиеттануына «Өлең – сөздің патшасы» [1], «Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» [2], «Әдебиетті оқыту мәселелері» [3] еңбектері арқылы өзіндік үлес қосқан ғалым. Қазақ әдебиеттануында бұған дейін лирикадағы стиль және бейнелілік мәселелері арнайы зерттелмеген болатын. Қазақ лирикасындағы стиль, көркемдік әдіс, бейнелілік, сөз қолданудың стильмен байланыстылығын жан-жақты ашу үшін автор орыс ғалымдарының теория саласындағы көптеген сүбелі зерттеулеріне шолу жасап шыққан. Атап айтқанда, көрсемдік әдіс бойынша А. И. Павловский, К. Г. Петросов, Н. В. Фридман, Г. М. Фридлендер, В. Е. Холшевников, Г. Н. Поспеловтардың еңбектерін көре аламыз. Орыс әдебиеттануының ғылыми тәжірибесіне шолу жасау арқылы қандай ғылым саласы болмасын, жеке-дара бөліп алмай, байланыстыра отырып зерттеу қажеттігін аңғартады. Қазақ поэзиясының зерттелу деңгейін көрсеткенде 1948 жылдан басталған Қ.Жұмалиев кітабынан бастап, Ә.Тәжібаев, З.Ахметов, М.Базарбаев, С.Негимов, Қ.Мырзалиев, Р.Нұрғалиев, С.Қирабаев, Е.Исмаилов, М.Дүйсенов, Т.Әбдірахманова, Ә.Нарымбетовтердің еңбектерін атап өтеді.

«Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» монографиясының бірінші тарауы «Көркемдік әдіс және бейнелілік» деп аталады. Бұл тарауда қазақ поэзиясындағы реализм мен романтизмнің бір-бірінен бөлек әдіс емес екенін, екі әдістің бір-бірінен түбірлі айырмасы бар екенін, реализм мен романтизмнің бір шығармада бірінің ішінде екіншісінің өрістей алатындығына көңіл бөледі. Қазақ поэзиясындағы романтизмнің даму ерекшелігіне тоқталғанда, М. Жұмабаев поэзиясынан романтизмнің өзгеше қырмен өріс алғанын дәлелдейді: «... өмірді бейнелеудің көп қырлы жолы ретінде романтизм мүмкіндіктерін ізерлей, жан-жақты пайдалану, әсіресе, М. Жұмабаевта кең жүзеге асты десек қателеспейміз. Мағжан туындылары қазақ әдебиетінде романтизм әдісінің кемелдену шыңы болды. Мағжан орыс, батыс ақындарының романтикалық ізденістерін өз бойына сіңіре отырып, оны қазақтың ұлттық бояуымен безендірді» [2, 13 б.].

Мағжан романтизміне тән белгілер ретінде ерекше жағдайдағы айрықша адамды дара әрекет, нақты көріністер арқылы бейнелейтіндігіне назар аудартады. Мағжан өлеңдеріндегі қайғы-мұңның басым болып келу себептерін өмірдің қат-қабат сырын жан-жақты ашу талабынан туындағандығынан деп түсінік бере кетеді.

Романтизм әдісі бойынша Сәкен Сейфуллин ерекшелігін ашқанда Сәкен өлеңдеріндегі кейіпкердің айрықша әрекеттеріне мән береді. Ақынның «Далада» өлеңіндегі алты жасар асауды ерттеп

мінетін кейіпкердің романтикалық сипатына тоқталады. Басқа өлеңдеріндегі романтизмді қарастыра келе Сәкен романтизміне тұжырым жасайды. Сәкен кейіпкері аршынды істерге, оқшау биіктерге, кесек әрекеттерге, күреске ерекше тұлпарымен асығады. Сәкеннің қаһарманы алабөтен қиындық өткелінде сыналады, бар кедергіні жеңіп шығады.

Ілияс Жансүгіров өлеңдеріндегі романтизмнің тұспалдаумен көмкерілгендігін, шындықты нақты көрсетпей, меңзеу, шарттылыққа, әсірелеуге сүйенетінін, «Гималай» өлеңінде романтизм мен реализмнің астасып келетінін көрсетеді.

Романтизм әдісін қолданған ақындардың бірі Қасым Аманжоловтың «Бурабай толқындары» өлеңіндегі екі кейіпкердің бірі романтикалық, екіншісін реалистік сипатта мүсіндегеніне тоқталады. Бір өлеңдегі екі кейіпкердің екі түрлі әдіспен сомдалуы – сирек кездесетін құбылыс. Жоғарыдағы Мағжан, Сәкен кейіпкерлерінің айрықша әрекеттері саяси-әлеуметтік оқиғаларға байланысты туындаған болса, Қасым өлеңіндегі кейіпкерлердің романтикалық, реалистік сипаттары қайық үстінде толқынмен арпалысу сәтінде ашылады. Автор ақынның сөз қолданыстарына да мән береді. Өлеңді тұтас талдау, барлық құбылысқа мән беру – ғалым Қуандық Пазылұлы Жүсіптің өлең талдаудағы ерекшелігі.

Қазақ поэзиясындағы реализмнің даму жолдарына үңілгенде, XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясында бірінші жақтан баяндау басым болып, ақынның өзіндік бітімі, мінез ерекшелігі көріне бермегендігіне мән береді. Мысалы, Асан қайғы, Шөлгез, Ақтамберді жыраулардың толғауларын келтіре отырып, белгілі бір ойды айту үшін табиғат құбылыстарын адам өмірімен байланыстылығына назар аударады. Ақындардың көзқарасы айқындала бермейтіндігін аңғартады. Бұқар жырауда алдыңғы ақындаға ұқсастық болғанымен, өзіндік сезімін, мінезін даралап көрсету бар екендігін айтады. Шал Құлекеұлында, Махамбетте ақынның «меннің» бейнелене бастайтындығын көрсетеді.

Қазақ лирикасындағы реализмнің даму жолдарын сөз еткенде, Абайдың үлесі, орны алдымен айтылу керектігін А. Байтұрсыновтың Абай лирикасына берген бағасымен дәлелдейді. А. Байтұрсыновтың пікірінше: «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек; мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған» [2, 58 б.].

Лирикалық қаһарманның сезім ерекшелігін даралап берудегі жетістікті Абай өлеңдерінен көреді. Мысалы, «Жаз» өлеңінде жалаң

баяндауға салынбай, ең мәнді, ең өзекті қырларын екшеп суреттей білгендігін ақындық шеберлігі ретінде атап өтеді.

Мәшһүр Жүсіп пен Абай өлеңдеріндегі үндестікке тоқталады. Мәшһүр Жүсіптің қазақ лирикасына қосқан үлесі ретінде айтыс өлеңдерінің өзіндік түрлерін қосқанын атап өтеді. Бұл туындылардағы ерекшелік – айтысушы лирикалық қаһарман және дерексіз шартты ұғым, жануар, құс бейнесінде келетіндігі. Мысалы, «Мәшһүрдің ақындығымен қоштасқаны», «Мәшһүр Жүсіптің шабдар атпен айтысқаны», «Мәшһүр Жүсіптің тырнамен айтысы», «Мәшһүр Жүсіптің ала қарғамен айтысқаны» өлеңдері. Осылайша, Мәшһүр Жүсіп ХІХ ғасырдың соңынан бастап суреттеудің бай амалдары көркем жинақтау, шартты әрекетті қолдану, дерексізді заттандыру, жандандыру тәсілдерін қолдану арқылы реализм шеңберін кең қамту шеберлігін көрсеткенін түйіндеп береді.

Абайдан кейінгі реализмді дамытушы ірі ақындардың бірі ретінде Шәкәрім Құдайбердіұлының ерекшеліктерін ашып көрсетеді. Көпшілікке тән әрекеттерді бір адамның толғанысы, ішкі қайшылығы, толғанысы, тартысы, өсу жолы етіп бере білген шеберлігіне тоқталады.

XX ғасыр басындағы реализмге тоқталғанда, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Торайғыровтардың өлеңдеріне назар аударады. Байтұрсынов пен Дулатов өлеңдерінде сол кездегі саясат қыспағына байланысты ишарат, бүркемелеу, шарттылық, ирония тәсілдерін жиі қолданғандықтарын айтады. Мысалы, М. Дулатовтың «Қажыған көңіл» өлеңі тұспалдау мен шарттылықты кең игергендігін танытатын өлең ретінде талданады. Байтұрсыновтың «Жауға түскен жан сөзі» өлеңі тұспалдау, шарттылыққа негізделі отырып, отаршылдықты айыптайтыны, «Жұбату» өлеңінде дерексіз ұғымды жандандыру тәсілі арқылы өз ойын әсерлі жеткізгендігіне баса назар аудартады.

С.Торайғыровтың қаһарман сезімін ізерлеп көрсету дәстүрін жалғастырып, жаңа биікке көтергендігін көрсетеді. Әсіресе, «Тұрмысқа» өлеңінде кейіпкер басындағы жағдайды дамыту, әсірелеу арқылы өрнектей білгендігін көрсетеді. Ақынның дерексіз ұғымдарды, метафоралық тіркестерді қолдана отырып, қаһарман жанкештілігін, күрескерлігін паш етіп, реализм арнасын марқайтып бергендігін атап айтады.

Мағжан Жұмабаев реализмінде де тұспалдау, оспақтау, жұмбақтау, ишарат арқылы дерексіз ұғымдарды қолдануы, жеке адам сезіміне тереңдеп бойлай алу көріністері бар екеніне, реализм үлгілерінің толыса түскендігін бөліп көрсетеді. Сезім тереңдігін бір сөзге сыйғыза білу, поэзияның «айтпай айту» мүмкіндігін, аз сөзге көп мән

ұялата білу шеберлігі Мағжанның реалистік өлеңдерінен орын алғанын айқындап береді.

С.Сейфуллиннің «Сыр сандық» өлеңінен реализмнің кемелденгендігін аңғартады. Бұл өлеңінде Сәкен бұрыннан бар дәстүр – адамдар әрекетін табиғат, аң, құстармен салыстыра отырып суреттеу әдісін тұлғаланта түскеніне көңіл аударады. Адам сырын ашып көрсету үшін дерексіз ұғымдарды ұтымды қолданғандығы сөз болады.

Көркемдік әдіс туралы З. Қабдоловтың «Сөз өнеріне» үңілсек, романтизм мен реализмнің ағымнан айырмашылығы, реализм мен романтизм туралы түрлі пікірлер сөз болады, екі әдіске түсінік беріледі [4]. Салыстыра қарайтын болсақ, Қабдолов еңбегінде көркемдік әдіске анықтама берумен шектелсе, ғалым Қ. Жүсіп зерттеуінде романтизм мен реализм әдісін XV ғасырдан бергі ақындардың шығармашылықтарына шолу жасай отырып, әр ақынның өзіндік ерекшелігін ашып көрсетеді. Әр кезең ақындарын өзара салыстырып, көркемдік әдіске қосқан үлестерін бейнелілікпен бірлігі тұрғысынан қарастырады. Романтизм, реализм әдістерін лирикалық кейіпкер әрекеті, ақынның сөз қолдану ерекшелігі жағынан тұтас талдайды.

«Стиль және бейнелілік» атты екінші тарауда С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, М. Жұмабаев, Б. Майлин, С. Мұқанов, Ғ. Орманов, Қ. Аманжолов өлеңдеріндегі стильдері дараланып ашылады. Ақындардың стильдік ерекшеліктерін, ең алдымен, лирикалық қаһарман әрекеті арқылы дәлелдейді. Мысалы, бостандық келгенде Сәкеннің кейіпкері асау атқа мініп, өзгеше қайрат, шаттануымен көрінсе, Бейімбеттің кейіпкерінде ондай алабөтен белгілер жоқ, қарапайым адамның масайрауы, қуануы түрінде көрінеді. Сәкенде кейіпкер әрекетіне сай өлеңнің мақамы мен ырғағы да өзгеріп отыратындығын ескертеді.

І.Жансүгіровтің стильдік ерекшелігі ретінде етістік сөздерді топтастырып, жарыстыра қолдана отырып, дыбыс қуу, дабырайту, шартты суреттерге бару арқылы лирикалық қаһарманның тынымсыздығын жайып салатындығын атап айтады. Сонымен қатар, ерекше жағдайды, оқиғаны жоталантып беруде өзіндік жолы бар екендігіне көңіл бөлгізеді.

М.Жұмабаев стилінде құбылысты нақты бейнелеуден гөрі шарттылық, тұспалдау, үлкейту әдістеріне көп ден қойғандығын айтады. Мағжанда лирикалық қаһарман сезімінің сан алуан болып келетіндігін баса көрсетеді. Ақын өз әріптестерінен гөрі белгілі бір құбылысқа жан-жақты қарау биігіне көтерілген.

Б.Майлин стилінде қарабайыр болып көрінетін құбылыстардан өзіндік әдемілік таба білу ерекшелігі, қарапайым адамдарды үйреншікті қалпында бейнелеп, лирикаға эпостық сипат, тыныс енгізуі алға

тартылады. Сонымен бірге, поэзияға ауызекі тіл өрнегін әкелу Бейімбеттен басталған. Диалог арқылы нақты образ жасай білгендігі де Бейімбет стилінің біріне жатады. Қарапайым адамның сезімін көрсету арқылы нақты суреттеу шеберлігін, сол арқылы жинақтау мәнін іске асыра білгендігін атап көрсетеді.

Ғ. Ормановтың стиліне келгенде, оның суреткер екендігін сөзбен жұмыс істеудегі шеберлігі арқылы дәлелдейді. Ғ. Орманов лирикалық қаһарманының өзіндік мінезі бар екендігі, қашан да, қандай істе болсын, сабырлы, жұмсақ қалпынан аумайтыны, ақынның сөздегі бояуды үнемдеп қолданатыны, аз сөзбен айқын сурет өрнектей білуі, жылтырақ баламаларды шектеп қолданатындығы түйінделіп берілген. Ақынның стилі «Қараймын да асығам» өлеңінен нақты көрінетіндігі, өлеңде сөзге көп мән сыйғыза білу шеберлігі бар екендігін аңғартады. Ақын детальдарды ұтымды пайдалана біледі, сюжет пен композицияны шебер жымдастыра біледі.

Қ. Аманжолов стилі өлеңдеріндегі қаһарманның белгілі бір істі шапшаң атқаруға, ерекше құштарлық танытатындығы, өз сезімін дабыралап жариялауға бейімділігімен айқындалады. Қасымның нені жырласа да, сомдап, аспандатып жырлайтыны аталады.

Ә. Тәжібаев стилінде қарапайым пенде сезімі нәзік сезімталдыққа, байсалды толғанысқа астасады. Ақын лирикасында көрінетін жайттар ерекше адам әрекеттері ретінде емес, өмірде жиі ұшырасатын, көп адамдарға тән үйреншікті сезімдер ретінде беріліп отырады.

Міне, осылайша ғалым Қ. Жүсіп әр кезеңдегі ақындардың өзіндік стильдік ерекшеліктерін лирикалық қаһарман тұлғасының сомдалуына, тілдік қолданыстарға қарап, анықтап берген. Бірнеше ақындардың стильдік ерекшеліктерін бір еңбек көлемінде зерттеу қазақ әдебиеттануында бұған дейін жасалмаған.

«Сөз және стиль» атты үшінші тарауда ақындардың өзіндік көзқарасы, мінез ерекшелігі, лирикалық қаһарманның қайталанбас бітімін жасау сөз қолданудағы шеберлікті тудыратынын тұжырымдайды.

Қорыта айтқанда, ғалым Қ. Жүсіптің «Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» атты монографиясы қазақ әдебиеттануына қосылған сүбелі еңбек деп бағалаймыз. Қазақ поэзиясындағы көркемдік әдіс, стиль, бейнелілік мәселелерін өзара байланыста алып, оны қазақ поэзиясының даму тарихымен бірге зерттеген алғашқы еңбек деп атаймыз.

Әдебиеттер

1. Мәшһүр-Жүсіпов Қ. Өлең – сөздің патшасы: Зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1991. – 216 б.
2. Мәшһүр-Жүсіп Қ. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. – Павлодар : «Павлодар университеті», 1999. – 384 б.
3. Мәшһүр-Жүсіп Қ. Әдебиетті оқыту мәселелері. – Павлодар : «Brand Print», 2011. – 466 б.
4. Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, -Т. 2. Сөз өнері: Монография. – 1983. – 456 б.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНДА ИСЛАМ ДӘУІРІ

А.Ж.Габбасова, Н.М.Жампетова

*Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің
MT-21 тобы студенттері*

*Ғылыми жетекшісі: гуманитарлық ғылымдар магистрі
Оқытушы-сарапшы **Ракишева Г.К.***

Аңдатпа. Түркі халықтарының әдебиет тарихындағы ислам дәуірі-ислам мәдениеті, діні мен тілінің әсерінен әдеби дәстүрлер қалыптасып, дамыған бірегей дәуір. Бұл кезең түркі халықтары исламды қабылдағаннан бастап, ислам олардың мәдени мұрасының ажырамас бөлігіне айналған орта ғасырларға дейінгі уақыт аралығын қамтиды. Ислам дәуірі жаңа әдеби жанрлар мен формалардың құрылуымен де ерекшеленді. Түркі ақындары мен жазушылары қасыл (панегириктер), газалдар (лирикалық өлеңдер), маснави (эпикалық поэмалар) және ислам діні мен мәдениетінен шабытттанған басқа да шығармалар жаза бастады. Бұл шығармалар көбінесе сенім, мораль, махаббат және Геро тақырыптарын, сондай-ақ ислам мифологиясы мен тарихын бейнелейді.

Аннотация. Исламский период в истории литературы тюркских народов представляет собой уникальную эпоху, в которой формировались и развивались литературные традиции под влиянием исламской культуры, религии и языка. Этот период охватывает временной промежуток с момента принятия ислама тюркскими народами до средних веков, когда ислам стал неотъемлемой частью их культурного наследия. Исламский период также ознаменовался созданием новых литературных жанров и форм. Тюркские поэты и писатели начали писать касиды (панегирики), газели (лирические стихи), маснави (эпические поэмы) и другие произведения, вдохновленные исламской верой и культурой. Эти произведения часто отражали темы веры, морали, любви и героизма, а также исламскую мифологию и историю.

Abstract. The Islamic period in the history of literature of the Turkic peoples is a unique era in which literary traditions were formed and developed under the influence of Islamic culture, religion and language. This period covers the time period from the adoption of Islam by the Turkic peoples to the Middle Ages, when Islam became an

integral part of their cultural heritage. The Islamic period was also marked by the creation of new literary genres and forms. Turkic poets and writers began to write qasids (eulogies), ghazals (lyrical poems), masnavi (epic poems) and other works inspired by the Islamic faith and culture. These works often reflected themes of faith, morality, love and heroism, as well as Islamic mythology and history.

Кілт сөздер: ислам дәуірі, түркі халықтары әдебиеті, дін, тіл, ислам мифологиясы, әдеби дәстүрлер.

Ключевые слова: эпоха ислама, литература тюркских народов, религия, язык, исламская мифология, литературные традиции

Key words: the era of Islam, literature of the Turkic peoples, religion, language, Islamic mythology, literary traditions

(X-XII ғасырлар) ерекше орын алады. «Ислам дәуірі әдебиеті» деген термин-ұғымы алғаш рет өз зерттеу еңбектерінде кеңінен қолданған ғалымдар Ф. Көпрүлүзаде, Н. Банарлы және Г. Грюнебаум еді. Ал Ахмет Байтұрсынов бүкіл түркі халықтарының X-XII ғасырлардағы тарихына қатысты болып келетін «ислам дәуірі әдебиеті» деп аталатын аса кең мағынадағы ұғым-түсінікті қазақ әдебиетін дәуірлерге бөлу үдерісінде зор білгірлікпен нақтылай түскен сияқты. Ол қазақ әдебиеті тарихына талдау жасай келіп, оны төмендегідей дәуірлерге бөліп қарастырады: «Бұрын қазақтарда жоқ сөздердің түрлері шыға бастайды. Дін күшімен емес, тіл күшімен өзін тыңдайтын сөздер шыға бастайды. Бастапқы жазба әдебиеттің бас мақсаты - тілді ұстарту, әдебиетті күшейту, көркейту болады. Сөйтіп, жазба әдебиеттің өзі екі дәуірге бөлінеді:

1. Діндар дәуір, 2. Ділмар дәуір. Діндар – діншіл деген мағынада, ділмар тілшең деген мағынадағы сөздер».

Қазіргі Орта Азия мен Қазақстан жерін бір кезде мекен еткен түркі халықтарының тарихында X-XII ғасырлар қоғамдық дамудың жаңа басқышы болды. Бұл кезде түркі қауымын ай-дай әлемге танытқан Әбу Наср Әл-Фараби, Әбу Әли ибн-Сина, Әбу Райхан әл-Бируни, Махмұт Қашқари, Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн, Ахмет Йүгінеки, Қожа Ахмет Йассауи, т.б. тарих сахнасына шықты. Басқаша айтсақ, X-XI ғасырлар «түркі халықтарының қоғамдық-мәдени даму тарихында қайта өрлеу-ренессанс дәуірі болды». Сондай-ақ енді ғылым, мәдениет, әдебиет саласындағы шығармалар бұрынғыдай араб тілінде емес, жергілікті халықтардың өз тілінде, яғни түркі тілінде жазыла бастады. Араб тілі мемлекеттік тіл болудан қалды. Ел басқару ісін де түркі халықтарынан шыққан әкімдер қолға алды, Мұның өзі кездейсоқ құбылыс емес еді. Бұл өзгерістердің бірнеше ғасыр бойы дайындалып келе жатқан тарихи алғышарттары бар болатын.

Ислам дәуірінің этикалық, моральдық, дидактикалық мәселелерін зор білгірлікпен жырлаған сөз зергерлерінің бірі Ахмет Йүгінеки еді. Ахмет Йүгінеки (Ахмет Махмудулы Жүй-неки) - XII ғасырдың орта кезінде өмір сүрген аса көрнекті ақын, есімі кезінде бүкіл ұлан-ғайыр Қарахан мемлекеті түркілеріне мәшһур ғұлама ақын болған. Ақынның туған жері Түркістан қаласының маңындағы Жүйнек (Югнак) деген елді мекен болса керек. Алайда Югнак деп аталатын қоныс басқа жерлерде де болуы мүмкін деген жорамалдар да бар. Ислам дәуірінің атақты ақыны Ахмет Йүгінекидің бізге жеткен жалғыз туындысы «Хибатул-хақайық» («Ақиқат сыйы») деп аталады.

«Баска түркі ескерткіштері сияқты «Ақиқат сыйы» да түркі халықтарының тіл тарихын, әдебиет тарихын ондағы жанрлар және басқа да ерекшеліктер негізін, мысалы, дидактикалық әдебиет, дүнияуи әдебиет көздерін ашып, олардың тамырын талдау ісінде таптырмайтын құнды мұра болып табылады.

Оның қазақ тілі мен әдебиетіне қатысты тарихи маңызы туралы да осыны айтуымыз керек» [1, б. 189-190]. Ол – Баласағұндық Жүсүптің «Құтадғу білік» атты даналық кітабы тәріздес түркі тілді халықтар әдебиетінің баға жетпес көркем туындысы.

Дастанның мазмұны 14 тарау, 235 бәйіттен құралады. Алғашқы үш тарауында сол кездегі дәстүрге орай алаға, пайғамбарға, оның төрт сахабасына құлшылық етуден басталып, шығарма Датбек деген шахтардың біріне бағыталады. Төртінші тарауында да Датбектің адамгершілігі зор, әділетті басшы, ақыл иесі дана, қайырымды шах болғаны дәріптеліп, дастанның жазылу себептері түсіндіріледі. Ақынның негізгі мұраты - бесінші-тараудан бастап баяндалады. 5-8 тарауларда түгел дерлік білімнің пайдасы түсіндіріліп, адамгершілік ақыл-өсиеттер айтылады.

Адам ұстамдылық, ақыл-парасаттылығымен әділет үшін еңбек етіп өсу керек, тіліне сақ болып, орынсыз сөз айтпай, басқаны жөнсіз тілдемей, дос-жарандарымен өмір кешу орынды. Себебі дүние пәни, бүкіл ғаламда өзгермей бірқалыпта тұратын ешнәрсе жоқ, өткінші өмірде жауыздыққа орын бермей, жақсы өткізген абзал. Кейінгі тарауларда ақын дүниеқорлық, мал-жанды пендешілікті сынға алады. Опасыз, нәтижесіз бос өткен өмірге қарсылық білдіреді. [2, б. 36]

Ерте орта ғасырлардағы араб-түркі қарым-қатынасы туралы құнды дереккөз болып табылатын хадистердегі түріктер туралы әртүрлі ойлар мен болжамдар, бәлкім, осы поэзияның әсерінен қалыптасқан түркі жауынгерінің бейнесіне негізделген деп айтуға болады. Хадистердің түріктер туралы мәліметтері ортағасырлық авторлардың да, қазіргі зерттеушілердің де назарында болғанын атап

өтейік. Хадистерден алуға болатын бұл ақпараттың жаңа мәні - мұсылман пайғамбары Мұхаммед өз ізбасарларына түріктермен ұрысқа қатысуға кеңес бермейді деген идея.

Ол сондай-ақ түріктер болашақта қожайын болады деп болжады. Осылайша, араб әлемі исламға дейін де хабардар болды түріктер, олардың еңбегі мен жауынгерлік қасиеттері туралы. Олардың арасында негізінен шайқас алаңдарында, Византия мен Сасанидтер басты фигуранттар болды. Олардың арқасында арабтар VI ғасырда, яғни Мұхаммед пайғамбар мен исламға дейін түріктер туралы көп нәрсе білді. Жоғарыда айтылғандарды растау тек кейінгі Араб АЖ ғана емес дәлме-дәл, сонымен қатар қазіргі заманғы Оқиғалармен сипатталған ең көне араб хадистері және тіпті арабтардың поэтикалық шығармашылығы. [3, б. 41-42]

Сондай-ақ ислам дүниеге келгеннен кейін - Вам әден Сасани-Византия соғыстарында Мұсылмандар Византиядан шыққан, кітаптың адамдары басылғаннан кейін иртидад діннен бас тарту бергісі келмейтін адамдар бастаған іс-шаралар) және тәртіпсіздіктер. Содан кейін, Хазірет. Пайғамбардың Исламның таралуы туралы басы - ол қабылдаған стратегиясын жалғастыруды ұйғарып, бетін Араб тіліне бұрды. Ол оны түбектің сыртына бұрды, осы мақсатта алдымен Оның Тұманы империяның қол астындағы фират ол өзеннің төменгі жағындағы жерлерге әскер жіберді. Йеменде болған халид би. Валидтің Сасанилермен соғысы - ол трансферді тағайындады.[4, б. 239-240]

Ислам дінін қабылдаған алғашқы түркі халқы хазарлар еді. 723 жылы негізінен Солтүстік Кавказ аймағында өмір сүрген хазарлар алғаш рет шайқас алаңында арабтармен соғысып, оларды жеңді. Бірақ кейіннен омайядтар әулетінің халифасы Хишам бин Әбдүлмәлік кезеңінде (724-743) араб армиясы хазарларды бұл аймақтан ығыстырып шығарды. Сол кезеңде олардың бір бөлігі исламды қабылдады. Көктүрк империясы құлаған жылға дейін (745 жыл) осы империяның құрамында болған түргештер Түркістан аймағында арабтарға қарсылық көрсеткен болатын. Құлаған империяның алып территориясына шығыстан Қытай, батыстан араб халифатының басқыншылық қаупі төнген еді. Түргештерден кейін арабтарға қарсы мұндай қарсылықты қарлұқ халқы көрсетті. 750 жылы Омайядтар династиясы құлап, орнына аббасидтер келді. Омайядтардан айырмашылығы аббасидтер араб емес өзге халықтармен толерантты қарым-қатынаста болды. Осыған байланысты парсы және түркі сарбаздары аббасидтер армиясына кеңінен тартылып, тіпті жоғары лауазымдарға дейін көтерілді. Осындай жағдайда Қытайдың басып алу қаупі төніп тұрған қарлұқ түркітері аббасидтермен одақтасуға келісім берді. 751 жылы

болған Талас шайқасында тарихта тұңғыш рет түркі армиясы мен мұсылман-араб армиясы бір шепте Қытай армиясына қарсы шайқасып, жеңіске жетті. Осы жеңіс түркі әлемі мен ислам әлемі арасында байланыс орнап, түркілердің ислам дінін қабылдай бастауына себеп болған үлкен бетбұрыс оқиғасы болды. Түркі халық-тарының көпшілігінің мұсылмандану процесі XI ғасырдың ортасына дейін жалғасты. Бірінші және екінші мыңжылдықтарды тоғыстырған осы тарихи кезеңде түркі суперэтностының қыпшақ, бұлғар, қарлұқ, ұйғыр, чуваш және якут тармақтарына кіретін халықтар негізінен Орталық Азия мен оған жақын аймақтарда қалды. Осы дәуірде түркілердің ең жауынгер тармағы болып саналатын оғыздардың (олар XI ғасырда жиырма төрт тайпадан тұратын) Таяу Шығысқа экспансиясы осы аймақта жаңа түркі тектес мемлекеттердің құрылуымен аяқталды. Исламды қабылдаған түркілердің қайтадан Орталық Азияға оралуы Түркістан территориясында да түркі-ислам мемлекеттерінің пайда болуына себеп болды. Осы аймақта қарахандықтар мемлекетінің түркі тарихы тұрғысынан маңызы – олардың алғаш рет 940 жылы исламды қабылдап, Түркістанда да, сондай-ақ араб экспансиясы таралған барлық территорияда Каспий алабынан Анадолыға дейінгі аймақта да түркі-ислам синтезіндегі түркі мемлекеттерінің құрылуына бастама болғандығы еді. Осы тарихи дәуірде түркілердің Еуразиядан батысқа қарай кең тарап, жайылуы кезеңінде ислам өркениетінің алдыңғы шебіне шығуы Ұлы Жібек жолының сауда стратегиясында да олардың сақ әрі сергек амал-әрекет етуін қажет етумен қатар, жаңа бағыттарға шығу мүмкіндіктерін де арттырды. Ұлы Жібек жолының араб әлемінен өтетін тұстары біртіндеп түркілердің бақылауына өтті. Бұл аймақта құрылған түркі-салжұқ мемлекеттері араб халифатының сан ғасырлық билігін құлатып, Ұлы Жібек жолына қосылған сауда мен экономикаға жаңа серпін берді. Түркілердің Таяу Шығыста араб үстемдігін құлатуы бөлшектенген ислам әлемінің қайтадан бірігуін қамтамасыз етті. Исламдық шығыста үлкен сауда мен мәдени әлеуеті бар қалалар бой көтеріп, осы қалалардың тауарларын әлемнің түкпір-түкпіріне тасымалдаған кәсіпқой саудагерлер тобы пайда болды. Тарихи деректерден Ұлы Жібек жолының Шығыс бағытын бақылауында ұстаған салжұқтардың барлық халықтардан шыққан сауда-герлерге арнайы кепілдікпен қауіпсіздік қызметін көрсетіп, орта ғасыр-лардың халықаралық сауда тәжірибесінің үздіксіз жалғасып отыруын қамтамасыз еткені мәлім. Осылайша Еуразия кеңістігінде түркі суперэтностының кең таралып, өзгеше сипат алса да, түп-тамырын сақтап қалған негізгі қабатында орта ғасырлық түркі-ислам мемлекеттері жаңа түркі империяларына өту кезеңін басталды. Араб-

ислам әлемінің соңғы империя-сұлтандығы Аббасидтер халифаты құлағаннан кейін Таяу және Орта Шығыстың жеңімпаз жаулаушысы арабтар, парсылар не болмаса византиялықтар емес, түркілер болды. [5]

Ислам діні таралуынан бұрынғы түркі әдебиеті- Қытай мен Иранда сақталып қалған соншалықты маңызды саналмайтын кейбір аудармалардан және түрлі музыкалық аспаппен орындалатын халық өлеңдерінен құрылатын. Негізінен түркілердің сол дәуірге тән барлық әлеуметтік құрылымында, тілінде, дінінде, әдет-ғұрыптарында, құқықтық негізінде бүтіндей қауымның рухын, бет-бейнесін көрсететін "асыл тектілік" нышаны байқалатын. Қытай, Үндістан, Иран өркениеті кейбір өңірдегі түркілер өміріне ене бастағанымен онша терең бойлай қоймаған болатын. Орталықтан көпшілік арасына, яғни ойшыл, дана, ілім адамдары арқылы қарапайым халық санасына терең сіңбегендіктен, сол дәуірдегі түркі әдебиетін қалыптастырған шығармалар да шет жерлерге құлаш жая алмай, онда белгілі қауымға тән ерекшеліктер ғана көрініс табатын. Оның қарапайымдылығы сондай Қағаннан бастап қатардағы қарапацым әскерге дейінгі барлық адам әлгі өлеңдерден өздерін таба алатын. Ол кездегі ақындар бір-біріне ұқсайтын, қолдарынан қобыздарын тастамайтын қарапайым адамдар еді. Ауыл-ауылды аралап, жалпы жиындарда, той-домалақтарда ертедегі батырлардың ерлігін марапаттайтын ұлттық дастандарды, аңыздарды айтатын немесе сол уақыттағы жаңа оқиғалар жайында жырлайтын. Олардың ішінде жыршылықтан басқа қобызда ойнап сиқыр жасап, бал ашатындары да болған. "Сиыр" деп аталатын ұлттық аң аулау рәсіміне, "шөлен" деп аталатын жалпы жиындарға, яғни мейрамдарға, той-томалақтарға, қонақасыларға, "жоқ" деп аталатын қайғылы рәсімдерге (адам өлгендегі жоқтау, т.б.) ақындар міндетті түрде қатысып отырған. [6,б. 9]

Әр халықтың тарихы ежелгі дәуірден бастау алғанымен, барлық дәуірлердегі тарихшылар сипаттаманы (олардың пікірінше) халықтың жаңашылдығын анықтайтын күннен бастауға ұмтылады. Сонымен, римдіктерде өте шартты күн болды-Римнің негізі, арабтар өте нақты - Мұхаммедтің Меккеден Мединаға қашуы, орыс шежірешілері 862 ж. таңдап, оған орыс тарихының "басталуын" үйретті, Француз шежірешілері Кловис Меровингтен "бастауды" жүргізді, ал тарихшылар Августин Тьерридің бұйрығымен оны 843 ж. - Ұлы Карл империясының бөлінуі және т. б. түркітілділер үшін мұндай күн 545 жыл болды. [7, б.19]

Түркі тілді халықтар әдебиетінің ислам дәуірінде қалыптасуына Әбу Наср Әл-Фараби, Әбу Әли ибн-Сина, Әбу Райхан әл-Бируни, Махмұт Қашқари, Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн, Ахмет Йүгінеки, Қожа

Ахмет Йассауи, т.б. түркі ғұламалардың еңбектері мықты әсер еткен орта ғасырлық құнды туындылар әлемге танытқан. Олардың еңбектерінде ақыл-өсиет, насихат болар болжам жасайды. Бақыт жолын сілтеп, тәкаппар болмай, кішіпейіл болып жоқ жітікке қарасып, әлсізге қамқор болуды ұсынады.

Ұят пен арды жоғары ұстау білімді, парасаттылық, белгісі деп танытады. Жақсылыққа жаманшылық әділетке әділетсіздік, жомарттыққа сарандық, білімді-данаға - надандық, т.б. қарсы қойылып, шығарма оқиғасы, шартты түрде болса да, қақтығыстар арқылы сипатталады.

Әдебиеттер:

1. Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері - Алматы: Раритет, 2011. -432 б.
<https://adebiportal.kz/upload/iblock/517/517a729770990b412e8620cf5ccaa3b8.pdf>
2. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқулық- Алматы, «Санат»
3. Ахундова Н. ТЮРКИ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ АРАБСКОГО ХАЛИФАТА (VIII - сер, X веков) Баку,, «Елм» - 2004, стр. 374 41-42стр.
4. Озайдин А. Turkiler YAYIN YERi VE TARiHi ANKARA 2002
5. Электронный ресурс <https://e-history.kz/kz/news/show/33782>
6. Түркі әдебиетінде алғашқы сопы-ақындар. Түркістан-2016, 176 б.
https://www.ayu.edu.tr/mypanel/_app/upload/yayin/dosya/3636638817772e42b59d74cff571fbb3.pdf
7. Древние тюрки / Л. Н. Гумилев — «ФТМ». <file:///C:/Users/q/Downloads/drevnie-turki.pdf>

АЛАШ МҰҒАЛІМІ – ХАФИЗ СӘРСЕКЕЕВ

А.Б. Әлиақбар

Ә.Марғұлан атындағы ППУ магистранты

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., профессор А.Е.Каримова

Аңдатпа: Аталған мақалада күні бүгінге дейін белгісіз есім-беймәлім тұлғаға айналған Хафиз Сәрсекеев жайлы мәліметтер қарастырылады. ХХ ғасыр басындағы Х. Сәрсекеевтің ағартушылық қызметі, қазақ-қырғыз зиялыларымен қарым-қатынасы бағаланады. Оның Алаш тарихында алатын орны мен саяси қызметіне айрықша тұлғаның өмір жолы мен қызметін жазу барысында беймәлім болып келген деректер ұсынылады.

Аннотация: В данной статье рассматриваются сведения о Хафизе Сарсееве, который стал неизвестным по сей день именем-неизвестным лицом. Ценится просветительская деятельность Х. Сарсеева начала ХХ века, его

отношения с казахско-кыргызской интеллигенцией. Его место в истории Алаша и его политическая деятельность подчеркиваются. Кроме того, в процессе написания жизненного пути и деятельности личности представляются данные, которые оказались неизвестными.

Annotation: This article discusses information about Hafiz Sarsekeev, who has become an unknown name to this day-an unknown person. The educational activities of H. are appreciated. Sarskevva of the early twentieth century, his relations with the Kazakh-Kyrgyz intelligentsia. His place in the history of Alash and his political activities are emphasized. In addition, in the process of writing a person's life path and activities, data that turned out to be unknown is presented.

Кілт сөздер: Алаш, газет, мұғалім, кітап.

Ключевые слова: Идея Алаш, газета Казах, интеллигенция.

Keywords: The idea of Alash, the Kazakh newspaper, intelligentsia.

XIX ғасыр аяғы мен XX ғасырдың басы ұлт қайраткерлерін, жалпы ұлттық ағартушылық дәуірді қалыптастырушы ретінде қарастыратын кезең. Алаш қайраткерлері өмір сүрген кезеңде қазақ қоғамын алға сүйреуге ұмтылғандығын, сол жолдағы күресін айтпау мүмкін емес. Алаш қозғалысының көсемдері Ә.Бөкейхан, М.Дулатұлы, А.Байтұрсынұлын қолдап, қазақ халқының азаттығын аңсаушылардың қарасы көбейгені ақиқат. Сондай Алаш идеясын қолдап, ағартушылық жолға жас күнінен түскен азаматтардың бірі - Хафиз Сәрсекеев болды.

Ол 1911-1919 жылдар аралығында шығып тұрған «Айқап», «Қазақ», «Сарыарқа» газет-журналдарына «Зайсандағы мұғалім Хафиз Сәрсекеев» атымен ғылыми-танымдық мақалалар жазып отырған. Біз Х. Сәрсекеев тұлғасын зерттеу барысында «Қазақ», «Сарыарқа» «Айқап» газеттерінде жарық көрген мақалаларының мазмұнына үңіліп, алғашқы мақаласы «Қазақ» газетінің «ішкі хабар» бөлімінде жарық көргенін нақтыладық. Ол «Қазақ газетінің 1913 жылғы 31 мамырындағы санында «Зайсан» деп аталатын мақалада «Мектеп Қазақие», «Мектеп Ғазите» деп аталатын екі мектепте қазақ балаларының оқи бастағанына төрт-бес жыл болды, Жаз балалардың аз уақытта бірсыпыра ғылым үйренгендіктеріне халық аса разы, көңілді», - деп Зайсан уезіндегі қазақ балаларының ойы мен жай күйін жаза отырып, өткен 1911-12-ші жылда 80-ге шамалы ғана бала оқыған еді, биыл 110 бала оқуға түскендігін, аса ықыласты шәкірттердің барына қуанышты екендігін айтады [1, 164 б]. Ал, «Қазақ» газетінің 1913 жылғы № 29 қыркүйектегі санында «Зайсан» деген атпен шыққан мақаласында «көшкен елмен Алтай тауына шыққанымда мұжықтардың қазаққа қылып отырған зорлықтарының шет жағасын көрдім» - деп қарапайым халық пен мұжықтың арасындағы қарым - қатынасты «Мұжықтардың түрі жаман болған соң қазақ өте қорқады. «Ақпыз, бізге не қылады», - деп отыра алмайды. Бұл жақта мұжықтың малы жоғалса болыстар қазақтың қолынан тауып беруге подписка алады екен. Бұлай етпей амал

да жоқ: малдан бас қымбат қой.» - деп ел ішіндегі болып жатқан ахуалды хабарлайды [2, 159 б]. Кезекті газеттің №37 санында жариялаған мақаласында қазақтың оқу ісіне қолдау көрсетуші «Бұл мектептің жайын, жабдығын қарастырған бірнеше байлар болса да, аса көңілдісі Пидахмет Бокин менен Сүлеймен Мергенбаев» - деп бала оқыту ісіне септігін тигізген қазақ байларына аса зор ыждаһатпен ықыласын білдіреді. Х.Сәрсекеев «Қазақ» газетіндегі жарық көрген мақаларында халықты оқыту жайын, Зайсандағы тұрмыс-тіршілік, ішкі жай-күйін баяндайды [1, 376 б].

Х.Сәрсекеевтің «Айқап» журналында жариялаған алғашқы мақаласы «Алаш азаматтарына» деп аталады. Мұнда ол: «Біз қырғыз, қазақ халқы бұл заманға шейін көшпелі болып келуіміз себебі арамызға оқу таралмады, надан қалып оқудың қадірін білмей келдік. Шала хат танудан артық оқуды еш керек қылмадық. Сол себепті дін кітаптарымызды жете оқып дінімізді сақтарлық болмадық. Дүние ғылымын оқып, низам жөнін біліп тіршілігімізді, қазақшылығымызды сақтарлық болмадық. Жеріміз кең, дүниеміз мол, төрт түлік малымыз сай болып тұрған уақытта жомарт болдық. Қонақшыл кең ақпейілді болдық, бірақ бұл жомарттығымызды орынды жерге – ғылым жолына жұмсай алмадық. Бізден басқа орнықты елдердің көзі ашық, ғақылы толық жомарт байлары әр жерге медресе, мектеп салдырып мұғалім, мүдәріс алдырып, өз халқының балаларын оқыттырып, көзін ашып, ғылым тараттырып жатқанда қайыр - садақаларын осылай дініне, ауылына пайдасы тиетұғын жерге жұмсап жатқанда біздің қайыр-садақаларымыз ел аралаған қызылбастардың, өтірік қожалардың, өтірік сейттердің тамақтарын асырауға жұмсалып жүрді. Медресе салдыралық, мүдәріс алдыралық, балаларымызды оқыталық, арамызға ғылым таралсын деген адам аз болып жүрді» - деп қазақ ішіндегі діни сауат пен білім ісіндегі ахуалын жүйелеуге әрі қарай көзі ашық хәм дұрыстық жолын ұстану үшін оқу мен бірлік керек деп аяқтайды [3, 83 б].

Бұл мақалаларды тізбектей отыруымыздың себебі, тұлғаның қандай ой мен мүддеде болғандығын, негізгі ұлттық ұстанымын, тұлғалық көзқарасын нақтылау. Хафиз Сәрсекеевтің одан әрі тануға көмек болған «Сарыарқа» газетінде жариялаған бірқатар мақалалары. Оның «Сарыарқа» газетінде «Зайсан», «Автономия алу қамы», «Әдебиет кештері» атты бірнеше мақалалары жарық көрген. Жоғарыда атап өткеніміздей «Зайсан» атты мақаласында ел ішіндегі жай-күйді, маңызды жаңалықты хабарлап отырады. Бұл мақалада 1911-1912 жылары қазақ балаларының білім алуға ықыласты болып, қазақ байларының қолдауы туралы айтса, 1917 жылдың 22 қаңтарында жазған мақаласында «Қазақ жәрдем» ұйымы атынан 22 мартта бірінші

қазақша әдебиет кеші жасалды. Бірінші жасалған кеш екендігінен бе, аса рухты өтті. Кештің нағыз пайдасы 1600 сом, шығыны 400 сомдай болса керек. Кештің жасалуына басшылық еткен Бибіғайша бикеш Бөкинаға тәңір жарылқасын» -деп Б.Бөкниға алғысын айтып қорытындылайды. 1918 жылдары жариялаған атаулы мақалаларының мазмұнында 1917 жылы құрылған «Алаш» партиясы идеясы тұрғысында Зайсанда ел ішінде автономия алу жайы «Алаш партиясының бір бұтағын ашуды мақұл көріп, «Алаш партиясының бір бұтағын ашуды мақұл көріп, «Алаш ұраны» деген ұйым жасалды. Ақылшы мүшелері – жиырма. Қырдан кіруге жол ашық»-деп, алаш идеясын қолдайтын ұйым ашқанын, сол ұйымда белсенді мүшесі болғанын аңғартады. Сонымен бірге аталған ұйымға мүше болған азаматтар ел ішіндегі мәселені тікелей шешіп отырғанын 1918 жылғы «Зайсан» мақаласындағы «Февраль аяғында Зайсанда қазақ сиезі болды. Сиез қаулысы: қазақ ісін қазақ басқарсын. Сол мақсатта «Алаш ұраны» атты ұйым ашылды. Ұрыға, ел бұзушыға тиым салу қаулы болып, 28 бапты ереже жасалды» - деп орталықтанған жасалған жүйені қолдай отырып іс қылғанын байқауға болады.

Хафиз Сәрсекеев 1911 жылы Уфадағы «Шарқ» баспасынан жарық көрген «Әліппе яки төте оқу» қазақ және қырғыз балалары үшін деген оқулығын Ишанғали Арабаймен бірге жазып шыққан болатын. Біз «Әліппе яки төте оқу» кітабының түп нұсқасын, зерттеу барысында Мәскеу қаласындағы Ленин атындағы Ресей мемлекеттік кітапханасынан тапқан болатынбыз. Бұл кітап 1911 жылы шыққан қазақ оқулықтарының тізімінде жазылса да, әлі толық ғылыми айналымға енбеген еді. Бұл екі тұлға да Алаш идеясын қолдаған, Уфа қаласында «Ғалия» медресінде білім алған қатарлас азаматтар еді. Қырғыз зерттеушілері Ишанғали Арабайды зерттей келе, қазақ мұғалімі Хафиз Сәрсекеевке жалпылай сипаттама бергенімен, толық тұлғасын ашып қарастырмайды. Біз Хафиз Сәрсекеевтің қызынан туған шөбересін тауып, біршама естелік пен тарихи деректерге қол жеткіздік.

Аталған тарихи деректеге сүйеніп айтар болсақ, «Хафиз Сәрсекеев 1886 жылы Ақмола губерниясы Петропавл уездінде туған, 1912 жылы «Ғалия» медресесін тәмәмдаған» деп көрсетіледі [4].

Ал, сол кезеңде қатарлас болған мұғалім болған Жүсіпхан Сәрсенов естелігіде «1912-1929 жылдар аралығында Зайсанда оқытушы болды, мектепте діни пәндермен қоса есеп география, орыс тілі мен ана тілі пәндерін оқытты. Сол кезде Зайсан қаласындағы «Жәдид» мектептерінде, Уфа қаласындағы «Ғалия» медресін бітіріп келген Хафиз Сәрсекеев пен Біләл Бейсенбаев сабақ берген еді. 1920-1921 жылдары мұғалімдер даярлайтын курста да сабақта берді. 1927-1928

жылдары өзім Зайсан қаласында оқытушы болып жұмыс істегем. Онда Хафиз Сәрсекеев те Біләл Бейсенбаевта жоқ, олар кетіп қалған. Хафиз Сәрсекеев 1886 жылы туған 1929 жылы 43 жасында қайтыс болыпты»- деп 1974 жылығы қазан айының оныншы жұлдызында жазылған естелінде баяндалады [5].

Қазіргі таңда шөберелері де осы бір деректерді растай келе, Хафиз Сәрсекевтің 43 жасында іш сүзегі ауруынан мезгілсіз қайтыс болғандығын және Сталиндік репрессияға ілінбегендігін айтады.

Қорытындылай келе, өзінің бар ғұмырын қазақ балаларының оқуына білім көкжиегін арттыруға арналған Алаш мұғалімі ретінде атқарған қызметі айрықша рөл атқарады. Ол тек мұғалім ғана болып қоймай, оқулық шығарып, сол оқулық негізінде білім бере жүріп, өзі қызмет еткен өңірдің саяси ахуалына да араласып саяси көзқарастарын білдіріп отырған. Х. Сәрсекеевтің тұлғасы әлі толық қарастырылмаған, көлеңке тартқан тұстары көп. Ол өз ұлты үшін жан беріп, бар саналы ғұмырын ағартушылық жолға арнаған тұлға.

Әдебиет:

- 1.«Қазақ» газеті. 1913 жыл \ Құрас.: С.О. Сұмағұлова, Ғ.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. - 480 бет.
- 2.Алаш көсемсөзі: Жер мәселесі. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2014. Т. 1. – 400 бет.
- 3.Алаш көсемсөзі: Дін мәселесі. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2014Т. 3. - 400 бет.
- 4.Зайсанский Учетная карточка № 156
- 5.Ж.Сәрсенов естелігінен 10\X\1974

"THE ROLE OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN GAME MODELING FOR THE TRAINING OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS"

Assylbekova A, Master student of Foreign languages department, Faculty of Philology, Shakarim University Semey, Kazakhstan

Kalimova Zhibek, Candidate of Philological Sciences, Faculty of Philology, Shakarim University Semey, Kazakhstan

Аңдатпа: Бұл мақалада болашақ шет тіл мұғалімдеріне білім беру үшін мультимедиялық технологияның ойынды модельдеудегі рөлі және болашақ шет тіл мұғалімдеріне ойын негізіндегі модельдеу арқылы білім берудегі мультимедиялық технологияның маңыздылығы қарастырылады. Мақалада мультимедиялық элементтерді оқу үдерісіне кіріктіру әдістері, сондай-ақ

болашақ шет тілі мұғалімдерін оқыту үшін ойын үлгілерін пайдаланудың тиімділігі қарастырылған.

Аннотация: В этой статье рассматривается роль мультимедийных технологий в моделировании игр для обучения будущих учителей иностранных языков и важность мультимедийных технологий в обучении будущих учителей иностранных языков через игровое моделирование. В статье обсуждаются методы интеграции мультимедийных элементов в учебный процесс, а также эффективность использования игровых моделей для подготовки будущих учителей иностранных языков.

Annotation: This article examines the role of multimedia technology in game simulation for the education of pre-service language teachers and the importance of multimedia technology in the education of pre-service language teachers through game-based simulation. The article discusses methods for integrating multimedia elements into the educational process, as well as the effectiveness of using game models for training future foreign language teachers.

Түйінді сөздер: Мультимедиялық технологиялар, оқыту ойындары, коммуникация дағдылары, Білім берудегі инновациялар, электрондық оқулықтар, оқуға мотивация, оқыту тиімділігі.

Ключевые слова: Мультимедийные технологии, обучающие игры, Коммуникативные навыки, инновации в образовании, электронные учебники, мотивация к обучению, эффективность обучения.

Keywords: Multimedia technologies, Game simulation, Interactive teaching methods, Communication skills, Innovations in education, Electronic textbooks, Motivation to learn, Effectiveness of training.

Introduction

Modern education is in a constant state of change and adaptation under the influence of technological progress and social demands. In this dynamic environment, innovative teaching methods, particularly multimedia technologies and gaming simulations, play a key role. These methods not only attract the attention of students, but also significantly enrich the learning process, increasing its efficiency and effectiveness.

In the modern world of education, multimedia technologies and game modeling are becoming an integral part of the learning process. In the context of training future foreign language teachers, the use of multimedia technologies in combination with game modeling can significantly improve the quality of education and develop students' professional skills.

This article is devoted to considering the role of multimedia technologies in the context of game modeling in the training of future foreign language teachers.

Significance

The significance of the role of multimedia technologies in game modeling for the training of future foreign language teachers lies in their ability to enrich the educational process and increase its efficiency. The use

of multimedia technologies allows for the creation of interactive and engaging learning materials that promote active student participation and the development of their language skills. In addition, game simulations allow students to apply their acquired knowledge to real-life situations and develop communication skills, which is an important aspect of their preparation for teaching.

Multimedia technologies cover a wide range of tools and resources that can be used in education to enrich the learning process. Here are the common multimedia technologies:

Interactive whiteboards (IWB): Interactive whiteboards allow teachers to create interactive lessons that include images, text, audio, and video. With their help, you can create dynamic lessons and attract students' attention. **Presentation software:** Programs like PowerPoint, Prezi, and Keynote allow you to create multimedia presentations that can include images, audio, video, and animation.

Video and Audio Materials: The use of video and audio materials allows students to hear and see language structures, accents, and cultural aspects, which enhances their understanding and retention. **Multimedia interactive textbooks:** Electronic textbooks, or interactive learning programs, available on tablets, computers, or other devices, offer a variety of learning materials, including text, audio, video, activities, and games. **Online Resources and Web Platforms:** There are many online resources and web platforms that offer learning materials in various languages, including lessons, games, tests, and multimedia textbooks.

Aim

The aim of this article is to explore the role of multimedia technologies in game modeling for the training of future foreign language teachers. We aim to analyze the effectiveness and impact of these methods on the professional development of students and identify their advantages and challenges in the educational process.

Literature review

The literature review allows us to see that the role of multimedia technologies in education is becoming increasingly important. Research shows that the use of multimedia resources in the classroom helps to increase student motivation, improve learning, and develop key skills such as communication competence and critical thinking. On the other hand, game-based simulations have proven effective in education by providing students with the opportunity to apply their acquired knowledge in interactive scenarios that simulate real-life situations. This approach contributes to a deeper assimilation of the material and the formation of practical skills necessary for successful work as a foreign language teacher.

Based on the literature review, we can conclude that the integration of multimedia technologies and game modeling into the educational process has enormous potential for improving the quality of training of future foreign language teachers.

Research methodology

To achieve this goal, we use a mixed research method, including both quantitative and qualitative data analysis. A survey will be conducted of students studying methods of teaching foreign languages using multimedia technologies and game modeling. In addition, interviews will be conducted with teachers who have experience using these methods in their practice. For a study examining the role of multimedia technology in game-based simulations for the preparation of pre-service foreign language teachers, the research methodology may include several key components:

Research Design: Determine the overall design of the study, whether it is a qualitative, quantitative or mixed methods study. Given the nature of the topic, a mixed methods approach, combining both qualitative and quantitative methods of data collection and analysis, may be useful.

Sample: Identify the target group, which may include future foreign language teachers or students in language education programs. Determine the sampling method and sample size.

Data collection:

Surveys/questionnaires: Develop survey instruments to collect quantitative data on participants' perceptions, experiences and attitudes towards the use of multimedia technologies and game-based simulations in language education.

Interview: Conduct interviews with participants to gain greater insight into their experiences, challenges, and successes in the field of multimedia technology and game simulation.

Observations: Observe language teaching classes or instructional sessions that use multimedia technology and game simulations, noting interactions between students and instructors and the effectiveness of these tools in facilitating learning.

Data analysis:

Quantitative Analysis: Analyze survey responses using statistical methods such as descriptive statistics, correlation analysis.

Qualitative analysis: Perform a thematic analysis to identify recurring themes, perspectives, and experiences related to the use of multimedia technologies and game-based simulations in language education.

Triangulation: Compare and contrast results from different data sources (e.g., surveys, interviews, observations) to ensure the validity and reliability of the results.

Presentation of Findings: Present research findings in a clear and organized manner, using tables, graphs, and narratives to convey key findings and conclusions from data analysis.

In order to find out about the role of multimedia technologies in game modeling for the training of future foreign language teachers, an analysis was carried out in the form of a survey. The survey was in google format.

<https://forms.gle/Gm7uKf3gF76RuZ9W9>

After analyzing the responses to the proposed survey, the following important aspects can be highlighted:

Positive attitude towards multimedia technologies: The majority of respondents expressed confidence that multimedia technologies can enrich the learning process, make it more interesting and accessible. This indicates widespread recognition of the role that these technologies play in modern education.

Support for the use of game-based simulations: The majority of respondents had experience with game-based simulations in foreign language teaching and were positive about its effectiveness. They emphasized that the games helped students improve their language skills and motivation to learn.

Perceived benefits of using game-based simulations: Respondents identified a number of benefits of using game-based simulations to prepare future language teachers, including developing communication skills, language and cultural understanding, and stimulating creative thinking and adaptability.

Challenges in using multimedia technologies and game simulations: Respondents noted several challenges, such as limited access to technical resources, lack of time to prepare and adapt game materials, and the need to teach students the basics of technology.

Effectiveness of multimedia technologies and game simulations: The majority of respondents believed that multimedia technologies and game simulations significantly improve the effectiveness of language teaching compared to traditional methods. This indicates a high appreciation of these methods among teachers and students.

Changes in the learning process: Respondents noted positive changes in the process of teaching foreign languages through the use of multimedia technologies and game modeling, such as improving student motivation, increasing their interest in the learning process and deeper and more productive mastery of language skills and cultural knowledge.

Individualization of learning: Multimedia technologies make it possible to adapt educational material to the individual needs of students.

This allows each student to learn at their own pace and level of understanding.

Developing Communication Skills: Game simulations provide students with the opportunity to practice their language skills in real-life communication situations. This helps to develop their confidence in using a foreign language and improve their communication skills.

Engaging learning experience: Game-based simulations make learning more interesting and exciting for students. Games allow them to interact with educational material in a playful way, which contributes to more effective learning.

In general, the use of multimedia technologies and game modeling in teaching foreign languages can significantly improve the quality of education, making it more accessible, interesting and effective for students of various ages and levels of training.

Discussion

The use of available technologies in game simulation for the training of future foreign language teachers is a promising approach that can significantly enrich the educational process and increase its effectiveness.

Benefits of multimedia technologies and gaming simulation.

The results of our study confirmed that the use of multimedia technologies in game modeling helps to intensify the learning process and increase student motivation. Interactive educational materials created using multimedia technologies make learning more fun and accessible, which contributes to deeper and more productive learning. Game simulation allows students to apply acquired skills and knowledge in real-life situations, developing communication and interpersonal competencies.

Challenges and problems

However, despite the significant advantages, the use of multimedia technologies and game modeling is also accompanied by a number of challenges and problems. Some students may have difficulty with the technical aspects of working with multimedia resources, and teachers need additional training to effectively use these methods in educational practice. In addition, different competency levels and student preferences need to be taken into account when creating learning materials.

Conclusion

In modern education, the role of multimedia technologies in game modeling for the training of future foreign language teachers is becoming increasingly significant and necessary. Our study confirmed that these methods not only enrich the educational process, but also contribute to the effective acquisition of knowledge and the development of professional skills of students.

It is important to note that the successful use of multimedia technologies and game modeling requires a comprehensive approach and integration of various methods and tools. Teachers must have opportunities for professional development and support to effectively use these methods in educational practice.

Despite the challenges and difficulties that the educational community may encounter when introducing multimedia technologies and game modeling, their importance for improving the quality of education and training of future foreign language teachers is undeniable.

References:

1. Gee, J.P. (2007). Good Video Games and Good Learning: Collected Essays on Video Games, Learning and Literacy. New York: Peter Lang Publishing.
2. Prensky, M. (2001). Digital Game-Based Learning. New York: McGraw-Hill.
3. Steinkuehler, C., & Duncan, S. (2008). Scientific Habits of Mind in Virtual Worlds. *Journal of Science Education and Technology*, 17(6), 530-543.
4. Squire, K. (2006). From Content to Context: Videogames as Designed Experience. *Educational Researcher*, 35(8), 19-29.
5. Shaffer, D. W., & Gee, J.P. (2005). Before Every Child is Left Behind: How Epistemic Games can Solve the Coming Crisis in Education. *Wired Magazine*, 13(2), 1-5.
6. Gee, J.P. (2003). What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy. *Computers in Entertainment (CIE)*, 1(1), 1-4.
7. Boyle, E. A., Hainey, T., Connolly, T. M., Gray, G., Earp, J., Ott, M., & Lim, T. (2016). An update to the systematic literature review of empirical evidence of the impacts and outcomes of computer games and serious games. *Computers & Education*, 94, 178-192.
8. Papastergiou, M. (2009). Digital Game-Based Learning in high school Computer Science education: Impact on educational effectiveness and student motivation. *Computers & Education*, 52(1), 1-12.

МЕМЛЕКЕТАРАЛЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ОҚЫТУ ҚҰЗІРЕТТІЛІК АЯСЫНДАҒЫ ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Атбайлар Балжан Нұрсұлтанқызы

Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті

*Ғылыми жетекші; оқытушы-сарапшы **Күльбаева Б.Т.***

Жаһандану мен мәдени алмасу барған сайын маңызды болып отырған қазіргі әлемде мәдениетаралық коммуникациялық құзыреттілік негізгі дағдыға айналды. Бұл басқа мәдениет өкілдерінің құндылықтарын, дәстүрлерін және қарым-қатынас ерекшеліктерін

ескере отырып, олармен тиімді қарым-қатынас жасау және қарым-қатынас жасау қабілеті. Дегенмен, бұл мамандықты меңгеру қиын болуы мүмкін, өйткені ол тек білімді ғана емес, сонымен қатар практикалық тәжірибені де қажет етеді. Биылғы жылы ойын технологиялары мәдениетаралық және коммуникативті құзыреттілікті дамытудың қуатты құралы болып табылады. Ойындар тәжірибе мен оқу үшін қауіпсіз ортаны құра отырып, басқа мәдениеттермен қарым-қатынас пен өзара әрекеттесудің әртүрлі параметрлерін имитациялауға мүмкіндік береді. Қазіргі заманғы ойын технологиялары осы маңызды құзыреттілікті дамытуға ықпал ететін бірнеше жолдар: **1. Эмпатия және мәдени бейнелерді түсіну:** Ойындар ойыншыларға әртүрлі мәдениеттердің кейіпкерлерінің рөлдерін алуға және әртүрлі мәдени жағдайларды бастан кешіруге мүмкіндік береді. Бұл эмпатия мен мәдени түсіністікті дамытуға көмектеседі, принципті ойыншылар кейіпкердің атынан ойлайды және әрекет етеді, олардың мәдени контекстін елемейді. **2. Жақсартылған тіл дағдылары:** Көптеген ойындар әртүрлі елдердің ойыншыларымен және әртүрлі тілдегі мәдениеттермен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді. Бұл сіздің тіл дағдыларыңызды жақсартуға және шет тілінде тиімді сөйлесуді үйренуге көмектеседі. **3. Қарым-қатынас стратегияларын әзірлеу:** Ойын жағдайлары күнделікті сөйлесулерден бастап қақтығыстарды басқаруға дейінгі әртүрлі қарым-қатынас жағдайларын жеңілдетеді. Ойыншылар басқа мәдениеттердің кейіпкерлерімен тиімді әрекеттесу үшін әртүрлі коммуникациялық стратегияларды әзірлеуі және жүзеге асыруы керек. **4. Стереотиптер мен біржақтылықты жеңу:** Ойындарда көбінесе ойыншыларға басқа мәдениеттерге стереотиптер мен бейімділіктерді тануға және жеңуге көмектесетін әр түрлі кейіпкерлер мен әңгімелер бар. **5. Ынтымақтастық және топтық жұмыс:** Көптеген ойындар проблеманы бірлесіп шешуді және әртүрлі мәдениеттердің ойыншылары арасындағы ынтымақтастықты қамтиды. Бұл топтық жұмыс дағдыларын дамытуға және басқа мәдениеттер туралы білуге көмектеседі. **6. Белсенді қатысу және мотивация:** Оқытудың ойынға негізделген тәсілі мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті меңгеру процесін қызықты әрі тартымды етеді, бұл материалды тереңірек және тиімді меңгеруге ықпал етеді. Жалпы, ойын технологиялары тек үгіт-насихатпен күрес құралы ғана емес, сонымен қатар мәдениетаралық коммуникативті құзыреттіліктерді оқыту және дамыту құралы болып табылады. Білім беруде ойындарды пайдалану осы маңызды дағдыны оқытуды айтарлықтай жақсартып алады және өскелең ұрпақты көп мәдениетті әлемде табысты өзара әрекеттесуге дайындайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жұмаева Э.С. Ағылшын тілін оқытудағы жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігі. — Қызылорда: Санат, 2012.
2. Бакишева Л.Б. Шетел тілі сабағында ойын технологиясын қолдану // Мектептегі шет тілі–Иностранний язык в школе. — 2011.
3. Гальцова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. - 3-е изд., стер. - М.: Академия. – 2006.
4. <https://edu.gov.kz/en/state-program-of-education-and-science-development-for-2016-2019-2/>

ГУЛАГ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУҒА ТИГІЗГЕН ЗАРДАБЫ

Н. Е. Аяпберген

Павлодар педагогикалық университетінің магистранты, Павлодар қ,

А.М. Садыкова

*ғылыми жетекші: PhD доктор, тарих ғылымдарының докторы,
Павлодар қ,*

Аңдатпа: «ГУЛАГ жүйесі және оның демографиялық дамуға тигізген зардабы» атты мақалада ГУЛАГ-тың қоғамға тигізген әсері мен тарихи жағдайлары жан-жақты талданады. Автор бұл жүйенің пайда болуы мен дамуын, оның жеке өмірге және әлеуметтік динамикаға әсерін егжей-тегжейлі көрсетеді. Мақалада бұл жүйенің және жалпы ХХ ғ., азамат соғысы, Бірінші дүниежүзілік соғыс секілді оқиғалар желісінің халық демографиясына әсері зерттелді.

Аннотация: В статье «Система ГУЛАГа и ее негативные последствия для демографического развития» всесторонне анализируется влияние и исторические условия ГУЛАГа на общество. Автор подробно описывает возникновение и развитие этой системы, ее влияние на личную жизнь и социальную динамику. В статье исследуется влияние этой системы и всей совокупности событий XX века, Гражданской и Первой мировой войн на демографию населения.

Abstract: The article 'The Gulag system and its negative consequences for demographic development' comprehensively analyses the impact and historical conditions of the Gulag on society. The author describes in detail the emergence and development of this system, its impact on personal life and social dynamics. The article explores the impact of this system and the whole network of events of the 20th century, the Civil War, and the First World War on the demography of the population.

Түйін сөздер: ГУЛАГ, Кеңес Одағы, репрессия, лагерьлер, саяси тұтқындар, жазалау жүйесі, ГУЛАГ құрбандары, идеология, демография.

Ключевые слова: ГУЛАГ, Советский Союз, репрессии, лагеря, политические узники, карательная система, жертвы ГУЛАГа, идеология, демография.

Key words: GULAG ,Soviet Union, repressions, camps , political prisoners, punitive system, Gulag victims, ideology, demographics.

Кеңес үкіметінің кезінде орын алған жан түршігерлік тоталитаризмнің салқыншағы ретінде біз ГУЛАГ лагерьлер жүйесінің орнауын айта аламыз. Капиталистік буржуазияға қарсы болған коммунистік Карл Маркстің идеологиясымен, “Қызыл террор”, яғни таптарды жою, буржуа өкілдерін қоғамнан шығару немесе беделін түсіру науқаны орын алды. 1918 жылдан бастап, Кеңес үкіметі орнағаннан В. И. Лениннің, Троцкидің және т.б. адамдар саясатта өзгертулер әкелді. Қазақстан территориясында одан шет қалмады, мысалы, деректерде 22 ГУЛАГ лагерь жүйесіне тиесілі Карлаг, Алжир, Степлаг, Дальлаг, Особлаг деген еңбекпен түзету колониялары салынды. Олар жалпы екіге бөлінді “ИТЛ”, “ИТК”. Біріншісі исправительно-трудовой лагерь болса, келесі исправительно-трудовая колония. Осы лагерьлер жалпы алғанда 1929 жылы құрылды.

Павлодар облысында, Панинлаг ЛО, Екібастұзда Дальлаг, № 11 Особлаг, Майкаин ЛО болды, Павлодарлаг лагерьінде 8680 адам 01.01.57 жылғы санақпен жұмыс жасаған [1, 122 бет.].

Дильманов жергілікті тарихшы айтуынша лагерьлердің пайда болуы периодтарға бөлінеді. 1-ші 1930-32, 2-ші 1933-34, 3-ші 1941-45, 4-ші 1946-56 жылдар аралығын қамтиды.

Жалпы Сталин кезеңінде 1937-38 жылдары 600 мыңнан аса адам ГУЛАГ лагерьлер жүйесіне орналастырылды. Ең басты мемлекет үшін саяси жақтас еместерді саясаттан алып тастау, келесіде солардың арқасында социализм құру. Еңбекпен өтеу 20-25 жылғы мерзімдерге дейін барған, ауыр жұмыстарға жұмсалған адамдар, көбі сонда жаман тұрғыдағы антисанитария, тамақ жетіспеу мен 12-сағаттық жұмыстардан қаза тапқан, және көп азаматтар атылған еді.

Екінші кезең деп Сталин қайтқаннан кейін кезең соңғы ГУЛАГ жүйелерінің уақыты деп қарастыра аламыз, Қазақстан территориясында 22- ден көп лагерьлер жүйесі болған деп тарихшылар жазады, бірақ ол хронологиялық жіті қараумен анықталуы тиіс, яғни Ұлы Отан соғысы кезеңінде орын алған кейбір лагерьлер Қазақстан территориясына уақытша көшірілген еді.

Атлас ГУЛАГа деген кітапта 1954 жылы Никита Сергеевич Хрущевқа берілген құжатта қанша адам қамалғаны қаншасы атылғаны көрсетілген. Осы кезеңде ЧВК, НКВД, ОГПУ деген халықты бақылайтын, жала жауып, мемлекетке кері әсер етушімен күрес жүргізу барысында, ату жазасына сот үкімсіз беретін ұйымдар болды.

Қазақстан аумағын зерттеу ХХ ғасырдың 30-х жылдарында интенсивті жүргізілді, оған себеп бүкіл Кеңес одағындағы шикізат бар жерлер аумағында лагерьлер жүйесі пайда болған. Осы шикізатты

тұтқындар өндіріп, экономиканы жоспарлы межеге дейін өсіруді орындап отырған. Адам капиталы арқылы тез уақытта мемлекет дәрежесін көтеру жасалды. Келесі дәйектер, 1929-1930 жылдары Қарағанды ауданында геологиялық барлау жұмыстары кезінде ірі тас көмір ошағының бар екені мәлім болды. Тәжірибелі кокстау арқылы коксты дом пештеріне арнайы жасау іске асырылды. Сонымен 1931 жылы Қарағанды көмір алабы бүкілкенестік ауқымды құрылысқа айналды.

1934 жылы құрылған НКВД халықты күшпен басу құралы ретінде қолданылған, кейін экономикалық-шаруашылық функцияларды қамтыды. Қарағанды темір жолын салу кезінде 30-мың кәмпескеленген адамдар, еңбекпен өтеу лагерьлерінде жұмыс жасады. Қарағанды лагері НКВД бойынша 42 лагерь арасында 9-ы орында тұрған. Карлагты 1931-1959 жылдары жалпы алғанда 800.000 мың адам өтті. [2, 22-23 бет.]

Лагерьлер жүйесінде өмір кешкен адамдар көптеген психоэмоционалды қиындықтарды бастан өткерген. Оны біз мемуарлардан көре аламыз, адамның дофаминдік байланыстарын бұзылғандықтан, өзіне қол жұмсау фактері де болған. Мысал келтіретін болсақ, «Известия» газетіне жолдалынған хаттың жолдарында. Қамаудаға Н.И.Иванов жазуы бойынша: «Там варварски отнимают человеческую жизнь. Ни один гитлеровец, американец в Корее и ни один первобытный варвар не подвергал человека экзекуциям, как над советскими заключенными в местах заключения... Ни один писатель и поэт не сможет описать это варварство, что происходит в советских лагерях». Осындай хаттарды зерттеу арқылы біз, документтерден бөлек адамдардың өз басынан өткенін үкімет көздерінен айырмашық жағын ашып көруге болатынын білдік [3, 165 бет.]

1918 жылы Ленин қала манындағы адамдарды лагерьлерге «қауіпті», «сенімсіз» азаматтарды қамау жайлы қаулы жасады. Патша үкіметінің қоғамындағы таптары қолға түсті. Бірінші дүниежүзілік соғысқа белсене қатысқан азаматтарда, егерде тегін өзгертпей жүрген жағдайда немесе партияға қарсы деген әрекеттер жасаса көбіне шеңнен алынып, армия қатарынан кететін. Ол өз кезегінде Ұлы Отан соғысы барысында сарбаздарды қайта даярлау кезінде, адам капиталының, яғни үлкен дәрежелі армия қолбасшыларының болмауына әкелді, қайта командирлерді жасақтауды мәжбүрледі.

1921 жылы 34 губернияда 84 лагерь жұмыс жасады. Сталин кезінде еңбекпен өтеу арқылы мемлекеттегі индустриализацияны көтермекші болды. 1941-50 жж. ГУЛАГ жүйесі едәуір экономикада орын алды. Лагерь жүйесі кезінде өзінің әдебиеті, жаман, жақсы адамдар бейнесін жасап шығарды. Жалпы әлеуметтік тұрғыда үлкен

дақ қалдырды [3, 14 бет]. Адамдардың бостандығы тапталып, еркін өмір сүре алу құқығын шектеген мемлекет, сонын есебінен халықтың өкіметтен деген қорқынышы туындады.

1918 жылы 2 қыркүйекте «Қызыл террор» құпия қаулысы шықты. «...Арестовать, как заложников, крупных представителей буржуазии, помещиков, фабрикантов, торговцев, контрреволюционных попов, всех враждебных советской власти офицеров и заключить всю эту публику в концентрационные лагеря, установив самый надежный караул, заставляя этих господ под конвоем работать» [4, 7 бет.].

Архипелаг Гулаг кітабында Маркс пен Лениннің буржуазия машинасын бұзу керек, оның орнына шұғыл жаңа құру керек деген мақсат қойған. Біріншіден, армия құрылды, екінші полиция, және түрме салынды. Қазан төңкерісінен Владимир Ильич осы бойынша нақты жұмыс жасай бастады. 1917 жылдың желтоқсан айында мүлік тәркілеуін, түрмеге қамау, фронтқа жіберу және бүкіл заңға бағынбағандарды міндетті жұмыс деген жазаларды шығарады. Статистик Кургановтың зерттеуі бойынша 1917 жылмен 1959 жылдар аралығында соғыс есебінен қайтқандарды санамаса 67.000.000 адам деп жазады. Ол аштық, террористік ланкестік, лагерьлердегі өлім-жітімнің көбеюі, туу көрсеткішінің төмендеуі [5, 7-8 бет.].

Саяси қуғын - сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның материалдары XX ғасырдың 20-50 жылдары кітабында Павлодар облысы ГУЛАГ (ЛБД) бойынша қаулылар бекітілген және өлкедегі Кеңес лагерьлері бойынша тың ақпарат көзі болып саналады. № 98 Қаулы ОТК (Орталық Түзету Комитеті) және ХКК КСРО (Халық Комиссарлар Кеңесі) 5-ші қараша 1934 жыл, Мәскеу қаласы. Ішкі істер халық комиссариаты (ІХК), яғни НКВД құрылғалы бері 1934 жылы 10 шілдеде, ұйымға біраз құқық берілді, тоқталала кетейік:

- a) ІХК берген тізім арқылы 5-жылға дейін жер аудару;
- b) 5-жылға елді мекеннен шығару, астанада тұрмау;
- c) Еңбекпен-түзеу лагерьлеріне қамау 5-жылға дейін;
- d) Шетелдік бағыныштыларды қоғамға қауіп әкелетіндерді Кеңес аумағынан шығару; деген қаулы өз күшіне іе болды. Жалпы алғанда осы қаулы жүйелі түрде жазылған, Отанын сатқандардың әйелдерін репрессияға ұшыраты, одан қалғаны қамауды, тінтуді жүргізу, сол әйелдердің балаларын қамау, емшектегі балалардың аналарымен бірге баруы, 1-1,5 жастағы балалар үйіне жіберілді. Және ары қарай осы балаларды бақылау операциялары жүрді [6, 166-169 бет]. Павлодар ИТЛ 1955 жылы пайда болды тексеріс кезінде 6 лагерлік бөлінісі

жұмыс жасады. 25 мамыр 1956 жылғы кезең бойынша 7274 адам (үшінші кварталда 16,000 мың адамға дейін өсті) [6, 192-193 бет].

Жалпы КАРЛАГ Орталық Қазақстанның адам тұрмайтын дерінде пайда болды деу қате, Бүкіл лагерьге тиесілі аймақта 4000 қазақ киіз үйлері орналасып, 80,000 мың адам өмір сүрген. 1200 орыс, неміс, украин халықтарының аулалары болған. Жергілікті халықты өз жерлерінен көшіріп, қамаудағы адамдарды жайғастырып, темір жол, әскери казармалар, басқармаға үй салу жұмыстарын жасады [7, 26 бет].

Біздің зерттеуіміз ендігі таңда статистикалық сипатта өрбіді, Кургановтың мәліметтеріне сүйене келіп, өзіміздің КСРО-дағы болжамды көзқарасымызбен бөлісуді жөн көрдік. Қосымшадағы Кесте-1 ге көз жүгіртетін болсақ, біз, егерде I дүниежүзілік соғыс болмаған күнде, 1920-33 жылдардағы аштық, ГУЛАГ лагерьлер зындаңы болмаған түрдегі болжамды статистиканы жасап отырмыз. 1914 жылдан бастап I-ші дүниежүзілік соғысқа дейінгі халық санын алып, келесі 45 жылда болған басты демографияның тоқырау жерлерін алып қарастырдық, нәтижесінде осындай мәліметтерге қол жеткіздік, ол, 45-жыл ішінде статистика бойынша, өлім-жітімді бірге алсақ 43 млн адам қосылған екен. Егерде үлкен демографиялық толқулар болмаған таңда, КСРО аумағында 1959 жылда 321 миллион адам өмір сүруі керек деген статистикалық қорытындыға келдік. Егерде біз 1959 жылғы санақтағы факт бойынша қарастыратын таңда, зерттеуіміз оң емес сальдоны көрсетеді. Ал болжам іс жүзінде болса, біз оң сальдоға келу керектігін аңғарамыз. Яғни +113,000,000 миллион адам Кеңес Одағында 1959 жылы өмір сүруі мүмкін еді деген ойға келдік.

«КСРО халқының 1959 жылдағы болжамды оң сальдосы»

Кесте- № 1

1897 ж Санақ бойынша факт	1914 ж Санақ бойынша факт	1926 ж Санақ бойынша факт	1937 ж Санақ бойынша факт	1959 жыл Санақ бойынша факт	Осу болжамды	Шама мен жылы на осу
126,411,736 адам	165,700,000 адам	147 000 000 адам	162 000 000 адам	208,800,00 0 адам	165+48 = 213 млн 1914 жыл = 45 жыл 1959 жыл	Жылы на +2,4 милли он
Өсуі немесе кемуі	+40,1 миллион	-18.000.000 адам	+15.000.000	+46 миллион	45 жыл *2,4 млн жылына = 108 млн, 108 + 213 млн адам= 321 млн 1959 мүмкін	
Арасы жыл	17 жыл	12 жыл	11 жыл	22 жыл		

«Басты демографиялық сальдоның төмендеу кездері мен адамдар саны»

Кесте- № 2

Азамат соғысы	ГУЛАГ	Аштық	Ұлы Отан соғысы -	Қанша млн
-13,000,000 миллион	-800,000 мың	-8,000,000 миллион адам	-26,6 миллион	- 48,4 миллион
1918-23	1921-1953	1932-33	1941-45	

Қорытындылай келе, статистикамен зерттеуіміз бойынша КСРО-ның саясатының өз азаматтарының қатарын қатты азайтқаның көре аламыз. Және биліктің оппозициядан арылуын, жалпы қарама-қайшылықты таптық.

Сонымен қатар 2020 санақпен қарайтын болсақ КСРО 1959 жылдан 1991 жыл, 32 жыл ішінде тек, 72 млн адам ғана қосылған екен, жалпы есептесек ол, 384 ай. 32 жыл көбейтеміз 12 айға, 72 млн халықты біз бөлеміз 384 айға, онда 12 айда шамамен 187 500 адам туылады екен, өлімді санамасақ.

Яғни КСРО құлдырағаннан Орталық Азия мемлекеттерінде халық саны өсе батады, ал Ресей, Украина, Молдова, Литва және т.б. елдерде керісінше тенденцияны көреміз. Ол жағдай халықтардың көшуіне, соғыстар, конфликтарға, адамдардың әлеуметте қиын жағдайда өмір сүруіне байланысты деген қорытындыға келдік. Отбасыларда КСРО кезенінде 5-10 бала емес, 2-3 бала отбасына болу да әсер етеді, яғни ол әлемдік тенденция, қаржылық төменділік, әлеуметтік қамсыздану нашар және т.б. факторлар деп қорытындылаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ivanova G. et al. Атлас ГУЛАГа: Иллюстрированная история советской репрессивной системы //(No Title).
- 2.Калыбекова М. Ч., Кудайбергенова А. И. Концентрационные лагеря на территории Казахстана в 30-50-е годы XX века //Norwegian Journal of Development of the International Science. – 2019. – №. 35-3. – С. 21-24.
3. Иванова Г. М. ГУЛАГ в системе тоталитарного государства //Доклады Института российской истории РАН. – 1997. – №. 2. – С. 163-188
4. Эпплбаум Э. Гулаг. – Litres, 2015.
5. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ, т. 2. - М.: ИНКОМ НВ, 1991 432 с.
- 6.А.С. Аманова, К.И. Дошанова, Ж.Д. Кабиденнова, Н.А. Кубик, З.А. Сабданбекова, А.М. Садыкова, А.М. Сыздыкова, А.М. Турлыбекова / Под общ. Ред. **Е.Т. Карина.** Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий

(20-50 годы XX века). Т. 17: Политические репрессии в Павлодарском регионе: трагедия народа. Сборник документов и материалов. - Астана, 2022. - 336 с.

7. Шаймуханова С. Д. и др. Создание и функционирование на территории региона исправительно-трудового лагеря особого назначения «Карлаг» // International scientific review. – 2019. – №. LVI. – С. 24-28.

«ВОПРОСЫ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАММАТИКИ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ»

Б.Е. Кайкенова

магистрант Торайгыров университета.

Аңдатпа. Бұл мақала ағылшын тілін оқыту контекстінде функционалды грамматиканың теориялық негіздеріне шолу жасайды. Автор функционалды грамматиканың негізгі ұғымдарын, оларды қолдану мен зерттеу салаларын, тілді заманауи оқытудағы функционалды грамматиканың рөлін қарастырады, сондай-ақ осы бағыттың дамуына елеулі үлес қосқан ғалымдардың үлесін талдайды. Мақаланың практикалық бөлімінде функционалдылық принципін ескере отырып, қазақ мектептеріндегі 5-7 сыныптарға арналған ағылшын тілінің оқу бағдарламалары талданады. Зерттеу оқу бағдарламаларының мазмұнын, оқыту әдістемелерін талдау, шынайы материалдарды пайдалану және оқу нәтижелерін бағалау арқылы жүзеге асырылды.

Аннотация. Данная статья представляет обзор теоретических основ функциональной грамматики в контексте обучения английскому языку. Автор рассматривает ключевые понятия функциональной грамматики, сферы их применения и исследования, роль функциональной грамматики в современном обучении языку, а также разбирает вклад ученых внесших значимый вклад в развитие этого направления. В практической части статьи анализируются учебные программы английского языка для 5-7 классов в казахских школах с учетом принципа функциональности. Исследование осуществлялось путем анализа содержания учебных программ, методик преподавания, использования аутентичных материалов и оценки результатов обучения.

Annotation. This article provides an overview of the theoretical foundations of functional grammar in the context of English language teaching. The author examines the key concepts of functional grammar, the scope of their application and research, the role of functional grammar in modern language teaching, and analyzes the contribution of scientists who have made a significant contribution to the development of this field. In the practical part of the article, the English language curricula for grades 5-7 in Kazakh schools are analyzed, taking into account the principle of functionality. The research was carried out by analyzing the content of curricula, teaching methods, using authentic materials and evaluating learning outcomes.

Түйінді сөздер. Функционалдық грамматика, ағылшын тілі, оқыту.

Ключевые слова. Функциональная грамматика, английский язык, обучение.

Keywords. Functional grammar, English, learning.

Изучение английского языка – это не только освоение грамматических правил и словарного запаса, но и приобретение навыков эффективной коммуникации. В этом контексте, понимание функциональной грамматики играет ключевую роль, именно она раскрывает его возможности в реальных общении [1, с. 76].

Функциональная грамматика при обучении английскому языку актуальна в современном образовании, так как она отражает современные подходы к изучению языка, учитывая не только его структурные аспекты, но и функциональное использование в различных контекстах общения. В свете глобализации и растущей потребности в межкультурной коммуникации, понимание функциональной грамматики помогает учащимся развивать навыки эффективного общения на английском языке, что является ключевым в современном мире [2, с. 36].

В процессе изучения английского языка существует две основные парадигмы грамматики: структурная и функциональная. Структурная грамматика фокусируется на правилах и структурах языка, определяя порядок слов, формы и конструкции. С другой стороны, функциональная грамматика анализирует язык с точки зрения его функции в коммуникации. В функциональной грамматике уделяется внимание тому, как языковые элементы используются для выражения значения и воздействия на слушателя.

Такой подход основан на работах ученых, таких как М. Холлидей и Р. Гивенс, выдвинувшие концепцию функциональной грамматики в конце 20 века. Важными аспектами исследования в функциональной грамматике являются роль контекста в понимании языка, функциональные различия между языками и вариативность языка в различных контекстах общения.

В исследовании функциональной грамматики важную роль сыграли такие ученые, как М. Хаспелмат, Ч. Филлипс, А. Томпсон и Г. Крэм, которые внесли существенный вклад в понимание структуры и функций языка в различных контекстах коммуникации, а их работы стали основой для развития современной функциональной грамматики и ее применения в образовании [3, с. 32].

В функциональной грамматике рассматриваются различные аспекты языка, связанные с его функциональным использованием в коммуникации. Это включает анализ роли языковых единиц, их функций в контексте общения, функциональных ролей в тексте или дискурсе, принципов организации языковых структур с учетом их функционального использования, а также принципов функционирования в различных контекстах. Е. Кубрякова выделяла четыре основных принципа, которые формируют новую парадигму в

лингвистике, в дополнение к экспансионизму, антропоцентризму и экспланаторности. Одним из таких принципов является функционализм, который представляет собой особую линию развития. Этот подход, реализующийся в различных научных школах по всему миру, не только предлагает новый взгляд на языковую и речевую системность, но также сохраняет преемственность с предшествующими концепциями. Те же черты характерны и для функциональной грамматики, которая является важной составляющей функциональной лингвистики. Одной из известных отечественных школ функциональной грамматики является петербургская школа А.В. Бондарко. Функциональная грамматика, согласно определению Бондарко, нацелена на изучение и описание функций языковых единиц и закономерностей их функционирования во взаимодействии с разноуровневыми элементами окружающей среды [4, с. 418].

Определяя предмет исследования функциональной грамматики, необходимо подчеркнуть, что оно сконцентрировано на анализе элементов языка и их функциональной значимости в тексте или речи, которое включает анализ функций отдельных слов, фраз, предложений и структур текста с целью понимания, как они способствуют созданию смысла и воздействуют на аудиторию [5, с. 284]. Следовательно, функциональная грамматика имеет важное значение в обучении английскому языку, поскольку помогает учащимся развивать навыки коммуникации и улучшать понимание контекста.

В казахстанских школах принцип функциональности в изучении английского языка реализуется через следующие методы: 1) *Контекстуальное обучение*. Учебные программы ориентированы на создание ситуаций, в которых учащиеся могут использовать английский язык для реального общения. Это включает в себя ролевые игры, диалоги, дискуссии и другие коммуникативные задания, которые помогают ученикам применять свои знания на практике; 2) *Использование аутентичных материалов*. В учебных программах часто предусмотрено использование аутентичных текстов, аудио- и видеоматериалов из англоязычной среды. Это позволяет учащимся погрузиться в реальные ситуации и расширить свой кругозор на английском языке; 3) *Фокус на функциональном использовании языка*. Программы уделяют внимание не только грамматике и лексике, но и тому, как эти языковые элементы используются для выполнения определенных коммуникативных задач. Учащиеся изучают типичные языковые конструкции и выражения, необходимые для эффективного общения на английском языке; 4) *Интеграция навыков*. Обучение включает в себя развитие всех языковых навыков: чтения, письма,

говорения и слушания. Учащиеся работают над интеграцией этих навыков, чтобы успешно общаться на английском языке в различных ситуациях [6, с. 23].

Принципы функционального подхода к изучению английского языка обеспечивают ученикам целый ряд преимуществ и перспектив. Во-первых, такой подход способствует развитию коммуникативных навыков, что делает обучение более практичным и применимым в реальной жизни. Занятия, ориентированные на решение коммуникативных задач, мотивируют учеников лучше учиться, так как они видят практическую ценность своих знаний [7, с. 843]. Кроме того, такой подход помогает студентам лучше понимать и применять языковые структуры и лексику в контексте реальных ситуаций, что повышает их языковую компетенцию.

Принципы функционального подхода к изучению английского языка также способствуют развитию у учеников более глубокого понимания языковых структур и их использования в различных контекстах. Благодаря акценту на практическом применении языка, ученики получают возможность лучше ориентироваться в реальных коммуникативных ситуациях, что придает им уверенности в собственных языковых способностях. Кроме того, такой подход способствует формированию навыков адаптации к разнообразным лингвистическим контекстам, что является важным аспектом в современном многоязычном мире [8, с.192]. Таким образом, принципы функционального подхода не только обогащают языковые знания, но и помогают им стать более гибкими и компетентными в использовании английского языка в различных сферах жизни.

В заключении хотим отметить, что принципы функционального подхода к изучению английского языка в школе представляют собой эффективный метод, который способствует развитию коммуникативных навыков учащихся. Подобный подход акцентирует внимание на практическом использовании языка в реальных ситуациях, что делает обучение более интересным и мотивирующим. Он позволяет учащимся не только освоить грамматические правила и словарный запас, но и научиться применять их для решения разнообразных коммуникативных задач.

Литература

1. Матханова И. П., Карпова Е. В. Инновации в вузовском преподавании: функциональная грамматика на разных ступенях обучения филологов // Сибирский педагогический журнал. 2017. №5.

2. Зацепина Е. А., Белянский Р. Г., Киреева И. А. Методика интенсификации обучения коммуникативной грамматике английского языка в неязыковом вузе //Концепт. – 2020. – №. 1. – С. 25-38.

3. Халикова Л. У. Роль коммуникативной методики в обучении английскому языку //Вестник науки и образования. – 2021. – №. 15-1 (118). – С. 30-33.

4. Широких А. Ю. Сочетание индуктивных и дедуктивных методов в профессионально-ориентированном обучении английскому языку //Перспективы науки и образования. – 2019. – №. 3 (39). – С. 410-422.

5. Латыпова Э. Р. Преобразование традиционного обучения грамматике английского языка //Историческая и социально-образовательная мысль. – 2014. – №. 2. – С. 283-285.

6. Разыкова М. Б., Абдиев К. Р. Принцип функциональности в коммуникативном методе обучения //ученый XXI века. – С. 43.

7. Валеев А. А., Баранова А. Р. К вопросу об обучении в вузе диалогической речи на иностранном языке //Современные проблемы науки и образования. – 2014. – №. 6. – С. 843-843.

8. Боброва Н. Е. К вопросу об обучении иностранному языку как средству коммуникации //Инженерные технологии и системы. – 2008. – №. 3. – С. 190-193.

А.АЛТАЙ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК

Б.Ш.Құралқанова, Н.Ерік
Әлкей Марғұлан атындағы ППУ

Аңдатпа. Мақалада А.Алтай әңгімелеріндегі хронотоп ерекшеліктері талданды. Әдеби мәтіннің көркемдік кеңістігі мен уақытына сюжет пен композицияның әсері көрсетілді. Кеңістіктің уақытқа әсері, уақыттың қозғалыспен тұтасуы сөз болды. Көркем уақыттың көркем шығармада қандай маңызды роль атқаратыны анықталды.

Аннотация. В статье проанализированы особенности хронотопа в рассказах А. Алтай. Показано влияние сюжета и композиции на художественное пространство и времени литературного текста. рассмотрено о влиянии пространства на время, о связности времени с движением. Определено, какую важную роль играет художественное время в художественном произведении.

Annotation. The article analyzes the features of the chronotope in the stories of A. Altai. The influence of the plot and composition on the artistic space and the speed of time of a literary text is shown. It was about the influence of space on time, about the connectedness of time with motion. It is determined what an important role artistic time plays in a work of art.

Түйінді сөздер. Көркем уақыт пен кеңістік, әңгіме, әдеби мәтін, сюжет, композиция.

Ключевые слова. Художественное время и пространство, рассказ, литературный текст, сюжет, композиция.

Keywords. Artistic time and space, story, literary text, plot, composition.

Қазіргі қазақ прозалық шығармаларында модернистік, постмодернистік ағымдар көрініс бере бастады. Адам мен қоғам, адам мен әлем арасындағы қарым-қатынасқа, адам болмысының мәнін, өмірдегі орнын бағамдауға байланысты экзистенциялық дүниетаным шеңбері кең, өмірдің мәнін философиялық тұрғыдан түсінетін кейіпкерлер пайда болды. Ұлттық әдебиеттегі ашыла жазуға, көсіле жазуға заманы мүмкіндік бермеген модерндік әңгіме үлгісі заманауи прозашыларымыз тарапынан қазіргі дәуірде постмодерндік әңгіме үлгісіне айналды. Сондай шығармалардың авторы - Асқар Алтай. Асқар Алтай қазақ әдебиетінде өз стилін қалыптастырған жазушы. Жазған әңгімелерінде қоғамдық тартыс пен қоғамдық шындық айқын да ашық бейнеде көрініс береді. Жазушы Дулат Исабеков: «Асқар нені айтуды емес, қалай айту тәсілін түбегейлі меңгерген, қазақ қара сөзінің бояуын қанына сіңіре білген жазушы» дегені – Асқар Алтайдың шеберлігіне берілеген әділ баға. Оның әңгіме жанрындағы туындылары сәтті әрі оқырманның ықыласына бөленбей қоймайды. «Көкжендет», «Казино», «Альпинист» сияқты әңгімелерін оқыған кез келген кісі бұл пікірмен келісері анық. Ол әңгімелерге заманымыздың ащы шындықтары арқау болып, халқымыз бастан кешкен аянышты әрі күрделі тағдыры жазылған.

Көркем әдебиет нақты ойлаудан қарағанда абстрактылы ойлауды көп қажет етеді. Әр жазушының жазатыны бір қоғам, бірақ оны жеткізу әр жазушының жеке интуициясы мен абстрактылы ойлау қабілетіне байланысты туындыны қызықты етеді. Асқар Алтайдың ерекшелігі авторлық ұстанымына, уақыт пен кеңістік рөлімен түсіндіріледі.

Көркемдік уақыт пен кеңістік – әдебиеттану ғылымындағы мәні терең өзекті мәселелердің бірі. Болмыстағы құбылыстардың барлығын біз осы өлшемдер арқылы ғана бағамдай аламыз. Соңғы жылдары көркем шығармадағы уақыт пен кеңістік мәселесін зерттеген теориялық еңбектер жарық көруде. Орыс әдебиеттануында көркемдік кеңістік пен уақыт турасында алғаш сөз қозғаған ғалымның бірі - М.Бахтин. Ол көркем шығарманың бітіміне лайық өзара байланысқа түсіп, көркемдік қызмет атқаратын уақыт пен кеңістіктің бірлігін «хронотоп» деп атайды. Көркем шығармадағы «хронотоп» немесе «мекеншақ» (Б.Майтанов) ұғымы әлемнің философиялық-логикалық моделін бейнелеу арқылы өтпелі дәуір әдеби процесіндегі терең өзгерістерді пайымдауға мүмкіндік береді. М.Бахтин: «Әдеби көркем шығармадағы хронотоп дегеніміз – уақыт пен кеңістік белгілерінің нақтылы бір бүтіннің табиғатына лайық бірлікте көрінуі. Мұнда уақыт қоюланып тығыздалады, сығылысады. Сөйтіп көркемдігімен көзге түсетіндей дәрежеге жетеді: ал кеңістік болса, шоғырланады, тарихтың,

сюжеттің, уақыттың қозғалысына бағындырылады. Уақыт таңбасы кеңістікте белгіленіп көрінеді. Ал кеңістік уақыт арқылы танылып, уақыт арқылы өлшенеді. Мінеки көркем хронотоп қатпарлардың осылай қиысып, белгілердің осылай қосылып, тұтастануымен сипатталады» [1, 235] – деп анықтама береді.

Жоғарыда Асқар Алтайдың әңгімелеріндегі уақыт пен кеңістік өлшеміннің өзгеше екенін жазған едік, енді соған тереңірек тоқталайық. А.Алтай әңгімелері көбіне оқиғалық мәртебеге ие емес, тек көптеген сюжеттік (портрет, суреттеу, детальдандыру, диалог т.б) толы. Асқар Алтай әңгімелерінде оқиғаны өрістетуге дайындық ретінде фабуланы тежей отырып, "әңгімелеу ағынын" тудыруға дайындық жасайды. «В мировой литературе и культуре XX века самым распространенным становится использование мифопоэтического хронотопа. В мифопоэтическом пространстве художественное время «сгущается» и становится формой художественного пространства, его «четвертым измерением». Художественное пространство, в свою очередь, «втягивается в движение времени», разворачивается в течении времени, становится его неотъемлемой частью. Неразрывность художественного хронотопа в мифологической модели мира обусловлена архаичным представлением о том, что значимость пространства проявляется только в связи с соотношением его с определенным отрезком времени...» [2, 232]. В. Н. Топоров пікірі Алтай шығармаларындағы уақыт пен кеңістік арасындағы байланысты анық түсіндіреді. Яғни кеңістік уақыттың ажырамас бөлігі ретінде көрінеді. Әрине, уақыт және кеңістік сияқты философиялық ұғымдардың көркем әдебиеттегі көрінісін сөз еткенде, назарда болатын басты мәселе – әр қаламгердің өз туындысында жасаған образдар жүйесі, дәлірек айтсақ, автордың адам концепциясына деген қарым-қатынасы. Демек, адам концепциясына көркемөнерде, ғылымда ерекше назар аудару сол адамды түрлі қырынан қарастыруға алып келді: адамның әлеуметтік қыры, философиялық қыры, эстетикалық қыры. Ал бұлайша қарастыру адамның өз ғұмырындағы түрлі қарым-қатынастарға назар аударуға алғы шарттар жасады: адам мен адамның қарым-қатынасы, адам мен қоғамның қарым-қатынасы, адам мен табиғаттың қарым-қатынасы. Ал А.Алтай жасаған образдар өмір мен өлім жайлы ешқандай шарттылықтарды ескермей, өлімді еркіндікпен және бүкіл арпалыстардың нүктесі ретінде көріп, өз арын өмірден жоғары қоя алатын батыл кейіпкерлерді дүниеге әкелді. Мұны біз «Казино», «Лайбаран», «Сібір офицері», «Альпинист» және бұдан басқа да шығармаларынан оңай аңғара аламыз. Бұл авторды Жан Поль Сартр, Албер Камюдың философиясына жүгіне жазғандай эсер қалдырады. Тіпті автор шығармалар

жинағының өзіне «Абсурд әлем новеллалары» - деп атау берген. Алмағайып уақыт, құбылмалы заманның ортасында өзгерген адам мен қайта құрылған қоғамның шимай-шатпағын автор «абсурд» деп яғни, «мәнсіздікпен» теңестіре жазған. Сондай абсурд айқын көрініс тапқан «Шаһид», «Түсік» әңгімелері.

«Шаһид», «Түсік» шығармасында суреттелетін оқиғалардың уақыты, мезгілі нақтылы көрініс табады. Бірақ автор шығармаларының көбі объективті кеңістікке қарағанда, субъективті кеңістікке көп жүгінеді және кейіпкерлер өмірі де осы құпия тенденциялы әлемге қатысты болып баяндалады. Мысалы, Шаһид шығармасында оқиға өліммен арпалысқан адамның кенет ұйқыдан тұрып мең-зең қалыпта, өмір мен өлім арасындағы өзінің жұмбақ күйін түсінбей өз ойларынан өзі шошуымен басталады. «...Қолынан түсе қоймаған қанды жүзі ұстарамен қыл тамақтан батыра, білектегі бар күшті сала орай тағы тартты. ...Өзін жетім лақтай бауыздап жіберсе де, қу жаны қуыс көкірегінен шықпай, санасы да шойын басынан бір сәтке болса да арыла алмай – өз жанын құрбандыққа қидым десе де, өле алмай жатқанын анық түсініп, булығы сезінді...» [3, 25]. Түсінен шошып оянған кейіпкердің күйін автор «піл сүйекті жалпақ та жуан, қашағалы да өрнек айналы төсек үстінен әлдебір құдіреттің күшімен ұшып, тақыр паркеттің үстіне түсіпті...» [3, 25] деп реалды кеңістікке көшіріп, уақыттың нақты қанша болғанын көрсетеді. Яғни, оқиға өтетін объективті кеңістік бірінші – үйдің іші: «... Жеңіл киініп, жұқа шапан жамылып қонақ бөлмеге кірді. Жарықты жақты. Сағат төрт болыпты. Абажадай үйде алпамсадай боп өзі ғана қалыпты...»; екіншісі – субъективті кеңістік, кейіпкеріміздің ішкі жан дүниесі мен еш шектеуі жоқ қиялы, өткен өміріндегі өкініштері жатады; субъективті кеңістік арқылы кейіпкердің қалай жалғыз қалғандығын, қалай елеспен танысқандығын, қалай жауласқандығын, неге жауласқандығын, барлығын дерлік кейіпкердің өз ойынан білеміз. Жалпы шығарма мазмұны субъективті кеңістікке маңыз береді және субъективті кеңістік арқылы біз кейіпкеріміздің кім екенін анықтаймыз. Яғни кейіпкеріміздің шенеунік екенін өзінің ойларынан байқаймыз. Мұнда кейіпкер Шәкәрімнің ұлының өлімін көз алдына елестетіп, өзін онымен салыстырады, өзін көптен бері аңдып жүрген «елеспен» ұзақ диалог құрады, мұның бәрі қиялдағы фантастикалық кеңістікте болғанымен, бұл да бір уақытты құрайды. Автор адам мен елесті сөйлестіру барысында оны дәл осы объективті кеңістікке көшіргендей болады. «...Елес «иесі» болса, әлдебір бөлмелерді аралап, иен үйді арылта қарап, қонақ бөлмесіне жете алмай-ақ қойды. Тістенген күйі бұл да күтті. Шалқайған қалпы қамасқан кірпігін қақпады» [3, 29]. Шын

мәнісінде «елес» кейіпкердің ар ожданы болып шықса ше деген ой оқырманды осы тұста мазалайды. Мысалы, Шәкәрім осыған ұқсас – «Ұждан» әңгімесінде адамдарды тәубасына келтіретін әр адамның арын, ұжданын адам кейіпіне ендіріп, ол да адамдарды ұйқысынан айырып ауру қылды емес пе?! Онда да бай, бағландардың, саудагерлердің әділетсіздігінен халық зардап шеккен болатын, Шәкәрім оларды өз арлары алдында азап шектіріп, ұйқыдан айырған еді, ал Асқар Алтай қазіргі қоғамдағы билікке ұмтылуда ештеңеден тайынбайтын паракор шенеуніктер жайлы, халықты ойламайтын билік, сайқал саясатты міней келе, бір шенеунікті болса да ар алдында жауапқа тартуды шешкен сияқты. Әңгіме ары қарай ұзақ келісімге келе алмай қасарысқан елес пен шенеуніктің бір байламға келгендігімен өрбейді.

« – Ол – шындық. Бірақ атар таң куә... енді мен ерлік жасай алмасамда еркектікке бастым. Түннің серпілісін, таңның түрілісін күттім.

– Тоқтамайын депсің – тоқтама! - деді елес те ызғарлы ұнмен.

– Бопсалама, - деді бұл да.

– Еркек тоқты – құрбандық ... Жаназан жақын...

– Мейлі, көріп алдым! - деді бұл бар қайратына, бар салмақтылығына жеңдіріп.

– Қош!- деді елес тұңғыш рет зәрлі қоштасып...» [3, 34].

Осымен Шенеунік елесті соңғы рет көргенін сезбеген күйі креслоға қисайғанда, өз күзетшісінің қолынан қаза табады. Автор таудың тасасына қашып тығылған шенеуніктің шындықтан қашып құтыла алмағандығын, ар азабынан құтыла алмағандығын шебер жеткізген. Сонымен қорытындылағанда әңгіме уақыты бір түнді ғана қамтиды, сюжеттік кеңістік-уақыт осы бір күн ішінде болған оқиғаның даму сипаты, кейіпкер әрекеті, кейіпкердің өткені туралы ойларын, толғаныстарын қамтиды.

Қай заманда да қателікке бой алдырып, шалыс басатын адамдар бола береді, ол оның жаратылысынан деп жылы жауып қоя салатын, дәл қазіргі таңда жиі кездесетін өзекті мәселелердің бірі адам құқығы жайлы шешілмейтін таңдау еркі немесе күнә деген шарттылыққа негізделетін баланың тағдырын көтерген «Түсік» әңгімесі. Әңгіме үш шағын бөлімге жинақталған. Әңгіменің кеңістік-уақыты белгілі бір күн ішінде болады, әңгіме өрбейтін кеңістіктер: біріншісі - жатыр іші: «Жүзіп жүрген мекені – жатыр. Биттің қабығындай жұқа жатыр іші – жұмбақ әлем. Жұқа жарғақ жарылып кетердей толқып-толқып қояды. Жұмсақ құрсақ баяғы балалық шағында шаңырақта үрлеулі тұрған қарындай шайқала толқығанда, көгілдір әлемде балықтай жүзген бұл бесіктей тербеледі. Бірақ тұншықпайды. Емін-еркін тыныстайды»

[3,125]; екіншісі - Бибол мен Санабикенің үйі: «...Ал қайтейін деп едің? Сен асырап отырмысың? Сен емес, мына мен асырап, мына мен адам қылып отыр емеспін бе?! О-о-о, сорлы, сорлы!.. Табамын!.. «Ұл-ұл» деген тілінді сөйтіп тыямын! Ха-ха-ха!.. Бұдан әрі Бибол да шыдамады білем, сөз насырға шаппай табанымды жалтырата тұрайын деп, есіктен шыға жөнелді. Шаптыққан Санабике қала берді: “Білем сені, білем! Тағы салдақыларыңа кеттің ғой... Байлықтың буына, жезөкшелердің суғарғанына семіріп жүрсің. Келерсің... көзіңе көк шыбынды үймелетермін. Ағаларым аман болсын!»; үшіншісі – Балкенже мен Биболдың таудағы уақыт пен кеңістігі: «Жол-жөнекей “жембасар” тамақ алып алған олар басын бұлт шалып, қар-мұз басқан, қойнауын шырша, арша көмкеріп, ақ көбік өзен сарқыраған алып таудың ішіне енді. Өздеріне мәлім әлдебір арқар қолтық қуысына сұғынып, жазғы самал желпіген балапан шырша бауырына тізе бүкті. Көлік артынан көрпе алып, дастарқан жайды. Шөлмек толы “Сарыағаш” суынан екеуі де сіміріп-сіміріп салды. Екеуі де елпілдей сөйлесіп, желпілдей жамбастасты.» [3, 126].

Биболдың неліктен жатыр ішіне тап болғандығын автор лирикалық шегініс арқылы, сюжеттік уақытқа ауысып авторлық баяндаумен жалғасады. «...Жігітшілік жолында жұмақ кешті. ...Жұрт жел жағынан жүрмейтін, оң жағынан күңкілдейтін күйге жетті. Оның соңы – Биболдың Балкенжедей жас қызға «бүлдіргі» салғаны. [3, 126]

«Бүлінгеннен бүлдіргі алма» дегендей, Балкенжеден бойына бітіп қалған шарана туралы естігенде Бибол «бүлдіргі» деп бұрқанған. Бір «бүлдіргі» аз саған дегендей, Санабике Биболдың әйелі құрсағы да құр қалмапты. Үш бала аздай тағы бір «топалаң» түсіпті. Енді бұл екі оттың ортасында қалды» – деп баяндау арқылы ары қарай Бибол шешім қабылдай алмай тым болмағанда, бір баладан құтылу жайында ойланады. Әлі аты да, түсі де, өңі де жоқ періштенің де өмірге келгісі келетінін авторлық баяндаудан байқаймыз. Бибол Санабикемен сөз таластыра алмайтынын біліп, басына сауға іздеп жас сүйіктісінен пана іздейді. Бұл кезде ол Балкенжемен бір апта көріспеген болып, екеуі сағыныса қауышып, тау асып, үйреншікті жерлеріне барып, махаббат биін билейді. Иә, сосын тағы да Биболдың мазасы қашады. Балкенжеге «үйленем» деген құрғақ уәдесін әзірге орындай алмайтынын, Санабикенің екіқабат екенін айтқанда, Балкенжеде құрсағының бос емес екенін айтып төбеден қойып қалады. Бибол бұл кезде өзінің әлсіздігін Балкенжеден жасырмауды шешкендей: «– Балкенже, жаным, ол болмайтын іс... Санабике мені тырп еткізбейді. Мен оған кіріптармын ғой, – деп Балкенжеден сасқан сескенісін де, Санабикеден қара үзіп шыға алмас қорқынышын да сездіріп алды.» Осыдан кейін Балкенже

Биболға: « – Әй, Бибол! Мен бір-ақ нәрсеге өкінем: ол — сендердей опасыздың сансыз көбейіп бара жатқанына... Ал жинал, кеттік!» - деп екеуі көлікке мінген[2, 130].

«...Түлен түрткен пенде түсікке айналмас бұрын осындай жайды бастан кешкен. Балкенжені қала шетінен түсіріп тастап, жеке меншік қонақ үйге кеп көлігін бір-ақ қаңтарған. Енді міне, сол қонақ үйде түс көріп, түсінде түсікке айналып жатыр» [3, 130]. Осылай бір күннің ішінде Биболдың өмірі құрдымға кеткен. Түсікке айналып кімнің жатырына түскенін білмей азапталған еді. «...Түлен түрткен пенде түсікке айналмас бұрын осындай жайды бастан кешкен. Балкенжені қала шетінен түсіріп тастап, жеке меншік қонақ үйге кеп көлігін бір-ақ қаңтарған. Енді міне, сол қонақ үйде түс көріп, түсінде түсікке айналып жатыр.» Сонымен автор Биболды түсінде де, өңінде де түлен түрткен пенде деп баяндайды. Түлен көркем әдебиетте жамандықтың символы, кейде қырсық шалумен, кейде шайтанмен синоним ретінде түсіндіріледі. Егер «түлен түрту» қазіргі замандағы өрескел қателерді ақтай алса онда ақтар, бірақ Бибол сияқты екі оттың ортасында қалған пенденің өмірін автор аяқсыз қалдырып ерікті оқырманға бергенінде де бір мән жатқан секілді.

Сонымен, әдеби туындының уақыт пен кеңістігі көркем шығарманың тек уақыты мен өтетін орнына жауап бермейді. Жалпы шығарманың композициялық құрылысына да жеткілікті әсер етеді, уақыт пен қозғалыс кеңістікте орын алады да, кейіпкер іс-әрекетімен тікелей байланыста болады. Көркем шығармадағы уақыт өмірдегідей, яғни 8 сағат, дәл 8 сағаттың өту жылдамдығындай қозғалмайды, уақыт автордың қалауынша кейде сығылысып жылдам жылжиды, кейде созылып ақырын жылжиды, ол шығарманың оқиға өтетін кеңістігіне байланысты. Көркем шығармада уақыт пен кеңістік функциялық қызметіне байланысты сюжеттік, топографиялық, метафизикалық, авторлық, әлеуметтік-тарихи, фантастикалық, мифологиялық, психологиялық секілді бірнеше түрге бөлінеді. Уақыт пен кеңістік – мазмұн мен пішін, сюжет пен композиция секілді бір-бірінен ажырамас ұғым. Бірі бар жерде екіншісі айтылмай қалмайды, тіпті бір-бірінсіз толыққанды бола алады деу қиын. Сондықтан бұл мақалада уақытты кеңістіктен, кеңістікті уақыттан – екеуін композиция мен сюжеттен бөліп қараған жоқпыз. Көркем шығарма осы қасиеттердің жұмылдырылуы арқылы тұтас өнер туындысына айналады.

Әдебиет:

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература, 1975. – 504 с.

2. Топоров В.Н. Пространство и текст // Текст семантика и структура / В.Н. Топоров. – Москва, 1983. – С. 227–284.
3. Алтай А. Казино. Абсурд әлем новеллалары. – Алматы: Атамұра, 2008. - 368 б.
4. Жанұзақова Қ.Т. Көркем шығарма композициясын талдау // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. – 2013. – №4.

«Ғ. МҮСІРЕПОВТИҢ «ҰЛПАН» ЖӘНЕ Ш.БРОНТЕНІҢ «ДЖЕЙН ЭЙР» ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МЫҚТЫ ӘЙЕЛ ОБРАЗЫ»

А.Ғ. Батай, Н.Б. Ағалиева ф.ғ.к.

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті

Аңдатпа. Мақалада Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» және Ш. Бронтенің «Джейн Эйр» шығармаларындағы мықты әйел образы мәселесі қозғалады. Екі кейіпкердің тағдырын талдау арқылы, кейіпкерлер образы ашылады. Кейіпкерлердің ерекшеліктері салыстырылып, талданады. Бұл мақаланың тақырыбы - бүгінгі таңдағы өзекті мәселердің бірі.

Аннотация. В статье затрагивается тематика образа сильной женщины в произведениях Г. Мусрепова «Улпан» и Ш. Бронте «Джейн Эйр». Анализируя судьбы двух персонажей, раскрывается образ героев. Черты характера сравниваются и анализируются. Тема этой статьи является одним из актуальных тем на сегодняшний день.

Annotation. The article touches upon the theme of the image of a strong woman in the works of G. Musrepov "Ulpan" and Sh. Bronte's Jane Eyre. Analyzing the fates of the two characters, the image of the heroes is revealed. Character traits are compared and analyzed. The topic of this article is one of the most relevant topics today.

Түйінді сөздер. Әйел, Ұлпан, Джейн Эйр, тәуелсіздік, көрегенділік, идеал, тағдыр, мықты, күш, әділет.

Ключевые слова. Женщина, Улпан, Джейн Эйр, независимость, дальновидность, идеал, ум, судьба, сила, справедливость.

Keywords. Woman, Ulpan, Jane Eyre, independence, foresight, ideal, Destiny, strong, power, justice.

Қазақ ұлттық әдебиетінің «алтын қорының» төрінен өзіндік орнын ойып алар сүбелі шығармалар қатарында классик жазушы, көркем сөздің майталманы Ғабит Мүсіреповтың «Ұлпан» атты романын айта кетсек еш жаңылмасымыз белгілі. Шығарма мазмұнына тоқталар болсақ, «Ұлпан» – тарихи роман, онда бір ғана Керей-Уаққа қарасты Сибан елінің тыныс тіршілігін суреттеу арқылы сол замандағы, атап айтқанда ХІХ ғасырдағы жалпы қазақ елінің шежіресі мазмұндалады. Шығармада ғасыр бойындағы қазақи тіршілік, оның

тұрмысы, салт-дәстүрі, өзіне тән әдет-ғұрпы кеңінен қамтылған. Толығырақ айтар болсақ, бұл шығармада да Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясындағыдай сол заманғы қазақ халқының тыныс тіршілігін сипаттайтын жер дауы, жесір дауы, барымташылық, қыз айттыру, қалың мал беру, жарлы мен жақсының күресі тәрізді құбылыстар терең сипатталып, суреттеледі.

Шығарманың бас кейіпкері - Ұлпан, ол шын мәнінде өмірде болған тарихи тұлға. Романның екінші бас кейіпкері Есенеіден қырық жасқа кіші бола отырып, тұлғамы желбіреген жас қыздан бір рулы елдің басын біріктіріп, атын шығаратын ұлы тұлғаға дейін көтеріле білген қайраткер жан. Романның мазмұнына орай, Керей-Уақтың Сыбан елінің билігін қолына ұстап тұрған әйгілі биі, «мың жылқылы» байы Есенеіді жер дауы мәселесімен өз алдына жігіт кейпінде келген Ұлпанмен кездейсоқ ұшырасады. Оның қалың жылқысы аз үйлі кірме Күрлеуіттің жеріне түсіп кетеді де, сол елдің уәжін айта келген топтың басшысы бір кездері өзімен үзеңгілес жүрген және де өмірін сақтап қалған ескі досы Артықбайдың қызы болып шығады. Бес жасында Есенеідің арқасына мініп, «Мен түйеге мініп кеттім! Әке, сен үйде қалдың!» деп маза бермейтін қара қыз, енді ел сөзін сөйлеп, ат құлағында ойнайтын батыр қызға айналғанын көрген Есенеіді жас алшақтығына қарамастан, Ұлпанға деген көңілі оянып араға өзінің әрі досы, әрі ағайындасы «Түрікпен» Мүсірепті салады. Аздап сыбызғы тартып, серілік құрып жүретін «Түрікпен» Мүсіреп, Есенеіді досының емеурінін шебер жеткізе отырып, Ұлпанға қолқа салады.

Ұлпан болса, Есенеідің сөз салысын алғашында есеңгірей тыңдағанымен де, «Есенеідің құрығы мойныма түсе қалса, оны алып кететін күш біздің аз ғана ауыл кірме Күрлеуітте жоқ. Құдай салды біз көндік. Бірақ ағаңның есінде болсын Ұлпан арзанға түспейтін қыз», - деп жауап береді. Осылайша, ол өзін роман сөздерімен суреттегендегідей «Таңданарлық қыз әрі есті, әрі сұлу болу керек емес пе? Сұлулығы жеңсе, есінен айрылып қалатын, естілігі жеңсе, сұлулығынан айрылып қалатын қыздар аз болмайды. Естілігі толыққан сайын, сұлулығы да толығы беретін қыз болады» [1;80] , - дегендей қырынан таныта алған еді.

Қатал да озбыр Есенеідің жан жүрегін жібіте отырып, бір кездері: «Қырыққа келгенде біздің елдің Есенеіі сен болып қаларсың» [1; 133] , - деп өзі айтқандай айналасы аз жылда дүйім елге билігін айта алар дана тұлға түрінде таныла алды. Бір кездері жас өмірін қиып келген Ұлпанның жолы ақталып, Есенеідің көзі тірісінде-ақ, Ұлпан бес болыс Сибанның қамқор анасына айналды.

Артта қалған қазақ аулына жаңалықтың жаршысындай бола отырып, осыған дейін болмаған монша, қыстық үй салуды енгізу арқылы елін алға жетектеді. Әйтпесе, қыс бойы киіз үйде отырған қазақ жұртының жас баласы қысқы аязға төзе алмай, суық тиіп, шетінеп жататын еді. Ел-жұртының қамын ойлап, мұң-мұқтажын сезіне алған Ұлпан Есенейдің қалың жылқысын қарауындағы елге бөліп беру арқылы өзінің кісі ақысын жеуді ар санайтын бекзат адалдығын танытады. Бұл қасиет екінің біріне беріле бермейтін имандылық, теңдік белгісі.

Ұлпанның шалы Есеней тоғыз жыл топ болып жатып қайтыс болғаннан кейін де ол өз бойындағы асыл қасиеттерінен айрылмай, бір туар жан екенін танытып отырды. Ол жайлы романда: «Ұлпан бұл кезде қара жамылған қаралы әйел. Он ауыл Сибанды Есенейдің қазаны мен қолына қарап телміріп отырудан біржола құтқарды. Қашаннан Есенейдікі болып келген кең жерді әр ауылға бөліп берді. Мұнысы жалғыз бұл ел емес, жалпы Сібір казактары үшін жаңа бір үлгі еді. Оның аты не екенін Ұлпан өзі білген емес. Кедейлік жаншып, ділгірлік сорына белден батып отырған жоқ-жітікке жаны ашыды да, қолдан келерін істеді де берді. Қазір Есенейдің малы екі есе азайды, оның есесіне ел Сибанның малы он есе көбейді. Әр үй өз текесін, өз айғырын мақтасып отырады.

Ел аздап егін салады, шөп шабады. Бала-шаға дірдектеп қыс бойы киіз үйде отырмайды, жылы, қысқы үйде отырады. Әсіресе, осы қысқы үй үшін ел-жұрты Ұлпанға қатты риза» [1; 255] , - деп суреттеліп кеткен.

Ұлпанның осы бекзаттылығын көзі тірісінде бағалай білген Есеней оған өз атын қиып қана қоймай, «Ақнар» деп те атайды. Өз бойында қашанда азаматын жоғары қойып, ерін силап өткен қазақ әйеліне тән игі қасиеттерді сіңіре білген Ұлпан өзін ешқашан Есенейден жоғары қоймайды, артық сезінбейді, байлыққа масаттанып, өктемдік жүргізбейді. Романдағы:

– Ақнарым, сен мені адам қыла бастадың, – деді аттанарда.
– Жоқ, Есеней, сен көлеңке күндік жерге түсетін бәйтерексің. Мен сенің саянда шырылдаған бозторғаймын. Менің құдайдан бірінші тілегім сенің амандығың! – деді Ұлпан. – Сенсіз мен кім болар едім?..» [1; 197], - деген жолдар осы ойымыздың айғағы тәріздес.

Осындай әйел-ана бейнесін сомдай білген Ғабит Мүсірепов сынды классик жазушының көркем тілінің шеберлігі туралы айтпасқа болмас, роман желісі оқырманды баурап алып, қызықтыра түседі.

Шарлотта Бронтенің "Джейн Эйр" романының басты кейіпкері-әйел сұлулығының идеалы. Джейн Эйрдің сұлулығы сыртқы

келбетінде емес, ақылдылығында, мейірімділігінде, қарапайымдылығында және тәуелсіздігінде. Джейн Эйрдің қайратты мінезі бүкіл романда байқалады. Алғаш рет біз Джейн Эйрдің "бүлігін" романның бірінші тарауынан көреміз, ол кезде жетім қыз оны үнемі қорқытып-үркітетін немере ағасына қарсы тұрудан қорықпайтынын дәлелдеді. Бұрақ, бұл үшін ол жазаланып, қорқынышты қызыл бөлмеге жіберілді. Дегенмен, жас қыздың бұл жайттан рухын бұзылмады. Ол қызыл бөлмеде жалғыз қалды: "бұл әділетсіз, бұл әділетсіз! "менің ақыл-ойым маған сынақтардан туындайтын балалық шақтағы айқындықпен айта берді және оянған энергия мені осы төзгісіз езгіден құтылудың қандай да бір жолын іздеуге мәжбүр етті, мысалы, үйден қашу немесе егер бұл мүмкін емес болып шықса тамақ ішпей, аштықтан өлу.[2, 18]

Джейн Эйрдің мықты мінезі оған Лоуд балалар үйіндегі қиын кезеңдерді жеңуге көмектесті. Лоудта қыздарға аса кішіпейілділік пен мойынсұнушылық сияқты қасиеттерді сіңірмекші болды. Бірақ, бұл басты кейіпкерге жат болды. Джейн Эйрдің жақын Досы Хелен Бернс лайықсыз жаза алған кезде қыз ашуланып: "ал сенің орнында мен оны жек көрер едім; мен ешқашан мойынсұнбас едім. Ол тек маған қол тигізуге батылы барады! Мен оның қолындағы таяқты жұлып алып, сазайын тарттырар едім.[2; 80]

Джейн өзінің қызмет жолын үй қызметкері болып жұмыс істеуден бастады. Ол Торнфилд манорының иесінің шәкірті тоғыз жасар Адельге қызметші болып жұмысқа қабылданды. Джейн Эйр Рочестер мырзаны өзінің табандылығымен және ішкі сұлулығымен таң қалдырды. XIV тарауда Рочестер мырза: "сіз ешқашан күлмейсіз бе, Мисс Эйр? Жауап беруге алаңдамаңыз: мен сіздің сирек күлетініңізді көремін; бірақ сіз әдемі күле аласыз. Маған сеніңіз, табиғатыңыздан сіз мүлде қатал емессіз, мен қатыгезмін. Лоуд сізді әлі де қолында ұстайды. Бұл сіздің бет әлпетіңізді шектейді, дауысыңызды өшіреді, қимылдарыңызды тежейді.[2; 211] Эдвард Рочестер Джейн Эйрдің шын мәнінде "тірі" қыз екенін анық көрді, бірақ жағдайлар оны бетперде киюге мәжбүр етті. Ол былай деді: "мен анда – санда тордың тар торларының арасынан қызықты құсты көремін, ол құс мазасыз және батыл тұтқын; егер мен бос болсам, ол бұлтқа ұшып кетер еді.[2; 211]

Джейн Эйрдің тәуелсіздігі XXIII тараудағы басты кейіпкерлердің диалогында айқын көрінеді. Бұл тарауда Эйр Рочестер мырзаның Инграм ханымға үйленуіне байланысты Торнфилдтен кету керек екенін түсінеді. Рочестер мырза оны қалуға көндіруге тырысты, бірақ ол райынан қайтпады. "Мен құс емеспін, мені ешбір тор ұстап тұра алмайды, мен еркін адаммын, тәуелсізбін, ерік-жігерім бар, ол қазір сені тастап кетуімді талап етеді." Джейн Эйрдің өзі айтқандай, ол мен

оның қожайынының арасында олардың бірге болуына кедергі келтіретін тұтас алшақтық болды. Алайда, бұл жайт мырзаның алдын алмады. Рочестер оған ұсыныс жасаудан бас тартты. Ал келесі күні ол "бозарған кішкентай эльфті" емес, дені сау, гүлденген қызды көрді. Махаббат Джейн Эйрдің тәуелсіздік сезімін бұза алмады. Ол жақсы көретін адамымен тең құқықтарға ие болғысы келді. Өйткені оның жаны, жүрегі Рочестер мырзамен бірдей болды. Ол өзінің тәкаппарлығын біржола қоя алмады, бұл ерлі-зайыптылардың ажырасуына әкеліп соқты. Бай адамдар өз ақшаларын бағалайды, ал кедей Джейн Эйр оның адами қасиеттерін жоғары бағалады, өйткені оның бойында осы ғана болды. "Мен Рочестер Мырзаның мені қуыршақ сияқты киіндіруіне шыдай алмаймын [2; 414]. Джейн Эйр Рочестер мырза оған ақша жұмсады және ол қарызды ешқандай жолмен қайтара алмады деген ойдан зардап шекті. "Егер мен бір күні Рочестер мырзаға қалың мал ретінде аз да болса байлық әкелетініме сенімді болсам, оның қаражатымен әлі де өмір сүріп жатқанымға шыдау оңайырақ болар еді." [2; 414].

Джейн Эйр өзінің немере ағасы Сент-Джонмен қарым-қатынасында табандылық пен намысқойлық танытты. Ол оның үйлену туралы ұсынысын қабылдамады, өйткені Ол Сент-Джонға оның Үндістандағы ұлы миссиясы үшін ғана қажет екенін білді. Джейн Эйр: "Егер Мен Сент-Джонның соңынан ерсем, мен өзімнен және өз мүддемнен бас тартамын. Егер мен Үндістанға барсам, өзімді мезгілсіз өлім жазасына кесемін" [2; 300]. Ол өзінің шынайы жанқиярлығын басып, жүрегі мен бар күшін құрбан еткісі келмеді. Тәуелсіздігін дәлелдегеннен кейін ол Рочестер мырзаға оралады. Эдвард Рочестер өртте соқыр болып қалды, бірақ соған қарамастан Джейн Эйр оны әлі де жақсы көрді. Ол оған барлық сүйіспеншілік пен нәзіктікті сыйлады. Джейн Эйр мұра алып, өзін және сүйіктісін асырай алды.

Джейн Эйр - тәуелсіз әйелдің идеалы. Ол өзінің мұраттары, бостандығы, бақыты мен тәуелсіздігі үшін күресті. Джейн Эйр жағдайларға қарамастан тәуелсіз болуға тырысады. Оның ар-намысы мен қадір-қасиеті бірінші орында. Ар-ұждан-адам бойындағы ең маңызды нәрсе.

Қос жазушының кейіпкерлеріне қарайтын болсақ, Джейн Эйр-бұл жай ғана кейіпкер емес, бұл әйелдің барлық кедергілерге қарамастан күшті, ақылды және тәуелсіз бола алатындығының символы. Оның бейнесі өз құқықтары үшін күресуге және өз күштеріне сенуге шабыттандырады, бұл қазіргі уақытта да өзекті. Ұлпан-тәуелсіздікті, ақыл мен әділеттілікті бейнелейтін әйелдің бейнесі. Ұлпан - даналығымен және ақыл-ой күшімен танымал болған Керей-

Уақтың билеушісі. Ұлпан бір қолымен бесік тербеп, екінші қолымен әлем тербеген мықты әйел образы. Ұлпан мен Джейн Эйр оқиғалары арқылы әйел күші мен даналығын дәріптеледі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Мүсірепов Ғ. Ұлпан, – Алматы: Атамұра, 2003. – 340 б.
2. Бронте Ш. Джейн Эйр, – Алматы: Фоллиант, 2021. – 560 б.

**XIX-ҒАСЫРДАҒЫ ҰЛТ-ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІК
ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІ.**

Баяхметова С.Н

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің
студенты*

*Жетекші: Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық
университетінің тарих ғылымының кандидаты, профессор*

Каримова А.Е

Аңдатпа. Бұл мақалада патша үкіметінің отаршылдық езгісі мен қанауына қарсы күрескен көтерілісшілердің қысқаша тарихы туралы айтылады. Ұлт-азаттық көтерілістер мәселесін зерттеген ғалымдардың еңбектері қарастырылады.

Аннотация. В этой статье представлена краткая история повстанцев, боровшихся против колониального гнета и эксплуатации правительства. Рассмотрены работы ученых, изучавших проблему национально-освободительных восстаний.

Annotation. This article provides a brief history of the rebels who fought against colonial oppression and government exploitation. The works of scientists who studied the problem of national liberation uprisings are considered.

Түйінді сөздер. Отаршылдық саясат, ұлт-азаттық, көтеріліс, патша үкіметі.

Ключевые слова. Колониальная политика, национальное освобождение, восстание, царское правительство.

Keywords. Colonial policy, national liberation, uprising, tsarist government.

Кеңес Одағы ыдырап, Қазақстан Республикасы құрылғаннан кейін отандық тарих ғылымы дербес даму мүмкіндігіне ие болды. Отаршылдық дәуірдегі азаттық қозғалыстар мәселесі – жан-жақты зерттеуді қажет ететін күрделі де өзекті мәселелердің бірі.

Қазақ халқының өз Отанын қорғаудағы тарихы ата-бабаларымыздың ерлік істеріне толы. Осы тұрғыдан алғанда, Ресей империясының отаршылдық экспансиясына қарсы қазақ халқының ұлт-азаттық

күресінің тарихы өскелең ұрпақты отансүйгіштікке, ұлттық санаға, ұлттық рухқа тәрбиелейтін және әрқайсымызды мақтан ететін нақты мәселе. XIX ғасырдағы қазақ халқының тәуелсіздігі мен ұлттық болмысын сақтау жолындағы күресі ел тарихында маңызды орын алады. Тәуелсіздік жағдайында ұлт-азаттық қозғалыстарды зерттеу қазақ халқының мемлекеттілігін құру мен қорғауда маңызды рөл атқарған тарихи оқиғалар тәжірибесінің бүгінгі таңда өткен қателіктерді болдырмау және тиімді пайдалану үшін қажет болуына байланысты жаңартылуда. XIX ғасырда Қазақстанда орыс отаршылдарына қарсы көптеген ауқымды ұлт-азаттық қозғалыстар болды. Қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы күресі оңай болмағаны бәрімізге мәлім. Қозғалыстың негізгі мақсаттары елді езгіден азат ету, ұлттық мүддені қолдау үшін мемлекетті қалпына келтіру, отаршыл күштерді жою, ұлттық тәуелсіздікке қол жеткізу болды. Қазақ даласы көптеген қанды шайқастарды, патша үкіметінің бірталай қатыгез жазаларын бастан өткерді. Бұл қозғалыстардың барлығы дерлік патша үкіметінің отаршылдық езгі мен қанауынан құтылуды көздеді.

Қазақ халқының азаттық жолындағы күресі ұлт зиялыларының еңбектерінде көрініс тапқан. XX ғасырдың басындағы қазақ ұлт-азаттық қозғалысының қайраткері Әлихан Бөкейханов Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс туралы өзінің монографиялары мен мақалаларында өз ойларын білдірді. Мысалы, ол «Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи» атты монографиясында Кенесарының тәуелсіздікке оралу жолындағы күресіне тоқталды. Көтерілістің шығу себептерін де түсіндірді. Бүкіл қазақты бір тудың астына біріктіріп, өзінің даңқын, озбырлығын көрсетуге тырысқан Кенесарының күресін Әли хан сын көзбен қарайды. [1,417]

Қазіргі таңда Әлихан Бөкейхановтың осы мәселеге сай көзқарасы өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Ұлт-азаттық қозғалыс мәселелеріне ерекше көңіл бөлетіндердің бірі болған - Халел Досмұхамедұлы. Жоғары мәртебелі Алаш ұлт-азаттық қозғалыстың пайда болуы мен дамуы туралы кеңінен сөз етті. Досмұхамедұлы С. Датұлы, И. Тайманұлы, К.Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың басты мақсаты қазақ халқын Ресей отаршылдығынан азат ету деп тұжырымдаған. Қазақ елінің бірлігі үшін күрескен Кенесары сұлтанның мінез-құлқында қайшылықтар бар екенін Досмұхамедовтың тұжырымдарынан байқауға болады. Осыған қарамастан Кенесары Қасымұлы ұлттық бірегейлікті сақтауға аянбай үлес қосты. «Сырым мен Исатай бастаған қозғалыстың мақсаты қазақ халқын орыстардың қолынан құтқару болды» деп жазды. [2,11]

Шоқан Уалиханов Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісті де айналып өтпеді. Халқының болашағына алаңдаған патша Ресейдің хандықтарды жойып, даланы бөлісіп, билікті патша шенеуніктеріне беруі наразылық тудырмайтынын атап өтті. Наразылық салдары: 1825 жылы Қасым сұлтан мен оның ұлдары Саржан мен Кенесары көтеріліс жасап, 1846 жылға дейін дүрбелең туғызды. [3,312]

Ермұқан Бекмахановтың «Қазақстан 19 ғасырдың 1920-1940 жылдардағы» кітабы Қазақстан тарихындағы маңызды кезеңдердің бірін сипаттауға арналған. Кенесары Қасымов, Саржан және Жоламан көтерілісі туралы айтады. Жоламан Тіленшіұлының күресі патша үкіметінің отарлау саясатының күшеюіне, Елек өзенінің бойында казактар әкелініп, қоныстандырылған бекіністердің салынуына, қазақтардың жер мүмкіндіктерінің шектелуіне байланысты болды. Бастапқыда Жоламан батыр мәселені бейбіт жолмен шешуді жөн көрді. [4,57-121]

Жоламан батырдың Орынбор әскери губернаторы Эссенге жолдаған хаттарын көрсетеді. Көтерілістерді жергілікті жерде қамтылып, тез өшкен жалын іспеттес түрде болса да, кейін онда келе жатқан дауылдың белгілері көрінген деп жазады.

Яғни, автордың айтуынша, Саржан Қасымов пен Жоламан батыр көтерілісі Кенесары қозғалысының алғашқы хабаршысы болған. Е.Бекмаханов Кенесарыдағы күрес басынан аяғына дейін отаршылдыққа қарсы, ұлт-азаттық, бұқаралық, халықтық, прогрессивті, тіпті революциялық сипатта болды деп есептейді. Басқа тарихшылар, керісінше, Кенесары бастаған қазақ қозғалысын феодалдық-монархиялық, ұлтшылдық, халыққа қарсы, реакцияшыл қозғалыс деп санайды. [4,201-210]

1957 жылы Е.Б.Бекмахановтың «Қазақстанның Ресейге қосылуы» атты монографиясы жарық көрді. Кітаптың төртінші тарауы Қазақстандағы ұлттық қозғалыстарға арналды. Автор көтерілістің себептерін 1822 және 1824 жылдардағы қазақ ақсүйектерінің позицияларына нұқсан келтіріп, хан билігін жойған реформалардың енгізілуінен, сондай-ақ әскери шептер, бекіністер салудан, олардың жайылымдық жерлерді жоғалтуынан көрді.[5]

Қазақстанда патша үкіметінің күшейген отаршылдық саясатына және Орта Азия хандығына басып кіруіне қарсы халықтың наразылығы 1920-30 жылдардағы көтерілістерге әкелді. Бұл Жоламан Тіленшіұлы мен Саржан Қасымұлы қозғалысы болды. Жоламан Тіленшіұлы Кіші жүз қазақтарының басшысы болды. Кіші жүздегі қазақ жерлерінің патшалық биліктің ең алғашқы және маңызды жерін басып алуының

бірі Елек өзені болды. Бұл аймақ ежелден Табын қазақтарының дәстүрлі көшпелі территориясы болып саналған.

Бастапқыда Жоламан батыр қазақтардың құқығын бейбіт жолмен қорғауға тырысты. Ол 1822 жылы Орынбор әскери губернаторы Эссенге жазған хатында: «Әбілқайыр хан тұсында қазақтар өзеннің сыртындағы шабындық жерлерді пайдалану құқығын алды. Жайық өзенінің жартысында балық аулауға рұқсат етілген. Бірақ Ресей жерді басып алғаннан кейін Елек өзенінің бойына бекіністер салып, бұрын берілген жерлерді пайдалануға тыйым салды. Бекіністер мен қарауылдарды бұзуды сұрадық, бірақ рұқсат бермеді». [6,155б]

Алайда Жоламанның бейбіт жолмен әділдік іздеу әрекеттері сәтсіз аяқталып, оны қарулы күрес жолына итермеледі. Көтерілістің басты мақсаты басып алынған жерлерді өзіне қайтару болды. Көтеріліске қатысушылар әлеуметтік жағынан әртүрлі және саны жағынан аз болды. Жоламан Тіленшіұлы қозғалысының негізгі мазмұнын жер үшін, жоғалған жайылым үшін күрес құрады. Осыған ұқсас күрес Орта жүздегі Саржан батырдың көтерілісінің негізі болды. [4,197б]

Саржан Қасмұлы көтерілісі – қазақ даласын кеңейтуді мақсат еткен Қасым мен Саржан сұлтандардың басшылығымен қазақ халқының Ресей империясына қарсы ең ұзақ көтерілістерінің бірі. Саржан алдымен жанжалды бейбіт жолмен шешуге тырысты.

1825 жылы 24 маусымда Қасым сұлтан Орынбор генерал-губернаторлығына жолдаған хатында Көкшетау приказын жоюды талап еткен. Ата-бабамыз Абылай ханның тұсында қалай өмір сүрсек, болашақта дәл солай өз салтымыз бойынша өмір сүруге рұқсат беруді өтінген. Ол әрі қарай былай деп жазды: «Біз егемен императорға қарсы шықпаймыз. Өзімізге де, оған да пайда болуы үшін оған қызмет етуге дайынбыз». 1825 жылы 9 қазанда Омбы облыстық әкімшілігі кеңесі сұлтанның өтініштерін қабылдамады. Осыдан кейін Қасымовтардың Ресейге қарсы 11 жылға созылған көтерілісі басталды. 1825-1836 жылдардағы көтерілістің бірінші кезеңінде оны Саржан Қасымов басқарды, сондықтан оның ауылдарына жазалау жорықтары жіберілді. [4,206]

Саржанның тактикасы тылдағы пикеттер мен бекеттерге шабуыл жасау, шағын патрульдерді басып алу, жауынгерлік жылқыларды кенеттен ұрлау, үздіксіз жорық жасау болды. Кейін інісі Кенесары сұлтан Саржан қозғалысын жалғастырды.

1838 жылдың көктемінде Кенесары Қасымұлы Ақмола бекінісін қоршау арқылы белсенді әскери қимылдарды бастады. Кенесары 1838 жылдың көктемінде патша өкіметінің саясатына қарсылық білдіріп,

Батыс Сібір генерал-губернаторы князь Горчаковқа Тобылды Тохтин мен Кочунбай Қазанғапов бастаған 5 қазақты арнайы наразылық хатымен жібереді. Бұл хатта жер мәселесі басты орын алады. Бұл хатында Кенесары талаптары орындалмаса патша өкіметіне қарсы шығатынын, Қазақстанның басқа аймақтарындағы қазақтардың оның туы астында өмір сүретінін тікелей ескерткен. Сонымен қатар, Кенесары салық қысымы мен шенеуніктердің озбырлығына шағымданды. [1,234]

1847 жылы Кенесары тұтқындалып, үш айға жуық ұсталып, кейін өлім жазасына кесілді. Кенесарының өлімі және көтерілістің сәтсіздігі Ресейге қазақ жерін толық жаулап, Орта Азияға жорықтарының жаңа кезеңін бастауға мүмкіндік берді. [1,276]

1837-1847 жылдардағы Кенесары Қасымов көтерілісі кезінде Есет батыр да патшалыққа қарсы күреске қатысқан болатын. «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба» атты еңбегінде Есет Көтібаров қарапайым қырғыз және қазақ халқындағы демократияның өкілі ретінде сипатталады. [7,69]

Есет Көтібаров 1847-1858 жылдар аралығында Ресей империясының отаршылдық езгісіне тойтарыс беру үшін қазақтардың Кіші жүз көтерілісін басқарды. Көтібаровтың орыс отарлауына қарсы белсенді күресі орыс әскерлерінің Арал теңізіне қарай жылжуына кедергі болды. [8,385]

Қазақстан тарихында маңызды орын алатын көтерілістің бірі - Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс. 1801 жылы І Павелдің Жарлығы бойынша Ішкі Орда немесе Бөкей хандығы Жайық пен Еділ аралықтарының төменгі ағысында құрылды. [9,5]

19 ғасырдың басында патшалық қазақ қоғамының саяси құрылымын өзгерткен реформаларды бастады. Жергілікті патша әкімшілігі хандарға, сұлтандарға, билерге сүйеніп, қазақ жерін отаршылдықпен басып алуды, қазақтардың құқығын таптауды, жаңа салықтар енгізуді жалғастырды. Қазақтардың көтеріліске шығуына алым-салық қысымы, патша шенеуніктерінің озбырлығы себеп болды. Ол 1836 жылы ақпанда басталды. Оның жетекшісі Беріш руының батыры Исатай Тайманов. Оның қарулас жолдасы тағы бір батыр, ақын Махамбет Өтемісұлы еді.

Алғашында жер мәселесін Ресей билігінің көмегімен шешуге әлі де үміт бар еді. Исатай Тайманов генерал-губернатор В.А.Перовскийге бұрылып: «Біздің өтініштеріміз бен арыз-шағымдарымызды ешкім қабылдамайды, мал-мүлкімізді өзімізден тартып алды. Бірақ, Жоғары

мәртебелі бұл жерде жауапты тұлға болғандықтан, мен сіздердің назарларыңызға ұсынып, біздің жағдайымызға тереңірек үңіліп, арызшағымдарымызды бүкіл ел көлемінде тексеретін шыншыл шенеуніктерді бізге жіберуді өтінемін деп ойладым». Бірақ соңында Жәңгір ханға адал әскерлермен бірге бірнеше жүз Орал және Астрахань казактарынан тұратын жазалау экспедициясын ұйымдастыру туралы шешім қабылданды.[10,121]

Көтерілістер қазақтар үшін өте ауыр зардаптарға әкелді. Жазалаушы отрядтар көтеріліске қатысушыларды қырып салды. Олар таяқпен жазаланып, дүние-мүлктері тәркіленді, тұрақты қоныстарға жер аударылды, ауыр еңбекпен түзеу лагерлеріне жіберілді, жүздегені өлім жазасына кесілді. Осы ұлы көтерілістер осылай аяқталды.

XIX ғасырдағы қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалысының тарихын зерттей отырып, мынадай қорытынды жасауға болады. Орыс және шетел жазушыларының ұлт-азаттық қозғалыстарды ұлттық болмыс пен тұтастықты сақтау тұрғысында қарастыру ниеті болмағандықтан, бұл мәселе тек ұлт зиялыларының шығармаларында ғана көрініс тапты. Шетелдік тарихшылардың зерттеулері ғылыми айналымға толық еңбегені айтылды. Бұл мәселе алдағы уақытта осы тұрғыдан терең зерттелуі керек деген ойдамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Букейханов А. Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи // Полное собрание сочинений в 7 томах. Т.1. 1889-1903. Астана, 2009. 611б.
2. Досмұхамедов Х. Таңдамалы. Алматы. «Өлке» баспасы, 2003. 240б
3. Валиханов Ч. О Баян-Аульском округе // Собрание сочинений. В 5 томах. Т.2. А-Ата, 1985.
4. Бекмаханов Е.Б. «Казахстан в 20-40-ые годы XIX века», - Алматы, 1992. 410б.
5. Бекмаханов Е.Б. «Присоединение Казахстана с России», - Алма-Ата, 1992.
6. Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797-1838 гг.). Очерки по истории: В 2-ч. — Кызылорда, 1926. — 298 с
7. Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. — СПб., 1865.288с.
8. Асылбеков М. Х. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінгі күнге дейін. — Атамура, 2000. — Т. 3. — 765 с.
9. Рязанов А.Ф. Восстание Исатая Тайманова (1836-1838 гг.) - Алма-Ата, 1991.102с
10. Шахматов В.Ф. «Внутренняя Орда и восстание Исатая Тайманова», - Алма-Ата, 1946.255с

ИСТОРИЯ ОСВОЕНИЯ ЦЕЛИНЫ В КОНТЕКСТЕ ИСТОЧНИКОВ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ.

Гладковский Д. А.

*Магистрант, Павлодарский педагогический университет
им. Әлкей Марғұлан, г. Павлодар*

Отенова Г. Е.

*Д. и. н., профессор Павлодарского педагогического университета им.
Әлкей Марғұлан, г. Павлодар*

Аңдатпа: Бұл мақалада автор тың игеру тарихын Павлодар облысының тарихи дереккөздерінің контекстінде қарастырады. Осындай дереккөздердің ішінде жұмыста құжаттар жинақтары мен мұрағаттық материалдар белгіленеді. Мақалада бөлінген дереккөздерге шолу, сондай-ақ оларды зерделеудің қорытындылары мен ұсынымдары. Оларды зерттеу тың жерлерді игерудің тарихи процестерін және олардың осы өңірдегі қоғам мен экономиканың дамуына әсерін жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Аннотация: В данной статье автор рассматривает историю освоения целины в контексте исторических источников Павлодарской области. Среди таких источников в работе отмечаются сборники документов и архивные материалы. В статье дан обзор выделенных источников, а также выводы и рекомендации их изучения. Отмечается, что их изучение позволяет лучше понять исторические процессы освоения целинных земель и их влияние на развитие общества и экономики в данном регионе.

Abstract: In this article, the author examines the history of the development of virgin lands in the context of historical sources of the Pavlodar region. Among such sources, the work notes collections of documents and archival materials. The article provides an overview of the selected sources, as well as conclusions and recommendations for their study. It is noted that their study allows us to better understand the historical processes of development of virgin lands and their impact on the development of society and the economy in this region.

Түйінді сөздер: тың, мұрағаттар, жинақтар, Павлодар, құжаттар.

Ключевые слова: целина, архивы, сборники, Павлодар, документы.

Key words: virgin lands, archives, collections, Pavlodar, documents.

Актуальность темы обусловлена тем, что освоение целины в Казахстане представляет собой важный этап в истории страны, оказавший значительное влияние на её социально-экономическое развитие. Одним из регионов освоения целины в нашей стране было Павлодарское Прииртышье, который на сегодняшний момент, является ключевым агропромышленным районом Казахстана. Изучение исторических источников этого региона является важным, так как позволяет более глубоко понять процессы развития сельского хозяйства, влияние на общественные отношения и национальной экономики в целом.

Цель данной статьи является анализ исторических источников по вопросу освоения целинных земель Павлодарского Прииртышья.

Главным историческим ресурсом, содержащим значимые документы и статистическую информацию об освоении целины в Павлодарской области, является государственный архив Павлодарской области (далее - ГАПО).

В Ф.155 ГАПО содержится обширная коллекция документов, посвященных истории освоения целины в нашей области. Особую ценность представляют документы, в которых содержатся подробности о трудовых буднях, условиях повседневной жизни первых поселенцев, их экономическом положении, решении вопросов жилья и другие аспекты. Например, Д. 1, в котором освещается факт, что на центральной усадьбе колхоза «Берлик», который находился в Баянаульском районе, было завершено строительство электростанции [1].

В Ф.400 представлена информация о культурной деятельности трудящихся в области периода весенней посевной компании, включая выступления акынов, домбровых оркестров и музыкально-драматических коллективов. В Ф.646 собраны документы Павлодарского областного совета народных депутатов, содержащие важные решения по вопросам освоения целины. Например, в Д. 805, можно узнать сведения, что за Павлодарским сельскохозяйственным техникумом Министерства сельского хозяйства Казахской ССР согласно распоряжению Совета министров Казахской ССР №841-р были закреплены следующие профили подготовки учащихся: агрономия, зоотехники, ветеринары [2].

В Ф.727 хранятся материалы отдела здравоохранения Совета депутатов и трудящихся области, связанные с периодом освоения целины. Ф.785 содержит документы Павлодарского областного управления народного образования, составленные во время освоения целины. В Ф.909 были обнаружены статистические данные об истории освоения целины в Павлодарской области. Например, на период 1963 года в сельском хозяйстве Павлодарской области числилось 18075 тракторов, из них 2104- в колхозах, 15210- в совхозах [3].

Один из ключевых источников для изучения истории Павлодарской области являются сборники документов, опубликованные в различные периоды. Среди них стоит отметить сборник материалов с 1938 по 2003 годы, под названием "Павлодарская область: страницы истории...". Составители сборника В. Болтина, бывший руководитель департамента архивов Павлодарской области, и Людмила Шевелева, бывший директор ГА Павлодарской области, обладают значительным опытом в создании подобных документально-

исторических сборников, посвященных истории освоения целины. В этом сборнике представлены документы, охватывающие различные аспекты истории региона за указанный период. Материалы были собраны из архивов Павлодарской области и его филиалов, а также из архивов Российской Федерации, Центрального государственного архива РК и Архива Президента РК. Например, сборник содержит документ от 11 декабря 1958 года об утверждении проектного задания на строительство Черноярской оросительной системы [4].

Одним из важнейших исторических источников, позволяющим, по мнению многих исследователей, раскрыть историю освоения целины в области – это книга «Хроника целины: Павлодарская область. 1953-1964 годы» (под редакцией В.Д. Болтиной, составитель Н.В. Маркунене). Данный источник составлен на основе материалов Государственного архива Павлодарской области (ГАПО). В нем содержится информация, подробно описывающая события по годам с ежедневным учетом, а также прилагаются делопроизводственные документы и статистические данные за весь период освоения целинных земель.

В данном источнике авторы анализируют хронику жизни в Павлодарской области в период освоения целинных земель, который имел важное значение как для данного региона, так и для Казахстана в целом. Этот период оказался сложным и многогранным. Собранный в этом издании материал представляет собой объект значительного научного интереса, который с течением времени будет только возрастать. Поскольку альтернативных источников, доступных для изучения истории освоения целины в этом регионе, практически нет, за исключением архивных материалов, этот источник с каждым годом становится особенно ценным. Авторы отмечают, что не претендуют на полноту освещения всех аспектов проблемы. Основной целью издания, по их мнению, является предоставление читателям фактического материала, который основан на документальных источниках и впервые введен в научный оборот в Казахстане. В данном издании отмечается, что история освоения целины в Павлодарской области охватывает период, продолжавшийся десять лет в хронологии с сентябрьского пленума КПСС 1953 года. Этот пленум рассматривал вопрос о необходимости повышения уровня сельского хозяйства страны через программу его развития. Процесс завершился научной сессией, проведенной 18-19 июня 1964 года в городе Целинограде. Научная сессия была организована при участии Целинного крайкома КП КазССР, Института истории, археологии и этнографии АН КазССР и Института истории партии при ЦК КП КазССР. Ее целью было

рассмотрение результатов десятилетия освоения целинных и залежных земель в Целинном крае Казахстана, включая Павлодарскую область [5, с. 5-6].

Интересные сведения о целине содержатся в сборнике документов и материалов «Среднее Прииртышье в источниках и материалах (1917-1990 гг.), составителем которого является к.и.н, доцент ППУ им А. Маргулан Н. Е. Кузембаев. Этот сборник включает тексты документов, посвященных историческому периоду освоения целины в нашем регионе. Среди них можно найти такие документы, как письмо Павлодарского областного сельскохозяйственного управления министру сельского хозяйства СССР (датированное не ранее марта 1954 года), а также письмо бригадира тракторной бригады Чернорецкой МТС Павлодарской области В. Погребняка об организации социалистического соревнования в бригаде, а также многие другие документы [6, с. 147 – 149].

Таким образом, исторические источники, представленные в данной статье нами в виде архивных данных, сборников документов и материалов по истории освоения целины Павлодарской Прииртышья в Казахстане, содержат значительный фактологический материал и играют ключевую роль в сохранении и передаче исторического наследия этого региона. Кроме архивов, которые являются первоисточникам, сборники также помогают проанализировать и систематизировать имеющуюся информацию, что способствует более глубокому пониманию процессов периода целины. Все эти данные позволяют нам понять не только прошлое, но и извлечь уроки для будущего развития, учитывая опыт и ошибки предыдущих поколений.

Список использованной литературы:

1. ГАПО. Ф.155. Оп.1. Д.1. Л. 23
2. ГАПО Ф. 646 Оп. 2 Д. 805 Л. 78
3. ГАПО Ф. 909 Оп. 11 Д. 1851 Л. 9
4. Павлодарская область: страницы истории: Сборник документов 1938 – 2003 годы ; [сост.: В.Д. Болтина, Л.В. Шевелева]... – Павлодар : ЭКО, 2003. – 715 с.
5. Хроника целины: Павлодарская область. 1953 – 1964 годы [Text] / ; отв. ред. В.Д. Болтина ; сост.: Н.В. Маркунене [и др.]... – Павлодар : ЭКО, 2004. – 487 с
6. Среднее Прииртышье в источниках и материалах (1917 – 1990), Сборник документов и материалов. Т.3 сост. Н.Е. Кузембаев. – Павлодар: Кереку, 2008. – 248 с.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛЫНДАҒЫ ТІЛ ДАМУ ЖҰМЫСТАРЫ

Гумарова А.М.

Павлодар қаласы №29 жалпы орта білім беру мектебі

Мақалада ауызша сөйлеудің және оқытудың негізі қаланады, өз атынан қысқаша сөйлемдер айту, берілген материалды қабылдау және дауыстап оқуға үйрету қарастырылады. Оқушыларды тіл дамыту жұмыстарын шығармашылық жұмыстарға жетелеуде төмендегідей талаптардың маңызды кезеңдері қарастырылып, ауызша-жазбаша жаттығулар, мәтінмен жұмыс, мазмұндама, жоба, шығарма, мінездеме беру, суретпен жұмыс, сұраққа жауап жаздыру, жоспар жазу, оқу сияқты жұмыс түрлері арқылы іске асыру фактілер келтірілген.

Түйінді сөздер: Ең бастысы, сөйлеу тілдерінің көркеюіне, өз ойын еркін жеткізе білулеріне, сауаттылықтарының артуына.

В статье заложены основы говорения и обучения, произнесения коротких предложений от своего имени, усвоения заданного материала и обучения чтению вслух. Чтобы подвести языковую работу учащихся к творческой работе, рассматриваются и реализуются важные этапы следующих требований через такие виды работы, как устные и письменные упражнения, работа с текстом, содержанием, проектом, композицией, характеристикой, работой с картинкой, написание ответов на вопросы, написание плана, чтение.

Ключевые слова: Самое главное – совершенствование разговорной речи, возможность свободно выражать свои мысли, повышение грамотности.

The article lays the foundations of speaking and teaching, speaking short sentences on one's own behalf, taking in the given material and learning to read aloud. In order to lead the language development work of students to creative work, the important stages of the following requirements are considered and implemented through such types of work as oral and written exercises, work with text, content, project, composition, characterization, work with pictures, writing answers to questions, writing a plan, reading. The facts are given. .

Key words: The most important thing is the improvement of spoken languages, the ability to freely express one's thoughts, and the increase of literacy.

Қазіргі кезеңде орта мектепте ағылшын тілін оқыту үш кезеңнен тұрады: Бірінші кезең – оқытудың бірінші жылы, екінші кезең – барлық оныншы сыныпқа дейінгі сыныптар, үшінші кезең – он-он бірінші сыныптар. Оқытудың бірінші кезеңінде ауызша сөйлеудің және оқытудың негізі қаланады, өз атынан қысқаша сөйлемдер айту, берілген материалды қабылдау және дауыстап оқуға үйретіле бастайды. Бағдарлама бойынша бекітілген уақытқа дейін созылатын ауызша кіріспе бөлімнен басталатын бірінші кезеңнің негізі – ауызша сөйлеу болып табылады. Екінші кезең қабылдау механизімі

калыптасады және өз атынан сөйлем айтуға дағдыланады, күнделікті қарым-қатынас тіліне үйренеді, тыңдап түсіну, дауыстап оқу, оқығанын аудармасыз түсіну іс-әрекеттері дамиды. Бұл кезеңде де ауызша сөйлеу негізгі іс-әрекет болып есептелінгенмен де, оқуға да үлкен ден қойылады. Үшінші кезеңде ауызша сөйлеу күнделікті қарым-қатынас тілінен бағдарламада көрсетілген қоғамдық саяси тақырыптар бойынша сөйлеу деңгейіне дейін, сонымен қатар көркем әдебиет, ғылыми-ағарту тақырыптары да қамтылады. Бұл үшінші соңғы кезеңде ауызша сөйлеу мен оқу бірдей деңгейде алынады.

Зертханалық жаттығуларда өзін-өзі түзетудің болуы кабинетте зертханалық жұмыстарды қабылдауды болдырмауға мүмкіндік береді. Белсендірілген материалдың ассимиляциясын бақылауды неғұрлым күрделі арқылы қамтамасыз етуге болады жаттығу жаттығулары, бұл жаттығулардан сөйлеу жаттығуларына ауысуды қамтамасыз етеді. Мұндай өтпелі жаттығулар басқарылатын сөйлеу жаттығулары деп аталуы мүмкін.

Ағылшын тілі сабағында оқушыларды сөзді дұрыс қолдана білуге, өз ойын орнықты жеткізуге сөйлей білуге жетелейтін тәсілдің бірі- тіл дамыту жұмыстары.

Тіл дамыту мақсатында жүргізілетін жұмыстар оқушының ойлау қабілетіне, сондай-ақ жеткізе білуіне, шығармашылық ізденісіне жол ашады. Оқушының білімі ғана жетіліп қоймай, қабілетінің, дарын көзінің ашылуына түрткі болады. Тіл дамыту жұмыстарында басшылыққа басты мәселелердің бірі оқулықтардың сөздік қорының неғұрлым көп болуы және оны тиімді қолдана білуі жүйелі қажет етеді.

Ағылшын тілі сабақтарындағы тіл ұстарту жұмыстарының негізгі мақсаты- дұрыс, сауатты оқушының ауызша және жазбаша ойын, грамматикасын дұрыс құрап, жүйелі сөйлеуге үйрету. Мұғалім оқушының ауызша және жазбаша тілін дұрыс грамматикалық ережелерді жақсы білуге, тыныс белгілерін дұрыс қоюға үйретіп, сөйлемді дұрыс құрып байланыстыруға дағдыландыру керек. Тіл дамыту жұмыстары ауызша-жазбаша жаттығулар, мәтінмен жұмыс, мазмұндама, жоба, шығарма, мінездеме беру, суретпен жұмыс, сұраққа жауап жаздыру, жоспар жазу, оқу сияқты жұмыс түрлері арқылы іске асырылады.

Тіл дамытудағы өнімді тәсілдердің бірі- шығармашылық тапсырмалар. Шығармашылық тапсырмалар әр алуан болғанымен, мәні біреу-ол жаңа мазмұн жасау. Әрбір бала өзінше талантты, әрбір бала шығармашыл бола алады. Шығармашыл бала өзінің қабілетін, күш-қаутын, бейімділігін сезіне алады.

Оқушылардың ауызекі сөйлеу тілдері мен жазба тілдерін тіл дамыту жұмыстарын назарға ала отырып жүргізудің тиімділігі зор. Оқушыларды тіл дамыту жұмыстарын шығармашылық жұмыстарға жетелеуде төмендегідей талаптарды басшылыққа алуға болады:

- шығармашылық жұмыстар жеке тұлғаның қабілетін дамытуға бағытталады;
- білімді өз беттерімен алу іс-әрекеттеріне көзделеді;
- шығармашылық ізденістеріне жол ашылады;
- оқушылардың қызығушылығына түрткі жасалды;
- модель, жоба құруларына, ой еркіндіктеріне тағы баскасына жол ашылады;
- іздендіру, зерттеу жұмыстарына жұмылдырылады.

Көрсетілген талаптарды орындай отырып оқушы сапалы да, тиянақты білім алып, оны жақсы игереді.

Тіл дамыту- тіл үйрету қарым-қатынас құралын іске асыру. Оқушының тілін дамыту лексикалық және грамматикалық тақырыптарды меңгерту, оларды сөйлемде қолдану дағдыларын қалыптастыру, сөз, сөз тіркесі, сөйлем арқылы тілдік әрекетке жетелеу болып табылады. Сөз, сөз тіркесі, сөйлем- байланыстыра сөйлеудің бастапқы алғы шарттары. Сөйлеу үшін оқушының жеткілікті сөздік қоры болуы керек, әрі байланыстырып сөйлем құрау заңдылықтарын оқушыға ереже түрінде емес, әр сабақта тәжірибе түрінде меңгертіп, дағды қалыптастыру қажет. Тілдік әрекетіне жету үшін жеткілікті сөздік қор болуы да маңызды, сөздік қоры мол адам өз ойын екінші адамға жеткізуге қиындық тудырмайды. Сондықтан оқушының сөздік қорын байытуға үлкен мән беру керек. Сондықтан да сабақ барысында оқушылардың міндетті түрде сөздік дәптері болуы тиіс.

Сөздік дегеніміз- тілдің қажетті материалы. Қай тілді үйретпес бұрын, алдымен оның сөздік қорын меңгерту керек. Демек, сөз өзінен өзі жиналмайды, оны жоспармен, белгілі бір жүйемен меңгерткен жөн. Сондықтан ағылшын тілін үйрету барысында оқушылардың міндетті түрде меңгеруге тиісті сөздерінің тізімін жасау керек. Оқушының үйренген сөздерін берік қалыптастыру үшін мына мәселелер ескерілуге тиіс:

- сөзге дұрыс екпін түсіріп айту;
- сөздің мағынасын дұрыс түсіну;
- орфографиялық жағынан дұрыс жазып, сөйлем ішінде пайдалана білу.

Оқушылардың меңгерген сөздік қорларын бекітіп, білімдерін молайтып, сауатты да мәдени-эстетикалық деңгейде сөйлесе алуға үйретуге болады. Сөздік қордың бір жүйемен жүргізілуі, оның тоқсан сайын, жыл сайын артып отырылуына көздеу қажет. Оқушы әр сабақ

сайын жаңа сөз үйреніп, оны сабақ барысында бірнеше рет қайталап, жазбаша және ауызша жұмыс түрлерімен байланыстырып, санасына берік сақтаса ғана ол сөздік қорына енеді. Тілдік норма жетілу үшін оқушының ауызекі сөйлеу тілін, жазба тілін дамыту керек. Осы мақсатта тіл дамыту оқушыларға еркін тақырып аясында ауызша мәтіндер құрастыруға, өздері оқыған шығармаларын мазмұндап, көркемдеп баяндауға, ертегі, әңгіме құрауға үйретіледі. Сөйлеу арқылы ауызша тіл дамыса, еркін тақырыпқа жазылған мақала, эссе, ойтолғау, әңгіме, мазмұндама, шағын шығарма жазу арқылы жазба тілді дамытуға болады. Әр сыныпта белгілі бір тақырыптар қайта қайталанғанымен оқушылардың жас ерекшелігіне қарай жұмыс көлемі күрделенетіні анық. Осы жұмыстардың ішінде сабақ барысында өте жиі қолданылады. Бірақ сол қолданылатын әдіс-тәсілдердің мақсаты оқушыларға айқын болуы керек.

Мәтінмен жұмыс дегеніміз- сабақта өтілетін әр түрлі жұмыстардың жиынтығынан құралады. Мәтінмен жұмыс істер алдында міндетті түрде мәтіндегі кездесетін таныс емес сөздермен тиянақты жұмыс істеу керек. Жаңа сөздердің мағынасына оқушылардың түсініп айтылуы меңгерілуі тиіс. Мәтінмен жұмыс істеудің мынадай түрде меңгеруге болады: толық мәнерлеп оқу, мәтінді екіге бөліп екі қатарға тапсырма беру, оқушыларды өздеріне тиісті мәтінді оқып, бір-біріне мазмұнын айтып беруді дағдыландыру, кейін бір-біріне сұрақ қойып оған жауап беруі тиіс. Бұл жұмыста оқушының сөйлемді дұрыс құрастырып айтуына, сұрақты дұрыс қойғанына, оған жауап беруіне назар аударылады. Осындай жүйелі жұмыс арқасында оқушылар сұрақты еркін қойып, жауап бере алады.

Ағылшын тілінде оқушылардың ауызекі сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үшін А.С.Границкаяның “Оқытудың жүйелі қалыптасқан технологиясы” атты еңбегін де қолдану өте тиімді. Олар: естіп-тыңдап түсіну, қатысымдылық сөйлеу, оқу, жазу. Материалды меңгеруді ауызша айтып сөйлеуге үйрету ыңғайлы сөйлеу жағдайында қолдану, оқушы оны тез қабылдайды. Одан кейін оқу мен жазу әрекеті іске асады. Ауызекі сөйлеуде естіп тыңдауға үйрету күйтабақтарды, үнтаспаларды, дискілерді жиі қолдану өте нәтижелі болады.

Ағылшын тілі сабағында жүргізілетін басты жұмыстар- балалардың ағылшынша сөйлестіріп үйрету, сұраққа жауап бергізу, өздерін бір-бірімен сөйлестіру, оқығандарын ауызша айтқызу, өз бетінше жұмыс істеуге дағдыландыру. Міне, осыған орай оқулықтағы мәтіндер, жаттығулар, өлең, жұмбақтар оқу, ауызша әңгімелеу, тіл дамыту және грамматикалық тұлғаларды меңгертіп, қазақ тілінде дұрыс сөйлеу үшін пайдаланылады және соған лайықтап беріледі.

Міне, осындай жұмыс түрлерін өткізе отырып мәтіндермен жұмыс жүргізу кезінде оқушылардың ой-өрісін дамытуға, терең білім алуларына мүмкіндік туады. Есте болатын бір жағдай оқушылар сабақта жалығып кетпес үшін жаңа сөздерді жаттау, есте сақтау, тіл дамыту жұмыстарын үнемі түрлендіріп отыру міндет. Өтілген сөз, сөз тіркестерін, сөйлемдерді үнемі қайталап отырмаса, тез ұмытылады. Сондықтан жаңа сөздерді үй тапсырмасын тексергенде, суретпен жұмыс жүргізгенде, мәтін оқығанда, сұраққа жауап бергенде, яғни сабақтың барлық кезеңінде үнемі қайталап, еске түсіріп отырған жөн. Сабақты тиімді де құнды әдістермен өткізу және оны жүйелі де жоспарлы жүргізу сабақ элементтерінің толық қатысуына мүмкіндік береді.

Оқушылардың ауызекі сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үшін тіл мен сөйлеу процесін жіктей оқытып, оқушының дұрыс сөйлей білуіне көңіл бөлу қажет. Әр мұғалім ағылшын тілі сабақтарында дамыту жұмыстарын шығармашылықпен жүргізіп, дұрыс ұйымдастыра білсе, ол оқушының күнделікті өмірдегі құбылысты жан-жақты түсіне білуіне, білген нәрселерін ауызекі сөздеріне қолдана білуіне жағдай жасайды. Оқушының тілін дамыту жұмыс, ол баланың жалпы ойын дамыту деген сөз, өйткені оқушы пәнді оқып үйренсе де, өзінің істеген жұмысы, көрген-білгені туралы күнбе-күн сөйлеп, ойын қалыптастырып отырады, яғни оқушылардың тілін дамыту мәселесі олардың ойлау қабілетімен байланыстырылса, сондай-ақ, ойлау мен сөйлеу процесінің бірлігіне ұйымдастырылады.

Қорытындалай келе, тіл дамыту жұмыстары оқушылардың пәнге деген қызығушылығын ауызекі сөйлеу дағдыларын, шығармашылық қабілеттерін дамытады. Берілген тапсырмаларды өз беттерімен орындауларына жол ашады. Ең бастысы, сөйлеу тілдерінің көркеюіне, өз ойын еркін жеткізе білулеріне, сауаттылықтарының артуына да түрткі болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан мектебі» журналы. No 9 2009 жыл
2. Қ.Ө. Бітібаева. Оқушыларды ғылыми зерттеу жұмысына баулу жолдары
3. «Қазақстан мектебі» журналы No11-12 2007 жыл
4. ҚР Білім туралы заңы
5. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы
6. Н.С. Сарсенова «Педагог кадрлардың біліктілігін арттыруда оқытудың жаңа технологиясын енгізудің тиімді жолдары» Алматы 2006 жыл
7. Мұғалімге арналған нұсқаулық, таратпа материал,
8. «Мектептегі шет тілі» Республикалық әдістемелік-педагогикалық журнал,
9. «Ағылшын тілі мектепте» Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал.

ҚАНЫШ СӘТБАЕВТЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

Данабекова Д.И.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Бұл мақалада ұлы металлург-геолог, кеңестік металлогения ғылымының негізін қалаушылардың бірі, қазақ металлогения мектебінің негізін салушының қысқаша анализі келтірілген. Қаныш Имантайұлының рөлін асыра бағалау мүмкін емес. Сәтбаев барлық басқа ғылым салаларында сияқты қоғамтанушы ғалымдарды даярлау мен тәрбиелеуде.

Аннотация. В данной статье представлен краткий анализ большого ученого-геолога, одного из основателей советской металлогенической науки, основоположника казахстанской школы металлогении. К.И. Сатпаева сыграл большую роль в подготовке и воспитании кадров ученых общественных наук, как и всех других отраслей наук.

Annotation. This article provides a brief analysis of a large scientist-geologist, one of the founders of Soviet metallogenic science, the founder of the Kazakhstan School of Metallogy. It is impossible to overestimate the role of K.I. Satpayev in the training and education of human resources of social scientists, as well as all other branches of science.

Түйін сөздер: ғалым, география пайдалы қазбалар, металл, экспедиция,

Ключевые слова: ученый, география, полезные ископаемые, металл, экспедиция

Keywords: scientist, geography, minerals, metal, expedition

XX ғасырдың 30-40 жылдарында Қазақстанда географиялық зерттеулерді негізінен Мәскеу, Ленинград, Ташкент және Кеңес Одағының басқа қалаларының ғалымдары жүргізді. 1932 жылы Алматыда КСРО Ғылым академиясының Қазақстандық базасы құрылды, 1936 жылы КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалы болып қайта құрылды. Оның құрылымында 1938 жылы қарашада география секторы ұйымдастырылды. Осылайша, қазақстандық ғалымдардың Географиялық зерттеулер жүргізуі үшін қолайлы негіз пайда болды. 1946 жылы Ғылым Академиясының ұйымдастырылуына байланысты республиканың табиғатын зерттеу одан әрі жанданды және кеңейді.

Қазақ КСР Ғылым Академиясының тұңғыш президенті - тау-кен геологиясы саласындағы көрнекті ғалым Қаныш Сәтбаев болды, бұған дейін Одақтық Ғылым академиясының Қазақ филиалы төрағасының төрағасы болған. Оның негізгі еңбектері тау-кен геологиясы және Қазақстанның минералды ресурстары кен орындарын барлау бойынша зерттеулерге арналған. Қ.И.Сәтбаевтың республиканың пайдалы

қазбалар кен орындарының болжамды картасын жасау қағидаттарын айқындауға қосқан үлесін асыра бағалауға болмайды.

Оның бай ғылыми мұрасының ішінде Жезқазған мыс кен орны, Сарыарқа металлогендік аймағы және пайдалы қазбалардың болжамды картасы туралы еңбектер ерекше орын алады. Сәтбаев металлогендік формацияның ғылыми әдісін жасаушы болып табылады. 1926-1929 жылдардағы зерттеулерінің арқасында өнеркәсіптік тұрғыдан келешегі жоқ деп саналатын Жезқазған мыс кен орны қазір әлемдегі ең ірі кен орындарының бірі болып табылады.

Қ.И.Сәтбаев минералды ресурстарға бай Сарыарқа, тау Алтай сияқты табиғи-географиялық аймақтарды терең зерттеді. 1927-1928 жылдары Жезқазған, Қарсақпай, Атбасар, Спасск, Қарағанды көмір бассейні мен Қаратау полиметалл кендерінің мүмкіндіктерін талдап, маңызды ғылыми еңбектерін жариялады.[1,42б]

1929 жылы Ақтас темір-марганец кен орындарын зерттеу негізінде Қ.И.Сәтбаев Қарағанды облысында қара металлургияны дамыту туралы мәселені көтерді. Жезқазған-Ұлытау өңірінде ғалым құрамында мыс және темір бар кен (Қарсақпай), марганец (Жезді), көмір (Байқоңыр, Қияқты), қорғасын кен орындарын ашты (Қорғасын).Қ.И.Сәтбаев осы аймақтағы кен орындарында стратиграфиялық, тектоникалық, құрылыс, металлогендік, геохимиялық және өнеркәсіптік негізделген өндіру құрылымы туралы терең негізделген ғылыми қорытынды жасады.

Өткен ғасырдың 50-жылдарынан бастап Қазақ КСР Ғылым Академиясы Қазақстан табиғатын кешенді ғылыми зерттеу мақсатында бірнеше экспедициялар ұйымдастырды. География секторының, ботаника, геология институттарының және басқа да жоғары оқу орындарының мамандары өз күштерін біріктіре отырып, Қазақстанның табиғаты мен табиғи компоненттерін зерттей бастады. Кейіннен ұлттық экономикада минералды, шикізаттық, гидроэнергетикалық ресурстарды ұтымды пайдалану жолдарын ғылыми іздестіру, таулы аймақтардың, шөлдер мен шөлейттердің физикалық-географиялық жағдайларын зерттеу, сондай-ақ жекелеген аудандардың микроклиматын, жылу балансын, су ресурстарын, топырақты, өсімдіктер мен жануарлар дүниесін жан-жақты зерттеу жалғасты. Бұл зерттеулердің нәтижелері Қазақстанның жалпы географиялық карталарына негіз болды.

Осы тарихи фактілердің барлығы жалпыға белгілі Қ. Сәтбаев есімімен байланысты.

Өз ата-бабалары мен жерлестерін қастерлеу Сәтбаевтар отбасында болды. Қаныштың әкесі Имантайды замандастары өте білімді адам

ретінде, ең алдымен қазақтар мен басқа да халықтардың тарихи өткені мәселелерінде жоғары бағалады. Бірнеше азиялық тілдердің негіздерін білу, орыс тілін өз бетінше меңгеру оған Омбы медресесінде Шығыс пен Ресейдің мәдени тарихы туралы кітаптар оқуға мүмкіндік берді. Оған жас кезінде Шоқан Уәлихановпен қарым-қатынас әсер еткені сөзсіз. Жетілу кезінде ол қазақтар мен басқа да шығыс халықтарының тарихын жақсы білді, ауызша шығармашылық ескерткіштерін жинаумен айналысты, жиналған материалдарды Г.Потанинмен, Н.Березинмен, В. Белослюдовпен және басқа шығыстанушылармен және өлкетанушылармен жомарттықпен бөлісті.

Бала кезінен Қаныш әкесінің және құрметті қонақтардың халық батырлары, қазақтардың тағдырындағы қаһармандық және қайғылы оқиғалар, жоңғарларға қарсы күресі, Шоқан мен Григорий Потанин, Абай туралы әңгімелерін тыңдады. Қаныш бала кезінен әкесі сияқты шығыс әдебиетін жақсы көретін, одан Шығыс халықтарының тарихы туралы білім алған. Мұнда ол болыстық мектебінде оқыған шағатай, парсы, араб тілдерін жақсы білді. Академик А.Марғұлан: "Қаныш басқа жерде оқымаған",-деп жазды. - Оның араб, парсы және шағатай әдебиеттерін лайықты меңгеруінің негіздерін оған тек араб және парсы тілдеріндегі бұл мектеп берді.

Павлодар орыс-қырғыз училищесінде және Семей мұғалімдер семинариясында тарих және этнография бойынша жүйелі білім алды. Тарихты алдымен бір, содан кейін басқа оқу орнында оның оқу жылдарында керемет білімді адам оқытқаны белгілі, ол туралы Қаныш Имантайұлы бірнеше жылдан кейін былай деп жазады: "Алған білімім үшін немере ағам, қарт зиялы Әбікей Зеинұлы Сәтбаевқа өмір бойы міндеттімін деп санаймын".

Қаныш Сәтбаев семинарияны әлемдік тарих және өз халқының тарихи өткені саласындағы мол біліммен ғана емес, сонымен қатар оларды өз бетінше толықтыруға, оның ішінде іздеу жұмысына қосу жолымен де тұрақты қызығушылықпен аяқтайды.

20-шы жылдардың басында жас ауыл мұғалімі қазақтардың фольклорлық мұрасын зерттеумен айналысады. Құмарлық Томск технологиялық оқу кезеңінде де сақталды. Бұл үшін, әсіресе, геологиялық барлау партиясының құрамында, іс жүзінде туған өлкелерде болу жиі қарастырылды. "Туған өлке даласында жиі және ұзақ уақыт бола отырып, мен сол жылдары қазақтардың ауызша халық шығармашылығының үлгілерін қызығушылықпен жинап, жазып алдым", - деп жазады ол көптеген жылдардан кейін.

Ізденімпаз студент қазақтардың, Сібір мен Шығыс халықтарының тарихы, этнографиясы мен фольклоры бойынша әдебиеттерді

оқып, институт пен университеттің кітапханаларында ұзақ уақыт отырды. Ол университет жанындағы ежелгі мәдениеттер мұражайының материалдарына қызығушылық танытты. Өлкетанушылар жоғарғы оқу орнының аралық студенттер қоғамының белсендісі ретінде Қаныш тарихи-этнографиялық кештерді ұйымдастыруға қатысты, оның жиындары мұражай мен қоғамның қажеттіліктеріне жұмсалды.

Студенттік жылдарда жиналған материалды жазбаша түрде жинақтап, шығаруға алғашқы әрекеттері жатады. 1923 жылы "Қазақ тілі" газетінде Сәтбаевтың бір кездері танымал, бірақ кейін ұмытылған әннің туу тарихы туралы баяндаған "Обаған" мақаласы жарық көрді. 1924 жылы Ташкентте жарық көрген "Сәуле" альманахында "қазақ жұмбақтары мен тіл бұралаңдары" және "көне қазақ ойындары" мақалалары жарық көрді.

Қаныштан қазақ батырлары туралы да елеулі материалдар жиналды. Ол "Хан Кене" драмасымен жұмыс істеген Мұхтар Әуезовтің өтініші бойынша Кенесары Қасымов туралы мәліметтерді 1925 жылғы 5 наурыздағы хатында жинақтайды. Мұнда оның халық батыры туралы аңыздарды ғана емес, оның басшылығымен көтеріліс туралы деректі материалдарды терең білуі анықталды. Бұл ретте, академиктің қызы Ш. Қ. Сәтпаеваның пікірінше, қолтаңбаның толық емес мәтінінде де Кенесары қозғалысының сол уақытқа дейін түсініксіз бірқатар тараптары туралы "көптеген нақты мәліметтер" қамтылған.

Ауызша шығармашылыққа деген қызығушылық геологиялық қызметтің алғашқы кезеңінде де Қаныштан байқалды. Ол А. В. Затаевичтің 1926-1927 жылдары қазақтың көне әуендерін жазуға көмектесу туралы өтінішіне жауап беріп, оған домбырада өзінің сүйемелдеуімен 25 бірегей ән және "500 қазақ әндері мен күйлері" басылымында көп көмектескеннен гөрі, осы шедеврлердің туу тарихы мен үздік орындаушылары туралы құнды мәліметтер берді. Белгілі музыкатанушы және этнограф жас геологтың музыкалық фольклор үлгілерін және олар туралы тарихи мәліметтерді жинауға көмектескенін жоғары бағалады.

Геологтың өткенді білуге деген құштарлығы сол кездің өзінде-ақ тарих ғылымына пайда әкеле бастады. Сонымен, ол 1936 жылы Алтыншоқы тауының баурайынан тапқан қызықты жазулары бар тақтайша шығыстану ғылымында сенсация тудырды. Қ. Сәтбаевтың хабарламасынан кейін Ленинград Эрмитажының директоры академик И. Орбелидің өтініші бойынша плита шұғыл түрде Нева жағалауына жеткізілді, содан кейін ол басқаратын мұражай мекемесінде қойылды. [2].

Қ.Сәтбаевтың Орталық Қазақстан өңірі бойынша өзінің археологиялық және мұрағаттық олжаларын жинақтаудағы алғашқы

тәжірибесі оның 1940 жылғы 6 қарашада "трансформацияланған өлке" очеркінің "Қазақстан ақиқатында" жариялануымен байланысты, онда соңғы онжылдықтардағы өндіргіш күштердің дамуы туралы материалдарға алыс уақыттардағы өлке туралы: ежелгі металлургия туралы мәліметтерді еске түсіре отырып, тарихи шолу жасалынды.

Қаныш Имантайұлы 1941 жылы "Қазақстанның Халық шаруашылығы" журналында жарық көрген "Жезқазған ауданындағы тарихқа дейінгі ескерткіштер" атты мақаласында өзінің геологиялық қызмет орындарында өткен материалдық айғақтарды көп жылдық зерттеудің қорытындысын шығарды. Мәтін - ол тапқан ежелгі және ортағасырлық материалдық мәдениеттің барлық ескерткіштерінің өзіндік каталогы, ол жер бедеріне дәл сілтеме жасай отырып, дерек-көздердің басқа түрлерімен-халық аңыздарымен, Тимуридтер әулетінің негізін қалаушы Шарафуддин Яджи сотындағы тарихшының сипаттамаларымен, Н.Рычков экспедициясының материалдарымен және т.б. салыстыру арқылы алынған үлкен түсініктемелер мен тұжырымдармен бірге жүреді.[3]

Мақала автордың назарын ежелгі металлургияның іздері ерекше аударғанын көрсетеді. Құралдардың шектеулілігіне қарамастан, ол табылған заттардың жасын дәл анықтады, ерте металлургияның кенді өндіру, байыту және балқыту құралдары мен технологиясын сипаттады. Ежелгі рудокөптердің ғылымға белгілі мыс кен орындарының көпшілігінде болуының дәлелдерін ашқан Сәтбаев "бұл ежелгі мәдениеттің керемет барлау қызметі болғанын" дәлелдеді. "Осы фактілердің барлығы, - деп қорытындылады зерттеуші" металлургиялық мақаланың бөлімінде, - Жезқазған ауданы тарихқа дейінгі өткен дәуірде тотыққан мыс кендерін өндіру және өңдеу технологиясы жоғары деңгейде болған кезде, тіпті байыту тәсілдерін қоса алғанда, өзіндік индустриялық мәдениет кезеңін бастан өткергенін көрсетеді.

Мақала геологтың таза тарихи мәселелерді зерттеуге кәсіби көзқарасымен таң қалдырады. Сонымен қатар, автор өз жұмысын бағалауда қарапайым. Мақаланың қорытындысында айтылғандай, басылымның мақсаты "Жезқазған ауданында бар көптеген тарихқа дейінгі ескерткіштердің толық және жүйелі сипаттамасын беру" емес, бірақ "археологтар мен өлкетанушыларға осы аймағындағы зерттеушілер қандай әртүрлі материалдарды күтетінін көрсету үшін". Бір қызығы, тарихи өткенді зерттеуге деген құштарлық кедергі келтіріп қана қоймай, геолог-инженерге оның жан-жақты қызметінде айтарлықтай көмектесті. Мәселен, "Известияға" хатында Жезқазған кен орнының болашағы туралы жарияланған мақаланы шығара отырып, Қ. И. Сәтбаев Геродот еңбектерінің, XII-XIII ғасырлардағы араб және

парсы дереккөздерінің керемет білімдерін зерделеп, Орталық Қазақстанның индустриялық мәдениетінің ежелгі дәуірі және оның жер қойнауының қорларымен байлығы туралы "геологиялық" әдістермен алынған қорытындылардың пайдасына қосымша дәлел ретінде пайдаланды.

Осы жылдары кен орындарын барлауды ұйымдастыруда Қаныш Имантайұлы жергілікті топонимика туралы тамаша біліммен шабыттанған өз болжамдарын сәтті пайдаланғаны белгілі.

1930-шы жылдары жүргізілген геологиялық-іздеу жұмыстарының нәтижелері оң әсер етті. Орталық Қазақстанда 1940 жылы анықталған мыс қоры Кеңес Одағында барланғандардың үштен бірін құрады. Жезқазған-Ұлытау ауданының жер қойнауының байлығын ашудағы зор еңбегі үшін және республиканың 20 жылдығына байланысты Қ. Сәтбаев сол жылдың қараша айында жоғары награда – Ленин орденімен марапатталды.

Қ. Сәтбаевтың КСРО Ғылым Академиясының Қаз филиалының басшысы болып келуі және жаңа саладағы алғашқы қадамдар Ұлы Отан соғысының басталуымен тұспа-тұс келді. Оның көшбасшы ретіндегі жұмысының күрделілігі бірнеше есе артады. Сәтбаев негізінен қорғаныс маңызы бар ғылыми жұмыстарды ұйымдастырумен айналысады. Алайда, ол Отан тарихының мәселелеріне жеке қызығушылығын тоқтатып қана қоймай, оның осы саладағы күш-жігері тіпті айтарлықтай артып келді.

КСРО Ғылым Академиясының Қаз филиалының басшысы тарихшы-ғалымдарға қамқорлық жасады. Ол соғысқа дейінгі жылдары оның қатысуымен басталған ұйымдастырумен, Мәскеу мен қазақстандық зерттеушілердің бірлескен күш-жігерімен "Қазақ КСР тарихы" басылымына дайындықпен тығыз айналысады. Соғыс уақытындағы қиындықтарға қарамастан, ол жоғары сатыларға сол кезде 80-ден асқан атақты әңгімеші Сенгірбаевтың орындауындағы Қырық батыр туралы тарихи әндерді стенографиялық жазу туралы өтініш жасайды. Ақсақал Мемлекеттік есебінен Алматыға ұзақ уақытқа шақырылды және жоспарланған жұмыс соңына дейін жеткізілді.

Ұлы Отан соғысы барысында Қ. Сәтбаев қазақстандықтардың майдандағы жауынгерлік іс-қимылдарға қатысуы туралы материалдар жинауға қамқорлық көрсетеді. Ол Б.Момышұлының КСРО ҒА Қазфилиалында Панфилов дивизиясының жолы туралы дәрістер циклінің бастамашысы және ұйымдастырушысы болады.

Соғыс аяқталғаннан кейін оның нұсқауы бойынша ҚазКСР ҒА кітапханасы көптеген өнер және мәдениет қайраткерлерінің мұрағаттарын сатып алды.

Осы жылдардағы ең бастысы, ол тарихшылардың ғылыми кадрларын даярлау және Академия құрылымында арнайы ғылыми-тарихи бөлім ашу туралы қамқорлықты қарастырды, ол көп ұзамай жүзеге асырылды.

Ресми органдар "патриархалдық - рулық қатынастарды идеализациялауды", "буржуазиялық идеология агенттеріне жол беруді" және тағы басқаларды қарастырған отандық тарихнаманы дамыту жөніндегі көптеген іс-әрекеттердің арқасында Қ.Сәтбаевта сынға ұшырап, жазаланды. Ол Қазақ КСР ҒА Президенті қызметінен босатылып, есептік партиялық карточкаға енгізу арқылы қатаң сөгіс алды. Бірақ жағдай өзгерген кезде бұрынғы қызметіне қайта оралу болды.

40-жылдардың аяғынан бастап өмірінің соңғы күндеріне дейін академик Қ. Сәтбаев өзінің көптеген мақалаларында тарихшы-өмірбаяншы және бірқатар тарихи қайраткерлердің, ғылымның, әдебиеттің және өнердің ірі қайраткерлерінің үлкен танымалдығы ретінде өнер көрсетті. Оның еңбектерінде Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаевтың есімдері айтылды. Қаныш Имантайұлы өзінің жеке әсерлерінің үлкен тарихи - фактілік материалына сүйене отырып, ғылым мен техниканың көрнекті қайраткерлері туралы қызықты очерктер жасады, олардың көпшілігімен ортақ жақын жерде жұмыс істеуге мүмкіндік алды. Ол 1957-1959 жылдары жарық көрген және республика жұртшылығы арасында жақсы пікірлер алған екі томдық "Қазақ КСР тарихын" дайындау жөніндегі комиссияның жұмысын басқарды.

60-жылдары Қ. Сәтбаевтың ықпалымен академиялық тарихшы ғалымдар тарих, археология және этнография саласындағы бірқатар күрделі және өзекті мәселелерді әзірлеуді бастады. Бірақ ол барлық нәтижелерді көре алмады: көптеген ірі ғылыми еңбектер кітап сөрелерінде қалып қойды, өкінішке орай, академик қайтыс болғаннан кейін. Бірақ оның республикадағы тарихи ғылымның дамуына пайдалы әсері ұзақ уақыт бойы сезілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аманбаев А., Батырбеков Г. К. Сәтбаев тарихшы ретінде. - Алматы, 2012.
2. Muratovna, B.A., Serikbayevna S.S. Legal culture of soviet kazakhstan Journal of Environmental Treatment Techniques.-Volume 8, Issue 1.- 2020.- Pages 319-322
3. Рычков П. И. Орынбор топографиясы, Орынбор губерниясының толық сипаттамасы. - 1 және 2 Б., Санкт-Петербург., 1962.

«АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУЫ (ПИРСОН ОҚУЛЫҚТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)»

Е. М. Қабыкен

Раисова А.Б., К.п.н, преподаватель-эксперт ВШГН

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі қоғамдағы тілдік дағдыларды дамытуға байланысты проблемалар және оларды Пирсон оқулықтары негізінде оқу үдерісін жаңғырту арқылы шешу қарастырылған. Зерттеу студенттердің тілдік құзыреттілігі мен хабардарлығын арттыру мақсатында жаңа технологиялар мен әдістерді қолдана отырып, ағылшын тілін оқытудың тиімділігін бағалауға бағытталған. Ағылшын тілі сабағында оқушылардың тілдік дағдылары мен хабардарлығын дамытуға ықпал ететін әдістер мен технологияларға баса назар аударылады.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблемы, связанные с развитием языковых навыков в современном обществе и их решение через модернизацию образовательного процесса на основе учебников Pearson. Исследование направлено на оценку эффективности обучения английскому языку с использованием новых технологий и методов, с целью повышения языковой компетенции и осознанности учащихся. В фокусе внимания - методы и технологии, способствующие развитию языковых навыков и осознанности студентов на уроках английского языка.

Annotation. This article examines the problems associated with the development of language skills in modern society and their solution through the modernization of the educational process based on Pearson textbooks. The study aims to evaluate the effectiveness of teaching English using new technologies and methods, with the aim of increasing language competence and awareness of students. Analyzed. The focus is on methods and technologies that promote the development of language skills and awareness of students in English lessons.

Түйінді сөздер. интеллектуалды белсенділік, танымдық белсенділік, сынақ жұмыстары

Ключевые слова. интеллектуальная деятельность, познавательная деятельность, тестовая работа

Keywords. intellectual activity, cognitive activity, test

Зерттеу өзектілігі. «XXI ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар. Қазақстан Республикасындағы 12 – жылдық білім беру Концепциясында «Қазақстандық қоғамның өзекті мәселелерінің бірі өзгермелі әлеуметтік, экономикалық жағдайда тек өмір сүріп қана қоймай, сонымен қатар қалыпты жағдайдың жақсы жағына қарай өзгеруіне белсенді түрде әсер ете алатын бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру», - деп жазылған [1, с. 29-31].

Қазіргі заманғы ғылыми – техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына үлкен мақсаттар мен жаңа міндеттер жүктейді. Жас ұрпақты жан – жақты жетілген, ақыл – парасатты, ой – өрісі биік, бәсекеге қабілетті азамат етіп тәрбиелеу – қоғамымыздың ең өзекті мәселесі. Бұл әр мұғалімнің шығармашылық ізденіспен жаңаша істеуін қажет етеді. Олай болса, қызықты сабақтар мұғалімнің ашқан жаңалығы, өзіндік қолтаңбасы, әдістемелік ізденісі, көтерілген белесі, абырой атағы, мақсат-мұраты. Дидактикалық тұрғыдан дұрыс ұйымдастырылған өзіндік жұмыс білімді тереңдетуге, толықтыруға, дағды мен іскерлікті қалыптастыруға, танымдық әрекетке қызығуды туғызуға, таным үрдісінің әдіс- тәсілдерін игеруге, танымдық қабілетінің дамуына, адамның дербес жұмыс істеу мәдениетін көтеру шығармашылық пен жұмыс істеуге және ғылыми жұмыстармен айналысуға мүмкіндік жасайды.

Ұлттың болашағы, тәуелсіз мемлекеттің ертеңгі ұрпағының рухани байлығы, мәдениеті, саналы ұлттық ойлау қабілеті мен біліміне, іскерлігіне байланысты.

Қазіргі қоғам талабына орай орта мектептердегі ағылшын тілінен білім беру сапасын жақсартуды жүзеге асыратын, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру проблемасы әлі де зерттеуді қажет етеді.

Дегенмен, оқушылардың танымдық әрекеті мен белсенділігін арттыруда оқыту процесінің, сондай-ақ ағылшын тілі сабағында жаңа технологиялар арқылы қалыптастыру мүмкіндіктерін қолданудың тиімділігін жетілдіру жолдары әлі терең зерттелмей келеді. Бұл проблеманың ғылыми-теориялық жағынан зерттелуі жеткіліксіз болғандықтан мектеп тәжірибесінде белгілі кемшіліктер орын алып келеді. Мұғалімдер өз тәжірибесінде оқушылардың танымдық әрекетін қалыптастыруда танымдық белсенділікті дамытудың тиімді жолдарын қолдануда өздерінің дайындығының төмен деңгейде екенін мойындайды.

Ағылшын тілі сабағының өзіндік ерекшелігін ескере отырып, сабақта жаңа технологияларды пайдаланудың оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруда мүмкіндігі зор. Ағылшын тілі сабағында оқушылардың сабақтан тыс және үй тапсырмасын орындау кезіндегі танымдық өзіндік жұмыстарын бақылаудан байқағанымыз, олар тапсырмалардың түріне байланысты белсенділіктің әр түрлі деңгейін көрсетті.

Танымдық белсенділік дегеніміз – оқушының оқуға, білімге деген ынта – ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі. Мысалы: мұғалімнің баяндап тұрған материалын түсіну үшін, оқушының оны

зейін қойып тыңдауы, алған білімін кеңейтіп толықтыру үшін, өздігінен кітап оқуы, бақылау, тәжірибе жасау, жазу, сызу сияқты жұмыстар істеуі керек. Өйткені өтілген материалды саналы қайталауда, жаңадан білім алуда, оның жолдары мен дағдыларына үйренуде белсенділіксіз мүмкін емес.

Танымдық әрекеттің негізінде оқушыларда танымдық белсенділік қалыптасады. Сабақ барысында оқушының бойында танымдық белсенділік пайда болса, оқушылардың ақыл – ой қабілеттерінің мынадай элементтері дамиды: зеректілік, байқағыштық, ойлау және сөйлеу дербестігі т.б. Оқушылардың танымдық белсенділігін дамыту және қалыптастыру мәселесіне зерттеушілер, педагогтардың, әдіскерлердің көптеген еңбектері арналған. Мектептің ғасырлар бойғы даму тарихында алдыңғы қатарлы педагогикалық ой өкілдерінің танымдық әрекетке қатысты, әсіресе, танымдық белсенділікті дамыту идеяларын зерттеу және талдау негізінде төрт бағытты бөліп көрсетуге болады [2, с. 288].

Танымдық белсенділік – Танымдық белсенділік адамға өте маңызды және күрделі құрылым ретінде өзінің психологиялық анықтамаларында көптеген тұжырымдамаларға ие. Маңызды әлеуметтік күшіне байланысты бұл мәселе қазіргі диалектикада, білім беру тәжірибесі мен тәрбиеде негізгі болып саналып отыр [3].

Оқыту жұмысын тек сабақ арқылы ұйымдастыру мүмкін емес. Сыныптық – сабақ жүйесінің негізгі кемшілігі – оқушылардың дара ерекшеліктерін дамытуға жеткілікті мүмкіндіктердің болмауы – оқытуды ұйымдастырудың басқа жолдарын іздестіруге себеп болды. Сондықтан оқушылардың сыныптық-сабақтағы танымдық әрекетін дамыту, толықтыру мақсатында оқыту жұмысын ұйымдастырудың қосымша түрлері қолданылады. Олардың қатарына семинар, экскурсия, факультативтік, қосымша, конференция сабақтары, үйдегі оқу жұмысы, тәжірибелік -зертханалық және пәндік үйірме жұмыстары, олимпиада, сынақ және емтихан, өзіндік жұмыс түрлерін жатқызуға болады.

Семинар сабақтары көбінесе оқылған лекция тақырыбына байланысты негізгі өзекті мәселелерді талқылау, оқушылардың танымдық ойлау қабілеттерін дамыту, өзіндік шығармашылық белсенділіктерін шыңдау мақсатын көздейді. Тақырып сұрақтарына сай пікір алмасу, өз көзқарастарын дәлелдеу, мұғалімдерге оқушылардың оқу материалын қаншалықты меңгергенін, соған орай сенімдері мен түсініктерінің қалыптасқандығын бақылап, тексеріп, бағалап және бағыт-бағдар беріп отыруға мүмкіндік туғызады.

Экскурсия жұмысының мақсаты – оқушылардың сабақта алған теориялық оқу материалдарын практикамен жалғастыру, бекіту.

Сондықтан оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруда маңызы зор. Ол барлық оқу пәндерінде, әсіресе физика, химия, биология, тарих сабақтарында кеңінен қолданылады. Бұл оқушылардың оқу процесін бақылай білуге жаттықтырады және оқу материалын өмірмен байланыстыра алуға үйретеді. Оқытуды экскурсия жолымен ұйымдастырудың үш түрі бар:

1. кіріспе экскурсия деп аталады. Ол сабақта күрделі тарауда тақырыптарды өтер алдында ұйымдастырылады.

2. ілеспелі экскурсия деп аталады. Ол белгілі бір тақырыпқа арналып, сабақ барысында оның орта шенінде немесе өн бойында жүргізіледі.

3. қорытынды экскурсия. Ол күрделі немесе тақырыпты өтіп болғаннан кейін оқушылардың сабақтар жүйесінде алған теориялық білімдерін пысықтау, бекіту мақсатын көздейді.

Факультатив түрі оқушылардың сұранысы мен қызығушылығы негізінде әртүрлі пәндерге байланысты ұйымдастырылады. Оның қызметі көпжақты: оқушыларды ғылымға қатыстыра отырып, олардың дүниетанымын тереңдетеді және кеңейтеді; белгілі бір пәнге қатысты танымдық қызығушылықтарын тұрақты қалыптастырады. Оқушылардың пәнге бейімділігін ескере отырып, факультативтік оқуды олардың қалаған мамандықтарына сай психологиялық және практикалық дайындығын арттыру және кәсіби бағдарын қалыптастырудың нәтижелі формасы ретінде қолдануға болады.

Сынақ жұмыстарын жоғары сынып оқушыларына енгізудегі мақсат -бағдарламадағы теориялық білімдерді күшейту, бекіту және оқыту процесінде оқушылардың жоғары белсенділіктерін, жауапкершілігін, дербестігін орнықтыру. Сынақ жұмыстары өзінің ұйымдастыру ерекшелігіне сай оқу жұмысынан тыс оқушылардың өздігінен білім алуын жалғастыруға ықпал етеді. Сынақты ұйымдастыру оқушылардың жеке жауаптары, бақылау және топтық, практикалық – лабораториялық жұмыстары, тақырып бойынша шығарма және баяндама жазу түрінде жүргізіледі.

Үйдегі оқу жұмысы – оқушылардың үйде өз бетімен орындайтын оқу жұмыстары сыныпта өткен сабақтардың жалғасы ретінде саналады. Оқушының үйдегі оқу жұмысын сыныптағы оқу жұмысымен жалғастырып, толықтырып отырса, онда олардың алған білімдері терең және берік болады. Бұл жұмыстың танымдық қызметімен бірге оның тәрбиелік мәні де зор. Себебі, үй жұмысын күнделікті орындау барысында оқушылардың дербестігі, ойлау қабілеті артып, өздігінен

білім алуға жүйелі түрде дағдыланады. Соның негізінде білім мен біліктілік өте берік меңгеріледі, оқушының ақыл- ой әрекетінің жеке дара дәстүрі қалыптасады [4, с. 214].

Басында ағылшын тілі сабақтарында біз әдетте ұсынылған тақырып бойынша не білетінімізді талқылаймыз, талдаймыз. Сабақтың соңында рефлексия және СМО-бағалау қажет. Оқушылардың табысты сезінуі және өз іс-әрекетінің нәтижесін көруі маңызды. Оқу тәжірибесінде рефлексияның осы түрін жүзеге асыру үшін Мен келесі әдістерді қолданамын:

1. Аяқталмаған ұсынысты қабылдау.

Менің ойымша, сабақ маған пайдалы болды, өйткені...

Менің ойымша, мен жетістікке жеттім.

2. Рефлексияны қабылдау синквейн формасы (бес нүкте), бұл ескі білімді жаңа – мағыналы, тәжірибемен байланыстыру сәті. Синквейн сөзі француздың "sing" – бес сөзінен шыққан. Бұл материалды синтездеу әдісі ретінде қолданылатын бес жолдан тұратын өлең. Форманың нақтылығы ақпаратты қорытындылау, ойды бірнеше мағыналы сөздермен, сыйымды және қысқа өрнектермен жеткізу қабілетін дамытады. Синквейнді жеке тәуелсіз тапсырма ретінде және жұпта жұмыс істеу үшін ұсынуға болады. Синквейнді жазу ережелерін көрсетейік:

1. (бірінші жол-өлеңнің тақырыбы, бір сөзбен, әдетте зат есіммен);

2. (екінші жол-тақырыптың қысқаша сипаттамасы, әдетте сын есімдермен);

3. (үшінші жол-осы тақырып шеңберіндегі іс-әрекеттің сипаттамасы, үш сөзбен, әдетте етістіктермен);

4. (төртінші жол-автордың тақырыпқа қатынасын білдіретін төрт сөзден тұратын сөз тіркесі);

5. (Бесінші жол – бір сөз – біріншіге синоним, эмоционалды – бейнелі – жалпыланған деңгейде, тақырыптың мәнін қайталайды.

Бала белсенділігінің ең алғашқы формасының бірі қарым - қатынас жасау белсенділігі. Бұл адамның бүкіл өмірінде дамитын белсенділік. Балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес басқа адамдар мен қарым - қатынас жасау белсенділігінің мазмұны өзгеріп отырады. Мектеп жасына дейінгі балалар ересек адамдардың әрекеттеріне үңіле қарап, үйренеді, оларға еліктейді. Балалардың саналы түрде істейтін мұндай әрекеттерін ырықты немесе ерікті белсенділік дейді. Бұл жастағы балалардың үлкендердің әрекеттеріне және олармен өзара қатынас жасауға еліктеу рөлді ойындарды атқару барысында байқалады.

Ойын түрлерін қолдану арқылы жаңа тақырыпты жеңіл де тиянақты, нақты түсіндіруге, меңгеруге жағдай жасалып, ол оқушының санасында берік сақталатын болады. Ойын түрлерін пайдалану мынадай нәтижеге жеткізеді. Нәтиже:

1. Әр оқушының шығармашылығы артады.
2. Жылдам жұмыс істеуге дағдыланады.
3. Оқушының жеке қабілеті нықталады.
4. Оқушы топ жаруға ұмтылады.
5. Оқушының ойлау қабілеті дамиды.
6. Әр оқушы өз деңгейімен бағаланады.

Қорыта келгенде, шет тілін оқыту үрдісінде ойын түрлерін пайдалану – біріншіден, оқушылардың білімін берік меңгерту құралы болса, екіншіден – балалардың сабаққа деген қызығушылығын көтеру болып табылады.

Ойынды дұрыс ұйымдастыру оның нәтижелі болуының басты себебі екенін есте ұстау абзал.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Активизация познавательной деятельности школьников. // Под ред. М. П. Осиповой. - М.: Дрофа, 2001 - 115с. Алексеева И. В. Ситуативные картинки на уроках английского языка // Иностранные языки в школе. – 2001. - №6. – С. 29-31.
2. Бабинская П. К., Андреасян И. М. и др. Практический курс преподавания иностранных языков: Учеб. Пособие – изд. 2-е. - Минск: ТетраСистемс, 2003, - 288 с.
3. Бабанский «Методические основы оптимизации учебно-воспитательного процесса» 1982г.
4. Беляев Б. В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам, - 2-е изд. - М.: Просвещение, 1965. – 214 с.

МӘШҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВТІҢ МЫСАЛ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ПОЭТИКАСЫ

А.Е.Ерланова

«Торайғыров университеті» КеАҚ, докторант

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетінде ХІХ ғасырдың екінші жартысында қалыптасып, ХХ ғасырдың басында жалғасын тауып, ерекше дамыған мысал жанрына шолу жасалады. Мысал жанрының дамуы бүкіл қазақ поэзиясын жаңа деңгейге көтерген қазақ әдебиетінің классигі Абай дәуірімен тұспа-тұс келеді. Осы мақаламызда рухани серпіліс кезеңінде Абай дәстүрінің жалғасуына үлес қосқан, әдебиетте поэзия әрі проза жанрында қалам шерткен – Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің мысал өлеңдерінің стильдік ерекшеліктері қарастырылады.

Бүгінге дейін жүргізілген зерттеулерде ақын шығармалары соның ішінде өлеңдері жанрларға жіктеліп зерттелінді, алайда әрбір өлеңдері толық поэтикалық талдауға түспеді. Ақынның мысал өлеңдерінің табиғаты сюжет, тақырыптық ерекшелігі жағынан дінмен байланыста талданады.

Түйінді сөздер: мысал жанры, оқиға желісі, гибрат, дидактика, ХХ ғасыр басындағы әдебиет

Аннотация. В статье сделан краткий обзор становления и развития жанра басни, проникшего в казахскую литературу во второй половине XIX века и получившего успешное развитие и распространение в начале XX века. Автор статьи отмечает, что развитие басни получило широкое распространение в период расцвета творчества классика казахской литературы Абая, вознесшего казахскую литературу на новый уровень. Особое место отводится басням Машихура Жусипа, который сыграл важную роль в развитии жанра басни в казахской литературе.

В ранее проведенных исследованиях, произведения поэта, в том числе его стихи, были классифицированы по жанрам, однако не каждый из стихотворений подвергался полному поэтическому анализу. Сюжет, тематическая специфика басни анализируется с точки зрения религии.

Ключевые слова: жанр басня, сюжетная линия, поучение, дидактика, литература начала XX века.

Abstract. The article provides a brief overview of the formation and development of the fable genre, which penetrated into Kazakh literature in the second half of the nineteenth century and received successful development and dissemination in the early twentieth century. The author of the article notes that the development of the fable became widespread during the heyday of the classic of Kazakh literature Abai, who elevated Kazakh literature to a new level. A special place is given to the fables of Mashkhur Zhussip, who played an important role in the development of the fable genre in Kazakh literature.

In previous studies, the poet's works, including his poems, were classified by genre, but not each of the poems was subjected to a complete poetic analysis. The plot and thematic specifics of the fable are analyzed from the point of view of religion.

Keywords: genre fable, storyline, moral, didactics, literature of the early twentieth century.

Мысал жанры қалыптасу, даму тарихы тереңнен басталатын дәстүрі бар жанр. Мысал жанры адамның бойындағы немесе қоғамдағы келеңсіз жайттарды, мінез құлықтарды, дертті ашық айтпай аллегориялап сынап мінейді. «Аллегория» – грекше астарлап айту, басқаша айту деген сөз. Яғни мысал – аллегория әлгідей кемшілік дертті көбінесе адамның емес, басқа бір хайуанаттың, құстың немесе бір заттың басында болған оқиға етіп суреттейді. Өзінің айтар идея, ой-пікірін жасырып, жұмбақтап айтады [1]. Әңгіме бір жәндік, аң, құс туралы болғанымен, оның астарында адамның ісі, адамның мінезі тұрады.

Мысалдың алғашқы үлгілерінің пайда болуын біздің эрамызға дейін VIII ғасырдағы гректердің өмірінен байқаймыз. Олар белгілі бір

ойды, пікірді дидактикалық мазмұнда айтып беретін әңгімелер түрінде көрінген. Бүгінгі күнде әдебиеттану ғылымында мысалдың тұлғасы әбден тұрақталып, қалыпты бір арнаға түсті. Осы үдерістің өзі ұзақ тарихи дамудың нәтижесі. Сондықтан да осы үлгідегі Лафонтен, Крылов, Абай мысалдарын жете бағалау үшін мысалдың алғашқы үлгілеріне жан-жақты таным қажет.

Поэзиялық мысалда ғибрат негізінен сатирамен астасып жатты. Бұл жанрды күрделендіре түсіп, драмалық тартысқа құрыла, психологиялық жағынан ондағы әрбір сөз диалог үйлесім тауып, ғибраттық ой, образды оймен үндесіп, эстетикалық талғам, бейнелі тілдік оралым көркемдік бағытқа бейімдеді. Поэзиялық мысалға, нақтылай айтқанда Крылов мысалдарына, оның ортақ сюжеттерге құрылғанымен творчестволық даралығына талдау жасай келе, Выготский оны сөз өнерінің толыққанды жанры ретінде таныды. Оны ғалымның мына бір тұжырымды пікірі дәлелдей түседі: «... мысал бүтіндей поэзияға жатады және оған өнердің ең жоғарғы формасынан көрінетін өнер мен психологиялық заңдылықтардың барлық күрделі түрлерінің таралатынын көреміз» [2]. Шындығында, поэзиялық мысалдың сөз өнерінің басқа да роман, поэма, комедия сияқты жанрларына тән форма тауып, арнаға бет бұрғанын көреміз.

Мысалдың екі жанрлық түрінің негізгі басты өзгешелігі неден көрінеді деген мәселеге сапалық тұрғыдан келсек, прозалық мысалда қалыптасқан дәстүр басты негіз болса, ол поэзиялық мысалда авторлық тұлға басым бағытта болып; әр ақынның стильдік өрнегі айқындаушы роль атқарады. Бұл бағдарда сөз жоқ, Лафонтен, Крылов, А.Құнанбаев, А.Байтұрсынов мысалдары дәлел бола алады. Ұлы ақындар қаламынан туған поэзиялық тамаша мысалдың үлгілері әлемдік әдебиеттің төркінінен өзінің ұлттық халықтық белгілерімен және қайталанбас стильдік тілдік жетістігімен көрінді.

А. Құнанбаев, А.Байтұрсынов сияқты ақындардың мысалдары ортақ сюжетке құрылғанымен стильдік, тілдік өрнектерінің ұлттық болуының, халықтың рухының арқасында аударма емес, төл шығармаға айналғаны әлемдік әдеби процесте ғылыми көзқарастардың үндесуі де дәлелдей түседі.

Негізінен, прозалық және поэзиялық мысалдардың принципті өзгешелігін көре отырып, оның типологиялық ұқсастығын және мысал жанрына тән элементтердің бірінде аз, бірінде көп болса да астасып біріне-бірінің сәулесін түсіре дамып отырғанын теріске шығара алмасақ керек. Алайда, бұл бағытта мысал жанрының прозалық және поэзиялық түрінің өзіндік ерекшеліктеріне баса назар аударылып екі арасына белгілі мөлшерде шекара қойылу табы да сезіледі. Бұндай

көзқарас салдарынан мысал жанрының ішкі екі түрінің біріне ерекше мән берілсе, екіншісіне салқын көзқарас басым байқалады.

Мысал жанрының дамуы бүкіл қазақ поэзиясын жаңа деңгейге көтерген қазақ әдебиетінің классигі Абай дәуірімен тұспа-тұс келді. Рухани серпіліс кезеңінде Абай дәстүрін жалғастыра мысалды әдебиетімізде жаңа биікке көтерген – Ахмет Байтұрсынұлы. Ахмет Байтұрсынұлы 1909 жылы Петерборда басылып шыққан «Қырық мысал» атты жинағы қазақ мысал жанрының алтын дiңгегi iспеттес. Осы қатарда мысал жанры дегенде ауыз толтырып айтатын ХХ ғасыр басындағы әдебиеттің ірі тұлғасының бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Мәшһүр Жүсіп әдебиеттің көптеген жанрында атап айтсақ, поэзия (өлеңдер мен діни дастандар), проза, публицистикалық мақалалар, хаттар, трактат, төрттаған қалам шерткен ғұлама. Зерттеуші М.Н.Баратова өзінің еңбегінде ақын өлеңдерінің жанрлық стильдік ерекшеліктерін қарастырғанда жанрлық межелеумен бірге, тақырыптық ерекшелікті қоса ескеріп 20 түрге (жанрға) бөледі. Соның ішінде мысал өлеңдерін хикаят деп көрсетіп, оған «Аңқау адам туралы», «Жарты нан», «Шайтанның саудасы», «Алтын табақ», «Шайхы Ысқақ», «Надан би», «Ғалының тағылымы», «Сәйгелді, сона, бөгелек туралы», «Жыл он екі ай», «Тырна мен қасқыр» өлеңдерін жатқызады [3, 17 б.].

Мысалдарды А. Байтұрсынұлы салт жолымен айтылатын сөздер тобына жатқыза отырып, мынадай анықтама келтіреді: «Адамның ғамалын, мінезін, құлқын жанды, жансыз нәрселер арқылы салт-санасына сәйкес көрсетіп өнегелеу мысалдау болады» [4, 37 б.]. Сонымен қатар ғалым мынадай бір ескерту жасайды: мысалдар көбінесе хайуандар шыққан ертегілерден алынады. Ондай ертегілерде хайуандарға адамша тіл бітіріп, адамша мінездеп, іс еткізіп, түрлі өнеге боларлық сипаттанған. Одан әрі ғалым пікірі келесідей: «Мысалда аңдар, құстар, хайуанаттар, өсімдіктер іс-әрекеті, мінезі арқылы адам бойындағы мінді, кемшілікті тұспалдап, әжуә күлкі етеді... Осындай шағын көлемді, оқиғалы, адамға сабақ болатын тағылымдық шығарманы мысал дейді» [4, 37 б.], – деп түйіндей түседі. Ал Мәшһүр Жүсіптің тұспалдап айтудың шебері екенін ескерсек мысал өлеңдерінің осы жоғарыда аталған талаптарға сай келетінін келесі жолдардан көре аламыз:

Сәйгелді, сона менен бөгелекті,
Үшеуі халфе сайлап көбелекті.
Мекенжай, қоныс қарап тұрақ үшін
Кезіпті дамыл көрмей төңіректі [5, 272 б.],

Мысал жанрының үш бөліктен тұратынын ескерсек, жағдайды түсіндіру, болған оқиға және нақыл сөзбен түйіндеу, ақынның талдауға түсіп отырған өлеңінен келтірген үзіндіден оқиғаның кіріспесін көре аламыз.

Шығармада алдымен сәйгелді, бөгелек сияқтыларға өріс беретін аңқаулық, надандық яғни жағымсыз қасиеттер сыналады. Осылайша ақын адамгершілік пен жауыздықтың арасындағы қайшылықты ашуға тырысады. Сәйгелді, сона, бөгелектер сол кездегі қарапайым халықты алдаған езушілер, отаршылдар бейнесінде сомдайды. Қалаған жерлеріне қонып тоя алатындары, онымен тоқтамай жылы сөзімен халықты алдай алатынын үш кейіпкердің диалогымен тамаша суреттейді. Бірақ ақын оларды түйреумен шектелмейді. Өмірде жақсылық пен жамандықты, дос пен қасты ажырата алмай таяқ жейтін халықтың жағдайынан сөз етеді. Ең қиыны сол дертке жол беру, алданып қалу дейді.

Болады: киім киіп, белін буған,
Өнерден қазақ қолды ерте жуған.
Далаға, қалаға да шапқылайды,
Түйедей тайраңдасып сона қуған.

Көз салып қарамайды төңірекке,
Талап қып ұмтылмайды не керекке!
Шұлғып, қалғып қалады басын изеп,
Тас болған жылқыдай боп бөгелекке [5, 275 б.],

Бұл түйіннен ақ пен қараны ажыра алмай, болған оқиғалардан сабақ алмай басын изеп жүре беретін аңқау халықтың тұрмысы сөз болады.

Мысал жанрының ең басты ерекшеліктерінің бірі оның эпостық шағын жанры екендігі. Ол ерекшелігі эпиканың үлкен роман, повесть, поэма сияқты жанрлардан ажыратып тұрады. Ал, оның шағын жанр болғанымен, жалпы эпикалық жанрға тән оқиға, сюжеттің болуы, әңгімелеу, оқиға біртіндеп дамып, персонаждардың тартысына құрылып, шарықтап шешімін табуы, керісінше шағын лирика секілді жанрдан ерекшеленіп тұрады. Ал, новелла, әңгіме тағы басқа шағын жанрлардан персонаждардың көбіне аң мен құстардан болуы баяндалған оқиға астарлап айтылып және көбіне міндетті түрде оқиғадан түйін жасауы, ол түйін негізінен мақал – мәтелдермен астасып келуі өзгешелендіріп тұрады. Әдебиеттің басқа жанрларынан ерекше бір қасиеті мысал жанрының ортақ сюжетке құрылуы, оның өзі ғасырлар бойы байланысын үзбеген фольклорлық дәстүрдің беріктігінің бір көрінісі.

Келесі ақын шығармаларының ішінде шоқтығы биік тұрған өлеңінің бірі – «Шайтанның саудасы». Бұлай дейтініміз ақын шығармашылығына тән ерекшеліктердің бірі дерексіз ұғымды жандандыру осы өлеңінде шеберлікпен өріледі. Дерексіз ұғым деп тұрғанымыз өтірік айту, жалған түсініктері. Расында шайтанның базарға сауда жасауы және тәкәппарлық, жалған, күншілдік, қулық, зорлық, надандық сынды жағымсыз қасиеттері сатуы шынайы өмірде бола бермейтін әрекеттер. «Шығарма басында Ғайса пайғамбардың қойған сұрағы шындыққа сәйкес келетін орынды сөз қолданысы. Ал шайтанның жауабы шарттылық айнасы» деп баға береді Қуандық Пазылұлы Жүсіп.

Артқаным бір есекке ылғи жалған,
Жалғанда өтірік жоқ мұнан қалған.
Нанбасаң еріп бірге көзіңмен көр,
Базарға қызығымды қалай салған.
...Күншілдік бір есекке тиіп артқан.
Жібек, кендір арқанмен буып тартқан.
Базарға мұнан бұрын көп барғанмын,
Жерім жоқ бұл саудадан залал тартқан [5, 168 б.].

Бұл үзіндіден көріп отырғанымыздай, «жалған», «зорлық», «тәкәппарлық», «күншілдік» сияқты жағымсыз қасиеттерді сөз етеді. «Бір есекке ылғи жалған арту» дегенді тура мағынада мүмкін емес екенін аңғарамыз. Себебі қолмен ұстап, көтеруге келмейтін дерексіз ұғым. Ал сол дерексізді бір есекке жүк ретінде артудың өзі оны заттандыруға жатады. Бір жануардың көтеруіне лайық салмақ мөлшерін межелеу белгісі. Бұдан басқа тәкәппарлықтың заттанып, ауырлағаны соншалық, оны артқан есек салмағын көтере алмай әзер жүреді. Мұның барлығы сол кездегі қазақ даласын жайлаған келеңсіз, жағымсыз әрекеттердің көп екенін айтып, оның салмағын өлшеу үшін заттандыру арқылы салмағын, көлемін дәлелдейтін бейнелеу үлгілері. Яғни адамдарда жиі кездесетін қателіктерді сол қалпында бермей ерекше әрекет көмегімен бейнелейді.

Сонымен қатар ел билеуші жауыздардың билік басына келулері таза жолмен, паракорлық, зорлық арқылы іске асатынын да айтып өтеді. Ал бұл тек ақын өмір сүрген заманға ғана тән әрекет емес екенін ескерсек, Мәшһүр Жүсіптің тек бір кезеңді ғана емес, болашақты да алу ықтималын, жиі қайталанатын кеселдерді шебер жинақтап мысқылдағанына көз жеткіземіз. Ал бай, шонжарлар мысал ретінде шебер суреттелген.

Біреуі ұн, біреу пұттап май алады,
Біреу қой, біреу тайынша, тай алады.

Тәкаппарлық «жүгімді» қалтасы мол,
«Жетілген» надандыққа бай алады.
Томпитып қалтасына жүрген сыймай,
Беруге ешбір жанға көзі қимай.
Алған соң тәкаппарлық сатып менен,
Дүрдиер өз үйіне өзі сыймай, –

деген өлең жолдарынан «қалтасы мол», «жетілген надандық» сынды авторға тән сөз қолданыстары тәкаппар адамның, сараң адамның бейнесін біршама кең ашуға септігін тигізген дей аламыз. Тәкаппарлықтың адам баласын қандай деңгейге түсіретіні, өз үйіне сыймауы келеңсіз қасиеттердің адамның бойына қаншалықты дерт болып жабысқанын көрсетеді.

Осылайша шайтанның саудасының адамзатты азғырғанын және бір өкініштісі бұл дерттің бүкіл қазақ даласын жайлап алуы тіпті жалған молдалардың да пайда болуын уытты сөздермен бейнелейді. Өлеңінің соңында автордың өзі осындай жүзіқаралардың арсыздығынан безініп, олардан сақтану керектігін, бұл жалғаннан өзіңмен бірге ештеңе жиып әкете алмайтынымызды айтып қорытындылайды.

Жалпы мысал табиғатын тануда даму заңдылығын естен шығаруға болмайды. Яғни, мысалдың негізгі функциясы қоғамдық даму барысында алмасып отырған. Сонда прозалық мысалда сонау Эзоп заманынан қалыптасқан дәстүр мысалға басты негіз болса, поэзиялық мысалда авторлық тұлға басым болады. Бұл мысалдағы сюжеттің халық ауыз әдебиетімен байланысты және әдеби байланыс сақтала отырып, әр халықтың ұлттық әдебиетінде өз шарттылықтарымен түрленуінің мүмкіндігін көрсетеді. Әдебиетте осы арқылы творчестволық тұлғаның даралық стилі қалыптасады.

Қорытындылай келе, алынған екі мысалында ақынның өзі өмір сүрген кезеңдегі қазақ даласында орын алған келеңсіз жайттарды суреттейтінін көреміз. Біреуінде сона, сәйгелді, бөгелектер елді қанаған отаршылдардың бейнесінде алынып, надандық, жауыздық сынды жағымсыз қасиеттер сөз болса, соңғы мысалында бұл жағымсыз қасиеттердің қатары көбейе түсіп, тәкәппар, сараң адамдардың бейнесін жасайды. Екі мысалында дерексіз ұғымды заттандыру арқылы авторлық сөз қолданыстарын шебер қолданып, лирика жағымсыз қасиеттерге ие адамдардың бейнесін жасауға өзіндік үлесін қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

2. Шаңбаев Т. Мысал жанрының стилі мен тілі. – Алматы. 1994. Фил.ғылымд.кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты.
3. Баратова М.Н. Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық-стильдік ерекшелігі. Оқу құрал. Павлодар: «Brand Print», 2010. – 256 б.
4. Байтұрсынұлы А. Қырық мысал: Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 2001. – 120 б.
5. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 4 том. Павлодар қ.: «ЭКО» ҒӨФ, 2004. – 535 б.

ҰЛТ ЖАНАШЫРЫ ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВ

Жақсылық Е.С.

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
«Тарих» білім беру бағдарламасының 2- курс студенті*

Ракишева Г.К.

Гуманитарлық ғылымдар магистрі, оқытушы-эксперті

Аңдатпа. Ксро кезеңінде сұрапыл заманда өмір сүрседе қазақ мәдениетінің дамуына, алға қарай аяқ басуына ерен еңбек сіңірген ұлы қайраткер жайлы сыр шертер әңгіме. Жалпы осы тұлғаның толық өмірбаяны, тарих ғылымындағы және оданда өзгеше сан қилы абыроймен атқарған қызметтері, таза кіршіксіз мансап жолы.

Кілт сөздер: Қазақ мәдениеті, Өзбекәлі, ғылым мен білім, тарих ғылымы, министр.

Abstract. It is a secret story about a great figure who contributed to the development and progress of Kazakh culture even though he lived in a terrible time during the KSRO period. In general, the complete biography of this person, his many distinguished services in history and other fields, clean career path.

Key words: Kazakh culture, Uzbekali, science and education, history, minister.

Аннотация: Это тайная история о великом деятеле, который внес свой вклад в развитие и прогресс казахской культуры, хотя и жил в страшное время периода СССР. В общем, полная биография этого человека, его многочисленные выдающиеся заслуги в истории и других областях, чистый карьерный путь.

Ключевые слова: Казахская культура, Озбекали, наука и образование, история, министр.

Өзбекәлі Жәнібеков 1931 жылдың тамыз айының 28 жұлдызында Түркістан облысы Отырар ауданы Сарықамыс ауылында дүниеге келген.

Мемлекет қайраткері, этнограф, тарих ғылымдарының кандидаты.

Қоңырат тайпасы Жаманбай руынан шыққан. Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтын (қазіргі Алматы мемлекеттік университеті) бітірген.

Жәнібеков қазақ халқының ұлттық мәдениетінің, ана тілінің, дәстүрі мен әдет-ғұрпының жаңарып, дамуына елеулі үлес қосты.

20 ғасырдың 70-жылдарының өзінде-ақ Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің қалпына келтірілуіне ұйытқы болды. Жәнібековтің бастамасымен Қазақстанның көптеген қалаларында этнографиялық мұражайлар ашылды.

Өзбекәлі бала кезінен пысық болды. Ол еріну дегенді білмейтін, қолға алған кез-келген шаруаны аяғына дейін тап-тұйнақтай қып бітіретін. «Менің Өзбекәлім әл-Фарабидің отанында туды, Алл қаласа, әл-Фараби сияқты қайраткер болады» -деп отырады екен әкесі. Оның оқуы үшін барлық жағдайды жасайды. Мектеп жылдарында ол үлкен белсенділік танытқан, іс-шаралар өткізген, ересектерге көмектескен. Бірде мектепте концертке дайындық болады, ол кезде ол 5-ші сынып оқушысы болатын. Концертте алғаш рет сол кезде танымал паровоз туралы әнді орындайды. Концертке келгендер: «мына баланың болашағы бар, әртіс бола алады», -деседі.

Соғыстан кейінгі жылдары қызу еңбек жолы басталады, алдымен қарапайым мұғалім, содан кейін Қазақстан комсомол комитетінің бірінші хатшысы, облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары, көрнекті партия қайраткері, Мәдениет министрінің орынбасары болып, кейіннен осы министрлікті басқарады, содан кейін ҚКП ОК идеология жөніндегі хатшысы болып тағайындалады. Құзыреттілік, бастамашылдық, жауапкершілік мансапта биіктерге жетуіне көмектеседі. Өзбекәлі Жәнібеков осындай қасиеттерді әрқашан қол астындағыларға қолдануға тырысты.[1]

Ө. Жәнібеков баршаға ашық болды, оған шайға келу үшін бар болғаны телефон соғып, кездесу туралы келісу ғана керек болатын. Бірақ ол өте қатал да бола білетін, нағыз антибюрократ ретінде ол тек жанындағыларға ғана емес, өзіне де талапшыл болатын. Ол еңбек жолының ең басынан бастап-ақ формализмге жаны қас болды [2].

Жалпы Өзбекәлі Жәнібеков өзінің мансаптық жолы бастала сала қазақ үшін қызмет жасауды мақсат тұтып, сол жолда өзге нәрселерге арандамай, елінің елдігі үшін жерінің кеденделуі үшін барын салды.

Осындай үлкен жауапкершілігі бар мансаптық кезеңде көптеген лауазымдарды абыроймен атқарды.

Атап көрсететін болсақ:

- Шымкент (қазіргі Оңтүстік Қазақстан) облысының Келес ауданында мектеп мұғалімі, оқу ісінің меңгерушісі (1952 — 1955);

- Келес ауданы комсомол комитетінің 1-хатшысы (1955 — 1956);
- Шымкент облысының комсомол комитетінің хатшысы (1956 — 1961);
- Қазақстан ЛКЖО ОК-нің 1-хатшысы, хатшысы (1961 — 1970),
- Қазақстан компартиясы Торғай облысы комитетінің хатшысы (1970 — 1975);
- Қазақстан компартиясы ОК-нің шет елдермен байланыс бөлімінің меңгерушісі (1975 — 1977);
- Қазақстан мәдениет министрінің орынбасары (1977 — 1988); мәдениет министрі (1987 — 1988);
- Қазақстан компартиясы ОК-нің хатшысы (1988 — 1991) қызметтерін атқарды.

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ЖАСАҒАН ЕҢБЕКТЕРІ.

- Ө. Жәнібек қазақ халқының ұлттық мәдениетінің, ана тілінің, дәстүрі мен әдет-ғұрпының жаңарып, дамуына елеулі үлес қосты. 20 ғасырдың 70-жылдарының өзінде-ақ Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің қалпына келтірілуіне ұйытқы болды.
- Ө. Жәнібек бастамасымен Қазақстанның көптеген қалаларында этнографиялық мұражайлар ашылды;
- Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштерін сақтау мен қалпына келтіру мақсатын көздеген “Арқас” қоғамы құрылды.
- Жәнібеков “Шертер”, Адырна”, “Алтынай”, т.б. фольклорлық өнер ансамбльдерін ұйымдастырды.
- “Наурыз” мейрамының, М.Дулатұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабай, Ш.Құдайбердіұлы есімдерінің халқына қайта оралуына белсене ат салысты.
- Ана тілін дамыту бағдарламасының мемлекеттік тұжырым-дама-сын жасауға қатысты 3; [2].

Өзбекәлі кеңес билігімен жиі сөзге келіп қала берді. Қисынсыз шешімдерді бұзудан қорықпады. Қызметтен айырылып қаламын деп сасқан жоқ. Бірде үкіметке қазақ жастарын мал шаруашылығына жаппай жіберу, ал қыздардан трактор бригадаларын құру ұсынысы енгізілді. Өзекең оған қарсы екенін ашық айтты. Жастарды өнер-білімге баулуға жағдай жасады. Осы жолда өзінен жоғары тұрған басшылардан қарсы шығудан именбеді. Ұлтжанды Өзбекәлі Жәнібеков кеңестік идеологияның тар шеңберіне сыймады. Биліктің ұстанымына қарамастан, қазақтың тарихын терең зерттеді, салт-дәстүрді кеңінен насихаттауға күш салды. Содан оны астанадан шалғай жерге жіберді. Өзекең жаңадан құрылған Торғай облысына барды. Облыстық партия комитетінің үшінші хатшысы қызметін атқарып жүріп, Торғай өңірін танымастай өзгертеді. Бес жылдан кейін Орталық комитеттің шет

елдермен байланыс бөлімін басқарады. Оны ұлттың мүддесі үшін пайдаланады. Ал араға бір жыл салып, мәдениет министрінің орынбасары болып тағайындалады.

ТАЙҚАЗАНДЫ ҚАЙТАРУ ОПЕРАЦИЯСЫ

Өзбекәлі Жәнібековтың жасаған ұлы істерінің бірі ол Түркістанды жаңартуы және Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне «тайқазанды» қайтару болды. Біз үшін тарихи маңызы бар дәл осы тайқазанның қазақ жеріне жеткізілу тарихын айта кетейік.

Мәдениет министрі болған шағында қазақтың сәулет ескерткіштеріне айрықша мән берді. Ол министр болған жылдары 400-дей археологиялық нысанды қалпына келтіру жұмыстары жасалды. Соның ішінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесі де бар. Өзбекәлі Жәнібековтің "Әзірет Сұлтан" қорық-музейінің құрылуына қосқан үлесі зор. Ол Кеңес идеологиясына қарамастан кесенеде жерленген хандар мен сұлтандардың, билер және батырлардың құлпытастарын музей экспозициясына қойғызды. Осылайша атеистік қоғамда өмір сүрсе де, Қожа Ахмет Ясауидің рухани мұрасы мен іліміне бет бұрады [5].

"Өзбекәлі Жәнібеков құлпытастардағы араб тіліндегі жазуларды қазақ тіліне аударуға атсалысты. Ол кезде кесененің сән-салтанаты болған атақты Тайқазанның орны бос тұрған. Оны 1935 жылы Ленинградқа (қазіргі Санкт-Петербург) қаласында өткен Иран шеберлерінің III Халықаралық конференциясына үш айға апарған. Бірақ кері қайтарған жоқ [5,7].

Тайқазан қай жылы елге қайтарылды? Араға 54 жыл салып 1989 жылдың 18 қыркүйегінде Тайқазан тарихи отанына қайта оралды. Бұның бәрі – Өзбекәлі Жәнібековтің жанқиярлық еңбегі. Ал Арыстан баб кесенесінің жұма мешітін қалпына келтіруге кіріскенде Мәскеу рұқсат бермеді. Содан Өзбекәлі Жәнібеков айлаға көшіп, Отырардың суландыру жүйесінің экспозициясын жасаймыз деп, кезінде құлатылған мешітті қалпына келтірді. Өзбекәлі Жәнібековтің бастамасымен Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштерін сақтау мен қалпына келтіру мақсатымен "Арқас" қоғамы құрылды". Әзірет Сұлтан мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайының қорында Жәнібеков есімімен байланысты біршама жәдігер бар. Ол 1978 жылдан бастап қорық-мұражай қорына өткізген Қабіржапқыш, Қоңырат кілем, Шұғыла кілем, бөлме жиһазы (Асадалға ұқсас жасалған), кесене тарихы мен осы өңірдің тұрмыс-тіршілігіне, жағрафиясына қабысатын басқа да жәдігерлерді Алматы қаласындағы Орталық мемлекеттік мұражайынан алдырып, қорық-мұражай қорына табыстады. Соңғы жылдары көз майын тауысып, "Алтынай", "Адырна" фольклорлық ансамбль қызметкерлеріне ұлттық нақышта тіктірген көйлегі, немересі

Әзелге Ұлыстың Ұлы күні — Наурыз мерекесіне орай тіктірген қазақы көйлегі (1989 жыл), сондай-ақ тұтынған заттары жинақтала бастады.

ТОРҒАЙДЫҢ ПАТРИОТЫ

Өзбекәлі Жәнібековтың есімі Торғай өңірінде баршаға таныс. Осы бір берекелі өлкенің жұртшылықты баурап алуында Өзбекәлі Жәнібековтің еңбегі зор. Өзбекәлі Жәнібеков Қазақстан ЛКЖО Орталық Комитетінің бірінші хатшысы болып тұрған кезінде, Торғай облысы құрылып, оны Қазақстан Коммунистік партиясы Торғай облыстық комитетінің идеология жөніндегі хатшысы етіп жібереді. Сол кездегі торғайлық жастар үшін бұл нағыз сый еді. Көпшілігі сол кезде: «жастарға қамқорлық танытып, қазақстандық жастарды қорғайтын адам келді», - деген. Жаңа лауазымға келісімен Өзбекәлі Торғай облысына қарайтын аудандардың Комсомол комитетінің бірінші хатшыларын қанатының астына алады. оларға інілеріндей, балаларындай қарайды. Өткізілетін барлық іс-шараларға ұлттық мән, ұлттық деңгей бере қарап, ұлттық мәдениеттің дамуына аса назар аударған. Мәдениет ақыл-ойды, ең жақсы адами қасиеттерді дамытады, халықтың ішкі әлемінің дамуына ықпал етеді. Өзбекәлінің басты жетістіктерінің бірі - мәдениеттің дамуына ұлттық тұрғыдан ықпал етуі. Ол іс жүзінде мүмкін емес нәрсені жасады, тіпті мүмкін емес деген армандар орындалды. Не істесе де, ол алдына биік меже қойды. Жәнібеков қазақ жерін бөліп-жармады. Торғай даласына келген бұл бірегей адам Торғай облысының нағыз патриоты болды және өнеркәсіптік қала мәртебесін көтеруге барынша тырысты. Ол үшін «периферия» деген ұғым мүлде болған жоқ. Оның үлкен күш-жігерінің арқасында елге аса танымал емес аймақ өзінің шығармашылық әлеуетімен жарқырай түсті. Ол шынымен де кеңестік номенклатура өкілінің әдеттегі көрінісіне сәйкес келмейтін.

Осылайша Өзбекәлі директивалар мен қаулыларсыз шағын ғана Арқалық қаласында жаңғырған ұлттық мәдениеттің аралын қалпына келтіре алды.

АРҚАЛЫҚТЫ АСҚАҚТАТУЫ

Өзбекәлі Жәнібековтың көмегімен Арқалықта тұңғыш қазақ кәсіби театры пайда болды. Оның актерлік құрамы толықтай М.С. Щепкин атындағы Мәскеу театр училищесінің түлектерінен жасақталды, актерлер Өзбекәлі Жәнібековтің шынайы қамқорлығын сезінді, оның қолдауымен пәтерлер, облыстық партия комитеті хатшысының нұсқауымен сол кезде тапшы қой терісінен тігілген жылы тондар берілді [6,7].

«Шертер» ансамблінің орындауындағы музыка ерекше болып көрініп, халық музыканың ерекше дыбысына таң қалатын.

Музыканттарды Болат Сарыбаевтың өзі іздеп, ұлттық стильде орындайтын бірнеше аспапшыны табады. Бірақ оларды ілгерілету өте қиын болды. Бұнымен Өзбекәлі Жәнібековтың өзі айналысты. Мәдениет министрі ретінде Алматыға келгеннен кейін 1981 жылы көптеген ұлттық аспаптар қойылған Ықылас атындағы музыкалық аспаптар мұражайын ашады. Музей қызметкерлері арасынан «Сазген сазы» ансамблі құрылады. Кейін ол Алматы облысына көшіп келіп, облыстық атқару комитетінің комитетін басқарған кезде Сүйінбай атындағы Алматы облыстық филармониясының жанынан «Адырна» ансамблінің, «Алтынай» би ансамблінің, «Аркас» эстрадалық тобының құрылуына жәрдем көрсеткен.

«Шертер» ансамблінің домбырашысы Абжан Сәрсенбаев студияны бітіргеннен кейін Арқалық қаласына келіп, Торғай облыстық филармониясының жанындағы «Шертер» ансамблінің солисті болып орналасқанын еске алады. сол кезде ол Өзбекәлі Жәнібековпен танысады. Бастапқыда костюм, аспап, тіпті пәтер жағы да қиын болады. Өзбекәлі тек «Шертер» ансамблінің әртістеріне ғана емес, жалпы бәріне көмектесуге тырысады. Ол жергілікті театрдың әртістеріне пәтер алуға көмектеседі, сахна әртістерінің қамқоршысы болады. Өзбекәлінің тағы бір жақсы қыры – ол барлығына, сахна мәдениетіне, сахналық костюмдерге өте талапшыл болды. Егер әртістер тек сахнада ғана емес, тіпті күнделікті өмірде де қалай болса, солай киініп жүретін болса: «жұрт сендерден үлгі алады, мәдениеттірек болындар», -деп ескерту айтатын.

НАУРЫЗ МЕЙРАМЫНЫҢ ЖАҢҒЫРУУЫ

Өзбекәлі Жәнібеков атқарған маңызды істің бірі- Ұлыстың ұлы күні Наурыз мерекесінің өайта жаңғыруы еді. Ғаббас қабышұлы өзінің «Қазақтың бекзат перзенті- Өзбекәлі Жәнібеков» атты мақаласында қазіргі «Шалқар» сол кездегі «Біздің Отан» газетінің 1987 жылдан бастап қазақ халқының ертедегі салттары мен дәстүрлерін, әдеп-ғұрыптарын жиі шығара бастағанын айтады. Тіпті бас редактор Ұлыстың ұлы күні Наурызға арнап үлкен көлемді мақала да беріпті. Сосын қызылордалық жас ақынның наурызға арнап шығарған өлеңі жарияланған. Ғ.Қабышұлы Өзбекәлі Жәнібеков осы дүниелермен отырып, сол кездегі Алматы қаласының кеңестік атқару комитетінің төрағасы болып отырған Заманбек Нұрқаділовпен әңгімелескен екен [5]. Сол жылы қайта жаңғырған Наурыз мерекесі Горький атындағы мәдениет және демалыс саябағында ұйымдастырылған. Келесі жылдан бастап, бұл мейрам барлық қазақ жерінде кең көлемде өткізілетін болды. Бұл істердің барлығының бастауы дәл сол бірнеше жылдар

алдын Өзбекәлі Жәнібековтың жасап кеткен нәтижелі жұмыстарымен, қайтпас қайсар мінезінің арқасында.

ҚЫЗМЕТСІЗ ҚАЛҒАН ЖӘНІБЕКОВ

«Өзбекәлі Жәнібековтің тәуелсіздіктен бергі тағдырына шолу» атты Асылхан Мамашұлының мақаласында С.Әбділдиннің мына пікірі ашық айтылады «Қонаев жақтырмаған кадрларды Колбин жақсы көтермелеп отырған еді. Колбин Қазақстанды басқарғанда Н.Назарбаев үкімет төрағасы болды, ал Өзбекәлі Жәнібеков Мәдениет министрлігіне тағайындалған болатын. А.Мамашұлы өз жазбасында Серікболсын Әбділдаұлының сөзін былай келтіреді. Ол өзінің онымен көп серуенге шығатынын айтады. Сонда Өзекең бір сөзінде өзінің Нұрсұлтан Назарбаевты жас кезінен қызметке тәрбиелеп, Мәскеудегі ірі жиындарда сөз сөйлеткенін, бірақ Назарбаевтың кейінгі істеріне риза болмай жүргенін айтқан еді деп мәлімдейді.[4]

1991 жылдың қыркүйек айында 60 жасқа толғанында Қазақстан компартиясын таратқан съезінен кейін көпшіліктің ықпалымен қызметсіз қалыпты. Бірақта ол үлкен қызметтен кеткен соң, қайта қызмет сұрап билік басындағыларға бармаған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біз бұл әңгіме төңірегінде не айтқымыз келді. Қазақ тарихындығы ерен еңбегі сіңген тағы бір тұлғаны дәріптегіміз келді. Оның туыла сала көрген біршама қиыншылығымен өмірден жеген көп таяғына қарамастан мойымен еңбек етіп, елі үшін жасаған еңбектері жетерлік. Билік басында отырған кезіндегі қарапайымдылығымен парасатты мінезі көпке үлгі боларлықтай дүние. Осындай бір ғасырда біртуар азаматты тарихымыздан өшіріп алмай, өскелең ұрпаққа оның өмір жолымен өзгермеген болмысын баяндау біздің міндет.

Әдебиеттер

1. Өзбекәлі Жәнібеков Сөнбес сәуле, https://youtu.be/ICF5sheP66Y?si=ad_-ngGJyZP52RT8 Asel Zhanibek youtube.kanal
2. Сәуле ғұмыр; Қазақтың бекзат перзенті Өзбекәлі Жәнібеков, Telekanal Almaty, Almaty TV
3. Тайқазанды отанына қайтарған мемлекет қайраткері Өзбекәлі Жәнібеков өмірі, елге сіңірген еңбегі, (nur.kz)
4. Тәуелсіздік алғаннан кейін биліктен шеттетілген Өзбекәлі Жәнібеков (azattyq.org)
5. Өзбекәлі Жәнібеков Ұлт мәдениетін ұлықтаған дара тұлға (kazmuseum.kz)
6. Ұлы адамдар өмірі; Өзбекәлі Жәнібеков - el.kz
7. Өзбекәлі Жәнібековтің ерлік істері (massaget.kz)

XX ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ КӨШІНІҢ ТАРИХЫ (ҮНДІСТАН ҰЛТТЫҚ АРХИВ ҚОРЫНЫҢ ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Г.Өтепова – т.ғ.д., профессор

Ж.Болдыков – PhD докторы

Г. Бисенова – т.ғ.к., доцент

К. Пәрімбекова - магистр

Түйіндеме. Мақалада «Архив-2025» жобасының аясында Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы қызметкерлерінің Үндістанға жасалған ғылыми іссапар нәтижесі баяндалады. Елге жеткен Үндістан ұлттық архив құжаттары бүгінгі таңда ғылыми ортада насихатталып, сарапталып ғылыми айналымға енгізуге дайындық үстінде.

Аннотация. Статья в рамках программы «Архив-2025» содержит информацию о научной поездке сотрудников Национального центра рукописей и редких книг в Индию. Привезенные документы из Национального архива Индии готовятся к введению в научный оборот.

Summary. The article within the framework of the “Archive-2025” program contains information about the scientific trip of the staff of the National Center for Manuscripts and rare Books to India. The documents received in the country from the National Archive of India are being promoted in scientific circles and are being prepared for examination and introduction into scientific circulation.

Ұлттық тарихымызды зерттеп-зерделеу және жазу ғылымның жан-жақты дамыған қазіргі дәуіріндегі аса маңызды мәселе. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласының «Таным мен тағылым» деп аталатын бөлімінде тарихты түгендеп, келер ұрпаққа қалдырар «Мәдени мұраға» басымдық бере отырып, жалпы жаңа Қазақстанның тарихы әлі толық жазылмаған, сондықтан ұлттық мүддемізге сай академиялық үлгідегі көп томдықты жарыққа шығаруды тапсырған болатын [1].

Осы орайда, 2019 жылы Үкіметтің қаулысымен Ұлттық Архив қорларын шетелдік архивтерде сақталған Қазақстан тарихына қатысты құжаттық дереккөздерімен толықтыруға бағытталған «Архив-2025» жобасының алар орны ерекше. Аталмыш жоба аясында Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығының директоры, PhD докторы, Ж.Б. Болдыков, Ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру бөлімінің басшысы, археология және этнология магистрі К.П. Паримбекова, Ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру бөлімінің жетекші сарапшысы, т.ғ.к доцент Г.А. Бисенова, Есепке алу, сақтау бөлімінің бас сарапшысы, негізгі қор сақтаушысы Б.Т. Омаровалар

қатынасқан жұмыс тобы Үндістандағы ғылыми мекемелерде 2022 жылдың қыркүйек айының 1-нен 17-не дейін іссапарда болды. Іссапарға дайындық барысында, нәтижелі ізденіс жұмыстарын жүргізу мақсатында Үндістан елшілігіне қарасты Свами Вивекананда мәдени орталығымен және Қазақстан Республикасының Үндістан Республикасындағы елшілігімен Үндістанның архив және тағы да басқа ғылыми мекемелерімен мәдени байланыстар орнату жөнінде келіссөздер жүргізілді. Екі ел арасындағы байланысқа тоқтала кетсек, Қазақстан мен Үндістан арасындағы өзара байланыс тамыры терең, ежелгі заманнан бастау алады. Археология саласындағы деректер екі ел арасындағы тарихи және мәдени байланыстардың Ұлы Жібек жолына байланысты күшейе түскендігін дәлелдейді.

Егемен еліміздің тарихында, бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы мен Үндістан арасындағы дипломатиялық қарым-қатнастың орнағанына 30 жыл толу қарсаңында, 2022 жылы 13 маусымда Үндістан Республикасының Үкіметі мен Қазақстан Республикасының Үкіметі арасында мәдениет, өнер, бұқаралық ақпарат құралдары және спорт саласындағы ынтымақтастық туралы келісім шартқа қол қойылған болатын. Келісім шартта Ұлттық архив қорларын Қазақстан Республикасы мен Үндістан Республикасы халықтарының тарихы мен мәдениеті жөніндегі ақпаратты қамтитын құжаттармен толықтыру мақсатында Тараптар мемлекеттерінің ұлттық заңнамасына сәйкес олардың көшірмелерін анықтауда және бір-біріне ұсынуда Тараптар жәрдем көрсететін болады деп көрсетілген [2]. Осы орайда, Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы жанынан құрылған ғылыми экспедиция тобының Үндістанның Ұлттық архивінде, Дели қаласының көпшілік кітапханасы мен Индира Ганди атындағы ұлттық өнер орталықтарында жүргізілген ғылыми-ізденіс жұмыстары өз нәтижесін берді.

Индира Ганди атындағы ұлттық өнер орталығынан Ұлы Моғолдар тарихына қатысты маңызды деректер беретін «Ұлы Моғол мемлекетіндегі соңғы революцияның тарихы, 1913-1914 жылдарда Үндістан мен Ресейлік Түркістан аралығын қамтыған экспедиция жөніндегі мәліметтер негізінде 1958 жылы жарық көрген «Гималай, Қарақорым және Шығыс Түркістан» атты еңбек, 1957 жылы жарық көрген «Моңғол әулетінің құпия тарихы» және Орта Азия хандықтары мен ресейлік Түркістанның көне тарихына қатысты 1899 жылы жарық көрген «Азияның жүрегі» атты еңбектердің көшірмелері алынды. Делидің көпшілік кітапханасынан Шығыс Түркістанға жасалған саяхатты сипаттайтын, құнды мәліметтерге бай 1955 жылы жарық көрген «Түркістан тірі» атты кітаптың көшірмесі алынды.

Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы мамандарының ғылыми-ізденіс жұмыстары Үндістан ұлттық архив қорларында жалғасқан болатын. Үндістанның ұлттық архиві 1891 жылы Калькутта қаласында Империялық мұрағат департаменті болып негізі қаланған. 1911 жылы Үндістанның жаңа астанасы Нью-Делиге көшірілген. 1998 жылы 6 шілдеде архив жанынан Үндістан тарихына қатысты толық мәліметтер беретін «Ұлттық архив мұражайы» ашылған. Үндістан ұлттық архив қорының хронологиялық деректері сонау 1748 жылдардан басталады, негізгі құжаттар ағылшын, хинди, санскрит, урду, араб және парсы тілдерінде жазылған. Архив құжаттары төрт санатқа бөлінген; Мемлекеттік құжаттар, Шығыс құжаттары, қолжазбалар және жеке құжаттар. Үндістан ұлттық архивіндегі экспедиция тобының еліміздің тарихына қатысты ғылыми-ізденіс жұмыстары Сыртқы байланыстар бөлімінің; Қиыр шығыс, Сыртқы саясат, Бхопал агенттігі, Орталық Азия, Орталық Үндістан агенттігі, Сыртқы істер (тарихи) құжаттары бойынша жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде, қазақ халқының отаршылдық саясат зардаптарына байланысты жерінен айырылып, талай ауыр кезеңді бастан кешіріп, ежелгі тұрағы мен қара шаңырағынан үдере көшкен кезеңдеріне қатысты аса маңызды құжаттар анықталды.

XX ғасырдың басында ашаршылық қазақты үш мәрте айналып соқты. Кеңес Одағының ресми деректеріне сүйенсек, 1930-1933 жылдар аралығында 3 млн-нан астам қазақ аштықтан көз жұмған. 1 млн-нан астам адам көрші елдерге босып кеткендердің қатарына жатады. Алтай асып, Баркөлден басталған бұл қаралы көш Гансу Чиңхай, Тибет, Үндістан, Пәкістан жерлерінен тұрақ таппай, аман қалған өр рухтыларымыз туысқан Түркия еліне қоныстанады. Тарихи деректер бойынша, Қытай империясынан қысым көрген қазақтар Тибет асып, Үндістанға өтуді көздейді, Гималай асып, оба мен ыс ауруларын бастан өткізіп, 1941 жылы 3000 қазақ Үндістанға жетеді.

Саяси департамент бөлімі бойынша Үндістан ұлттық архив қорынан анықталған «Қазақ көшіне қатысты қабылданған шешімдер, Орталық Азиядан келген 3000-ға жуық иммигранттар тобы» «Хайдарабадтағы Бхопал провинциясы бойынша тергеу ісі және Үндістанға келген қазақтар мәселесі», «Бхопалдағы қазақтарға қатысты шығындар», «Үндістанға келген қазақтар мәселесін шешу мақсатында құрылған ұйымдар», «Кашмирдің Джамму штатындағы қазақ мигранттары» атты құпия құжаттар қазақ тарихындағы осынау бір қиын-қыстау кезеңдердің дәлелі болып табылатын аса құнды деректер. «Қараша айының соңына қарай Кашмирге татар шапқыншылығынан кейін болмаған ерекше керуен, моңғол халқының

көші келді. Мұсылмандар, ерлер, әйелдер мен балалар, олар ішінара діни және саяси себептерге байланысты, сонымен қатар экономикалық ыңғайлылықты іздеп Үндістанға келді. Олар Кашмирге 4000 жылқыларымен, 3000 түйе және 20000 қоймен жетті» деген нақты деректер келтірілген [3]. Сонымен қатар анықталған құжаттарда, 1948 жылы 14 ақпанда Калькуттадағы Қытай Республикасының Бас консулдығы, «Кашмирге 1941 жылы Шыңжаң провинциясынан 3000 қытайлық қазақтар келді, олар Үндістанның ауа-райына бейімделмегендіктен аурулардан және басқа да себептерден қайтыс болды. 1943 жылы шамамен 500 қазақтар Бхопал штатындағы босқындар лагеріне орналастырылды» деп мәлімдеген құнды деректер де кездеседі [4]. Аталмыш ғылыми іссапар барысында Қазақстан тарихына қатысты құнды әрі тың деректері бар, 29-іс бойынша 3700 парақ архив құжаттары елге жеткізілді. Үндістан ұлттық архивінен анықталған бұл құжаттар қазақ тарихындағы қилы заман көшіне қатысты архив қорынан алынған тың деректер қатарына жатады.

Бүгінгі таңда елге жеткен құжаттар аударылып, сарапталып, басқа да дереккөздермен салыстырылып, ғылыми айналымға енгізуге дайындық үстінде. Алдағы уақытта аталмыш құжаттар негізінде Үндістан ұлттық архив құжаттарының жинағын әзірлеу жоспарлануда. Сонымен қатар, ғылыми жоба аясында «Қазақ көшінің Үндістандағы тарихы (1941-1948 жж) архив құжаттарын жинау, талдау және жариялау» атты тақырыпта аталмыш қилы заман көшіне қатысты деректерді тереңірек зерттеу мәселесі де қолға алынуда.

Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығының Үндістан Республикасының Дели қаласындағы Үндістан Ұлттық архивінің қорынан жеткен құжаттық деректерді ғылыми ортаға насихаттау мақсатында, ағымдағы жылдың сәуір айында орталығымызда «Қилы заман көші-құжаттық деректерде» атты Халықаралық ғылыми танымдық дөңгелек үстел өткізілді.

Дөңгелек үстел барысында, сөз алған Қазақстан жазушылар одағының мүшесі, «Қаралы көш», «Оспан Батыр және Шығыс Түркістан мәселелері» атты еңбектердің авторы Жәди Шәкенұлы аталмыш тақырып аясын аша түсті. Жер шарындағы ең ұзақ көштің бұйдасын ұстаған қазақтардың Алтайдан басталған көш керуені Үндістан, Пәкістан арқылы Түркияға жеткені, одан бүгінгі Еуропа қазақтарын қалыптастырғаны бәрімізге аян. Десе де осы көштің қалай басталғаны, оның қандай қанды жолдарды басып өткені жайында аса көп мәліметтер біле бермейміз. Осы орайда, «Қаралы көш» кітабы аталмыш тарихи шындықтың терең қатпарына үңіліп, тағдыр тауқыметіне ұшыраған қазақ халқының қилы заман көші туралы

көркем шежіре шертеді. Әсіресе, көш тізгінін ұстаған Елісхан Әліпұлының басынан кешкен трагедиялы тарихы кімді болса да бейжай қалдырмайтынын атап өтті. Осы ауыр азапты көшті бастан өткеріп, тауы шағылмай жұртын жетелеген қаһармандардың өр мінезі әр қазақтың қанында. Мәңгілік жадында. Ешқашан өшпек емес – деп қорытындылады, - өз ойын.

Солақай саясаттың салдарынан қуғын-сүргінге ұшырап, еріксіз отандарынан босып, дүниенің әрбір тарапына тарыдай шашылған қазақ қанша, солардың бірі - Халифа Алтай. Халифа Алтай, «Естеліктерім», «Алтайдан ауған ел» атты еңбектерінде Алтайдан көшіп шығып, Қытай, Тибет жолы арқылы Үндістанға өтіп, сол жерлерде 12 жыл тұрақтағаннан кейін Түркияға келіп жеткенге дейінгі ұзақ та ауыр жол азабын бастан кешірген көш тарихын жан- жақты баяндаған. Тарихи деректер бойынша, Түркі халқының Орта Азиядан көшіп, дүние жүзіне таралғандығы сондай-ақ Кіші Азия (Анадолыға) келіп қоныстанғаны тарихи шындық. Ал, XX ғасырда қазақтардың көшіп, дүниенің ең қорқынышты шөлі Такламаканнан өтіп, Тибеттің ұшы-қиырсыз құлазып жатқан сары жонын кесіп өтіп, Гималай тауының меңіреу шыңдарын асып, Үндістан, Пәкістанды көктей өтіп, жол бойы ауыр-жеңіл жағдайлармен санаса отырып, Түркиядағы қандастарына келіп қосылу бақытына ие болғандығы айтарға болмаса, оңай мәселе емес. Сондықтан да, бұл қилы заман көш тарихын келешек ұрпаққа жеткізуді қасиетті бір азаматтың борышы, елеулі бір маңызды міндет ретінде бағалаймыз – деп қорытынды жасады Әбдірайым Алтай Халифаұлы.

Стамбул қаласы, Мимар Синан көркем өнер университетінің профессоры Әбдіуақап Қара, Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы ұжымына шығармашылық табыстар тілей отырып, «Қилы заман көші – құжаттық деректерде» атты Халықаралық ғылыми-танымдық дөңгелек үстел тақырыбына қатысты құнды деректерімен бөлісті.

Бүгінгі, біздің аталарымыздың көш тарихына қатысты Үндістан ұлттық архивінен жеткен құжаттарды талқылау және ғылыми ортаға насихаттау мақсатында ұйымдастырылған дөңгелек үстел тақырыбы өте маңызды әлемдік мәнге ие тарихи оқиға. Сонау ғасырлар бойы, түркілер шығыстан батысқа қарай көшіп отырған ал, бұл көш, Шығыс Түркістаннан 1930 жылдары түйемен, атпен жасалған ата-бабаларымыздың соңғы көші еді.

Бүгінгі таңда, Түркия қазақтарының көш тарихы туралы зерттеулер мардымсыз. Дейтұрғанмен бұл салада біраз жұмыстар істеліп кітаптар мен еңбектер жарыққа шықты. Осы орайда, Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы ғалымдарының Үндістан

ұлттық архивінен елге жеткізген құжаттары, Түркия қазақтарының Үндістан мен Пәкістандағы 12 жылдық тарихының дәлелі мен куәсі болып табылады. Сөз барысында, «Қазақтардың Түркияға көші» (Қожан уәзір ақсақалдың ауызша деректері) атты еңбегі бойынша, бірінші көш- Елісхан және Зайып батырлардың жетекшілігімен 1938 жылы басталғандығы, екінші көш – бұдан он жылдан соң Мау Зыдұнның төңкерісінен кейін қозғалғандығы туралы деректер келтірілді. Сонымен қатар, Әбдіуақап Қара, Халифа Алтайдың жазба деректері бойынша, Үндістанға шамамен 3039 қазақ 2000 түйе, 5000 жылқы, 8000 қоймен жетті деген мәліметтеріне де тоқталды. Үндістанға жеткен қазақтардың 2000 мыңдайы түрлі жұқпалы дерттерден, ауа – райының қолайсыздығынан қайтыс болғандығы жайлы деректер де келтірді. Қорыта келгенде, еркіндік жолындағы, тілін, дінін сақтап қалу мақсатындағы қилы заман көші – бұл тек қазақтардың тарихы емес, бұл адамзатқа тиесілі үлкен көш, трагедия, мұны бүкіл әлем білуге тиіс, сондықтан да бұл тарихи кезең жан -жақты терең зерттеліп, зерделенуі қажет деген пікірін білдірді.

Қорыта келгенде, «Архив-2025» мемлекеттік жобасы дүниежүзі қазақтарының тарихына қатысты барлық деректерді жинауға жаңа мүмкіндіктер ашып берді. Алдағы уақытта, Үндістан Ұлттық архив қорларынан елге жеткен тың архивтік құжаттар ғылыми айналымға енгізіледі деген сенімдеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласы.
- 2.Үндістан Республикасының Мәдениет министрлігі мен Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігі арасындағы 2022-2025 жылдарға арналған мәдени алмасу бағдарламасы.
- 3.Іс.239-W/1941ж. Үндістан ұлттық архиві
- 4.Іс.203-W/1942ж. Үндістан ұлттық архиві

ОРТА МЕКТЕПТЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ АНИМАЦИЯЛЫҚ ПРЕЗЕНТАЦИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ТЫҢДАУҒА ҮЙРЕТУ

Әлімсейіт А.С.

Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті

Ғылыми жетекші: оқытушы-сарапшы Раисова А.Б.

Мақалада қазіргі білім беру ландшафтында орта мектептерде анимациялық презентациялардың ағылшын тілі сабақтарында қажеттілігі, оның түрлері мен әдістері, сонымен қатар оның оқушыларды тыңдауға үйретудегі пайдасы талданады.

Кілт сөздер: анимациялық презентациялар, орта мектеп, тыңдау дағдылары, интерактивті әрекеттер, түсіну, оқу қалаулары.

Қазіргі қарқынды дамып келе жатқан білім беру саласында тілді тиімді оқыту барысында ақпараттық технологияларды, соның ішінде анимациялық презентацияларды пайдалану маңызды болып табылады. Жалпы, негізгі тілдік дағдылардың ішінде тыңдау қарым-қатынас пен түсінуде шешуші рөл атқарады. Дегенмен, оқушыларды тыңдау әрекеттеріне тарту мұғалімдер үшін қиын міндет болуы мүмкін. Дәстүрлі әдістер көбінесе оқушылардың назарын аудару және мазмұнды оқу тәжірибесін қамтамасыз ету үшін күреседі. Осы сынаққа жауап ретінде анимациялық презентацияларды ағылшын тілін оқытуға интеграциялау тыңдау дағдыларын оқытудың инновациялық тәсілі ретінде пайда болды. Осы анимациялық презентацияларды ағылшын тілін оқытуға біріктіру арқылы мұғалімдер технологияға негізделген әлемде тыңдау дағдыларын жетілдіру мәселесін шеше алады.

Бұл зерттеудің мақсаты – орта мектеп оқушыларына ағылшын тілінде тыңдау дағдыларын үйретуде анимациялық презентацияларды қолданудың тиімділігін зерттеу. Зерттеу анимациялық презентациялардың тыңдау әрекеттері кезінде оқушылардың белсенділігін, ынтасын және түсінуін қалай арттыратынын зерттеуге бағытталған. Сонымен қатар, оқу нәтижелерін оңтайландыру үшін анимациялық презентацияларды оқу бағдарламасына біріктірудің озық тәжірибелері мен стратегияларын анықтауға бағытталған.

Зерттеу міндеттері тілді оқытуда, әсіресе тыңдау дағдыларын дамыту контекстінде анимациялық презентацияларды қолдану бойынша бар зерттеулерді зерттеу үшін әдебиеттерге шолу жасауды қамтиды. Сонымен қатар, зерттеу орта мектепте ағылшын тіліндегі анимациялық презентацияларды пайдалана отырып, тыңдау әрекеттерін жобалауды және жүзеге асыруды қамтиды. Деректерді жинау

әдістері студенттердің сауалнамаларын, бақылауларын және тыңдау дағдыларын жетілдірудегі анимациялық презентациялардың тиімділігін бағалау үшін бағалауды қамтуы мүмкін.

Зерттеу нысаны - анимациялық презентациялардың орта мектеп оқушыларының ағылшын тілін оқытудағы тыңдау дағдыларына әсерін зерттеу. Сонымен қатар, анимациялық презентациялардың тыңдауды түсінуді және тілді меңгеруді жеңілдететін иммерсивті және интерактивті оқу тәжірибесін қалай жасай алатынын түсінуге бағытталған.

Зерттеу жаңалығы - орта мектептің ағылшын тілі сабақтарында тыңдау дағдыларын үйрету үшін анимациялық презентацияларды пайдаланудың тиімділігі туралы эмпирикалық дәлелдер келтіре отырып, бар әдебиеттерге өз үлесін қосады. Тілді оқытуда технологияны қолдану жайында зерттеулер болғанымен, бұл зерттеу жасөспірім оқушылардың тыңдау қабілетін арттырудың жаңа және инновациялық құралы ретінде анимациялық презентацияларға ерекше назар аударады.

Ағылшын тілі тыңдап түсіну арқылы компьютерді қолданып оқытуда интерактивті режим оқушы – компьютер, оқушы – оқушы, оқушы – оқытушы диалогы негізінде іске асырылады. Осы әдістердің негізінде тыңдау үрдісінде оқушы мен оқытушының және оқушылардың өзара бірлескен қызметі іске асырылады.

Тыңдап түсінуде мәтін мазмұнымен танысудағы оқушы мен компьютердің өзара интерактивті әрекеті аудиолық, визуалдық, сөздік, аралас, көрнекілік әдістері арқылы жүзеге асады. Лексикалық, грамматикалық ұғымдарды меңгеруде, грамматикалық дағдылар мен біліктерді қалыптастырып, дамытуда көрнекілік әдісі түрлі графикалық көрнекіліктер – анимациялық кестелер, сызбалар – түрінде қолданылады. Аудио құралдар мен жұмыс жасау барысындағы оқушы мен компьютердің, оқытушы мен оқушының, өзара әрекетін ұйымдастыруға негізделген оқытудың интерактивті әдістері оқушының танымдық қызметін ұйымдастыруда, қызығушылығын туғызуда, сөйлеу әрекетінің тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым түрлерін меңгертуде, сөйлеу мен тілдесім әрекеттері үшін қажетті тілдік және коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруда өте маңызды қызмет атқарады.

Ағылшын тілі сабақтарында анимациялық презентацияларды қолдану оқытудың өте тиімді әдістерінің бірі болуы мүмкін. Мысалы, ағылшын тілі сабақтарында жаңа сөздер мен сөз тіркестерін визуализациялау үшін және оларды суреттермен байланыстырып анимациялық презентациялар жасауға болады. Сондай ақ, ана тілінде сөйлейтін шетелдіктердің диалог, әңгімелерін, тіпті контекстпен

біріктіре отырып анимациялық презентациялар жасауға болады. Бұл оқушыларға тыңдауды жақсартуға ғана емес, ауызекі сөйлеуді үйрену үшін де пайдалы болуы мүмкін.

Бұдан басқа, грамматика, лексика, тыңдалым, айтылым жаттығулары үшін интерактивті анимациялық презентация жасауға болады. Мысалы, оқушылар белгілі бір аудионы тыңдап, презентацияда көрсетілген тапсырма бойынша бос орындарды толтыру сияқты немесе басқа да ойындар мен викториналар ұйымдастыруға болады.

Орта мектеп деңгейінде ағылшын тілі сабақтарында анимациялық презентацияларды қолдану тыңдау дағдыларын үйретудің тиімді әдісі бола алады. Анимациялық презентацияларды оқытуға енгізудің бірнеше қадамдары:

- Сәйкес және тартымды анимациялық презентацияны таңдаңыз: оқу жоспарына және сабақта қарастырылатын тақырыптарға сәйкес келетін анимациялық презентацияларды іздеңіз. Презентацияның көрнекі түрде тартымды болуын және оқушылардың назарын аударуын қамтамасыз етіңіз.

- Лексика мен негізгі ұғымдарды алдын-ала үйрету: анимациялық презентацияны көрсетпес бұрын, тақырыпқа қатысты кез-келген қажетті лексиканы немесе негізгі ұғымдарды алдын-ала үйретіңіз. Бұл оқушыларға презентацияның мазмұнын жақсы түсінуге және ұстануға көмектеседі.

- Тыңдау мақсаттарын қойыңыз: тыңдау әрекеті үшін оқу мақсаттарын нақты жеткізіңіз. Мысалы, оқушылардан нақты ақпаратты тыңдау, негізгі идеяларды анықтау немесе презентациядан қорытынды жасау талап етілуі мүмкін.

- Презентацияны басқарылатын сегменттерге бөліңіз: анимациялық презентацияны қысқа сегменттерге бөлу оқушыларға бір уақытта белгілі бір бөліктерге назар аударуға мүмкіндік береді. Оқушыларға түсініктерін талқылауға және түсіну сұрақтарына жауап беруге мүмкіндік беру үшін әр бөлімнен кейін үзіліс жасаңыз.

- Жетекші сұрақтар қойыңыз: тыңдауды бағыттау үшін оқушылармен жетекші сұрақтар жиынтығын бөлісіңіз. Бұл сұрақтар оқу мақсаттарына сәйкес келуі және оқушыларға мазмұнмен белсенді айналысуға көмектесуі керек. Оқушыларды жазып алуға және сұрақтарға жауаптарды жазып алуға шақырыңыз.

- Интерактивті әрекеттер қосу: оқушыларды анимациялық презентацияға байланысты интерактивті әрекеттерге тарту. Оларға рөлдік ойындар, дебаттар немесе топтық жобалар кіруі мүмкін, мұнда оқушылар презентациядағы ақпаратты тілдік дағдыларын қолдану үшін пайдаланады.

- Қайталау және шолу: қажет болған жағдайда анимациялық презентацияның белгілі бір сегменттерін қайталаңыз, әсіресе оқушылар мазмұнды түсіну қиынға соғатын болса. Бұл қайталауды сөздік қорын қайта қарау және негізгі ұғымдарды бекіту мүмкіндігі ретінде пайдаланыңыз.

- Тыңдаудан кейінгі іс-шараларға қатысыңыз: анимациялық презентацияны көргеннен кейін оқушыларды тыңдаудан кейінгі іс-шараларға қатыстырыңыз. Оларға топтық талқылаулар, түсіну жаттығулары немесе тіпті оқушылардан түсініктерін көрсетуді және мазмұнды өз өмірімен байланыстыруды талап ететін шығармашылық тапсырмалар кіруі мүмкін.

- Тыңдау дағдыларын бағалау: оқушылардың анимациялық презентация туралы түсінігін тексеретін тыңдауды бағалауды жобалау. Бұл бағалау бірнеше таңдаулы сұрақтардан бастап, оқушылардан қорытынды жасауды немесе ұсынылған ақпаратты талдауды талап ететін ашық тапсырмаларға дейін болуы мүмкін.

- Кері байланыс беру: оқушыларға олардың тыңдау дағдылары туралы сындарлы кері байланыс беру. Жақсарту бағыттарын бөліп көрсетіңіз және одан әрі дамыту бойынша ұсыныстар беріңіз.

Оқушыларды қызықтыру үшін қолданылатын анимациялық презентациялардың түрлерін өзгертуді ұмытпаңыз. Баяндалған әңгімелер, ақпараттық бейнелер және ойын-сауық клиптері сияқты әртүрлі презентация мәнерлерін қосу орта мектеп оқушыларының әртүрлі оқу қалауларын қанағаттандыруға көмектеседі.

Анимациялық презентациялады жасау үшін *Prezi*, *Canva*, *Power Point* сияқты тегін веб-қосымшаларын қолдануға болады. Бұл қосымшаларда суреттер, аудио, мәтін, видео және тағы да басқа ақпараттарды біріктіре отырып, анимациялық презентациялар жасауға болады.

Қорытындылай келе, анимациялық презентацияларды орта мектептегі ағылшын тілі сабақтарына біріктіру оқушылардың тыңдау дағдыларын арттыруға және тартымды оқу тәжірибесін жасауға құнды мүмкіндік береді. Интерактивті әрекеттерді, нақты оқу мақсаттарын және тыңдаудан кейінгі бағалауды қолдану арқылы мұғалімдер тыңдауды түсінуді және тілді меңгеруді жеңілдету үшін анимациялық презентацияларды тиімді пайдалана алады. Сонымен қатар, ағылшын тіліндегі анимациялық презентацияларды қолдана отырып, орта мектепте тыңдауды оқытуды зерттеу оның тиімділігі туралы эмпирикалық дәлелдер келтіре отырып, бар әдебиеттерге ықпал етеді. Анимациялық презентациялар сияқты тілді оқытудың инновациялық тәсілдеріне назар аудара отырып, тәрбиешілер жасөспірім

оқушылардың әртүрлі қажеттіліктері мен қалауларын жақсырақ қанағаттандыра алады.

Тұтастай алғанда, тыңдау дағдыларын үйретуде анимациялық презентацияларды пайдалану орта мектеп жағдайында тіл үйрену нәтижелерін жақсартуға ұмтылатын тәрбиешілер үшін перспективалы жол болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Примбаева А. Н. Ағылшын тілі сабақтарындағы аудио материалдар // Мектептегі шет тілі, 2009ж., № 1.
2. Оразбаева Ф. “Шетел тілін оқытудың әдістемесі” Алматы, 2000ж.
3. Беляева Л. А. Презентация PowerPoint и её возможности при обучении иностранным языкам/ Л. А. Беляева, Н. В. Иванова// Иностранные языки в школе. 2012. № 4.

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ ДИВЕРГЕНТНОГО МЫШЛЕНИЯ В ПЕДАГОГИКЕ

Ж.Д. Карашашева

Высший колледж НАО, ПГУ им С.Торайгыров

Аннотация. Мақалада конвергентті және дивергентті ойлау ұғымы мен мәніне талдау жасалған. Конвергентті және дивергентті ойлау мәселелерімен айналысатын отандық және шетелдік педагогтар мен психологтардың еңбектері қарастырылады.

В статье дан анализ понятия и сущности конвергентного и дивергентного мышления. Рассмотрены труды отечественных и зарубежных педагогов, психологов занимающихся вопросами конвергентного и дивергентного мышления.

The article analyzes the concept and essence of convergent and divergent thinking. Review of the works of domestic and foreign pedagogues, psychologists dealing with issues of convergent and divergent thinking.

Ключевые слова- мышление, дивергентное мышление, конвергентное мышление.

Актуальная педагогическая познавательная деятельность определяет мышление как высший уровень человеческого познания, отражающие действительную реальность. К настоящему времени разработано огромное количество исследовательских теорий, используются различные подходы к определению сущности мышления и его развития в онтогенезе.

Впервые термин «Дивергентное мышление» было введено ученым Дж. Гилфордом. Он продемонстрировал разность между двумя мыслительными операциями: сходящиеся и расходящиеся. Диверген-

ция определяется как способность мыслить разными течениями, соответствующим желаемому явлению выхода в широчайшее «пространство».

Конвергентное мышление – это скорее теоретическое мышление, основанное на стратегии верного использования ранее изученных алгоритмов для решения конкретной задачи, это когда изначально даны указания о последовательности и содержании элементарных операций для решения конкретной задачи.

Дивергентное мышление – это не направленное мышление, а способность мыслить вширь. Оно дает выход за пределы, выходит за рамки начатого направления решения исходной задачи [1].

В отечественной литературе в настоящее время неоднократно поднимается вопрос о дивергентном мышлении. Многие известные педагоги и психологи, такие как Г.С.Турсунгожинова, Ж.М.Наурызбаева занимаются изучением и исследованиями дивергентного мышления. Зарубежные ученые Д.Гилфорд, Д.Пиaget, С.Медник, А.М. Матюшкин, С.Татищев, И.В. Блауберг посвятили множество работ, исследованию данного вида мышления.

В своей статье «Современные педагогические технологии» А.Рысбаева, Б.Турганбаева говорили о проблемах формирования мыслительных умений, где «отмечали необходимость совершенствования педагогических технологий».[2,с.26-30] Среди зарубежных авторов, занимающихся проблемами дивергентного мышления можно отметить Т.Ю. Лифанову, С.Л. Рубинштейна, Г.П. Антонову, А.А. Люблинскую, Н.Ф. Талызину и др. Путям изучения творческой деятельности посвятили свои работы Д.Б. Богоявленская, Э. Боно, Л.С. Выготский, Э.И. Кубышкина, П.Я. Пономарев и др.

Следует отметить также, с конца 90- годов 20 века Казахстанская Ассоциация по чтению осуществляет проект «Развитие критического и дивергентного мышления через чтение и письмо». Директор проекта в Казахстане С.Мирсеитова, а также другие казахстанские ученые Б.Турганбаева, А. Алимов, а также следующие исследователи заняты вопросами развития критического и дивергентного мышления Кусаинов Д.У., Л.С. Ахметова, А.В. Веревкин, Т.Ю. Лифанова, Д.П. Шорохов, Зарифова М.А., Карагозина М.И., Ташетов А.А. и др. в своих работах обращали внимание на развитие дивергентного мышления у учащихся, без которого невозможно развитие критического мышления, они внесли огромный вклад в развитие данной технологии в отечественную систему образования. Предлагаемые ими технологии являются результатами адаптации американских технологий к казахстанской системе образования.

Следует отметить, что термин «дивергентное мышление» имеет две составляющие: мышление как психологический процесс и дивергентное мышление как один из методов мышления. «Мышление человека – это психический процесс обработки информации и установления связей между предметами, их свойствами и явлениями окружающей среды. Мышление позволяет человеку находить связи между феноменами действительности, но, чтобы найденные связи, действительно, отражали истинное положение дел, мышление должно быть объективным, правильным, или, другими словами, логичным, т.е. подчиненным законам логики». [3]

Вернемся к термину «дивергентное мышление», которое означает «разнонаправленное мышление, разветвленное, ориенти-рованное на поиск нескольких решений». Дж.Гилфорд рассматривал два различных вида мышления, которыми пользуется человек: конвергентное и дивергентное. «Конвергентное мышление предполагает единственно правильный ответ. Этот вид мышления незаменим в повседневной жизни, он позволяет нам ориентироваться и действовать в привычной среде, когда явления или события повторяются и предсказуемы». [4,с.3-19]

Необходимо отметить, что дивергентное мышление в отличие от конвергентного направлено на деятельность в сложной среде, когда предполагается поиск разных путей решения, один из которых будет оптимальным. По определению Дж.Гилфорда «под дивергентным мышлением следует понимать способность отказываться от стереотипных способов мышления» [5]. Сегодня дивергентное мышление – залог успешного обучения учащихся в условиях современных реалий.

Концепция дивергентного мышления более известна как творческий мыслительный процесс. Чтобы понять, что необходимо развивать для формирования данного типа мышления, перечислим основные свойства творческого подхода к поиску и развитию идей:

- 1) скорость – возможность излагать максимальное количество идей;
- 2) ловкость – возможность предлагать разнообразные идеи;
- 3) оригинальность - возможность предложить нестандартные идеи;
- 4) Завершенность – возможность придать своим идеям законченный вид.

Таким образом, дивергентное мышление понимается широко. По мнению М.А.Холодной, дивергентное мышление является основой креативности. Она говорит о том, что «дивергентное мышление (или креативность) – это способность порождать множество разнообразных оригинальных идей в нерегламентированных условиях деятельности. Креативность в узком значении слова – это дивергентное мышление». [6, с.141]

Воспитание сопереживания, любознательности и стремления к новым знаниям способствует развитию разнонаправленного, креативного мышления, ориентированного на выполнение заданий разными способами. Это имеет огромное значение как для интеллектуального роста человека, так и для его личностного развития. Умственная одаренность всегда выступает в единстве с другими качествами личности. А.И.Савенков пишет: «Творцов с детства отличает то, что они не боятся дивергентных задач. Люди, не склонные к творчеству, исследовательскому поведению, предпочитают задачи, имеющие ясные алгоритмы решения и единственный правильный ответ. Ситуации неопределенности, с неизбежностью возникающие при решении дивергентных задач, их раздражают и даже пугают». [7]

По мнению А.Н. Поддьякова, «дивергентность» представляет собой творческую направленность личности, что включает в себя именно множество компонентов познавательной деятельности учащихся. А.Н.Поддьяков также доказывает, что «наряду с дивергентностью чрезвычайно важной является и противоположная направленность ребенка на выбор одного варианта того или иного компонента деятельности (конвергентность). Она проявляется в построении наиболее адекватной на данный момент системы интерпретации, нахождении того принципа, которому подчиняется функционирование объекта, в выборе наиболее подходящей цели в то или иной ситуации, избрании необходимых орудий и способов действий с ними. Дивергентность и конвергентность сочетаются друг с другом в деятельности ребенка: одни компоненты деятельности (например цель) он может искать конвергентным путем, а другие (например, способы достижения этой цели)- дивергентным. При этом соотношение компонентов деятельности, которые ребенок ищет конвергентным или дивергентным путем, может неоднократно меняться по мере продвижения ребенка в познании объекта». [1]

Зарубежные представители педагогической науки относят к проявлению дивергентного типа мышления следующие особенности:

1) по мнению Дж. Гилфорда, А.Н.Лука, Н.Осборна это-особая повышенная чувствительность к решению проблемных вопросов;

2) П.Торренс, А.М.Матюшкин, А.И.Савенков отмечают такую особенность как именно повышенный интерес к задачам дивергентного типа;

3) М.Вертгеймер и К.Дункер выделяют способность быстро решать задания в изменяющихся условиях, т.е. это проявления гибкости мышления;

4) П.Торренс, А.М.Матюшкин и Д.Сиск отмечают способность к прогнозированию;

5) К.Тэкэкс и Л.Холлингуорт говорят и такой способности как стремление к совершенству в любых видах деятельности, т.е. это является проявлением перфекционизма.

Согласно исследованиям Д.Гилфорда, выделяются два типа мышления: «первое – это конвергентное, которое необходимо для того, чтобы найти единственное точное решение определенной задачи, и второе, дивергентное, благодаря которому и возникают оригинальные решения». [8]

Следует отметить, что -конвергентное (от лат. *convergere* – сходиться) мышление – поиск единственного решения. «Говоря по существу, конвергентное мышление логическое, линейное, дискурсивное, предполагающее единственное правильное решение проблемы. Между прочим, именно этот тип мышления ассоциируется с IQ и классическим методом преподавания». [9, с.340]

Рассмотрим данную концепцию на примере. «Некоторые полагают, что при постановке задачи существует только одно верное решение, и пытаются найти это решение при помощи имеющихся знаний и определенных логических рассуждений. В данном случае все усилия человека концентрируются на поиске единственно правильного решения. Именно такое мышление называется конвергентным. Другие же, напротив, начинают поиск решения по всем возможным направлениям, с целью рассмотрения как можно большего количества вариантов. Такой поиск, чаще всего приводящий к нестандартным и оригинальным решениям, свойственен людям с дивергентным мышлением». [10]

Следовательно, мы можем говорить о том, что образовательная деятельность, реализуемая с помощью творческого подхода и подразумевающая выполнение задания несколькими способами приводит к развитию у учащихся дивергентного мышления. При этом решения задания равносильны по правильности и соответствуют одному и тому же объекту. В основе такого вида мышления лежит высокий уровень развития воображения, творчества и креативности. «Дивергентное мышление характеризуется четырьмя основными качествами, такими как быстрота, гибкость, оригинальность, точность. Быстрота – это способность высказать придельное количество идей за определенный промежуток времени, причем, учитывается не их качество, а всего лишь количество. Гибкость – это способность высказать широкое многообразие идей. Оригинальность – это способность создавать новые нестандартные идеи, она может также проявляться в ответах, не

совпадающих с общепринятыми. Точность это способность совершенствовать и придать законченный вид своим мыслям и идеям». [11]

Способность к дивергентному мышлению проявляется у людей в том, что они не останавливаются только на одном способе решения проблемной ситуации или задачи, а находят множественные варианты решения. «Такие люди свободны от стереотипов, поэтому может придумать множество нестандартных идей. Такой тип мышления чаще всего встречается у творческих людей». [12]

Ведущие зарубежные психологи В.Т.Кудрявцев и В.Н.Синельников опираясь на свои исследования говорят о том, что есть общие дивергентные способности, которые сложились на всем этапе человеческой истории. К таким способностям можно отнести:

1. Реализм воображения – образное схватывание некоторой существенной, общей тенденции или закономерности целостного объекта, до того, как человек имеет о ней четкое понятие и может вписать ее в систему строгих логических категорий.

2. Умение видеть целое раньше частей.

3. Надситуативно- преобразовательный характер творческих решений – способность при решении проблемы не просто выбирать из навязанных извне альтернатив, а самостоятельно создавать альтернативу.

4. Экспериментирование – способность сознательно и целенаправленно создавать условия, в которых предметы наиболее выпукло обнаруживают свою скрытую в обычных ситуациях сущность, а также способность проследить и проанализировать особенности «поведения» предметов в этих условиях». [13]

Следует обратить внимание на такой факт, что дивергентный тип мыслительной деятельности, рождает креативные идеи, находит неординарные решения, формирует познавательный интерес, использует нестандартные формы активности. Человек с развитым дивергентным решением хорошо умеет анализировать факты, выдвигать гипотезы, грамотно сортировать имеющуюся информацию. Уровень дивергентного мышления невозможно измерить с помощью классических методик или тестов интеллекта. Таким образом, дивергентное мышление имеет множественную направленность поисков подходящих ответов к задаче. Процесс мышления запускает сбор и обработку информации на самых разных уровнях: поведенческом, семантическом, сенсорном, образном, символическом. И каждая такая единица принадлежит субъективному и объективному восприятию, различным представлениям, возникающим в данный момент или воспроизведенным из долговременной памяти. Таким образом процесс познания

происходит тогда, когда ученик воспринимает новую или уже известную информацию, т.е. объединяет смысловой компонент и зрительный образ. При конвергентном мышлении ученик анализирует и выстраивает последовательную цепочку событий или фактов, что неизбежно ведет к одному конкретному выводу или результату. Когда ученик применяет стиль дивергентного мышления, его мыслительная способность идет в разных направлениях.

Литература

1. Поддьяков А.Н. Развитие исследовательской инициативности в детском возрасте. Докт.дис.М.,2001
2. Международный журнал экспериментального образования. – 2013. – № 11 (часть 2) – С. 26-30
3. Буянов Е. Логическое мышление – развитие логики. [Available at: https://4brain.ru/logika/](https://4brain.ru/logika/) – 4BRAIN.ru – 22.05.2022
4. Дорфман, Л.Я.; Дивергентное мышление и дивергентная индивидуальность: ресурсы креативности- Ежегодник РПО.Вып.1М.: 2002.Т.8.С.3-19
5. Gilford, Dzh. (2008).Tri storony intellekta – psihologija myshlenija,Jeksmo,-Moscow,437 (in Russian)
6. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. М.1997, стр.141
7. Савенков А.И. Одаренные дети: особенности психического развития.
8. Гилфорд Дж.П. Три стороны мышления // Психология мышления. М.: Психология, 1965. С. 133-147
9. Вертгеймер М. Продуктивное мышление. М.: Психология, 1987. 340 с
10. Байбородова Л.В. Образовательные технологии / Л.В. Байбородова, В.В. Белкина. Ярославль: изд-во ЯГПУ, 2005. 108 с
11. Исследование феноменологии креативного мышления в отечественной и зарубежной психологии. Available at: <https://www.science-education.ru/pdf/2014/6/1493.pdf> - 05.09.2022
12. Что такое дивергентное и конвергентное мышление. Available at: <http://newgoal.ru/chto-takoe-divergentnoe-i-konvergentnoemyshlenie/-NewGoal.ru> - 16.10.2022
13. Кудрявцев В.Т. Воображение ребёнка: природа и развитие. Психологический журнал. 2001; 5 с

АКАДЕМИК К.И. САТПАЕВ: НА ПЕРИФЕРИИ НАУКИ И КУЛЬТУРЫ

Илияс Ж.Қ.

Научный руководитель: к.и.н., ассоциированный профессор

Н.Е. Кузембаев

Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан

ilyasjanat36@gmail.com, г. Павлодар

Аңдатпа. Мақала қазақтың көрнекті ғалымы және қоғам қайраткері Қаныш Сәтбаевтың ғылым мен мәдениеттің шетіндегі рөліне баса назар аударатырып, оның өмірлік және ғылыми жолын талдайды. Оның ғылыми жетістіктері, қоғамның дамуына және қазақстандық мәдениет үшін мұраға әсері зерттелуде. Оның қызметінің перифериялық және Орталық аспектілердегі маңыздылығына шолу жасай отырып, қазіргі ғылыми және мәдени ортаға қосқан негізгі идеялар мен үлестер қарастырылады.

Түйінді сөздер. Қаныш Сәтбаев, қазақ ғылымы, Мәдени мұра, периферия, ықпал

Аннотация. Статья анализирует жизненный и научный путь Каныша Сатпаева, выдающегося казахского ученого и общественного деятеля, с акцентом на его роль на периферии науки и культуры. Исследуются его научные достижения, влияние на развитие общества и наследие для казахстанской культуры. Рассматриваются ключевые идеи и вклад в современную научную и культурную среду, представляя обзор значимости его деятельности как в периферийных, так и центральных аспектах.

Ключевые слова. Каныш Сатпаев, казахская наука, культурное наследие, периферия, влияние.

Annotation. The article analyzes the life and scientific path of Kanysh Satpayev, an outstanding Kazakh scientist and public figure, with a focus on his role on the periphery of science and culture. His scientific achievements, impact on the development of society and legacy for Kazakh culture are explored. Key ideas and contributions to the contemporary scientific and cultural environment are examined, providing an overview of the significance of his work in both peripheral and central aspects.

Keywords. Kanysh Satpayev, Kazakh science, cultural heritage, periphery, influence.

Становление постсоветских республик напрямую связано с их прошлым, в частности с лучшими представителями науки и культуры, чья деятельность в прошлом повлияла на современное состояние в этих сферах. Роль личности в истории всегда была неоспорима, а в положении народа, когда последний оказывается под властью деспотических режимов, на первое место выходит национальная интеллигенция. Осознавая себя как наиболее просвещенная часть общества и свой долг перед нацией, она старается использовать талант и ум на благо родины, ее будущего поколения. Таким исключением не оказа-

лась и казахская интеллигенция, в число которых входил один из самых видных казахских ученых – Каныш Имантаевич Сатпаев.

Казахская поговорка гласит: “Пока духам умерших не воздана честь, живым процветания не видать” [1, с. 5]. Рассматривая наследие выдающегося ученого Каныша Сатпаева, мы видим, как его научные достижения и принципы продолжают оказывать влияние на современную научную среду. Подобные фигуры, чьи труды способствуют расширению научных горизонтов и формированию культурного идентитета общества, являются краеугольными камнями для процветания нации. Их наследие вдохновляет новые поколения исследователей и стимулирует интеллектуальный и культурный рост, что подтверждает неразрывную связь между уважением к наследию и достижением процветания общества.

В наше время актуальность темы, связанной с жизнью и наследием выдающегося казахстанского ученого Каныша Сатпаева, несомненна. В эпоху, где множество культур и научных направлений соединены в едином информационном пространстве, важно обращаться к фигурам, которые представляют уникальное сочетание научных достижений и культурного наследия. Каныш Имантаевич – яркий пример такой фигуры, чье научное и культурное наследие продолжает влиять на современное общество. Его многогранный вклад в различные области науки и культуры, такие как этнография, история и антропология, образует современную казахстанскую научную парадигму.

Научная новизна работы состоит в том, что анализ наследия Каныша Сатпаева на стыке казахстанской науки и культуры позволит пролить свет на его роль в формировании моделей научно-исторического и культурного развития современного Казахстана. В результате, это не только углубит и расширит знание о нем как многогранной личности, но и популяризирует обсуждаемую тему, давая возможность молодежи понять как отдельные действия и идеи отдельных личностей могут оказать существенное влияние на становление национальной культуры и самосознания.

Для начала стоит отметить, что любознательность и жажда к знаниям проявилась у Каныша Имантаевича с самого детства. В подтверждении этого можно привести тот факт, что он с шести лет учился в аульной школе Аккелинской волости, в которую в отличие от других учеников он приезжал каждый день из урочища Айрык, находящееся в семи километрах от самой школы [2, с. 6]. Безусловно, это не могло не сказаться и на трудолюбии и целеустремленности в самой работе. Так, план научно-исследовательских работ Академии наук КазССР на 1946-

1950 гг. для Института истории, археологии, этнографии, а также Институты языка и литературы была запланирована разработка крупных проблем, в число которых входили завершение пятитомной “Истории Казахстана с древнейших времен до наших дней”, изучение культуры городов Казахстана в древний период и Средние века, проблемы языка и истории уйгурской и дунганской народностей и т.д. Стоит ли говорить о том, что Каныш Сатпаев и Академия наук Казахской ССР под его руководством не только работали стахановскими темпами, но и как подобает советским пятилеткам перегоняли намеченные же ими планы. Уже в 1946 было близко завершение второго, исправленного издания “Краткого курса истории Казахстана от древнейших времен до наших дней”, были начаты археологические работы и проведены раскопки древних погребений в Центральном Казахстане, а Институты языка и литературы был закончен первый том академического словаря казахского языка [3, с. 144, 158].

Однако, подобная продуктивная деятельность не привела к уступкам со стороны главной партии страны, и в феврале 1950 г. было принято постановление Бюро ЦК Компартии (б) Казахстана “О работе Академии наук Казахской ССР”, явно дающее понять о беспокойстве власти состоянием умов интеллигенции. В октябре того же года тогдашний секретарь ЦК КП (б) Казахстана Жумабай Шаяхметов получает список сотрудников Академии наук с компрометирующими на них фактами из биографии. Предложения Каныша Имантаевича “оставить на прежней работе”, заменялись резолюцией секретаря ЦК “послать на производство” или “понизить в должности”. Очевидно, что Каныш Имантаевич хотел защитить своих взвращенных им же национальных ученых [4, с. 142-143]. В доказательство этого, можно привести его цитату из разговора с Жумабаем Шаяхметовым: “Жумеке, они члены нашей академии... не могу сидеть молча и не заступаться” [5, с. 425]. В результате подобной политики ЦК Компартии Казахстана в период с 1948-1952 гг. были уволены 200 ученых из Академии наук КазССР, а в 1951 г. было решено освободить Каныша Сатпаева от занимаемой им должности Президента Академии наук Казахстана. Однако, справедливость восторжествовала после смены руководства в республике в 1954 г., и уже в 1955 г. Каныш Сатпаев вернулся к руководству Академией наук [6, с. 33-35].

Научная деятельность Каныша Сатпаева ввиду его широчайшей эрудиции позволила связать науку с культурой, поставив ее на служение общественной жизни недавно созданной советской национальной республики и его народа. Об этом весьма красноречиво говорит тот факт, что из уст Каныша Имантаевича А.В. Затаевич

записал до 25 казахских народных песен, вошедшие в сборник 1931 г. “500 казахских песен и кюйев”. Не случайно, что А.В. Затаевич отзывался о казахском ученом как прекрасном знатоке и исполнителе народного творчества. О заинтересованности развития культуры в Казахстане свидетельствует и написанная специальная статья в республиканской газете “Енбекши казах”, посвященная первым успехам и шагам первого Казахского драматического театра. В последующие годы Каныш Сатпаев продолжил писать статьи, посвященные проблемам казахской культуры, среди которых особо выделяются “Праздник казахской советской литературы” и “Выдающееся произведение казахской литературы”. Если первая статья посвящена истории развития казахской литературы, то вторая анализирует и оценивает значение романа М. Ауэзова “Путь Абая” для казахского народа [7, с. 196, 198].

Будучи знатоком казахского фольклора, Каныш Сатпаев прекрасно понимал важность записи и сохранения национального устного творчества, а потому еще в 1942 г. написал письмо Председателю СНК КазССР Н.У. Ундасынову о необходимости стенографической записи сказаний Мурун-Жирау – сказителю песен о сорока крымских богатырях. Как писал Каныш Сатпаев в данном письме: “Потерять навсегда такой исключительной ценности документ – большая утрата. Необходимо, пока жив сказитель, записать эти песни в полном объеме и сделать их культурным достоянием как казахского, так и других народов Союза ССР” [8, с. 267-269].

Заслуги Каныша Сатпаева в изучении достойнейших сынов казахского народа и популяризации их наследия также не стоит умалять. По свидетельству А.Х. Маргулана именно по рекомендации Каныша Сатпаева и Мухтара Ауэзова, он взялся за глубокое изучение деятельности Шокана Уалиханова. Благодаря чему сейчас это имя известно каждому в Казахстане, а его достижения в сфере истории, этнографии и картографии имеют мировое значение [9, с. 204].

Влияние личности первого Президента Академии наук Казахской ССР на развитие общественно-политической мысли в Казахстане также невозможно переоценить. Его гуманизм и любовь к родной земле стали причинами организации им изучения влияния радиактивного загрязнения на здоровье людей на территории Семипалатинского ядерного полигона. Данные исследования проводились в течении четырех лет, и вполне закономерно, что собранный научный материал Канышем Имантаевичем стал основой для акций антиядерного движения [9, с. 276].

Разносторонний ум и научный талант Каныша Сатпаева позволяли ему осознавать какие условия необходимые для дальней-

шего развития страны. Так, один из его главных тезисов был еще озвучен на выступлении на первой сессии Академии наук Казахской ССР 1 июня 1946 года: “Мы должны еще больше усилить связь науки с производством”. Первый президент Академии наук Казахстана прекрасно понимал, что без расширения подготовки научных кадров и популяризации науки данную задачу не выполнить: “Одной из основных задач является всемерное усиление подготовки научных кадров, выращивание новых научных сил не только по количеству, но и по качеству”. Его слова не теряют актуальность до сих пор [10, с. 148, 161].

Таким образом, можно сделать вывод, что жизнь и деятельность выдающегося казахстанского ученого Каныша Сатпаева не только отражают его значимый вклад в различные научные области, но и являются важным примером синтеза науки и культуры. Каныш Имантаевич представляет собой уникальный образец учено-периферийного, чья работа до сих пор продолжает оказывать влияние на различные сферы общественной жизни.

Научное наследие первого Президента Академии наук Казахстана не только формирует основу для дальнейших исследований в различных областях, но и вдохновляет на размышления о роли личности, представляя собой важный шаг к пониманию взаимосвязи между наукой, культурой и национальным развитием.

Список использованной литературы:

1. Камерон С. Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана – М.: Новое литературное обозрение. – 2020. – 360 с.
2. Академик К.И. Сатпаев в памяти земляков – А., Павлодар: Жибек Жолы. – 1999. – 80 с.
3. Сатпаев К.И. Избранное. В 5-ти т. Т.4. Наука Казахстана – Шымкент: Оңтүстік полиграфия. – 2007. – 400 с.
4. Казахстан: Послевоенное общество: 1946-1953 гг.: Материалы Международной научно-практической конференции – А.: Арыс. – 2012. – 323 с.
5. Сарсеке М. Сатпаев – М.: Молодая гвардия. – 2003. – 544 с.
6. Чокин Ш.Ч. Путь Национальной Академии Наук (воспоминания и размышления) – А.: Ғылым. – 1996. – 256 с.
7. Академик К.И. Сатпаев. Сборник, посвященный памяти выдающегося советского ученого. – А. – А.: Наука. – 1965. – 262 с.
8. Сатпаев К.И. Избранное. В 5-ти т. Т.5. Научно-популярные и общественно-политические статьи, выступления. – Шымкент: Оңтүстік полиграфия. – 2007. – 416 с.
9. Абдразаков Т.А. Избранные произведения 90-х годов. Т.2. – Караганда: Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова, 2000. – 284 с.
10. Кочетов Е. Слова, которые изменили Казахстан. – Астана. – 2014. – 288 с.

«ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР»

*Ахметова А.Т.
№25 ЖОББМ*

Аңдатпа. Қоғамның болашағы үшін белгілі бір құндылықтар жүйесі, принциптерінің қалануы тиіс. Бала бойында өз ісіне деген жауапкершіліктің қалыптасуы, мектепке, үйге, қоғамдық орындарда мінез – құлық ережелерін қолдана алуы; бала бойында рухани – адамгершілік құндылықтардың қалыптасуы; отбасындағы жағымды қарым – қатынас ата – аналары, тәрбиешілері немесе қамқоршыларына адамгершілік борыш құндылықтарын сезінуі, оларға сүйіспеншілік, сыйластық таныта алуы. Құндылықтардың қоғамдығы орны мен рөлі, олардың адамдар дағдарыстарынан алып шығатын рухани күші туралы түсініктеме жасау. Құндылықтар жүйесі туралы түсінік. Адам және қоғам өміріндегі идеалдар, нормалар, заңдылықтар логикасы мәні болу шарт.

Аннотация. Для будущего общества должна быть создана определенная система ценностей и принципов. Формирование у ребенка ответственности за свой труд, умения применять правила поведения в школе, дома, общественных местах; формирование духовно-нравственных ценностей у ребенка; позитивные отношения в семье, чувство морального долга перед родителями, воспитателями или опекунами, умение проявлять к ним любовь и уважение. Комментируя место и роль ценностей в обществе, духовную силу, которую они выносят из человеческих кризисов. Понимание системы ценностей. В человеческой и общественной жизни необходима логика идеалов, норм, законов.

Abstract. For a future society, a certain system of values and principles must be created. Formation in the child of responsibility for his work, the ability to apply rules of conduct at school, at home, and in public places; formation of spiritual and moral values in a child; positive relationships in the family, a sense of moral duty to parents, teachers or guardians, the ability to show love and respect to them. Commenting on the place and role of values in society, the spiritual strength they bring out of human crises. Understanding the value system. In human and social life, the logic of ideals, norms, and laws is necessary.

***Адам ата- анадан туғанда есті болмайды,
естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе,
дүниедегі жақсы жаманды танидыдағы,
сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады
Абай***

Құндылық – бұл қандай да бір нәрсенің мәнділігі, маңыздылығы, қалаулылығы, пайдалылығы және қымбаттығы. Ол қашанда әлдекімнің (немесе әлдененің) бағалылығын, яғни объективті болмысты және сонымен бір мезетте оның әлдекім (немесе әлдене) үшін құндылығын, яғни субъективті бағалауды білдіреді. Дүние құндылыққа толы – материалды (заттар, әшекей бұйымдар, алтын мен асыл тастар, ақша, меншік және т.б.), табиғи (күннің атуы мен батуы, теңіздер мен таулар,

гүлдер және т.б.), көркем (әдебиет пен өнер туындылары) және адами (сұлулығы мен ізгі қасиеттері) құндылықтар. Бір нәрсені екіншісінен артық көру жалпы тірі табиғатқа тән. Аң екеш аңның өзі төлін қызғыштай қорғайды. Дегенмен, құндылықтың антропогенді, яғни адамға тән екендігін баса айту қажет, өйткені барлық жаратылыстың ішінде адам ғана табиғи және мәдени туындыларды, идеялар мен амал-әрекеттерді, жалпы басқа адам мен қоғамды, сондай-ақ өзін-өзі бағалауға қабілетті. Құндылықтар адамның әлеуметтік болмысына тартылған, адам құндылықтарға мүдделі әрі мұқтаж болып табылады.

Адам құзырындағы заттар, қоғамдық қатынастар және олар қамтыған табиғат құбылыстары құндылықты қатынастар нысандары ретінде танылған және бағалы заттар сипатында іс-әрекетке қосылады. Яғни бұлардың бәрі де жақсылық пен жамандық, шындық пен жалған, әсемдік пен ұсқынсыздық, әділдік пен әділетсіздік және т.б. тұрғысынан пайымдалады. Белгілі құбылыстарды бағалауға негіз болған тәсілдер мен өлшемдер субъективті баға түрінде қоғамдық сана мен мәдениетте бекиді де, адам әрекетін бағыттаушы құралдарға айналады.

Алайда құндыны қарапайым бағалыдан, қажетіден, тиімдіден, пайдалыдан ажырата да білу керек. Барлық тірі және шынайы сүйікті нәрселер құрал бола алмайды. Әдетте материалдық игілік пен тұтынушылық нарықты, еңбек өнімі мен тауар айырбасының нәрсесін білдіретін қарапайым құндылықтар экономикалық құндылықтар болып табылады. Айырбасқа көнбейтін, орны толмайтын жоғары құндылықтар да болады, әдетте оларды «баға жетпес» деп жатады. Бұл тұрғыдан алғанда олар қасиеттілік ұғымына жақындайды. Діндар адамдар үшін барынша қастер тұтып, қадірленетін құндылықтар бұл – діни құндылытар. Құндылықтар әлемі шексіз десе де болады, тіпті жаратылыстың өзі біз үшін танымдық, философиялық және эстетикалық тұрғыдан құнды болып саналады.

Мектептің басты міндеттерінің бірі – оқушыларды жалпы-адамзаттық құндылыққа негіздей отырып тәрбиелеу.

Құндылық деген ұғым философиядағы, қоғамтанудағы және педагогикадағы негізгі құбылыстардың бірі болып табылады. Мәселен, философияда құндылық қоршаған дүниедегі объектілердің әлеуметтік ерекшеліктерін, олардың адам мен қоғам үшін, қоғамдық өмір мен табиғаттағы құбылыстардың дұрыс немесе бұрыс мәнін (игілік, жақсылық пен жаманшылық, әсем және; көріксіздік) түсіндіру үшін қолданылады. Жалпыадамзаттық құндылықтардан философтар, прогресшіл ойшылдар мен педагогтар адамның құқығын, оның бостандығын және соған сәйкес келетін тәрбие мен білімді бөліп қарастырған. Кез келген халықтың өмірінде жалпыадамзаттық құндылықтардың

орнығуы қоғамның тарихи дамуының заңды нәтижесі болып табылады. Мамандар оқушылардың рухани-адамгершілік тұлғасын қалыптастыру ісі оларға адамзат баласының қолы жеткен қоғамдық-тарихи тәжірибесін игерту және тұтастай алғанда әлеуметтік-этикалық нормалар мен жалпыадамзаттық ізгіліктерді қатар игертуге болатынын дәлелдеп берді. Бұл өлшемдер халықтық дәстүрлерде, адамгершілік уағыздарда, діни мәдениетте нақты жазылып қойылған және әлеуметтік ойдың тәуір белгілері, тұлғаның қасиеттері, адамгершілік үлгілері шоғырландырылған күйде әдептіліктің қоғамда қабылданған үлгісі ретінде көрінеді.

Бүгінде біздің қоғамда дінге деген ынта-ықылас күшеюде. Алайда, оның ұрпақ тәрбиесіне байланысты тәрбиелік үлкен әсері бар құбылыс екенін мойындауға тура келеді. Елімізде жетпіс жыл бойы дін адамның санасын уландыратын апиын деп келген кеңестік дәуірде қалыптасқан көзқарасты бір күнде өзгертуге болмайтынын өмірдің өзі көрсетіп отыр. Кез келген халықтың адамгершілік-рухани өмірінің барлық кезеңінде халықтық педагогика үлгілері бай және сан алуан, өйткені ол сан түрлі этникалық ұлыстардың мындаған жылғы тәжірибесімен жасалған педагогикалық мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады. Дәстүрлердің ескісі де, жаңасы да бұрын болмаған өзгерістерге ұшырауда. Бірақ олардағы басты нәрсе – өтіп бара жатқан ұрпақ пен келер ұрпақтың арасындағы жанды байланыс сақталып келеді. Сондықтан осы заманғы тәрбиенің мәні халықтардың прогрессия ізгілікті дәстүрлерін қайта жандандыру арқылы ұрпақтардың адамгершілігін нығайту болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарды еске ала отырнып, ғалым-педагогтар осы заманғы педагогиканың алдында екі басты міндет тұр деп санайды. Бір жағынан, педагогиканы жалпыәлемдік құндылық деңгейіне көтеруге әрекет жасаған жөн; екінші жағынан барынша жетілген, адамзаттық идеалды құру, жоғары және тұтас екі мәнді мәдени мұраны кіріктіруден пайда болған адами мұрат жасау.

Бұл міндетгерді орындауға жету үшін үйлесімді даму баланың табиғатпен, мәдениетпен үйлесуін көрсете жалпыадамзаттық құндылықты — бостандық пен сүйіспеншілікті ескеру керек. Осы күнге дейін адамды жоғары құндылық деп тануда, адамның тұлғасына, оның қасиетіне, жақсылық мұратына рухани күшіне құрмет көрсетумен қарау, оны қоғам дамуының елеулі қозғаушы күші деп санау халықтық педагогиканың жалпыадамзаттық мұратының негізгі мәні болып келді.

Халықтардың өмірінде түрлі тарихи дәуірде пайда болған жалпыадамзаттық құндылықтар белгілі бір ұлттың және интернационалдық құндылықтардың жиынтығы, олар бірін-бірі толық-

тырушы және дамытушы, бірақ олар адамзаттың жалпы мүлдесіне қайшы келмейді.

Жалпыәлемдік құндылықтар — түрлі халықтың, түрлі діннің, түрлі дәуірдің рухани мақсаттарын жақындастыратын, туыс ететін құбылыс. Сол себепті де ол жалпыадамзаттық деп аталады, өйткені олар біртіндеп жинақталды және ХХ ғасырдың соңында Халықаралық топ алғашқы рет дүниежүзілік тарихта адамның құқықтары туралы халықаралық негізге алынатын құжаттар жасады (“Адам құқықтарының жалпыға бірдей-Декларациясы”, “Баланың құқықтары туралы конвенция» және т. б.), оларда тәрбиенің методологиясы мен теориясы, оның жаңартылған мақсат, мүлделері қарастырылған. Бүгінгі заманғы тарихи жағдайларда осы мәдениеттен педагогикаға “жалпыадамзаттық мақсаттар” деген ұғым енді. Ол қай елде, қандай да болмасын ұлттық мектепте жүзеге асырылмасын, біртұтас әлеуметтік қызметті, мақсатты, тәрбиенің мазмұны мен бағыттылығын көрсетеді. “Жалпыәлемдік мақсаттар” деген ұғымның өзін танымдық, әсерленгіштік және мінез-құлықты қалыптастырушылық сипаттарын қамтитын әлеуметтік мақсат ретінде қарастыру керек. Осы заманғы өркениет жалпыадамзаттық құндылықты бірінші орынға қоя отырып, демократияны, адам құқығын оның маңызды бөліктері деп қарайды.

Тәрбиенің негізі болып саналатын жалпыәлемдік құндылықтардың бірі – тәрбиенің басқа адамға деген қажеттілігі, басқа адамдарды сүйе білу қажеттілігі болып табылады. Әр адамның тағдыры әрқашан өлемдік дүниемен, адамдармен, ұжыммен байланысты. Сондықтан демократияландыру, адамның құқығы мен бостандығын сақтау жағдайларында ұжымдағы қарым-қатынас мәселелері бұл күнде ерекше маңызға ие болуда.

Қиянат жасамау – түсіну ретіндегі Сүйіспеншілік. Түсіну – барлық түршілікті қиянат жасамауға алып келу тұтастығы. Қиянат жасамау – Ақиқат, Сүйіспеншілік, Дұрыс әрекет және ішкі тыныштықтың іс – жүзіндегі тәтті жемісі. Қиянат жасамаудың өзіндік ерекшеліктері бар. Біреуі болмыстың бірлігін жете түсінуге ұсынса, екіншісі барлық затқа Сүйіспеншілік ретінде көрініс береді. Қиянат жасамау барлық адамгершілік қасиеттерді қамтиды. Табиғатқа қатысты – бұл табиғаттағы тепе- теңдікті сақтау, табиғат заңдылықтарын құрметтеу. Қиянат жасамау зиян келтірмеу дегенді ғана білдірмейді, ол – басқа адамдардың қайғы – қасіретін жеңілдету үшін әрекет жасау.

Қиянат жасамау қағидаттары:

- Өзіңе қатысты қиянат жасамау- бұл өз сезім мүшелеріне қиянат жасамау, өтірік айту, дөрекі сөйлеу – тілге қиянат.
- Жаман сөз есту – құлаққа қиянат.

- Жамандық көру – көзге қиянат.
- Жаман иіс – мұрынға қиянат.
- Жаман әрекет – тәнге қиянат.

Қиянат жасаудың себептері:

- Сүйіспеншіліктің жетіспеуі.
- Рухани-адамгершілік білімнің жетіспеуі.
- Өзгеріске қарсылық ретіндет қиянат.
- Әлем туралы өзіндік түсінігіне сәйкес келмеу.

Қиянат жасамаудың міндеттері:

Әрқашан көмектесу, ешқашан зиян келтірмеу, ешкімді ренжітпеу, жан-жануарларға қамқорлық жасау, қауіпті заттармен ойнамау, топпен жұмыс істеу, бірлік. Басқа мәдениеттің құндылығын түсіну, толеранттылық, ақжарқындылық, татулық. Мәдени мұраны құрметтеу, қоғам меншігін қамқорлау, қоршаған ортаны қорғау. Қиянат жасамау – ақиқатпен өмір сүру, мінез - құлық және жантыныштығы да сүйіспеншілікке арналған, тәтті жеміс. Өмір деген, шіркін, зырылдап өтіп жатыр. Менің биікке самғай бергім келеді, бірақ тек адал жолменғана. Қанша жерден қиналсам да қиянатқа бас сұқпаймын, жанарыма жас толса да Аллам берген әр күнге ризамын. Қиындықтар көбейгенде рухтың бар екенін ұмытпай, адалдықтың ақ жібін аттамай өмір сүремін. Сондықтан адам баласы бұл өмірде ақжолдан адаспай, ешкімге оймен, сөзбен, іспен қиянат жасамау керек. Сонда ғана біздің елімізде тыныштық орнап, барлық адамзат баласы бақытты ғұмыр кешіп, болашағымызға нық сеніммен қарап, гүлденетін боламыз.

Құндылық бағдар жүйесінің алғышартының реттеуші функциясының толыққанды қалыптасуы жасөспірімдік кезеңде тұрақталады. Л.И. Божович пікірінше «тек қана жасөспірімдік жаста ғана моральді әлемді ұғыну адамгершілікті идеалдар мен принциптер негізінде тұрақталады». Құндылықтық жүйенің шынайы нақты мағыналы түрде адам бойында болуы оның өмірдің мағынасын түсінгендігін көрсетеді. В. Франклдың пікірі бойынша дәл осы жасөспірімдік шақта өмірдің мән мағынасы туралы сұрақтар өте көп кездеседі. Әртүрлі өмірлік мақсаттарды қоюға деген қажеттіліктің пайда болуы, өмірде өз орнын табу осы жастың айырқша ерекшелігі болып табылады. И.С.Конның зерттеуі бойынша жасөспірімдік кезге тиісті құбылыс бұл өмірлік жоспарды құру, тұлғалық мақсаттары мен мотивтер иерархиясын құрастыру, құндылық бағдардың тұрақталуы тән. Өмірлік жоспар бір уақытта әлеуметтік және этникалық құбылыс ретінде сипатқа ие болып, «кім боламын?», «қандай болу керек?» деген сұрақтармен шартталады. Жасөспірімдік кезеңде адамның өмірге деген жеке көзқарасы қалыптасып, ол ішкі автономды құндылықтардың

туындауына себеп болады. Жасөспірімдік кезең құндылық бағдар жүйесінің қалыптасуындағы соңғы шешуші кезең болып табылады [1].

Л.И. Иванько: «адам өмірін реттейтін сатылар ретіндегі нормалар мен құндылықтар арасындағы айырмашылықтарды былайша ажыратуға болады. Құндылықтар көбінесе, адамның іс-әректінің бағыттылық жақтарына сәйкес келеді, ол нормалар сол іс-әректтердің жүзеге асуының амал-жолдарына байланыты. Нормативті жүйе құндылық жүйеге қарағанда адамның іс-әрекетін ерекше айқындайды, өйткені біріншіден, ол нормаларды ұстанды, екіншіден, нормалардың нақты бір жүйесі ішкі тұтастылыққа негізделеді: адам іс-әрекетінде оны толық және тұтастай бір мезгілде ұстанды»-дейді [2].

Сонымен, тұлғаның құндылықтар бағдарының психологиялық аспектісі оның ішкі әлемін зерттеуімен тығыз байланысты, қоғамдық мінез-құлық, өмірдің және мәдениеттің құндылықтарын ұғынуға және жаңғыртуға бағытталған. Психолог ғалымдар Л.С. Выготский, Ж. Пиаже, И.С. Конның пікірінше құндылық бағдарлардың дамуы сатыларын жалпы индивидуалды дамуды жас кезеңдерімен байланыстырады. Сонымен қатар құндылық бағдардың даму сатылары қатаң түрде белгілі бір жасқа байланысты емес, яғни олар өзгеріске ұшырап, бірін-бірі ауыстырып отырады. Алайда әр саты соңғы және жетістікке жеткен болуы мүмкін, сондықтан даму деңгейі индивидуалды типте болады. Ж.Пиаже құндылық бағдардың қалыптасуының алғышарты ретінде белгілі интеллектуалды даму деңгейін көрсетеді. Ақыл-ой дамуы адамгершіліктік даму да прогрессивті, кезеңдік сипаттамаға ие. Ж. Пиаже басқа авторлар секілді моральдық даму сатыларының жүйесі жалпы когнитивті жасерекшеліктік өзгерістерге байланысты болады [3].

Осылай, нарықтық жағдайлар тұлғаның қалыптасуына, оның қажеттіліктері мен құндылықтарына тікелей әсер етеді. Тұлғаның құндылықтары оның әлеуметтік ортасымен тығыз байланысты. Құндылық түсінігі адамның қатынасы әлемге сипатталғанда қолданылады. Құндылық адам және оны қоршаған әлем арасында бөлінген, ол тек олардың қатынасында болады. Құндылықтарды тасушы болып кез келген зат, құбылыс бола алады, адамның санасымен өзара әрекетке тиісті.

Тұлғаның құндылықтар бағдары адамның шынайы мінез-құлқымен жиі қарастырылады. Сонымен, оның келесідей басты сәттері беріледі: «біріншіден, құндылықтар бағдары тұлғаның бағыттылығын және әлеуметтік белсенділігінің мазмұнын сипаттайды, екіншіден, ол оның әлеуметтік мінез-құлқының реттеушісі ретінде қарастырылады». Қоғам тұлғаға әсер етеді, ал тұлға қоғамға нақты әлеуметтік топ арқылы ықпалын білдіреді. Қоғамдағы өзгерістерді жақтаушылар дағдарыс

кезеңінің өзінде-ақ экономика мен қоғамда түбегейлі өзгерістердің қажеттілігін сезінген, өз сенімдеріне күш салатындықтан қарсы алған адамдар. Ал, нарықтық қоғам ең алдымен биліктің мемлекеттік органдардың қолынан жеке өндірістік иелерінің қолына өтумен ерекшеленеді. Нарықтық экономикада еңбек және тауар құны сатушымен сатып алушының өзара келісімімен анықталады.

Қорыта келе, құндылықтық бағдарлар қоғам өзгерістерімен шарттас болғандықтан қоғамдық жүйенің өзгеруі әлеуметтік саладағы өзгерістер жұртшылықтың санасында құндылықтық бағдарлардың жаңа жүйедегі орнығуына айтарлықтай ықпал етуде. Қазіргі таңдағы тұлғаның қалыптасуындағы, әсіресе жаңа буын қалыптасуындағы құндылықтық бағдарлар өрісінің бейтарап тұрғандығын көрсетсек болады. Бұрынғы құндылықтардан кол үзген, ал жаңа құндылықтарды әлі де қабылдай қоймаған біздегі қазіргі буын шын мәніндегі бейтарап өрісте тұр. Сондықтан да, біздер тұлғаның бойында құндылықтық бағдарлар дамуына, қалыптасуына үлкен әсер етіп, мән беруіміз қажет.

Сонымен, нарықтық-экономикалық жағдайындағы тұлғаның құндылықтарға бағдарлануы өмір барысында өзгеріп, толықтырылып, жаңа түрге еніп отырады. Ол тұлғаның құндылықтық бағдарлардың әр түрлері әр жасқа байланысты сол жас ерекшелігіне сай бірінші орынға шығып отырады. Нарықтық-экономикалық жағдайындағы тұлғаның құндылықтарға бағдарлануының дамуы әр түрлі, бірақ өзара байланысты процестермен қатар дамып отырады. Жалпы нарықтық-экономикалық жағдайындағы тұлғаның құндылықтарға бағдарлануының қалыптасып, дамуы оның жалпы болмысының, ерік сапаларының да дамуын білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кон И.С. Психология юношеского возраста – М.: Просвещение, 1979. – 176 с.
2. Нестеров В.Т., Иванько Л.И. Личностный потенциал работника: проблема формирования и развития. – М.: Наука, 1987. – 227 с.
3. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. - М., 1994. – 680 с.
4. Ломов Б.Ф. Личность как продукт и субъект общественных отношений. М.: Наука, – 603 с.
5. Милославова И.А. Понятие и структура социальной адаптации. – Л.: Наука, 1974.- 641 с.
6. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы, эмоции.– М.: Изд-во МГУ, 1971. – 147 с.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ-НЕОЛОГИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Жуматаева А.К

Студентка ОП 6В01720 - Русский язык и литература, Павлодарский педагогический университет им. А.Маргулана, г. Павлодар,

Суюнова Г.С.

доктор филологических наук, профессор Высшей школы гуманитарных наук, г. Павлодар

Аннотация: В статье рассматривается семантика глаголов-неологизмов, активно используемых в современном русском языке. Нами выделены семантические группы таких глаголов: по наличию /отсутствию объекта/ по выражению времени глагольного действия/ по наличию/отсутствию выражения состояния субъекта. Особое внимание уделяется смысловым характеристикам данных глаголов и их развитию в современном языке.

Аннотация: Мақалада қазіргі орыс тілінде белсенді қолданылатын неологизм етістіктерінің семантикасы қарастырылады. Біз осындай етістіктердің семантикалық топтарының 3 классификациясын бөлдік: объектінің болуы /болмауы/ етістік әрекетінің шақ өрнегі бойынша /Субъектінің күй өрнегінің болуы/болмауы. Бұл етістіктердің семантикалық сипаттамаларына және олардың қазіргі тілде дамуына ерекше назар аударылады.

Annotation: The article examines the semantics of verbs-neologisms, which are actively used in modern Russian. We have identified 3 classifications of semantic groups of such verbs: by the presence /absence of an object/ by the expression of the tense of a verbal action / by the presence / absence of an expression of the state of the subject. Special attention is paid to the semantic characteristics of these verbs and their development in the modern language.

Ключевые слова: глагол-неологизм, семантика, современные глаголы-неологизмы.

Түйінді сөздер: етістік-неологизм, семантика, қазіргі етістіктер-неологизмдер.

Keywords: verb-neologism, semantics, modern verbs-neologisms.

В данной статье мы обращаемся к вопросу о классификации глаголов-неологизмов с точки зрения их семантики. Актуальность исследования объясняется тесной связью семантики глагола с его функционированием. Она помогает нам понять, как глаголы передают действия, состояния, процессы и отношения между объектами, иначе говоря, конкретизировать общекатегориальное значение процессуальности, присущее глаголу.

Также семантика глагола помогает понять, как глаголы взаимодействуют с другими словами и как они влияют на общее значение предложения. Кроме этого семантика помогает анализировать и

интерпретировать тексты и выражать свои мысли и идеи более точно и ясно. [1]

Для изучения семантики современных глаголов-неологизмов русского языка мы решили обратиться к Интернет-ресурсу «Новые слова» [2]. Помимо этого нами был привлечен «Словарь языка интернета» под редакцией М. А. Кронгауза» [3].

Из указанных источников нами было выбрано 59 новых глаголов. Этот фактический материал мы планируем анализировать с точки зрения их семантических и стилистических характеристик. Также предполагается рассмотрение вопроса об объеме темы «Глагол» в школьном курсе русского языка. В рамках данной статьи мы предприняли попытку проанализировать их с точки зрения семантики, вследствие чего были получены следующие результаты.

Классификация глаголов по семантическим признакам

Глаголы могут быть классифицированы по различным семантическим признакам, которые помогают нам понять их значения и использование в языке. Ниже представлены семантические группы глаголов, построенных по принципу оппозиции.

1. По наличию/ отсутствию объекта различают транзитивные и интранзитивные глаголы. Мы считаем данный критерий весьма значимым для глагола, поскольку его общее категориальное значение логически предполагает объект действия, называемого глаголом.

Транзитивные глаголы называют действие направленное на какой-либо объект. При этом очевидна связь данной семантики с таким грамматическим свойством глагола, как переходность. Так, в данной группе из 21 глагола переходными являются 19 глаголов. Это объясняет, почему при транзитивных глаголах из этой семантической группы наличествуют (реально или потенциально) прямые объекты. Непереходными глаголами являются 2 возвратных глаголов (коннектиться, чатиться). Например, в предложении “Я архивирую документ”, глагол “архивирую” является транзитивным, так как требует наличия объекта “документ”. В эту группу относятся 21 глаголов-неологизмов, что составляет 42,4%.

Интранзитивные глаголы, напротив, не требуют наличия объекта. Также связь данной семантики с таким грамматическим свойством глагола, как непереходность. В данной группе 38 глаголов являются непереходными. Есть 2 возвратных глагола-неологизма (*чекиниться, шопиться*). Например, в предложении “Я гуглю”, глагол “гуглю” является интранзитивным, так как не требует наличия объекта. В данную группу мы отнесли 38 глаголов, что составило 57,6% от общего количества.

2. По выражению времени глагольного действия/ Дуративные и пунктуальные глаголы

Дуративные глаголы выражают длительное действие или состояние. Например, глагол “мониторить” выражает длительное состояние, так как означает деятельность по сбору и обработке данных. Так в данной группе мы распределили 24 глагола-неологизма, которые составляют 50,9%.

Пунктуальные глаголы, наоборот, выражают мгновенное или кратковременное действие. Например, глагол “кликать” выражает мгновенное действие в значении: нажать, кликнуть. В данную группу мы распределили 35 глаголов-неологизмов, это составило 49,1%.

3. По наличию/отсутствию выражения состояния субъекта / Стативные и динамические глаголы

Стативные глаголы выражают состояние или характеристику субъекта. Понятие «стативность» находится в оппозиции к понятию «активность». Например, глагол “троллить” выражает: издеваться, подстрекать с целью вывести человека из равновесия, вызвать у него гнев, слёзы, обиду. Глаголов выражающих состояние или характеристику субъекта у нас 11, из них следует отметить, что здесь представлены и глаголы с негативной семантикой (*троллить*, *факапить*, *фэйлить*, *хэйтить*), что отсутствует в других семантических группах глаголов-неологизмов. Эта группа является самой малочисленной, ее объем составляет всего 20,3%.

Динамические глаголы, напротив, выражают действие или процесс действия. Например, глагол “дрифтовать” выражает действие: круто повернуть. В эту семантическую группу мы отнесли 48 глаголов-неологизмов, что составило 79,7%.

Таким образом, изучив семантику 59-ти глаголов-неологизмов, мы выяснили 3 семантические группы глаголов, построенных по принципу оппозиции. Самая многочисленная подгруппа включает 47 глаголов-неологизмов, обозначающих действие или процесс действия, что составляет 79,7% от общего количества примеров. Самая малочисленная группа представлена 12 примерами, связанными с обозначением состояния человека (20,3%).

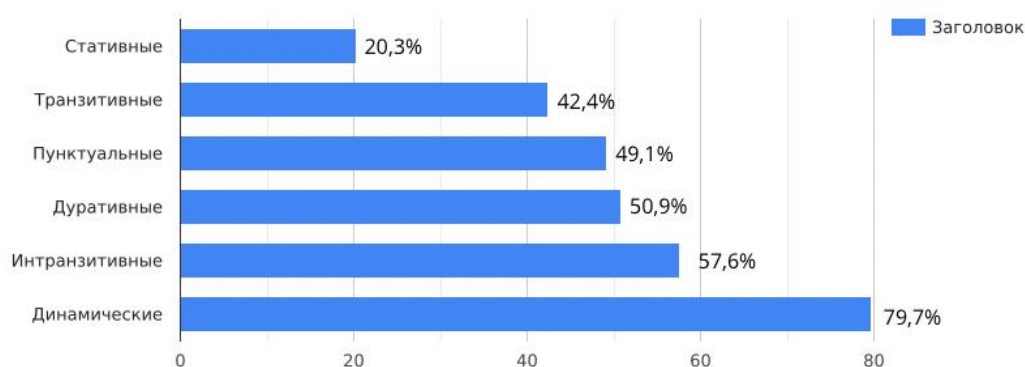
Также выделяем несколько глаголов-неологизмов, которые могут быть одновременно и стативными (выражать состояние и характеристику субъекта) и динамичными (выражать действие или процесс действия).

- Ванговать
- Пранковать
- Релаксировать

- Троллить
- Фэйлить
- Хэйтить

Объясняется это тем, что помимо эмоциональной окраски значения, также имеет значение действия. Например: Ванговать – предсказывать (стативное), использовать объекты для достижения результата (динамическое).

Результаты анализа семантики глаголов-неологизмов показаны на следующей диаграмме:

Использованная литература:

1. Семантика глагола: понимаем, как слова оживают и передают действия // Научные Статьи.Ру- портал для студентов и аспирантов.- Дата последнего обновления статьи: 04.10.2023. - URL <https://nauchniestati.ru/spravka/semantika-glagola/> / (дата обращения: 26.02.2024).
2. Интернет-ресурс «Новые слова» URL: <https://wordsonline.ru/samples/new.html/> / (Дата обращения 02.03.2024)
3. Словарь языка интернета.ru / Под редакцией М. А. Кронгауза. 2016. (Дата обращения 02.03.2024)

ЗАР ЗАМАН АҚЫНДАРЫНЫҢ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ТАРИХИ КӨРІНІС

Д.Б. Тулеубаева

Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
I курс студенті

Ғылыми жетекші: **Каримова А.Е.**,
т.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырда Патша үкіметінің қазақ халқына деген озбыр саясатын, отаршылдық езгісін әшкере еткен, халықтың мұң-зарын жырлаған «Зар Заман» ақындарының туындыларындағы тарихи көрініс, сол дәуірдің шындығы, саяси ахуал сипатталған. Дәстүрлі қазақ қоғамының күйреуі, елді басқару жүйесінің басқа сипатқа ауысуы, отаршылдықтың белең алуы, халықтың мүшкіл күйі сынды ауыр да зобалаң тақырыптар «Зар Заман» ақындарының өлеңдеріне арқау болды. «Зар Заман» ақындарының шығармалары арқылы біз халқымыздың басынан өткерген ауыр тағдырын, тарихынан хабардар бола аламыз.

Аннотация. В статье описана историческая картина, реалии той эпохи, политическая обстановка в произведениях поэтов «Зар Заман», воспевавших печали народа, разоблачавших в XIX веке тираническую политику царского правительства в отношении казахского народа, колониальное угнетение. Основной темой творчества поэтов «Зар Заман» являются такие узловые темы, как крах традиционного казахского общества, переход от традиционной системы управления к административно-территориальной колониальной системе, обусловившей впоследствии всеобщую пауперизацию населения. Через произведения поэтов "Зар Заман" мы можем проследить тяжелую судьбу и историю нашего народа.

Annotation. The article describes the historical picture, the realities of that era, the political situation in the works of the poets "Zar Zaman", who sang the sorrows of the people, exposed in the XIX century the tyrannical policy of the tsarist government towards the Kazakh people, colonial oppression. The main theme of the work of the poets of "Zar Zaman" are such key themes as the collapse of the traditional Kazakh society, the transition from the traditional management system to the administrative-territorial colonial system, which subsequently led to the general pauperization of the population. Through the works of the poets "Zar Zaman" we can trace the hard fate and history of our people.

Түйінді сөздер. «Зар Заман», ақын, патша үкіметі, тарих, отарлау саясаты.

Ключевые слова. «Зар Заман» (эпоха скорби), поэт, царское правительство, история, колониальная политика.

Keywords. «Zar Zaman» (Era of sorrow), poet, the tsarist government, history, colonial policy.

Қазақ халқының XVIII ғасырдағы тәуелсіздік үшін күресі «Ерлік дәуірі» деп аталды. Сол тұстағы жыраулар өздерінің толғаулары

арқылы жас ұрпақты жауға қаймықпай қарсы тұруға, табандылыққа, ерлікке шақырып, туған жерді сыртқы жаудан қорғауға баулығандығын. Бүгінгі таңда сіз бен біз, жаһанданған әрі жана уақыт кеңістігінде өмір сүреміз, сондықтан, ұлттық болмысымыз бен бірегейлігімізді сақтап қалу үшін, ұлттық құндылықтарды барынша дәріптеу мақсатында біз халықымыздың өткен тарихына үңілеміз. Әдеби шығармалар барлығын өз көздерімен көріп, сезінгендерін шығармаларына арқау еткен жыраулардың толғаулары мол мағлұмат береді. Әсіресе, Ақтамберді жыраудың өлеңдері қазақ-жоңғар соғыстарынан, қазақтардың XVIII ғасырдағы шынайы сиқынан айқын көрініс береді. Ол өзінің бір толғауында:

*Күлдір де күлдір кісінетіп,
Күреңді мінер ме екенбіз,
Жалаулы найза жанға алып,
Жау қашырап ма екенбіз!*

– деп халықты жоңғарларға қарсы қаһармандық рухқа үндеген болатын [1, 270]. XIX ғасырда қазақ-жоңғар соғыстары қазақтардың жеңісімен аяқталса да, жеңістің қуанышы көпке ұзамады, өкінішке қарай. Қазақ-жоңғар соғыстарын өз пайдасына шешкен көршілес Ресей империясы, қазақтар жоңғарлармен арпалысып жатқан сәтті пайдаланып, «сендерді жоңғарлардан қорғаймыз» деген желеумен қазақ жеріне бекіністер салып, біртіндеп Қазақстанды отарға айналдыру мақсатына мықтап кіріскен болатындығын. Әу баста патша үкіметі бекіністер салумен ғана шектелсе, кейіннен қазақ жеріне мығымдап жайғасқаннан кейін, хандық билікті жою, империя мүддесіне ғана жағатын реформалар қабылдау, келімсектерді қоныстандыру, қазақтардың шұрайлы жерлерін тартып алып, өзара бөліп алу сынды озбырлық қимылдарын үдете түсті. Жалпы, XIX ғасырда Қазақстанның саяси жағдайы мүшкіл әрі ауыр халде еді. Патша үкіметінің қанауы күшейіп, көтерілістер аяусыз басып-жанышталды, келімсек шаруалар жаппай қазақ жеріне ағылды, салдарынан қазақтар шүйгін жайылымдарымен қош айтысып, тұзы шыққан, құнарсыз жерлерге қоныс аударуға мәжбүр болды, дәстүрлі көшпелі мал шаруашылығына нұқсан келіп, күйреді, халық амал жоқтан, жатақтарға айналып, күн көру үшін тиын-тебенге жалданып жұмыс істеді, қазақтың басына қара бұлт үйірілді. Қазақ халқының XIX ғасырда бастан кешірген зілзаласын, бұрынғы Қасым, Хақназар, Тәуке хандар кезіндегі қазақ хандығының «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» алтын кезің аңсап, жырға қосқан зар заман ақындары болды.

«Зар заман» ақындары елінің ертеңі үшін алаңдады, өткенді сағынышпен, аңсаумен еске алды. Болыс басшыларының паракорлығы,

кейбір қазақ билерінің әділетсіздігі, қоғамда белең алған жала жабу, өсек айту т.б. сынға алынды. Ел басына түскен қасіретті ақырзаманмен теңеді. «Біз бірлік-берекеден айырылып барамыз, бүйте берсек құримыз», - деп қайғы-мұңға салынды. «Зар заман» дәуірі ақындары шығармаларының негізгі идеологиялық құндылығы – өткен және бақытты кезеңді мұқият түсіну арқылы қиындықты жеңіп, келешекке ұмтылу, халық рухын көтеру болды. Бұл дәуірдің ақындары өлеңдерінде патша үкіметінің әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени, шаруашылық отаршылдығына ашық түрде қарсылық білдірді. Қазақ халқының азаттық жолындағы күресі ерекше шабытпен жырланды.

«Зар заман» дәуірі ақындарының көз алдында дала тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық жағдайы күрт нашарлады. Олар заман куәгерлері ретінде патша үкіметі қазақтардың жерлерін тартып алуы салдарынан мал жайылымдарының тарылуы, отаршыл биліктің озбырлығы, әртүрлі дәрежедегі шенеуніктердің паракорлығы сияқты келеңсіз құбылыстарды жырға қосты.

XIX ғасырдың 40-60-жылдарындағы поэзияның жарқын өкілдері қатарына **Дулат Бабатайұлын, Шортанбай Қанайұлын, Мұрат Мөңкеұлын** қосуға болады. Олар «Зар заман» дәуірінің ақындары деп аталды.

Дулат Бабатайұлы «Зар заман» ақыны. Ол отарлық езгі, хандық биліктің жойылуын, 1867-68 жылдардағы реформаларды, ұлт-азаттық көтерілістерді өз көзімен көріп, жанымен сезінген. Дулат Бабатайұлы өз өлеңдерінде халқының басына түскен ауыр жағдайды жырлайды. Ол өзінің «Бараққа» атты өлеңінде:

*«О Барақ жас, Барақ жас,
Жегенге тоқ, ішсең мас.
Жақсы болса, ұлығы,
Өз елін жаудай таламас.
Азған елдің бектері
Қан шықса елін жұлмалар,
Қасқырмен аралас
Қазіргі қазақ ұлығы,
Жаман иттен несі кем?
Жемтік көрсе, жем көрсе,
Айрылар мүлде есінен...
Сендай атқа мінген соң
Таңдыр болып суалды
Шалқар көлдей несібем»*

- деп, Бараққа қаратып айтқан [2, 27]. Ол Барақ бейнесі арқылы сол замандағы қорқау қасқырға айналып, орыс ұлықтарына қосылып

алып өз жұртын қарқырша балаған болыс-билердің іс-әрекеті мен зорлық-зомбылықтарын ашып көрсетеді.

1867- 1868 жылы қабылданған «Уақытша Ережеге» байланысты патша үкіметі «Қырғыздардың рухани істерін басқару» атты баптарын қабылдап ислам дініне шектеу қойып, рұқсатсыз мешіт пен медресе салуға тыйым салған. Жаппай шоқындыру саясатын мықтап жүзеге асыруға кіріскен болатын [3, 162]. Осы тұста Шортанбай Қанайұлы өзінің «Зар заман» атты өлеңінде осы оқиға жөнінде:

*Мұсылманнан хал кетті,
Тәңірім болғай деместен.
Анты жұқпас бойына,
Әр не түсер ойына,
Жалмауыз болды үлкенің,
Қазақ, сенің сорыңа.
Арқадан дәурен кеткен соң,
Қуғындап орыс жеткен соң,
Тіпті амал жоқ, қазақтар
Енді сенің торыңа.
Орыс — бүркіт, біз — түлкі,
Аламын деп талпынды,
Орыстан қорлық көрген соң,
Отырып билер алқынды*

– деп толғатып, патша үкіметнің ислам дініне қарсы саясатын, шоқындыру қозғалысын, патша үкіметінің қанауын жазады[4, 18].

Патша үкіметі қазақтардың ауызбіршілігіне сыза түсіретін, бір-біріне айдап салу атты қитұрқы саясат ұстаған. Шенді-шекпенді лауазым, атақ беру, көп мөлшерде жалақы төлеу арқылы қарабастарының қамын ойлатын қазақтарды төңірегіне жинап, қазақ арқылы қазақты қанаған. Шортанбай Қанайұлы осы жағдайды «Қожа, молда» атты өлеңінде былай суреттеген:

*Япырмау, елге болыс, би
Дұрыс басшы болар ма?
Ұрлық етіп қақтаған,
Арақты ас қып сақтаған,
Адалды сірә бақтаған.
Қылған ісі ұрлықты,
Кедейге қылар зорлықты. [5, 122].*

1867-1868 жылғы ереже бойынша Қазақстан жері Ресей мемлекетінің меншігі деп жарияланды. Халықтан жиналатын алым-салық көбейді, салдарынан Батыс Қазақстан қазақтары жаңа ережеге қарсы көтеріліске шықты. Қиял-ғажайып өлке – «Жиделібайсынға»

және «Тескентауға» көшіп кету идеясы таралды. Патша үкіметі көтерілісшілерді басу үшін қарулы жазалаушы топ жіберді, жолдарын бөгеді. Осы тұста «Зар заманның» көрнекті өкілі Мұрат Мөңкеұлының поэтикалық күші осы кезеңді ерекше суреттеп, халықтың мүшкіл күйін өлеңі арқылы жеткізе білді. Ол халықтың өз тәуелсіздігі үшін, құт-берекелі өлкеге көшіп кету жолындағы күрестің қуатты жаршысына, ұрыншысына айналды. «Үш қиян» деген өлеңінде Мұрат Қазақстанды жаулап алу және отарлау жағдайларындағы қазақтардың күйінішті өмірін суреттеген:

*Еділді тартып алғаны —
Етекке қолды салғаны.
Жайықты тартып алғаны —
Жағаға қолды салғаны.
Ойылды тартып алғаны —
Ойдағысы болғаны.
Маңғыстаудың үш түбек
Оны дағы алғаны.
Үргеніш пен Бұхарға
Арбасын сүйреп барғаны,
Қоныстың бар ма қалғаны?!
Мал менен басты есептеп,
Баланың санын алғаны —
Аңғарсаңыз, жігіттер,
Замананы тағы да,
Бір қырсықтың шалғаны!*

Бұл өлеңінде ол Асанқайғы, Қазтуған, Орақ, Мамай, Телағыс, Шора, Исатай сияқты, туған өлкесінде бақытты өмір сүре алмай, арманда кеткен батырлар туралы толғанады [6, 548].

1867-1868 жылдары қабылданған «Уақытша Ереже» бүкіл қазақ жерін қамтып, патша үкіметінің отаршылық езгісін күшейткен еді. «Ережеге» сәйкес халықтан көп мөлшерде әртүрлі салықтар жиналды, орыс шаруаларын біртіндеп қазақ жеріне қоныстандыру саясаты пісіп-жетілді, нәтижесінде 1866 жылы Батыс Сібір Бас басқармасы шаруалардың Қазақстан жеріне өз беттерінше қоныстана бастауына жол ашып берді. 1868 жылы Жетісудың әскери губернаторы Г.А.Колпаковский «Жетісуға шаруалардың қоныс аударуы туралы уақытша Ережелер» жасап, бекітті. Салдарынан қазақтар ата қонысынан айырылып, шұрайлы деген жерлер келімсек шаруалардың меншігіне берілді. Қазақтар тұзы шыққан, құнарсыз, шөл далаларға ығыстырылды. Қазақтар арасында қайыршылық, кедейлік кең етек алды. Күн көру үшін жатақтар болып жалданып жұмыс істеулеріне

тура келді. Аталмыш ауыр жағдай көбінесе Шортанбай Қанайұлының өлеңдерінде жалпы көрініс береді. Ол:

*Кедей қайтып күн көрер?
Жаз жатақта жатқаны,
Жаздай арық қазғаны
Күздей пішен шапқаны:
Ішіп-жемдік болмайды
Оны-мұны тапқаны.
Аш-жалаңаш бейнетпен
Жүдеп арып, талады*

- деп жалшы, жатақ- батырақтың таптық жоғын жоқтады [4, 10].

*Бір ешкісі бар болса,
«Шығын» деп тілмәш алады.
Кедейге салып «шығынды»
Араны бидің тояды.
Қағаздатып бұзауын,
«Ноғайына» қояды*

– деп жырлатып, халыққа мойнына зілзала болып артылған алым-салықты сынға алады [4, 11].

Қазақ даласын зілдей басқан патша үкіметінің қара күшін Шортанбай Қанайұлы былай сипаттайды:

*Енді еркіндік жоқ, заман жоқ,
Дұшпанның құрған торы бар
Ендігі туған жігіттің
Маңдайында соры бар [4, 198].*

Патша үкіметі барлық шұрайлы жерді тартып алып, қазақ халқы жерсіз қалуға айналғанын Шортанбай былайша толғайды:

*Еділді алды, елді алды,
Есілді алды, жерді алды
Енді алмаған не қалды
Айнала қоршап, маңды алды
Әуелгі баста ханды,
Қараны санап малды алды*

– деп тіпті, 1822-1824 жылғы хандық билікті түп тамырымен жойған реформаларды да жырға қосады [2, 199 б].

XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті ұлттық дарынды тұлғалардың көптігімен де, бір-біріне мүлде ұқсамайтын дара туындылардың сан қырлы сипатымен де ерекшеленеті хақ. Зар заман өлеңдерін азаттықты аңсаған қазақтың рухы сақталды. З. Қабдоловтың тұжырымына сай зерделесек, зар заман – бұғауда бұлқынған қазақ ұлтының шерлі шындығы [3, 8]. Алайда таяқтың екі ұшы болады. Бұл кезең дара

тұлғалар, шоқтығы биік туындылармен ғана емес, патша үкіметінің отаршылдық озбырлығының шектен шыққан қанаумен қазақ халқының тағдырында үлкен із қалдырды десек те болады. Осынау бір қиынқыстау кезеңде халқының қолы жіпсіз байлаулы болып, патша үкіметіне қарсыласуға дәрмені болмағаның естіп-біліп отырған «Зар заман» ақындары өткір сөзді қару ретінде пайдаланып, халқының мұңзарын толғатып, қазақ халқының қайғылы тағдырын кейінгі ұрпаққа жеткізді.

Қолдаңылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан тарихы. 5 томдық, 3 Т.- Алматы, 2010. – 498 б.
2. Мәдібай Қ. Шортанбай Қанайұлы шығармалары. -Алматы, 2013. – 315 б.
3. Аймұхамбет Ж., Байтанасова Қ. XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті. -Алматы, 2022. – 347 б.
4. Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. -Алматы, 2000. – 237 б.
5. Өтепова Г.Е., Кәрімова А.Е. Қазақстанды отарлаудың құқықтық негіздері. - Павлодар, 2019. – 184 б.
6. Тоқсамбаева А. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. - Астана, 2015. – 526 б.

UDC: 372.881.111:37.013.43

«CULTURAL COMPETENCE THROUGH SITUATIONAL LEARNING ACTIVITIES»

Sadyrbekova Z.

Master student of Foreign Languages department, Faculty of Philology, Shakarim University Semey, Kazakhstan

Abdykhanova B.A.

PhD of Foreign languages department, Faculty of Philology, Shakarim University Semey, Kazakhstan

Аңдатпа: Мәдениет шет тілдерін оқытуда маңызды орын алады. Мәдениетті танытудың негізгі құралы ретінде тіл қолданылады деп көпшілік мойындайды. Көбінесе студенттер тілдің ережелерін көп біледі, бірақ тілді талапқа сай жеткілікті түрде пайдалана алмайды, өйткені олар таңдаулы мәдениет туралы жеткілікті түрде хабардар емес. Осының барлығын ескере отырып, мақаланың мақсаты – жағдаяттық оқу әрекеті арқылы студенттердің ағылшын тілін меңгерудегі әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін дамыту.

Аннотация: Культура заняла важное место в преподавании и изучении иностранных языков. Широко признано, что язык

используется в качестве основного средства выражения культуры. Чаще всего происходит, что учащиеся в значительной степени знают правила языка, но не всегда способны использовать язык адекватно так, как того требует, поскольку недостаточно осведомлены о целевой культуре. Учитывая все это, целью статьи является развитие социокультурной компетентности учащихся при обучении английскому языку посредством ситуативных учебных заданий.

Annotation: *Culture has taken an important place in foreign language teaching and learning studies. It is widely acknowledged that language is used as a main medium through which culture is expressed. Most frequently confronted that, students to a great extent know the rules of language, but are not always able to use the language adequately as it requires since they are not knowledgeable enough about the target culture. Bearing all this in mind, the purpose of the article is to develop students' socio-cultural competence while teaching English language through situational learning activities.*

Түйінді сөздер: *ауызекі сөйлеу тәсілі, қарым-қатынас жағдаяттары, сөйлеу үлгілері, мәдени сана, мәдениетке негізделген тапсырмалар.*

Ключевые слова: *устный подход, ситуации общения, речевые модели, культурологическое сознание, культурологические задачи.*

Keywords: *the oral approach, communication situations, speech patterns, cultural awareness, culture-based activities.*

Introduction

We all know that understanding a language involves not only knowledge of grammar, phonology and lexis but also a certain feature of the culture. Differences exist in every language such as the intonation, appropriate topic of conversation, and expressions as speech act functions (e.g. apologies, suggestions, complains, refusals, etc.). Language and culture are intertwined and cannot be separated without losing meaning [Brown, 1994]. Smith [1985, p.2] adds that a fluent and beautiful argument in one culture may sound awkward and circular in another. Similarly, Tang [1999] propounds the view that culture is language and language is culture. He suggests that to speak a language well, one has to be able to think in that language, and thought is extremely powerful. Because, in a word, culture is a way of life [Richards, 1992].

Culture and communication are intertwined so closely that both linguists and anthropologists maintain that one depends on the other, in other words, «...we communicate in the way we do because we are raised in a particular culture and learn its language, rules and norms» [Gudykunst and

Young, 1996, p.4]. The acquisition of culture, however, takes place at a very early age, and average people do not usually understand the way it influences people's behavior, and particularly the communication process.

The teaching of the target culture has to serve the development of cross-cultural communication. The achievement of this goal is possible with the preparation of an organized inventory that would include both linguistic and extralinguistic aspects of the target culture. This way the language could build bridges from one cognitive system to another [Seelye, 1968]. While teaching culture through the language teaching Seelye [Rivers, 1981], suggests that students should be able to demonstrate that they have acquired certain understandings, abilities, and attitudes.

Since every culture has its own cultural norms for conversation and these norms differ from one culture to another, some of the norms can be completely different and conflict with other cultures' norms. Therefore, communication problems may appear among speakers who do not know or share the norms of other culture. To solve the communication problems in the target language in the EFL classrooms the learners need to arise cultural awareness with the speaking activities.

Methodology

Within the scope of the research, an analysis was conducted in an online English course to test which situational learning activities are effective in enhancing and developing cultural awareness among students. The study focused on students at Pre-Intermediate and Intermediate levels, with four participants in each group. The analysis aimed to identify the most effective cultural awareness activities tailored to the English level and cultural competence of the students. These activities included role-playing scenarios, cultural discussions and case studies. Data collection methods included observations, student reflections, and structured feedback sessions after each activity.

Results and Discussion

As it mentioned, both learners and teachers of a second language need to understand cultural differences, to recognize openly that everyone in the world is not "just like me", that people are not all the same beneath the skin. There are real differences between groups and cultures [Chastain, 1988]. Therefore, language teachers cannot avoid conveying impressions of another culture whether they realize it or not [Lado, 1963]. Any listening to the utterances of native speakers, any examination of pictures of native speakers engaged in natural activities will introduce cultural elements into the classroom.

There are some reasons for introducing culture in speaking class; create high level of interest-relevant to students, build self-esteem, promote

student's pride in their heritage, create an awareness of other countries and cultures, open the door to important discussion related, to cultures while developing communication skills [Garza, 2008]. Another importance of culture in teaching language; first, language is considered as a way to describe and represent human experiences and to understand the world. Second, there is relationship between the interpretation of speech and behavior according to the norm of the speech community. Third, language cannot be learned without an understanding of the culture context in which it is used [Afrin, 2013]. Therefore, according to Oxford, cited in Cullen and Sato [2000], to promote cultural awareness to students in English speaking class, there are at least three items which should be considered by the teacher. First, source of information, activity-type, and selling-point.

Some activities that were used during the Online English Course lessons:

Activity 1: Raising Awareness of the Importance of Compliments for Successful Communication

The first activity focuses on drawing students' attention to possible misunderstandings of compliments due to inadequate knowledge of other cultures and values. First, the teacher makes sure students know what compliments are. Then, s/he asks them to think why compliments and their responses are related to cultural patterns and values. The first example to be used is the following [Holmes and Brown qtd. in Tsuda, 1986]:

Complimenter: What a big family you have!

Recipient: Yes, but it has its advantages, too.

Students are asked to decide whether the recipient's response is appropriate. After being told, in case they did not notice by themselves, that the exchange is not successful, they are supposed to explain what is wrong with it, and what has been misunderstood. S/he agrees with the fact that the family is big (*yes*) and uses a counterargument (*but, too*) instead about positive issues regarding the topic of the criticism (*[a big family] has its advantages*).

A second example is given to students, this time taken from an interlanguage situation [Huang qtd. in Huang, Pragmatics, 2000]:

Foreign visitor to China: Your English is excellent.

Chinese student: No, no. My English is very poor.

There's much room for improvement. I still have a long way to go in my study.

Students are asked again to consider the example, and see whether there is anything wrong with it. In this case, the Chinese student behaves according to her/his norms, i. e. rejects the compliment by saying directly *no* and continues by self-denigrating her/his level of English. According to the

foreigner's norms, instead, the student would have been expected to accept the compliment by an appreciation token such as *Thank you*.

At the end of the activity, students are required to think about their own experience, and share with the class similar misunderstandings.

Activity 2. Possible Strategies to Answer Compliments (Role-Play)

This activity aims to present students with an array of possible strategies to answer compliments, so that they will be prepared in different circumstances and cultures. As such, the teacher enumerates, explains and exemplifies several strategies based on the theory consulted [Billmyer; 1990]. As such, the compliment *What a lovely jacket you have!* is taken as a starting point. Its receiver may answer in three different manners.

1) S/he may accept the compliment. In this way, the compliment giver is not obliged to say anything else, and the conversation can either end or focus on another topic. Accepting the compliment may be done by

(a) an appreciation or agreement token, which expresses gratefulness and emphasises its degree, such as *thanks, yes* or smile,

(b) an agreeing utterance, which usually fits the compliment semantically, e.g. *I also think it's lovely*.

2) S/he may deflect or evade the compliment. The strategy aims to mitigate and/or minimise the compliment by accepting it implicitly and thus avoiding self-praise. By this, interaction is sustained. It can be done by

(a) shifting the credit, e.g. *It's a present from my sister*,

(b) ignoring by changing the topic, and, thus, avoiding an answer to the compliment, e.g. *Shouldn't we go back to work?*

3) S/he may reject the compliment. In this case, the receiver disagrees and/or refuses the compliment explicitly, a strategy that may threaten the face of the compliment giver. This may be done by (a) a disagreeing utterance, such as *I think it's too big*, which expresses a negative comment related to the object or feature complimented, and disagrees with the compliment partially or entirely.

For students to practise these possible strategies, role-playing seems to be one of the most appropriate activities. Three scenarios are proposed here. In the first one, students are divided into three groups, each dedicated to a type of answer, i.e. accept, deflect and reject. They receive several compliments from the teacher to which they have to respond according to their assigned answer. They are expected to use all the possible strategies repeatedly in order to see the differences, gain competence and master them.

Activity 3. Picture Games: A picture says a thousand words and more!

The activity briefly: The activity aims in raising awareness as to how easy it is to jump into conclusions based on only what we see and because of

the power of stereotypes. The goal is to empower «visual literacy» and speaking skills. The overall aim is «to promote empathy and respect for human dignity».

In the comparison of the students' cultural awareness before and after the activities, notable differences were observed, indicating an improvement in cultural competence following the implementation of situational learning activities.

Table 1. «Comparison of Cultural Awareness Levels Before and After Situational Learning Activities.»

Before the activities	After the activities
Limited understanding of cultural nuances	Increased cultural sensitivity:
A moderate grasp of cultural diversity	Improved communication skills
Stereotypes and ethnocentrism	Reduced stereotyping
Difficulty in recognizing cultural differences.	Expanded cultural knowledge

Before the activities, students demonstrated varying levels of cultural awareness, with some exhibiting limited understanding of cultural nuances and others showing a moderate grasp of cultural diversity. Common challenges included stereotyping, ethnocentrism, and difficulty in recognizing cultural differences.

However, after engaging in the cultural awareness activities, significant improvements were noted across both Pre-Intermediate and Intermediate level groups.

Specifically, students exhibited:

1. **Increased cultural sensitivity:** Participants showed heightened awareness of cultural norms, values, and communication styles, enabling them to approach intercultural interactions with greater empathy and respect.

2. **Reduced stereotyping:** Students demonstrated a decreased tendency to rely on stereotypes or generalizations when discussing cultural topics, instead recognizing the complexity and diversity within cultures.

3. **Improved communication skills:** Engaging in role-playing scenarios and cross-cultural discussions adapted students' communication strategies.

4. **Expanded cultural knowledge:** Through discussions, presentations, and cultural immersion activities, students gained a deeper understanding of different cultural practices, traditions, and perspectives.

Overall, the comparison revealed a significant positive shift in students' cultural awareness and competence following the implementation of situational learning activities. These findings underscore the effectiveness of integrating cultural elements into language learning tasks to promote intercultural understanding and communication proficiency among students.

Conclusion

Cultural awareness constitutes an integral component of language acquisition processes. The incorporation of cultural activities within English language, particularly in speaking classes, serves as a pivotal means to impart cultural competencies to learners. The implementation of situational learning activities has proven to be particularly effective in fostering cultural awareness among language learners. Through role-playing scenarios, cultural discussions, case studies, and other interactive exercises, students gain firsthand experience in navigating real-life cultural contexts, thereby enhancing their sensitivity to cultural differences and their ability to communicate respectfully with individuals from diverse backgrounds.

References

1. Brown, H.D. 1994. «Principles of Language Learning and Teaching». The USA: Prentice Hall Regents.
2. Smith, E. L. 1985. «What is the Difference and What Difference Does the Difference Make». In Forum vol.22.
3. Tang, Romana.1999. The Place of «Culture» in the Foreign Language Classroom: A Reflection. The Internet TESL Journal, Vol.
4. Richards. J, et al. 1992 «Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics» UK: Longman
5. Gudykunst, W., & Young K. 1996. Communicating with strangers. New York: McGraw-Hill Publishers.
6. Seelye, H.H. 1968. Analysis and Teaching of the Cross-Cultural Context. The Britanica Review of Foreign Language Education.
7. Rivers, W.M. 1981. «Teaching-Foreign Language Skills».
8. Chastain, K.1988. Developing Second-Language Skills.
9. Lado, R. 1963. Linguistics Across Cultures. The University of Michigan.
10. Garza, Alison. 2008. Teaching Cultural Awareness Using the Four Skills. Thesis: School for International Training Brattelboro, Vermont.
11. Afrin, Naima. 2013. «Developing Real Life Experience through Teaching Culture in the EFL Class: Fostering the Learning through Intercultural Awareness»
12. Cullen, Brian and Kazuyoshi Sato. 2000. «Practical Technique for Teaching Culture in the EFL Classroom».
13. Holmes, Brown. «Compliments and Compliment Responses in New Zealand English». Anthropological Linguistics 28 (1986).
14. Huang, Yan, ed. The Oxford Handbook of Pragmatics.
15. Billmyer. K “‘I really like your lifestyle.’ ESL Learners Learning how to Compliment.” (1990).

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НА УРОКАХ ИСТОРИИ КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ УЧАЩИХСЯ

Ангоноева А.С.

*магистрант Павлодарского педагогического университета
Научный руководитель: Абдрахманов Б.Н.
руководитель образовательной программы «История» кандидат
исторических наук ассоциированный профессор.*

Аннотация

История-это отрасль науки, которая постоянно развивается. Невозможно оценить настоящее и будущее, не зная прошлого, историческая грамотность и активность граждан имеют огромное значение для развития общества в правильном направлении. Поговорка о том, что без народа - нет истории, без истории - нет народа, не может быть напрасной. Благодаря историческому изучению формируется историческое сознание, культура, традиции, преемственность поколений. История развивает умение видеть происходящее всесторонне и глубоко и способствует правильному шагу в будущее. Каждая страна формируется как нация, в первую очередь записывается ее история.

Аннотация

Тарих-бұл үнемі дамып келе жатқан ғылым саласы. Өткенді білмей, қазіргі мен болашақты бағалау мүмкін емес, азаматтардың тарихи сауаттылығы мен белсенділігі қоғамның дұрыс бағытта дамуы үшін үлкен маңызға ие. Халықсыз - тарих жоқ, тарихсыз - халық жоқ деген сөз бекер бола алмайды. Тарихи зерттеулердің арқасында тарихи сана, мәдениет, дәстүрлер, ұрпақтар сабақтастығы қалыптасады. Тарих не болып жатқанын жан-жақты және терең көру қабілетін дамытады және болашаққа дұрыс қадам жасауға ықпал етеді. Әр ел ұлт ретінде қалыптасады, ең алдымен оның тарихы жазылады.

Annotation

History is a branch of science that is constantly evolving. It is impossible to assess the present and the future without knowing the past, historical literacy and citizen activity are of great importance for the development of society in the right direction. The saying that without a people there is no history, without a history there is no people, cannot be in vain. Thanks to historical study, historical consciousness, culture, traditions, and the continuity of generations are formed. History develops the ability to see what is happening comprehensively and deeply and contributes to the right step into the future. Each country is formed as a nation, first of all its history is recorded.

Ключевые слова: история, нация, традиция, предмет, исследование, наука, формирование, научная история, дисциплина

Главный элемент содержания исторического образования- образование. Потому что историческое знание-главное средство формирования мировоззрения. Изучая историю, ученик знакомится с

людьми, предметами, событиями на разных этапах развития. Поскольку общественно-исторический процесс происходит в пространстве и времени, определение фактов во времени требует знания хронологии, а определение через пространство – знания исторической географии.

Формирование исторических знаний имеет первостепенное значение. Историческое знание состоит из следующих компонентов: исторические факты, исторические даты и хронологии; взаимосвязь исторических фактов с пространством, временем; исторические понятия; исторические закономерности. История знания делится на три категории: историческое время; историческое пространство; историческое движение. [1].

Процесс познания истории, формирование исторического понимания начинается с усвоения факта. Особенность факта в том, что он не повторяется, не произносится, не контролируется. Исторический факт бывает 2-х видов. Это: 1. факты, отражающие личные события. Это событие, которое когда-то происходило в определенных условиях, строго в ограниченном времени и пространстве ограниченной группой людей. Они не повторяются. Например, ледяная резня на озере Чуд 5 апреля 1242 года. 2. исторические явления, характеризующие характерные для данного исторического периода признаки. Например, барщина и оброк – обязывали зависимых крестьян при феодальном строительстве. Эти факты являются историческими фактами, присущими только феодальному обществу. Известный российский методист Донской перечислил 3 группы исторических фактов следующим образом:

1. событие-личный, неповторимый факт;
2. явление-повторяющийся, аналогичный факт;
3. процесс – последовательность фактов, взаимосвязанных по времени причин и результатов. Основные критерии отбора фактов: 1. значимый, понятный; 2. четкий и образный; 3. высокий эмоциональный эффект;

4. учет возрастных особенностей учащихся. Содержание исторических фактов воспринимается учеником через зрительные и слуховые ощущения. В процессе преподавания истории формируются 3 позиции исторических понятий. [2].

1. факты прошлого, охватывающие все стороны общества: а) о материальной жизни (орудие труда, хозяйственные сферы и др.); б) социально-политическая жизнь (различные группы, государственное строительство); в) исторические деятели (полководцы, правители государства и др.); г) историко-культурная (народный быт, искусство и т.д.).

2. об историческом времени (историческом факте определенного периода, его продолжительности и т.д.) 3. об историческом пространстве, т. е. Об историческом событии, осуществленном в реальном месте. Поскольку представление о фактах передается, прежде всего, через первый сигнал, наглядность занимает особое место в обучении. Показ иллюстраций, схем, картин должен сопровождаться рассказом учителя и должен дополняться использованием цифрового материала. Например, зал Мавзолея Ходжа Ахмета Яссави имеет квадратную форму, длина стены составляет 18, 5 метров, площадь мавзолея Арыстанбаба составляет 35×12 м. Известно, что развитие человеческого общества происходит во времени, поэтому историческому времени придается значение. В процессе изучения фактов в сознании учащихся формируется определенная система исторических понятий. Понятие классифицируется по содержанию исторического материала. Они:

1. экономическое понятие - понятия о средстве труда и хозяйственной жизни в различные исторические периоды, экономические процессы. Например феодально - крепостническая система, научно-техническая революция и другие.

2. социально-политическое понятие. Это политическая структура государства и социальные отношения, классы, формы государства и др.

3. понятия, раскрывающие условия развития классовой борьбы в обществе и ее формирования.

4. историко-культурное понятие. культура процветания, материальная и духовная культура.

5. идеологическое понятие. Например, религию, утопию, фашизм и т. д. Можно разделить на три группы в зависимости от уровня охвата понятий:

1. отдельные исторические понятия. Он отражает факты, характерные для определенного периода существования отдельных стран. Например, боярин, смерд и др. являются понятиями, характерными для средневекового периода российского государства.

2. Общеисторическое понятие. Это факт или явление, присущее одной общественно-экономической формации и присущее одной или нескольким странам. Например, капитализм, буржуазная революция, рента, добавленная стоимость и т.д. признаки этих понятий раскрываются в ряде уроков одного курса или в нескольких курсах истории. [3].

3. понятие социальности. Он представляет собой понятия, отражающие закономерность и общую связь исторических процессов, характерную для нескольких или всех формаций. Это: производительные силы, производственные отношения, классовая борьба и т.д.

сформированные понятия отражаются в терминах. чтобы овладеть понятием, необходимо определить, насколько этот термин раскрывает знак понятия. Например, Трир-военный корабль древних греков. для эффективного формирования понятий необходимо соблюдать следующие методологические требования:

1. в процессе формирования понятия необходимо учитывать роль конкретных понятий и образов. Например, показывая картину "продажа рабов«, учитель формирует понятие» раб«», рабовладельческое государство", рассказывая ученику, как поступить в рабство, где использовался его труд.

2. необходимо продумать возможность предварительного введения термина и признаки его последующего систематического раскрытия. Например, мы открываем термин» класс", комментируя раба→ рабовладельцев.

3. систематическое и взаимосвязанное усвоение фактов, их теоретическое обобщение. Например, в сельском хозяйстве мы углубляем понятие капитализма, сравнивая развитие капитализма через Европу и Россию.

4. теоретические понятия должны изучаться в связи с уже имеющимися признаками, не являющимися единичными.

При обучении фактам-событиям необходимо сначала учитывать их особенности, как указано выше. А если учащиеся не усвоят факты, то у них не будет системного формирования исторических знаний. Следовательно, их обучению следует уделять особое внимание.

Обучение, формирование фактов зависит от их большого и маленького размера. Все они связаны между собой. При обучении обязательно должны быть раскрыты причины и последствия фактов, только тогда сразу будет прослеживаться их взаимосвязь.. Поэтому при подготовке к каждому уроку особое внимание уделяется подбору, подбору фактов. Во-первых, факт должен помочь раскрыть основную цель сегодняшнего урока, содержание образования. А также его научность, ясность-правильность, конкретность, образность, эмоциональность, формирование умений и развитие познавательной деятельности учащихся и др. возможность должна быть учтена. Особое внимание уделяется степени подготовленности учащихся. В 5-7 классах приобретаются факты, которые имеют больше шансов на образное высказывание, а в 8-11 классах-больше помогают в обобщении и формировании убеждений учащихся. По каждому факту делается научное, теоретическое заключение, накапливаются знания. В противном случае мы столкнемся с фактологией. [4].

Особое внимание необходимо уделить обучению и обучению датам, хронологии фактов. Развитие человеческого общества определяется временем. Поэтому особенно важно научить учащихся пользоваться историческим временем. Сначала они должны хорошо знать категорию времени – год, век, тысячу лет, эпоху, период, время. Первые три из них могут быть полностью обучены в 6 классе тем, кто остался в 5 классе. Через них ученики могут понять, когда произошли события, продолжительность, порядок и т. д. Время в истории называют хронологическими датами.

Хронологические даты делятся на три: основные даты: Великая Октябрьская социалистическая революция, Великая Отечественная война, распад СССР и т.д.) и опорные даты-дата, которая всегда учитывается при чтении определенной исторической эпохи-окончание Второй мировой войны 1945 г. основные даты нужны как знания на всю жизнь (становление казахского народа, время, когда они были созданы государством и т. д.), а некоторые ключевые даты будут необходимы до тех пор, пока вы не закончите курсы истории, изучив всю школьную историю. Поэтому существует множество методических способов запоминания хронологических дат (карта, тетрадь, когда, продолжительность, сколько лет прошло, сколько лет прошло, хронологические и другие таблицы, карточки, аппликации на карту, - стрелка, год).

Формирование исторических представлений. Отличительной чертой предмета истории от многих предметов является то, что он в основном рассказывает очень ранние факты, события. Составив их, можно отметить, что у ученика не формируется никаких знаний. Чтобы сформировать знания, мы должны сформировать у них представление об этом событии, приведя перед учеником образ прошлого События, факта. Ну, понятия формируются через осязание, осязание, которое осуществляется двумя способами: через зрение –следовательно, через наглядные, технические и т. д. С помощью видимых средств и с помощью учителя, описывающего и описывающего исторический факт. Для реализации этой задачи мы должны знать, какой факт, историческое представление о событии мы формируем. Исторические представления должны формироваться о трех разных объектах.

а) материальная жизнь-быт (средства труда, профессия человека, различные сферы хозяйства и т.д.), социально-политическая жизнь (представители разных классов: раб, феодал, капиталист, рабочий, государственное строительство и т.д.), исторические деятели, представители истории войны понятия о событиях (вооружение, расположение войск на поле боя), историко-культурной жизни (быт населения, искусство и т.д.) и др.

ж) формирование представлений об историческом времени (наличии исторического события в определенное время, порядке, продолжительности событий) позволяет понять действительное развитие общества.

б) о историческом пространстве (связывание исторического события с местом, где произошло это действие, локализация исторического события-локализация тарихи) историческая география – формирует представление о том, как географическая среда влияет на развитие события, общества, государства и др.

в) историческое движение.

Таким образом, в процессе преподавания истории формируются три разных понятия

Формирование исторических понятий. Знание, овладение любой дисциплиной, наукой означает овладение системой ее понятий. За семь лет изучения истории в стенах школы у них формируется около 300 понятий. Конечно, это не просто понятия предмета истории. Формирование понятий занимает важное место в усвоении исторических знаний.

В процессе обучения одновременно формируется и историческое понятие, и понятие. Но разница в том. Историческое понятие может формироваться по-разному у каждого ученика, а понятие должно формироваться или формироваться одинаково у всех.

В зависимости от содержания исторического материала разбираются понятия, необходимо хорошо знать его положения. Потому что ряд понятий, встречающихся в учебниках, связаны с другими дисциплинами. Например, с экономикой относятся такие понятия, как: инвестиции, рыночная экономика, кризис, социальное явление, государство, политическое состояние общества, социально-политическая проблема, историко-культурная духовно-материальная культура и религия, научный коммунизм, утопический социализм и т.д., связанные с идеологией. [5].

Таким образом, для полноценного и прочного формирования у учащихся исторических знаний необходимо в должной степени обучать основным этапам процесса преподавания истории историческим понятиям, понятиям, закономерностям.

Список использованной литературы

1. Сембаев А. И. (1962) История развития советской школы в Казахстане. Алма-Ата: Казучпедгиз-344 С.
2. История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней) (1982) в пяти томах. Том III. Алматы: издательство «Наука» Казахской ССР-560 С.
4. Смаилова М., Каратаева С. (1995) письмо от казахского Кашана? // Казахская история. 1995. № 3. 37-38 б.
5. Каирханова Ф. К. (2010) Шокан Уалиханов о традиционной культуре казахского народа.
6. Набиев Е. А. Цифровая школа // директор школы Казахстана. - Астана, 2010. - № 1. - С. 6-9.

«ВОПРОС ОБ ОДНОСОСТАВНОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ В РУССКОМ СИНТАКСИСЕ»

Кабиденова А.Г

*студентка Павлодарского педагогического университета
им.А.Маргулана, г. Павлодар*

Суюнова Г. С.

Научный руководитель: доктор филологических наук, профессор

Аңдатпа. Мақала орыс тілі синтаксисінің негізгі бөлімдерінің бірін – бір мүшелі сөйлемдердің 60-жылдардың аяғынан бастап қазіргі орыс тілі синтаксисіне дейінгі әртүрлі ғалымдардың еңбектерін қарастыруға арналған.

Аннотация: Статья посвящена рассмотрению одного из основополагающих разделов русского синтаксиса - односоставным предложениям в трудах различных ученых с конца 60-х годов до современного состояния русского языка.

Annotation. The article is devoted to the consideration of one of the fundamental sections of Russian syntax - one-part sentences in the works of various scientists from the late 60s to the modern syntax of the Russian language.

Түйінді сөздер: бір бөліктен тұратын сөйлем, ілім, түрлері, жіктелуі.

Ключевые слова: односоставное предложение, учение, типы, классификация.

Keywords: one-part sentence, teaching, types, classification.

Учение об односоставном предложении как самостоятельной синтаксической категории стало объектом исследования с конца 60-х годов прошлого столетия. Анализ структурно-семантических типов подобных конструкций в языкознании всегда разворачивался в синтаксический спор ученых. Одни исследователи утверждают отсутствие односоставных предложений в русском языке, другие пишут о необходимости отнести их к разряду двусоставных неполных предложений.

Обращение к лингвистическим материалам является исходным моментом в разработке периодизации изучения односоставных предложений: традиционное языкознание с конца 60 годов (А.А. Шахматов, Ф.И. Буслаев, Д.Н. Овсяннико-Куликовский и т.д.) и современный синтаксис русского языка (В.В. Бабайцева, Лекант П.А., Шведова Н.Ю и др.).

Академик А.А. Шахматов, с чьим именем связано с создание терминов «двусоставность» и «односоставность», представил классификацию односоставных предложений в разделе своего труда «Синтаксис русского языка» [1, 49-131].

Согласно его точке зрения, в односоставных предложениях «сочетание субъекта и предиката находит в себе соответствие в одном члене предложения» [1, с. 30]. Ученый отмечает: «Предложения распадаются по форме на следующие две основные разновидности: предложения односоставные, не представляющие словесного обнаружения тех двух членов, на которые распадается каждая психологическая коммуникация, и на предложения двусоставные, один состав которых является господствующим и соответствует психологическому субъекту, а другой состав – зависимым и соответствует психологическому предикату» [1, с. 49].

В «Синтаксисе русского языка» А.А. Шахматова все односоставные предложения распределяются на четыре основные группы: подлежащные, бесподлежащные, вокативные, безличные [1, с. 50].

Шахматовское учение об односоставном предложении стало фундаментом для будущих исследований в этой области. Именно на основе шахматовской классификации А.М. Пешковский подробно описывает и представляет разряды односоставных предложений в своем известном труде «Русский синтаксис в научном освещении» [2, с. 303-330].

Автор отмечает: «Термины «безличный» глагол и «безличное» предложение очень не точны, так как полной безличности в сказуемом вообще быть не может. Лицо есть необходимая категория языковой мысли, присущая ей по самой ее сущности: ведь без лица говорящего не может быть и речи. «Безличность» в собственном смысле слова есть то же, что «внеличность», т.е. понятие метафизическое. И действительно, вдумываясь в значение безличных глаголов, мы все-таки откроем в них следы 3-е лица» [2, с. 398].

Ученые рассматривали односоставные конструкции как вариант двусоставных неполных, поскольку в предложении усматривалась обязательная двучленность структуры, связанная с построением логического суждения, которое мыслилось только как двучленное.

В своей работе «Историческая грамматика русского языка» Буслаев Ф.И. пишет: «Когда мы судим о каком-нибудь предмете, тогда соединяем понятия с понятиями или понятия с представлениями. Например, *снежинки падают, это помещение огромное*. В первом примере понятие *падают* приписывается понятию *снежинки*; во втором понятие *огромное* приписывается представлению *это помещение*. В первом примере мы судим о снежинках, во втором об этом помещении [3, с. 258].

Далее ученый пишет: «Предмет, о котором мы судим, называется подлежащим (subjectum, subject). То, что мы думаем или судим о предмете (о подлежащем) именуется сказуемым (praedicatum, pradicat). Присоединение сказуемого к подлежащему именуется суждением. Суждение, выраженное словами, есть предложение. Вся сила суждения содержится в сказуемом. Без сказуемого не может быть суждения» [3, с. 258]. Опускание одного из членов суждения ученый рассматривал как неполные реализации двусоставных конструкций с опущенным подлежащим или сказуемым.

Д.Н.Овсяннико-Куликовский определяет сказуемое как важную часть предложения, иначе называемое предикатом. Сказуемое есть носитель того движения мысли, которое известно как предикативность. Без предикативности предложение невозможно. Из вышесказанного следует, что предложение не может обходиться без сказуемого. Предложения по типу *Январь, Улица* рассматриваются в «В синтаксисе русского языка» в качестве сказуемого, а само предложение числится как неполное двусоставное с пропущенным подлежащим [4, с. 51].

В теории односоставных такой тип, как безличные предложения и их теоретическая характеристика заняли центральное место. Со стороны исследователей М.В. Панова, И.А. Мельчука были использованы иные научные попытки осмысления односоставных конструкции. В основе их исследований лежит синтаксический нуль. Авторы рассматривают отсутствие подлежащего как специфический показатель и, исходя из этого считают, что необходимо признать в неопределенно-личных, обобщенно-личных и безличных формах наличие подлежащего, выраженного нулем. Сама новаторская идея синтаксического нуля принадлежит А.М. Пешковскому. Согласно точке зрения вышеуказанных ученых, в номинативных предложениях (типа *Стул, Стол*) фигурирует нулевое сказуемое. В неопределенно-личных, обобщенно-личных (в некоторых случаях в безличных) предложениях скрывается нулевое подлежащее. Говоря об определенно-личных предложениях, ученые полагают, что в них роль подлежащего якобы выполняет сама глагольная флексия [5, с. 106-107].

Однако не все ученые согласны с такой идеей. Как пишет Ю.Т. Долин, «... это надуманное понятие, не соответствующее самой языковой реальности, так как на синтагматическом уровне синтаксический нуль не выводим» [6, с. 31]. Вышеназванный ученый, рассмотрев различные точки зрения по этой проблеме, приходит к следующему выводу: «Считаем, что шахматовская синтаксическая оппозиция двусоставное предложение/односоставное предложение, незаслуженно «разрушенная» авторами Грамматики-80 и подмененная однокомпонентными и двукомпонентными структурными схемами, в новой Академической грамматике русского языка, Грамматике XXI века должна быть восстановлена, так как это тот синтаксический «фундамент», на котором «держится» вся синтаксическая система русского языка» [6, с. 93].

Таким образом, односоставные предложения закрепились в синтаксисе в позиции варианта простого предложения. И в настоящее время вопрос об односоставных предложениях не решен окончательно.

Известный лингвист Г.А.Золотова в статье «О некоторых теоретических результатах работы над «Синтаксическим словарем русского языка» пишет: «В этом тезисе, как в фокусе, сходятся логико-философские, гносеологические предпосылки и языковые данные: отображающий разные виды отношений действительности речемыслительный акт, претворяющийся в предложении, заключается в предикативном (в плане модальности, времени и лица) отнесении признака к предмету, его носителю. Именование предмета само по себе или именование признака, не приписываемого ничему, не составляет содержания предложения» [7, с. 33]. Таким образом автор выразил свою точку зрения в вопросе о принципиальной двусоставности русского предложения, которая найдет свое отражение в трудах других ученых.

Статья «К вопросу об односоставном предложении», опубликованная Дручининой Г.П. и Онипенко Н.К в 1993 году, безоговорочно утверждает факт отсутствия односоставных бесподлежащих предложений в русском языке, так как назначение каждого предложения – добавление предикативного признака его носителю [8, с. 22-26].

Таким образом, изучив основные этапы разработки учения о односоставном предложении в русской грамматической науке и пути разрешения данной дилеммы двусоставности/односоставности предложения в работах различных ученых лингвистов, невозможно не отметить, что многообразие взглядов и мнений в этой области объясняется тем, что одни лингвисты поддерживают идею дифферен-

цированной системы структурно семантических типов односоставных предложений, другие – наоборот, отдают свой голос за отрицание понятия односоставности, отстаивая идею двусоставности русского простого предложения как его неотъемлемого признака.

На современном этапе одно из основных разногласий вызывает определение классификации односоставных предложений. Чтобы обосновать позицию в данном споре, необходимо, прежде всего, выяснить, какое определение дают ученые данному термину.

Г.И. Кустова в «Синтаксисе современного русского языка» определяет односоставные предложения следующим образом. «Односоставные предложения содержат один главный член, который по своей форме и функции аналогичен главному члену двусоставного предложения- подлежащему или сказуемому» [9, с.70]. Автор отмечает, что не существует единого мнения о классификации односоставных предложений. Тем не менее лингвистом было выделено девять типов односоставных предложений: определенно-личные предложения, неопределенно-личные предложения, обобщенно-личные предложения, безличные предложения, инфинитивные предложения, безлично-инфинитивные предложения, номинативные предложения, генитивные предложения, вокативные предложения [9].

Вопросы об односоставных предложениях нашли отражение в работах Г.Н. Акимовой в совместной работе с С.В. Вяткиной, В.П. Казаковым и Д.В. Рудневым над учебником для филологических специальностей: «Односоставными называются предложения, в которых предикативность выражена одним главным членом предложения, а не двумя, как в двусоставном» [10, с. 105]. На основании грамматической характеристики и семантики всей конструкции были выделены спрягаемо-глагольные (определенно-личные, неопределенно-личные, обобщенно-личные), безличные, инфинитивные и именные (номинативные, генитивные, вокативные) односоставные предложения.

В.В.Бабайцева в книге «Односоставные предложения в современном русском языке» (2004), учитывая доминирующие аспекты предложений, выделяет основные положения классификации односоставных предложений:

1. Логический (вид суждения). «Логический критерий позволяет обосновать характер элементов структурных схем и вскрыть глубинные компоненты языковой семантики односоставных предложений, позволяет дифференцировать двусоставные и односоставные предложения (Музыканты играют и Играют), типы односоставных (Молодец! Красота!)» [11, с.111].

2. Структурный (количество и характер главных членов предложения/высказывания). «Однако этот критерий не является универсальным, потому что односоставность при этом критерии не отграничивается от неполноты, отсутствуют основания для дифференциации разновидностей, так как в значительном количестве случаев одна и та же форма может быть общей для различных односоставных предложений и их разновидностей» [11, с.111].

3. Семантический (логико-синтаксический тип семантики и типовые значения). «Взятый без учета других, не играет решающей роли при дифференциации двусоставных и односоставных предложений и разновидностей односоставных предложений» [11, с.111].

4. Коммуникативный (тема-рематическое членение предложения и способ актуализации коммуникативного центра). «Применяется для дифференциации односоставных предложений и их разновидностей значительно реже первых трех. Однако в некоторых случаях именно он является решающим. Такова, например, аргументация, позволяющая дифференцировать двусоставные и односоставные предложения типа Дом на опушке леса, которые вне контекста (без актуализации коммуникативного центра) не могут быть квалифицированы однозначно» [11, с.112].

С учетом указанных критериев В.В. Бабайцева выделяет определенно-личные предложения, неопределенно-личные предложения, обобщенно-личные предложения, безличные предложения, инфинитивные предложения, номинативные предложения, вокативные предложения.

Таким образом, в основе классификации односоставных предложений В.В. Бабайцевой лежит идея синтаксической триады предложений: «Система простых предложений включается в систему структурно-семантических типов простого предложения, которые составляют триаду, представленную двусоставными, односоставными и нечленимыми предложениями» [11, с.4-5].

Привлекает внимание в ракурсе проблематики нашего исследования работа Раимова А.Б. «Синтаксис современного русского языка». Автор выделяет ряд отличительных признаков односоставных предложений. Способ оформления основных грамматических отношений в двусоставном предложении- аналитический, через отношения подлежащего и сказуемого, в односоставном- синкретическим способом, то есть через позицию одного главного члена, в конечном счете с помощью предикативных отношений или без них. Логико-семантический показатель определенность-неопределенность раскрывается выражением разной степенью отвлеченности действия от

его производителя. Именно на этом строится традиционная классификация односоставных предложений: определенно-, неопределенно-, обобщенно-личные и безличные. [12, с.140].

Таким образом, можно констатировать единство взглядов на вопрос о классификации всех современных исследователей, фундаментом которых послужила классификация А.А. Шахматова.

Завершая обзор вопроса об односоставном предложении в грамматической науке в работах различных современных ученых-лингвистов, нельзя не отметить, что эта проблема до сих пор принадлежит к числу актуальных в русском синтаксисе, к одному из «проклятых» вопросов русского языкознания [6].

Плюрализм мнений в данной области синтаксиса проявляется прежде всего в том, что современные ученые считают, что все идеи Шахматова о двусоставности и односоставности достаточно весомы для понимания синтаксиса русского языка на сегодняшний день.

Кардинальный поворот Шахматова в области синтаксиса способствовал определению не замеченных до него больших и малых категорий синтаксиса. Это и есть причина, по которой до сих пор невозможно заменить шахматовский подход теориями структурных схем или парадигм (что пытаются иногда делать). Однако ни одна теория, ни совокупность ориентиров в исследовательской практике не может быть абсолютизирована.

Список использованных источников

1. Шахматов А.А Синтаксис русского языка / Вступ. статья д-ра филол. наук, проф. Е. В. Клобукова; редакция и комментарии проф. Е. С. Истриной. 3-е изд.— М.: Эдиториал УРСС, 2001. — 624 с.
2. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. - 3-е, совершенно переработанное, издание. -Москва ; Ленинград : Государственное издательство, 1928. -579 с.
3. Буслаев Федор Иванович. Историческая грамматика русского языка. / сост. Ф. Буслаевым. - 5-е изд. - М. : Тип. Т. Рис, 1881. - Загл. 1-го изд. : Опыт исторической грамматики русского языка. Синтаксис. - 1881. - [2], 394с.
4. Синтаксис русского языка / Проф. Д.Н. Овсянко-Куликовский. - 2-е изд., испр. и доп. -Петроград : Изд. И.Л. Овсянко-Куликовской, 1912 (обл. 1917). - XXXV, 322 с.
5. Панов М.В. Русский язык // Языки народов СССР. Т. I. Индоевропейские языки. - М., 1966. - С. 106-107.
6. ДОЛИН Ю.Т. ВОПРОСЫ ТЕОРИИ ОДНОСОСТАВНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ: (На материале русского языка). – Оренбург: ИПК ГОУ ОГУ, 2008. – 129 с.
7. Золотова Г.А. О некоторых теоретических результатах работы над «Синтаксическим словарем русского языка» // ВЯ. – 1986, № 1.

8. Онипенко Н. К., Дручинина Г. П. К вопросу об односоставном предложении // Английский язык в школе. — 1993. — № 1. — С. 22–26.

9. Синтаксис современного русского языка : курс лекции / Г.И. Кустова. -3-е изд., стер.-М. : ФЛИНТА : Наука, 2017. -294с.

10. Синтаксис современного русского языка: учебник для филологических специальностей университетов СНГ /Г.Н. Акимова, С.В. Вяткина, В.П. Казаков, Д.В. Руднев; под. ред. С.В. Вяткиной. СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008. -347с.

11. Бабайцева В.В. Система односоставных предложений в современном русском языке. – М., 2004. – 512с.

12. Синтаксис современного русского языка: курс лекции с применением элементов педагогической технологии. Учебное пособие / А.Б. Раимов.- Алматы: New book, 2020.- 372с.

«РЕЧЕВОЙ ПОРТРЕТ СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ»

М.К. Каирова

*доцент Павлодарский Педагогический Университет
имени Әлкея Марғұлана*

А. Васильковская

*студент РИЛ-32 Павлодарский Педагогический Университет имени
Әлкея Марғұлана*

Аңдатпа: Бұл мақала білім беру жүйесіндегі мұғалімнің сөйлеу портретін зерттеу болып табылады. Негізгі назар қазіргі мұғалімнің негізгі дағдысына – тілді мінсіз меңгеруге аударылады. Тіл мәдениетін, сөйлеу мінез-құлқын және мұғалімнің қарым-қатынас стилін қоса алғанда, «сөйлеу портреті» идеясы зерттеледі. Мұғалімдердің сөйлеуіндегі жаргон мәселесіне назар аударылады және элиталық, орта әдеби және әдеби-ауызекі типтер сияқты тілдік мінез-құлық түрлері анықталады. Мұғалімдердің әдеби шығармалардағы сөзі қарастырылады. Жұмыста мұғалімдердің қарым-қатынасының әртүрлі стильдерінің мысалдары келтірілген, олардың оқу процесіне әсер ететін сөйлеу ерекшеліктері талданады.

Аннотация: Данная статья представляет собой исследование речевого портрета учителя в системе образования. Основной акцент делается на ключевом навыке современного педагога – безупречном владении языком. Изучается представление о «речевом портрете», включая языковую культуру, речевое поведение и стиль общения педагога. Обращается внимание на проблему жаргонизации в речи учителей и выявляются разновидности языкового поведения, такие как элитарный, среднелитературный и литературно-разговорный типы. Рассматривается речь учителей в литературных произведениях. В работе представлены примеры разных стилей общения учителей, анализируются особенности их речи, влияющие на образовательный процесс.

Annotation: This article is a study of the «Teacher's Speech portrait» in the education system. The main focus is on the key skill of a modern teacher — perfect command of the language. The idea of a «speech portrait» is studied, including the language culture, speech behavior and communication style of the teacher. Attention is drawn to the problem of jargonization in the speech of teachers and varieties of linguistic behavior are identified, such as elite, medium-literary and literary-colloquial types. The speech of teachers in literary works is considered. The paper presents examples of different communication styles of teachers, analyzes the features of their speech that affect the educational process.

Түйінді сөздер: мұғалім, сөйлеу портреті, педагогикалық өзара әрекеттесу, қарым-қатынас, тіл мәдениеті, қарым-қатынас стилі.

Ключевые слова: учитель, речевой портрет, педагогическое взаимодействие, общение, языковая культура, стиль общения.

Keywords: teacher, speech portrait, pedagogical interaction, communication, language culture, communication style.

Каким должен быть современный учитель? Один из ключевых навыков для педагога в современном мире – мастерство в использовании языка. Владение языком способствует эффективной передаче информации и помогает установить качественное взаимодействие между педагогом и учеником, что является важным аспектом современного образования.

Одним из важных аспектов педагогической деятельности является речевой портрет учителя – комплекс качеств, которые формируют не только стиль общения преподавателя, но и его способность эффективно воздействовать на учеников. Актуальность изучения этой темы становится очевидной при рассмотрении нескольких ключевых аспектов.

Во-первых, современное образование переживает волну технологических инноваций, которые требуют от учителей новых навыков в общении. Учитель должен обладать не только традиционными коммуникативными навыками, но и уметь адаптироваться к онлайн-форматам, взаимодействовать через виртуальные платформы и эффективно использовать современные средства обучения.

Во-вторых, разнообразие языков и культур в современных классах требует от учителей гибкости в общении. Современный учитель должен быть способен адаптировать свой речевой стиль к различным контекстам, учитывать многообразие культурных особенностей и языковых нюансов.

В-третьих, развитие коммуникативных навыков становится неотъемлемой частью подготовки студентов педагогической специальности к будущей карьере. Современный учитель не просто передает

знания, но и формирует у учеников навыки эффективного общения, публичных выступлений, работы в коллективе.

Таким образом, «Речевой портрет современного учителя» актуален и необходим в современном образовательном контексте. Этот портрет приобретает значимость как средство подготовки педагогов к современным требованиям, формированию гармоничных взаимоотношений в классе и готовности студентов к успешной и адаптированной жизни в быстро меняющемся мире.

Цель данного исследования заключается в осуществлении анализа речевого портрета в контексте профессиональной коммуникации педагога. Объектом исследования является профессиональная деятельность учителя, а предметом – его речевой портрет. Анализ данных аспектов направлен на более глубокое понимание характеристик языкового взаимодействия педагога и выявление ключевых элементов его речевого портрета, отражающих его коммуникативные стратегии и влияние на образовательный процесс.

Известный педагог-новатор В.А.Сухомлинский придавал колоссальное значение вербальной культуре педагога. Он писал: «Речевая культура человека – это зеркало его духовной культуры» [1, с. 108] и требовал от учителя мастерского владения словом: «каждое слово, сказанное в стенах школы, должно быть продуманным, мудрым, целеустремленным» [2, с.325]. Речь является как средством преподавания, так и средством учения.

Т.П. Тарасенко устанавливает понятие речевого портрета как «совокупность языковых и речевых характеристик коммуникативной личности или определённого социума в отдельно взятый период существования» [3, с. 8].

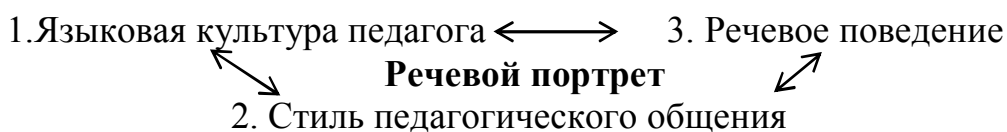
Л.С. Выготский отмечал, что «Речевое поведение учителя является структурным компонентом педагогического речевого общения, целостным процессом взаимодействия между участниками коммуникации, который направлен на реализацию конкретной жизненной целевой установки, протекающей на основе обратной связи в конкретных видах речевой деятельности» [4, с. 64].

По мнению Г.Г. Матвеевой, речевой портрет – это «набор речевых предпочтений говорящего в конкретных обстоятельствах для актуализации определенных намерений и стратегии воздействия на слушающего» [5, с.87].

«Речевой портрет учителя» отображает способы, образ общения, стиль речи педагога в процессе взаимодействия с учениками, коллегами и родителями. Он представляет собой характеристику уровня языковых навыков, эмоциональной окраски, манеры общения и

способности передавать информацию с ясностью и убедительностью. Этот портрет выражает важные аспекты общения педагога, включая внимание к словам, тону голоса, умение слушать, поощрять и вдохновлять учеников через свою речь, а также умение находить общий язык с каждым учеником, учитывая их индивидуальные потребности и уровень восприятия.

Важными составляющими речевого портрета педагога являются тип языковой культуры, речевое поведение и стиль педагогического общения.

Рассмотрим связь между этими составляющими: 1. Языковая культура учителя определяет уровень его языковых знаний, навыков и умений. Это включает в себя грамотное использование языка, знание языковых норм. Чем выше уровень языковой культуры учителя, тем более точно он может выражать свои мысли и взаимодействовать с окружающими. 2. Стиль общения определяется тем, как учитель взаимодействует с учениками, коллегами и другими участниками образовательного процесса. Это включает в себя интонацию, манеру общения, эмоциональность. Стиль общения тесно связан с речевым поведением и выражает индивидуальные особенности учителя в общении.

3. Речевое поведение учителя представляет собой конкретные действия и высказывания, которые он произносит в процессе обучения. Это включает в себя выбор языковых средств, структурирование высказываний, использование различных речевых приемов. Речевое поведение является непосредственной реализацией языковой культуры учителя в конкретных образовательных ситуациях.

Таким образом, речевой портрет учителя представляет собой целостное воплощение его языковых навыков, конкретных языковых проявлений в действии (речевое поведение) и общего стиля общения. Коллективно эти компоненты формируют облик педагога в контексте языкового взаимодействия, который влияет на эффективность образовательного процесса и взаимоотношения в обучающей среде.

На основе длительных исследований образа общения представителей различных социальных и профессиональных групп лингвисты выявили основные разновидности языкового поведения.

Идея о понятии типа речевой культуры была сформулирована в контексте научной филологической школы в Саратове. Профессор О.Б. Сиротина разработала теорию языковой культуры, которая получила широкое признание в лингвистике. Согласно этой теории, выделяются элитарный, среднелитературный и литературно-разговорный типы речевой культуры.

Элитарный тип речевой культуры предполагает уверенное владение языковыми и речевыми стандартами, способность легко переключать регистры (стили) в различных ситуациях и обширный словарный запас. Элитарная личность в области языка выделяется способностью к критическому осмыслению языка, самостоятельным решением постоянных вопросов, активным применением словарей и умением воплощать в собственной речи языковые художественные приемы.

Среднелитературный тип, характерный для большей части образованного населения, представляет собой упрощенную форму речевой культуры с ограниченным словарным запасом и отсутствием стремления к расширению знаний. Этот тип не обладает умением предвидеть коммуникативные эффекты своей речи, имеет небольшой словарный запас и не использует широкий синонимический ресурс русского языка.

Для литературно-разговорного типа характерно слияние устной и письменной речи, а также неспособность построения монологических текстов.

Создание речевого портрета возможно по отношению к любой сфере общения. Объектом изучения может стать герой художественного произведения. В литературе речевой портрет является средством создания художественного образа.

При обсуждении речевого поведения преподавателя следует обратить внимание на явление, характерное для современной речи, а именно жаргонизацию. В стремлении преодолеть возрастные барьеры учителя часто прибегают к использованию жаргонной лексики. Оценочные выражения вроде «классно», «круто», «здоровский» и тому подобные, естественные в речи школьников, однако могут оказаться неприемлемыми в речи преподавателя.

Важной характеристикой речевого портрета является соблюдение норм речевого этикета. Избегание конфликтов и излишней негативной экспрессии в различных формах речи имеет существенное значение, поскольку они могут оказывать отрицательное воздействие на личность. С точки зрения языковой экологии, важно активно внедрять в образовательное пространство нормы гармоничного

вербального общения. Это способствует частичному смягчению агрессивности, присущей современной риторике в различных сферах общения.

Для полного представления о речевом портрете современного учителя нами было проведено анкетирование среди студентов педагогического вуза с целью выявления особенностей их речевого стиля. Результаты опроса, в рамках которого приняли участие 120 человек, отражают определенные тенденции и взгляды будущих педагогов на вопросы, связанные с речевым портретом учителя.

1. С стиль общения: Большинство будущих учителей (80%) предпочитают демократичный стиль общения, основанный на обсуждениях и диалогах. Это может свидетельствовать о стремлении к взаимодействию и включению учеников в образовательный процесс.

2. Языковая культура: Значительная часть респондентов (46%) удовлетворены своим культурным и интеллектуальным багажом, но это также может указывать на потребность в постоянном обновлении и расширении знаний в области культуры речи.

3. Соблюдение правил речевой культуры: Большинство участников (86%) соблюдают правила речевой культуры, что подчеркивает их осознанное отношение к этому аспекту профессиональной деятельности.

4. Изменение образа учителя со временем: Подавляющее большинство (88%) считают, что образ учителя изменяется со временем, что может отражать осознание изменяющихся требований и роли учителя в образовательном процессе.

5. Значимость обучения правильной речи: Почти все респонденты (96%) считают важным обучение студентов правильной речи для успешной карьеры, что подчеркивает осознание важности коммуникативных навыков в современном мире.

6. Роль учителя в развитии речевых навыков: Большинство будущих учителей (70%) видят свою роль как поддерживающую личностное развитие учеников, что может отражать понимание важности не только языкового, но и общего личностного развития.

7. Важность образованности в области лингвистики и коммуникаций:

Практически все респонденты (96%) считают важным, чтобы учителя были образованными в области лингвистики и коммуникаций. Это подчеркивает необходимость соответствующей подготовки для успешного выполнения профессиональных обязанностей.

8. Дополнительные ресурсы и обучающие программы: Большинство участников (58%) предпочитают мастер-классы, что

может свидетельствовать о стремлении к практическим знаниям и навыкам. Онлайн-курсы (24%) и специализированные литературные источники (16%) также считаются полезными ресурсами.

В заключение исследования можно подчеркнуть, что языковой аспект в образовательной среде играет важнейшую роль, а безупречное владение родным/ неродным языком является ключевым навыком для современного педагога. Мы проанализировали не только языковую культуру учителя, но и его речевое поведение, стиль общения, а также проблему жаргонизации в образовательной среде.

В работе были выделены различные типы речевого поведения учителей, такие как элитарный, среднелитературный и литературно-разговорный, что позволяет лучше понять разнообразие стилей общения в сфере образования. Рассмотрение речи учителей в литературных произведениях добавляет глубину и аналитический подход к изучению данного вопроса.

В целом, исследование ставит перед образовательным сообществом задачу более внимательного отношения к языковому аспекту в профессиональной деятельности учителей, а также подчеркивает важность поддержания высоких стандартов речевой культуры в образовательной среде.

Литература

1. Сухомлинский В.А. «Сердце отдаю детям». Издание четвертое. Издательство «Радянська школа». Киев. 1973
2. Сухомлинский В.А. «Избранные произведения. Том 2». 1979.
3. Тарасенко Т.П. Языковая личность старшеклассника в аспекте ее речевых реализаций (на материале данных ассоциативного эксперимента социолекта школьников Краснодара): 2007
4. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования. Мышление и речь. Проблемы психологического развития ребёнка Москва: Изд-во Акад. Пед. наук РСФСР, 1956. 64 с.
5. Чехов А.П. «Скучная история».1889.
6. Рассказы: сборник / А.П.Чехов. = Москва: Издательство АСТ, 2019. – 384 с.
- 7.Распутин В.Г. «Уроки французского». Российская государственная библиотека 2020.
10. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. М.: Едиториал УРСС, 1974, 428с.
11. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Москва. 1987. 263 с.
12. Мурашов А.А. Культура речи учителя. Москва – Воронеж. 2002. 436 с.

К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ ВКЛАДА АКАДЕМИКА А.Х. МАРГУЛАНА В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ САРЫАРКИ

Н.Е. Кузембаев

ППУ имени Ә.Х. Марғұлан

Мақалада академик А.Х. Марғұланның Сарыарқа тарихы мен мәдениетін зерттеуге қосқан үлесін қарастыру қажеттілігі көрсетілген. Сарыарқаның тарихи-мәдени мұрасына арналған академиктің ғылыми еңбектер жинағын дайындау және басып шығару ұсынылады. Жұмыста үш негізгі ғылыми бағыт бөлінді, оның аясында ғалым Орталық Қазақстан фольклорын, археологиясын және этнографиясын зерттеді.

Түйінді сөздер: А. Х. Марғұлан, Сарыарқа, археология, фольклор, этнография.

В статье показана необходимость рассмотрения вклада академика А.Х. Маргулана в изучении истории и культуры Сарыарки. Предлагается подготовка и издание сборника научных трудов академика, посвященных историко-культурному наследию Сарыарки. В работе были выделены три основных научных направлений, в рамках которых ученый изучал фольклор, археологию и этнографию Центрального Казахстана.

Ключевые слова: А.Х. Маргулан, Сарыарка, археология, фольклор, этнография.

The article shows the need to consider the contribution of Academician A.Kh. Margulan in the study of history and culture of Saryarka. The preparation and publication of a collection of the academician's scientific works devoted to the historical and cultural heritage of Saryarka is proposed. In the work three main scientific directions, within the framework of which the scientist studied folklore, archeology and ethnography of Central Kazakhstan, were emphasized.

Key words: A.Kh. Margulan, Saryarka, archeology, folklore, ethnography.

Сарыарқа регион с богате́йшей историей и культурой, сыгравший важную роль в становлении и развитии многих кочевых государств в эпоху средневековья слабо освещен в исторических письменных источниках. Это обстоятельство послужило основой для появления мифа в исторической науке о не историчности этой историко-культурной и географической области. Попытки возвеличить историческую роль этого региона неизменно сталкивались с упреками в отсутствии надежных исторических данных для источниковедческого анализа и как следствие неоправданности высоких ожиданий исследователей.

Эта ситуация была хороша знакома корифею казахстанской исторической науки – академику А.Х. Маргулану, который заметил: «Громадное степное пространство, лежащее на севере от р. Чу и Сырдарьи и известное у казахов под названием Сарыарқа, мало

отражено в древних письменных источниках. На протяжении многих веков оно оставалось большой научной загадкой. Те скудные данные, которые иной раз встречаются в малоизвестных сочинениях, практически не обобщены. К сожалению, неизученность территории Центрального Казахстана в историко-археологическом отношении в прошлом породила, в частности, мнение, что в малообитаемых северных степях Казахстана не могли развиваться очаги древней цивилизации» [1, с. 5].

Многолетние археологические и исторические изыскания академика доказали, что Сарыарка это очаг древней цивилизации, начиная с эпохи бронзы этот регион играл важное значение в этногенезе и культурогенезе казахского народа. Необходимо продолжить работу, начатую академиком А.Х. Маргуланом, решить проблему обобщения дискретных данных и отрывочных сведений в исторических источниках для воссоздания цельной картины исторического прошлого Сарыарки в средневековье. К сожалению, ученому не удалось написать научную монографию по истории и культуре Сарыарки, в которой были бы обобщены научные результаты его многолетней работы. В связи с этим необходимо начать работу над подготовкой рукописи научных трудов академика на тему «История и культура Сарыарки в научном наследии академика А.Х. Маргулана». Это издание необходимо для подведения итогов многолетней научной деятельности ученого и осознания того вклада, который внес ученый в разработку проблематики историко-культурного наследия Сарыарки.

Эта работа будет иметь большое научное значение в национальном масштабе, так как позволит ввести в научный оборот комплекс научных материалов в рамках одного научного издания, что позволит молодым исследователям и обучающимся продолжить научные направления, определенные академиком.

Празднование в республике Казахстан 120-летнего юбилея выдающегося казахского ученого А.Х. Маргулана имеет большое историческое и культурное значение для Павлодарского педагогического университета носящего имя академика А.Х. Маргулана. Поэтому необходимо провести планомерную большую научную работу по выявлению вклада ученого в разработку актуальных проблем исторической науки Казахстана.

Результаты работы будут иметь большое образовательное значение, так как позволит обучающимся получить научные материалы для самостоятельной работы по дисциплинам по древней и средневековой истории Казахстана, истории тюркских народов, археологии, этнографии, источниковедению и историографии Казахстана.

Предлагаемая работа может создать условия для расширения возможностей практического применения научных результатов посредством публикации исследователями научных работ.

Полученные предварительные результаты носят общий характер, они позволили в целом охватить масштаб поднимаемой проблемы и понять какие исследовательские задачи необходимо поставить в работе [2; 3]. Наряду с этим было выявлено, что вклад академика А.Х. Маргулана в историческую науку Казахстана еще изучен недостаточно хорошо и необходимо продолжить научные изыскания в этом направлении с привлечением искусствоведов, музейных работников, архитекторов и т.д.

Если же в целом оценивать вклад ученого в изучении истории и культуры Сарыарки, то необходимо выделить несколько *уфехус*[направлений]:

- 1) Фольклор Великой степи.
- 2) Археология Сарыарки.
- 3) Этнография населения Степной зоны Казахстана.

Фольклор Великой степи

А.Х. Маргулан защитил докторскую диссертацию на тему «Эпические сказания казахского народа», в которой продемонстрировал огромное духовное достояние казахского народа. Здесь ученым была проведена колоссальная по объему работа по изучению образцов эпоса казахов, который во многом еще не был опубликован исследователями фольклористами. Многие произведения ученый слышал в детстве и имел возможность существенно дополнять уже записанные образцы казахского эпоса. Ужесточение тоталитарного режима в СССР вынудило ученого сменить перспективное научное направление на археологию далекую от идеологических запретов Коммунистической партии. Однако ученый не оставлял свои исследования в области фольклористики и при каждом удобном случае возвращался к этой тематике в своих научных работах. В частности, об этом свидетельствует его работы, посвященные эпосам «Едыге» и «Козы-Корпеш и Баян-Сулу» [4-7].

Интересно заметить, что ученый довольно часто при написании своих исторических работ обращался к казахскому фольклору как историческому источнику. Это было довольно необычно среди историков, так как априори считалось, что фольклор не может являться историческим источником и поэтому его использование не уместно в научных исследованиях. Но академик А.Х. Маргулан доказывал обратное и показывал, как можно работать с этим ценным историческим источником в научных публикациях.

Археология Сарыарки

Обращая внимание на вклад академика А.Х. Маргулана на археологию Сарыарки. Можно констатировать, что ученый фактически написал цельную историю материальной культуры этого неизученного в исторической науке региона с древности по позднее средневековье. Открыв огромное количество археологических памятников, часть которых удалось раскопать в результате полевых экспедиций, ученый доказал, что Центральный Казахстан являлся древнейшим центром человеческой цивилизации и обладает своей уникальностью.

Начиная с эпохи бронзы ученый раскопал знаковые для казахстанской археологической науки памятники в Бугулы, Аксу-Аюлы, Бегазы и Дандыбай. В результате была открыта знаменитая бегазы-дандыбаевская культура эпохи поздней бронзы. Открытые археологом мегалитические мавзолеи Бегазы доказывали высокий уровень материальной культуры его обитателей, далеко зашедший процесс имущественного неравенства, социальное расслоение общества, развитие религиозных верований и мифологических представлений населения Центрального Казахстана [8].

Средневековая археология Сарыарки была изучена ученым с особым мастерством. Это погребальные памятники (могильники и курганы), архитектурные памятники (мавзолеи, дыны, мазары), каменные изваяния от ранних кочевников до кипчаков, петроглифы в форме родовых тамг и рисунков [9-13]. Все эти материалы по сегодняшний день составляют основу средневековой археологии Казахстана, значительная часть этого материала в виде отчетов, фотографий, чертежей, рисунков, артефактов, до сих пор не введена в научный оборот.

Важное научное значение представляет факт обобщения археологических материалов при написании истории Казахской ССР. Материальная культура казахского народа предстала в новом облике, как правопреемница великих кочевых традиций и обычаев народов Великой степи с эпохи древности. Это позволило развенчать миф о примитивности культуры кочевников и показало дальнейшие пути в изучении казахской национальной культуры [14].

Этнография населения Степной зоны Казахстана

Материальная и духовная культура казахов всегда привлекала внимание исследователя. В полевых археологических экспедициях работали талантливые молодые этнографы, ученики академика, впоследствии основатели собственных этнографических школ в казахстанской исторической науке. Это позволило сохранить для науки многочисленные образцы этнографических экспонатов, информацию

об обычаях и традициях казахов, сведения о народном фольклоре. Особую значимость представляет альбом «Казахское народное прикладное искусство» в трех томах [15-17]. Это уникальное издание не имело аналогов в истории Казахстана и по сегодняшний день остается жемчужиной этнографической коллекции любого этнографа.

Таким образом, необходимо подчеркнуть, что на сегодняшний день необходимо закончить огромную работу, проводимую академиком А.Х. Маргуланом по изучению историко-культурного наследия Сарыарки. Нужно собрать, систематизировать и издать сборник научных трудов ученого «История и культура Сарыарки». При здании работы необходимо обратить внимание на три основные научных направления, в рамках которых работал выдающийся казахский ученый А.Х. Маргулан.

Список использованной литературы

- 1 Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – А.-А.: Наука, 1979. - 360 с.
- 2 Айдаркенова К.Б., Кузембаев Н.Е. История, археология и культура Казахстана в трудах выдающихся ученых Павлодарского Прииртышья: учебное пособие / К.Б. Айдаркенова, Н.Е. Кузембаев. – Павлодар: ППУ, 2021. – 118 с.
- 3 Кузембаев Н.Е. О необходимости создания и содержания работы «Свод исторических источников по средневековой истории, культуре и исторической географии Сарыарки» // Академик Ә.Х. Марғұлан еңбектеріндегі қазақ халқының мәдени-тарихи мұрасын зерттеудің өзекті мәселері: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары = Актуальные вопросы изучения историко-культурного наследия казахского народа в исследованиях академика А.Х. Маргулана: материалы международной научно-практической конференции. – Павлодар: ППУ, 2022. – 540 б. – С. 165-169.
- 4 Марғұлан Ә.Х. Эпос жыры туралы. // Халық мұғалімі. - 1940. - № 4. - 64-74 б.
- 5 Маргулан А.Х. О характере и исторической обусловленности казахского эпоса // Известия Каз ФАН СССР, сер. историческая. - 1946. - №2 (27). - С. 75-81.
- 6 Маргулан А.Х. О носителях древней поэтической культуры казахского народа. // М.О. Ауэзову: Сб. статей к его шестидесятилетию. - Алма-Ата, 1959. - С. 70-89.
- 7 Марғұлан Ә.Х. Ежелгі жыр аңыздар. - А.-А.: Жазушы, 1985. - 368 б.
- 8 Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. - А.-А.: Наука, 1979. - 360 с.
- 9 Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. - А.-А.: Изд-во АН КазССР, 1950. - 122 с.
- 10 Архитектура Казахстана. / А. Маргулан, Г. Басонов и М. Мендукулов. - А.-А.: Казахское государственное издательство, 1959. - 172 с.
- 11 Марғұлан А.Х. Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер // Ежелгі мәдениет қуалары. - А.-А., 1966. - 8-52 б.

12 Маргулан А.Х. Раскопки погребения воина XIV века в долине реки Нуры // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. - 1959. - т. 7. - С. 248-261.

13 Маргулан А.Х. Сочинения: В 14 т. Т. 3. Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением волчьего тотема; Т. 4. Каменные изваяния Улытау / Сост. Д. А. Маргулан, Д. Маргулан. – А.: Дайк-Пресс, 2003. 50 с. + вкл. 246 с.

14 Маргулан А.Х. Культура казахского народа в XV-XVII веках. // История Казахской ССР. - А.-А.: Издательство АН КазССР, 1957. С. 180-218.

15 Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Том 1. - А.-А.: Өнер, 1986. - 251 с.

16 Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Том 2. - А.-А.: Өнер, 1987. - 288 с.

17 Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Том 3: Резьба по дереву и кости. Художественная обработка металла и тиснение по коже. - А.-А.: Өнер, 1994. - 247 с.

БИОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АКАДЕМИКА НАН РК, Д.И.Н., ПРОФЕССОРА Б.Е. КУМЕКОВА

***Н.Е. Кузембаев, А.Р. Тусупов**
Павлодар, Республика Казахстан*

Мақалада қазақстандық тарих ғылымындағы ғылыми бағыт ретінде қыпшақ ғылымының дамуына үлкен үлес қосқан қазақ ғалымының өмірбаяны қарастырылады. Академик Б. Е. Көмеков қазақстандық тарих ғылымында арабистиканың негізін қалаушы болды. Жұмыста ғалымның өмірбаянының маңызды кезеңдері қарастырылып, шығыстанушының өмірінен аз белгілі фактілер келтірілген.

Түйінді сөздер: академик Б. Е. Көмеков, арабистика, қыпшақтану, педагогика, тарих ғылымы.

The article deals with the biography of a Kazakh scientist who made a major contribution to the development of Kipchak studies as a scientific direction in Kazakh historical science. Academician B.E. Kumekov was the founder of Arabistics in Kazakh historical science. In the work the important stages of biography of the scientist are considered, the little-known facts from life of the orientalist are resulted.

Key words: Academician B.E. Kumekov, Arabistics, Kipchak studies, pedagogy, historical science.

В статье рассматривается биография казахского ученого, внесшего крупный вклад в развитие кипчаковедения как научного направления в казахстанской исторической науке. Академик Б.Е. Кумеков был основателем арабистики в казахстанской исторической науке. В работе рассмотрены важные этапы биографии ученого, приведены малоизвестные факты из жизни востоковеда.

Ключевые слова: академик Б.Е. Кумеков, арабистика, кипчаковедение, педагогика, историческая наука.

В исторической науке Казахстана имя выдающегося казахского ученого Б.Е. Кумекова связано с уникальными научными достижениями – открытием государства кимеков и доказательство самостоятельного этнического статуса куманов в триаде кипчакских племен. Эти открытия были тесно связаны с его научно-исследовательской деятельностью на ниве востоковедения – арабистики и тюркологии. Биография будущего академика во многом связана с ростом национальных кадров в Республике Казахстан на фоне истории государства в составе СССР.

5 августа 1940 г. в предвоенный период в г. Джамбул родился Б.Е. Кумеков. В это сложное для страны время после относительно недавней коллективизации и недавних политических репрессий национальной интеллигенции республика восстанавливала свои силы для борьбы с еще более грозным врагом в лице фашизма.

После успешного окончания средней школы будущий академик стал студентом на арабском отделении восточного факультета САГУ. В городе были сосредоточены крупные фонды восточных рукописей, в том числе на арабском языке, была замечательная библиотека, пополнявшаяся силами научных центров РСФСР. Работа с рукописным фондом уже в студенческие годы повлияла на стиль работы будущего ученого, это культурное бережное уважительное отношение к рукописному источнику как к источнику истории и культуры минувших поколений. Работа с первоисточниками стала определяющей в жизни востоковеда и стало кредо на всю жизнь.

В 1961 г. выпускник восточного факультета был отправлен на научную стажировку в Багдадский университет в Ирак. Эта стажировка таила прекрасные возможности для личного знакомства с одним из богатейших центров арабской культуры на Ближнем Востоке, работе с уникальными рукописями мусульманского круга и общению с местным арабоязычным населением.

После окончания вуза в 1963 г. молодой специалист отправился в качестве главного переводчика арабского языка на строительстве высотной Асуанской плотины в Объединенной Арабской республике Египет [1].

С апреля 1965 г. по апрель 1968 г. востоковед обучался в аспирантуре Института истории, археологии и этнологии АН КазССР. Отсутствие специалистов в области арабистики вынудило Б.Е.Кумекова искать научного руководителя в крупных научных центрах страны в Москве и Ленинграде. Желание арабиста заниматься периодом древней и средневековой истории определило выбор им Ленинграда как центра классического востоковедения.

После некоторых раздумий тюрколог С.Г. Кляшторный, взял на себя руководство кандидатской диссертацией Б.Е. Кумекова.

С ноября 1966 г. по ноябрь 1969 г. Булат Кумеков был прикомандирован в Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР [2, с.8]. В этот период в процессе работы с первоисточниками была скорректирована тема диссертационного исследования. Особенно большое влияние оказала на выбор темы диссертации средневековая рукопись арабского географа аль-Идриси, энциклопедия картографии и истории Мусульманского мира. В источнике «Нузхак аль-муштак» был обнаружен ранее неизученный пласт историко-культурной информации о населении и территории Казахстана в период раннего средневековья. Дальнейшая разработка этого исторического источника позволила конкретизировать тему диссертации «Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам».

После тщательной проверки письменных источников диссертации специалистами арабистами О.Г. Большаковым и А.Б. Халидовым было дано положительное решение о защите диссертации на ученую степень кандидата исторических наук.

В 1970 г. аспирант Б.Е. Кумеков блистательно защитил кандидатскую диссертацию поразив научную общественность ленинградских востоковедов степенью проработанности нарративных источников и убедительной аргументированностью основных тезисов диссертации, доказавшего на основе анализа средневековых арабских источников существование самостоятельного политического государства Кимекского каганата. Наряду с этим не меньшее научное значение имеет доказательство комплексного характера хозяйства кимекских племен вопреки бытовавшему стереотипу о «чисто» скотоводческом характере хозяйства кочевников. Не менее сенсационным было доказательство наличие в государстве кимеков городской культуры и оседлости, что опровергало апологетов европоцентристского подхода, упорно доказывавших отсутствие городской культуры в кочевых обществах.

В 1972 г. кандидатская диссертация востоковеда была издана в качестве монографии и сразу стала классикой отечественного востоковедения [3]. Книга позволила по-новому взглянуть на казахстанское средневековье с точки зрения арабских историко-географических источников.

С 1968 до 1974 г. арабист работал младшим, затем старшим научным сотрудником в Институте истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. В коллективе работали ведущие казахстанские

ориенталисты Ю.А. Зуев, К.А. Пищулина, Н.Н. Мингулов, В.П. Юдин, Т.И. Султанов, К.Ш. Хафизова, В.К. Шуховцов, В.Н. Настич, А.Ш. Кадырбаев, М.Х. Абусейтова, С.К. Утениязов. В 1974 г. ученый был назначен заведующим отделом древней и средневековой истории Казахстана [2, с.9].

Работа в институте всецело заняла молодого ученого, отсутствие специалистов арабистов в республике существенно осложняла работу при написании фундаментальных проектов, в которых принимал активное непосредственное участие будущий академик. Наиболее значимой на наш взгляд была работа над фундаментальным пятитомным изданием «История Казахской ССР».

Значительным успехом исторической науки Казахстана следует считать подготовкой к изданию пятитомного собрания сочинений выдающегося казахского ученого Ч.Ч. Валиханова [4]. При подготовке издания Б.Е. Кумеквым было осуществлено немало переводов с арабского языка, внесено немало уточнений в текст издания и написано много комментариев. Республиканское значение имели энциклопедии, посвященные республике и всесторонне освещавшие экономику, историю и культуру страны [5-10].

1970-е и 1980-е годы в отечественной исторической науке были годами создания собственных национальных кадров историков, археологов и этнографов; формирования собственных научных школ и научных направлений; выходом в свет фундаментальных работ, посвященных истории и культуре республики. Все это в целом способствовало формированию имиджа казахстанской исторической науки как ведущей в СССР. Здесь велика заслуга казахстанского ученого Б.Е. Кумекова, фактически во многом реконструировавшего раннесредневековый период в истории государства казахов.

В 1994 г. востоковед Б.Е. Кумекв защитил докторскую диссертацию по докладу «Арабские источники по истории кипчаков, куманов и кимеков VIII – XIII вв.» в диссертационном совете Института востоковедения РАН в г. Санкт-Петербург [11]. Это событие стало сенсацией в казахстанской исторической науке. До этого такой чести удостоивался только археолог К.А. Акишев за открытие им «Золотого человека» из Иссыкского кургана и значительный вклад за разработку темы истории и культуры саков и усуней Семиречья [12-13].

Это событие в востоковедческой науке Казахстана позволяло говорить о том, что республика не утратила свои позиции в области арабистики во многом благодаря научному подвижничеству казахского арабиста. В 1995 г. признание заслуг ученого было отмечено избранием

ученого в члены-корреспонденты Национальной академии наук Республики Казахстан (НАН РК).

С 1996 г. по 2007 г. член-корреспондент заведовал кафедрой и был директором Центра кипчаковедения в Казахском государственном юридическом университете, позже переименованного в Международный институт кипчаковедения. Работа в центре позволила ученому продолжить свои изыскания на ниве кипчаковедения, готовить научные кадры для страны и сотрудничать с зарубежными научными центрами и учеными.

В 2003 г. Б.Е. Кумеков за выдающиеся заслуги перед страной и казахстанской исторической наукой был избран академиком НАН РК. Это заслуженное признание на Родине стало закономерным итогом признания вклада ученого в мировую науку.

С января 2008 г. по июль 2009 г. ученый работает в Институте истории, археологии и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в должности главного научного сотрудника в отделе древней и средневековой истории Казахстана. С августа 2009 г. по настоящее время академик возглавляет Международный институт кипчаковедения в Казахском национальном университете им. аль-Фараби [2, с.10]. Международный статус института был не случаен. Признание научных заслуг ученого за рубежом способствовало деятельности созданного им научного института в международном масштабе.

С сентября 2012 г. по настоящее время Б.Е. Кумеков работал профессором Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, где активно способствовал появлению национальных высококвалифицированных кадров – докторов PhD.

Научно-организационная и общественная деятельность академика Б.Е. Кумекова получила признание общественности республики и за рубежом. Ученый был награжден орденом «Парасат», медалью и нагрудным знаком за особые заслуги в деле развития науки РК, Почетной Грамотой Республики Кыргызстан. Внимание со стороны Кыргызстана не является случайным, востоковед всячески способствовал развитию научных востоковедческих исследований и росту научных кадров в братской республике.

Таким образом, следует констатировать, что вся сознательная жизнь ученого Б.Е. Кумекова была наполнена служением востоковедной науке и Отечеству на научной стезе. Научные достижения ученого – это достижения мирового масштаба, выходящие далеко за рамки казахстанской исторической науки. Во многом биография ученого – это история появления и становления арабистики и кипчаковедения в исторической науке Казахстана.

Список использованных источников и литературы

- 1 Аупбаев Ж. Жоғалған мемлекет: Ғалым Болат Көмеков көне мемлекетті қалай тапты? // Ана тілі. - 2019. - № 16(1482). - 18-24 сәуір. - 9 б.
- 2 Кузембаев Н.Е. Ученый евразийского масштаба: к 80-летию выдающегося казахстанского востоковеда Б.Е. Кумекова // Отан тарихы. - №2 (90). - 2020. - С. 5-15.
- 3 Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX – XI вв. по арабским источникам. - Алма-Ата: Наука, 1972. – 156 с.
- 4 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том II. - Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. 416 с.
- 5 Қазақ энциклопедиясы. - Алматы, 2005. Т. 6.
- 6 Қазақстан тарихы. Энциклопедия. - Алматы: «Литера-М», 2019.
- 7 Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. - Алматы, 2004. Т. 5.
- 8 Отрар энциклопедиясы. - Алматы, 2005
- 9 Павлодарское Прииртышье. Энциклопедия. - Павлодар, 2003
- 10 Тараз. Жамбыл облысы. Энциклопедия. - Алматы, 2003. 576 б.
- 11 Кумеков Б.Е. Арабские источники по истории кипчаков, куманов и кимаков VIII – нач. XIII вв.: диссертация в виде научного доклада на соискание научной степени доктора исторических наук: 07.00.09. Санкт-Петербургский филиал Института востоковедения РАН, 1994. 40 с.
- 12 Акишев К.А. Курган Иссык: искусство саков Казахстана. – Москва: Искусство, 1978. – 130 с.
- 13 Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. - Алма-Ата: Академия наук Казахской ССР, 1963. - 320 с.

ҚЫТАЙ ТІЛІ СТИЛИСТИКАСЫНДАҒЫ ОЙДЫ БЕЙНЕЛЕУ ТӘСІЛІ

Қ. Қажатұлы

*аға оқытушы, Халықаралық туризм және меймандостық
университеті*

(Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: kajatuly.k@iuth.edu.kz

Аңдатпа. Тіл - қоғамдық құбылыс. Тілдің даму тарихы қоғамдық өмірмен тығыз байланысты. Стилистика - тіл білімінің бір саласы. Стилистика дегеніміз лингвистикалық бірлік, тіл құралдарының және функционалдық стильдердің жүйелік сипаттамасы. Стилистика тілдің қолдану заңдылықтарын зерттейтін ғылым болғандықтан, тілдік белгілердің дұрыс қолданылу нормасын көздейді. Тілдік құралдардың дұрыс, ұтымды қолдана білудің қоғамдық үлкен мәні бар.

Стилистика - ең алдымен стиль туралы ғылым. Стиль деп белгілі бір тілдегі лексикалық, грамматикалық және фонетикалық тәсілдердің қолданылу принциптерін айтамыз. Стилистика ғылымы мен пеннің алдында көптеген міндеттер мен мәселелер тұр. Ол мәселенің негізгілері лингвистикалық стилистикаға берілген анықтамадан көрінгенімен, жіктеп, саралап атап көрсетудің еш артықшылығы болмас еді.

Аннотация. Язык — это социальное явление. История развития языка тесно связана с общественной жизнью. Стилистика — это раздел языкознания. Стилистика — это языковая единица, систематическое описание языковых средств и функциональных стилей. Поскольку стилистика — это наука, изучающая законы употребления языка, она направлена на норму правильного употребления языковых знаков. Умение правильно и рационально использовать языковые средства имеет большое социальное значение.

Стилистика — это прежде всего наука о стиле. Под стилем мы понимаем принцип использования лексических, грамматических и фонетических приемов в конкретном языке. Перед стилистической наукой и искусством стоит множество задач и проблем. Хотя основные моменты проблемы и видны из определения, данного в лингвистической стилистике, классифицировать их было бы бесполезно.

Annotation. Language is a social phenomenon. The history of language development is closely connected with social life. Stylistics is a branch of linguistics. Stylistics is a linguistic unit, a systematic description of linguistic means and functional styles. Since stylistics is a science that studies the laws of language use, it is aimed at the norm of the correct use of linguistic signs. The ability to correctly and rationally use language means is of great social importance.

Stylistics is first and foremost the science of style. By style, we mean the principle of using lexical, grammatical and phonetic devices in a particular language. Stylistic science and art face many tasks and problems. Although the main points of the problem are visible from the definition given in linguistic style, it would be useless to classify them.

Түйінді сөздер. Стилистика, Қытай тілі, тілдің қоғамдағы рөлі, мәдениет, тілдік құбылыстар, тілдік құралдар, тілдік орта

Ключевые слова. Стилистика, китайский язык, роль языка в обществе, культура, языковые явления, языковые средства, языковая среда

Keywords. Stylistics, Chinese language, role of language in society, culture, linguistic phenomena, linguistic tools, linguistic environment

Кіріспе. Тілдік белгілерді сұрыптап қолдану заңдылықтары әдетте айтылатын ойдың мазмұнына байланысты. Ойлау жұмысының нәтижелерін тіл сөз арқылы бейнелейді. Ал сөз арқылы жеткізілетін ой мен оның мазмұнының арасында тығыз байланыстылық болады.

Тілдің жоғары мәдениеті Қытайда ерте ғасырдан бері өмір сүріп келеді. Бірнеше ғасырлар ішінде әр алуан, кең тармақталған көркем сөйлеу әдістерінің жүйесі, бейнелі суреттеудің тәсілдері пайда болады.

Қытай тілінің бейнелі-көркем тәсілдері, лексикалық және синтаксистік мәнерлілік тәсілдері табиғи. Олар адамның рухани өмірін, сыртқы әлем құбылыстарын және заттардың нақты, айқын кескінін суреттеуге мүмкіншілік береді.

Қытай елі біздің еліміздің тағдыр қосқан көршісі, әрі әріптесі. Бұл мемлекетпен жан-жақты қарым-қатынас жүргізу үшін қытай халқының ой-санасын, менталитетін, мәдениетін қанық білуіміз керек. Сондықтан да қытай тілінің стилистикасы, оның әдістері сияқты

мәдени мұраны зерттеуіміз өте орынды болып табылатыны хақ. Стилистикалық әдістерді оқып зерттеу барысында қытай халқының жазба тіл мәдениетінен біршама толық қанды хабар алып, өзімізге жат ойлау тәсілімен танысамыз.

Негізгі бөлім. Қытай тілінің тарихи стилистикасының авторы, Қытай тілін зерттуші ғалымы Чжэн Цзыюй, «修辞» хіу сі этимологиялық термині жайлы нақты мәселелер келтіріледі. Бірқатар деректерге сүйене отырып, «修» хіу морфемасы, әдетте көркемдеу, безендіру мағынасын қолданылады. Егер кең мағынада қарастыратын болсақ, сәйкестілікпен ретке, тәртіпке келтіру.

Тілдік орта дегеніміз не? Жалпылай айтқанда мынадай екі жақты қамтиды: бірінші, тілдің өзінің ортасы, сөйлемдегі сөздердің қатынасы, сөйлемдердің қатынасы, абзацтардың ара қатынасы тараулардың бір-бірімен байланысы; екінші, тілдің қоғамдық ортасы, ол дәуірдің, ұлттың, қоғамның ерекшеліктерін қамтиды, сөйлеп тұрған кездегі нақты жағдайлар, сөйлеп тұрған тараптардың жағдайы (жеке басы, мамандығы, білімі, басынан өткізгендері) және өз-ара қатынастары (қонақ па әлде қонақ иесі ме, қария ма әлде жас па, жаңадан танысқандар ма әлде ескі таныстар ма).

Жоғарыда айтып кеткен екі түрлі тілдік ортаның тілді қолдануға қоятын талаптары ұқсамағанымен (бірінші тілдік орта, сөйлемдегі сөздердің сәйкестігіне, абзацтардың, тараулардың өз-ара қатынастырына жіктелулеріне, құрылымына көңіл бөлуді дәріптесе, екінші, тілдік орта сөз сөйлемдерді, сөйлем формаларына, көңіл-күйге, сөз мәнеріне көңіл бөлуді дәріптейді), бірақ, екеуін бір-біріне мүлде бөліп қарауға болмайды, үнемі байланыста болып отырады, әрі олардың байланысы белгілі бір тілдік қарым-қатынас барысында сақталады. Яғни, қарапайым сөз сөйлегенде немесе шығармашылықпен айналысқанда қоғамдық ортаның тілге көрсететін әсері мен талаптарына көңіл бөлумен бірге тілдің өзіндегі сөйлемдердің ішкі және алдыңғы, кейінгі бөліктерінің сәйкестілігіне назар аудару қажет.

Мәндік құрылымын анықтау үшін, сол сияқты сөздің эмоционалдық-бағалаулық сипаттамасы мен экспрессивтік мәнінің қатынасының мазмұны үлкен.

Кейбір сөздердің контекстіге қарамастан өзінің мазмұндық табиғатына қарай эмоционалдық-бағалаулық мәні бар; басқалары оны контекстіден нақты сөйлемдік оралымдарға байланысты табады.

Қытай тіліндегі күрделі сөздердің түбірі көпшілігінде бір буынға тең келеді. Бұл белгі морфемдермен кең, құрылымдық жағынан мүлде еш нәрсемен шектелмейтін үйлесуде үлкен мүмкіндіктер туғызады.

Енді бір жағынан, сөздің эмоционалдық мағынасы, эмоционалдық – бояуы сөйлеудің экспрессивтік сапасымен тікелей байланысты, себебі «тілдің эмоционалдық құралдары бар уақытта экспрессивті» [9, 124б.]. Қытай тілінде эмоцияны мәнерлеп жеткізу үшін, екпіннен және аффективті лексикадан басқа, экспрессивті бөлшектер деп аталатын, қызметтік сөздердің ерекше тобы бар [8, 91б.].

Ван Ли (Ван Ляои) сөзде экспрессивті бөлшектердің болуы, қытай тіліне тән, анағұрлым ерекше белгілердің бірі деп есептеледі. Бұл бөлшектер әртүрлі эмоцияларды жеткізуге қабілетті [4, 10-16б.].

Сөз кейде сөйлеу қызметінің белгілі саласына жататынын айтып кеткен жөн. Сөздің белгілі бір функционалдық стильге жатқызылуы, белгілі сөйлеу аумағына бекітілуі, оның стилистикалық мағынасының немесе стилистикалық бояуының бар екенін айтуға мүмкіндік береді. Стилистикалық бояуы деп «Заманауи қытай тілі» кітабының авторы сөзді белгілі функционалдық стильде айрықша немесе басым қолдану деп түсінеді. [7, 165-168б.].

Қытай тілінің сөздік қоры өте бай. Қытай тілінің лексикалық құралдарының жеткізу мүмкіндігі кең және сан қырлы. Сол себепті қытай лексикасының экспрессивтік мүмкіндіктерін зерттеу және сипаттау лингвостилистика үшін шүбәсіз қызығушылық тудырады.

Қытай тілінің экспрессивтік потенциалы лексикалық құралдарын мәнерлеп жеткізу мүмкіндіктері жағынан екі топқа бөлінеді: меншік мәнерлеулік және бейнелеу-мәнерлеулік.

Бірінші бұл модельдердің құрылымдық ерекшеліктерін көрсететін сөздер тобын қарастырамыз. Мысалы: «勇敢 Yǒnggǎn» (батыл + ержүрек) – ер, жүрек; «美妙 Měimào» (сұлу + күшті, басым) – тамаша; «惊人 Jīngrén» (таңырқау + адам) – ғажап, керемет; «出色 Chūsè» (шығу + түс, рең) – үздік, көрнекті; «讨厌 Tǎoyàn» (шақыру + жек көру, жиеркеніш) – жағымсыз, мыжың, жалығу; «政客 Zhèngkè» (саясат + мейман) – саясатшыл; «恩人 Ēnrén» (мейірбандық + адам) – жарылқаушы; «可怕 Kěpà» (болады + қорқу) – қорқынышты; «可怜 Kělián» (болады + аяу) – аянышты;

Қытай тілі морфологиясының экспрессивтік потенциалы аз зерттелген. Бірақ, қазір қытай грамматикасының негізгі ерекшеліктеріне қарап, оны аса үлкен еместігі туралы айтуға болады. Қытай тілі морфологиясының аффективті лексика саласында мәнерлеу мүмкіндігі зат есім категориясымен практика жүзінде шектелген және тек «儿» er және «子» zǐ екі жұрнағымен ғана берілген.

Бұл стилистикалық құбылыстың иллюстрациясы үшін көп жағдайда зат есімнің мынадай екі жұбын қолданады; «老头儿» қарт, қария, кәрі адам, «老头子» қартаң, кәрі қақпас.

Келесі екі сөйлемді қарастырамыз:

来了一个老头儿。

Әлдебір қарт келді.

瞧, 这老头子, 多讨厌哪!

Қараңдаршы, мына жаман шал қандай беймаз.

Тағыда екі мысал келтірейік:

他这老头儿的地位就更难处了。

Сонда оның (кәрі адамның) жағдайы бұдан да қиындайтын болады.

他准是一五一十都告诉了老头子了。

Ол енді күмәнсіз барлығын басынан аяғына дейін қартқа айтып береді.

«头儿» және «头子» сөздері олармен берілетін эмоционалдық-бағалаулық мағынасы да бір-біріне қарсы қойылған: біріншісі оң мағына береді: басшы, көшбасшы. Екіншісі теріс мағына береді: басшы, (бұзықтар басшысы), билеп-төстеуші.

Қытай тілі кең сабақтасқан троптар жүйесіне ие, олардың сөздік образдарды құруға, әдемі, көркем сөздерді құруға үлкен мүмкіндіктері бар. Қытай тілінің негізгі бейнелеу-мәнерлеу құралдарының қатарына салыстырып сөйлеуге негізделген астарлап сөйлеу, ауысып алған сөзге негізделген орнын ауыстыру, белгілердің орнын ауыстыру, адамға ұқсау, артық айту жатады.

Стилистика бойынша жұмыс, әдетте қытай тілінің мынадай бейнелеу-мәнерлеу құралдарын сипаттаудан басталады. «比喻 bǐ yu» немесе «譬喻 pì yu». Бұл терминді мына сөздермен жеткізуге болады: салыстырып сөйлеуге негізделген астарлы сөйлеу (сөзбе-сөз айтқанда: салыстыру және астарлап жеткізу).

Чэнь Вандоның кітабында «比喻 bǐ yu» үш стилистикалық категорияға бөлінеді: «明喻 míng yu», «隐喻 yǐn yu», «借喻 jiè yu», [9, 76-83бет]. Фэн и Диншань әртүрлілігі ретінде «讽喻 fēng yu» деп аталатын «比喻» тропын көрсетеді [8, 37бет]. Соңында, «比喻» категориясына

тағы бір «强喻qiangyu» түрін жатқызу керек. Аталған түрлердің әр қайсысын қарастырамыз. Бірінші түрі «明喻» (оның басқа атауы- «显比 xianbi») анық теңеу. Бұл қарапайым және сол себепті де қытай тілінің кең тараған троп түрі. Орыс тілінің стилистикасында ең жақын ұқсастығы бейнелік салыстыру болады.

那双眼睛, 如秋水, 如寒星, 如宝珠。

Бұл көздер күздегі су тамшысындай, қыстағы жұлдыздардай, қымбат інжу моншақтай.

«秋水» Күзгі сулар, «秋波» күзгі толқындар - бұл әйелдердің таза және терең көздерін ақындық, көркемдік бейнелеу. Бұл мысалда автор үш салыстыруды қолданған. Бір теңеуін екіншісінен арттыра түсіп, ол әдемі және мәнерлі әйелдер көзінің ашық бейнесін жасады.

Егер бұл сөйлемдердің құрылымына, сыртқы бейнесіне көңіл аударсақ, онда барлық келтірілген мысалдарда мына типтегі салыстырмалы (компаративті) одақтар кездесетінін тез байқаймыз: «像(xiang)», «好像(hao xiang).....似的(shide)», - «像(xiang).....一样(yi yang)». Сөйлемдегі тез анықталатын одақтардың болуының өзі, бұл әдеби теңеулердің нақты салыстыру-теңеу деп аталады.

Екінші түрі- «隐喻» жасырын теңеулер. Көркемдік теңеудің бұл түрі қытай тілінде жиі кездеседі. Орыс тілінде аталған троп өз бетінше бейнелік теңеудің құрылымдық вариантын береді.

对于我们，儿童就是将来。

Біздер үшін балалар - ол болашақ.

儿童是祖国的花朵。

Балалар- отанымыздың гүлдері. (орыс тілінде: Балалар-өмір гүлі.)

骆驼，你沙漠的船，你有生命的山。

Түйе, сен – шөл даланың кемесің, сен – тірі таусың.

Бірінші теңеу біздің таныс, біздер де түйені «шөл даланың кемесі»деп айтамыз. Екінші «тірі тау» - оригиналды, өзіндік ерекшелігі бар теңеу. Өзінің синтаксистік құрылымы бойынша бұл сөйлемдер құрамдас атаулы баяндауышы бар қарапайым сөйлемдер болып келеді. Ақындық сөздерде (3-ші мысал) байланысының болмауына рұқсат етеді, әйтпесе оны тақпақтық жолдардың белгілі көлемі талап етеді. Мысалдарда теңеулік одақтар жоқ. Сол себепті аталған теңеулерді қытай стилистикасында жасырын теңеулер деп атауға келісілген.

Әсіресе перифраз көркем әдебиетте сол сияқты публицистикада жиі кездеседі. Көркем және публицистикалық шығармаларда ақындық, әзіл-сықақтық, кемсітулік перифраздар кең ұсынылады. Мысалы:

«洗尘» Шаңды шаю «келушіге кездесу ұйымдастыру» мағынасында, «吃粉笔灰» Бордан шаң жұту - «мұғалімдік жұмыспен айналысу, оқытушы болу» орнына қолданылады. «传家宝» перифразасы «жақсы дәстүрлер» мағынасында қолданылады. Генетикалық аталған перифраз Ши Чэнцзинмен жазылған және бірінші рет 1707 жылы алғаш рет басылып шыққан кітаптың атауына шығады. Бұл кітап, өзінің кең таралуымен, жартылай ғылымилығымен және В.М.Алексеевтің пікірі бойынша жартылай сауатты жазылу мен конфуциандық моралінің кодексін ұсынады.

Қытай тілінде, орыс тіліндегідей, метафоризация үрдісіне көп жағдайда кей бір заттар қатыстырылады, оның ішінде күнделікті үй тұрмысындағы заттар. Адамды көркемдеп сипаттауда қолданған құрал ретінде тиісті сөз сақтауда, олар бейнелік синонимдерге айналады және семантикалық-стилистикалық қатынаста сол сияқты контекстуалдық перифраза түрінде болады. Мысалы: «家伙» жиһаз, ыдыс, түрлі шыны сауыт деген сөздер адамға қатысты қолданылған, ауыспалы - метафрлық мағынаға ие болады; оңбаған, қотырыш.

«饭桶» күріш қайнатуға арналған шыны ыдыстар сөзімен қытайлар еш нәрсеге ебі жоқ, тек жеуге қабілетті адамды айтады.

Үшінші түрі: «强喻» қатты теңеу, мүмкіндігінше анағұрлым аз кездеседі. Бұл тропты қолдану сондай-ақ бейнелік теңеудің құрылымдық вариантын ұсынады. Мысалы:

巧言巧语比糖甜。

Әдемі сөздер қанттан да тәтті.

石硬没有决心硬。

Шы Иң қайғы – мұңы күйініштен де ащы.

Формалдық-грамматикалық қатынаста бұл сөйлемдер көп жағдайда 比 бі көмекші сөздің келуімен сипатталады.

Антономасия, метонимия сияқты бір түсініктің басқа бір түсінікті атауына ауысуын білдіреді, басқаша айтқанда атауының өзгеруі. Қытай стилистикасында бұл троптың арнайы атауы жоқ. Оны әдетте 比喻 (метафориялық антономасия негізінде немесе 借代 метонимиялық антономасия кезінде) категориясына жатқызуға болады.

Қорытынды. Бір сөзбен айтқанда, қоғамдық факторлардың тілдің ойды бейнелеуге көрсететін ықпалы зор. Тілді қолданғанда оны жетекші білу қажет. Ұқсамаған жағдайлар тілдің ойды бейнелеуіне ұқсамаған талаптарды қояды, белгілі бір ойды кейде ресми түрде жеткізу керек болса, кейде қарапайым тілмен бейнелеуге тура келеді, кейде қысқартып айту керек болса, кейде тиянақты түсіндіруге тура келеді, кейде қаталдау болу керек болса, кейде сыпайы айту қажет, Қытай тілінде ойды бейнелеудің әр түрлі әдістері бар, соларды дұрыс қолдана білу керек. Ресми тілмен сөйлейтін кезде қарапайым жалпақ тілді немесе қарапайым тілді ресми тілді қолданғанда бұлардың барлығы ойды тура бейнелеуге кедергі жасайды.

Қытай тілінің негізгі бейнелеу-мәнерлеу әдістерінің қатарына салыстырып сөйлеуге негізделген астарлап сөйлеу, ауысып алынған сөзге негізделген орнын ауыстыру, белгілердің орнын ауыстыру, адамға ұқсау, асыра теңеу немесе асырып айту жатады.

Қытайдың тілі дүние жүзіндегі бай тілдердің біріне жатады. Тіл-ол халықтың тарихы, шежіресі, халықтың күллі өмірінің жаңғырығы мен ізі, сол тіл арқылы халықтың арманы мен үміті, қайғысы мен қуанышы, күллі рухани өмірінің үні естіліп тұрады. Сонымен қатар, коммуникативтік әрекет ұлттың, мәдениеттің құрамды бөлігінің бірі болып ғана қоймай, бүкіл мәдениет пен танымның негізгі тұғыры саналады. Тілдің қоғамдағы рөлі қарым-қатынас жасаудың дамуына да ықпал етеді. Тіл арқылы сана дамып, рухани мәдениет өркендейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аханов К. «Грамматика теорияларының негіздер»-Алматы,1972ж.
2. М.Балақаев, М.Томанов, Е.Жанпейісов, Б.Манасбаев. «Қазақ тілінің стилистикасы».Алматы, 1974ж.
3. В.И.Горелов «Стилистика современного китайского языка».Москва «Просвещение»1979ж.
4. В.И.Горелов «Стилистика китайского языка». (Курс лекций).М.,1974ж.
5. В.И.Горелов «О стилистике китайского языка». – Сб. «Историко-филологические исследования».М.1967ж.
6. Горелов.В.И. «Лексикология китайского языка».М.,1984ж.
7. Коротков Н.Н «К вопросу об от дельности слова и его границах в современном китайском литературном языке» морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963..
8. Григорьева З.Л «Интонация вопросительных предложений в современном китайском языке». Реф.канд.дис..М.,1968.
9. Семенов А.Л «Лексика китайского языке». М.,2000.
10. Ван Ляои «Основы китайской грамматики». М.,1954.

ТОРАЙҒЫРОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АБАЙ ДӘСТҮРІН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Қадырмолдина Д.С.

*Ә. Марғұлан атындағы Павлодар Педагогикалық университеті
4-курс студенті,*

Аңдатпа. Бұл мақала Жұмақаева, Бітібаева, Қоңыратпаев, Кәріпжанов, Касенова сияқты мықты әдіскер ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып жазылған. Мақалада Торайғыров поэзиясындағы Абай дәстүрін мектепте оқытудың тиімді жолдары туралы айтылған. Торайғыровта кездесетін Абай дәстүрін тиімді оқыту үшін әдіс-тәсілдер мен педагогикалық технологиялар туралы сөз болған.

Аннотация. Данная статья написана на основе работ таких сильных учёных-методистов, как Жумакаева, Битибаева, Коныратпаев, Карипжанов, Касенова. В статье говорится об эффективных способах преподавания традиции Абая в поэзии Торайгырова в школе. Обсуждались методы и педагогические технологии эффективного преподавания абаевской традиции, заложенной у Торайгырова.

Annotation. This article was written based on the works of such strong methodological scientists as Zhumakaeva, Bitibaeva, Konyratpayev, Karipzhanov, Kasenova. The article talks about effective ways of teaching the Abai tradition in Toraigyrov's poetry at school. Methods and pedagogical technologies for effective teaching of the Abayev tradition, laid down by Toraigyrov, were discussed.

Түйінді сөздер: Абай дәстүрі, Торайғыров, поэзия, әдіс, оқыту.

Ключевые слова: Абаевская традиция, Торайгыров, поэзия, метод, учение.

Key words: Abayev tradition, Toraigyrov, poetry, method, teaching.

Торайғыров поэзиясындағы Абай дәстүрін мектепте оқытудың тиімді жолдары.

Сабақ өткізу, сабақты жоспарлау өте күрделі үдеріс. Бұл синкретті білім, еңбек пен жүйелікті талап етеді. Сабақ өткізу үшін педагогика, психология, коммуникативтік құзіреттілік, эмпатиялық қарым-қатынас, педагогикалық шеберлік, жобалау құзіреттілігі қажет етеді. Әдебиет мұғалімі жұмысының мазмұны, міндеті, мақсаты, әдебиет пәніне арналған бағдарламамен таныс болып қана қоймай, әдістеменің талаптарына сай сын көзбен тексеріп, зерттеп, шығармашылық жұмыстарды атқаруы тиіс. Бағдарламада берілген материалды өту үшін әр мұғалім әр түрлі әдіспен мақсатқа жетеді. Сол негізгі мақсатқа жету үшін әдістер мен амалдарды таңдап алу мұғалімнен үлкен жауапкершілік пен шеберлікті талап етеді. Себебі әдеби тақырып, мақсат, міндеті және материалына байланысты құрал-жабыдық, әдіс-тәсіл, таңдап алынатын құзіреттілік әртүрлі болады. Б. Д. Жұмақаева «Әдебиет әдістемесінің негізгі міндеті: мұғалім жұмы-

сының әдістері мен тәсілдерін ұстанымдық жолмен негіздеп беру» дейді [1, 31]. Жоғарыда айтылған мақсатқа жету үшін әдебиет әдістемесін қолданамыз. Әдебиет әдістемесі туралы 60-жылдарда жарық көрген Ә.Қоңыратбаев, А.Көшімбаев сынды әдіскер ғалымдар жазған «Әдебиетті оқыту методикасы», 1997 жылы жазылған әдіскер Қ.Бітібаеваның «Әдебиетті оқыту әдістемесі» мен 2009 жылы жазылған әдіскер-ғалым. Жалпы білім беретін мектептерде әдеби білім бағдарламасы екі кезеңнен тұрады. Бірінші кезең 5-9 сыныптар, екінші кезең 10-11 сыныптарды құрайды. Психологтар мен педогогтердің еңбектеріндегі, зерттеу нәтижелеріндегі оқушылардың даму кезеңіне байланысты осылай бөлінген. В.В.Давыдовтың «Дамыта оқыту теориясы» еңбегінде «жетекші қызмет» термині қолданылды[2, 22]. Бұл термин оқушының психикалық даму кезеңіндегі өзгерістерді көрсетеді. Давыдовтың айтуы бойынша 10-15 жас аралығында еңбекқорлық, қоғамдық-ұжымшылдық, спорт, көркемөнерге қызығушылық қалыптаса бастайды. 15-18 жас аралығында оқушыда кәсіби қызығушылықтар, өмірлік жоспар құру қабілеті, адамдық ұстанымдар, азаматтық дүниетаным негіздері қалыптасады. Осы шарттарға байланысты бағдарлама оқушылардың жас сәйкестігіне құрылған. Талдау үшін келесі ҚР БҒМ 2017 жылғы №545 бұйрығымен (3-қосымша) бектіліген негізгі білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасындағы қазақ әдебиетіне берілген тақырыптар мен сағат санына шолу жасайық. Оқу бағдарламасына сәйкес әр сыныпқа арналған әдебиет пәнінің сағат саны: Бағдарламада Сұлтанмахмұт Торайғыров 6-сыныпта оқытылады. Аптасына бір сағаттан жалпы тақырыпқа екі сағат берілген. С. Торайғыровтың «Шығамын тірі болсам адам болып», «Шәкірт ойы» өлеңдері берілген. Абай Құнанбаевтың шығармашылығы 6-сыныптан бастап оқытылады. Ақынның «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Ғылым таппай мақтанба», «Бірінші қара сөз», «Жетінші қара сөз», «Отыз бірінші қара сөздерін» оқып, талқылау берілген. Екі тақырып бірінен соң бірі берілген. Бұл дегеніміз екі ақынның шығармашылығын салыстырып оқытуға үлкен мүмкіндік береді. 9-сыныпта Абай Құнанбайұлының «Адамның кейбір кездері» өлеңі берілген. 10-сыныпта «Сегізаяқ», «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да», «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Болыс болдым, мінеки», «Лай суға май бітпес қой өткенге» «Он жетінші» «Отыз екінші қара сөз», «Отыз үшінші қара сөз», «Ескендір» поэмасынан үзінді берілген. Мектептерде қазақ әдебиеті сабағынан бөлек, мектептерде Абайтану сабағы өткізіледі. Поэзияны оқытуда

әдеби-теориялық бастапқы ұғым беру, оны, біріншіден тереңдете беру. Яғни, сабақтың бастапқы кіріспесінде поэзияға тән негізгі қасиеттері туралы сөз ету. Алдыңғы сабақтарда өздері оқып өткен ертегі, мысал, әңгімелермен салыстыра отырып, поэзияның өзіндік ерешеліктерін тұжырымдап, қарапайым, ұғынықты түсінік беру. Кіріспе сабақтан кейін Қ. Бітібаева үлестірме-нұсқау беруді кенес етеді[3, 22]. Мысалы, «Шығамын тірі болсам адам болып» өлеңін алайық.

Үлестірме-нұсқау: Өлеңді үйден алдын ала оқып, танысуға беру.

1. Өлеңді асықпай екі-үш рет оқып шық, түсінбеген сөздерін болса, оқулықтағы түсініктемеге қара, не белгілеп қой.

2. Мәнерлеп оқуға дайындал. Қанадай мәнермен оқыр едің?

3. Өлең қандай көңіл күймен жазылған?

Мұғалім өлеңнің поэтикалық көркем тіліне, құрылымына міндетті түрде назар аударуы, өзі талдамас бұрын, оқушылармен жұмыс жүргізуі қажет. Яғни олардан өздеріне ұнаған шумақтар, бейнелі сөздер, ұтымды шебер шыққан сөз тіркестерін сұрап білудің маңызы зор. Себебі поэзияны оқытудың басты мақсаттарының бірі – оқушыларды поэзияны сүйуге баулу болып табылады. Мұндай жұмыс оқушыларды өз беттерімен әдеби мәтінді талдауға да дағдыландырады. Өлеңді әуенмен, сазымен мәнерлеп оқуға, жатқа оқуға ерекше көңіл бөлу. Өлеңдегі ақынның көңіл күйін бағдарлату, оқушылардың өз сезімі, өлеңнің әсеріне де назар аудару. Тақырыпқа сай музыканы, бейнелеу өнерін, басқа да өнер туындыларын, көрнекілікті, үйлесімді, тиімді пайдалану. Тиімді, көңілді оқу жағдайын туғызу. Жағымды ахуал жасау.

Педагогикалық жаңа технологиялар Б.Блумның таксономиясын негізге алады. Америкалық ғалым Бенджамин Блум бір топ әріптестерімен бірге 1956 жылы «таксономияның» танымдық саладағы мақсаттарды сипаттайтын бірінші бөлімін жарыққа шығарады. «Таксономия» ұғымы биологиядан алынған. Таксономия – (taxis- грек сөзінен шыққан, «тәртіп, орналастыру, құру» және homos – «заң» дегенді білдіреді). Өсу бағытында бірінен соң бірі орналастырылған және өзара тығыз байланыстағы нысандарды жіктеу және жүйелеуді білдіреді. Б.Блум таксономиясы – танымдық саладағы мақсаттарды сипаттайтын жүйе. Таксономия идеяларды бүкіл әлем педагогикалық жұртшылығында таным және ойлау әрекеттерінің деңгейлерін, оқу мақсаттарын айқындауда кеңінен қолданыс тапты.

1.Білім – ақпаратты, оқу материалын (қажетті деректерді, нақты фактілерді немесе бүтін теорияларды) есте сақтау мен қайталау (репродукция).

2.Түсіну – оқу материалын бір формадан екінші формадан, бір белгі жүйесінен басқа жүйеге түрлендіру (интерпретация), ауыстыру, оқу мәліметін өздігінше игеру, салдары мен нәтижелерінің қандай болатындығы туралы алдын-ала болжау, жорамалдау.

3.Қолдану – оқу материалын жаңа жағдайлар мен ситуацияларда қолдану. Мәселен, ережелерді, түсініктерді, заңдарды, қағидаларды қолдана отырып қандай да бір жағдаятты шешу.

4.Талдау (анализ) – оқу материалын құрамдас бөліктерге жіктеп олардың арасындағы байланыстарды анықтау, бүтіннің қалайша құралатындығын түсіну және түсіндіре білу.

5.Синтез – оқу материалын пайдалана отырып, шығармашылық тұрғыдан жаңа мазмұн құрастыру. Мәселен, баяндама немесе эссе жазу, жоспар немесе схема құрастыру.

6.Бағалау – оқу материалының маңызын бағалау: салыстыру және айырмашылықтарын айқындау, дәлелдеу арқылы шешім қабылдау.

Интербелсенді оқуда оқушылардың ауқымды нәтижелерге өзара қарым-қатынас пен әрекеттесу, бірлесіп әрекет ету арқылы үйренудің нәтижесіне деген өз жауапкершіліктерін сезіну басты ұстанымның бірі. Интербелсенді оқытуда мұғалімнің бұрынғыдай барлық күш-жігерін үйретуге жұмсамай, үйренушілер бірлесе отырып, өздігімен білім алуына тиімді жағдай жасайды. RWCT жоба үлгісінің алғашқы құрылымын үйретудің 3 фазасы анықталды. Үлгінің 3 фазасы жоба қызметіне байланысты аталды. Олар:

Қызығушылықты ояту;

Мағынаны тану;

Ой толғаныс немесе қызығушылық – мағына – ой [4, 22]. Педагогикалық технология – мұғалімнің кәсіби қызметін жаңартушы және сатыланып жоспарланған нәтижеге жетуге мүмкіндік беретін іс-әрекеттер жиынтығы[24, 7]. Қызығушылықты ояту – оқушылар үшін сабаққа қатысудағы алғашқы қадам болып табылады. Олар өз еркімен саналы түрде тақырыпқа енеді. Сонымен бірге оқушылардың жаңа идея мен мәліметтерді үйренуге және оны өзіндегі білім негізімен ұштастыруда іштей немесе сырттай белсенді болатын – болмайтындықтарын шешуі де алғашқы фазада іске қосылады. Дәстүрлі оқытуда қызығушылықты ояту фазасына көп көңіл бөлінбейтін, сондықтан оқушылардың жаңа білім қалыптастыруға деген мотивациясы төмен болатын. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы бірнеше әдіс-тәсілдердің үйлесімді жүйесін құрайды. Оларға INSERT, РАФТ, ЖИГСО, кубизм, кластер, аялдай отырып оқу т.б. әдістерін

атауға болады. Сұлтанмахмұт Торайғыровты оқытуда тиімді болатын жобадағы бірнеше әдістерге (стратегияларға) тоқталайық.

INSERT – сабақты түсіну үшін керек бірден-бір әдіс. Негізгі мақсаты – біріншіден, тақырыпқа байланысты оқушы ойын ояту кезінде тақырыппен жұмыс жасауға көмектесу, қызығушылық деңгейін көтеруге жұмыс жасау. Екіншісі, оқушының өзі түсінген, қабылдаған білімді басшылыққа алып жұмыс жасауына көмектесу. Тақырыпты терең игерген, нағыз оқырман жаңа ақпараттар деңгейінде өз білімін басшылыққа ала алады. Өлеңді оқу барысында жақсы оқырман түсінбеген жерлерін қайта оқып отырады. Оқушыларға ұсынылған өлеңді оқу барысында «түртіп алу», яғни өзіне қажетті мәліметті белгілей отырып оқу әрекеті болады. Келесі кезекте «түртіп алу» кестесін толтырады да, сол кестелерді жұп болып талқылайды. Жұптық талқылаудан кейін топ болып талқылауға ойысады. Соңында тұтас сынып оқушылары мәтін бойынша жалпы кесте толтырады. Пікірталас тудырған даулы тұстары талқыланады. Мұғалім пікірталас тудыруы үшін сұрақтарды алдын-ала даярлайды. Абай Құнанбайұлы мен Сұлтанмахмұт Торайғыровты салыстырып оқытуда немесе жеке-жеке оқытуда ұтымды әдіс болып табылады. Сабақ барысында осы кестені толтыру арқылы оқушының сабаққа қызығушылығы артып, сабақ барысын дұрыс қадағалап, өзіне өзі қорытынды шығара алады. Қорытынды сұрақтар туындыған жағдайдасол сұрақтарды анықтау барысында жалаң түрдегі сұрақ-жауап алынбай, әр сұрақтан кейін оқушыларға ойлануға, пікірін жазуға уақыт беріліп отыруы керек. Басты мақсат – пікір-таласта белгілі бір ақпаратты анықтау ғана емес, оқушылардың өзіндік көзқарастары мен өз ойын ашық білдіруге жағдай туғызады.

Білемін	Жаңа мәлімет	Білмеймін (-)	Сұрақ туды
	(+)		(?)
Абай	Сұлтанмахмұт	Абай мен	Неліктен
Құнанбайұлы	Торайғыров	Сұлтанмахмұттың	олар ұқсас ?
табиғат	табиғат	табиғат лирикасы	
лирикасында	лирикасында	ұқсас.	
өлеңдер жазды.	өлеңдер жазды.		

КУБИЗМ – тақырыпты жан - жақты қамтуға мүмкіндік туғызатын оқыту стратегиясы. Кубизм стратегиясы бойынша ойлау мен жазуға көмектесу үшін кубикті және оның жан-жағындағы сөздерді қолданады. Ол кубикті қағаздан 15 тен 20 см көлемінде жасау керек. Кубиктің әр жағына 6 көмекші сөздер мен сөз тіркестерін жазу керек.

- Суреттеңіз;
- Салыстырыңыз;

– Ойға байланыстырыңыз;

– Саралаңыз;

– Қолданыңыз;

– Талқылаңыз немесе қарсы болыңыз. Мұғалім берілген тақырып бойынша осы үдерісте оқушыларға 3-4 минуттай еркін жаздырады. Әдіс мынандай іс-әрекеттермен жүзеге асады: біріншіден, тақырып беріледі. Содан соң оқушыларды сол тақырып туралы ойлауға және оны суреттеуге бағыттайды, басқаша айтқанда пәнге тақырыпқа еніп, өздерінің түсінгендерін суреттеу керек. Берілген бағыт бойынша, бірақ еркін түрде тақырып туралы оқушылар өз ойын жазуы керек. Бұл іс-әрекет кубик алты жағындағы көмекші сөздерді түгел қамтып біткенге дейін жалғасады.

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Шілде» және Абай Құнанбайұлының «Жаз» өлеңдерін алайық. «Шілде» өлеңіндегі жеке көрініс суреттері. Ақынның табиғаты жандандыра, адамиландыра суреттеулерінің Абай өлеңдеріне ұқсастығы туралы КУБИЗМ әдісі арқылы терең талдау жүргізуге болады. КУБИЗМ әдісіне салып көрейік.

– Суреттеңіз: тақырып бойынша түсінгеніңізді суреттеңіз, түсі, көлемі және т.б.

– Салыстырыңыз: Неге ұқсас? Екі ақынның қандай айырмашылығы бар? Лирикалық өлеңдерде ойдың түйіні көбіне соңына беріледі. Алайда өзгеше келетін құрылымды өлеңдер де бар. Мысалы, «Шығамын тірі болсам адам болып» өлеңіндегі негізгі ой мен соңғы байлам алғашқы тармақта берілген деген сияқты саралау жұмыстарын жүргізеді.

– Ойыңызды жүйелеңіз: Нені еске салады? Ұқсас заттар бар ма, әлде бөлек заттар ма? Ойыңызбен шолып өтіңіз, осы мәселеге байланысты қандай нәрселер бар, біліңіз.

– Саралаңыз: Өлеңдердің құрылысы қанадай?

– Қолданыңыз: Өлеңдерді қалай қолдануға болады.

– Талқылаңыз немесе қарсы пікір, уәж айтыңыз:

Сабақ барысында аталған әдістер поэзияны жіті түсінуіне айтарлықтай әсер етеді. Қ.Бітібаева «Әдебиетті тереңдетіп оқыту кітабында» Сұлтанмахмұт Торайғыровты, оның шығармашылығын оқытуда: «Ақынның ұлы Абай мұрасын жаңғырта дамытуы, Абайдан кейінгі әдебиеттің шоқтығы биік, талғампаз өкілі, ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің ірі талантты ерекше құбылысы, «ғажайып ақыл-ойшыл», реалист ақыны, ақартушы-демократ, жазушы, публицист екендігі. Абай дәстүрін ақынның мол қолданатынын, көркем тілін

талдау» деп жазады. С. Торайғыровты Абаймен үндестіре оқыту тереңдете білім берудің бір жолы.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Жұмақаева Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: Оқулық. – Алматы, «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 242 бет.
2. Кәріпжанова А. О. Қасенова Т. Қ. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Павлодар: Кереку, 2015. – 141 бет
3. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: «Рауан». 1997. – 288 бет.
4. Қоңыратбаев Ә. Әдебиетті оқыту методикасы. – Алматы. 1985. – 140 бет.
5. Бітібаева Қ. Әдебиетті тереңдетіп оқыту. – Алматы: Мектеп баспасы. 2003. – 416 бет.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА НЕЙРОНДЫҚ ЖЕЛІЛЕРДІ ҚОЛДАНУ

Құрымсын М.А.

Әлкей Марғұлан университетінің студенті, Павлодар қаласы

Ғылыми жетекшісі: Ғылым магистрі Сағнаева Г.А.

Аңдатпа. Бұл мақалада білім беру саласындағы нейрондық желілерді қолданудың негізгі принциптері және артықшылықтары мен кемшіліктері сипатталған. Мақалада нейрондық желілерді қазақ әдебиеті сабағына енгізу мен қолдануға байланысты мәселелер және оларды шешудің мүмкін жолдары келтірілген.

Аннотация. В этой статье описаны основные принципы, преимущества и недостатки использования нейронных сетей в сфере образования. В статье представлены проблемы, связанные с внедрением и применением нейронных сетей на уроках казахской литературы, и возможные пути их решения.

Annotation. This article describes the basic principles, advantages and disadvantages of using neural networks in the field of education. The article presents the problems associated with the introduction and application of neural networks in the lessons of Kazakh literature, and possible ways to solve them.

Түйінді сөздер. Нейрондық желілер, жасанды интеллект, білім беру технологиялары, адаптивті оқыту

Ключевые слова. Нейронные сети, искусственный интеллект, образовательные технологии, адаптивное обучение.

Key words. Neural networks, artificial intelligence, educational technologies, adaptive learning

Бүгінгі таңда нейрондық желілер - оқыту сапасын жақсартуға және білім беру әдістерін дамытуға бірегей мүмкіндіктер ұсынатын

белсенді жасанды интеллекттің жылдам дамып келе жатқан саласы. Бұл технологиялық процесс интерактивті және адаптивті оқыту жүйелерін құруда жаңа биіктерге жетуге мүмкіндік береді. Нейрондық желілерді оқытудан бастап әр оқушы үшін жекелендірілген оқу материалдарын жасауға дейін білім берудің әртүрлі салаларында пайдалануға болады. Мысалы, нейрондық желілер мұғалімдерге эссе мен машиналық оқытуға негізделген тапсырмаларды автоматтандырылған тексеру арқылы оқушылардың жұмысын тексеруге кететін уақытты қысқартуға көмектеседі. Оқытуда нейрондық желілерді қолдану ақпаратты өңдеудің инновациялық әдістерін қолдануға да жағдай жасай алады. Бұл ретте білім алушы үшін объектілер ретінде тек мәтіндік қана емес, дыбыстық, графикалық және бейнеақпарат та әрекет ете алады. Сондай-ақ, нейрондық желілер мұғалімдерге оқушылардың әлсіз жақтарын анықтау сияқты деректерді талдауға да мүмкіндік береді, осылайша олар оқуға жекелендірілген тәсіл ала алады. Нейрондық желілер сонымен қатар оқушылардың әртүрлі оқу сапасына сәйкес келетін жаңа оқыту әдістерін жасай алады. Мұндай материалдарға интерактивті сабақтар, ойындар немесе оқушылар үшін тартымды болуы мүмкін басқа форматтар түрінде де ұсынылып келеді [1, 128-бет]. Нейрондық желілерді оқушыларға жаңа тақырыптарды интерактивті және қызықты түрде үйренуге мүмкіндік беретін виртуалды сыныптар мен оқу орталарын құру үшін пайдалануға болады. Мәселен, мұндай орталар әсіресе шектеулі ресурстарға қол жеткізе алатын оқушылар үшін немесе қосымша ресурстар мен түсіндірулерді қажет ететін күрделі тақырыптарды оқыту үшін пайдалы бола алады. Білім беруде нейрондық желілерді қолдану бірқатар артықшылықтарды береді, соның ішінде, оқытуды жекелендіруді оңтайландыру. Нейрондық желі технологиялары заманауи білім беру үшін өзекті болып табылатын оқытуды жекелендіру мәселесін шеше алады. Бұл әрбір оқушы өзінің білім деңгейін, оқу жылдамдығын, кәсіби қызығушылықтарын және т.б. ескеретін жеке оқу бағдарламасын ала алатынын білдіреді. Қазір нейрондық желі жасанды интеллекттің негізгі желісін құрайды, ал оларды білім беруде қолдану осы технологияны практикалық іске асырудың қызықты мысалдарының бірі. Процестерді даралау мен автоматтандырудан басқа, білім беруде нейрондық желілерді пайдаланудың артықшылығы олардың деректерді жинау және талдау қабілеті болып табылады, бұл тиімдірек білім беру процесін жүргізуге мүмкіндік береді.

Нейрондық желілер әртүрлі әдістердің арқасында оқу тиімділігін арттыра алады:

- ❖ *Адаптивті оқыту:* нейрондық желілер оқушының жеке қажеттіліктеріне бейімделе алады және жекелендірілген оқу материалдары мен тапсырмаларын жасай алады.
- ❖ *Автоматты кері байланыс:* кейбір нейрондық желілер оқушының өнімділігі туралы автоматты кері байланыс пен нәтижелерді жақсарту бойынша ұсыныстар бере алады.
- ❖ *Интерактивтілік:* кейбір нейрондық желілер оқушыларды қызықтыратын интерактивті оқу материалдарын жасай алады.
- ❖ *Деректерді талдау:* нейрондық желілер оқушыларға қосымша көмек қажет тұстарды анықтай алады.
- ❖ *Автоматтандыру:* кейбір нейрондық желілер тапсырмаларды тексеру және тестілеу сияқты күнделікті тапсырмаларды автоматтандыруы мүмкін, бұл оқытушыларға оқу материалдарын жасау және оқушылармен бетпе-бет сөйлесу сияқты маңызды тапсырмаларға назар аударуға мүмкіндік береді [2, 37-бет].

Дегенмен де, бұл сала енді ғана білім беру жүйесіне аяқ басқан соң, нейрондық желілер мен жасанды интеллекттің белсенді қолдануына қарсы бірқатар қауіпсіздіктер бар деген пікірлерде кездеседі. Оларды толығырақ қарастырсақ, білім беруде нейрондық желілерді пайдалану кейбір мәселелерді тудыруы мүмкін:

- ❖ *Деректердің құпиялылығы мәселесі:* нейрондық желілерді пайдалану оқушылардың жеке деректерінің үлкен көлемін жинауды және талдауды қажет етуі мүмкін, бұл олардың жеке өмірі мен қауіпсіздігін бұзуға алып келу ықтималдылығы бар.
- ❖ *Бағалаудың бұрмалану қаупі:* нейрондық желілерді жұмысты автоматты түрде тексеру және оқушылардың үлгерімін бағалау үшін пайдалануға болады. Алайда алгоритмдердің дәлдігі жеткіліксіз немесе дұрыс конфигурацияланбаған жағдайда, бағалау бұрмаланған және жеткіліксіз болуы мүмкін.
- ❖ *Технологияға тәуелділікті қалыптастыру қаупі:* технологияға қатты тәуелділік мұғалімнің рөлінің төмендеуіне әкелуі мүмкін және білім беру процесінде тұлғааралық қатынастарға теріс әсер етеді.
- ❖ *Әлеуметтік бөліну мәселесі:* нейрондық желілерді пайдалану әлеуметтік бөлінудің жоғарылауына әкелуі мүмкін, өйткені кейбір оқушылар басқаларға қарағанда технология мен білім беру ресурстарына қол жетімділігі шектеулі болады [3, 105-бет].

Қорқыныш пен сынға қарамастан, бұл технологияларды қолданудың көптеген артықшылықтарының нәтижесінде, білім беруді цифрландыру дәуірінде нейрондық желілер мен жасанды интеллект ХХІ ғасырдың ажырамас бөлігіне айналууда. Осыған байланысты білім

беруде нейрондық желілердің сәтті жүзеге асырылған бағдарламаларының кейбіреулері төменде келтірілген:

- **CogBooks** қолданбасы – әр оқушының оқу жоспарларын білім деңгейіне бейімдеу үшін нейрондық желілерді пайдаланады.
- **Gradescope** қосымшасы - үй тапсырмалары мен сынақтарын тексеру және оқушыларға кері байланыс беру үшін нейрондық желілерді пайдаланады.
- Нейрондық желілерді оқушылардың бірегей қабілеттерін анықтау және осы қабілеттерге сәйкес оқытуды реттеу үшін пайдалануға болады. Мысалы, **talent** жобасы оқушылардың музыкадағы, спорттағы және басқа салалардағы таланттарын анықтау үшін нейрондық желілермен жұмыс істейді.
- Нейрондық желілерді оқушылардың эмоционалды жағдайын талдау және оқу ортасын осы жағдайларға сәйкес реттеу үшін пайдалануға болады. **Emotion Sensor** қолданбасы оқушылардың оқу кезіндегі эмоционалды жағдайын анықтау үшін нейрондық желілерді пайдаланады.

Қазақ әдебиеті сабақтарында қолдануға болатын нейрондық желілер

Өзге пәндер секілді азак әдебиеті сабақтарында белігілі бір қиындықтар мен ерекшеліктер бар. Алайда, нейрондық желілер бізді бұл ауыртпашылықтар мен ерекшеліктерден босатпайды. Тек кейбір физикалық қажеттіліктеріміздің орнын басуға және алмастыруға мүмкіндік береді. Мысалы, уақытты үнемедеуге, жүйелеуге, тізбектеуге және түсіндіруге. Бәрімізге мәлім, ХХІ ғасыр бұл технологиялар ғасыры болып есептеледі. Күннен күнге жасанды интеллект өміріміздің әрбір бөлігінде орын алып жүр. Күнделікті өмірде цифрлы құжаттарды алу және жүктеу, банкомат, касса немесе терминалдардан Face ID түрінде қаржыны салу мен шешу қызметінен басқа, тіпті үйлену туралы шешімді рәсімдеудің өзі осы жасанды интеллекттердің арқасында жүріп жатқан уақытта, неліктен білім беру саласында практикалық тұрғыдан сабақ беруді оңтайландырмасқа? Жаратылыстану бағыты былай тұрсын, гуманитарлық бағыттардағы сабақтарда жасанды интеллекті неге қолданбасқа. Осы орайда жасанды интеллект қазақ әдебиетін сақтауға және таратуға да ықпал етеді. Цифрлық мұрағаттар мен кітапханалар жасанды интеллекті пайдалана отырып, қазақ тіліндегі әдеби шығармалардың үлкен көлемін сақтап, өңдей алады, оларға қол жеткізуді жеңілдетеді және олардың танымал болуына ықпал етеді. Машиналық аударма технологиялары қазақ әдебиетін басқа тілдерге аударуда да маңызды рөл атқара алады, бұл қазақ мәдениеті мен әдебиетін елден тыс жерлерде насихаттауға және ілгерілетуге көмек-

теседі. Сонымен қатар, нейрондық желілер қазақ әдебиеті сабағына тапсырмалар жасауда пайдалы болуы мүмкін. Олар автоматты түрде мәтінді түсіну сұрақтары, өлеңдерді талдау, әдеби құралдарды анықтау және т.б. сияқты әртүрлі тапсырмаларды жасайды. Жалпы әдебиет сабағын нейрондық желілер арқылы оқыту ең алдымен, оқушыларға прозаның, поэзияның оқуын естуге мүмкіндік беретін мультимедиялық бағдарламалармен қамтамасыз ете алады. Дегенмен, нейрондық желілер мұғалімнің рөлін алмастырмайтынын есте ұстаған жөн. Олар пайдалы құрал бола алады, бірақ тірі адам мен жеке оқыту тәсілін толығымен алмастыра алмайды. Мұғалімдер нейрондық желі құрған тапсырмаларды оқушылардың қажеттіліктері мен деңгейіне сәйкес бағалау және бейімдеу керек. Осыған сәйкес бүгінде қазақ әдебиеті сабағында қолдануға болатын бірнеше нейрондық желілерге тоқталсақ

1. **MIDJOURNEY** нейрондық желісі арқылы заманауи өнер туындыларын жасаңыз. Жасанды интеллект әр түрлі жанрларда таңғажайып суреттер салып, кіріс жәшігін өңдейді және суреттерді жақсартады, сонымен қатар сіздің шығармашылығыңызда қиялдың таңғажайып ұшуын қамтамасыз етеді. Бұл бағдарлама арқылы қазақ әдебиетіндегі белгілі тұлғалар мен көркем шығармалардағы кейіпкерлердің бейнесін автордың сипаттамасы немесе өзіміздің қалауымызша жасауға болады.

2. **KANDINSKY 2.1** жаңартылған генеративті моделі бірнеше секунд ішінде «табиғи» тілдегі мәтіндік сипаттамасы бойынша жоғары сапалы кескіндер жасай алады.

3. **CURIPOD AI** - бұл жасанды интеллект әрбір мұғалімнің және әрбір оқушының жұмысын әлдеқайда жеңілдетін ақпараттық дизайндық нейрондық желі болып табылады. Бұл нейрондық желі арқылы әр сынып дейгейінде ақпаратты оңайдан қиынға өту, сондай-ақ презентацияны жасау немесе өз презентацияңызды осы нейрондық желі арқылы сәндей алуға мүмкіндік бар. Сонымен қатар дайын материалдарды (ppt, pdf,mp3) форматтарында жүктей алуы және кез келген ақпараттарды өңдей алады.

4. **NARAKEET** - бұл қолданушылар жүктеген Powerpoint презентацияларын бейнелерге түрлендіретін жасанды интеллект қосымшасы. Бұл қосымшаның көмегімен сіз аудио, мәтін, музыка және субтитрлері бар бейнелер жасай аласыз.

Ендеше, жоғарыда айтылған нейрондық желілердің қазақ әдебиеті сабағында пайдаланудың сараптамасын SWOT анализ арқылы тұжырымдасақ.

(Кесте. 1) SWOT анализ

Мықты жақтары	Әлсіз жақтары
+ Тапсырмалар үшін мәтіндер мен аудионы жылдам құру. + Сабақ жоспарын дайындау. + Иллюстрациялар үшін жылдам кескін генерациясы.	<ul style="list-style-type: none">• Көп уақытты алады.• Техникалық дағдылардың жетіспеушілігі.
Мүмкіндіктері	Қауіптері
+ Оқушылардың оқу деңгейін анықтауға мүмкіндік береді.	<ul style="list-style-type: none">• Адам факторы мен эмоционалды байланыстың болмауы.

Қорытындылай келе, білім беруде нейрондық желілерді пайдалану қазірдің өзінде тиімді екендігі дәлелденді. Нейрондық желідегі оқыту - оқытуды даралау және үздіксіз қолжетімділік сияқты бірегей мүмкіндіктер мен артықшылықтарды ұсынады. Алайда, оның адами фактордың болмауына және шығармашылық дағдыларды бағалауға байланысты шектеулері бар. Ол үшін нейрондық желідегі оқыту тәсілі дұрыс теңдестірілген болуы керек және оқушылардың жеке қажеттіліктері ескерілуі маңызды. Алдағы уақытта нейрондық желілер дамуды жалғастырады және білім беруді жақсартудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынады. Бұл технологияларды білім беруде тиімді және жауапты пайдалануды қамтамасыз ету үшін ықтимал тәуекелдер мен мәселелерді ескеру қажет.

Әдебиет

- 1.Смирнова М. И., Петрова А. Ю. Влияние использования нейронных сетей в образовании на эффективность обучения. Педагогика. 2018. № – С. 140.
- 2.Иванов Д. А. Использование нейронных сетей в образовательных технологиях. Информатика и образование. 2019. № – С. 46.
- 3.Корнюхин, А. В., Солодских, В. В., & Тараканов, М. С. (2020). Применение нейронных сетей для прогнозирования пиковых нагрузок в электрических сетях. Сборник научных трудов студентов, аспирантов и молодых ученых «Техника и технологии: молодежь в науке», (10), – С. 126.

«ҚАЗАҚ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРДІ ЗЕРТТЕУІ, ЖІКТЕУІ»

М. Қ. Хамит

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің
студенті*

*ғылыми жетекшісі: Б. Ж. Сарыбаева, филология ғылымдарының
кандиданты, доцент*

Аңдатпа. Шешендік өнер – ұлы даланың тіршілігімен өмірге келген табиғи туындысы, ұлттық рухымыздың биігі, ауыз әдебиетінің ерекше бір жанры. Бұл мақалада осы шешендік өнерді қазақ ғалымдарының зерттеуі, еңбектеріндегі сипаттамалары, түрлерге бөлуі туралы мәселелер қарастырылды. Шешендік өнер сонау Грекия елінен бастау алған. Сол уақыттан қаншама ғұлама ғалымдар, ақылгөйлер өз мұраларын, даналық сөздерін қалдырып кетті. Одан қазақтың би-шешендері суырыпсалмалықпен нақыл сөздер, қанатты сөздерін айтқан. Осы мұраны А. Байтұрсынұлы, М. Әуезов, Р. Сыздықова, Ш. Уәлиханов, С. Сейфуллин, Б. Адамбаев сынды ғалымдардың шешендік сөздерді зерттеуі туралы айтылды.

Аннотация. Риторика — творение, рожденное из жизни великой степи, вершина нашего национального духа, уникальный жанр устной литературы. В данной статье речь идет об исследовании этого ораторского искусства казахскими учеными, его характеристике в их произведениях и разделении на виды. Риторика зародилось в Древней Греции. С тех пор многие ученые и интеллектуалы оставили свое наследие и слова мудрости. Отсюда казахские би-ораторы произносили пословицы и крылатые фразы. Было отмечено исследовании красноречивых слов такими учеными, как А. Байтурсынұлы, М. Ауэзов, Р. Сыздықова, Ш. Уәлиханов, С. Сейфуллин, Б. Адамбаев.

Annotation. Rhetoric is a creation born from the life of the great steppe, the pinnacle of our national spirit, a unique genre of oral literature. This article is about the study of this oratory by Kazakh scientists, its characteristics in their works and its division into types. Rhetoric originated in Ancient Greece. Since then, many scientists and intellectuals have left their legacies and words of wisdom. From here, Kazakh bi-speakers uttered proverbs and catchphrases. The study of eloquent words by such scientists as A. Baitursynuly, M. Auezov, R. Syzdykova, Sh. Ualikhanov, S. Seifullin, B. Adambaev was noted.

Түйінді сөздер: Шешендік, зерттеулер, шешендік сөз, еңбек, кітап.

Ключевые слова: Ораторство, исследование, красноречивая речь, работа, книга.

Key words: Oratory, research, eloquent speech, work, book.

Шешендік – қазақ елінің көнеден келе жатқан дәстүрлі тіл өнері. Шешендік – сирек ұшырасатын қасиет, дарын. Шешендік сөз терең ойға, ұтқыр шешімге, тапқыр қисынға құрылады. Шешендік өнер мен билік қолма-қол туып айтылатын, суырыпсалма жүрекжарды әділ сөздерге негізделіп шығармашылық сипатымен дараланады.

Шешендік өнеріне ерте замандардан-ақ, үлкен мән берілген. Ежелгі грек, рим елдерінде шешендік өнерді «риторика» деген атпен жеке пән ретінде оқыған. Дүние жүзіне әйгілі ерте заман шешендері Пратогор, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан сияқты өз заманының мемлекет қайраткерлері, ел аузына қараған ойшылдары болған. «Риторика» ғылымы өнердің падишасы ретінде ерекше бағаланған. М.В.Ломоносовтың 1748 жылы басылып шыққан «Шешендікке қысқаша басшылық» атты еңбегі бұл өнердің Ресейде дамып, қалыптасуына түрткі болды. Қазақ ғалымдары да қазақ жеріндегі шешендік өнердің дамуына зор үлестерін қосты. Майқы би мен Аяз билерден басталып, Жиренше шешен, Асан қайғы есімдерімен қатысты қалыптасып, өркендей түсті. Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтекелермен жалғасты. Шешендік өнерінің кеңінен дамып биіктеген кезеңі – XV-XVIII ғғ. Бұл кез қазақ халқының жоңғар, қалмақ, қытай басқыншыларына қарсы тұрып, өз тәуелсіздігін қорғау жолындағы күрес жылдары еді. Шешендік сөздердің алғашқы үлгілерін халық ауыз әдебиеті туындыларынан, ертегі, аңыз әңгімелерден, өлең-жыр, дастандардан көруге болады[1, 35 б.].

Қазақ шешендік өнерінің тарихы тым әріге кетсе де оны теориялық тұрғыдан зерттеу А.Байтұрсынұлынан басталды. Кезінде Ш.Уәлиханов, С.Сейфуллин, М.Әуезовтер шешендік сөздерді жинастырып, олардың тәрбиелік мәнін, философиялық сипатын, билердің қоғамдағы орнын түсіндіріп берді. Кейін Ә.Мәметова, Б.Адамбаев билер шешендігін арнайы тақырып етіп алып, кандидаттық диссертациясын қорғады. Бұл еңбектерде шешендік өнер бір ғана кезең, яғни ХҮІІ – ХІХ ғасырлар арасын қамтиды да, осы кезеңде өмір сүрген билердің шешендік сөздері тарихи әлеуметтік мәні, тақырыптық мазмұны жағынан талданады[2, 58 б.].

Өз кезінде жырау-шешендер, би-шешендер, ақын-шешендер артына ғибратты сөздер қалдырғанымен, шешендік сөздерді теориялық жағынан тұжырымдаған жоқ. Ал А.Байтұрсынұлы зерттеулері – қазақ шешендік сөзінің сипаты мен түрлері, тілдік көркемдік белгілері туралы жазылған алғашқы еңбек. 1926 жылы жарық көрген «Әдебиет танытқыш» деген еңбегінде шешендік өнерді сөз өнеріне жатқызып, сөз өнерінің ішкі және тысқы қалпын теориялық жағынан толық негіздеп береді.

Қазақтың шешендік, тапқырлық, нақыл сөздерін жинап жариялағандардың бірі – Ыбырай Алтынсарин. Ол халық даналығының жасөспірімдерді тапқырлыққа, өткірлікке, адамгершілікке баулитын тәрбие құралы екенін жете танып, өз еңбектеріне орнымен енгізіп, пайдалана білді[3, 129 б.].

Қазақ ғалымдарының зерттеулеріндегі шешендік сөз үлгілеріне анықтама және түрлерге бөлудегі нәтижелерін төмендегі кесте арқылы көруге болады.

- А. Байтұрсынов Түрлері:
1. Шешендер жиынды ауызынан қаратып, нандырып, сендіріп, мемлекет ісіне қарар шығару мақсатымен сөйлегенде саясат шешен сөзі деп аталады;
2. Шешендер сотта айыпкер адамдарды ақтау, иә қаралау мақсатпен сөйлегенде сот билігінде әсер ету үшін айтқан сөздері билік шешен сөзі деп аталады;
3. Біреудің халық алдында еткен еңбегін, өткізген қызметін айтып, қошеметтеп сөйлеген шешеннің сөзі қошемет шешен сөзі деп аталады;
4. Білімділердің, ғалымдардың пән мазмұнына байланысты сөйлегені білімгер шешен сөзі деп аталады;
5. Дін жайынан сөйлеген ғұламалар сөзі, молдалар сөзі, уағызы.
- М. Әуезов Түрлері:
1. Дау мен билікті қоса айтып, ру жігінің бетімен сөйлейтіндері болады;
2. Екі бидің әділ билікке таласып айтқан талас сөздері;
3. Арбасып, ырғасып жұмбақ-пен, тұспалмен айтысатын талас билік;
4. Дау мен билік тұсында не жамандап не мақтап айтатын сөздер.
- Р. Сыздықова Түрлерін 4-ке бөлген:
1. әлеуметтік саяси мазмұнды шешендік сөз;
2. әлеуметтік тұрмыстық мазмұндық шешендік сөз;
3. білім, ғылымдық мазмұнды шешендік сөз;
4. сотта қолданатын шешендік сөз.
- Б. Адамбаев Шешендік сөздерді мазмұндық түрлеріне қарай топтайды. Шешендік сөздерді: шешендік арнау, толғау, дау деп бөледі.
- С. Негимов Шешен сөздің негізгі жанрлық түрлеріне 1) лекция, 2) баяндама, 3) жарыс сөз жатады.

Қазақтың ұлы перзенті Ш.Уәлиханов: “Билердің беделі Европадағы ақындар, ғалымдар мен адвокаттар сияқты өздерінің жеке бастарының қасиеттеріне байланысты болған” [1, 77 б.], – деген тұжырым айтады.

Ал, жалпы шешендік-тапқырлық сөздер осы заманға әбден іріктеліп, сұрыпталып жеткен. Жаңа дәуірге сай жаңа мазмұн тауып, жаңғырып отырған.

“Бізге жеткен шешендік сөздердің ішінде белгілі адамдардың атынан айтылғандары көп. Бұл айтушылар қоғамдық дамудың әр түрлі сатысында өмір сүрген, әр топтан шыққан адамдар”[4, 57 б.]. Қазақ тарихында шешендік сөздерді – билер, ақындар, батырлар айтқан. Шәкәрім Құдайбердіұлы “Би һәм билік туралы” деген еңбегінде: “Ақыры қазақтың әр билігінің мақалы бар. Мысалы:

1. Би екеу болса, дау төртеу болады;
2. Дау құтырса биін табар, ит құтырса иесін қабар;
3. Куәлі істі куә табар, куәсіздерді күмән табар;
4. Айғақтың тазасы күмәнмен мойынға салар;
5. Бір дауда екі күмән жоқ, бір істе екі жаза жоқ, т.б.”

Ахмет Байтұрсынов болса: “Шешен сөздің зор мүшелері бесеу: а) бастамасы; ә) ұсынбасы; б) мазмұндамасы; в) қыз-дырмасы; г) қорытпасы” [2, 223 б.], – деген түйін жасайды шешендік сөздердің құрылымы хақында.

Жалпы шешендік өнер аясында пайда болған шешендік сөздердің құлақ кесті үлгісі ретінде қандай жәдігерлер қарастырылуы, аталуы тиіс деген көкейдегі ойдың пердесін сыпырған, бұл төңіректегі теориялық ой-толғақтың негізі шиырлауы керектігін Әуезовтен кейін тағы да атап көрсетіп, әдебиет тарихының тұтас бір дәуірін арнаған еңбек С.Сейфуллиннің 1932 жылғы “Қазақ әдебиеті” кітабы болды.

Осы кітабында “Билердің сөздері” деген тарау енгізіп, шешендік сөздер мен мақал-мәтелдердің ара қатынасына көңіл аударған. С.Сейфуллин шешендік сөздерге қатысты бір түйт-кілді дәл айтып берген: “Пәлен бидің сөзі екен деген сөздің көбін осы бидің өз жанынан шығарған сөзі деп бекіте айту қиын. Өйткені бір бидің сөзін екінші би жатқа алып өзінікі қылып айта берген. Осы күні бір рудан “пәлен би айтқан екен” деген сөздерді тексеріп келсең, ол биден талай жыл бұрын басқа бір би айтқан сөз болып шығады” [3, 183 б.] – деген екен.

С.Сейфуллиннің еңбектегі ой-зердесі М.Әуезовтің ой-пікірлерімен астасып, шешендік сөздердің негізі ретінде дау-дамайда, талас-тартыста туған билер сөзі алынуы керектігін зерделеген ой-әлемі жанрға “билер сөздері” деген термин-атау ұсынғандығынан аңғарылады. Сондай-ақ, С.Сейфуллиннің ғалым ретіндегі ой-тұжырым-

дарының құндылығының тағы бір қыры мынада: автордың қазақ билерінің болмысының халық өмірінің сан-алуан қырларымен байланыстылығын, билердің көп қырлы функциясын айта алғандығында[2, 62 б.].

Қорыта айтқанда, шешендік сөздер – қазақтың сан ғасырлық өмірінің бақытты болашақ үшін еңбекші бұқараның қанаушы тапқа қарсы жүргізілген күресінің айнасы. Осы көркем өнер түрін көптеген ғалымдар жан-жақты зерттеген. Жалпы қазақ шешендігін зерттеген қай ғалым болмасын қазақ шешендіктану ғылымына айрықша өз үлестерін қосты.

Шешендік өнердің ұлттық рухты адам бойына сіңіре отырып, ана тілін //меңгеріп, елін, жерін, халқын сүйуге тәрбиелейтінін, жас ұрпақты адалдық, әділдік, шыншылдық, қайырымдылық сияқты асыл қасиеттерге баулитынын қазақ ғалымдары өз зерттеулерінде көрсетіп, бұл өнерді үйренуге кеңес береді.

Жалпы, қай еңбек болмасын шешендік өнердің ғылым ретінде қалыптасуына, дамуына септігін тигізген. Осы салада еңбек етіп, өмірінің сан жылдарын осы өнер түріне арнаған ғалымдардың арқасында қазіргі таңда шешендік өнер өміріміздің баға жетпес бір бөлігіне айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Адамбетов Б. Шешендік сөздер. – Алматы: Жазушы, 1967. – 140 б.
2. Қосымова Г. Шешендік өнердің негіздері. – Алматы: Ақнұр, 2019. – 256 б.
3. Бұлдыбай А.С. Шешендік өнер. — Алматы, 2003.
4. Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 208 б.

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАННЫҢ «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ ЕУРОПА СОҒЫСТАРЫНА КӨЗҚАРАСЫ

Д.Б. Маданиев

*Әлкей Марғұлан атындағы ППУ
«Тарих» білім беру бағдарламасының 2-ші студенті*

А.Т. Макишева

*Әлкей Марғұлан атындағы ППУ
ГҒЖМ-ның сарапшы - оқытушысы*

Аңдатпа: Әлихан Бөкейхан ұлы қазақ саясаткері және публицисті «Қазақ» газетінде сан-түрлі тақырыптарды көтерген болатын олардың бірі Еуропадағы соғыстар тақырыбы болды. Бұл мақалада көтерілген тақырыпқа байланысты газет мақалаларына талдау жасалады.

Аннотация: Великий казахский политик и публицист Алихан Бөкейхан поднял в газете «Қазақ» различные темы, одной из которых стала тема войн в Европе. В этой статье сделан анализ газетных статей связанные с поднятой темой.

Annotation: The great Kazakh politician and publicist Alikhan Bokeikhan raised various topics in the newspaper «Kazakh», one of which was the topic of wars in Europe. In this article, I will analyze newspaper articles related to the topic raised.

Түйінді сөздер: Еуропа, мақала, Балкан, Англия, саяси.

Ключевые слова: Европа, статья, Балкан, Англия, политический.

Key words: Europe, article, Balkans, England, political.

1913-1918 жылдар аралығында Еуропаны адамзат тарихындағы ірі әрі маңызды соғыстар орын алды. Олар: Балкан соғысы және Бірінші дүниежүзілік соғыс болып табылады. Бұл кезең әлемнің түкпір-түкпірінен келген мемлекеттер саяси мақсаттарымен, экономикалық мүдделермен және ұлттық амбициялармен себептелген қанды қақтығыстарға түскен терең дүрбелең кезеңіне айналды. Осы оқиғаларды ескере отырып, көптеген ойшылдар мен саясаткерлер сол кездегі Еуропадағы соғыстардың себептері мен салдары туралы өз пікірлерін білдірді, оның бірі Әлихан Бөкейханов еді. Бұл мақалада мен ХХ ғасырдың қазақ саясатының көшбасшысы Әлихан Бөкейханның әлем саясатына көзқарасын зертеу мақсаты қойылды. Нақтылай айтқанда біз Әлихан Бөкейханның «Балкан соғысына», «Бірінші дүниежүзілік соғысқа» байланысты сөздерін зерттей отыра оның көзқарасына талдау жасаймыз. Бұл мақала ішінде Әлихан Бөкейханов шығармаларын, Виктор Козодойдың және Әлихан Бөкейхановтың 150 жылдығына орай шыққан еңбектер жинағы қарастырлатын болады.

Әлихан Бөкейхан қазақ даласының қайраткері. «Қазақ» газетінің негізін салушылардың бірі, "Степной край" және "Қазақ" сияқты

газеттеріне "Қыр баласы" атымен мақалалар шығарған, Алаш партиясының жетекшісі, Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы, публицист, ғалым, аудармашы [1. 56-57 б].

1912-1913 жылдар арасына созылған бірінші және екінші Балкан соғыстары Әлихан Бөкейхан жұмыстарында «Керек сөз» және «Балкан соғысы» сияқты екі мақала қалдырған болатын. Олардың ішінде ол Балкан соғысының себептері, саясаткер мүделері және адам мен ақша шығындары жайлы айтқан болатын [2. 460-478 б].

Керек көз мақаласында Әлихан Бөкейхан Балкан соғысының себептерін көтерген болатын. Оның айтуынша төрт дос (Болгар, Серб, Қаратау һәм Грек) Түркілерден Македония мен Албанияның автономиясын сұраған болатын, егер бермеген жағдайда оларға соғыс ашамыз деп жариялаған болатын. Түркілер Балкан мемлекеттеріне еш жауап бермегендіктен Балкан мемлекеттері соғыс ашқан болатын. Соғыс соңында Түріктер жеңіліп Еуропадағы жерлерін Балкандарға беруге тиіс болған. Төрт достың қолына түскен жер олардың бастарын айналдырып достықтың шын бағасын көрсетті. Олар бір бірімен таласқа түсіп Румыния патшасын да қосқан болатын. Ал мақаланың «Керек сөз» деп аталуының себебі Болгар министірі Петку Тодоровтың орыс патшалығына көз жасын төгіп жазған хаты еді. Ал мақала соңында Болгар, Серб, Қаратау және Грек достығын ит достығына теңеп, жалпы іс-әрекеттеріне иттік деген мінездеме берген. (Қыр баласы. «Қазақ», 1913 ж., № 23. Орынбор қаласы.)

Балкан соғысына қатысты «Балкан соғысы» атты мақаласында Ә.Бөкейхан Балкан соғыстарының статистикасын санаған болатын. Оның ішіне: қатысқан адам саны, ақша шығыны, берілген және олжаланған жерлер. Статистикаға қоса Ә.Бөкейхан мақалада Румынияның адалсыздығына һәм Еуропаның «мәдениеті шешу тәсіліне» наразылық көрсетті. [3. 200-201 б].

Әлихан Бөкейханның Балкан соғысына қатысты мақалаларын қарастыра отырып оның түркі ойына, адалдық мәселесіне, саяси қастандық пен жалбарынуға көзқарасын көруге болады. Әлихан Бөкейхан бірінші абзацтан бастап өзінің Түркілерге деген жанашырлықты көрсетеді, ол басынын бастап соңына дейін оларды жақтап бауыр сынды көрген болатын, ал олардың жауларын адалсыз деп атап, итпен теңеген болатын. Болгарлардың Румыния мен Орыс патшалығына жалбарынуын сәл күлкіге теңеп айыптаған еді.

1914-1918 жылдарға созылып, күллі Еуропаны «хаос» күйіне енгізген «Бірінші дүниежүзілік соғыс» Әлихан Бөкейхан публицистикасында орын тапты. Әлихан Бөкейхан бірінші дүниежүзілік соғыс жайлы: «Тағы соғыс», «Англия еуропа соғысына неге кіріскен?»),

«Алты ай соғыс», «Неміс аштығы», «Соғыс көлеңкесі» сияқты мақалалар жазған болатын. [4. 34-296 б].

«Тағы соғыс» мақаласында (Қыр баласы. «Қазақ», 1914 ж., № 71. Самар қаласы.) Әлихан Бөкейхан қазақ халқын саяси оянуын сұраудан бастаған болатын. Кейін Еуропада басталған соғыстың себебіне көшіп өзінің наразылығын айтқан болатын. Оған басты себеп Еуропадағы патшалардың екіжүзділігі, «Еуропа патшалықтары, христианбыз, түзуміз деген құр аты болмаса, ғұмыр жүзінде бір-біріне қасқыр» ой соңында әр Еуропаның қуатты мемлекеттің мұраты – соғыс деген тұжырым айтқан болатын. Соғыстың аяғын ойлай отыра ол әр ірі мемлекеттердің мансаптарын айтып шығып өз қауіптерін айта шықты. Соғысқа қарсылық көрсеткен «социал-демократтар» жайлы да бірнеше сөз айтып кеткен болаты. Олардың қай жерлерде орналасқанын және соғыс басталған кезде, олар ереуілге шығамыз деген шешімі туралы да сөз қозғайды. Мақала соңында ол саяси тұрғыдан ойлап Еуропа мен Азия жерлерінің тыныштық көрмейтінін айтқан еді. Бұл мақалада тек Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуы айтылып қана қоймай, Ә. Бөкейханның саяси ойларын, Еуропаға деген наразылық пен желкенішпен қарауы көрінеді һәм басында қазақ халқына айтып кеткен сөзі, сол кезде халықтың ойлауына қандай да бір саяси түрткі беруі мүмкін еді. [4 .34-35 б].

1914 жылы «Қазақ» газетінің №79 санында жариялаған «Англия Еуропа соғысына неге кіріскен?» атты мақаласында Әлихан Бөкейхан Англияның соғысқа ену себебі мен оның Германиямен күшін салыстырған болатын мысалы су кемелерінің саны Англияның ірі кеме саны 2 есе өсті ал жеңіл кеме саны 4 есе өсті деп айтылады. Германия жайлы да айтылған болатын. Оның Белгия жеріндегі қорлығы туралы жалпы қатігездігі жайлы да жазылған болатын. Бұл мақалада Ә. Бөкейхан Англияның қатысуы жайлы саяси интервью не жалпы шолу ретінде ақпарат берген болатын [4. 46-47 б].

«Балкан майданында» атты мақаласында (Қыр баласы. «Қазақ», 1914 ж., № 88. Орынбор қаласы.) соғыстың негізгі майданында өтіп жатқан жайттарды ғана емес Балкан майданын жалпы соғыстың негізгі майданы ретінде санап сол жерде жанған жақ соғыста көшбасшы болады деп сенген болатын. Ол Сербияның қиын күйі жайлы жазып оған көмек керек екенін жазып кетті. Бұл мақалада Әлихан Бөкейхан өзінің болжауын жасап, өз саяси ойларын тұжырымдады [4. 77 б].

Қыр баласы деген атпен 1915 жылы Орынбор қаласында шыққан «Алты ай соғыс» мақаласы Әлихан Бөкейхан патшалық «Речь» газетасында шыққан мақалаға рецензия ретінде болды деп айтуға болады. Ол мақалада көбіне соғыста болған статистикалық ақпараттар

айтылады: қанша солдат қайтыс болды, қанша адам қалды, қандай мемлекеттер кірді және т.с.с. (Қыр баласы. № 102, 1915 жыл. Орынбор қаласы). [4. 133 б].

«Қазақ» газетінің бетінде жарық көрген «Неміс аштығы» мақаласында Әлихан Бөкейхан Алты ай соғыстан кейінгі Германия халінің күрт нашарлап олардың, азық-түлік кризисі майданға ғана емес мемлекет ішіндегі халықтарға да тікелей әсер ете бастады. Бұл мақалада Ә. Бөкейхан өзінің Англияға және жалпы Антантаға деген қолдауын көруге болады. (Қыр баласы. «Қазақ», 1915 ж., № 104. Орынбор қаласы). [4. 141 б].

Ресейлік ғалым В.И.Козодойдың айтуы бойынша Әлихан Бөкейханның соғыс кезіндегі негізгі саяси талабы: қазақ азаматтарын соғысқа тек окоп қазуға ғана емес, қару беріп соғысуға рұқсат алу болған еді деген тұжырымға келген болатын. [5. 133 б].

Бірінші дүниежүзілік соғыс Әлихан Бөкейхан мақалаларында әртүрлі эмоциялар туғызады, кей мақалаларда Еуропаның екіжүзділігі мен лас саясаты көзге түссе, кей мақалаларда соғыс барысында қайтыс болған солдаттар саны мен мемлекеттерде қарапайым азық-түліктің жоқтығы аяныш сезімін туғызады. Осы факторларға қарамастан Әлихан Бөкейхан әр мақаласында өзіндік идеяны бастан аяғына дейін жеткізіп отырған болатын, бәрі-бір қазақ халқына айтқан ақылы болсын, соғыстың қиыншылығы болсын, саясаткерлердің екіжүзділігі болсын Әлихан Бөкейхан барды бар, жоқты жоқ деп айтқан болатын.

Әдебиеттер тізімі:

1. Краткая энциклопедия истории Алаш и Алаш орда. Жанбосинова А.С. - автор и составитель . – УстьКаменогорск: Издательство, 2013. – 204 с.
2. Бөкейхан Ә. Шығармалары – Сочинения. VIII т./ Әлихан Бөкейхан. – Толықт. үшінші бас. – Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2018. – Қазақша, орысша.
3. Шығармалар / Бөкейханов Ә. – Алматы, 1994.– 384 бет
4. Бөкейхан Ә. Шығармалары – Сочинения. IX т./ Әлихан Бөкейхан. – Толықт. үшінші бас. – Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2018. – Қазақша, орысша.
5. Алихан Бөкейханов: человек эпоха. / В.И. Козодой. –Новосибирск, 2021. – 312 С.

«ТАРИХИ КАРТА – ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚҰРАЛ»

З.С. Маженова

*магистрант, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар Педагогикалық
Университеті, Павлодар қ.*

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., профессор Каримова А.Е.

Аңдатпа. Мақалада тарихи карталарды қолданудың маңыздылығы ашылады, сонымен қатар галамтор ресурстары арқылы тарихи карталарды пайдаланудың әртүрлі тәсілдері қарастырылады.

Аннотация. В статье раскрывается важность использования исторических карт, а также рассматриваются различные способы использования исторических карт с помощью интернет-ресурсов.

Annotation. The article reveals the importance of using historical maps, as well as discusses various ways to use historical maps using Internet resources.

Түйінді сөздер. Тарихи карта, инновация, динамика, ГАЖ, технология, картография.

Ключевые слова. Историческая карта, инновации, динамика, ГИС, технологии, картография.

Keywords. Historical map, innovation, dynamics, GIS, technology, cartography.

***Уақыты өтіп кеткеніне қарамастан,
кез келген оқиғалар қазіргі жағдайдың
қажеттілігіне бағытталып, фактілерді
түсінуге көмектеседі.
Бенедетто Кроче [1, 172 б.]***

Тарих – өте күрделі, айналасы шытырман құпияларға толы ғылым. Ол өткен шақта бастан кешкен, алдыңғы заманда қалған жайттарды жаңғыртады, сонысымен аталған пәннің қиындығы ашылады [2, 63 б.]. Жаңғыртылған оқиғалар тікелей ойлау арқылы жазылып, тарихи дереккөздер, суреттер мен бейнематериалдар негізінде пайда болады, алайда ең ұтымды құралдардың бірі тарихи карталар болып қала бермек.

Тарихтың маңызды категорияларының бірі – оқиға мен факт екендігі белгілі. Оқиға бұл – тарихта белгілі бір орын алған, тарихшының зерттелу тақырыбына байланысты іліккен құбылыс, ал факт болса, белгілі бір оқиғаны ХІХ-ХХ ғасырлардан бастап растау принципі ретінде қарыстырылып келеді. Осы категорияларды реалистік, әрі конструктивтік интерпритацияларын бізге шынайылығымен белгілі тарихи карталар бере алады [1, 36-37 б].

Тарихи карталар жалпы қандай жұмыс атқарады? Тарихи карталар уақытты, өткен шақтан жинақталған тәжірибе мен жасалған

еңбекті бейнелейді. Солтүстік Каролина мемлекеттік университетінің профессоры және картографы Дэвид Вуд «The Power of Maps» еңбегінде картаның тиімділігі оның осы өткенді бүгінге жеткізетін селективтілігінің салдары болып табылатынын белгілеген [3, 2 б.].

Карта жасалу тарихы тым тереңде жатыр, ең алғашқы мемлекеттер тарихы басталады картадан демекші, алғашқы карталар Месопотамия саз тақтайшасында, Ежелгі Мысыр, Қытай мен Үндістан сияқты ежелгі өркениеттерде пайда болған. Тарихи карталар бастарынан келесі кезеңдерді өткерген болатын:

- Ежелгі тарихи карталар кезеңі (Мысыр, Шумер, Аккад, т.б.);
- Ортағасырлық картография кезеңі (Әл-Идрисидің «Tabula Rogeriana» сол кездің шынайы түрде жасалған карталардың бірі);
- Қайта өрлеу және Ұлы географиялық ашылулар кезеңі (Жерар Меркатор, Мартин Вальсемюллер, Абрахам Ортелиус және т.б. картографтардың еңбектері);
- Картографияның модернизациясы және ағартушылық кезеңі (Британияның «Ordnance Survey» мен Францияның «Carte de Cassini» дамуы);
- Заманауи картография мен технологиялар кезеңі (географиялық GIS).

Әлемдегі картографияның даму тарихы мыңжылдықтарды қамтиды, адамзаттың технологиялық, сондай-ақ мәдени прогресінің көрінісі болып табылады [4]. Алайда, қаншалықты карталардың ежелгі заманнан қазіргі заманға дейінгі даму жолы тарихи тұрғыда ілгерілегенімен, оқу орындарында карталардың берілу түрі еш өзгермеген. Жаратылыстану бағытындағы пәндер қатарында географиялық карталардың берілу түрі айтарлықтай өзгерістер жасаған, дегенмен гуманитарлық бағыттағы тарихи карталарда өзгерістер байқалмайды. Бұл оқу жүйесінде үлкен мәселе туындатады. Аталған қиындықты шешу үшін, тарих сабақтарында картографиялық көрнекіліктерді инновациялық түрде пайдалану тиімді келеді.

Қазіргі таңда көптеген тарихшыларға статикалық кескіндер арқылы тарихи процестердің белгілі бір динамикасын беретін карталар таныс болса, тарихи зерттеудің сипатына едәуір сәйкес келетін инновациялық, динамикалық карталар әлдеқайда перспективасы бірсыпыра жоғары. Заманауи геоақпараттық технологиялар негізінде жасалынған тарихи карталар, қазірде құнды заттардың бірі. Динамикалық карталарды жасау бұдан 20 жыл бұрын ағылшын тарихнамасында көрініс тапқан, бірақ аяғына дейін дамытылып жеткізілмеген. Ресей Федерациясының тарих ғылымдарының докторы Фролов Алексей Анатольевич «Динамическая карта как основа

исторической карты в среде ГИС» атты мақаласында динамикалық карталарға байланысты бірсыпыра зерттеулер жүргізген, ұлттық геоақпараттық тарихи ГАЖ құруға ықпал еткен [5].

Жоғары технологиялы тарихи картографиялық ресурстармен таныса келе, атақты карта жинаушы, сонымен қатар Картография Ассоциациясының президенті Дэвид Рамзидің еңбегі көзге түседі. Ол жасаған «David Rumsey's Online Map Collection» бағдарламасы, көптеген тарихи карталармен онлайн түрде танысуға жағдай жасайды, тарихи динамиканы 3D материал ретінде көрсетеді (сурет 1)[6]. Ғалымның айтуынша, аталған бағдарлама тарихи карталар мен олардың қоғамдағы орны үшін жақсы белгі болмақ [7].

Коллекция уақыт өте келе мәдениеті мен популяциясындағы өзгерістерімен елдің тарихын бейнелейтін американдық картографиямен ерекшеленеді. Карталарды мұқият зерттеу көбінесе қалалардың өсуі мен құлдырауын, пайдалы қазбаларды қазуды, теміржолдардың дамуын және еуропалық қоныстанушылардың Батысты игеруін көрсетеді [6].

Тағы да бір жақсы бағдарламалардың бірі «World Population History» [8]. Бағдарламада жыл сайын әлемде болған өзгерістерді бақылауға мүмкіндік бар, бұл әлеуметтік тарих зерттеушілеріне таптырмас мүмкіндік. Мысалы, I дүниежүзілік соғысында қырылған адамдар саны мен II дүниежүзілік соғысында болған адамдар шығынын бақылау тәжірибесін береді (сурет 2).

Қазіргі заманда білім беру трендтерімен үйлесіп, жаңалық шығару әлемдік мақсатқа айналууда. Сол үшін тез әрі, тиімді карталар жасау, бағдарламаларды пайдалану тиімді бола түсуде [5]. «Mapnu» – жылдам тарихи карта бағдарламасы, жетістікке жетудің жолы болып табылады (сурет 3).

Қорытындылай келе, білім беруді дамытудың қарқынды жолымен біздің жолымыз оңай шаруа емес және ғылыми ойлауға негізделген түбегейлі жаңа білім беру технологияларын орнатуды талап етеді. Зерттеу қызметінің барлық құралдарын меңгеру қазіргі білім мен тәрбиенің маңызды міндеті болып табылады. Осы тұста тарихи карталармен жұмыс жасау, зерттеу жүйесін ілгерілетеді, болашақ ұрпақтың санасын ашады. Бұл инновациялық оқытудың дамығандығының белгісі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Репина Л. П., Зверева В. В., Парамонова М. Ю. Тарихи білім тарихы. Академиялық бакалавриатқа арналған оқулық, - 4 - басылым. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры», 2020. - 236 б.

- 2 Күзембайұлы А., Әбіл Е. Тарих теориясы және методологиясы. Оқу құралы. – Қостанай: «Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты», 2014. - 220 б.
- 3 Denis W., John F. The power of maps. Mappings. – New York: «The Guilford Publications», 1992. - 248 p. [ағылшын тілінде].
- 4 История развития картографии в мире. Марпу. [Электронный ресурс]. – URL: <http://surl.li/tikxb> [дата публикации 12.05.2023].
- 5 Фролов А. А. Динамическая карта как основа исторической карты в среде ГИС. Историческая информатика, [Электронный ресурс]. – URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=23355 [дата публикации 20.07.2017]
- 6 Rumsey D. Map Collection. Cartography associates powered. By Luna imaging [electronic resource].– URL: [David Rumsey Historical Map Collection | The Collection](http://www.davidrumsey.com/rumsey.pdf) [ағылшын тілінде].
- 7 Sweetkind J. David Rumsey’s Online Map Collection. State of the Art. Eugene, OR, USA: Aster Publishing Corporation, Mercator's World Magazine [electronic resource].– URL: <https://www.davidrumsey.com/rumsey.pdf> [date of publication 01/09/2000] [ағылшын тілінде].
- 8 World Population history. Population Education. Washington, USA [Электрондық ресурс]. – URL: <https://worldpopulationhistory.org/map/2000/mercator/1/0/25/#> [2024] [ағылшын тілінде].

“И.БАЙЗАҚОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ-ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ОҚЫТУ ЖОЛДАРЫ”

Құттыбаева А.Қ.

Аңдатпа. И.Байзақов ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетіне қатар үлес қосқан суырыпсалма ақын. Қазақ поэзиясына өзінің өшпес орнын салып кеткен дарынды ақын. Мақалада И.Байзақовтың шығармаларын жанрлық жағынан жіктеп ғана қоймай лирикалық, эпикалық шығармаларын оқытудың жолдары қозғалды. Мектеп бағдарламасына енген “Құралай сұлу” поэмасына бөлінген сағат пен оқу мақсаттары да қозғалды.

Аннотация. И. Байзақов-поэт-драматург, внесший вклад в устную и письменную литературу. Талантливый поэт, вложивший свое бессмертное место в казахскую поэзию. В статье были затронуты пути не только жанровой классификации произведений И. Байзакова, но и обучения лирическим, эпическим произведениям. Были затронуты часы и учебные цели, выделенные на стихотворение “Куралай Сулу”, вошедшее в школьную программу.

Abstract. I. Baizakov is a poet and playwright who has contributed to oral and written literature. A talented poet who invested his immortal place in Kazakh poetry. The article touched upon the ways not only of genre classification of I. Baizakov's works, but also of teaching lyrical, epic works. The hours and educational goals allocated to the poem “Kuralai Sulu”, which was included in the school curriculum, were touched upon.

Түйінді сөздер: поэзия, жанр, тақырып, идея, оқыту, әдіс, технология
Ключевые слова: поэзия, жанр, тема, идея, обучение, метод, технология
Keywords: poetry, genre, theme, idea, teaching, method, technology

И.Байзақов ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ара қатынасын байланыстырып отырған сөз зергері. Қай тақырыпты алса да, өмір шындығын, патриотизм мен гуманизм идеясын жыр ете отырып, өз шығармасының алтын арқауы еткен. [1, 11]

И.Байзақов суырып салма ақын, поэзияға зор үлесін қосқан талант иесі. “Оқушылардың поэзияны танып-білу әрекеті үш компоненттен тұрады; поэзиялық шығармадағы жаңа білімді меңгерту, поэзиялық жанрды оқу мақсатында ойлау іс-әрекетінің әдістерін меңгерту, поэзиялық көркем туындыны оқу дағдыларына шеберлегін ұштау (қалыптастыру)”.

Поэзиялық шығармаларды оқытудың өзіндік ерекшеліктері бар. Олар: оқыту, оқу-қабылдау, ұлттық тәлім-тәрбие, халықтық педагогика, методологиялық негіздер, зерттеу әдістер. “Оқыту әдісі – мұғалімнің еңбегі мен оқыту жүйесі, көркем поэзия арқылы тәрбиелеу, педагогикалық әс-әрекеттердің бірлігі”. Оқыту әдісіндегі негізгі ұғымдар: мұғалім профессиограммасы, педагогикалық этика, қабілет, әдіс шеберлігі, оның практикамен байланысы. Оқу-қабылдау әдісі сатымалы даму ұстанымы арқылы жүзеге асады. Онда: эмоция, өзін-өзі поэзияға бейімдеу, зейін, іс-әрекет. Көркем поэзия заңдылықтары, ұстанымдары, комплекстік сипаты, көркем поэзия арқылы өзін-өзі тәрбиелеу. Поэзиялық шығармалардағы ұлттық өнегелі сөздердің мәнін ашу, негізін ұғыну, бойына сіңіру. Поэзияда бейнеленген ұлттық қасиеті практикада пайдалана білу, көру, сезіну, ұю, қастерлеу – халықтық педагогика. Методологиялық негіздер – қазақ әдебиетінде қолданылатын әдістер құрамы. Зерттеу әдістері – оқу үрдісінде оқушының қабылдау, есте сақтау, ой-қиялын дамытып отыру негізі. Қиялдың физиологиялық механизмі өте күрделі. Поэзияны оқып, сезініп тануда ерекше орны бар. Поэзиядағы бейне, дүние, құбылыс туралы елестері мен білімдерінің жиынтығынан тұрады. Олардың байланыстар жүйесі құбылмалы. Оқиға дамыған сайын өзгеріп, күрделеніп отырады.

Жаңа бейненің қалыптасуын қамтамасыз ететін физиологиялық механизм поэзияда бұрын қалыптасқан уақытша бейнелердің жаңа үйлесімінің құрылуы. [2, 108б.]

Ақынның шығармаларын оқыту үшін нақты жанрлық ерекшеліктеріне қарай жіктеп алған жөн. “Әдебиет сабақтарында әрбір шығарма өзінің жанрлық өзгешеліктеріне сай талдануы тиіс. Лирика-

лық, драмалық және эпостық шығармалардың бәрін бір ізбен талдауға болмайды”.

Лирикалық шығармаларын оқыту. Лирикалық өлеңдер әр сыныпта жас ерекшелігін ескеру ұстанымына сай беріледі. Ана тілінде де, әдебиетте де лирикалық өлеңдер тақырыптарға сай орналыстырылады. Мұндағы мақсат – белгілі бір тақырып бойынша жыл мезгіліне сәйкес неше түрлі оқиғаларды суреттейтін бірнеше материалдарды оқыту арқылы жан-жақты ұғым, кең мағлұмат беру. [2, 136б.]

Лириканың эстетикалық-эмоциялық құдіреті – тіршіліктегі сан алуан құбылысты, адамның жан дүниесін ой-сезімін түйіндеп бере алуында. Лириканы оқыту лириканың тақырыбына негізделеді. Олар: саяси-әлеуметтік лирика; табиғат лирикасы; ода; элегия; сатиралық лирика.

Лириканы оқытудың әдістемелік жүйесі оқытылатын өлеңдердің тақырыптық-идеялық мәні, мазмұны, жазушының тілі, стильдік сипаты, өлеңнің эстетикалық көркемдік қуатына байланысты жүйеленеді. [2, 138б.]

Бір лириканы оқыту, екінші өлеңді оқытудан бөлек. Әр лирикаға ерекше қарап, құрылымын зерттеп, әдіс жүйесін таңдайды. Әдісті таңдағанда оқушылардың зейіні ескеріледі. “Зейін – сабақтың тиімділігі мен саласын арттыру жолындағы психологиялық категория”.

Лириканың мазмұндық түрі әр түрлі. Олар: әр лирикадағы азаматтық үн; әлеуметтік мазмұн; табиғат суреті; адамның көңіл-күйі; адамның қуаныш, қайғысы; ақынның толғанысы; өлеңнің жанрлық сипаты(пейзаж, пафос, сықақ, сезім тебіренісі) т.б.

Өлеңдермен жұмыс оның мазмұны мен құрылымына (жеке элементтеріне) байланысты. “Лириканың мазмұны сөзге негізделеді. Лирикадағы ой биіктігі, сұлу сезімділігі тіліне қарай бағаланады”. “**Лириканы дәстүрлі оқытуда:** кіріспе сөз, мәнерлеп оқу, мәтінмен жұмыс, сұрақтар мен тапсырмалармен жұмыс, өзіндік жұмыс әрекеті іске асырылады”.

Оқудың барлық түрлері лирикалық шығармаларда пайдаланылады. Оқудың түрлері: дауыстай оқу, іштей оқу. Әрбір лирика түрліше ой, сезім серпілісімен оқуды талап етеді. Өлеңнің мәтіндегі ой құрылысы, бейнелі сөздері, ақынның тілі – оқушының әрлендіре оқуына, интонациясына қарай нәрленеді. [4, 137б.]

Мәнерлеп оқу – мәтінді талдау жұмысының бір түрі. Өлеңді жатқа айту – оқушының есте сақтау қабілетін дамытып, көркемдік мәнін ашады. Көркемдік мәні – мәтінді түсініп оқудан басталады. [1, 137б.]

Эвристикалық әдісі (сұрақ-жауап) арқылы мәтінді талдау, өлеңнің құрылысын, тақырыбын, идеясын айқындау, жеке кейіпкерлер мен бейнелерді тіліне, айтылу-жазылу мәнеріне, стиліне байқаулар жасалады. Әдеби теориялық мәліметтерді ұғындыру. Оқушының өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру. Сөздік жұмысын жүргізу іс-әрекетін ұйымдастырады. [4, 138б.]

Лирикалық шығармалардың жұмыс жоспары:

1. Сабақ кіріспесі
2. Мәтінмен жұмыс: өлеңді үйде оқуы; мұғалімнің мәнерлеп оқуы; оқушылардың мәнерлеп оқуы; түсіндірмелі оқу
3. Эвристика әдісіне жаттықтыру
4. Әдеби-теориялық мәліметтер беру
5. Сұрақтар мен тапсырмалармен жұмыс
6. Оқушының өзіндік жұмысы
7. Өлеңді жаттау
8. Сабақты қорыту: бекіту, жинақтау, байқаулар жасау. [1, 138б.]

Саяси-әлеуметтік лирика. Лириканың бұл түрі – шәкірттерді ойлануға, оқиғалар салыстыра білуге, оқушыларды өмір сүруге үйретеді. Өлеңдегі философиялық даналықты, таптық көзқарасты саналы ажырата білуге, орындауға даяр ету үшін еңбек етіледі. [5, 138б.]

Оқыту жоспары: өлеңнің саяси-әлеуметтік көтерген проблемалары; ғылыми материалдармен жұмыс; ұнамды, ұнамсыз бейнелерге мінездеме; ақынның сатирасы туралы түсінік; өлеңнің идеялық-эстетикалық негізіне талдау (салыстырмалы талдау, өз пікірін қорғау); сабақтың түрін (дуэт-сабақ, пресс-конференция) таңдау. [4, 138б.]

Лирикалық шығарманы талдауда, негізінен алғанда, мына мәселелерге назар аударған жөн:

1. Шығарманың жанр ерекшелігі, оның өмірдегі суреттеу әдісі
2. Лириканың тақырыптары
3. Шығарма жазылған кездегі тарихи жағдай
4. Ақынның көзқарасы. Оның тақырыпты іріктеп алудағы мақсаты
5. Талданатын шығарманың тақырып идеясы
6. Лирикалық кейіпкер, оның идеямен байланысы
7. Ақынның творчествосындағы жаңашылдық
8. Лириканың композициясы
9. Шығарманың көркемдік ерекшелігі

10. Ақынның лирикаларының қоғамдық-саяси маңызы [2, 43б.]

Эпикалық шығармаларын оқыту.

Қазақ әдебиеті сабағының оқу бағдарламасында Иса Байзақовтың шығармашылық өмірбаянын және оның “Құралай сұлу” поэмасын оқуға 4 сағат бөлінген.

1. И. Байзақовтың “Құралай сұлу” поэмасының мазмұны мен сөз оралымына 1 сағатқа екі оқу мақсаты берілген. Олар: көркем мәтінді пайымдап, мәнерлеп (оқырман ұстанымын білдіре) оқу; сөз, сөз оралымдарының семантикалық мәнін түсіну, мәтіннің ішкі бірлігіндегі қызметін айқындау.
2. И. Байзақовтың “Құралай сұлу” поэмасының сюжеті мен композициясы тақырыбында 1 сағатқа бір оқу мақсаты берілген. Көркем шығармадағы образ композициясын құраушы элементтерді табу, образ сомдаушы бөліктерді жинақтау.
3. “Құралай сұлу” поэмасының жанрлық ерекшелігі тақырыбына 1 сағатқа екі оқу мақсаты берілген. Олар: шығарма үзіндісін өзге нысанмен салыстыру, салғастыру; көркем мәтіннен дәйектер келтіре отырып, шығарма желісі бойынша идеясын жазу.
4. “Құралай сұлу” поэмасында көтерілген мәселе тақырыбына 1 сағат бір оқу мақсаты берілген. Шығарманы басқа өнер түрлеріндегі мазмұндас туындылармен салыстырып, ұлттық және тарихи құндылығына баға беру.
5. Шығармашылық жұмысқа 2 сағатқа екі оқу мақсаттары берілген. Шығарманың көркемдік-идеялық құндылығын талдап, әдеби эссе, шығарма, сценарий, өлең, блог т.б. жазу.

Бағдарлама бойынша “Құралай сұлу” поэмасын оқу, сөз оралымдарын семантикалық мәнін түсінуге бір сағат берілген. Бастапқы сабақта тақырыбы, идеялық мазмұны әңгімеленеді. Бұл сабақ мынадай жоспар негізінде өткізіледі:

1. “Құралай сұлу” поэмасының жазылуы
2. Поэманың негізгі тақырыбы
3. Поэманың идеялық мазмұны
4. Поэмада суреттелетін оқиғалар
5. Қорытынды

Осы жоспар бойынша оқушыларға поэманың тақырыбы мен идеялық мазмұны жете түсіндіріледі.

Қазақ әдебиеті әдіснамасының ғылыми зерттеу жұмыстары мынандай үш түрлі зерттеу әрекеті бойынша танып біліп, жүзеге асады:

- Көркем поэзия мен көркем шығарманы таныту мақсатында оқыту әдістерінің жүйесін жасау;

- Көркем поэзия мен көркем шығармаларды талдау, салыстыру; оқыту әдістерінің бағытын айқындап, комплексін жасау;
- Эксперимент жасау арқылы тиянақты тәжірибе, теориялық тұжырымдар негізінде қорытынды ережелерін айқындау. [1, 6б.]

Осындай үш саладан тұратын зерттеу жұмыстары негізгі ғылыми нысананы танып білу мәселесінде іске асырылып, оқыту әдістеріне түп қазақ негіз болады.

Поэзиялық шығармалардың мәні мен мазмұны, сыры мен сипаты оқушы үшін қандай қымбат болса, шәкірт ойына қондыру, жүрегіне бойлату соншалықты қиын да күрделі үрдіс. [4, 110б.]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қ. Айтжанова. Қазақ әдебиетін оқытудың әдіснамасы. – Алматы: Ғылым, 2002. – 328б.
2. Қ. Мүсіркегенов. VIII-X кластарда көркем шығарманы талдау.
3. Мұғалім кітапханасы. Мектепте қазақ әдебиетін оқыту мәселелері. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1961. – 89б.
4. Ғ. Балтабай. Иса ақын және оның ұрпақтары. – Павлодар: ЭКО, 2008. – 410б.
5. Қ. Бітібаева. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 1997. – 290б.
6. З. Қабдолов. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 357б.

ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛАРЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ- ЭТИКАЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫ

Құттыбаева А.Қ.

Аңдатпа. Қазақтың ағартушы демократтары Шоқан Уәлиханов пен Ыбырай Алтынсариннің, Абай Құнанбаевтың мақсатқа сай ағартушылық қызметінің өзі Қазақстанның педагогикалық ойлауды дамыту тарихындағы жаңа бағытқа – жеке тұлғаны шынайы танып-білу әрекетіне, бәрінен бұрын, адамгершілік көзқарастар мен ұстанымдарға, адамгершілік құндылықтар мен мұраттарға серпін берді.

Аннотация. Целенаправленная просветительская деятельность казахских просветительских демократов Шокана Уалиханова и Ибрая Алтынсарина, Абая Кунанбаева дала толчок новому направлению в истории развития педагогического мышления Казахстана – попыткам подлинного познания личности, прежде всего, нравственным взглядам и позициям, нравственным ценностям и идеалам.

Annotation. The purposeful educational activities of the Kazakh educational democrats Shokan Ualikhanov and Ibray Altynsarin, Abai Kunanbayev gave impetus to a new direction in the history of the development of pedagogical thinking in Kazakhstan

– attempts at genuine knowledge of personality, primarily moral views and positions, moral values and ideals.

Түйінді сөздер: ағартушы, демократ, адамгершілік бағыты, тәрбие, педагогика, этика

Ключевые слова: просвещение, демократия, нравственная направленность, воспитание, педагогика, этика

Key words: educator, Democrat, moral orientation, education, pedagogy, ethics

Қазақтың демократ ағартушылары жайында аз айтылып, жеткіліксіз жазылмағаны белгілі. Бірақ дәл қазір, тәуелсіз Қазақстан Республикасының жаңа тарихы құрылып жатқан тұста, олардың шығармашылық мұрасына қатысты көзқарастарды түзету, бәрінен бұрын, олардың жас ұрпақтың жан-дүниесін қалыптастырудың жалпы-адамзаттық адамгершілік тұжырымдамасын жете ойластыру қажет, өйткені біздегі қиын өтпелі кезеңнің әлеуметтік-экономикалық және моральдық ауыртпалықтары жастардың адамгершілік бейнесіне өте қатты әсер етеді.

Шоқан Уәлиханов пен Ыбырай Алтынсариннің, Абай Құнанбаевтың мақсатқа сай ағартушылық қызметінің өзі Қазақстанның педагогикалық ойлауды дамыту тарихындағы жаңа бағытқа – жеке тұлғаны шынайы танып-білу әрекетіне, бәрінен бұрын, адамгершілік көзқарастар мен ұстанымдарға, адамгершілік құндылықтар мен мұраттарға серпін берді.

“Қазақ ағартушыларының түсіндіруінде адамгершілік мәселелері шынайы мазмұн ғана емес, сонымен қатар XV-XVII ғасырлардағы ақын-жыраулардың дерексіз “руханияттандыру” әрекеттеріне ұқсамайтын жауынгерлік сипаты бар, орныққан тәртіптер мен әділетсіздіктерді сынап-мінеуге қабілетті демократиялық бағыт та алған-ды”. Олардың XVIII-XIX ғасырлардағы қоғамды революциялық жолмен өзгертуге үндеген орыс материалистерінің озық адамгершілік ұстанымдарынан бөлек ерекшеліктері де баратын. Бұндай ұстаныммен бұрынғыдай бас шұлғып келісе алмаймыз, өйткені біз, қазақ ағартушылары сияқты, ешқандай қантөгіссіз, адамдардың өмірі мен тағдырларын құрбан етпестен, ағартушылықты, ғылым мен мәдениетті дамыту жолымен-ақ халықтың, жалпы, тұтас қоғамның адамгершілігін, рухани және материалдық мәдениетін қалыптастыруға тиіспіз деп санаймыз.

Қоғам, орта, жағдайлар – адамның адамгершілік санасы мен сезімін айқындайтын, міне – осылар. Ағартушылардың әділетті пайымдауынша, “адамды дәуір қалыптастырады”. [1, 11]

Оның үстіне, жеке адамды моральдық тұрғыда қайта бағалағанда, ағартушы демократтар тәрбиенің рөліне айрықша мән беріп, ерекше үміт артқан.

Бүгінгі күні қазақ ағартушыларының мұрасын терең зерттеудің іргелі бастаулары мен негіздері бар болғанмын, олардың этикалық ойларының педагогикалық қыры толық ашылмаған күйінде қалып отыр, ал бұл біз дайындап жатқан, зерттелетін тұжырымдамалық ережелердің мәнін, яғни қазақтың ағартушы демократтары: Шоқан Уәлиханов пен Ыбырай Алтынсариннің, Абай Құнанбаевтың этикалық көзқарастарының педагогикалық негіздерін құрайды.

Аталған тұжырымдамалық ережелерді дайындаудың мақсаты – қазіргі заман жағдайларында білім беруді адамгершілік негіздерге құрып, қазақ ағартушыларының адамгершілік-этикалық ұстанымдарының негізгі бағдарларының Қазақстанда жас ұрпақты адамгершілік рухында тәрбиелеу ісіндегі ролін айқындау үшін, оларды жіктеп, ажырату.

Осы мақсатты жүзеге асыруға байланысты, біз төмендегідей міндеттерді белгіледік:

1. Шоқан Уәлиханов пен Ыбырай Алтынсариннің, Абай Құнанбаевтың адамгершілік-этикалық ұстанымдарының басты бағдарларын сипаттау.
2. Қазақ ағартушыларының педагогикалық этикасының негізгі ережелерін жалпылама қорыту.
3. Қазақ ағартушыларының адамгершілік-этикалық ұстанымдарының тұжырымдамалық ережелерін Қазақстанның жас жеткіншектерін тәрбиелеудің қазіргі заманғы іс-тәжірибесінде пайдалану үшін, кейбір ұсыныстар әзірлеу. [1, 12]

Басты идея: ағартушы демократтар – Шоқан Уәлиханов пен Ыбырай Алтынсариннің, Абай Құнанбаевтың этикалық ой-пікірлерінің шығу тегін жалпыадамзаттық мораль ұстанымдарын дамытудың маңызды құрамдас бөлігі ретінде зерттеу, өткен замандардың моральдық құндылықтарын меңгеру – ол жеке тұлғаны адамгершілік тұрғысынан байытудың және республикамыздағы нарықтық қатынастар кезеңінде адамгершілік-этикалық тәрбиенің мазмұнын адамгершілік бағытында жақсарту деген сөз.

Әрбір ұлы ойшылдың шығармашылығы міндетті түрде өз заманы үшін ғана емес, барлық уақыттар үшін де өзекті адамгершілік мәселелерін қамтиды. Оның үстіне, ұлы тұлғаның шығармашылығында, қоғамдық қызметінде өтпелі емес, жалпыадамзаттық маңыздылығын сақтаған моральдық қасиеттері, адамгершілік ұстанымдары, адамгершілік мақсаты жарқын көрініс табады, өйткені олар өз халқының ең жақсы дәстүрлеріне, ертегідегі, қазіргі заманғы шетелдік, ресейлік және қазақстандық ойшылдардың озық этикалық ілімдеріне негізделеді.

Қазақстанда ХІХ ғасырдың екінші жартысында этикалық ойлау белгілі бір дәрежеде Қазақстанның Ресейге қосылуының қоғамдық-саяси үдерісінің әсерімен дами бастады, өйткені ол үдеріс қазақ даласының алдыңғы қатарлы адамдарының этика мәселелеріне, сол кезде қалыптасқан мораль нормаларына адамгершілік, демократиялық тұрғыдан қарауға ұмтылуына ықпал етті. Сын әділетсіздікке қарсы, қоғамдағы жалпыадамзаттық мораль нормаларын шонжарлардың аяққа таптауына қарсы бағытталды.

Шоқан Уәлихановтың адамгершілік мұраттары.

- Қазақ қоғамындағы қоғамдық және адамгершілік зұлымдыққа қарсы күрес жүргізу.
- Жергілікті ақсүйектер мен патша шенеуніктерінің алдамшы және “жабайы” моральін, өздерінің жеке мүдделеріне қол жеткізу үшін: “арнамыс”, “әділеттілік”, “борыш” және басқа да адамгершілік ұғымдарын пайдаланатынын айыпту.
- Даусыз мойынсұнып, азап шегуге дайын адамды Құдайдың құлына айналдыратын екі жүзді діни морльмен күресу.
- Патша билеген Ресейдің қазақ даласын әділетті сұлтан, шынайы білімді, өз халқына пайдасы тиетін қажетті адам басқарсын деген шартпен, өзінің “бұратана ұлдарына” теңқұқылық беруі мүмкіндігін көрсету.
- Қазақ халқының болашақта қоғамдық және адамгершілік тұрғыда дамуының “жалпыға бірдей маңызды” мәселелерін қарау.
- Отансүйгіш, шынайы білімді, “ақылды, ерік-жігері бар, адал, ізгілікті және жаны жайсаң”, жүздеген, мыңдаған адамға жақсылық жасай алатын жастардың танылатынына сенімділік.
- “Өздерін жақындарына пайда келтіруге арнаған жеке тұлғалардың пәрменді және жанашырлық қасиеттерін” қамтитын, “сезімдік тәжірибеге сүйенген өзімшілдік” идеясы [2, 404]

Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық идеясы.

Қазақстанда педагогика тарихы, сондай-ақ қазақ тілін оқыту мәселелері Ыбырай Алтынсарин есімімен байланысты. Ол мектептегі оқу үдерісінің ғылыми негізде құрылуын, халықтың жаппай білім алуын, халқымыздың мәдениетінің ілгері дамуын аңсады. [3, 127]

- Адамгершіліктің мәні, адам тіршілігі мен бақытының мағынасы, мінез-құлық пен қарым-қатынастардың адамгершілік уәждемелері жайында, ойлау, толғану – Ыбырай Алтынсариннің, бәрінен бұрын, педагогикалық болып табылатын этикасының негізге алынатын мәні, өйткені ол адамгершілігі өте жоғары жеке тұлға тәрбиесі туралы ойлардан тұрады.

- Ыбырай Алтынсарин өзінің мұғалімдік қызметіне өз халқына қалтқысыз ұлы адамгершілік тұрғысынан қызмет ету деп қарады: “Мен шамам жеткенше, өз жақындарыма пайдалы болу туралы түбегейлі сенімдерім мен іс-әрекеттерімнен танбаймын. Адамдардың қитұрқылықтарына қарсы тұрып, әділетсіз кінә-жалалардан торығып өліп кетпеуім үшін, Алла тағалам күш берсін”.
- Ы.Алтынсариннің педагогикалық этикасы – ол халықтың этикасы, өйткені халықтың өмірі мен тұрмысын, қайғысы мен қуанышын, отаншылдығын, дәстүрлері мен салт-ғұрыптарын бейнелейтін халық ауыз әдебиеті және шығармашылығы – оның өсиеттер мен кеңестер түрінде баяндалған этикалық көзқарастарының маңызды бастауы.
- “Бақыт” ұғымына мәселен, оны құрайтын көптеген құрамдас бөліктермен қатар, Ы.Алтынсарин: еңбекқорлық, қанағатшылдық, жақсылық жасауға ұмтылу деген негізгі үш түсінікті қосады.
- Орта – адамгершіліктің бастауы. Сондықтан оны ұлы ағартушы қоғамдық қатынастардың жиынтығы деп емес, басым азаматтық заңнама және тәрбие деп түсінген.
- Қазақ зиялыларының адамгершілік борышы – ол халықтың мұқтаждықтарын ойлау, қоғамдық игіліктерді, байлықты арттыру, отанның әлеуетін нығайту, оның экономикалық және мәдени дамуына көмектесу – міне, отаншыл азамат мағынасын құрайды.
- Отбасындағы және мектептегі тәрбиенің адамгершілік негіздері.
- Отанға ыстық сүйіспеншілік сезімнің, қазақ халқының рухани дамуын тежеген экономикалық артқақалушылықты қоса алғанда, исламды уағыздайтын молдаларға деген жеккөрінішке ұласуы.
- Отансүйгіштік пен адамгершілік – мәдениеті мен білімі жоғары адамға тән маңызды қасиеттер.

Абай Құнанбаевтың адамгершілік өсиеттері.

Шоқан Уәлиханов пен Ыбырай Алтынсариннің көзқарастары сияқты, Абайдың адамгершілік өсиеттері де ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген қазақтардың өнегелі өмірінің көрінісі іспетті, ал қарапайым еңбеккерге деген сүйіспеншілік ағартушының өзі дайындаған адамгершілік-этикалық идеяларының негізіне салынған азаматтық және адамгершілік ұстанымын айқындап берді. Ол идеялар төмендегідей:

- Өмір сүру барысында “Құдай белгілеген мораль” туралы діни ілімге қарсы адамгершілік ұстанымдары мен нормаларының қалыптасуы.
- Ағартусыз сенім де жоқ, игілік те жоқ. Білім болмаса, намаз бен ораза да, қажылық та ешқандай мақсатқа жеткізбейді.

- Өртүрлі әлеуметтік жағдайға – біреулердің бай, ал екіншілерінің кедей екеніне қарамастан, адамдар табиғатынан тең, яғни бұл әлемде дүниеге келу мен өсу, тоқтық пен аштық, қайғы мен өлім, адамның дене сымбаты және шыққан жері мен баруға тиіс жері – осының барлығы да бірдей.
- Бірақ тумысынан тең адамдар адамгершілік тұрғысынан бір-бірлеріне тең емес: біреулердің адамгершілігі таяз, ал екіншілері ізгілікті, ақылды, қарапайым.
- Орта, дәуір, азаматтық заңнама және адамдардың өмір сүру салты – адамгершіліктің жалпылама алғышарттарының бастауы.

Абай жеке адамның адамгершілік тұрғысынан қалыптасуы әлеуметтік ортаға тікелей тәуелді екенін мойындайды.

- “Адамды дәуір, қалыптастырады. Ал егер біреу азғын болып шықса, онда бұған замандастары да кінәлі”
- Бақыт моральға берілетін баға, өлшемі іспетті. Адамның бақытты болуға ұмтылуы – өмірдің мән-мағынасын айқындайтын фактор: ол білімде, еңбекте, ізгі істерде де халық үшін пайдалы.

Қазақ ағартушыларының педагогикалық этикасының маңызын олардың тәрбиеге беретін ерекше мағынасынан көруге болады.

Абай Құнанбаевтың жоғары этикалық мұраты “Адам бол!”, “Адам деген даңқым бар!” – деп жариялаған адамгершілік формуласында айқын байқалады.

Абайдың “Адам бол!” деген формуласының этикалық мағынасы адамның ақылы мен адамгершілігін, еңбекқорлығы мен білімділігін, достық және сүйіспеншілік сезімдерін қамтитын өміріндегі рөлі мен міндеттерінің жоғары бағалауынан шығады.

Қазақтың ағартушы демократтары Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев бүгінгі таңда – озық адамзат олардың жүз елу жыл толған мерейтойларын атап өткен кезде де, өзінің адамгершілікке негізделген шығармашылығының шынайы мазмұнымен ғана емес, сонымен қатар өздерінің жеке бастарының адамгершілікке ұстанымдармен де жастарды бұрынғыша адамгершілікке тәрбиелеп келе жатыр.

Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев ХІХ ғасырдың 60 жылдарында жария еткен, бір жағынан, оңбағандық, арамдық, жүгенсіздік, жігерсіздік, жалқаулық, ыза-кек сияқты теріс қылықтарды айыптайтын, екінші жағынан, еңбексүйгіштік, халық мүддесі үшін жан аямай күресу, адалдық, шыншылдық, ғылым меңгеру жолындағы

табандылық секілді жақсы қасиеттерді дәріптейтін моральдық нормалардың, олардың биік этикалық мұраттарының біздің заманымызда да мағынасын жоғалтпағаны – өз алдына, жаңа күш, серпін алып, олардың жете зерттелуін әркімнің, әсіресе білім қуған жастардың, атап айтқанда, болашақ мұғалімдердің тыңғылықты меңгеруін талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1.Э.А.Орынбасарова. Педагог этикасы және қарым-қатынас мәдениеті. – Алматы: Бастау, 2017. – 216б.

2.Педагогика: Оқулық/ Абай атындағы Ұлттық Педагогикалық Университетінің педагогика кафедрасының авторлар ұжымы. – Алматы: Print-S, 2005. – 430б.

3.Ф.Ш.Оразбаева, Б.Қ.Қасым, Ж.Қ.Балтабаева, Н.А.Оразахынова, Р.С.Рахметова. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Қарағанды: Medet Group, 2019. – 424б.

**«МАҒЖАН ЖҰМАБАВАЕВТЫҢ «БАТЫР БАЯН» ПОЭМАСЫН
ТАРИХ ПӘНІМЕН КІРІКТІРЕ ОҚЫТУ»**

Меруерт Махсатхан

*Әлкей Марғұлан атындағы Педагогикалық университеті,
4-курс студенті*

***Жетекшісі : Дарынды балаларға арналған «Абай» атындағы гимназия
мектебінің тарих пәні мұғалімі Ағалиева Аигул Болатовна***

Аңдатпа. Мақалада оқу үдерісінде әдебиет және тарих пәндерін кіріктіре оқыту тиімділіктері көрсетілген. Біздің мақсатымыз аталған екі пән арқылы оқушылардың аталған тақырыпқа қызығушылықтарын арттырып, барынша олардың ізденімпаздық қабілетін жақсарту. Зерттеудің барысында кіріктіре оқытудың оқыту барысындағы пайдасын анықтадық.

Аннотация. В статье отражены эффективность интегрированного преподавания предметов литературы и истории в учебном процессе. Наша цель состоит в том, чтобы повысить интерес учащихся к данной теме с помощью этих двух предметов и максимально улучшить их любознательность. В ходе исследования мы определили преимущества интегрированного обучения в процессе обучения.

Annotation. The article reflects the effectiveness of integrated teaching of literature and history in the educational process. Our goal is to increase the interest of students in this topic through these two subjects and to improve their inquisitive abilities as much as possible. In the course of the study, we identified the benefits of integrated learning in the course of training

Түйінді сөздер. Кіріктіре оқыту, поэма, пәнаралық байланыс, тарих, әдебиет

Ключевые слова. Интегрированное обучение, поэма, межпредметные связи, история, литература

Keywords. Integrated learning, poetry, interdisciplinary communication, history, literature

Қазіргі таңда жыл сайын білім беру бағдарламалары өзгертіліп, ай сайын жаңартылуда. Оқушылардың қызығушылығын арттыру мақсатында түрлі әдіс-тәсілдер мен еңбектер пайдаланылуда. Оқушының сабаққа белсенді қатысуы, оның берілген тақырыпты түсініп шығуы тікелей ұстазға байланысты.

Заман талабына сай қазіргі сабақтарда ақпарттық-инновациялық оқу мен пәнаралық байланысты қатар алып жүру шарт ретінде бекітілген. Жаңа технологиялар арқылы балалардың тақырыпқа деген ынтасын арттырып, сабақты бекітуде, өткен тақырыпты қайталауда, жаңа тақырыпты түсіндіру барысында инновациялық технологиялардың пайдасы зор болып есептелінеді. Ал, пәнаралық байланыс тақырыпты кеңінен түсініп, екі не үш пәнді біріктіру арқылы берілген жоспарды толық орындауға көмектеседі. Екі пәнді байланыстырып, қатар оқыту арқылы көптеген оқушылардың қызығушылықтарын арттыруға болады.

Ж.Нұржанова «Қазақ тілін тиімді оқыту жолдары» атты еңбегінде пәнаралық байланыстың бірнеше тиімділігін атап көрсетеді:

- Оқу пәндер арасындағы өзара байланыстың болуы – ғылымдар негізін меңгерудің және білім жүйесінің дамуының қажетті шарты.

- Диалектикалық көзқарастың қалыптасуы білім мазмұнының барлық құрамды бөліктерінің байланысын талап етеді.

- Пәнаралық байланыс жан-жақты тәрбие беру жүйесінің барлық салаларын комплекті жүзеге асыруға ықпал жасайды.

- Пәнаралық байланыс педагогикалық еңбектің ғылыми негізінде тиімді ұйымдастырылуына көмектеседі.

- Педагогикалық ұжымның барлық іс-әрекетінің бір-бірімен келісімді және демократиялық негізге жүріп отыруына әсер етеді. [2, 46]

Әдебиетті өзге пәндермен кіріктіре оқыту пәннің тиімділігін арттырып, баланың ынтасын ашады. Кіріктіре оқыта отырып, тақырып жан-жақты түсіндіріледі,

Қазақ әдебиетіндегі «Мағжан Жұмбаев» тақырыбын пәнаралық байланыс арқылы, тарих, география сабақтарымен кіріктіре оқытуды қажет етеді деген ойдамын.

Мағжанның тарихқа негізделіп, тарихи тұлғаларды арқау етіп жазылған «Батыр Баян», «Ертегі», «Оқжетпес» поэмалары қазақ әдебиетіне ерекше леп алып келген шығармалар болды.

Поэмаларының ішіндегі ең көлемдісі, ең кереметі, тарихты көркем шығармаға айналдырғаны – «Батыр Баян» поэмасы. Ең алғаш «Шолпан» атты журналдың 1923 жылғы сандарында жарыққа шыққан. Ақын «Батыр Баянды» жазарда негіз болған деректерді Шоқан Уалихановтың еңбегінен алған. Шоқаннан алған деректеріне ерекше өң беріп, шығарманы қиялмен дамытып, Баяннан ерекше образ жасап шығарған. Тарихи шығармада кейіпкерлердің бір-бірімен байланысын шебер суреттеп, олардың тұлғалық қырларын шебер аша білген.

«Батыр Баян» поэмасында қазақтың хандық дәуірі, оның ішіндегі Абылай тұсындағы жаугершілік заман психологиясы көрініс тапқан, яғни қазақтың қоғамдық формациясының патриархалды қатынасы және оның қоғам мүшесі санасына әсері көрініс тапқан.

Патриоттық рух арқылы биіктік алған ұлттық мінезді ішкі сезімдермен ширектіра беруі, Ноян мен қалмақ қызын жерлеу сәттегі ырым, көркемдік шешім – Баян өлімі тұсындағы діни-наным яғни бейсаналық көрінісі тағы да басқа құбылыстар Мағжандық шеберлікпен берілген» [1, 14]

«Батыр Баян» поэмасынан тек қана кейіпкерлерді дәріптеуді ғана емес, сонымен қатар ел мен жерге деген патриоттық сезімнің бояуларына қанық бола аласыздар.

Арқада жер жетпейді Бурабайға
Бөленген бұйра сыпсың қарағайға
Бұлт құшқан мәңгі мең-зең Көкшетауға
Бөлектәу : «Ой, бауырым!» -дер андайда

Бұл жолдарда біз Мағжанның патриоттық сезімін анық байқай аламыз. Өз отаны мен жерінің нағыз ғашығы екенін бірден байқауға болады. Жалпы, поэмада аталған жер-су атауларының да үлкен мәні мен рөлі бар.

Аталған поэма тарих сырларынан сыр шертетіндіктен, біз тарихта қалған тұлғаларды кездестіреміз. Поэмада Байжігіт, Тасболат би, Толыбай, Қанай шешен, Бөгенбай батыр, Жанатай сынды тұлғаларды кездестіреміз. Алайда басты тарихи кейіпкер – Абылай хан. Оның даңқы мен атағы, Абылай хан тұсындағы жаугершілік заман да шебер суреттеледі.

Күндерде сонау-қара, тапсырған ел
Тағдырын Абылайдан данасына.
Сол күнде ел қорғаған Абылайдың
Қылсаң да аз қанша тәуеп моласына

Осы тармақтар арқылы автордың Абылай ханды қаншалықты дәріптегенін түсіне аламыз. Поэмада үш жүздің басын қосқан Абылай ханның заманы, сол уақыттағы заман көрінісі суреттеледі. Ханның бейнесі – алғыр, әділ азамат, елінің қорғаны, жаужүрек батыр мен айлакер көшбасшы ретінде берілген.

Ал, енді Баянның образына тоқталайық. Поэманың келесі жолдарында:

Жас Баян жауды талай көрмеп пе еді,
Сорғалап сұңқардайын төнбеп пе еді.
Майданда жолбарыстай жалғыс ойнап,
Сан қолға аш бөрідей кірмеп пе еді?!
Жебесі көбе бұзып, жүректі үзбей,
Найзасын, сірә, жалғап сермеп пе еді?
Бірін айт, бәрін айт та, басқа батыр
Баяндай «алашым!» - деп еңіреп пе еді?,-

деп Абылай арқылы Баянның баһадүр батыр екенін танытады. Осы жолдар арқылы Баян батырдың Абылай ханның жан серігі, сенім артқан батыры болғанын көреміз.

Қазіргі білім жүйесіндегі бағдарламаға сәйкес 7-сынып оқушыларына Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасы берілген. Поэма тарихи шындыққа негізделіп жазылғандықтан, ол жерде қазақ тарихында болған оқиғалар мен тұлғалардың аты-жөні кездесіп, баяндалады.

Қиын күн туған алаш баласына,
Шұбырып жапанның сар даласында.
Кез болған жаудан үркіп «Ақтабанға» -

Деген жолдарынан тарихи оқиға «Ақтабан шұбырынды, Алакөл сұлама» атты тарихи оқиғаны көре аламыз. Бұл 1720-жылдары жоңғарлардың қазақ жеріне жасаған шапқыншылығы. Бұл соғыста Абылай ханның ерлігі мен ел басқаруы тарихта қалғаны сөзсіз. «Батыр Баян» поэмасы да Абылай ханды тарихи тұлға ретінде қарастырған шығарма. Сонымен қатар шығармада

«Жиылды өңшең ноян, ығай-сығай,
Байжігіт, Тасболат деген би Толыбай,
Ту баста Абылайды хан көтерген
Қамқоры Қарауылдың шешен Қанай.
Ашуы жауған қардай, шөккен нардай
Қарт қыран Қанжығалы қарт Бөгенбай,
Бөкеңнің жас жолбарыс жеткіншегі
Аузынан Жалын шашқан жас Жанатай.
Найзасын нажағайдай ойнататып

Жас барыс Бөсентиін Сарымалай.»

атты көптеген тұлғалардың есімдері кездеседі. Бұл тарихта болған оқиға, тарих шындығы. Сондықтан бұл тақырыпты «Қазақстан тарихы» пәнімен кіріктіре оқыту оқушыларға өте қызықты әрі пайдалы болады деген сенімдемін.

Мектепте қазақ әдебиетінен «Батыр Баян» тақырыбын оқыту барысында тарихты қатыстырып келесі тапсырмаларды орындатуға болады:

1. Поэмадағы Абылай ханның бейнесін тарихтағы бейнесімен салыстыра кестені толтыр.

Поэмадағы Абылай ханның бейнесі

Тарихтағы Абылай ханның бейнесі

2. Тарихта орын алған «Ақтабан Шұбырынды, Алакөл сұлама» деген атпен танылған жоңғар шапқыншылығына арналған әдеби еңбектердің хронологиялық кестесін жаса.

Жарық көрген жылы Авторы

Еңбектің аты

3. Поэмада аты аталатын тарихи тұлғалар мен батырларды теріп жазып, олардың өмірбаянына қысқаша шолу жасау.

Қазақстан тарихы пәнінде Қазақ хандығының құрылуы, Абылай ханның таққа отыруы, Ақтабан шұбырынды, Алакөл сұлама шайқасы 7-сыныптың бағдарламасында берілген. Бұл осы 7-сынып оқушыларына ерекше тиімді деп санаймын. Әдебиетті тарихпен байланыстыра отырып, кіріктіре оқытатын болсақ аталған тақырыптың да оқушы санасында жан-жақты қалатынын айтуға болады.

Пайдаланған деректер тізімі

1. Балтоғаева Ж. Мағжан Жұмабаев поэмаларының жанрлық-көркемдік ерекшеліктері. – Атырау, 2015. – 166 б.

2. Нұржанова Ж. Қазақ тілін тиімді оқыту жолдары. – Алматы, 2001

3. Керімбекова Б. Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2017. – 160 б.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ ІЗГІЛІК ПЕН ИМАНДЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ МӘДЕНИЕТІНІҢ КЕЙБІР ҚАҒИДАТТАРЫ

Малдыбек А.Ж.

*Халықаралық туризм және меймандостық университеті,
Түркістан қ.*

Аңдатпа. Мақалада қазақ философиясындағы ізгілік құндылықтарының қалыптасуы мен дамуы философиялық дискурс тұрғысынан талданады. Адамгершілік сананың дүниетанымдық негіздері, оның мәні мен мазмұны танымның теориялық деңгейінде пайымдалады. Ізгілік санасы қалыптасуының этномәдени алғышарттарының мысалы ретінде, адамзаттық мәдениеттің ажырамас бір бөлігі түріндегі қазақ әдебі алынып, қазақ халқының бүгінгі өзіндік адамгершілік санасы зерттеледі.

Қазақстан үшін дәстүрлі моральдағы ізгілік қағидаттарын қарастыру тек танымдық мәселе ғана емес, ол әр уақытта өзінің тарихи терең тамырларымен, мол рухани нәрімен өзіне назар аудартады. Қазақ ізгілігінің әр түрлі тарихи кезеңдеріндегі реттеу тетіктері мен әдеп құндылықтарын сараптау зерттеудің басты мақсаты болып табылады.

Кілт сөздер: ізгілік, әдеп, имандылық, құндылық, мораль философиясы.

Аннотация. В статье анализируется формирование и развитие ценностей добродетели в казахской философии с точки зрения философского дискурса. Мировоззренческие основы нравственного сознания, его сущность и содержание рассматриваются на теоретическом уровне познания. В качестве примера этнокультурных предпосылок формирования сознания добродетели берется казахская этика в виде неотъемлемой части человеческой культуры, изучается современное нравственное сознание казахского народа.

Для Казахстана рассмотрение принципов добродетели в традиционной морали является не только познавательным вопросом, но и всегда привлекает к себе внимание своими глубокими историческими корнями, богатой духовностью. Главной целью исследования является анализ механизмов регулирования и этических ценностей на различных исторических этапах казахского гуманизма.

Ключевые слова: добродетель, этика, нравственность, ценность, философия морали.

Abstract. The article analyzes the formation and development of virtue values in Kazakh philosophy from the point of view of philosophical discourse. The ideological foundations of moral consciousness, its essence and content are considered at the theoretical level of knowledge. As an example of ethnocultural prerequisites for the formation of virtue consciousness, Kazakh ethics is taken as an integral part of human culture, the modern moral consciousness of the Kazakh people is studied.

For Kazakhstan, the consideration of the principles of virtue in traditional morality is not only a cognitive issue, but also always attracts attention with its deep historical roots, rich spirituality. The main goal of the study is to analyze the mechanisms of regulation and ethical values at various historical stages of Kazakh humanism.

Key words: virtue, ethics, morality, value, philosophy of morality.

Қазақтың ізгілік жүйесі мен тәрбиесі туралы басылымдарда «әдеп», «ізгілік», «мораль» «адамгершілік» сияқты ұғымдар қолданыла береді және оларға әртүрлі анықтамалар беріледі. А. Құлсариева атап көрсеткендей, «әдеп» термині басында «тірі жанның өзіне тиесілі ізгі өмір сүру мекені дегенді аңдатқан» [1, 3 б.]. Кейін бұл термин ізгі өмір сүру барысында қалыптасқан мінез-құлық, іс-әрекет ұқсастықтарын білдіретін әдет-ғұрып деген мағынаға ие болған. Алайда, біздің ойымызша, соңғы түсінікті «этика» деген термин дәлірек білдіреді. «Егер біз этиканы рационалды пайымдалған моральмен байланыстырсақ, онда төменгі қағидаларды айқындау мүмкіндігі бар және олар әдептің реттеушілік табиғатына қатысты» [2].

Мораль философиясы үшін ізгілік негізгі ұғым болды және бола береді. Өйткені, оның басты мақсаты – адам өміріндегі қайырымдылық пен зұлымдықтың қайнар көзі мен табиғатын, себептері мен тетіктерін анықтау. Адамгершілік – жеке тұлғаның ізгілік еркіндігінің, оның және жалпы қоғамдық талаптардың ішкі себептермен үйлесуінің қайырымдылыққа ұласатын адамның көркемөнері мен шығармашылығы бағытының саласы.

Дәстүрлі қазақ қоғамында ізгілік, имандылық ұғымымен түйісе қолданылып келді. Имандылық тек таза діни ұстаным емес. Абай айтқандай, «иманжүзді адам дегеніміз өз бойына кісілік қасиеттерді толық қондыра білген тұлға» [3]. Өзінің 12 және 13- сөздерінде ақын иманның діни және халықтық түсініктеріне талдау береді. Соңғысын Абай адам болудың шарты ізгілік пен зұлымдықты айыра білу қабілеті деп түсіндіреді. «Кімде-кім жақсы дүр, жаман дүр ғибадат қылып жүрсе, оны ғибадаттан тыноға аузымыз бармайды, әйтеуір жақсылыққа қылған ниеттің жамандығы жоқ қой дейміз. Ләкин сондай адамдар толымды ғибадатқа ғылымы жетпесе де, қылса екен. Бірақ оның екі шарты бар, соны білсе екен. Әуел - иманның иғтиқатын махкамлемек керек, екінші - үйреніп жеткенше осы да болады ғой демей, үйрене берсе екен. Кімді-кім үйреніп жетпей жатып, үйренгенін қойса, оны құдай ұрды, ғибадаты ғибадат болмайды» [3, 30 б.].

Жақсылық, жамандық, ізгілік ұғымдары ауызекі мәдениет жағдайында мақал-мәтелдерде, нақыл сөздерде, үлкендердің бата беру дәстүрінде, салт пен дәстүрде, ырымдарда ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған. Мысалы, төменгі бата түрінде жақсылық пен жамандықты айыра білу тілегі айтылған:

«Адамзат туы – ар болар,
Әділдік – соған нәр болар.
Жадына тұтсаң осыны
Жақсылық саған жар болар.

Қасыңның жолы тар болар,
Тілектен қазына жиғанның
Туысыңа тұнық бол,
Татулыққа – тамаша бол
Ықыласқа – иық бол.
Ошағы, орны бар болар.
Ошақта отың маздасын,
Орныңнан ор қазбасын.
Құрдасыңа – қуаныш бол,
Сырласыңа – сынық бол
Жылағанға жұбаныш бол,
Ана алдында аласа бол,
Ар алдында биік бол» [4, 20 б.].

Қазақтың дәстүрлі әлеуметтік мәдениетінде адамдық ынтымақтастықты арттыратын тетік ретінде адам жанының қасиеттілігі, оны тіпті құрбандыққа салуға болмайтындығы үрдісі зерделенеді. Егер ежелгі сақ, ғұн, түркі тайпаларында қайтыс болған адаммен қоса оның қару-жарағын, тұлпарын, әйелдері мен күндерін бірге жерлеу рәсімі болса, немесе қолға түскен жауларын құрбандыққа шалса, кейін талион принципі айып төлеумен, малды құрбандыққа шалумен ауыстырылған. Ежелгі ізгіліктің идеясында ата-бабалар культі ерекше орын алған. Ата-баба аруағы культі көшпелілік мәдениеттің басты тірек-қазығының бірі болды. Сондықтан аруақты риза қылу («өлі риза болмай, тірі байымайды»), оның көңілін табу, оған сыйынып, жәрдем тілеу тұлғаларды біріктіретін құндылықтарға жатты. Тұлғалылық құндылықтың қазақы мәдениетте жоғары бағаланғанын ізгіліктер иерархиясынан да байқаймыз. «Алғашқы байлық - денсаулық, екінші байлық - ақ жаулық, үшінші байлық - он саусақ» деген түсінік халық жадысында терең таңбаланған[5].

Ахмет Байтұрсынов «Елде жоқ рух жырау сөзінде болмайды» деген екен. Демек, ақын сөзі өз күнінің өзекті мәселесін көтеріп қана қоймай, өткенді бүгінмен жалғастырап жанды байланыс түзіп, құнын жоймайтын әр таңда жаңа қырынан көрінгенмен, түбегейлі мәні арта түсетін ер және ел тағдырымен тамырлас мұрат, мүдделерді, құндылықтарды паш етеді. Елдің мемлекеттік тәуелсіздігі егемендіктің негізгі мағынасы болса, оның мәні қоғамның негізгі тұлғасы адамның – ердің ішкі еркіндікті иеленіп кемелдікке жетуімен толығады. Яғни мемлекеттік құрылымның өзі дәстүрлі мәдениеттің сыртқы қорғаушысы, дәстүрлі мәдениеттің тұлғасы – адамның – ердің рухани толысатын ортасы. Адам баласы бүкіл жаратылыс дүниесінен өзіне берілген өскелең рухымен, нұрлы ақылымен, жақсы-жаманды

ажыратар жүрек таразысымен, таңдау, қалау еркімен ерекшеленетіндіктен, ол – бүкіл ғаламның екі дүниесінің жауһары. Ал осы адам жанының мәнді мәйегі – оның иманы. Елдің егемендігі тәуелсіздік үшін күресінің өзекті мәні – сан ғасырлық даму тарихы бар атадан мирас дәстүрлі мәдениетті қадірлеп сақтау. Ердің негізгі намысы – иманы, от басы, Отаны болғандықтан, дәстүрлі мәдениеттің тылсымынан терең тамыр алып, тығыз астасып, күрес дәуіріндегі әрбір шешуші кезеңде бой көрсетер құндылықтар жүйесі, ер намысы мен ел мүддесінің тұтастығымен айқындалады.

Адамгершіліктік жүйелеудің мұндай тарихи тәжірибесі моральдық құбылыстар мен құндылықтарды қайта тудырудың әлеуметтік және индивидуалды механизмдерінің арнайы ұғымдары мен категориялары арқылы бейнеленген. Ол ұғымдарға қайырымдылық пен борыш, ұят, ізгілік жатады.

Қайырымдылық ұғымы этиканың маңызды категориясы болып табылады, ол кез-келген жүйеде өзекті позицияны иеленеді, өйткені зұлымдықта онтологиялық статус жоқ. Қайырымдылықты этиканың орталық ұғымы ретінде түсіну мораль дамуымен бірге өзгеріп отырады, өйткені дұрыс топшылағандай, моральмен салыстырғанда, таптық мақсат–мүддеге ие емес, сондықтан жалпыадамзаттық болып табылатын адамгершіліктің анықтамасын зерттеу қажет деп есептеледі.

Қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған, нормалар мен ережелердің рухани өндірісінің алғашқы тарихи формасы – мораль болып табылады және онда адамның әулеттік-рулық әлеуметтік мәні көрініс тапқан. Мораль адамдар арасындағы қатынастардың рухани делдалы рөлін атқарады, ол рухани құндылықтарды өндіру арқылы дүниені жаңартып, адам космосындағы новацияларды ынталандырады.

Бұл мораль тарихында бірін – бірі ауыстыратын екі мораль түрімен – алғашқы, дәстүрлер моралі мен алғашқы қауымдық құрылыстар пайда құлиеленушілікке және таптық қатынастар пайда болып, тұлға – ұжым – қоғам қатынастарына шоғырланатын екінші, таптық мүдделер моралімен байланысты.

Көптің бәрі көп деме,

Көп ит жеңіп көк итті күнде жемек,

Ғадәләт пен мархамат – көп азығы,

Қайда көрсең, болып бақ соған көмек[6].

Дәл осы жерде қоғамдық пікір мен тұлғалық сенімнің, адам автономиясы мен оның көзқарастарының қарсы тұруы орын алады. Адам бұдан былай қоғамдық наным-сенім тасқынында шөгіп жатпай, моральдық құндылықтарды батыл түрде қайта бағалап, рудың шешімін емес, жанына жақының бөліп алады. Дербес тұлға мен рулық пікірдің

қарсы тұруы әдетте адам мен оның қауымы арасындағы қатынастар дағдарысына тірегенмен, жалпы алғанда заңды прецедент болып табылады.

Қайырымдылық пен болуға тиістінің (борыш) мәселесі этикалық теория дамуының қозғаушысы және генераторы болғандықтан этикалық білімнің орталық мәселесі ретінде қарастырылады. Қайырымдылық – борыш арақатынасында моральдық теорияның жүйе ретінде қалыптасуының құпиясы, қайырымдылық этикасы тиістілік этикасымен алмасып, содан соң барлығы синтетикалық теорияға жалпыланатын этика тарихы генезисінің жүйкесі берілген.

Адамгершіліктік жүйелеу аспектісінде моральдық мақсат қайырымдылық пен тиістінің диалектикалық бірлігі болып табылады, мұнда этиканың алғашқы тарихи бұтағының мақсаттары көзделіп, қайырымдылық идеялары, моральдық борышты орындау мотивтері өз жалпылығын мақсат қоюдан, мақсат және оны жүзеге асыру мүмкіндіктерінен табады. Мұндай күрделі бірліктің мақсаты – қайырымдылық құндылығы түріндегі қоғамдық мүдде болып табылады.

Ал борыш - әрекеттің мотивациясы ретінде көрінеді, қайырымдылық екеуі бірлесіп моральдық тәртіптің негізіне, мақсаты мен өлшеміне айналады.

Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме,
Қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме.
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде,
Сонан тапқан – шын асыл, тастай көрме [6].

Адамгершіліктік еркіндік құбылысына негізделетін моральдық таңдау мен қойылған мақсаты жүзеге асыру арасында сәйкессіздік пайда болады. Бостандық деген шексіз ерік емес, еркін тілектерді орындау емес, танылған қажеттілік негізіндегі адамның жеке жауапкершілігі дегенді білдіреді.

Бұл жерде қайырымдылық пен тиістілік ұғымдарын сипаттайтын адамгершілік мақсат, мотив, жауапкершілік пен ақталудың мәні зор. Шығармашылық жолындағы әрбір адам бастапқыдан еркін, азат, шығармашылық бостандыққа ие болуға тиіс[5]. Әйтсе де әрбір шығармашылық актісінен, істен немесе әрекеттен соң адамгершілік мақсат пен талапты іштей қабылдаудың, ақтық ұғынудың нәтижесін бейнеленген сенім – пікір қалыптасатын бағалау кезеңі, моральдық ақталу, айыптау немесе қолдау сәті туады.

Адам баласының бойына жан сұлулығы мен тән сұлулығы қатар, сабақтас дамымаса, қоғам рухани тығырыққа тіреледі, оның салдарынан адамгершілік ауқымына сыймайтын қылықтар өрістеуіне

апарады. Егер жас ұрпақ руханилығынан айырылса, онда ол жалаң, жұтандыққа бой алдырады.

Ұлттың ұлылығы оның тектестік, тұтастық денгейінен, атадан қалған қанатты қазынасы - тілінен, өнегесі - өрісі болатын тұрмыс-салтынан, әдет-ғұрпынан, ұрпақтан-ұрпаққа алмасып келе жатқан мұрасы-дәстүрлі өнеріне деген құштарлықтан көрінеді. Ұлт талғамының тамыры-халықтың тегінде, болмысында. Тегінде бар тоз-байды. Қажеттіліктер:

Қолда бардың бағалау, парқын білу. Мысалы, Абай эпопеясын дүние жүзі бағалаған кезде, қазақ түсінбеді, себебі тұтастықта қалыптасқан рухани талғам болмады.

Әдеби шығармалар товар, оны ұлттық әлемдік денгейде жарнамалау, өткізу керек.

Рухани талғамға шырығу қажет.

Ұлттық денгейдегі, болмысқа тән сұраныс, талғам болуы[7].

Адамның мәдени болмысы өзі туып-өскен, тәрбиеленген мәдениеттің болмысына байланысты толысады. Адам баласының рухани жетілуінде шарықтаулар мен құлдыраулар алмасып отырған. Адамзат баласының әлеуметтік және рухани өмірінде үздіксіз қозғалыс болуы заңды құбылыс. Ұрпақ өткенді меңгеріп, қабылдап, түсініп, еліміздің тарихи, рухани, мәдени байлықтарымызды, оның берік ірге таста сүйене отырып игеретін, бүкіл әлемдік өркениетке лайықты орын алатын кез туды.

Қорыта айтқанда, қазақтың дәстүрлі тәрбие жүйесінде ізгіліктің маңызды ұғымдары «игілік» пен «зұлымдық» өзіндік мазмұнға ие болып, тұлғаралық қатынастарды реттеуде маңызды рөл атқарған. Осындай ұғым-нормалар арасында қазақ ізгілік жүйесі мен тұлғааралық қатынастарды реттеу қызметтері бойынша «күнә» мен «кінә», «обал» мен «сауап», «тәубе», «киелілік», «бейнет» пен «зейнет», «қанағат», «рахымдылық» маңызды рөл атқарады. Қазақы түсінікте аталған ұғымдар тек рухани дүниемен шектелмей, нақтылы тіршіліктегі кісілік қасиеттердің маңызды бөлігін құрастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құлсариева А. Қазіргі заман мәдениеті. – Алматы, 2008. – 130 б.
2. Мүтәліпов Ж. Мәдени диалог және өркениеттер тоғысы. -Алматы: Раритет, 2002. - 238 б.
3. Құнанбаев Абай (Ибраһим). Шығармаларының екі томдық жиынтығы.– Алматы: Ғылым, 1977. - 1 т. – 454 б.
4. Байғараева М. Шәкәрім шығармашылығындағы сопылық танымның көрінісі // ҚазМу Хабаршысы. Филология сериясы. – 2008. - № 44. - 17-23 бб
5. Ғабитов Т. Қазақ этикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. - 276 б.

6. Рысқалиев Т.Х. Даналық пен түсініктің үлгілері. – Алматы: Ақыл кітабы, 1999. – 240 б.

7. Нысанбаев Ә., Сәрсенбаева З. Қазақтардың дәстүрлі этикасы // Қазақ халқының философиялық мұрасы. Қазақ этикасы және эстетикасы. Жиырма томдық. - Астана: Аударма, 2007. – 12 т. - 168- 182 бб.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЕТ ТАРТУ ДӘСТҮРІ

Әлкей Марғұлан атындағы ППУ, МТ-23 тобы студенті

Маратов М.М.

E-mail: meyrzhan.maratov.04@bk.ru

ғылыми жетекшісі:

Гуманитарлық ғылымдар магистрі

Ракишева Г.К.

Аңдатпа. Ет тарту салтының мән-мағынасын, философиясын анықтап көрсету. Ұмыт қалып бара жатқан ет тарту, сый-құрмет көрсету әдістері мен жоралғыларын жаңғырту. Ет тарту дәстүрінің ерлер үшін үлкен жауапкершілік екенін көрсету

Кілт сөздер: ет тарту, салт-дәстүр, сый-құрмет, жоралғы

Аннотация. Определение смысла и философии традиции мясного жертвоприношения. Возрождение забытых методов и ритуалов подношения мяса и дарения подарков. Показать, что традиция мясного жертвоприношения – это большая ответственность для мужчин.

Ключевые слова: мясное жертвоприношение, традиция, почет, ритуал.

Abstract. Defining the meaning and philosophy of the tradition of meat sacrifice. Reviving forgotten methods and rituals of meat offerings and gift giving. To show that the tradition of meat sacrifice is a great responsibility for men.

Key words: meat sacrifice, tradition, honor, ritual

Қазақ халқы атасын ұмытса да, ата салтын ұмытпаған халық. Қазақ қазақ болғалы бері қанша жылдар өтсе де, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпы әлі күнге дейін жаңғырып, жанарып келеді. Қазақ дәстүрінің ішінде қаймағы бұзылмаған салттың бірі - ет тарту рәсімі. Халық арасында бұл салтты ет тарту, табақ тарту, ас тарту деп те айтады, Қазақ халқы той-томалақ, өлім-жітім кезінде келген қонағына сыйлы тамақ ретінде - етті кәделеп ұсынған. Тартылған табақтың орны ауысып кеткен жағдайда немесе кәде дұрыс салынбаса, қонаққа жоғары дәрежеде сый көрсетілмеді деп есептелген. Осы себептен де ет тарту жоғары жауапкершілікті талап етеді. Бұл жауапкершілік тек бір адамға ғана емес сол әулетке түгелдей артылған. Себебі ет тарту, малдың әр бөлігін жіліктеу әкеден балаға үйретіліп отырған. Сол себепті де

мұндай үлкен жауапкершілікке ие болу үлкен статусты білдіреді және ет жіліктеуді білмеу үлкен ұятқа әкелген. Мысалы: "Абай жолында" М. Әуезов: "Табақ тартуға өңшең жорға аттарды сайлапты. Барлық ат күміс ер-тоқыммен ерттелген. Күтуші жігіттер бастарына тегіс жібек орамал байлапты. Ас ошағымен екі арада бұлар қос табақтан алып, қатар ызғытып жөнелгенде, өлке бойы жайнап кеткендей болды", – деп астың этнографиялық мәнін ерекше суреттейді. – Осы аса жауапты қызметті мінсіз атқару үшін табақ тартушы жігіттер алдын ала арнайы дайындықтан өтетін. Ол үшін табақ алып қашу немесе мүше алып қашу ойындары өткізілген. Шауып келе жатқан аттың үстінде қолына табақ толы ет көтеріп, оны төкпей-шашпай апаратын жеріне дұрыстап жеткізуді жетік меңгергендер ғана табақ тартуға таңдалып алынды.[1] Қой еті жіліктенгенде 13 мүшеге бөлінеді: екі жамбас, екі ортан жілік, екі асықты жілік, бір бел омыртқа, екі сүбе, қабырға, төс, бір омыртқа, екі жауырын, екі тоқпан жілік, бір бұғана, бір мойын.[2] Жалпы ет қалай тартылатын болған? Осы сұраққа толықтай жауап бере кетсек. Еттің тартылуына байланысты оған арналған ыдыстардың да өз атауы болады және соған қарай ыңғайланып жасалған. Осы табақтарға ат қоюдың өзінде де үлкен мән, зор мағына, өмірлік үлкен сипат бар. Адамдар арасындағы байланыс пен қарым-қатынастар бар. Сыйластық, құрметтеу, сыйлау, бірін-бірі күту, ас тарту - үлкен мәзір.[4] Мысалы бас, жамбас, сүбе май тартуға арналған табақ-бас табақ. Ортан жілік бастаған, жауырын мен тоқпан жілік, Қабырға, омыртқа салынады. Жастар табарының ең кәделі жілігі — асықты жілік пен төс. Асықты жілікті әдетте күйеудің жолдасы не қыздық жеңгесі кеседі. Күйеу төсті кесуге тиіс.[5] Қос табақ - құда, құдағиларға тартылатын арнаулы табақ. Мұның да кәделі мүшелері бас табақпен парапар. Оның қос табақ деп аталатын себебі, ол құда, құдағилық көпшілікпен бірге жеген қонақасының үстіне арнайы әкелінетін екінші тоқпан жілік болуынан. Қазіргі қоғамда жиі кездестіретін - сый табақ. Құда-жегжаттық қатынасы болмаса да ерекше сый-құрметке лайық адамдарға тартылатын қосалқы табақ. Әдетте барлық ыдыстар ағаштан жасалған. Бұл тамақтың, еттің өз дәмін сақтап қалуға өз көмегін берген, оған қоса тамақтың тез суып қалмаудың алдын алған. Мысалы: басты келген қонақтардың арасынан ақсақалға, жасы, жолы үлкен адамға тартқан. Табақтың үстіне басты қойған кезде - маңдайын тіліп қояды, ол тіліп қоятын себебі крест белгісі деп жатады, бірақ олай емес ол негізінде қосу белгісі. Басты жеке жемеген. Басты жеке жейтін болса, жеке қаламыз деп есептеген.[4] Бас тарту дәстүрі кейбір деректерде Тәуке ханның тұсында пайда болған деседі. Әдетте, кәделі жіліктермен бірге сыйлы қонақтарға малдың басын, қой немесе ешкінің шекесін, қазы-қартаны,

жал-жаяны табаққа бірге салып береді. Жылқының басын бөліп асады, ал сиырдың басын көз қуысына таяу кеңсіріктен бір шауып, маңдайынан қақ жарып, үшке бөліп асады. Сондықтан әр шекесі бір бастың орнына жүреді. Басты алған сыйлы қонақ оны бірнеше бөлікке бөліп сондағы адамдарға өз несібесін берген. Қария бата-тілегін айтып, алдыменен оң езуінен кесіп өзі ауыз тиеді. Одан соң оң құлағын кесіп, үйдің ең кіші баласына не жасы кіші адамға ұсынады. Айнала отырған адамдарға бастан бір-бір жапырақтан кесіп ауыз тигізеді де, қалғанын үй иесіне береді. Құлақ ұсыну. Ұсақ малдың құлағын балаларға ғана ұсынады. Сондағысы "сақ құлақ, алғыр болсын" дегені. Бір бастың екі құлағын бір балаға бермейді. Міндетті түрде екі балаға беруі керек. Ал, ірі қара малдың құлағы берілмейді. Көз ұсыну. Бас мүжіп отырған адам малдың көзін біреуге ұсынар болса, жұп көзді бір адамға қатар береді. Яғни, бір бастағы екі көз екі адамға берілмейді. Сондай-ақ құрмет бойынша, көз қос қолмен ұсынылады. Тіл ұсыну – ас ұсыну жолындағы тамаша кәденің бірі. Малдың тіл-жағын баспен бірге қонаққа тартпайды. Оны көбінесе келінге береді. Кейде үйде келген ақын-шешендер де тіл мен жақты алдыртып, арнайы біреуге ұсынып "менің жолымды берсін" дегендей тілек айтады. Таңдай ұсыну – басты кесіп отырған адам, таңдайды оң алақанына сарт еткізіп ұрып, үйдің кенже қызына немесе маңайда отырған әншіге ұсынады. Таңдайды ұсынғанда үстіндегі қатты қыртысты қабығын алып тастап, жұмсақ үлпершек жұқа бөлігін ғана береді. Негізінде бас тарту кезінде қойдың басы тартылады және әкесі өмірден озған адамдар ғана тартқан. Бұл салттың философиясы мынада: бас ұстаған адам ендігі бір шаңырақтың басын ұстаушы, басқарушы болып саналған. Ал әкесі тірі ер бала ол отбасыны басқарып, басы болу құқығына ие бола алмаған. Жасы 70-80ге келіп кемпір болса да, өз үйіне қыз болып есептеледі. Күйеу бала да солай. Сондықтан қыз төркіндеп келген кезде өз үйінде төрге шығарылған. Ал қыз отырған жерде табаққа құймышақ салынады. Ал күйеу бала келгенде төс тартылып, жеңгелері міндетті түрде кәделерін алған. Төс тартудың да халық арасында тараған өзіндік философиясы бар. Төс бұл екі қабырғаны жалғап тұрған негіз болып табылады. Яғни күйеу бала да, төс секілді екі әулетті жалғап тұрушы негіз болып табылады. Осындай философияға толы ас тартуы бар қазақ халқын, философияға толы халық десек еш қателеспейміз. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Археология және этнология кафедрасының доценті, т.ғ.к. Зылиха Ибадуллаева ас бергенде қазақтың ештеңеден аянып қалмайтынын айтады. Қазақ қоғамында табақ тартудың өзіндік айшықталған көрінісі орта ғасыр дәуірінде кең дамыған. Бірақ ХҮІІІ-ХІХ ғасырда орыс отарлауының салдарынан, кейін кеңестік дәуірде

ішінара өзгерістерге ұшырады. Жалпы табақ тартудың қазақ халқымен қатар басқа халықтар арасында да бар екенін зерттеуші Құрбанғали Халиди өзінің жазбаларында да атап өтеді. Әрине ХҮІІІ-ХІХ ғасырда табақ тартудың ең шарықтау кезеңі ас беру дәстүрінен анық байқалады. Ол туралы Құрбанғали Халиди: "Ас беру әр халықта бар: сарт ас берсе – палау, ноғай – түрлі тағам, қазақ ас берсе – ет пен қымыз береді" деп атап өтеді. 1803 жылы Сырым Датұлының асын бергенде 2500 қой, 200 жылқы сойылып, таратылған, 1000 саба қымыз пісіліп, 5000 шелек қымыз ішілген деген дерек бар.[3] Қазақ ренішін де табақ тарту арқылы жеткізген. Кей аймақтарда бастың тісін қақпай әкеліп жатады. Салт-дәстүрді зерттеушілер бұл дұрыс емес дейді. Тісін қақпау біріншіден, тазалыққа жатпайды. Екіншіден, ішкі реніші бар адамдар бастың тісін қақпай әкелетін болған. Бұл жөнінде халық арасында кең танылған мынадай әңгіме бар. Ауылдың сыйлы адамына іштей ренжіп жүрген бір кісі оған қалай айтарын білмей жүреді. Бір күні ауылдың үлкендерін жинап, қой сойып, қонаққа шақырады. Қонақтардың ішіндегі ең үлкені өзі іштей ренжісе де, батып айта алмай жүрген кісі болғандықтан, басты соған тартады. Бірақ бастың тісін қақпай алып келеді. Қолына басты ұстаған кісі өте ақылды адам болса керек, жасалған дәстүрдегі ерекшелікті байқап, үй иесінің не айтқысы келгенін жазбай таниды. Қолына ұстаған бастың тісін көріп, маған айта алмай жүрген өкпе-реніші бар екен ғой деп үй иесімен сөйлесіп, ренішін сұрап білген.[3] Егер реніші орынды болса, кешірім сұраған. Ал орынсыз болса, керісінше, айыбын мойындаған үй иесі ат-шапанын кигізген. Сонымен қатар ет тарту кезінде өз тиымдары да болған. Мысалы Қызға құйымшақ жегізбейді. Құйымшақ жесе, жеңілтек болады деп санайды және үлкен кісі басты бөлер кезде қыз бадлаға тандай, тіл бермеген. Себебі қыз өскенде тіл қайтарғыш, тақылдақ болады деп есептеген.[6] Қорытындылай келе, қазақ салт-дәстүрлері еш себепсіз пайда болмаған. Соның бірі осы ет тарту салты. Жалпы қазіргі қоғамда бұл салттың барын біле тұрып, оның жоралғыларын білмеу үлкен мәселе. Бұл мәселе мен жауапкершілік негізінде ер балаға артылады. Және бұл философияға толы салтты білмеуді жай үйреншікті нәрсе деп қарамай керісінше, біздің қоғамымыздағы ер жігітерге үлкен ұят деп білуіміз керек. Бұл мақаладан кейін бұл салттың жоралғысын білмей жүрген біраз ерлеріміз, жалпы халқымыз сірә оянар деген сенімдемін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұхтар Әуезов «Абай Жолы» 2-том, 1947 ж.
2. https://youtu.be/S2lvo7-M_bw?si=vaICljs12UPu7Ee2
3. <https://informburo.kz/kaz/azaty-taba-tartu-dstr-ony-trler-ansha-mn-maynasy-nede.html>

4. <https://tengrinews.kz/story/kazaktyin-50-den-asa-tabak-tartu-dastur-bolgan-etnograf-358097/>

5. <https://youtu.be/vGwooadOw2w?si=Z37FqHdKWylfXWH->

6. <https://www.facebook.com/OtbasyTime/photos/a.133238000557393/164835190731007/?type=3>

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ТЕОРИЯСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ЖАҢА АСПЕКТІЛЕРІ

А. К. Матаева

Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиеттану теориясының өзекті бағыттары, әлемдік әдебиеттану үрдістеріне негізделген әдіснамадағы өзгерістер қарастырылады. Осыған байланысты мақалада әдебиеттану саласындағы негізгі ғылыми-теориялық зерттеулерге аналитикалық шолу ұсынылады, әдебиетті жаңа әдіспен зерттеудің принциптері және негізгі аспектілері анықталады, сондай-ақ қазіргі қазақ әдебиеттануындағы әдеби-теориялық және философиялық-эстетикалық ізденістер бағамдалады, оның даму перспективалары анықталады.

Түйін сөздер: әдебиеттану, теориялық тенденциялар, әдіснама, структурализм, постмодернизм, мифопоэтика, көркемдік-эстетикалық қағидаттар.

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные направления теории казахского литературоведения, изменения методологии, которые обусловлены тенденциями мирового литературоведения. В связи с этим в статье предлагается аналитический обзор основных научно-теоретических исследований в области литературоведения, выявляются принципы и основные аспекты изучения литературы в новом ключе, оцениваются литературно-теоретические и философско-эстетические искания в современном казахском литературоведении, определяются перспективы его развития.

Ключевые слова: литературоведение, теоретические тенденции, методология, структурализм, постмодернизм, мифопоэтика, художественно-эстетические принципы.

Annotation. The article discusses the current trends in the theory of Kazakh literary criticism, changes in methodology, which are due to trends in world literary criticism. In this regard, the article offers an analytical review of the main scientific and theoretical research in the field of literary studies, identifies the principles and main aspects of studying literature in a new way, shows certain achievements in close relationship with historical stages, as well as the tasks of future research, evaluates literary-theoretical and philosophical-aesthetic searches in modern Kazakh literary studies, defines prospects for its development.

Keywords: literary criticism, theoretical trends, methodology, structuralism, postmodernism, mythopoetics, artistic and aesthetic principles.

Қазіргі кезеңде әдебиеттанудағы теориялық мәселелерінің бірі – қазақ ұлттық әдебиетінің көркемдік даму жолдарындағы әлемдік әдеби үрдістермен сабақтастыра қарастыру, зерттеу. Әдебиетті қоғамның айнасы деп танысақ, әлеуметтік, мәдени, рухани және саяси мәселелер тақырыптары автордың ұстанымдары мен көзқарастарын ғана анықтап қоймай, ортаның да көркемдік ойларының негізі болып табылады.

Қазақ елінің егемендік алғаннан кейінгі әдебиеттегі зерттеуде басты ұстаным етіп алынған тұжырымдардың қатарында ұлттық идея, елдік таным басты орынға шықты. Алаш өкілдерінің шығармаларының ақталуы да көркем әдебиеттегі тың ізденістерге жол ашты. Әдебиеттегі ақтаңдақ беттер тәуелсіздік биігінен қайта бағамдалып, құндылығы сараланды. Қадым замандардан басталып, Алаш қайраткерлері көркемөнерінде басты ұстаным болған ұлттық идея егемендіктің тірегіне айналу мәселесі көтерілді. Тәуелсіздікке қол жеткізген соң қазақ әдебиеттануы ұлттық таным, ұлттық идеяның қағидаларына сүйенеді. Қазіргі әдебиеттану ұлттық идеяның тарихи сипаттары (С. Қирабаев, Т. Кәкішұлы, М. Базарбаев, Ш. Елеукенов, М. Мырзахметұлы, Р. Нұрғали, Т. Жұртбай, т.б.), ағартушылық негіздері (О. Әбдиманұлы, Е. Тілешов, Д. Қамзабекұлы, т.б.), ұлттық идеяның тұтасу, бір орталықтану кезеңі (Т. Жұртбай, Б. Омарұлы, А. Шәріп, Е. Тілешов, т.б.), ұлттық идеяны қалыптастырудағы Алаш қайраткерлерінің еңбектерінің құндылығы (Р. Нұрғали, А. Исмақова, т.б.), әдеби компаративистика (Ш. Сәтпаева, Г. Бельгер, М. Маданова, т.б.) тұрғысынан зерттеліп келеді.

Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттегі еркін ойдың ұлттық идеямен астасуы заңдылық болатын. Қазақ әдебиеттану ғылымында ұлттық идеяның негізгі қайнар көзі ретінде әдебиетті ала отырып, оның көркем ой арқылы халықтың болмыс-бітімі мен салт-сана атрибуттары арқылы таңбалануын ғалым Амантай Шәріп: «Этностардың тарихи санасы тұлғалана түскен сайын «халықтық рухтың» орнына «ұлттық рух» ұғымы жиірек қолданылуға қарады» [1, 7], «... әдебиеттегі ұлттық мінез мәселесін қаузау белгілі бір дәрежеде ұлттық рухтың және ұлттық төлсананың (национальное самосознание) бейнелі түрде көрінетін жай-жапсарлары жайында да сөз суыртпақтау болып шығатыны түсінікті» [1, 8], - деп көрсетеді. Сондықтан да шығарма құрылымын өзгертетін жаңа бағыттар шыға бастаған тұста да ұлттық идея негізгі өзек болып қалды.

Бүгінгі таңда ұлттық әдебиеттану әлемдік әдебиеттану ғылымының озық ұстанымдарымен интеграцияланып, жаңа теориялық тұжырымдармен, структуралық, герменевтикалық, семиотикалық, постмодернистік, т.б. аналитикалық әдістермен толықтырылуда.

Көркем мәтіннің эстетикалық құндылықтарын бағамдайтын талдау әдістері, сондай-ақ автор бейнесі мен позициясын, автор мен оқырман қарым-қатынасын зерттейтін еңбектер орын алды: Т. Есембековтің «Әдеби талдауға кіріспе» (1991), «Көркем мәтін поэтикасы» (2012), «Көркем мәтін теориясы» (2015), Б. Шалабайдың «Көркем прозадағы автор бейнесі» (1998), В. Савельеваның «Художественная антропология» (1999), Б. Кәрібаеваның «Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары» (2001), М. Оразбектің «Автор және шығармашылық процесс» (2003), «Авторлық позиция» (2017), Ж. Жарылғаповтың «Ұлттық прозадағы әдеби ағымдар типологиясы» (2011), «Жанр және көркем әдіс» (2011), Қ. Жанұзақованың «Автор образы мен кейіпкер» (2014) және т.б.

Әдеби мәтіннің көркемдік деңгейін автор және оқырманның өзара коммуникативтік қарым-қатынасымен байланыста қарастырып жүрген ғалымдардың бірі профессор Г. Мучник. Ғалым «Проблемы коммуникативной поэтики» (1995), «Текст в системе художественной коммуникации (восприятие, анализ, интерпретация)» (1996) монографиялық зерттеулерінде көркем сөздің коммуникативтік ерекшелігі, оқырманның көркем мәтінді интерпретациялауы, авторлық ұстаным, мәтін стратегиясы сынды т.б. мәселелерді зерделейді.

Филолог ғалым В. Савельева әдеби құбылыстарды жаңа бағытта, структуралистер, постструктуралистер, семиотиктер және рецептивті эстетиканы зерттеушілердің мүмкіндіктерін пайдалана отырып, әдебиет теориясының құрылымын идеялар мен тұжырымдар жүйесі ретінде пайымдайды. Оның «Художественный текст и художественный мир: проблемы организации» (1996) зерттеу жұмысында алғаш рет «көркем мәтін» және «көркемдік әлем» ұғымдарының аражігі ажыратылып, көркем мәтінді интерпретациялау, талдау арқылы оқырман рецепциясы әдісімен көркем әлемнің альтернативті шындық ретінде моделі жасалды. Көркемдік әлем бейнелі құрылым, кеңістіктік пен уақыттың ұйымдастырылуы, оқиға динамикасы аспектісінен зерттеледі.

Структуралистік поэтика саласында ғылыми ізденістерімен белгілі ғалым Ә. Құлымбетова көркем мәтіннің формальды және семантикалық қасиеттерін анықтаудың жүйелі әдіс-тәсілдерін дамытты. Ғылыми көзқарастары «Стиль казахского рассказа и повествования» (1993) және «Системный анализ художественного произведения» (2002) [2] еңбектерінде көрініс тауып, әдебиеттанушылардың әдеби стиль ерекшелігін М. Бахтиннің мекеншақ тұжырымымен байланыста қарастырды. Эпикалық жанрлардың түрлерін мекеншақ қасиетіне орай анықтауға тырысты.

Осы бағытта филология ғылымдарының докторы С. Әбішеваның да зерттеулерін атап өткен абзал. «Поэтическая система “мир природы”: структура и семантика» (2002) [3] атты монографиялық еңбегінде структуралистік тұрғыдан қазақ-орыс ақындарының поэтикалық туындылары негізінде көркем сөздің семантикалық және құрылымдық сипатын, композиция, цикл, образдар жүйесін саралайды.

Мәтінге структуралық талдау жасау тиімділігін дәйектеген әдебиеттанушы – Х. Садықов. Ол «Әдебиет теориясы» (2002) еңбегінде сөз өнерін эстетикалық жүйе ретінде қарастырып, көркем мәтін құрылымын оның семантикалық ерекшелігінен жоғары қояды. Демек, көркем мәтін мағынасын оның құрылымына емес, пішіннен мазмұнға қарай талдайды.

Әдебиет теориясында маңызды ғылыми зерттеулердің бірі – С. Мақыпұлының «Адамтану өнері» [4]. Мұнда көркем сөз табиғаты, көркем шығарманың мазмұны мен формасының бірлігі, көркем шындықтағы адам тұлғасы, шығарма тілі, әдебиет тектері мен жанрлары, әдеби ағымдар және әдістер бағамдалды. Сонымен қатар В. Шекспир, А. Пушкин, Эдгар По, Н. Гоголь, Ф. Достоевский, Н. Некрасов, Л. Толстой, А. Құнанбайұлы, Ги де Мопассан, Ш. Құдайбердіұлы, А. Чехов, С. Цвейг, С. Сейфуллин, Б. Майлин, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов және т.б. әлемдік және отандық ақын-жазушылардың шығармалары өзара байланыста талданды.

Ғалым Т.Есембеков көркем мәтінді талдаудың психоаналитикалық, структуралистік, постструктуралистік, постмо-дернистік, т.б. зерттеудің әдіснамалық негіздеріне сүйене отырып, драмалық жанрлардың қасиеттеріне байланысты тың қағидаттар ұсынады. Көркем мәтіннің драмалық қасиеті «авторлық» көзқарас тұрғысынан айқындалады және структуралистік тұрғыдан драматизм мәтіннің көркемдік бірлігіне қызмет етеді деп көрсетеді. Көркемдік элементтердің бірізділігі мен авторлық ұстанымның өзара қатынасын жан-жақты талдаулар арқылы бағамдайды. Теориялық тұжырымдардың практикалық маңызын Ә.Тарази, С.Жүнісов, О.Бөкей, М.Мағауин, Ә.Кекілбаев, Д.Исабеков сияқты әдебиетшілердің шығармашылығы негізінде дәлелдейді. Бұл зерттеулер Т.Есембековтің «Драматизм және қазақ прозасы» (1997) [5], «Көркем мәтін поэтикасы» (2012) еңбектерінде қамтылған.

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында ф.ғ.д., профессор А. Исмақованың ғылыми зерттеулері маңызды орын алады. Ғалымның ізденістері кеңес дәуірінде тыйым салынған әдебиет пен қазіргі қазақ прозасының жанрлық өзгешеліктерін теориялық тұрғыдан пайымдауға бағытталған. А. Исмақова «XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ көркем

прозасының поэтикасы (тақырып, жанр, стиль)» (1998) тақырыбындағы докторлық диссертация жұмысында ұлттық прозаны әдебиеттің дамуындағы әлемдік қағидаттармен байланысын Ш. Құдайбердіұлы, М. Дулатұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Жұмабайұлы, М. Әуезовтің және т.б. көркем шығармалар үлгісінде қарастырды. Оның ғылыми еңбектерінде ұлттық прозаның қалыптасу үрдісі талданып, романдар ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ әдебиетінің дамуындағы соңғы жанр ретінде зерттеледі. А.Исмақова әдебиеттанудың салыстырмалы-тарихи, структуралистік және постструктуралистік салалардың тоғысында, сондай-ақ нарратология аясында жұмыс істейді, өйткені әдебиеттанудың осындай синтетикалық мәселелері ғана қазіргі көркем рефлексияда болып жатқан күрделі үрдістерді жеткілікті түрде көрсете алады. «Возвращение плеяды. Алаш әдебиетінің экзистенциалдық мәселесі» (2002) монографиясында осы әдіснамалық тәсіл іске асырылды. Сондай-ақ «Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттану» (2016) [6] еңбегінде аталмыш кезеңдегі қазақ әдебиеттануының теориялық мәселелері, қазіргі постмодернистік зерттеулер мен әдебиеттанушы ғалымдардың ізденістері жинақталған.

Әдебиет теориясы саласында мәнді зерттеулерімен белгілі филолог ғалым. Б. Жетпісбаева ежелгі түркі әдебиетін семиотикалық тұрғыдан саралайды. Бұл бағытта түркі халықтарының этнологиялық және мәдени генезистерінің ерекшеліктерін, олардың мәдени өзін-өзі сәйкестендіру тарихын талдау жұмыстарын жүргізді. «Символ в движении литературы» (1997) [7] атты монографиялық зерттеуінде қазақ әдебиеті материалында көшпенділердің символдық ойлау жүйесін қарастырады. «Образные миры М. Жумабаева» (2008) атты монографиялық еңбегінде ғалым М. Жұмабаевтың мифологиялық ойлауының негізгі бастаулары мен өзіндік өлшемдерін және туындыларының орыс символизмімен шығармашылық байланысын анықтай отырып, тыйым салынған ақынның өлеңдерін тұтас зерделейді.

Филология ғылымдарының докторы., профессор А.Жақсылықовтың көркем мәтіндері және зерттеу еңбектері әдебиеттану ғылымына қосқан үлесі ерекше болып табылады. А.Жақсылықовтың зерттеулерінде көркем шығармадағы мәңгілік, рухани тақырыптарды жаңаша пайымдаудың үлгілері айрықша көзге түседі. Ғалым әдебиеттануда бұрын тыйым салынған тақырыптардың бірін – дін мен әдебиеттің байланысын, көркем сөз бен руханияттың бірлігін айқындайды. «Образы, мотивы и идеи с религиозной содержанием в произведениях казахской литературы. Типология, эстетика, генезис» (1999) монографиясында ғалым ХХ ғасырдың ұлттық прозасының дамуына діни-мифологиялық мәселелердің гене-

зисі мен болмысы тұрғысынан ерекше назар аударады, ХХ ғасырдың 30-60 жылдарда әдебиеттегі осы фактордың дамуындағы тарихи анықталған алшақтықтың себептері мен мәнін, оның 70-80 жылдардағы жаңа прозада қайта жандануын көрсетеді. Ғалым діни-адамгершілік, рухани-эстетикалық, философиялық-этикалық принциптердің әртүрлі дәуірлерде ұлттық көркем сөзіне әсері туралы жүйелі тұжырымдар жасайды. Бұл тұжырымдар ғалымның «Просветление Ахмеда Яссави» (1996), «Религия и литература в эстетической взаимосвязи» (1997), «Религиозные мотивы в художественной литературе» (1998), «Сравнительная типология образов и мотивов с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы» (2012) [8] ғылыми-танымдық, әдістемелік және монографиялық еңбектерінде көрініс тапты. Ғалымның пікірінше, рух бостандығы мен Жаратушыға деген сүйіспеншілік әдебиеттің шынайы келбетін анықтауға қызмет етеді.

Қазіргі қазақ әдебиеттануында мифологияны зерттеуде ғалым Ж.Аймұхамбет елеулі үлес қосуда. «Орал Бөкей прозасындағы мифология мәселелері» (1999) тақырыбындағы ғылыми-зерттеу жұмысында Орал Бөкей прозасы негізінде мифологизм сипатына ғылыми талдау ұсынды. Ғалым мифтің фольклор мен жазбаша әдебиеттегі қызметін талдайды. «Мифтің поэтикалық қызметі» докторлық диссертациясы (қазіргі қазақ поэзиясының үлгісінде) (2010) мифтің барлық аспектілерін жан-жақты талдауға негізделген: мифтің танымдық қызметі; түрлі сипаттаулары және бейнелеу жүйелері; ішкі классификациялары. Ғылыми жаңалықтары «Миф дүниесі және көркемдік әлем» (2003), «Көркемдік өріс» (2009), «Мифтің поэтикадағы қызметі» (2010), «Әдебиет әлемінде» (2012), «Миф және қазіргі әдебиет» (2012), «Мифопоэтика» (2013), «Поэзия және миф» (2014), «Миф. Мифология. Мифопоэтика» (2016) [9] еңбектерде көрініс тапты. Ж. Аймұхамбет бұрынғы зерттеушілер жалпылап қарастырған мифология мәселелеріне ерекше назар аударды және өзіндік терең талдау жасайды: ішкі жіктеулерді барынша айқындайды; дәйекті тұжырымдар ұсынады; жекелеген бейнелердің сипатын ашады. Сондай-ақ ол «тау», «күс», «туған жер» т.б. ұғымдардың мифопоэтикалық, мифологемдік сипаттамаларын егжей-тегжейлі негіздейді, дербес классификацияларды дамытып, оларды концептуалдық деңгейге шығарды; мифологиялық сипаттағы поэтикалық ойлау жүйесіндегі таным мен қабылдаудың күрделі жолдарын ашты. Көркем мәтіннің ішкі қабаттарына енумен қатар, ғалым өзінің стильдік ерекшеліктерін айқындау кезінде бастапқы және авторлық (автометафорларды) тілдік қолданыстарды да ажыратады. Осылайша, Ж. Аймұхамбет әлемдік мифологияның ғылыми тұжырымдамаларына

сүйене отырып, қазақ мифологиясына соны идеялар мен қазіргі қазақ әдебиеттануының ғылыми айналымына жаңа ұғымдар әкелді.

Әдебиетті зерттеуде тың әдістерді (нарратологиялық, дискурсивті талдау және т.б.) қолданған ғалымдардың ішінде ғалым, профессор Б. Майтановты атауға болады. Майтановтың монографиялық еңбектерінде зерттеу материалдарының мерзімді шектеулілігі байқалады – бұл ғалымның нарратологиялық жүйенің ішіндегі мәтіннің көркемдік-эстетикалық белгілері туралы озық ұстанымдарынан туындаған заңдылық. Бұған дәлел ретінде ғалымның қазақ романдарының баяндау жүйесіндегі баяндаушының орнын, автор мен оқырман категориясын, роман бейнелерінің жүйесін және шығарманың стилистикалық ерекшеліктерін анықтауын айтамыз. Зерттеушінің «Романның баяндау жүйесіндегі автор» (2003), «Портрет поэтикасы» (2006), «Монолог құрылымы» (2006) [10] және т.б. еңбектері қазіргі қазақ әдебиеттануында маңызды орын алады.

Әдебиет теориясының жаңа тұжырымдамаларын қалыптастыру мен дамытуда бірқатар ғалымдар: Қ.Жүсіп, Р.Нұрғали, С.Әшімханова, Н.Жуанышбеков, Ш.Ыбыраев, Т.Жұртбай, Г.Елеукенова, А.Ишанова, Г.Пірәлиева, М.Маданова, К.Ахметов, Ф.Исмаилова, Е.Тілешев, Қ.Жанұзақова, С.Ержанова, Ж.Жарылғапов, Ұ.Еркінбай, Г.Сәулембек және т.б. өз үлестерін қосты.

Қазақ әдебиеттануының қазіргі теориясында көркем шығармадағы жекелеген көркемдік категорияларды, атап айтқанда структурализм, құрылымдық поэтика тұрғысынан талдауға болатын ғылыми-зерттеу жұмыстары жеткілікті. Сондай-ақ, герменевтика әдістеріне, семиотикаға әдебиеттің детерминантты көркемдік тәсілдері ретінде жиі назар аударылады.

Біз қазіргі ұлттық әдебиеттанудың, атап айтқанда, әдебиет теориясының жай-күйін көрсету үшін бірқатар зерттеулер жүргіздік. Қазіргі қазақ әдебиеттанушыларының еңбектеріне шолу және талдау әдебиеттану ғылымының әлемдік тенденциялары Қазақстан әдебиетінің дамуына жаңа серпін бергенін, сондай-ақ ұлттық зерттеулерде ерекше көрініс тапқанын көрсетеді. Осылайша, қазіргі қазақ әдебиеттануы Тәуелсіздік кезеңінде қайта жанданып қана қоймай, гуманитарлық ғылымның дамуындағы жаңа тұжырымдамалар мен үрдістердің негізін қалады.

Әдебиеттер

1. Шәріп А. Сөз өнері және ұлттық рух: Оқу құралы. – Астана: Педагогика-Пресс, 2010. – 240 б.
2. Кулымбетова А. Системный анализ художественного произведения: науч.-метод. сборник. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 174 б.

3. Абишева С. Поэтическая система «мир природы»: структура и семантика. Монография. – Алматы: АГУ им. Абая, 2002. – 268 б.
4. Мақыпұлы С. Адамтану өнері. – Алматы: Арыс, 2009. – 214 б.
5. Есембеков Т. Драматизм және қазақ прозасы. – Алматы: Ғылым, 1997. – 231 б.
6. Исмақова А. Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттану. – Алматы: Дәстүр, 2016. – 384 б.
7. Жетписбаева Б. Символ в движении литературы. – Алматы: Ғылым, 1999. – 288 б.
8. Жаксылыков А. Сравнительная типология образов и мотивов с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Эстетика, генезис: Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 361 б.
9. Аймұхамбет Ж. Миф. Мифология. Мифопоэтика: Монография. – Астана: Фолиант, 2016. – 181 б.
10. Майтанов Б. Монолог құрылымы: ғылыми зерттеу. – Алматы: Ценные бумаги, 2006. – 107 б.

ОҚЫТУДАҒЫ ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Минап Гульбарша

*«Павлодар қаласының №39 инновациялық үлгідегі
гимназиялық сыныптары бар жалпы орта білім беру мектебі» КММ
Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі*

Аңдатпа. Интербелсенді оқытудың басты мақсаты – білім алушыларды өз бетінше ой қорытып, жауап табуға үйрету. Білім берудің дәстүрлі нысандарымен салыстырғанда, интербелсенді оқытуда оқытушы мен білім алушылардың өзара әрекеттестігі ауысады. Мұнда педагогтың белсенділігі білім алушылардың белсенділігіне орын береді.

Аннотация. Основная цель обучения с использованием интерактивных методов - научить учащихся самостоятельно мыслить и находить ответы. По сравнению с традиционными формами обучения взаимодействие между учителем и учениками меняется в интерактивном обучении. Здесь активность учителя уступает место активности учащихся.

Annotation. The main goal of teaching using interactive methods is to teach students to think independently and find answers. Compared to traditional forms of learning, the interaction between teacher and students is changing in interactive learning. Here the activity of the teacher gives way to the activity of the students.

Түйінді сөздер. Интербелсенді оқыту, әдістер, білім алушы, белсенді оқыту.

Ключевые слова. Интерактивное обучение, методы, обучающийся, активное обучение.

Keywords. Interactive learning, methods, learner, active learning.

Біз «Өмір бойына жететін білім алу моделінен өмір бойы білім алып өту моделіне көшуге тиіспіз» деп елбасы Н.Ә.Назарбаев айтқандай, әлемдік бәсекелестік заманында әрбір адамның білім сапасын, қабілеттік деңгейін, іскерлік мүмкіндігін анықтайтын адам ресурстарын дамыту мәселесі күн тәртібіне өткір қойылып, адамның білімі мен біліктілігі қазіргі кезеңде мемлекеттердің бәсекеге қабілеттілігінің ең маңызды көрсеткішіне айналып отыр.

Бүгінгі таңда жеке тұлғаны емес, оның даму үрдісін басқару қажеттігі айқындалып отыр. Білім алушының түрлі ақпараттың толассыз ағынында бағытталуы қиынға түсіп отыр, ол үшін оның талдау, құрылымдау, жүйелеу, мәселені шешу дағдылары жетік дамытылуы тиіс. Ал бұл, педагог жұмысындағы тікелей жасалатын әдістерден, бас тартылып, артық дидактизмнен, ғибаратты сарыннан тежелуді; оның есесіне бірінші орынға қарым-қатынас жасаудың сұхбаттық әдістерін, шындықты бірлесіп іздеуді, сан алуан шығармашылық әрекетті тәрбиелеуші шарттарды жасау арқылы дамытуды білдіреді.

Инновациялық әдістердің негізгісінің бірі-«интербелсенді оқыту әдісі». Бұл әдістің негізгі қағидасы – педагогикалық қарым-қатынас пен қарым-қатынас диалогі арқылы жеке тұлғаны қалыптастырып дамыту.

Интербелсенді әдістерде басты назарды «процеске», яғни үйрену процесінің өзіне, білім алушылардың «қалай» және «қандай әдіс-тәсілдер арқылы үйренетіндігіне» аударады [1]. Яғни, интербелсенді сөзі - өзара әрекет ету бейімділігін білдіреді немесе әңгімелесу, әлде кіммен (адаммен) не болмаса әлде немен (мысалы, компьютермен) сұхбаттасу режимінде болады. Осы жерде білім алушылардың жауаптарынан гөрі мәселенің шешімін табуға талпынғаны маңызды. Себебі, интербелсенді оқытудың басты мақсаты – білім алушыларды өз бетінше ой қорытып, жауап табуға үйрету[2].

Білім берудің дәстүрлі нысандарымен салыстырғанда, интербелсенді оқытуда оқытушы мен білім алушылардың өзара әрекеттестігі ауысады: педагогтың белсенділігі білім алушылардың белсенділігіне орын береді, ал педагогтың тапсырмалары олардың бастамасы үшін жағдай жасаушы болады.

Интербелсенді әдіс қолдану кезінде мыналар ескерілуі керек:

- ✓ тұлғаның еркіндігі мен құқықтары сақталуы;
- ✓ тұлғаның өзін көрсете алуына жағдай жасау;
- ✓ педагогикалық қолдау көрсету [3].

Интербелсенді әдістерге мыналар жатады: проблемалық шығарма әдістері, презентациялар, пікірталастар, топпен жұмыс, «миға шабуыл» әдісі, зерттеулер, іскерлік ойындар, рөлдік ойындар, «инсерт»

әдісі, сахналау, тест сынағы әдісі, дебат, т.б. Мысал ретінде алып қарастыратын болсақ:

«Ыстық орындық» әдісі.

Берілген тапсырмаға байланысты қойылған сұрақтарға жылдам жауап беру керек, себебі, орындық ыстық.

«Өзіңізді тексеріңіз» әдісі

Бұл мәлімет шындық па немесе жалған ба? Өтілген мәтін бойынша мысалдар келтіріледі. Мысалдарды оқу кезінде оқушылар ол келтірілген мысалдың өтілген мәтінде бар, жоғын анықтайды.

ЖИГСО әдісі

Оқушылардың 4-5 топқа бөлеміз. Тақырыпты, (мақаланы) топтың санына қарай, мазмұнына қарай бөліп береміз. 1,2,3,4,5,- әрбір топ өкілдері берілген бөліктерді оқиды. Топтағы оқушылар өзара пікір алмасады, ортақ тапсырма жасайды. Әр топ өз лидерін тақтаға шығарады. Ол оқушы оқыған білгенінің мазмұнын түсіндіреді

«Сиқырлы айна» әдісі

Бұл әдісті сабақ соңында алуға болады. Оқушылардың көңіл күйлерін сұрау мақсатында, сергіту сәтіне алуға болады. Оқушылар шеңберге тұрып, бір-бірлеріне қарап сұрақтар қояды, қарсы тұрған оқушы сол сұраққа жаап беруі тиіс. Орындарымен алмасып отырады [4].

Интербелсенді әдістерді өз сабақтарымда тиімді, әрі жиі пайдалана отырып, сабақ беретін сыныптарда Lesson Study зерттеуін де жүргіздім. Lesson Study – бұл сыныптағы іс-әрекеттегі зерттеу жұмысының ерекше түрі, ол мұғалімдер тобының Lesson Study-ді бірлесіп жоспарлауын, оқуын, қадағалауын және талдауын көздейді. Өзім деңгейлік курс өтпесем де, бұл бағытта жұмыс жасаушы әріптестерімнің коучинг семинарлары мен өздерінен тікелей алған тәжірибемді қолдануға шештім.

Осылайша, наурыз айында 6 «Г» сыныбында білім сапасын көтеру, сонымен бірге пән мұғалімдерінің өзара тәжірибе алмасуын, кәсіби шеберлігін, бақылау дағдыларын дамыту мақсатында қазақ тілі мен әдебиеті пән мұғалімдерімен бірлесіп Lesson Study өткізілді.

Осы сыныпқа тізбектелген 4 сабаққа жоспар құрып, зерттеу жүргізу үшін мұғалімдердің бірлесуімен Lesson Study-ді өткізу жоспары құрылды. Зерттеуге қатысушылар үш А, В, С деңгейіндегі оқушыларды таңдап алдық. А деңгейіндегі оқушы «Үлгерімі өте жақсы» Пьянзин Андрей есімді оқушы, В деңгейінде «Үлгерімі жақсы» Макиевская Екатерина есімді оқушы, С деңгейінде «Үлгерімі орташа» Ким Бексұлтан.

Әрбіреуіне мінездеме беріп, жан-жақты қарастырдық. Зерттеуге қатысушы мұғалімдер оқушыларды байқап отырды. Нәтижесінде

Lesson Study өткізу үшін «Білім сапасын арттыру мақсатында интербелсенді әдістерді қолданудың оқу сапасын арттырудағы тиімділігі» тақырыбы таңдалып, келесідей күтілетін нәтиже анықталды:

- ✓ тақырып бойынша топтық жұмыс жасай алады;
- ✓ мәтінді талдай білуге дағдыланады;
- ✓ тілдің қоғамдағы рөлі жайлы айта біледі;
- ✓ оқушылардың қазақ тілінде сауатты сөйлеу дағдысын қалыптасады;
- ✓ жалғау түрлерін ажырата біледі;
- ✓ мәтіндердің мағынасын түсініп оқуға үйренеді;
- ✓ сұрақтарды талдау және солармен жұмыс жасай алады;
- ✓ интербелсенбі әдістерді қолдана отырып, белсенді жұмыс жасайды;
- ✓ жеке, жұппен, топпен жұмыс жасай отырып, пікір алысады;
- ✓ өткен тақырыптарға талдау жасай біледі;
- ✓ өз алған білімін саралап, жинақтап, бағалай білуге дағдыланады;
- ✓ топтық жұмыс нәтижесінде оқушылардың бір-біріне деген жолдастық қарым-қатынасы артады.
- ✓ топтық жарыстар кезінде топ жетекшінің ұйымдастыру қабілетінің арта түсетіндігі байқалады;
- ✓ оқушы бағалауының әділ болатындығы және бірнеше оқушыны бағалау мүмкіндігі туатындығы белгілі болды.

Тақырып бойынша зерттеуді ұйымдастыру – үш цикл бойынша өткізілді. 1-циклде алғашқы зерттеу сабағы бірлесіп жоспарланып өткізілді. Сабақ соңынан оқушылармен сұхбат жүргізіліп, олардың пікірлері ескеріле отырып, зерттеу жүргізуші мұғалімдер бірлесе талдау жасап, келесі зерттеу сабағы бірлесе жоспарланып отырды. Осындай іс-әрекет әрбір зерттеу сабағынан кейін қайталанып отырды.

Алғашқы зерттеу сабағын талдау барысында оқушыларға өз бетімен орындау үшін деңгейлік тапсырмалар дайындау ұсынылды. Екінші зерттеу сабағы алғашқы сабақтың қорытындысындағы ұсыныс ескеріле отырып құрылды және өткізілді. Сабақта оқушылар деңгейлік тапсырмалармен жұмыс жасауда сабақ кезеңдерінде «Миға шабул», «ЖИГСО», «Дыбыссыз қадам», «Ыстық орындық», «5 жол өлең», «Мен таңдаған мамандық иесі...» сияқты интербелсенді әдістер қолданылды, сабақты талдау нәтижесінде үшінші зерттеу сабағына шығармашылық тапсырмаларды алу және осыған бағыттайтын әдістерді іріктеп алу, күрделендіріп беруге ұсыныс жасалды. Алдыңғы сабақтан соңғы ұсыныс, оқушымен сұхбат нәтижесі ескеріле отырып, үшінші зерттеу сабағына жоспары құрылып, өткізілді.

3 цикл аяқталған соң бірнеше сабақ бойынша қорытынды жасалды. Нәтижесінде жалпы сыныптағы әр түрлі деңгейдегі оқушылар бойынша өзгерістерді анықтап, төмендегідей қорытындыға келдік:

С деңгейіндегі оқушылар:

- Берілген мәтінмен жұмыс жасай алды;
- Жеңіл сұрақтарға жауап беріп, қатесін тауып, өз бетімен жұмыс жасауға ынталанды.

В деңгейіндегі оқушылар:

- Алған білімдерін қолданып, тірек-сызбалармен жұмыс жасай алды;
- Қосымша материалдармен жұмыс жасап, өз бетімен білім алуы үшін жоспар құра алды.

А деңгейіндегі оқушылар:

- Проблемалық сұрақтарды анықтап, жауап табуда ізденді. Өз білімдерін шығармашылық тапсырмаларды орындауда, логикалық сызбаларды құрастыруда қолдана алды.

Сабақтар нәтижесінде біз мынаны ұқтық. А деңгейіндегі оқушы берілген тапсырманы орындап, қасындағы оқушыларға көмектесе бастағаны, В деңгейіндегі оқушы да топпен жұмыс кезінде мәтінмен жұмыс жасады, топта сурет салып басқа қырынан көзге түсті. Ал С деңгейіндегі оқушы сұрақтарға жауап беріп, топтық жұмыс барысында өз идеяларын айшық айта білді.

Бұл зерттеу жұмысы тек оқушылардың білім сапасын көтеруге ғана бағытталып қойған жоқ, сонымен қатар, тәжірибе алмасу болды. Осыған байланысты, пән мұғалімдеріне төмендегідей ұсыныстар жасалды:

- Өз бетімен жұмыс белгілі бір мақсатқа бағытталған, оқушы орындай алатындай етіп таңдалуы тиіс;
- Тапсырма бар ынтасын салып жұмыс істейтіндей, қызықты етіп әзірленуі керек;
- Тапсырмалар жеңілден күрделіге қарай бағытталуы қажет;
- Мұғалімге уақытты үнемдей алу;
- Оқушылардың берген жауабын мұқият тындап, қатесін түзетіп отыру;
- Өткізілген зерттеу бойынша педагогикалық кеңесте мектеп ұжымымен бөлісу.

6 «Г» сыныбында жүргізілген зерттеуді қорытындылай отырып, сабақтағы өз бетімен жұмысты жетілдіруде оқушылардың деңгейін міндетті түрде ескерілуі керек, қалыптастырушы бағалауды түрлендіре отыра, әр сабақта мұғалімге оқушылардың кері байланыс алу міндетті

түрде керек деген түйін жасалды. Тақырып бойынша мәтін таңдау, онымен жұмыс жасауда қоланылатын әдістердің кешені бірін-бірі толықтыратындай жүйеленіп, оқушылар тақырыпты топта, жұпта, жеке талдаса жақсы нәтижеге жетуге болады. Сабақта бағалау парағын ұсыну, өздері қол жеткізе алатын нәтиже ғана емес, сабақ бойы қандай іс-әрекетпен айналысатынымен хабардар болып отыруға мүмкіндік береді, бұл дағдыландырады деген қорытынды жасалды. Ең бастысы, осы зерттеу нәтижесінде 6 «Г» сыныбындағы білім сапасында оң өзгеріс байқалды.

Қорытындылай келе, бұл зерттеу нәтижесінде біз оқушылардың білімдерін интербелсенді әдістерді қолдана отырып кеңейте алдық. Сабақ соңында өз мақсаттарымызға жеттік, қалыс қалған оқушылар болған жоқ. Бағдарламаның жеті модулін ықпалдастыра отырып, оқушылардың сұрақтарға толық жауап беруіне, ойларын ашық айтуға үйреттік. Мәтінмен жұмыс арқылы ойларын ортаға салып талқылау, талдау, өз пікірін ашық айтуға дағдыландыра отырып, бірін-бірі, өздерін, жұптарын, топтарын бағалауға үйретіп, оқуға деген қызығушылығын арттырдым. Болашақта осындай әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, өткен сабақтарымызбен оқушының білім, білік дағдыларын арттыруды көздеп отырдық және үлгерімі «С» дәрежесіндегі оқушылармен әлі де жұмыстар жасап, «В» дәрежесіне жеткізуге, «В» дәрежесіндегі оқушыларды «А» дәрежесіне жеткізуге тырысамын.

Жаңашыл мұғалімнің кәсіби шығармашылық әрекеттерінің нәтижелілігінің болуы оқушысының табыстылығымен тікелей байланысты. Оқушыға дайын білім мен идеяларды ұсыну емес, оқушылардың өздерінің білім мен идеялар құруға, яғни сындарлы оқыта отыра функционалдық сауаттылығын арттыруға болады. Осы орайда В.А.Сухомлинский «Баланы білім, ақиқат, ереже мен формулалар қоймасына ойландырып қоймас үшін оны ойланту керек» деп айтқан сөздерін негізге ала отыра, заман талабына сай жаңа заман оқушысының тілдік сауаттылығы жоғары болуы тиіс деп ойлаймын. Ал оқушының сауаттылық деңгейін арттыруда баланы ойлантуымыз маңызды болып табылады. Оқушы мектеп қабырғасында алған білімдерін өмірде қолдана білсе ғана ол табысты бола алады. Ол үшін баланың алған білімінің дұрыс бағалануы басты назарда болуы тиіс. Мұғалім сабақ жоспарын құру барысында қай бала қалай бағаланатыны туралы жеке қарап, алдын ала бағалау шкалаларын қарастырып, болжам жасай отыра, оны жоспарына енгізіп, барлық сабақ үрдісін бағалау қажеттігін ескерген жөн.

Әдебиеттер

1. Нағымжанова Қ.М. Бастауыш білім берудегі жаңа технологиялар: Оқу құралы. Өскемен, 2005
2. Сарбасова Қ. Инновациялық педагогикалық технологиялар. Алматы, 2006.
3. Мұхаметжанова С.Т., Жартынова Ж.Ә. Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері. Алматы, 2008
4. Рудик Г.А. Ойлау еңбегінің мәдениеті және оқытудың 101 техникасы: Мұғалімдерге арналған әдістемелік құрал. Қостанай, 2010.

«ШЕШЕНДІК ӨНЕР МЕН МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ БАЙЛАНЫСЫ»

Н.Ж.Мәрен

Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің студенті

*Ғылыми жетекшісі: **Б.Ж. Сарыбаева**, филология ғылымдарының кандидаты, доцент*

Аңдатпа. Мақалада шешендік өнер мен мәдениетаралық қарым-қатынастың өзара байланысы қарастырылады. Мақаланың мақсаты – көпшілік оқырманға «мәдениетаралық қарым-қатынас» ұғымының мәнін түсіндіру және риторикамен қатынасын анықтау. Сонымен қатар қазіргі таңда ғылым не білім салаларында халықаралық қарым-қатынас қажеттілігі артып келеді. Осыған орай кез келген білікті маман шешендіктің, менеджменттің қыр-сырын меңгеріп, өзге ұлт өкілдерінің мәдени ерекшеліктеріне назар аударғаны аса маңызды болып саналады. Сондай-ақ, халықтар арасында өзара ақпарат алмасу мемлекеттің дамуына, әлемдік деңгейге көтерілуіне септігін тигізетінін де естен шығармаған жөн.

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь ораторского искусства и межкультурной коммуникации. Цель статьи – объяснить читателю значение понятия «межкультурная коммуникация» и определить его связь с риторикой. На сегодняшний день возрастает потребность в международных отношениях в сфере науки и образования. В связи с этим для любого квалифицированного специалиста считается очень важным овладеть тонкостями публичных выступлений и менеджмента, обратить внимание на культурные особенности представителей других национальностей. Также не следует забывать, что взаимный обмен информацией между народами способствует развитию государства и его подъему на мировой уровень.

Annotation. The article examines the relationship between oratory and intercultural communication. The purpose of the article is to explain to the general reader the meaning of the concept of “intercultural communication” and determine its connection with rhetoric. At the same time, the need for international relations in the field of science and education is growing. In this regard, it is considered very important for

any qualified specialist to master the intricacies of public speaking and management, and to pay attention to the cultural characteristics of representatives of other nationalities. We should also not forget that the mutual exchange of information between peoples contributes to the development of the state and its rise to the global level.

Түйінді сөздер: шешендік өнер, риторика, мәдениет, іскерлік риторика, қарым-қатынас.

Ключевые слова: публичное выступление, риторика, культура, деловая риторика, коммуникация.

Key words: public speaking, rhetoric, culture, business rhetoric, communication.

Шешендік сөз – қоғам мен оны басқару туралы ілім. Сондай-ақ, шешендік өнер – көрген-білгенді көкейге тоқып кеп үйренуді тілейтін, үнемі айтыс-тартысқа түсіп, жалықпай жаттығу арқылы қол жететін өнер. Шешендік өнер және оның теориясы – ұлттық мәдениеттің бөлінбес бөлшегі. Шынайы шешен әрдайым салтанатты жиында жақсылық пен жамандықты, сотта әділеттілік пен әділетсіздікті, халық кеңесінде пайдалы мен пайдасыз дүниелерді негізгі алып отырған. Әр заманда ұмтылғаны, тәнті болғаны – шешендік. Қоғамдық қатынастар жетіліп, өркениет ел мен жер, мемлекет пен қоғам, халықтар арасында өрістеген сайын шешендікке деген сұраныс, ынта-ықылас әр қырынан күшейген [1, 21б.]. Аталмыш өнерді көпшілік ортаға жеткізу үшін өнер адамына, яғни шешенге (ораторға) бірнеше қабілеттер қажет болған: азаматтық ерлік, әділдік, тапқырлық, парасаттылық, зеректік, т.б. Қай елді алып қарасақ та, кез келген би де, шешен де ақиқатты ашуға, даналықты ізденуге ұмтылған. Жұрт ішіндегі наразылықты жоюға, әділеттілікке қол жеткізуге, адамдардың бойындағы қасиеттерді сынға алуды басты назарға қойған. Шешендіктің ауқымы халықтық дүниетанымның деңгейіне және көркемдік-философиялық ойланудың дәрежесіне қатысты. Шешендік ойлану жүйелі танымның, озық ойдың, тартымды тілдің, мәнді сөздің жиынтығын білдіреді, соларға сүйенеді. Бұдан бөлек, шешендікті тарихи құбылыстың формасы, яғни әлеуметтік-мәдени сипаттың көрінісі ретінде де қарастыруға болады.

Адам баласының тілі пайда болғанынан бастап әр этностың, әр ұлттың мәдениеті өз заманына сай дамып келді. Уақыт өте келе басқа ұлттың тілін, мәдениетін тану қызығушылығы пайда бола бастады. Қазіргі таңда адамзаттың мәдени, рухани көп алуандығы кеңінен таралды. Өзге ұлттың дүниетанымын, олардың ұлттық құндылықтарын, тағамдарын, тілін, тарихы мен әдебиетін білу арқылы адамдар бір-бірімен байланыс құрып, қарым-қатынас орнатуға тырысады. Мәдениет дегеніміз – этностың тілі ғана емес, сонымен бірге, байырғы заманнан бері қалыптасып қалған нормалар, жүріс-тұрыстар, салт-дәстүрлер мен дүниетанымдар жүйесі. Мәдениетаралық коммуникация - бұл қазіргі қоғам өмірінде барған сайын маңызды орын алатын

эртүрлі мәдениеттердің адамдары арасындағы ақпарат алмасу процесі. Бүкіл әлем әшекейге айналады, мұнда әр туындысы өз алдына бөлек мәдениет, өзіндік әдет-ғұрып, салт-дәстүр, тілі бар. Басқа мәдениеттегі адамдармен ақпарат алмасу мүмкіндігі – адамдарды жақындастыруға, мәдениеттер арасындағы байланысты жеңілдетуге, өркендеген бизнесті, білім беруді және жеке деңгейде қарым-қатынасты жеңілдетуге көмектесетін негізгі дағды. Мәдениетаралық қарым - қатынас мәселелері ХХ ғасырдың 70-жылдары әлеуметтік мәдениеттану салаларында өзекті бола бастады. Аталмыш ұғымға көптеген анықтамалар берілген. Н.И.Халееваның айтуынша мәдениетаралық қатысым - коммуниканттар арасындағы вербальді және вербальді емес қарым-қатынас үрдісі. Ал Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаровтар «мәдениетаралық қарым-қатынас - ол түрлі ұлттық мәдениетке жататын қатысымдық актіге қатысушылардың бірін-бірі дұрыс түсінуі» дейді. Бұл ұғымның соңғы нәтижесі мәдениетаралық қатысым субъектісін қалыптастыру. Мәдениетаралық коммуникацияның негізгі субъектісі – әр түрлі этностар мен халықтар, олардың ғылым, мәдениеті мен этимологиясы және т.б сан алуан факторлар. Оның негізгі компоненттері – тіл және мәдениет болып табылады. Ал, Х.Ю.Крумның пайымдауынша, ол факторлар төмендегідей: жеке бастың қарым-қатынас біліктілігі, сұхбаттасқан адамның жан дүниесін тануға деген құлшыныс, сол халықтың мәдени құндылықтары жайлы білімі. Мәдениетаралық коммуникацияның көптеген заманауи мәселелерінің арасында біздің елде және оның мемлекетаралық байланыстарында, шамасы, толық есептеу жоқ. Бірақ олардың арасында тілге тікелей қатыстыларын және қазіргі уақытта студенттерге оқытылатын оқу пәндерінің ішінде белгілі бір тұжырымдамалық бірлікте бір-бірімен тығыз байланысты пәндерді қарастыруға болады. Психологтар логика–риторика – Этика (ЛоРиЭт) мәдениеті аудитория алдында мінез-құлық пен сөйлеу жауапкершілігін жиі арттыратын кез-келген адам үшін орасан зор шығармашылық әлеуетке ие, сондықтан тіл, риторика, логика мәдениетін меңгеру маңызды деп санайды. Мәдениетаралық қарым — қатынастың риторикалық теориясы контексттің жеке сипаттамалары мен ерекшелігі ең маңызды мәселе екенін көрсетеді. Қарым-қатынастың риторикалық теориясы белгілі бір топтардың ерекшеліктерін талдауға мүмкіндік береді. Мәдениетаралық коммуникацияның конструктивистік теориясына сонымен қатар кейбір коммуникациялық жағдайларға қатысты хабарламалардың бейсаналық бейімделуін талдау кіреді. Сонымен қатар, қазіргі заманда іскерлік риториканың да мәдениетаралық қарым-қатынаста алатын орны өзгеше.[2, 67-916] Іскерлік риторика – бұл іскерлік қарым-қатынастың әртүрлі түрлерінде

(немесе жанрларында) сенімді және тиімді сөйлеу ғылымы мен өнері. Бұл пәнді оқу объектісі ретінде жиналыстағы баяндама, келіссөздер, келісім-шарт, өтініш, бұйрық және т. б. сияқты қызметтік байланыстың ауызша және жазбаша жанрлары болып табылады. Қазіргі таңда өзге ұлтпен байланысқа түсу үшін оның тілін ғана білу аз, тілімен бірге ол елдің іскерлік дағдысын да білген абзал. Іскерлік ортада мәдениетаралық дағдылар табысты келіссөздер мен халықаралық серіктестіктердің негізіне айналады. Серіктестік мәдениетіндегі іскерлік этикеттің, мерекелер мен жұмыс күндерінің ерекшеліктерін білу сенімді және сыйластық қарым-қатынастарды құруға көмектеседі [3, 35 б.].

Шешендік өнерді термин түрінде «риторика» деп те атаймыз. Ал осы риториканың халықаралық қарым-қатынаспен өзара байланысын екі тұрғыда талдауға болады: әр халықтың шешендік өнері оның ұлттық құндылықтарын көрсететіні және әртүрлі мәдениет арасында қарым-қатынасты дұрыс орната білу қабілеті. Шешендік сөздер – халық даналығынан, оның ұшқыр ойынан туған рухани мұра, ұрпақтардың асыл қазынасы. Олардың мазмұны халықтың бастан кешкен болмысынан, қиял-арманынан туындайды, өмірге деген көзқарасы мен ой-өрісін бейнелейді. Яғни, риторика әрдайым этностық сипатпен тығыз байланыста болып келеді.

Риториканың құрамдас бөліктеріне тіл мәдениеті, көпшілік алдында сөйлеу, сөз дәлдігі мен ұтымдылығы, сөйлеу мәнері секілді ұғымдарды енгізе аламыз. Осыған байланысты халықтар арасындағы коммуникацияда аталған дағдылар маңызды рөл атқарады. Мәдениеттер арасындағы қарым-қатынас көбінесе елдер арасындағы мәдени айырмашылықтарға байланысты бірқатар коммуникациялық кедергілер мен түсінбеушіліктермен бірге жүреді. Олар тілдегі, тарихтағы, діндегі, құндылықтар мен мінез-құлық нормаларындағы айырмашылықтарға байланысты туындауы мүмкін. Мысалы, бір мәдениетте көтермеленетін турашылдық басқа мәдениетте өрескел деп қабылдануы мүмкін. Әртүрлі елдердің мәдениеттерін салыстыру бұл айырмашылықтарды түсінуге көмектеседі, бұл кедергілерді жеңу, басқа мәдениеттерді құрметтеу және ымыраға келуге және бейімделуге дайын болу үшін қажет.

Мәдениетаралық коммуникацияның маңызды аспектісі вербалды емес коммуникация болып табылады. Әртүрлі елдер мен халықтардың мәдениетінде ым-ишара, мимика, дауыс интонациясы және дене тілі айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін. Мысалы, әңгімелесу кезінде көзге түсу кейбір мәдениеттерде сенімділік пен адалдықтың белгісі болып саналады, ал басқаларында бұл шақыру немесе құрметтемеу ретінде

қабылдануы мүмкін. Мәдени тыйымдар мен этикет ережелері әрбір мәдениетте олардың білімі мен ескерілуі үйлесімді мәдениетаралық қарым-қатынас үшін маңызды рөл атқарады; Мысалы, әр елде сәлемдесу әдістері әртүрлі және әңгімелесушіні байқаусызда ренжітпеу үшін осы нюанстарды білу маңызды. Мәдениетаралық коммуникацияны қолдану көптеген аспектілерді қамтиды және адам қызметінің әртүрлі салаларында байқалуы мүмкін. Білім беру саласында және халықаралық алмасу бағдарламаларының саны артып келе жатқан студенттік ортада мәдениетаралық құзыреттілікке ие болу табысты оқудың және желілік қарым-қатынастың ажырамас элементіне айналуда. Әртүрлі елдердің студенттері мен мұғалімдері оқытудың әртүрлі әдістері мен дәстүрлеріне бейімделу қажеттілігіне тап болды. Осы орайда түрлі мәдениет арасындағы қарым-қатынасты айтарлықтай жеңілдету үшін бірнеше кеңестерді атап өтуге болады:

- Елдің тілі мен мәдениетін үйрену. Тілді білу мәдени нормалар мен құндылықтарды терең түсінуге мүмкіндік береді;
- Мәдениетаралық қарым-қатынас тұжырымдамалары мен теорияларын жақсырақ түсіну және мәдени айырмашылықтарға лайықты жауап беру үшін таныс болу;
- Мәдениетаралық алмасудың құзыретті қатысушысы болу процесінде оқыту мен өзін-өзі тәрбиелеу маңызды рөл атқарады. Семинарлар, онлайн курстар және тренингтер – мәдениетаралық коммуникация саласындағы біліміңіз бен дағдыларыңызды кеңейтудің тамаша тәсілі.[4]

Қорыта келе, мәдениетаралық қарым-қатынас – бұл әртүрлі мәдениет өкілдерінің ақпарат алмасуының күрделі процесі ғана емес, сонымен бірге адамның өзіндік дүниетанымын байыту мүмкіндігі. Әртүрлі мәдени дәстүрлер мен перспективалардың соқтығысуы мен өзара әрекеттесуі түсіністік шекарасын және адамзат ынтымақтастығы әлеуетін кеңейтеді. Бұл перспективалар жүзеге асуы үшін әрқайсымыз жаһандық қоғамдастықта үйлесімділік пен сыйластыққа ұмтыла отырып, мәдениетаралық коммуникацияны зерттеп, белсенді түрде машықтануымыз қажет. Сондай-ақ, өзге ұлт өкілдерімен сөйлесу, басқа елде келіссөздер жүргізу, көпшіліктің, басқа халықтың алдында өз ойыңды ашық жеткізе алу сынды білікті қызметкерге қажет дағдылар келешекте зор жетістіктерге жетуге жол ашып, үлкен мүмкіндіктерге алып келеді. Айта кеткеніміздей, шешендік сөздер халықтың ұлттық сипатын айқындайтындықтан, түрлі мәдени көзқарастар арасында қарама – қайшылықтар туындауы да мүмкін. Алайда, сауаттылығы жоғары маман қашанда түсіністік танытып, өзінің әдептілігі мен сыйластығын жоғалтпайды. Халықтардың ерекшеліктеріне қалай қарау

керек екенінен хабардар болып келеді. Осылайша жоғарыда айтылған пікірлерге, тұжырымдарға сүйене отыра, мәдениетаралық коммуникация шешендік өнермен тығыз байланыста екеніне көз жеткізе аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы:Ана тілі, 1997. – 208 б.
- 2.Персикова Т.Н. Межкультурная коммуникация и корпоративная культура: учебное пособие. – М.: Логос, 2020. – 224 с.
- 3.Константинова Л.А. Деловая риторика: учебное пособие / Л.А. Константинова, Е.П. Щенникова, С.А. Юрманова. – 4-е изд., стер. – М.: Флинта, 2020. – 304 с.
- 4.Мәдениетаралық коммуникация бойынша практикум /құраст. Омарова Р. А., Кенжетаева Г. К., Демесінова Г. Х., Мағзұмов Х. Б. — Павлодар, 2007. – 130 б.

ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІНІҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
“Тарих” білім беру бағдарламасының 2-курс студенті*

Орынбасаров Н.С.

Гуманитарлық ғылымдар магистрі, оқытушы -эксперті

Ракишева Г.К.

Аңдатпа. Көне түркі әдебиетінің ескерткіштері – көне түркі халықтарының мәдениетін тануға мүмкіндік беретін құнды мұра. Олар ата-бабасының тіл байлығын, әдет-ғұрпын, ой-өрісін көрсетеді. Олар тарихи оқиғаларды жеткізіп қана қоймай, түркі тайпаларының қоғамдық құрылысы мен рухани өмірі туралы ақпарат көзі болып табылады.

Аннотация. Памятники древнетюркской литературы являются ценным наследием, позволяющим узнать культуру древнетюркских народов. Они показывают богатство языка, обычаев и образа мышления своих предков. Они не только передают исторические события, но являются источником информации о социальном устройстве и духовной жизни тюркских племен.

Abstract. Monuments of ancient Turkic literature are a valuable heritage that allows one to learn the culture of ancient Turkic peoples. They show the richness of the language, customs and way of thinking of their ancestors. They not only convey historical events, but are a source of information about the social structure and spiritual life of the Turkic tribes.

Кілт сөздер: Орхон-Енисей, Қорқыт, Жүсіп-Зылиха, Домбауыл, Гүлстан.

Ключевые слова: Орхон-Енисей, Коркыт, Жусып-Зылиха, Домбауыл.

Key words: Orkhon-Yenisei, Korkyt, Zhusip-Zylikha, Dombauyl, Gulstan.

Ежелгі дәуірдегі әдебиетіміз туралы айтқанда, ең алдымен, екі мәселені айқын түсінуіміз керек. Біріншісі – біздің ежелгі дәуір әдебиетіміздің туындылары тек қазақ халқының ғана еншісі емес, олардың басқа түркі тектес халықтардың да әдебиетіне ортақ екендігі. Екіншісі – қазақ тілінде емес, ежелгі түркі тілінде жазылғандығы. Енді осы жайттарға түсінік бере кетейік. Қазақ халқының құрылуына негіз болған ру-тайпалар ол замандарда қазіргі Қазақстанды, Орта Азияны, Оңтүстік–шығыс Сібірді, Орталық Азияны, Еділ бойын, Каспий жағалауларын мекен еткен. Олар өзбек, қырғыз, әзірбайжан, түрікмен, ұйғыр, қарақалпақ, хакас, башқұрт, татар халықтарының төл құрамына енген ру-тайпалармен аралас өмір кешкен. Сөйтіп, экономикалық, әлеуметтік, мәдени өмірі бір-бірімен өзара тығыз байланысты болған түркі тілдес халықтардың әдебиеті де ортақ болды. Кумандар, Дешті Қыпшақтар, тағы басқадай атанған жартылай көшпелі, жартылай отырықшы түркі тілдес халықтардың ерлігі, тұрмыс-тіршілігі, арман-қиялы поэзия тілімен жырланып, ерлік эпостар, ертегілер, аңыздарда баян етілген. Құлпытас, күмбез түріндегі ескерткіштерге өздерінің елеулі-елеулі тарихи адамдары туралы жоқтау, мадақтауларын жыр түрінде ойып жазып қалдырып отырған. Бұл түркі ұлыстарының жазу мәдениеті ертеден пайда болғанын көрсетеді. Ол жазулар дами келе Күлтегін, Тонұқық, Қорқыт ата, Жүсіп Баласағұни, Махмұд Қашқари, Ахмет Йасауи, Бақырғани, Хорезми, т.б. орта ғасырлық ғұламалар шығармаларының сақталуына негіз болды. Ру-тайпалық дәуірде өмірге келген шығармалардың тілі қазаққа түсініксіз болса, олар қазақ әдебиетінің мұрасы бола ала ма деген сұрақ туындайды. Кейбір ғалымдардың теріс пікірде екенін де ескеру керек. Алайда, ғылыми тұрғыдан қарағанда, олардың теріс жауаптары негізсіз. Өйткені, "қай халықтың болсын ерте замандардағы алғашқы әдебиеті, жазба әдебиет нұсқалары, сол халықтың бүгінгі тілінде болуы шарт емес. Кейбір халықтардың ондай әдебиетінің басқа тілде, сол халыққа осы күнде түсініксіз тілде болуы, бірақ сол халық жерінде, сол халық өкілдері тарапынан жасалған, сол халықтың бір кездегі өмірін көрсететін әдебиет нұсқалары болуы ықтимал", – деп көрсетеді ғалым Б.Кенжебаев. Сондықтан да қазақ әдебиетінің ежелгі дәуіріне қатысты әдеби ескерткіштер көне түркі, шағатай (шағатай, тілі – араб және парсы сөздері араласқан түркі ру-тайпаларының кітаби тілі, ол сол кездегі барлық түркі тектес халықтарға түсінікті тіл болған), ұйғыр, араб, парсы тілдерінде жазылғанмен, біз оларды төл әдебиетіміздің тарихының басы деп танымыз. «Ежелгі дәуір әдебиеті» (VII-XIV ғғ.) деп аталатын жеті ғасырды қамтыған әдебиетіміздің, ұзақ тарихына қатысты ескерткіштер, шығармалар аз емес. Олардың алғашқылары

деп түркі ру-тайпаларына ортақ Орхон ескерткіштерін (VII ғ.), «Қорқыт» (VIII ғ.) және «Оғыз-наманы» (IX ғ.) атаймыз[1, 89-90].

Орхон-Енисей жазуы. Б.з.б. 1 мың жылдықтың басында Орта Азия мен Қазақстан далаларын сақтар мекендеген. Сол сақтардың Солтүстік тобы түркі тілдес, ал оңтүстік тобы иран тілдес тайпалар болды. Бұлардан кейінгі тарихта белгілі үйсіндер мен қаңлылар да түркі тілінде сөйледі. Түркі қағанаты тұсында түркі тілінің өрісі кеңейіп, негізгі тілге айналды. Бұрын иран тілі тобына енетін тілдерде сөйлейтін халықтармен аралас-құралас болып, енді түркі тілінде сөйледі. Түркі тілінің әр түрлі диалектінде сөйлейтін тайпалық ұлыстар бір-бірімен үздіксіз экономикалық, мәдени-байланыс жасап, қатысып тұрды. Соның нәтижесінде бұл екі топтағы тілдер бір – біріне ықпал жасап келген. Батыс түрік қағанатында түрлі диалектідегі көне түрік тілдерімен қоса соғды тілі мен жазуын да пайдаланған. Өйткені түрік қағандарының ордасында соғдылықтар да түрлі лауазымды қызмет атқарған. Сөйтіп, түрік қағанаты тарихының алғашқы кезеңінде түрік таңбаларына ұқсас келетін түрік жазуы пайда болды. Бұл жазу түріктердің тілінің фонетикалық ерекшеліктерін дәл жеткізген. Бұл «руна» жазуы деп аталды.[2, 96-104]

Скандинавия тілінде «рунь-күпия» деген ұғымды білдірді. Өйткені ХҮІІІ ғ. 20-жылдарында Орхон-Енисей аңғарынан табылған көне түрік жазуын көпке дейін ешкім оқи алмаған. Ескерткіштерді жүйелі түрде зерттеу ХІХ ғасырдан бастап ғалымдар Г.И.Спасский, О.Донлер, А.В. Адрианов, Н.М. Ядрипцев, А.О. Хскел, Д.А. Клеменц, И.Т. Савенков, В.А. Ошурков, И.Г. Граней және т.б. 1889 жылы орыс зерттеушісі Н.М.Ядринцев Моңғолияда осыған ұқсас ескерткіштерді жазулармен тапты, кейбір ескерткіштерде жазулар екі тілде, оның ішінде қытай тілінде болды. Ядринцев Моңғолиядан тапқаннан кейін ескерткіштер Орхон-Енисей деп атала бастады. Осыған ұқсас ескерткіштер 1897-1897 жылдары Талас өзенінің бассейнінен (Қазақстан), ауыл маңынан қағаз бетіндегі жазбалары бар сынықтар табылды Тұйық (Қазақстан). Бұл жазудың сырын В.Томсен ашпастан бұрын Орхон-Енисей ескерткіштерінің зерттелу тарихы ХҮІІІ ғ. ІІ жартысында басталды. Ең алғаш 1662 ж. Орхон-Енисей жазуы жөнінде хабар еткен ғалым Витзен болатын. 1697 жылы Тобыл қаласында Ремезовтың «Сібір қалаларының шөл далалары мен таулы жерлерінің чертежі» еңбегі жарық көрген. Сол еңбекте Талас бойындағы «Орхон тасы» деген жер аталған. Орхон-Енисей ескерткіштері үлгілерінің алғашқы жарық көруі Сібірде 13 жыл айдауда болған Табберт-Страленбергтің атымен тығыз байланысты. Оның 1730 Стокгольмде неміс тілінде

басылып шыққан «Европа мен Азияның солтүстік және шығыс бөлімдері» еңбегі көне ескерткіштер туралы мағлұмат береді [3].

Қорқыт ата кітабы. Қорқыт – бүкіл түркі халықтарына ортақ тұлға. Оның есімі исі түркі халықтарының жадында, рухани танымында үлкен құрметпен сақталып жеткен. Түркі рухани кеңестігінде ол бақсылық өнердің пірі, күйші, қобыз аспабын жасаушы, сәуегей ойшыл жырау, даналық сөз үлгісін қалдырған тұлға болып танылады. Қорқыт атаның өмір сүрген кезеңі – X ғасырдың басында Сырдария бойында бой көтерген Оғыз мемлекеті. Астанасы Сырдарияның Аралға құяр сағасындағы – Жаңакент (Янгикент) қаласы. Ол қаланың қираған орны қазіргі Қызылорда облысы, Қазалы елді мекенінің маңында. Қорқыт туралы алғашқы тарихи деректерді қалдырған Рашид ад-Дин, Әбілғазы хандар өздерінің еңбектерінде түркі-моңғол халықтарының тарихын жазуды мақсат етеді және оған халық арасында жырланған оғыздың батырлық жырларын пайдаланады. Аталмыш еңбектерде Қорқыттың есімі Оғыз батырларының ерлік істерімен қатар жырланған. Аталмыш тұлғалардың еңбектерінде Қорқыт бірде, оғыздардың Қайы тайпасынан, енді бірде Баят тайпасының бегі, ұзақ өмір сүрген қария кісі ретінде баяндалады. Рашид ад-динның «Жами ат-тауарих» еңбегінде Қорқыт – Баят тайпасынан шыққан Қара Қожаның ұлы. Ол Инал хан Сыр Йавының (Жабғы) тұсында өмір сүрген, өте ақылды, данышпан кісі. Қорқыт екі жүз тоқсан бес жас жасап ұзақ өмір сүреді. Қорқыт атадан қалған деп саналатын жалғыз жазба ескерткіш – әлемнің маңызды мәдени мұра қатарына енген «Қорқыт ата кітабы» («Китаби дәдәм Коркуд»). Онда Қорқыт ел ағасы, болашақты болжайтын сәуегей қарт есебінде суреттеледі: «Баят руында Қорқыт ата дейтін білікті, сәуегей адам болыпты. Ол дүниедегі бар нәрсені білген, оның айтқанының барлығы келетін. Ол болашақта болатын, өзгелер үшін құпия сырларды Алла-тағаламнан естіп, жұртқа жеткізіп жүрді». Жалпы, оғыздардың батырлық жырлары жазбаға түскен орта ғасырлық парсы-түркілік нарративтік шығармаларда Қорқыт – оғыздардың бектері мен батырларының қолдаушысы, оларға батырлық немесе лауазымдық есім беруші, ақылшы, батагөй кісі. Қорқыттың ата қонысы Сырдарияда қазақ жұрты әулие тұтатын абыз тұлғаның бейіті бар. Ол қазіргі Қызылорда облысы, Қармақшы ауданының «Қорқыт» станциясының маңында. Бейіт ХІХ ғасырдың соңына дейін сақталып келген, кейін Сырдарияның кезекті бір тасыған кезінде дарияға құлап кеткен. Дарияның жарқабағында суға құлауға жақындаған Қорқыттың бейітін 1898 ж. атақты фольклоршы Ә. Диваев фотоға түсіріген. ХУ-ХҮІ ғасырларда жазбаға түскен «Китаби дәдәм Коркуд» туындының толық

атауы – «Китаб дәдәм Коркуд ғали лисан тайфа оғузан». Қазақша мағынасы «Оғыз тайпасының ұлы тілінде жазылған Қорқыт ата кітабы». Қазіргі таңда «Қорқыт Ата кітабының» екі нұсқасы бар: біріншісі – Дрезден (Германия), екіншісі – Ватикан (Италия) [4]. «Қорқыт ата кітабының» зерттелуіне алғашқыда Еуропаның шығыстанушы ғалымдары көп үлес қосты. Дрезден нұсқасындағы «Қорқыт Ата кітабының» «Бисаттың Дөпегөзді (Төбекөзді) қалай өлтіргені туралы» сегізінші жыр әйгілі грек эпосы «Одиссея» сюжетіндегі басты қаһарманның циклоппен (жалғыз көз дәу) айқасатын сюжетіне ұқсас болғандықтан кезінде Еуропалық ғалымдардың ерекше қызығушылығын тудырды. Бірінші нұсқа Дрезден король-дік кі-тапха-насында Х.Флейшер каталогы бо-йынша 86-нөмірмен тіркелген, араб әріп-терімен жазылған 153 парақтық қолжазба. Қолжазбаның бірінші парағында шығарманың аты «Китабы Деде Коркут ала лисани таифеи Оғузан» (Оғыз тайпасының тіліндегі Қорқыт атам кітабы) деп көрсетілген. Бұл нұсқа төмен-дегідей 12 жыр--дан тұрады: 1. Дерсе хан ұлы Бұқаш хан жыры; 2. Салор Қазанның үйінің ша-был-ғаны туралы жыр; 3. Қам Бөрінің ұлы Бамсы Бей-рек туралы жыр; 4. Қазан бектің ұлы Ораз бектің тұтқын болғаны туралы жыр; 5. Дұқа Қожа ұлы Делі Домрұл туралы жыр; 6. Қаңлы Қожа ұлы Қан Тұралы туралы жыр; 7. Қазылық Қожа ұлы Йегенек туралы жыр; 8. Бисаттың Төбекөзді өлтір-гені туралы жыр; 9. Бегіл ұлы Әмірен туралы жыр; 10. Үшүн Қожа ұлы Секрек туралы жыр; 11. Салор Қазанның тұтқын болып, оны ұлы Ораздың құтқарып алғаны туралы жыр; 12. Іш Оғыздың Сырт Оғызға жау болып, Бейректің өлгені туралы жыр. Дрезден қолжазба нұсқасының әр беті 13 жолдан тұрады. Мәтінде көбіне дауысты дыбыстарды білдіретін белгі харакат қойылмаған. Сонымен қатар жырлар-дың тақырыбы да, жырмен баяндалған тұстары да жеке, бөлек жазылмаған. Тек әр жырдың тақырыбын ғана ірілеп, қоюлап жазған. Дрезден нұсқасын ең алғаш ғылымға танытқан Х.Ф. фон Диц. Ол Төбекөзге қа-тыс-ты жырды неміс тіліндегі аудармасымен бірге жариялап, Қорқыт атаға да біраз тоқталған. Диц Төбекөз бен Гомердің «Одиссеясындағы» Полифемді салыстырып, Қорқыт ата кітабындағы жырдың көлемдірек екеніне назар аударып, мұны гректер Шығыстан алған деген пікір айтады. Екінші нұсқа Ватикан кітапха-насында түрікше жазбалар арасында 102-нөмірге тіркелген 107 парақ бұл жинақ екі бөлімнен тұрады. Жинақтың 2а-58а парақ-тары ара-сындағы «Хикайе-и Латифеи Ужубе ве Махжубеи Зарифе» деп аталатын бірінші бөлімі парсы тілінен түрік тіліне аударылған хикаялардан тұрады. Жинақтың 58в-108а парақтары арасындағы екінші бөлімінде «Хикайети Оғызнамеи Қазан бегве ғайры» (Қазан Бек және басқаларының оғызнама хикаялары) деген

атпен Қорқыт ата жырлары берілген. «Қорқыт ата кітабының» бұл нұсқасы 6 жыр-дан тұрады. Қолжазбаның 106-107 парақтары жоқ. Дрезден нұсқасы секілді бұл нұсқаның да әр беті 13 жолдан тұрады. Тілдік ерекшеліктері жағынан ескі осман тіліне жақын. Бұл қол-жазба, Дрезден нұсқасымен салыстырғанда көлемі шағын болғанымен, бастан-аяқ харакат қойылып жазылған. Осы себепті зерттеушілер Дрезден нұсқасындағы түсініксіз, күмәнді жолдарды оқып, аударуда осы нұсқаға жүгініп отырған. Ватикан нұсқасындағы жырлар: 1. (Дерсе) хан ұлы Бұқаш хан туралы хикая; 2. Бамсы Берік туралы хикая; 3. Салор Қазанның үйінің шабылғаны туралы хикая; 4. Қазан бектің ұлы Ораз хан-ның тұтқын болғаны туралы хикая; 5. Қазылық қожа ұлы Йегенек бек туралы хикая; 6. Сырт Оғыздың Іш Оғызға дұшпан болып, Беріктің опат болғаны туралы хикая. Жырлардың тақырыбынан да көрініп тұрғандай, Ватикан нұсқасында, негізінен Қазан бекке қатысты жырлар алынған. Бірақ Дрезден нұсқасымен салыстырғанда, бұл нұсқада Қазан бекке қатысты жырлардан «Салор Қазанның тұтқын болып, оны ұлы Ораздың құтқарып алғаны туралы жыр» енбей қалған. Э.Росси 364 беттік еңбегінің бірінші («Кіріспе») бөлімінде «Қорқыт ата кітабына», оның Дрезден, Берлин және Ватикан нұсқаларына, Қорқыт атаның аңыздық тұлғасына, жыраулық дәстүрге, жырда баяндалған географиялық аймаққа, жырдағы әдет-ғұрыптарға, діни нанымдарға және т.б. мәселелерге кеңірек тоқталған. Екінші бөлімде Ватикан нұсқасындағы алты жырдың, сонымен қатар Ватикан нұсқасында жоқ Дрезден нұсқасындағы алты жырдың аудармасын берген. Негізінде бұл жырлар бір кездері оғыз-қыпшақ жұрты қатар көшіп-қонып жүрген ата қоныс – Сыр бойында туып, ғасырлар бойы жырланып, кейін оғыздармен бірге көшіп, жаңа сюжеттер, жаңа оқиғалар қосылып, толығып, түрленіп, Анадолыда хатқа түскен болуы тиіс. Жырдың баяндалу сипатының өзі көне жыраулық дәстүрді айқын көрсетеді. Әрбір елеулі оқиғадан кейін Қорқыт ата келіп сөз сөйлейді, жыр жырлайды, бата береді[5].

Жүсіп-Зылиха. Жүсіп-Зылиха хикаясы – Жүсіп-Зылиха есімді ержүрек, ержүрек батыр туралы баяндайтын қазақ халқының ертегілері мен аңыздарының бірі. Бұл дастанда Жүсіп-Зылиха өз халқын жер бетіне қорқыныш пен бақытсыздық әкелетін зұлым сиқыршыдан құтқару үшін қауіпті сапарға аттанады. Жүсіп-Зылиха құбыжықтар мен кара күштермен ерлікпен күресіп, сынақтар мен кедергілерден өтіп, өзінің төзімділігін, даналығын, қайсарлығын көрсетеді. Өз халқын қорғап, әділдік үшін күресіп, ерлік пен жанқиярлықтың үлгісін көрсетеді. Жүсіп-Зылиханың қайсарлығы мен шеберлігінің арқасында бақшыны жеңіп, жерді қарғыстан босатып, құрмет пен құрметке лайық

нағыз батыр болып елге оралады. Жүсіп-Зылиха дастаны – ізгілік, ақиқат, жақсылықтың зұлымдықты жеңуі туралы әңгіме, ізгілікті қадірлеуге, биік мұрат үшін күресуге баулиды, үйретеді. Дін Исламды уағыздайтын діни кітаптардағы фольклоризм мәселелері әлі күнге дейін терең зерттелмей жатыр. Соның бірі «Жүсіп – Зылиха» дастанының Құрандағы Юсуф сүресіндегі Жүсіп пайғамбар қиссасымен байланыстылығы. «Жүсіп – Зылиха» дастанының қазақ ауыз әдебиетіне келуі көп дәуірлерді қамтиды және бірнеше мәселелер арқылы зерттеуді талап етеді. Жүсіп Зылиха дастаны гуманистік идеяға толы, қарапайым көркем шығарма. Дастанның ауыз әдебиеті нұсқаулары мен жазба түрлеріде (сирия, араб, парсы әдебиетінде, түрік тілдес халықтардың әдебиетерінде) кездеседі. Дүние жүзілік аңызға айналып кеткен «Жүсіп – Зылиха» дастанының сюжеті милади жыл санағынан бұрын ІҮ ғасырда яғни, Иса (алайһис сәләм) пайғамбар туылмастан жеті ғасыр бұрын пайда болған екен. Содан бері қанша заман өтсе де, бұл дастан шығыс ақындарының көбінің шығармаларына өзек болып келді. «Жүсіп – Зылиха» дастанын Фирдауси жазған деген пікір бар, бірақ кейбір ғалымдар бұған қарсы. Дегенмен Фирдаусиден кейін «Жүсіп – Зылиха» дастанына көптеген ақын – жазушылар қалам тартқан. Алғаш Жүсіп пайғамбар туралы лирикалық ән-өлеңдер негізінде жырланып келген болса, бірте – бірте дастан, қисса үлгісінде көлемді туындығы айналған. «Жүсіп – Зылиха» дастанын тек қазақ халқы ғана емес түркі тілдес халықтар жырлаған. Шығыс ақынадары жырлаған. Жүсіптің туылған жері Канған елі. Бұл қазіргі Ирақ, Сирия мемлекеттері орналасқан жерлерде. Дастанның кіріспесінде, ұзын – ырғасында Ислам діні, мұсылманшғылық, Аллаһ тағала жайында, Жебірейіл періште жайында да бар, пайғамбарларды мадақтайтын шумақтар көп кездеседі. Парсы әсіресе араб сөздері көптеп кездеседі. Дастанның негізгі идеясы діни, Ислам дінінің идеологиясын негізге ала отырып адамгершілікті, гуманизмді уағыздайды. Зылиханың Жүсіп пайғамбарға деген махаббаты жырланады. Махаббат деген ұлы ұғымды Зылиханың Жүсіп пайғамбарға деген махаббаты арқылы суреттеледі. Жүсіп пайғамбар жайында тек түркі тілдес халықтар ғана жырламаған, сонымен бірге «Жүсіп – Зылиха» дастаны парсы, араб тілдерінде де жазылған. Жүсіп ол пайғамбар, Аллаһ тағаланың елшісі. Жүсіп пайғамбар жайында Құран Каримде де сүре бар. Бірақ ақын – жыраулар айтқандай ол дастан, жыр немесе хикая емес. Ол Алланың сөзі Қасиетті Құранның аяты, Аллаһ тағала Құранда Юсуф (алайһис сәләм) (Жүсіп пайғамбар) сүресінде Жүсіп пайғамбарды мұсылман қауымына үлгі еткен. Осы себептерге байланысты дастанда Ислам тағылымдары, пайғамбарларды мадақтау көбірек кездеседі. Жүсіп пайғамбар

ағайынды он екі ұл болады. Әкесінің аты Яғқуб (алайһис сәләм) (Жақып) ол кісіде пайғамбар болған. Арғы атасы Исхақ (алайһис сәләм) пайғамбар. Ибраһим (алайһис сәләм) пайғамбардың екі ұлы болған бірі Исмаил (алайһис сәләм) екіншісі осы Жүсіп пайғамбардың атасы болып келетін Исхақ (алайһис сәләм) пайғамбар. Жүсіп пайғамбар жайында жазылға дастан қазақ еліне, қазақ тілінде жетіп келгенше біраз өзгерістерге түскен. Ұлттық Ғылым Академиясының кітапханасында Шейхул Ислам ибн Юсуфбектің Қазанда 1915 жылы шыққан «Қиссаи Юсуф алайһис сәләм илән Зулайханың мәсәләси» деген кітабы, және араб тілінде жазылған «Юсуф Зулайха қиссасы» деген кітап сақтаулы. Дастандағы негізгі қозғалған мәселе ол махаббат яғни, Жүсіп пайғамбардың сұлулығы, сол сұлулыққа ғашық болған Зылиха жайында. Дастандарда «Жүсіп пайғамбар мен Зулайханың» махаббаты жайлы айтылады. Ал Құран Кәрім бұл махаббаттың бастамасын Зулайха уәзірдің әйелі бола тұра, күйеуінің көзіне шөп салмаққа дейін барағандығы жайлы айтады. Оның негізгі себебі Жүсіп пайғамбар аса көрікті әрі өте сұлу жігіт болатын. Жүсіп пайғамбар Жақып нәби ұлдарының ішіндегі ең көрікті де көркем, балуан денелі болған [6, 169-170].

Домбауыл. Кең-байтақ Еуразия даласының алтын кіндігі – Ұлытау. Бұл өлкеден 600-ден астам көне ескерткіштер табылды. Ұлытау ауданы Жезқазған қаласынан солтүстік-батысқа қарай 58 шақырым қашықтықта, Қаракенгір өзенінің оң жағасында орналасқан Домбауыл кесенесі ғалымдардың пікірінше, Орталық Қазақстандағы ең көне құрылыстардың бірі болып саналады. Домбауыл кесенесі ғұндар билеген кезде салынған деп есептеледі. Аңыз бойынша, бұл кесене ұлы сазгер және жауынгер Домбауыл құрметіне салынған екен, оның болғаны тарих және мифпен (ертегі-аңызбен) ұштасады. Қазақ халқының аңыз-әфсанасында Домбауыл бағаналы найман руынан шыққан батыр. Домбауыл көзі тірісінде Жошы ханның сенімді серігі, сарай мергені болғанға ұқсайды. Домбауылдай батырдың атын асқақтатқан, оның қос ұлы – Кет-Бұқа мен Кел-Бұқа заманында дәулескер күйші болған екен. Домбауылдың ұлы Кет-Бұқа «Ақсақ құлан» күйінің авторы деген жорамалдар да бар. Әйгілі тарихшы Құрбанғали Халитұлының «Сегіз оғыз» елінің қалай қалыптасқанын баяндағанда теріс таңбалы тайпа аты – Домбауыл болған. Серік Ғабдуллиннің жазбалары бойынша, Домбауыл батыр Шыңғыс ханның оң жақ тізесінен орын алған ықпалды адам ретінде айтылады. Домбауылдың қадіріне жетіп, оның қасиетін ұққан Шыңғыс хан оны үлкен ұлы Жошының қасына ақылшы етіп қосады. Домбауыл Шыңғыс ханның үнемі жанында ұстаған андасы, мергені екен. Хан саят құрып

аңға шыққанда, Домбауыл әркез қасында болған. Бәйтерек басына ілген күміс теңгені көздемей түсіретін ғаламат мерген, айтулы батыр және домбыра мен қобыздан күмбірлетіп күй төгетін күйші, сазгер адам болған. Жошы ханды айғыр құлан теуіп, қайғылы қазаға ұшырағанда Домбауыл кек алмақ болып, құландарды Ұлытаудан 300 шақырым алшақ жатқан өзеніне дейін қуған деседі. Бір үйірден тек бес құлан қашып құтылған. Шудың сол тұсын ел «Бес құланның өткелі» деп атайды. Енді бір аңызда Домбауыл құс қанаты талардай кеңістікте ор қазып, жабайы құландарды қуып әкеп, сол орға құлатқан екен. Содан тек бес құлан аман құтылыпты. Қазақ даласында сол бес құланнан қайта көбейіп тұқым өсіпті. Бұл аңыздардың бәрі – көшпелі өркениет пен киелі мекен Ұлытаудың ұрпақ жадынан жоғалмай сақталатын шежірелі тарихы[7].

Біз бұл әңгіме төңірегінде не айтқымыз келді. Көне түркі тарихындығы дастандар мен аңыз әңгімелерді, әдеби шығармаларды дәріптегіміз келді. Оның тарихы мен мазмұнын түсініп, өзімізге ғибрат алуға болатын жайттар өте көп. Осындай әдеби шығармаларды бойымызға сіндіріп, өскелең ұрпаққа түркі әдебиетінің жақсы жақтарын дәріптеуге міндеттіміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Отырар. Энциклопедия. – Алматы. «Арыс» баспасы, 2005
2. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Павлодар, 2008. – 169 б.
3. [Қорқыт ата кітабы \(egemen.kz\)](http://egemen.kz)
4. [Талай аңызға арқау болған Қорқыт ата туралы не білеміз \(nur.kz\)](http://nur.kz)
5. [Жүсіп – зылиха дастанының композициялық құрлысы мен мазмұнындағы шығыстық сарындардың ерекшелігі \(kspi.kz\)](http://kspi.kz)
6. Қазақ энциклопедиясы, 2005. — Т. II.
7. [\(2997\) Домбауыл деген кім? - YouTube](https://www.youtube.com/watch?v=...)

ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДАҒЫ ЖЕТІСТІКТЕР: ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ РӨЛІ

Оспанова К.Ш.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті КеАҚ, Филология факультеті, Шет тілдері кафедрасы, 1 курс магистранты

Аккалиева А.Ф.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті КеАҚ, Филология факультеті, Шет тілдері кафедрасы, PhD

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі әлемде жасанды интеллект білім беруде, әсіресе шет тілдерін оқытуда маңызды рөл атқаратыны қарастырылады. Стивен Пинкер, Стивен Кранц, Дэйв Уилсон, Стивен Браун, Кеннет Бисли және Фрэнк Смит сияқты ғалымдардың зерттеулері AI тіл үйренуді жақсарту үшін жаңа әдістер мен құралдарды әкелетінін көрсетеді. Инновацияларға интеллектуалды репетиторлар, автоматтандырылған аударма жүйелері және тіл үйренуге арналған интерактивті қосымшалар кіретіні туралы. Қиындықтарға қарамастан, AI студенттерге шет тілдерін үйренуге жаңа мүмкіндіктер ашады.

Аннотация. Данная статья рассматривает как современном мире искусственный интеллект играет важную роль в образовании, особенно в преподавании иностранных языков. Исследования ученых, таких как Стивен Пинкер, Стивен Кранц, Дэйв Уилсон, Стивен Браун, Кеннет Бисли и Фрэнк Смит, показывают, что ИИ приносит новые методы и инструменты, улучшающие обучение иностранным языкам. Инновации включают интеллектуальные репетиторы, автоматизированные системы перевода и интерактивные приложения для изучения языков. Несмотря на вызовы, искусственный интеллект открывает новые возможности для студентов в освоении иностранных языков.

Annotation. This article examines how in the modern world artificial intelligence plays an important role in education, especially in teaching foreign languages. Research by scientists such as Steven Pinker, Steven Krantz, Dave Wilson, Stephen Brown, Kenneth Beasley and Frank Smith shows that artificial intelligence is bringing new methods and tools to improve language learning. Innovations include intelligent tutors, automated translation systems and interactive language learning apps. Despite the challenges, artificial intelligence opens up new opportunities for students to learn foreign languages.

Түйінді сөздер: жасанды интеллект, білім беру, жаңа технологиялар, оқу процесі, шет тілі

Ключевые слова: искусственный интеллект, образование, новые технологии, образовательный процесс, иностранный язык

Keywords: artificial intelligence, education, new technologies, educational process, foreign language

Ғылым мен технология үздіксіз дамып келе жатқан қазіргі таңда жасанды интеллект, яғни artificial intelligence адамдарды қызықтыратын, әрі алаңдататын салалардың бірі болып отыр. 1956 жылы Джон Маккарти есімді америкалық бағдарламашы АҚШ-тың

Дартмут колледжінде өткен ғылыми конференцияда бұл терминді алғаш рет қолданған. Ол компьютерлік бағдарламалаудағы ең алғашқы тілдердің бірі Лисптің негізін салған. Жасанды интеллектінің дамуына қосқан үлесі үшін Маккарти зейнет жасында Тюринг премиясының лауреаты атанады.

Шындығында, жасанды интеллект Джон Маккартиге дейін де қолданылған. Тек оған дәл осы атау берілмеген болатын. Мысалы, екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Алан Тюринг есімді ағылшын математигі немістің құпия ақпаратын бұзып, оны шифрдан шығаратын машина құрастырады. Алан Тюринг соғыс кезінде Германияның әскери-теңіз флотының хабарламаларына криптоанализ жасайтын ағылшын үкіметінің Hut 8 атауына ие тобына жетекшілік еткен. Ол немістердің Энигма аппаратының кодын бұзып, мыңдаған адамның өмірін сақтап қалады. Соғыстан кейін ағылшын ғалымы алгоритмдік анализ жасаумен айналысып, 1950 жылы компьютер интеллектінің деңгейін анықтайтын тест әдісін жасап шығарады. Тюринг тесті бүгінгі күнге дейін қолданылады.

«Artificial intelligence» сөз тіркесіндегі «intelligence» сөзі «саналы түрде ойлана алу білігі» деген мағынаны береді[1, 22-25б.].

Шет тілін оқытуда жасанды интеллектті қолдану жөніндегі зерттеулерге елеулі үлес қосқан ғалымдарды атап өтуге болады.

Стивен Пинкер: Жасанды интеллект әдістерін қолдана отырып, тіл мен тіл үйренудің көптеген аспектілерін зерттеген атақты когнитивтік психолог және лингвист.

Стивен Кранц: Тілдер саласындағы жұмысымен танымал лингвист және білім беру теоретигі. Оның зерттеулері тіл үйренуге арналған компьютерлік бағдарламаларды қолдануды қамтиды.

Дэйв Уилсон: Информатика және лингвистика профессоры, оның зерттеулері тіл үйретуде жасанды интеллектті пайдалануға бағытталған.

Стивен Браун: шет тілдерін оқытудың компьютерлік жүйелері мен әдістерін әзірлейтін білім беру және лингвистика профессоры.

Кеннет Бисли: тіл үйретуде жасанды интеллектті пайдалануды зерттейтін есептеуіш лингвистика мен машиналық оқытуға маманданған лингвист.

Фрэнк Смит: Заманауи технологияны қолдана отырып, екінші тілді меңгеруді зерттеген лингвист және психолог.

Бұл ғалымдар шет тілдерін оқыту үшін жасанды интеллектті пайдалану бойынша әртүрлі зерттеулер жүргізді, соның ішінде интеллектуалды репетиторлар құру, бейімделген оқыту әдістері, мәтінді талдау[2, 32-45б.].

Заманауи технологиялар қаншалықты тез дамыса да, балаларды сапалы оқыту үшін, ең алдымен, мектептің жайлы ортасы маңызды, өйткені бұл білім жетілдіруге ықпал етеді. Сонымен бірге технологиялар материалды неғұрлым нақты және жеңіл түсіндіруге көмектеседі.

Озық технологиялар, әсіресе жасанды интеллект білім беруге, атап айтқанда, шет тілін оқытуға айтарлықтай әсер етуде.

Жасанды интеллектіні дамыту шет тілдерін оқытудың дәстүрлі әдістерін өзгертетін жаңа инновациялық әдістер мен платформаларды құруға әкеледі.

Шет тілін оқытудағы жасанды интеллекттің рөлі, оның жетістіктері мен мәселелері:

1. Жасанды интеллекттің тіл үйретуге әсері: Жасанды интеллект шет тілін оқытуға бірқатар жаңалықтарды енгізуде, оқытудың жекелендірілген тәсілін және ресурстарды тиімдірек пайдалануды қамтамасыз етеді. Жасанды интеллект жүйелері әр оқушының білім деңгейіне және қажеттіліктеріне бейімделе алады, жекелендірілген сабақтар мен тапсырмалар ұсынады. Бұл мұғалімдерге олардың тілді меңгеру деңгейлері мен жеке қажеттіліктерін ескере отырып, әр түрлі студенттермен тиімді жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

2. Тіл үйретудегі жасанды интеллекттегі жетістіктер: Жасанды интеллект тіл үйретуде көптеген жаңалықтар әкелді. Негізгі жетістіктердің бірі - мәтіндерді әртүрлі тілдерге жылдам және дәл аударуды ұсына алатын интеллектуалды автоматтандырылған аударма жүйелерінің дамуы. Мұндай технологияның мысалы Google Translate болып табылады, ол жоғары сапалы аудармаларды жасау үшін машиналық оқыту мен нейрондық желілерді пайдаланады. Тағы бір маңызды жетістік - Duolingo және Rosetta Stone сияқты тілдерді үйренуге арналған бағдарламалар мен қосымшаларды әзірлеу. Бұл қолданбалар студенттердің сөйлеу, тыңдау, оқу және жазу дағдыларын дамытуға көмектесетін интерактивті және жекелендірілген сабақтарды жеткізу үшін жасанды интеллект технологиясын пайдаланады.

3. Мәселелер мен қиындықтар: Көптеген жетістіктерге қарамастан, тіл үйретудегі жасанды интеллект кейбір мәселелер мен қиындықтарға тап болады. Негізгі мәселелердің бірі - автоматтандырылған аударма жүйелерінде, әсіресе күрделі немесе арнайы мәтіндерді аудару кезінде дәлдіктің болмауы. Сонымен қатар, тіл үйренуге арналған қолданбалар тілді меңгеру деңгейін және оқушының жеке қажеттіліктерін бағалауда әрқашан тиімді болмауы мүмкін[3, 12-18б.].

Жасанды интеллект оқыту үдерісін жақсартудың жаңа инновациялық әдістері мен құралдарын ұсына отырып, қазіргі тілді оқытуда

басты рөл атқарады. Қиындықтарға қарамастан, жасанды интеллект студенттерге шет тілін дамытудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынып, тілдерді оқыту сапасын жақсартуды жалғастыруда.

Ғылым мен техника керемет жылдамдықпен дамып жатқан қазіргі әлемде жасанды интеллект білім беруде, әсіресе, шет тілдерін оқытуда маңызды рөл атқаруда. Жаңа технологиялардың дамуы оқыту әдістеріне елеулі өзгерістер әкелді және тілдерді тиімді оқытудың жаңа перспективаларын ашты[4, 9б.].

Жасанды интеллект саласындағы басты жетістіктердің бірі мәтіндерді әртүрлі тілдерге жылдам және дәл аударуды қамтамасыз ететін интеллектуалды аударма жүйелерін құру дүние жүзіндегі адамдарға тілдік кедергілерді еңсере отырып, әртүрлі тілдерде сөйлесуге және ақпарат алмасуға мүмкіндік береді[5, 17б.].

Сонымен қатар, жасанды интеллект технологиясын пайдаланатын іл үйрену қолданбалары тіл дағдыларын дамытуға көмектесетін интерактивті және жекелендірілген сабақтар ұсынады. Бұл оқу процесін қызықты әрі тиімді етеді.

Дегенмен, көптеген жетістіктерге қарамастан, тіл үйретудегі жасанды интеллект белгілі бір қиындықтарға тап болады. Мәселелердің бірі - автоматты аударма жүйесінің, әсіресе күрделі мәтіндермен жұмыс істеу кезіндегі дәлдіктің болмауы. Оқушылардың тілді меңгеру деңгейін және жеке қажеттіліктерін бағалауда да қиындықтар туындайды.

Қорытындылай келе, кейбір қиындықтарға қарамастан, жасанды интеллект заманауи білім беруде және шет тілін оқытуда маңызды рөл атқарады. Жасанды интеллект технологияларының үздіксіз дамуының арқасында оқушылар өз біліктіліктерін арттыруға және тілдік білімді меңгеруге жаңа мүмкіндіктерге ие болды. Осылайша, жасанды интеллект білім беру тәжірибесін өзгертіп, жаһандық коммуникация мен түсіністікке ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1.Бекова, Э. Т. Понятие искусственного интеллекта в современном образовании. Казань: Казанский университет, 2019

2.Степанов, А. Н. История развития искусственного интеллекта: от идеи до реализации. Москва: Издательство Наука и Образование, 2018

3.Russell, S., & Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. Prentice Hall, 2016

4.Anderson, J., Smith, L., & Johnson, M. LingoBot: A Conversational AI System for Language Learning. Proceedings of the 28th International Conference on Computational Linguistics, 2020

Rubio, F. Artificial Intelligence and Language Learning: Making the Impossible Possible. Language Learning & Technology, 2019

ОРАЛХАН БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МИФОЛОГИЗМНІҢ КӨРІНІСІ

Разыбек Б.

Әлкей Марғұлан атындағы ППУ, 4-курс студенті

Құралқанова Б.Ш.

Әлкей Марғұлан атындағы ППУ, филол.ғ.к.

Аңдатпа. Оралхан Бөкей аңыздық проза үлгілерін пайдалануда өзіндік жаңалығымен ерекшеленген қаламгер. Табиғаттың әр құбылысын терең танып-білген жазушы шығармалары арқылы адам табиғатын да қозғайды. Қаламгер туындыларының барлығы тек өмірде болған оқиғаларға негізделген. Сондықтан О.Бөкей қозғаған тақырыптар ешқашан өзектілігін жоймайды. Мақалада Алтайдың әсем табиғатын туындыларына арқау еткен автордың шығарма кейіпкерлерінің жан дүниесін мифпен астастыра ашуындағы ерекшеліктеріне баса назар аударылады. Жазушы шығармаларындағы мифологизмнің көрінісі талданады.

Аннотация. Оралхан Бөкей - писатель, проявивший оригинальность в использовании образов легенд и преданий. Писатель, глубоко познавший каждое явление природы, также затрагивает человеческую природу через свои произведения. Все произведения писателя основаны исключительно на событиях, произошедших в жизни. Поэтому темы, затронутые О. Бөкеем, никогда не теряют своей актуальности. В статье акцент делается на особенностях авторского раскрытия богатой природы Алтая, связывающего душу героев произведения с мифом. Анализируется проявление мифологизма в произведениях писателя.

Annotation. Oralkhan Bokey is a writer who came up with his own innovations in the use of legendary prose samples. The writer, who has a deep knowledge of each phenomenon of nature, also touches on human nature through his works. All the works of the writer are based only on real life events. Therefore, the topics touched upon by O. Bokei never lose their relevance. The article focuses on the features of the author, who based his works on the beautiful nature of Altai, in the interweaving of the souls of the heroes of the work with myth. The manifestation of mythologism in the writer's works is analyzed.

Кілт сөздер: миф, табиғат, аңыз, мифтік бейне.

Ключевые слова: миф, природа, легенда, мифический персонаж.

Keywords: myth, nature, legend, mythical creature.

Аңыздық желілерді, мифтік мотивтерді, ертегілік сюжеттерді өз шығармаларында ерекше тапқырлықпен қолданып жүрген жазушылардың бірі – Оралхан Бөкей. «Біз білетін Бөкейұлының шығармашылық ерекшеліктерін айқындайтын ең бірінші белгісі – оның бірден өз қолтаңбасын тауып алғандығы. Ол не жазса да өзінше өрнектеп, өзінше ойлап-пішіп жазуға әдеттенген. Моншақтай тізілген мөлдір де көркем тілі қандай керемет. Қазақ тілінің қасиетін жанымен ұғынып, жүрегімен сезінген суреткердің тіл қолданысынан нағыз шебердің

нақышы, сөз ұстасының сұңғылалығы бірден көзге ұрып тұрады. Бұл болса жазушының табиғи дарындылығының айқын айғағы. Жүздеген әңгіме, ондаған хикаят, роман, қыруар пьесаларындағы сан алуан кейіпкерлерінен ешбір ұсақ мінез де, ұқсастық та таппайсыз» [1]. Жазушының барлық шығармаларында кездесетін тұрақты тақырып, ортақ желі бар. Ол адам мен табиғат, олардың тұтастығы.

Оралхан Бөкей аңыздық проза үлгілерін пайдалануда да өзіндік жаңалығымен келген қаламгер. Әсіресе, «Сайтан көпір», «Қар қызы», «Атау кере» повестеріндегі жұмбақ сырлы аңыздық, мифтік мотивтер шығарманың әлеуметтік мәнін тереңдетіп тұр. Жазушы адам әлемін, оның рухани болмысын көркемдік шындықпен танытуда түрлі мазмұндық-формалық әдеби тәсілдерге барады. Кейіпкерлері алған бағытынан қайтпайтын, қандай қысталаң халде де елдің рухын сақтап қалатын ерлер бейнесі. Адам психологиясының нәзік иірімдерін тап баса білетін суреткер, сана ағымындағы жай көзге көріне бермейтін ішкі рухани толғаныстарды психологиялық дәлдікпен аңыздық арнада жеткізе білген. Себебі жазушының шығармаларында миф – рухани сұраныстың жүгін көтеріп тұр. Халық тағдыры, ұлт мәселесіне қатысты дүниелерді жазуда автор үшін оңтайлы әрі шешуші құрал қызметін атқаруда. «Атау-кере» шығармасындағы Еріктің қуана қарсы алып, асыға күтетін жалғыз адамы – вертолетші орыс жігіті, ал айналысатын еңбегі – қазақтың салтында болмаған кәсіп – ара бағу. Қанша бай болса да, ешкімге қол жаймайтын, ешкімге ештеңе бермейтін тәуелсіз әрі мықты кейіпкер болса да оны жақтап, жақсы көретін оқырман кемде-кем. Себебі, халық ата кәсіптен қол үзіп, ел-жұрттан безініп материалдық игілікке құл болған Еріктің әрекетін аса құптамасы анық. Мұндағы Еріктің көк басты сонаға айналуы немесе Қатын суының арғы жағындағы жұмбақ қыз – символдық бейне. Ерікті мифтік образ ретінде қарастыру оның өзгергіштігіне (құбылуына) байланысты. Аталған повесте басында оқиғаның реалистік сипаты басым болғанымен, соңында автор шешімінен кейін мифтік сипаты көрініс табады. «Атау кере» повесін оқи отырып, автордың бүкіл адамзат баласына ортақ мәселелерге назар аудартқанына көз жеткіземіз.

Бөкейдің миф пен аңыздық сарындағы туындыларын жазуда ерекше көзге түсетіні оның көркемдік әлемі. Нақтырақ айтқанда, көркемдік әлем – бұл тек табиғатқа еліктеу ғана емес, сонымен бірге жалпы жалғанның заңдылығы туралы қорытылған ортақ көркем тұжырым. Өмір құбылыстарына әр қилы тағдыр арқылы баға беру, түрлі оқиғалар арқылы ой қорытуға жетелеу, оны көркемдік сүзгіден өткізіп, белгілі бір көзқарас қалыптастыру. Жазушының суреткерлік әлемінің бір ерекшелігі: жазушыны толғандырған – «мәңгілік

мәселелер» екендігі және сол мәселелердің себебін өзіндік дүниетаным тұрғысынан шешуге ұмтылатындығы бірден байқалады. Осы тұста «мәңгілік мәселелерге» тоқталып өтсек. «Мәңгі» дейтін сөздің мына жалған өмірде ертегі не аңыз боп қалары тағы бар. Себебі, діни тұрғыда мәңгілік ғұмыр тек ана дүниеде деп есептеледі. Ал жазушының мәңгілік дүние емес, бес күн жалған дүниеден бітпейтін мәңгілік мәселе табуы оның бір шеберлігі деуге болады. Мысалы, Оралхан Бөкейдің адам-жұмбақ, ғалам-жұмбақтың тереңіне үңілген ізденісін танытатын повестерінің бірі – «Қар қызы» повесі. Бұл повесте табиғатты негізгі фон ретінде ала отырып, оның құпия сырларымен бірге адам психологиясының қалтарыстарын ашуға ұмтылады. Повесте романтизм мен реализмнің байланыстары бар. «Қар қызы» повесінде өмір сүру мәселесі тағы бір қырынан көрінеді. Автор адамдардың әртүрлілігіне байланысты жақсылық пен жамандықтың күресі мәңгілік екендігін дәлелдей түскісі келеді. Тағы да «мәңгілік» ұғымы. Бұл ұғым жалпы әдебиетте көбінесе мифтік образдар мен сюжеттерде кездесіп жатады. Мәселен жалмауыз кемпір, жын-перілер, өлместің суын ішкен батырлар деген секілді образдарды халық ауыз әдебиетінен кездестіреміз.

Көркем әдебиеттегі анимистік сенімді кейіптеумен сабақтас-тығын ғалым С.Қасқабасов айтқандай, көне мифтің көркем мифологияға айналуы ауқымынан қарастырамыз. О.Бөкей прозасындағы анимизм және кейіптеу, мифтік құбылушылық, түс көрудің мифологиялық астарлары ұғымын жан-жақты саралай келіп, жазушының адам мен табиғат байланысын көрсететін көркемдеу құралдарын шеберлікпен берген. «Атау кередегі» жансыздың жандыны беруі, «Айпара-анадағы» даланың бірде батырға, бірде балаға теңелуі, «Сайтан көпірдегі» Алтай қысының сан түрлі «сезімдері», «Алтыбақандағы» Күн жарықтықтың мұртынан «күлуі», «Құм мінезіндегі» «адам мінезді» құм бейнесі т.б. көріністер орын алады. О.Бөкейдің табиғат пен адамды егіздің сыңарындай етіп берген кейіпкерлері – Бархан мен құм, Қиялхан мен қарағай, Ақтан мен күллі табиғат үндесі анимизм мен кейіптеу ұғымдарын сипаттауда басшылыққа алынған. Табиғаттағы заттар мен құбылыстардың адамға тән көңіл-күйі, іс-әрекетпен көрінуі көне мифтік тұрғыдан келгенде, барлық құбылыс пен заттардың рухы, жаны бар деген сенімнен туындаған шындық, көркемдік ойлау жүйесі тұрғысынан келгенде, мифтік танымға сүйене отырып, табиғат суретін бейнелеп беру, яғни кейіптеу тәсілі. О.Бөкей назарына жиі ілігетін дала, тау, жел, т.б. жанды-жансыз зат пен құбылыс жазушы қаламында барлығы мифтендіріледі.

Анимистік сенімнен бастау алған кейіптеулер «Сайтан көпір» повесінде авторлық шеберлікпен өрнектелген. Осы повесте Алтай қысының әрбір сәті жан-жүрегі, сезімі бар кейіпкерге айналып шыға келді. Сонымен қатар, Адтай жазушы шығармаларында жанды кейіпкер түрінде суреттеледі. Алғашқы қауым адамдары үшін «Маңайдағы дүниенің бәрі, аспан да, жер де, тау да, су да, жұлдыз да – атам заманнан келе жатқан, өздері қалай өмір сүрсе, олар да солай тіршілік ететін нәрселер болып көрінген» [2]. Жазушының көркемдеу тәсіліне негіз болған осы анимистік сенім.

О.Бөкей шығармаларында күн мен айдың суреттелуінен де көне анимистік сенім елесін көре аламыз. Ай мен күннің жаралуы туралы мифтерді С.Қасқабасов рух-иелік мифологияға жатқызады. Көне мифтерге жүгінсек, күн мен айдың әу баста адам болғаны айтылады. Табиғаттағы объектілердің барлығына саналы ойлау тән деген мифтік түсініктің өзі сол объектілердің адамнан пайда болуы туралы көне мифтерден бастау алғаны дау тудырмаса керек. Жазушының қай-қайсысында да күн мен айды суреттеуге маңызды орын беріледі. «Ақ түтектің ар жағында, тұтқында қор болып тұрған күн жарықтық боран салған лаңнан әлі де сауыға алмай, бозамық аспандағы шаңытқан шарбы перденің артынан жасқана сығалайды». [3] Сонымен қатар, ай мифтік таныммен үндестіріле бейнеленеді. «Сайтан көпір» повесінде көкке телміріп, дәрменсіз жатқан Аспанға ай сәулесі жарылқаушы нұрдай әсер етеді. Аспан «әлемінде сылана жүзген Ай» деп суреттелуіндегі мифтік мазмұн – Айдың қыз (немесе күннің әйелі) болғаны туралы мифтік сенім ізі. Айға мінәжат етіп жалбарыну, оны қасиет тұтып, ой, ақыл мен сезім иесі деп түсінген байырғы ұғым елесі жазушы шығармаларының мазмұнынан ұшырасып отырады.

«... Сол айналайын айға «бізді бақытты ете гөр!» - деп, әрқайсысы өз ішінен мінәжат айтқан. Ай қос ғашықтың тілегін бермеді» [3].

Демек, айды қасиет тұтып, табыну көне дәуірлерде халық ұғымын сіңісіп, фольклорымызда және әдебиетімізде жан-жақты сипатымен көрініп отырады. О.Бөкей прозасындағы айдың суреттемелері де дәл сондай мысалдарымыздың бірі. «Қамшыгер» әңгімесінде Айды қасиет тұтқан көне мифтік мазмұн бар. Жазушы «Ай астында...» деген тіркесті әңгіменің бастауы мен аяқталуында қайталай келтіреді. Яғни, барлық тіршілік ай астында. «Ай астында» Садақбайдай қамшыгердің тағдыры, күйзелісі, күллі ғұмыры бар, Әңгіменің басы мен аяғында бүкіл объект ай астында алып қаралса, бұл жерде анимистік сенімнің, кейіптеудің емес, көне мифтік ұғымның (айды қасиет тұтқан) маңызы басымрақ. «Атау кере» повесінде Айға қызға тән мінез-қылықты тән суреттеу басым.

Айды ару қыз бейнесінде көрсету көне мифке негізделген. Ай бастапқыда сұлу қыз болған, кейіннен Айға айналған деп пайымдайтын мифтік сана жазушының көркемдік тәсілі, оның танымының бастау алар негізі болып тұр.

Табиғаттаңы дүниенің бәрі бірдей деген алғашқы мифтік сана әлемдегі жанды және жансыз, өлі мен тірі нәрсені анық жіктемеуден туған. Бұл түсінік мифтік санаға тән анимизмді, яғни дүниедегі нәрсенің бәрінің жаны бар деген сенімді туғызса, демек, Оралхан Бөкейдің туындыларындағы табиғаттың саналы, жанды кейіпкер түрінде тұлғалануын анимизмнің қазіргі әдебиеттегі көркемдік мұраттарға қызмет етуінің жарқын мысалы деп нақты айта аламыз.

Жазушы О.Бөкей прозасындағы мифтік сюжеттерді саралап көрсететін болсақ, төмендегідей:

1. «Қар қызы» повестіндегі Қар қызына қатысты мифтік желі, үш жігіттің көрген түстері, Нұржанды Қар қызының үсікке шалдырмай, оятып алуы;

2. «Сайтан көпір» повесіндегі аруақ, жан туралы философиялық толғамдар, «Сайтан көпірден» өтер сәттегі Аманның өзінің бала-бейнесімен тілдесуі, көпірден әкесінің аяғының Аманды басып өтуі;

3. «Жетім бота» повесіндегі Ақботаның қайтпас сапарға теңіз бетімен аттануы, Ақботаның түсінік пайымы, өмірге деген көзқарасы;

4. «Қайдасың, қасқа құлыным?» повесіндегі халық емінің күдіреттілігі, орың тылсыммен байланыстылығы, Қаржау емшінің ауруларды емдеуі және Сарқынды шалдың өзін тірідей көмдіруі.

5. «Бәрі де майдан» повесіндегі түс көрудің мифологиялық астарлары, Ақан шал мен Алам кемпірдің өмірімен қоштасар сәттері;

Шығармалардағы мифтік бейнелерді анықтаған сәтте, мифтік бейне деп танитындарымыз: «Айпара ана» әігмесіндегі Айпара ананың өзі, «Қар қызы» повесіндегі Қар қызы мен Қоңқай шал, «Сайтан көпір» повесіндегі Аспан, Анау, «Жетім ботадағы» Ақбота, «Атау кередегі» Ерік және негізгі кейіпкерге жатпаса да «Қайдасың, қасқа құлыным?» повесіндегі Қаржау емші.

Қаламгердің туындыларында тарихи оқиғаны, сол арқылы тарихи адам бейнесін мифтендіру бар. Жазушы «Қар қызы» бейнесін мифтендіру арқылы адамгершілік, әділеттілік мәселелерін көтеруге ұмтылады. Алмажан мен Қар қызы арасындағы байланысты мифтендіріп сипаттайды. Осы бейнені жасау арқылы жақсылық пен адалдық деген ұғымдарды санаға сіңіруге тырысады. Тазалық пен пәктік ұғымын Қар қызы өз бойына сіңірсе, жамандық пен зұлымдық Қоңқай шалдан көрініс табады.

Әр шығармаға тоқталып талдасақ, шығарма шиеленіскен сайын мифтік сипатта күшейе түседі. Әр кейіпкер тағдыры арқылы жазушы бүгінгі әдебиетті көне мифтік таныммен байланыстыра отырып, өз айтар ойын астарлап жеткізеді, философиялық тұжырымдар жасайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бөкеев О. Өз отынды өшірме. Алматы: «Ел- шежіре», 2013. – 392 б.
2. Қасқабасов С. Таңдамалы. Мифология. Фольклор. Әдебиет. Зерттеулер. – Астана: Фолиант, 2014. – 344 б.
3. Бөкеев О. Біздің жақта қыс ұзақ [Мәтін]: повестер/ – Алматы: Жалын, 1984. – 432 б.

**АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ
ПРЕПОДАВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН В
ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ**

Саидахмедова Н.И.

д.э.н., профессор, Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами. Узбекистан

Отабаева Л.Ф.

студент ММ 201 группы 2 курса.

Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами. Узбекистан.

Аннотация. Мақаланың мақсаты – жалпы білім беретін мектепте экономикалық пәндерді оқытудың ерекшеліктерін анықтау. Мақалада Өзбекстандағы орта білім құрылымындағы экономикалық пәннің орны көрсетілген. Экономикалық білім берудің маңыздылығы және мектеп оқушыларының экономикалық ойлауын дамыту қажеттілігі көрсетілген. Оқушылардың экономикалық процестерді қабылдауындағы айырмашылықтар анықталып, материалды баяндау мен оны сабақта бекітудің кейбір ерекшеліктері сипатталады. Сондай-ақ экономикалық пәндерді оқыту барысында туындайтын проблемаларды анықтауға әрекет жасалды. Сонымен қатар, мақалада мектеп оқушыларын табысты мамандандырылған экономикалық оқыту мәселелері қозғалады.

Аннотация. Целью статьи является выявление специфики преподавания экономических дисциплин в средней школе. В статье отражено место экономической дисциплины в структуре среднего образования в Узбекистане. Показано значение экономического образования и необходимость формирования экономического мышления у школьников. Выявляются различия в восприятии экономических процессов учениками, описываются некоторые особенности подачи материала и его закрепления на уроках. Также была предпринята попытка выявить проблемы, возникающие в процессе преподавания экономических

дисциплин. К тому же в статье затрагиваются вопросы успешной профильной экономической подготовки учащихся школ.

Annotation. *The purpose of the article is to identify the specifics of teaching economic disciplines in secondary school. The article reflects the place of economic discipline in the structure of secondary education in the Uzbekistan. The importance of economic education and the need for the formation of economic thinking in schoolchildren are shown. Differences in the perception of economic processes by students are revealed, some features of the presentation of the material and its consolidation in the classroom are described. An attempt was also made to identify the problems arising in the process of teaching economic disciplines. In addition, the article touches on the issues of successful profile economic training of schoolchildren.*

Hezizgi soʻzder: *білім беру жүйесі, экономикалық пәндер, экономика, экономикалық процестер, оқу пәнінің мәртебесі, мектеп мұғалімдерінің мәртебесі, кадр мәселесі.*

Ключевые слова: *система образования, экономические дисциплины, экономика, экономические процессы, статус учебной дисциплины, статус школьных учителей, кадровая проблема.*

Key words: *education system, economic disciplines, economics, economic processes, status of an academic discipline, status of school teachers, personnel problem.*

Развитие любого общества опирается на зрелые кадры нового поколения. Для того чтобы страна вышла на высокий уровень экономического развития, необходимо иметь лица и кадры, обеспечивающие развитие экономики. Уровень качества национального образования является основным фактором, определяющим будущее стратегическое развитие страны. Уровень знаний нации формируется в результате образовательной услуги.

Путь Узбекистана к рыночной экономике требует формирования у населения специфического мышления о рыночных отношениях. Для этого необходима соответствующая реформа экономического образования, которое является основой экономического мышления, поскольку реализация всех демократических рыночных реформ – это не процесс, который начинается сам по себе, а их развитие во многих случаях зависит от уровня экономического образования нашей молодежи.

Четвертая промышленная революция, которую в некоторых источниках также называют «Индустрия 4.0», представляет собой новый, более продвинутый способ удовлетворения желаний и потребностей растущего населения мира. Хотя этот термин появился в западных странах, и его влияние более отчетливо ощущается в развитых странах, развивающиеся страны, такие как Узбекистан, должны подготовиться к этому вызову нового тысячелетия. Для этого, прежде всего, необходимо обучать молодое поколение современным знаниям

и навыкам, особенно экономическому, финансовому и предпринимательскому мышлению и принятию решений.

Одна из основных целей общего среднего образования – предоставить учащимся необходимый объем знаний и навыков, научить их самостоятельно и критически мыслить, чтобы они могли продолжить обучение в профессиональных или высших учебных заведениях или выйти на рынок труда.

Сегодня система образования - приоритет государственной политики. Ведь стратегический успех общества определяется не только формированием широкого круга научно-технической, гуманитарной и художественной элиты, но и достижением высокого образовательного ценза и институциональной профессиональной подготовки всего населения.

В Узбекистане четко выстроена государственная система непрерывного образования, которая состоит из дошкольного, общего среднего и начального профессионального образования, высшего, послевузовского образования, повышения квалификации и переподготовки кадров.

В Узбекистане школьное образование реформируется по следующим направлениям:

- совершенствование содержания и методов обучения;
- нравственное воспитание;
- создание системы помощи учащимся в выборе собственного пути в образовании и трудовой карьере;
- привитие навыков здорового образа жизни;
- подготовка к жизни и работе в условиях интернационализации и информационного общества;
- доступность специального образования для детей, нуждающихся в особых образовательных условиях.

Поиск путей дальнейшего развития данной сферы требует глубокого и всестороннего исследования всех попыток реформирования в национальных системах образования, анализа положительных и отрицательных тенденций и полученных результатов. Сопоставление образовательных реформ в разных странах помогает обнаружить и устранить недостатки, обогатить опыт, найти более верный и оптимальный путь прогресса в Новом Узбекистане.

Роль государства в развитии системы школьного образования является ключевой и может оказать значительное влияние на качество и эффективность образовательного процесса.

В Узбекистане насчитывается 10284 школы. За последние годы проведена масштабная работа по улучшению их условий и увеличению

количества ученических мест. Школу оканчивают в среднем 400 тысяч учащихся в год, из них 170 тысяч - продолжают получать образование.

Сегодня в 500 учебных заведениях регионов внедрена система оценивания, применяемая в Президентских и специализированных школах. В результате доля таких практических занятий, как анализ ситуации, решение проблем, работа в команде, основанных на передовом зарубежном опыте, увеличилась до 60 процентов.

Современными условиями организации и функционирования системы образования в Узбекистане являются реализация Конституции в новой редакции и Стратегии «Узбекистан - 2030», гарантирующих гражданам материальное благополучие и социальное равноправие; высокие темпы экономического роста, способствующие достижению широкого консенсуса по вопросам образования; позиционирование образования как важнейшей части национальной программы сохранения суверенитета и культурного развития нации; высокий социальный статус школьных учителей, поддержанный качественной профессиональной подготовкой в системе университетского образования.

Экономические процессы являются очень динамичными. Современная экономическая ситуация располагает к совершенствованию образования на всех уровнях и во всех сферах. Изучение экономики позволяет нам понимать прошлые, будущие и текущие модели и применять их к обществам, правительствам, предприятиям и частным лицам.

В современной экономике знания являются важнейшим стратегическим ресурсом, а способность приобретать, интегрировать, сохранять, распространять и применять их ключевой для создания и поддержания конкурентного преимущества экономических субъектов. Экономика поднимает проблему ограниченности ресурсов и мотивирует человека разумно распоряжаться деньгами, природными богатствами. Поведение, когда человек взвешенно принимает решение о покупке или использовании ресурсов, называется рациональным. Она анализирует и описывает работу рынков, отдельных отраслей народного хозяйства, движение финансов и готовой продукции, развитие сферы услуг, становление предпринимательства. Значительные изменения происходят в самой экономике: меняется ее структура, расширяется экономическое пространство, модифицируются отношения, лежащие в основе хозяйственных взаимодействий.

Современная экономика нуждается в специалистах, обладающих гибким мышлением, легко адаптирующимся к быстро меняющейся

ситуации, а усиление конкуренции на рынке труда предъявляет особые требования к компетенциям выпускников. Как отмечает М.А.Реус: «как и любые другие научные знания, экономические знания участвуют в двух сопряженных и одновременно протекающих процессах: во-первых, - это процесс развития собственно-научных знаний и, во-вторых, - процесс передачи этих знаний между поколениями».

Важность обучения экономическим дисциплинам аргументируется учеными следующим образом: «в психолого-педагогических исследованиях экономическая культура человека представлена как структурное качество личности, развивающееся в процессе обучения и воспитания, синтезирующее в себе глубокие и прочные знания основ функционирования экономики и умение индивида использовать эти знания в процессе жизнедеятельности»; «основным критерием и результатом экономического образования мы считаем экономическую культуру, которая входит в структуру общей культуры личности... Однако экономическая культура «живет» не только в сфере экономики, но одновременно и в сфере социальных отношений».

Морозова Г.А. относит потребность личности будущего специалиста в экономических знаниях к фундаментальным свойствам личности. Таким образом, учеными признается важная роль экономических дисциплин в формировании не только экономической культуры, но и общей культуры личности и социальных отношений.

Необходимо систематически учить наших детей с раннего возраста, точнее, с периода начальной школы, например, изучать знания по экономике, пониманию и выражению основных экономических терминов и тому, как человек может применять их в своей экономической деятельности. Потому что в нашей системе образования основы экономических знаний и основы предпринимательства преподаются как предмет второго уровня даже по 0,5 (половину) часа в неделю в старших классах. В системе высшего образования преподаются преимущественно социально-экономические науки.

Статус учебной дисциплины улучшился, а фактическое положение – нет. Такая ситуация формирует новые особенности, усугубляя уже имеющиеся проблемы преподавания экономики на школьном уровне. На наш взгляд, здесь можно выделить несколько ключевых проблем.

Во-первых, наличие противоречия, возникающего между основными задачами модернизации образования (повышение качества образования через формирование социально-общественных компетентностей выпускников) и созданными для этого условиями. В

качестве примера приведем основные компетентности, которые обозначены в документах стратегического развития общего образования и должны быть сформированы у выпускника после окончания 11-го класса школы. Не останавливаясь на раскрытии понятия «компетентность», отметим основные навыки и умения, которыми должен владеть школьник в соответствии с той или иной социальной ролью. (Результат обучения экономике зафиксирован в требованиях к уровню подготовки учащихся, примерных программах по экономике).

В результате изучения экономики на базовом уровне ученик должен:

Знать/понимать функции денег, банковскую систему, причины различий в уровне оплаты труда, основные виды налогов, организационно-правовые формы предпринимательства, виды ценных бумаг, факторы экономического роста.

Уметь:

- приводить примеры факторов производства и факторных доходов, общественных благ, внешних эффектов, предприятий разных организационных форм, глобальных экономических проблем;

- описывать действие рынка, основные формы заработной платы и стимулирования труда, инфляцию, основные статьи госбюджета Узбекистана, экономический рост, глобализацию мировой экономики;

- объяснять взаимовыгодность добровольного обмена, причины неравенства доходов, виды инфляции, причины международной торговли.

Использовать приобретенные знания и умения в практической деятельности и повседневной жизни:

- для получения и оценки экономической информации;

- для составления семейного бюджета;

- для оценки собственных экономических действий в качестве потребителя, члена семьи и гражданина.

Предлагаемые компетентности требуют глубокого осмысления собственных действий, но возможно ли это в условиях 34-часового изложения материала, когда на каждую тему будет отведен только один урок? Какую долю от урока должна составлять практическая часть? Ответы на эти вопросы педагогу придется искать самостоятельно в ходе апробирования нового базисного учебного плана. И здесь ему, безусловно, понадобится помощь методической службы.

Во-вторых, указанные выше компетентности требуют от выпускника не узких знаний экономики, а широкого понимания социальных явлений, комплексного знания и анализа событий. Чтобы качественно оценить событие и принять правильное рациональное решение, любой

человек независимо от его социальной роли должен прежде всего овладеть навыками и умениями давать количественную оценку событиям. Понимание важности такого подхода к экономике заставляет задуматься о минимальном наборе математического инструментария, которым должен владеть преподаватель экономических дисциплин на базовом уровне. На наш взгляд, переход к активным методам обучения требует решения ряда проблем: мотивации труда преподавателей, изменение условий труда и структуры учебной нагрузки.

В-третьих, главное условие успешной реализации поставленных перед образованием задач – это наличие подготовленных педагогов. Проблема кадрового обеспечения и научно-методического содержания преподавания экономических дисциплин возникла объективно, в силу действия механизма внедрения предмета в школьную программу. Кроме того, преподавание экономики осложнено тем, что преподаватели данного предмета в школах не имеют базового экономического образования, хотя и владеют большим количеством содержательной информации.

Кадровая проблема может решаться в двух направлениях: путем подготовки молодых учителей экономики на экономических факультетах педагогических вузов и колледжей и путем профессиональной переподготовки учителей.

Отметим, что одним из важных направлений методической работы в условиях перехода к профильному образованию является разработка и апробация методических рекомендаций по использованию математического инструментария.

Решая задачу повышения эффективности обучения экономике, в содержание программ курсовой подготовки и переподготовки учителей на всех ступенях школьного образования необходимо включать вопросы методики решения экономических задач.

Безусловно, реализация перехода на профильное обучение вызовет к жизни и новые проблемы. Однако первоочередные задачи должны быть определены уже сейчас, что позволит сделать этот переход подготовленным и своевременным.

Литература:

1. Mirziyoev Sh.M. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. - T.: “O‘zbekiston”, 2019 yil.
2. Alisher Navoiy. Ibratli hikoyatlar va xislatli hikmatlar. Nashrga tayyorlovchilar A.Tilavov, I.Saydullaev. - T.: «Sano-standart», 2016.
3. Durmanov A.D., Saidaxmedova N.I. Sustainable Growth of Greenhouses: Investigating Key Enablers and Impacts. Emerging Science Journal, 2023, 7(5) Italy.

4. Saidakhmedova N.I, Khusniddinov M.M. Pedagogical Conditions for Effective Management of Spiritual and Educational Work and Cluster Interaction in Public Educational Institutions and the Sphere of Culture. Journal of Advanced Zoology, 2023, 44 (S2) India.

5. Хвесеня, Н. П. Методика преподавания экономических дисциплин /– Минск : БГУ, 2006. – 116 с.

6. Саидахмедова Н.И., Отабаева Л.Ф. Та'лим менежменти: рақамли иқтисодийот, ахбороткоммуникатсия технологиялари, интерактив та'лим муҳитининг афзалликлари ва имкониятлари. // 2023 йил. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10806005>

7. Саидахмедова Н.И., Отабаева Л.Ф. Иқтисодий та'лимнинг ривожланishtirish масалалари. // “Илғор хорижий тажрибалар асосида бо‘лажак о‘қитувчиларда касбий компетенцияларни ривожlantirishning педагогик стратегиялари: муаммолар ва yechimlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi/ Toshkent. 2024-yil. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10681129>

8. Винникова И.С., Кузнецова Е.А., Потапова А.Д. Методы оценки уровня финансовой грамотности в школе // Карельский научный журнал. – 2017. – Т. 6. – № 4 (21). – С. 49-51.

9. Rajabov O‘.D. Iqtisodiy ta‘limning iqtisodiy tafakkurga ta‘siri. Toshkent. Zamonaviy ta‘lim. №11, 2017.

«ЭФФЕКТИВНОСТЬ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА»

М.К. Каирова

*доцент Павлодарский Педагогический Университет
имени Әлкея Марғұлана*

А. Сальникова

*студентка РИЛ-32 Павлодарский Педагогический Университет
имени Әлкея Марғұлана*

Аңдатпа. Бұл мақала орыс тілі сабақтарында заманауи білім беру технологияларын қолдану мәселесіне арналған. Сонымен қатар, технологияның оқу процесіне әсерін қарастырады. Білім беру практикасы контекстінде интерактивті тақталарды, онлайн-ресурстар мен қосымшаларды пайдалану тиімділігін талдауға баса назар аударылады, технологияларды орыс тілінің оқу процесіне интеграциялау перспективалары қозғалады. Зерттеу нәтижесі оқушылардың мотивациясына, оқу сапасын жақсартуға және шығармашылық ойлауды ынталандыруға оң әсерін көрсетеді. Мақала талапкерлерге, студенттерге және оқытушыларға ұсынылады

Аннотация. Настоящая статья посвящена вопросу использования современных образовательных технологий на уроках русского языка. Также в ней рассматривается влияние технологий на процесс обучения. Основное внимание уделяется анализу эффективности использования интерактивных досок, онлайн-ресурсов и приложений в контексте образовательной практики, затрагиваются

перспективы интеграции технологий в учебный процесс русского языка. Результат исследования подчёркивает позитивное воздействие на мотивацию учеников, повышение качества обучения и стимулирование творческого мышления. Статья рекомендуется для студентов, абитуриентов и преподавателей.

Annotation. This article is devoted to the use of modern educational technologies in Russian language lessons. It also examines the impact of technology on the learning process. The main attention is paid to the analysis of the effectiveness of using interactive whiteboards, online resources and applications in the context of educational practice, and the prospects for integrating technologies into the educational process of the Russian language are touched upon. The result of the study highlights the positive impact on student motivation, improving the quality of learning and stimulating creative thinking. The article is recommended for students, applicants and teachers.

Түйінді сөздер: заманауи білім беру технологиялары, оқу процесі, интерактивті оқыту, онлайн-ресурстар, технологияларды интеграциялау

Ключевые слова: современные образовательные технологии, учебный процесс, интерактивное обучение, онлайн-ресурсы, интеграция технологий.

Keywords: modern educational technologies, educational process, interactive learning, online resources, technology integration.

В современном мире от учителя требуется не просто провести урок познавательно, но и сделать это так, чтобы ученику было интересно узнавать новую информацию. Для этого с каждым днём создаётся всё больше различных методов и приёмов. Педагоги используют все возможное для более интересной подачи информации, а в современных реалиях им в этом помогают образовательные технологии.

По мнению Б.Т.Лихачева, педагогическая технология представляет собой совокупность психолого-педагогических установок, определяющих специальный подбор и компоновку форм, методов, способов, приемов, воспитательных средств (схем, чертежей, диаграмм, карт). Технология не существует в педагогическом процессе в отрыве от его общей методологии, целей и содержания. Она есть организационно-методический инструментарий педагогического процесса [1, с. 17].

В пункте 1.3 инструктивно-методического письма «ОБ ОСОБЕННОСТЯХ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ОРГАНИЗАЦИЯХ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН. В 2023-2024 УЧЕБНОМ ГОДУ» сказано: «Быстро меняющийся мир, новые способы восприятия информации, культурное разнообразие, технологизация среды в XXI веке обуславливают необходимость акцентировать цели обучения на достижении обучающимися метапредметных и личностных результатов, их способности и готовности решать задачи в реальной жизни, применяя

полученные знания, принимать решения в ситуации реального мира на основе актуальной информации, используя цифровые технологии».

Поэтому изучение использования образовательных технологий на уроках представляет собой актуальное направление по причинам высокого спроса на высокотехнологичные навыки и активное участие в цифровом мире.

Для учителя компьютер на уроке – это прежде всего мощный инструмент, представляющий собой:

1. Источник информации
2. Инструмент для обучения и практики
3. Средство для визуализации
4. Инструмент для сотрудничества
5. Средство обратной связи.

Образовательные технологии играют важную роль на уроках. Они способствуют повышению доступности образования, особенно в удалённых или малоразвитых регионах. Онлайн-уроки, образовательные приложения и интерактивные ресурсы помогают стать обучению более гибким и доступным для большого круга учащихся. Благодаря современным разработкам повышается индивидуализация обучения. Ведь теперь можно создавать учебные материалы, которые адаптированы под потребности ученика и педагог может учитывать уровень способностей каждого индивидуально. Также это помогает развитию цифровых навыков и мотивации учащихся.

Современные образовательные технологии должны обладать рядом характеристик для того, чтобы их можно было использовать на уроке и они могли эффективно справляться с поставленными задачами обучения. К ним относятся:

1. Интерактивность в образовательных технологиях.
2. Процесс обучения, позволяя ученикам активно взаимодействовать с материалом, включает в себя использование веб-платформ, заданий с обратной связью.
3. Персонализация предоставляет собой учебные материалы и задания, которые созданы учителем, опираясь на уровень знаний и способностей каждого ученика.
4. Доступность образования для всех категорий учащихся, вне зависимости от их местонахождения, финансового положения и физических способностей.
5. Содействие развитию цифровых навыков
6. Современные технологии должны способствовать развитию критического мышления, аналитических и проблемных навыков учащихся.

7. Адаптирование к индивидуальным потребностям учащихся
8. Коллаборация: возможность совместной работы учеников с учителем
9. Возможность проведения оценки знаний
10. Совместимость с традиционными методами обучения
11. Безопасность и конфиденциальность
12. Соответствие образовательным стандартам

Все это должно использоваться на уроках в школе для эффективного и интересного обучения и развития навыков учащихся, в том числе и на уроках русского языка.

Также в инструктивно-методическом письме «ОБ ОСОБЕННОСТЯХ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ОРГАНИЗАЦИЯХ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В 2023-2024 УЧЕБНОМ ГОДУ» говорится, что:

«По развитию цифровых компетенций каждому предметнику рекомендуется: 1) планировать включение цифровых инструментов и приложений в учебный процесс; 2) применять игровые методы обучения для вовлечения и мотивации к теме урока или разделу учебной программы; 3) использовать цифровые образовательные ресурсы; 4) при создании творческих работ использовать информационно-коммуникационные технологии».

Задачи учителя русского языка включают в себя развитие языковых навыков, литературного восприятия, аналитического мышления, а также формирование культуры речи и литературной грамотности у учащихся. Учителя также стимулируют любовь к чтению, помогая раскрыть творческий потенциал каждого из учеников. Образовательные технологии могут эффективно поддерживать обучение русскому языку, а также помочь в выполнении поставленных целей и образовательных задач.

Цифровые ресурсы могут эффективно применяться на различных этапах урока для достижения определённых образовательных целей поставленных преподавателем. Их можно использовать для поэтапного объяснения нового материала, закрепления изученного и самостоятельных работ для последующей оценки знаний, итогового повторения материала и тому подобного.

Для разнообразия уроков с помощью технологий и интернет-ресурсов можно использовать следующие методы:

1. Мультимедийные материалы. Преподаватель русского языка и литературы используя мультимедийные материалы на уроке может включить в урок аудио и видеоресурсы, графические изображения и интерактивные презентации. Эти материалы помогут визуализировать

литературные произведения, поддерживают анализ текстов и способствуют обсуждению лингвистических явления. Также они подчёркивают формирование навыков критического мышления и литературной интерпретации. Например, можно использовать интерактивные упражнения для обучения правописанию и пунктуации, видеоролики для изучения словарей, аудиозаписи для тренировки навыков аудирования.

2. Игры и викторины. На данный момент в интернете существует множество платформ, ресурсов и приложений для учителей, которые помогут создать увлекательные игры и задания для детей. Их можно использовать для закрепления тем и развития речевых навыков, созданию дружеской и командной обстановки в коллективе. Например: лингвистические игры; игры по грамматике, направленные на повторение грамматических правил, правописания и синтаксических конструкций; проведение ролевых игр для практики общения и использования языка в различных сценариях и развития умения понимать и вживаться в роли персонажей литературных произведений для лучшего понимания их характера; игры с карточками, способствующие развитию визуального восприятия и ассоциативного мышления; викторины, нацеленные на проверку знаний литературных произведений, биографии авторов, литературных терминов; создание собственных историй или альтернативных концовок для известных сюжетов

3. Интернет-ресурсы для чтения. Интернет предоставляет бесплатный доступ к большому количеству онлайн библиотек с литературными произведениями на русском языке и учебным материалам разной сложности. Преподаватель и ученики могут использовать это для домашних заданий, внеклассного чтения и чтения на уроке.

4. Виртуальные экскурсии. Интерактивные экскурсии по залам великих музеев, выставок великих ученых и памятников русской и мировой литературы,, которые могут помочь учителю погрузить учащихся в мир литературных и научных историй, посетить места, которые связаны с жизнью авторов и произведений, помочь в исследовании авторских стилей и направлений, изучить исторические места и эпохи, пейзажи и природу.

5. Онлайн-словари и грамматические ресурсы. Для самостоятельной работы ученики могут использовать онлайн-ресурсы для поиска синонимов, антонимов, различных форм слов и грамматических таблиц для поддержки развития навыков владения русским языком и изучения лексики.

6. Создание и использование мультимедийных презентаций. Преподаватель может создавать сам или с учениками презентации с

различными материалами - аудио, видео, тексты, картинки и т.д. Это позволит учащимся визуально представить информацию, а также улучшит их усваивание и запоминание.

7. Использование онлайн-тестов и опросов. Тесты помогут эффективно и быстро оценивать знания, стимулировать взаимодействие и обеспечивать обратную связь. Примерами их интеграции является: тестирование по литературным произведениям и писателям, грамматические тесты, тестирование лексических навыков, опросы для обратной связи, тестирование навыков анализа текста, самопроверка и обсуждение результатов.

Так как учитель должен не только использовать современные технологии, но и развивать активное участие в цифровой жизни у школьников, нужно совмещать учебную программу с данной целью.

В КТП присутствуют темы, направленные на изучение технологий в современном мире, благодаря которым учитель может ознакомить учеников в цифровым миром. К ним относятся:

1. 6 класс: Раздел №9 «Казахстан в будущем: изобретения и энергия»
2. 7 класс: Раздел №5 «Молодежная культура: Интернет и социальные сети»
3. 8 класс: Раздел №9 «Научные открытия и технологии»
4. 9 класс: Раздел №5 «Подросток в современном мире»
5. 9 класс: Раздел №6 «Всемирная связь в 21 веке»
6. 9 класс: Раздел №8 «СМИ»
7. 10 класс: Раздел №3 «Настоящее и будущее цифровых технологий»

Используя данные темы, учитель может рассказать ученикам о внедрении цифровизации в современный мир и подготовить их к успешному использованию данных ресурсов, показать плюсы и минусы данных нововведений.

Образовательные технологии могут использоваться на разных этапах урока, обогащая образовательный процесс и способствуя поднятию уровню мотивации учеников.

После проведенного урока учитель может заполнить онлайн-форму и анкету для сбора обратной связи от учеников о том, как ими был усвоен материал и что можно улучшить.

Внедрение образовательных современных технологий на уроках русского языка является неотъемлемым шагом в развитии образования, так как это открывает и расширяет горизонты для учителей и учеников. Современные методы преподавания русскому языку, использование мультимедийных материалов, онлайн-ресурсов, образовательных плат-

форм являются прорывом для совершенствования традиционных методов обучения и более эффективного и увлекательного преподавания. Используя технологии на уроке, учитель может индивидуализировать обучение, активизировать взаимодействие учеников, развить навыки цифровой грамотности, которые очень важны для современного мира и стимулировать творческое мышление. Такие нововведения содействуют формированию глубокого понимания языковых явлений и развития языковых компетенций, способствуя лучшему усвоению пройденных тем.

Однако каждый преподаватель должен помнить, что современные технологии – это всего лишь инструмент, который помогает в обучении, а вся суть образования остаётся в умении пробуждать мотивацию и вдохновлять на изучение нового и развитие критического мышления. Использование нового требует грамотного подхода, который будет учитывать индивидуальные и возрастные потребности каждого человека, участвующего в образовательном процессе.

Используя современные образовательные технологии на уроках, нами выявлено повышение заинтересованности учеников в уроке, интерактивные средства в образовании привлекательны для учеников тем, что способствует их активному участию и вовлеченности. Также, используя различные платформы для создания индивидуальных заданий для учеников, прослеживается прогресс каждого и понимать, кто смог освоить тему, а кто нуждается в дополнительных заданиях для закрепления. После использования образовательных технологий на уроке, у детей наблюдается прогресс в развитии цифровых навыков, что может помочь им на других уроках и в будущем.

Из всего сказанного можно сделать вывод, что образовательные технологии есть и будут одним из ключевых элементов для современного подхода к обучению, помогая в создании вдохновляющего и динамичного окружения, способствуя развитию навыков учеников и подготавливая их к успешной навигации в мире будущего.

Литература

1. Педагогика: сборник научных лекций. Б.Т.Лихачев под редакцией доктора педагогических наук В.А.Сластенина, Гуманитарный исследовательский центр Владос, Москва, 2010, 174 стр.

2. Инструктивно-методическое письмо «ОБ ОСОБЕННОСТЯХ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ОРГАНИЗАЦИЯХ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В 2023-2024 УЧЕБНОМ ГОДУ». Министерство просвещения Республики Казахстан. Национальная Академия образования им. И. Алтынсарина, Астана, 2023, С.4-10.

«ҰЛЫ ОТАН СОҒЫС ТАҚЫРЫБЫН ЗЕРТТЕУ БАРЫСЫНДА ТАРИХ САБАҚТАРЫНДА ПАТРИОТИЗМГЕ ТӘРБИЕЛЕУ (КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ МЫСАЛЫНДА)»

С.Б. Сейтбаталов

Ә.Марғұлан атындағы ППУ магистранты
Ғылыми жетекші т.ғ.д. профессор Г.Е.Өменова

Аннотация: патриоттық тәрбие барлық уақытта қалыптасудың жетекші бағыты болды тұлғаның құндылық бағдарлары. Патриотизм, Отанға деген сүйіспеншілік, туған және өскен жерге деген сүйіспеншілік сезімін қамтиды адам, туған мәдениетке, тілге, дәстүрлерге құрметпен қарау және өз елінің тарихи өткені, онымен рухани байланыстың тәжірибесі өткенге, өз күштерін Отанының өркендеуіне арнауға ұмтылу, оның бостандығы мен тәуелсіздігін қорғау. Бұл мәселені шешуде соғыс тақырыбына арналған көркем әдебиет үлкен рөл атқарады. Ол біздің жауынгерлеріміздің батылдығы мен қаһармандығын эмоционалды, қолжетімді деңгейде көрсетеді, олардың қайсарлығы мен қаһармандығы қайнар көздерін ашады.

Аннотация: Актуальность исследования заключается в том, что патриотическое воспитание во все времена было ведущим направлением в формировании ценностных ориентиров личности. Патриотизм, любовь к Отечеству, включает в себя чувство привязанности к тому месту, где родился и вырос человек, уважительное отношение к родной культуре, языку, традициям и историческому прошлому своей страны, переживание духовной связи с этим прошлым, стремление посвятить свои силы процветанию своей Родины, отстаиванию ее свободы и независимости. Большую роль в решении этого вопроса играет художественная литература, посвященная теме войны. Она на эмоциональном, доступном уровне показывает мужество и героизм наших солдат, раскрывает источники их силы духа и отваги.

Abstract: The relevance of the study lies in the fact that patriotic education has always been the leading direction in the formation of personal value orientations. Patriotism, love for the Fatherland, includes a sense of attachment to the place where a person was born and grew up, respect for the native culture, language, traditions and historical past of his country, experiencing a spiritual connection with this past, the desire to devote his strength to the prosperity of his Homeland, defending its freedom and independence. Fiction on the topic of War plays a huge role in solving this problem. It reflects the courage and heroism of our soldiers on an emotional, accessible level, reveals the sources of their fortitude and fortitude.

Кілт сөздер: Патриотизм, Ұлы Отан соғысы

Ключевые слова: Патриотизм, Великая Отечественная война

Keywords: Patriotism, The Great Patriotic War

Ұлы Отан соғысы 1941-1945 жж. патриоттық мақсаттарды шешуде тәрбиелік әлеуетке мол тақырып. Әскери тақырыптағы көркем әдебиет бізге үлкен тәрбие мен патриоттық заряд алып, баға жетпес

көмек көрсетеді. Кітаптар көп нәрсені түсінуге көмектеседі, осы хабардарлықтың нәтижесінде соғыс батырларына ризашылық сезімі, соғыстың адамгершілікке жатпайтындығын түсіну және әлемде бейбітшілікті сақтауға деген ұмтылыс пайда болады. Балалар соғыстың қаншалықты қорқынышты екенін біледі, соғыс зұлымдық, қатыгездік, өлім деп тұжырымдайды. Соғыс туралы шығармаларды білім беру қызметінде үнемі қолдана отырып, біз балаларды оқу процесіне қызықтырамыз, бұл өз кезегінде әскери-патриоттық әдебиеттерді оқудың тұрақты қажеттілігіне әкеледі. Ұлы Отан соғысы туралы әдеби шығармалар балаларға Отанымызды қорғай алған қарапайым сарбаздардың ойлары мен сезімдерін түсінуге, фашизмді жеңудегі бүкіл халқымыздың рөлін түсінуге, осы Аталарымыз жасаған ерліктің маңыздылығын тұжырымдауға көмектеседі. Өткен шақ қаншалықты алыс болса да, оны еске алу маңызды: балалар есейген кезде, тарихтың қайғылы беттері халық өмірінде ешқашан қайталанбауы үшін бәрін жасауға тырысуы керек.

Соғыс тарихын зерттей отырып, оқушылар «қарулы қақтығыстардың себептерін талдауды, олардың әділдігі мен әділетсіздігін ажыратуды» үйренуі керек. Сонымен қатар, патриоттық тәрбиеде мұғалімнің жеке басы үлкен рөл атқарады. Мұғалімнің өзі патриот болуы керек. Екінші дүниежүзілік соғыс тақырыбын өткізу кезінде классикалық сабақтарды ғана емес, сонымен қатар сабақтан тыс жұмыстарды – мұражайға, көркем фильмдерге бару, сабақта көркем әдебиетті және басқа да нысандарды пайдалану. Өйткені, білім берудің бұл түрлері оқушылардың әскери оқиғаларды эмоционалды қабылдауын белсендіреді. Бұл бір Германиямен соғыс емес екенін мектеп оқушыларына жеткізу маңызды. Бұл бүкіл Еуропаның біздің елмен соғысы болды. Осылайша, тарих сабағында оқушыларға патриоттық тәрбие берудегі Ұлы Отан соғысы тақырыбын зерттеудің маңыздылығы күрделі, көп қырлы, арнайы ұйымдастырылған процесс болып табылады. Ол әлемдік өркениеттің сақталуы мен дамуындағы әлемдік тарихи маңызы туралы идеяларды тереңдетуге бағытталған.

Азаматты қалыптастыру үшін аға буындардың, Ұлы Отан соғысына қатысушылардың, тыл еңбеккерлерінің - әртүрлі жастағы, ұлты мен діні бар адамдардың тәжірибесін пайдалану маңызды. Ұлы Отан соғысының оқиғалары мен фактілері туралы ақпарат тарих оқулықтарында бар, бірақ әдеби шығармаларды қолдану арқылы тәрбиелік әсерді күшейтуге болады. Мысалы, Әлжаппар Әбішев «Жас түлектер» жұмысы [1]. Бұл роман көпшіліктің сұранысына ие болып, оқырман қауымның жоғары бағасына ие болған туынды. Автор шығарманың шынайы жазылуына, образдар өміршең болуына,

кейіпкер характерін саралап, оқиғаны тартысты өрбітуге күш салған. Боздаған ана, қаралы хат, жаралы жар.. Бәрі-бәрі осы туындыда көркем суреттелген.

Қалқаман Исабаевтың «Алғы шепте» тарихи романы шынайы оқиға негізінде туған [2]. Роман қазақтардың соғысқа қатысуын, олардың қаһармандығын, құрбандығын және фашизмді жеңуге қосқан үлесін сипаттайды. Автор кейіпкерлердің жеке әңгімелері арқылы қақтығыстың әскери және адами аспектілерін жарықтандырады, соғыс уақытының күрделілігі мен трагедиясын жеткізуге тырысады.

Халық қаһарманы, ҰОС партизаны, отрядның командирі Қасым Қайсенов «Жау тылында» кітабы 1967 жылы жазылған [3]. Партизан жазушы Украина, Молдава, Венгрия жерлерінде жүріп, жау тылында жасаған ерліктері шығарма арқауына айналған. Оқиғалар шынайы суреттеледі. Оның әр жолынан Отанға, елге, туған жерге деген шексіз сүйіспеншілік рухы сезіледі.

Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» кітабы Ұлы Отан соғысының нақты оқиғалары негізінде жазылған қазақ әдебиетінің маңызды туындысы болып табылады. Бұл атау «сынған ұя» деп аударылады және соғыс әкелген қирау мен азапты білдіреді [4]. Момышұлы өзі Кеңес Одағының көрнекті әскери қолбасшысы және батыры бола отырып, өз жұмысында қарапайым адамдардың өміріне, олардың соғыс кезіндегі тәжірибелері мен сынақтарына баса назар аударады. Шығарма майдандағы өмірді де, соғыс қимылдарына тартылған халықтың күнделікті өміріндегі өзгерістерді де сипаттайды.

Әбіш Нұршайықовтың «Боздақтар» кітабы - Ұлы Отан соғысының Ұлы оқиғалары мен қаһарман тұлғаларына арналған шығарма. Кітаптың атауы «сарбаздар» немесе «жауынгерлер» деп аударылады, бұл шығарманың тақырыбы мен көңіл-күйін ерекше көрсетеді [5]. Бұл роман қазақ сарбаздары, олардың күресі, батылдығы мен нацизмді жеңу жолындағы құрбандықтары туралы баяндайды. Автор тек соғыс қимылдарын ғана емес, сонымен бірге соғыстың адами аспектісін — ең қараңғы уақытта сарбаздармен бірге болған достық, махаббат, жоғалту және үмітті де қамтиды. «Боздақтар» ұлттық патриотизм мен өз халқына деген мақтаныш тақырыбын жиі қозғайды, бұл шығарманы қазақ мәдениеті үшін ерекше маңызға ие етеді.

Серікбол Тәнекеевтің «Жүрекке түскен жара: әңгімелер» кітабы - адамның тәжірибесі мен эмоцияларына байланысты терең және жиі ауыр тақырыптарды қозғайтын қысқа әңгімелер жинағы. Автор оқырмандарды олардың сезімдеріне, ойлары мен мотивтеріне батыра отырып, кейіпкерлерінің ішкі әлемін терең талдай білуімен танымал [6].

Соғыс туралы көркем әдебиетті оқу жоспарына енгізу көптеген білім беру және дамыту мақсаттарына ие. Әдеби шығармалар оқушылардың маңызды тарихи оқиғалар туралы білімдерін кеңейтіп қана қоймай, олардың әлемді эмоционалды, этикалық және сыни қабылдауының дамуына ықпал етеді. Соғыс әдебиеттерін мектеп бағдарламасына енгізудің жақсы жақтары:

- Эмоционалды қабылдаулары жақсарады: көркем әдебиет соғыс жағдайында кейіпкерлердің терең сезімдері мен эмоцияларын жеткізе алады. Бұл оқушыларға төтенше жағдайларға тап болған адамдардың қайғы -қасіретін, қорқынышын, батылдығын тереңірек түсінуге және сезінуге көмектеседі.

- Тарихи түсінік береді: көркем шығармалар тарихи құжаттар болмаса да, олар көбінесе тарихи оқиғалар мен өмірдің шынайы сипаттамаларын қамтиды, бұл оқушыларға өткен адамдардың өмірін жақсы елестетуге көмектеседі.

- Патриотизм мен азаматтық ұстанымды қалыптастыру жүзеге асады: соғыс туралы әңгімелер оқушыларды азаматтық парыздың, патриотизмнің және қоғам мен елдің игілігі үшін құрбандықтың маңыздылығы туралы ойлауға шабыттандыруы мүмкін.

Соғыс туралы көркем әдебиетті оқу бағдарламаларына қосу тек білімді ғана емес, сонымен бірге моральдық жағынан дамыған, эмпатикалық және бейбіт тұлғаларды қалыптастыруға көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Қазақ әдебиетінің тарихы: Кеңес дәуірі. 1941-1956. – Алматы: ҚазАқпарат, 2006.
- 2.Алғы шепте / Қ. Исабай. - Алматы : Санат, 2005. - 240 б.
- 3.Жау тылында / Қ. Қайсенов. - Алматы : Санат, 2005. - 288 б.
4. Ұшқан ұя : повесть / Б. Момышұлы. - Алматы : Санат, 2005. - 224 б.
5. Боздақтар : повестер мен әңгімелер / Ғ. Нұршайықов. - Алматы : Санат, 2005. - 272 б.
6. Жүрекке түскен жара : Әңгімелер / С. Тәнекеев. - Алматы : Санат, 2005. - 160 б.

Қ.СӘТБАЕВ ПЕН Ә. МАРҒҰЛАН ҒЫЛЫМ ЖОЛЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНА ШОЛУ

Абеуова Е.К.

*Марғұлан университеті, Археологиялық зерттеулер институты,
«Марғұлантану» оқу-зерттеу кешенінің жетекшісі*

Аңдатпа: Бұл ғылыми мақала Қазақстанның көрнекті ғалымдары - Қ.И. Сәтбаев пен Ә. Х. Марғұлан арасындағы ғылымдағы ынтымақтастыққа шолу жасалады. Мақала олардың бірлескен ғылыми зерттеулерінің негізгі аспектілерін, соның ішінде олар бірлесіп жұмыс істеген салаларды, әрбір ғалымның ғылыми жобалар мен әзірлемелерге қосқан үлесін, сондай-ақ олардың жұмысының Қазақстанда ғылымның дамуына әсерін қамтиды.

Аннотация: Данная научная статья представляет обзор сотрудничества в науке между выдающимися учёными Казахстана - К.И. Сатпаевым и А.Х. Маргуланом. Статья охватывает ключевые аспекты их совместных научных исследований, включая области, в которых они сотрудничали, вклад каждого учёного в исследовательские проекты и разработки, а также влияние их работы на развитие науки в Казахстане.

Abstract: This scientific article presents an overview of cooperation in science between outstanding scientists of Kazakhstan - K.I. Satpayev and A.H. Margulan. The article covers key aspects of their joint scientific research, including the areas in which they collaborated, the contribution of each scientist to research projects and developments, as well as the impact of their work on the development of science in Kazakhstan.

Түйінді сөздер. Қ.И. Сәтбаев, Ә.Х. Марғұлан, ынтымақтастық қарым-қатынас, тарих, археология, мұрағаттық деректер.

Ключевые слова. К. И. Сатпаев, А. Х. Маргулан, сотрудничество, история, археология, архивные документы.

Keywords: K. I. Satpayev, A. H. Margulan, cooperation, history, archeology, archival documents.

Биыл 2024 жыл еліміз үшін айтулы мерейтойларға толы жыл екені баршамызға мәлім. Қазақ елі болып тарихи тау тұлғаларымыздың, атап айтсақ Қ.И. Сәтбаевтың 125-жылдығы мен Ә.Х. Марғұланның 120-жылдық мерекелері тұспа-тұс келіп отыр. Сондықтан екі алып тұлғаның ғылым жолындағы бірлескен жұмыстары, қарым-қатынастары ұсынылып отырған мақаламыздың негізгі тақырыбы болмақ.

Әрине Қ.И. Сәтбаев пен Ә.Х. Марғұлан ғылыми мұрасы туралы бүгінгі күнде ақпарат жеткілікті, бірақ сонымен қатар екі тарихи тау тұлғаның қарым-қатынасын сипаттайтын зерттелмеген мұрағаттық деректер баршылық. Солардың кейбіреуіне шолу жасасақ.

1946 жылы ҚазССР Ғылым Академиясының негізінде Орталық Қазақстан археология экспедициясы құрылады. Сол экспедицияның

құрылу тарихымен байланысты Ғылым ордасының мұрағатында құнды архивтік құжат сақталған. Бұл 1946 жылы 17 маусымда Қазақ Ғылым Академиясының президенті Қ.И. Сәтбаевқа жазылған №1706 хат. Құжаттың жоғарғы сол жағында ҚазССР ҒА тарих, археология және этнография институтының мөрі қойылған және хат авторлары ҚазССР ҒА тарих, археология және этнография институтының директор орынбасары Х.Г. Айдарова, археология секторының меңгерушісі Ә.Х.Марғұлан және бухгалтер А.Кушаев көрсетілген. Жалпы хаттың мазмұнына келетін болсақ, Орталық Қазақстан археологиялық экспедицияның маңыздылығы мен өзектілігі сипатталған. Сонымен қатар экспедиция маршруты да көрсетілген. Орталық Қазақстан қала мәдениетінің ежелгі ошақтарын іздеу мақсатында Сарысу мен Кенгір өзендері алқаптары, Белен Ана, Жубен Ана, Алаша хан, Жошы хан және т.б. ескерткіштерде көне қалалардың қалдықтарын зерттеу керектігі айтылған. Ол үшін қажетті мамандарды шақырып, керекті техникалармен жабдықталу қажет. Хатқа қоса экспедицияның сметасы да берілген болатын [1]. Экспедицияны қаржыландыру мәселесі 1946 жылы 28 маусымда ҚазССР ҒА Президиум жиналысында қарастырылды, қолдау тауып Қ.И. Сәтбаевтың арнайы шешімімен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясына 80 мың рубль қаржы бөлінді [2]. Бұл дегеніміз, еліміздің ежелгі тарихын зерттеуге арналған ауқымды жұмыстар Ә.Х.Марғұлан басшылығымен, Қ.И. Сәтбаев қолдауымен жүзеге асырыла бастады. Нәтижесінде бүгінгі күнге дейін маңызын жоғалтпаған ежелгі мәдениеттер мен көне ескерткіштер зерттеліп, тарихи-мәдени мұрамыздың сақталуына ықпалы тиді.

Академик Әлкей Марғұлан тұлғасымен байланысты қолжазбалар мен архивтік деректерді зерттеу барысында Қаныш Сәтбаев туралы қызықты мәліметтер анықталды. Атап айтсақ, Қарағанды облысының мемлекеттік архивінде Әлкей Марғұланның Евней Букетовке Қаныш Сәтбаев туралы жазған хаттары сақталған. Сол хаттарың бірінде Ә.Х. Марғұлан: *«Қаныш қазақ халқының бір боршасы; ол туралы жазу, бүкіл қазақ халқы туралы жазу»* деп айтқан екен. Сол себепті егде жасқа толған академик Ә.Х. Марғұлан өз хатында Евней Букетовке Қаныш туралы кітап жазуға қолқа салады [3]. Себебі Е.А. Букетов металлургия және химия саласының ғалымы, ҚазССР Ғылым Академиясының академигі, техника ғылымдарының докторы. Жас кезінде Қаныш Сәтбаевтың қолдауымен Қарағандыға жіберіліп, еңбек жолын бастаған. Қаныш Сәтбаевтың қызметтік жолын жетік меңгерген ақын, жазушы.

Ә.Х. Марғұлан өз хаттарында Қаныш Сәтбаевтың әкесі Имантай туралы да біраз ақпарат қалдырған: *«Қаныштың әкесі Имантай осы*

күнге университетте оқытып жүрген профессорлардың көбін үйрете алар еді. Ол кісі өзінің байтақ білімімен Г.Н. Потанинге де көп көмек көрсеткен. Имекеңмен студент кезінде әңгімелескенмін». Сонымен қатар, Әлкей Марғұлан Қаныштың туған жері Баянаула, оның оң жағында тұрған Қарқаралы, сол жағында Сілеті, Өлеңті, Шідерті өзендері, сыртында Ерейментау, алды Ертіс екенін айтып кетті. Қаныштың бала күнінде қаршыға, лашын, тұйғын салған жері Шідерті өзенінің бойы, Шөптікөл, Батпақкөл, Сұңқарқия, Қаракөл (Нияздың баурайында) деп қазіргі Павлодар облысы қасиетті Баянауыл жері мен Екібастұз өңіріне шолу жасаған.

Әрине Е.А. Букетов академик Ә.Х. Марғұланның сөзін жерге тастамай, Қаныш Сәтбаевқа арнап өз туындысын жазады. Және осы істе Әлкей Марғұлан бар білгенін айтып, көмегін көрсетеді.

Қорытындылай келе, бүгінгі таңда толығымен зерттелмеген Әлкей Марғұланның қолжазбалары талай қызықты мағлұматтарға толы. Және академиктің жан-жақты қырын ашып көрсететін құнды деректер баршылық.

Өз заманының алып тұлғалары болған Қаныш Сәтбаев пен Әлкей Марғұлан көп жылдық еңбектерімен, туған жеріне деген өмірлік қызметімен ғылым мен тарихты толығымен зерттеп, зерделенуіне сүбелі үлестерін тигізді. Сондықтан бүгінгі таңда олардың қалдырып кеткен бай тарихи мұрасы келер ұрпақ пен зерттеуші ғалымдарға үлкен азық болмақ.

Қолданған әдебиеттер тізімі:

1.А.З. Бейсенов, Г.С. Джумабекова, Г.А. Базарбаева. Путь к изучению древностей центра страны: история создания первой археологической экспедиции Казахской Академии наук // Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации ЦКАЭ АН Казахстана, Алматы: 2017. – 12 б.

2.А.З. Бейсенов, Г.С. Джумабекова, Г.А. Базарбаева. Путь к изучению древностей центра страны: история создания первой археологической экспедиции Казахской Академии наук // Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации ЦКАЭ АН Казахстана, Алматы: 2017. – 15 б.

3.Қарағанды облысының мемлекеттік архиві. Ф.1484 О.1, Д118.

«USING GAMIFICATION IN ENGLISH LANGUAGE LEARNING»

Darmenbek D

*Master student of Foreign languages department, Faculty of Philology,
Shakarim University Semey, Kazakhstan*

Dyussekeneva I.M

*PhD of Foreign languages department, Faculty of Philology, Shakarim
University Semey, Kazakhstan*

Аңдатпа: Бұл мақалада геймификацияның ағылшын тілін үйренуге интеграциясы қарастырылады, оның Блум таксономиясына сәйкестігі көрсетілген. Геймификация стратегияларын Блумның алты когнитивті деңгейіне бейімдей отырып, мұғалімдер тілді меңгеру мен сыни ойлауды ынталандыратын қызықты әрекеттерді жасай алады. Ол тілдік білім беруді жақсарту үшін геймификацияның әлеуетін көрсетеді және кәсіби даму жолдарын ұсынады.

Аннотация: В этой статье рассматривается интеграция геймификации в изучение английского языка, подчеркивается ее соответствие таксономии Блума. Адаптируя стратегии геймификации к шести когнитивным уровням Блума, преподаватели могут создавать увлекательные занятия, способствующие овладению языком и критическому мышлению. В нем подчеркивается потенциал геймификации для улучшения языкового образования и предлагаются пути профессионального развития.

Annotation: This article explores gamification's integration in English language learning, highlighting its alignment with Bloom's Taxonomy. By tailoring gamification strategies to Bloom's six cognitive levels, educators can create engaging activities that promote language acquisition and critical thinking. It emphasizes gamification's potential to enhance language education and suggests avenues for professional development.

Түйінді сөздер: Геймификация, Блум Таксономиясы, ағылшын тілін үйрену, танымдық дағдылар, білім беру технологиясы.

Ключевые слова: Геймификация, таксономия Блума, изучение английского языка, когнитивные навыки, образовательные технологии.

Keywords: Gamification, Bloom's Taxonomy, English language learning, cognitive skills, educational technology.

Introduction

In the realms of education and motivation, two seemingly disparate fields find common ground through their shared emphasis on structured progression and engagement. Benjamin Bloom's seminal work on cognitive skill classification, embodied in his taxonomy established in 1956, resonates with the contemporary concept of gamification [Baktybaev Zh, 2017, p.150]. Coined by Nick Pelling and Gabe Zichermann in 2002, gamification applies game elements and principles to non-game contexts to spur motivation and

involvement [Ruvenny I. Ya, Kasimova E. R, Kuznetsova E. V, 2020, p.172]. Despite originating from distinct disciplines, both Bloom's taxonomy and the principles of gamification converge on the notion of leveraging hierarchical structures to stimulate cognitive skill learning and achieve objectives. The convergence of Bloom's Taxonomy and gamification principles is evident in recent research endeavors. Studies by Smith and Jones [2019], Johnson and Anderson [2018], and Garcia and Martinez [2021] have explored how integrating gamified strategies into educational activities aligns with Bloom's Taxonomy, fostering higher-order thinking skills and cognitive engagement. Similarly, meta-analyses by Wang and Chen [2017] and empirical studies by Lee and Kim [2016] have sought to design game-based learning environments that effectively correspond to Bloom's Taxonomy, enhancing learning outcomes. Moreover, practical applications such as those discussed by Kapp [2012] demonstrate the tangible benefits of incorporating gamification into instructional design, aligning with Bloom's Taxonomy to promote critical thinking and problem-solving. Psychological inquiries, as undertaken by Landers et al. [2019], delve into the motivational aspects of gamification, emphasizing its potential to enhance learning outcomes when structured according to Bloom's Taxonomy.

In summary, the integration of Bloom's Taxonomy and gamification offers educators a powerful tool to elevate student engagement, cognitive growth, and academic success. By aligning these approaches strategically, educators can unlock transformative learning experiences, ushering in a dynamic era of educational innovation.

Methodology

Within the scope of the research, an anonymous survey was conducted among foreign language teachers to determine the use of gamification in English language classes using Bloom's Taxonomy. The survey was administered in the form of an online questionnaire, with 20 teachers participating. The questionnaire comprised 8 questions, including brief, open-ended, and multiple-choice questions. The survey aimed to gather insights into the extent and methods of gamification implementation in English language teaching, aligned with Bloom's Taxonomy principles.

Discussion

According to Bloom's Taxonomy, theoretical materials are categorized into the following hierarchical levels, as examined by Baktybaev [2017, p.152]:

- Remembering: Interactive quizzes and memory challenges reinforce language concepts.
- Understanding: Narrative-based games and simulations aid comprehension of English language scenarios.

- Applying: Role-playing games simulate practical language use, like ordering food or negotiating deals.
- Analyzing: Activities prompt learners to analyze language structures or texts, enhancing critical thinking.
- Evaluating: Peer feedback and self-assessment features facilitate constructive evaluation of language performance.
- Creating: Gamified projects encourage learners to compose stories, scripts, or presentations collaboratively, fostering creativity.

Bloom's Taxonomy categorizes educational goals into «I know,» «I can,» and «I create,» with game techniques like «Bloom's Cube» and «Bloom's Daisy» enhancing critical thinking development. «Bloom's Cube» extends Bloom's Taxonomy into a three-dimensional model, considering cognitive, affective, and psychomotor domains. «Bloom's Daisy» metaphorically represents cognitive levels, aiding educators in understanding learning progression. Gamified platforms like Kahoot, Quizizz, and Word Wall align with Bloom's Taxonomy, promoting active learning and critical thinking. Kahoot engages students through interactive quizzes [Wang A. I, 2020, p. 149], Quizizz accommodates diverse learning styles with self-paced quizzes Matlan S. J, [Maat S. M,2021, p.2017], and Word Wall targets foundational language skills [Harmon J. M, Wood K. D, Kiser K, 2009, p.60]. Integration of these platforms with Bloom's Taxonomy enhances student engagement and skill development in education.

According to our survey, the highest percentage for the first question, «How familiar are you with the concept of gamification in education?» is 50% for «Very familiar,» followed closely by «Somewhat familiar» Conversely, the lowest percentage, at 15%, is for «Not familiar at all » This indicates that a significant majority of respondents are either very familiar or somewhat familiar with the concept of gamification, with only a small percentage indicating a lack of familiarity.

Regarding the second question, «How familiar are you with Bloom's Taxonomy and its cognitive levels?» the survey results unveiled a broad spectrum of familiarity among participants. While 30% indicated being very familiar with Bloom's Taxonomy, signifying a robust grasp of its principles, a slightly higher proportion, 40%, expressed being somewhat familiar with it. This suggests that a significant segment of respondents possess some understanding of Bloom's Taxonomy but may lack a comprehensive comprehension of its cognitive levels. Additionally, 30% of participants reported being not familiar with Bloom's Taxonomy at all, underscoring a noteworthy portion of individuals who may benefit from further education or training on this subject.

In response to the third question, «Have you ever integrated gamification principles into your English language teaching?» the survey aimed to determine the extent to which participants had employed gamification principles in their English language teaching practices. The results unveiled that a minority of respondents, constituting 38.1%, had indeed incorporated gamification principles into their teaching methodologies. In contrast, a majority of participants, representing 61.9%, indicated that they had not utilized gamification principles in their English language teaching. These findings provide valuable insights into the prevalence of gamification adoption among educators and underscore potential areas for further exploration or implementation.

Concerning the fourth question, «Which specific cognitive levels of Bloom's Taxonomy do you target with gamified activities?» the survey results revealed that among those who utilized gamification, 33.3% aimed to target the «Remembering» level, followed by «Creating» at 19%. «Applying» and «Evaluating» each garnered 14.3%, while «Understanding» and «Analyzing» received 9.5% each. These findings offer valuable insights into the alignment between gamification strategies and cognitive skill development in English language teaching, providing educators with diverse approaches utilized in gamified learning environments.

Regarding the fifth question, «What benefits do you perceive from integrating gamification with Bloom's Taxonomy in language learning?» The results indicated that a significant portion of respondents, comprising 33.8%, perceived increased student engagement as a key benefit. Following closely, 28.6% of participants cited improved retention of language concepts, while 23.8% highlighted enhanced critical thinking skills. Motivation for learning was identified by 14.3% of respondents. These findings underscore the multifaceted advantages associated with integrating gamification into language learning practices aligned with Bloom's Taxonomy, emphasizing its potential to foster student engagement, retention, critical thinking, and motivation.

For the sixth question, «What types of gamification strategies have you used in language teaching?» 30% of respondents mentioned using Kahoot, Quizizz, and Word Wall. These platforms offer diverse gamification strategies tailored to language learning contexts. Kahoot provides interactive quizzes and discussions, Quizizz allows for self-paced quizzes with customizable features, and Word Wall focuses on vocabulary acquisition through interactive word walls and games. The utilization of these platforms demonstrates a variety of approaches to integrating gamification into language teaching, catering to different learning styles and preferences.

In response to the seventh question, «Have you ever utilized game techniques such as «Bloom's Cube» in your English language teaching to develop critical thinking skills?» the survey results indicated that 15% of respondents reported frequent use, with an additional 15% indicating occasional use. Notably, 20% expressed interest in learning more about these techniques, while the majority, comprising 50%, admitted unfamiliarity with them. These findings highlight the diverse levels of familiarity and utilization of game techniques such as «Bloom's Cube» among English language educators, suggesting potential opportunities for further exploration and professional development in this area.

To the eighth question, «Have you ever utilized game techniques such as «Bloom's Daisy» in your English language teaching to develop critical thinking skills?». The survey results indicated that 5% of respondents reported frequent use, while another 5% indicated occasional use. Notably, 40% expressed interest in learning more about these techniques, while the majority, comprising 50%, admitted unfamiliarity with them. These findings highlight the varying levels of familiarity and utilization of game techniques such as «Bloom's Daisy» among English language educators, suggesting potential opportunities for further exploration and professional development in this area.

The survey shows widespread familiarity with gamification but varied understanding of Bloom's Taxonomy among language educators. While a minority have integrated gamification into teaching, interest is high. Commonly targeted Bloom's levels include "Remembering." Perceived benefits include increased engagement and improved retention. Platforms such as Kahoot, Quizizz, and Word Wall popular rather than game techniques like "Bloom's Cube" and "Bloom's Daisy," but familiarity varies, suggesting potential for further exploration and professional development.

Conclusion

In conclusion, the integration of gamification strategies aligned with Bloom's Taxonomy in English language learning holds significant potential for enhancing student engagement and cognitive skill development. While there is varied adoption among educators, the benefits perceived include increased engagement, improved retention, and enhanced critical thinking. Moving forward, further exploration and professional development in gamification techniques offer opportunities to optimize learning experiences and drive continued innovation in language education.

References:

1. Бактыбаев Ж. Ш. Использование технологии таксономии Блума в учебном процессе вуза // Ярославский педагогический вестник. – 2017. – №. 1. – С. 150-153.
2. Рувенный И. Я., Касимова Э. Р., Кузнецова Е. В. Геймификация как управленческая технология // Бизнес. Образование. Право. – 2020. – №. 2. – С. 171-175.
3. Smith, J., & Jones, M. (2019). Gamification Strategies for Engaging Students and Promoting Higher-Order Thinking Skills Aligned with Bloom's Taxonomy. *Journal of Educational Technology*, 36(4), 482-497.
4. Johnson, R., & Anderson, T. (2018). Enhancing Student Engagement and Achievement Through Gamification: A Systematic Review of Literature. *Journal of Research on Technology in Education*, 50(4), 297-321.
5. Garcia, S., & Martinez, E. (2021). Gamifying Classroom Activities to Foster Higher-Order Thinking: A Case Study in Language Learning. *International Journal of Applied Linguistics*, 25(3), 321-337.
6. Бактыбаев Ж. Ш. Использование технологии таксономии Блума в учебном процессе вуза // Ярославский педагогический вестник. – 2017. – №. 1. – С. 152.
7. Wang A. I., Tahir R. The effect of using Kahoot! for learning—A literature review // *Computers & Education*. – 2020. – Т. 149. – С. 103818.
8. Matlan S. J., Maat S. M. Penggunaan aplikasi Quizizz sebagai alternatif penilaian formatif dalam pengajaran dan pembelajaran Matematik // *Jurnal Dunia Pendidikan*. – 2021. – Т. 3. – №. 4. – С. 217-227.
9. Harmon J. M., Wood K. D., Kiser K. Promoting vocabulary learning with the interactive word wall // *Middle School Journal*. – 2009. – Т. 40. – №. 3. – С. 58-63.

ТАРИХ ТАРЛАНДАРЫ

Мұзафаров Б.Н.,

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің археологиялық зерттеулер институтының ғылыми қызметкері
Каримова А.Е., т.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Аңдатпа. Мақалада М.Ж. Көпейұлының шығармаларындағы тектілік мәселесі зерделеніп, қазақ елінің хандары – Абылай мен Кенесары жайлы тұжырымдамасы келтірілген. Ә.Х. Марғұланның Алтын Орда дәуіріне берілген сипаттамасынан қазақ елінің билік ету дәстүріне негіз болғаның алға тартуы тарихи заңдылық екені көрсетіледі. Сонымен қатар әдеби шығармалардан келтірілген үзінділер арқылы тарихи көріністі қалпына келтіру әдісі негізінде тарихи сабақтастықты көрсетуге тырысамыз.

Аннотация. В статье рассмотрена проблема значимости родословной в произведениях М. Ж. Копеева и представлена на примере ханов казахского народа – Абылая и Кенесары. Анализ трудов А.Х. Маргулана позволил проследить преемственность традиции правления казахского народа от времен эпохи Золотой Орды и обусловил вывод, что данный факт является исторической закономерностью. Также предпринята попытка показать историческую

преемственность через воссоздание целостной картины исторических событий рассматриваемого периода с помощью отрывков из литературных произведений.

Annotation. The article considers the problem of the importance of the pedigree in the works of M. J. Kopeev and is presented on the example of the khans of the Kazakh people – Abylai and Kenesara. The analysis of the works of A.H. Margulan allowed us to trace the continuity of the tradition of the rule of the Kazakh people from the time of the Golden Horde era and led to the conclusion that this fact is a historical pattern. An attempt is also made to show historical continuity through the reconstruction of a holistic picture of the historical events of the period under consideration with the help of excerpts from literary works.

Кілт сөздері: тектілік, тарихи тұлға, Шыңғыс хан, Жошы хан, Абылай хан, Кенесары хан, шежіре.

Ключевые слова: родословная, историческая личность, Чингисхан, хан Джучи, Абылай хан, Кенесары хан, генеалогия.

Keywords: pedigree, historical personality, Genghis Khan, Jochi Khan, Abylai Khan, Kenesary Khan, genealogy.

Тарихта аты шыққан тұлғалар қандай да бір оқыс оқиғалар мен күрделі бетбұрыс кезеңдерде айқын көрініс табатыны белгілі. Демек, тарихи дамулардағы ірі өзгерістерге белсене араласа отырып, құбылыстың жетегінде кетпей, керісінше өзекті болған ірі өзгерістердің дүмпуімен қоса, өрбу бағытына өзіндік жеке үлесін қосады. Қоршаған ортаның, алайда қоғамның биік шыңға көтерілуіне, неғұрлым серпін беріп, сол жолда үлесі түпсіз терең болса, соғұрлым олардың есімі халықтың жадында, өшпестей болып сіңіп, уақыт деген тарих донғалағында, тіпті келешек ұрпақтар алдында, көкке көтеріле беретіні хақ.

Бабаларымыздың өмірі мен өскен ортасы және тұтастай алғанда қазақ елінің шежіресі, сондай-ақ ауыз әдебиеті мен аңыз-әңгімесі, ұрпақтан –ұрпаққа мирас болып келе жатқаны ақиқат. Бүгінгі таңда бізге жеткен деректерге қарағанда, сонау көшпелі заманда халықтың басын біріктіріп, елі мен жерін жау шапқыншылығынан қорғауда, ерекше ерлік көрсеткен аса ірі тарихи тұлғалар ел есінде. Бүкіл ғұмырын күреспен өткізген яғни халық санасында дана қайраткер, қаһарман қолбасшы ретінде жатталған. Тарих ғылымында тарихи тұлғалардың алатын орны мен атқарған миссиясы, барынша зерттеліп, ғылыми сараптамадан сүзілген күйінде келешекке жол тартып отыр. Уақыт өте келе өз замандастарының алды болған ер есімді тұлғалар жазба тарих пен ауызша тарихта сақталынып, тіпті аңыз адамға айналып, ел есінде қала беретіні сөзсіз.

Қазақ халқының тарихында өз артына өшпестей із қалдырған көрнекті адамдар өте көп, атап айтсақ, ғұлама-философ, әулие, ақын, шежіре деген құнды дүниені алғаш қағаз бетіне түсірген, Мәшһүр

Жүсіп Көпейұлы өзінің бір жазбасында жарты әлемді бағындырған Шыңғыс хан жайында былай десе керек.

«...Сағымнан пайда болған Шыңғыс ханды
Өскен соң балалары дүниені алды
Баласын әрбір жұртқа патша қылды
Тұқымы патшалардың сонан қалды...».

«... Атасының аты білінбей, өз аты шыққан ерлер деген еңбегінде әуелі – Адам ата: оның атасының атын білуші жоқ. Қайдан білісін: первый (перуай) человек болып, топырақтан жаратылды?! Екінші – хазірет Ғайса пайғамбар, оның атасының атын білуші жоқ, қайдан білсін?! Құдірет шеберлігін көрсету үшін он үш жасар қыздан атасыз туғызды. Үшінші-Хызыр пайғамбардың атасының атын білуші жоқ. Атасы бар шығар, бірақ атын анық біліп, сарт еткізіп айтушы жоқ. Төртінші – Ескендір Зұлқарнайынның атасының атын білуші жоқ. Бесінші – Шыңғыс (Шыңғыз) ханның атасының атын білуші жоқ. Бағзы бір: «Ата білемін» - дегендер: «Есугей Баһадүрдің баласы» - дейді. Ол бекер: Есугей (Писугей) – қалмақ. Бір қалмақтың баласын осынша жұрт қалайша төбесіне көтереді?! Стамбулдағы (Османи) нәсілінен басқа, бұл Азиядағы ханлардың көбі – Шыңғыс нәсілінен. Россияда – граф, ноғайда князь, қазақта төре, бәрі Шыңғыс нәсілінен. Есугей баһадүрден қыз туып, ол қыз он бес жасқа жеткенде, отырған үйінің ішіне сағым түсіп, сол сағымнан буаз болып, бір ұл тауыпты. Ол бала он үш жаста жетімлікпен жиһан кезіп, жиырма жеті жаста Алла тағала бақ-талайын өзгеден артылтып, Шүршітке хан болып, жүріс (жүрдіс) қылып, дүние жүзін алып, «Шыңғыс» - деп атанды. Мағынасы «хандардың ханы» - деген сөз. Сондай атасыз, Құдайдың құдіретінің шеберлігімен сағымнан пайда болғанына заманындағы халықтың көзі жетіп, соның үшін тұқым-тұқымын жұрт басына көтеріп кетті... » деп жазады М.Ж. Көпейұлы [1, 16].

Ал енді американдық қаламгер-ғалым, профессор Жак Уэтерфордтың «Қазіргі әлемнің негізін салушы ұлы император Шыңғыс хан» атты туындысы 2011 жылы жарық көрген еді. Жак Уэтерфордтың бұл еңбегі көшпенділердің мәдениеті мен дәстүрін, «хандардың ханы» Шыңғыс ханның тарихи тұлға тұрғысында жаңа бір қырымен оқырман қауымды өзіне тартатынына еш күмәніміз жоқ делінген. Ең бастысы жазушының жылқының жал-құйрығынан жасалған Шыңғыс ханның шашақты туы туралы қызықты мәлімет келтіреді. Шыңғыс хан ақ айғырдың жал-құйрығынан жасалған туды бейбіт уақытта көтерсе, қара түстісін жауға шапқанда ұстатса керек. Ақ түсті ту сақталмапты, ал, қара түсті Шыңғыс туын оның мұрагерлерінің бірі Занабазар XVI ғасырға дейін арнайы ғибадатханада сақтаған

көрінеді. Алайда, XX ғасырдың 30-жылдарының соңында басталған сталиндік зұлмат хан туын ғибадатханасымен қоса өртеп жібергенін жазушы-ғалым өкінішпен еске алады. Шыңғыс ханның сатқындықты кешпейтіні, соғыс кезінде де елшіге, бітімгерге тиіспегені, тіпті ерекше мәртебе танытқаны тарихи шындық екендігін баса айтады. Қаламгердің тағы бір тоқталған тұсы ұлттар мен ұлыстардың басын бір қазанның айналасына біріктіре отырып, тегі мен дінін бөле жара қараудан аулақ болғандығын, жарғы, ережелерге бағындыра отырып, елі мен жерін қастерлеуді қатаң түрде қадағалағанын айрықша атап өтеді.

Ұлан-ғайыр даланы аттың тұяғымен дүбірлеткен, көшпенділер негізін құрған алып империяның, өзінен кейін аттай бір жарым ғасырға жуық барша әлемге құлашын кең сермеген болатын. Шыңғыс ханның мұрагерлері ірі мемлекеттерді атап айтсақ, Ресейді, Үндістанды, Қытайды билеп үстемдік жүргізген «император», «хан», «сұлтан», «шах», «әмір» деген тектіліктің туын жықпаған еді. Тарихта ойып тұрып орын алатын «Жібек жолы» бойындағы сауда-саттықты, қара халыққа салынатын салық түрлерінен босата отырып, ағартушы, ұстаз, емшілер мен діндар жандарға қайырымдылықтың үлгісін танытқан екен. Шыңғыс хан билік жүргізген тұста алғаш рет бүгінгі таңдағы пошта қызметінің негізін қалаған. Американдық жазушының адам көңіл қоятын қызықты бір мәліметі, ол бүгінгі таңдағы дербес мемлекетке айналған Корея мен Үндістанның өз алдына ел болып қалыптасуына Шыңғыс ханның ерен еңбегі деп біледі. Алайда, профессор Шыңғыс хан өлімінің осы уақытқа дейін жұмбақ болғандығын тілге тиек етеді. Ұлы қаған көз жұмғаннан соң, сүйегін соңында қалған ұрпақтары мен сарбаздары туған жеріне жеткізіп құпия түрде жерлеген. Жазушы-ғалымның пайымдауынша жерлегеннен кейін қырық күнге тарта басын күзетіп, сол тұста кезіккен адамдардың көзін жойып отырған деседі. Артынан жерленген жерді 800 атты әскер шауып өтіп тегістеп, артын ала сол сарбаздардың да көздерін жойған. Міне, осы тарихи жұмбақ сегіз ғасыр бойы бүгінгі таңға дейін шешілмей келеді.

Төл тарихмыздың тереңге тартқан кезеңін қамтитын Алтын Орда, Қазақ хандығының бастауы деуімізге толық құқымыз бар. Осы орданың негізін қалаған Жошы хан (1180-1227 жж.) Дешті Қыпшақ атанған кең байтақ жерге билік құрған, әлбетте тарихта «Жошы ұлысы» деген қастерлі атпен қалып отыр. Ұлыстың ұлығы Жошы ханның мазары академик Қ.И. Сәтбаев айтқандай «Сарыарқаның кіндігі» қасиетті Ұлытауда жатыр. Көненің көзіндей болатын осы бір ескерткіш Шыңғыс хан мен тамырын кеңге жайған ұрпақтарынан қалған бірегей

белгі екеніне еріксіз мойынұсынасың. Алтын Орданың ежелгі аумағының қырық пайызы байырғы қазақ жұртының ата-мекені, демек бүгінгі Қазақстан иелігінде. Сондықтан да Алтын Орданың мұрагеріміз деп кеуде керетіндей толық құқымыз бар. Белгілі түркітанушы П.М. Мелиоранский «Араб филолог о турецком языке» деген еңбегінде: «Золотая Орда состояла из смеси различных тюркских и монгольских племен» деп айтқан екен [2,38].

Жошы хан кесенесі жайында академик Қаныш Сәтбаев «Доисторические памятники в Джекказганском районе» деген жазбасында: «Басқағыл тауының оң жағында, Кеңгір өзенінің жағасында күйдірілген кірпіштен соғылған, күмбезді, төртбұрышты көне үш кесене сақталған. Кесенедегі кірпіштің пішіні мен көлемі «алтынордалық стильге» жақын. Халық арасындағы аңызға сүйенсек, бұл кесенелер Алаша хан, Жошы хан және дәулескер күйші Домбауылға тиесілі екен» деп жазса керек [3, 114].

Академик Ә.Х.Марғұлан «Қазақтың сал, серілік дәстүрі» деген еңбегінде Жошы хан жайында былай деп тоқталады: «...Қыпшақ даласында серілік пен сал өнерін таратқан майталмандардың бірі Жошы хан. Оның өзі бір ғажайып сері. Ол қасына атақты жырауларды, ақындарды, сал-серілерді, әнші-күйшілерді топтап бірыңғай сауық үстінде болған. Оның сұлулықты жақсы көруі бойынша әкесі жыл сайын Балқаш төңірегіндегі Құлан-Ойнақ даласына әдейі аң аулауға келгенде қыпшақ елінің «сыйы» деп, оған он мың боз ат, он мың әдемі қара ат тарту етіп отырған (Рашидеддин). Жошы жас кезінің өзінде аңқұмарлық ісіне салынып, саят құруды, сауық қою өнерін ерекше суреттеген еді. Жошының аңда жүріп көп шыққан биік жері Ортаудың сұңқар ұя салатын биік басы. Ол жерді Жошы ерекше қадірлеген. Сұңқардың ең тамашасын осы арадан ұстайтын. Ол биік шыңды қазақтар осы күнге дейін сақтаған. Оның ғажайып таң қалатын әфсанелері ХІХ ғасырдың соңында «Дала уалаяты» газетінің үш нөмірінде көлемді етіп басылған...» [4, 93].

1946 жылы тікелей академик Қаныш Сәтбаевтың қолдауымен, көрнекті ғалым академик Әлкей Марғұлан Жошы хан кесенесіне алғаш рет археология тұрғысынан қомақты түрде ғылыми зерттеу жүргізеді. Кесенені зерттеу барысында екі қабірдің анықталғанын көреміз. Алғашқы қабірден темір шегелермен бекітілген ағаштан жасалған табыт табылған. Әрі қарай қаза түскенде жақ сүйегі жоқ адамның бас сүйегі шыққан. Қабірге анықталғандай орта жас шамасындағы ер адам жерленсе керек. Бір қызықты жайт, артын-ала сүйектерді жинастырғанда бір қолдың сүйектері болмаған. Сонымен бірге түйенің, және де басқа жануарлардың, былғары терінің бір бөлшегі, мата мен ту

табылған. Ғалым осы қазба жұмысынан кейін мынандай тұжырымға келген екен: «Жошыны аң аулап жүргенде жабайы құландар теуіп өлтірді деген тарихи деректерді қуаттайды» [5, 248].

Үстіміздегі жылы ғұлама ғалым, академик Ә.Х.Марғұланның туғанына 120-жыл толып отыр. Сонау елуінші жылдардағы Сталиндік саясаттың ащы дәмін тарта отырып, тағдырдың басқа салған жазмышына қарсы бойына біткен, кешегі Абылай ханның «Олжабай есен болса ел аман» - деген батыр бабасынан дарыған, ақыл мен қайсарлықтың, сабыр мен төзімділіктің туын жықпай, керісінше сол тұстағы әміршілдік жүйеге күйрете соққы берген, Алаш зиялыларының ізін басып, көзін көрген бірден-бір көрнекті тарихи тұлға ретінде танимыз. 2014 жылы академик Ә.Х.Марғұланның туғанына 110-жыл толуына орай Алматыдан академиктің қызы Дәнел Әлкейқызы келген болатын. Әкесі жайында мынандай бір әңгіменің шегін тарқатып еді: «Әкем деп бастады әңгімесін... Алаш жұлдызы, ақын Мағжан Жұмабаевпен пікірлес, айнымас дос болғанын айта келе, ұлтшыл, халық жауы деген айыппен есіл ер репрессияға ұшырап кетті ғой. Алайда, әкем мұндай әңгімелерді көп айтпайтын, себебі тыңшылар Мағжанмен жақсы қарым-қатынаста болғанын сезіп, артынан әкемді де сол тұстағы Ленинград қаласындағы түрмеге қамаған деп бір күрсініп алды. Әрі қарай жалғастырып жазушы академик М. Әуезов пен әкесінің арасында болған бір қызықты әңгімені айтқан еді. Бір жиында Әлкей атамыз уақыттың шектеулігіне қарамай көп сөйлеп кетсе керек. Жанында отырған айнымас досы М.Әуезов Әлеке көп сөйлеп кеттіңіз ғой депті. Сонда Әлкей атамыз жұлып алғандай көп сөйлесек көп білгеннен сөйлейміз ғой Мұха деп әзіл-қалжыңы аралас жауап берген екен».

Артынан мен Дәнел Әлкейқызынан Қаныш Сәтбаев туралы айтыңызшы деп өтіндім: «Балам деді Қаныш атаң біртуар адам ғой. Алып тұлғасы, нұрланған жүзі, кіріп келгендегі күлімсірегені, мен кішкентай баламын жай ғана қоңыр дауысымен үн қатуы маңдайымнан иіскеп үлкен азамат бол дегені әлі есімде. Жалпы Қаныш Имантайұлының сыртқы келбет-көркін ауызбен айтып жеткізу мүмкін емес» деп сөзін аяқтаған еді.

Халқымызда «Тектен нәр алған тозбайды» - дейді. XVIII ғасырдағы тарихымыздың аса ірі тұлғасы, сол тұстағы аласапыран заманда үш жүздің басын біріктіре білген, Абылай ханның арғы шыққан тегі – Шыңғыс ханнан бастау алады. Бабасы Қазақ хандығының іргетасын қалаушы Әз Жәнібек болса, бергісі – жоңғарлармен соғыста аты шыққан Жәңгір хан, оның баласы Салқам Уәли, оның баласы Қанішер Абылай сұлтан Абылай ханның атасы,

одан туған Уәли сұлтан (Көркем Уәли) – әкесі, 1723 жылы жаугершілікте қаза табады.

Бірде Абылай хан көрген түсін «Көмекей әулие» атанған абыз ақын, Бұхар жырауға жорытыпты. Түс жору барысында әйгілі жырау Абылайдың бүкіл қазақ еліне хан сайланатынына, елді сақтау жолындағы күресіне, әулеттен тарар үрім-бұтағына, яғни барша ғұмырына болжам айтса керек. Жырау хан перзенттерінің ішінен Уәли мен Қасымды бөле жара көрсетіп, алғашқысының бір тармағы атын қағазда, кейінгісінің бір тармағы атын қан майданда шығарарын болжайды.

Абылай заманы мен бүгінгі таңға дейін аттай үш ғасырға жуық уақыт бөліп жатыр. Десек те, тарихи тұлғаның сол тұстағы қиынқыстау уақытта Қазақ елін экономикалық әлеуеті шектеулі, халқының саны аз болғанына қарамастан Ресей мен Қытай сынды алпауыт көршілерінің отарлауынан сақтауға, іргелес Орта Азия билеушілерінің басынуынан қорғауға, ата жауы жоңғарларды жоқ қылуға баға жетпес үлес қосқан еді.

Қазақ халқының ғана емес барша түркі әлемінің мақтанышы, ақындардың дүлдүлі, Алашорда қозғалысының негізін қалаушылардың бірі Мағжан Жұмабаев «Батыр Баян» поэмасында Абылай ханды былайша жырлаған екен:

Алыстан орыс, Қытай – ауыр салмақ,
Жақыннан тыншытпайды қалың қалмақ,
Артында ор, алдында – көр, жан-жағы жау.
Дағдарған алаш енді қайда бармақ?
Сол кезде елге қорған болған Абылай
Көп жаудың бірін шауып, бірін арбап,
Күндердің бір күнінде хан Абылай
Қалмаққа – (ойына алды) – ойран салмақ,
Ханынан: «Аттан» - деген сөз шыққан соң.
Ордаға батыр, билер келді аңдап [6,157].

Келмеске кеткен Кеңес дәуірінде Абылай жайында жалпы қазақ тарихы теріс бұрмаланып келді. Осыған орай сол кезеңнің белгілі тарихшысы А.М. Панкратова былай деген: «Среди ряда историков существует неперменное стремление ухудшить историю казахского народа, вопреки исторической правде, я совершенно не понимаю, почему грузинские цари и узбекские ханы могут считаться при аналогичных условиях прогрессивными деятелями, а казахи должны чернить Абылая и Кенесары Касымова?» [7, 241].

Абылай хан өлімі жайында аңыз әңгімені біз тағы сол қасиетті, ғұлама М.Ж.Көпейұлынан табамыз: «...Сол сапардан қайтып,

Ташкентке келіп, Мырзахметтің қызын алып: «Енді ұрыс-соғыс жоқ!» – деп, Орта жүз бен Кіші жүздің батырларына рұқсат беріп, жер-жеріне мекен суларына қайтарыпты. Үш айдан соң өзі Ташкенттен Арқаға қарай қасында біраз төлеңгүт пен Үйсін, Дулаттың жалпы етектері бар қайтады. Соны Ташкенттегі Ғабдырахман сарт естіп, кісі жинап алып, қосын құрып, Абылайды қамапты. Сонда Дулат халқы қашып кетіп, «жалпы етек Дулат» атаныпты. Боза ішіп дулағаннан басқа өнері аз, тұзсыз көженің күшімен біткен жасық халық қой. Ханның қасындағы төлеңгіттердің бірсыпырасын қырып тастапты. Ханның өзіне қол тигізуге батпапты. Сонда хан Арыс деген өзеннің бойында бір қорғанға түсіп, мінәжат қылып жылап отырыпты. Орта жүз бен Кіші жүзден алған жолдастарын қайтарып жібергеніне пұшайман болып жылады дейді. Сонда бір қария айтқан екен:

*Етек пенен жең болған,
Ежелден саған ел болған,
Орта жүзден кісің жоқ.
Найзасының ұшы алтыннан,
Кіші жүзден кісің жоқ,
Бұған қарап тұрғаннан басқа ісің жоқ, – деп.*

Сонан соң Арыстың бойындағы бір қорғанға түсіп, алпыс сегіз жасында, жұма күні дүниеден қайтыпты. Сол жер осы күні – «Хан қорғаны» атаныпты. Сүйегін теңге салып, Түркістан шаһарындағы хазіреті сұлтан Ғарифин әулиенің күмбезіне апарып қойыпты...».

«...Абылай хан өлгенде Созақ деген кенттен жалаң аяқ Ажда үш күн, үш түн жылаған екен. Маңайындағы сарт-сауан:

– Тақсыр-ау, бір қазақ өлді деп, неге мұнша күйзелдіңіз?! – дегенде:

– Есіл Абылай-ай! Сарыарқада өлмей, сарттың қорғанында өлдің-ау! Мұнан былай хандық қорғанда қалды ғой, сол үшін жылаймын, – деген екен. Айтқанындай сонан соң қазақ ортасында хандық болған жоқ, сарт билеп кетті.

*Бес қойға алған өгізді,
Тегін дерсін деп едім.
Жалаң аяқ сарттарды
Бегім дерсін деп едім, – деген.*

Ноғайлыдан шыққан Мөңке бидің сөзі дәл келіпті де тұрыпты...» [8, 10].

Абылай ханның тікелей ұрпағы, қазақтың зор ғалымы, Шоқан Уәлиханов Абылай атасы жайында: «Абылай дәуірі – қазақтың ерлігі мен серілігінің ғасыры» десе керек [9, 47]. Хан Абылайдың немересі, Бұхар бабаның түс жоруында айтқан екен: «...кейінгісінің бір тармағы

атын қан майданда шығарады...» деген қазақтың соңғы ханы Кенесары Қасымұлы. Хан өз дәуірінде «Ес жиып, етек жиғаннан» бастап бүкіл саналы ғұмырын, ұлтының азаттығы жолында «Аттың жалында, түйенің қомында» өткізген. Аттай он жылдай ақ патшаның бодандығынан халқымды, елімді, жерімді азаттыққа жеткіземін деп, үш жүздің басын қосып, империяның қитұрқы саясатына, әділетсіздікке, басқыншылыққа қарсы тұра білген. Қалың қазақ жерінің біртұтастығын сақтап қалуда, арыстандай арпалысып және сол жолда қаза тапты. Кенесары хан былай десе керек: «... Сол себепті мен, Кенесары Қасымов, қолға қару алып, ұлы күресті бастауға аттандым. Қазақ халқын орыстардың езгісінен азат етемін...» [10, 116].

Кенесары ханның ұлт-азаттық қозғалысқа қолбасшылық жасаған тұстары, заман қойнауындағы қазақ деген халықтың отты кезеңі болатын. Айбарлы атасы Абылай ханның саясаты мен парасаттылығын, мейлінше ішкі жан-дүниесімен қастерлеп берік ұстау жолында, арпалысып өткен қазақтың қаһарлы ханы Кенесары еді. Ол бала кезінен аруақты атасының қасиетті ісін жалғастыра білген және өзін Абылайдың заңды мұрагері екеніне еш күмән келтірмесе керек. Сол себептен, хан сарбаздарының жауға шапқандағы ұраны «Абылай» болған. 1841 жылы сонау Шыңғыс ханнан бастау алатын хан сайлау салтымен, «хандар ордасы» Ұлытау өңірінде, ақ киізге көтеріп хан тағына отырғызған деседі.

Кенесары ханның дүние есігін ашқан жері Абылай ордасының құт мекені Көкшетау өңірінде киелі шаңырақта туған. «Сүтпен кірген, сүйекпен кетеді» деген нақыл сөз бар қазақта. Ханның бойындағы туа біткен, пешенесіне жазылған ел басқару, биліктің тізгінін уысына ұстау, халықтың тағдырына тікелей қатысты саяси мәселелермен айналысу оның бойына ана сүтімен дарығандығын көреміз. Кенесары көтерілісіне Баянауладан шыққан жергілікті бай-бағландар айрықша қолдап, мал басымен нақтырақ айтсақ жылқы түлігімен көмек берген. Осы орайда Кенесары айтқан екен дейді: «Мен мақсатыма жету үшін Құдайдан Орта жүзді бер деп сұрадым, екіншіден, жаужүрек батырларды сұрадым, үшіншіден, Аққошқар мен Алдажұманды, Азынабайдың Сейтені мен Тайжанын сұрадым. Құдай бұл тілігімді берді. Бұлардың жылқысы менің әскеріме мінетін ат болды, ішетін ас болды... Сондықтан бұлар - менің досым, мен - бұлардың досымын. Өздерің білесің, бұлар – Құдай еркелеткен адамдар. Құдай еркелеткен адамдарды мен де еркелетуім керек, мен Құдайдан үлкен емеспін» [11, 171].

«Хандар шежіресі» деген жазбасында М.Ж. Көпейұлы Кенесары ханның қаза болғандығы жайында керемет бір әңгіме келтіреді: «...Кене ханның жылы қоян еді, 49 жасында жылқы жылы, Наурыз-

байдың жылы кой еді, 24 жасында жұмыстары бітті. Қырғызда «манап» дейтұғындары болады екен. Манап болатын себебі - 40 жігітке қатын алып беріп, мал малдандырып, жан жандандырады екен. Сонан соң «манап» - деп атайды екен. Сонда қырғызда Жанқараш, Жантай, - екеуі де манап екен. Жанқабыл-Тілеуқабыл, - о да манап екен. Жаманқараны елшілікке келген жерде Наурызбай өлтірген. Өздері: «Қашпаймыз!» - деп, қолға түскен соң, «Жаманқараның бодауына» - деп, Кенесары ханды Жанқараш алған екен.

Жанқабыл манапты соғыста Наурызбай өлтірген екен. «Соның бодауына» - деп, Наурызбайды Жанқабылдың ағасы Тілеуқабыл алған екен.

Сол уақытта қырғызда Алатаудың күнге бетінде Орман хан деген хан бар екен. Сонан қырғыздың манаптары кісі жіберіп, ақыл сұраған екен:

- Бұлар қолға тірі түсті, қайтеміз? - деп. Сонда Орман хан айтқан екен:

- Кенесары, Наурызбайға біздің қырғыз өзі барып тиіскен жері жоқ. Өздері келіп, қолға түсті. Оны манаптар: «Күшіміз асқандықпен болды-демесін, - Құдайдан!» - деп білсін. Құдай мен аруаққа төрелер өздері ұшырады, сонан болды!» - деп білсін. Өздерін өлтірмесін! Бұрынғының сөзі бар еді: «Қарадан хан қойса, қасиеті болмайды, Үлгісізден би қойса, өсиеті болмайды» - деп. Қайта өздері икемге келіп, ынтымаққа көнсе, күллі қырғызға хан көтерсін, мен де хандығымды тастап, соған берейін. Соңы тыныш болуы үшін! Болмаса, біріміз-күнгеде, біріміз теріскейде тату-тәтті болып тұра берейік. Егер де икемге келмесе, ынтымаққа көнбесе, күтіп, құрметтеп, сыйлап сақтасын. Өз ажалынан өлмесе, менен ақыл сұрағаны рас болса, шын болса, өлтірмесін! Және қалған елін барып шаппасын, қатын-баласын олжаламасын. Осы өздерінің қолға түсіп, пенде болғанына қанағат қылсын да тұрсын! - деді.

Сонан соң қырғыздар:

- Орман хан өз басы аман болған соң, ауызына не келсе, соны айта береді - деп, - Біздің Жаманқарамыздан артық па? - деп.

Жанқарашы:

- Өлтіріп тастандар! - дегенде, қылышпен шауып жіберемін деп ең алғашқы қол көтерген қырғыз қолын көтерген бойымен сіресіп қалды, - дейді. «Оның өзінен әл кетіп бара жатқан соң, шаба алмай тұрып қалғанын сезбей, қасында тұрған бір есерсоқ арсалаң қылышты жұлып алып, Кене ханды мойнынан шауып жібергенде, Кенесары ханның басы да жерге түсті, шапқан батырдың өзі де сылқ етіп құлай кетті» - дейді.

Қараса, табанда жаны шығып кетіпті. «Үйіне көтеріп алып барған екен. Үйінің ішіндегі қатын-баласы жалп ете түсті» - дейді. Сонан соң кырғыздар Кенеханды өлтіргеніне уайым болыпты. «Сол өлтірушілердің тұқым-тұқымы күні бұл күнге шейін оңбай, быт-шыт тозып кетті» - дейді...» [12, 423].

Қорыта айтқанда, түркітілдес халықтардың оның ішінде қазақ халқының тарихында өшпестей із қалдырған, «ат ауыздығымен су ішкен тар заманда» тектіліктің туын жықпаған, батырлық пен қайсарлықтың, замана тоғысуында елі мен дархан даласына, қасиетті жеріне, шапқыншылықпен кірген сыртқы жаулардан қорғауымен қатар, ата жауы атанған ежелгі дұшпандарын жермен-жексен етіп жоқ қылғандығын, кәрі тарихтың өзі айтып тұрған жоқ па. Есімдерін алтын әріппен тарих беттерінде жазуға лайықты біртуар дала даналары соңында қалған ұрпақтарының санасы мен есінде, ұмытылмастай орын алатынына кәміл сенеміз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. М.Ж. Көпейұлының шығармалары. Т. 8 - Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2008. - 87 б.
2. Араб филолог о турецком языке / Араб. текст изд. и снабдил пер. и введ. П.М. Мелиоранский. - Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1900. - 297 с.
3. Академик К.И. Сатпаев: Из писем и заметок. - Алматы: Атамұра, 1998. - 420 б.
4. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары – Алматы: «Алатау» баспасы, 2007. – Т. 2 – 432 б.
5. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары – Алматы: «Алатау» баспасы, 2012. – Т. XIV. - 512 б
6. Жұмабаев М. Шығармалары (әдеби басылым). 1-том: Өлеңдер, дастандар / Құраст. Сәндібек Жұбаниязов. - Алматы: Жазушы, 2013. - 376 бет.
7. Қаныш елі. - Алматы-Павлодар: «Жібек жолы» Баспа үйі, 1999. - 336 б.
8. М.Ж. Көпейұлының шығармалары. Т. 18 - Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2008. – 215 б.
9. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. 5 томдық. Т. 1 – Алма-Ата: Ғылым баспасы, 1984. – 432 б.
10. Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. - Алматы: Жалын, 1993. - 448 б.
11. Артықбаев Ж.О. Баянауыл. - Астана: «Фолиант» баспасы, 2009. - 312 б.
12. М.Ж. Көпейұлының шығармалары. 10 т. - Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2008. – 485 б.

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЙ В СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУКАХ: АНАЛИЗ ТВОРЧЕСТВА АЛЬКЕЯ МАРГУЛАНА

Султанов А.С.

*студент Павлодарского педагогического университета
имени Әлкей Марғұлана, г. Павлодар*

Кузембаев Н.Е.

*научный руководитель: ассоциированный профессор Павлодарского
педагогического университета имени Әлкей Марғұлана, г. Павлодар*

Аннотация: Статья рассматривает вклад трудов выдающегося казахстанского деятеля Алькея Хакановича Маргулана и их отражение в нынешнее время, то, как повлияла его деятельность на изучение истории Казахстана. В работе анализируется методология и подходы, использованные Маргуланом при разработке своих трудов, а также значимость его исследований для формирования исторического научного сообщества Казахстана. В статье приводятся примеры из работ Маргулана, которые помогли расширить знания о прошлом страны, а также предлагаются свои собственные выводы о значимости его научного наследия. Работа представляет интерес для историков, археологов, культурологов и для всех интересующихся историей Казахстана.

Аңдатпа: Мақала көрнекті қазақстандық қайраткер Әлкей Хақанұлы Марғұланайдың еңбектерінің үлесін, олардың қазіргі кездегі көрінісін, оның қызметі Қазақстан тарихын зерттеуге қалай әсер еткенін қарастырады. Жұмыста Марғұланның өз еңбектерін әзірлеу кезінде пайдаланған әдіснамасы мен тәсілдері, сондай-ақ Қазақстанның тарихи ғылыми қоғамдастығын қалыптастыру үшін оның зерттеулерінің маңыздылығы талданады. Мақалада Марғұланның елдің өткені туралы білімдерін кеңейтуге көмектескен еңбектерінен мысалдар келтірілген, сондай-ақ оның ғылыми мұрасының маңыздылығы туралы өз тұжырымдары ұсынылған. Жұмыс тарихшылар, археологтар, мәдениеттанушылар үшін және Қазақстан тарихына қызығушылық танытқандар үшін қызығушылық тудырады.

Annotation: The article examines the contribution of the works of the outstanding Kazakhstani figure Alkey Khakanovich Margulanai and their reflection in the present time, how his work influenced the study of the history of Kazakhstan. The paper analyzes the methodology and approaches used by Margulan in the development of his works, as well as the importance of his research for the formation of the historical scientific community of Kazakhstan. The article provides examples from Margulan's works that helped expand knowledge about the country's past, as well as offers their own conclusions about the importance of his scientific heritage. The work is of interest to historians, archaeologists, cultural scientists and anyone interested in the history of Kazakhstan.

Ключевые слова: история Казахстана, Алькей Хаканович Маргулан, период, труды, роль, этапы истории

Түйінді сөздер: Қазақстан тарихы, Әлкей Хақанұлы Марғұлан, кезеңі, еңбектері, рөлі, тарих кезеңдері

Keywords: history of Kazakhstan, Alkey Khakanovich Margulan, period, works, role, stages of history

Видному ученому во многих областях наук – в археологии, этнографии, востоковедении, истории, филологии, профессору, заслуженному деятелю науки Казахской ССР, доктору филологических наук- Алькею Хакановичу Маргулану в 2024 году исполнилось 120 лет. Алькей Хаканович Маргулан – археолог, изучавший материальные культуры Казахстана. Труды, научные исследования, находки Маргулана занимают весомое место в истории Казахстана. На основании источников, а также исследовательской и биографической литературы, в этой статье, мы рассмотрим наследие Маргулана, которое ныне закреплено в изучаемых курсах по истории Казахстана. Цель статьи – выделить наследие Маргулана и его актуальность при изучении истории Казахстана, рассмотреть влияние работ ученого на развитие социально-гуманитарных наук, в основном истории и применение инновационных подходов в исследованиях в этой области.

Академик Ш. Ч. Чокин, возглавлявший в 60-е годы Академию наук Казахстана писал про Алькея Хакановича Маргулана: «Интересы его простирались буквально во все области общественных наук. Не было ему равных в знании периода Абылай хана, блестяще изучил он историю Абулхаира, Кенесары, Касым хана, прекрасно ориентировался в культурном прошлом казахов. Значение его наследия, как мне кажется, несправедливо измерять количеством монографий, статей... То, что он сделал для реставрации духовного наследия народа, выходит за рамки науки и имеет общечеловеческое значение». [1]

Алькей Хаканович Маргулан - учёный, который заложил основу для дальнейшего изучения истории древнего Казахстана, со своего доказательства о том, что степи Сары Арки были заселены племенами с высокоразвитой культурой ещё во II тысячелетии до н.э. [2] Ученый описал стоянки неолита, тем самым дал более глубокое понимание периодизации неолита и культурам этой эпохи, что несомненно более систематизировало историческое знание. [4] Экспедиция под руководством Маргулана с 1946 по 1974 для научного сообщества явила собой большое открытие. [3] Само описание им Бегазы-Дандыбаевской культуры, определило истоки культур эпохи бронзы, что имеет огромную роль в истории, в качестве изученного этапа, который тем самым даёт полное представление и полную картину в периодизации истории Казахстана. Благодаря Алькею Маргулану был разрушен миф, что район Сары Арки был никем не заселён, что здесь не было ни одной культуры, закреплённой в данном регионе. Маргулан нашел то самое недостающее звено, было доказано, что район Сары Арки был заселён и культура здесь была одной из достаточно развитых.

Данное открытие является очень важным элементом в истории Казахстана. Бегазы-Дандыбаевская культура, раскрытая Маргуланом ныне входит в учебные программы по истории как школ, так и на уровне университетов и является важным этапом в изучении истории Казахстана, как самобытная развитая культура, без ознакомления с которой, курс истории потеряет одно из звеньев в своей периодизации. Изучение данной культуры непосредственно пересекается с изучением эпохи бронзового века на территории Казахстана, соответственно, Бегазы-Дандыбаевская культура является отражением быта людей поздней эпохи бронзы. Кроме того, Бегазы-Дандыбаевская культура является приходящей культурой после Андроновской, что тоже дает понимание периодизации в истории древнего Казахстана.[4]

Неолитические стоянки, которые также описываются Маргуланом в его трудах, являют собой важный материал для использования его в учебных пособиях, как школьных учебников, так и лекционных занятий для студентов. Труды Маргулана по неолиту являют собой огромный информационный фундамент для изучения данной эпохи, её стоянок, материальной и духовной культуры, характерных для племен на территории Казахстана черт. [4]

Совместная работа с Канышем Сатпаевым по Джекказгановым месторождениям имеет огромную роль в изучении древней истории Казахстана, так как дает осветление металлургии древнего Казахстана, соответственно культуре металлообработки, что в свою очередь несет огромное влияние в понимании культур эпохи бронзы на территории Казахстана.[5]

Территория Казахстана, ранее по меркам других ученых являлась транзитом между содействием более, как высказывались, «самобытно высокоразвитых культур», либо же зоной одних лишь кочевий, которые появились намного позже. Однако Маргулан доказал обратное и в своем труде «История оседлых поселений и орошаемого земледелия в Казахстане», он заявляет о том, что культуры древнего Казахстана также занимались земледелием и вели оседлый образ жизни. Этот материал, несомненно, очень важен при рассмотрении культур древнего Казахстана, ведь являет собой совсем иной уклад жизни, в сравнении с более ранними периодами. Рассмотрение данных укладов позволяет понимать неоднородность и непостоянность социально-хозяйственного устройства в общей истории Казахстана. [6]

Важным аспектом трудов Алькея Хакановича Маргулана является подход к изучению истории Казахстана как части общей истории Центральной Азии. Он показывает связь между различными этапами

истории этой региона, выявляет общие черты и особенности развития, а также анализирует влияние внешних факторов на этот процесс.

Труды Алькея Хакановича Маргулана являются основой для дальнейших исследований истории Казахстана. Его работы часто освещаются в учебных курсах истории и культуры страны, а также становятся объектом изучения для студентов и исследователей.

Таким образом, труды Алькея Хакановича Маргулана играют важную роль в изучении истории Казахстана и оказывают значительное влияние на формирование представлений о прошлом нашей страны. Его работы позволяют более глубоко понять уникальность и многообразие истории Казахстана, а также увидеть связь между прошлым и настоящим.

Список использованной литературы:

1. Чокин Ш. Четыре времени жизни. Воспоминания и размышления. 2-е изд., доп.– Алматы: Білім, 1998 – 432 с.: ил. С.
2. Маргулан Д. Алькей Маргулан. Прикосновение к творческому наследию // Nomad Kazakhstan. 2010. № 1. С. 32–36.
3. Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Экспедиции Института археологии им. А.Х. Маргулана// 2013 С. 1-2
4. Маргулан А.Х., Сочинения. В 14 томах. Том 1. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана /составители Д.А. Маргулан, Д. Маргулан, – Алматы: Атамұра, 1998, – 400 стр., илл. С. 45-47 – 88-89
5. Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы. Джеб казган - древний и средневековый металлургический центр (городище М илыкудук) / Сост. Д. А. Маргулан, Д. Маргулан. - Алматы: Дайк-Пресс, 2001. - 144 с. + вкл. 40 с.
6. Маргулан А.Х., Сочинения. В 14 томах. Том 6. История оседлых поселений и орошаемого земледелия в Казахстане /составители Д.А. Маргулан, Д. Маргулан, – Алматы: Атамұра, 1998, – 3-37 стр., илл.

ӘӨЖ 316.6

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ӨЗІНЕ ӨЗІ ҚОЛ САЛУ МӘСЕЛЕСІ

//Әлеуметтанулық талдау//

Ниязов Н.А.

*аға оқытушы, Халықаралық туризм және меймандостық
университеті, Қазақстан, қ. Түркістан*

Аңдатпа. *Өзектілігі мен мақсаттары. Өз-өзіне қол жұмсау мәселесі әрқашанда тек қана әлеуметтану ғылымдарының өкілдерінің ғана емес, сонымен қатар басқа да ілім салаларының назарын аударып келді. Әртүрлі ғылыми бағыттар аясында бұл құбылыстың мәні туралы өзіндік түсіндірмелер мен*

идеялар бар, соған қарамастан барлық теориялық конструкциялар суицидтің әлеуметтік табиғатын бір немесе басқа түрде тұжырымдар жасап келді. Бұл мақаланың мақсаты – суицидті әлеуметтік құбылыс ретінде зерттеудің теориялық негіздерін ашу. Материалдар мен тәсілдер. Жүргізілген зерттеулер аясында алынған суицидтің әлеуметтік табиғаты туралы маңызды теориялық ұсыныстар социологиялық талдау тұрғысынан ерекше ғылыми қызығушылық тудырады.

Кілт сөздер: Өзін-өзі өлтіру, девиантты мінез-құлық, суицидтің әлеуметтік сипаты, суицидтік мінез-құлық теориялары мен концепциялары.

Аннотация. Актуальность и цели. Проблема самоубийства всегда привлекала внимание ученых – не только представителей социологии, но и других областей знания. В рамках различных научных направлений существуют свои собственные трактовки и представления о сущности данного явления, тем не менее все теоретические построения так или иначе раскрывают социальную природу самоубийства. В статье представлен анализ теорий и концепций как зарубежных, так и отечественных авторов, изучающих социальные аспекты самоубийства. Целью данной статьи является раскрытие теоретических основ изучения самоубийства как социального явления. Полученные в рамках проведенных исследований важные теоретические положения о социальной природе самоубийства представляют особый научный интерес с точки зрения социологического анализа.

Ключевые слова: самоубийство, суицид, девиантное поведение, социальная природа самоубийства, теории и концепции суицидального поведения.

Abstract. Background. The problem of suicide has always attracted scientific attention –not just among sociologists, but also among scholars from other fields of knowledge. In the framework of various scientific field there are own interpretations and conceptions on the nature of the present phenomenon, and nevertheless all theoretical schemes, one way or another, reveal the social nature of suicide. The aim of the article is to reveal theoretical bases of studying suicide as a social phenomenon. Materials and methods. Realization of the research tasks was achieved by the analysis of theories and conceptions of foreign and researchers, who largely contributed to the study of the social nature of suicide.

Key words: suicide, deviant behavior, social nature of suicide, theories and conceptions of suicidal behaviour.

Қазіргі кезде өзіне өзі қол жұмсау (суицид) жаһандық мәселелердің бірі болып табылады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметіне сүйенсек, жыл сайын әлем бойынша 800 000 адам өзіне қол жұмсаудан көз жұмады. World Population Review порталының мәліметінше, Қазақстанда жыл сайын 100 мың адамға шаққанда 28 кісі суицидтен қаза табады екен»[1]. Бұл өз кезегінде қоғамға үлкен кері зардаптар алып келетіні анық. Латын тілінен аударғанда «суицид» сөзі «өзін-өзін өлтіру» деген мағынаны білдіреді. Бұл ұғымға ең бірінші болып француз әлеуметтанушысы Э.Дюркгейм анықтама берген болатын. «Өзіне қол жұмсау (суицид) – өлім басқа бірнәрсеге қол жеткізудің құралы ретінде емес мақсат ретінде қарастырып тұлғаның ерікті және саналы түрде өз өмірін қиюы»[2]. «Суицид» термині алғаш

рет 1947 жылы қолданған болатын. Оның мағынасы «өз өмірін қиюға ниеті бар мінез-құлық[3]» дегенді білдіреді. Адам не себепті өз-өзіне қол жұмсайды, неге өз жанын өзі қияды, не себепті қоғамда осындай жағдайлар жиі кездеседі деген сияқты сұрақтарға нақты бір жауап жоқ. Бұл мәселені әлі де болса терең зерттеуді қажет ететін қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі. Бұл мәселе соңғы кезде қоғамдық дертке айналып бара жатыр деп айтуға болады. Әсіресе жастар арасында өзіне-өзі қол жұмсау оқиғалары жиі-жиі орын алуда. «Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының дерегінше, жер шарында 40 секунд сайын бір адам өз-өзіне қол жұмсайды. Өкініштісі, әлем бойынша Қазақстан суицид статистикасында үшінші, ал Орта Азияда алғашқы орында тұр. Бас прокуратураның құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметінше, былтыр еліміздің 3 805 азаматы суицид құрбаны болды. Олардың басым бөлігі – Алматы, Шығыс Қазақстан және Түркістан облыстарының тұрғындары. Өз-өзіне қол жұмсағандардың 3 мыңы – ер адам. Ең сорақысы, Қазақстан әлем елдері арасында 5-14 жас аралығындағы балалардың өзөзіне қол жұмсау көрсеткіші бойынша тоғызыншы, 15-29 жас аралығындағы азаматтардың "өліммен ойнау" көрсеткішінде төртінші орында тұр»[4]. Бұл мәліметтер елімізде бұл мәселенің өте өзекті екендігін және үлкен кешенді шаралар атқаруды қажет екендігін көрсетіп отыр. Қоғам жалпы адамның өзін-өзі өлтіруін айыптайды, ислам және христиан діндерінде үлкен күнә, тағдырға мойынсынбау, құдайға қарсы шығу болып табылады. Ғылымда да бұл мәселе девиантты мінез-құлық ретінде қарастырылып әр түрлі сипаттамалар берілген. «Т.А. Сорокин «Өзін-өзі өлтірудің қайнар көзі - адамды жалғыздыққа ұшырататын бізді қоршаған ортаның жеткіліксіз ұйымдасуы болғанда, онда өзін - өзі өлтірумен күресудің міндеті ұжымды тұлға жалғыздығын азайтатын, қызығушылықтары мен мақсаттары ортақ топ болатын оң бағытқа өзгертуі тиіс». Мұндай ой - тұжырым тек қоғам ұжымына қатысты айтылып қоймаған, сонымен қатар ол отбасылық, өндірістік, тұлғааралық және т.б. қатынастарға қатысты айтылған. Адам басына қайғы төнген кезде жақындарының, достарының, жұмыстастарының дер кезіндегі қолдауы қайғысына ортақ болуы өте қажет және ауыр ойлар мен қайғыруы ұмыттыратын, не үшін өмір сүріп жатқандығын көрсететін бір жұмыстың болуы маңызды»[5]. Француз әлеуметтанушысы Э.Дюркгейм өз-өзіне қол жұмсау себебі туралы 1897 жылы кітабы жарыққа шыққан болатын. Ол өз еңбегінде «Суицид» тек жеке темпераменттің салдарынан емес, әлеуметтік себептерден бастау алады деп атап өтті. «Дюркгейм әлеуметтік факторлардың әр түрлі әсерін және олардың өзін-өзі 266 өлтіруге қалай әкелуі мүмкін екендігін

түсіндіру үшін суицидтің теориялық типологиясын жасады: Аномиялық суицид бұл аномияны бастан өткерген адамның экстремалды реакциясы, әлеуметтен ажырау сезімі және әлсіреген әлеуметтік келісімнің салдарынан туыстастық сезімі. Аномия елеулі әлеуметтік, экономикалық немесе саяси толқулар кезеңінде пайда болады, соның салдарынан қоғам мен күнделікті өмір тез және төтенше өзгеріске ұшырайды. Мұндай жағдайда адам өзін-өзі өлтіруге шешім қабылдағаны соншалық, абдырап, ажырап қалуы мүмкін. Альтруистік суицид көбінесе әлеуметтік күштердің жеке тұлғаны шамадан тыс реттеуінің нәтижесі болып табылады, мысалы, адам өзін немесе өзінің мүддесі үшін немесе жалпы қоғам үшін өзін өлтіруге мәжбүр болуы мүмкін. Мысал ретінде діни немесе саяси себептер үшін өзін-өзі өлтіретін біреу, мысалы екінші дүниежүзілік соғыстың әйгілі жапондық Камикадзе ұшқыштары немесе ұшақтарды Дүниежүзілік Сауда Орталығына, Пентагонға және Пенсильваниядағы алаңға құлаған ұшақтарды ұшырды. 2001 ж. Осындай әлеуметтік жағдайларда адамдар әлеуметтік күтулерге және қоғамның өзіне соншалықты интеграцияланған, олар ұжымдық мақсаттарға жету үшін өздерін өлтіреді. Эгоистикалық суицид бұл өзін қоғамнан мүлде алшақ сезінетін адамдар орындайтын терең жауап. Әдетте, адамдар қоғамға жұмыс рөлдерімен, отбасы мен қоғамдастықпен байланыстармен және басқа да әлеуметтік байланыстармен біріктіріледі. Бұл байланыстар зейнетке шығу немесе отбасынан және достарынан айырылу арқылы әлсіреген кезде эгоистік суицидтің ықтималдығы артады. Осы шығындардан қатты зардап шегетін қарт адамдар эгоистік суицидке өте сезімтал. Фаталистік суицид экстремалды әлеуметтік реттеу жағдайында пайда болады, бұл қысымшылық жағдайларға және өзін-өзі және басқарудан бас тартуды туғызады. Мұндай жағдайда адам тұтқындар арасындағы өзіне-өзі қол жұмсау сияқты қысымшылық жағдайларға шыдамай, өлуді таңдай алады[6]. Э.Дюркгейм адамның өз-өзіне қол жұмсау себебін қорытындылып былай түсіндіреді. Көп жағдайда өз-өзіне қол жұмсаушы адамдар айналадағы өзінің қоршаған әлеуметтік ортасын кінәлай отырып қол жұмсайтындығын айтады. Яғни өз-өзіне қол жұмсаушы адамның араласатын әлеуметтік ортасымен байланыстырады. «Социология, психология мен медицина және демография мен психиатрияның тоғысында пайда болған суицидалогия өзін-өзі өлтіруге баратын адамның ерекшелігін, оның әрекеті мен себептерін зерттейді. Жиырмамыншы ғасырдың басында австриялық психолог Зигмунд Фрейд суицидтің себебін ызақорлықпен, агрессиямен түсіндірсе, америкалық психолог Карл Менниндер оны өш алу, жеккөрушілікпен, тұйыққа тірелумен және кінәлі сезімнің күштілі-

гімен байланыстырған. Әлбетте, суицид термині бертінде пайда болғанымен, өзіне өзі қол салу адамзатпен бірге жасап келеді. Өзін-өзі өлтіргендердің мәйітін өртеп жіберу ежелгі Грекия, Спарта, Афинада болса, орта ғасырлық Австрия мен Францияда оларды діни көзқарас бойынша қылмыскер санаған [7]. Қорыта айтқанда жоғарыда көрсетілген ғалымдардың өзіне-өзі қол жұмсау себептері туралы тұжырымдарына қарай отырып, мынадай ой айтуға болады. Суицидті мына себептен деп нақты айта алмаймыз алайда оған көптеген себептердің әсер ететінін түсіндік. Сөз соңында Э.Дюркгеймнің сөзімен айтар болсақ, суицид жасаушы адам көбінесе айналасындағы әлеуметтік ортасын кінәлай отырып өзіне-өзі қол жұмсайтынын айтады. Сондықтан әрбір адам өзінің араласатын әлеуметтік ортасына, отбасы мүшелеріне, туыстарына, жақындарына т.б ерекше көңіл бөліп, қолдан келгенше көмектесіп қолдау көрсетуі маңызды деп санаймын. «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» Хәкім Абай атамыздың қалдырған өсиетінің бір себебі осы болса керек. Өскелең жас буынды, әлеуметтік ортасындағы туған, туыс, ағайын дос, құрбысымен қуанышта бірге қуанып, қайғыда жанында болып қайғысын бөлісіп, қиындықтарда бөлісіп, бірге болып, үнемі бір біріне жанашыр, мейірбандылыққа тәрбиелеудің қоғамдағы суцид мәселесінің алдын алуда маңызы зор деп білемін.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://baribar.kz/107270/suitsid-turaly-aqparat-taratudynh-etikalyq-tustary/>
2. А.Н. Тесленко, Ж.Ж. Сембина, А.Т. Аязбаева. Әлеуметтану. Оқулық. Қарағанды, 2019ж.
3. Г.Х. Ахметова Конфликтология және суицидология. оқу құралы. Алматы 2023ж.
4. Суицид статистикасы жаға ұстатады. Абылай Бейбарыс <https://inbusiness.kz/kz/news/suicidstatistikasy-zhaga-ustatady>
5. Г.Қ.Шүғаева, А.М.Исаева, Журнал: Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы, 2018ж.
6. <https://ko.seagrantsatlantic.org/study-of-suicide-by-emile-durkheim-3026758-15771>
7. <https://infourok.ru/suicid-z-zine-ol-zhmsau-307437.html>

ФЕНОМЕН МАССОВОГО БЕЖЕНСТВА КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ТЕМА ДЛЯ ПРОЕКТОВ ОБУЧАЮЩИХСЯ

А.М.Сыздыкова¹, Б. Кусмиденова²

¹Павлодарский педагогический университет им. Әлкей Марғұлан

²СОШ №24 г.Павлодара

***Аннотация.** Недостаточная изученность темы беженцев голода 1930–1933-х годов определяет не только ее новизну, но и исследовательский потенциал темы для организации научно-исследовательских проектов школьников. В статье показана история исследования данной проблемы в исторической науке, при этом отмечено, что на современном этапе идет системное изучение рассекреченных архивных документов, их публикация и осмысление проблемы. Авторы обратили внимание на тексты и материалы учебников по теме насильственной коллективизации в Казахстане и ее последствиях. Их анализ показал информационную ограниченность в освещении вопроса трагедии голода и массового беженства. Этот пробел можно восполнить дополнительными видами учебной деятельности, в частности научно-исследовательской. Исторических источников, в нашем случае архивный документ, письмо, воспоминание, дневник – имеют важное значение в организации научно-исследовательских проектов школьников. Нами предложены некоторые темы проектов и показан пример работы с историческим источником.*

***Аннотация.** 1930-1933 жылдардағы ашаршылық босқындарының тақырыбын жеткіліксіз зерттеу оның жаңалығын ғана емес, сонымен қатар оқушылардың ғылыми-зерттеу жобаларын ұйымдастыру үшін тақырыптың зерттеу әлеуетін де анықтайды. Мақалада тарих ғылымындағы осы мәселені зерттеу тарихы көрсетілген, сонымен бірге қазіргі кезеңде құпиясыздандырылған мұрағаттық құжаттарды жүйелі түрде зерттеу, оларды жариялау және мәселені түсіну жүріп жатқандығы атап өтілген. Авторлар Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру тақырыбы бойынша оқулықтардың мәтіндері мен материалдарына және оның салдарына назар аударды. Олардың талдауы аштық пен жаппай босқындық трагедиясы мәселесін жариялауда ақпараттық шектеулерді көрсетті. Бұл олқылықты оқу іс-әрекетінің қосымша түрлерімен, атап айтқанда ғылыми-зерттеу жұмыстарымен толтыруға болады. Тарихи дереккөздері, біздің жағдайда мұрағаттық құжаттар, хаттар, естеліктер, күнделіктер – оқушылардың ғылыми-зерттеу жобаларын ұйымдастыруда маңызды. Біз жобалардың кейбір тақырыптарын ұсындық және тарихи дереккөзбен жұмыс істеудің үлгісін көрсеттік.*

***Annotation.** Insufficient knowledge of the topic of famine refugees of the 1930s-1933s determines not only its novelty, but also the research potential of the topic for organizing research projects of schoolchildren. The article shows the history of the study of this problem in historical science, while it is noted that at the present stage there is a systematic study of declassified archival documents, their publication and understanding of the problem. The authors drew attention to the texts and materials of textbooks on the topic of forced collectivization in Kazakhstan and its consequences. Their analysis showed informational limitation in covering the issue of the tragedy of famine and mass*

refugee. This gap can be filled with additional types of educational activities, in particular research. A historical source, in our case an archival document, a letter, a memory, a diary – are important in the organization of research projects of schoolchildren. We have proposed some project topics and shown an example of working with a historical source.

Ключевые слова: коллективизация, голод, беженцы голода, учебник, научно-исследовательский проект.

Түйінді сөздер: ұжымдастыру, аштық, аштық босқындары, оқулық, ғылыми-зерттеу жобасы.

Key words: collectivization, famine, famine refugees, textbook, research project.

В истории нашей республики до сих пор много «белых пятен». Голод 1930-х XX века в Казахстане и его последствия на сегодняшний день является недостаточно изученной темой. Один из аспектов данной проблемы – беженцы голода – вызывает немалый интерес исследователей. Но тем не менее, еще не удалось установить точное количество безвозвратно мигрировавших за рубеж и погибших в годы ашаршылык в Казахстане и за его пределами.

Преподавание предмета история нацелено на формирование у учащихся исторического сознания, патриотизма, уважения к истории своего народа, привитие гуманности, развитие коммуникативных и мыслительных качеств личности. При этом основное внимание направлено на развитие исторического мышления через изучение исторических фактов, событий и явлений. Слабая изученность темы беженцев голода 1930–1933-х годов определяет ее новизну и исследовательских потенциал темы для организации научно-исследовательских проектов школьников.

Прежде чем говорить о научно-исследовательских проектах школьников следует обратить внимание на материалы учебников, которые дают основные знания по дисциплине. Успешное изучение истории в школе во многом зависит от качества учебных пособий, среди которых учебник является одним из источников. Современная образовательная программа направлены на не механическое заучивание исторических фактов, а развитие критического мышления и умения осуществлять анализ исторических событий или деятельности исторических личностей. То есть, современное образование предполагает формирование у учащихся не только знаний об истории, но и понимания исторических процессов. Нами был осуществлен анализ школьных учебников по теме насильственной коллективизации и ее последствиях, также были определены основные аспекты организации научно-исследовательской деятельности школьников, предложены некоторые темы для научно-исследовательских проектов школьников.

В советское время вопрос истории голода 20-30 годов XX века и его последствия было не принято обсуждать публично. В трудах

советских историков во время «хрущевской оттепели» и чуть позже, о голоде писалось следующее: «в отдельных районах Казахстана наблюдались продовольственные затруднения», а отчаянное сопротивление населения, вооруженные восстания накануне трагедии, объяснялись «происками баев и кулаков», «басмаческо-бандитскими» бунтами.

Отечественные историки А.Б.Турсунбаев, Б.А.Тулепбаев, Г.Ф.Дахшлейгер и другие их современники в некоторой степени воссоздали фактическую сторону событий 30-х годов. Они в своих трудах не имели возможности в полной мере описать факты массовой гибели населения и массовой миграции вынужденных беженцев голода. Но их работы стали ценным подспорьем и активно использовались в качестве источника в трудах западных исследователей аграрной политики КПСС и советского государства. В частности, М. Олкотта в своей работе опиралась на сведения казахского ученого А. Б. Турсунбаева. С началом демократических изменений и распадом СССР появляются исследования по данной проблеме.

О трагедии голода в СССР, о предпосылках и причинах писали зарубежные исследователи. Тема казахского голода была затронута в книге Р. Конквеста «Жатва скорби: советская коллективизация и террор голодом», написанная на основе мемуаров эмигрантов 60–70-х годов, была опубликована в 1986 году. И. Огайон считает, что разрушение системы пастушеского скотоводства стало первым следствием стратегии, состоящей из коллективизации, продовольственного налога, седентаризации и раскулачивания. Также, по мнению автора, насаждение политически мотивированных нововведений в 1930 г., особенно налогов, привело к началу небывалого голода. Аналогичную точку зрения высказывают Р. Дэвис и С. Уиткрофт в своей монографии «Годы голода» [1]. Николо Пьянчоло особо выделяет кампании по хлебозаготовкам и скотозаготовкам как главные причины, которые привели к трагедии голода. С. Камерон в «Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана» всесторонне рассматривает события конца XIX – начала XX веков, чтобы объяснить причины голода 20-30 годов в Казахстане.

В 1990-е годы дискуссию по проблемам истории коллективизации и трагедии голода в Казахстане открыли известные ученые М.Татимов, М.К.Козыбаев, К.С.Алдажуманов, Ж.Б.Абылхожин. Выступая на научно-практических конференциях, ведущие историки призвали к объективной оценке прошлого. Однако многие теоретико-концептуальные и исследовательские начинания на тот момент в силу имеющейся конъюнктуры практически не получили дальнейшего развития. Вопрос о жертвах насильственной коллективизации и других

акций советской власти, а также о «человеческой цене» вновь был открыт казахстанскими исследователями не так давно [2].

На современном этапе работой Госкомиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий советского периода был дан новый импульс активным исследованиям, в том числе трагедии Ашаршылык. Идет не только поиск, обработка и публикация архивных документов, а также осмысление и создание научных работ. К.Н.Балтабаевой в научных оборот вводится понятие массовое беженство. Ученый считает феномен массового беженства практически не изучен, в науке сформировано фрагментарное представление о проблеме и требует особого внимания. [3] Прежде всего из-за широкого диапазона исследовательских вопросов, контактирующих с данной темой и широкого круга лиц, имеющих отношение к данной исторической проблеме.

Исследовательский потенциал темы повышается благодаря опубликованным сборникам документов. В 2021 году вышла в свет пятитомная документальная хроника «Ашаршылык. Голод. 1928-1934», в котором были собраны директивные документы советского правительства и партии эпохи, сводки и справки НКВД, а также обращения граждан во власть о восстановлении справедливости. На основе архивных документов, хранящихся в Архиве Президента Республики Казахстан, Центральном государственном архиве Республики Казахстан, Государственном архиве Павлодарской области, Центре документации новейшей истории был издан сборник документов и материалов «Из истории массового голода в Павлодарском Прииртышье. 20-е – 30-е годы XX века». Он содержит протоколы, постановления, решения центральных и местных органов власти, а также статьи и воспоминания очевидцев событий. Особое внимание заслуживает сборник документов, изданный в 2022 году, «Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т.5: Вынужденные беженцы». Здесь опубликованы материалы, свидетельствующие о судьбах вынужденных беженцев, репатриантов, реэмигрантов. Сборник «свидетельствует», что среди беженцев были и рядовые граждане республики, и известные общественные деятели. Региональный аспект истории коллективизации сельского хозяйства и ее последствиях получил освещение в сборнике документов и материалов «Насильственные политические кампании советской власти в отношении крестьянства в Павлодарском Прииртышье. 1920-1930-е годы» [4].

Таким образом, изучение истории голода 20-30 годов XX века в Казахстане и изучение феномена массового беженства в исторической

науке имело свои особенности. Можем выделить следующие этапы: поверхностное, ограниченное изучение в советских период; высокий интерес к проблеме зарубежных авторов; постановка вопроса о необходимости глубокого изучения в годы независимости; системное изучение рассекреченных архивных документов, их публикация и осмысление проблемы.

В исследовании были использованы историко-хронологический метод для сопоставления событий и фактов трагической истории голода и миграций. Историко-описательный метод для изложения исторического процесса. Методы анализа и синтеза успешно использованы: в анализе исторической, научной и методической литературы; анализе архивных документов, опубликованных в сборниках, анализе воспоминаний потомков и установление на их основе маршрутов внутренней и внешней миграции казахского населения республики; анализе и сравнение школьных учебников.

Образовательный процесс базируется на взаимодействии учителя и ученика, где в качестве средства обучения выступает информация изложенная в учебнике. Школьный учебник расширяет возможности преподавателя и помогает ему в успешной поддержке обучающегося. Рассмотрим материал двух учебников. Первый учебник – «История Казахстана» (9 класс), издательство «Мектеп». Авторы: М.К.Козыбаева, К.Н.Нурпеиса и К.М.Жукешева. Согласно типовой образовательной программе теме «Коллективизация сельского хозяйства в Казахстане» отведено три часа. Основные моменты, на которые делают акцент авторы данного учебника: казахский аул накануне коллективизации; насильственная коллективизация сельского хозяйства; последствия перегибов: великое бедствие, голод, бегство за пределы республики; сопротивление шаруа и крестьян политике сплошной коллективизации; меры по ликвидации последствий коллективизации.

Учебный материал по теме изложен на восьми страницах и начинается с курса Ф. Голощекина на «советизацию аула», Декрета ЦИК и СНК Казахстана «О конфискации и выселении крупнейших байских хозяйств и полуфеодалов». Бегло упоминаются кампании по хлебозаготовкам и переделу пахотных и сенокосных угодий. Далее непосредственный переход на насильственную коллективизацию и идею создания «строя цивилизованных кооперативов», как составной части строительства социализма в СССР. Проблема миграции казахов за пределы республики дается на последних страницах в двух предложениях: «Около 1 млн. человек откочевало за пределы Казахстана, в том числе и зарубежные страны (Китай, Афганистан, Иран и

т.д.). Из них 600 тыс. человек безвозвратно, так и оставшись вне Родины». И далее два предложения о маршрутах откочевок: «Крестьяне Мангистауского, Жилокосинского, Уильского, Табынского районов были вынуждены покинуть территорию Казахстана и откочевать в Туркмению, Каракалпакию, а часть – в Иран и Афганистан. На территории Китая оказалась значительная часть мятежных аулов Семипалитинского и Алма-Атинского округов» [5].

В конце параграфа даны вопросы и задания. Если их анализировать с точки зрения таксономии Блума, то часть из них направлена на углубление знаний и навыков понимания и применения знаний, а часть на развитие навыков более высокого порядка (анализ, синтез, интерпретация). Так, три вопроса простого уровня, ответы на которые можно найти непосредственно из текста учебника и три вопроса сложного уровня, для ответа на которые требуется вдумчивое осмысление исторических явлений и процессов. Пример вопроса из первой категории: «Каковы последствия насильственной коллективизации в Казахстане?» Ответы даны в самом тексте учебника, учащимся остается их только перечислить. А теперь пример вопроса из усложненного уровня: «С точки зрения сегодняшней исторической науки, что нужно было предпринять, чтобы предотвратить демографическую катастрофу, вызванную голодом?». Данный вопрос ориентирован на развитие у учащихся критического мышления, умения анализировать и правильно доносить свою мысль. Кроме того, от ученика требуется знание развития исторической науки, а это возможно при организации дополнительного углубленного изучения, например в рамках научно-исследовательского проекта.

В то время, когда шла подготовка указанного учебника, вопросы вынужденных миграций казахского населения, вызванных голодом 1930-х годов, еще не стали предметом активных исследований и относилась к одной из «белых пятен» нашей истории. Видимо поэтому только четыре предложения в учебнике содержат скудную информацию о миграциях казахов за пределы республики и маршрутах откочевок беженцев голода.

Второй учебник, проанализированный нами, учебник издательства «Атамұра» «Новейшая история Казахстана» (9 класс). Под общей редакцией профессора, доктора исторических наук Б. Г. Аягана. Тема: «Коллективизация сельского хозяйства Казахстана» в данном учебнике раскрыта более широко. Отчасти и оттого, что она изложена также на восьми страницах, но более мелким шрифтом. В параграфе по возможности охвачены все важные исторические события и процессы, начиная с XV съезда ВКП(б) в декабре 1927 года,

провозгласившего курс на коллективизацию. Обозначены все четыре этапа осуществления коллективизации в Казахстане. В параграфе содержится информация о хлебозаготовительной кампании, начавшейся в 1928 году с изъятия хлебных излишков и запасов зерна, включая семенной фонд. Указывается численность хозяйств и количественные показатели голов крупного рогатого скота, изъятых и конфискованных согласно декрету о конфискации имущества крупных баев-полуфеодалов, у скотовладельцев и середняков. Усиление налогового пресса в отношении зажиточных хозяйств.

Одним из драматических сюжетов истории коллективизации, авторы отмечают, борьбу с кулачеством и седентаризацию скотоводов-кочевников и полукулачков. Как следствие предпринятых мер выступает катастрофическое сокращение поголовья скота и небывалый голод, поразивший всю страну без исключения. О миграции казахов за пределы республики авторы пишут следующее: «Гонимые голодом и репрессиями, казахи целыми аулами начали откочевывать на территории сопредельных областей и республик. По данным ОГПУ, казахи переселялись в районы Западной Сибири, Среднего Поволжья, Калмыкии, Таджикистана, Северного края и в другие регионы. Несколько сот тысяч казахов откочевали в Китай, Монголию, Иран и Афганистан» [6].

В учебнике показано и то, что центральная власть была в курсе бедственного положения казахского народа. Об этом в своем письме Сталину сообщал председатель Совнаркома республики У. Исаев и предлагал сместить с поста первого секретаря Казкрайкома партии Голощекина. В 1932 году Т. Рыскулов также направил письмо на имя Сталина с предложениями разрешения ситуации. Кроме этого в параграфе дается информация и ссылка на известное «письмо пятерых», написанное летом 1932 года Г.Мусреповым, М.Гатаулиным, М.Давлетгалиевым, Е.Алтынбековым и К.Куанышевым. «Проведение насильственной и незаконной коллективизации в 1928–1932 годах в Казахстане, а по сути – геноцида против казахского народа, сопровождалось огромными человеческими жертвами и как следствие, откочевкой уцелевшего населения, исчисляемого в 1,5 млн человек, в Россию, Узбекистан, Туркменистан, Каракалпакию, Монголию, Китай, Иран, Афганистан, Турцию. Из них вернулось обратно только 414 тыс. человек, 616 тыс. откочевали безвозвратно». [6]

Не можем не отметить, что в указанный школьный учебник был впервые введен термин «геноцид против казахского народа» - данная формулировка еще официально не принята и все еще спорна в научных кругах.

Следующий параграф учебника посвящен теме крестьянских восстаний 1929–1931 годов в Казахстане. Весной 1931 года на Мангышлаке казахи родов адай и табын, уходя от коллективизации и продзаготовок, начали массовую откочевку в Туркмению, Каракалпакию и на Кавказ. В конце параграфа имеется задание «работа с картой», где учащимся нужно обозначить направления откочевки казахов, бежавших от политики насильственной коллективизации. В целом, проблеме истории откочевки и беженцев голода так же посвящен, в общей сложности, один абзац [6].

В учебнике издательства «Атамұра» тема коллективизации и голода несомненно раскрыта шире по сравнению с учебником издательства «Мектеп». Также задания стали разнообразнее.

Таким образом, анализ учебников показал не только то какой материал отбирается для обучения истории Казахстана в средних учебных заведениях республики, но также мы увидели, как исследование «белых пятен» нашей истории влияет на содержание школьных учебников.

Цель современного образования – помощь обучающемуся в раскрытии творческого потенциала. Для этого нужно создать условия для обучающихся сочетать свои образовательные потребности со своими склонностями и интересами. В этом случае подготовка научно-исследовательского проекта является незаменимым инструментом. Прежде всего потому, что ученик делает работу самостоятельно, преподаватель же управляет процессом: дает ценные советы, мотивирует, консультирует и контролирует. Данная деятельность предполагает постановку проблемы или вопроса, ознакомление и изучение теоретического материала, подбор и практическое применение методик исследования, один из ключевых моментов – сбор собственного материала, обобщение и анализ.

В основе школьного научно-исследовательского проекта лежит исторический источник, в нашем случае архивный документ, письмо, воспоминание, дневник. При отборе исторического источника для изучения его школьником необходимо обратить внимание на сложность, доступность к пониманию, соответствие этическим нормам источника.

Приведем пример работы с историческим источником по данной теме. Источник взят из сборника документов и материалов «Беженцы голода» [3]:

Документ №346
Удостоверение-справка Акчаулинского аулсовета
Аягузского района о бегстве в Китай Шарипа
Мухамеджанова

23 марта 1933 г.

Сие дано гражданину Акчаулинского аулсовета Аягузского района Шарипу Мухамеджанову в том. Что он действительно сын бая, а отец его, Мухамеджан Хамитов, в 1931 г. был конфискован и осужден. В этом же году он с сыновьями эмигрировал в Киттерриторию с бандой Балгабаева Байкадия, что удостоверяется подписями с приложением печати.

Председатель РИК Аягузского района	(подпись)
Ответственный секретарь	(подпись)

СГА УИиС Департамента полиции по Восточно-Казахстанской области. Ф.18. Оп.2. Арх. № 4926. Л.9.

Представленный исторический источник дает сведения о протесте представителей казахского байства, несогласных с политикой советской власти в период коллективизации. Критический анализ документа позволяет сформулировать ряд учебных исследовательских вопросов, на которые должен найти ответы обучающийся. Например, по каким причинам совершалось бегство в Китай? Почему бай, Мухамеджан Хамитов, был осужден? С какими событиями связано понятие «конфискован»? Какие последствия человека эпохи 30-х годов имел ярлык «сын бая»?

На основе изучения воспоминаний очевидцев и их потомков организуются ряд проектов. Например, для проведения исследовательской работы по истории Казахстана можно взять темы «История голода: что могут поведать потомки», «По следам беженцев голода», «На пути в Славгород». Где ученик при помощи архивных документов и бесед с потомками переживших голодные годы, попытается воссоздать историческую картину. К сожалению, получить интервью у очевидцев событий сводится к нулю, но есть их дети и внуки, которые могут многое поведать, опираясь на воспоминания и рассказы старшего поколения. Учитывая то, что голод не обошел практически никого, каждый из нас является потомком очевидцев.

Современное образование предполагает формирование у учащихся не только знаний об истории, но и понимания исторических процессов. Нами был осуществлен частичный анализ учебных текстов

школьных учебников по теме насильственной коллективизации и ее последствиях, который показал ограниченность информации в учебниках о трагедии голода в Казахстане и массового беженства из республики. Поэтому повышается исследовательский потенциал темы, реализовать который предлагается через научно-исследовательские проекты школьников. Особое значение в данной деятельности имеет работа с историческим источником. Тем более, что сегодня общественность получает доступ к большому массиву источников по нашей проблеме. Можем выделить следующие этапы изучения истории голода 20-30 -х годов XX века в Казахстане и изучение феномена массового беженства в исторической науке: поверхностное, ограниченное изучение в советских период; высокий интерес к проблеме зарубежных авторов; постановка вопроса о необходимости глубокого изучения в годы независимости; системное изучение рассекреченных архивных документов, их публикация и осмысление проблемы.

Список использованной литературы

1. Алдажуманов К.С. «Голод 1931-1933 годов в Казахстане: Проблемы истории и методологии»//Қазақстан тарихы <https://e-history.kz>
2. Сыздыкова А.М., Молдакимова А.С., Аманова А.С. Формирование протестных настроений в ходе кампании по ликвидации байства и кулачества в Павлодарском Прииртышье //Отан тарихы, 2022. - №4(100).-С.111-121
3. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т.5: Вынужденные беженцы. Сборник документов и материалов/ Составители: К.Н. Балтабаева, Р.К. Айдарбаева, Ш.Б. Глеубаева, К.Ж. Нұрбай, Р.Е.Оразов/ под общ.ред.Е.Т.Карина. – Астана, 2022. 640 с.
4. Насильственные политические кампании советской власти в отношении крестьянства в Павлодарском Прииртышье. 1920-1930-е гг. Сборник документов и материалом. Павлодар, 2022. – 466 с.
5. История Казахстана (с начала XX в. по настоящее время). Учебник для 9 кл. общеобразоват. шк./ М. К. Козыбаев, К. Н. Нурпеис, К. М. Жукешев. – 3-е изд., перераб., доп., – Алматы: Мектеп, 2013. – 296 с.
6. Новейшая история Казахстана: Учебник для 9 класса общеобразовательной школы. Под общ. ред.Б. Г. Аягана. Алматы: Атамұра, 2005. – 400 с.
7. Новейшая история Казахстана. Хрестоматия: Для 9 класса общеобразовательной школы / Составитель – Б. Аяган. – Алматы: Атамұра, 2005. – 224 с.
9. «Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сб. док. А97 Т. 1.:1928-1929 /Отв. Редактор Б.Әбдіғалиұлы. – Алматы, Атамұра, 2021. – 920 с.
10. Из истории массового голода в Павлодарском Прииртышье. 20-е – 30-е годы XX века. Сборник документов и материалов. Караганда. – 2021. 365 с

ТАРИХ БОЙЫНША МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ОҚУ ҮДЕРІСІНЕ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ: ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ БРИТАНДЫҚ МЕКТЕПТЕРДІҢ ТӘЖІРИБЕСІ

Д.М Жұмабай

Ә.Марғұлан атындағы ППУ магистранты

Ғылыми жетекші т.ғ.к Айткенов З.Ш

Аннотация: Бұл мақалада ХІХ ғасырдағы британдық мектептердің мультимедиялық ресурстарды оқу процесіне интеграциялау, оның ішінде иллюстрацияланған оқулықтарды, атластарды, фотосуреттерді, картиналар мен кинематографиялық материалдарды пайдалану, сондай-ақ олардың тарихты оқыту тиімділігіне әсері қарастырылады. Интерактивті технологиялар (ИКТ) және заманауи педагогикалық технологиялар (ЗПТ) білім беру процесіндегі ақпаратты жалпы түсінуге және де ақпараттық-коммуникативтік ортадағы ақпараттық өзара іс-қимылдың жалпы қағидаттарына негізделетінін атап өтеді. Қазіргі кезеңде мультимедиялық технологиялардың мотивацияны арттыруға, материалды игеруді жақсартуға, сондай-ақ студенттердің сыни ойлауы мен шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал ететіні анықталды.

Аннотация: В данной статье рассматривается опыт британских школ ХІХ века по интеграции мультимедийных ресурсов в учебный процесс, включая использование иллюстрированных учебников, атласов, фотографий, репродукций картин и кинематографических материалов, а также их влияние на эффективность обучения истории. Отмечается, что интерактивные технологии (ИКТ) и современные педагогические технологии (СПТ) базируются на общем понимании информации в образовательном процессе и общих принципах информационного взаимодействия в информационно-коммуникативной среде. Выявляется, что на современном этапе мультимедийные технологии способствуют повышению мотивации, улучшению усвоения материала, а также развитию критического мышления и творческих способностей обучающихся.

Abstract: This article examines the experience of British schools of the 19th century in integrating multimedia resources into the educational process, including the use of illustrated textbooks, atlases, photographs, reproductions of paintings and cinematographic materials, as well as their impact on the effectiveness of teaching history. It is noted that interactive technologies (ICT) and modern pedagogical technologies (SPT) are based on a common understanding of information in the educational process and the general principles of information interaction in the information and communication environment. It is revealed that at the present stage multimedia technologies contribute to increasing motivation, improving the assimilation of material, as well as the development of critical thinking and creative abilities of students.

Түйін сөздер: мультимедиялық ресурстар, оқу процесі, тарихи білім.

Ключевые слова: мультимедийные ресурсы, учебный процесс, исторические знания.

Keywords: multimedia resources, educational process, historical knowledge.

Бүгінгі таңдағы қарқынды дамып келе жатқан ақпараттық-коммуникациялық технологиялар заманауи оқытудан коммуникативті, шығармашылық және кәсіби білімді, заманауи өзін-өзі тәрбиелеу қажеттіліктерін дамытуды қамтамасыз ететін оқытудың жаңа тәсілдерін енгізуді талап етеді.

Соның негізінде, қазіргі уақытта білім берудегі мультимедиялық жетістіктер арқылы оқу және ғылыми қызмет сапасын едәуір арттырған көптеген ақпараттық ресурстар құрылды.

Мультимедиа идеясы ақпарат берудің әртүрлі тәсілдерін қолдану болып табылады. Мәселен, бағдарламалық жасақтамаға мәтіндерді бейне және дыбыстық сүйемелдеуді, жоғары сапалы графика мен анимацияны қосу бағдарламалық өнімді ақпаратқа бай және қабылдауға ыңғайлы етуге, ақпаратты қабылдаудың әртүрлі арнала-рына бір уақытта әсер ету қабілетінің арқасында қуатты дидактикалық құралға айналуға мүмкіндік береді.

XIX ғасырдағы британдық мектептердің тәжірибесі бүгінгі күні тарихи білімнің оқу процесінде мультимедиялық ресурстарды қолдана бастағанын көрсетеді. Мысалға, сол кездегі прогрессивті мұғалімдер жаңа әдістемелерді, соның ішінде карталарды, диаграммаларды, модельдерді және көрнекі материалдарды енгізді, ал бұл оқу процесін көрнекі және интерактивті ете отырып, студенттердің білімді тиімді игеруіне ықпал етті [1].

Оқу процесінде әртүрлі дәуірлердегі және өркениеттердегі тарихи оқиғаларды, географиялық ерекшеліктерді және мәдени аспектілерді көрсететін сапалы баспалар, сызбалар мен карталардан тұратын көптеген иллюстрацияланған оқулықтар мен атластар жасалды. Мұндай басылымдардың мысалдары - XIX ғасырдағы британдық мектептердің оқу тәжірибесінде қолданысқа ие болған «Англияның иллюстрацияланған тарихы» және «Ежелгі өркениеттердің атласы» деген сияқты кеңінен таралған [2].

Демонстрациялық эксперименттер: кейбір оқу орындарында ғылыми заңдарды немесе құбылыстарды бейнелеу үшін демонстрациялық эксперименттер жүргізілді. Мысалы, механика заңдарын түсіндіру үшін физикалық тәжірибелерді көрсету немесе химиялық реакциялармен тәжірибе жасау.

Оқулықтар мен атластардағы иллюстрациялар студенттерге тарихи оқиғаларды, географиялық нысандардың орналасуын, әлеуметтік-мәдени және экономикалық процестерді көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік берді.

Суреттердің фотосуреттері мен репродукциялары студенттерге тарихи оқиғалардың, кейіпкерлердің және артефактілердің нақты

бейнелерін көруге мүмкіншілік туғызды, ал бұл өз кезегінде материалды жақсырақ түсінуге және есте сақтауға, сондай-ақ негізгі тарихи оқиғалар мен процестерді елестетуге көп ықпал етті.

Бүгінгі таңдағы заманауи білім беру және ақпараттық технологиялардың интеграциясы XIX ғасырдан бастап аздап өзгеріске түскен тарихты оқыту процесін жетілдірудің маңызды шарты болып табылады.

Қазіргі уақытта мультимедиялық процестер әлдеқайда жетілдірілген және заманауи зерттеу мен визуалды түсінуге бейімделген.

Оқытудың заманауи әдістері сабақты қызықты әрі серпінді етуге, өткен туралы көлемді және жарқын идеялардың қалыптасуына ықпал етеді.

Сонымен, оқу процесінде мультимедиялық технологияларды қолдану заңдылықтарын дидактиканың жаңа саласы болып табылатын мультимедиялық оқытудың дидактикасы зерттейді.

Интерактивті технологиялар (ИКТ) және заманауи педагогикалық технологиялар (ЗПТ) білім беру процесінде ақпараттың рөлін өзгертуді және ақпараттық-коммуникативтік ортадағы ақпараттық өзара іс-қимылдың жалпы принциптерін жалпы түсінуге негізделген. ИКТ және ЗПТ интеграциясы - тарихқа танымдық қызығушылықты ынталандыруға, оқу жұмысына проблемалық, шығармашылық, зерттеушілік сипат беруге, тарих пәнінің мазмұндық жағын жаңартуға ықпал етуге, оқу процесін даралауға және оқушының дербестігін дамытуға қабілетті [3].

Тарихты оқытуда мультимедиялық оқыту құралдарын қолданудың келесідей маңызды артықшылықтарын да атап өтуге болады:

Мультимедиялық технологиялар тарихи білімді интегралды түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Мультимедиялық оқу құралы тарихи фактілерді, оқиғаларды, құжаттарды, түсініктемелер мен интерпретацияларды өзара байланыста, яғни оларды ажыратылған емес, интегралды түрде ұсына алады. Мұнда әртүрлі тарихи кезеңдерде және әртүрлі зерттеу мектептерінде жинақталған тарихи пән туралы білімді байланыстыруға мүмкіндіктер ашылады.

Білім белгілі бір контексте ұсынылған: мәтін мен тек түсініктемелер ғана емес, сонымен қатар тақырыпты әр түрлі жағынан ашатын көптеген басқа сюжеттер (суреттер, дыбыстық кірістірулер анимация, портреттер және т.б.). Жеке алынған заттарға қарағанда үлкен ақпараттық қанықтылық пен қосымша семантикалық әлеуетке ие ақпараттың желілік құрылымы құрылады.

Білім қабылдаудың әртүрлі арналары арқылы алынады (визуалды, аудитивті және т.б), олар жақсы сіңеді және ұзақ уақыт есте қалады.

Мультимедиа негізінде тарихи білімді қабылдау, түсіндіру және игеру тек когнитивті тәсілмен ғана емес, соған қоса ойлау арқылы да жүзеге асырылады. Тарихи сананы дамытудағы маңызды қадам ретінде тарихты қайта құру компьютердегі виртуалды қайта құрудың көрнекі мысалдарын қолдана алады, бұл оқушының интеллектуалды белсенділігін жеңілдетеді [4].

Осылайша, ИКТ көмегімен ақпараттық-коммуникативтік пәндік орта субъектілері арасындағы ақпараттық өзара іс-қимыл күшейтіледі. Оқытудың неғұрлым тиімді моделін қалыптастыру – оның нәтижесі болып табылады.

Сабақта мультимедиялық жабдықты қолданудың жетекші мақсаты - бейнелі қабылдау арқылы оқудың тарихи материалын тереңірек есте сақтауға қол жеткізу, оның эмоционалды әсерін күшейту, зерттелетін дәуірге «батыруды» қамтамасыз ету. Бұл карталарды, схемаларды, оқу картиналарын, электронды презентациялар немесе оқу бағдарламалары ретінде ұсынылған бейне және аудио түсініктемелерді пайдалану арқылы жүзеге асырылады.

Соған қоса, оқу процесінде мультимедиялық технологияларды қолдану білім алушы оқу процесінің негізгі қатысушысы болып табылатын білім беру қызметін жүзеге асырудың пассивтен белсенді әдісіне өтуге мүмкіндік береді.

Сонымен, қорытындылай келе, бүгінгі таңдағы заманауи мұғалім ақпараттық технологияның дамуымен байланысты әрдайым сапалы білім алу құқығын қамтамасыз ету үшін заманауи оқыту құралдарымен міндетті түрде жұмыс істей білуі қажет екенін атап өткім келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Битюков К.О. Ерохина М. С. Историческое образование в школах Европы // метаморфозы истории. - 2015. - №8 с. 293-304.
2. Большакова О.В. Преподавание истории в Великобритании // отечественная и зарубежная литература. - 1997. - №5 с. 86-98.
3. Стирнз П. Обучение и научение истории: монография. Нью-Йорк., 2013. 318 с.
4. Кирилловский А.Н. Реформирование системы среднего профессионального образования // Педагогика и психология, теория и методика обучения. - 2016. - №5 с. 146-148.

«INFLUENCE OF PEER-ASSISTED LEARNING ON THE DEVELOPMENT OF SOCIAL AND COMMUNICATIVE SKILLS OF STUDENTS IN THE CONTEXT OF TEACHING WRITING»

*Torekhanova A.S., Master student of Foreign languages department,
Faculty of Philology, Shakarim University Semey, Kazakhstan*

*Dyussekeneva I.M., PhD of Foreign languages department, Faculty of
Philology, Shakarim University Semey, Kazakhstan*

Аңдатпа: Бұл мақалада жазуға үйрету контекстінде оқушылардың әлеуметтік және коммуникациялық дағдыларын дамытуға бірлескен оқытудың әсері қарастырылады. Зерттеу Семей қаласындағы Ыбырай Алтынсарин атындағы №37 гимназиясының 9 сынып оқушылары арасында жүргізілді. Нәтижелер бірлескен оқу тәжірибесіне қатысқаннан кейін қарым-қатынас пен әлеуметтік дағдылардың айтарлықтай жақсарғанын көрсетеді. Ұсынылған нәтижелер қазіргі білім беру тәжірибесіндегі бұл әдістің маңыздылығын және оның оқу үлгерімін арттыру және оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін дамыту мүмкіндігін көрсетеді.

Аннотация: Эта статья исследует влияние совместного обучения на развитие социальных и коммуникативных навыков учащихся в контексте обучения письменной речи. Исследование проведено среди 9-классников гимназии №37 в городе Семей. Результаты показывают значительное улучшение уровня коммуникации и социальных навыков после участия в практике совместного обучения. Предложенные результаты подчеркивают важность этого метода в современной образовательной практике и его потенциал для повышения академической успеваемости и развития социальной компетентности учеников

Annotation: This article explores the impact of peer-assistance on the development of students' social and communication skills in the context of teaching writing. The study was conducted among 9th-graders of gymnasium No. 37 in the city of Semey. The results show a significant improvement in the level of communication and social skills after participating in peer-assistance practice. The proposed results highlight the importance of this method in modern educational practice and its potential for improving academic performance and developing students' social competence.

Түйінді сөздер: бірлескен оқыту, әлеуметтік дағды, коммуникациялық дағды, оқу жетістіктері.

Ключевые слова: совместное обучение, социальные навыки, коммуникативные навыки, Сотрудничество между сверстниками, учебные достижения.

Key words: Peer-assisted learning, Social skills, Communicative skills, Peer collaboration, Educational intervention, Academic achievement.

Introduction

In modern society, writing plays a key role in conveying information, exchanging ideas and forming opinions. As a result, the development of writing skills becomes an important aspect of education that contributes to

the successful integration of students into academic and professional environments. However, to effectively master written language, it is necessary not only to be able to form structured texts, but also to possess social and communication skills that are integral to interacting with the audience and implementing the tasks of written communication.

In the context of teaching writing, the emphasis on developing social and communication skills becomes especially important. In today's information society, where teamwork and the exchange of ideas are central, the ability to communicate and collaborate effectively becomes a prerequisite for successful adaptation and professional growth.

The purpose of our study is to examine the impact of peer assistance on the development of students' social and communication skills in the context of teaching writing. We aim to identify how students' participation in peer-assisting influences their ability to communicate effectively with partners, express their thoughts and ideas in writing, and what specific aspects of this method can have the greatest positive impact on the development of these skills.

I hope that the results of this study will not only help to better understand the mechanisms of development of social and communication skills in the context of teaching writing, but also offer practical recommendations for improving the educational process and increasing the effectiveness of learning.

Literature review

Research examining the impact of peer-assistance on students' social and communication skills highlights the importance of peer-assistance in the context of teaching writing. Empirical evidence shows that participation in peer assisting not only improves writing skills, but also develops a wide range of social and communication skills.

A study by Lucas and Carter [2018] found that students who participated in peer-assisted essay writing were more collaborative and developed empathy and constructive dialogue skills. Findings from similar studies suggest that peer assisting promotes key skills such as active listening, effective feedback, and teamwork.

The theoretical basis on which the study of the influence of peer assistance on social and communication skills is built includes the concepts of social constructivism and a sociocultural approach to learning. According to social constructivism [Vigotsky, 1978], communication and interaction with other people play a key role in the process of developing knowledge and skills. Peer assistance encourages students to actively communicate, exchange ideas, and solve problems together, which contributes to their social development and improvement of communication skills.

The sociocultural approach [Werscheller, 19840] emphasizes the role of the social environment in the formation of culturally determined abilities and skills. In this perspective, peer-assistance is seen as a means of creating a learning environment that promotes students' active inclusion in the sociocultural context of writing learning and the development of their social competence.

Thus, previous research and theoretical frameworks support the importance of peer assistance in the development of students' social and communication skills in the context of teaching writing.

Research methodology

To conduct a study of the impact of peer assistance on the development of students' social and communication skills in the context of teaching writing, a multilevel approach was chosen, including both qualitative and quantitative methods of analysis.

Description of methods:

Questioning. Conducting structured surveys with 9th grade students of gymnasium № 37 named after Ybyray Altynsarin in Semey in order to assess their level of social and communication skills before participating in peer-assistance and after its completion.

Group discussions. Organizing group discussions with students to identify their opinions about the peer-assisting process, perceptions of their own communication skills and experience of interaction in a group.

Observation. Conducting peer-assisting observations within writing lessons to record key forms of interaction and communication between students.

Analysis of written work. Analysis of written work created as a result of peer-assistance, in order to assess the level of communication skills of students and the effectiveness of this teaching method.

The choice of methodology is based on the desire for a comprehensive study of the impact of peer assistance on students' social and communication skills. A combination of qualitative and quantitative methods will provide a more complete understanding of students' perceptions and experiences in the context of a given practice.

The study was conducted among 9th grade students of gymnasium № 37 named after Ybyray Altynsarin in Semey. The following procedures were carried out to collect data:

Selection of participants: Study participants were selected from a variety of 9 classes at the grammar school to ensure a representative sample and to take into account the diversity of contexts for participation in peer-assistance.

Data collection: Data were collected over 3 weeks using the methods described above: questionnaires, group discussions, observations and analysis of written work.

Data analysis:

After collecting the data, they were analyzed in order to identify general trends and understand the impact of peer assistance on the development of social and communication skills of students in this gymnasium.

Results and analysis

A study of the influence of peer assistance on the social and communication skills of 9th grade students at gymnasium No. 37 named after Ybyray Altynsarin in the city of Semey led to the following conclusions:

Level of social and communication skills before participating in peer assistance:

- Before participating in peer-assistance, 75% of students rated their communication skills as average or below.
- Social skills such as empathy and group work were rated as average or below by 70% of students.
- There was low confidence in the ability to express their thoughts and ideas in writing in 60% of participants.

Changes in social and communication skills after participating in peer assistance:

- After completing the peer-assisting practice, the level of communication skills improved in 90% of students.
- Students became more confident in expressing their thoughts and ideas in writing and interacting more actively with partners.
- The level of empathy and ability to work in a group increased significantly in 80% of practice participants.

Trends:

- The visible increase in the level of social and communication skills of students after participating in peer-assistance practice emphasizes the importance of this method for the development of social competencies and communication literacy.

- The effectiveness of peer assistance in increasing the level of communication skills is confirmed by the high percentage of students who rated the changes positively.

- Out of the total number of participating 9th graders, 120 students took part in the study. This represents approximately 80% of the total student population. Thus, the results of the study have a fairly high degree of representativeness and can be generalized to the entire audience of gymnasium № 37 named after Ybyray Altynsarin in the city of Semey.

- The need for further implementation and development of the practice of peer assistance in the educational process is emphasized by the results obtained. This teaching method is an effective tool for promoting the holistic development of students' social and communication skills and can have a positive impact on their overall education and future success.

Discussion

The results of the study on the impact of peer assistance on students' social and communication skills are an important contribution to understanding the effectiveness of this teaching method. Based on the data obtained, the following conclusions can be drawn:

Significance of the research results: The results show that the practice of peer assistance has a positive impact on the development of social and communication skills of students. Participation in this practice helps to improve the level of communication, develop empathy skills and the ability to work in a group.

Assessing the Strengths and Weaknesses of Peer-Assisted Methods: Among the strengths of the peer-assisted method are its ability to encourage active interaction among students, develop collaborative skills, and provide individualized feedback. However, it should also be noted that successful peer-assistance requires good organization, preparation and supervision by the teacher. Some weaknesses of the method may include the possibility of uneven distribution of responsibility among students and the need for additional time to learn organizational and communication skills.

The results obtained emphasize the practical significance of the peer-assistance method for the educational process. The introduction of this method can contribute not only to improving the academic results of students, but also to the development of their social and communicative competencies, which are important for successful adaptation in society and the labor market. Therefore, it is recommended to actively use peer assistance in educational practice with further monitoring and evaluation of its effectiveness to ensure quality learning and development of students.

Conclusion

In the course of this study, an extensive study was conducted of the influence of peer-assistance practice on the social and communication skills of 9th grade students at gymnasium № 37 named after Ybyray Altynsarin in the city of Semey. Based on the analysis of the data obtained, the following conclusions can be drawn:

The practice of peer assistance has a positive impact on the level of social and communication skills of students. After participating in this practice, there is a significant improvement in communication, empathy and group work skills.

The introduction of peer assistance into the educational process seems to be a promising direction for the development of social and communicative competencies of students.

The need for further research in this area should be noted. In particular, future research could focus on exploring the optimal methods for implementing and organizing peer-assisting practices, as well as assessing the long-term effects of this method on the development of students' social and communication skills.

Overall, the results of this study support the importance and effectiveness of peer-assistance practices in the context of developing students' social and communication skills. This teaching method represents a valuable resource for educational practice and can contribute to the development of competent and socially responsive graduates.

Literature review

1. Vygotsky, L. S. (1978). Interaction between learning and development. *Readings on the development of children*, 23(3), 34-41.

2. Roseth, C. J., Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2008). Promoting early adolescents' achievement and peer relationships: The effects of cooperative, competitive, and individualistic goal structures. *Psychological bulletin*, 134(2), 223-246.

3. Slavin, R. E. (1996). Research on cooperative learning and achievement: What we know, what we need to know. *Contemporary educational psychology*, 21(1), 43-69.

4. Gillies, R. M. (2016). Promoting thinking, problem-solving, and meta-cognitive skills in social and cooperative learning contexts: A meta-analysis. *Review of Educational Research*, 86(1), 77-112.

5. Ghaith, G., & Yaghi, H. (1997). Relationships among experience, teacher efficacy, and attitudes toward the implementation of instructional innovation. *Teaching and Teacher Education*, 13(4), 451-458.

6. Slavin, R. E. (1995). *Cooperative learning: Theory, research, and practice* (2nd ed.). Allyn and Bacon.

7. Lou, Y., Abrami, P. C., & d'Apollonia, S. (2001). Small group and individual learning with technology: A meta-analysis. *Review of Educational Research*, 71(3), 449-521.

8. Panitz, T. (1997). Collaborative versus cooperative learning: A comparison of the two concepts which will help us understand the underlying nature of interactive learning. Paper presented at the 8th Annual International Conference on College Teaching and Learning.

9. Mercer, N., & Littleton, K. (2007). *Dialogue and the development of children's thinking: A sociocultural approach*. Routledge.

10. Johnson, D. W., Johnson, R. T., & Holubec, E. J. (2008). *Cooperation in the classroom*. Interaction Book Company.

11. Deutsch, M. (1949). An experimental study of the effects of cooperation and competition upon group process. *Human relations*, 2(3), 199-231.

УЧИТЕЛЬСТВО КАК ЦЕННОСТЬ: НЕ РАСТЕРЯТЬ ДОВЕРИЕ

С.В. Николаенко

Витебский государственный университет имени П.М. Машерова

Витебск, Республика Беларусь

<https://orcid.org/0000-0001-7749-6671>

e-mail: ns-lk@mail.ru

Аңдатпа: Педагог мамандығы бойында оқытудың қалыптасқан дағдылары мен міндеттері ғана емес, сондай-ақ адамгершілік қасиеттер жиынтығының болуын талап етеді. Иллюстрация ретінде Беларусь Республикасының жалпы орта білім беру мекемелерінің оқушыларына мектепте орыс тілі сабақтарына қызығушылық танытқан дәрежелер бойынша жүргізілген сауалнама материалдары қызмет етеді. Оқытушының «адамгершілік біліктілігі» ұғымы енгізіледі, сондай-ақ «мұғалімнің құндылық тарихы» әдеби клубында мұғалімнің құндылықтарын таңбалау және сипаттау бойынша жұмыс нысандарының бірі келтіріледі.

Түйінді сөздер: мұғалімдік, құндылықтар, адамгершілік біліктілік, мұғалім құндылықтарының тарихы, сабаққа деген қызығушылық, абырой жүйесі.

Аннотация. Профессия педагога требует наличия не только формальных навыков и обязанностей обучения, но и обладания набором нравственных качеств. В качестве иллюстраций служат материалы проводимого сквозного опроса учащихся учреждений общего среднего образования Республики Беларусь по ранжированию проявленного интереса к урокам русского языка в школе. Вводится понятие «нравственной квалификации» преподавателя, а также приводится одна из форм работы по маркировке и описанию ценностей учительства в литературном клубе «Ценностные истории учительства».

Ключевые слова: учительство, ценности, нравственная квалификация, ценностные истории учительства, интерес к урокам, система авторитетов.

Abstract. Teaching as a profession requires not only formal well-recognized skills and responsibilities, but also a set of moral qualities. Learners of general secondary education institutions of the Republic of Belarus have taken part in the ongoing cross-sectional study to find out their interest in Russian language lessons at school. The materials of the survey serve as illustrations in the article. The concept “a teacher’s moral qualification” is introduced, as well as one of the types of work aimed at identifying and describing values peculiar to a teacher.

Keywords: teaching, values, moral qualifications, value-oriented stories of teaching, interest in lessons, system of authority.

Введение

Когда встает вопрос о важности и полезности преподавательской профессии, всегда на первый план выходит проблема отношения в обществе к тем, кто сеет «доброе, разумное, вечное» (Н. Некрасов). В докладе мы не намерены заниматься доказательством и приводить мнения представителей различных социальных групп (высказываются все, диапазон коммуникативных текстов, будь то цитата, краткое

изречение, ответ на вопрос, монолог и дискуссия «до драки», широк и в основном предсказуем) – это все же оставим социологам. Но обозначим один факт (в нашем случае, это будет касаться обучающихся в учреждениях общего среднего образования): отношение к урокам русского языка в школе. Приведенные ниже данные напрямую демонстрируют, что профессия преподавателя не является престижной.

NN п/п	Предметы	Предпочтение (место в списке)				
		1988	1998	2008	2018	2023
1.	Русский язык	10	9	6	1	2
2.	Русская литература	3	3	9	10	9
3.	Математика	4	4	4	3	3
4.	Физика	2	8	8	11	11
5.	Химия	5	7	10	8	10
6.	История	6	6	2	4	5
7.	Обществоведение	9	10	5	5	4
8.	Биология	8	5	3	6	7
9.	География	7	11	11	9	8
10.	Информатика	11	1	1	2	1
11.	Физкультура	1	2	7	7	6

Как показывает таблица, опрос проводится нами с 1988 года раз в десять лет. В учреждениях общего среднего образования Республики Беларусь традиционно несколько раз за десятилетие проходит реформа всей системы образования, ее коррекция, совершенствование, что, в принципе, отражает тенденции в системе образования и, в частности, в гуманитарном знании. Школьные экзамены в различных формах контроля по итогам завершения образования на III ступени (диктант, изложение) и для поступления в высшие и средне-специальные учебные заведения страны (ЦТ – централизованное тестирование и ЦЭ – централизованный экзамен, введенный в 2023 году, поэтому мы решили сделать промежуточный срез) по итогам исследования непосредственно повлияли на выбор предпочтений обучающихся (ЦТ и ЦЭ по русскому языку выбирают почти 80% выпускников школы, остальной выбор за белорусским языком. Здесь отмечаем, что, согласно Конституции страны, белорусский и русский языки являются государственными и в учреждениях общего среднего образования изучаются на паритетных основаниях). Опросы все эти годы проводились в одних и тех же учреждениях образования среди

учащихся 11-х классов (в Республике Беларусь одиннадцатилетнее общее среднее образование).

В данном исследовании проявление интереса к урокам русского языка (об уроках русской литературы мы здесь речь вести не будем, здесь рейтинг данного предмета просто удручающий) школьники объясняют исходя из чисто прагматической цели «он необходим для сдачи ЦТ/ЦЭ». Зато анализ причин негативного отношения к урокам русского языка показал, что основными причинами, обусловившими низкий интерес к предмету, являются следующие:

- 1) «неинтересная манера преподавания»;
- 2) «невыразительная речь учителя»;
- 3) «частые плохие отметки»;
- 4) «неуважение к учителю»;
- 5) «скучно и неинтересно».

Приведенные ниже данные напрямую демонстрируют, что профессия преподавателя не является престижной (об этом говорят ответы учащихся). И здесь нельзя не привести цитату из классического и вечного сочинения 1844 года Ф.И. Буслаева, который, подводя итог *мето'ды* преподавания отечественного языка, предлагал: «Пусть же учитель отечественного языка даст в руки своим юным питомцам такую книгу, чтение которой оставит в их душе следы на всю жизнь» [1]. Уже в самой цитате великого Буслаева содержится формулировка базового для преподавателя-филолога, а в широком понимании – и для всего профессионального сообщества, ценностного принципа: **помогите и подскажите**. В этом воспитывающем принципе отражен сам характер нравственной квалификации педагога. Именно от такой квалификации как раз и будет зависеть набор академических и профессиональных компетенций учителя.

Мы не останавливаемся на подходах к классификации ценностей, они достаточно изучены и описаны в науке (см. работы Н.Ф.Алеференко, Г.П.Важлецова, М.Л.Гаспарова, В.И.Карасика, А.Маслоу, Г. Риккерта, Н.С. Розова, П.А. Сорокина, З.К. Темиргазиной, О.Ю. Яценко и др.). Мы придерживаемся классификации ценностей С.П. Мамонтова [4, с.64] и вносим некоторые дополнения для демонстрации ценностного поля учительства:

1) общечеловеческие ценности – те, которые признаются наибольшим количеством людей во времени и пространстве. К ним относятся важнейшие житейские истины и нормы нравственности: любовь, уважение к ближнему, честность, милосердие, дружба. Многие нравственные заповеди совпадают в мировых религиях, отличаясь в основных правах человека. Национальные (этнические) ценности – те,

которые занимают важнейшее место в жизни любого народа и отдельно взятой личности. В отличие от общечеловеческих, они более конкретны и материализованы. Национальные ценности – это то, из чего складывается специфика культуры народа. Так как ценности «закреплены» в афоризмах и пословицах, анализ содержательной стороны этих текстов служит предметом исследования лингво-культурология;

2) групповые ценности – сумма норм поведения для определенных групп людей: интеллигенции, профессиональных групп. Эти ценности находят свое отображение также в пословицах, в афоризмах;

3) индивидуально-личностные ценности, включающие в себя предметы и идеи, особенно близкие отдельно взятому человеку. Они могут быть позаимствованы из окружающей его социально-культурной среды или созданы в результате работы над самим собой.

Мы выделяем также ценностный компонент языковой картины мира, рассматриваемый нами как синтез аксиологических представлений отдельной этнической, социальной, национальной группы, которые реализуются в тех или иных языковых формах. Нуклеарной частью данной картины мира выступают моральные ценности [6, с. 33].

Здесь нам хотелось остановиться на опыте Республики Казахстан, где разработана Отраслевая рамка квалификаций сферы «Образование» [5]. Ценностные характеристики главенствования такой базовой и безусловной ценности учителя и учащегося, как демократичность, реализуются в казахской национальной образовательной системе через:

«сосредоточение внимания на вопросах формирования личности, усиление гуманитарного, демократического, экологического воспитания, воспитания в духе мира и сотрудничества, повышение значимости и объема гуманитарного содержания образования» [8, с. 12];

«единство действий и широкая коммуникация во всех структурных элементах учебного заведения;

- партнерство педагога и обучающихся;
- демократический стиль и нормы человеческих отношений;
- вместо единообразия и обязанности – свобода выбора для обучающихся;
- оптимистический настрой, общая атмосфера увлеченности учебной;
- общее стремление к оказанию взаимной помощи, терпимость друг к другу;
- тесные контакты с социальной сферой;

- широкое использование демократических принципов, самоуправления, самовоспитание, воспитания в духе общности и социальной ответственности и др.» [там же].

Итак, под **ценностью учительства** мы понимаем нравственную квалификацию педагога, содержащую сознательные профессиональные убеждения (современные воззрения на предмет) и систему моральных авторитетов. Иными словами, нравственная квалификация педагога определяется такой направленностью сознания и мышления, как интенция – **какого «бога» ты пригласил в свою душу?** И тогда собственные ценностные истории, созданные преподавателем в своей профессиональной деятельности, и станут той аксиологической доминантой, источниками которой, согласно В. Вундту, являются цели, интересы, потребности, чувства, воля, установки человека [2].

Таким образом, мы рассматриваем ценности учительства как цели, ориентирующие человека в его педагогической деятельности и детерминирующие его поведение, поскольку в процессе обучения русскому языку необходимо формировать ценностное сознание, ценностные отношения ученика к миру, обществу, жизненным установкам и т.д., создавать систему ценностей и норм, регулирующих взаимодействие личности учащегося и общества в условиях современного этапа его развития. Основным показателем ценностей является наличие **нравственной квалификации** педагога.

Безусловно, в преподавании филологических дисциплин становится все больше лакун, которые образуются на месте когда-то успешного и глубоко выверенного психолого-педагогического компонента. К нему мы относим и качество учебных пособий, и содержание учебных программ по предмету, активного читательского интереса, воспитание на лучших литературных образцах. Все это в прошлом и формировало личность учащегося через учебные предметы «русский язык» и «русская литература». Современный этап накопления предметных компетенций учащихся также насыщен как требованиями к организации учебного процесса при изучении предмета (развитие и совершенствование сформированных при освоении образовательной программы базового образования языковой и речевой, коммуникативной, лингвокультурологической компетенций, формирование социокультурной и риторической компетенций посредством расширения знаний об изучаемых объектах), так и целями, среди которых в рамках поля нашего научного осмысления нравственной квалификации педагога выделим «развитие ценностно-смысловой сферы личности на основе высоких духовно-нравственных идеалов, воплощенных в отечественной и зарубежной художественной

литературе» [7, с. 123]. Особое место в реализации данной цели занимают художественные произведения об учителе, ученике, о школе.

Полезными, на наш взгляд, для воспитания интереса к предмету «русский язык» будут разные формы, помогающие учащимся выстроить триаду ценностных представлений о формах существования ценностей, переходящих одна в другую (за основу взято исследование Д.А. Леонтьева [3, с. 24]):

1) общественные идеалы, выработанные общественным сознанием и присутствующие в нем обобщенных представлениях о совершенстве в различных сферах общественной жизни (в нашем случае, преподавательская квалификация – прим. С.Н.);

2) предметное воплощение этих идеалов в деяниях или произведениях конкретных людей;

3) мотивационные структуры личности, побуждающие ее к предметному воплощению в своей деятельности общественных ценностных идеалов (в нашем случае, нравственная квалификация – прим. С.Н.).

Среди форм работы остановимся на деятельности литературного клуба «Ценностные истории учительства». Для каждого из произведений подготовлены тематические поля для дискуссии, основная задача которых – сформулировать содержание нравственной квалификации как учителя, так и ученика. Вот как были сформулированы вопросы для обсуждения в рамках «ценностной истории образа героя (учителя)».

Василий Быков «Обелиск»

1. Тема исторической и личной человеческой памяти в произведении

2. Образ учителя как нравственный ориентир в социуме

3. Проблема морального выбора и ответственности за него

4. Цена Великой Победы (нет «маленьких» людей и «незначительных» подвигов)

Читаем, думаем, высказываемся по цитатным маркерам из произведения:

– цитата «Так пропади оно пропадом, тщетная муравьиная суета ради призрачного ненасытного благополучия, если из-за него остается в стороне нечто куда более важное. Ведь тем самым опустошается и выхолащивается вся твоя жизнь, которая только кажется тебе автономной, обособленной от других человеческих жизней, направленной по твоему, сугубо индивидуальному житейскому руслу. На самом же деле, как это не сегодня замечено, если она и наполняется чем-то значительным, так это прежде всего разумной человеческой добротой

и заботою о других - близких или даже далеких тебе людях, которые нуждаются в этой твоей заботе. Наверно, лучше других это понимал Миклашевич».

– цитата «Да, он был прав, так как смотрел шире и, возможно, дальше, чем это принято смотреть, ограничивая свой кругозор профессиональными нормами. Нормы, они, брат, хорошая вещь, если не заостенели, не засохли от времени, не пришли в противоречие с жизнью. Словом, применять их, как и всякие нормы, надо с умом, смотря по обстоятельствам. А у нас как бывает? Теперь к каждой науке приставлен специалист-предметник, и каждый добивается наилучших знаний по своей специальности. И потому, скажем, математичке какой-либо бином Ньютона в сто раз дороже всей поэтики Пушкина или человековедения Толстого. А для языковеда умение обособлять деепричастные обороты – мерило всех достоинств школьника. За эти свои запятые он готов ребенка на второй год оставить и в институт не дать ходу. Математичка тоже. И никто не подумает, что этот бином, может, - и наверняка - никогда в жизни ему не понадобится, да и без запятых прожить можно. А вот как прожить без Толстого? Можно ли в наше время быть образованным человеком, не читая Толстого? Да и вообще, можно ли быть человеком?»

– цитата «Если рос, бывало, смышленный парнишка, хорошо учился, что о нем говорили взрослые? Вырастет - учителем будет. И это было высшей похвалой. Конечно, не всем достойным удавалось достигнуть учительской судьбы, но к ней стремились. Это был предел жизненной мечты. И правильно. И не потому, что почетно или легко. Или заработок хороший - не дай бог учительского хлеба, да еще на деревне. Да в те давние времена. Нужда, бедность, чужие углы, деревенская глушь и в конце - преждевременная могила от чахотки... И тем не менее, скажу тебе, не было ничего более важного и нужного, чем та ежедневная, скромная, неприметная работа тысяч безвестных сеятелей на этой духовной ниве. Я так думаю: в том, что мы сейчас есть как нация и граждане, главная заслуга сельских учителей. Пусть, может, и я ошибаюсь, но так считаю.»

Заключение

Согласно кодексу Республики Беларусь, понятие квалификация относится к уровню общей и специальной подготовки работника, подтверждаемый установленными законодательством видами документов. Тем не менее, целостное понимание квалификации специалиста требует учета широкого спектра факторов, превосходящих лишь формальную подготовку специалиста и учитывающих влияние антропогенных (человеческих) факторов.

Обучение направлено не только на формирование навыков чтения, письма и счета у обучающихся. Преподаватель стремится подготовить ребенка к самостоятельной взрослой жизни, сформировав у него необходимые социальные навыки. Школа же выступает в роли института, задача которого заключается в адаптации детей к требованиям социума и подготовке будущих граждан к самостоятельному существованию. Педагог выступает посредником между ребенком и обществом, оказывая содействие в овладении навыками взаимодействия с окружающими.

Далее необходимо осознавать, что роль учителя выходит за рамки простой профессиональной деятельности. Преподаватель является образцом для подражания младшего поколения. Формируя свой имидж и педагогический стиль, учитель должен исходить из принципа формирования позитивного примера поведения и ценностей, не допускающего разрушительных тенденций.

Безусловно педагог должен обладать высоким эмоциональным интеллектом, который позволит распознавать настроение учеников и возможные их трудности. Школа – это место, где могут быть встречены конфликты, первая любовь, первое расставание, недопонимания. Учитель должен уметь распознавать все эти ситуации, и, если требуется вмешательство взрослого, то он должен вмешаться и помочь детям разобраться.

Несомненно, педагог должен обладать высоким эмоциональным интеллектом, позволяющим ему чутко улавливать настроение и внутреннее состояние учеников и выявлять возможные трудности в их жизни. Школьный коллектив представляет собой сложную социальную среду, в которой подростки зачастую сталкиваются с конфликтами, первыми проявлениями романтических чувств, недопониманиями во взаимоотношениях. Учитель, обладая чуткостью и педагогическим мастерством, должен уметь разбираться в таких ситуациях и, если это необходимо, оказывать своевременную помощь в их разрешении, ориентируя и поддерживая воспитанников. Этим педагог способствует их гармоничному эмоциональному развитию, а значит, и **помогает своему ученику собрать свою библиотеку мира, совести и добра.**

Таким образом, наличие формальной педагогической квалификации недостаточно для успешного выполнения профессиональных обязанностей. Не меньшее значение имеют нравственные квалификации преподавателя, позволяющие обеспечить гуманный и справедливый подход к каждому обучающемуся. При обучении педагогу необходимо учитывать индивидуальные особенности воспитанников и собственную ответственность за

формирование их личности. Только комплексное рассмотрение всех человеческих факторов в сочетании с высокой профессиональной квалификацией позволит достичь поставленных целей обучения с минимальными рисками и ошибками.

Литература

- 1.Буслаев Ф.И. Преподавание отечественного языка: учебное пособие для студентов педагогических институтов по специальности «Русский язык и литература». 1992. URL: http://az.lib.ru/b/buslaew_f_i/text_1844_o_prepodavanii_oldorfo.shtml.
- 2.Вундт В. Введение в философию. Москва: Добросвет, 1998. 256 с.
- 3.Леонтьев Д.А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности (статья вторая) // Вестник Московского ун-та. Серия 1, Психология. 1997. № 1. С. 20–27.
- 4.Мамонтов С.П. Основы культурологии: учеб. пособие. Москва: Изд-во РОУ, 1995. 272 с.
- 5.Николаенко С.В. Теория и практика социокультурного развития учащихся 5–11 классов: национально-культурный содержательный аспект в контексте обучения русскому языку: монография. Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2015. 252 с.
- 6.Образовательный стандарт общего среднего образования. 2023. URL: <https://adu.by/images/2023/obr/obr-standarty-ob-sred-brazovaniya.pdf>.
- 7.Отраслевая рамка квалификаций сферы «Образование». 2023. URL: <https://atameken.kz/ru/services/16-professionalnyye-standarty-i-tsenry-sertifikatsii-sk#collapse-b0uhB-0>

ӘНШІЛІК ЖӘНЕ ӘН ДАУЫСЫ ПӘНАРАЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ

Шапағат Н.А.

Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті

Аңдатпа. Бұл мақалада музыкалық білім беру контекстінде әншілік және ән дауысының пәнаралық мәселелері қарастырылған. Оқушылардың музыкалық сауаттылығын қалыптастыруда, музыкалық қабілеттерін, эмоционалды әсерлілігін дамытуда ән айтудың рөлі қарастырылады. Дауыс аппаратының физиологиялық аспектілеріне және олардың педагогикалық оқыту әдістерімен байланысына ерекше назар аударылады. Мақалада ән айтуды зерттеудегі пәнаралық тәсілдер, оның ішінде психологиялық, нейрғылыми және медициналық аспектілерді біріктіру қарастырылған. Оқыту тәжірибесінде қолданылатын әртүрлі әдістер мен тәсілдер сипатталған, мысалы, оқытуды жекелендіру, әртүрлі оқу материалдары мен ресурстарын пайдалану, бірлескен музыкалық жобаларды жасау. Қорытындыда нәтижелі музыкалық білім беру және оқушылардың музыкалық қабілеттерін дамыту үшін ән мен дауысқа пәнаралық байланыстың маңыздылығы көрсетілген.

Аннотация. Данная статья исследует междисциплинарную проблематику пения и певческого голоса в контексте музыкального образования. Рассматривается роль пения в формировании музыкальной грамотности, развитии музыкальных способностей и эмоциональной выразительности учащихся. Особое внимание уделяется физиологическим аспектам голосового аппарата и их взаимосвязи с педагогическими методами обучения. В статье представлены междисциплинарные подходы к изучению пения, включая интеграцию психологических, нейронаучных и медицинских аспектов. Описаны различные методы и подходы, применяемые в практике обучения, такие как персонализация обучения, использование разнообразных учебных материалов и ресурсов, а также создание совместных музыкальных проектов. В заключении подчеркивается важность междисциплинарного подхода к пению и голосу для эффективного музыкального образования и развития музыкальных способностей учащихся.

Annotation. This article explores the interdisciplinary problems of singing and singing voice in the context of music education. The role of singing in the formation of musical literacy, the development of musical abilities and emotional expressiveness of students is considered. Special attention is paid to the physiological aspects of vocal apparatus and their relationship with pedagogical teaching methods. The article presents interdisciplinary approaches to the study of singing, including the integration of psychological, neuroscientific and medical aspects. In conclusion, the importance of an interdisciplinary approach to singing, voice is emphasized for effective music education, the development of musical abilities of students.

Түйінді сөздер: әншілік, әдістеме, педагогика, психология, неврология, медициналық аспектілер.

Ключевые слова: пение, методика, педагогика, психология, неврология, медицинские аспекты.

Keywords: singing, methodology, pedagogy, psychology, neurology, medical aspects.

Әншілік және ән дауысы – оқушылардың музыкалық қабілеттерін, эмоционалды мәнерлілігін және мәдени саналылығын дамытуға айтарлықтай әсер ететін музыкалық білім берудің құрамдас бөліктері. Әйтсе де, әншілік пен ән дауысы туралы сөз қозғағанда, педагогика, физиология, психология, неврология және басқа да көптеген білім салаларын қамтитын бұл тақырыптың пәнаралық сипатына тап боламыз.

Бұл мақалада біз музыкалық білім беру саласындағы педагогикалық әдістер мен ғылыми тәсілдерді біріктірудің маңыздылығын айта отырып, әншілік пен ән дауысын пәнаралық мәселе ретінде қарастырамыз. Біздің жұмысымыз музыка сабағында студенттердің ән дауысын қалыптастыру әдіс-тәсілдері туралы диссертация тақырыбымен тығыз байланысты, бірақ біз бұл мәселені пәнаралық көзқарас призмасы арқылы тереңірек түсінуге тырысамыз.

Біздің міндетіміз – музыкалық білім беру контекстінде әншілік пен ән дауысының рөлін қарастыру, ән дауысының күрделі процесс ретінде қалыптасуының негізгі аспектілерін анықтау, сонымен қатар

пәнаралық байланыстар мен оларды педагогикалық тәжірибеде қолдану мүмкіндіктерін зерттеу.

Әншілік пен ән дауысына пәнаралық көзқарастың маңыздылығын түсіну бүгінгі күні әсіресе өзекті, өйткені ол дауыстың қалыптасу механизмдерін тереңірек түсінуге ғана емес, сонымен қатар бұл білімді оқу процесінде тиімдірек пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда педагогикалық әдістерді ғылыми тәсілдермен біріктіру оқыту тәжірибесін айтарлықтай байытып, оқушының дамуына жаңа мүмкіндіктер бере алатыны белгілі болды [1, 110 б].

Оқушылардың музыкалық сауаттылығын қалыптастыруда, музыкалық қабілеттерін, эмоционалды әсерлілігін дамытуда әншіліктің маңызы зор. Ол білім берудің бастапқы кезеңінен кәсіби даярлыққа дейінгі барлық аспектілері бойынша музыкалық білім берудің құрамдас бөлігі болып табылады.

Біріншіден, балалар мен жасөспірімдердің музыкалық сауаттылығын дамытуда әншілік басты рөл атқарады. Әншілік арқылы балалар музыкалық белгілерді қабылдауға және түсіндіруге, музыкалық интонациялар мен ырғақтарды ажыратуға үйренеді, бұл олардың музыкалық дамуына ықпал етеді. Сондай-ақ әншілік есту талдауын дамытуға, гармонияны қабылдауға және жалпы музыкалық талдауға негіз болады.

Екіншіден, оқушылардың музыкалық қабілетін дамытуда әншіліктің маңызы зор. Әншілік олардан есту бақылауын, тыныс алу техникасын, артикуляция мен мәнерлілікті дамытуды талап етеді. Әншілікпен айналысатын оқушылардың дауыстық дағдылары жетілдіріліп, дауыс диапазондары кеңейеді, интонация мен орындау динамикасы жақсарады. Бұл музыкалық қабілеттерді дамытып қана қоймай, өзін-өзі бағалау мен сенімділікті арттыруға көмектеседі.

Үшіншіден, әншілік оқушылардың эмоциялық мәнерлілігін дамытуға ықпал етеді. Музыкалық орындау арқылы олар эмоциялар мен сезімдерді жеткізуге, өз ойлары мен тәжірибелерін айтуға үйренеді. Әншілік шығармашылық ойлауды дамытады, оқушылардың өз ойын музыка арқылы жеткізуге көмектеседі, ішкі дүниесін байытады [2, 216 б.].

Ән өнерінің музыкалық білім берудегі орны оның басқа білім беру салаларына ықпал етуіне де байланысты. Мысалы, әншілікті әдебиет пен өнермен біріктіріп, музыкалық пьесалар немесе поэзиялық қойылымдар жасауға болады. Оны стильдер мен жанрларды зерттеу үшін музыка тарихымен де байланыстыруға болады.

Ән дауысы – физиологиялық және психологиялық аспектілерді қамтитын күрделі жүйе, сонымен қатар диапазон, тембр, күш және

мәнерлілік сияқты белгілі бір белгілерге ие. Ән дауысының физиологиясын түсіну педагогикалық әдістермен бірге оқушылардың вокалдық дағдыларын қалыптастыру мен дамытуда шешуші рөл атқарады.

Әншілік көптеген бұлшықеттердің, мүшелердің және дене жүйелерінің үйлесімді жұмысын қажет ететін әрекет екенін түсіну керек. Әншіліктің физиологиялық аспектісіне тыныс алу жүйесінің, резонаторлық аппараттың, дауыс байламдарының және артикуляциялық аппараттың жұмысы жатады. Мысалы, дауыстың қалыптасуы мен сақталуында дұрыс тыныс алу маңызды рөл атқарады, өйткені әншілік аппаратының күші мен төзімділігі оған байланысты. Мұрын-жұтқыншақ, ауыз қуысы және кеңірдекті қамтитын резонаторлық аппарат дауыстың тембрі мен дыбыс сапасын анықтайды. Дауыс байламдары дыбыс шығаратын негізгі құрал, ал артикуляциялық аппарат айтылымның анықтығы мен орындаудың мәнерлілігіне әсер етеді [3, 198 б.].

Ән дауысының негізінде жатқан физиологиялық процестерді түсіну мұғалімдерге оқушылардың дауыс дағдыларын дамыту үшін әртүрлі әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Мысалы, әр түрлі тыныс алу жаттығулары оқушылардың әншілік кезінде тыныс алуын бақылауға және оның тиімділігін арттыруға көмектеседі. Дауыс сымдарының икемділігі мен күшін дамытуға арналған жаттығулар дыбыс диапазонын кеңейтуге және дауыс тембрін жақсартуға көмектеседі. Оқушыларға музыкалық шығармаларды дұрыс түсіндіруге және олардың мағынасын жеткізуге көмектесетін артикуляция мен мәнерлілікті дамытуға арналған жаттығулардың да маңызы зор.

Ән дауысын дамытуда оқытудың әдіс-тәсілдерін түсіну де маңызды рөл атқарады. Педагогикалық әдістемелер әрбір оқушының жас ерекшеліктерін, дайындық деңгейін және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, жеке қажеттіліктері мен ерекшеліктеріне бейімделуі керек. Ән сабақтарында оқушылар өздерін еркін сезінетін және музыка арқылы өз ойын еркін жеткізе алатындай қолдау көрсететін және ынталандыратын орта құру маңызды.

Әншілік пен ән дауысы пәнаралық мәселе ретінде зерттеу дауыстың қалыптасуы мен оқушының тиімді оқуын жақсы түсіну үшін білімнің әртүрлі салаларын біріктірудің жаңа мүмкіндіктерін ашады.

Әншіліктің пәнаралық байланыстарының негізгі аспектілерінің бірі – оқытуға психологиялық аспектілерді біріктіру. Әншілік пен ән дауысы - өзін-өзі көрсету және қарым-қатынас құралы, сондықтан олардың негізінде жатқан психологиялық механизмдерді түсіну маңызды. Мысалы, мотивация мен өзін-өзі реттеудің психологиялық аспектілері туралы білім мұғалімдерге сыныпта қолайлы орта құруға

және студенттердің вокалдық мүмкіндіктерін дамытуға ынталандыруға көмектеседі [4, 157 б.].

Тағы бір маңызды бағыт – неврологияны әншілік пен ән дауысын зерттеуге біріктіру. Нейрология ми мен жүйке жүйесінің жұмысын зерттейді, бұл музыкалық жаттығулар студенттердің нейрофизиологиялық процестеріне қалай әсер ететінін түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, зерттеулер көрсеткендей, музыка сабақтары оқушылардың есте сақтау қабілетін, зейінін және зейінін жақсартады, бұл өз кезегінде әншілік пен ән дауысы жаттығуларын орындауға оң әсер етеді.

Әншіліктің пәнаралық тәсілдерінің тағы бір маңызды аспектісі медициналық және физиологиялық білімдерді біріктіру болып табылады. Дауыс аппаратының физиологиялық ерекшеліктерін және оны дамыту әдістерін зерттеу дауыспен байланысты мәселелердің алдын алуға және шешуге көмектеседі. Мысалы, дұрыс тыныс алу және дауыс шығару әдістерін білу дауыс сымдарының зақымдануын болдырмауға және дауыс сапасын жақсартуға көмектеседі [5, 36 б.].

Әншілік пен ән дауысына қатысты пәнаралық тәсілдер өнер, музыка тарихы және әдебиеттен алынған білімдерді біріктіруді де қамтуы мүмкін. Музыкалық шығармаларды тарихи және мәдени мәні тұрғысынан зерттеу оқушыларға музыканы жақсы түсінуге және түсіндіруге көмектеседі, бұл өз кезегінде олардың орындаушылық сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, әншілік пен ән дауысы музыкалық білім берудегі пәнаралық мәселе ретінде зерттеу оқушылардың вокалдық дағдыларын оқыту мен дамытудың тиімді әдістерін жасауға мүмкіндік береді. Физиология, білім беру, психология және неврология секілді әртүрлі пәндердің, сондай-ақ әртүрлі педагогикалық тәсілдер мен ресурстардың интеграциясы ынталандырушы оқу ортасын құруға ықпал етеді. Бұл музыкалық орындаушылықта жоғары нәтижелерге жетуге ғана емес, сонымен қатар оқушылардың шығармашылық мүмкіндіктерін дамытуға және өзін-өзі көрсетуге ықпал етеді. Осылайша, әншілік пен ән дауысына пәнаралық көзқарас музыкалық білім беру саласында жаңа перспективалар ашады және қазіргі заманғы педагогикалық тәжірибе үшін маңызды болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дуйсембінова Р.К. Қазақтың әншілік өнері: Оқу құралы. – Алматы: Өнер, 1998. – 110 б.
2. Дуйсембінова Р.К. Музыкалық білім беру педагогикасы: оқу құралы. - Талдықорған, 2006. -216 б.
3. Ахметова М. Ән өнері және уақыт. – Алматы: Өнер, 1993. – 198 б.
4. Балабеков Е. Қазақтың музыкалық фольклоры: Оқу құралы. – Алматы, 2006. – 157 б.

5. Қоңыратбай Т. Қазақ халқының музыкалық фольклоры //Музыка әлемінде. 2004, №2. - 34-38 б.

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АНАЛАР ТАҚЫРЫБЫН ОҚЫТУДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Шахмарданова А.А.

*Павлодар қ. Қазақстан Республикасы, Әлкей Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті*

*Ғылыми жетекшісі: Сүлейменова Ә.К., филос.докторы, PhD
Павлодар қ. Қазақстан Республикасы, Әлкей Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті*

Аңдатпа

Бұл мақалада Ғ.Мүсірепов шығармаларындағы аналар бейнесі толық ашылған. Ғабит Мүсірепов өз туындыларының басым бөлігін аналар тақырыбына арнаған, сондықтан да жазушы шығармаларында аналар портреті кеңінен танылады. Академик З.Ахметов жазушы шығармаларындағы кейіпкерлер туралы былай деген: «Ғ.Мүсірепов мүсіндеген әрбір кейіпкердің бейнесінен біз тұтас бір өмір шындығын көргендей күй кешеміз. Оның кейіпкерлері - негізінен, еңбек адамдары... ардақты ана бейнесі де Ғабен шығармаларынан орын алған». Ана тақырыбын кемеліне келтіріп, орыстың ұлы жазушысы А.М.Горькийдің дәстүрін қазақ әдебиетінде жалғастырып, шеберлікпен сомдаған. Ол М.Горькийден «Адамның анасы», «Өлімді жеңген ана», «Ана кесімі айнымайды» деген шығармаларын аударып, өзі де «Ананың анасы», «Ашынған ана», «Ананың арашасы», «Ер ана», «Ақлима» атты әңгімелерін жазады. Қазақ әйелінің отбасының ұйтқысы, ошағының жылуы, үйінің сәнін кіргізіп, ұрпақ жалғаушы нәзік жандар екенін шығармаларында дәлелдейді. Ұлпан, Ақлима, Назыкеи сияқты тұлғалар арқылы жазушы аналар, арулар өмірін суреттеді. Мысалы: Ұлпан бейнесі - күшті, ақылды, қалың қауымның қамын көздеген ел қорғаны, ел анасы. Оның дүйім жұртты өз аузына қаратып, бағындыра білуі, ақылдылығын айшықтай түседі.

Кілтті сөздер: образ, портрет, репрезентатив, денотатив, меморатив, когнитив

В данной статье подробно раскрыты образ матери в произведениях В. Мусрепова. Большую часть своих произведений Ғабит Мусрепов посвятил теме матери, поэтому в произведениях писателя широко известен портрет матери. Академик З. Ахметов говорил о героях в произведениях писателя: «из образов каждого героя, сделанного В. Мусреповым, мы увидим всю жизнь. Его герои - в основном люди труда... образ матери-героини тоже был отмечен в произведениях Ғабита». В казахской литературе исполняли традиции великого русского писателя А. М. Горького. Он переводил из М. Горького произведения: «Мать человека», «Мать, победившая смерть», «Ана кесімі айнымайды», и сам пишет рассказы: «Ананың анасы», «Ашынған ана», «Ананың арашасы», «Ер ана», «Аклима». В своих произведениях отметил, что через такие личности, как Улпан,

Аклима, Назыкеш, писатель описал жизнь матерей, женщин. Например: образ Улпан - крепкая, умная, мать народа.

Ключевые слова: образ, портрет, репрезентатив, денотатив, мемориатив, когнитив

This article describes in detail the image of the mother in the works of V. Musrepov. Gabit Musrepov devoted most of his works to the theme of the mother, so the portrait of the mother is widely known in the works of the writer. Academician Z. Akhmetov said about the characters in the writer's works: "from the images of each hero made by V. Musrepov, we will see the whole life. His characters are mostly people of labor... the image of the mother heroine was also noted in the works of Gabit." In the Kazakh literature and craftsmanship was performed by the traditions of the great Russian writer A. M. Gorki. He translated from m. Bitter works: "mother man", "mother of the victorious death", "Ana cesm inamide", and he writes stories: "Ananny anasy", "Asian Ana", "Anany of anasasi", "Er Ana", "Aklima". Through figures such as Ulpan, Aklima, Notices, the writer described the life of mothers and women. For example: the image of Ulpan-strong, smart, strong, strong, strong, strong, strong, strong, mother of the coun.

Keywords: image, portrait, representative, denotative, memorial, cognitive

Образдың жасалу жолдары сан алуан. Бірақ солардың ішіндегі ең негізгілері: портрет, мінездеу, адамның күйініш-сүйініштерін суреттеу, қатысушылардың сөздері және жанама мінездеу. Бұлар бір-бірімен нық байланысты. Шығармалардың құрылысында бірі ол жерде, бірі бұл жерде келсе де, жиынтығында кейіпкерлердің бейнесін айқындап, оларды ерекше көзге түсерлік образ-тип дерлік дәрежеге жеткізу жұмыстарын атқарады [1, 58-б.].

Портрет – әдеби кейіпкердің сырт көрінісін, кескін-кейпін, бой-тұлғасын суреттеу. Жазушы негізгі қаһармандардың келбетін, бой-тұлғасын, жүріс-тұрысын, сөйлеу мәнерін есте қаларлықтай етіп, әсерлі бейнелеуге мән береді [2, 282-б.].

Ғалым З.Қабдолов: «Оқырман өзі оқыған белгілі бір көркем шығармадағы геройлардың мінезін біліп, сөзін ести тұра сырт пішінін, кескін-кейпін де көргісі келеді. Портрет тәсілі осыдан туған», - дейді [3, 117-б.].

Ғалым Ә. Нарынбетов жазушы Ғ. Мүсірепов туралы өзінің «Шебер мүсінші» мақаласында былай дейді: «Жалпы суреткердің өзіндік даралығы болу үшін оның идеялық позициясы биік болумен қатар, ол дарынды болуы да басты шарт. Оның үстіне қаламгердің өзіне дейінгі әдебиет классиктерінің тәжірибесіне де мықтап арқа сүйеу ауадай қажет. Осы қасиеттердің бәрі бір бойынан түгел табылатын Ғабит Мүсірепов - қандай шығарма жазса да, оны әдебиеттің саф алтын-дай мінсіз, мәңгі туындысына айналдыратын аса сирек таланттардың бірі. Ол тарихи өткен өмірді де, қазіргі халық тіршілігін де мейілінше мұқият та қапысыз зерттей отырып, адам психологиясының, мінезінің құпия тереңдеріне үңіле білетін, сол арқылы шығармадағы

адам образының шынайы қалыпта сомдалуына дарын күшін сарқа жұмсайтын, әрі ізденімпаз, әрі аса еңбекқор майталман шеберлердің алдыңғы сапынан табылумен болды. Сондықтан да оның қай-қай шығармасында да, мейлі ұнамды, мейлі ұнамсыз болсын, арғы-бергі қоғам өкілдерінің зергерлікпен жасалған алуан сипатты тұлғалары бар. Сол сомдалған адам бейнелері арқылы жазушы суреттеліп отырған кезеңнің, дәуірдің, қоғамның шындығын да оқушы зердесіне терең ұялата білді. Сондықтан Ғабит Мүсірепов шығармаларының өмірі танытушылық күші, идеялық, эстетикалық әсері ешқашан бір бәсеңдеп көрген емес».

Осы аналарымыздың портретін салудағы жазушының «Ашынған ана» шығармасынан үзінді ана портретіне тоқталайық:

«Жағы суалған. Бет-ауызы айғыздап тілген әжім маңдайы мен екі көзінің құйрығында түйісіп жұлдызданып тұр. Ағарған әжім сызықтарының әрқайсысы бір-ақ тілектің ізі екенін ешкім аңғарған жоқ. Жарылған еріндерін тас жұмып алып, үй иесіне от шашқан қара көзін қадады да, жауап күтті. Жырым-жырым жеңінен білегіне дейін көрінген қайыстай қап-қара қолын көсеу ме дерсің. Мүйіздей қара саусағының біріндегі күміс сақина өзгеше жарқырып көзге ұрады»(Ашынған ана, 26-б.) — жазушы бұл жолдардан арып-ашқан ананың аянышты халін көрсетеді. Бірақ еш шарасыз ананың батылдығы бірден-ақ байқатып тұрған **«от шашқан қара көзін қадады»** деген жолдарынан анық көрінеді. Оның от шашқан қара көзінен, туған еліне, жеріне жетіп, баласымен қауышуға деген үміт оты өшпегені анық көрінеді. Ананың азып-тозған түрінен жазушы оның өткен өмірінен де мағлұмат бере кетеді. **«Мүйіздей қара саусағының біріндегі күміс сақина өзгеше жарқырып көзге ұрады»** деген жолдардан біз ананың өткен өмірінің ел қатарлы өткенін, адам сияқты өмір сүргенін қолындағы күміс сақинасына қарап аңғарамыз.

Жазушы қаһарманның портретін кейде кең түрде бір жерде тоқтап суреттейді. Кейде қаһарманның амалын, басында болған күйінішін-сүйінішін жазып отырып біртіндеп, портреттің әр бөлшегін әр жерде көрсету әдісімен жасайды [1, 58-б.]. **«Бишараның боз көйлегі жырым-жырым. Қолдары қарғаның тұяғындай қап-қара. Ерні қырық тілінген, жарық-жарық. Бірақ түйілген қабағынан, от жанған көзінен жаның шошырлық. Жалынған жоқ, сасқан жоқ, қырық жігітті билеп әкетті, - дейді»** деген жолдарда ананың мүсәпір халін суреттеумен қатар, бойындағы қайсарлықты да танытады. Өмірі жеңіліп көрмеген Жалпақ батырдың өзін ешқандай қарусыз ақ от жанған көздерімен-ақ батырдың айтқанынан қайтарды. Бауыр еті баласын қорғап қалуға қай ана болсын солай жасар еді. Суреткер өз

туындыларында ана бейнесі яғни қазақ қызының барлық асыл қасиеттерін ашып кеңінен көрсетеді. **«Екі көз бір-бір қадалысып, екі от бір-бір шарпысып қарғанда, ана кірпігінің бір талы да селт еткен жоқ»** (Ашынған ана, 38-б.). –деген жолдардан жазушының қазақ қызына ешкім айбат шеге алмайтынын, қатыгез - қарақшыға қарсы шығатын күшін суреттейді. Қазақ әйелінің басынан небір қиыншылықтарды басынан өткізіп, өрімдей жасында малға да сатылып, құл мен күн де болып өмір сүрді. Бірақ өр мінезді аналарымыз оның бәріне қажырлықпен күресе білді. Шебер жазушы мұны да естен шығармай ана портретін суреттегенде де көрсете кеткен:

...Бір уақытта селк етіп көзімді ашып кеп қалғанымда, көзіме үймелеген қара шыбын ду ете түсті. Көзім жыбыр-жыбыр етіп ашқызбайды. Көзімнен басқа жерім қорғасынмен құйып тастағандай, тұрайын десем, денемде өзіме бағынатын бір мүше қалмапты, бәрі бөтен. Қолымды көтеріп денемді барлайын десем, қолым тырп етпейді. Аяғымды қозғайын десем, аяғым өзімдікі емес... (Ашынған ана, 30-б.) деп жазушы ананың аянышты халін күйінішін-сүйінішін қиналғанын аша суреттейді. Соққыға жығылған ана бірақ еш өкінбейтіні сезіледі. **...Ана арқасында қайыс қамшы жыландай жүйткіп жүр... Арашаға жарай алмаған ауыл ұятына тұншыққандай тым-тырыс. Тек отыз өрім қамшы ғана әйел арқасында жыландай ысылдайды. (Ананың арашасы, 38-б.)** немесе **Қара көк жапырақты ақ көйлек қызылға айналып, арқа жағы тілім-тілім болып кетті. Қанға бойалған қамшы ана денесінің ашылған жерлерін иіскеп табатындай жанға батар жеріне дәл-дәл тиеді. Қамшы сарт етіп қалғанда ана көзінен от ұшқыны да жалт етіп қалады. Сіресіп қалғандай табан аудармай, кек кернеген ана тұр да, мың сұрауынан бір жауап ала алмай ызаға булығып Антонов тұр. Ана тістері тіл қақпасын тас бекітіп тастапты, қарысып қалған жақтары тісті-тіске айқастыра түседі. (Ананың арашасы, 39-б.)** Жазушы шығармадағы кейіпкердің шыдамдылығын ана әрқашан да сенімділіктің, әділдіктің төресі екенін көрсетеді. Суреткер өз шығармаларында ананың бар қасиеттерін аша көрсетіп, кейіпкердің іс-әрекеті, қимыл-қозғалысы, көңіл-күйі арқылы керемет портретті тудырып дүниеге әкеледі. Шығармаларындағы аналар портретінің ерекше ашылғандығы соншалық, адамның ішкі жан дүниесін портрет жасауда ерекше қолданған. Ананың баласын аман сақтап қалу жауға ештеңе айтпауы ананың бала үшін барын беретінін көрсетіп тұр.

Ел басына күн туған кездегі шарасыз ананың бейнесін сомдаған «Ер ана» шығармасынан үзінді алайық, ананың іс-әрекеті, ана баласын

жанұшыра қорғауы жазушы ананың баласы үшін мұндай қатерге барып отырғанын көрсетеді. **Көрінген бұтаны бойтаса жасап, қалаға қарай жалғыз әйел келе жатыр. Түп ізі — қалың орман, меңзегені осы қала сияқты. Жауған оқты елемей, өлім қауіпін ескермей келе жатқан ана еді ол. Өмір үшін сынға түссе, ана жүгегі бүлк еткен бе! Әйел бұршақтай бораған оқ астына қарай кіріп келе жатыр. Бұл — аңраған ана Наталья еді** (Ер ана ,42-б.) Қай ана болсын бауыр еті баласы үшін қандай қауіп болса да көнеді, шыдайды. Ол ананың өз баласына деген махаббаты, баласын қандай жағдайдан болса алып шығатын ер ананың іс-әрекеті .

—Орнынан жаңылған екем. Қайтадан оңдап жіберейін деп, — Наталья мектепке қарай бұрылғанда, бір ғана гүрс етіп, мектеп үйі аспанға ұшты. Ұшқан бөренелер, қара бұйраланған от жалыны мектеп айналасын түгел жауып кетті. Баласын баурына қыса түсіп, ер ана да қара түнге сүңгіп кеткендей жоқ болды...(Ер ана, 47-б.) – бұл Наталья ананың ерлігі жайындағы үзінді Ер ана тек қана баласы үшін ғана емес елін талқандаған Фашистердің көзін құртып еліне деген сүйіспеншілігін дәлелдейді. Қатыгез, қайырымсыз фашистердің ойранын шығарған ер ана көздеген мақсатына жетті. Сол арқылы біз Наталья ананың портретінің ерекшелігін байқаймыз. Ер аналарымыз өз баласының арқа сүйер тіреуі, қолдап-жебеушісі, алыс кетсе аландаушысы жанашыр адал досы саналады :«Хатты тұра келіп оқи бастаған Нұриланьң тізелері бүгіліп құлайберді де, қабырғаға сүйеніп барып әрең оналды. Ақлимада сүйемел боларлық та жай жоқ еді. Жаралы жүректер ұйып қана, төмен тартып бара жатыр. Әлдене алқымға тығылып, жұтындырмайды да (Ақлима, 48-б.) - суреткердің портрет салудағы ананың баласының бір нәрсеге ұшырап қалды ма деген жан ұшырған кейпін жазушы ана халінің тым төмен екенін көрсетеді. Ана әрқашан баласының амандығын тілейтінін жеткізеді.

Ғ. Мүсірепов шығармаларының халық өмірінің шынайы сипатын танытатын көлемді көрнекті туындыларының бірі — «Ұлпан» романы. Ғалым Ә. Нарынбетовтың айтуынша: «Романдағы Ұлпан бейнесін суреттеуге Ғ. Мүсірепов бүкіл өмір бойы іштей дайындалып, көп ізденіп, толғанғаны байқалады» - дейді. Демек, Ұлпан бейнесінің ерекшелігі де осында. Ұлпанның сұлулығы, бүкіл болысты өз аузына қарата білуі, терең мінезі, зеректігі, жаңашылдығы барлығы-барлығы дерлік жаңа портрет. Өз ұнатқан адамына қосылып, ақылының арқасында бір болысты билеуі Ұлпанның жаңашыл бейне екені қазақ қыздарын жаңа қырынан көрсетті. **Шай құйып отырған қыздың он саусағы мен беті ғана көрінеді. Сұлулығын да, балғындығын да паш етпей тежеп ұстайтын қыз болуы керек. Әлде сұңғыла қыз**

жасыра ұстаған сұлулықтың өлтіре қызықтыратынын біле ме екен?... Уысың толар жуан бұрымының астынан мойыны ағарандайды. Үлбіреген ақ саусақ емес, әрі іске үйреніскен қолдары сенімді де оңтайлы қимылдайды (Ұлпан, 38-б.) Жазушы бұл жолдардан өз туындысындағы бас кейіпкердің портретін қалыптастырудағы және кейіпкердің бейнесінің оның сұлулығын айқындайтын тәсілді ерекше қолданған. Ұлпанның сөзсіз сұлу екенін оқырман оның портретін көз алдына елестете отырып-ақ есте сақтап қалады. Жазушы өз кейіпкерінің бейнесін осылай қалыптастыра бастайды. Ұлпан өзінің әкесіндей адамның ұнатқанына таңдана-таңырқай қарайды. Не күлерін, не жыларын білмей дал болған Ұлпан байнесіне тоқталайық: «**Ұлпан бір түсініксіз күлкімен күле бастады. Тоқтай алмай күлді. Қуаныш күлкісі, ойын-қалжың күлкісі бұлай болмайды. Бұлай күлгенінен де жылағаны жақсы болар еді. Жынданып кеткендей атынан ауып, ар жағына қарай құлап барады**» (Ұлпан, 62-б.)—дейді. Ұлпанның өз әкесіндей адамның қармағына түсіп қалам ба деген күдігінің расталғанына қатты күйінегенін байқаймыз. Ұлпанның бұл жағдайда не дерін айта алмай қалғанын айқын көреміз. **Шай ішіліп болған соң самаурды орнына қойды да, Ұлпан шығып кетті. Үй іші ажарынан айырылып, сұрғылт тартып, жүзеп қалды.**(Ұлпан, 39-б.) Ұлпан бойынан қазақ қызының ыспайылығын көрсетіп, Ұлпанның алақанына өмір бойы жусаң да кетпес бір майлы жылбысқы жабысқандай болды. **Сол жабысқақ қыз алақанының есінде әлі бар, Ұлпан әлі жиркенеді** (Ұлпан, 42-б.) - деп жазушы өз кейіпкері ұлпанның қызды қалың малға сатуға мүлде қарсы екенін көрсетсе, жылбысқыша жабысқан атастырылған күйеуін мүлде ұнатпайтынын суреттейді. Ұлпанды жаңашыл тұлға екенін де дәлелдейді. **Далада өскен қазақ қызына жылдың төрт мезгілі ғана, әр күннің өзінде әлденеше мезгіл бар. Бәрінің де өз қызықтырары бар. Бір жұмадай атқа мініп далаға шықпаған қыз, даласын сағынып қалыпты.** (Ұлпан, 56-б.) автор өз кейіпкерінің портретін ашу үшін өте көп зеріттегені бірден аңғарылып тұр. Ұлпанның ат құлағында айнайтынын және оның үнемі ат үстінде жүретінін жазушы ана портретін салуда бұл қасиетті тек қазақ қыздарына тән деп алып отыр. Ұлпан портреті шығарма барысында осылай ашыла бастайды.

Ғалым Ә.Нарынбетов жазушы Ғ.Мүсірепов туралы өзінің «Шебер мүсінші» мақаласында былай дейді: «Халық бейбіт тірлікте әйелді асқар таудай сүйеніш деп есептесе, ел басына күн туған қатерлі шайқастарда батырдың бірінші серігі деп білген. Сол көне заманда алғырлығымен, шешендігімен, тапқырлығымен, батылдығымен, сезім-

талдығымен ел аңызына айналған қазақ әйелі аз емес. Міне, осы тарихи шындық, көркем өнердегі әйелдердің есте қаларлық талай-талай образдары жазушы Ғабит Мүсіреповке де ой салып, тікелей ықпал жасаған» - дейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. -А.: «Мектеп», 1960. -246б.
2. Әдебиеттану (терминдер сөздігі). Семей-Новосибирск, «Талер-Пресс», 2006. -398б.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. -А.: «Санат», 2002. -360б.
4. Ғабит Мүсірепов туралы естеліктер. Құрастырушы: Сұлтан Оразалы. –А.: «Білім», 2004. -480б.
5. Әбділхамит Нарымбетов «Қазақ әйелі» -А.: «Жалын», 1982

**СОЦИАЛЬНЫЕ ЗАПРОСЫ ГОРОЖАН КАК ФАКТОР
ТРАНСФОРМАЦИИ ГОРОДА В МЕГАПОЛИС
(НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА УФА)**

И.З. Шаяхметова

кандидат исторических наук, доцент

*Государственное автономное образовательное учреждение
дополнительного образования «Региональный центр выявления,
поддержки и развития способностей и талантов у детей и
молодежи Республики Башкортостан «Аврора»*

Аңдатпа. Аймақтың ірі қалаларының экономикалық дамуы ірі қала құбылысының пайда болуына және дамуына әкелді. Ірі қалалар проблемаларды шешіп қана қоймай, жаңаларын да тудырады. Олар айтарлықтай өндірістік күштерді шоғырландырады, бұл өнеркәсіп пен тұрғын үй құрылысын оңтайлы орналастыру, экологиялық нормаларды сақтау және басқа инфрақұрылымдық мәселелерді шешу қажеттілігімен бірге жүреді. Қалада азаматтардың өмір сүру және қызмет ету жағдайлары неғұрлым қолайлы болса, соғұрлым қаланың өзі жеке тұлғаның әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыратын әлеуметтік организм ретінде тиімді болады.

Түйінді сөздер: Уфа, қала, өнеркәсіп, қала халқы.

Аннотация. Экономическое развитие крупных городов региона повлекло за собой возникновение и развитие феномена крупного города. Крупные города не только решают проблемы, но и порождают новые. Они концентрируют значительные производительные силы, что сопровождается необходимостью оптимального размещения промышленности и жилой застройки, соблюдения экологических норм, решения других инфраструктурных проблем. Чем благоприятнее условия проживания и деятельности горожан в городе, тем более

эффективен сам город как социальный организм, удовлетворяющий разнообразным потребностям личности.

Ключевые слова: Уфа, город, промышленность, городское население.

Annotation. The economic development of large cities in the region has led to the emergence and development of the phenomenon of a large city. Large cities not only solve problems, but also generate new ones. They concentrate significant productive forces, which is accompanied by the need for optimal placement of industry and residential development, compliance with environmental standards, and solutions to other infrastructure problems. The more favorable the living conditions and activities of citizens in the city, the more effective the city itself is as a social organism that meets the diverse needs of the individual.

Keywords: Ufa, city, industry, urban population.

Большинство российских региональных центров возникло в XVI–XVIII вв. как города-крепости или города-остроги. Однако сохранились при этом и значительно увеличились в размерах и по численности населения только те из них, кому удалось включиться в общую систему хозяйствования, стать притягательными поселениями для купцов и мещан. Последнее стало возможным там, где удалось обеспечить должное региональное и межрегиональное сообщение, например, в городе Уфа.

Эволюции экономики в городах Южного Урала способствовало строительство железных дорог: 1) Самара-Оренбург (1874-1877), соединившая Южное Предуралье с центральными районами страны; 2) горнозаводская железная дорога Пермь-Нижний Тагил-Екатеринбург (1873-1878), объединившая центры горнозаводской промышленности; 3) Екатеринбург-Тюмень (1883-1885), соединивший железнодорожными путями реки Кама и Обь[4]. Эта железная дорога связала Сибирь и Урал с Европейской частью страны, но Южный Урал оставался изолированным от остальной сети железных дорог. Эта проблема была решена после строительства Самаро-Златоустовской железной дороги (1890-1892) [4] и железнодорожной линии Екатеринбург – Челябинск (1896)[4]. В 1893 г. началось строительство Сибирской железной дороги от Челябинска на восток страны. Железнодорожный маршрут Пермь – Кунгур – Екатеринбург (1906-1909) создал удобный транзитный путь, связавший Урал и Сибирь. В 1906 г. была продолжена железная дорога Пермь – Вятка через Вологду на Санкт-Петербург. В результате южноуральские и уральские грузовые потоки получили прямой выход к Балтийскому морю. В начале XX в. была построена железная дорога Оренбург – Ташкент – прямой путь в среднеазиатский регион. В период I мировой войны началось строительство железной дороги Екатеринбург – Казань[4].

Промышленное предприятие в советский период стало центром жизни горожан. Оно определяло индивидуализацию работника: каждый занимал свое место, согласно квалификации и профессиональному статусу, мог проявить свои таланты и способности. В связи с этим занятость на заводе или фабрике наделялась особым смыслом, приобретала особый статус. Именно предприятие служило распределителем социальных благ в процессе трудовой деятельности: жилье, путевки в дошкольные учреждения, санатории, курорты, дефицитные товары, продукты питания и прочее. Коллективность потребления социальных благ – это оптимальная форма новой действительности. В подобную форму вписывались бараки, общежития, квартиры, воспитание и организация отдыха детей в пионерлагерях. Помимо решения этих вопросов промышленные предприятия поддерживали и эксплуатировали городские энергетические и транспортные системы, содержали на балансе дворцы культуры, дома отдыха, пионерлагеря, стадионы и т.п.

Таким образом, промышленные предприятия стали центрами поддержания социальной инфраструктуры городов, что соответствовало социальным задачам государства.

Именно такая социальная модель была реализована первоначально в городах региона, возникших в период индустриализации, а затем, после ее успешного апробирования, она была распространена и на все другие города, включая города с дореволюционной историей.

Ключевые, жизненно необходимые объекты инфраструктуры были размещены в северной части города Уфа-Черниковке. До середины 1950-х гг. существовало де-юре два города: Уфа (так называемая Старая Уфа) и Черниковск (северная часть города). По Указу Президиума Верховного Совета РСФСР от 24 июля 1956 года произошло объединение Уфы и Черниковска в один город Уфа. Большое значение для дальнейшего устойчивого развития города, его трансформации в мегаполис имело состояние инфраструктуры, прежде всего городского транспорта. Трамвай как удобный, экономичный вид общественного транспорта стратегически связывал Черниковск и Уфу.

Особое значение в урбанизационных процессах на Южном Урале сыграл период Великой Отечественной войны. В этот период в регион как в тыловую часть территории страны были эвакуированы производственные мощности с территории, занятой врагом. Первостепенное значение придавалось выпуску оборонной продукции. После войны большая часть предприятий была перестроена на выпуск гражданской продукции. В целом эвакуация промышленности привела к усилению урбанизационных процессов на Южном Урале, что

отразилось как в расширении номенклатуры производства, так и в росте городского населения. Причем, если первоначально увеличение численности населения городов осуществлялось в большей степени за счет миграции из других регионов страны, то, начиная с конца 1950-х гг. и особенно в 1960-1980-е гг. за счет естественного прироста и внутренней миграции сельского населения в города.

Горожане традиционно предъявляли более жесткие требования и к среде собственного обитания, и к организации труда и досуга, нежели жители деревни [7]. В других городах Южного Урала, уступающих в размерах областным центрам и по населению, и по территории, ситуация была более усугубленной. Это явилось прямым результатом низкого качества городской среды [8].

В настоящее время комфортными, с точки зрения проживания различных социальных групп населения могут быть города, сочетающие в себе комплексную застройку [1]. Она учитывает и необходимость развития скоростных магистралей внутри городов, и центральные улицы, особенно в городах с историческим прошлым, со свободными пешеходными зонами или вообще без доступа транспортных средств, жилые массивы, расположенные вдали от шума и пыли городов. Примером такого подхода к планировочным решениям может служить Черниковск.

Жилая застройка этого периода не была лишена недостатков. Увлеченность пространственной композицией населенных мест приводило к «растворению» человека в интерьере, отсутствию функциональных процессов. Например, популярным интерьерным элементом в архитектуре этого периода стало сплошное остекление, которое имело определенные недостатки в суровых климатических условиях региона [6]. В результате в 1970-е гг. были разработаны проекты жилых домов, учитывающие розу ветров, ветровую тень и т.п. Появились ленточные дома.

В результате урбанизационного перехода основной территории СССР в 1950-х – середине 1980-х гг. города многократно увеличились и по населению, и по территориальному ареалу распространения, поглощая не только окрестные села и деревни, и вырастая из поселков городского типа, но и буквально «вырастая» на ровном месте [9]. Часть новых городов представляла собой разрастающиеся старые центры, другая стала именоваться «социалистическими городами» [8]. Последние вместо постепенной трансформации в поселения высокой культуры общежития стали поселениями барачного типа при гигантских военных предприятиях.

Эвакуированные предприятия были ориентированы на нужды фронта, по окончании войны большая часть предприятий продолжила свое инерционное развитие по производству военной продукции. С течением времени, по мере снижения доли военно-промышленного комплекса в народном хозяйстве страны, рентабельность южноуральского производства стала неуклонно снижаться. Попытки конверсии в регионе были не всегда эффективными, что привело к системному кризису развития городов и целому ряду социальных проблем.

В целом, в отличие от малого города, собирающего вокруг себя сельскую округу, или население, занятого на отдаленных друг от друга промышленных предприятиях, как например, города, возникшие в послевоенные десятилетия на основе добывающих отраслей, город довоенный, среднего размера и по территории, и по численности населения, оказался неустойчивой конструкцией.

По ареалу распространения крупный город оказался всего лишь разросшимся средним городом [5]. Объекты инфраструктуры крупных городов значительно дороже, их центральная часть оторвана от новых промышленных районов, жилая застройка в таких городах была вынесена на неудобные для застройки пустыри и овраги. Именно внешний облик крупных городов и еще больше мегаполисов (а таких на Южном Урале всего 4, в том числе город Уфа, и все они административные центры) отражает все изменения символично-эстетических доктрин советского периода. Так, эклектизм сочетания дореволюционных и современных построек 1920 – 1930-х гг. [6], послевоенный расцвет сталинской неоклассики [3], который затем сменился минимализмом в архитектуре 1960-х гг. Наконец, появились микрорайоны 1970-1980-х гг. из пятиэтажных, девятиэтажных, двенадцатиэтажных, шестнадцатиэтажных кирпичных и панельных домов «эпохи застоя». Удачным в планировании микрорайонной застройки является комплексность, учитывающая потребности населения в типовых дошкольных учреждениях, средних школах, поликлиниках, магазинах и т.п. [9]. Все административные центры Южного Урала – это крупные города с населением от 0,5 млн. до 1 млн. человек и все они являются городами с дореволюционным прошлым, особое значение в них приобретает сохранение исторических центров, а также возможности сочетания новых построек с имеющейся архитектурной средой на основе традиций и преемственности градостроительства [2].

В 1960-1980 гг. начинается период «большой» химии и нефтехимии. В ряде южноуральских городов, в том числе с дореволюционным прошлым и основанным в первые послевоенные

десятилетия, государство размещает предприятия химической и нефтехимической промышленности. Производство нефтепродуктов, бытовой химии, удобрений появилось в Уфе.

1960-1980 годы отмечены усилением машиностроительной специализации региона. Большая часть стабильно функционирующих предприятий отрасли осталась в южноуральских городах с периода эвакуации и в послевоенное время была частично перепрофилирована на выпуск гражданской продукции, другая часть, как уже было отмечено выше, сохранилась как производство для военно-промышленного комплекса страны. Развитым центром машиностроения в регионе стала Уфа.

Конец 1970-х – начало 1990-х гг. характеризуется особым вниманием государства предприятиям энергетики. Основным принципом размещения предприятий этой специализации стал комплексный подход, отвечающий принципу охвата крупной городской агломерации. К этому времени на Южном Урале можно выделить Уфимскую.

Таким образом, налицо две противоречивые тенденции в городах Южного Урала, с одной стороны, отказ от небезопасных по экологии технологических процессов, с другой стороны, даже в условиях экологического бедствия, тенденция к возобновлению «грязных» производств. Отказ от небезопасных проектов был в советский период, в то время как их реанимирование приходится на постсоветский период. И это неслучайно, в условиях плановой экономики государство несло ответственность за граждан, прежде всего, в обеспечении их рабочими местами. По мере перехода к рыночной экономике граждане лишились государственного контроля вопроса о трудоустройстве, оказались один на один с этой проблемой. В результате выбора между экологией и местом работы, пусть и на экологически небезопасном объекте, граждане, как правило, выбирали место работы. Подобная ситуация полностью устраивала бизнес, поскольку позволяла извлекать максимальные прибыли, экономя на природоохранных мероприятиях.

Таким образом, следствием экономического развития крупных городов региона является возникновение и развитие феномена крупного города. Крупные города не только решают проблемы, но и порождают новые. С одной стороны, города с населением более 100 тысяч человек и более 1 млн. человек концентрируют значительные производительные силы, что отвечает во многом задачам социально-экономического развития. С другой стороны, эта концентрация сопровождается необходимостью оптимального размещения промышленности и жилой застройки, соблюдения экологических норм, решения

других инфраструктурных проблем. По сути, население отдельно взятого города объединено общностью территории проживания, критерием эффективности города как среды и проживания, и деятельности людей, выступает застройка города. Чем благоприятнее условия проживания и деятельности горожан в городе, тем более эффективен сам город как социальный организм, удовлетворяющий разнообразные потребности личности. Городская застройка – это своего рода отражение определенной среды, выступающей посредником общения людей, при этом распространяются нормы и стереотипы повседневной жизни.

Список использованных источников и литературы:

1. Бархин М.Г. Архитектура и город. Проблемы развития советского зодчества. М.: «Наука», 1979. С. 163 – 165.
2. Возлинская В.М. Современные города – носители градостроительных традиций (проблемы изучения и развития) // Город как социокультурное явление исторического процесса. – М.: изд-во «Наука», 1995. С. 114.
3. Воронов Н.В. Искусство и городская среда. М.: изд-во «Знание», 1982. С. 9.
4. Государственный архив Свердловской области (ГАСО). Ф. 8. Оп. 1. Д. 1969. Л. 43 об., 61, 74.
5. Глазычев В.Л. Урбанистика. М.: изд-во «Европа», 2008. С. 50.
6. Иконников А.В. Архитектура города. Эстетические проблемы композиции. М.: изд-во литературы по строительству, 1972. С. 89.
7. Пашин В.П. Некоторые характерные черты деятельности партии социального апартеида // КПСС и номенклатура в советском обществе. Материалы интернет-конференции. – Пермь: ПГТУ, 2007. С. 61.
8. Пивоваров Ю.Л. Современная урбанизация. М.: изд-во Российского открытого университета, 1994. С. 94 – 97.
9. Яницкий О.Н. Экологическая перспектива города. М.: изд-во «Мысль», 1987. С. 4, 54.

**БАРЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯЛАРҒА
АРНАЛҒАН ПЕДАГОГИКА
МЕН ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ
ПЕДАГОГИКИ И ПСИХОЛОГИИ
НА ВСЕ КОНФЕРЕНЦИИ**

ПРЕПОДАВАНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНЦИЙ

L.M. Komekbayeva, A.K. Kainazar

Republic of Kazakhstan. Shymkent city. Miras University

Аңдатпа. Тіл белгілі бір міндеттер мен мақсаттарға қол жеткізгісі келетін адамдар арасындағы қарым-қатынас пен қатынас құралы ретінде қарастырылады. Құзыреттілікке негізделген білім беру оқу мақсаттарына немесе оқыту нәтижелеріне бағытталған. Бұл мақалада құзыреттілікке негізделген тілді оқыту, қолданылатын әлеуметтік контекстте тілді үйрену ретінде қарастырылады.

Аннотация. Язык рассматривается как среда взаимодействия и общения между людьми, которые хотят достичь конкретных задач и целей. В сфере образования, основанного на компетентности, основное внимание уделяется задачам или результатам обучения. В данной статье рассматривается преподавание языков на основе компетенций, как изучение языка в социальном контексте, в котором оно используется.

Summary. Language is viewed as a medium of interaction and communication between people who want to achieve specific tasks and goals. Competence-based education focuses on learning objectives or learning outcomes. This article examines competency-based language teaching as learning a language in the social context in which it is used.

Түйінді сөздер: құзыреттілік, негізгі құзыреттілік, қалыптастыру, коммуникативті құзыреттілік, білім беру, білім беру процесі

Ключевые слова: компетенция, ключевые компетенции, формирование, коммуникативные компетенции, образование, образовательный процесс

Key words: competence, key competencies, formation, communicative competencies, education, educational process

Competency-based language teaching focuses on what “students should do with the language.” This approach emerged in the United States in the 1970s and can be characterized as “defining educational goals in terms of precise, measurable descriptions of the knowledge, skills and behaviors that students should have at the end of a course of study” [1, с.21].

“Competency-based language teaching is the application of the principles of competency-based learning to language teaching.” Competency-based education focuses on learning objectives or outcomes.

The main objective of competency-based language teaching is “a functional and interactional view of the nature of language, which means that language learning must always be related to the social context in which it is used. Language is therefore seen as a medium of interaction and communication between people who want to achieve specific tasks and goals. This applies especially to situations in which the learner must perform a specific role with language skills that can be predicted or determined for

the relevant context. In this regard, competency-based language teaching shares the Actionist view of that "certain life encounters require certain kinds of language." Another key aspect of both language and learning theory is the so-called "mosaic approach to language learning", which assumes that language can be divided into appropriate parts and sub-parts of communicative competence. is constructed from these subcategories taken together in the correct order. All these aspects together show that competency-based language teaching is similar in some respects to communicative language teaching.

The curriculum for a competency-based framework is clearly different from the traditional approach to curriculum development. Rather than choosing a topic or area of knowledge that can be taught (for example, British history, American literature, or poetry) and then selecting "the concepts, knowledge, and skills that make up that area of knowledge," competency-based language teaching "is not designed around the concept of subject knowledge, and around the concept of competence." Thus, the focus is on how students can use the language rather than on their knowledge of the language. Schenk notes that the teacher provides a list of competencies that the course will address, and these are "usually required of students in life-situation roles" [2, c.11-15].

The fact that competency-based language teaching is an outcome-based approach also influences the curriculum, especially the type of assessment that is used. Unlike "norm-based assessment" which is used in many other instructional approaches and methods, "criterion-based assessment" is essential for competency-based language teaching. Students must perform specific language skills that they have already learned during the course. Validated competencies "consist of a description of the essential skills, knowledge, attitudes, and behaviors required to effectively perform a real-world task or activity." These performance criteria form the basis for evaluation.

The learning activities used in competency-based language teaching can be characterized as systematically designed activities to achieve a specific competency. These activities are real-life tasks that can be associated with any area of life, but especially with survival-oriented and work-oriented situations in new environments. Typical areas for which such competency-based activities have been developed are, for example, the job application, interview or work schedule. All these areas can be characterized as a set of competency units that consist of specific knowledge, thinking processes, attitudes, perceptions and physical skills.

According to Auerbach, there are eight key features that are necessary for competency-based language teaching:

1. Focus on the successful functioning of society, which means that language is taught to prepare students for the various demands of the world.

2. Focusing on life skills to determine that language is always taught as a means of communication in specific tasks that require specific language forms/skills.

3. Task- or performance-oriented orientation. The focus is on what students can do with language and certain behaviors instead of knowing the language.

4. Modular instruction emphasizes that the competencies taught must be systematically broken down into manageable chunks so that both teacher and students can process the content and recognize their progress.

5. Results that are made explicit a priori. The results are social knowledge, known and agreed upon by both student and teacher. This way, students clearly know what behavior and skills are expected of them.

6. Continuous and ongoing assessment, which means that students are tested before starting a course to determine what skills they are lacking, and after they have received instruction in that skill, they are tested again to find out whether they have achieved are they the required skills or not.

7. Demonstrated mastery of task performance. Assessment is based on student performance on specific behaviors instead of traditional paper and pencil tests.

8. Personalized, student-centered learning. The instructions given by the teacher are not time based, but the focus is on the progress of individual students at their own pace. Therefore, the teacher must focus on each individual student to support them in the areas in which they lack competence [3, c.411-415].

The teacher's role in a competency-based framework is not defined in specific terms. The teacher must provide positive and constructive feedback to help students improve their skills. She/he must be aware of the needs of the students so that everyone is welcome in the classroom. The different competencies taught in the classroom require specific instruction for different learning activities. Thus, the teacher must give clear orders and explanations to ensure that each student understands the problem they are about to solve. But the teacher does not push the students because the instructions are not time based; instead, the student's progress is most important. Another task of the teacher in competency-based language teaching is to select learning activities and design the curriculum according to the competencies the students are about to acquire.

The learner's role in a competency-based framework is to decide whether the competencies are useful and relevant to him/her. This demonstrates that the student plays an active role in the classroom, which is

emphasized by the fact that students are required to perform skills and abilities. Students' learning competencies will be clearly defined and present in public places, so that "the learner knows exactly what is to be learned" and for what purposes he/she is to use the competencies. Because of this, it is critical that each competency is mastered one at a time because this ensures that students know what they have learned so far and what the next steps will look like. Additionally, students must remain in the actual program until they improve. Once they have mastered their skills, they move on to a more experienced group of students. The main goal of a learner in competency-based language teaching is to be able to adapt and transfer knowledge from one setting to another [4, c.56].

The materials that the teacher selects are mainly example texts and assessment tasks that provide examples of texts and assessment tasks that are within the competence. These materials are used to provide students with the essential skills, knowledge, attitudes, and behaviors needed to effectively perform a real-world task or activity. These tasks should improve a wide variety of competencies. On the one hand, knowledge and competencies in the field of learning, as well as oral competencies, are considered. On the other hand, the materials include tasks to improve reading and writing competencies.

At the beginning of a competency-based course, students must complete an initial assessment in which the teacher determines the individual student's current proficiency level. Students are then grouped based on their current level of English proficiency, their pace of learning, their needs, and their social goals for learning English. In addition, the course, based on competency-based language teaching, is divided into three stages that students must complete in order to successfully complete the course. In Stages 1 and 2, students deal with twelve competencies that are related to overall language development. In Stage 3, students are grouped based on their learning objectives and competencies are determined according to the three learning strands of Further Study, Professional English and Community Access [5, c.94].

There are both critics and supporters of competency-based language teaching. Some researchers believe that it is very difficult to develop lists of competencies for each specific situation. This is due primarily to the fact that many areas in which people need certain competencies cannot be used. Other researchers argue that describing activities in terms of a set of different competencies is not enough to cope with the complexity of activities as a whole. But on the other hand, competency-based language teaching is gaining popularity all over the world. Through clearly defined outcomes and continuous feedback in competency-based language teaching, it is argued

that the quality of assessment as well as student learning and teaching is improved. These improvements can be seen at all levels of education, from primary school to university and from academic studies to vocational training.

Literature:

1. Richards, J. C., Rogers, T. S. (2001). *Approaches and Methods of Language Teaching* (Second Edition). Cambridge: CUP. p.21
2. Docking, R. (1994). Competency-based curricula are the big picture. *Prospect* 9(2): pp.11 - 15.
3. Auerbach, E. R. (1986). Competency-based ESL: One step forward or two steps back? *TESOL Quarterly* 20(3): p.411 - 415.
4. Zeer E. F., Pavlov A. M., Symanyuk E. E. Modernization of vocational education: a competency-based approach. *Textbook Benefit*. - M.: Publishing house of the Moscow Psychological and Social Institute, 2005. p.56
5. Bobienko O. M. Key competencies of a professional: problems of development and assessment. / O. M. Bobienko. - Kazan: Kazan State University named after. V. I. Ulyanova-Lenina, 2006. p.94

UDC: 372.881.111.1

“DEVELOPING STUDENTS’ CULTURAL KNOWLEDGE IN ENGLISH LESSONS THROUGH EXPLORING THE CUSTOMS OF THE KAZAKH PEOPLE”

T.A. Azimkhanova

Master’s student NJSC “Shakarim University of Semey”

Kazakhstan, Semey

B.A. Abdykhanova

PhD, acting associate professor, NJSC “Shakarim University of Semey”

Kazakhstan, Semey

Abstract. This paper explores the novel strategy of using English language teaching to help students develop socio-cultural competency, with a particular emphasis on the study of Kazakh customs and traditions. Taking into account the importance of cultural awareness in the globalized world of today, the study suggests an integrated curriculum that combines language skills with a thorough knowledge of the rich cultural legacy of Kazakhstan. In order to evaluate the efficacy of this innovative educational technique, the research uses a mixed-methods approach that includes qualitative analysis of teaching materials, classroom observations, and student feedback. Keywords. Cultural knowledge, English classes, teaching, Kazakh customs, culture, intercultural communication

In this age of globalization, the concept of cultural competence has acquired special significance. The ability to use a specific system of cultural knowledge and skills when communicating at an intercultural level is highly valued in a rapidly developing and interconnected world. The importance of this topic can be studied and taught in the classes of English language. It is worth noting that the concepts of cultural competence and intercultural communication have acquired their significance in the study of foreign language lessons quite recently. Consequently, specific knowledge about these broad topics is still being developed among foreign language teachers.

A study done by Sasani [1, p. 27-36] based on semi-structured interviews and classroom observations during an English lesson shows that English teachers' attitudes towards the concept of culture can be divided into four main concepts: culture as transmitted facts, as a way of thinking, as skills and as two-way beliefs. Study participants also noted some of the challenges and problems their students may encounter in intercultural communication. English language teachers' attitudes towards the issue of socio-cultural competence were studied within the framework of broad concept of the impact of globalization on intercultural communication. Based on this study, it can be concluded that although teachers have a positive attitude towards the intercultural competence approach, they are not sure how to integrate it in a systematic way into teaching. According to Nguyen, Binh Thanh's [2, p. 65-76] study, EFL teachers did not spend much time in class helping students become more interculturally competent. Since the language itself constituted the subject of the major tests, their area of concentration was language study. When educators did emphasize intercultural competency in their instruction, they typically focused on imparting cultural information rather than conversational skills and an awareness of the variations in attitudes, behaviors, and values across national boundaries.

As it has already been noted, awareness of English language teaching from a cultural competency perspective is incomplete. The importance of intercultural communicative competence is expressed in the fact that it is necessary for effectively solving problems of cultural diversity on the local and global level. According to Salem's [3, p. 30-36] research, teaching English from an intercultural viewpoint can foster language proficiency and intercultural competence, permit delicate topic discussion without creating conflict or strain in the classroom, and boost motivation and participation.

The research is focused on the development cultural knowledge of students in English lessons through the study of traditions and customs of the Kazakh people. The study employed a qualitative research design, utilizing content analysis as the primary method of data collection and analysis. A

total of 100 students and 10 English language teachers from a high school in Kazakhstan were selected as participants for the study. Both teachers and students were interviewed about their knowledge of Kazakh customs. The method of survey makes it possible to assess teachers' knowledge of Kazakh traditions, cultural competence, and their incorporation of cultural elements into English lessons.

According to Xiaoguang Chen [4, p. 45-52], the relationship between culture and language determines that a language teacher must also be a culture teacher. But in actuality, cultural education is a crucial component of teaching languages rather than a stand-alone subject. The emphasis of English teaching today is primarily on introducing the target language's culture. On the other hand, some educators assume that their students are well-versed in the culture of their country, even though this isn't the case. According to the author, teaching English should involve a two-way cultural introduction, meaning that the entire process of teaching a language should be one of strengthening the student's comprehension and sense of self in both the target language and mother tongue culture. Understanding cultural background knowledge is a key component of cross-cultural communication and a major goal of language teaching. To develop students' competency in cross-cultural communication, educators must value cultural education and integrate it with language instruction. [5, p. 15-21]

To gain a comprehensive understanding of the teachers' perspectives and practices, a detailed survey instrument was designed and administered to the 10 English teachers from №22 school-lyceum in Semey from participating in the study. The survey covered several key aspects related to their knowledge of Kazakh traditions, cultural competence, and the integration of cultural content into their English lessons. The teachers were questioned regarding their knowledge of customs, holidays, historical events, and social standards, among other facets of Kazakh culture. 80% of educators showed a moderate to high degree of acquaintance with Kazakh customs, indicating a strong basis for successful cross-cultural blending. Strong points included being knowledgeable about significant holidays and historical occurrences, however several teachers felt that more knowledge of particular practices was necessary. The majority of teachers thought that including aspects of Kazakh culture would improve pupils' language skills and help them develop a greater appreciation for the language and culture. We asked 100 high-school students, from 9-11th grades about their knowledge of Kazakh traditions. Despite being Kazakh, students still exhibited varied levels of knowledge based on factors such as urban or rural upbringing, exposure to diverse cultural influences, and individual family

practices. Some had a more comprehensive understanding, while others had a narrower focus on specific aspects of Kazakh culture.

It was requested of the English teachers that they incorporate the study of Kazakh customs into their lessons with high school students. Teachers created specialized cultural modules or classes with a focus on different facets of Kazakh traditions, such as historical events, customs, and festivals. Teachers used real cultural materials, including literature, artifacts, music, and films, to give students a true, immersive understanding of Kazakh culture. The students were involved in a multimodal investigation of cultural subtleties through the use of multimedia presentations and interactive conversations. The modules were designed to ensure a harmonic convergence of language and cultural objectives through the seamless integration of language learning activities. Language exercises were specifically designed to incorporate Kazakh cultural elements. For instance, vocabulary lessons included terms related to traditional clothing, food, and common expressions.

As a result of the integrated curriculum, 78% of students said they became more aware of and understood Kazakh customs. Qualitative answers revealed a greater understanding of cultural diversity and a better grasp of how to communicate across cultural boundaries. The incorporation of cultural components made language acquisition more comprehensive and significant. Students expressed a greater desire to acquire English as a result of realizing the usefulness of language proficiency in a variety of cultural contexts. Feedback from teachers and students revealed favorable opinions of the cultural integration strategy. Students' reflections demonstrated how important it was to them to learn about Kazakh customs. According to 60% of teachers, incorporating aspects of Kazakh culture improved pupils' language skills and helped them develop a deeper appreciation for the language and culture as well as awareness of sociocultural competency. However, teachers expressed that some students struggled to connect with or find personal relevance in certain Kazakh customs, especially if they came from different cultural backgrounds. The cultural content did not resonate equally with all students, leading to varied levels of engagement. Teachers found it challenging to balance language learning goals with the depth of cultural exploration, potentially resulting in surface-level coverage.

The incorporation of Kazakh cultures into English language teaching offers a diverse range of prospects and obstacles in the endeavor to promote socio-cultural proficiency among learners. The objective of this study was to improve language competency and cultural awareness by investigating the various approaches used by educators to incorporate Kazakh cultural components into language teaching. The results highlight the benefits of

cultural integration, as pupils show higher levels of engagement, better language skills, and a deeper comprehension of Kazakh customs.

Essentially, incorporating Kazakh customs into English classes acts as a link between language learning and a more thorough comprehension of Kazakhstan's rich cultural diversity. By using this method, teachers help students become more linguistically fluent while also fostering their growth as culturally sensitive and globally aware people. The process of developing socio-cultural competence is dynamic and ever-changing, and as this study comes to an end, it encourages more research and improvement in the quest for all-encompassing and efficient language teaching.

List of references

1. Sasani, Simin. The place of culture in English language teaching: an exploration of non-native ESOL teachers' attitudes towards intercultural competence. 2018, University of Sheffield, p. 27-36.

2. Nguyen, Binh Thanh. An investigation of Vietnamese EFL teachers' perceptions of intercultural competence and its application in high schools. 2016, University of Newcastle, p. 65-76.

3. Salem, Laure Roumi. Incorporating Intercultural Competence in English Language Teaching in a Lebanese University Intensive English Program Context: An Action Research Project. 2013, University of Leicester, p. 30-36.

4. Xiaoguang Chen. Views on the Cross-Cultural Introduction of English Teaching. 2019, Dalian Ocean University, Dalian, Liaoning Province, China, p 45-52.

5. Zhanli Yang. Importance of Cultural Background in English Teaching. 2014, Department of Pre-school Education Hebei Vocational College of Foreign Languages, Qinhuangdao, China, p. 15-21.

STUDENT-CENTERED LEARNING: A COMPREHENSIVE EXAMINATION AND JUSTIFICATION FOR IMPLEMENTATION IN THE KAZAKHSTANI EDUCATIONAL SYSTEM

А. В. Яновский

НАО «Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан»

Аннотация. Данная статья рассматривает историческое развитие и современные тенденции студентоцентрированного обучения (СЦО) как трансформационного подхода в образовании, контрастируя его с традиционными моделями преподавания. Автор рассматривает обоснования для внедрения СЦО в казахстанскую систему образования, опираясь на международный опыт и научный дискурс. Исследование подчеркивает необходимость нюансированных стратегий внедрения, адаптированных к культурным, социальным и институциональным особенностям Казахстана, выделяя потенциальные

преимущества создания инклюзивной, динамичной и адаптивной образовательной среды.

Abstract. The article examines the historical development and current trends of student-centered learning (SCL) as a transformative approach in education, contrasting it with traditional teaching models. The author considers the rationale for introducing SCL into the Kazakhstani education system, drawing on international experience and scientific discourse. The study emphasizes the need for nuanced implementation strategies, adapted to Kazakhstan's cultural, social, and institutional characteristics, highlighting the potential benefits of creating an inclusive, dynamic, and adaptive educational environment.

Ключевые слова. Сдвиг парадигмы, студентоцентрированное обучение, традиционное обучение, образовательная система, кейс-стади, методология

Keywords. Paradigm shift, student-centered learning, traditional learning, educational system, case study, methodology.

Student-centered learning represents a paradigm shift in education, challenging traditional models where teachers dictate the learning process. In this approach, students take charge not only of what they learn but also of how and why they learn it. The essence lies in fostering students' responsibility for their learning journey and encouraging an active role in organizing it, a departure from the conventional teacher-centric methodologies where educators dominate the learning landscape as the sole source of knowledge.

Recent years have witnessed a notable surge in the adoption of student-centered learning, marking a departure from traditional teaching methods. This shift acknowledges students as co-authors in the learning process, necessitating a transfer of authority from the teacher to the student. In a student-centered classroom, teachers involve students in decision-making regarding the curriculum, evaluation methods, and learning approaches, recognizing and accommodating individual differences in students' backgrounds and experiences.

Student-centered learning is an approach in which students decide not only what they are learning, but also how and why they are learning it. The central concepts of this approach are responsibility for the learning process and an active position in its organization, which contrasts with traditional teaching methods, where the teacher subordinates the entire learning process and puts himself in the position of the sole, true source of knowledge for students[1, с. 256]. In addition, students are also more interested in the learning process when knowledge is directly related to their life, interests and concerns[2].

The history of student-centered education dates back to 1875, when Colonel Francis W. Parker of the American Civil War took up a leadership position at a school in Quincy, Massachusetts. Parker rejected the traditional

learning model, along with its authoritarian management style, assessment and reward system. Instead, he advocated for the creation of a curriculum that represents the student as dominating force in the process of their own learning. Its main goal is to raise a "whole child" [3, c. 348].

John Dewey, a progressive educator of his time, a reformer in the field of teaching and a philosopher, was also a proponent of educating the "whole child" and focusing on the student. In his 1900 book *School and Society*, he wrote: "the child becomes the sun around which the means of education revolve; he is the center around which they are organized"[4, c. 55]. Dewey argued that students should be engaged in meaningful activities, invest in what they learn, participate in classroom democracy, and that the curriculum should be relevant to their lives. [5, c. 81] During the Great Depression and World War II, Dewey's students, such as William H. Kilpatrick, also taught the principles of his progressive education to thousands of teachers and school principals. However, in the 1950s, during an era of Cold War anxiety and conservatism, progressive education was widely rejected. There was a crisis, which ended in a negative reaction towards progressivism, and schools were called upon to "return to their roots"[6].

Further, there was a lull in the history of student - centered learning until, in 1984, Theodore Seeser created the "Coalition of Essential Schools," a widespread nationwide movement that placed students at the center of teaching practice and proposed nine (and later ten) "General Principles", that formulated a simplified research approach, combining many progressive issues, such as the need for a new approach to learning, that has been gaining strength in previous decades[7]. The principles of the established "Coalition of Essential Schools" included such points as "Personalization - teaching and learning should be personalized to the greatest extent possible. Efforts should be directed towards achieving the goal that no teacher should be directly responsible for more than 80 students in upper and middle school and no more than 20 in primary school. To benefit from this personalization, decisions about the details of the course of study, the use of students and teachers time, the choice of teaching materials, and specific teaching methods must be placed unconditionally in the hands of the principal and staff.", as well as "The Student as employee, the teacher as mentor", implying that "an outstanding teacher will be teach students how to learn, and thus teach themselves." [8, c. 1] At its peak, the ES Coalition had more than 600 official members, each representing a separate educational institution. Although the organization officially ceased operations in December 2016, there are still several hundred schools around the world that practice the General Principles Coalition created - placing students at the forefront of education process, not teachers.

In 2014, the Stanford Center for Opportunity Policy Research in Education published case studies and results of a cross-sectional analysis of four Californian urban high schools that practice student - centered learning[9]. It is important to note that educational institutions were not selective in their admission and provided services mainly to low-income students, as well as students of African-American origin. The study found that in all four institutions, students outperformed the majority of traditional schools in academic performance among students educated in the same district. It is also worthy of note that there is a positive trend in students' academic performance, statistics on the completion of the college preparatory course and perseverance in studying. Notably, these results were evident for the students of African-American origin, low-income students, and, most importantly for this study, among English language learners. Some of the other key findings of the study include:

- In three out of the four institutions, graduation rates for Latinos, those with higher education, and low-income students were 10 to 24 percentage points higher than the state average.
- In two of the four institutions, success rates for African-American students increased by almost 30 percentage points relative to the district and state averages.
- The two institutions' four-year college stay rates were “well above” the national average, especially for students who were the first in their family to go to college.

Based on the data obtained, it can be concluded that the student-centered approach does have a positive effect on student achievement, at least when it comes to the implementation in territory of its country of origin – the United States of America.

In the European Union, student-centered education was first made public at the communiqué of the Bologna Process in Leuven, in 2009. At that time, the Ministers of Education agreed that "student-centered learning and mobility will help students develop the competencies they need in the changing labor market, and enable them to become active and responsible citizens[10, c. 1]." Starting from this date, one of the main organizations involved in tracking the dynamics of student-centered approach in educational institutions The European Union of Students has become a part of Europe. Under their leadership, the project "Peer Assessment of Student-centered learning", funded by the European Commission, was established in October 2013. The aim of the project was to re-evaluate the progress in implementing student-centered practices, identify the best practices, and establish peer review procedures for implementing the concept in European higher education institutions[11].

It is difficult to estimate the exact time frame when student-centered learning first debuted in Kazakhstan, but one of the earliest significant events dedicated to it is a workshop held on October 5, 2017. The seminar was called "Student-centered learning, Teaching and Evaluation: Principles and Technologies" and was an initiative of the Independent Kazakhstan Quality Assurance Agencies in Education (HKAOKO-NCAOKO-IQAA) [12]. The seminar was attended by such prominent figures of Kazakh science as Kalanova Sh. M., Arynkyzy A. A., as well as an associate professor of the Higher School of Education of Nazarbayev University, Sulushash Kerimkulova, whose report is particularly interesting in the framework of this study. In his presentation, the professor of Nazarbayev University states that a modern specialist in Kazakhstan needs "the ability to work with knowledge, the ability to turn knowledge into the subject of purposeful work." The presentation shows how there is a qualitative transition from a one-sided understanding of the process of cognition, where the main actor is the teacher and the verbs "teach" and "give knowledge" are used, to a two-sided one, where the main role is played by the student, who himself constructs knowledge in detail ("learn", "create").

The exploration of student-centered learning's historical trajectory offers valuable insights into its global impact, raising pertinent questions about its introduction into the Kazakhstani educational system. Case studies, including the 2014 Stanford Center for Opportunity Policy Research, demonstrate positive outcomes, especially for students from diverse backgrounds, including those of low-income and non-native English speakers. The emphasis on flexibility, teacher support, and inclusivity in the European experience further supports the potential benefits of adopting student-centered approaches.

However, the introduction of student-centered methodologies should be approached with a nuanced understanding of the local context, considering cultural, socio-economic, and institutional factors unique to Kazakhstan. Collaborative efforts that involve educators, policymakers, and stakeholders are crucial to tailor these methodologies to the specific needs of the Kazakhstani educational landscape.

In conclusion, the introduction of student-centered methodologies to the Kazakhstani educational system appears justified, given the positive outcomes observed both globally and locally. As the nation strives for educational excellence, incorporating these methodologies can contribute to creating an inclusive, dynamic, and responsive learning environment, preparing students for the challenges of the 21st century.

Литература

1. Rogers, C. (1983). As a teacher, can I be myself? In Freedom to learn for the 80s. Ohio: Charles E. Merrill Publishing Company.
2. Cannon, R. (2000). Guide to support the implementation of the Learning and Teaching Plan Year 2000. Australia: The University of Adelaide.
3. Cremin, Lawrence. 1961. The Transformation of the School: Progressivism in American Education 1876-1957. Chicago, IL: The University of Chicago Press
4. Dewey, John. 1900. School and Society. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
5. Dewey, John. 1916. Democracy and Education. New York, NY: Macmillan;
- Dewey, John. 1940. Education Today. New York, NY: G.P. Putnam's Sons: First Edition.
6. Neal, Richard M. 2011. The Compromising of America: An American Tragedy. Bloomington, IN: AuthorHouse.
7. Cervone, Barbara and Cushman, Kathleen. 2012. Teachers at Work, Six Exemplars of Everyday Practice. Boston, MA: Jobs for the Future and the Nellie Mae Education Foundation.
8. From the official website of "The coalition of essential schools"
<http://essentialschools.org/common-principles/>
9. Friedlaender, Diane, Burns, Dion, Lewis-Charp, Heather, Cook-Harvey, Channa M., Darling-Hammond, Linda. 2014. Student-Centered Schools: Closing the Opportunity Gap. Stanford, CA: Stanford Center for Opportunity Policy in Education.
10. Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Leuven and Louvain-la-Neuve, 28-29 April 2009
11. <https://esu-online.org/projects/peer-assessment-student-centred-learning-pascl/>
12. <https://iqaa.kz/press-tsentr/item/1956-proveden-ocherednoj-mezhdunarodnyj-obuchayushchij-seminar-na-temu-studentotsentrirovannoe-obuchenie-prepodavanie-i-otsenka-printsipy-i-tehnologii>

ӘОЖ.372.881.111.1

«АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДАҒЫ ОҚЫТУ ҚҰРАЛДАРЫ»

А.Ж. Жанатова

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар Педагогикалық Университеті

Аңдатпа. Жаңа ғасырдағы Қазақстанның бүгінгі қоғамы көп ұлтты, көп тілді болғандықтан, нарық заманы бізден бәсекеге қабілетті, білімді, озық ойлы азаматтарды тәрбиелеуді талап етеді. Бұл кезекте ағылшын тілін жетік меңгерудің қыр-сырларына мектеп кезеңінен бастап көп мән берілуі қажет. Оқушы орта мектепке білім алумен қатар әлеуметтену, қарым-қатынас, коммуникация жасау үшін барады. Мұндай жағдайда ағылшын тілі мұғалімдері ойындар, диалог құру сияқты әртүрлі бағытта интеллектуалды білім беру әдістерін пайдаланып, ағылшын тілін үйренуге деген ынтасын арттырғаны жөн. Оқушыларға сапалы білім беру үшін сабақтың мағыналы, креативті, жан-жақты болуы аса маңызды.

Бұл жерде әр баланың жетістігі – мұғалім жетістігі, ал мұғалім жетістігі - мектептің мәртебесін көтереді.

Аннотация. Современное общество Казахстана в новом веке является многонациональным, многоязычным, поэтому рыночные времена требуют от нас воспитания конкурентоспособных, образованных, передовых граждан. В эту очередь необходимо уделять большое внимание тонкостям владения английским языком со школьного периода. Помимо обучения, ученик посещает среднюю школу для общения, общения и общения. В такой ситуации учителям английского языка желательно повысить мотивацию к изучению английского языка, используя интеллектуальные методы обучения в различных направлениях, таких как игры, диалоги. Для качественного обучения учащихся важно, чтобы урок был осмысленным, креативным, разносторонним. Здесь успех каждого ребенка - это успех учителя, а успех учителя-это повышение статуса школы.

Annotation. The modern society of Kazakhstan in the new century is multinational, multilingual, therefore, market times require us to educate competitive, educated, advanced citizens. First of all, it is necessary to pay great attention to the subtleties of English language proficiency from the school period. In addition to studying, the student attends a secondary school for socializing, socializing and socializing. In such a situation, it is advisable for English language teachers to increase their motivation to learn English by using intellectual teaching methods in various directions, such as games, dialogues. For high-quality learning of students, it is important that the lesson be meaningful, creative, and versatile. Here, the success of each child is the success of the teacher, and the success of the teacher is the improvement of the status of the school.
Түйінді сөздер. Тіл, коммуникация, ұрпақ, білім, мұғалім

Ключевые слова. Язык, коммуникация, поколение, образование, учитель
Keywords. Language, communication, generation, education, teacher

Ағылшын тілін оқытудың тарихы жүз жылдап есептелінеді. Орта мектепте ағылшын тілін оқытудың тарихы 20 ғасырдың ортасынан басталады. Өзінің даму тарихында ұзын-сонар кезенді басынан өткерді. Содан бері білім саласына көптеген өзгерістер енгізілді. Тілді меңгерудің дәстүрлі тәсілдерінен бастап, жаңа технологияларды пайдалана отырып, интерактивті әдістерді қолдану аясы кеңінен тарай бастады. Мұғалімнің біліктілігі оның қаншалықты оқыту құралдарын дұрыс қолдануы мен уақытты дұрыс жүйелей білуінде жатыр. Оқыту құралдары – оқу-тәрбиелеу процесін ұйымдастыру мен өткізу үшін көмек ретінде қолданылатын техникалық және техникалық емес құрал-жабдықтар, заттар жиынтығы. Ең басты оқыту құралы – бұл оқулық. Ол белгілі бір сыныпқа арналған оқу-әдістемелік кешеннің жүйесін қалыптастырады. Оқулықтың негізгі бөлігі бөлімдерден (Units) тұрады. Әр сабақтың құрылымы сөйлеуге үйретуді қалыптастыру жолдарын көрсетеді. Мысалы, 7 сыныптың оқулығында әр Unit-тің бірінші бөлігі жаңа сөздер және ауызша сөйлеу мен оқылым (Reading) дағдысын жетілдіру үшін, екінші бөлігі жазуға (Writing), үшінші бөлігі айтылымға (Speaking) арналған. Кітапты қолданудың ең тиімді түрі –

берілген тапсымаларды түсіндіре отырып балаларға қосымша суреттер, карточкалар дайындап, интерактивті тақтада жаңа тақырып бойынша викториналар, квиздер жасау арқылы оқушылардың естерінде ұзақ сақтау мақсаты үшін әртүрлі көрнекілік қолданады. Сонымен қатар ағылшын тілін оқытуға қосымша құралдар да кіреді. Қосымша құралдарға оқуәдістемелік кешеніне кірмеген, міндетті емес құралдар: транспаранттар, кодоматериалдар, диафильмдер, карточкалар, ойыншықтар, АКТ құралдары т.б заттар жатады. Қосымша құралдарға сабақтың тақырыбын бекіту және оқушылардың терең түсінуі үшін әдіс-тәсілдер де кіреді. Ағылшын тілін оқыту үшін мұғалім шет тілін оқыту әдістемесіне сүйенеді. Әдістеме – сабақта қолданылатын білім көлемі мен мазмұнын негіздей отырып және оны оқытудың тиімді әдістерін зерттейтін бір сала. Ал әдістеме білімді бекіту үшін әдістерді қолдану арқылы жүзеге асады. Әдістер – белгілі бір тақырыпты оқытудың жолдары. [1, с. 9-29]. Ұлы педагог В.Сухомлинский «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, шығармашылықсыз, қиялсыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды»-, деп атап өткендей сабақ барысында дидактикалық ойын әдістерін қолдану арқылы сабақ балалар үшін өте қызықты, белсенді әрі пайдалы болады. Дидактикалық ойын – баланың қызығушылығына негізделген оқыту құралдарының бірі. С.Ахметов, А. Алдабергенов, Н.К. Ахметов, Ж.С. Хайдаров, М.В. Кларин, А. Қайырбекова, Г. Төлтаева, А.

Әбселемова, А. Әбішова және т.б. ғалымдар дидактикалық ойындардың мазмұны мен маңызын зерттеген. А.В. Қонышеваның пікірінше, оқыту барысында ойын түрлерін қолдану оқу-тәрбие процесін анағұрлым сапалы ететінін атап өтеді. Себебі, ойын әр қатысушының белсенді танымдық сабаққа қатысуға барынша мүмкіндік береді. Оқыту құралдарының түрлері болып саналатын ойын және көрнекілік қолданудың функциялары: [2, с.2]. 1. Оқыту функциясы - есте сақтауды, зейінді, ақпаратты алу жүйесін дамытады, сонымен қатар шет тілінде сөйлеу және түсіну дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Оған тақырып бойынша Kahoot арқылы логикалық сұрақтар қоюға, ойын ойнатуға, квиз жасауға болады. Quizlet, Wordwall, Prezi арқылы жаңа лексикамен таныстырады және кейін қызықты тест ұйымдастыруға болады. Осы қатарға «Board game» ойыны кіреді: мұғалім оқушыларды екі топқа бөліп, түстер, сандар, сөздер айтады. Айтылған сөздерді оқушылар қатесіз жазу керек. Кезеккезекпен жазып, соңында қай топта ең аз қате болса, сол топ жеңеді. [3, с. 7-8] 2. Тәрбиелік функция – тәрбиелік мән-мағынасы бар заттарды түсіндіру үшін әртүрлі көрнекілік қолдану арқылы бала санасына әсер ету. Мысалы: сабақ барысында арнайы тәлім-тәрбие

беретін текст оқытып, видео көрсетуге болады. Кейін балалар не түсінгендерін, қандай тәрбиелік ой түйгендерін квиз арқылы немесе плакатка сурет, кесте сызу арқылы ағылшынша жеткізеді. Тақырып бойынша дебат, топтық, жұптық жұмыс әзірлеуге болады. Мұндай жағдайларда білім алушылар сөйлеу этикетін үйренеді. 3. Коммуникативті функция - шет тілінде сөйлеу білім және қарым-қатынас мақсатын дамыту үшін қолданылады. Бұл функцияны атқару үшін (Don't laugh, don't smile) ойынын атап өтуге болады. Мұғалім сұрақ қояды: What did you eat for dinner yesterday? Who is your best friend? Оқушы болса күлмей шындыққа жанаспайтын жауаптармен жауап беруі керек: "I ate a dog yesterday", "A butterfly is my best friend." Бұл жерде мұғалімнің барынша оқушының жауабына күлкілі әрі қызықты жауап беруі маңызды: "Ааа, бәсе! Қаланың барлық иттері қайда жоғалып кетті десем.. " сынды жауаптары дайын болуы тиіс. 4. Даму функциясы-жеке тұлғаның когнитивті дағдысын дамытуға бағытталған. Мысал үшін «Hangman» ойынын алайық. Бұл ойында бір адам сөз ойлап тауып, тақтаға әріптерді жазады. Әр оқушы кез-келген әріпті ұсынып, егер сол әріп сөзде болса, онда ол тақтаға жазылады. Егер жоқ болса, онда тақтаға «hangman» яғни дар ағашының бөлігі салынады. Қатысушылар сөзді толық болжай алған кезде ғана жеңеді. Ойынның барлық осы функциялары шет тілін үйренуге ғана емес, сонымен қатар оқушының ойлау, саралау жүйесін дамытуға көмектеседі. [4, с. 65-67].

Ойын жүйесінің сабақ үрдісінде тәрбиелік әрі танымдық рөлі өте үлкен. Себебі ойын ойнау арқылы өз білімдерін күнделікті өмірдегі нақты жағдайда қолдана білуге үйретеді. Бұрынғы өткен сөздер мен сөз тіркестері және грамматикалық материалдар қайталанатын. Ойын әдісі – оқыту құралы ретінде өте тиімді әрі нәтижелі болады. Оқыту құралдарының айырылмас бөлігі болып саналатын оқытудың жаға технологияларын меңгеру – 21 ғасырдағы мұғалімдерге қойылатын талаптардың бірі. Оқыту құралдарының қосымша бөлімдеріне кіретін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдану оқушының ақыл ойын дамытады, шығармашылық белсенділігін арттырады, ұжымдық іс әрекетке тәрбиелейді, когнитивті ойлау дағдысын қалыптастырады, жан-жақты ізденушілігін жетілдіріп, критикалық ойлау жұмысын дамытады. [5, с.3]. Заманауи қоғамда презентациялар, электрондық кестелер, ғаламтор, электронды кітапханалар, бейнелер, дидактикалық материалдар, графикалық пакеттер құралдары кіреді. Белгілі бір тақырыпты Canva, Prezi, Power Point секілді қосымшалар арқылы презентация жасап, ашық мәліметтер түсіндіруге болса, тақырыпқа қатысты сөздер мен пайдалы фразаларды

Quizlet, Wordall, Cake, Google Form, Kahoot арқылы үйретуге болады. [6, с. 9]. Келесі оқыту құралдарының түрі - оқушылармен жиі байланыс жасау. Оқытуды тиімді жүргізу үшін мұғалімдер оқушылармен үйлесімді қарым-қатынас орнатуы тиіс. Ағылшын коммуникациялық қарымқатынасты қажет ететін пән. Орта мектепте оқушылардың тілдік дағдылары әртүрлі болып келетіндіктен, барлығымен бірдей жақсы диалог құралмайды. Сыныптастарының алдында қате жасаудан қорқып, ұялатын оқушылар да бар. Сол үшін оқушылармен байланыс жасағанда жұмсақ сөйлеп, қателеріне қатал қарамаған абзал. Олардың талпынысын қолдап, тәуекелге барып, тілдік кедергілерін жеңуге көмектесіп, сабырмен және ақылмен қателерін жөндеу керек. Сабақ барысында барынша «Well done!», «Good job!», «You are great!» «Go ahead!» сөздерін қолданған абзал. Оқушылардың мұғалімге деген сенімі пайда болса, пәнге деген қызығушылығы мен ынтасы артады. Диалог құру барысында қолданылатын пайдалы фразалармен бөліскен жөн. Қорытындылай келе, оқыту - қазіргі білім саласында белгілі бір бағдарлама мен жоспарды ескере отырып, мұғалім мен оқушылардың белгіленген мақсатқа жетудегі бірлескен іс әрекеті. Ал оқытуда жетістікке жету үшін мұғалім оқыту құралдары мен әдістерге сүйенеді. Оқытудың ең басты құралы - оқулық ағылшын тілін үйренудің ең маңызды негізі. Оқулықсыз балалар ешқандай жетістікке жете алмайтыны хақ. Ал оқулықтағы бар пайдалы мәліметті толықтырып, балалардың қабылдау және түсіну үрдісін жеңілдету үшін қосымша құралдар пайдаланған өте тиімді. Шет тілін оқытуда қосымша құралдар мен әртүрлі әдістерді қолдану оқушылардың басқарушылығын, шығармашылық мүмкіндіктерін, танымдық белсенділігі мен логикалық ойлауын, жанжақтылығын дамытуға ықпал етіп, көкжиектерін кеңейтеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Амандықова Г.Н., Мұхтарова Ш.Е., Баймұқанова Б.С., Бисенғалиева А.Н. Шет тілін оқыту әдістемесі: Оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2007. - 264 с.
2. Дюсебаева А.А. Мектепке дейінгі жастағы балаларға ағылшын тілін оқытудың әдістемесі // Ағылшын тілі бастауышта. №3. 2021. – 2 с.
3. Шегебаева Б.М. Ағылшын тілін оқытуда ойын әрекетін пайдаланудың рөлі // Ағылшын тілі бастауышта. №3. 2021. – 7-8 с.
4. Е.А. Лобузова, О.В. Афанасьева. Игра как способ обучения иностранному языку [Электронный ресурс] // Cyberleninka.ru: информ.справочный портал. № 4., 2020. – 66-67 с. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/igra-kak-sposob-obucheniya-inostrannomuyazyku/viewer>
5. Жаңа АКТ-ны сабақта пайдаланудың тиімділігі [Электронный ресурс] // stud.kz: информ.-справочный портал. 3 с. URL: <https://stud.kz/referat/show/30558>
6. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар [Электронный ресурс] // stud.kz: информ.-справочный портал. 9 с. URL: <https://stud.kz/prezentatsiy/id/39576>

ӘӨЖ: 78:45

ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕР

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

Ғылыми жетекші: Алиева П.С.

Жуматаева Б.С.

4 курс студенті

Аңдатпа. Интербелсенді әдістерді оқыту барысында бірлесе білімді үйрену идеяларына басты назар салынады. Әрбір оқушы танымдылық мен қорытынды нәтижелеріне өзіндік үлестерін қоса отырып, өз білгендерімен бөлісу, идея және таным-түсініктерімен алмасу, жоғары нәтижеге жету жолдарын қарастырады. Жаңа Қазақтан жағдайында бастан құрау, жаңаша бағыттар, экономиканы дамытуға жаңа стратегиялық бағдарлар, қоғамның дамуы, ақпараттардың жедел тез қарқындап, болашақ жастардың жан жақты дамуына септігін тигізіп отыржаңаша бағытта білім берудің әдістерін іске асыруды. Интербелсенді әдістердің арқылы оқытудың мәні мынада: оқыту процесі іс жүзінде бар оқушылар оқу үрдісіне қатысатын, осылардың біліп және және ойлағандарын түсініп, оларға ой елегінен өткізетіндей мүмкіндік алуға болады.

Аннотация. При обучении интерактивными методами основное внимание уделяется идеям совместного обучения. Каждый студент, внося свой вклад в получение знаний и конечный результат, продумывает способы поделиться своими знаниями, обменяться идеями и знаниями и добиться высоких результатов. В условиях Нового Казахстана появляются новые направления, новые стратегические ориентиры развития экономики, развития общества, быстрого ускорения информации и реализации методов обучения в новом направлении, способствующие всестороннему развитию будущей молодежи. . Суть обучения с помощью интерактивных методов заключается в том, что процесс обучения можно использовать таким образом, чтобы учащиеся участвовали в процессе обучения, понимали и размышляли над тем, что они знают и думают.

Annotation. During the teaching of interactive methods, the main attention is paid to the ideas of joint learning. Each student, making his own contribution to the knowledge and final results, considers ways to share his knowledge, exchange ideas and knowledge, and achieve high results. In the conditions of New Kazakhtan, new directions, new strategic orientations for the development of the economy, development of society, rapid acceleration of information, and the implementation of methods of education in a new direction, contributing to the comprehensive development of the future youth. The essence of teaching through interactive methods is that the teaching process can be used in such a way that the students participate in the learning process, understand and reflect on what they know and think.

Түйінді сөздер. Интербелсенді әдістер, шығармашылық жұмыс, педагог, проблемаларды шешу, оқудағы ынтымақтастық, коммуникативтілік.

Ключевые слова. Интерактивные методы, творческая работа, учитель, решение проблем, сотрудничество в обучении, коммуникативность.

Keywords. Interactive methods, creative work, teacher, problem solving, cooperation in training, communication.

Қазіргі бәсекелестік заманда әр адамның білім сапасын қабілет деңгейін, іскерлік мүмкіндігін айқындауға қабілеті жоғары адам ресурстарын дайындау бүгінгі күн тәртібінің мәселесі. Оқыту кезінде оқушылардың бірлескен іс-әрекеті, оларға әрқайсысының өзіндік үлес қосуы оқу материалын меңгеру, білім, ой, іс-әрекет әдістерімен алмасуды білдіреді. Бұл маңызды үдеріс, өйткені елімізде болып жатқан саяси, экономикалық, әлеуметтік және тағы басқа өзгерістер білімдер үдерісі сол өзгерулердің қатарынан іске асыруды қажет қылады. Жаңаша инновациялық технология оқушыларды сабақ үрдісіндегі белсенді әрекет етуіне зор ықпалы бар. Бұл қажеттілік тарапынан қарағанда «Оқытудың интерактивті әдісі» маңызды орынға ие. Егерде сабақ барысында балалар мен ұстаздың арасында жақсы қарым-қатынас болса және үздік нәтижеге жетсе, осындай оқытуды интерактивті оқыту дейміз.

Интербелсенді әдістердің нақты ерекшеліктері және сипаттары субъектілерге өзара әрекеттесулердің, қатысушыларға және өз әрекеттерінің, эмоционалдық және рухани бірліктердің бір бағыттық белсенділіктердің жоғары кеңесте болып табылатынын ескертіміз.

К.Д. Ушинский: «Мұғалім өзінің білім үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, оқуды, ізденуді тоқтасымен оның мұғалімдегі де жойылады»- деді [1]. Интербелсенді әдістер тұлғааралық қарым-қатынас негіздей отырып, « жеке тұлғаны дамытуға бағытталған» қазіргі жағдайдағы білім беру паригдамасын қанағаттандыру қарастырады. Бұл әдіс оқыту қажеттілігінде уақытты үнемді пайдалану, бағалау кезінде жаңа және күрделі өлшемдерді қолдануды қажет етіп, танымдық іс- әрекетке басқару тәжірибесін аз мұғалімдерге көптеген қиындықтар туғызады. Интербелсенді әдістердің мақсаты- тек ақпаратты беру ғана емес, оқушыларға тапсырманы беру және орындату, өз бетінше табу дағдысын меңгерту болып табылады.

Психологтардың айтуы бойынша бала білімді 4 түрлі жағдай алады:

- Дайын білімді қабылдау
- Өз бетінше іздену
- Жағдаяттарды сезіну арқылы нәтиже шығару
- Үлгі арқылы

Бұл әдістер бойынша рольдік ойын әр қилы жағдаяттарға сәйкес, әр қандай оқу жолдарын саралау арқылы шығармашылық жағынан дүниетанымдарын арттыруға септігін тигізеді, бірақ мұндай жағдайларды талдау арқылы сараптау және зерттеу қатарында жаңалық ашудан хабардар болу қажет.

Интербелсенді әдістер оқушыларға рольдік ойындар мен әр түрлі жағдаяттарды сезінуге жол ашады, әр түрлі оқу- білімді талдау арқылы

шығармашылық дүниетаным артады, дегенмен түрлі жағдайларды талдап, сараптап, зерттеу барысында жаңалық ашуда көбірек мүмкіндік береді.

«Шығармашылық – бұрыннан белгілі дамудың жаңа қырын көрсететін қасиет (Гегель). «Шығармашылық бірегейлік – жаңа, өзіндік, белгісіз әрекеттерге тартудың көрінісімен байланысты өмірдің мәні», - деп атап көрсетті М. Горький – «Шығармашылықты қолдаймын, ал шығармашылық – бұл өзін-өзі қамтамасыз ету және шексіздік» [2] десе, В.А.Сухомлинский: «Шығармашылық – өзін-өзі көрсету, өзін-өзі бекіту» [3] деп есептейді.

Кіріктірілген педагогикада студенттер практикалық іс-әрекет арқылы білім алып, белсенділік танытатындығы дәлелденген. Сондықтан интерактивті педагогиканың қолдану аясы кеңірек. Бұл жерде, әрине, әрбір мұғалім, оқытушы, оқытушы сабақ барысында интерактивті әдістерді, әдістерді, құралдарды кеңінен пайдаланады.

Мұнда мұғалім бағыт береді, жол көрсетеді, сонымен қатар тәжірибе жинақтайды. Мұғалім оқушыны шығармашылық жұмыста, оқу үрдісінде ізденімпаз болуға жетелейді, белсенді іс-әрекетке баулиды, оқуға бейім, үлгілі тұлға болып қалыптасады. Осы орайда мұғалім ақпарат әлемінде оны талдап, өзіндік пікір қалыптастыруға бағыт-бағдар беретін көмекші ретінде танылады.

Осы ұстанымдардың бірнеше себептері байқалады:

-Интербелсенді оқытуда қатысушылардың өзара ынтымақтастығы
-Білім алушылар өз білім деңгейіне және өзге біліміне деген жауапкершілікті өздеріне жүктеп алуы.

-Интербелсенді оқыту үйренушілер жеке тәжірибесіне сүйене отырып, мұғалім тәжірибені жаңа біліммен байланыстыру жолдарын үлгі көрсету;

-Іздену үрдісінің маңыздылығын ескеру.

Алдыңғы оқу үрдісіне сәйкес, нақты және мұғалім дайындаған білімді ғана игерсе, жеке тұлғаны дамуына сәйкес жаңаша білім мен жағдайларды қажетті тұрғыда баланың жас ерекшелігіне қатысты, мұғалімнің сұрақтарын талдау және саналы ойлау негіздемелерге қатысты әдіс- тәсілдерді құрып, оны жүзеге асырудың тағлымдарын көрсете біледі деп ойлаймын.

Мұнда білім алушы мен білім берушінің өзара қарым- қатынасқа жағдай жасап, оның нәтижесін онтайландыратын әдістер болады. Интербелсенді әдіс ағылшын тілінен келген сөз, оны тікелей аударатын болсақ, «Әрекет ету, жасау» деген мағынаны білдіре алады[5]. Бұл көптеген әдістердің диалогтығы десек те болады. Олар бірі- бірімен

сұқаттасу, ой бөлісу, пікір алмасу сияқты тағылымдарды жүзеге асыруға талпындырады.

- Қабілетті дамыту және логикалық ойлауды дамыту;
- Ойды талдау білу және өз-өзіне баға беру;
- Ақпараттарды талдап, керекті мәліметтерді пайдалана білу;
- Дүниетанымын кеңейте білу;
- Белсенді болу;

-Пікірлерді дәлелдей білу

- Проблемаларды шешу;
- Оқудағы ынтымақтастық;

Осындай жұмыстарға қатысты тек қана бір жақты білім сіңіру ған емес, әр түрлі әдістерді қолдана отырып, төмендегідей әрекеттерді іске асыру болып табылады:

- Жауап беру
- Басқарушылық
- Топпен жұмыс жасау;
- Мәселені шешу және нақты шешім қабылдай білу;
- Белсенділік таныту;
- Коммуникативтілік;

Мұнда не себептен интербелсенді әдістерді негізгі ұстанымға қою керек ой туындайтыны сөзсіз.

Мұндағы уақытқа дейін АҚТ –лардың тапшы болуына қатысты дерек көздердің аздығы, оқулықтардың болмауы себеп болды. Қазір керісінше, барлық ақпараттарды оңай ала отырып, оларды пайдалану, талдау, сұрыптау, жаңаша мәселерді қарыстыру және оларды қабылдау сияқты өзіндік шешімдерге жол беруге болады. Бірақ ақпараттың тым көптілігіне де зиян жақтары көбіне көрініс табады. Ақпараттың барлығы жарыамды деуден аулықпыз. Десек те оның ішінен қажеттілігін ала білу оқушының танымдылығын арттыуға септігін тигізе алады.

Мұндай әдістер арқылы білім беруде өзіндік пікір қалыптастыра отырып, пікірді дұрыс жеткізу, дәлелдеу, басқаларды тыңдай білу, өзгелердің пікірлерін құрметтей және мәмліге келе отырып дұрыс қорытынды шығаруға дағдылану, оқушы үнемі белсенділік көрсетуге бейімделеді. Оларға интерактивті жұмыс түрлерінен төмендегідей ретте жүзеге асырылады:

- Топтық жұмыстар;
- Рөл және танымдық ойындар
- Дибат
- Шығармашыл іс- әрекеттер;
- Әр түрлі жағдаяттарды талдау;
- Анкета;

- АҚТ
- Тренинг
- Талдау және талқылау;
- Презентация;
- Проблемаларды шешу;
- Коуч;
- Бағдарламалар; т.б.

Біздің тәуелсіздікті алып, отыз үш жылда ішінде жасаған жетістіктеріміз аз емес. Білім саласында цифрлі даму , жасанды интеллект, работотехника, интернет саласында даму қарқыны басқа бұрынғы ТМД елдеріне қарағанда әлдеқайда іргелі келе жатырмыз. «Бала күнде не көрсе, ұшқанда соны іледі»- демекші. Қазіргі уақытта өмірлік ағымда ақпараттық желіске қатысты жылдамдық, адам оын талдай да, таңдай да үлнермей жатыр. Балаға бүгінгі қызық нарсе ертең қызығы жоқ. Сол себептен оларды бірденеге қызықтыру өте қиын. Ал мұғалімнің мойнында қандай жүк тұрғанф айтпаса да, түсінікті деп ойлаймын. [5]

Осы тұрғыда жас өркенді білімге баулитын әр педагогтің бойында тамыры бекем парасат, заманға сай білім мен инновациялық технологияны меңгерген, танымдылық күзіреттілігі жоғары деңгейде қалыптасқан қасиеттерді қалыптастыруымыз қажет. Жаңартылған білім беру бағыты- жаңаша әдістерді қолдана отырып, оқытудың белсенді әдістерін пайдалану, білім алушылардың оқу, жобалау, зерттеу қызметіне жоғары қызығушылықтарын арттыру болып табылады. Қазіргі уақытта оқытудың жаңа әдістерін пайдалану білім алушылардың, ата-аналардың, қоғам сұраныстары мен қажеттіліктеріне сәйкес келетін жеке тұлғаның сапасын, адамгершілік ұстанымдарын, құндылық бағдарларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда мұғалімнің жүгін жеңілдету мақсатында оқытудың жаңа технологиялары мен әдістері көбейді. Жаңашыл идеяларға сәйкес, мұғалім бәсекеге қабілетті, өзін-өзі жан-жақты дамытуға дайын, гуманистік бағытты ұстанатын, рухани адамгершілігі мол, шығармашыл, кәсіби құзыретті болуы керек.«Ұрпақ болашағы – ұстаздан» деп бекер айтылмаған. Осы қызықты әдіс-тәсілдерді үйретіп, табанды білімге баулитын ұстаз. Нағыз ұстаз дарынды танып, шәкірт тәрбиелеуде таным көкжиегі кең тұлғаны қалыптастыра алады. Оқыту үрдісіндегі инновациялық технология –табыстың басты бағыты болып табылады[6].

Ал бұл, педагог жұмысындағы тікелей жасалатын әдістерден, бас тартылып, артық дидактизмнен, ғибаратты сарыннан тежелуді; оның есесіне бірінші орынға интербелсенді әдістерін, білімді бірлесіп іздеуді, сан алуан ғылыми-шығармашылық әрекетті дағдыландыру

шарттартарын жасау арқылы дамытуды білдіреді. Сондықтан оқу тәрбие үдерісінде үнемі жаңа оқыту құралдарының мүмкіндіктерін ұтымды пайдаланып, оған білім алушыларымызды үйрету – әр педагогтың басты міндеті болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сейтжанов Қ. Педагогика тарихы. Алматы «Білім», 2012
2. Джуринский А.Н. Зарубежная школа: история и современность. – М., 2004
18. З.Ильясова А.Н. Становление и развитие педагогической теории Казахстана. Алматы-2001
<http://nao.kz/loader/fromorg/2/25?lang=kz>
4. Сабыров Т. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары. – Алматы, 2001
5. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления.- М.: Совершенство,2000
6. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – Москва.2004

ӘӨЖ: 924:72

ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ИНТЕРАКТИВТІ ПРЕЗЕНТАЦИЯ ӘДІСТЕРДІҢ МӘНІ

*М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Ғылыми жетекші: Алиева П.С.
Тултаева Д.А., 1 курс студенті*

Аңдатпа. Интерактивті презентация таным үрдісте , оқу материалын игеруге, білім алушылардың бірлескен іс- әрекеттері осыны білдіреді; әр білім алушы өзіне тән қасиеттерді сіңіреді, білім және идея, әрекет ету мен әдіс-тәсілдерді алмасулар үздіксіз жүріп отырады. Осы орайда , бұл үрдіс өзара қолдау мен қайырмыдылықтың атмосферасында жүре алады. Яғни, жаңа білім бағыттарын алып қана қоймай, таным үрдісінің өзін дамып, оларды әлдеқайда жоғары деңгейде топтаысп мен еңбек дәрежесіне көтере алады.

Аннотация. Интерактивная презентация означает учебный процесс, учебный материал, совместные действия обучающихся; каждый учащийся впитывает свои особенности, обмен знаниями и идеями, действиями и методами происходит непрерывно. В связи с этим данный процесс может протекать в атмосфере взаимной поддержки и благотворительности. То есть они могут не только приобретать новые направления знаний, но и развивать сам процесс познания и поднимать их на гораздо более высокий уровень сотрудничества и работы.

Annotation. Interactive presentation means learning process, learning material, joint actions of learners; each learner absorbs his/her own characteristics, exchange of knowledge and ideas, actions and methods is continuous. In this regard, this process can proceed in an atmosphere of mutual support and charity. That is, they can not only acquire new directions of knowledge, but also develop the process of cognition itself and raise them to a much higher level of cooperation and work.

Түйінді сөздер. Презентация, таным, өзіндік қарым-қатынас, жаңа білім, анимация, модельдеу.

Ключевые слова. Презентация, познание, общение, новые знания, анимация, моделирование.

Keywords. Presentation, cognition, communication, new knowledge, animation, modeling.

Интерактивті презентация әдістері – оқу іс-әрекеті кезінде мотивация және интеллектуалдық және эмоционалдық және басқа да аспектілерде өзара табысқа жету жағдайын жасай алатын, педагогикалық-психологиялық жағынан жаңа таным бағаттары реттеп мұғалім мен оқушы арасындағы ұйымдастыру құралы. Интерактивті презентация әдістеріне әртүрлі көмекші құралдар пайдаланылуға болады: Олар: т Интерактивті тақталар, кітаптар, видео, слайдтар, флипчаттар, постерлер, компьютерлер және тағы басқа жатады. Интерактивті презентация әдістері оқыту моделінде пайдалану және өмірде болатын жағдаяттарды модельдеу, әр түрлі жобалар мен баяндамалар, сабақтар, қосымша тақырыптардың мәнін ашуда қолдану және жеке мәселелерді шешуді қамтамасыз етеді. Оқу жүйесінде кез- келген қатысушылардың немесе идеяға қатысты назар аудару қамтамасыз ету болып табылады[1].

Презентация ағылшын тілінен аударғанда «Presentation», латын тілінен аударғанда «Presentatio», сөзбе –сөз ұсыну деген мағынаны білдіреді. Қандай да бір туындыны ол мекеме болсын , ұйым болсын арнайы салтанатты жағдаятты жұртшылық алдында ұсыну және ресми таныстыру болып табылады. Ол – бір нәрсені (ұйым, өнім, жоба т.б.) таныстыруға ұсынылған құжаттардың жиынтығы болып табылады[2]. Оның мақсаты- тыңдап отырғандарға толық ақпаратты ыңғайлы түрде көрсету болып табылады.

Қазіргі кезде үлкен жобаларда, маркетингте кеңінен қолданылады. Онда бір арнайы мақсатты қарастырған гипермәтінді сілтемелер, жай мәтіндер, графикалар, видеолар, компьютерлік анимациялар, ән және дыбыстық жазбалар іске қосу арқылы қолданылады. Осы орайда презентация ақпараттарды оңай қабылдауға арналған ұйымдастырылатын сюжеттер, сценарийлер және басқа да құрылымдарға ие.

Интерактивті презентация әдістің ерекшелігі бала басқа адамдармен қарым-қатынас жасау кезінде ашылады және көбірек білуге, тәжірибе жинақтауға мүмкіндік алуы керек. Тәжірибе – әрбір өркениетті азаматтың интеллектуалдық тәуелсіздігі мен киімі. Интерактивті әдістеме оқушыларға келесі мақсаттарға жетуге мүмкіндік береді: 1.« Ақпараттың үлкен көлемін алу және өз пікірлерін логикалық түсіндіруге жол ашу».2) «Өз пікірін ойланып айтуға үйрету»

3) «Мәселені талқылау кезінде ол өзінің бұрын жинақтаған білім қорын ауыстыру үшін пайдалана алады» 4) «Бір-бірінен жаңа ақпарат алу арқылы білімдерін кеңейте алады; 5) «Анықтауыштарды іздей алады және ойынды көру үшін көрсете алады»[3].

Интерактивті презентация - бұл оқушымен мұғалімнің қарым-қатынасын, тақырыпты ашық, айқын түсіндіруге сыныпта оқушылардың қызығушылығын арттыруға ықпалын тигізеді. Интерактивті презентация- бұл танымдық әрекеттердің ұйымдастыру реті. Оларды толық анықталған болатындай презентацияны сабақтарда пайдаланатын түрлері көп. Сабақтағы интерактивті презентация оқушылардың әрекеттеріне өзара түсіністілікпен, оқушылар мен мұғалімдердің өзара әрекетке қадамдары реттеледі. Интерактивті презентация сыныпта қатысушылардың әрқайсысына қажет мағлұматтар мен міндеттерді бірлесе шеше алатындай болатын – ұйымдастыру мен өзара қарым-қатынас жасауды дамыту жүйелерін қалыптастыруды меңзейді.

Соңғы кездерде білім берудің саналық, белсенді болу, көрнекі әдісі, мазмұндау, бірізділік, түсіндіру, ғылым және теория тәжірибе байланыстарындағы заңдылықтар пайдаланылып жүр.

Оқыту заңдылықтарына сәйкес мұғалімдердің кәсіби шеберлігін жүзеге асыру барысында жақсы нәтижеге жеткізеді. Бұл принциптерді ғылымның жетістіктеріне, қоғам талаптарына сәйкес қосымша толықтырулар енгізуге болады және де оқу принциптері педагогикалық процесті реттеп, оқу, білім, дағдының сапалы жүзеге асырылуын қамтамасыз етеді.

Электронды презентацияларды жасауда жоғары тиімділікті көру үшін жіберілетін кемшіліктер мен қателер:

Интербелсенді презентацияларды сабақта қолданудың шарттары мен ережелері.

-Іскерлік және ынтымақтастықты, оқушылардың мүдделері мен қызығушылық ынталандарын ескере отырып, өзара сыйластық пен тәуелділік бірлескен іс- әрекеттердің негізделген бұл қарым- қатынастың оқушылардың саналы және жан- жақты білім ауылына, оқуына мүмкіндік бере алады, өз оқыту жауапкершіліктеріне арттырады. Сондықтан интербелсенді әдістерді оқыт мен оқытудың келес шарттарымен қадағалау міндетті болып табылады:

- Жағымды психологиялық орта орнату

-Оқушылардың білім игеруге қызығушылықтарын (мотивация, ынтымақтылық) тудыру;

- білім беру үрдісін қарым- қатынас үрдіс деп түсіну, бірлескен әрекеттерді қолдануыс табылады

Сонымен, интерактивті презентация әдістері - мұндай жеке тұлғаның өз ойын жетілдіре алатын, сыныпта оқушылардың бір-біріне деген қарым –қатынасын реттуге негізделетін үрдіс. Жаңа технологияларды меңгеру және оқушының оқу- тәрбие үрдістерін бірізді ұйымдастыруға септігін тигізеді. Мұндай нтерактивті презентация әдістері әр ұстазды жаңаша ойлауға, ізденуге жаңаша бағытта жұмыс жасауға итермелейді. Ж. Аймауытов: « Сабақ беру үйреншікті жай жәй ғана емес, ол жаңадан жаңаны табатын өнер»- деді[4]. Сол себепті мұғалім өз пәніне психология- педагогикалық тұжырымдамалар жасай отырып, ақпараттарды дұрыс пайдалану шеберліктерін арттыру керек. Сабақ барысында нтерактивті презентация әдістерін өнімді, нәтижелі, ал оқушыларға білім беру әрекетін мәнді және пайдалы негізінде жасау болып табылады.

Ғылым және техникалардың даму қарқындары оқу у жүйесінде жаңа технологиялық әдістерді оның ішінде интерактивті презентацияларды кең көлемде қолдануды қажет етіп отыр. Қазақстан халқы тәуелсіз алғаннан бері блім жүйесі жан-жақты ақпараттық технологияларды қолдану арқылы пайдаланып келеді. Мектептегі білім деңгейін көтеру, интербелсенді құралдарды, соның ішінде презентацияны қолдану мектеп педагогтарының және педагог ұжымдарының жүйесін басшылыққа алу есебімен жүзеге асырылып отырады. Интерактивті презентацияларды қолдану барысында білім мен тәрбиені беруді ақпараттандыру жүйелі түрде іске асып отырады деуге болады[5]. Білім және тәрбие беру үрдістеріндепе интербелсені презентацияларды, соның ішінде тәжірибелік жаттығуларды қолдана отырып, жекеше білімдердің шығармашылықтармен байланыста бола алады. Интербелсенді презентациялар оқу барыстарында ұйымдастырылған дәстүрлі және дәстүрі емес білім беру барыстарында слайд элементтерін қосуға мүмкіндік бере алады. Әрине бұл оқушылардың сабаққа және пәнге деген ынтасын, қызығушылықтарын арттырады. Оларды дұрыс пайдалану реттері жүзеге асырылып отырулары қажет деп санаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Әлімов А.Қ. Интербелсенді оқу әдістемесін мектепте қолдану. Оқу құралы. – Астана: 2014. – 188бет.
- 2.Тұрғынбаева А.Т. Интерактивті оқыту технологиялар. –Алматы, 2016.
3. Сабыров Т. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары. – Алматы, 2015
- 4.Бодауова Б. Белсенділік – білімді қабылдау аспектісі. /Қазақстан мектебі. №9, 2013
- 5.Мақұлова А. Ойын –танымдық іс-әрекетті қалыптастыру құралы. // Бастауыш мектеп, №9,10, 2017

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

Атумбаева Г.С.

*Старший преподаватель, магистр педагогических наук
УО «ALIKHAN BOKEIKHAN UNIVERSITY» г. Семей*

Аннотация: В данной статье полностью раскрыты теоретические основы формирования особенностей личности в юношеском возрасте. Актуальность проблемы гармоничности, прежде всего, состоит в том, что любая попытка ее разработки соединяет в целое многообразную философскую проблематику, причем в совершенно определенном контексте поиска оптимальных, конструктивных решений, а не деструктивных.

Аннотация: Бұл мақалада жас кезіндегі жеке тұлғаның ерекшеліктерін қалыптастырудың теориялық негіздері толық ашылған. Үйлесімділік мәселесінің өзектілігі, ең алдымен, оны дамытудың кез-келген әрекеті әр түрлі философиялық мәселелерді біріктіреді және деструктивті емес, оңтайлы, сындарлы шешімдерді іздеудің нақты контекстінде.

Abstract: This article fully discloses the theoretical foundations of the formation of personality traits in adolescence. The relevance of the problem of harmony, first of all, lies in the fact that any attempt to develop it combines a diverse philosophical problem into a whole, and in a very specific context of searching for optimal, constructive solutions, not destructive ones.

Ключевые слова: гармоничность, юность, эстетика, образование, личность, студент, вуз, образование

Түйін сөздер: үйлесімділік, жастық шақ, эстетика, білім, тұлға, студент, ЖОО, білім.

Key words: harmony, youth, aesthetics, education, personality, student, university, education.

Человеческая личность весьма сложна и многогранна. Вопросы, связанные с изучением личности, привлекают внимание философов и экономистов, социологов и юристов, педагогов и психологов, искусствоведов и представителей многих других отраслей науки. Философов, например, интересует личность в составе классов и общества в целом, политэкономов – как производитель и потребитель ценностей в системе общественных отношений, психологов – в плане изучения закономерностей проявления и формирования различных сторон ее внутреннего, духовного мира и т.д. Вместе с тем это разделение аспектов изучения человеческой личности между различными науками не исключает их тесной, можно сказать органической, взаимосвязи, поскольку личность представляет собой сложное, но целостное образование.

Главной характеристикой юношеского возраста является то, что в этот возрастной период осуществляется окончательный переход к

зрелости личности, завершается формирование устойчивых черт личности. Если в подростковом возрасте, в котором начинается переход от детства к взрослости, преобладают, как правило, детские черты и возникают лишь первые взрослые проявления, то в юношеском возрасте детских черт уже крайне мало, и за время протекания юношеского периода эти черты в норме исчезают полностью. В течение юношеского возраста человек достигает полной личностной и социальной зрелости. [1]

Достижение зрелости осуществляется во всех сферах и структурных компонентах личности – потребностно - мотивационной, волевой, эмоциональной, достигают максимального развития интеллект, творческие способности и т.д.

Основными психологическими особенностями юношеского возраста являются:

1. Самоопределение, становление самосознания. Ведущей деятельностью юности является поиск своего места в жизни. Этот период связан с началом профессионального и личностного самоопределения: именно в юности осуществляются окончание школы, выбор профессии, профессиональное обучение, начало трудовой деятельности. Близость к завершению школы требует профессионального и личностного самоопределения, и юношеский возраст испокон веков был связан с поисками ответов на два вопроса: «каким быть?» (нравственно-личностный выбор) и «кем быть?» (профессиональный выбор). Основные новообразования юношеского возраста – это осознание самого себя как целостной, многомерной личности, появление жизненных планов. Изменяется и самооценка юношей и девушек: в юношеском возрасте развитие самооценки идет в направлении повышения ее цельности и интегрированности, с одной стороны, и дифференцированности, с другой.
2. Становление мировоззрения. В юношеском возрасте происходит становление нравственных ориентиров восприятия действительности. Среди тех нравственных проблем, которые тревожат юношество, находятся проблемы добра и зла, справедливости и беззакония, порядочности и беспринципности. Они охватывают круг нравственных вопросов, правильность решения которых выходит за пределы личных или интимных межличностных отношений и затрагивает человеческое существование в целом. К окончанию школы большая часть юношей и девушек представляет собой людей, практически нравственно сформированных, обладающих зрелой и достаточно устойчивой моралью. Наряду с вопросами морали мировоззрение человека включает в себя

социально-политические, экономические, научные, культурные, религиозные и другие устойчивые взгляды. Специфика юности заключается в том, что именно в эти годы идет активный процесс становления мировоззрения, и к окончанию юношеского возраста личность уже обладает сложившимся мировоззрением как целостной системой взглядов, знаний, убеждений своей жизненной философии, которая опирается на усвоенную ранее значительную сумму знаний и сформировавшуюся способность к абстрактно-теоретическому мышлению, без чего разрозненные знания не складываются в единую систему.

3. Принятие всего комплекса социальных ролей взрослого человека и овладение ими (на основе личностного и профессионального самоопределения). Именно в юности человек обретает независимость и осознанно берет на себя социальные обязательства. Юность выступает как период принятия ответственных решений, определяющих всю дальнейшую жизнь человека: выбор профессии и своего места в жизни, выбор смысла жизни, выбор спутника жизни, создание семьи.
4. Окончательное формирование собственной позиции в межличностных отношениях, тесно связанное с формированием личности. В юности процесс развития личности характеризуется двумя противоположными тенденциями: с одной стороны, устанавливаются все более тесные межиндивидуальные контакты, усиливается ориентация на группу, с другой стороны, происходит рост самостоятельности, усложнение внутреннего мира и формирование личностных свойств. Нередко именно в юности человек испытывает первую любовь.
5. Стабилизация психических состояний (в сравнении с подростковом возрастом): в ранней юности по сравнению с отрочеством значительно снижается острота межличностных конфликтов и в гораздо меньшей степени проявляется негативизм во взаимоотношениях с окружающими людьми. Улучшается общее физическое и эмоциональное самочувствие детей, повышаются их контактность и общительность. Отмечается больше разумности и сдержанности в поведении. Все это говорит о том, что кризис подросткового возраста или миновал, или идет на убыль. Одновременно происходит определенная стабилизация внутренней жизни, что, в частности, проявляется в снижении уровня тревожности от подросткового до раннего юношеского возраста. У многих детей к старшим классам школы нормализуется само-

оценка, что также вносит положительный вклад во внутрличностные и межличностные отношения. [2]

При этом в юношеском возрасте в большинстве случаев все же проявляются определенные инфантильные черты. Так, например, выбор профессии не всегда является достаточно продуманным и окончательным, на психологические состояния нередко влияет избыточная эмоциональность и т.п.

В юношеской среде нередко наблюдаются завышенные профессиональные притязания. Трудности устройства на работу в связи с экономическим кризисом, неудачи в выборе профессии толкают юношей на праздный образ жизни, а затем и на путь правонарушений. При воспитании приходится также преодолевать одностороннюю ориентированность юношей на овладение «престижными» профессиями, нежелание овладевать массовыми профессиями.

Таким образом, юношеский возраст является одним из важнейших в жизни человека. Многие качества личности, сформированные в юношеском возрасте, и принятые в этот период решения оказывают влияние на всю дальнейшую судьбу человека. Однако общая характеристика юношеского возраста может в различной мере отражать психологические особенности юноши или девушки в каждом индивидуальном случае. [2]

Анализируя вышеизложенное, можно сказать, что в юности осуществляется формирование личности как системы отношений: юность стремится сформировать внутреннюю позицию по отношению к себе, по отношению к другим людям, а также к моральным ценностям.

Список используемых источников

1. Абдиева, Г. И. Некоторые психологические особенности юношеского возраста / Г. И. Абдиева // Chronos. – 2021. – Т. 6. – № 11(61). – С. 41-43. – EDN AOMUBL.
2. Ахметшина, Г. С. Личностные особенности лиц женского пола, выросших в неполных семьях / Г. С. Ахметшина // Территория инноваций. – 2018. – № 12(28). – С. 123-127. – EDN VRLJJO.
3. Грибунова, Н. Н. Особенности построения личностных границ в межличностных отношениях в юношеском возрасте / Н. Н. Грибунова // Психологическая студия: Сборник статей студентов, магистрантов, аспирантов, молодых исследователей кафедры прикладной психологии ВГУ имени П.М. Машерова / Под редакцией С.Л. Богомаза, В.А. Каратерзи, С.Ф. Пашковича. – Витебск: Витебский государственный университет им. П.М. Машерова, 2019. – С. 46-48. – EDN MRYAXM.

ФОРМАЛЬДЫ ЕМЕС БІЛІМ: ТҮСІНІГІ МЕН МӘНІ

Ахметжанова Ж.Р.

7M01101 – «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының магистранты, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан
Ғылыми жетекші: Сматова К.Б.

Аңдатпа. Мақалада формальды емес білім берудің мазмұны мен мәні, оның теориялық-әдіснамалық негіздері мен көрсеткіштері, сондай-ақ оның тиімділігін анықтайтын факторлары қарастырылады. Формальді емес білім беру – өте ауқымды категория, ол ресми білім беру жүйесіне қатысты барлық баламалы немесе қосымша курстарды, тренингтер мен бағдарламаларды қамтиды. Оларды мамандандырылған ұйымдар да жоспарлап, жүзеге асыра алады, нәтижесінде бітірушіге курсты аяқтағаны туралы куәлік немесе сертификат табысталады.

Аннотация. В статье рассматриваются содержание и сущность неформального образования, его теоретико-методологические основы и показатели, а также факторы, определяющие его эффективность. Неформальное образование - это очень обширная категория, которая включает в себя все альтернативные или дополнительные курсы, тренинги и программы, связанные с формальной системой образования. Они также могут быть спланированы и реализованы специализированными организациями, в результате чего выпускнику вручается свидетельство или сертификат об окончании курса.

Annotation. The article examines the content and essence of non-formal education, its theoretical and methodological foundations and indicators, as well as the factors determining its effectiveness. Non-formal education is a very broad category that includes all alternative or additional courses, trainings and programs related to the formal education system. They can also be planned and implemented by specialized organizations, as a result of which the graduate is awarded a certificate or certificate of completion of the course.

Түйінді сөздер. Формальды емес білім, бәсекеге қабілеттілік, өмір бойы оқу, үздіксіз білім.

Ключевые слова. Неформальное образование, конкурентоспособность, обучение на протяжении всей жизни, непрерывное образование.

Keywords. Non-formal education, competitiveness, lifelong learning, continuing education.

Қазіргі уақытта білім беру саласы өте ауқымды және ол жіктеудің бірнеше түрін қарастырады. Барлық деңгейлер мен форматтарды біріктіретін классификацияның қазіргі нұсқасы білім беру триадасы болып табылады, оған: формальді және формальді емес, информальді білім кіреді. Біздің зерттеу тақырыбымызға сәйкес формальды емес білім мәселесінің мәні мен ерекшеліктерін негіздейміз. Яғни, адам өмір бойы алатын формальды емес білім жеке тұлғаның әлеуметтік-мәдени, аксиологиялық, коммуникативті, танымдық, мотивациялық және

шығармашылық әлеуетін дамытуға ықпал етеді, оның еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін арттырады, сонымен қатар «қоғамдық үдерістерге белсенді қатысу мен мәдени, этникалық және тілдік әртүрлілікке бейімделу қабілеттерін қалыптастыруға мүмкіндік береді [3].

Формальды емес білім беру жүйесінің артықшылығын және оның тиімділігін, білім берудегі болып жатқан жаһандық өзгерістер контекстіндегі икемділігін қарастыруда отандық және шетел ғалымдарының зерттеу жұмыстарының атап өтпеске болмайды.

Формальды емес білім берудің дамуына шетелдік ғалымдар Дж.Дьюи, М.Ноулз, Ф.Кумбс, М.Ахмед, А.Роджерс, П.Фордхэм үлестерін қосқан. Сондай-ақ, ЮНЕСКО халықаралық ұйымдары мен Еуропалық Комиссия шеңберінде жүргізілетін зерттеулердің маңыздылығын көрсетуге болады.

Ресей ғалымдары педагогикада ересектерге (С.Г.Вершловский, С.М.Климов, Н.Н.Букина, М.Д.Махлин, Т.В.Мухлаева) және балаларға (В.А.Горский) формальды емес білім берудің теориялық мәселелерін өздерінің зерттеу жұмысының тақырыбына айналдырып отыр.

Формальды емес білім берудің алғашқы анықтамаларының бірі Ф.Кумбс, М.Ахмедке тиесілі. Формальды емес білімге белгіленген формальды жүйеден тыс кез-келген ұйымдастырылған оқу қызметі – оқыту субъектілеріне қызмет етуге арналған және оқыту мақсаттарын жүзеге асыратын жалпы қызметтің тұлғаға бағдарланған бөлігін жатқызады [4, б.158]. Еуропалық Одақтың үздіксіз білім беру меморандумында келесі анықтама берілген: «...Формальды емес білім беру – бұл әдетте білім беру мекемелерінде немесе қоғамдық ұйымдарда, клубтар мен үйірмелерде, сондай-ақ тәрбиешімен немесе жаттықтырушымен жеке сабақтар кезінде болатын ресми үдеріс емес» [3]. 1997 жылы жарияланған білім берудің халықаралық стандартты классификациясы формальды емес білім беруді «білім беру мекемесінде де, одан тыс жерлерде де өткізілуі мүмкін және барлық жастағы адамдарды қамтуы мүмкін кез-келген ұйымдастырылған және сабақтастыққа ие білім беру іс-шарасы» деп анықтайды. Формальды емес білім беру бағдарламалары міндетті түрде «баспалдақтар» жүйесіне салынбайды және әртүрлі «ұзақтығы» болуы мүмкін [2].

С.М.Климов ресми білім беру шекарасынан тыс және қатаң ережелер мен шарттарға негізделмей, формальды емес білім беру халықтың әртүрлі әлеуметтік кәсіптік, демографиялық топтарының нақты білім беру сұраныстарына бағытталғанын атап өтті [1, б.57].

Формальды емес білім – формальды жүйенің шеңберінен тыс ұйымдастырылған жүйелі оқу қызметі.

Формальды емес білім жүйелі, бірақ күнделікті емес. Білім берудің осы түрін жүзеге асыру үшін ғана құрылған мекемелер болғанымен, формальды емес білім беру оқу орындарының монополиясы емес. Ол әртүрлі экономикалық, қоғамдық және саяси мекемелерде жүзеге асырылады. Мұндағы оқыту әдістері жанашыл сипатқа ие, ал мақсаттар жеке оқу қажеттіліктері мен ұлттық дамудың бірінші кезектегі міндеттеріне сәйкес келетін практикалық және шұғыл түрде қойылады. Формальды емес білім беру мазмұнына, әдістеріне және оқыту формаларына қатысты үлкен еркіндікке ие. Ол, әдетте, бұрыннан бар бағдарламалармен үйлестірісіз таңдалады, нәтижесінде байланысты жүйе емес, керісінше үлкен мозаика, оның әртүрлі элементтері бір-бірін алмастырып қана қоймай, қайшылыққа түсуі мүмкін.

Осыған байланысты формальды емес білім беру үздіксіз білім беру жүйесінің ең икемді, әр түрлі формасы және көп қырлы буыны екені анық. Ол әр түрлі популяциялардың білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын; әрдайым олардың кәсіби өсуіне тікелей байланысты болмайтын; оқу-танымдық қызметті ұйымдастырудың дәстүрлі емес тәсілімен; өндірістік және әлеуметтік-мәдени ортамен тығыз байланыста; адамның кәсібіне, жасына, тұрғылықты жеріне қарамастан, бірақ оның білім беру қажеттіліктері мен мүдделерін ескере отырып, өзін-өзі тәрбиелеуді, өзін-өзі жүзеге асыруды және өзін-өзі дамытуды жан-жақты ынталандырумен ерекшеленеді.

Формальды емес білім беру мүмкіндіктерін іске асыру инновацияларға, әдістерге, оқыту нысандарына, оның ұйымдастырушылық құрылымына негізделген жаңа білім беру стратегиясын талап етеді. Алайда, адамдарға консультациялық қызметтер де, оқыту бағдарламаларын таңдауда көмек те қажет екендігін ұмытпауымыз керек.

Сонымен қатар, ақпаратпен, басқарумен, білімді растаумен, оқу құралдарын дайындаумен, үй-жайларды ұсынумен және т.б. халыққа білім беруге мамандандырылған қызметтер мен компаниялардың қызметтері өсуде.

Формальды емес білім беру жоғары тиімділікпен сипатталады, ол мыналарға байланысты:

1) мотивацияның жоғары дәрежесі, өйткені оқуды жалғастыруға түрткі болатын себептер сыртқы мәжбүрлеу жағдайларында емес, табиғи және ішкі, мағыналы және сезілетін сыртқы факторлардың болуымен;

2) негізінен дербес оқуға негізделген білім алушының оқу іс-әрекетінің мақсатқа бағытталуы, мағыналылығымен;

3) оқыту мақсаттарымен;

4) білім алушылармен байланыстың вариативтік нысандары ретінде аудио және бейне құралдарын, баспа өнімдерін пайдалану арқылы білім алушылардың әртүрлі жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажетті икемділікпен;

5) оқу ақысы салыстырмалы түрде төмен болуымен (мектептермен, жоғары оқу орындарымен және т.б. салыстырғанда);

6) формальды емес білім беруді қаржыландырудың икемді жүйесі арқылы жүзеге асырылуымен.

Формальды емес білім беру провайдерлері коммерциялық (негізінен бизнес-консалтингтік компаниялар) және коммерциялық емес ұйымдар болып табылады.

ЮНЕСКО қызметі аясында формальды емес білім берудің жай-күйін зерттеу оның жұмыс істеуін және өтпелі кезеңдегі шиеленісті төмендетудегі рөлін бағалау мақсатында жүргізілді. Формальды емес білім беру жағдайын талдау сараптамалық сауалнама барысында алынған мәліметтерге негізделген (респонденттер қызметі формальды емес біліммен байланысты және осы саланың мамандары болып табылатын ұйымдардың басшылары болды), сондай-ақ осы ұйымдарда оқыған және сол немесе басқа формальды емес білім алған тұлғалардан блиц-сауалнама. Барлығы 63 ұйым басшысы мен формальды емес білім алған 50 адамнан сұхбат алынды. Осы зерттеу аясында формальды емес білім берудің негізгі көрсеткіштері талданды [5].

Қазіргі уақытта формальды емес білім беру жүйесі келесі негізгі міндеттерді шешетіні анықталды:

- компенсаторлық (білім деңгейіне, жынысына, жасына және т.б. қарамастан, қандай да бір себептермен қуып жетуге көмектесетін білім беріледі);

- бейімделу (адамның өзгермелі әлемге, жаңа әлеуметтік және экономикалық жағдайларға тұрақты бейімделуі);

- дамытушы (тұлғаның шығармашылық әлеуетін үздіксіз байытуға көмектеседі).

Формальды емес білім берудің негізгі нысандары курстар, семинарлар, үйірмелер, семинар-тренингтер болып табылады. Зерттеу сонымен қатар формальды емес білім беру жүйесінде оқыту келесі алты бағыт бойынша жүргізілетінін көрсетті: біліктілікті арттыру, медициналық-психологиялық, құқықтық, адамгершілік, діни, экономикалық.

Ең көп адамдар экономика және қызмет көрсету саласында оқытуды қажет етеді. Бұл үрдіс, әрине, нарықтық экономика жағдайында өз мүмкіндіктерін күшейтуге деген жалпыға бірдей ұмтылысқа байланысты. Бұл ұмтылыстар ғылымның, техниканың, өндірістің адамның жалпы білім беру және кәсіптік даярлығына үнемі өзгеріп

отыратын талаптары мен білім беру жүйесінің осы талаптарды қанағаттандырудың нақты мүмкіндіктері арасындағы объективті қарама-қайшылықтарды жеңуге деген ұмтылыспен анықталады.

Осылайша, формальды емес білім берудің ерекшеліктерін қарастыра отырып, біз келесі қорытындыға келдік. Формальды емес білім термині ресми базалық және қосымша білім беру жүйесінен тыс алынған немесе алынуы мүмкін кез келген білім беруді білдіреді. Формальдыдан айырмашылығы, ол міндетті түрде дипломмен немесе оны алу туралы куәлікпен расталмайды, сонымен қатар формальды емес білім берумен айналысатын мекемелерде формальды емес білім беру бағдарламалары мен курстарын жүргізуге мемлекеттік лицензиялар болуы міндетті емес. Оның басты ерекшелігі – жасына, жынысына, білім деңгейіне қарамастан көпшілікке қол жетімділік.

Әдебиет

1. Букина Н.Н. Развитие государственной системы неформального образования взрослых в России // Человек и образование. – 2010. №1. – С. 56–61.
2. Международная стандартная классификация образования. URL: <http://omsu.ru/page.php?id=501> (дата обращения: 7.04.2008).
3. Меморандум непрерывного образования Европейского Союза. URL: http://www.znanie.org/journal/n1_01/nepreriv_obraz.html (дата обращения: 10.09.2010).
4. Мухлаева Т.В. Международный опыт неформального образования // Человек и образование. – 2010. – №4. – С. 158–162.
5. Обзор системы неформального образования. URL : <http://pok.unevok.elcat.kg> (дата обращения: 17.04.2012).

БАЛАБАҚШАДА МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЭТНОПЕДАГОГИКА ИДЕЯЛАРЫ АРҚЫЛЫ ПАТРИОТТЫҚ СЕЗІМІН ДАМЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

6B01201 – «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандарын даярлау» ББ 4 курс студенттері:

Балтабаева В., Әбенқызы Г.

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., қауымд.профессор З.Қ.Қашқынбаева

Аңдатпа. Баланың патриоттық сезімін тәрбиелеу мәселелеріне жеткілікті жұмыстар арналды. Қазіргі уақытта білім беру бағдарламаларында патриотизм қалыптасқан сапа ретінде оқытудың әр сатысының негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Мақалада «патриоттық сезім» өскелең ұрпақтың бойында жеке тұлғаның патриоттық қасиеттерін неғұрлым тиімді қалыптастыру үшін халықтық мәдениет құралдарын пайдалану мүмкіндігі ретінде қарастырылған. Мектепке жасына дейінгі баланың ересектер көмегімен патриоттық сезімін

қалыптастырудың өзектілігі айқындалады, патриоттық тәрбие беруді ұйымдастырудың заманауи тәсілдері жеке қарастырылады.

Аннотация. Вопросам воспитания патриотических чувств ребенка была посвящена достаточная работа. В настоящее время в образовательных программах патриотизм как сформированное качество является одной из основных задач каждого этапа обучения. В статье патриотическое чувство "рассматривается как возможность использования средств народной культуры для более эффективного формирования патриотических качеств личности у подрастающего поколения. Определяется актуальность формирования у дошкольника чувства патриотизма с помощью взрослых, отдельно рассматриваются современные подходы к организации патриотического воспитания.

Annotation. Enough work has been devoted to the problems of educating the child's patriotic feelings. At present, patriotism as an established quality in educational programs is one of the main tasks of each stage of training. The article considers "patriotic feeling" as an opportunity to use the means of folk culture for the most effective formation of patriotic qualities of the individual in the younger generation. The relevance of the formation of patriotic feelings of a preschooler with the help of adults is determined, modern approaches to the organization of patriotic education are considered separately.

Түйінді сөздер. Мектепке дейінгі жас, патриотизм, патриоттық тәрбие, тәрбиеші, тәрбие әдістері, талаптары.

Ключевые слова. Дошкольный возраст, патриотизм, патриотическое воспитание, воспитатель, методы воспитания, требования.

Keywords. Preschool age, patriotism, patriotic education, educator, methods of education, requirements.

Құнды қасиеттерге ие болу, рухани бай адамды қалыптастыру оның туған кезінен басталуы керек. Халықта «Ағаш түзу өсу үшін оған көшет кезінде көмектесуге болады, ал үлкен ағаш болғанда оны түзете алмайсың» деп бекер айтылмаған. Сондықтан баланың бойына жастайынан ұлттық намыс, мінез-құлық, тектілік, отансүйгіштік, яғни рухани-патриоттық құнды қасиеттерді сіңіріп, тәрбиелеуде отбасы мен тәрбиешілер шешуші рөл атқарады.

Қазіргі уақытта мектеп жасына дейінгі балаларды патриоттық тәрбиелеуге үлкен мән беріледі. Мектеп жасына дейінгі балалар сезімтал, ізденімпаз, жауап береді оларды бір нәрсеге оңай қызықтыруға болады. Сондықтан, осы жастағы балаларда жүйелі және дәйекті патриоттық тәрбиесінің алғышарттары бар. Осы жаста эмоционалды-психологиялық саланың қарқынды дамуы байқалады. Патриоттық тәрбие үшін жарқын мысалдар баланың жадында ұзақ уақыт сақталуы маңызды.

Патриоттық тәрбие арқылы балаларға ата-аналарына, жақындарына, достарына, балабақшасына, туған қаласына деген сүйіспеншілік сіңеді. Мұның бәрі «патриотизм» ұғымын құрайды. Жалпы контексте патриотизм-бұл Отанға деген сүйіспеншілік, өз Отанына

деген адалдық, оның мүдделеріне қызмет етуге деген ұмтылыс және жанқиярлыққа дейін оны қорғауға дайын болу [1, 5-б.].

Патриоттық тәрбие - мемлекеттік билік органдар мен қоғамдық ұйымдардың азаматтарда жоғары патриоттық сананы, өз Отанына деген адалдық сезімін, азаматтық борышын орындауға дайындығын және Отан мүддесін қорғау жөніндегі конституциялық міндеттерді қалыптастыру жөніндегі жүйелі және мақсатты қызметін түсінеді [2, 56-б.].

Мектеп жасына дейінгі балаларда патриотизм сезімін дамытуды педагогикалық қолдаудың міндеттері:

– балалардың физикалық және психикалық денсаулығын (оның ішінде олардың эмоционалдық әл – ауқатын) қорғау және нығайту;

- баланың даралығын сақтау және қолдау, адамдармен, әлеммен және өзімен қарым-қатынас субъектісі ретінде әр баланың жеке қабілеттері мен шығармашылық әлеуетін дамыту деп санайды;

– тәрбиеленушілердің жалпы мәдениетін қалыптастыру, олардың адамгершілік, интеллектуалдық, физикалық, эстетикалық қасиеттерін, бастамашылығын, дербестігі мен жауапкершілігін дамыту, оқу іс-әрекетінің алғышарттарын қалыптастыру;

- білім беру бағдарламаларының мазмұны мен мектепке дейінгі білім беру деңгейінің ұйымдастырылған нысандарының вариативтілігі мен әртүрлілігін, тәрбиеленушілердің білім беру қажеттіліктері мен қабілеттерін ескере отырып, күрделілік пен бағыттылықтың әртүрлі деңгейлеріндегі білім беру бағдарламаларын қалыптастыру мүмкіндігін қамтамасыз ету;

- балалардың жас ерекшеліктеріне және жеке ерекшеліктеріне сәйкес келетін әлеуметтік-мәдени ортаны қалыптастыру;

- тұрғылықты жеріне, жынысына, ұлтына, тіліне, әлеуметтік мәртебесіне, психофизиологиялық ерекшеліктеріне (оның ішінде денсаулығының шектеулі мүмкіндіктеріне) қарамастан, мектепке дейінгі балалық шақ кезеңінде әрбір баланың толыққанды дамуының тең мүмкіндіктерін қамтамасыз ету;

– мектепке дейінгі және бастауыш жалпы білім берудің негізгі білім беру бағдарламаларының сабақтастығын қамтамасыз ету; - жүйелі ведомствоаралық өзара іс-қимыл, сондай-ақ педагогикалық және қоғамдық бірлестіктердің (оның ішінде желілік) өзара іс-қимылы үшін бағыттарды айқындау [3, 15-б.].

Мектепке дейінгі жастағы балалардың Отан туралы идеяларын дамытудың ерекшелігі-балалар белгілі бір заттар мен құбылыстардың болу фактісін біле алады, бірақ оларға ешқандай қатысы жоқ, яғни оларға немқұрайлы қарайды. Бала әрқашан қоршаған ортадағы

моральдық принципті өз бетінше көре алмайды, өйткені. баланың эмоционалды өміріне қатысты көптеген заттар бейтарап, егер олар оның өмірімен белгілі бір байланыста болмаса, егер оларға, яғни осы объектілерге ересектердің айқын эмоционалды қатынасы көрінбесе. Зерттеушілердің бүкіл білім беру жүйесі сезімдер мен қарым-қатынастарға оң баға беру үшін осы білімді пайдалануға бағытталуы керек деген тұжырымы маңызды.

Мектеп жасына дейінгі балалардың сезімдерін тәрбиелеу педагогикалық міндет болып табылатындығын, бірақ белгілі бір мағынада баланы әртүрлі білім мен дағдыларға үйретуден гөрі ақыл-ойды тәрбиелеуден гөрі маңызды екенін атап өтті. Өйткені бұл білім мен дағдылардың қалай игерілетіні және болашақта қандай мақсаттарға жету үшін пайдаланылатыны субъектінің айналасындағы адамдарға және қоршаған объективті шындыққа эмоционалды қатынасына шешуші түрде байланысты. Сондықтан, барлық білім балаға тәрбиелік әсер етпейді, тек олар бастан өткерген, сезінген, оларға белгілі бір көзқарас қалыптасқан [4, 11 б.].

Мектеп жасына дейінгі балаларды патриоттық тәрбиелеу кезеңдері: алдын - ала, негізгі (тұлғаның адамгершілік негіздерін қалыптастыру, адамгершілік мінез-құлық тәжірибесін жинақтау және басқа адамдармен қарым-қатынас жасау, адамгершілік сезімдерін дамыту); көркемдік-таныстыру (халықтық дәстүрлермен, ұлттық өнермен танысу); когнитивті-эмоционалды (өз еліне деген қызығушылықты дамыту); эмоционалды-тиімді (тілек пен практикалық және қиялдағы іс-әрекетте қарым-қатынас пен білімді жүзеге асыра білу).

Патриоттық тәрбие құралдары: қоршаған орта, көркем әдебиет және өнер, фольклор, практикалық қызмет. Қаражатты таңдау тәрбиенің әр кезеңіне сәйкес болуы керек.

Патриоттық тәрбие әдістері балалармен жұмыс кезеңдеріне және олардың жасына сәйкес келеді: танымдық белсенділікті, мектеп жасына дейінгі балаларды қабылдаудың эмоционалдылығын арттырады, балалардың Отан туралы қалыптасқан идеяларын түзетеді, әртүрлі іс-әрекеттерді үйлестіреді. Балалардың жас ерекшеліктерін (тиісті әдістерді таңдау кезінде) және тәрбиенің басым мақсаттарын ескере отырып, әр кезеңде педагогикалық процесті құру. Әр түрлі әдістердің үйлесімі. Мектеп жасына дейінгі балалардың патриоттық сезімдерін ойдағыдай тәрбиелеу үшін жағдай жасау

Талаптар:

- Отбасының, балабақшаның, туған қаланың құндылықтарына деген сүйіспеншілік пен құрметке тәрбиелеу.

- Өз ауласын, топ аумағын, туған қала көшелерін абаттандыруға бағытталған қоғамдық іс-шараларға қатысуға ниет қалыптастыруға ықпал ету.

- Туыстары мен жақындарына, кіші құрдастарына және аға буынға қамқор болуға үйрету.

- Әр түрлі мамандықтардың еңбегіне құрмет көрсетуге тәрбиелеу.

- Туған өлкенің дәстүрлеріне қызығушылықты дамыту, оларды сақтау және сақтау.

- Табиғатқа, оның ресурстарына құрметпен қарауды қалыптастыру, оларды үнемді пайдалану.

- Қазақстан Республикасының елтаңба, рәміздерінің халық пен жалпы ел үшін маңыздылығымен таныстыру.

- Әр мектеп жасына дейінгі баланың мүдделерін қорғауға бағытталған баланың құқықтары туралы түсінік беру.

- Балалардың ел өңірлері, оның ірі қалалары туралы түсініктерін кеңейту.

- Ауыл шаруашылығы, ғылым, спорт, мәдениет, білім салаларында жетістікке жеткен отандастар туралы мақтаныш сезімін тәрбиелеу.

Балабақшада патриоттық тәрбие тікелей білім беру қызметі, мәдени-бұқаралық іс-шаралар, конкурстар, көрмелер, әңгімелері арқылы жүзеге асырылуы мүмкін, бірақ ата-аналарды тәрбиенің бұл түріне тарту керек, өйткені олар балаларды тәрбиелеу мен тәрбиелеудің негізгі субъектілері болып табылады. Қазіргі білім беру ерекшеліктеріне сүйене отырып, тәрбиешілер келесі талаптарға жауап беретін балалардың патриоттық тәрбиесін қалыптастыруы жөн:

- Патриоттық тәрбие процесі мектеп жасына дейінгі баланың жеке басының толыққанды дамуына бағытталуы керек. Бұған этнопедагогикалық идеяларды жүзеге асыру арқылы қол жеткізуге болады, халықтық дәстүрлерімен таныстыру арқылы өз халқының мүдделерімен өмір сүруге деген ұмтылысымен, аға буынға құрметпен және әділ көзқарасымен, қоршаған әлемге деген қамқорлығымен, өзіне деген талапшылдықтың барабар үлесімен ерекшеленетін рухани бай азаматтардың қалыптасуына ықпал етеді.

- Патриотизмді қалыптастыру бойынша тәрбие жұмысы кешенді сипатта болуы, мектеп жасына дейінгі баланың барлық іс-әрекетін қамтуы тиіс. Балаларға патриотизм тек абстрактілі ұғым емес, өз еліне деген сүйіспеншіліктің, оның игілігі үшін іс-әрекеттің күнделікті көрінісі екенін түсіндіру маңызды. Балалардың іс-әрекетін білім беруді аймақтандыру қағидаттарына және мемлекеттік білім беру стандарттарының талаптарына сәйкес келетін етіп құруы керек-

қолданылатын әдістемелік материалдарды кеңейту, балалармен жұмыс істеудің жаңа формаларын әзірлеу, жобалық, зерттеу, шығармашылық бірлескен іс-шараларды ұйымдастыру арқылы.

- Мектепке дейінгі білім беру практикасына рухани, патриоттық және адамгершілік компоненттерді қосу арқылы жүзеге асырылады мектепке дейінгі балаларға жақын бейнелер мен ұғымдардан неғұрлым абстрактілі ұғымдарға көшу. Сонымен, отандастардың қосқан үлесінің арқасында қалыптасуы қол жетімді болған дәстүрлер мен мәдени жетістіктердің маңыздылығы мен ұлылығын түсіну үшін сәбилерге өз отбасының құндылығын, ата-баба кеңестерінің даналығын, халықтық дәстүрлердің қасиеттілігін қабылдау маңызды.

- Патриоттық сезімдерді дамыту әр адамға мінез-құлық нормаларын, азаматтық және әлеуметтік қатынастардың ерекшеліктерін білуге мүмкіндік беретін ұжымдық іс-әрекетсіз мүмкін емес. Балаларды атаулы күндерді мерекелеуге, адамгершілік-патриоттық бағыттағы іс-шараларға қатысуға баулу орыс халқының даңқты дәстүрлерін лайықты жалғастырушы болашақ саналы азаматтың бейнесіне кеңес беретін мінез-құлық нысандарын дамытуға көмектеседі.

Патриоттық тәрбие бойынша қызметті ұйымдастырудың педагогикалық шарттары «қарапайымнан күрделіге» қағидатын, мектеп жасына дейінгі балаларға ұсынылатын материалдың эмоционалды қанықтылығын, ұжымдық және жеке іс-әрекетте тұлғаны жан-жақты қалыптастыруға бағытталған әсер ету сипатының кешенділігін қамтиды. Балалардың назарын аударатын эпизодтар жарқын, бейнелі, нақты, қызығушылық тудыратын болуы керек. Ол балаларға нені көрсету және айту орынды екенін ойластыруы керек, әсіресе оның өлкесіне тән нәрсені бөліп көрсетуі керек. Балаға туған қаласы өзінің тарихымен, дәстүрлерімен, көрікті жерлерімен, ескерткіштерімен, ең жақсы адамдарымен әйгілі екенін көрсету керек.

Мысалы, балаларды өз қаласына деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу кезінде олардың қаласы отанның бөлшегі екенін түсіну керек, өйткені барлық жерлерде үлкенді-кішілі жерлерде көптеген ұқсастықтар бар:

- барлық жерде адамдар барлығына жұмыс істейді (мұғалімдер балаларға сабақ береді; дәрігерлер науқастарды емдейді; жұмысшылар машина жасайды және т. б.);

- барлық жерде дәстүрлер сақталады: Отан оны жаулардан қорғаған батырларды еске алады;

- барлық жерде әртүрлі ұлт өкілдері тұрады, бірлесіп жұмыс істейді және бір-біріне көмектеседі;

- адамдар табиғатты қорғайды және қорғайды;

- жалпы кәсіби және қоғамдық мерекелер және т. б. бар.

Өз Отанына деген сүйіспеншілікті, өз еліне деген мақтанышты тәрбиелеу басқа халықтардың мәдениетіне, әр адамға терінің түсі мен дініне қарамастан жеке-жеке достық қарым-қатынасты қалыптастырумен ұштастырылуы керек. Балаларды патриоттық тәрбиелеудің негізгі нысаны тақырыптық сабақтар болып табылады. Олардың балалардың ойлау белсенділігін арттыруы маңызды. Мысалы, "кәдесыйлар дүкені" ойынында балаға белгілі бір қолөнер қай жерде, қай материалдан жасалғанын, оны қалай атайтынын (хохлома, тұман, гжель) анықтау ұсынылады. Балаларға "саяхат және саяхат" ойындары үлкен қызығушылық тудырады.

Балаларды күнделікті өмірмен, дәстүрлермен, жеке тарихи сәттермен таныстырудағы қиындықтар мектеп жасына дейінгі балалардың визуалды-бейнелі ойлауымен сипатталатындығына байланысты екенін атап өткен жөн. Сондықтан көркем әдебиетті, иллюстрацияларды, әзілдерді және т.б. ғана емес, сонымен қатар көрнекі заттар мен материалдарды (ұлттық костюмдер, антикварлық жиһаздар, ыдыс-аяқтар, құралдар және т. б.) пайдалану қажет. "Күнделікті өмір" балаларды ертегілермен, халықтық қолөнермен, тұрмыстық көне заттармен таныстыру үшін өте тиімді. Ол үшін мұражайларға барған жөн, сонымен қатар балабақшада арнайы бөлмелер ұйымдастырған жөн. Дәл осы жерде бала үшін туған өлкенің өмір тарихына алғашқы ену мүмкіндігі ашылады. Сонымен қатар, мұндай "бөлмеде" ойын арқылы ақпарат беру мүмкіндігі кеңейеді (ертегі кейіпкерлері арқылы және т.б.).

Балаларды патриоттық тәрбиелеудің маңызды шарты - ата-аналармен тығыз қарым-қатынас болып табылады. Отбасы тарихына қол тигізу баланың бойында күшті эмоциялар тудырады, жанашырлық танытады, өткенді еске алуға, оның тарихи тамырына мұқият қарайды. Осы мәселе бойынша ата-аналармен өзара іс-қимыл дәстүрлерге ұқыпты қарауға, тік отбасылық байланыстарды сақтауға ықпал етеді. Сонымен қатар, мұғалім ата-анасымен бірге зерттеу тақырыбын таңдап, анықтап, оның "аумақтық" және "уақыт шеңберін" ақылға қонымды түрде шектеуі керек.

Қазіргі уақытта бұл тақырып өзекті, өйткені бүгінде мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі отбасын тұрақтандыру болып табылады, ол нормативтік құжаттарда – отбасы кодексінде, ҚР "Білім туралы" Заңында, мектепке дейінгі тәрбие тұжырымдамасында көрсетілген. Мектепке дейінгі білім беру мекемесінің отбасымен өзара әрекеттесуін ұйымдастыруда жаңа тәсілдерді қолдана отырып, бар мәселелерді шешуге болады. Тәрбиешілер мен ата-аналардың ынтымақтастығын жүзеге асырудың маңызды тәсілі-олардың өзара әрекет-

тесуі, онда ата-аналар пассивті бақылаушылар емес, тәрбие процесінің белсенді қатысушылары болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жарықбаев Қ. Қалиев С. Қазақ тәлім тәрбиесі.- Алматы, 1995.
2. Ұзақбаева С. Тамыры терең тәрбие.- Алматы: Білім, 1997.
3. Огородник, С.И. Формирование первых чувств патриотизма в дошкольном возрасте // Вопросы дошкольной педагогики. 2017. №2(8).
4. Князева О. Л., Маханева М. Д. Приобщение детей к истокам народной культуры. — М.: Детство-Пресс, 2016 г. 304 с.

ДЕТСКИЕ СТРАХИ И ПУТИ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ

А.Н. Бейсембаева , А.К. Мурзатаева

Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан

Аннотация. Дети дошкольного возраста могут испытывать огромное количество страхов, которые оказывают влияние на эмоциональное состояние дошкольников, их общение с окружающими людьми, а также внутренние системы организма ребенка. В период дошкольного детства существует большое количество причин, которые могут привести к возникновению страхов у детей: запугивание со стороны взрослых или других детей, имеющийся негативный опыт и др. Также существует большое разнообразие классификаций детских страхов, в зависимости от причин возникновения, характера проявления, длительности протекания. Взрослые, в первую очередь, родители и специалисты, работающие с детьми дошкольного возраста, должны своевременно обнаруживать имеющиеся у малыша страхи и применять наиболее эффективные способы воздействия по их преодолению и устранению. Такие способы взаимодействия взрослых с детьми, направленные на преодоление страхов, должны соответствовать возрастным и индивидуальным особенностям ребенка.

Ключевые слова: детские страхи, причины возникновения, виды страхов, способы устранения, дети дошкольного возраста.

Андатпа. Мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалдық жағдайына, айналасындағы адамдармен қарым-қатынасына, сондай-ақ баланың денесінің ішкі жүйелеріне әсер ететін көптеген қорқыныштарды сезінуі мүмкін. Мектепке дейінгі балалық шақта балаларда қорқыныштың пайда болуына әкелетін көптеген себептер бар: ересектерден немесе басқа балалардан қорқыту, жағымсыз тәжірибе және т.б. сондай-ақ, пайда болу себептеріне, көріну сипатына, ағымның ұзақтығына байланысты балалар қорқынышының көптеген жіктелімдері бар. Ересектер, ең алдымен, мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс істейтін ата-аналар мен мамандар баланың қорқынышын уақтылы анықтап, оларды жеңу мен жоюдың тиімді әдістерін қолдануы керек. Қорқыныштан арылуға бағытталған ересектердің балалармен қарым-қатынасының мұндай әдістері баланың жасына және жеке ерекшеліктеріне сәйкес келуі керек.

Түйінді сөздер: балалар қорқынышы, пайда болу себептері, қорқыныш түрлері, жою әдістері, мектеп жасына дейінгі балалар.

Annotation. Preschool children can experience a huge number of fears that affect the emotional state of preschoolers, their communication with other people, as well as the internal systems of the child's body. During preschool childhood, there are a large number of reasons that can lead to fears in children: bullying by adults or other children, existing negative experiences, etc. There is also a wide variety of classifications of childhood fears, depending on the causes of their occurrence, the nature of their manifestation, and the duration of their course. Adults, first of all, parents and specialists working with preschool children, should promptly detect the fears of the child and apply the most effective ways to overcome and eliminate them. Such ways of interaction between adults and children, aimed at overcoming fears, should correspond to the age and individual characteristics of the child.

Keywords: childhood fears, causes, types of fears, ways to eliminate, preschool children.

Тема исследования детских страхов вновь набирает свою актуальность, в связи со значительными изменениями в обществе и мире детства. Данная тема является довольно актуальной в современном мире, так как дети довольно часто испытывают стрессы, которые потом являются источниками фобий. Страх также является фактором развития разных девиантных отклонений в поведении детей. Актуальность исследования состоит в том, что детские страхи поддаются коррекции до десятилетнего возраста. Соответственно, при своевременном выявлении детских страхов, к ним можно найти подход. На данный момент нет унифицированного подхода ко всем детским страхам, необходимо работать с каждым ребенком индивидуально, в соответствии с его возможностями, особенностями, темпераментом и интеллектом.

Детские страхи – переживания, беспокойство, сопряженные с реальными или вымышленными угрозами, которые проявляются у малышей и детей младшего школьного возраста и сопровождаются эмоциональными и физическими нарушениями. В тяжелых случаях такие состояния становятся навязчивыми, мешают ребенку развиваться и жить полноценно. Диагностикой и подбором правильных методов коррекции детских страхов занимаются неврологи и нейропсихологи при помощи педагогов, родителей; при наличии соматических заболеваний может потребоваться участие педиатра и врачей узких специальностей.

Страх – естественный инстинкт человека, возникающий как ответ на угрозу, возможную опасность. В детском возрасте в силу развитого воображения и эмоциональной нестабильности такие страхи в большинстве случаев надуманны, не имеют под собой реального основания. Тем не менее, такое состояние очень распространено, является угрозой для психики ребенка и требует обязательного вмешательства специалистов. Пущенный на самотек детский страх

впоследствии может стать причиной настоящей фобии, которая сохранится в течение всей дальнейшей жизни [1].

Страхи появляются у 40 % детей и могут получить отголоски во взрослой жизни. Поэтому задача каждого родителя, воспитателя и педагога-психолога вовремя помочь ребенку справиться с его страхами. Страх является наиболее опасной эмоцией. Организм человека устроен так, что борьба со страхом не может продолжаться долго. На биологическом уровне реакция на страх – выделение в кровь большого количества адреналина, вызывающего в организме человека гормональный взрыв. На психологическом уровне – это боязнь ситуаций (предметов, людей, событий), влекущих за собой выделение данного гормона. Страхи у детей появляются вместе с познавательной деятельностью, когда ребенок растет и начинает исследовать окружающий мир. Он развивается в социуме, и ведущую роль в воспитании играют взрослые. Поэтому от того, насколько грамотны будут наши слова и поведение, зависит психическое здоровье малыша [2].

Страх у детей формируется из-за чрезмерной впечатлительности, доверчивости, яркой фантазии, неумения отделять реальность от сказки. По сути он – ответ на внешние обстоятельства, где ведущую роль играют воспитание и взаимоотношения ребенка с членами семьи. Возможных причин возникновения детских страхов много, и каждая из них способна спровоцировать сильное эмоциональное потрясение, которое может обернуться выраженным тревожным расстройством.

Пережитые негативные события, которые оставляют глубокий эмоциональный след. Например, укус собаки, после которого ребенок сильно боится любых четвероногих, или просмотр страшного фильма, откуда малыш переносит образ злодеев и монстров в реальный мир. Таким событием может стать любая ситуация, где ребенок столкнулся с негативом, агрессией, угрозой в свой адрес или адрес близких.

Запугивания со стороны взрослых: родителей, бабушек и дедушек, воспитателей, посторонних или малознакомых людей. Попытки воспитания путем угрозы в стиле «не будешь кушать, прибежит волк и унесет в лес» или «не будешь меня слушаться, придет доктор и сделает укол» провоцируют обоснованные детские страхи перед указанным объектом. В результате малыш ужасно пугается любой картинке, где изображен волк или большая собака, а реальная встреча с врачами в случае болезни приводит к длительной истерике.

Причиной возникновения страхов у современных детей могут служить также новые стандарты образования, трудности вхождения детей в школьную жизнь, социальное неравенство в школе, вызывающее раздражение родителей и беспокойство будущим своих детей,

отсюда их сверхтребовательность к собственному ребенку. Проблема возникновения страхов нередко осложняется тем, что многие родители не знают, как правильно реагировать на те или иные проявления эмоционального неблагополучия ребенка [3].

Повышенная тревога родителей за безопасность ребенка. Постоянные переживания взрослых, одергивания, предостережения о возможной опасности («не подходи к собачке, она укусит», «не лезь наверх, а то упадешь») эмоционально программируют сознание ребенка на неудачу. В итоге у малыша зарождается чувство тревоги, которое постепенно перерастает в безотчетный страх перед элементарными действиями, новыми местами и событиями.

Агрессия со стороны взрослых. Когда родители или иные близкие родственники открыто демонстрируют свою силу и превосходство над ребенком по каждому поводу, это снижает уровень доверия малыша ко взрослым, приводит к тому, что дети постоянно ожидают неприятностей. Подобное поведение также нередко приводит к патологическому вранью: пытаясь избежать наказания и агрессии, ребенок лжет буквально на каждом шагу.

Для всех, кто сомневается в том, нормально ли такое явление, как детские страхи, сразу можем сказать – это абсолютно нормально. Дети растут, быстро развивается их фантазия и воображение и порой трудно отделить воображаемое от реальной жизни. Где-то не хватает опыта, где-то немного опаздывает логическое мышление.... Например, вы сейчас можете представить, что в комнату врывается чудовище? Представили, но не испугались, поскольку понимаете, что это нереально. А вот ребенку может показаться, что это вполне осуществимо.

Взрослые компьютерные игры, фильмы, мультсериалы и книги, в которых встречаются сцены насилия, смерти. Сталкиваясь со злом в любом его проявлении, ребенок бессознательно переносит полученные знания и опыт на реальную жизнь. В результате герои «оживают», подстерегая малыша за углом, в темной комнате, под кроватью.

Переживая страхи, чувствуя поддержку, ребенок учится быть сильным и смелым, формирует свою внутреннюю силу и уверенность в себе и родителях.

В некоторых случаях причиной возникновения страха у детей являются психические расстройства (неврозы, невропатия), и тогда боязнь становится симптомом конкретного заболевания, которое можно и нужно контролировать.

По видам детские страхи классифицируют по самым разным направлениям, начиная от причин возникновения и заканчивая выраженностью симптоматики. В целом все состояния подразделяют на

три группы: навязчивые страхи, которые обусловлены реально пережитыми жизненными ситуациями (боязнь животных, высоты, замкнутого пространства, воды); бредовые страхи, когда логическая взаимосвязь между объектом опасения и причиной возникновения боязни нелогична, даже абсурдна; сверхценные страхи, когда точкой отсчета становится любое событие, активизировавшее фантазию ребенка; такое состояние не проходит, боязнь постепенно разрастается, охватывая все мысли и чувства малыша.

У детей наиболее распространены сверхценные виды страха, которые ребенок вращивает в себе, придумывая все новые подробности, наделяя объект боязни удивительными способностями и качествами.

Немалую диагностическую ценность в этом отношении имеют так называемые проективные методики, когда психолог просит детей нарисовать или иным творческим способом выразить свой страх.

Коррекция детских страхов. Основная задача терапии – создать для ребенка благоприятную обстановку дома, которая будет олицетворять спокойствие, уверенность. Очень важна эмоциональная поддержка родителей: так малыш будет чувствовать, что он не остается со своей проблемой один на один, у него есть защита [4].

В большинстве случаев при своевременном реагировании и адекватной родительской помощи страхи родом из детства там и остаются, превращаясь лишь в не слишком приятные воспоминания в более старшем возрасте.

Список литературы:

- 1.Бреслав Г. М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве. Норма и отклонения : учеб. пособие. М. : Педагогика, 2004. 144 с.
- 2.Артемьева А. Чего боится малыш // Энциклопедия здоровья. 2009. №4. С. 24–26.
- 3.Астапов В. М. Тревожность у детей : учеб. пособие. СПб. : Питер, 2014. 224 с.
- 4.Володина Н. Г. Детские страхи днем и ночью : учеб. пособие. Ростов н/Д.: Феникс, 2006.
5. Саржанова А.С., Егенисова А.К. ДЕТСКИЕ СТРАХИ И ПУТИ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ // Современные наукоемкие технологии. - 2013. - № 7-2. С. 155-157;
6. <https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=32161>
7. Страхи современных дошкольников и их связь с особенностями детско-родительских отношений тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 19.00.13, кандидат психологических наук Кочетова, Юлия Андреевна
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologo-pedagogicheskaya-korreksiya-strahov-detey-starshego-doshkolnogo-vozrasta>

9. <https://nadpo.ru/academy/blog/detskie-strakhi-prichiny-sposoby-preodoleniya/>
10. <https://nadejdaarh.ru/poleznaya-informatsiya/informatsiya-dlya-roditelej/409-sposoby-preodoleniya-strakhov-u-detej-i-podrostkov>

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Г.А.Болсынбекова
Alikhan Bokeikhan University, г. Семей

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі ғылымның өзекті мәселелерін білдіретін жаңадан пайда болған фактілер мен құбылыстарды түсіндіру үшін қол жеткізілген білім деңгейі мен көлемінің қайшылықтары мен бар білімді пайдаланудың мүмкін еместігін сезіну мәселелері қарастырылған. Проблемаларды анықтау оларды шешу жолдарын әзірлеуге негіз болады.

Аннотация. Данная статья исследует вопросы осознания противоречий уровня и объема достигнутых знаний и невозможность при помощи имеющегося знания объяснить вновь появляющиеся факты и явления, которые представляют собой актуальные проблемы современной науки. Выявление проблем дает основание для разработки путей их решения.

Abstract: This article examines the issues of understanding the contradictions in the level and scope of the knowledge achieved and the impossibility, with the help of existing knowledge, to explain new emerging facts and phenomena that are actual problems of modern science. The identification of problems provides the basis for developing ways to solve them.

Түйінді сөздер. Қазіргі ғылым, мәселелер, шешімдер және әдістер.

Ключевые слова. Современная наука, проблемы, пути и методики решений.

Keywords. Modern science, problems, ways and methods of solutions.

Для получения возможностей решения проблема может ставиться только в наиболее общем формате, то есть в форме некоего проблемного замысла либо идеи. Данная идея предполагает всестороннюю разработку и развитие, для того, чтобы наметить возможность путей её осуществления. В ином случае идея надолго останется в стадии общего замысла, поскольку продолжит фиксацию существующей научной трудности, стояще задачи в крайне неопределенной форме, которая к тому же не получает никаких возможных способов для её решения, либо подхода к этому решению.

Ведение разработки первоначального проблемного замысла реализуется по линии укрепления его базовой идеи фактическими положениями, а также при помощи установления связи данной идеи с имеющимися в теории представлениями. Теоретический анализ

предполагает самое серьезное внимание к выяснению логических связей поднятой проблемы с прочими проблемами и возможностью расчленив основную проблему на проблемы более простые, даже элементарные. На это мы можем найти указание ещё у французского философа и математика Ренэ Декарта, в его труде «Рассуждении о методе»[1, с.27].

Научное исследование представляет собой не отдельный, изолированный поиск решения некоторой проблемы, но с определенной проблемой. Данная система упорядочивается, к примеру, в отношении времени поскольку в отношении времени выдаются и решаются комплексы отдельных проблем [2,с.14]. Однако данная упорядоченность представляет видимое внешнее влияние в отношении более глубоких внутренних связей, которые существуют в числе элементов проблемной системы.

Проблема, логически предшествующая другим, может ставиться и решаться ранее, несмотря на то, что её исследование дает систему новых проблем, которые проливают дополнительное восприятие относительно действия их решения, так и на нерешенные проблемы [3]. Установление очереди при решении проблем зависит от специфики исследований по отраслям науки, а также от проницательности и опыта исследователя для установления целенаправленности и эффективности требуется следовать определенному порядку по выдвижению и решению проблем, которые выделены из совокупной системы. Этим порядком составляется стратегия исследования. Каждая научная проблема не может быть решена с единой стратегией, поскольку в процессе исследований могут быть обнаружены совсем неожиданные проблемы и явления, которые предполагают изменение стратегии в согласовании ее с открывшимися вновь обстоятельствами. Это, конечно не умаляет значения организации и планирования процессов исследований [4,с.75]. Требуется только, чтобы в порядке открытия и решения проблемы, она оставалась в рамках целей и внутренних потребностей данного исследования, но не диктовалось предположениями и факторам, внешними для науки. Разработка проблемных замыслов, и тем более решение непосредственной научной проблемы, не предполагает каких-то жестко фиксированных правил действий. Хотя имеется и более узкий взгляд на проблемы. Этот подход связывается с разработкой в последнее время общей теории принятия решений. На основании этой теории, решение проблемы предполагает «определение наилучшего из известного выбора курса действий» [5]. Однако, процесс исследования, в глубоких проблемах науки часто оставляет неизвестным, оптимального курса, поскольку не известна и

сам желательный результат исследований. Так что в отношении общих проблем науки можно сделать только ориентирующие рекомендации, в пределах которых ученый имеет широкую свободу [6, с.24]. Решение научной проблемы предполагает проведение предварительного исследования по точной формулировке данной проблемы с указанием примерного пути и методов по её решению. Данная разработка проблемы реализуется по таким векторам-направлениям, как [4, с.26-28].

1. Реализация обсуждения новых явлений и фактов, которые не находят объяснений в пределах имеющихся теорий. Историей науки установлено, что старые теории не отвергались сразу, когда были обнаружены факты, противоречащие им.

Данные теории модифицировать так, чтобы при их помощи объяснить также новые факты.

2. Осуществление предварительного анализа и оценки идей и методов решения проблемы, выдвигающиеся на основании учета новых фактов и наличия предпосылок в теории. То есть сравнительная оценка разных гипотез, по степени их обоснованности: эмпирической и теоретической.

3. Установление типовой формы решения проблемы, а также цели, которая предполагается при решении и её связей с прочими проблемами, а также возможности по контролю решения. Часто сложным и комплексным характером множества фундаментальных научных проблем, к примеру самого появления жизни, предполагает выдвижения и решения более узких первоначально, скорее даже частных задач, но не постановки проблемы в общем, явно неразрешимой в имеющихся условиях.

Таким образом дело обстоит и с прочими проблемными замыслами: идеи которого влияют на этапы исследования проблемы, то есть, её постановку, разработку и окончательное решение. Предполагая какую-то проблему решенной, имеется возможность представить заранее то, каким влиянием будет связано её решении с другими проблемами науки и имеющимися в ней теоретическими представлениями. Данный анализ можно реализовать в математике и математическом естествознании, однако он не исключит возможностей прогнозов, более или менее удовлетворительных в науках опытных, когда обсуждаемая проблема носит по настоящему фундаментальный характер.

4. Реализации предварительного описания и интерпретации проблемы, после установления необходимых данных, теоретических предпосылок, а также типологии решения и целей данной проблемы может быть открыта возможность для более точной формулировки, описания

и истолкования данной проблемы при помощи разработанных наукой суждений и понятий. Данный этап выясняет специфику связей данных, на которых основана проблема, и зазором теоретических допущений и гипотез, которые выдвинуты при ее решении. Необходимая предпосылка этого анализа состоит в выявлении факторов, которые становятся существенными при решении этой проблемы. В качестве завершения данного этапа становится ответ на вопрос по поводу принципиальной возможности в отношении решения поднятой проблемы. Формальными науками, прежде всего, математикой и формальной логикой, часто можно найти или разработать специальный метод и определить средства по решению данной проблемы, а также проверить правильность этого решения. Эти методы, приводящие из некоторой исходной позиции к определенным результатам, имеют в основе четко сформулированные правила реализации операций и имеют массовый характер, имея в практике название - алгоритм. Общая понятность алгоритмов вкупе с его результативностью и перспективностью использования при решении большого класса проблем одного типа или серий задач, переводит его в число очень ценных средств исследований не только в отношении проблем, чисто математических, но также проблем, которые допускают в достаточной мере четкие математические выражения. То есть, задачи и проблемы математики, которые можно решить на основании единого правила или общей схемы, могут быть отнесены к виду алгоритмических. Появление интереса к этим проблемам возрос при появлении и развитии современной вычислительной математики. А также кибернетики, поскольку именно проблемы, алгоритмически разрешимые, могут быть запрограммированы и решены при помощи компьютера. Доказательство наличия или отсутствия алгоритма относятся к проблемам творческим, которые имеют значение: большое общенаучное и методологическое. Большое число исследовательских проблем не может быть алгоритмизирована и, таким образом, не может передаваться на решение компьютеру.

В случае, когда речь заходит о проблемах неразрешимых, то предполагается, что данная проблема имеет строгое формальное доказательство ее неразрешимости, которое устанавливается на основании некоторых указанных средств. Историей науки неоднократно было установлено то, что проблема, которая не поддавалась решению на основании известных средств, получало достаточно простое и быстрое решение при помощи использования модернизированных, более совершенных средств. Например, известная задача «трисекции угла», которую не могли решить античные математики с помощью циркуля и линейки, получила довольно простое решение на основании

использования помощью арифметических методов. Множество важных проблем современной математики, которые не могли быть решены на основании финитных методов, теперь разрешаются при помощи методов трансфинитных. Данные обстоятельства говорят о том, что даже «формальные науки» понимают разрешимость проблемы в относительном контексте, т.е. на основании учета уровня развития, достигнутого конкретной наукой.

Относительность характера в решении данных проблем крайне резко выступают в науках эмпирических, так как возможности решения проблем в них могут быть определены в значительной мере на основании объема и характера эмпирических данных, за счет технических средств исследования, также уровня развития теории, значит никакое из решений не может быть признано абсолютным. Найденное решение научной проблемы, найденное как будто раз навсегда в принципе невозможно, так как их эмпирическая база является неполной теоретические представления и технические средства исторически ограничены и несовершенны, а значит, сам процесс исследований обнаруживает множество иных проблем, в контексте которых по-иному отображается и сама первоначальная проблема. Даже формальное доказательство неразрешимости некоторых проблем ни в какой мере не свидетельствует о наличии какого-то предела для исследований и дальнейших познаний. Фактически данные утверждения доказывают лишь то, что некоторая проблема неразрешима, заявляя, что данная проблема неразрешима не вообще, а неразрешима при помощи имеющихся средств и методов. Данное обстоятельство стимулирует поиск новых средств, методов и идей, использование которых может оказать содействие для решения поставленной проблемы.

Таким образом, постановка и решение научных проблемы современной науки, научными исследованиями был существенно расширен горизонт нашего понимания базового состава материи, а также происхождения на земле жизни и её эволюции во Вселенной, структуры и функций биомолекул, а также много другого. Одновременно, прогрессом были предоставлены некоторые. Ранее неподвижные возможности, которые позволяют менять нашу жизнь, а в перспективе и весь мир. Большим преимуществом, предлагаемых наукой новых решений становится то, что мы не вынуждаемся ими забывать о том, что эта власть над природой может иметь и негативные результаты. Данным фактором был причинён существенный ущерб природной среде Земли, например при создании оружия массового

уничтожения. И это стало вечным напоминанием того, что власть над природой несет также и дополнительную ответственность.

Можно сказать, что XXI век поставил науку в сложную ситуацию, поскольку сейчас имеются множество профессионально подготовленных ученых, которых ныне более нежели во всех ранее прошедших поколениях, которые сложены вместе. При этом, ученые сейчас должны рассматривать некоторые, наиболее насущные проблемы человечества, к примеру: снабжение всё более и более прирастающего численно населения продовольствием, услугами здравоохранения, решать вопросы глобального изменения климата при одновременной защите биоразнообразия. В числе наиболее актуальных проблем науки в том числе кризис экономической конкуренции и отсутствие свободного обмена научными идеями, данными и материалам исследований. При том, что крупные исследовательские программы, предполагают активное международное сотрудничество, в том числе, в физике высоких энергий, либо в больших экологических программах, которые теперь, как будто бы стали игнорировать национальные исследования. К примеру, разработка и запуск Большого адронного коллайдера, в качестве главного инженерного достижения XXI века.

Мировое сообщество в целом и отдельные страны, и регионы имеют значительные отличия в отношении степени научного развития, а также промышленного статуса. Поскольку к настоящему времени страны, менее промышленно развитые не интегрируются международным научным сообществом и выделяют крайне мало ресурсов для своей науки и техники на национальной базе, люди образованные изыскивают возможности для продолжения карьеры в университетах или отраслях индустриальных центров мира, которые, в контексте наименее развитых стран, представлены потерей одного из наиболее ценных ресурсов, которые срочно требуются им при их развитии.

Также в числе актуальных современных проблем науке является гендерный фактор, при котором женщины в научном сообществе, крайне недооценены, а значит и слабо представлены на старших уровнях. В большой мере женщины даже исключаются из процессов принятия решений в политике научно-технического развития, которая часто влияет по-разному на их жизнь в том числе по отношению мужчин. Также значительно число женщин, в особенности в менее развитых странах, не располагают возможностями участия в программах практических и социально экономических, которые вытекают из современного статуса инновации науки и техники.

Итогом и главным выводом настоящего исследования становится то, что основной проблемой современной науки является то, что в промышленно развитые страны демонстрируют заметное снижение доверия к науке со стороны общественности, которая уже не так явно видит в науке модель человеческого разума и основу прогресса. Данное явление трудно объяснить простым общественным невежеством либо научной неграмотностью. При этом надо указать на то, что научными экспертами не осуществляется демократическая функция по обеспечению общественного консенсуса в процессе принятия решений, к примеру, тех, которые относятся к сфере технологических рисков.

Литература

1. Гершанский В.Ф. Философские основания теоретической физики. / В.Ф. Гершанский. - СПб.: БГТУ, 2018. 280 с.
2. Данилец А.В. Современная наука в рамках и без. / А.В. Данилец // 2018 - С. 12 - 29
3. Луговой А.А. Философия и физика: на пути к диалогу. / А.А. Луговой. URL: <http://vestnik.igps.ru/wp-content/uploads/V42/20.pdf> обращение 08.06.2018
4. Методология исследования сложных развивающихся систем / под ред. проф. Б.В. Ахлибининского. СПб.: Изд-во СПбГЭТУ «ЛЭТИ», 2017 - 280 с.,
5. Терехович В. Э. Многомерность пространства как новая парадигма науки. Теория суперструн. / В.Ээ Терехович URL: <http://vtpapers.ru/Papers/Multidimensional Space.pdf> обращение 08.06.2018
6. Greene B. The Elegant Universe: Superstrings, Hidden Dimensions, and the Quest for the Ultimate Theory», Vintage Series, Random House Inc, February 2017 - 220 p.

METHODOLOGICAL TECHNIQUES FOR EXPANDING THE ACTIVE VOCABULARY OF THE ENGLISH LANGUAGE

Amirkhan G.B.

*7M01701 «Foreign Language: two foreign Languages»
2-year student of Astana International University*

Бұл мақала орта мектеп оқушыларының ағылшын тілі сабағында сөздік қорын дамыту әдістері мен тәсілдеріне қатысты. Сөздік қорының көп болуы сабақтың тиімділігіне әсер ететін болғандықтан, біз сөздік қорды дамытуға арналған әдістерді талқылауды басты назарға алдық. Мақаланы жазу барысында шетелдік ғалымдар мен қазақстандық ғалымдардың осы бағыттағы еңбектері қарастырылды. Бұл зерттеу жұмысында анализ және синтез әдістері, сондай-

ақ, эмперикалық зерттеу ретінде сауалнама қолданылды. Бұл мақаланың мақсаты: а) сабақтың тиімділігіне әсер ететін белсенді әдістерді талдау; б) сөздік қорының маңыздылығын ашу. Осы мақсатқа жету үшін сөздік қорын дамыту әдіс-тәсілдері талқыланды.

Түйін сөздер: сөздік, тіл, әдістер, тиімділік, дамыту, орта мектептер.

В статье рассматриваются методы и приемы развития словарного запаса на уроках английского языка для школьников. Большой словарный запас влияет на свободное владение и использование иностранного языка учащимися, помогает эффективному проведению урока учителем. В начале подготовки статьи был проведен обзор, рассмотрены работы зарубежных и казахстанских ученых по данному направлению исследования, использовались методы анализа, обобщения и синтеза. Далее было проведено анкетирование в качестве эмпирической части исследования, в котором приняло участие 115 респондентов. Цели данной статьи: а) проанализировать применения интерактивных методов обучения, влияющих на результативность проведения урока; б) продемонстрировать важность расширения словарного запаса иностранного языка для школьников. В обучении английскому языку были использованы методы развития владения языком и расширения словарного запаса детей.

Ключевые слова: словарный запас, язык, методы, эффективность, развитие, общеобразовательные школы.

This article discusses the methods and techniques for developing vocabulary in English lessons for students. Since a large vocabulary affects the effectiveness of a lesson, we focused on discussing vocabulary development techniques. When writing the article, the works of foreign and Kazakh scientists in this area were considered. The study used methods of analysis and synthesis, as well as questioning as an empirical study. The purpose of this article is: a) to analyze active methods that affect the effectiveness of the lesson; b) reveal the importance of vocabulary. To achieve this goal, vocabulary development methods were discussed, the results of which are used to develop pupils' English vocabulary.

Key words: vocabulary, language, methods, effectiveness, development, secondary schools.

One of the main elements of teaching English in schools is conducting vocabulary work. It takes a special place in enriching students' vocabulary. The main principle of the organization of vocabulary work is formed on the basis of teaching the student to actively learn lexical material, consolidate it in the spoken language, and actively use it in speech.

It is very important to know the principles of organizing dictionary work. They are words that need to be mastered and learned, frequency, situation - thematic basis of words are selected. The main goal of organizing vocabulary work is for the student to actively learn the lexical material and be able to use it in the spoken language in different persons, that is, the student should be able to use the word in any grammatical form.

Nowadays, raising the teaching of English as a foreign language to a new level is becoming one of the fundamental tasks in domestic pedagogy.

After all, the country's communication with foreign countries in the course of world relations shows the need to teach English.

In this regard, it was chosen to teach English as a foreign language in general secondary schools of the country. Taking into account the importance of the above-mentioned language, we all know that learning a foreign language, including English, creates a great need today. We know that every student is a young professional of tomorrow, who aims to learn English according to modern requirements. If we take into account that learning English is taught in the school walls, starting from the alphabet, and the foundation is laid here, it is undoubtedly necessary to be able to make the methods of teaching English in accordance with today's requirements and to be able to motivate and interest the student. In this regard, it is necessary to increase the motivation of the student by using various rational methods in teaching a foreign language and effectively organizing activities during the lesson.

Words are the main tool of language. In order to speak a certain language and master that language, the student needs a large vocabulary. By learning words, the student builds his understanding of that language. And this, in turn, leads to the development of the student's thinking in that language and the formation of crawling activity.

Nowadays, the innovative society is faced with various problems. They are the interaction of different cultures and the preservation of the diversity of global culture. Everyone feels the need to develop cultural relations. In this regard, a foreign language training should be conducted as a preparation for intercultural communication. In this regard, the student is faced with the problem of understanding the values of other cultures and distinguishing them through his own worldview.

According to many scientists, the main means of achieving this goal is learning the vocabulary of the language. Because in their opinion, the value and meaning of culture lies in those words. But nowadays the student rarely uses a foreign language in intercultural communication. Scientists see this as the urgency of the problem.

The main goal of learning vocabulary is to master the units of the communication tool used in communication, that is, it is used to convey a certain idea and understanding as a whole.

In modern linguistics, scientists consider language as a hierarchical system consisting of a series of levels, each of which describes a set of linguistic signs. And the lexical level combines words, phrases and other units into one system.

Considering the language as a means of communication, bringing it into use from an abstract situation, studying the language as a system plays a productive role in learning English, including its vocabulary.

However, the goal of education is the development of oral and written communication, that is, mastering the vocabulary of the English language on the basis of semantic accuracy, the abundance of synonyms, the ability to use them appropriately is a reference to the realization of this goal.

N.I. Gez, M.V. Lyakhovitsky, A.A. Mirolyubov, S.K. Folomkina, S.F. Shatilov in the works в «Методика обучения иностранным языкам в средней школе» lexical skills and the ability to use words only the structural description of the word does not show, but also requires knowledge of the situational, social, textual usage known to the language learner.

According to them, the conclusion drawn from this is that the formal and functional aspects are different aspects of the same phenomenon. In their works, these scientists emphasize that during speech, form does not exist without function, and vice versa, function does not exist without form, that is, each function has its own linguistic form. According to them, we need to take into account the following problem: there is no unequivocal correspondence between function and form, what is common to many languages is that the communicative category (for example : request, command, etc.) has its own character in each language.

In this regard, in the works of N. I. Gez, M. V. Lyakhovitsky, A. A. Mirolyubov, S. K. Folomkina, S. F. в «Методика обучения иностранным языкам в средней школе», the problem of the relationship between formal and functional aspects of the lexical level is lexical. comes to the conclusion that it is impossible to use as a functional feature of units and as a means of communication without a language system or a language system in a language.

Middle school students need to learn the meaning and form of lexical units and be able to use them in communication in various written and oral situations, that is, to learn to understand lexical units when they hear or see them, to learn to use these lexical words correctly when speaking or writing. Vocabulary plays a very important role in learning English. Because we name the phenomenon and give a whole meaning only with words.

Knowing a language means mastering its structure and vocabulary. That is why vocabulary is one of the linguistic aspects used in language teaching at school. The most urgent situation is that the words and phrases taught at school remain in the memory of students for a long time. This is due to the small number of hours allocated to the English language class in the school and the lack of mutual speaking practice among the students, as well as the lack of linguophone classes for the English language in the

school. The number of words students learn at school is based on the curriculum. It also depends on the special teaching method. From the experiences of the last special training programs, it can be seen that students remember the learned words and use them correctly in speaking and writing activities.

In the process of speaking and writing, mastering lexical-meaningful, lexical-thematic wholes, being able to connect a newly learned word with words from the previous topic, choosing phrases and combining them with other words, choosing the right word from antonyms, synonyms, performing equivalence substitution, analyzing words in terms of content and form. , it is necessary to take into account the personal characteristics of the speaker, to be able to use the word correctly during the conversation, taking into account the linguistic norms.

In the process of listening and reading, connecting the visual/hearing image with semantics, overcoming the direction of the thought to internal articulation, differentiating similarities in the form of the word according to the informational signs and in terms of sound, differentiating ononymous, synonymous, antonymous phenomena, mastering the mechanism of receptive combination, understanding the meaning of the word through word formation and context, it is necessary to be able to use perception and analysis when working with new or previously learned lexical material.

Lexical analysis is one of the most relevant issues in the methodology of teaching a foreign language. A well-formed dictionary will undoubtedly be a helpful tool for the teacher. The lexical minimum is the basis for creating school textbooks on a scientific basis.

Lexical selection is done by selecting the words necessary for the purpose set forth from among many foreign language words, phraseological phrases. Considering that about 1500 vocabulary items can be read in secondary schools, lexical selection is a big scientific problem and requires selection methods.

Lexical knowledge ensures high mastery of all types of speech acts. Lexical knowledge is not only a linguistic understanding of words in a foreign language, but also work with words in a foreign language. Oral communication (listening and speaking) and reading cannot be mastered without speaking skills. Vocabulary skills play an important role in this activity. A skill is an action that brings a language phenomenon to an automatic form as a result of training. B.V. Belyaev in his work "Essays on psychological teaching of foreign languages" shows that language skills form a certain hierarchical system in various activities of the language. From this system, it is possible to emphasize the operations that form the basis of general, various and special lexical skills. Such operations, which serve as a

semantic component, depend on the types of lexical skills, types of language communication, and it is believed that lexical skills are considered stable and stable, if we work with them in a connection and relationship. He believes that not only the interrelation of skills, but also the connection of lexical skills with other skills (phonetic, grammatical) is important for the strength and stability of lexical skills. V. A. Bukhbinder in his work "Basic teaching of vocabulary in secondary school" mentions that the function of the lexical fund in the system of each type of lexical skill should be complemented by another type of function. It is an intellectual activity - activity in the brain. Such activity is performed without the influence of any external force, that is, it is believed that the brain. Intellectual activity develops the student's thinking activity. On the basis of this system, it is emphasized that the action of a certain thought, which is very important at the level of conceptualization, is filled with the fund of perception. The author explains the level of conceptualization as follows. The level of conceptualization is the beginning of working with words. First information about foreign language words is collected here. Many teachers and methodologists do not pay attention to the meaning and importance of this type of information, which is the basis for good vocabulary formation based on different forms and types of speech activity. Good knowledge of minimum lexical units at school and their use ensures the formation and systematization of thinking in a foreign language. On this basis, solving communicative tasks aimed at achieving various pragmatic results is realized. The productive basis of lexical skills is the creative level. At this level, it is believed that students' linguistic (lexical) and speaking ability, which is the lexical aspect of lexical skill, is developed.

The author writes that lexical creativity allows the student to express his thoughts. It shows that new ideas, ability to speak and vocabulary of language and other elements are always involved in such self-expression. In the receptive form of lexical skill, the level of creativity is related to the perception of words in the text. This, in turn, shows that it leads to another type of mental activity, that is, to the formation of the meaning of the lexical unit and the meaning of the read or listened text. The productive and receptive levels described in the formation of lexical skills are called what gives them individuality. It is believed to appear in the following cases.

The formation of lexical skills is not only related to creativity, but it is also necessary to be able to use the word in other situations. The author emphasizes that this is the student's ultimate ability - cognitive ability. B.V. Belyaev emphasizes in his work "Очерки по психологии обучения иностранным языкам" that due to the increase in cognitive abilities and the improvement of the student's intellectual level, favorable conditions are created for the development of speaking skills and abilities. Including

lexical. During the development of lexical skills, lexical competence is formed along with it. He believes that the student determines the textual meaning of the word, compares its meanings in two languages, and discovers from its composition the aspects specific to the country and culture of the language being taught. A. A. Smirnov says that skills are formed through ability training, while B. V. Belyaev thinks that it is an action performed without human thought, that is, an action performed automatically.

Most of the time, I use the computer in my classes to explain a new lesson, review grammar structures, and in the final lesson. I insert English videos, audio CD poems, electronic textbooks with clearly written words on the interactive board and use them in the lesson on the topic.

— Different role-playing games can be used in the English language lesson for students to learn the language correctly. The main purpose of using these role-playing games in the learning process is to expand the students' thinking, to defend their own opinion, to promote the development of spoken language, and the formation of vocabulary. Every teacher who aims to teach speaking and communication in a foreign language should use these role-playing games as one of the exercises in their classes.

— Speaking from my own experience, I use games during the lesson to develop the student's language and communicative competence. They are:

"Ball game" - children should throw the ball to each other and quickly guess the name or color of the object, that is, continue. - In the game "Ask a question" there are several objects on the table, students have to ask questions about each object, in the game "Find the object" the teacher covers an object with a piece of paper, and while asking questions, the students have to decide what it is. — "Make a word" - name the name by looking at the picture and make a word from the first letter of this word. — In the game "Color Grandfather" the teacher shows a red card "What color is it?" the children answer It's red.

— "Just the facts" The teacher writes 3 questions on the board, for example: What kind of music do you like? Where do you usually listen to music? Who is your favorite singer? Every student has 3 distributions from paper take, his to each to the question the answer writes. Teacher all papers collected takes and mixes and each 3-3 per student distributes. Children class inside question put walking, in hand of the card owner is looking for All cards own owner when found game ends. This playful Grandfather from the publisher released, authors: Ayapova. T. Abildaeva. Z. Ukbaev. A. 9th grade "Music in our life" topic in the textbook in the past or to the music involved in classes to use will be.

List of references

- 1.State mandatory standard of general secondary education of the Republic of Kazakhstan. - Astana: Ministry of Education and Culture of the Republic of Kazakhstan, - p. 5.
- 2.Zhumaeva E.S. Effectiveness of using new information technologies in teaching English. – Kyzylorda: Sanat, 2012. – pp. 20–24.
- 3.Koyshegulova L
. Application of new information technologies in English language teaching // Methodology of English language teaching. – 2014. – No. 1. – pp. 44, 45.
- 4.Brekeeva A.S. New method of education // Methodology of teaching English. – 2014. – No. 1. – pp. 10-13. Bakhytov A., Zhumanova R. Learning a foreign language
- 5.Effectiveness of language learning tools // Foreign language in school. – 2011. – No. 4. – pp. 23–25.

ҚАЗІРГІ МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚАЖУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ӘЛЕУМЕТТІК СЕБЕПТЕРІ

Әшім А.Б.

*Педагогика және психология мамандығының магистранты,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Шымкент,
Қазақстан*

Ғылыми жетекші: Айтенова Э.А.

Аңдатпа. Мақалада мұғалімнің кәсіби және жеке қажуының психологиялық-әлеуметтік себептері қарастырылады. Педагогтің кәсіби іс-әрекетінде дамумен қатар кәсіби қажу да болу заңдылық. Қажу синдромы burnout (ағылш.) жану, қажу (күю), өшіру жануды білдіреді. Бұл терминнің мазмұндық көрінісін алғаш рет Фрейденбергер (1974) психикалық денсаулық сақтау қызметкерлерінен байқап, көңілсіздікті және қатты шаршауды сипаттау мақсатында ұсынған.

Аннотация. В статье рассматриваются психосоциальные причины профессионального и личностного истощения педагога. Закономерно, что наряду с развитием в профессиональной деятельности педагога возникает и профессиональная утомляемость. Синдром истощения (англ.) горение, истощение (горение), отключение означает горение. Содержательное выражение этого термина было впервые замечено Фрейденбергером (1974) у работников психического здоровья с целью описания разочарования и сильной усталости.

Annotation. The article examines the psychosocial causes of professional and personal exhaustion of a teacher. It is natural that along with the development in the professional activity of a teacher, professional fatigue also arises. Exhaustion syndrome gorenje, gorenje (gorenje), shut-off means burning. The meaningful expression of this term was first noticed by Freudenberg (1974) in mental health workers in order to describe frustration and severe fatigue.

Түйінді сөздер. Мұғалім, кәсіби қажу, қажу синдромы, эмоционалды қажу.

Ключевые слова. Учитель, профессиональное истощение, синдром истощения, эмоциональное истощение.

Keywords. Teacher, professional exhaustion, exhaustion syndrome, emotional exhaustion.

Кәсіби қажу педагогикалық ортадағы жағымсыз құбылыс ретінде, ғалымдардың көптеген зерттеулерінде жиі кездеседі [1]. О.А.Данко, Д.В.Ергигин, В.О.Мидова, Е.Т.Минасян, С.В.Васильеваның пікірінше, кәсіби қажыған мұғалім эмоционалды шиеленісті, психофизиологиялық белсенділіктің төмендеуін, шаршауды, шаршау сезімін, еңбек жағдайларына қанағаттанбауды, жайлы жұмыс үшін ішкі жеке ресурстардың жетіспеушілігін сезінеді. Кәсіби қажу, Ю.Б.Королкова атап өткендей, білім алушының жеке басының психологиялық қауіпсіздігіне теріс әсер етуі мүмкін мұғалімнің деформацияларына жатқызылуы. Ал, М.Д.Чернышованың пікірінше, мұғалімнің психологиялық денсаулығының жекелеген аспектілерінің бұзылуының дәлелі. Психологиялық жайлы және қауіпсіз білім беру ортасын қамтамасыз етудің маңызды шарты бола отырып, мұғалімдердің субъективті әл-ауқаты сыныптар мен педагогикалық ұжымдағы психологиялық климатқа, балалармен және білім беру үдерісінің басқа субъектілерімен қарым-қатынас стилі мен тұлғааралық қарым-қатынасқа, өз еңбегіне қанағаттануға және т.б. үлкен әсер етуі. Басқада аспектілері В.В.Бойконың еңбектерінде талданады, ол кәсіби қарым-қатынастағы қажу синдромының компоненттерін сипаттады. Ол мұғалімнің кәсіби қажуының бастауыш сынып оқушыларының жеке сипаттамалары мен оқу іс-әрекетінің сәттілігіне әсерін анықтау бойынша диссертациялық зерттеу жүргізген; Ю.С.Мороз педагогикалық қажу мен стресстен кейінгі білім беру үдерісінің сапасына әсерін көрсеткен.

Мұғалімнің кәсіби қажуының даму факторлары ретінде – жеке, әлеуметтік, эргономикалық, экономикалық, т.б. және бұл құбылыстың жекелеген аспектілері ғалымдардың бірқатар еңбектерінде зерттелгеніне қарамастан, білім беруді цифрландырудың қазіргі жағдайларын ескере отырып, мұғалімдердің қажу себептері бөлек зерттеуді қажет етеді. Осылайша, бүгінгі таңда зерттеушілер мен практиктердің алдында тұрған аса маңызды міндетті шешу, яғни цифрландыру жағдайында білім беру үдерісінде тұлғаның психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, психологиялық жайлы орта құру, білім алушылардың психологиялық денсаулығын сақтау және нығайту, бұл міндеттерді шешуде мұғалімдердің кәсіби қажуының дамуына әкелетін себептердің туындау тәуекелдерін жою немесе болдырмау бойынша шараларды ескерусіз және қабылдаусыз мүмкін емес екендігін ұмытпау керек. Бұл

мәселемен жұмыс істеу жолдарын іздеу тұлға психологиясы және онымен байланысты әлеуметтік және педагогикалық психология сияқты психология салалары үшін өте маңызды.

Аталған ережелер біздің зерттеуіміздің мақсатын анықтауға әкелді: қазіргі мектеп мұғалімдерінің кәсіби-жеке қажу синдромының дамуына әсер ететін психологиялық-әлеуметтік себептердің жиынтығын анықтау, теориялық тұрғыдан негіздеу және эмпирикалық зерттеу.

Әдебиеттерге шолу көрсеткендей, көбінесе кәсіби қажуды түсіндіру психикалық стресспен байланысты және ұзаққа созылған кәсіби стресстің әсер ету үдерісінде пайда болатын бірқатар белгілерді қамтитын синдром ретінде қарастырылады. Осыған байланысты бұл синдром көбінесе эмоционалды қажу деп аталады. Мұғалімдерге қатысты мұндай түсіндіруді Э.Д.Хазиева қарастырған. Қажу жеке тұлғаны қорғаудың психологиялық механизмі ретінде пайда болатын физикалық, эмоционалды, психикалық сарқылу күйі ретінде анықталады және қорытынды интерпретация Х.Дж.Фрейденбергер мақаласында келтірілген [2].

Ғалымдар А.Пайнс, Б.Пелман, К.Маслах кәсіби қажуға даму кезеңдері, жүйке кернеуінің, қарсылықтың және сарқылудың дәстүрлі стресстік фазаларын қамтитын ағымның табиғи динамикасы тән екенін анықтады [3].

Кәсіби сарқылу кәсіби қызметтің психотравматикалық жағдайларына байланысты қарастырылатын басылымдар да бар. Олар, К.В.Кмит және Ю.В.Попов өз жұмысында кәсіби стресстен туындамайтын қажу нұсқаларын талдайды.

Бірқатар жұмыстарда мұғалімнің қажуы жеке тұлғаның кәсіби деформациясының көріністерінің бірі ретінде сипатталады. Сонымен, Л.И.Березовская білім беру ұйымдары қызметкерлерінің кәсіби деформациясының бір түрі ретінде эмоционалды қажуды зерттеді. В.И.Долгова, Г.Г.Гольева, А.А.Кунилова мұғалімдердің эмоционалды қажуын жеке деформация ретінде зерттей отырып, оның психофизиологиялық, әлеуметтік-психологиялық және мінез-құлық көріністерін анықтады. А.В.Михайлова және К.М.Власова мұғалімдердің кәсіби деформациялары мен кәсіби қажуын салыстыра отырып, «педагог мамандығы» «тәуекел тобына» жататынын атап өтті, өйткені мұғалімдер көбінесе физикалық және психикалық денсаулығына байланысты проблемаларға тап болады және педагогикалық ұжымдағы қарым-қатынасқа назар аударуды ұсынды, «өйткені дәл осы фактор болуы мүмкін жұмыскерлердің денсаулығы мен ресурсын сақтаудың

кепілі». В.В.Ширяева кәсіби қажу мұғалімдердің кәсіби деформациясының құрамдас бөліктерінің бірі екенін көрсетті.

К.Диас мұғалімнің психологиялық денсаулығының бұзылуын, дамып келе жатқан депрессияны көрсететін сигнал ретінде кәсіби қажу өз мақаласында қарастырады. Н.С.Смирнова кәсіби қажу деңгейі жоғары мұғалімдерде ресурстық индекс айтарлықтай төмендейтінін дәлелдеді, ал Т.Н.Шарыпова мен М.В.Забейвороттың жұмысында мұндай адамдарда тұлғаишілік жанжалдың даму қаупі едәуір артатынын анықтады. Мұғалімдердің қажуының себептері кәсіби дағдарыстармен байланысты жұмыстар бар, мысалы, С.А.Амбалова [4].

Қазіргі жағдайда, мектеп мұғалімдері әр түрлі ақпараттық технологияларды, цифрлық оқыту платформаларын жылдам қарқынмен игеріп, динамикалық түрде қайта құрып, әртүрлі оқыту форматтарында (онлайн, байланыс, гибриді және т.б.) сабақ жүргізуі керек болған кезде, сонымен қатар ғалымдардың еңбектерінде жазылған кәсіби қажу синдромында белгілі бір өзгерістер орын алады. Сонымен, О.П.Малютин мәжбүрлі қашықтықтан оқыту жағдайында университет оқытушыларының кәсіби қажу синдромына өзгерістер енгізді. Н.Р.Хакимова, В.Д.Матлаш, Е.В.Григорьева білім беруді цифрландыру жағдайында мұғалімдердің кәсіби қажуындағы өзгерістерді анықтады. С.Н.Пак, М.Р.Нұрқұлова, Э.Р.Нұрқұлова онлайн оқыту жағдайында педагогтардың кәсіби қажу проблемаларын талдады [5]. Алайда, бұл синдромның даму себептерін нақтылау және нақтылау қажет, бұл біздің зерттеуімізде баса назар аударылады.

Осылайша, талдау нәтижелері бойынша мұғалімнің қажуын цифрландыру жағдайында даму себептері бар өзіндік заңдылықтары мен динамикасы бар күрделі, кезең-кезеңімен дамып келе жатқан құбылыс ретінде анықтауға болады. Оның қалыптасуының әр кезеңіне тән белгілер пайда болады, олардың саны ғылыми әдебиеттерде жүзге дейін көрсетілген. Олардың кейбіреулері психосоматикалық салаға, ал кейбіреулері жеке салаға жатады. «Қажу» ұғымына қатысты «кәсіби-жеке» анықтамасын қолдана отырып, біз оның тек өндірістік факторларға ғана емес, сонымен қатар жеке факторларға да тәуелділігін атап өтеміз, бұл өз кезегінде біздің болжамымызға сәйкес мұғалімге кәсіби тәуекелдердің әсер ету дәрежесін анықтайды.

Зерттеуде әдістердің келесі топтары қолданылды: ұйымдастырушылық, теориялық, эмпирикалық, деректерді түсіндіру және өңдеу әдістері. Психологиялық-педагогикалық эксперименттің анықтаушы және бақылау кезеңдерін жүргізу үшін диагностикалық бағдарлама жасалды, ол мұғалімдердің кәсіби қажу деңгейі мен себептерін зерттеуге мүмкіндік берілді, оған жарамдылық, сенімділік

және басқалардың көрсеткіштерін қанағаттандыратын және өзара толықтыру сапасына ие психологиялық әдістер кірді. Мәселені жан-жақты зерттеу үшін біз өз жұмысымызда кәсіби қажу дәрежесін, оның даму сатысын, белгілерін зерттеуге баса назар аудардық және басқа авторлардың еңбектерінде жеткілікті зерттелмеген психологиялық-әлеуметтік аспектілерді анықтадық, бұл біз жүргізген әдеби шолу барысында анықталды. Бұл мотивациялық тенденциялар, өмірлік қанағаттану индексі, жаңа жағдайда тиімді жұмыс істеуге дайын болу, педагогикалық ұжымдағы психологиялық ахуал, ондағы әлеуметтік-психологиялық бейімделу, топтың бірлігі деңгейі, мұғалімнің әріптестерінен эмоционалды эмпатия мен қолдау алу мүмкіндігі.

Мұғалімдердің кәсіби қажу деңгейі, оның даму кезеңі және оған сәйкес белгілер кәсіби қажуды диагностикалау әдістерін қолдану арқылы анықталды (К.Маслач, С.Джексон, Н.Е.Вопьянованың бейімделуінде) және кәсіби қажу деңгейін зерттеу (В.В.Бойко). Бұл екі әдіс диагностикалық бағдарламаның бірінші блогына кірді.

Кәсіби қажудың себептері келесі құралдардың көмегімен зерттелді: «өмірлік қанағаттану индексі» (Н.В.Панинаның бейімделуі); «жалпы өзін-өзі тиімділік шкаласы» (Р.Шварц, М.Ибусалема), «кәсіби-педагогикалық мотивацияның өзін-өзі бағалауы» (Н.П.Фетискиннің бейімделуі), «педагогикалық ұжымдағы психологиялық климатты бағалау шкаласы» (О.И.Бабич). Бұл әдістер диагностикалық бағдарламаның екінші блогын құрады.

Эксперименттің қалыптастырушы кезеңінде мұғалімдердің кәсіби және жеке қажу аспектілерінің бастапқы және қайталама алдына алу бойынша екі сабақ блогын қамтитын арнайы әзірленген бағдарлама қолданылды. Бағдарламаны іске асыру кезінде біз педагогикалық қызметкерлердің кәсіби қажуын, оның белгілерін, фазаларын, сондай-ақ себептерін зерттеуге бағытталған кешенді диагностика деректерін есепке алуға негізделген педагогикалық қызметкерлердегі кәсіби қажу синдромының алдын алу үдерісін басқару моделі әзірленіп, практикаға енгізілсе, осы жұмыста нәтижелілікке қол жеткізуге болады деген болжамға сүйендік және осы синдромды тудыратын, үш бағыт бойынша жаттығулар кешені түріндегі профилактикалық іс-шараларды қамтыды: әлеуметтік-психологиялық (педагогикалық ұжымдағы психологиялық ахуалды оңтайландыру, цифрландыру жағдайында мұғалімдердің әлеуметтік-психологиялық бейімделуді); жеке (стресске төзімділікті арттыру, жалпы эмоционалдық жағдайды тұрақтандыруды); кәсіби (педагог қызметкерлердің өздерінің кәсіби күштеріне деген сенімін қалыптастыру және кәсіби қызметке ішкі уәждемесін арттыруды).

Осылайша, мұғалімнің кәсіби және жеке қажуы – ерекше заңдылықтары мен динамикасы бар күрделі, кезең-кезеңімен дамып келе жатқан құбылыс. Оның қалыптасуының әр кезеңінде тән белгілер пайда болады. Мұғалімдердің қажуы тек өндірістік факторларға ғана емес, сонымен қатар мұғалімнің кәсіби тәуекелдеріне әсер ету дәрежесін анықтайтын жеке тұлғаларға да байланысты. Қазіргі жағдайда оның даму себептері өзіндік ерекшеліктерге ие.

Біздің зерттеу барысында алынған нәтижелер қазіргі мұғалімдердің кәсіби және жеке қажу деңгейіне оның көрсеткіштерінің жиынтығындағы өмірлік қанағаттану индексі (өмірге деген қызығушылық, мақсаттарға жетудегі дәйектілік, алға қойылған және қол жеткізілген мақсаттар арасындағы үйлесімділік, өзін-өзі оң бағалау, жалпы фон) сияқты психологиялық және әлеуметтік себептер әсер етеді деген болжамды растады (көңіл-күй); кәсіби өзін-өзі тиімділікті өзін-өзі бағалау (кәсіби жетістіктерді өзін-өзі бағалау, еңбек қызметіндегі өз жетістіктерімен қанағаттану, жоғары мақсаттар қоюға және оларға қол жеткізуге ұмтылу), кәсіби-педагогикалық мотивация (кәсіби қажеттіліктер, функционалды қызығушылық, дамыған қызығушылық, кәсіби қызмет нәтижелеріне бей-жай қарамау), педагогикалық ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық ахуал (әріптестермен қарым-қатынас, эмоционалды қатысу мамандардың бірлескен қызметіне), онда мұғалім эмоционалды және кәсіби тұрғыдан қолдау таба алады.

Сандық және контактілі оқытуды үйлестіру, еңбек және демалыс режимін өзгерту жағдайында көптеген функцияларды орындау жүктелген көптеген мұғалімдерде олармен арнайы жұмыс жасамай, өмірлік қанағаттану деңгейі бойынша төмен көрсеткіштер байқалады (40%). Нәтижесінде, бұл мұғалімдер өздерін және кәсіби қызметін оң бағалауда қиындықтарға тап болады. 60% өзін-өзі тиімділіктің жеткіліксіз деңгейіне ие. Бұл мұғалімдер цифрландыру жағдайында сөзсіз туындайтын жаңа немесе күрделі тапсырмаларды қабылдаудан қорқады, олардан аулақ болады, ал егер олар қабылданса және оларды шешуде жетістікке жетпесе, олар өз қызметінің төмен нәтижелілігін сыртқы факторлармен байланыстырады. Бұл тұрғыда біз алған деректерді Н.А.Перепелкинаның (2017) зерттеу нәтижелерімен байланыстыруға болады, оның еңбектерінде мұғалімнің кәсіби қажуы оның кәсіби өзін-өзі жүзеге асыру процесіне теріс әсер ететіндігі көрсетілген.

Кәсіби және жеке қажудың әртүрлі кезеңдеріндегі педагог қызметкерлердің мотивациялық басымдықтары өзгереді: кәсіби қажеттіліктердің ауырлығы, функционалды қызығушылық, қызығушылық деңгейі төмендейді, оның орнына немқұрайлы көзқарас пайда болады және мотивациялық тенденция ретінде маңызды болып қалады. Осыған

байланысты біздің зерттеу нәтижелеріміз О.А.Веселованың мақаласында жазылған мұғалімдердегі кәсіби мотивация мен қажу деңгейінің өзара байланысының көрсеткіштерімен байланысты.

Ұсыныстар ретінде мұғалімдердің кәсіби және жеке қажуына әкелетін себептердің, соның ішінде біз ұсынған профилактикалық бағдарламаны қолдану негізінде әрекет ету мүмкіндігін азайту, алдын алу, жою бойынша жұмысты жалғастыру маңызды.

Әдебиет

1. Danko O.A. et al. Occupational burnout in pedagogical practice // Modern Pedagogical Education. – 2022. – No. 2. – P. 143–146.

2. Machynska N., Derkach Yu. Professional burnout of teachers: theoretical and practical aspects // Continuing Professional Education Theory and Practice. – 2019. – No. 2 (59). – P. 28–34. DOI: 10.28925/1609-8595.2019.2.2834

3. Королькова Ю.Б. Деформации в профессиональной деятельности педагогов // Профессиональные представления. – 2021. – № 1 (13). – С. 31–38.

4. Чернышова М.Д. Профессиональное здоровье педагога // Научный Лидер. – 2021. – № 15 (17). – С. 65–72.

5. Бойко В.В. Синдром эмоционального выгорания в профессиональном общении. – СПб.: Питер, 2017. – 278 с.

«ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДА ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚТЫ БОЛДЫРМАУ ЖОЛДАРЫ»

Ахметова А.Т.

№25 ЖОББМ

Аңдатпа. Бүгінгі таңда қоғам да, қоғамдық көзқарас та күннен күнге өзгеру үстінде. Бұқаралық ақпарат және қарым-қатынас құралдарының жұмысындағы барлық шектеулерден алынып, ақпарат тарату еркіндігі кең таралған. Ол балалардың сана сезімі мен рухына кері әсер етуде. Осының салдарынан қазір мектеп жасындағы бала-лардың шылым шегуі, ішімдік ішуі, есірткі қолдануы немесе әр түрлі қылмыстық іс-әрекетке баруы жиілеуде. Ата-бабамыздың салт-дәстүрлері мен әдеп-ғұрпы ажырап қалған, шетелдік компьютерлік ойындар мен қатыгездікке қойылған фильмдердің еркіндігіне кеткен жастарымызды қайтсек дұрыс жолға саламыз, ұлтымыздың болаша-ғын ойлайтын санасы сергек, адамгершілігі мол жеке тұлғаны тәрбие-леу - тәрбие жұмысының негізгі мақсаты. Жас ұрпаққа тек білім берумен шектелу аз, оларды адамгершілік-рухани жағынан нағыз адам қалыптастыру керек.

Аннотация. Сегодня общество и общественное мнение меняются день ото дня. Свобода распространения информации, свободная от всех ограничений на деятельность средств массовой информации и коммуникации, широко распространена. Это оказывает негативное влияние на детское сознание и дух. В результате дети школьного возраста чаще курят, пьют, употребляют наркотики или участвуют в различных преступных действиях. Если мы вернемся

к нашей молодежи, оторвавшейся от обычаев и нравов наших предков, ушедшей в свободу от иностранных компьютерных игр и жестоких фильмов, мы наставим ее на правильный путь. Основная цель образования – дать образование. человек со здоровым духом и нравственностью, думающий о будущем нашей нации. Недостаточно ограничить молодое поколение только образованием, необходимо сделать его нравственно и духовно настоящими людьми.

Abstract. Today, society and public opinion are changing day by day. Freedom of dissemination of information, free from all restrictions on media and communication activities, is widespread. This has a negative impact on the child's mind and spirit. As a result, school-age children are more likely to smoke, drink, use drugs, or engage in various criminal activities. If we return to our youth, who have become detached from the customs and morals of our ancestors, who have gone into freedom from foreign computer games and cruel films, we will set them on the right path. The main purpose of education is to provide education. a person with a healthy spirit and morality, thinking about the future of our nation. It is not enough to limit the younger generation only to education; it is necessary to make them morally and spiritually real people.

Өркениетті елдің болашағын сомдайтын бүгінгі жасөспірімдер екені белгілі. Келешек өмірдің тізгінін ұстайтын олардың алдағы атқарар іс-әрекеттерінің бастауы бүгінгі күнмен тығыз байланысты. Кәмелетке толмаған жасөспірімдер еліміздегі тұрғындардың он бесінші бөлігін құраса да, бүкіл қылмыстық әрекеттердің бестен бірін жасайды [9, 35 б.]. Жасөспірімдердің қауіпті жолға түсуі барып тұрған қасіретті құбылыс. Жасөспірімдер қылмыс жасай отырып өз басына ғана емес, қоғамға, өз отандастарының мүддесіне, өзінің туған-туысқандарына үлкен зиян келтіреді. Жасөспірім қылмыскер ең бірінші кезекте өзінің отбасына қасірет болып табылады.

Құқық ұғымы. Адам әр түрлі әлеуметтік қатынастарға түседі. Қарым-қатынас нәтижесінде адамдар арасында өзара әрекеттестік қалыптасады, түсіністік пайда болады, қамқорлық жасау және көмек беру жүзеге асады. Қоғамдық қатынастар әлеуметтік нормалар арқылы реттеледі, олардың арасында құқық нормалары ерекше орын иеленеді. Құқық нормалары заңдар мен нормативті құқықтық актілерде көрініс табады. Жалпы адамзаттық құндылықтар және әділеттілік, ізгілік, теңдік, бостандық идеялары құқықтың негізі болып табылады. Құқық дегеніміз - мемлекет арқылы қамтамасыз етілетін, әділеттілік туралы адамдардың көзқарастарынан көрініс табатын, жалпыға бірдей міндетті нормалардың жиынтығы. Құқықтық нормалар, құқықтық сана – сезім, құқықтық қатынастар.

Құқық нормаларының жүйесі дегеніміз – ол құқықтың нормалары өзара келісілген, бір-бірінен оқшауланып әрекет етпейтін, бірлікті тұтастық ретінде сипаттайтын ішкі құрылысы. Құқықтық нормалар жүйесінің белгілі бір құрылысы бар, оны салыстырмалы

түрде автономиялы құрылымдар, қоғамдық қатынастардың сапалы түрде біртекті топтарын реттейтін салалар және институттар құрайды.

Элементтер мынандай:

- бөлек құқықтық нормалар;
- құқықтық институттар;
- құқықтың тәуелді салалары;
- құқық салалары.

Құқық ең маңызды әрі ең күрделі қоғамдық құбылыс ретінде түсінілетін философиялық категория. Сондықтан да оны бірнеше тұрғыдан қарастыру керек. Алдымен, субъективтік тұрғыдан қарастырсақ құқық қандай да бір тұлғаның мүмкіндіктерін, әрекет еркіндігін білдіреді. Мысалы, білім алу, еңбек ету, демалу, өмір сүру, қорғану құқығы секілді тікелей субъектімен байланысты құқықтар. Объективтік мағынадағы құқық — нормативтік құқықтық актілерде белгіленген нормалардың жиынтығын білдіреді. Бұл орайда көрсетіп кету керек – субъективтік құқық объективтік құқықтың негізінде туындайды және тоқтатылады. Мәселен, 1999 жылдың 1 маусымынан бері "объективтік құқықтың" негізінде ішкі істер органдары қызметкерлерінің қоғамдық көлікте тегін жүруге деген "субъективтік құқықтары" тоқтатылып, жеңілдіктер алынып тасталған. Құқық бұл керсетілгендерге қоса, оқу пәні ретінде де түсініледі (әкімшілік құқық, Азаматтық құқық, Еңбек құқығы және т.б.)- Құқықтық объективтік және субъективтік мағыналардың біріктіріле түсінілетіндігі де жоққа шығарылмайды. Осыларға қарап құқықтың аса күрделі категория екенін білуге болады. Жалпы алғанда құқық дегеніміз — мемлекет белгілеп, мақұлдаған жалпыға міндетті мінез-құлық ережелерінің (нормалардың) жиынтығы. Құқықтың өзіндік ерекшелігі оның нормаларын сақтау мемлекеттің мәжбүр ету күшімен қамтамасыз етілетіндігінде.

Құқықтың мәні Конституцияда және басқа да заңдарда бекітіліп, тиянақталған, оның түп қазық бастауларында, негізгі принциптерінде ашылады. Оларға жататындар: саяси биліктің халықтың атынан жүзеге асуы, меншіктің дамуы, қорғалуы және олардың субъектілерінің теңдігі; демократизм, гуманизм.

Саяси биліктің халықтың атынан жүзеге асуы. Бұл ереже Қазақстан Республикасында мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық болып табылады делініп, Конституцияда дәйектелген. Халық мемлекеттік билікті тікелей және өз өкілдері арқылы жүзеге асырады.

Меншіктің дамуы, қорғалуы және олардың субъектілерінің теңдігі – мемлекеттің материалдық-техникалық базасын құрудағы маңызды шарт.

Конституцияда Республиканың экономикасы мемлекеттік, сонымен қатар жеке меншік нысандарына негізделетіні, ал мемлекет меншіктің барлық субъектілерінің заң алдындағы мемлекеттер аумағындағы өзінің азаматтары мен заңды тұлғаларының өз мүліктеріне деген меншіктік құқығын қорғайды.

Қоғам әрқашан тәртіпке негізделіп, арқа сүйеп қалыптасып, тіршілік етеді. Қоғамда тәртіп болмаса, ол құлдырайды, яғни келешегі болмайды. Мұны адамдар ежелден жақсы түсінген. Сондықтан да қоғамда тәртіп орнатудың жолдарын қарастырған. Дегенменде, керісінше қоғамдық тәртіпті бұзуға бейім азаматтар да аз болмаған. Осыдан келіп құқық бұзушылық орын ала бастады. Құқық бұзушылық - қоғам өміріне тән дерт. Адам баласы өмір сүрген ортада ол да әрқашан орын алады. Бұл шартты құбылыс. Құқық бұзушылық - заңды, оның қағидаларын құқықтық нормалар жүктеген міндеттерді бұзу, тыйым салынған әрекеттерді жасау. Ол адамдардың іс-әрекеті, қылығы арқылы басқа адамдармен, қоғаммен, мемлекет пен қарым – қатынасқа түседі. Заң бұзушылық адамның мінез - құлқы арқылы байқалады. Адамның ой - желісі заңмен реттелмейді. Бірақ қандай да болсын іс - әрекет, мінез - құлық, ойдың, сана - сезімнің қатынасуынсыз жасалмайды. Олар ойдың елегінен өтіп бақылауында болады. Ақылы дұрыс адамның іс-әрекеті ерік пен ойдың елегінен өтеді. Демек, заңды бұзушылық қоғам мен жеке тұлғаларға зиян келтіретін және құқықтық нормаларға қарсы әрекет немесе әрекетсіздік болып табылады. Әрекет - бұл құқық нормаларының іс - қимыл жасай отырып жүзеге асуы, ал әрекетсіздік құқық нормаларының талаптарын ешқандай іс - қимыл орындалмаса да бұзу арқылы орын алады.

Қылмыс - бұл құқық бұзушылықтың бір түрі. Қылмыс басқа құқық бұзушылықтардан, оның қылмыстық заңмен белгіленетіндігі мен және оны жасағанда қылмысты жауапкершіліктің болуымен ерекшелінеді. Криминологияда және құқықтық статистикада қылмыс үшін қылмыстық жазалау қарастырылған, іс жүзінде жасалған барлық құқыққа қарсы әрекеттердің жиынтығы бар.[7]

Айыптылық түріне қарай қасақана жасалған және абайсызда жасалған қылмыс болады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген іс - әрекеттің сипатына және қоғамдық қауіптілік деңгейіне қарай жеңіл қылмыстарға (2 жылдан аспайтын), ауырлығы орташа (2-5 жыл), ауыр қылмыстар (5-10 жыл), ерекше ауыр қылмыс (10 жылдан - бас бостандығынан айыруына дейін) болып бөлінеді. Сөзіміз жанды болу үшін мысал келтірейік: егер де сізді қылмыстық әрекетерге айыптаса, сізді сот төрелігіне шақырып, жазалардың орындалу тәртібіне орай қылмыс, әскери қылмыс түрлеріне ажыра-

тылады. Қылмысы үшін айыпты адам лауазым иесі болса, ал ол жасаған қоғамдық қауіпті әрекет оның қызмет жағдайымен байланысты болса, оны лауазымдық қылмыстар дейді. Олар: пара беру, пара алу, қызмет бабын пайдаланып жалған құжат жасау.[5]

Қылмыстың күшеюіне жағдай жасайтын, қылмысты тудыратын, қылмыстық әрекетпен сипаталатын жағдай. Негізінен 16 жасқа толған адам қылмыстық жауапқа тартылады. 14 жастағы балаларды колонияға жіберіледі. Сонымен, қылмыс - бұл қылмыстық кодекспен тыйым салынған қоғамға қауіпті іс - әрекет. Әр қылмыстың өз жазасы болады.

Қылмыстық іс - жүргізу кодексі 1997 жылы 13 желтоқанда қабылданып, 1998 жылы 1 қаңтарда күшіне енді. Ол Жалпы және Ерекше бөлімдерден тұрады. Жалпы бөлім 8 бөлімнен, 41 тараудан, 400 баптан тұрады. Осы Кодекстің міндеттері: адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, ҚР-ның конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін, қоғамға қол сұғушылықтан қорғау болып табылады.[8]

ҚР тұрған әрбір азамат оның заңдарына, жариялаған шешімдеріне, қаулыларына бағынып, заң бойынша қызмет атқару - басты міндет. Сондай-ақ, мемлекетте заңға бағынып еркін өмір сүретін және заңға бағынғысы келмей қылмыс жасап жатқан да азаматтар болады.

ҚР 9 бабында мынадай анықтама берілген: Осы Кодексте «жазалау қатерімен тыйым салынған айыпты қоғамдық қауіпті әрекет қылмыс деп танылады.» Сонымен қатар, қылмыстың объектісі мен қылмыс-тың субъектісі болады. Ешбір қылмыс объектісіз болмайды. Яғни, әр қылмыстың белгілі бір құндылыққа қол сұғылуы арқылы орындалады. Бұндай құндылықтарға: адамның өмірі, денсаулығы, мүлкі, намысы және тағы басқа құндылықтар жатады. Ал, қылмыстың субъектісі дегеніміз - қылмыс жасаған адам. Адамды қылмыс субъектісі деп айту үшін, ол белгілі бір талаптарға сай болуы тиіс. Оның ақыл - есі дұрыс, кәмелетке немесе 14 жасқа жеткен тұлға болуы керек. Қылмыстық жазаға, мемлекеттің қылмыс жасаған тұлғаға қатысты қолданылатын жеке немесе мүліктік әсер етудің жағымсыз шаралары қолданылады.[5]

Негізгі түрлері:

- Айыппұл салу;
- Жұмысынан айыру немесе лауазымынан айыру;
- Түзеу жұмыстары;
- Абақтыда ұстау;

- Өлім жазасы;
- Бас бостандығынан айыру,
- Әскери қызмет бойынша шектеу.

Іс әрекеттің қылмыстығын немесе жазаланушылығын жоятын, қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның жауаптылығын, жағдайын өзге де түрде жақсаратын заңның кері күші болады. Егер жаңа қылмыстық заң адамның жазасын өтеп жүрген іс әрекеті үшін жазаланушылықты жеңілдетсе, онда тағайындалған жаза жаңадан шығарылған қылмыстық заң санкцияның шегінде қысқартуға жатады. Іс әрекеттің қылмыстығын немесе жазаланушылығын белгілейтін, осы іс әрекеттің жасаған адамның жауаптылығын немесе жағдайын өзге де түрде нашарлатып заңның кері күші болмайды.

Қылмысқа тосқауыл қою жолы - жаза. Тура жолдан тайып, қоғамға қиянат жасағандарды түзеудің, шектен шыққан тәртіп бұзушылықты ауыздықтаудың басқа тиімді жолын адамзат әлі ойлап тапқан жоқ.

Тура жолдан тайып, ағаттықпен қылмыс жасаған айыпталушыларға жеңілдікпен қарап, кешірім жасауға болатын шығар. Бірақ, қоғам игілігіне қол салып, туған мемлекетін тонаған жемқорларға жеңілдік болмауға тиіс. Олар мемлекетті саналы түрде тонау арқылы оның экономикалық іргетасын шайқалтып, тәуелсіз елдің ертеңіне балта шауып отыр. Сондықтан оларды ауыздықтау үшін жазаны күшейту керек. Әйтпесе, қоғамымыздың барлық саласын және биліктің барлық тармағын жайлап алған сыбайлас жемқорлық түптің - түбінде жарға жығады.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу, қоғамдағы қылмыстың алдын алудың аса маңызды аспектісі болып табылады. Заңды, әлеуметтік пайдалы қызметке және қоғам мен өмірге ізгілікті көзқарас қалыптастырып, жастарды қылмыстық қызметке жол бермейтін қағидаларға тәрбиелеу қажет.

Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың арасында құқық бұзушылықтың алдын алу және балалардың қадағалаусыз және қараусыз жүруінің алдын алу жөніндегі заңнаманы қалыптастыру және дамыту жұмысы қолға алынған. Бұл «Неке және отбасы туралы», «Отбасылық үлгідегі балалар деревнялары және жасөспірімдер үйлері туралы», «Мемлекеттік атаулы әлеуметтік көмек туралы», «Еңбек туралы», «Қазақстан Республикасындағы арнайы мемлекеттік жәрдемақы туралы», «Дене тәрбиесі және спорт туралы» заңдары, кәмелетке толмағандар жөніндегі комиссиялардың, кәмелетке толмағандар ісі жөніндегі ішкі істер органдарының қызметін реттейтін нормативтік құқықтық актілер және т.б.

Кәмелетке толмағандар құқық бұзушылығының алдын алуды тікелей не жанама көздейтін құқықтың қайнар көздерінің осылайша көп болуы қоғамдық қатынастардың кез келген саласында кәмелетке толмағандар тұлғасының дамуын қамтамасыз ететін қолдау жүйесінің көзделгендігін көрсетеді. Әсіресе бұл қауіпті жағдайда тұрған және ерекше қорғау мен қолдауға мұқтаж жасөспірімдерге қажет. Балалар мен жасөспірімдерді тәрбиелеу мен оқытуда отбасының маңызы зор. Осыған орай мемлекетіміз отбасының, соның ішінде кеңейтілген отбасының тұтастығын сақтауға аса назар аударып отыр.

Отбасында тұрақтылық пен береке болмаса, осыған байланысты қоғам тарапынан көмек көрсету әрекеттері сәтсіз болған жағдайда, тіршілік етудің балама орындарын пайдалану мүмкіндігін қарастыру қажет.

Ол дегеніміз, балаларды тұрақтылығы бар, әрі берекелі отбасы жағдайына мейлінше жақындатылған мекемелерге тәрбиелеуге берілуі тиіс.

Баланың келешегіне кері әсер ететін жағдайларды айтпағанда, олардың ата-анасынан айыруға жол бермейтін ұлттық бағдарлама жасаудың және оны іс жүзіне асыру қажеттігінің мәні зор.

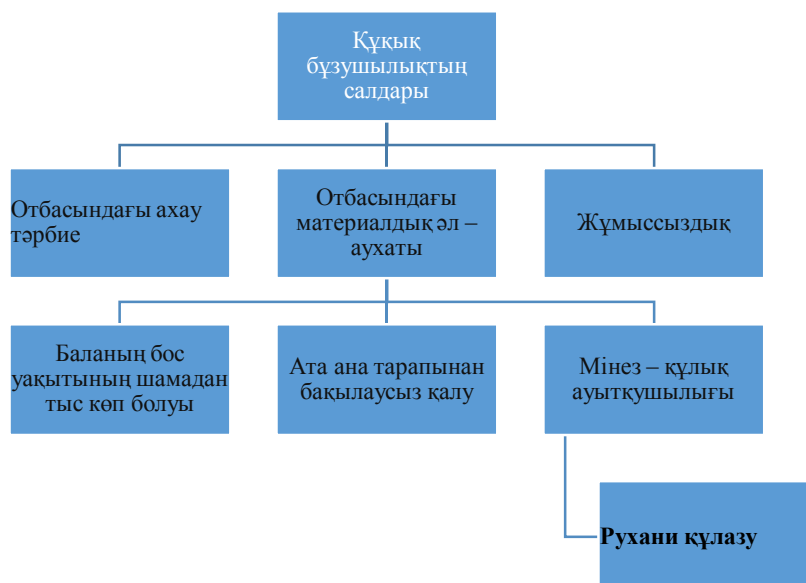
Кәмелетке толмағандар құқық бұзушылығының алдын алудың ең маңызды алғы шарты болып табылатын, отбасындағы берекені сақтаудың негізінде, субъективтік себептерден басқа, өтпелі кезеңнің әлеуметтік-экономикалық жағымсыз құбылыстары жатыр. Ол ата-анасының материалдық жағдайының нашар болуына байланысты балабақша мен мектептерге бара алмауы нәтижесінде, соңғы жылдары қараусыз, тастанды, үй-жайы жоқ, сөйтіп құқық бұзушылық жасауға баратын балалар саны көбейіп отыр. Оқу орындары, кәмелетке толмағандарға медициналық, кеңестемелік және басқа да көмек көрсететін, атап айтқанда осындай жәрдемге мұқтаж немесе қатыгездік құрбаны болған, ата-анасының мейірімін көрмеген және қудалау мен қанауға душар болған жасөспірімдерге қолұшын беретін базалық және анықтама орталықтарына айналуы тиіс.[3] Нормативтік құжаттарда мектепке бару ережесін сақтау қиынға соғатын, сондай-ақ мектепті тастап кететін кәмелетке толмағандарға арнайы көмек көрсетілетіні көзделіп, жастар арасындағы қылмыстың және кәмелетке толмағандар құқық бұзушылығының алдын алудың тиімді жолдарын табуға қатысты, ғылыми-зерттеу жүргізуде білім беру жүйесінің барлық буындарының арасында ынтамақтастық болуын ынталандыруға, сондай-ақ осындай зерттеулердің кең таралуы көзделуге тиіс. Осындай зерттеу нәтижелерінің негізінде білім басқармалары кәмелетке толмағандарға, заңға сәйкес мінез-құлық қалыптастыруға бағытталған бағдарламалар

мен әдістемелік құралдар әзірлеп, білім беру мекемелерінің жұмыс тәжірибесіне енгізу керек. Жасөспірімдер арасындағы заңға қайшы мінез-құлқтың алдын алудың неғұрлым тиімді шарасы девиантты мінез-құлқымен ерекшеленетін кәмелетке толмағандарды, әсіресе қоғамға қарсы бағдарланған жасөспірімдер топтарының лидер-лерін дер кезінде анықтауға және олардың айналадағы адамдарға теріс ықпал жасауына жол бермеу болып табылады. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, осындай жасөспірімдерді арнайы оқу-тәрбие меке-мелеріне орналас-тыру мүмкіндігі болғанда бұл жұмыстың пәрменділігі артады. Осының өзі құқық бұзушылықтың қайталануын болдырмауға, сондай-ақ оларды ересек адамдардың тарапынан болатын теріс әсерден оқшаулауға мүмкіндік береді. Кәмелетке толмағандардың арасында құқық бұзу-шылықтың және балалардың қадағалаусыз, қараусыз қалуы-ның алдын алу жөніндегі мемлекеттік саясаттың тағы бір бағытты әр түрлі қоғам-дық ұйымдардың, бірлестіктердің, клубтардың және т.б. қызметін реттейтін заңнаманы жетілдіру болып табылады, себебі кәмелетке толмағандар құқық бұзушылығының алдын алу көбіне жасөспірім-дердің бос уақытын да ұйымдастырылатын әр түрлі қызмет-тердің жұмыс сапасына байланысты.

Мәдениет, ойын-сауық, спорт және туризм мекемелерінің, әлеуметтік қауіпті жағдайда тұрған кәмелетке толмағандарды көрке-мөнер, техникалық, спорт және т.б. үйірме, секцияларында үйре-нуге тарту, оларды отандық және дүниежүзілік мәдениет құндылық-тарына баулу басты бағдарлама болуы тиіс.

Кәмелетке толмағандарды тәрбиелеуде бұқаралық ақпарат құрал-дары зор рөл атқарады. Бірақ, бұл істе айтарлықтай кемшіліктер бар екендігі барлығымызға белгілі. Мысалы: теледидар арқылы адам өлтіру, қатыгездік, қанкүйлі оқиғалар, алдап-арбау, эротикалық маға-надағы журналдар, фото суреттер, жарнамалар мұнын өзі келешек ұрпақтың мінез құлқының қалыптасуы мен даму процестеріне зиян келтіретіндігі айтпаса да түсінікті. Осы жағдайға байланысты бұқара-лық ақпарат құралдары туралы заңда, жастарға арналған тиісті қызмет-тер мен мүмкіндіктерді БАҚ-ы арқылы тарату қажеттігі туралы норма императивті түрде баяндалу керек. Заңда бұқаралық ақпарат құрал-дарын есірткімен, зорлықпен байланысты материалдар көрсетуді мейлінше азайтуға, сондай-ақ зорлық пен қанауды жағымсыз жағынан көрсетуге мүдделі ететін, осыған ынталандыратын нормалар көзделуі тиіс. БАҚ-ы өз бағдарламаларын дер кезінде түзетуі аса қажет, оларда-ғы ақпарат балалар мен жасөспірімдердің ақылын кемітпей, қатыгез етпей, дұрыс бағдар беруі тиіс. Сонымен қатар есірткі мен алкогольді пайдаланудың алдын алудағы, бұл заттардың зияны туралы ақпаратты

барлық деңгейде таратудағы рөлі мен жауапкершілігі заң жүзінде анықталғаны жөн. Жоғарыда айтылғандай, кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылық жасауының себептеріне кәмелетке толмағандар істері жөніндегі комиссияның, прокурорлық қадағалау, полиция, сот-тергеу органдарының қызметін жетілдіру шаралары көзделіп, кәмелетке толмағандар құқық бұзушылығының алдын алудың тиімділігін арттыру үшін барлық құқық қорғау, мемлекеттік басқару органдарының, балалар мен жасөспірімдер мәселелерімен айналысатын жастар және қоғамдық ұйымдар мен мекемелердің өзара ықпалдасуын, қызметтерін үйлестіру жөнінде кешенді шараларды әзірлеу қажет. Осы мақсатта үйлестіруші орган, балалар мен жасөспірімдер құқық бұзушылығының алдын алу іс шараларын жүзеге асыру кезінде жинақталатын ақпарат, тәжірибе, білім мен мемлекеттік және мемлекетаралық деңгейде алмасуды жандандыруға тиіс.

Көптеген жасөспірім қылмыскерлердің күнделікті іс-әрекеттеріне отбасы, оқу орындары, еңбек ұжымдары ешқандай бақылау болмағандықтан, соңы қылмыстық әрекетте ұласатынын тәжірибе көрсетіп отыр. Кәмелетке толмағандар жасайтын қылмыстардың арасында пайдакүнемдік және пайдакүнемдік-зорлық пиғылмен жасалатын ауыр қылмыстардың үлесі өте жоғары. Ондай қылмыстарға көбіне аса қатыгездік пен тағылықтың (вандализм) сипаттары тән болып келеді [7, 76 б.]. Жасөспірімдер жасайтын қылмыстың келесі түрі-ұрлық олардың үлесіндегі қылмыстың 53 %-ын, тонау 10 %-ын, қарақшылық шабуыл 15%-ын құрап отыр. Бұл тұста да бала санасының мейірімінен жұрдай бола бастағанын байқауға болады. Қылмысқа баруы ықтимал балалардың тағы бір тобы кезбелікпен күн кешуде.

Кейбір деректерге сүйінсек, мектепке бармай, отбасынан алшақ қалған қараусыз жасөспірімдердің саны жүз мыңнан асады. Жасөспірімдердің қылмыстары арасында қатыгездік пен зорлық – зомбылық әдетті іске айналып бара жатыр. Сонымен қатар жасөспірімдер зорлық- зомбылықты шегінен асырып жасайды. Жасөспірімдер қылмыс жасау барысында келеңсіз жағдай бола қалса адам өлтіру, ауыр дене жарақатын, қарақшылық жасауға дейін барады. Жастар арасындағы қылмыстар ер балалар мен қыз балалардың нашарлық, таксикомания және алкогольдік әсерімен жасалады. Қазіргі таңда мастықпен жасалатын қылмыстар айтарлықтай жиі кездеседі. Әрбір бесінші қылмыс жасөспірімдердің алкогольдің немесе нашаның әсерімен жасалады. Қазіргі таңда қыз балалардың қылмыс жасауы жиі кездесіп жатады.

Алдын ала жоспарланып, дайындалып, техникамен жабдықталған қылмыстар көбейіп бара жатыр. Бұл қылмыстарды көп немесе топтасып жасайды. Жастардың тең жартысы топ ішінде қылмыс жасайды. Кәмелетке толмағандардың жасайтын қылмыстардың арасында ерекше орын алатыны бұзақылық. Бұзақылық үшін сотталғандар ішінде аса қатыгездікпен жасағандар басым көпшілік. Кәмелетке толмаған қылмыскердің мінездемесін заңды білмегенмен түсіндіруге болады. Бұл біріншіден жалпы халықтың құқықтық сауатсыздығы, екіншіден жасөспірімдердің өздері заңға немқұрайлы қарауы, заңды толық білмеуі, олардың әділеттікке сенбеуін туғызады. Соңғы кезде кәмелетке толмағандардың арасындағы қылмыстардың өсіп кетуі экономикалық жағдайлардың нашарлауы және қоғамның қысымы деген тұрақты ой калыптасуда.

Әрине бұның барлығы үлкендер арасындағы қылмыстардың көбеюіне себепші, алайда өмір деңгейінің төмендеуі жасөспірімдерге үлкен әсер етеді, себебі жастар қоғамның осал тұсы болып табылады. Бұл осалдық жастардың ерекшеліктерінде (психикасының қатаймауы, құндылықтар жөніндегі ойдың қалыптаспауы), ал үлкен адамдар оларға қарсы тұра алады. Заңды жолмен өздерінің талаптарын қанағаттандыра алмағандықтан жастар ақша жасау және өздеріне керек заттарды, өз күшіне қарай алуға тырысады, бірақ көбінесе қылмыстық жолмен жасалады. Кәмелетке толмағандар рәкет, заңсыз бизнеспен айналысу да жиі кездеседі. Жасөспірімдердің арасындағы қылмыстың көбеюі балалардың бос уақытын ұйымдастыра алмауынан туып отыр. Зерттеулерге жүгінетін болсақ сотталғанға дейін жасөспірімдердің бірнеше қылмыс жасайтыны белгілі. Жасөспірімдердің аяқ астынан қылмыскерге айналуының осындай терең себептері бар екенін ескерген Ішкі істер министрлігі 2007 жылдан бастап орта білім беретін оқу ордаларының жанынан оқушылардың тәртібін қадағалайтын мектеп

инспекторлары тобын құрды. Бұл мектеп инспекторлары қазіргі таңда қалалық немесе аудандық Ішкі істер басқармаларының әкімшілік полиция бөліміндегі ювеналды полиция бөлімшелеріне қарайды. Жобаны зерттеу барысында еліміздегі ең тұрғыны көп мегаполис саналатын Алматы қаласындағы ювеналды полиция бөлімшелері басшыларының жасөспірімдер арасындағы қылмысқа қатысты пікірлеріне тоқтадым. Қызметкерлер жасөспірімдер арасындағы қылмыспен белсенді күресіп жатқандарын айтты. Олардың айтуынша, қылмыстың көпшілігін сырттан келгендер жасайды екен. Сондықтан қылмыстардың алдын алу мақсатында әртүрлі шаралар қолға алынып жатыр. Соңғы бес айда «Жасөспірім», «Каникул», «Мектеп» атты шұғыл алдын алу шараларын өткізілді. Әсіресе, қаңтар, наурыз айларындағы демалыс кездерінде күшейтілген режимде жұмыс жасады. Сонымен қатар аптасына бір рет қызметкерлер түнгі рейдтер жасайды. Сырттан келіп қылмыс жасайтындардың санын азайту үшін, әр ауданнан арнайы рейд жүргізетін топтар құрылды. Ол топқа жергілікті ювеналды полиция бөлімшелерінің қызметкерлері мен қылмыстық іздестіру қызметінің өкілдері кіреді. Бұл рейд күндіз де, түнде де жүргізіледі. Әсіресе, базарлар мен вокзалдарды, жастар көп шоғырланатын жерлер жиі тексеріледі. Рейд кезінде көшеде бейуақыт жүріп, инспекторлардың назарына іліккен балаларды ата-аналарына апарып тапсырып, олармен балаларының тәртібіне қатысты үгіт-насихат жұмыстарын жүргізеді. Ал ұсталған балалардың ата-анасы бірден анықталмай жатса, оларды кәмелетке толмаған балаларды бейімдеу орталықтарына жеткізіп, сонда орналастырамыз. Ол жақтағылар балаға қатысты мәліметтерді анықтап, оны қайтадан әке-шешесінің қолына өткізеді. Сосын сол бала тұратын аймақтағы жергілікті әкімшілікке, білім басқармасына, ПБ-на баланың заңды өкілсіз мұнда жүргендігі жөнінде хат жолданады. Бұрын мектепте құқықбұзушылық орын алса, ондағылар шағымдану үшін сол маңдағы учаскелік полиция пунктіне баруға мәжбүр болатын. Енді әр мектепке арнайы инспекторлар тағайындалып, ондағылар әлдеқандай заңбұзушылық болса, мектеп инспекторына келіп арыздана алатын болды. Мектеп инспекторлары мектептердің де, жергілікті учаскелік полицейлердің де жұмысын жеңілдетіп отыр. Биыл жеке тәртібіне, отбасындағы психологиялық қиындыққа байланысты есепте тұрған балаларды жазғы лагерьлерге жіберу үшін, қалалық әкімдік пен білім басқармасына арнайы хат жолдадық. Өйткені балалар жаз мезгілінде қолдары бос болғандықтан, қолайсыз жағдайларға ұрынып қалуы әбден мүмкін. Ал жазғы демалыс лагерьлеріне жолдама бұйырмаған балаларды жаз бойы бақылауда болады.[11]

Қазіргі Қазақстанда жастар өзара өте күшті конкуренцияға түсуде, сонымен бірге әлеуметтік, экономикалық, мүлiктiк, саяси көзқарастары бiр- бiрiне қарама – қайшы келедi. Бүгiнгi жастар ортасында әлеуметтiк топтар арасында қарама қарсылық бар, яғни, бiр топ жастар өзiн қорғауда бiреулерге арқа сүйейдi, олардың iшiнде билiк органдары да бар. Ал екiншi топ ондай көмекке ие бола алмайды. Сондықтан олар қыспаққа түседi.

Қорытындылай келе кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстар белең алып келедi, онымен күресу үшiн мемлекеттiк органдармен байланыс орнату керек. Жастар арасында патриоттық сезiмiн, мәдени құндылықтарды дамытып, тәрбиелеу керек. Сонымен қатар жастардың құқықтық сауаттылығын ашу керек. Жастар арасындағы қылмыс – қоғам ауруы, оны емдеу қажет және алдын алу шараларын қолдану керек. Әрбiр отбасында ата – ана өсiп келе жатқан жасөспiрiммен жақын сөйлесiп, оны мазалаған ойларын бiлiп, оның айналасындағы достары туралы хабардар болып, оның проблемаларын шешуге көмектесуi керек. Осы жағдайларда жасөспiрiмдермен жасалатын қылмыстардың алдын – алуға болады деген сенiмдемiн.

Мемлекет кәмелетке толмағандардың қылмыстылығының алдын алуда, жасөспiрiмдердi қадағалаусыз қалдырумен қатар ересектердiң құқық бұзушылық әрекеттерiнiң жасөспiрiмдерге керi әсер беруi сияқты жәйттермен күресуде. М.Н. Гернет айтқандай «Жас ерекшелiкте белгiлi бiр күштердiң даму деңгейi келiсiлген, интеллект, әуестiк сияқты, сол себептен «физикалық» жағдайына байланысты белгiлi бiр қылмыстар жасауы мүмкiн» [10, 30 б.]. «Занды сыйлаған, еркiн жүредi», - демекшi, адамды қылмыс жасағаны үшiн жазаға тартқаннан гөрi оның алдын алған әлдеқайда жақсы. Алдын алу жұмысының нәтижелi болуы алғаш жасалған терiс қадамның дер кезiндеанықталуынан ғана емес, сонымен бiрге кәмелетке толмағандардың жеке тұлғалық ерекшелiктерiн ескеру ге де байланысты. Мектеп жасындағы балалардың құқықтық санасының төмендiгi олардың қылмысты көп жасауынан, заң талаптарына өз талаптарын қарсы қоюына әкелiп соғады. Сондықтан оқушылар қылмысының алдын алып, құқықтық тәрбие беру бүгiнгi күннiң өзектi мәселесi. Құқықтық тәрбие кәмелетке толмағандар арасында заң ұғымдарын насихаттай отырып, жасөспiрiмдердi қажеттi заңдылық бiлiммен қамтамасыз етудi мақсат етедi. Жастарды заңның негiзгi принциптерiн бiлiп қана қоймай оны меңгере бiлуге де үйрету қажет.

Бiздiң елiмiзде адам құқықтары Ата Заңымыз – Қазақстан Республикасының Конституциясында көрiнiс тапқан. Ол 9 бөлiм, 98 баптан тұрады. Оның екiншi бөлiмiнiң 30 бабы құқыққа арналған.

1.2. «Сенің құқығың!» 14-бап

1. Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең.

2. Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды.

15-бап

1. Әркімнің өмір сүруге құқығы бар.

2. Ешкімнің өз бетінше адам өмірін қиюға хақысы жоқ. Өлім жазасы адамдардың қаза болуымен байланысты террористік қылмыстар жасағаны үшін, сондай-ақ соғыс уақытында ерекше ауыр қылмыстар жасағаны үшін ең ауыр жаза ретінде заңмен белгіленеді, ондай жазаға кесілген адамның кешірім жасау туралы өтініш ету хақы бар.

16-бап

1. Әркім өзінің жеке басының бостандығына құқығы бар.

2. Заңда көзделген реттерде ғана және тек қана соттың санкциясымен тұтқындауға және қамауда ұстауға болады, тұтқындалған адамға шағымдану құқығы беріледі. Соттың санкциясынсыз адамды жетпіс екі сағаттан аспайтын мерзімге ұстауға болады.

3. Ұсталған, тұтқындалған, қылмыс жасады деп айып тағылған әрбір адам сол ұсталған, тұтқындалған немесе айып тағылған кезден бастап адвокаттың (қорғаушының) көмегін пайдалануға құқылы.

17-бап

1. Адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды.

2. Ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатыгездік немесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге не жазалауға болмайды.

19-бап

1. Әркім өзінің қай ұлтқа, қай партияға және қай дінге жататынын өзі анықтауға және оны көрсету — көрсетпеуге хақылы.

2. Әркімнің ана тілі мен төл мәдениетін пайдалануға, қарым – қатынас, тәрбие, оқу және шығармашылық тілін еркін таңдап алуға құқығы бар.

1. Әркімнің ар — ождан бостандығына құқығы бар.

2. Ар-ождан бостандығы құқығын жүзеге асыру жалпы адамдық және азаматтық құқықтар мен мемлекет алдындағы міндеттерге байланысты болмауға немесе оларды шектемеуге тиіс.

25-бап

1. Тұрғын үйге қол сұғылмайды. Соттың шешімінсіз тұрғын үйден айыруға жол берілмейді. Тұрғын үйге басып кіруге, оны тексе-

руге және тінтуге заңмен белгіленген реттер мен тәртіп бойынша ғана жол беріледі.[1]

2. Қазақстан Республикасында азаматтарды тұрғын үймен қамтамасыз ету үшін жағдайлар жасалады. Заңда көрсетілген санаттағы мұқтаж азаматтарға тұрғын үй заңмен белгіленген нормаларға сәйкес мемлекеттік тұрғын үй қорларынан олардың шама-шарқы көтеретін ақыға беріледі.

Бүгінгі таңда қоғамның алдында тұрған басты міндеттердің бірі - балалар мен жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу, кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың өсуіне жол бермеу. Алдын-алу шараларының тиісті деңгейде жүргізілуіне қарамастан жастар мен жасөспірімдер арасындағы қылмыс азаяр емес. Мәселен, бүгінде ювеналды полицияның есебінде 155 жасөспірім есепте тұр.

Жасөспірімдердің қылмысқа баруының негізгі себебі – олардың нақты бір мақсат-мүддесінің жоқтығы. Бұл тұрғыда ата-аналардың көпшілігі жұмысбастылық салдарынан балаларына жеткілікті көңіл бөлмейтіндігін де айта кету керек. Сонымен қатар білім мен тәрбиені қатар ұстауға тиіс ұстаздар да негізгі басымдықты білімге беріп, тәрбие жағы ақсап жатады,-дейді ювеналды полиция өкілдері. Соңғы кезде әлеуметтік желі арқылы балаларды суицидке итермелейтін түрлі ойындардың көбеюі де сақтықты талап етеді.

Қылмыстың алдын алу, баланың бұрыс жолға түспеуі, ата-ананың, мектеп пен құқық қорғау органдарының бірлескен іс-қимылына байланысты екенін есте ұстау керек.

Шетелдік тәжірибелерге келетін болсақ, мысалы, Жапон елінде қазіргі уақытта профилактикалық бағыттағы әртүрлі қоғамдық қозғалыстардың тармақталған желілері жұмыс істейді. Олардың ішінде ең белгілісі – Қылмысты ескерту ассоциациясы. Барлық жерлерде полицияның мектептермен және өнеркәсіп корпорацияларымен байланысы жөніндегі комитеттер жұмыс істейді. Осындай алдын алу шараларының нәтижесінде Жапонияда «түрмеде отырғандар» көрсеткіші 100 тұрғынға 50 тұтқыннан, бұл әлемдегі ең төмен көрсеткіш екендігі белгілі.

Тағы бір атап өтетін жай, жастар мен кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу шеңберінде мектеп және жоғары оқу орындарына арналған бағдарламалардың маңызы қызығушылық тудыруда.

Мысалы, Батыс Еуропаның барлық оқу орындарында, бастауыш мектептерден бастап жоғары оқу орындарына дейін, полицейлердің қатысуымен қолданбалы виктимология бойынша дәрістер өткізіледі,

оның нәтижелері бойынша ниет білдірушілер өзін-өзі қорғау тәсілдерін игеру және экстремалдық жағдайларда оңтайлы мінез-құлық дағдыларын үйрену мақсатында арнайы тренингтерден өтуге мүмкіншілік алады [6]. Осындай бағдарламалар әртүрлі санаттағы оқушылардың әлеуметке қарсы мінез-құлқының тәуекел факторлары санын төмендетуге бағытталған. Бұл бағдарламаларда, ең бастысы, оқушылар, ата-аналар мен жергілікті органдар арасында өзара тығыз байланысты орнату. Сонымен қатар онда оқу орны қабырғасында оқушылардың теріс мінез-құлқын (оның ішінде алкогольді, марихуананы тұтыну, темекі шегу) барынша төмендету және оқу қызметіне назар аудару көзделеді.

Жасөспірімдер арасында қылмысты болдырмауға ұсынылатын ұсыныстар:

1. Қылмыстық жағдайлар болмайтындай облысымызда жылына 1 рет форум өкізілсе;

2. Жасөспірімдерді қылмысқа итермелемейтін ауданда ай сайын іс -шаралар ұйымдастырылса;

3. Заң күшейіп, жасөспірімдермен құқық бұзушылыққа қарсы насихатталатын сынып сағаттары өткізілсе;

4. Кәмелетке толмағандардың бос уақытын тиімді ұйымдастыру мақсатында белгілі бір жеңілдіктермен мәдени, спорттық кешендер салу;

5. Ата-аналардың құқықтық сауаттылықтарын арттыру мақсатында арнайы құқықтық білім беру орталықтарын ұйымдастыру;

6. Көше тәртібін қадағалауға сол кәмелетке толмағандардың өзін «Жас сақшылар» деген құқықтық ұйымдар ұйымдастыру арқылы тарту;

7. Ішкі істер органдары мен мектептердің, ата-аналардың байланысын одан әрі нығайту;

8. Оқушыларға, жалпы жасөспірімдерге арналған құқықтық басылымдар шығару;

9. Еліміздің ертеңі нұрлы болсын десек, осы бастан мемлекеттің болашағы жастарды түзу жолға салып, өркениетке бағыттауымыз қажет.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлының "Бұл дүниеде біздің Отанымыз бар, ол - Тәуелсіз Қазақстан. Бұл туған мемлекетіміздің тәуелсіздігін баянды етуге, қуатын арттыруға, оның игілігіне, халықаралық қоғамдастықта абыройының өсуіне адал қызмет етуге парыздармыз. Ол үшін әрбір азамат еліміздің тұтастығын, жеріміздің бүтіндігін, халықтарымыздың жарастығын аман сақтай білу қаншалықты үлкен тарихи жауапкершілік екенін жақсы жан - тәнімен сезіну керек", - деген сөзінің

өзі бүгінгі жас буынға артып отырған үлкен сенімнің айғағы.[2] Ел болып ертеңіне үміт артып отырған жастардың жаман әдеттерден аулақ болып, жақсы қасиеттерге баулу жолында жасалып жатқан жұмыстар аз емес және әлі де атқарыла бермек. Себебі, қоғам алдында тұрған басты міндет балалар мен жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтың алдын ала отырып, кәмелетке толмағандардың арасында қылмыстың өсуіне жол бермеу. Жоғарыда айтылғандай, кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылық жасауының себептеріне кәмелетке толмағандар істері жөніндегі комиссияның, прокурорлық қадағалау, полиция, сот-тергеу органдарының қызметін жетілдіру шаралары көзделіп, кәмелетке толмағандар құқық бұзушылығының алдын алудың тиімділігін арттыру үшін барлық құқық қорғау, мемлекеттік басқару органдарының, балалар мен жасөспірімдер мәселелерімен айналысатын жастар және қоғамдық ұйымдардың өзара ықпалдасуын, қызметтерін үйлестіру жөнінде кешенді шараларды әзірлеу қажеттілігі туындап отыр. Балалар мен жасөспірімдердің заң сыйлаушылық мінез-құлқын қалыптастыру және құқықтық сауаттылығын арттыру мақсатында ПМ-нің бастамасымен жедел-профилактикалық іс-шаралар және акциялар өткізуді ұлғайту және әртүрлі ұлт жастарының арасында болып жатқан және әлеуметтік қақтығыстардың катализаторы болуы мүмкін криминалдық оқиғаларды алдын алуды және қатаң қадағалауды жұмылдыруы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Қазақстан Республикасының Конституциясы, Алматы: 1995ж
- 2) ҚР-ның Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан-2050»: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ./ [online.zakon.kz /Document/doc_id=31305671](http://online.zakon.kz/Document/doc_id=31305671).
- 3) Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы ҚР-ның 2004 жылғы 9 шілдедегі N 591 Заңы. (03.07.2013ж.толықтырулармен және түзетулермен) [edu.gov.kz/news /tx_ttnews \[tt_news\]](http://edu.gov.kz/news /tx_ttnews [tt_news]).
- 4) Жетписбаев Б.А., Айтпаева А.К. Концептуально-теоретические проблемы девиантного поведения и правовой социализации несовершеннолетних в Республике Казахстан //Заң әдебиеті. – Алматы, 2002.
- 5) Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі . Алматы: 2005ж.
- 6) Ссылка: <http://karasay.kz/index.php/module>
- 7) Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық (жалпы бөлім). – Алматы: Жеті Жарғы. – 2010. – 807 б.
- 8) Қылмыстық іс жүргізу кодексі, 1998ж
- 9) Антонян Ю.М. Причины преступного поведения. – М., 1992. – 207 б.
- 10) Наумов А.В. Қылмыстық құқық. – Астана, 2001. – 664 б.
- 11) <http://anatili.kazgazeta.kz/news/20401>

ӘОЖ: 217.15.

АТА-АНАМЕН СЫНЫП ЖЕТЕКШІСІ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСТЫҢ БАЛАНЫ ДАМЫТУДАҒЫ РӨЛІ

Ғылыми жетекші: Заурбекова А.М.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Кадирниязова Ф.М., студент

Аңдатпа. Бұл мақалада ата-анамен сынып жетекшісі арасындағы байланыстың баланы дамытудағы рөлі мен отбасы педагогикалық процеске тарту, тәрбиеші жеке басына құрметпен, сеніммен қарауға итермелеуді, ата-аналарда тәрбиешінің жеке басы туралы көзқарастарын, оның балаларының қарым-қатынас тәсілдері мен әдістері жайлы түсініктерін қалыптастыру.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль связи между родителями и классным руководителем в развитии ребенка и вовлечении семьи в педагогический процесс, побуждении к уважительному, доверительному отношению к личности воспитателя, формированию у родителей представлений о личности воспитателя, представлений о способах и методах общения его детей.

Annotation. In this article, the role of communication between parents and the class teacher in the development of the child and the involvement of the family in the pedagogical process, the motivation to treat the personality of the educator with respect, trust, the formation of parents' views on the personality of the Educator, his ideas about the ways and methods of communication of children.

Түйінді сөздер. Ата-ана, сынып жетекшісі, іс-әрекет, бала, тәрбие, білім беру, отбасы, үлгі-өнеге.

Ключевые слова. Родитель, классный руководитель, деятельность, ребенок, воспитание, образование, семья, пример.

Keywords. Parent, class teacher, activity, child, upbringing, education, family, role model.

«Ұл тәрбиелері отырып, жер иесін тәрбиелеріміз, қыз тәрбиелері отырып, ұлтты тәрбиелеріміз». Отбасындағы тәрбие әрбір мүшенің өзін-өзін сақтау, ұрпақты жалғастыру, өзін-өзі сыйлау қажеттігінен туындайды. Отбасында адамның жеке басының қасиеті қалыптасады. Баланы дұрыс тәрбиелеу отбасында, алдымен, жанұя жағдайы, онда қалыптасқан он моральдық-психологиялық ахуал, татулық пен өзара түсіністік, сүйіспеншілік пен сыйластық, ауызбіршілік, отбасы мүшелерінің бір-біріне деген құрмет сезімдері, яғни, отбасындағы кіршіксіз таза, мөлдір көңіл-күйі тікелей ықпал етеді [1].

Балаға деген таза көңілді жанашырлық, ата-аналардың: балаларына деген мейірімі мен қамқорлығы, балалары үшін отқа да, суға да түсуге әзірлігі, өмірлік ауыртпалықтар мен қиындықтардан қорғап, сақтап отыруға тырысушылықтары, саналы тәлім-тәрбие, бала жасынан еңбекке баулулары, жан тазалығына, биік адамгершілік қадір

касиеттерге талаптандырулары, баланың еркін, саналы, жігерлі, мығым, намысшыл, басқаларға мейірімді, адал да таза тұлға ретінде қалыптасуларына ықпал ететін отбасылық ахуал мен тәлім-тәрбие қандай болуын білдірсе керек. Әке-шешенің жеке басты үлгі-өнегелері баланың дұрыс тәрбиелеуінің ең ықпалды құралы болып саналады. Ата-аналардың үлгі-өнегесінің тәрбиелік мәні балаларға тән үлкендерге, олар тарапынан жасалатын жақсы игілікті іс-әрекеттерге еліктеушілікпен туындайды. Өйткені, бала бойына жеткілікті өмірлік тәжірибе, бейімділік пен икемділік әлі де болса толық қалыптасып бітпегендіктен, ол үлкендердің мінез-құлқына, жүріс-тұрысына, сұхбаттасу мәнеріне, іс-әрекетіне, басқалармен ара-қатынасына еліктейді. Олай болса, әке-шеше қарым-қатынасы, өзара сыйластығы, бір-бірін қадірлей, мақтан тұта білулері, үй шаруашылығын келісе отырып шешулері бір-біріне көмектесіп отырулары, өзара сұхбаттасу қалыптары, бала үлгі-өнеге тұтып, қабылдап алып, өзінің іс-әрекетінде жасауға тырысатын қылықтарының сипатын құрайды. Үлгі өнегелік бағдаршамы ретінде қабылданады. Отбасылық тәрбие бала тәлімінің мәні бала нәрестелік шағынан ержетіп, оң-солын тани бастаған шақ аралығындағы үрдісінің мазмұнын құрайтындығы нақты тұрмыстық, тәрбиесі және өнегелік үлгілер негізінде пысықталады. Ата-ана тәрбиесі қоғамдық тәрбиемен ұштасады, бірін-бірі толықтырады. Ата-ана тәрбиесі терең ата-аналық сүйіспеншілік пен қамқорлыққа толы болса, қоғамдық тәрбие балалардың өзін көпшілік ортада ұстай білу қалыптарына тәлімдейді [2].

Абай атамның «Ойын ойнап ән салмай, өсер бала бола ма?» деген мақсатымен ата-аналарды балаларымен спорттық ойындар кешендеріне қатысуы жиі жоспарланып отырады. Себебі, ойындардың басты тәжірибелік мәні - болашақ ұрпақты жан-жақты дамытып, ой-өрісін өрбітеді [3].

Отбасы педагогикалық процеске тарту, тәрбиеші жеке басына құрметпен, сеніммен қарауға итермелейді. Осы тұрғыда балалардың ата-аналарының үйлеріне бару, Бұл мақсатта әртүрлі болуы мүмкін. Тәрбиешінің отбасына баруы, ата-аналарда тәрбиешінің жеке басы туралы көзқарастарын, оның балаларының қарым-қатынас тәсілдері мен әдістері жайлы түсініктерін қалыптастырады. Тәрбиеші сонымен қатар ата-аналардың нені қадірлейтінін, өмір жағдайы, психологиялық ахуалы туралы мәлімет алады. Осы мақсатта ата-аналарды топ өміріне тартып, әртүрлі бірлескен іс-әрекеттер түрлерін, мерекелер мен сауық кештерінің ұйымдастырылуы қажет. Толық емес отбасында тәрбиеленіп жатқан балаларға ата-аналардың толық мүмкіншіліктері жетпей жатқанда, қаржы мәселесін тұрмыстық мәселенің шешуін таба алмай,

еңселері түсіп жүрген ата-аналарға психологиялық тұрғыдан көмек болатындай баяндамалар, кеңестер ұсынамын. Бұл отбасылардың өмірдің бастарына түсірген тауқыметіне қарсы тұра алатындай өмірге тез бейімделіп кетуіне себеп болады. Ұжымымызда әлеуметтік жағдайы төмен, қамқорлықтағы, көпбалалы отбасына көмек ұйымдастырылды. «Қайырымды болсаң өзгеге, шапағаты тиер өзіңе» акциясы ұйымдастырылды. Отбасы мен балабақша - бұл екі тәрбиелік феномен. Әрқайсының әлеуметтік тәжірибесі балаға берері бөлек. Алайда, екеуінің үйлесімділігі кішкентай баланың үлкен өмірге енуіне ыңғайлы ықпал жасайды. Ата-аналар және балабақшаның өзара қарым-қатынасының бірден қалыптасуы сирек кездеседі. Бұл ұзақ мерзімді процесс, тандалған мақсатты ұдайы зерттеуі, шыдамдылықты талап етуші, ұзақ еңбекті қажет ететін еңбек. Сондықтан ұйымның өзара қарым-қатынасы өте қиын жұмыс. Оның нәтижесі педагогтің шыдамдылығы және талапшылдығымен оның отбасында кәсіби көмекші болу іскерлігімен анықталады. Барлық бұл әрекеттер әрбір баланың ойлау және танымдық қасиеттерін, шығармашылық қабілеттерін, ең басты, оны жеке тұлға ретінде дамытуға бағытталады.

Заманымыздың белгілі жаңашыл ұстазы-Ш.Амонашвили «Бала тәрбиесі ата-ана тәрбиесінен басталу керек» деген. Ол бұл ойға өзінің ұстаздық қызметінен жинақтау нәтижесінде келгені сөзсіз. Себебі, оның есептеуі бойынша бастауыш сынып оқушысының барлық өмірінің тек 7% ғана мектептегі тәрбие үлесіне келеді екен. Олай болса, тәрбие ісінде ата-ананың алар орны, беделі жоғары болуы керек. Өйткені, отбасы - бала тәрбиесінің ең алғашқы ұжымы. Сондықтан бала мектеп табалдырығын аттағанға дейінгі оның алғашқы ұстазы-ата-анасы. Отбасындағы ата-анаға өздері өмірге әкелген баласы үшін қаншалықты жауапкершілік жүктелетіндігі елімізде заң жүзінде қарастырылған [4].

Қазақстан республикасының 27-бабында «неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында, балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу-ата-ананың табиғи құқығы әріпарызы» - деп көрсетілген. Демек, баланы өмірге бейімдеуде мектеп, ұстаз және ата-ананың орны бөлек. Туындаған тәлім- тәрбиедегі жарасымдылық мектеп пен ата-ана, әлеуметтік орта бірлесіп жұмыс істеген жағдайда ғана үйлесімділік табады. Өйткені, баланың өмір сүруге күштарлығының оянуы өзін қоршаған ортасына ұстазға, ата-анаға, құрбы-құрдастарына, олардың күнделікті іс-әрекетіне, жүріс-тұрысына, сырт көрінісіне, сөйлеген сөзіне, әдептілік т.б. қасиеттеріне байланысты [5].

Жан-Жак Руссо «Бала туғанда ақ қағаздай болып туады, оның үстіне шимайды қалай салсаң қағаз бетіне солай түседі, бала тәрбиесі

де сол сияқты, өзің қалай тәрбиелесең, ол солай тәрбиеленеді» деген екен. Бұдан шығатын түйін, бала тәрбиесіне ең алдымен оның ата-анасының еңбекқорлығы, ұстамдылығы, ақыл-ойы, сана-сезімі, адамгершілігі әсер етпек. Бала – ата-ананың ғана емес, ұлыс пен ұлттың ертеңгісі, келер тахқа аманат. Жас ұрпақты жан- жақты жетілген, ақыл-парасатты, ой-өрісі биік азамат етіп тәрбиелеу қоғамымыздың ең өзекті мәселесі. Мектеп пен отбасының ынтымақтастығын жүзеге асыруда сынып жетекшісі негізгі рөл атқарады. Отбасымен жүргізілетін жұмыстарды қазіргі уақыт талабына сай етіп ұйымдастыру сынып жетекшісінің маңызды міндеттерінің бірі [6].

Сондықтан ата-ана, ұстаздар болып, жас ұрпаққа жан-жақты тәрбие беруді назарда ұстағанымыз жөн. Сынып жетекшісі мен ата-ананың бірлескен іс-әрекеті бала тәрбиесінде және білім беруде маңызы зор.

В.А.Сухомоленский оқушылардың ата-аналармен жұмыс жасаудың маңыздылығына ерекше назар аударған. «Ата-аналармен бірге жалпы күш-жігерді біріктіру баланы дұрыс тәрбиелеуге ықпал етеді»-делінген. Отбасы мектеппен бірге тәрбиелік ортаны қалыптастырушы факторлардың бірі. Сондықтан да білім беру мен тәрбие саласында ата-ана мен сынып жетекшісінің міндеттері тең дәрежеде деп айтуымызға болады [7].

Сынып жетекшісінің ата-аналармен жұмыс жасау қажеттілігі:

1. Баланың өмірін ұйымдастырып дұрыс тәрбие алуына ықпал жасау.

2. Баланың жан-жақты үйлесімді дамуы үшін тәрбиелік ықпалды тиімді және нәтижелі ұйымдастыру.

3. Балаға ықпал етудің жалпы тәсілі мен техникасын ойластыруда әр түрлі жағдайда оған әсер етуі үшін күш жігерді біріктіру үшін.

Ата-аналармен жүргізілетін жұмыстағы сынып жетекшісінің негізгі міндеттері:

1. Ата-аналармен тұрақты байланыс орнату. Ондағы мақсат отбасының, оның мүшелерінің өзара қарым-қатынасы мәдениет деңгейін отбасының жеке басқа ықпалын, ата-ананың педагогикалық білім дәрежесінің жай-күйін анықтап, кеңес беріп, оларды бала тәрбиесіне ортақтастыруды көздейді.

2. Отбасы мен мектептің балаға қоятын талаптарының бірлігін қамтамасыз ету. Ондағы мақсат өмір сүріп отырған қоғамға сай белгілі-бір мінез-құлық нормаларын балаға үйрету, жаттықтырудың жүйелігін, тұрақтылығын қамтамасыз ету. Сол сыныптағы дәріс беретін мұғалімдерді ата-аналармен ортақ іске ұйымдастыру.

3. Ата-аналар ұжымын құру. Бұл күрделі, әрі жауапкершілігі мол маңызды міндет. Бұл бағытта ата-аналар комитетін құру, оның жұмыс

жоспарын жасау, оларды мектептегі қоғамдық жұмысқа қатыстыру, атқарылатын істерге талдау жасап отыру т.б. жұмыстарды міндеттейді.

4.Ата-аналардың педагогикалық білім дәрежесі мен мәдениетін үнемі арттырып отыру. Ол үшін ата-аналардың жағдай педагогикалық білім алуларын ұйымдастыру. Бұл бағытта баспасөз бетірінде, радио, көгілдір экран арқылы, педагогикалық білімдер жетілдіру университеттерінде, лекторияларда, семинарларда, ғылыми-практикалық, конференцияларда, ана-аналар жиналыстарында педагогикалық білім-дерді насихаттау.

Ата-аналармен атқаратын жұмыстарында сынып жетекшісінің қызметі:

1.Ата-аналарды сыныптағы оқу-тәрбие процесінің мазмұнымен және әдістемесімен таныстыру. Сынып жетекшісі ата-аналар жиналысының бірінші отырысында осы мәселеге қатысты өзінің ұстанымы мен педагогикалық көзқарасын баяндайды. Оның мақсаты және міндеттерімен, соған сай өзінің әрекет ету бағдарламасы және тәсілімен, тәрбие жоспарымен таныстырады. Ата-аналармен бірлесіп оны жүзеге асыру жолдарын қарастырады. Осындай отырысқа сол сынып сабақ беретін пән мұғалімдерін мектеп әкімшілігін де шақыру мүмкіншілігі қарастырылады. Мұғалімдер өздері жүргізетін пәндердің ерекше-ліктері, мазмұны мен әдістемесі және оқушылардың үй тапсырмасын орындау жұмыстарына қатысты мәселелермен ата-аналарды таныстырады.

2.Ата-аналармен педагогикалық және психологиялық ағарту жұмыстарын ұйымдастыру. Сынып жетекшісі бұл бағытта ата-аналардың педагогикалық және психологиялық білімдер жүйесін меңгеруіне, балаларды әлеуметтік ортадағы мінез-құлқын жақсы білуіне сай, оларға ағартушылық қызмет жүктейді. Қазіргі мектеп жағдайында ата-аналардың жалпы білім деңгейі сөзсіз артуда. Бұл олардың педагогикалық көзқарастарында қателіктің болмауына сенімдерін орнықтырады. Дегенмен де педагогикалық және психологиялық зерт-теулер нәтижесі ата-аналардың психологиялық-педагогикалық мәдени деңгейлерінің төмендігіне үнемі назар аударады. Сол үшін, бүгінгі таңда қоғамның және ата-аналардың оған деген сұранысы күннен-күнге артуда.Осы орайда, әрбір сынып жетекшісінің алдында тұрған міндет ата-аналар және мектеп жағдайына тура келетін жұмыс істеу формаларын таңдау. Сондықтан, мұнда мектеп тәжірибесінде ата-аналармен педагогикалық және психологиялық, ағарту жұмыстарына қатысты өзін-өзі ақтаған кейбір дәстүрлі формаларды атаймыз.

3.Ата-аналарды балалармен бірге әрекетке қатыстыру. Мұнда тәрбиелеу ортасын кеңейту, оқушы тұлғасының дамуына ықпал ету өрісін арттыру, сабақтан тыс тәрбие әрекетін ұйымдастыру, осы әрекет-

тер барысында мұғалімдер, ата-аналар мен балалардың өзара қарым-қатынасын жақсаруды көздейді. Мектеп тәжірибесінде ата-аналарды: балалармен бірге әрекетке қатыстырудың әр түрлі формаларын қолданылады: -сабақтан тыс әр түрлі тәрбиелік шараларға қатыстыру (мәдени жарық саяхат, кеш, спортық жарыстар, т.с.с); -жалпы мектеп көлемінде өткізілетін дәстүрлі шараларға қатыстыру (мектеп білдірушілермен кездесу, соңғы қоңырау, жаңа жыл шыршасы, халықаралық әйелдер мейрамы, наурыз, оқушылардың жазғы демалысы өткізу т.б.); -балалардың сабақтарына, олимпиада, кештерге, апталықтарға, ата-аналардың ашық есік күніне т.б.; -мектептің кәсіптік бағдар жұмыстарына қатысу (еңбек адамдарымен кездесу, өндіріске саяхат, кәсіби бағдар бөлмесін жабдықтау жұмыстары); -өздерінің мамандықтарына сай факультативтік және үйірме жұмыстарын ұйымдастыру; -балалардың аула клубтарын құруға; -мектеппен; және сынып кеңестерінің жарыстарына; немесе сыныптың жөндеу жұмыстарына, ауланы көгалдандыру қатысу, кітапхана қорын молайтуға, көрмелер ұйымдастыруға; -мектептің немесе сыныптың әр түрлі шараларын ұйымдастыру және оларды өткізуге өндіріс және фирмалар арқылы материалдық көмек сұрау т.б.

4. Отбасы тәрбиесіне қатысты ата-аналардың идеясын-қалыптастыру, кеңес беру. Бұл бағытта кейбір отбасында бала тәрбиесіне қатысты туындап отырған мәселеге байланысты көмек көрсету, ақыл-кеңес беру.

5. Ата-аналар белсенділерімен жұмыс және ата-аналардың әртүрлі қоғамдық ұйымдарымен, шыншылдықпен өзара әрекеттесуі. Кейбір ата-ана өз балаларының сыныпта атқарып жүрген қоғамдық жұмыстарына барынша қолдау көрсетеді. Мысалы, баласы спорттық шараға, мәдени жорыққа жауапкер болса, оның ата-анасы да өз мүшесін-дінше баласына қолдау көрсетіп, оған қажетті материалдарды табуға көмектесіп отырады. Мұндай ата-аналарды сынып өміріне араластырып отыру да сынып жетекшісінің осы бағыттағы жұмысына жатады. Сонымен бірге сынып жетекшісі бұл бағытта ата-аналардың жалпы мектеп көлеміндегі және аумағындағы қоғамдық ұйымдарымен де мектепке қатысты жалпы мәселелерді ортақ таса шешуде бірлесе жұмыс жүргізеді (ата-аналар көшітеті, кеңесі, құқық қорғау мекемелері т.б.)

Сынып жетекшісінің ата-аналармен жүргізетін жұмысының формалары мен әдістері:

Ата-аналардың өз балаларының жан дүниесін жақсы түсінуі, оларға отбасында дұрыс та тиімді тәрбиелік орта тудыру үшін, бала тәрбиесіне қатысты білімі және білімдерін ұдайы көтеріп отыруы қажепілігін өздері түсінуі тиіс. Сол үшін де мектептің сынып жетекші-

сінің ата-аналармен педагогикалық жұмыс жүргізуі, оның бағатын дұрыс ұйымдастырып отыруы міндеттелінеді.

Соңғы жылдары педагогикалық әдебиеттерде «Ата-аналарды тәрбиелеу» деген ұғым пайда болуда. Ондағы көздеген мақсат ата-аналарға бала тәрбиесіне қатысты педагогикалық кеңес, оқуды ұйымдастыру, соған сәйкес олардың педагогикалық білімдерін жетілдіріп отыруды көздейді. Ғалымдардың айтуында, әр елде, сонымен қатар отандық педагогикада жүршілген зерттеу жұмыстарының нәтижесіне сай, ата-аналар балаларын тәрбиелеу барысында, айтулы қиыншылықтарға кездеседі. Сондықтан да олар мұғалімдердің ақыл-кеңестерін, практикалық көмектерін аса қажет етеді

Қорыта айтқанда сынып жетекші ата-аналармен тығыз байланыста жұмыс жасауы қажет. Оқушының білімді саналы азамат (ша) болып қалыптасуына ата-анамен сынып жетекшінің атқарар рөлі тең дәрежеде. Себебі, отбасындағы тәрбие де, мектептегі тәрбие де бала өмірі үшін маңызды болып табылады. Екі ортаның да тәрбие процесінде ықпалы зор. Оқушының қызығушылықтары мен білім сапасы, ынтасы туралы мәлімет алмасу маңызды болып табылғандықтан сынып жетекші мен ата-ананың маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Губашева С, Отарбай А «Тәрбие жұмысының әдістемесі» -Астана, «Фолиант» - 2021 ж.
2. Әбенбаев С. Тәрбие теориясы мен әдістемесі., -Алматы «Дарын» 2018 ж.
- 3.Әбенбаев С. Мектептегі тәрбие жұмысының әдістемесі. - А., 2019 ж.
- 4.Әтемова Қ. Ата-аналар жиналысының мәні. Қаз.мем. 2017 ж.
- 5.Бержанов Қ, Тәрбие мен оқытудың бірлігі. - Алматы, 2021 ж.
- 6.Г.Алпысбаева. «Мұғалім мен ата-ананың арасындағы қарым –қатынас» - Алматы, 2022 ж.
- 7.З.Әсемжанова «Менің отбасым – менің үйім» Бастауыш мектеп журналы 2021, № 9 25-26 б.

ӘОЖ: 218.16.

КІШІ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУДА ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Ғылыми жетекші: Заурбекова А.М.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Осербаева Г.О., студент

Аңдатпа. Бұл мақалада дидактикалық ойын технологиясының түрлерін, жас ерекшеліктерін ескере отырып, педагогикалық-психологиялық негіздерінің маңызды мәселелері қарастырылады. Педагогикалық психология ғылымының даму барысында мектеп жасындағы баланың ойыны, ең алдымен, өзінің қатар-құрбылары мен ата-аналары және өзге адамдармен қарым-қатынас жасап әр түрлі пайдалы істермен шұғылдануға дағдыландыру, ойын әрекеті баланың танымдық психикалық үрдістерін қарқынды дамыту құралы ретінде баланың өзара қарым-қатынасын дамытумен бірге мұқтаждықтарын қанағаттандыратын әр алуан істерді жүзеге асыруға дағдыландырып, пайдалы және өнімді әрекеттер жасауға баулу. Ойын әрекеті-адам іс-әрекетінің көріністері, ойынның қыр-сырлары, бала психикасының дамуы үшін ойынның атқарар маңызы көрсетіледі.

Аннотация. В данной статье рассматриваются важнейшие вопросы педагогико-психологической основы дидактической игровой технологии с учетом ее видов, возрастных особенностей. В ходе развития педагогической психологической науки игра ребенка школьного возраста, прежде всего, в общении со своими сверстниками, родителями и другими людьми, привитие навыков к занятиям различными полезными делами, игровая деятельность как средство интенсивного развития познавательных психических процессов ребенка, наряду с развитием взаимоотношений ребенка, привитие навыков к осуществлению разнообразных дел, удовлетворяющих его потребности, побуждать к совершению полезных и продуктивных действий. Игровая деятельность-показаны проявления человеческой деятельности, тонкости игры, исполнительское значение игры для развития психики ребенка.

Annotation. This article discusses the most important issues of pedagogical and psychological foundations of didactic game technology, taking into account the types, age characteristics. In the course of the development of pedagogical Psychological Science, the game of a school-age child, first of all, the ability to engage in various useful activities, communicating with peers, parents and other people, game activity as a means of intensive development of the child's cognitive mental processes, along with the development of the child's interaction, the ability to carry out various activities that meet the needs of the child, engage in useful and productive activities. Game activity-the manifestations of human activity, the subtleties of the game, the importance of the game for the development of the child's psyche are shown.

Түйінді сөздер. Ойын, балалар, сабақ, оқушы, жаттығу, оқу, іс-әрекет.

Ключевые слова. Игра, дети, урок, ученик, упражнение, чтение, деятельность.

Keywords. Game, children, lesson, student, exercise, study, activity.

Оқытуда ойын теориясын қолдануда екі жақты дидактика байқалады: біріншіден, ойнау үшін білу, үйренудің қажеттілігі, екіншіден, оқушылар ойнай отырып өзіндік білім алуы, өмір тәжірибесін жинақтаудың қажеттілігі.

Ойын теориясы мен практикасын отандық және шетелдік педагогтар, психологтар, социологтар зерттеуде.

Иохан Хейзингтің «Ойыншы адам»; Д.Элькониннің «Ойын психологиясы», Эрик Берннің «Адамдар ойнайтын ойындар» атты т.б. еңбектер жазылды. Ойын теориясын зерттеуші Ресей ғалымдары: А.В. Вербицкий, Т.В. Кудрявцев, И.П. Пидкасистый, С.П. Рубинштейн, В.М. Демин, В.И. Устиненко.

Қазақстандық ғалымдар: Н.К. Ахметов, Ж.С. Хайдаров т.б. ғалымдар зерттеу еңбектерінде көрсетіледі [1].

Ойынның шығу тарихына көз жіберетін болсақ, оны педагогтар, психологтар, философтар, тарихшылар, этнографтар ойынның бала өміріндегі орнын, оқыту, тәрбиелеуде ойынды пайдаланудың тиімді жолдарын зерттеп қарастырған.

Оқу ойындарына талдау жасай отырып, оның әлеуметтік тарихи негіздері, ойын оқушылардың әлеуметтік өмір жағдайларына, тәжірибелерді меңгеруіне байланысты қағидасына сүйенеміз.

Ойын - белгілі бір себеппен бір мақсатқа сәйкестендіріліп бағытталған, өзінің тәсілі бар іс-әрекет дейді. Бұл іс-әрекет субъектінің қоршаған әлеуметтік және табиғи ортаның шамасымен анықталады деп көрсетеді.

Ойын теориясының басқа іс-әрекет яғни пайдалы қажеттілік еңбек іс-әрекеті сияқты толық негізделмегенін айта кету қажет. Ойынның осы қасиетін анықтамада негіз етіп алып, «Үлкен Советтік Энциклопедиясында» Ойын дегеніміз - өнімсіз іс-әрекет түрі, себебі нәтижесінде емес, процестің өзіне жатады деп көрсеткен. Осы пікірді мақұлдай отырып психология-педагогика ғылымдарының жетістіктері ойынның адами шығармашылық маңызына көңіл бөле отырып, іс-әрекеттің негізгі түріне жататындығын дәлелдейді.

Оқу үрдісінде дидактикалық мақсатқа жету үшін пайдаланылатын ойындар көп орайда дидактикалық деп аталады.

Балаларды оқытуды және тәрбиелеуде ойынның мәні педагогикалық жүйеде бұрын да қарастырылып отыр. Алдыңғы қатарлы педагогтардың бәрі де ойынды нағыз керекті және маңызды іс-әрекет деп түсінеді. Шетел және біздің ұлттық педагогикамыздың өзінде ойын тарихында бала тәрбиелеуде мынадай бағыттар да қолданылады.

1. Баланы жан-жақты үндестікте үйлесімді дамыту;

2. Оқыту мақсатында бұл бірінші бағыттағы алғашқылардың бірі чех педагогы Ян Амос Коменский: ол ойынды баланың ең қажетті іс-әрекетінің табиғатына және бейімділігіне ең жауапты түрі деп санайды.

Ойын баланың барлық маңызды ақыл-ой әрекеті, онда баланың барлық қабілеттерінің дамуына, ойында айналасындағы дүние жайлы түсініктері кеңеюіне, тілінің дамуына, құрбыларымен жақындасуына көмектеседі.

А.С.Макаренконың айтуынша, ойында баланың физикалық, психологиялық қасиеттерінің сапалары да өзгеріп отырады. Ойын баланың сабаққа ынтасын аудартуға, көңіл қойғызуға, сондай-ақ, қабылдауын жеңілдетуге, білімді толық игеруіне көмектеседі. Ойынның түрлері өте көп. Ойын-сабақ, ойын-жаттығулар, сергіту ойындары. Бұл дидактикалық мақсаттағы ойындар - оқушылардың жан-жақты дамуына қызмет етеді. Олар сөздік ойындар, столда ойналатын ойындар, «жұп картинкалар», «лото», «домино» балалардың ойлау қабілеттерін дамытады (анализ, синтез). Тіл сабақтарында зейінін, ойлауын, байланыстыра сөйлеуін дамытуда сөздік ойындардың маңызы зор. Мысалы, «Ұйқасын тап», «жалғасын тап», «жоғалған сөздер» [2].

Бастауыш сынып оқушылары ойындарының басты ерекшелігі - оның ұжымдық сипатта болатындығы. Әрине, жеті-сегіз жасар балалардың ойын ұжымы әлде де тұрақсыз болады. Өйткені, бұлар ұжымдық өмір сүруге әлде де жөнді дағдыланбаған, мұндай ұжымның құрамы екі-үш баладан аспайды. Ал үшінші, төртінші сынып оқушыларының ойындарында ұжымдық сипат жақсы жетіледі. Мәселен, ойында топ-топ болып ойнау, ойын ережелерін сақтау, жолдастарының алдында жауапкершілігін сезіне бастау, өзін ұстай білу сияқты ұжымдық ойындардың негізгі белгілерін олар жақсы түсінеді. Мектептегі қоғамдық ұйымдардың жұмысы - бала ұжымын құрастыруға таптырмайтын құрал. Бұл ұйымдар балаларды ортақ мақсатқа, ұжым намысын қорғауға, оның табысына ортақтасуға тәрбиелейді. Ойынның ұжымдық сипаты өз тарапынан жоғарыда аталған ұйымдардың жұмыстары нәтижелі болуына себін тигізеді. Ұжымдық ойындарда бала жолдастықтың мәні неде екенін түсіне бастайды. Өзінің басындағы мінез-құлықтың кейбір теріс бітістерінен (тартыншақтық, мен-мендік, өкпешілдік, қыңырлық т.б.) ұялып, одан арылғысы келеді. Бірақ бұған шамасы жете қоймайды. Осындай ойындарда баланың қабілеттері жақсы жетіле бастайды. Мәселен, бір бала өзінің ұйымдастырғыштығын байқатса, екінші бала табанды, жігерлі екендігін аңғартады. Ұжымдық ойындар баланың моральдық, эстетикалық сезімдерінің қалыптасуына да әсер етеді. Мәселен, орман ішінде ойналған ойын туған өлкесінің табиғатын сүйе білуге, ондағы өзен, көлдер мен

өсімдіктердің, жан-жануарлардың өміріне қызығушылықты қалыптастырады [3].

Елімізге әйгілі психолог ғалым Т.Тәжібаевтың педагогикалық психология саласындағы ой-пікірлері қазіргі күннің талабына сай жалғасын табуы міндетті нәрсе соңғы кездегі психология ғылымы саласындағы зерттеулер нәтижесі балалардың танымдық қызығуын неғұрлым ертерек дамытса, соғұрлым олардың болашақтағы оқу әрекеті жемісті болады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Балалардың танымдық әрекеті - олардың өткен ұрпақтың өмір тәжірибесін, белгілі білім жүйесін меңгеруі болып табылады.

Ойын адам іс-әрекетінің белсенді процесі тек ойын іс -әрекеті кезінде адамның өмір сүру және қоғамдық бағыты дамитынын, адам ойын арқылы өзін-өзі танып, реттеледі деп көрсеткен [4].

«Баланың ынтасын тарту үшін оқылатын нәрседе бір жаналық болуы керек», - дейді Ж. Аймауытов. Бастауыш мектепте пәндерді оқытуды жетілдірудің жаңа технологиясын іздестіру жолында ғалымдар, жаңашыл педагогтар, мұғалімдер еңбек етуде. Олардың ғылыми еңбектерін саралағанда берік білім берудің, оқу белсенділігін арттырудың маңызды жолдарының бірі - ойын элементтерін, оқу - ойындарын тиімді пайдалану екендігін байқатады. «Ойын - балалар үшін күрделі әрекет, ол білімді, ақылды ұйымдастыруды қажет етеді. Ал ол білімді қайдан алады. Оған бала ойын арқылы өзі үйренеді, үлкендерде үйретуге тиіс. Ойын арқылы бала өмірден көптеген мәліметтер алады. Өзінің психологиялық ерекшелігін қалыптастырады, яғни ойын арқылы бала білім алады. Аса ірі психологтың айтуынша, бала ойын үстінде қандай болса, өскенде де еңбекте де сондай болады» - дейді [5].

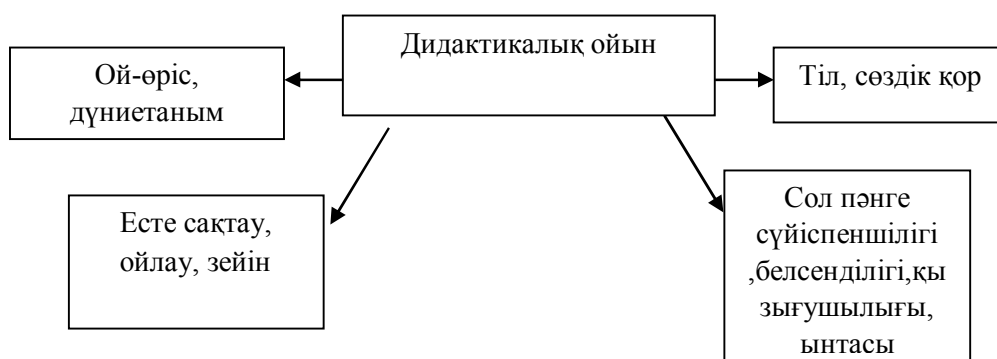
Г.А.Ляпина ойындарды бірнеше түрге жіктейді:

Дидактикалық ойындар,

Ойын жаттығулары,

Сюжетті ойындар.

Дидактикалық ойындар - оқушының ой - өрісін дамытып, есте сақтаумен қатар, өтілген тақырыптарды саналы да берік меңгеруге өте әсер етеді. Тіл дамыту сабағында дидактикалық ойын түрлерін пайдаланудың маңызы зор. Оқушылардың ой - өрісін, тілін, сөздік қорын дамытуға әсер етеді.

1-кесте. Дидактикалық ойынды пайдаланудың маңызы.

Ойын арқылы ұйымдастырылған сабақ балаларға жеңіл әрі тартымды, әрі түсінікті болады. Ойын сабақтары оқушылардың өздігінен жұмыс істеуге, ойлау қабілетін дамытуға үйретеді. Ойын кезінде балалардың достық сезімін оятып, бір-біріне қамқорлығы, ұжымдық бірлігі нығаяды. Балаларды жақсылыққа, қайырымдылыққа, ізгілікке, әдептілікке тәрбиелеуге болады. Ойын түрлерін сабақта тиімді пайдалана білу мұғалімнің меңгертіп отырған білімін ықыласпен тыңдап, білімді берік меңгеруіне көмектеседі. Ұлттық ойындар халқымыздың өз ұрпағын ойын-сауықтарда бәсекеге түсіп, жеңімпаз атанып, жүлде алу үшін ғана емес, ата жолын қуып, өзінен бұрынғы дәстүрлерді жалғастырып, өз жұртында бар өнерді игеріп, меңгеруге, шаруашылық жүргізу қолынан келетін, ел қорғауға жарайтын батыл да өжет, шапшаң ұрпақтарды тәрбиелеудің өзіндік жүйесін өмірге әкелген. Қазақ құндылығының ғасырлар қойнауынан сүрінбей өтіп, өзінің үрдіс дәстүрін сақтаған қазақ балалар фольклорының айрықша бір саласы-балалар ойындары. Ұрпағын ойламайтын халық болмайды. Қазақ ойында-рының өміршең қызметі де оның жеткіншек ұрпақты тәрбиелеу ісімен байланысты болуында. Баланың ойын үстіндегі өзін-өзі жаттықтыруы, өмірді білуге деген құмарлығы, шынығуы, шындалуы, оның ақыл-ойы, дене еңбегіндегі белсенділігін арттырып, алдына қойған мақсатына жетуге деген ерік-қайратын шыңдайды, алға қарай ұмтылсын, құштарлығын оятады. Осының нәтижесінде оқушының өз бетімен ізденуі, білімді қажетсінуі өсіп, нақтылы мақсаткерлікке ұласады. Ойынға қатысқан әр оқушының алдына жеңіске деген ұмтылыс пайда болады. Ойынды түрлендіруге жаңылтпаштарды, мақал-мәтелдерді, жұмбақтарды жатқызуға болады. Олар әрі тілді, әрі ақыл-ойды дамытуға, демалыс сәттерін тиімді пайдалануға септігін тигізеді. Оқушы әрекет үстінде өзін-өзі еркін ұстауға, қысылып-қымтырылмауға, басқалармен тіл табысуға, жолдастық, достық сезімінің оянуына мүмкіндік жасайды. Ойынның негізгі мақсаты-баланы қызықтыра

отырып білімді меңгерту болса, мұғалімнің міндеті-сол ойын түрлерін пайдалана отырып оқушылардың өздігімен жұмыс істей білуге, ой белсенділігі мен тіл байлығын арттыра түсуге түрлі дағды мен шеберлікті меңгертуге қол жеткізу.

Оқу-тәрбие жұмысында ойындарды қолданудың кең спектрін сипаттау мақсатында көптеген ғылыми зерттеулер жасау арқылы мынадай:

- ойлау, ес, сөйлеу, жігер, назар үрдістеріне дидактикалық ойындардың әсер ету сипаты;

- жеке оқыту маңызының артуы;

- оқу ойындарына қатысушылардың таным қызығуы арқылы шығармашылық ізденіске ұмтылуы, т.б.

Оқушыларды ұлттық болмысқа тәрбиелеу. Бұл төмендегі жұмыстар бойынша жүргізіледі:

- а) дидактикалық ойындарды ұлттық тәлім-тәрбие көздерімен ұштастыруда жұмбақтарды, мақал-мәтелдерді, халықтың даналық, өсиет сөздерін оқыту барысында ойындар арқылы кеңінен қолдану;

- ә) көркем шығармаларды дидактикалық ойын түрінде беру арқылы оқушылардың ұлттық мәдениет пен әдебиетке дұрыс көзқарасын қалыптастыру;

- б) дидактикалық ойындар арқылы оқушыларға шешендік сөздерді үйретіп, олардың тіл мәдениетін жетілдіру керек.

Сонымен қатар қазақ халқының ұлттық ойындары балалардың ой-өрісін қалыптастыратын, білгірлікке шындайтын бірден-бір құрал болып есептеледі. Ол балалардың бос уақытын көңілді өткізіп, денсаулықтарын шындай түсуімен бірге халықтың салт-дәстүрін, тілін дамытуға көмегін тигізеді [6].

Ойынның түрлері көп, соның ішінде маңыздысы - дидактикалық ойын. Бұл ойынның пайдасы - баланың ой өрісінің қалыптасуын, дамуын мақсат етіп қояды. Сондай-ақ балалардың адамгершілік сезімін оятуға, адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасау, еңбек адамдарына, басқа ұлт өкілдеріне, достық, туған жеріне сүйіспеншілік сезімін тәрбиелеуге көңіл бөлінеді. Дидактикалық ойындар арнайы мақсатты көздейді және нақты міндеттерді шешеді. Ойынның міндеті баланың қызығушылығын оятып, белсенділігін арттыру мақсатында іріктеліп алынатын нақты мазмұнмен анықталады.

Дидактикалық ойындарды тиімді пайдалану сабақтың әсерлілігін, тартымдылығын, белсенділігін, баланың ынтасын күшейтеді. Ойын ережесі балалардың түсінуіне оңай, қарапайым, әрі қысқа болуы керек. Кейде ойынның мазмұны, ережесі балаларға дұрыс түсіндірілмейді де, балалар оған қызықпайды, зейін қойып тыңдамайды.

Оның үстіне дидактикалық материалдар мен көрнекіліктерге жеке көңіл бөлу керек. Балалардың таным қабілетін, логикалық ой-өрісін кеңейтіп, сабаққа ынтасын арттыруда дидактикалық ойындарды ұтымды пайдаланудың маңызы зор.

Дидактикалық ойындар үш топқа бөлінеді:

1. Заттық дидактикалық ойындар-дидактикалық ойыншықтармен және түрлі ойын материалдарымен ұйымдастырылады.

2. Үстел үстінде ойналатын дидактикалық ойындар- «Лото», «Домино», т.б.

3.Сөздік дидактикалық ойындар.

Дидактикалық ойындар баланың ақыл-ойын дамытуға, ойлауын, қабылдауын, есте сақтауын, зейінін, салыстыру, жіктеуге, өзін-өзі бақылауға үйретеді. Сабақты бекіту, сабақта меңгерген материал туралы түсінігін кеңейту, баланың шығармашылығын дамыту, тіл байлығын молайту үшін, ол ойындар сабақтың тақырыбына, мақсатына сай таңдалып алынады.

Сабақтың қызықты, тартымды өтуі үшін дидактикалық ойындарды дұрыс ұйымдастыру керек. Ойынға керекті құралдар әр балаға жеткілікті болу керек. Сонда ғана балаларға түсінікті болады. Дидактикалық ойындардың құралдары ұзақ уақыт сақталу үшін эстетикалық, гигиеналық талаптарға сай, әдемі қораптарда, қалталарда тұрғаны жөн. Сабақта дидактикалық ойындарды қолданып отырсақ мақсатқа жетеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1.Төлтаева Г.Ұлттық ойындарды пайдалану. Халық педагогикасы - асыл мұра.// Бастауыш мектеп - 2019 ж.

2.Кішібаева Д.Ұлттық ойындардың пайдасы. Халық педагогикасы – асыл мұра. //Бастауыш мектеп - 2020 ж.

3.Қазенова Г.Ойын арқылы оқыту.//Бастауыш мектеп – 2021 ж, №4 -26 б.

4.Ұ.Төкенова. Ойын - тәрбие құралы. 2022 ж.

5.М.Жайлауова.,З.Сексенбаева. Дидактикалық ойындар және оларды пайдалану. Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, 2021 ж.

6.А.Абселемова. Оқыту үрдісіндегі ойынның маңызы, 2022 ж .

ОТБАСЫ-ҰЛТТЫҢ НЕГІЗГІ ТІРЕГІ

Ғылыми жетекші: Заурбекова А.М.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Темірхали Ж.М., студент

Аңдатпа. Бұл мақалада отбасы адамдық құндылықтардың, мәдениет, адамгершіліктің қорғаушысы, ұрпақтардың тарихи сабақтастығы мен, қоғамдағы тұрақтылықтың факторын, қоғамда әдеп-инабат өлшемдерінің терең тамырланып, кең жайылуында отбасының басты қазығы, алтын діңгегі бала. Баланың тәрбиелі, жан-жақты болып өсуіне берекелі, өнегелі, ынтымақты отбасының ықпалын, отбасы ата мен баланың, келін мен ененің және басқа отбасы мүшелерінің жылы қарым-қатынасынан берекелі, тату болу үшін сыйластық, мейірімділік, жанашырлық, бауырмалдық қасиеттер әр адамның жүрегінен орын алуы керек екендігі туралы түсінік қалыптастыру.

Аннотация. В этой статье семья является защитником человеческих ценностей, культуры, морали, фактором исторической преемственности поколений и стабильности в обществе, главным колышком семьи, золотым колышком ребенка, глубоко укоренившимся и распространяющимся в обществе измерениями этики. Воспитанию, всестороннему росту ребенка способствует благоприятная, нравственная, солидарная семья, понимание того, что для того, чтобы семья была благополучной, дружной от теплых отношений родителей и детей, невестки, свекрови и других членов семьи, в сердце каждого человека должны быть заложены качества уважения, доброты, сострадания, братства.

Annotation. In this article, the family is the defender of human values, culture, morality, the historical continuity of generations and the factor of stability in society, the main stake in the family, the Golden pillar of the child in the deep roots of the criteria of ethics in society. Formation of the influence of a prosperous, moral, United family on the child's well-mannered, versatile growth, the understanding that in order for the family to be prosperous, friendly from the warm relations of parents and children, daughter-in-law and mother-in-law and other family members, respect, kindness, compassion, brotherly qualities should take place in the heart of every person.

Түйінді сөздер. Отбасы, тәрбие, ата-ана, сезім, құндылық мәдениет, адамгершілік.

Ключевые слова. Семья, воспитание, воспитание, чувства, ценностная культура, нравственность.

Keywords. Family, upbringing, parenting, feelings, value culture, morality.

Отбасы тәрбиесі - бұл қоғамдық тәрбиенің бір бөлігі, мемлекет алдындағы ата-аналардың борышы. Отбасы элеуметтік институт болғандықтан, сөзсіз, қоғамның ықпалында болады. Отбасының өзгеруінің заңдылығы жалпы қоғамда болып жатқан өзгерістермен бағыттас.

Қоғамды тану сол қоғамда өмір сүріп жатқан адамды танудан басталмақ. Ал адамды тану үшін әуелі оның тәрбиеленген отбасы, ошақ қасы қандай, соған көңіл аударамыз. Яғни, жақсы адам, өнегелі, ізгі

отбасының - жемісі. Адамның ағзасы миллиондаған жасушалардан құралатыны сияқты, мемлекет те миллиондаған отбасыдан тұрады. Жасушасы сау адам тыныш-бейбіт, ауырып-сырқамай өмір сүретін болса, отбасылары тәлімді-тәрбиелі мемлекет- те ешқандай бүлік-тартысқа ұрынбай, бейбіт-берекелі өмір сүреді. Ондай елде қорқыныш-үрей аз болады. Қоғамның да, мемлекеттің де тірегі - отбасы. Ал берекелі, өнегелі отбасын құру отағасы мен отананың қолындағы шаруа. Яғни, үйдің - ері мен әйелі. Ол үшін бұл екі тұлғаның болмысы бүтін болуы керек. Яғни, екеуі де иманды, парасатты, отбасылық өмірді мемлекеттің негізі деп қарайтын, ісіне адал, күнделікті тірлігіне харам дүние қолданбайтын, көршінің хақысына ұқыпты, ағайын-туғанға қайырымды, бір-біріне бауырмал, жәрдемшілігімен ерекшеленуі керек. Осындай толыққанды тұлғалық қасиетке ие емес адамдар толық отбасын құра алмайды. Жартыкеш отбасын құрады, жартыкеш ұрпақ тәрбиелейді.

Жартыкеш отбасынан жартыкеш тәрбие алған бала Абай атамыз айтқандай, «не өзі адам боп жарытпайды, не ата-анаға жақсылық көрсетпейді...». Тереңдеп айтсақ: тәрбиесіз өскен бала, көршінің баласын бүлдіреді, ол екінші көршінің баласын бүлдіреді, сөйтіп бір ақымақтың кесірінен күллі ауыл-аймақ бүлінеді. Осындай жамандықтан аталарымыз қатты сақтанған. «Ұлың өссе, ұлы жақсымен көрші бол, қызың өссе, қызы жақсымен көрші бол» деп бекер айтпаған. Осы сөздің өзі-ақ мемлекет ұстынының өзегі. Тәрбиесіз, нашар баланы көрген жұрт өз балаларына «анаған ермендер» деп қатаң ескерткен [1].

Толық тұлғалық қасиетке ие болмаған адамдардың (отбасылардың) белгісі - жаратылыс міндеттеген шынайы болмысын ешқашан білмейді. Әрқашан тек өздерін дара етіп көрсетуге құмар келеді. Сондықтан да, олардың ойлау жүйесінде, іс-әрекетінде, жүріс-тұрысында жасандылық мұңкіп тұрады. Ең жаманы - өзінің әлсіздігі мен ақылсыздығының кесірінен тап болған іске басқаны кінәлауға, орынсыз өсек-шағым айтуға бейім тұрады. Басты кемшілігі - өмір толқындарын сана сүзгісінен өткізбей-ақ шикі күйінде қабылдап, оң-терісін ажыратпай жатып қолма-қол жүзеге асырып жібереді. Сыртқы әлемі үнемі басқаға тамсанумен өмірден өтеді. Күнделікті құбылмалы өтірікке алданып өмір сүреді. Баршылықты көтере алмайды, жоқшылық келсе, күйрей жеңіледі. Өйткені, толық адам дәрегейіне жете алмаған пенде өмірді шынайы көруге қабілетсіз. Өзі білмейді, білгеннің тілін алмайды. Жарты адамның шынайы бет-бейнесін ешқашан көре алмайсыз, себебі санасы - бүркемеленген, тұңғыық әрі тұрақсыз. Осындай отбасында дүниеге келген бала дәл осындай тәрбие алады. Атамыз қазақ «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деп тегін айтпаған [2].

Бақытты отбасын құру үшін қайткен күнде бай болу міндетті емес. Отбасылық тәрбиенің жақсы сабақтастығы үзілмеуі шарт. Қазақтар дәл осы сабақтастыққа қатты мән берген. Ұлына текті, тәрбиелі жерден қыз алып берген. Шаңырақ тәрбиесін үзбеу үшін, сенімді, ұлағатты отбасының қызына ұлын ертерек атастырып қоятын болған. Сөйтіп, отбасылық тек-тәртіптің сақталуына айрықша мән берген. Өйткені, тексіз-тәрбиесіз, көргенсіз келін шаңырақтың ішкі тәртіп-тәрбиесін бұзатын болғандықтан, осы жайдан қатты сақтанған. Алдажалда кейбір тәрбиесі осалдау жас келін табалдырық аттаса, емендей ежелері сыртқа дымын білдірмей, өз өнегесін үйретіп, тәрбиелеп алып отырған.

Қазақ халқының ХХІ ғасырға дейін аман-есен жетуі - байырғы берік отбасылық тәрбиенің әсері. Түрік педагогы Мұстафа Ергаш өзінің бір еңбегінде: «Ерлі-зайыпты адамдар оттегі мен сутегі сияқты. Бұл екі элементтің қосындысынан су пайда болады. Су - өмірдің нәрі, ол лайланса, тіршілік те лайланады. Оттегі мен сутегі ажыраса, одан пайда болған газ жанып кетеді. Күлі де қалмайды. Сол сияқты, отбасы ажыраса түк те қалмайды», депті [3].

Ал Абай атамыз болса, толық адам дәрежесіне жетпей толыққанды өмір сүру мүмкін еместігін алға тартады. Ол кісі өзінің отыз сегізінші қара сөзінде толық адам болудың сипаты жайлы «Құдай тағаланың ниһаятына ешкім жетпейді. Бірақ сол жолға жүруді өзіне шарт қылып кім қадам басты, ол таза мұсылман, толық адам делінеді» десе, үнді ғұламасы Жавахарлал Неру «толық тұлға басқарған отбасы - толқыны басылған теңіз сияқты» депті. Толық адам өзінің пенде екенін ешқашан ұмытпайды. Үнемі осал тұстарын толықтырумен болады. Қазақ «кемшілігін білген адам - кемел адам» деп бекер айтпаған [4].

Отбасы-қоғамның іргетасы, ажырамас бөлігі. Елбасы «Отанға деген ыстық сезім жақындарына, туған-туысқандарына деген сүйіспеншіліктен басталады» деген болатын. Осы орайда мемлекет басшысы отбасындағы тәрбиеге аса мән беріп отыр. Барлығына белгілі - бұл әлемдегі шынайы байлық - ол отбасы. Тек қана отбасы бізге күш пен өзімізге деген сенімділік береді, өмір үйрететін сабақтардан сүрінбей өтуге көмектеседі, адамгершілік құндылыққа баулыды. Тұлға болып қалыптасу көбінде тәрбиеленген ортаға, адамдарға, олардың арақатынасына тәуелді болады. Бір сөзбен айтқанда, отбасы - барлық рөлдері бөлініп қойылған қоғамның шағын моделі болып табылады, әрбір рөлдің шебер орындалуына «отбасылық сюжеттің» дамуын үнемі байқап жүретін кішкентай ғана адам өмірі байланысты.

Отбасы-қоғамның іргетасы, ажырамас бөлігі. Елбасы «Отанға деген ыстық сезім жақындарына, туған-туысқандарына деген сүйіспен-

шіліктен басталады» деген болатын. Осы орайда мемлекет басшысы отбасындағы тәрбиеге аса мән беріп отыр. Барлығына белгілі - бұл әлемдегі шынайы байлық - ол отбасы. Тек қана отбасы бізге күш пен өзімізге деген сенімділік береді, өмір үйрететін сабақтардан сүрінбей өтуге көмектеседі, адамгершілік құндылыққа баулайды. Тұлға болып қалыптасу көбінде тәрбиеленген ортаға, адамдарға, олардың арақатынасына тәуелді болады. Бір сөзбен айтқанда, отбасы - барлық рөлдері бөлініп қойылған қоғамның шағын моделі болып табылады, әрбір рөлдің шебер орындалуына «отбасылық сюжеттің» дамуын үнемі байқап жүретін кішкентай ғана адам өмірі байланысты [5].

Әрбір отбасының, әрбір баланың өмірі әртүрлі және бірегей. Отбасылардың дәртүрлілігіне қарамастан жеке алынып қаралатын әрқайсысының арқасында бүтін мемлекет шыңдалып дамиды, бүкіл халықтың әл-ауқаттылығы артып келеді. Барлық уақытта қоғамдағы отбасының орнына қарап елдің дамуын пайымдауға болады. Елбасы белгілеген айтулы күн еліміз үшін мәні зор. Өйткені, әрбір жанұя қаншалықты берік болса, мемлекетіміз де соншалықты мықты болмақ. Отбасы мерекесі - бұл түсінісу мен көмектесу, ересектер мен балалар арасындағы достық, жақын жүректердің бірлесу мерекесі. Мерекеге әр бағыттағы, яғни, ұзақ жылдар тату өмір сүріп келетін үлгілі отбасылар, бір салада ұрпағымен еңбек етіп жүрген әулеттер және жас отау иелері шақырылады.

Отбасы адамдық құндылықтардың, мәдениет, адамгершіліктің қорғаушысы, ұрпақтардың тарихи сабақтастығы, қоғамдағы тұрақтылықтың факторы болған да, бола береді де.

Отбасы - тұлға тәрбиелеудің және оны қоғамның сан қырлы жақтарын игеруіне мүмкіндік туғызатын ең алғашқы әлеуметтік орта. Отбасы шағын мемлекет. Оның тірегі әке мен ана. Үлгілі жанұя үлкен қазына. Қазақ халқында «Ұяда не көрсең ұшқанда соны ілесің» деген даналық сөз бар. Ұлы мен қызына тәрбие беретін ата-ананың парызы мен қарызы үлкен. Халық айтса, қалт айтпайды, Отан отбасынан басталады. «Балалы үй базар, баласыз үй мазар» деген даналық сөзінде үлкен ғылыми тұжырымдаманы көрсетеді. Отбасы татулығы мен үйлесімділігі ата-ана мен бала және ерлі зайыптылардың арасындағы сүйіспеншілік сезімімен тығыз байланысты. Ата-ана мен бала және ерлі-зайыптылар қатынасында өзара түсіністік, сыйластық, көмек тек қана отбасы мүшелерінің арасында сүйіспеншілік сезімі болғанда ғана бақытты жандардан тұратын отбасына айналады. Тұлға отбасында өмірдің мәнін, оның мақсаты мен міндеттерін, құндылықтарын игереді, басқалармен қарым-қатынас жасау дағдыларын, өмірлік ұстанымдарын қалыптастырады, өзін-өзі ұстаудың нормалары мен мінез-құлқын

реттеудің өлшемдерін меңгереді. Демек, отбасы - адам баласының алтын діңгегі, оның адамзат ұрпағына деген ықпалын өмірдегі басқа еш нәрсенің күшімен салыстыруға болмайды [6].

Отбасы - сыйластық, жарастық орнаған орта. Адамның жеке басының алғашқы қалыптасуы отбасыдан басталады. Оның ер жетіп өсуі, бойындағы алғашқы адамгершілік белгілер отбасында қалыптасады, сондықтан да туған үйдің жылуы - оның көкірегінде көп жылдар бойы сақталып, мәңгі есінде жүреді. Отбасының әрбір мүшесі өзара сыйластықты сақтауға тиіс. Сонда бірлік, татулық болады. Отбасы болғаннан кейін ыдыс-аяқ сылдырламай тұрмайды. Бірақ сондай кикілжің кездері ер адамның әйелін қор көріп, оны ұрып-соғуы шарифатқа да, заңға да қайшы әрі адамгершілік шеңберіне де сыймайды.

XIX-XX ғасырларда өмір сүрген ақын жазушыларымыздың жазған көркем әдебиеттерге көз жүгіртіп көрейік. Оларды оқи отырып та отбасылық тәрбие жайлы көптеген мағлұмат аламыз. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы: Әйелдер галереясынан: Зере, Ұлжан, Айғыз, Ділда, Тоғжан, Әйгерім, Салтанат, Керімбалалар, көненің көздері – Бөжей, Байсал, Құнанбай, Жақып, Абай тұстастарынан: Жиренше, Ербол, Базаралы, Абылғазы, Тәкежан, Оспан, Көкбайлар ас пен тойда, құдалық пен руаралық қақтығыста, жаулықта, жер мен жесір дауында, жан жадыратар жаз жайлаулары мен аязды, боранды қыс-қыстауларында, аңшылық-саятшылықтарында бірге болып, бірге тыныстады: күйінсе - күйінді, сүйінсе - сүйінді, ауыр-жеңілін бірге көтерісті. Ұлы жазушының бұл роман - эпопеясынан отбасы жайлы, ондағы адамдардың қарым-қатынасы жөнінде көптеген мағлұматтар алуға болады. Және «Абай жолы» эпопеясында халқымыздың осыған орайлас қадірлі дәстүрін танытатын мынадай бір тағылымды эпизод бар. «...Семей қаласында үш жыл оқып, жайлаудағы әке үйіне күн кешкіре жеткен, 13 жасар шәкірт бала - Абай аттан түскен бетте, амандасу үшін, шешеге қарай жүреді. Сонда ақылды да байсалды ана Ұлжан: «Әй, балам, анда әкендер тұр, әкеңе барып, сәлем бер!» - дейді. Бір сәтке балалық сезім жеңіп, қателік жіберіп алғанын түсінген жас Абай кілт бұрылып, ортасында әкесі Құнанбай бар шеткерірек тұрған оқшау топқа қарай адымдай жөнеледі». Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов мұны халықтың жүрекке жылы осындай тамаша дәстүрінен хабардар ету үшін ғана емес, онын тәрбиелік зор маңызын жоғары бағалағандықтан да келтіріп отырғаны анық [7]. .

Ата-ананың бір-бірінің қадір-қасиетін осылайша ардақтап, беделін өсіруі, араларында өкпе-наз, кикілжің туа қалғанда, оны балалардан оңашада, екеу ара шешіп отыруы - шынайы инабаттылық, әдептілік, сыйластықтың белгісі болса керек. Ата-ананың, басқа да

отбасы мүшелерінің өмір сүру тәжірибесі, жүріс-тұрысы, өз міндеттерін таза атқару, бір-бірін құрметтеп сыйлауы - бәрі де үлкен мектеп, тәрбиелік мәселе. Қазақ халқының отбасы тәрбиесіндегі өзіне тән жарасымдылықтың бір ұшы олардың жасы кішісінің үлкеніне «сен» деп сөйлемеуі, алдын кесіп өтпеуі, үлкен тұрып кішінің, әке тұрып ұлдың, шеше тұрып қыздың орынсыз сөйлемеуінде деп есептейміз. Және қазақ отбасындағы бала тәрбиесін ұл тәрбиесі, қыз тәрбиесі деп жеке-жеке мән беріп қарастыруда оның өзіндік ерекшеліктерінің ішіндегі маңыздысының бірі. Үлкенді құрметтеу отбасы мүшелерінің бір-бірінің тәрбиесіне жауапкершілік, борыштылық, адамгершілік сезімдерін туғызған.

Қорыта келе айтарымыз қоғамда әдеп-инабат өлшемдерінің терең тамырланып, кең жайылуында отбасының маңызы орасан зор. Әрбір ұяның қос тіреуі - ерлі-зайыптылар өздеріне әдеп-адамгершілік талаптарын, құқықтары мен міндеттерін мүлтіксіз орындаса, бүкіл қоғамда, елде бейбіт те берекелі тұрмысқа негіз қаланбақ, Отбасы адамға бақыт, толық мәнді тыныс-тіршілік әкеледі. «Үйлену оңай, үй болу қиын» - дейді халқымыз. Отбасының іргетасы ер азамат пен әйел адамның ақ неке қиып, отау тігуінен құралады. Отбасының басты қазығы, алтын дінгегі бала. Баланың тәрбиелі, жан-жақты болып өсуіне берекелі, өнегелі, ынтымақты отбасының ықпалы зор. Отбасы ата мен баланың, келін мен ененің және басқа отбасы мүшелерінің жылы қарым-қатынасынан құралады. Отбасы берекелі, тату болу үшін сыйластық, мейірімділік, жанашырлық, бауырмалдық қасиеттер әр адамның жүрегінен орын алуы керек. «Отбасынан бас кетсе, Қазаннан ас кетеді», - деген дана халқымыз елдің, ұлттың, жалпы адамзаттың болашағы, даму деңгейі отбасынан басталатындығын бір ауыз сөзбен жеткізгендігін, жадымызда сақтағанымыз жөн болар [8]. .

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Асанов Ж. Отбасы тәрбиесі // Бастауыш мектеп, 2021 ж.-№4
2. Қалиғожин А. Отбасылық тәрбие // Сынып жетекшісі, 2022 ж. -№3.
3. Нұғыспанова Ш. Отбасындағы бала тәрбиесі// Бастауыш мектеп, 2020 ж. -№1.
4. Қыстаубаева Н. Отбасындағы ата-ана мен баланың қарым-қатынас мәдениеті // Бастауыш мектеп, 2022 ж. -№3.
5. Иманбекова Б.И. Тұлға қалыптастырудағы отбасының тәрбиелік мүмкіндіктерін арттыру жолдары // Білім әлемі, 2021 ж.-№3.
6. Майғаранова Ш. Баланы отбасында рухани дамытудың кейбір қырлары // Бала мен балабақша, 2022 ж.-№1.
7. Б.Байболова Баланы бірлесе тәрбиелейік // Қазақстан мектебі.-2019 ж.-№2
8. Бекенова Ә. Бала тәрбиесіндегі жаңаша жұмыс тәсілдері // Отбасы және балабақша, 2021 ж.-№2

ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ-БІЛІМ САПАСЫН КӨТЕРУДІҢ ФАКТОРЫ

Ғылыми жетекші: Заурбекова А.М.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Отаркосова Т.Е., студент

Аңдатпа. Бұл мақалада білімдік қажеттіліктерін қанағаттандыру, қарқынды өзгеріп жатқан өмір жағдайында үздіксіз кәсіби дамуға дайын болуға көмектесу, әдістемелік жұмыстың тиімділігін қамтамасыз ететін білім берудегі инновациялық үдерістерге қолдау көрсету, болашақ мұғалімдерді бойында өз бетімен білім алуы, өзін-өзі реттеу дағдыларын қалыптастыруға, түрлі адамдармен тиімді диалог жүргізе алатын, қазіргі заманда табысты өмір сүруге дайын, сандық технологияларда құзырлылық танытатын белсенді болашақ маман ретінде қалыптасуға көмектесетін, оқу үдерісін ұйымдастыру үшін қажетті біліммен және практикалық дайындықпен қамтамасыз етуге жағдай жасау, кәсіби қоғамдастығы аясында белсенді жұмыс істеуге дайындау екені көрсетіледі.

Аннотация. Эта статья посвящена образовательным потребностям, помогает подготовиться к непрерывному профессиональному развитию в меняющейся жизненной среде и поддерживает инновационные образовательные процессы, которые обеспечивают эффективную методологическую работу, обеспечивают будущих учителей знаниями и практическими навыками, необходимыми для организации учебного процесса, для приобретения навыков самообразования, эффективного общения с разными людьми, готовности к успешной жизни в настоящем и компетенции в области цифровых технологии, а также создание рабочей среды и подготовка к активной работе в профессиональном сообществе.

Annotation. This article will help to meet educational needs, prepare for continuous professional development in dynamically changing life conditions, support innovative processes in education that ensure the effectiveness of methodological work, independently train future teachers, form self-regulation skills, conduct an effective dialogue with different people, be ready for a successful life in the modern world, an active future, qualified technology, will help you become a professional, create conditions, preparation for active work within the professional community.

Түйінді сөздер. Құзырет, білім, дағды, іскерлік, шеберлік, инновация, технология.

Ключевые слова. Компетентность, знания, навыки, бизнес, навыки, инновации, технологии.

Keywords. Competence, knowledge, skills, business, skills, innovation, technology.

Бүгінгі таңда мемлекеттік саясаттың басты стратегиялық басымдығы, еліміздің тұрақты болашағының кепілі-білім беруді дамыту болып табылады.

Бұл өз кезегінде «Мәңгілік ел» жалпыұлттық идеясы негізінде Елбасы жүктеген тапсырмаларды жүзеге асыру-Қазақстанның әлемдік, дамыған, бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына енуі-білім берудің жаңа талаптарына сәйкес, адами ресурстарды қалыптастыруда білім беру мен тәрбиелеудің ролін арттыру болып табылады.

Жоғары білім беру жүйесінде негізгі ағым мамандардың сапасын көтеруге, инновациялық білім беруді дамытуға, ғылыми-зерттеу әрекетімен кіріктірілуге, әлеуметтік және экономикалық сала талаптарымен тығыз байланыста болуына, ақпараттық және білім беру технологиясын жетілдіруге байланысты.

Бұл проблемалар ғылыми негізделген, оқыту процесінің мақсаттылығына, нормативтік-әдістемелік қамтамасыз етуге, оның ішінде оқу процесіне, оның мақсаты мен мазмұнына, ұйымдастырудың әдістемесі мен формасына, жоғары мектеп дидактикасының жалпы және оқу процесінің ішінара проблемасына қатысты.

Жан-Жак Руссо: «Ұстаз болу өз уақтыңды аямау, басқаның бақытын аялау десе [1].

Бастауыш сынып әр баланың білімін қалаушы болып келеді. Ол ең бірінші оқушының ынтасына және ұстазының кәсіби шеберлігіне байланысты. Оң нәтижеге жетіп, табысты болуы үшін мұғалім құзыры жоғары дәрежеде болу керек. Ол үшін мұғалім бойында Шульман бойынша «мұғалімнің үш көмекшісі» **Біріншісі:** кәсіби түсінігі; **екіншісі:** оқытудың тәжірибелік дағдылары; **үшінші көмекші:** жүрек жылуы [2].

Мұғалімдер ұстаз мамандығының этикалық және моральдық құндылықтарын ұстанып, балаға мейірім және құрмет көрсете білетін әділ жан бола білгенде ғана, шәкірт сеніміне ие болып, өзі де жасанды емес құрметке ие бола алады. Оқушы мен ұстаз арасындағы шынайы қарым-қатынас орын алғандықтан өзіміздің сабақтарымызда жоғары нәтижеге жетіп, балалардың көтеріңкі көңіл - күйінің куәсі бола алдық. Ұстаздар еңбегіне жаңа леп беріп, серпіліс енгізіп отырған оқытудағы жаңа тәсілдерінің теориялық негіздері уақыт талабына сай қажеттілік екеніне көзіміз жетті. Не үшін жоспарлау керек? Жоспарлау - табысқа жету үшін пайдаланатын әйгілі амал-тәсіл. Жоспарлау стратегия жасауға, ресурстарды ұқсатып пайдалануға, кемшіліктерді анықтауға және келешек үшін қажет болжау мағлұматтарын алуға мүмкіндік береді.

«Мұғалім балалармен сөйлескенде ашуланбай, күйгелектенбей, сабырлықпен сөйлеп, шұбалаңқы сөздермен керексіз терминдерді қолданбастан, әрбір затты ықыласпен, қарапайым тілмен түсіндіру керек».

Ы. Алтынсарин «Мен мынаған кәміл сенімдімін, онсыз мұғалім бала жүрегінен орын ала алмайды. Ең негізгісі әр мұғалім өзінің де бала болғанын ешқашан ұмытпағаны дұрыс [3].

Қазіргі таңда заман талабына сай пән мұғалімі ғана болу аз, мұғалім - ұстаз, иноватор, иннотехник болуы тиіс. Мұғалім өзі иннотехник дәрежесіне көтерілу үшін инновациялық технологияларды меңгеру керек. Сабақ ұстаздың көп ізденуінен, көп еңбек етуінен туатын педагогикалық шығарма. Сабақ үстінде небір күрделі қиындықтар, әр түрлі ситуациялар кездеседі. Шебер ұстаз соның бәріне төтеп беріп, ешқандай әрекетке жол бермей, сабақ үрдісін түрлендіріп отыруы керек.

Қазіргі қоғамдағы мұғалім - жеке көзқарасы бар, соған қарай жігерлі тұлға, зерттеушілік, ойшылдық, шығармашылық қасиеті бар, әрі оқушысын осы қасиеттері арқылы өз бетінше оқып, ізденіп кеңейтілген білім алуға үйрете алатын маман болуы керек.

Қазіргі білім беру саласындағы басты міндет - білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді жаңа әдістерін іздестіру мен оларды жүзеге асыра алатын жаңашыл мұғалімдерді даярлау. «Жаңашыл мұғалімдер педагогикалық қызметтің барлық түрлерін зерттеп, кез-келген педагогикалық жағдайда өзінің білімділігі, парасаттылығы, ақылдылығы, мәдениеттілігі, іскерлігі, шеберлігі арқасында шеше алатын, педагогикалық үдерістің нәтижесін жақсартуға ұмтылатын жаңашыл әрі шығармашылықпен жұмыс істей алатын жеке тұлға болуы керек».

Ұлы ағылшын ағартушысы Уильям Уорд: Жай мұғалім хабарлайды, Жақсы мұғалім түсіндіреді, Керемет мұғалім көрсетеді, Ұлы мұғалім шабыттандырады,- дейді [4].

Ол үшін бүгінгі оқу үрдісіне сай педагогикалық шеберлік қажет. «Педагогтік шеберлік - дарынды талант емес, үйрену, ізденудің нәтижесі. Бүгінгі ұстаз шәкіртіне мәлімет беріп қана қоймай, оны дүниежүзілік білім, ақпарат, экономика кеңістігіне шығуға, яғни қатаң бәсеке жағдайында өмір сүруге тәрбиелеу керек. Ол нағыз ұстаздың, яғни жаңашыл мұғалімнің қолынан келеді дегім келеді. Ол - өз кәсібін, өз пәнін, барлық шәкіртін, мектебін шексіз сүйетін адам. Осы іске деген қызығушылық пен сүйіспеншілік қана оны небір қиын әрекеттерге жетелейді, іске батыл кірісуге септігін тигізеді.

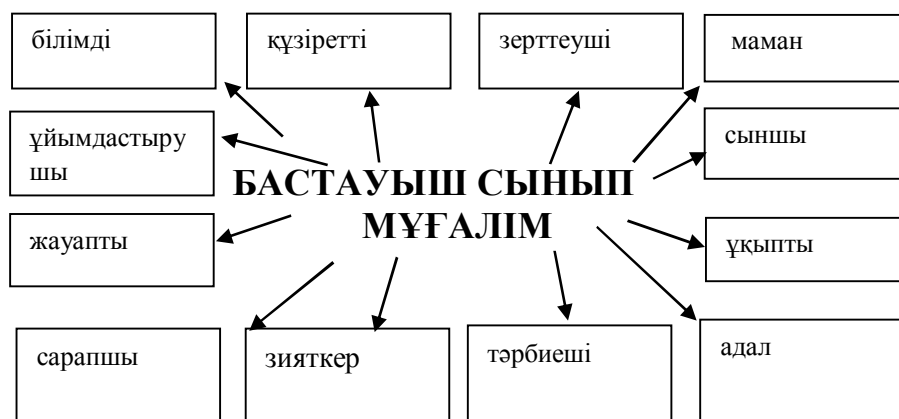
Нәтижесінде бір емес, бірнеше жас жүрекке мәңгі ұстаз болып қалады. Біздер, мұғалімдер, күнделікті өмірдің жай ғана адамы емес, болашақты құрушыларды, адамзаттың сәулетті болашағын жасау-

шыларды тәрбиелеп отырғанымызды ойласақ, мұғалім мұратының қандай болатыны өзінен-өзі айқын. Осыған байланысты ұстазға тән мынадай сипаттарды даралап көрсетуге болады:

- Дүниетанымдық көзқарасы, сенімі,
- қызметке бейімділігі,
- кәсіптік білімі мен біліктілігі,
- қамқорлық көзқарас,
- сүйіспеншілік сезім,
- ұйымдастырушылық қабілет,
- заманға сай жаңашылдық.

Осындай даралық қасиеттер ұстаздық бақытқа жеткізеді. Бақыттың үлкені - өзіңді-өзің тану. Ұстаз өзін-өзі қай уақытта таниды? Ол алдындағы шәкіртінің қияға қанат қағып, елінің азаматы болған сәтінен таниды. Білім беруде кәсіби құзырлы маман иесіне жеткен деп мамандығы бойынша өз пәнін жетік білетін, оқушының шығармашылығы мен дарындылығына жағдай жасай алатын, тұлғалық-ізгілік бағыттылығы жоғары, педагогикалық шеберлік пен өзінің іс-қимылын жүйелілікпен атқаруға қабілетті, оқытудың жаңа технологияларын толық меңгерген, отандық, шетелдік тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана білетін кәсіби маман педагогті атаймыз.

Білімнің іргетасы бастауыш сыныпта қаланатыны сөзсіз, сондықтан бастауыш сынып мұғалімі ақ парақтай кіршіксіз оқушыға қалай тәлім, білім берсе, орта буын, жоғары буынға барған кезде оқушылар сөзсіз білімді нақты игере алады. Яғни бастауыш сынып мұғалімдеріне қойылатын талап өте жоғары, олай болса мұғалімнің келбетін сипаттап көрейік (сурет 1 қараңыз)

Сурет 1. Мұғалімнің кәсіби шеберлігі- білім сапасы

Менің ойымша мұғалімнің бойында осы қасиеттердің барлығы болса, мұғалім оқушыларына толыққанды білім береді.

Тәуелсіз ел тірегі - білімді ұрпақ десек, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған келелі мәселе - білім беру, ғылымды дамыту, өркениет біткеннің өзегі, білім, ғылым, тәрбие екендігіне ешкімнің таласы жоқ.

А.Байтұрсыновтың «Мектеп керектері» еңбегінде былай делінген: «...Мұғалім қандай болса, мектеп һәм осындай болмақшы. Яғни, мұғалім білімді болса, ол мектептен балалар көбірек білім алып шықпақшы. Солай болған соң, ең әуелі мектепке керегі - білімді, педагогика әдістемеден хабардар, жақсы оқыта білетін мұғалім» [5].

Ұстаз қолында адам тағдыры, болашақ ел тағдыры тұрады, мұғалім өсіп, дамып келе жатқан ұрпақпен жұмыс істейді. Сол жас бүгінгі күннің жаңалығынан сырт қалмай ізденісте болу үшін заман талабына лайық жаңа білім, жаңа тәрбие керек. Мұғалім сөзімен, ісімен, мәдениетімен, білікті білімімен, ұйымдастырушылық қабілетімен, балалармен тіл табысудағы қасиетімен асқақ, өз кәсібін қадірлеген ұстаз ғана педагогтік мәртебесін биік ұстай алады. Қазіргі қоғамда қажетті де осындай ұстаздар.

XXI ғасыр мұғаліміне қойылатын талаптар зор. Мұғалім жеке көзқарасы бар, соны қорғай білетін жігерлі тұлға, зерттеушілік, ойшылдық қасиеті бар маман, білімді де білікті, көп оқитын, білімін күнделікті ісіне шебер қолдана білетін, өзінің оқушысын өз бетінше білім алуға үйрете алатын болу керек. Бұл - өмір талабы. Мұғалімде ұйымдастырушылық, құрылымдық, бейімділік, сараптамалық қабілеті болу шарт. Ол сонымен қоса ұлттық құндылықтарды яғни этнопедагогика, этнопсихология негіздерін меңгеру қажет, ғаламдасуға байланысты «Ғаламтор» жүйесін жетік меңгерген, әлемдік білімге сай, мәдениеті жоғары жеке тұлға тәрбиелей алатын ұстаз болу қажет.

Осыған сүйене отырып, мен білім беру барысында функционалдық сауаттылығын дамытуды жолға қойдым. Мұғалім даму жұмысының көшбасшысы екенін ескерсек, менің жұмыс жүйем: жаңа бағдарлы оқытудың барысында алдымда тұрған келелі міндеттердің бірі - оқушылардың өз бетімен жұмыстануына, ойлауына мүмкіндік жасау.

Практикалық білімнің маңыздылығын ашатын әрүрлі интерактивті және топтық жұмыс түрлерін ұйымдастыру, оқыту әдістерін өзгерту, үнемі іздене отырып, жаналықтарды біртіндеп жұмыс жүйені енгізіп отыру. Білікті білім беру жағдайында білім, іскерлік, дағдының міндеті өзгереді.

Сондықтан қазіргі кезде сабақ беру жүйесін заманауи әдіспен жүргізген дұрыс.

Біріншіден, зерттеушілік қызметті дамытқан жөн. Оқытушылар сұрақ қойып, ал оқушылар тек сол сұраққа ақпарат іздеп, интернет беттерінен реферат жүктеп қана қоймай, өздерінің ой-қорытын-

дыларын көрсетулері қажет. Яғни, үйреншікті үй тапсырмаларын беруден бөлек, оқушылар қысқа зерттеу жұмыстарын жасаулары, нақтырақ айтқанда, ақпарат көздерімен жеке жұмыс істеп, ақпарат жинап, оны талдап, өз бағасын берулері керек, сондай-ақ, зерттеу жұмысының қорытындысын жасап және мұғалімдермен бірге байланыста әрекет жасаулары қажет. Мектеп осындай әдіс арқылы оқушыларды өздігінен ойлауға үйретеді.

Екіншіден, оқушылар жиі презентациялар мен көпшілік алдында сөз сөйлеулері қажет. Сонымен қатар презентациялар PowerPoint программасымен шектеліп қоймай, аудитория алдында қандайда бір проектті толықтай қорғаулары қажет. Бұл оқушылардың коммуника-тивті болуларын және өздеріне сенімділіктерін арттыруға үлкен үлес қосады.

Баланың ақылы, сезімі, қайраты мұғалімнің жігерлі ықпалы арқасында жетіледі. Мұғалім балаларына салақ, селқос қараса, олардың жан қуатын кемітіп, тәрбие де бере алмайды.

Мұғалімнің беделді болуының алғы шарттары: бірінші: балаға үлгілі болуы, және үлгі көрсетуші болуы керек. Шебер педагог көзі қарақты, құлағы сергек, көкірегі ояу, білім беру саласында атқарылып жатқан игі істердің куәсі болуы керек.

Сонымен бірге жаныңды шуаққа бөлеп, үлкен үмітке жетелеуші-білім беру саласы мұғалімдік мамандықтың сыры мен қырын шебер меңгерген, сол кәсіптің ыстығы мен суығын өзі де басынан кешірген адам нағыз ұстаздар, шынайы бапкерлер осындай қасиеті бар жандардан шығады. Сыпайы әдебімен, тұнық мінезімен, терең білімділігімен көпке жақын адам.

Мұғалім шеберлігі - бұл өте жоғары білімді сапалар жиынтығы, әрі ұдайы жетіліп отыратын тәрбиелеу мен оқыту өнері. Жеке тұлға мәдениеті, білім мен өрісті дүниетаным, педагогикалық техника мен озат тәжірибе, осы педагогикалық шеберліктің негізі деп ойлаймыз.

Енді бір қыры - шәкіртпен қарым - қатынастың, шәкірттің іс-әрекетін қуаттау немесе тежеу болып табылады. Ұстаз өмір бойы бала тәрбиесіне ықпал етумен яғни дәлелдеп сендіру, шәкірттің қызығушылығын дамыту, талап ете білу. Осы ықпал түрлерін іске асыруда ұстаз нағыз шебер болуы керек.

Бірінші топқа ұстаз бен шәкірт арасындағы қарым-қатынастағы мұғалімнің адамгершілік сапалары жатады. Олар: игі тілек, шәкірттерге мүмкіндігінше ықыласты көмек көрсету, олардың жан дүниесін түсінуі.

Екінші топқа мұғалімнің ұстаздық шеберлігіне байланысты қойылатын талап-тілектер. Мұғалімнің өз пәнін жетік білетіндігі балаларға оқу материалдарын жете түсіндіріп ұғындыра алатындығы, әр

алуан амал-тәсілдер қолданып, сабақты тартымды және қызықты етіп өткізетіндігі.

Үшінші топқа ұстаздық жасөспірімдердің бірімен-бірінің өзара қарым-қатынасына, олардың өміріндегі күйініш-сүйініштеріне, табыстары мен сәтсіздіктеріне, әр түрлі қоғамдық-көпшілік жұмыстарға қатысуына байланысты көңіл бөліп, мән беруі, ұстаздың класс жетекшілік жұмысындағы іс-әрекеттері жатады.

Төртінші топтағы шәкірттер, мұғалімнің жеке басына тән мінез-құлықтарының ерекшеліктерін атап көрсетеді. Шәкірттердің ұстаз бойындағы сапалары мен ерекшеліктері туралы көзқарастары мен өзіндік пайым-түсініктерін мынадай төрт топқа бөліп анықтап көрсетейік:

1. Мұғалімнің адамгершілік сапалары мен өзіндік қасиеттері; оқушыларға деген қатынасы;
2. Мұғалімнің өз пәнін жетік меңгеруі мен ұстаздық шеберлігі;
3. Мұғалімнің сынып ұжымын басқарып, оған жетекшілік ете алуы;
4. Мұғалімнің мінез-құлқындағы даралық сапалары, бойындағы қасиет ерекшеліктері [6].

Әдебиет

1. Синица И.Е. Педагогтық әдеп және ұстаздық шеберлік - Алматы : Мектеп, 2020. - 223б.
2. Жарқынбеков С.Д., Сманқұлова Ж.Е. XXI ғасыр мұғалімі.- Алматы, 2021.- 92б.
3. Бұзаубақова К.Ж. Ұстаздық шеберлік. - Тараз: ЖК «Байтелиев Е», 2019.- 130 бет.
4. Уильям Д. Изменяя практику в классе. Заметки из исследований Ш.Кларк, Д.Уильяма и Национальной стратегии. - 2019.
5. Каримов А.Н. Педагогикалық қызмет және педагогикалық шеберлік негіздері: Оқу құралы - Алматы, 2021. - 225 б.
6. Ұстаздың шеберлікке жету жолдары. /Құрастырған Ж. Нұржанова.- Алматы, 2022.

ӘОЖ: 218.19.

ОТБАСЫНДА БАЛАНЫ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ӘДІСТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ

Ғылыми жетекші: Заурбекова А.М.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Турдымуратова А.Н., студент

Аңдатпа. Бұл мақалада баланы тәрбиелеп қалыптастырудағы және балаларды тәрбиелеудегі рөлі мен әдістері мен тәсілдері қарастырылады. Отбасылық құндылықтардың негізгі аспектілері, олардың баланың жеке басының дамуына әсері және қоғамға кейінгі салдары талқыланады. Отбасында тәрбиелеудің әртүрлі әдіс-тәсілдері және отбасылық динамиканың балалардың жеке қасиеттерін қалыптастыруға әсері талданады.

Аннотация. В данной статье рассматриваются роль и методы и подходы в воспитании и воспитании ребенка. Обсуждаются основные аспекты семейных ценностей, их влияние на развитие личности ребенка и последующие последствия для общества. Анализируются различные методы и приемы семейного воспитания и влияние семейной динамики на формирование личностных качеств детей.

Annotation. This article discusses the role and methods and approaches in the upbringing and upbringing of children. The main aspects of family values, their impact on the development of the child's personality and subsequent consequences for society are discussed. Various methods and techniques of upbringing in the family and the influence of family dynamics on the formation of personal qualities of children are analyzed.

Түйінді сөздер. Отбасы, мінез-құлық, қалыптасу, әдіс-тәсіл, қарым-қатынас, талдау, зерттеу.

Ключевые слова. Семья, поведение, формирование, метод, общение, анализ, исследование.

Keywords. Family, behavior, formation, methodology, communication, analysis, research.

Отбасы - адам үшін ең жақын әлеуметтік орта. Отбасы белгілі дәстүрлердің, жағымды өнегелердің мұралар мен салт-дәстүрлердің сақтаушысы. Отбасында бала алғаш рет өмірмен, қоршаған ортамен танысып, мінез-құлық нормаларын игереді. Отбасы - баланың азамат болып өсуінің негізі.

Адамның жеке басының алғашқы қалыптасуы отбасынан басталады. Оның ержетіп өсуі, бойындағы алғашқы адамгершілік белгілер отбасында қалыптасады, сондықтан да туған үйдің жылуы - оның көкірегінде көп жылдар бойы сақталып, мәңгі есінде жүреді. Жеке адамның бойындағы ар-ұяты, ақыл-ойы, адамгершілігі, басқа адамдармен қарым-қатынаста, мәдениеттілікті тәрбиелеуде отбасы - алғашқы қадам. Сондықтан отбасы - өте қажетті, басқадай ешнәрсемен

өзгертуге болмайтын баспалдақ. Отбасы - сыйластық, жарастық орнаған орта. Отбасы - бала тәрбиесінің ең алғашқы ұжымы.

Отбасының ең маңызды қызметтерінің бірі - тәрбиелеушілік міндеті, оны қоғамдық тәрбиенің ең тиімді деген жүйесі де алмастыра алмайды. Оның негізгісі - баланы өмірге келтіру ғана емес, сонымен бірге оған әлеуметтік-мәдени ортаның құндылығын қабылдау, үлкен ұрпақтың тәрбиесін жас ұрпаққа жеткізу, бойына сіңірту, яғни балаларын өздерін қоршаған ортаға және қоғамға пайдалы азамат етіп өсіру - әке-шешенің ең маңызды міндеті. Ата-ананың, басқа да отбасы мүшелерінің өмір сүру тәжірибесі, жүріс-тұрысы, өз міндеттерін таза атқару, бір-бірін құрметтеп сыйлауы - бәрі де үлкен мектеп, тәрбиелік мәселе [1].

Соңғы жылдары отбасы тәрбиелеу институты ретінде педагогика, психология, әлеуметтану және т.б ғылымдар тарапынан зерттеуге көп көңіл бөлінді. Алайда, отбасы қоғамның айтарлықтай жабық ұйымы болғандықтан және өмірлік іс-әрекеті, өзара қарым-қатынасын өзгелерге хабардар етпеуіне байланысты, ғалымдардың зерттеудегі мүмкіндіктері шектеулі. Адамға өзінің нақты болмысынан өзін әлдеқайда жақсырақ сезіну тән, сондықтан отбасы ешқашан толық ашылмайды, өзінің өміріне олар жайы азды-көпті жағымды көзқарастағы басқа адамдарды арластырады. Әрбір отбасының бірегейлігі мен қайталанбастығын да ескерген жөн. Білімділік, жалпы мәдени деңгей, әдет-ғұрыптық-психологиялық шарттарды, өмірлік тәжірибесін, балалардың іс-әрекетін ұйымдастыра алуын, ата-ананың және отбасының басқа мүшелерінің типологиялық ерекшеліктерін және т.б ажырата алу-осының барлығы отбасының қайталанбас жағдайын тудырады. Осылайша ғалымдар, тұрмыстық тәрбиенің ерекшелігі жайында айтарлықтай нақты ақпарат алуда, қазіргі заманғы отбасын зерттеуде, көптеген қиыншылықтармен кездеседі. Мүмкін, зерттеушіге өзін қызықтырған ақпараттарды алуда, отбасына қарым-қатынаста табандылық көрсету керек шығар? Жоқ, өйткені ол отбасына «басып кіруге» мүмкін шектеулерді естен шығармауы тиіс. Бұл шектеулердің заңды белгілері бар: адам құқығын сақтау, отбасының жеке өміріне қол сұқпаушылық. Осыған байланысты, зерттелетін объектінің параметрлері (отбасы тәрбиесінің қай аспектісі зерттелінуі мүмкін), жұмысты жүзеге асырудың әдістері анықталды.

Отбасын зерттеудің әдістері, оның көмегімен жиналып, талданып, отбасын сипаттайтын ақпараттарды жалпылайтын, отбасы тәрбиесінің өзара байланыстары мен заңдылықтарын ашатын құралдарды ұсынады. Зерттеушімен болжанатын отбасын немесе кез-келген әлеуметтік құбылысты зерттеуде, біріншіден, әдістердің жиынтығы,

екіншіден, сол әдістер зерттелінушіге адекватты болуын талап етеді. Отбасы мен ондағы тәрбиені зерттеуде педагогикалық эксперимент аз қолданылады. Өйткені, экспериментке жаңа педагогикалық құрылым мен оның тәрбие үдерісінде тиімділігін тексеру тән. Эксперименттің отбасы шеңберінде ұйымдастырылғанын көз алдыңызға елестетіңізші. Айтарлықтай ұзақ уақыт бойы оның табиғи өмірлік іс-әрекетінің жолы бұзылады. Бұған зерттелінушілердің өзіндік сезінулеріне зиян келтіретін экспериментатордың «көзі», отбасы мүшелерінің жүріс-тұрысы, өзін үнемі қадағалап отыруды қосыңыз. Сондықтан аталған тақырыпқа арналған проблеманы зерттеуде, ғалымдар балалар бақшасында жүргізілетін және отбасы жағдайында жалғасып, нығайтуды талап ететін эксперименталды жұмысқа ата-аналарды белсенді қызықтырады. Осындай негізде Е.П. Арнауытова, Т.М.Барина, В.И.Безлюдно, Г.Н.Гришина зерттеулері құрылған [2].

Отбасын зерттеудің әдістері арасында әлеуметтік әдістер кең тарады: әлеуметтік сауалнамалар, интервью және анкета.

Интервью әдісі респонденттердің шынайы мүмкіншілігіне жағдай жасауды талап етеді. Интервью формалды емес жағдайда, зерттеуші мен зерттелінуші арасындағы қатынас жеке симпатияларға негізделіп өтілсе, оның өнімділігі арта түседі.

Анкеталау әдісі (жазаша сауалнама) зерттеушіні қызықтыратын көптеген ақпараттарды жинауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс ақпарат алу мен алынған мәліметтерді өңдеуде тиімділігімен ерекшеленеді. Анкета әдісін жүргізудің әр түрлі түрлері бар: контактілі (анкеттеу әдісін зерттеушінің өзі ұйымдастырып, сауалнама парақтарын жинайды), сырттай (корреспонденттік байланыстар негізінде, жүргізілу тәртібі бойынша респонденттерге жіберіліп, кейін зерттеушінің өзіне қайта оралады). Зерттеушінің алдына қойылған міндеттеріне және отбасының ерекшеліктеріне байланысты анкетаның түрлі типтері болуы мүмкін: ашық (зерттелушінің жауап беруіне мүмкіндік беретін сұрақтар құрылады), жабық (сұрақтарға мүмкін болатын жауаптар беріледі), аралас (мүмкін болатын жауаптар ұсынылады және сонымен қатар кейбір жауаптарды зерттелінушінің өзі, әсіресе олар сұрақтар шегіне шығып кеткен жағдайда тұжырымдауына мүмкіндік беріледі).

Отбасын зерттегенде әлеуметтанушылар жабық типтегі анкеталы сырттай анкеталауды қолданады. Педагогтар жиі тікелей анкеталауды және ашық және аралас типтегі анкеталарға көңіл бөледі. Отбасы тәрбиесінің тәжірибесін зерттеуде респонденттермен жүргізілген анкета ұтымды, алайда жауаптардың шынайы болмауы мүмкіндігін ескеру керек. Мысалы, балаларын физикалық жазалауға жиі жүтінетін ата-аналар, жабық анкетадағы тиісті жауапты белгілейтініне күмән

келтіруге болады, олар ешқашан «физикалық жазалауға жүгінбейміз» немесе «кейде физикалық жазалауға жүгінеміз» деген жауаптардың біреуін белгілеуі мүмкін [3].

Қазіргі зерттеушілердің бар күш-жігері зерттелінушілерді әлеуметтік белсенділікке жұмылдыру неізінде отбасы өмірінің түрлі аясында жағымды көзқарас, тәрбие тәсілдерін, тұрмыстық шаруашылықты жүргізудің тәілдерін қалыптастыруға бағытталған. Отбасын объективті зерттеуді ізденудің жолдары оның көмегімен қазіргі отбасы туралы көзқарастардың тереңдеуіне және кеңеюіне және сондай-ақ зерттелінушілерді туыстармен өзара қарым-қатынасын түсінуді, балаларымен қарым-қатынаста жаңа тәсілдерді қолдануға мүмкіндік беретін психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік әдістердің жасалуына алып келді. Мысалы зерттеуші ұлттық ойындар арқылы эмоционалды өзара әрекетті онтайландыру тәсілдерін көрсету үшін ата-аналарды балаларымен бірге бірлескен іс әрекетке жұмылдырады (Г.Н.Гишина), өндірістік фольклор (Г.В.Лунина), театрланған ойындар (Р.К.Сережникова), балалар ойынының жетілуінің жолдарын айту (В.М.Иванова) [4].

Көптеген педагогикалық, психологиялық зерттеулерде бір уақытта ата-аналардың педагогикалық ұстанымдарын зерттеуге және түзетуге мүмкіндік беретін әдістер қолданылады.

Зерттеушінің (ата-аналарға) осындай тұрғыдан келуінің нәтижесінде олар ұсынылған жаңалықты проблемаға өзіндік үлес деп қарастырып, отбасы тәрбиесіндегі тәжірибесінде жүзеге асыруға тырысады. Мұндай зерттеуші мен ата-аналардың ынтымақтастығы қойылған міндеттерді емес, сонымен қатар мінез-құлықтың жаңа нормаларын қабылдап, балаларға әсер етудің тәсілдерін алдын ала айқындайды. Осылайша, отбасын зерттеуде бақыланатын ғылыми әдістер мамандардың тәжірибелік іс-әрекетіндегі әдістерге айналатынын айтуға болады.

Отбасын зерттеуде педагогикалық-психологиялық тренинг секілді зерттеу әдісі де басты рөл атқарады. Онда әдетте бірін-бірі ұнататын, отбасы тәрбиесінде ұқсас проблемалар бар отбасы мүшелерін қамтиды. Қатысушыларға анық дағдыларды қалыптастыратын, ұстанымдары мен көзқарастарды түзететін, рефлексивті іс-әрекетті белсендіретін бірлескен талқылаулар мен оларды орындайтын түрлі тапсырмалар беріледі. Педагогикалық-психологиялық тренингтің тақырыптары «Мен өз баламды білемін бе?», «Агрессивті баламен өзін қалай ұстау керек?», «Егер бала дамуында кеш қалса не істеу керек?», «Әкесіз баланы қалай тәрбиелеу керек?» ж.т.б. болуы мүмкін. Зерттеушінің тиімді басшылығының негізінде тренинг қатысушылары өз

кезегінде өзіндік көмектің және өзара көмектің тобына айналады. Сын, талқылау болмайды, проблеманы ашық талдауға, тәжірибе алмасуға, күйзелген сезімдерін білдіруге жағдай жасалынады. Отбасын зерттеу дәйекті, жүйелі болуы тиіс, сондықтан жұмыстың бағыты мен өзіндік жоспар жоспарлануы тиіс.

В.В.Котырло, С.А.Ладывир ғалымдардың сипаттамасын ұсынамыз:

1. Бала тәрбиесіне қатысатын отбасы құрамы, мамандығы, ата-аналардың және басқа отбасы мүшелерінің білімділік деңгейі;

2. Жалпы отбасылық ахуал, отбасы мүшелерінің өзара қарым-қатынас ерекшеліктері. Олар:

* бір-біріне достық қарым-қатынас;

* өзгермелі, қарсылықты сипаттағы қарым-қатынас;

* отбасы мүшелерінің өзіндік автаномды қарым-қатынасы.

3. Баланы отбасылық тәрбиелеудің мақсаты;

4. Бала тұлғасының қалыптасуына балалық шақ кезеңінің маңыздылығын ата-аналардың түсінуі;

5. Бала тәрбиесіндегі отбасының мүмкіндіктері: денсаулығы, адамгершілік, ақыл-ой қасиеттерінің дамуы, шығармашылық қабілеттері, баланың ерте білімі;

6. Ата-аналардың педагогикалық-психологиялық білімінің, практикалық біліктілігінің деңгейі:

* нақты білімдердің барлығы және оларды толықтыруға, тереңдетуге дайын болу;

* білімділік деңгейінің шектеулілігі және педагогикалық ағартуға көнгіштігі;

* білім деңгейінің төмендігі және оны алуға жағымсыз қатынастың болуы.

7. Тәрбиелік әсер етудің ерекшеліктері:

* барлық үлкендердің тәрбиелеуге қатыстылығы, тәрбие іс-әрекетіне келісімділіктің деңгейі;

* тәрбиелеудегі дәйексіздік, келіспеушілік, тәрбиелеу үшін кикілжіңдердің туындауы, тәрбие қызметі басымырақ отбасы мүшесінің болуы;

* баланың толық дамуына жағдайдың, мақсатқа бағытталған әсер етудің болмауы.

8. Отбасында бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыру:

* отбасындағы жұмысқа, қамқорлыққа баланы қызықтыру, отбасы әрекетінің жалпылығы;

* отбасындағы жұмыстың үлкендер арасында жіктелуі, баланы отбасылық әрекетке ауқын-ауқын қызықтыру;

* отбасы іс-әрекетіндегі бытыраңқылық, баланы отбасы жұмысы мен қамқорлығынан бөлек ұстау.

9. Отбасының қарым-қатынасы [5].

Тәрбиелеудің отбасылық тәжірибесін зерттеудің жоспары түрлі әдістердің көмегімен жүзеге асады, соның ішінде әңгіме және бақылау әдістері кең тараған.

Әңгімелесу интервьюден ұйымдастыру мен құрылысының еркіндігімен, әңгімелесушілер арасында формальды емес ахуал және қарым-қатынасымен ерекшеленеді. Алайда бұл әңгімелесу күні бұрын ұйымдастырылмауы тиіс деген мағынада емес. Қойылған мақсатқа орай педагог әңгіменің жоспарын құрып, кілтті сұрақтарды ерекшелеп қояды. Әңгімелесу барысында сырт көзге жасырын отбасы тәрбиесінің кезеңдері туралы керекті мәлімет алуға болады. Бұл-тиімді мақсатқа бағытталған, оперативті-түзетуші әдіс. Әңгімелесу алдын ала басқа әдістер арқылы тәрбиелеудің отбасылық тәжірибесін зерттеген болжамдық қорытындыларды дәлелдеу, нақтылау немесе теріске шығару үшін керек. Әңгімелесуді табысты жүргізу үшін өзіне ықылас аударта алу, қажетті салаға әңгімені бағыттап сенімділік орнату керек. Педагогқа ең алдымен мәні қызықтырған әңгімелесудің ахуалын туындатып, ақиқатқа жетуді бірлесіп іздеу болатын өзінің дұрыстығын дәлелдемеу), эмпатиялық тыңдау (К.Роджерс, Т.Гордон) әдісін қолдану маңызды.

Бақылау отбасын зерттеудің әдісі ретінде мақсатқа бағыттылығымен сипатталады. Педагог ата-аналардың балаларымен өзара қарым-қатынасын қандай мақсатпен, қай жағдайда бақылау керектігін алдын ала анықтайды.

Педагог тек сырттай бақылауды ғана емес, енгізілген бақылауды да қолданады. Ол үшін педагог сыртқы бақылауда кейде жасырын болатын, отбасы тәрбиесінің кейбір жақтарын көруге мүмкін болатын арнайы жағдаяттар ұйымдастырылады: бірлескен іс-әрекет, бос уақыт, ата-аналар және балалармен жаттығу. Формалды емес ортада үлкендер де, балалар да түрлі жақтарымен көрінеді, сондықтан ата-аналар мен отбасының басқа да мүшелерін мерекелерге, ойын-сауықтарға, экскурсияларға қызықтыру керек. Әдетте мұндай жағдайда барлық үлкендер балалардың іс-әрекетіне, қауіпсіздігіне жауапкершілікпен қарап, өздерін белсенді көрсетеді, сондықтан педагог өз көмекшілерінің көптеген тәрбие тәсілдерін көріп, отбасы тәрбиесінің әдістері мен стилі туралы болжауға негіз болады.

Отбасы тәрбиесінің ерекшелігі анасының (әкесінің, әжесінің) қатысуымен практикалық тапсырманы орындау әдісін ашуға мүмкіндік береді.

Баланы түсіну мен оның дамуының кезеңдері жайында «Менің балам» атты тақырыпта ата-аналарға қысқа шығарма жаздыру көптеген ақпараттар береді. Отбасы мүшелерінің түрлі мүшелерімен баланың мінез-құлқы, оның қызығушылықтары, қабілеттері, сүйікті әрекеті, дамуының күшті және әлсіз жақтары жайлы әңгімелесе отырып, оны өзінің бақылауларымен толықтырып, тәрбиеленушілердің тәуелсіз мінездемесін жасауға мүмкіндік алады [6].

Осылайша, педагог ең алдымен баланың қызығушылықтарын есепке ала отырып, отбасын, тәрбиенің отбасылық тәжірибесін зерттейді. Алынған мәліметтер негізінде, отбасылық тәрбиені өзара толықтыру міндетін шешуге, нәтижелілігін көтеруге болады.

Балада оның ата-анасы, отбасының басқа мүшелері, өз үйі туралы көзқарас қалыптаспағанымен, олармен эмоционалды қарым-қатынас ерте орнайды. Бұл түсініктер басқа жолдармен ұғыну қиынға түсетін, отбасы және отбасы тәрбиесінің кейбір жақтарын ерекшелейді. Мысалы, бала үшін ең бастысы отбасы мүшесі кім, кімге құштарлығы басым, отбасында өзінің орнын қалай көреді ж.т.б. Әрине бұл жайында ата-анадан, атасы мен әжесінен, басқа да туыстарынан сұрастыруға болады, алайда біз істің нақты жағдайын әрдайым айқындай бермейтін проблемаларын көреміз. Сондықтан ненің көмегімен баланың отбасындағы жағымды эмоциясын, отбасы ұжымында өзіндік орнын елестетуін зерттейтін арнайы әдістемелер бар.

Қазіргі ғылым саласы отбасын әлеуметтік құбылыс және тәрбие институты ретінде зерттеудің түрлі әдістерін қолданады [7].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Арғынбаев Х. Қазақ отбасы.- Алматы, «Қайнар», 2019 ж.
2. Елеусізова С. Қарым-қатынас психологиясы-Алматы, 2021 ж.
3. Капенова А.А. Қазақ отбасындағы мектеп жасына дейінгі баланың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру. - Алматы, 2022 ж.
4. Көбеев С. Отбасындағы бала тәрбиесі. - Алматы, 2023 ж.
5. Атемова Қ.Т. Отбасында баланың іс-әрекетін ұйымдастыру жолдары. - Алматы, 2022 ж.
6. Жарықбаев Қ., Қалиев. Қазақ тәлім-тәрбиесі. - Алматы, 2019 ж.
7. Ұзақбаева С.Тамыры терең тәрбие. - Алматы: Білім, 2020 ж.

ӘОЖ: 219.10.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Ғылыми жетекші: Заурбекова А.М.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Сералиева Г.У., студент

Аңдатпа. Бастауыш сыныпта оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыра отырып, шығармашылық ізденісінің ең бастысы - оқушының ойлау қабілетін дамыту, оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын, ынтасын оятып, танымдық белсенділіктерін арттыра отырып, шығармашылық қабілеттерін дамытуға жағдай жасау, қалыптан тыс шешімдер қабылдай алуға, тәжірибелік іс-әрекеттерге дайын болуға әкелудің негізгі жолдарын қарастыру болып табылады.

Аннотация. Главным в творческом поиске, формируя познавательную активность учащихся в начальных классах, является развитие мышления учащихся, создание условий для развития творческих способностей учащихся, пробуждение интереса, мотивации к занятиям, повышение познавательной активности, рассмотрение основных путей приведения к принятию нестандартных решений, готовности к практической деятельности.

Annotation. The main thing in the creative search, forming the cognitive activity of students in primary school, is the development of the student's thinking, creating conditions for the development of creative abilities, stimulating students' interest in the lesson, motivation, increasing their cognitive activity, considering the main ways to lead to the ability to make abnormal decisions, readiness for practical actions.

Түйінді сөздер. Оқушы, мұғалім, қызығушылық, белсенділік, танымдық қабілет, әдіс-тәсіл.

Ключевые слова. Ученик, учитель, интерес, активность, познавательные способности, метод.

Keywords. Student, teacher, interest, activity, cognitive ability, method and method.

Егеменді еліміздің өсіп келе жатқан ұрпағын ойлы да іскер, өзіне - өзі сенімді, интеллектуалдық деңгейі биік азамат етіп тәрбиелеуде мектептің алатын орны ерекше. Бастауыш саты - білім, дағды, іскерліктің қалыптасуының бастамасы болып табылады. Біздің міндетіміз - жеке тұлғаны дамытып, білімге деген сенімін нығайту, оқуға қызығушылығын оятып, ынтасын арттыру. Қазіргі заманғы ғылыми – техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына үлкен мақсаттар мен жаңа міндеттер жүктейді. Жас ұрпақты жан - жақты жетілген, ақыл - парасатты, ой - өрісі биік, бәсекеге қабілетті азамат етіп тәрбиелеу - қоғамымыздың ең өзекті мәселесі. Бұл әр мұғалімнің шығармашылық ізденіспен жаңаша істеуін қажет етеді. Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын дамытудың негізгі факторы олардың білімі

мен дағдыларының дәрежесі ғана емес, сонымен бірге, баланың маңызды психикалық қызметтерін, ақыл - ой жұмысының тәсілдерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін оқу процесін жолға қою керектігі саналады. Оқушының шығармашылық қабілеті де оның ойлау мен практикалық әрекеттері арқылы ғана дамиды. Яғни мұнда балалар мұғалімнің біліміне, тәжірибесіне сенеді, алдымен ақылдасуға келеді, себебі олар өздерінен үлкен адамдар тарапынан шексіз сыйластықты, қадыр құрмет (тіпті олар қателесіп жақсылық жасаса да) және шебер тактикалық көмегі болатындығына сенімді. Міне бұл мұғалім мен оқушылардың өзара қатынастарының тәрбиелік әсерінің ықпалының негізгі мәнін құрайды, одан оқушының мектепке сол мұғалім беретін пәнге, оның өнегесі, тәрбиеге көзқарастарға, сенімдеріне, өмір принциптеріне қалайша қарайтындығы байланысты болады [1].

Ғылыми педагогиканың негізін салушы ұстаз Ыбырай Алтынсарин мұғалімнің қоғам алдындағы рөлін нақтылай айта келіп, «салып жатқан үйдің жақсы болуы, оның іргесінің берік және мықты қалануына байланысты болатыны сияқты, біздің қолға алып отырған ісімізді де, қазақ мектептерінің бар келешегі көбінесе істің қазіргі басталуына байланысты. Сондықтан да мен қазір жақсы оқытушыны дүниедегі заттың бәрінен де артық көремін,»- деген пікірі бүгінгі күні өз мемлекетінің ірге тасын қалап жатқан қазақ халқының, мұғалімге қоятын талабы ретінде айтылады [2].

Демек, мұғалім еңбегі біріншіден, адамзат қоғамы тарихында жинақталаған ғылым негіздерінен білім беруге тиіс болса, екіншіден, ол үнемі оқушылармен қарым - қатынаста болып, білсем, үйренсем деген бала тағдырына басшылық етуді мойнына алған адам. Мұғалім алдынан бір - біріне ұқсамайтын, әр қайсысының өзіндік ерекшелігі бар мыңдаған шәкірттер өтеді. Бірақ, олардың барлығын бір жүйеге бағындырып қарататын - ұстаздың «тактикасы». Өнегелі ұстаз - өнерлі шәкірт. Шәкірт жеңісі - ұстаз жемісі.

Мұғалімдер мектеп оқушыларының оқуға деген ынтасын қалай арттыруына болады:

1. Жартылай таңдау жасауға ерік беру.
2. Қызығу және қуану мектеп оқушысының оқу процесіндегі негізгі көңіл-күйі болуы тиіс.
3. Оқыту барысында балалардың қажеттіліктерін, қызығушылықтары мен ұмтылыстарын ескеру керек.
4. Оқытудағы ең мықты ынталандыру - «Қолыңнан келді!!!». Бұлайша ынталандыру болмаса, оқытуда мән де жоқ. Баланы өзіне не түсініксіз екенін аздан бастап түсінуге үйрету керек. Бір үлкен тапсырманы бала өзі орындай алатын бірнеше кішкентай тапсырмаға

бөліп тастау керек. Бала қандай да бір іс-әрекетте шеберлікке жетсе, оның ішкі ынтасы арта түседі.

5. Баланың өз-өзіне, өз күшіне деген сенімінің артуы оның ішкі ынтасының күшеюіне ықпал етеді.

6. Баланың жетістіктерін атап отырыңыз. Оның жетістіктерін бағалау оқытуды жалғастыруға көмектеседі. Мысалы, қол жеткізген табыстарының тізімі оның дербес болуына ықпал етуі мүмкін.

7. Сәтсіздік үшін жазалаудың керегі жоқ, сәтсіздіктің өзі - жаза. Үрей мен қысылу оқыту процесін қиындата түседі. Сәтсіздіктер ынтаны азайтады.

8. Мектеп оқушылары үшін мұғалім тұлғасының өзі маңызды (тіпті қызықсыз материалдың өзін сүйікті мұғалімі түсіндірсе – жақсырақ меңгеріледі).

9. Оқу материалының мазмұнын қызықты етіп, дұрыс ұсына білу керек.

10. Оқытудың әдістері мен тәсілдерін өзгертіп отыру қажет.

11. Мүмкіндігінше сабақта әр оқушыға жиірек қарап, «кері» байланыс орнатып, түсінбегенін түсіндіріп, қате түсінгенін түзетіп отыруға тырысыңыз.

12. Оқушыға бір жауабы үшін емес, бірнеше (сабақтың түрлі кезеңдерінде) жауабы үшін баға қойыңыз - сабақ бағасы түсінігін қайта енгізіңіз.

13. Баланың танымдық қабілетіне негіз болатын қасиеттерін: реакциясының шапшаңдығы, жадының барлық түрлері, қиялдай білуі, т.б. үнемі әрі мақсатты түрде дамытып отырыңыз. Әр мұғалімнің басты міндеті - жай үйретіп қана қоймай, өз пәні арқылы баланың ойлау қасиетін жақсарту.

14. Мүмкіндігінше, өз пәнінің тақырыптарын өзге пәндермен байланыстыра отырып, оқушының дүниетанымын кеңейтіп, білімін байытып отыруға тырысу керек.

15. Қолда бар тәсілдердің бәрімен оқушылардың бойында оқуға деген қызығушылық тудыруға тырысыңыз - өзіңіз терең болыңыз, ақпаратты ұсыну әдістерін, өз пәніңізді қызықтырақ етіңіз.

16. Ойын - қоршаған ортаға деген қызығушылықты күшейтетін қуатты құрал. Ойын кішкентай баланың ғана ісі сияқты көрінеді. Алайда, тәжірибе көрсеткендей, ойынмен ынталандыру бастауыш мектеп оқушылары үшін әсіресе тиімді. Әр жастағы бала ойыннан өзіне керегін табады, тұтастай алғанда ойын әрекеті адам тұлғасының, оның ойлауы мен білімдерінің қалыптасуына үлкен ықпал етеді.

17. Оқушылардың бәрінің күші жететін тапсырмаларды орындау арқылы табысқа жету жағдайын туғызу, жаңа материалды бұрыннан бар білімдерге сүйене отырып үйрету.

18. Сабақта бір-біріне сенім арту, серіктестік ахуалын орнату, мұғалімнің жарқын бейнесі арқылы жағымды көңіл-күй қалыптастыру.

19. Өз әрекеттеріне, өзгелердің әрекетіне, әрекетінің нәтижелеріне баға беру, көп нұсқалы жауап талап ететін сұрақтар (мысалы, «Неге қиын болды?», «Сабақта қандай жаңа нәрсе білдің?», т.б.) арқылы рефлексияға жетелеу.

20. Музыкалық фрагменттерді, ойын және жарыс элементтерін қолдану, әзіл-қалжыңға да орын беру арқылы сабақтың қызықты, ерекше болып басталуы.

21. Топ болып жұмыс істеуді ұйымдастыру, ойын және жарыс элементтерін қолдану, бір-бірінің білімін тексерту, сұрақтың жауабын бірлесе отырып іздеу, «байқап, қателесіп көру» тәсілі, бір-біріне көмек көрсетуі арқылы оқушыларды ұжымдық әрекетке араластыру.

22. Материал ұсынудың ерекше формасы.

23. Мәселені ортақтасып отырып шешу, танымдық әңгіме жүргізу, пікір жарыстыру, пәндердің маңызды сипаттарын бөліп қарастыру, жіктеу, жалпылау, үлгілеу арқылы сабақта серіктестік орнату.

24. Бағалау, ризашылық білдіру, сөзбен мадақтау, үздік жұмыстардың көрмесін ұйымдастыру, мұғалім болмашы көмек көрсетуі, тапсырмаларды қиындату арқылы әрекет жасауға итермелеу, қамшылау.

25. Оқушы ынтасының төмендігіне не себеп екенін анықтау: оқи алмайды ма әлде тәрбиесінде қате бар ма? Содан кейін мәселелі жақтарымен жұмыс істеп көру керек.

26. Баланың оқу процесіне деген қызығушылығын арттыру ісінде баламен байланыс орнату және сенімді ахуал қалыптастырудың маңызы зор.

27. Алдыға ұмтылу, оптимизм ахуалын қалыптастыру және балалардың өз қабілеті мен мүмкіндіктеріне сенуіне жағдай жасау.

28. Жаңа ақпараттық технологияларды қолдану.

29. Ойын - оқушылардың жаңа үйренетін материалға және орындалатын жаттығулардың алуан түрлілігіне деген қажеттіліктерін қанағаттандыратын ең күшті ынталандырушы фактор. Ойнау, атап айтқанда, рольге бөлініп ойнау, оқыту процесін белсенді етуге үлкен мүмкіндіктер ұсынады.

30. Әр баланың тұлғасына құрметпен қараңыз.

Оқу әрекетін жаңаша ұйымдастыруға байланысты адамның өз еркімен игерілген білім ғана оның қажетіне айналады.

Қазіргі заманғы ғылыми - техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына үлкен мақсаттар мен жаңа міндеттер жүктейді. Жас ұрпақты жан - жақты жетілген, ақыл - парасатты, ой - өрісі биік, бәсекеге қабілетті азамат етіп тәрбиелеу - қоғамымыздың ең өзекті мәселесі. Бұл әр мұғалімнің шығармашылық ізденіспен жаңаша істеуін қажет етеді.

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын дамытудың негізгі факторы олардың білімі мен дағдыларының дәрежесі ғана емес, сонымен бірге, баланың маңызды психикалық қызметтерін, ақыл - ой жұмысының тәсілдерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін оқу процесін жолға қою керектігі саналады. Оқушының шығармашылық қабілеті де оның ойлау мен практикалық әрекеттері арқылы ғана дамиды.

«Дамыта оқыту деп - оқыту мақсаты, міндеттері, әдіс - тәсілдері баланың даму заңдылықтарына сәйкестендірілген оқытуды» атайды. Оқыту арқылы баланың психикасында жаңа құрылымдар пайда болуы, яғни жаңа сапалық өзгерістер болуы тиіс деп есептейді. Сондықтан да жаңа сапаға ие, шығармашыл, қабілетті адамдар тәрбиелеу үшін дамыта оқыту жүйесін ең негізгі басшылыққа алар нысана деп білеміз.

Оқыту барысында баланың ақыл - ойын, қиялын т. б. танымдық үрдістерін дамытып қоймай, баланы әртүрлі әрекеттің субъектісі болып қалыптасуын қамтамасыз етуді алдыңғы қатарға шығарды.

Дамыта оқытуды ұйымдастыру, балаға ақыл - ой әрекетін меңгеруге жағдай жасау деп қарастыру керек. Дамыта оқыту үрдісінде оқушы оқу әрекетімен шұғылданып, теориялық ойлауға икемделеді, білімді өзі меңгеруге мүмкіндік алады.

Дамыта оқыту сабақтағы ерекше ахуал, мұғалім мен оқушы арасындағы ерекше қарым - қатынас. Мұғалім бұл жағдайда танымдық іс - әрекетті ұйымдастырып, оқушының шығармашылығын арттырады.

Дамыта оқытуда баланың ізденушілік - зерттеушілік әрекетін ұйымдастыру басты назарда ұсталады. Осыған байланысты Д. Б. Эльконин, В. В. Давыдовтардың жасаған жүйесі 3 негізгі құраушыдан тұрады.

1. Оқу мақсаттарының қойылуы.
2. Оны шешу жолын бірлесе қарастыруы.
3. Шешімнің дұрыстығын дәлелдеуі.

Сабақты жақсы оқитын оқушылармен ғана белсенді жұмыс істеп қана қоймай, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жағдай туғызып, қабілеті жеткен жерге дейін еңбек ету ойластырылса, әр оқушының оқуға деген қызығушылығы артады [3].

Дамыта оқыту ұлы неміс педагогы А. Дистербергтің әйгілі «Неміс мұғалімдерінің білім беру ісіне басшылық» атты еңбегінің де негізі болып табылады. Дамыта оқыту деп ол баланың білім алуға әрекет етуін ұйымдастыратын оқытуды атаған. «Жаман мұғалім ақиқатты өзі айтып береді, ал жақсы мұғалім оқушының өзін ізденуге жетелейді» - деген. Ал ойлауға үйрететін сабақты дамыта оқыту сабақтары деп білеміз [4].

Танымдық белсенділік дегеніміз - оқушының оқуға, білімге деген ынта - ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі. Мысалы: мұғалімнің баяндап тұрған материалын түсіну үшін, оқушының оны зейін қойып тыңдауы, алған білімін кеңейтіп толықтыру үшін, өздігінен кітап оқуы, бақылау, тәжірибе жасау, жазу, сызу сияқты жұмыстар істеуі керек. Өйткені өтілген материалды саналы қайталауда, жаңадан білім алуда, оның жолдары мен дағдыларына үйренуде белсенділіксіз мүмкін емес. Яғни оқушылардың белсенділігі ауызша, жазбаша жұмыстарда, бақылау эксперименттер жүргізу жұмыстарында, бір сөзбен айтқанда, оқу үрдісінің барлық кезеңінде қажет.

Ал, «таным - ойдың білмеуден білуге қарай дәл емес, білуден неғұрлым толық дәл білуге қарай ұмтылатын ой - өрісінің күрделі үрдісі».

Танымдық белсенділік көп түрлі тұлғалық қатынастардың қалыптасуымен тығыз байланысты. Танымдық әрекеттің белгілі бір ғылым саласымен таңдаулы қатынасы, танымдық әрекеті, оларға қатысу және қатысушылармен танымдық қарым - қатынасы маңызды келеді. Сонымен бірге, адамның барлық жоғарғы таным процестерінің өзінің даму деңгейінен белсендіруде танымдылық белсенділік тұлғаның шындықты қайта құру әрекеті нәтижесінде ұдайы ізденіске жетелейді.

Баланың жеке тұлғасында танымдық белсенділігінің дамуы бес-алты жас аралығында қарқынды келеді. Бұл әсіресе баланы логикалық тапсырмаларды белсенді орындауы, жауап кілтін табуға ширақ келуі, білуге деген ұмтылысы танымдық ойындар арқылы оқу әрекетінің міндеттерін шешуде айқын көрінеді.

Оқу үрдісінде оқушының белсенділігі, негізінен екі түрлі сипатта болады: сыртқы және ішкі белсенділік.

Сыртқы белсенділік дегеніміз - оқушы әрекетінің сыртқы көріністері (белсенді қимыл қозғалыстары, практикалық әрекеттері, мұғалімге зейін қойып қарауы, әрекеті т. б.) бірақ осы кезде ол басқа нәрсені ойлап отыруы да мүмкін. Оқушының ішкі белсенділігіне оның белсенді түрде ойлау әрекеті жатады. Оқушы белсенділігі қандай болғанда да ой дербестігіне сүйенеді.

Оқыту үрдісінде оқушылардың белсенділігін дамытуды мақсат еткен мұғалім сабақтың барлық кезеңдерінде олардың ой дербестігін дамытуға тырысады. Оқушыда белсенділік бір қалыпта болмайды, оның қарапайым және күрделі шығармашылық т. б. белсенділік түрлері болады.

Оқушыларда жас ерекшеліктеріне және психикалық даму дәрежесіне қарай белсенділіктің бірнеше түрі қалыптасып дамиды: қимыл, сөйлеу, ойлау, таным, өзін-өзі тәрбиелеу, қызығушылық, шығармашылық т. б. белсенділіктер.

Мұғалімнің шығармашылық ізденісінің ең бастысы - оқушының ойлау қабілетін дамыту және оқуға деген ынтасын қалыптастыру болып табылады.

Қорытындылайтын болсақ: баланы бастауыш сыныптардан бастап шығармашылық ойлауға, қалыптан тыс шешімдер қабылдай алуға, практикалық әрекеттерге дайын болуға әкелудің негізгі жолдары болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гуслова М.Н. Инновационные педагогические технологии: учеб. пособие. [инновациялық педагогикалық технологиялар: оқу құралы]. - М.: академия, 2020 г.
2. Алтансарин Б. Шығармалары. - Алматы: Жазушы, 2019 ж.
3. Воронцов А.Б. Практика развивающего обучения по системе Эльконина Д.Б., Давыдова В.В. [Эльконин Д.Б., Давыдова В.В. жүйесі бойынша дамыта оқыту практикасы]. - М.: ЦПРО «Развитие личности», 2020 ж.
4. Уильям Д. Изменяя практику в классе. Заметки из исследований Ш.Кларк, Д.Уильяма и Национальной стратегии. - 2021 г.

ӘОЖ: 383.73

ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ БАЛАЛАРДЫҢ КЕҢІСТІКТІ БАҒДАРЛАУЫН ДАМЫТУ

Ғылыми жетекші: Кадырова А.Е.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

Рахманқұл С., 3 курс студенті

Аңдатпа. Ойын барысында баланың жеке басының қасиеттері қалыптасады. Баланың қуанышы мен реніші ойында айқын көрінеді. Ойын кезіндегі баланың психологиялық ерекшелігі мынада: олар ойланады, эмоциялық әсері ұшықындалады, белсенділігі артады, ерік қасиеті, қиял елестері дамиды, мұның бәрі баланың шығармашылық қабілеті мен дарынын ұштайды. Мектеп жасына дейінгі балалар көргендерін, байқағандарын, айналасынан естігендерін

ойын кезінде қолданатын байқауға болады. Ойын айналадағы болмысты бейнелейді.

Аннотация. В ходе игры формируется личность ребенка. В игре хорошо видны радость и разочарование ребенка. Психологической особенностью ребенка во время игры является то, что он думает, активизируется его эмоциональное воздействие, повышается его активность, развивается сила воли, воображение, все это обостряет творческие способности и талант ребенка. Можно заметить, что дети дошкольного возраста во время игры используют то, что видят, наблюдают и слышат вокруг себя. Игра отражает окружающее существование.

Annotation. During the game, the child's personality is formed. In the game, the child's joy and disappointment are clearly visible. A psychological feature of a child during play is that he thinks, activates his emotional influence, increases his activity, develops willpower, imagination, all this sharpens the child's creative abilities and talent. It is possible to notice that children of preschool age use what they see, observe and hear around them during play. The game reflects the surrounding existence.

Түйінді сөздер. Дидактикалық тапсырма, ережелер, ойын әрекеттері, таным, логикалық ойлау, мобильді - ережелері бар ойындар.

Ключевые слова. Дидактическая задача, правила, игровые действия, познание, логическое мышление, подвижные - игры с правилами.

Keywords. Didactic task, rules, game actions, cognition, logical thinking, mobile - games with rules.

Ел дамуының болашақ бағыттарын талдай отырып, Президент білім беру саласына жүгінді: «Ұлттық бәсекеге қабілеттілік, ең алдымен, оның білім деңгейімен анықталады. Әлемдік білім кеңістігіне толық интеграциялану үшін білім беру жүйесін халықаралық деңгейге көтеру қажет екені сөзсіз. Алайда, жаһандану дәуірінде қатал бәсекелестікке төтеп бере алатын мемлекет қана өркениетке ілесе алады. Мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігі ең алдымен оның тәрбиелік сипатымен анықталатынын ескере отырып, біз білім мен тәрбиенің маңыздылығын мойындауымыз керек.

Ойын барысында баланың жеке басының қасиеттері қалыптасады. Баланың қуанышы мен реніші ойында айқын көрінеді. Ойын кезіндегі баланың психологиялық ерекшелігі мынада: олар ойланады, эмоциялық әсері ұшқындалады, белсенділігі артады, ерік қасиеті, қиял елестері дамиды, мұның бәрі баланың шығармашылық қабілеті мен дарынын ұштайды. Мектеп жасына дейінгі балалар көргендерін, байқағандарын, айналасынан естігендерін ойын кезінде қолданатын байқауға болады. Ойын айналадағы болмысты бейнелейді. Ойын барысында балалар дүниені тани бастайды, өзінің күш жігерін жұмсап, сезімін білдіруге мүмкіндік алады, адамдармен араласуға үйренеді.

Сондықтан да ойшыл ұлы адамдар балаларды ойын арқылы оқыту керек деген ойға келді. Ойын арқылы оқыту, бұл ой көптеген оқытушылар мен тәрбиешілерді қызықтырды. Грузин педагогы

Ш.А.Амонашвили ойын арқылы балаларға өте қиын әлемдік танымды түсіндіре білді. Ш.А.Амонашвили өз оқушыларымен ойын ойнағанда өзін балалармен бірдей қоя отырып, олардың көңіліне, ойына, санасына пайдалы ұғымды беріп, өз ісіне сенімді болып, қиындықтарды жеңе білуге үйретті—баланың көздерінде білімге деген құштарлықты байқады. Ойын арқылы оқытудың арқасында дидактикалық ойын пайда болды. Берілген ойындарды қолдану іс-әрекеттің әсерлігін арттырып, балалардың логикалық ойлауын, математикалық қабілеттерін дамытады. Бұл ойындарды тәрбиешінің шығармашылықпен түрлендіре отырып, балалардың психофизиологиялық ерекшеліктерін ескеріп, жаңа тақырыпты өткенде, өтілген материалды қайталағанда, білімді тиянақтау кезінде іс-әрекеттің мазмұнына сай пайдалануға болады. Сондықтан, бұндай ойындар ойнау балалардың ойлау, қабылдау, еліктеу қабілеті және заттардың түрін, түсін, көлемін ажырата білуін дамыта түсу үшін өте қажет [1].

Сабақта және күнделікті өмірде дидактикалық ойындар мен ойын жаттығулары кеңінен қолданылады. Сыныптан тыс ойындар ұйымдастыру арқылы олар балалардың математикалық түсініктерін бекітеді, тереңдетеді және кеңейтеді. Кейбір жағдайларда ойындар негізгі оқу жүктемесі болып табылады, мысалы, ғарышта бағдарлауды дамыту жұмыстарында.

Ойын - бұл бала үшін тек көңілді және қуаныш емес, бұл өзі үшін өте маңызды. Оның көмегімен сіз нәрестенің зейінін, есте сақтау қабілетін, ойлау қабілетін, яғни кейінгі өмірге қажет қасиеттерді дамыта аласыз. Ойнау кезінде бала жаңа білімдерді, қабілеттерді, дағдыларды игере алады, қабілеттерін дамыта алады, кейде оны өздері де сезбейді. Математикалық сипаттағы дидактикалық ойындар балалардың ғарыш туралы білімдерін тереңдетіп қана қоймай, кеңейтуге мүмкіндік береді. Сондықтан сыныпта және күнделікті өмірде тәрбиешілер дидактикалық ойындар мен ойын жаттығуларын кеңінен қолдануы керек [2].

Дидактикалық ойындар бағдарламалық тапсырмаларды жүзеге асырудың бір құралы ретінде сабақтардың мазмұнына тікелей енеді. Дидактикалық ойынның бастауыш математикалық ұғымдарды қалыптастыруға арналған сабақтар құрылымындағы орны балалардың жас ерекшелігімен, сабақтың мақсатымен, мақсатымен, мазмұнымен анықталады. Оны оқу тапсырмасы, өкілдіктерді қалыптастырудың нақты тапсырмасын орындауға бағытталған жаттығу ретінде пайдалануға болады. Кіші топта, әсіресе жыл басында бүкіл сабақ ойын түрінде өткізілуі керек. Сабақ соңында дидактикалық ойындар бұрын үйренгендерін молайту, бекіту мақсатында орынды.

Балаларда математикалық ұғымдарды қалыптастыруда формасы мен мазмұны жағынан көңіл көтеретін әр түрлі дидактикалық ойын жаттығулары кеңінен қолданылады. Олар типтік оқу тапсырмаларынан және жаттығулардан мәселені ерекше тұжырымдауымен (табу, болжау), оны кейбір әдеби ертегі кейіпкерлері (Буратино, Чебурашка) атынан күтпеген түрде ұсынуымен ерекшеленеді. Ойын жаттығуларын дидактикалық ойындардан құрылымы, мақсаты, балалардың дербестігі деңгейі, мұғалімнің рөлі бойынша ажырату керек. Олар, әдетте, дидактикалық ойынның барлық құрылымдық элементтерін (дидактикалық тапсырма, ережелер, ойын әрекеттері) қамтымайды. Олардың мақсаты - дағдылар мен дағдыларды дамыту мақсатында балаларды жаттығу. Жаттығуды мұғалім орындайды (тапсырма береді, жауабын басқарады), ал балалар дидактикалық ойынға қарағанда аз тәуелді болады. Жаттығуда өздігінен білім алатын элементтер жоқ [3].

Ортаңғы топтағыдай, балалар қарама-қарсы бағыттарды ажырата білуге машықтанады, бірақ тапсырмалар қиынырақ болады. Бұл олардың заттардың санын көбейтетіндігінде (2-ден 6-ға дейін), баланың орналасуын, сондай-ақ бала мен заттар арасындағы арақашықтықты анықтауды сұрайды. Балалар біртіндеп олардан едәуір қашықтықта орналасқан кез-келген объектілердің орналасу бағытын анықтауға үйренеді.

Мектеп жасына дейінгі балалар мекемелерінде балалармен өткізілетін математиканың алғашқы ұғымдарын қалыптастыру іс-әрекетте ойынның мынадай түрлерін пайдалануға болады:

1) дидактикалық ойындар–логикалық ойлауын, математикалық қабілеттерін дамыту.

2) санға байланысты санамақ, жаңылтпаштар, жұмбақтар–балалардың сандарды танып білуін, тілдерін жаттықтыру, есте сақтауын, ойлау қабілеттерін дамыту.

3) математикалық сергіту сәттері–кеңістікті бағдарлау, қимыл қозғалысты дамыту.

Балалардың логикалық ойлау, қабылдау, есте сақтау қабілеттерін, зейінін, қолдың ұсақ моторикасын дамытуға арналған. Жоғарыда айтылған мақсаттарды шешуде нәтижесі ұтымды болу үшін балалардың қарапайым математикалық түсініктерін қалыптастыруда дидактикалық ойындардың жинағын ұсынамын [4].

Ойын арқылы балаларды геометриялық пішіндердің ортақ белгілері (дөңгелектенген, бұрышты) бойынша біріктіру туралы алғашқы түсініктерін қалыптастырамыз. Уақытты бағдарлауға үйрету үшін тәулік бөліктері, апта күндері, жыл мезгілдері және айлары туралы санамақтар, жаңылтпаштар, жұмбақтарды кеңінен пайдаланамыз. Бұл

аркылы баланың ойлау, есте сақтау қабілеттері мен тілін дамытуды көздейміз.

Қарапайым математикалық ұғымдарды қалыптастыру бөлімі бойынша «Таным» білім саласындағы мақсаттар мен міндеттерді іске асыру үшін зейіндерін, есте сақтау қабілетін, логикалық ойлауын дамытуға арналған әлеуметтік ойындарды қолдану қажет. Ойын ойнату кезінде мына кеңестерді естеріңізде ұстаңыздар:

1. Ойын балаға да, үлкендерге де қуаныш әкелуі қажет.

2. Баланы ойынмен қызықтырыңыз, бірақ оны ойнауға мұқтаж-дамаңыз, ойын тапсырмаларымен ашуға дейін қысым көрсетпеңіз. Ойын кезінде баланы ренжітіп алмаңыз.

3. Баланың қызығулары «толқынмен» өтеді. Сондықтан, балада ойынға қызығушылығы басылғанда, ол ойын туралы екі айға, тіпті көпке дейін «ұмытыңыз», сосын оны бала «кездейсоқ» есіне түсірсін.

4. Ойын кезінде күштеу жағдайын болдырмау керек. Баланың белсенді қимылдарын тоқтатпаңыз [5].

Балалар заттардың паракқа, еденге, алаңға қатысты орнын көрсету үшін нақты сөздерді қолдануы керек. Математика сабақтарында балалар белгілі кеңістіктік байланыстар мен қатынастар туралы алғашқы идеяларды алады. Олардың ассимиляциясы балалардың практикалық іс-әрекеттерінің әр түрлі түрлерінде жүреді (мысалы, визуалды).

Дидактикалық және мобильді - ережелері бар ойындардың белгілі бір жүйесін қолдану үлкен маңызға ие. Ойындар сыныпта математика, дене шынықтыру, музыка және сабақтан тыс уақытта негізінен серуендеуге арналған. Жыл басында сіз «Қайда барасыз және не таба аласыз?» Ойынын ұсына аласыз. Үлкен топта бұл ойын анағұрлым қиын нұсқада жүзеге асырылады. Балалар 4 бағыт бойынша таңдау жасайды, тапсырманы бір уақытта бірнеше адам орындайды. Одан кейін «Затты табу», «Туды табу», «Саяхаттау», «Скауттар» ойындары өткізіледі. Бұл жерде ойын әрекеті жасырын ойыншықты (затты) іздеу болып табылады. Бірақ қазір баладан белсенді қозғалыс барысында бағытын өзгертуді сұрайды, мысалы, үстелге жету, оңға бұрылу, терезеге, солға бұрылу, бөлменің бұрышына бару және сол жерде жасырын ойыншық табу.

«Жылқыны тамақтандыру», «Барабанды қағу», «Нышаныңды тап» ойындарында сынақ жүгіруінің негізінде қозғалыс бағытын жабық көзбен көбейтудегі пайдалы жаттығулар. Бұл ойындар ұқсас, сондықтан соңғысын мысал ретінде сипаттайық. Геометриялық пішіндердің модельдері қабырға бойына орналастырылған. Алдымен көзі ашық жүргізуші мұғалім атаған фигураға жақындайды, содан кейін көздері

жұмулы күйде қабырғаға модельдермен оралып, түртіп дұрысын табады [6].

Кеңістікті бағдарлау кезінде балаларда дыбыстық сигналға реакцияның жылдамдығы мен айқындығы дамиды («Яков, сен қайдасың?», «Қоңырау соғатын соқыр адам», «Дауыс қайдан?» Ойындары). Балаларды бағыт бойынша әрекет ете отырып, қозғалыс бағыттарын ажырата білуге үйрету маңызды. Осы мақсатта «Барабанды қағу», «Жылқыны тамақтандыру» (өзгертілген нұсқада) ойындары ұсынылады. Көздері жұмулы балалар мұғалімнің нұсқауларын орындай отырып, объектіге ауысады: «2 қадам алға, солға бұрылып, 3 қадам жаса» және т.с.с. Тапсырмалар саны бастапқыда 2-3-пен шектеледі, ал кейінірек олардың саны 4-5-ке дейін арттыруға болады.

Балалардың негізгі кеңістіктік бағыттарды нақты ажыратуды қажет ететін күрделі тапсырмаларды орындауға қызығушылығы ойыншықтарды ауыстыру арқылы жасалады [7].

Сонымен бірге ойын балалардың танымдық дамуына әсер етеді, олардың білімін кеңейту қажеттілігі туындайды. Ойын мақсатты қоюға және білімді қайталауға, оларды ойын әрекеттеріне, ережелерге аударуға үйретеді.

Сонымен, математиканы дамыту мен оқытудағы сабақтастықты қалыптастыруда жүргізілген эксперименттік жұмыстар біз жасаған теориялық ұсыныстар мен әдістердің математиканы сапалы оқыту үшін пайдалы екендігін растады. Біздің курстық жұмыс шеңберінде жүргізілген педагогикалық, мектеп оқулықтарын, ғылыми-әдістемелік оқулықтарды талдау нәтижелері, сондай-ақ мектептердегі эксперименттік-бақылау жұмыстарының нәтижелері келесі қорытындылар мен ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді:

1. Дайындық тобы мен ортаңғы топта математиканы дамыту мен оқытудағы сабақтастық мәселелері мектептің практикалық қажеттіліктерінен туындайтын өзекті мәселелер болып табылады.

Ғылыми білімдерді дамыту нәтижесінде математиканы дамыту мен оқыту сабақтарының жүйелілігін қалыптастыру мектеп дамуының жаңа кезеңіне, білім сапасын көтеруге ықпал ете алады.

2. Ол математиканың дамуы мен сабақта сабақтастықты қамтамасыз ету арнайы дидактикалық жағдайлар сақталған жағдайда ғана мүмкін болатындығын көрсетті. Мысалы, оқытудың үздіксіздігін сақтай отырып, дайындық тобына таныс математикалық ұғымдар, терминдер және т.б. орта мектепте терең ғылыми дәлелдерді дәлелдеуге көмектесті.

3. Іс-әрекетті қалыптастыру тек арнайы педагогикалық шарттар бағыты бойынша тиімді болатындығы анықталды. Мұны жасаңыз:

- оқытудың теориялық негіздерін меңгеру және орта мектеп мұғалімдеріне математиканы дамыту мен оқытуда сабақтастықты қамтамасыз ету;

- Үздіксіз дамуға және білім алуға арналған білім беру бағдарламасының құрылымы мен мазмұнын нақты бейнелейтін келесі талаптарға жауап беретін оқулық:

1) материалдың мазмұны айқын, жүйеленген, дәлелді;
2) оқушыны жасына қарай дамыту және тәрбиелеу мақсатында құру;

3) оқушылардың қабілетін дамытатын тапсырма түрлерімен толықтырылған

4) пәнаралық және пәнаралық байланыс

5) бізге оқу материалының қолданбалы жақтарын ескеретін оқулық қажет деп санаймыз.

- зерттеу нәтижелері педагогикалық мамандықтар студенттерін, педагогикалық колледждерді және оқытушыларды қайта даярлауда және олардың біліктілігін арттыруда ерекше маңызға ие болады. Әрине, білім беру мазмұны әдістер мен технологияларды енгізуге байланысты өзгереді, сондықтан бұл мәселе математикаға дайындық мектептері мен орта мектептер мұғалімдерін даярлауға деген сұраныстың артуына байланысты болашақта одан әрі тәуелсіз зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Горюнова Т. М. Ерте жастағы балаларды дамыту, М., шығармашылық орталық, 2009

2. Данилова В.В., Михайлова З.А., Рихтерман т.б., балабақшада Математиканы оқыту. М. ағарту, 1997 ж

3. Мектепке дейінгі жастағы балаларға арналған дидактикалық ойындар мен сенсорлық жаттығулар: балабақша тәрбиешісіне арналған нұсқаулық. /Под ред. Л. А. Венгера. 2-ші басылым., перераб. М., 2008

4. Каразану в. Кеңістіктегі бағдар// Мектепке дейінгі тәрбие - 2012 - №5-Б. 14

5. Крушельницкая О. и., Третьякова а.Н., 6-8 жас аралығындағы балалардағы кеңістіктік қабылдауды Рввит. М., шығармашылық орталық, 2004

6. Колесникова Е. В., «Математикалық қадамдар» бағдарламасы М., 2007

7. «Балабақшадағы тәрбие мен оқыту бағдарламасына» арналған әдістемелік ұсыныстар (ред.Гербова В. В., Комарова Т. с.). 3-ші, испр., Қос., М., Мозаика-Синтез, 2015

ӘОЖ: 28.685

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРҒА ҚАРАПАЙЫМ МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫН ӨТКІЗУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Кадырова А.Е.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, оқытушы

Тобыш А., Жолдасбек А.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

2 курс студенттері

Аңдатпа. Мақалада мектепке дейінгі балалар үшін қарапайым математика сабақтарын өткізу технологиялары қарастырылады, оқытудың негізгі әдістері көрнекі, ауызша, ойын және практикалық болып табылады, ал оқыту процесі балалардың даму деңгейіндегі типтік және жеке айырмашылықтарды ескере отырып сипатталады.

Аннотация. В статье рассматриваются технологии проведения простых уроков математики для дошкольников, основными методами обучения являются наглядный, устный, игровой и практический, а процесс обучения характеризуется учетом типичных и индивидуальных различий в уровне развития детей.

Abstract. The article discusses technologies for conducting simple mathematics lessons for preschoolers, the main teaching methods are visual, oral, play and practical, and the learning process is characterized by taking into account typical and individual differences in the level of development of children.

Кілт сөздер. Практикалық әдістер, жаттығулар, эксперименттер, өнімді қызмет, дамытушы иллюстрациялар.

Ключевые слова. Практические методы, упражнения, эксперименты, продуктивная деятельность, развивающие иллюстрации.

Keywords. Practical methods, exercises, experiments, productive activities, educational illustrations.

XXI ғасыр – ғылым мен инновация ғасыры. Осы орайда Елбасы білім беру бағдарламаларының негізгі басымдығы өзгерістерге үнемі бейім болу және жаңа білімді меңгеру қабілетін дамыту болуы тиіс екенін атап көрсеткен [1].

Қазіргі кезде балабақшаларда математиканы оқытудың негізгі кемшіліктерінің бірі әрбір математикалық білімнің пайда болуының және оның дамуының тарихына сүйеніп, оның мәнін ашып көрсету арқылы ол білімді меңгерудің ресми түрле түсіндірулер кеңінен қолданылып жүр. Математикалық ұғымдар мен ережелерді түсіндіру барысында оған тарихи материалдарды қолданудың қажеттілігіне қазақтың ғалымдары А.Закарин, О.Жәутіков, М.Исқақов және т.б. аса назар аударған [2].

Оқыту процесінің маңызды құрамдастарының бірі оны ұйымдастыру формалары болып табылады. Оқыту формаларының алуан

түрлілігі балалардың санымен, сабақтардың орны мен уақытымен, балалардың іс-әрекетінің әдістерімен, сонымен қатар мұғалімнің осы әрекетті басқару тәсілдерімен анықталады.

Оқытудың жеке, ұжымдық және топтық (сараланған) түрлері бар:

Жеке оқыту баланың үлкендерден тікелей немесе жанама көмек алу мүмкіндігіне ие бола отырып, білім алуында, әртүрлі тапсырмаларды орындауында жатыр.

Оқытудың жеке формасының жағымды және жағымсыз жақтары бар. Жеке оқытудың жеке тәжірибесін жинақтауды, баланың дербестігі мен белсенділігін дамытуды, мұғаліммен тікелей қарым-қатынас жасаудан жағымды эмоциялар алуды қамтамасыз ететінін оң деп санаған жөн. Бұл топтық оқытуға қарағанда тиімдірек.

Жеке оқыту арқылы баланың ересекпен ынтымақтастығы мақсатқа жетуге мүмкіндік береді. Бұл бір баланы оқытқанда ересек адам өзінің даму аймағын оңай көре алуына байланысты. Ал содан кейін бұл жаңа формация оның «нақты даму» қорына кіреді.

Оқытудың ұжымдық нысанында бір мұғалім бүкіл топпен бір уақытта жұмыс істейді. Оқытудың ұжымдық түрінің кемшілігі жеке ерекшелік деп аталатындар жеткілікті түрде ескерілмейді. Әр түрлі балалардың жұмыс қарқыны, қабілет деңгейі әртүрлі, іс-әрекетке деген көзқарасы және т.б.

Балабақшадағы тәрбиенің ұжымдық нысаны әлі де болса, барлық балалар тобымен сабақ түрінде жетекші орын алады. Дәстүр бойынша балаларды оқыту бірыңғай бағдарламалар мен біртұтас оқу құралдары бойынша жүзеге асырылады. Бір жастағы балаларда айтарлықтай жеке айырмашылықтар болады, сондықтан білім беруді ұйымдастыру осы ерекшеліктерге негізделуі керек [3].

Балалардың даму деңгейлеріндегі типтік және жеке айырмашылықтарды есепке алумен сипатталатын оқу процесі әдетте сараланған деп аталады және келесі критерийлер бойынша жүзеге асырылады: оқуға қабілеттілігі немесе қабілетсіздігі бойынша, қызығушылықтары бойынша, материалдың көлеміне және оның күрделілік дәрежесіне қарай, оқудағы дербестік пен прогресстің қарқынына қарай.

Топтарға бөлу оқытылатын материалдың көлемі мен күрделілігін реттеуге, аптадағы (айдағы) сабақтар санын реттеуге мүмкіндік береді. Қабілеті төмен (зейін, ойлау, есте сақтау, қиялдау дамуының деңгейі төмен) балалардың кіші тобы аптасына 2-3 рет сабаққа қатысады, бірақ сабақтар біршама қысқа және бағдарламалық танымдық тапсырмалардың саны аз болады [4].

Сабақтардың көпшілігі балалардың барлық тобымен ұйымдастырылады, дегенмен қорытынды сыныптар ұйымдастырудың саралан-

ған (кіші топтары бар) формасын қамтиды. Әр ұжымдық сабақта жеке балалармен жұмыс жүргізіледі. Бұл талаптардың уақытша төмендеуі, тәрбиешінің оған мұқтаж балаларға белсенді тікелей көмегі болуы мүмкін. Немесе, керісінше, кейбір балаларға олардың қабілеті мен қызығушылықтарын ескере отырып, күрделі, проблемалық тапсырмаларды ұсыну.

Соңғы онжылдықта дамыта оқыту мәселелері бағдарламалық тапсырмаларды біріктірумен, балалар іс-әрекетінің әртүрлі түрлерін біріктірумен тығыз байланыста қарастырылуда. Сонымен, мектеп жасына дейінгі балалар үшін ойын, конструктивті, қимыл-қозғалыс, бейнелеу әрекетінде білім, дағдыларды меңгеру маңыздырақ. Сондықтан айына бір немесе екі рет ұйымдастырылған сабақтарды өткізу ұсынылады: математика және сызу; математика және дене шынықтыру; құрастыру және математика; аппликация және математика және т.б.[5].

Мектеп жасына дейінгі балаларды математика элементтерін оқытудың негізгі әдістері көрнекі, ауызша, ойын және практикалық болып табылады. Әдістер балалардың жас және жеке ерекшеліктеріне сәйкес таңдалады. Сондай-ақ педагогтың жеке тәжірибесіне және балабақшадағы нақты жағдайларға сәйкес.

Әдістерді таңдау кезінде мыналар ескеріледі:

- оқытудың мақсаты, міндеттері;
- осы кезеңде қалыптасқан білім мазмұны;
- балалардың жас және жеке ерекшеліктері;
- қажетті дидактикалық құралдардың болуы;
- белгілі бір әдістерге тәрбиешінің жеке қатынасы;
- оқу процесі жүретін нақты жағдайлар және т.б.

Көрнекі оқыту әдістеріне мыналар жатады:

- заттар мен иллюстрацияларды көрсету, бақылау, көрсету, кестелерді, макеттерді қарау.

Сөздік әдістерге мыналар жатады: әңгімелеу, әңгіме, түсіндіру, түсіндірмелер, ауызша дидактикалық ойындар.

Көбінесе бір сабақта әртүрлі комбинацияда әртүрлі әдістер қолданылады. Балаларға математиканы оқытудағы маңызды ауызша құралдардың бірі - балалардың орындауы керек әрекеттің мәнін көрсететін нұсқау.

Жоғары топта нұсқау біртұтас сипатта болады, тапсырма орындалмай тұрып беріледі. Кіші топта нұсқау қысқа болуы керек, көбінесе әрекеттерді орындау барысында беріледі.

Математиканы оқыту әдістемесінде балаларға арналған сұрақтар ерекше орын алады. Сонымен бірге сұрақтар нақты, нақты, қысқа

болуы керек. Олар логикалық жүйелілікпен және әртүрлі тұжырымдармен сипатталады.

Педагогикадағы балалардың сұрақ-жауап жүйесі әңгіме деп аталады. Әңгімелесу барысында тәрбиеші балалардың математикалық терминдерді дұрыс қолдануын, олардың сөйлеу сауаттылығын әр түрлі түсіндірулермен сүйемелдеуін қадағалайды. Олардың арқасында балалардың тікелей қабылдаулары нақтыланады.

Математиканы оқытуда көрнекі және сөздік әдістер дербес емес – олар практикалық және ойын әдістерімен бірге жүреді. Ойын әдісінің оқу процесіндегі орны әртүрлі бағаланады. Соңғы жылдары мектеп жасына дейінгі балаларды «жаттығу» ойындарының арнайы бөлімін (А.А. Столяр) пайдалану негізінде логикалық-математикалық бейнелеу (қасиеттер, жиындармен амалдар) саласымен таныстыра отырып, оларды қарапайым логикалық дайындау идеясы әзірленді). Бұл ойындар балалардың жасырын интеллектуалдық қабілеттерін өзектендіруімен, дамытады. (Б.П. Никитин) [8].

Практикалық әдістер (жаттығулар, эксперименттер, өнімді іс-әрекеттер) жас ерекшеліктеріне және мектеп жасына дейінгі балалардың ойлауының даму деңгейіне барынша сәйкес келеді. Бұл әдістердің мәні - бірнеше операциялардан тұратын балалардың әрекеттерді орындауы.

Практикалық әдістер ең алдымен іс-әрекетті өз бетінше орындаумен, дидактикалық материалды қолданумен сипатталады. Практикалық іс-әрекеттер негізінде балада қалыптасқан білім туралы алғашқы түсініктер пайда болады. Практикалық әдістер іскерліктер мен дағдыларды дамытуды қамтамасыз етеді, алған дағдыларын басқа іс-әрекеттерде кеңінен пайдалануға мүмкіндік береді.

Ойын әдістері мен тікелей оқыту әдістерін үйлестіре отырып, балаларға кешенді математикалық дайындықты қамтамасыз етуге болады. Әдістің құрамдас бөліктері әдістемелік техникалар деп аталады. Математика сабағында қолданылатын негізгілері: қолданбалы дидактикалық ойындар, салыстыру, нұсқау, балаларға арналған сұрақтар, тексеру, т.б.

Әдістер мен әдіснамалық әдістер арасында өзара ауысулар мүмкін. Әдістемелік қабылдау – демонстрация кең таралған. Математикалық түсініктерді қалыптастыру бойынша арнайы жұмыс балабақшадағы барлық оқу-тәрбие жұмыстарымен тығыз байланыста мектеп жасына дейінгі балалық шақта жүргізіледі.

Балаларға математикалық білім белгілі бір жүйемен, реттілікпен беріледі. Сондықтан әрбір тапсырма кішігірім бөліктерге бөлінеді, олар ретімен оқытылады. Сонымен, 2-ші кіші топта балаларға заттарды түсі,

өлшемі, пішіні бойынша топтастыруға, ересектердің көмегімен біртекті заттарды топтарға бөлуге, топтан бір затты бөліп алуға үйретеді. Сөздердің нақты мағынасын түсіну: көп – аз, бірдей. Шеңберді, шаршыны, үшбұрышты, бұрыштары және дөңгелек пішіні бар заттарды ажырату. Белгілердің мағынасын түсіну жоғарыда - төменде, алдында – артында, сол жақта - оң жақта, жоғарыда - төменде. Таңертең, кеш, күн, түн деген сөздердің мағынасын түсіну.

Ортаңғы топта балаларға жиынтық дегеніміз не, оның әртүрлі сапалы элементтерден тұруы мүмкін екендігі туралы түсінік беріледі. Оқыту 5-тен басталады (көрнекілік негізінде), екі жолмен тең емес топтарды теңестіруді үйрену, жетіспейтін элементті кіші топқа қосу немесе үлкен топтан артық элементті алып тастау. Балаларға екі нысанды бір-біріне қарай өлшемдері бойынша салыстыруға үйретеді. Шеңберді, шаршыны, үшбұрышты, шарды, текшені ажырату және атау, олардың сипатты айырмашылықтарын білу. Тәуліктің бөліктерін анықтау.

Ересек тобында балаларды жиынтық құруға, оларды бөліктерге бөлуге және қайта біріктіруге, бүкіл жиынтық пен оның әрбір бөлігінің арасында байланыс орнатуға, жиынның әртүрлі бөліктерін салыстыруға үйретеді. Балаларды 10-ға дейін санауға (көрнекі негізде), 10-ға дейінгі көрші сандарды салыстыруға үйретіледі. Сондай-ақ олар бірлік санының сандық құрамымен таныстырылады. Ересек топта балалар заттарды салыстыруды, әртүрлі көлемдегі заттарды өсу және кему ретімен орналастыруды үйренеді. Заттың өзіне, басқа заттарға қатысты орнын сөзбен айту.

Мектепалды тобында балаларды 20-ға дейінгі сандық, реттік санауды, 10-ға дейінгі сандарды тура және кері ретпен атауға үйретеді. Қосу мен азайтуға бір әрекетте есептер құрастыру және шығару, сандар мен арифметикалық белгілерді қолдану. Шамаларды ажырату: ұзындық (ендік, биіктік), көлемі (сыйымдылығы), массасы (заттардың салмағы) және оларды өлшеу әдістері. Балаларды шартты өлшемдер арқылы заттардың ұзындығын, түзу сызықтардың кесінділерін, көлемдерін өлшеуге үйретеді. Заттарды бірнеше бөлікке бөлу. Айналадағы кеңістікте және жазықтықта бағдарлау. Уақыт арақатынасын анықтаңыз (күн-апта-ай), уақытты сағат бойынша бір сағаттық дәлдікпен анықтауды меңгерген

Орыстың ұлы педагогы К.Д.Ушинский- мақал-мәтелдерді баланың тәрбиесі мен жеке адамның қалыптасуындағы сан ғасырлық тәжірибенің қорытындылаушы нағыз халықтық педагогика әдісі және балалар тәрбиесіндегі мақал-мәтелдер, шешендік өнер, нақыл сөздер – халықтың даналығы, иапқырлығы, бала тәрбиесіндегі өмірлік бай

ережесі. деп санадыҚазіргі заманда Ғылыми-техникалық дамудың деңгейіне байланысты қоғамның мектепке талабы күннен-күнге артып келеді. Бұл ғалымдарға пәндердің оқыту мазмұндарын құрас-тырудың жаңа жолдарын іздестіруге мәжбүр етуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә «Қазақстандықтардың әл ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Жолдауы 05.10.2018 ж.
2. Алпысов А.Қ. Павладор 2012ж. Математиканы оқыту әдістемесі
3. Нұғысова А. Орта мектепте математиканы оқытуда тарихи материалдарды пайдалану: оқу әдістемелік-құрал Алматы 2021
4. Сарыбекова, Қ.Н., Есеева, Р.Т. Мектеп жасына дейінгі балалардың қарапайым математикалық түсініктерін қалыптастыру : Оқу құралы. / Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті. - Тараз, 2018. - 183 б. <http://rmebrk.kz/book/1172345>
5. Данилова В.В. Балабақшада математиканы оқыту: Тәжірибелік семинарлар және зертханалық сабақтар 2015. 160-бет
6. Касицына М.А. Мектепке дейінгі математика. 1 және 2 оқу жылы: мұғалімдер мен ата-аналарға арналған оқу-тәжірибелік нұсқаулық. / М.А. Касицина, В.Д. Смирнова. – М.: Гном, 2014. – 28 б.
7. Метлина Л.С. Балабақшадағы математика / Л.С. Метлин. – М.: Ағарту, 2017. – 255 б.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ҚАРАПАЙЫМ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ТҮСІНІКТЕРІН ДАМЫТУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ

Кадырова А.Е.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, оқытушы

Шырымхан А., Сатылғанова Д.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, 2 курс студенттері.

Аңдатпа. Мектепке дейінгі балаларды диагностикалау жолдарын және қарапайым математикалық түсініктерін қалыптастырудың әдістемелік басшылығын талқылау. Заттардың көлемі, пішіні, түсі бойынша бір немесе бірнеше болуы және олардың кеңістікте әртүрлі орналасуы туралы түсінік беру. Заттардың көлемі, пішіні, түсі бойынша бір немесе бірнеше болуы және олардың кеңістікте әртүрлі орналасуы туралы түсінік беру.

Аннотация. Обсуждение путей диагностики и методического руководства формирования элементарных математических представлений дошкольников. Дать представление о том, будут ли предметы одним или несколькими по размеру, форме, цвету и будут ли они расположены по-разному в пространстве.

Дать представление о том, будут ли предметы одним или несколькими по размеру, форме, цвету и будут ли они расположены по-разному в пространстве.

Abstract. Discussion of diagnostic methods and methodological guidelines for the formation of elementary mathematical representations of preschoolers. Give an idea of whether objects will be one or more in size, shape, color and whether they will be located differently in space. Give an idea of whether objects will be one or more in size, shape, color and whether they will be located differently in space.

Кілт сөздер. Сандар, математикалық білім, пәндердің көлемі, жиындар.

Ключевые слова. Числа, математические знания, объем предметов, множества.

Keywords. Numbers, mathematical knowledge, volume of subjects, sets.

«Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты жолдауында «Біз бүкіл еліміз бойынша әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметін көрсетуге қол жеткізуіміз керек» десе, III-тарауы 18-баптың 17-тармақшасында «Ақпараттық технологиялар мен ақпаратты таратудың жаңа нысандары бағытталған, мамандандырылған білім беру бағыттарын құру міндеті де алдымызда тұр» делінген [1].

«Ұлттық бәсекеге қабілеттілігі бірінші кезекте білім деңгейімен айқындалады» - деген байламы жеке адамның құндылығын арттыру, оны дайындайтын ұстаз жауапкершілігінің өсуі, тынымсыз еңбек, сапалы нәтиже деген ұғыммен егіз [2].

Балаларды алғашқы математикалық білім мен іскерлікке оқытудың міндеті меңгеретін білімдер мен іскерліктердегі байланыстарды өз бетімен қабілетін жалпы дамытудағы қамтамасыз ететіндердің ішінен ең мәнділерін бөліп алу. Ал балабақшаға келген әр баланың математикалық дайындық деңгейін тексеріп, біліп алған тәрбиеші, олардың әрқайсысы мен жеке дара қарым-қатынас жасай отырып, олардың бәрінің де жетілуіне және жан-жақты дамуына дұрыс ықпал жасайды. Өйткені осы бағытта жүргізілген жұмыстың нәтижесі дайындық кезеңі материалының мазмұны және сәйкес іс-әрекетінің түрін, оны ұйымдастырудың әдісін айқындауға көмектеседі. Осығано-рай жекелеген балалармен немесе топпен қарастырылуы тиістігін анықтайды. Сонда ғана оқу процесі әр баланың өзіндік ерекшелігіне және дайындық деңгейіне сәйкес келіп, нәтиженің де сапалы болу негізін қалайды.

Математиканың негізгі ұғымдарының бірі – шама туралы және мектепке дейінгі мекемелерде қарастырылатын шамалар жайында көптеген ғалымдар, педагогтар зерттеген болатын. Оларды атап өтсек: классик педагогтар: Ф.Фребель, М.Монтессори, О.Декроли, Е.И.Тихеева т.б; Ресей педагог - ғалымдары: Б.Г.Ананьев, З.М.Богусловская, Л.Георгиев, Р.Л.Березина, В.К.Котырло, т.б қазақстандық зерттеушілер мен әдіскерлер: М.С.Сәтімбекова, Н.Құлжанова,

Ф.Н.Жұмабекова, Б.Б.Баймұратова, Ә.С.Әмірова, С.Ф.Бәтібаева, Г.Е.Өтебаева, А.Қ.Әбілдаева т.б.

Сан туралы түсініктердің қалыптасуы жайында арифметиканы оқыту әдістемесінің тарихында әртүрлі әдістер қарастырылды. Мысалы, кейбір әдіскерлер сан туралы ұғым көрнекі материалға негізделмей-ақ өзінен санаққа үйрету нәтижесінде қалыптасады десе, кейбіреулері «Бірде бір сан жай қабылдау арқылы танылмайды, сан туралы ұғым тек қана заттарды санай білу арқылы түйсініледі». Неміс педагогы Лай «сандық ұғымдар заттардың кеңістіктегі орны немесе уақыт бойынша бірізділігін ұғыну арқылы қалыптасады». Заттардың кеңістіктегі орны мен оны көре отырып қабылдау сандық ұғымның дамуына анағұрлым дұрыс әсер етеді. Сан туралы түсініктің дамуын Лай өзінің баласына бақылау (1-6 жасқа дейін) жасауы бойынша пайымдаған. «Бақылау мен тәжірибе» геометриялық түсініктердің қалыптаса бастауын туындатады, ал одан жоғары түсініктер адам санасында өздігінен құрастырылады. Сан туралы түсініктердің қалыптасуы жайлы өте қызық бақылауларды К.Ф.Лебединцев жүргізген. Оның «Баланың ерте кездегі сан туралы ұғымы» еңбегі 1923 жылы жазылды. Өзінің бір қызына екі жастан бастап бақылау жүргізеді. Кейін екінші қызына бақылау жасады. Өзі көрген дәлелдерге анализ жасады. Ол дәлелдер негізінен балалардың заттардың саны туралы ұғымдары. Сол ұғымдармен ойнағанда, күнделікті өмірде кездестіреді [3].

Лебединцев балаларда сан туралы түсініктердің дамуын төмендегідей көрсетеді:

- Сандар туралы (1-5) түсініктері заттарды көру, түйсінуге арқылы пайда болады;
- «2» саны, содан кейін «1», ал «4» саны «3» санынан бұрын келеді;
- Балалар санау білмесе де, 1 мен 5 сандарын біледі;
- Санау сан туралы ұғымдарын жүйеге келтіреді;
- Кейінгі сан туралы ұғымдар санау барысында келеді.

Совет психологы Н.А.Менчинскаяның сан және санау туралы түсінігі. Совет психологы Н.А.Менчинская «Арифметиканы оқытудың психологиясы» кітабында Лебединцевтің концепциясын сынға алды. Бұл кітап 1955 жылы жарық көрді. А.Менчинская Лебединцев сияқты сан туралы ұғымның дамуын өз қызынан бақылау жасау арқылы бақылады. Сол кезде ол мына бір жайтқа тап келді. Баланың «қанша?» деген сұрақтың әртүрлі қабылдауы. Н.А.Менчинская ең соңында балалардың сандардың аты туралы үлкендерден естіп қабылдауына мән береді. Дайындық курсына қоса алғанда, барлық топта тәрбиеші балаларды санау әрекетіне үйретеді: педагог жиын, сан жөнінде, натурал қатары түріндегі сандар системасы жөнінде, сандар

арасындағы өзара кері қатынастар жөнінде бастапқы элементар ұғымдарын қалыптастырады; балалардың санау системесінің негіздерін элементар түрде түсінуге, заттардың топтарын санауға келтіреді; педагог балаларды бүтін және оның бөліктерімен іс жүзінде таныстырады, яғни келешекте бүтін санды түсінуге негіз қалайды.

Нақтылы жиындармен (заттармен, дыбыстармен, қимыл-қозғалыстармен) әрқашан істес болатын санау іс-әрекетіне үйрету мектепке дейінгі оқытудың басты міндеті болып табылады. Жиындармен әр түрлі операциялар жасауды және санау іс-әрекетін, сондай-ақ сол кезде қалыптасатын ұғымдарды балалардың игері алуы оларды іс-әрекеттің жаңа түріне-есептеу іс-әрекетіне келтіруге мүмкіндік береді, бұл негізінен мектепте оқытылады. Алайда бұл іс-әрекет болса балалардың даярлық тобында-ақ таныстырған жөн, бұл болса балалардың мектепке арифметикалық материалды игеруге дайындығын тексеру болып табылады. Осындай құралдардың бірі-мультимедиялық оқулықтарды балабақшаларда кеңінен пайдалану. Бұл жағдайда тәрбиеші әр оқу іс-әрекеттерін бастар алдында жиі көрнекіліктер ауыстырмаған болар еді.

Заттар көлемі, пішіні, түсі бойынша бір немесе бірнеше болатыны және олардың кеңістікте түрліше орналасатыны туралы түсінік беру [4].

Санамай және санын атамай бір топтың затын екінші топтың затымен беттестіру тәсілін қолдана отырып, саны мен көлемі бойынша екі тең немесе тең емес (үш көлемінде) заттардың топтарын салыстырып көрсету.

Қоршаған ортадан бір немесе бірнеше ұқсас заттарды таба білуге үйрету.«Қанша?», «қанша артық?», «қанша кем?» сұрақтарын түсініп, «көп», «бір», «артық», «кем» «сонша», «қанша», «тең» сөздерін қолдана отырып жауап беруге үйрету.Көп заттың ішінен белгілі бір ерекшеліктеріне қарай заттарды іріктеп алып топтастыру қабілетін дамыту.Көп және оның құрамы арасындағы қатынастарды орнату іскерліктерін жаттықтыру. Бүтін өзінің бөліктерінен үлкен екендігін, бірдей сандардың өзара бірыңғай сәйкес екендігі туралы түсінік беру.

10 саны көлеміндегі сан мен цифр туралы ұғымдарын қалыптастыру. Оларды танып және атау іскерліктеріне үйрету.Көрнекі негізінде 10 санының пайда болуымен таныстыру.10 көлеміндегі санды тура және кері санауға үйрету. Сөздік қорына математикалық атауларды енгізіп, «Қанша?», «Нешінші?» сұрақтарына дұрыс жауап беру іскерліктерін қалыптастыру. 10 көлеміндегі сандарды қасында тұрған сандармен салыстыруға, теңсіздіктен теңдік алуға (теңдіктен теңсіздік алуға), саны азға бір затты қосу, ал көп заттан бір затты шегеру арқылы («6 саны 7-ден кіші, егер 6-ға 1 затты қосса, онда екеуі тең болады», «7

саны 6-дан артық, егер 7-ден - затты шегерсе, онда екеуі тең болады») үйрету [5].

Қарапайым мысалдар мен тапсырмаларды орындауға жаттықтыру. Теңдік туралы ұғымдарын қалыптастыру. Топтағы әр түрлі заттардың тең мөлшерін анықтау іскерліктеріне үйрету. Санау мен салыстыру арқылы санның мағынасын дұрыс қорыту («Мұнда барлық ойыншыққа тең алты сәбіз, алты қоян, алты тәрелке»).

Сан заттың көлеміне, ара қашықтығына, орналасу кеңістігіне және санау бағытына (оңнан солға, солдан оңға) байланысты емес екендігін түсіндіру.«Сан» термині жаңа математикалық сөз ретінде енгізіледі. Бірақта сан шығу үшін заттарды немесе нәрселерді санаудың қажеттігі аңғартылады. Осыған орай заттар мен мандарды сәйкестендіруге байланысты әр алуан жаттығулар қарастырылады. Мысалы, балалар қолдарына алады да санау шыбығын, екі дөңгелекті, үш үшбұрышты, төрт квадратты алады да санау арқылы сәйкес заттардың 1,2,3,4 сандармен өрнектелетінін байқалады. Ал енді заттардың басқа тобын алып та осындай сандарды шығарып алуға болатындығы көрсетіледі. Демек, балалардың сан туралы игерген түсініктері сандардың -заттарды немесе нәрселерді санаудың нәтижесін көрсететіндігі болып табылады. Осы деңгей мектепке даярлық тобының балалары үшін жеткілікті деп есептеледі. Натурал сандар қатарындағы 1-ден басқа санды оның тікелей алдындағы санға бірді қосу арқылы (3-бұл 2 және тағы бір) және одан тікелей кейін келетін саннан бірді шегеру арқылы (3 бұл біреуі кем төрт) шығарып алуға болады. Сандардың жасалуы жаттығулардың көмегімен айқындала түседі. Мәселен, бір-бірлеп қосу немесе шегеру-нәрселерді иллюстрациялап көрсету арқылы сандарды оқып үйренгенде, тәрбиеші балаларға 2 таяқша оларға жақындатып қоюды тапсырады. Сонда неше таяқша болғанын және 3 таяқша қалайша шыққанын анықтайды, яғни $2+1=3$.

Мектепке дейінгі балалар реттік сан есімдердің мәнін түсініп, "қанша?" және "нешінші?" деген сұрақтарға дұрыс жауап бере білуі қажет. Даярлық тобында балаларды реттік есептеуге үйрету жөнінде үш сабақ өткізіп, оны кейінгі сабақтарда қайталау ұсынылады. Сабақтардың құрылымы әр түрлі болуы мүмкін. Мысалы, тәрбиеші үстелдің үстіне бес таяқшаны қатарластыра қойып қызыл таяқшамен алмастыруды тапсырады. Тапсырманы орындай отырып, балалар нешінші таяқшаны алмастырып жатқанын айту керек [6].

Бағдарламада сонда-ақ кейбір заттарды тең бөліктерге бөлуге болатыны жөнінде түсініктер беру де қарастырылған: екіге, төртке бөлу. Мысалы, алманы ортасынан, яғни әрқайсысы жарты деп аталатын екі бөлікке де бөлуге болады, сондай-ақ төрт бөлікке бөлуге болады.

Кейіннен балалар квадратты, шеңберді бүктеп екіге, төртке бөліп оларды салыстыруға үйренуі керек. Балаларды қызықтырып, берілген тапсырмаларды орындаудың жолдарын іздестіруге ынталандыру үшін бірінші сабақта ойындық элементтердің көбірек болғаны жөн .

Дайындық топтарда сандарды оқу, жазу және салыстыруды оқытып үйрету дайындық деп аталатын кезеңдегі балалардың игерген белгілі бір деңгейдегі білім қорына негізделеді. Білімнің бұл қоры: заттардың оннан аспайтын тобындағы заттарды реттік және есептік сандардың көмегімен санау, соның нәтижесінде *«Берілген топта неше сан бар?»* және *«Әр зат санағанда нешінші?»* екенін анықтау, екі топтағы заттардың сандарын салыстыру. Онда алдымен балалардың мектепке дейінгі тәбиесінде, яғни жанұяда және балабақшада алған әр алуан мағлұматтарын жинақтау, толықтыру және бір жүйеге келтіру керек болады. Сондықтан алғашқы күннен бастап-ақ әр баланың математикалық дайындығының нақты деңгейін дәл анықтап алуға ерекше көңіл бөлуге тура келеді.

Мектепке дейінгі білім беру мекемелерінің басты міндеті – баланың жеке басының дамуын жан-жақты жоғары деңгейде қамтамасыз ету. Өйткені осы кезеңде баланың бұдан кейінгі бүкіл өміріне негіз болатын жеке тұлғалық қасиеттері, психикалық өзіндік ерекшеліктері қалыптасады [7].

Көптеген педагогтардың бақылауынша, оқуға үйренбеген бала, ойлау іс әрекетінің тәсілдерін меңгермегендіктен көп жағдайда үлгермеушілер қатарына қосылып, оның әрі қарайғы дамуына көптеген кедергілер туындайды. Бұл міндетті шешудегі маңызды бағыттарының бірі, баланың логикалық-математикалық ойлауының толыққанды дамуын, қамтамасыз ететін негізгі шарттардың жасалынуы.

Қазіргі заманда білім беру әлеуметтік құрылымның маңызды элементтерінің біріне айналды. Дүние жүзінде білімнің маңызды рөлі артты. Адамның болашағы оның қазіргі алған білімінің сапасына, көлеміне, ойлау деңгейіне байланысты.

Бүгінгі күн талабы тұрғысынан қарасақ, оқытудың басты міндеті – тәрбиешінің білім беруі және мектеп жасына дейінгі балалардың білім алу қызметтерінің біріккен түрі екендігін көреміз. Өскелең заман әрбір баланың жеке тұлға ретінде тәрбиелеуін қажет етуде. Сондықтан әрбір пәнді оқытқанда балалардың оқу-танымдық қызығушылығын арттырудың маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» стратегиясы-қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты жолдауы. -Астана, 15 желтоқсан 2013

2.Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы //Егемен Қазақстан 14 желтоқсан 2010

3.Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы -Астана, Ақорда 2007 жылғы шілденің 27-сі. №319 ІІІ ҚРЗ. /Егемен Қазақстан. 15.08.07

4.Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеудің стандарты-Астана,2013

5.«Біз мектепке барамыз» 5-6 жастағы балаларды оқыту және тәрбиелеуге арналған бағдарлама-Астана,2010

7.Сарыбекова К.Н., Есеева Р.Т. Қарапайым математикалық түсініктерді қалыптастыру-Тараз, ТарМПИ,2018

ӘОЖ: 456.685

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Кадырова А.Е.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

Орынбасарова А., Орумбаева Н.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

2 курс студенттері

Аңдатпа. Өскелең ұрпақты тәрбиелеп отырған бүгінгі маман-тәрбиешілер тәрбие мен білім берудің жаңа озық әдістерін іздейді, күнделікті жұмыста инновациялық бағыттарды қарастырады, өз тәжірибелерінде қолданады. Қазіргі уақытта қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер және елдің білім беру саласының әлемдік білім беру кеңістігіне көшуі білім беру, оның ішінде мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту саласында уақтылы өзгерістерді талап етеді.

Аннотация. Сегодняшние специалисты-воспитатели, воспитывающие подрастающее поколение, ищут новые передовые методы воспитания и образования, рассматривают инновационные направления в повседневной работе, находят применение в своей практике. В настоящее время социально - экономические изменения, происходящие в обществе, и переход сферы образования страны в мировое образовательное пространство требуют своевременных изменений в сфере образования, в том числе дошкольного воспитания и обучения.

Abstract. Today's educators, raising the younger generation, are looking for new advanced methods of upbringing and education, consider innovative directions in everyday work, and find application in their practice. At present, the socio-economic changes taking place in society and the transition of the country's education sector to the world educational space require timely changes in the field of education, including preschool education and training.

Түйінді сөздер. Әдістемелік жұмыс, инновациялар, инклюзивті оқыту, технология, схема, қазіргі заманғы педагог.

Ключевые слова. Методическая работа, инновации, инклюзивное обучение, технология, схема, современный педагог.

Keywords. Methodological work, innovation, inclusive learning, technology, scheme, modern teacher.

Қазақстандық білім беру жүйесін жаңарту аясында мектепке дейінгі сапалы білім беру жағдайын қамтамасыз ету үшін жаңа міндеттер қойылады. Мектепке дейінгі ұйым педагогтарының кәсіби-педагогикалық қызмет мазмұны нәтижесінде жаңа білім беру шарттарымен талап етілетін инновациялық әдістерді енгізу көзделеді [1].

Еліміздің білім саласында жүргізіліп жатқан реформаның басты мақсаты ой-өрісі жаңашыл, шығармашылық деңгейде қызмет атқара алатын, дүниетанымы жоғары, жан-жақты қалыптасқан жеке тұлға тәрбиелеу. Мектеп жасына дейінгі балаларды дамыту мәселесі қазіргі таңда мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі болып отыр.

Жаңа стандарттың жалпы ережесінде педагогикалық процестің жаңашылдығын қамтамасыз ету көзделген. Осы стандартқа сай балабақшада тәрбиелеп оқытудың басты құралы – бағдарламалар жаңартылып, оқу-тәрбие жұмысының мазмұнына елеулі өзгерістер әкелді. Осы өзгерістерге орай мектепалды дайындық тобында оқытуды жетілдіру әр педагогтан оқыту ісін оңтайландыру жолдарын тәжірибеге енгізуді талап етеді.

Оқыту жолдарының көп түрлілігі, олардың бірте-бірте жетілуі педагогтар алдына тиімді жолдарды анықтап, қолдану керектігі туралы күрделі мәселе қояды. Сондықтан әр педагогқа сапалы білім беру үшін көп ізденуге, жаңаша ізденуге тура келеді.

Н.В.Микляева «Инновации в детском саду» атты еңбегінде авторлық әдістеме мен технологияны құру мәселесін сипаттай отырып, «әдістеме тіл дамыту әдістемесі, қарапайым математикалық ұғымдарды қалыптастыру әдістемесі т.т.б. деп стандартқа сай дәстүрлі жіктелген. Дегенмен мектепке дейінгі білім берудің қандай да бір әдістемесі аясында нақты міндетті шешуге қатысты «жекелеген» әдістемелер құрылуы мүмкін. Мәселен, тіл дамыту әдістемесі аясында- сөздің дыбыстық мәдениетін қалыптастыру әдістемесі не болмаса балаларды шығармашылық әңгімелеуге үйрету әдістемесі құрылады» деген еді.

Білім беру жүйесін қайта құру балабақшадан басталатыны белгілі. Ал білім беруді жақсарту педагогке байланысты екендігі сөзсіз. Соған орай білім берудің жаңа технологияларын мақсатқа сай қолдана білу қажет. Мысалы: ертегінің мазмұнын ашу барысында «дамыта оқыту технологиясын» қолдансақ, онда Л.В.Занковтың дамыта оқыту жүйесінің негізгі мақсаты - жеке адамның жоғарғы дәрежеде жан-жақты дамуы үшін негізін жасау.

Технологияның ерекшелігі көп ақпаратты талдай, жинақтай отырып ішінен қажеттісін алуға үйретеді. Балабақшаға баратын балалар білім берудің барлық деңгейлерінде білімді тез қабылдайды және жалпы өмірде табысты болып келеді. Бүгінгі таңда жаңаша ойлайтын оқыту мен тәрбиенің технологиясын күнделікті жұмыста қолдана білетін педагогтың жұмысы жемісті болмақ.

В.Ф.Шаталовтың схемалы үлгілер негізінде оқыту технологиясы. Бұл әдістемесінің негізгі ұстанымы – білімді қайталау негізінде игеру, қыспақсыз оқыту, тіректерді пайдалану. Жаңа теориялық білімді алғаш рет немесе екінші рет қабылдау тіпті өте білікті маман сабақ бергеннің өзінде оның толық меңгерілуіне кепілдік бере алмайды және бұл оның ұзақ есте сақталуына, демек, сол білімді практикада, шығармашылық қызметте қолдануына мүмкіндік бермейді.

Бала болашағымыз десек, сол балаға жүйелі білім беріп, ынта-ықыласын дұрыс бағыттауды, қабілет-қасиеттерін дамытуды балабақшадан бастауымыз керек. Мектепке дейінгі білім беру стандарты мектепке дейінгі тәрбие мен мектепалды даярлық топтарында педагогикалық үрдісті ұйымдастыруда жаңашыл әдіс-тәсілдерді пайдалануға мүмкіндік береді.

Балабақшада жаңа педагогикалық технологияларды пайдаланудың басты мақсаты: оқыту мен тәрбиелеуде инновациялық ойын технологиясының элементтерін пайдалана отырып, жан-жақты, білімді, құзыретті тұлға тәрбиелеу. Педагогикалық жұмыс барысындағы технологиялар күрделенді, мәселен ақпараттық технологияны қолдану педагогтардан қосымша білім мен білікті талап етті. Инновациялық бағыттағы педагогикалық үрдісте орталық нысан - бала, оның белсенділігі мен шығармашылығы болып табылады. Ал дәстүрлі педагогикалық қызметте педагог орталық нысан ретінде қарастырылғаны белгілі.

Жас ұрпаққа тәрбие беретін бүгінгі тәрбиеші мамандар, тәрбиелеу мен білім берудің жаңаша жетілдірілген әдіс-тәсілдерін іздестіріп, күнделікті жұмыс барысында жаңашыл бағыттар қарастырып, оны өздерінің іс-тәжірбиесінде қолданып отырса, бала тәрбиесі алға басары сөзсіз. Қазіргі таңда қоғамда болып жатқан әлеуметтік - экономикалық өзгерістер мен еліміздің білім беру саласының әлемдік білім кеңістігіне өтуі білім беру саласында, соның ішінде мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытуға уақыт талабына сай өзгерістер енгізуді талап етіп отыр [2].

Педагогикалық инновация мемлекеттік білім ұйымдары жасап, жүзеге асырған жаңалық емес, білім беру және ғылым жүйесінің ұйымдары мен қызметкерлері жасаған жаңалықтар. Мазмұндық ерекшелік-

тері: оқу материалдары сызба (схема) конспектілер түрінде дайындалады. Мектепалды дайындық тобындағы балаларда образды бейнелі ойлау орын алады. Сондықтан тірек сызбаларды, суреттер тіректерді қолдану жолдарын бала жасына сай таңдауға болады. Сабақтарда тірек суреттерді қолдану оқу материалының мазмұнын аша түседі.

Қазіргі таңдағы білім беру инновациялық технология түрлері:

- Денсаулық сақтау технологиясы
- Тәй-тәй технологиясы
- Зайцев технологиясы
- Әуенді кесте технологиясы
- Дамыта оқыту технологиясы
- Ақпараттық қатынастық технология
- Ойын технологиясы
- ТРИЗ технологиясы
- Монтессори технологиясы.

Мектепке дейінгі ұйымның инновациялық әдістерді қолдану мәселесіне қатысты тәжірибелерін талдау негізінде әдіскер қызметінің педагогтармен жұмыс жүргізудегі негізгі мақсаты ретінде олардың кәсіби құзыреттілік деңгейін арттыруға ықпал ететін жұмыс жүйесін құру алға шығады.

Қазіргі заманауи педагогтарға қойылатын негізгі талаптар ретінде тек оның кәсіби құзыреттілігі ғана емес, сонымен қатар креативтілігі, инновацияларды қолдануға, құруға деген дайындығы да назарға алынады.

Инновациялық әдістемелік жұмыс – бұл педагогикалық қызметтің кәсіби-басқару бөлімі, ал инновациялық әдістер тәжірибелік-бағдарлы сипатта болады. Инновациялық тәжірибелердің, жаңа ғылыми зерттеулердің нәтижелері білім беру үрдісін кіріктіруге мүмкіндік береді. Жаңартылған білім беру мазмұны аясында және мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуды дамыту моделін ұсынуда инклюзивті білім беру жүйесі басты назарға алынды. Мектепке дейінгі инклюзивті білім беру тәжірибесі әлі де зерттеуді, толықтыруды қажет етеді.

Педагогтармен жүргізілетін жұмыстар бойынша іс-шараларды жүйелеу білім беру қызметін жетілдіруге және жоспарлауға мүмкіндік берді. Мектепке дейінгі білім беру сапасын арттыру тікелей педагог кадрлармен байланысты болады. Қазіргі білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында педагог мәртебесі де түбегейлі өзгеріске түсті, соған сәйкес оның кәсіби-педагогикалық құзыреттілігіне, кәсіби шеберлік деңгейіне қойылатын талаптар да өзгерді. Қазіргі уақытта мектепке дейінгі тәрбие мен білім беру жүйесінде шығармашыл, құзыретті, өзінің тұлғалық әлеуетін жетілдіруге қабілетті педагог қажет-ақ. Ал

балабақшада педагогтармен әдістемелік жұмыстарды инновациялық бағытта жетілдіру әдіскердің басты ұстанымы ретінде сипатталады[3].

Сонымен, жаңартылған білім мазмұны мектепке дейінгі ұйымның педагогикалық қызметін жаңашыл көзқараспен, жаңа идеялармен жүзеге асыруға ықпал етеді. Жаңартылған білім мазмұнын жүзеге асыру, мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуды дамыту моделін енгізу инновациялық әдістемелік жұмыстар арқылы нәтижелі болады. Жас ұрпақ біздің өміріміздің тікелей жалғастырушы өкілі ғана емес, еліміздің тірегі, мызғымас болашағы. Бүгін балабақша табалдырығын аттаған жас өркеннің ертең қандай адам болып шығатыны ата-аналар мен ұстаздар қауымының арасында мәңгілік таусылмас тақырып болып қалып отырғандығы да сондықтан. Бұл білім мен тәрбиенің егіз ұғым екенін көрсетеді. Сол себепті де білім беру жүйесінде жалпы азаматтық және ұлттық негізде жеке тұлғаны дамыту және қалыптастыру үшін қажетті жағдайлар жасауды әр педагог білу қажет. Балабақшада жаңарту бастамасы педагогикалық ұжымның өз үлесіне тиеді. Әр білім беру ұымда оқу-тәрбие үрдісі бойынша мамандар болуы тиіс, олардың негізгі міндеттеріне педагогтерге басшылық жасау және педагогикалық жаңалықты бақылап отыру, сонымен қатар барлық оқу пәндері бойынша әдістемелік жүйенің өзіне тән мерзімдік әдістемелік көмек беру жолға қойылу керек. Сонда ғана балабақшада жанашылдық, өзгеріс, жаңа серпіліс болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытуды дамыту моделі. Қазақстан Республикасы Үкіметінің №137 қаулысы, 2021 жыл 15 наурыз.
2. Тимофеева, Л.Л., Майер, А.А. Повышение профессиональной компетентности педагога дошкольного образования. Выпуск 2. – М., 2013. – 96с.
3. Кораблева, С.В., Мифтахова, О.А. Организация работы старшего воспитателя с педагогами ДОО в режиме инновационной деятельности / С.В. Кораблева, О.А. Мифтахова // Народное образование. Педагогика. - 2015. - №2. - с. 23-26.

ӘОЖ: 56.188

БАЛАБАҚШАДА ҚАРАПАЙЫМ МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫН ӨТКІЗУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Кадырова А.Е.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, оқытушы

Баубек А., Сәрсенова С.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

2 курс студенттері.

Аңдатпа. Мақалада есептеу қызметінің элементтері құрылатын оқу-тәрбие процесінің жүйелілігі мен тұтастығы, тиімділігі, мектепке дейінгі жастағы балаларды тәрбиелеудің мемлекеттік мектепке дейінгі бағдарламалары негізінде арифметикалық міндеттерді шешу тәсілдері қамтамасыз етіледі.

Аннотация. В статье обеспечивается системность и целостность, эффективность учебно-воспитательного процесса, когда создаются элементы вычислительной деятельности, способы решения арифметических задач на основе государственных дошкольных программ воспитания детей дошкольного возраста.

Abstract. Consistency and integrity are ensured, the effectiveness of the educational process, when elements of computational activities are created, ways to solve arithmetic problems on the basis of state preschool programs for raising preschool children.

Кілт сөздер: есептеу, математикалық сауаттылық, кеңістік, ұғымның мазмұны.

Ключевые слова. Исчисление, математическая грамотность, пространство, содержание понятия.

Key words. Calculus, mathematical literacy, space, content of the concept.

«Балалар бақшасында педагогтың міндеті, бір жағынан, балалардың алған білімдерін жүйеге келтіру және бұдан бұрынғы бүкіл тәрбиелеу және оқыту жұмысы нәтижесінде балалардың жалпы өсіп жетілу дәрежесін зерттеу болса, екінші жағынан, баланың жеке басын қайта қалыптастыруды талап ететін, балаларды психологиялық жағынан дайындау болып табылады. Осы кезеңде балалардың сана-сезімі мен мінез-құлқында болашақ оқушының өзінің оқуына, өз тәртібіне жауапкершілігін түсінетіндей өзгеріс болуы керек [1].

Сана әрбір жеке функцияның дамуында болып жататын жеке бір өзгерістердің қосындысы ретінде дамымай, өзінің ішкі құрылысы мен бөліктерінің байланысын әрбір жаңа кезеңде өзгерте отырып, бүтін бір нәрсе ретінде дамиды. Сананың дамуындағы әрбір функционалдық бөліктің тағдыры бүтіннің өзгерісіне байланысты болады, бірақ керісінше емес, деп жазды Л.С.Выготский, сананың мұндай функционалдық өзгерісі жеке адамның дамуындағы басты және ең елеулі нәрсе болып табылады».

Берілген сандар арасындағы, сондай-ақ деректер мен ізделгендер арасындағы байланыстар көрсетіледі. Байланыстар арифметикалық әрекетті таңдауды анықтайды. Осы байланыстарды орната отырып, бала арифметикалық әрекеттердің мағынасын және «қосу», «азайту», «алу», «қалады» ұғымдарының мағынасын оңай түсінеді [2].

Орта ғасырдағы шығыс ойшылдары Әбу-насыр Әл –Фараби, Әбуғали Ибн-Сина және т.б. балаларды тәрбиелеу барысында, олардың білімге қызығушылығын қалыптастырудың әдіс-жолдарын қарастырған.

Е.И.Тихеева «Мектеп жасына дейінгі балаларды есептеуге үйретуге болмайды-деп жазды ол, бірақ дені сау бала алғашқы ондықты жеті жасқа дейін-ақ біліп алады. Ол осы жасқа лайықты, барлық сандық түсініктерді, өзі өмір сүріп жүрген ортадан алуы керек. Ол ойнап жүріп, жұмыс істей жүріп, өмір сүре отырып, егер бізден ересектер, мұндайда анық жет елеусіз жәрдемшісі, оның жетекшісі болсақ, өз бетімен есептеуге міндетті түрде үйреніп отырады»

Балалар бақшасында балаларға математикалық білім беру методикасын жасауда үлкен роль атқарған Ф.Н.Блехер. Оның «Балалар бақшасы мен нөлінші топтағы математика» деген кітабы есеп бойынша балалар бақшасына арналған бірінші оқу құралы және бағдарлама болды.

Мектепке дейінгі балаларға есептеу және есеп туралы ұғымды оқытуда ойындар, көрнекіліктердің алатын орны ерекше [3].

Топта есептеу бүтін затты тең бөліктерге бөлуге, сандарды жеке – жеке топтауға үйретуге балалардың ой - өрісін дамытуда алатын орны ерекше. Бүтін затты тең бөліктерге бөлуде балаларға тапсырмалар немесе ойындар, жұмбақтар, сұрақ – жауаптар арқылы жүргізуге болады. Мысалы, Асанда 6 алма бар еді, ол Үсенге қолындағы алмасының екеуін берді. Сонда Асанда қанша алма қалды. (4) Стол үстінде 9 карандаш жатыр. Оны үш балаға теңдей бөлу керек. Сонда қаншадан тиеді. (3) деген сұрақтар қоюға болады. Жанып тұрған 4 майшамның екеуі сөніп қалды. Сонда неше майшам қалды? (2) Қолымда 5 алма, табақта 2 алма, қосқанда барлығы қанша алма? (7) Осындай жұмбақтар жасыруға болады.

Мектепке дейінгі балаларға есептеу және есеп туралы ұғымды оқытуда есеп құрастыру және оны шығару сабағында балаларға суретті пайдаланып төмендегідей есептерді шығаруға болады.

Математика сабағы балалардың танымдық, шығармашылық қабілеттерін, интеллектісін қалыптастырып дамытуды, математикалық тілдің элементтерін меңгеруді, «математикалық сауаттандыруды»

басты мақсат етіп қояды. Осыдан қарапайым математиканы оқытудың мынандай мақсаттарға жетуді көздейтіндігі туындайды:

Бағдарлама талаптарына сай мөлшер мен деңгейде білім, білік және дағдыларды игеру;

- баланың ақыл-ойының математикалық стилін, интеллектуалдық және ерік пен сезімге қатысты сапаларын дамыта түсу;

- меңгерген қарапайым математикалық білімдерін өмірде қолдануға жан-жақты дайындауды жүзеге асыру;

Математика сабақтарында шығармашылық тапсырмаларды шешуге ерекше мән беріледі. Өйткені мұнда шығармашылық тапсырмалар өзінің мазмұнымен балалардың логикалық ойлауын және сөйлеуін дамытуға ықпал етіп, өз ойларын қысқаша әрі түсінікті етіп жеткізуге тәрбиелейді.

Бастауыш мектепте оқушыларды оқытуда балаларың ақыл-ой белсенділігін жан-жақты етіп көрсететін, шығармашылық қабілеттерін дамытып отыруда оларды қызықтыратындай тапсырмалардың алатын орны ерекше.

Қызықты тапсырмаларды орындауда мектепке дейінгі балалардың өз бетімен жұмыс жасай білуін дамыту, танымдық қызығушылығын арттыру қазіргі кезде еліміздегі оқыту әдістерінің ең бір өзекті проблемасына айналды:

а) бақылау арқылы әртүрлі белгілеріне (түсіне, пішініне, мөлшеріне) қарай ажырата алу білігі төмендегі: «бірдей», «пішіндері әртүрлі» тіркестерін, сондай-ақ «ұзын-қысқа», «жуан-жіңішке», «кең-тар», «биік-аласа», «үлкен-кіші», «жоғары-төмен», «ең ұзын- ең қысқа», т.б. ұғымдарын игеру жүзеге асырылады; «Тез фигура құрастыр», «Не өзгерді?», «Екі бірдей фигураны тап», «Қандай?», «Геометриялық лото» сияқты балалар ойындарын қолдануға болады. Таратылатын материалмен (санау матер-иалдары мен қағаз парақтары) жұмыс: жолақшаларды (ұзындығы және ені бойынша) салыстыру;

ә) кеңістік түсініктерді қалып-тастыру: жоғары, төмен, жоғарыда, төменде, сол жақта, оң жақта, солдан оңға қарай, алдында, артында, арасында, жанында, жоғары жақтан, төмен жақтан, ішінде, артынан, алдынан және т.б.

б) уақыт жайлы түсінікті анықтау: ерте, кеш, алдымен, содан соң, одан соң, басында, соңында, таңертен, түсте, кешке, күндіз, түнде және т.б. Циклдік уақыт ұғымдарын бекіту: тәулік өзгеру (кеше, алдыңғы күні, бүгін, ертең, бүрсігүні) және жыл мезгілдерін (қыс, көктем, күз, жаз), сондай-ақ тәулік бөліктері (таңертен, күндіз, кеш, түн). Уақыт түсініктерін бейнелейтін «Бауырсақ», «Үйшік», «Шалқан», ертегілерін және «сиқырлы терезе» ойынын қолдануға болады. Оқулықпен жұмыс:

уақыт аралығы жайындағы түсінік қоршаған ортада болатын қандай да бір мысалды келтіру барысында қалыптастырылады. Мысалы, өсімдіктің тұқымын себу, оның көктеуі, өсуі, гүлдеуі, және жеміс беруі немесе оқушының күн тәртібі [4].

Математикалық ұғымдарды оқытудың мазмұны мен әдіс-тәсілдерін анықтаудың теориялық жағымен бірге практикалық та маңызы бар. Қазіргі ғылым мен мәдениеттің өркендеген кезінде, әсіресе математика ғылымының дамуы барысында оқушыларды математика ұғымдарын оқумен бірге өзінің ойын жеткізе білуге, оқыған математикалық ұғымдарды дұрыс тани біліп, қолдана алуға баулудың маңызды айрықша екендігі белгілі.

Сондықтан балаларды математикалық ұғымдарды біліп қана қоймай, оның қолдану ерекшеліктерін тани алуға, оларды практикалық жұмыстарында қолдана алуға үйрету қажеттігі келіп туады.

Нумерацияны оқып үйренгенде оқушылар мыналарды оқып меңгеріп алулары керек:

- біріншіден, санағанда әрбір сан алдыңғы санмен бірліктен, сондай-ақ сан мен бірліктен, қалай жасалатынын;

- екіншіден, әрбір сан қалай аталады және ол баспа және жазба цифрмен қалай белгіленетінін;

- үшіншіден, әр сан санағанда тікелей өзінің алдында тұрған саннан қанша үлкен және тікелей өзіне кейінгі саннан қанша кіші болатынын;

- төртіншіден, 1-ден 10-ға дейінгі сандар қатарында қандай орында тұратынын, оны санағанда қай саннан кейін және қай саннан бұрын айтатынын.

Осыларды ұғынып біліп алу оқушыны сан ұғымын саналы түрде түсінуді жаңа сатыға көтереді; санды олар жеке өзін емес басқа сандармен өзара байланысты қарастырады, балалардың санның натурал қатары жөнінде түсінігі қалайтаса бастайды.

Математикалық сауаттылықты қалыптастыра отырып, оның қырсырын толығымен түсіндіре жалпылау. Соған байланысты математикалық сауаттылықтың ең дұрыс та нақты айтылу мен жазылуын еске отырып, математикалық ұғымдарға толығымен көңіл бөлу. Математикалық ұғым – мәнді белгілері көрсетілген пән, құбылыс туралы логикалық өрнектелеген ой. Оқытылатын ғылымның ұғымдарын игеру оқытудың негізін құрайды. Математикалық ұғым – біздің ойлауымызда шындықтың белгілі бір түрлері мен қатынастарының көрінісі болады. Ұғым ақиқат нәрсенің жалпы және елеулі белгілерін ғана бейнелейді. Егер олар болмысты шын бейнелейтін болса, онда ол үнемі дұрыс болады. Ұғымдардың

анықтамасын берудің неғұрлым тиімді тәсілдерінің бірі – түрлік ерекшеліктері мен анықталатын ұғым түр есебінде енетін тегі көрсетіледі. Бұл тәсілдің схемалық түрі: анықталатын ұғым – түрлік ерекшелігі – тегі. Мысалы: Ромб (анықталатын ұғым) дегеніміз барлық қабырғалары тең (түрлік ерекшеліктері) параллелограмм (тек). Математикалық ұғымның мазмұны мен көлемі болады [5].

Ұғым мазмұны – нәрселердің ұғым қамтитын елеулі белгілерінің жиынтығы. Ұғым көлемі – нәрселердің осы ұғым тарайтын жиынтығы. Мысалы: «Үшбұрыш» ұғымының мазмұны үш қабырға, үш төбе және үш бұрыш, ал көлемі «барлық мүмкін болатын үшбұрыштардың» жиыны. Математикалық ұғымдарды қарастыра отырып олардың ерекшеліктерін ескере отырып, математикалық сауаттылық ұғымдарды дұрыс ажырата білулерімен тығыз байланысты.

Мектеп жасына дейінгі балаларға математикалық ұғымдармен және заңдылықтармен таныстыруда көбінесе ол мақсат үшін жиындарға операциялар қолдануды және сәйкес арифметикалық жазуларды пайдаланады. Арифметикалық ұғымдарды оқытып-үйрету есептердің жаңа түрлерін (қосу мен азайту амалдарының мән-мағынасын ашу; белгісіз қосылғыштарды, белгісіз азайғышты, белгісіз азайтқышты табу, т.б.) шығарумен байланысты.

Математиканың мектепке дейінгі балаларға ұқсас мәселелер бар (мысалы, қосудың ауыстырымдылық қасиеті мен көбейтудің ауыстырымдылық қасиеті) және қарама-қарсы мәселелер бар (мысалы, қосу мен азайту). Бұрын оқып үйренген материалға ұқсас материалмен таныстырғанда елерліктей ұқсас жақтарын айырып көрсете отырып, жаңа материалды оған ұқсас материалмен таныстыру, яғни жаңа материалды ұқсас материалмен салғастыра айқындап ашуға болатындай етіп таңдап алу керек. Қарама-қарсы ұғымдарды айқындап ашуда жаттығуларды қарама-қарсы қою әдісін пайдалануға, яғни елеулі айырманы бөліп көрсетуге болатындай етіп, таңдап алу керек. Жалғастыру және қарсы қойып салыстыру әдістері қалыптастырылатын білімнің дұрыс қорытындылануына, шатастырылмауына көмектеседі.

Сонымен, балаларды жаңа теориялық материалмен таныстырғанда (ұғымдарды енгізе отырып, қасиеттерді, байланыстарды айқындап аша отырып т.с.с.) мұғалім балаларды жаттығулар жүйесі арқылы жалпы тұжырым жасауға келтіреді. Жалпы қорытынды сөзбен айтылады: оқушылар тиісті қорытындыны тұжырымдап айтады, оқушылардың өздері қорытындыны тұжырымдап беруінің маңызы бар. Сонда мұғалім балалардың өздерінің бір тұжырымға келгендігін көреді. Онша жатық емес тұжырымдамалардан қорқудың керегі жоқ.

Бірте-бірте тәрбиешінің басшылығымен келесі басқышта алған білімдерін қолдану процесінде тұжырымдамалар тиісті түрге келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Балабақшада қарапайым математика сабақтарын өткізу технологиялары. <https://kznews.kz/bilim/balabaqshada-garapajym-matematika-sabaqtaryn-otkizu-tehnologijalary/>. 18 Қаңтар, 2019.
2. Кобозева Д. Н. Методика обучения дошкольников составлению и решению задач. материал по математике. Опубликовано 14.04.2020.
3. «Біз мектепке барамыз» 5-6 жастағы балаларды оқыту және тәрбиелеуге арналған бағдарлама-Астана, 2010
4. Қосанов Б.М. Қазақстандағы әдістемелік-математикалық ой-пікірдің дамуы. Алматы, Абай атындағы ҚазҰМУ хабаршысы, 2012
5. Сарыбекова К.Н., Есеева Р.Т. Қарапайым математикалық түсініктерді қалыптастыру-Тараз, ТарМПИ, 2018

ӘОЖ: 383.685

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДА ЗАТТЫҢ ПІШІНІ ТУРАЛЫ ТҮСІНІКТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

*М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Ғылыми жетекші: Кадырова А.Е.
Әнешова А., 3 курс студенті*

Аңдатпа. Мектеп жасына дейінгі балаларда қарапайым геометриялық пішін туралы түсініктерін және бүгінгі күнгі дидактика саласындағы орнықты мәселелердің бірі-қарапайым математикалық ұғымдарды қалыптастыру пәні бойынша балалардың геометриялық пішін туралы ұғымдарын қалыптастыру жөнінде айтылған.

Аннотация. Формирование представлений детей о геометрических фигурах в теме формирования представлений о простых геометрических фигурах у детей дошкольного возраста и одной из устойчивых проблем в области дидактики сегодня - формирование простых математических понятий.

Annotation. Formation of children's concepts of geometric shapes in the subject of formation of concepts of simple geometric shapes in preschool children and one of the stable problems in the field of didactics today - formation of simple mathematical concepts.

Түйінді сөздер. Фигура, геометриялық форма, модельдеу, нысандар формасы, кеңістіктік қиял

Ключевые слова. Фигура, геометрическая форма, лепка, форма предметов, пространственное воображение.

Keywords. Figure, geometric form, modeling, form of objects, spatial imagination.

Жас ұрпаққа қамқорлық, оның қазіргі өмірі мен болашағы үшін қам жеу қашанда менің саясатымның басты мағынасы болған. Әрбір жас қазақстандықтың жақсы білім алатын, отбасын құратын, жеке тұрғын пәтерге ие болатын мүмкіндігі бар.

Ел үмітін ақтайтын жастарды тәрбиелеу педагогтардың басты міндеті болып табылады. Олардың ең алғашқы білімдеріне деген баспалдақ балабақша табалдырығын аттаған сәттен бастап қаланады. Білім беру жүйесінің барлық буындарына, соның ішінде мектепке дейінгі буынға зор жауапкершілік жүктейді [1].

Өйткені білім мен тәлім-тәрбиенің негізі мектепке дейінгі ұйымда қаланады. Кішкентай бүлдіршін кездерінен ақ білім нәрімен сусындауына дұрыс жағдай жасауымыз керек. Яғни балаларды жан жақты дамытатын, тәрбиеге баулитын, ой өрісін кеңейтетін білім беру ұлағатты ұстаздарымыздың басты міндеті. Елдің болашағы оқу - тәрбие ісіне тәуелді. Сондықтан да оқу - тәрбие ісіне келелі міндеттер жүктелгендігін ескеріп, жаңа қоғам мүддесіне лайық, жан - жақты жетілген, бойында ұлттық сана, ұлттық психология қалыптасқан ертеңгі қоғам иелерін тәрбиелеп өсіру отбасының, балабақшаның міндеті. Қазіргі заманның маңызды міндеттерінің бірі - әрбір баланы дамыту.

Жеке тұлғаның психикалық, адамгершілік, эмоционалдық дамуына ықпал ету, оның шығармашылық мүмкіндіктерін, жеке қабілеттерін ашуға тырысу - әрбір ұстаздың міндеті. Педагог балалардың танымдық қабілеттерін дамыту үшін қазіргі заманғы инновациялық технологияларды, оқытудың идеяларын, формалары мен әдістерін кеңінен басшылыққа алуы қажет.

Я.А.Коменский «Аналар мектебі» атты туындысында «алғаш рет баланың дамуындағы сенсорлық тәжірибенің рөліне баға беріп, балаларды мектепке дейін әртүрлі геометриялық фигуралармен таныстыру қажеттігін көрсетеді». Балалардың геометриялық фигуралармен және олардың қасиеттерімен танысу мәселесін екі аспект бойынша қарастырған жөн: біріншіден, геометриялық фигуралардың формаларын сенсорлық қабылдау және оларды қоршаған заттардың формаларын білуде стандарт ретінде пайдалану тұрғысынан; екіншіден, олардың құрылымының, қасиеттерінің, негізгі байланыстары мен заңдылықтарының ерекшеліктерін білу мағынасында. оларды құру, яғни нақты геометриялық материалмен таныстыру [2].

Баланың объектінің формасын, қасиет ретінде білуі- көру қабілеті мен форманың атауының сөйлеуінде дұрыс көрініс табатын объекті-лермен бірге жүреді. 3 жасқа дейін балалар форманың белгісін белгілі бір заттармен салыстырады, олар әр фигураны мүлдем қабылдайды. Балалар геометриялық фигураларды тек үлгі бойынша

және формасы бойынша қарама-қайшылықты ғана ажыратады (контраст бұрыштар (кедергілер) бар ма, жоқ па). Балаларда формаларды тексеру деңгейі өте төмен, өйткені баланың көзі фигураның ішкі аймағын ғана қамтиды, ол көрнекі қабылдаумен шектеледі. Сондықтан бала фигураның контурын, пішінін дәл анықтай алмайды. Көрнекі тексеру кезінде фигураның жеке қасиеттері ғана орнатылады, ал фигура тұтастай танылмайды. 3 жасқа дейін белгісіз фигуралар таныс заттар ретінде қабылданады. Мысалы, цилиндр-шыныаяқ.

3-5 жаста, оқытудың әсерінен балалар геометриялық фигуралардың кейбір сипаттамалық қасиеттерін басқа фигуралармен салыстырғанда бөліп көрсете алады [3].

Бала енді геометриялық фигураларды объектілермен анықтамайды, тек салыстырады. Мысалы, цилиндр шыныаяқ тәрізді.

Балалар фигураларды формада жалпылай алмайды, өйткені белгілер кедергі келтіреді: түсі, мөлшері, кеңістіктегі орналасуы және т.б. балаларға пішінге жақын жалпақ және көлемді геометриялық фигураларды (шеңбер-доп) ажырату әлі қиын. Бұл оған үлгі жасау қиын емес. Мысалы, алма доп тәрізді деп айта алмайды.

Келесі сабақта балалар әртүрлі фигуралар жиынтығын алады. Олар өз жиынтықтарын талдай отырып, кімнің фигуралары және қанша екендігі туралы хабарлайды. Бұл жағдайда балаларды фигуралардың санын салыстырған жөн: «Сізде қандай фигуралар көп, қайсысы аз? Сізде квадраттар мен үшбұрыштар бірдей ме?» және т.б. жеке конверттерде геометриялық фигуралардың қалай жинақталғанына байланысты олардың саны арасында теңдік немесе теңсіздік белгіленуі мүмкін.

Осы тапсырманы орындау кезінде бала фигуралардың санын салыстырады, олардың арасында бір-біріне сәйкес келеді. Бұл жағдайда әдістер әртүрлі болуы мүмкін: әр топтағы фигуралар қатарларда, дәл бірінің астында, немесе жұптасып орналасады немесе бір-біріне сәйкес келеді. Қалай болғанда да, екі топтың фигураларының элементтері арасындағы сәйкестік анықталады және осы негізде олардың теңдігі немесе теңсіздігі анықталады.

Сол сияқты, фигураларды түсі бойынша, содан кейін түсі мен өлшемі бойынша топтастыру және салыстыру жаттығулары бір уақытта ұйымдастырылады. Осылайша, көрнекі материалды үнемі өзгерте отырып, біз балаларды осы объект үшін маңызды және маңызды емес белгілерді бөлуге үйретуге мүмкіндік аламыз. Ұқсас сабақтарды балалар жаңа фигураларды таныған кезде қайталауға болады [4].

1 кезең (3 жылға дейін). Біз әртүрлі пішіндегі нысандармен сипаттамалық әрекеттердің орындалуын ұйымдастырамыз, геометриялық

фигуралардың атауын балалардың пассивті сөздігіне енгіземіз. Балабақша тәрбиешісі басынан бастап жалпы қабылданған терминдерді қолданады. Көбінесе жас балалар форманы атау үшін жиі кездесетін заттың атын қолданады. Бірінші кезеңде бұл қолайлы. Алайда болмайды мәселесі оңай балаға деген сөз орынбасары, придуманное ересектер. Мұғалім баланың атын қайталай алады, бірақ бірден дұрыс атауды айтады.

Үлкен жаста цилиндр модельдеу процесінде овалоидпен салыстырылады. Алдымен бұл фигуралардың қандай екендігі анықталады. Содан кейін жалғыз айырмашылық көрсетіледі: егер цилиндр негізде тұрса, онда ол тұрақты, ал сопақ кез-келген позицияда тұрақсыз. Модельдеу әдістерінде де айырмашылықтар бар.

Балаларды геометриялық фигуралармен және формамен таныстыру сенсорлық және психикалық тәрбие саласына жатады. Қоршаған шындықты толық қабылдауды қалыптастыруға бағытталған сенсорлық білім әлемді танудың негізі болып табылады, оның бірінші сатысы сенсорлық тәжірибе болып табылады.

Фигуралардың формаларын зерттеу кезінде келесі әдістер қолданылады: фигуралардың өзара қабаттасуы немесе қолданылуы (бұл әдіс фигуралардың ерекшеліктерін, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын нақты қабылдауға, олардың элементтерін бөлуге мүмкіндік береді); фигураларды тактильді-қозғалтқыш арқылы зерттеу және фигураның кейбір элементтері мен белгілерін бөліп көрсету (балалар осы немесе басқа Фигураны ауызша сипаттауды үйренуі керек); фигуралармен әр түрлі әрекеттерді ұйымдастыру (айналдыру, қою, әр түрлі позицияға қою); фигураларды өлшемі, түсі бойынша топтастыру [5].

Көлемді геометриялық фигуралардың көлемдік формалары мен модельдерімен танысу Құрылыс және басқа материалдармен ойын барысында жүреді. Оларды бір-бірімен салыстыру негізінде көлемді геометриялық фигуралармен таныстыру қажет. Фигураларды бұрыштар, төбелер санына қарай топтау, жақтар балалардың ойларын басқа, елеусіз белгілерден алады. Балаларға бір тұжырымдама басқа, жалпыға бірдей түсінік енеді деген қорытындыға келеді.

Барлық нүктелер контур бойымен сәйкес келетін фигуралар тең болады. Маңызды міндет - балаларды нысандардың формасы ретінде геометриялық фигуралармен нысандардың формаларын салыстыруға үйрету. Балада қандай геометриялық фигура немесе қандай тіркесім заттың пішініне сәйкес келетінін көре білу қабілетін дамыту керек. Бұл қоршаған әлем объектілерін неғұрлым толық, мақсатты тануға және оларды сызу, модельдеу, қолдану кезінде көбейтуге ықпал етеді. Геометриялық пішіндерді жақсы меңгерген бала әрқашан бөлшек-

тердің жалпы, негізгі формасы мен формасын бөліп көрсетіп, заттарды тексеруден әрдайым ойдағыдай өтеді. Заттардың пішінін геометриялық эталондармен салыстыру жұмысы екі кезеңде жүреді. Бірінші кезеңде балаларды заттарды геометриялық фигурамен тікелей салыстыру негізінде, нысандардың формасына ауызша анықтама беруді үйрету керек. Осылайша геометриялық фигуралардың модельдерін нақты объектілерден бөлуге болады.

Психологтардың пікірінше, қиял-бұл адам психикасының ерекше формасы, ол басқа психикалық процестерден бөлек тұрады, сонымен бірге қабылдау, ойлау және есте сақтау арасындағы аралық позицияны алады. Қиялдың ерекшелігі-бұл тек адамға тән, дененің белсенділігімен байланысты және сонымен бірге психикалық процесс.

Кеңістіктік қиял-бұл кеңістіктік бейнелерді құруды қамтамасыз ететін және практикалық және теориялық мәселелерді шешу процесінде олармен жұмыс жасайтын ақыл-ой әрекетінің бір түрі. Оның дамуы үшін қызметтің өнімді формалары үлкен маңызға ие: Дизайн, Бейнелеу қызметі.

Жақсы дамыған кеңістіктік қиялсыз геометриялық материалды сәтті зерттеу мүмкін емес, онда фигуралардың суреттерін оқи білу, қажетті конфигурацияны ақылмен ұсыну, визуалды өрісте бірден бірнеше нысанды ұстап, олармен жұмыс істеу мүмкіндігі қажет.

Адамның барлық рухани және материалдық мәдениеті қиял мен шығармашылықтың жемісі. Балалардағы қиялды, оның ішінде кеңістікті дамыту шығармашылық, үйлесімді тұлғаны дамыту үшін қажет, ол ашылулар жасай алады, қоғамға жаңалықтар әкеледі.

Мектеп жасына дейінгі балаларда объектінің пішінімен және геометриялық фигуралармен танысқан кезде кеңістіктік қиялды дамыту үшін пәндік-дамытушы ортаны ойын және дидактикалық материалмен қамтамасыз ету қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1.Козлова С.А., Куликова Т.А.. Дошкольная педагогика: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательский центр «Академия». - 416 с.. 2010

2.Петрова В.Ф. Методика математического образования детей дошкольного возраста / Каз.федер.ун-т. – Казань, 2013. – 203.

3.Леонтьев А.Н. Ис-әрекет. Сана. Тұлға. Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық. 2 т. , 3баспасы, Алматы, 2005.

4.Ахметжанова Л. Геометриялық пішіндер қаласына саяхат // Отбасы және балабақша, 2010.

5.Байтөлеева Н. М. Сиқырлы геометриялық пішіндер // Отбасы және балабақша, 2019.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДА ЗАТТЫҢ ПІШІНІ ТУРАЛЫ ТҮСІНІКТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Кадырова А.Е.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

Зарипбай Э., Конгбаева М.

*М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, 2 курс
студенттері*

Аңдатпа. Мектеп жасына дейінгі балалардың қарапайым геометриялық пішіндер туралы түсініктерін қалыптастыру тақырыбында геометриялық пішіндер туралы балалардың түсініктерін қалыптастыру және бүгінгі таңда дидактика саласындағы тұрақты проблемалардың бірі - қарапайым математикалық ұғымдарды қалыптастыру.

Аннотация. Формирование представлений детей о геометрических фигурах в теме формирования представлений о простых геометрических фигурах у детей дошкольного возраста и одной из устойчивых проблем в области дидактики сегодня - формирование простых математических понятий.

Abstract. The formation of children's ideas about geometric figures in the topic of forming ideas about simple geometric figures in preschool children and one of the persistent problems in the field of didactics today is the formation of simple mathematical concepts.

Кілт сөздер. Фигура, геометриялық пішін, мүсіндеу, заттардың пішіні, кеңістіктік қиялы.

Ключевые слова. Фигура, геометрическая форма, лепка, форма предметов, пространственное воображение.

Keywords. Figure, geometric shape, sculpting, shape of objects, spatial imagination.

Жас ұрпаққа қамқорлық, оның қазіргі өмірі мен болашағы үшін қам жеу қашанда менің саясатымның басты мағынасы болған. Әрбір жас қазақстандықтың жақсы білім алатын, отбасын құратын, жеке тұрғын пәтерге ие болатын мүмкіндігі бар.

Ел үмітін ақтайтын жастарды тәрбиелеу педагогтардың басты міндеті болып табылады. Олардың ең алғашқы білімдеріне деген баспалдақ балабақша табалдырығын аттаған сәттен бастап қаланады. Білім беру жүйесінің барлық буындарына, соның ішінде мектепке дейінгі буынға зор жауапкершілік жүктейді [1].

Өйткені білім мен тәлім-тәрбиенің негізі мектепке дейінгі ұйымда қаланады. Кішкентай бүлдіршін кездерінен ақ білім нәрімен сусындауына дұрыс жағдай жасауымыз керек. Яғни балаларды жан

жақты дамытатын, тәрбиеге баулитын, ой өрісін кеңейтетін білім беру ұлағатты ұстаздарымыздың басты міндеті. Елдің болашағы оқу - тәрбие ісіне тәуелді. Сондықтан да оқу-тәрбие ісіне келелі міндеттер жүктелгендігін ескеріп, жаңа қоғам мүддесіне лайық, жан-жақты жетілген, бойында ұлттық сана, ұлттық психология қалыптасқан ертеңгі қоғам иелерін тәрбиелеп өсіру отбасының, балабақшаның міндеті. Қазіргі заманның маңызды міндеттерінің бірі - әрбір баланы дамыту.

Жеке тұлғаның психикалық, адамгершілік, эмоционалдық дамуына ықпал ету, оның шығармашылық мүмкіндіктерін, жеке қабілеттерін ашуға тырысу - әрбір ұстаздың міндеті. Педагог балалардың танымдық қабілеттерін дамыту үшін қазіргі заманғы инновациялық технологияларды, оқытудың идеяларын, формалары мен әдістерін кеңінен басшылыққа алуы қажет.

Я.А.Коменский «Аналар мектебі» атты туындысында «алғаш рет баланың дамуындағы сенсорлық тәжірибенің рөліне баға беріп, балаларды мектепке дейін әртүрлі геометриялық фигуралармен таныстыру қажеттігін көрсетеді». Балалардың геометриялық фигуралармен және олардың қасиеттерімен танысу мәселесін екі аспект бойынша қарастырған жөн: біріншіден, геометриялық фигуралардың формаларын сенсорлық қабылдау және оларды қоршаған заттардың формаларын білуде стандарт ретінде пайдалану тұрғысынан; екіншіден, олардың құрылымының, қасиеттерінің, негізгі байланыстары мен заңдылықтарының ерекшеліктерін білу мағынасында оларды құру, яғни нақты геометриялық материалмен таныстыру [2].

Баланың объектінің формасын, қасиет ретінде білуі- көру қабілеті мен форманың атауының сөйлеуінде дұрыс көрініс табатын объектілермен бірге жүреді. 3 жасқа дейін балалар форманың белгісін белгілі бір заттармен салыстырады, олар әр фигураны мүлдем қабылдайды. Балалар геометриялық фигураларды тек үлгі бойынша және формасы бойынша қарама-қайшылықты ғана ажыратады (контраст бұрыштар (кедергілер) бар ма, жоқ па). Балаларда формаларды тексеру деңгейі өте төмен, өйткені баланың көзі фигураның ішкі аймағын ғана қамтиды, ол көрнекі қабылдаумен шектеледі. Сондықтан бала фигураның контурын, пішінін дәл анықтай алмайды. Көрнекі тексеру кезінде фигураның жеке қасиеттері ғана орнатылады, ал фигура тұтастай танылмайды. 3 жасқа дейін белгісіз фигуралар таныс заттар ретінде қабылданады. Мысалы, цилиндр-шыныаяқ.

3-5 жаста, оқытудың әсерінен балалар геометриялық фигуралардың кейбір сипаттамалық қасиеттерін басқа фигуралармен салыстырғанда бөліп көрсете алады [3].

Бала енді геометриялық фигураларды объектілермен анықтамайды, тек салыстырады. Мысалы, цилиндр шыныаяқ тәрізді.

Балалар фигураларды формада жалпылай алмайды, өйткені белгілер кедергі келтіреді: түсі, мөлшері, кеңістіктегі орналасуы және т.б. балаларға пішінге жақын жалпақ және көлемді геометриялық фигураларды (шеңбер-доп) ажырату әлі қиын. бұл оған үлгі жасау қиын емес. Мысалы, алма доп тәрізді деп айта алмайды.

Келесі сабақта балалар әртүрлі фигуралар жиынтығын алады. Олар өз жиынтықтарын талдай отырып, кімнің фигуралары және қанша екендігі туралы хабарлайды. Бұл жағдайда балаларды фигуралардың санын салыстырған жөн: «Сізде қандай фигуралар көп, қайсысы аз? Сізде квадраттар мен үшбұрыштар бірдей ме?» және т.б. жеке конверттерде геометриялық фигуралардың қалай жинақталғанына байланысты олардың саны арасында теңдік немесе теңсіздік белгіленуі мүмкін.

Осы тапсырманы орындау кезінде бала фигуралардың санын салыстырады, олардың арасында бір-біріне сәйкес келеді. Бұл жағдайда әдістер әртүрлі болуы мүмкін: әр топтағы фигуралар қатарларда, дәл бірінің астында, немесе жұптасып орналасады немесе бір-біріне сәйкес келеді. Қалай болғанда да, екі топтың фигураларының элементтері арасындағы сәйкестік анықталады және осы негізде олардың теңдігі немесе теңсіздігі анықталады.

Сол сияқты, фигураларды түсі бойынша, содан кейін түсі мен өлшемі бойынша топтастыру және салыстыру жаттығулары бір уақытта ұйымдастырылады. Осылайша, көрнекі материалды үнемі өзгерте отырып, біз балаларды осы объект үшін маңызды және маңызды емес белгілерді бөлуге үйретуге мүмкіндік аламыз. Ұқсас сабақтарды балалар жаңа фигураларды таныған кезде қайталауға болады [4].

1 кезең (3 жылға дейін). Біз әртүрлі пішіндегі нысандармен сипаттамалық әрекеттердің орындалуын ұйымдастырамыз, геометриялық фигуралардың атауын балалардың пассивті сөздігіне енгіземіз. Балабақша тәрбиешісі басынан бастап жалпы қабылданған терминдерді қолданады. Көбінесе жас балалар форманы атау үшін жиі кездесетін заттың атын қолданады. Бірінші кезеңде бұл қолайлы. Алайда болмайды мәселесі оңай балаға деген сөз орынбасары, придуманное ересектер. Мұғалім баланың атын қайталай алады, бірақ бірден дұрыс атауды айтады.

Үлкен жаста цилиндр модельдеу процесінде овалоидпен салыстырылады. Алдымен бұл фигуралардың қандай екендігі анықталады. Содан кейін жалғыз айырмашылық көрсетіледі: егер цилиндр негізде тұрса, онда ол тұрақты, ал сопақ кез-келген позицияда тұрақсыз. Модельдеу әдістерінде де айырмашылықтар бар.

Балаларды геометриялық фигуралармен және формамен таныстыру сенсорлық және психикалық тәрбие саласына жатады. Қоршаған шындықты толық қабылдауды қалыптастыруға бағытталған сенсорлық білім әлемді танудың негізі болып табылады, оның бірінші сатысы сенсорлық тәжірибе болып табылады.

Фигуралардың формаларын зерттеу кезінде келесі әдістер қолданылады: фигуралардың өзара қабаттасуы немесе қолданылуы (бұл әдіс фигуралардың ерекшеліктерін, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын нақты қабылдауға, олардың элементтерін бөлуге мүмкіндік береді); фигураларды тактильді-қозғалтқыш арқылы зерттеу және фигураның кейбір элементтері мен белгілерін бөліп көрсету (балалар осы немесе басқа Фигураны ауызша сипаттауды үйренуі керек); фигуралармен әр түрлі әрекеттерді ұйымдастыру (айналдыру, қою, әр түрлі позицияға қою); фигураларды өлшемі, түсі бойынша топтастыру [5].

Көлемді геометриялық фигуралардың көлемдік формалары мен модельдерімен танысу Құрылыс және басқа материалдармен ойын барысында жүреді. Оларды бір-бірімен салыстыру негізінде көлемді геометриялық фигуралармен таныстыру қажет. Фигураларды бұрыштар, төбелер санына қарай топтау, жақтар балалардың ойларын басқа, елеусіз белгілерден алады. Балаларға бір тұжырымдама басқа, жалпыға бірдей түсінік енеді деген қорытындыға келеді.

Барлық нүктелер контур бойымен сәйкес келетін фигуралар тең болады. Маңызды міндет - балаларды нысандардың формасы ретінде геометриялық фигуралармен нысандардың формаларын салыстыруға үйрету. Балада қандай геометриялық фигура немесе қандай тіркесім заттың пішініне сәйкес келетінін көре білу қабілетін дамыту керек. Бұл қоршаған әлем объектілерін неғұрлым толық, мақсатты тануға және оларды сызу, модельдеу, қолдану кезінде көбейтуге ықпал етеді. Геометриялық пішіндерді жақсы меңгерген бала әрқашан бөлшектердің жалпы, негізгі формасы мен формасын бөліп көрсетіп, заттарды тексеруден әрдайым ойдағыдай өтеді. Заттардың пішінін геометриялық эталондармен салыстыру жұмысы екі кезеңде жүреді. Бірінші кезеңде балаларды заттарды геометриялық фигурамен тікелей салыстыру негізінде, нысандардың формасына ауызша анықтама беруді үйрету керек. Осылайша геометриялық фигуралардың модельдерін нақты объектілерден бөлуге болады.

Психологтардың пікірінше, қиял-бұл адам психикасының ерекше формасы, ол басқа психикалық процестерден бөлек тұрады, сонымен бірге қабылдау, ойлау және есте сақтау арасындағы аралық позицияны

алады. Қиялдың ерекшелігі-бұл тек адамға тән, дененің белсенділігімен байланысты және сонымен бірге психикалық процесс.

Кеңістіктік қиял-бұл кеңістіктік бейнелерді құруды қамтамасыз ететін және практикалық және теориялық мәселелерді шешу процесінде олармен жұмыс жасайтын ақыл-ой әрекетінің бір түрі. Оның дамуы үшін қызметтің өнімді формалары үлкен маңызға ие: Дизайн, Бейнелеу қызметі.

Жақсы дамыған кеңістіктік қиялсыз геометриялық материалды сәтті зерттеу мүмкін емес, онда фигуралардың суреттерін оқи білу, қажетті конфигурацияны ақылмен ұсыну, визуалды өрісте бірден бірнеше нысанды ұстап, олармен жұмыс істеу мүмкіндігі қажет.

Адамның барлық рухани және материалдық мәдениеті қиял мен шығармашылықтың жемісі. Балалардағы қиялды, оның ішінде кеңістікті дамыту шығармашылық, үйлесімді тұлғаны дамыту үшін қажет, ол ашылулар жасай алады, қоғамға жаңалықтар әкеледі.

Мектеп жасына дейінгі балаларда объектінің пішінімен және геометриялық фигуралармен танысқан кезде кеңістіктік қиялды дамыту үшін пәндік-дамытушы ортаны ойын және дидактикалық материалмен қамтамасыз ету қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1.Козлова С.А., Куликова Т.А.. Дошкольная педагогика: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательский центр «Академия». - 416 с.. 2010

2.Петрова В.Ф. Методика математического образования детей дошкольного возраста / Каз.федер.ун-т. – Казань, 2013. – 203.

3.Леонтьев А.Н. Ис-әрекет. Сана. Тұлға. Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық. 2 т. , 3баспасы, Алматы, 2005.

4.Ахметжанова Л. Геометриялық пішіндер қаласына саяхат // Отбасы және балабақша, 2010.

5.Байтөлеева Н. М. Сиқырлы геометриялық пішіндер // Отбасы және балабақша, 2019.

УДК: 371.124:004

ВАЖНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ЦИФРОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГОВ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Кутумбетова Г.Ж.,

*заместитель директора по учебно-воспитательной работе
средней школы № 16 им. Д.М.Карбышева, г.Тараз*

Калыгулова Ж.А.,

*магистр истории, старший преподаватель, Таразского регионального
университета имени М.Х.Дулати, г.Тараз*

Аннотация. В данной статье показана важность формирования цифровой компетентности педагогов в современном мире. В данной статье был сделан анализ научно-исследовательских работ ученых ближнего и дальнего зарубежья по данной теме исследования, после которых были сформулированы собственные выводы.

Андамна. Бұл мақалада қазіргі әлемде мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін қалыптастырудың маңыздылығы көрсетілген. Бұл мақалада осы зерттеу тақырыбы бойынша жақын және алыс шетел ғалымдарының ғылыми-зерттеу жұмыстарына талдау жасалды, содан кейін өз тұжырымдары жасалды.

Annotation. This article shows the importance of the formation of digital competence of teachers in the modern world. In this article, an analysis of the research works of scientists from near and far abroad on this research topic was made, after which their own conclusions were formulated.

Ключевые слова: глобальная цифровизация, цифровизация образования, цифровые технологии, педагоги, цифровые компетенции.

Түйінді сөздер: жаһандық цифрландыру, білім беруді цифрландыру, цифрлық технологиялар, педагогтер, цифрлық құзыреттер.

Keywords: global digitalization, digitalization of education, digital technologies, teachers, digital competencies.

Ведение. Глобальная цифровизация-это реальность сегодняшнего дня, и за ее пределами не может развиваться ни одна сфера деятельности общества. Процесс получения и обновления знаний решается при необходимости путем непрерывного самообразования, дистанционного обучения. В свою очередь, Президент Республики Казахстан К.Ж.Токаев в своем Послании народу Казахстана от 1 сентября 2020 года «Казахстан в новой реальности: время действий» отметил, что одной из главных актуальных проблем в сфере образования в период пандемии является онлайн-образовательная платформа [1].

Сегодня педагог, помимо готовности жить и активно действовать в обществе, насыщенном средствами хранения, обработки и передачи информации, должен умело выбирать и грамотно применять цифровые

технологии, которые полностью соответствуют содержанию и цели изучения определенного предмета и дисциплины, влияя на процесс цифровизации общества [2]. В настоящее время процесс обновления системы образования, связанный с цифровизацией широкомасштабного общества, происходящего в нашей стране и на мировом уровне, требует разработки новых подходов к подготовке кадров для работы в высших и средних учебных заведениях. Если до недавнего времени основная проблема информатизации образования была связана с материально-техническим оснащением организаций образования, то на сегодняшний день возникает новая проблема - это не только нехватка преподавательского состава, хорошо владеющего цифровыми технологиями, но и недостаточное владение возможностями цифровых образовательных ресурсов, овладение их эффективной методикой. В этой связи, в условиях цифрового общества на первый план вышли необходимость и важность специалистов, творческая активность и нравственная идентичность которых одинаково созвучны, способны критически мыслить, адекватно использовать информацию в своих нуждах, сформированы информационная грамотность и компетентность в работе с информацией [3].

Развитие цифровой экономики является одной из национальных целей страны. Поэтому формирование цифровой компетентности педагогов в условиях цифровизации образования - требование дня. Это подтверждается опытом организации дистанционного обучения в образовательном процессе в период пандемии COVID-19, а также с различными природно-климатическими ситуациями, которые возникают в повседневной жизни, при которых важным является возможность сохранения непрерывности учебного процесса.

Цель исследования: уточнить определение и структурную составляющую на основе анализа теоретических, научно-исследовательских работ, касающихся цифровой компетентности, выявить уровень ее сформированности, проблемы у педагогов в повседневной практике.

Основными характерными чертами общей компетентностной среды являются: ориентированный на обучающегося образовательный процесс, изменение воспитательной роли учителя, уточнение цели образования, определение содержания образования, результатов образования, изменение процесса организации образования. Главной особенностью компетенции является не усвоение готовых знаний, а «анализ условий, условий возникновения знаний». Процесс обучения, организованный таким образом, приобретает исследовательский и практический характер, а способы усвоения содержания образования

реализуются в собственной практике учащегося. Таким образом, компетентность выступает как синтез познавательного, предметно – практического, личностного опыта.

Среди отечественных ученых, изучавших вопросы компетентности, в том числе развития ключевых компетенций будущих специалистов на основе информационных технологий, были Курманалина Ш.Х., Караев Ж.А., Джадрин М.Ж., и др. [3-5].

Детальное рассмотрение концепцию цифровой компетентности берет начало с нового подхода к обучению в исследованиях. Это навыки и способности, которые необходимо освоить, накопить в качестве основного средства продвижения человека на протяжении всей его академической карьеры, а затем и на протяжении всей его жизни.

Европейская комиссия понимает цифровую компетентность как безопасное и критическое использование ИКТ для работы, отдыха и общения в информационном обществе. Он основан на основных навыках ИКТ: использование компьютеров для получения, оценки, хранения, производства, представления и обмена информацией, связи и участия в совместных сетях [6, с.15].

Согласно, Флоресу и Ройгу (2019), когда мы конкретно рассматриваем концепцию цифровой педагогической компетентности, это форма многомерной компетентности, которая используется ИКТ которую, можно определить как способность мобилизовать навыки и способности, которые позволяют искать, критически выбирать, извлекать и обрабатывать соответствующую информацию для преобразования в знания. Он также обладает способностью использовать такую информацию в различных сценариях информирования, обучения, решения проблем и взаимодействия с помощью этих средств, следуя правилам, установленным в обществе, с использованием различных технологических и цифровых средств массовой информации [7]. Поэтому, выводы ученых могут свидетельствовать о том, что актуален вопрос качества подготовки педагогов, владеющих умениями и навыками организации образовательного процесса в цифровой среде, использующих цифровые технологии в своей профессиональной деятельности и знающих особенности «цифрового поколения» и методы его обучения и воспитания.

Материалы и методы исследования. Методы исследования: анализ психолого-педагогической литературы по проблеме исследования цифровой компетентности педагогов, педагогический эксперимент, педагогическое моделирование, наблюдение, анкетирование, тестирование, методы статистической и математической обработки данных диагностики и исследования.

Впервые понятие «цифровая компетентность» было введено в 1997 году американским писателем и журналистом Полом Гилстером. По его мнению, постоянство в гипертекстовом поле интернета формирует новые модели поведения, новые методы поиска информации и особенности коммуникации, связанные с возможностью быстрого перемещения между ресурсами. Это, в свою очередь, приводит к формированию сетевого мышления, одной из важнейших характеристик которого является высокая информационно – коммуникативная активность. Цифровая компетентность-это способность не только понимать и использовать информацию цифровых технологии, но и обладать уверенностью, для того, чтобы творчески подходить к его использованию в различных форматах самостоятельно, без посторонней помощи [8].

По мнению И. В. Гайдамашко и Ю. В. Чепурны, рассматриваемая компетенция-это «способность человека критически, надежно, безопасно и эффективно применять и выбирать информационно-коммуникационные технологии во всех сферах жизни, а также его готовность к такой деятельности» [9]

П.Гилстер определяет следующие навыки как критерии достижения количественной компетентности:

- способность воспринимать информацию, выраженную в различных семиотических системах (медиакомпетентность);
- навыки поиска необходимой информации и средств работы с ней, быстрое владение этими инструментами (информационная компетентность);
- навыки общения с другими пользователями (коммуникативная компетентность).

Среди определений цифровой компетентности одним из наиболее заметных является мнение Г. У. Солдатовой. По замыслу автора, цифровая компетентность - это способность личности уверенно, эффективно, критически и безопасно выбирать и применять инфокоммуникационные технологии в различных областях на основе непрерывного овладения компетенциями (знаниями, умениями, энтузиазмом, ответственностью) и готовность к ним [10].

Результаты исследования. Сегодняшнее постиндустриальное общество-это общество информации, новых знаний, в соответствии с которым его называют цифровым обществом, киберсообществом. Это также оказывает влияние на сферу образования. В этой связи возникает противоречие между необходимостью педагогов с развитой цифровой компетенцией и недостаточным уровнем профессиональной подготов-

ки в эффективном применении цифровых технологий в профессиональной деятельности.

Формирование цифровых компетенций в высшей школе возможно на основе реализации образовательных программ и через программы повышения квалификации, профессиональной подготовки. Главная проблема в этом-это формирование концепции цифровой компетентности с уточнением ее структурного содержания, разработка методики ее оценки.

На начальном этапе исследования, наряду с теоретическими методами, такими как анализ психолого-педагогической литературы, научно - исследовательской работы, касающейся цифровых технологий, цифровых компетенций учителей, широкое место заняли методы проведения опросов, бесед, наблюдений, диагностики, т. е. эмпирические методы. В результате, проанализировав мнения зарубежных, отечественных ученых о понятии «цифровая компетентность» и ее компонентах, мы уточнили понятие цифровой компетентности и ее компоненты в следующем содержании: цифровая компетентность - это способность личности, позволяющая надежно, безопасно и эффективно применять информационно-коммуникационные технологии на основе критического выбора во всех сферах жизни.

Обсуждение результатов. Опираясь на составленную нами структуру цифровых компетенций, мы в первую очередь ориентировались на определение уровня психологической готовности педагогов к овладению цифровыми технологиями, взаимодействию с социальными медиа. Практическая работа по исследуемой проблеме проводилась в период с 2022 по 2023 годы. В нем приняли участие 102 педагога высших и средних учебных заведений, которые объединили в себе офлайн и онлайн формы работы. По результатам анкетирования и итогам опросов (высокий, низкий, средний): «Какое у вас состояние, чувство, когда вы работаете с цифровыми технологиями? (страх, паника, радость, уверенность, удивление, любопытство)», «Как вы думаете, на каком уровне находится ваша психологическая подготовка к овладению огромными возможностями цифровых технологий?» показали следующие результаты: низкий уровень психологической готовности к работе с цифровыми технологиями составил - 14,6 %, средний уровень - 45,2%, высокий уровень - 41,2%. На вопросы «Как бы вы оценили эффективность общения в социальных сетях» (удовлетворительно, умеренно, высоко, низко); «Оценка влияния и перспективы взаимодействия в социальных медиа на вашу профессиональную работу, личностный рост по 5-ти балльной системе», по результатам опроса, представленного на тему: «на каком

уровне вы считаете свой потенциал в построении культурных отношений в цифровой среде (низкий, средний, высокий)», получены следующие результаты: низкий уровень-12, 8%, средний уровень – 52,1%, высокий уровень - 36,1%.

Наряду с закрытыми вопросами указанного содержания были отобраны и открытые вопросы к опросу. Например, на открытый вопрос «Раскройте эффективность цифровых технологий» подавляющее большинство педагогов и учителей написали очень информативный ответ. В частности, С.Дана пишет, что цифровые технологии имеют особое значение в период глобального кризиса, связанного с пандемией Covid-19, и являются главной универсальной технологией в решении любых проблем социальной среды в период лок-дауна, А. Айжан считает, что в условиях современной цифровой экономики цифровые образовательные технологии обеспечивают как устойчивость системы образования, так и является основным и эффективным средством сохранения преемственности. Кроме того, Ж. Айдар на вопрос «Назовите основные трудности в освоении цифровых технологий» выделяет главные препятствия-ограничения, связанные с переходом на цифровую систему: постоянное появление новых видов цифровых технологий в связи с быстрым, интенсивным развитием, несоответствие материальной базы современной системы образования, кадровые проблемы, недопонимание и неприятие потенциала искусственного интеллекта и т. д.

Кроме того, результаты диагностики волевого самоконтроля (ВСК) можно увидеть в следующей таблице (табл.1).

Таблица 1-Результат диагностики волевого самоконтроля (ВСК)

Субшкала	Высокий	Низкий
Воля	61 %	39 %
Настойчивость	55 %	45 %
Самоуправление	52 %	48 %

Как видно из таблицы, самый высокий балл в нижнем показателе - это 48% самоуправления. Низкий уровень самоконтроля характеризует особую чувствительность личности, эмоциональную нестабильность, неуверенность, низкую активность, недостаточную рефлексивность и саморегуляцию. Высокий уровень самоуправления свидетельствует о стойкой уверенности личности, ответственности, высоких показателях активности и саморегуляции. Учитывая, что общее самоуправление является главной внутренней мотивацией личности, позволяющей ей реализовывать свои цели и распределять свои усилия, принимать оптимальные решения в любой ситуации, неоспоримо, что сегодняшняя информация играет огромную роль в освоении цифровых технологий в условиях бурного развития. В соответствии с познавательным и деятельностным компонентом требования к созданию безопасной образовательно - развивающей среды, основанной на ИКТ, применение цифровых инструментов и сервисов, цифровых образовательных платформ в учебно-воспитательном процессе выборочно использовались анкеты итоговых тестов. Его итоги составили следующее содержание: низкий уровень - 21 %, средний уровень -48,5% , высокий уровень -30,5 %.

В определении уровня сформированности рефлексивно-оценочного компонента, т. е. способности оценивать индивидуальные результаты освоения цифровых технологий, самоконтроля, самоконтроля педагога при реализации цифровых технологий в повседневной практике мы использовали метод эссе, рефлексии, кейс-стади, методику самооценки.

Выводы. Переход на дистанционные формы обучения становится для отечественной школы не только скачком на объемном уровне, но и средством многоуровневой проверки состоятельности концепций и моделей цифровизации и принятых в этом направлении стратегических и тактических действий. Цифровизация затрагивает не только профессиональных специалистов, в повседневной цифровой среде каждому человеку необходимо, прежде всего, овладеть цифровой грамотностью для эффективного и безопасного использования сервисов. Учитывая, что цифровые технологии постоянно обновляются и

расширяются для осуществления образовательного процесса в соответствии с тем, как цифровая трансформация образования происходит быстро и быстро, соответственно, происходит изменение структуры цифровых компетенций педагогов. Структура профессиональной компетентности педагога-учителя дополняется новым компонентом – цифровой компетентностью в соответствии с требованиями сегодняшнего дня, и это одно из главных требований, предъявляемых сегодняшними работодателями.

Список использованной литературы:

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. **«Казахстан в новой реальности: время действий»** 1 сентября 2020 г.
2. Сардарова Ж.И. Актуальные проблемы психологической готовности педагогов к профессиональной деятельности в условиях цифровизации инклюзивного образования. Международная научно-практическая конференция. ФГБОУ ВО «Оренбургский государственный педагогический университет» (Российская Федерация, 20-21 апреля 2021 год. - С.151-158)
3. Курмалина Ш.Х. Методология технология создания электронной методической системы в условиях информатизации образования: диссер. на соис. ученой степени доктора пед.наук. - Алматы, 2002.- С.326
4. Караев Ж.А. Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях применения компьютерной технологии обучения: диссер.на соис. ученой степени доктора пед. наук.- Алматы, 1994.- С.296
5. Джадрина М.Ж. Дидактические аспекты дифференциации содержания школьного образования. – Алматы: РИК, 2000. – С.122
6. Comisión Europea.Recomendación 2006/962/CE del Parlamento Europeo y del Consejo, de diciembre de 2006, sobre las competencias clave para el aprendizaje permanente, (2006)
6. C. Flores, R. Roig. Factores personales que inciden en la autovaloración de futuros maestros sobre la dimensión pedagógica del uso de TIC Rev. Iberoam. Educ. Super., 10 (27) (2019), P. 151-171
7. Теоретические подходы к определению понятия цифровой грамотности. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.ifapcom.ru/files/2015/isct/presentations/sharikov.pdf>
8. Гайдамашко И. В., Чепурная Ю. В. Цифровая компетентность и онлайн-риски студентов образовательной организации высшего образования // Человеческий капитал. – 2015.– № 10 (82). – С. 19
9. Солдатова Г. У. Модели цифровой компетентности и деятельность российских подростков онлайн / Г. У. Солдатова, Е. И. Рассказова // Национальный психологический журнал. 2016. № 2 (22). - С. 50-60.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА НЕЙРОНДЫҚ ЖЕЛІЛЕРДІ ҚОЛДАНУ

Құрымсын М.А.

Әлкей Марғұлан университетінің студенті, Павлодар қаласы

Ғылыми жетекшісі: Ғылым магистрі Сағнаева Г.А.

Аңдатпа. Бұл мақалада білім беру саласындағы нейрондық желілерді қолданудың негізгі принциптері және артықшылықтары мен кемшіліктері сипатталған. Мақалада нейрондық желілерді қазақ әдебиеті сабағына енгізу мен қолдануға байланысты мәселелер және оларды шешудің мүмкін жолдары келтірілген.

Аннотация. В этой статье описаны основные принципы, преимущества и недостатки использования нейронных сетей в сфере образования. В статье представлены проблемы, связанные с внедрением и применением нейронных сетей на уроках казахской литературы, и возможные пути их решения.

Annotation. This article describes the basic principles, advantages and disadvantages of using neural networks in the field of education. The article presents the problems associated with the introduction and application of neural networks in the lessons of Kazakh literature, and possible ways to solve them.

Түйінді сөздер. Нейрондық желілер, жасанды интеллект, білім беру технологиялары, адаптивті оқыту

Ключевые слова. Нейронные сети, искусственный интеллект, образовательные технологии, адаптивное обучение.

Key words. Neural networks, artificial intelligence, educational technologies, adaptive learning

Бүгінгі таңда нейрондық желілер - оқыту сапасын жақсартуға және білім беру әдістерін дамытуға бірегей мүмкіндіктер ұсынатын белсенді жасанды интеллекттің жылдам дамып келе жатқан саласы. Бұл технологиялық процесс интерактивті және адаптивті оқыту жүйелерін құруда жаңа биіктерге жетуге мүмкіндік береді. Нейрондық желілерді оқытудан бастап әр оқушы үшін жекелендірілген оқу материалдарын жасауға дейін білім берудің әртүрлі салаларында пайдалануға болады. Мысалы, нейрондық желілер мұғалімдерге эссе мен машиналық оқытуға негізделген тапсырмаларды автоматтандырылған тексеру арқылы оқушылардың жұмысын тексеруге кететін уақытты қысқартуға көмектеседі. Оқытуда нейрондық желілерді қолдану ақпаратты өңдеудің инновациялық әдістерін қолдануға да жағдай жасай алады. Бұл ретте білім алушы үшін объектілер ретінде тек мәтіндік қана емес, дыбыстық, графикалық және бейнеақпарат та әрекет ете алады. Сондай-ақ, нейрондық желілер мұғалімдерге оқушылардың әлсіз жақтарын анықтау сияқты деректерді талдауға да мүмкіндік береді, осылайша олар оқуға жекелендірілген тәсіл ала

алады. Нейрондық желілер сонымен қатар оқушылардың әртүрлі оқу сапасына сәйкес келетін жаңа оқыту әдістерін жасай алады. Мұндай материалдарға интерактивті сабақтар, ойындар немесе оқушылар үшін тартымды болуы мүмкін басқа форматтар түрінде де ұсынылып келеді [1, 128-бет]. Нейрондық желілерді оқушыларға жаңа тақырыптарды интерактивті және қызықты түрде үйренуге мүмкіндік беретін виртуалды сыныптар мен оқу орталарын құру үшін пайдалануға болады. Мәселен, мұндай орталар әсіресе шектеулі ресурстарға қол жеткізе алатын оқушылар үшін немесе қосымша ресурстар мен түсіндірулерді қажет ететін күрделі тақырыптарды оқыту үшін пайдалы бола алады. Білім беруде нейрондық желілерді қолдану бірқатар артықшылықтарды береді, соның ішінде, оқытуды жекелендіруді оңтайландыру. Нейрондық желі технологиялары заманауи білім беру үшін өзекті болып табылатын оқытуды жекелендіру мәселесін шеше алады. Бұл әрбір оқушы өзінің білім деңгейін, оқу жылдамдығын, кәсіби қызығушылықтарын және т.б. ескеретін жеке оқу бағдарламасын ала алатынын білдіреді. Қазір нейрондық желі жасанды интеллекттің негізгі желісін құрайды, ал оларды білім беруде қолдану осы технологияны практикалық іске асырудың қызықты мысалдарының бірі. Процестерді даралау мен автоматтандырудан басқа, білім беруде нейрондық желілерді пайдаланудың артықшылығы олардың деректерді жинау және талдау қабілеті болып табылады, бұл тиімдірек білім беру процесін жүргізуге мүмкіндік береді.

Нейрондық желілер әртүрлі әдістердің арқасында оқу тиімділігін арттыра алады:

❖ *Адаптивті оқыту*: нейрондық желілер оқушының жеке қажеттіліктеріне бейімделе алады және жекелендірілген оқу материалдары мен тапсырмаларын жасай алады.

❖ *Автоматты кері байланыс*: кейбір нейрондық желілер оқушының өнімділігі туралы автоматты кері байланыс пен нәтижелерді жақсарту бойынша ұсыныстар бере алады.

❖ *Интерактивтілік*: кейбір нейрондық желілер оқушыларды қызықтыратын интерактивті оқу материалдарын жасай алады.

❖ *Деректерді талдау*: нейрондық желілер оқушыларға қосымша көмек қажет тұстарды анықтай алады.

❖ *Автоматтандыру*: кейбір нейрондық желілер тапсырмаларды тексеру және тестілеу сияқты күнделікті тапсырмаларды автоматтандыруы мүмкін, бұл оқытушыларға оқу материалдарын жасау және оқушылармен бетпе-бет сөйлесу сияқты маңызды тапсырмаларға назар аударуға мүмкіндік береді [2, 37-бет].

Дегенмен де, бұл сала енді ғана білім беру жүйесіне аяқ басқан соң, нейрондық желілер мен жасанды интеллекттің белсенді қолдануына қарсы бірқатар қауіпсіздіктер бар деген пікірлерде кездеседі. Оларды толығырақ қарастырсақ, білім беруде нейрондық желілерді пайдалану кейбір мәселелерді тудыруы мүмкін:

❖ *Деректердің құпиялылығы мәселесі:* нейрондық желілерді пайдалану оқушылардың жеке деректерінің үлкен көлемін жинауды және талдауды қажет етуі мүмкін, бұл олардың жеке өмірі мен қауіпсіздігін бұзуға алып келу ықтималдылығы бар.

❖ *Бағалаудың бұрмалану қаупі:* нейрондық желілерді жұмысты автоматты түрде тексеру және оқушылардың үлгерімін бағалау үшін пайдалануға болады. Алайда алгоритмдердің дәлдігі жет-кіліксіз немесе дұрыс конфигурацияланбаған жағдайда, бағалау бұрмаланған және жеткіліксіз болуы мүмкін.

❖ *Технологияға тәуелділікті қалыптастыру қаупі:* технологияға қатты тәуелділік мұғалімнің рөлінің төмендеуіне әкелуі мүмкін және білім беру процесінде тұлғааралық қатынастарға теріс әсер етеді.

❖ *Әлеуметтік бөліну мәселесі:* нейрондық желілерді пайдалану әлеуметтік бөлінудің жоғарылауына әкелуі мүмкін, өйткені кейбір оқушылар басқаларға қарағанда технология мен білім беру ресурстарына қол жетімділігі шектеулі болады [3, 105-бет].

Қорқыныш пен сынға қарамастан, бұл технологияларды қолдандудың көптеген артықшылықтарының нәтижесінде, білім беруді цифрландыру дәуірінде нейрондық желілер мен жасанды интеллект ХХІ ғасырдың ажырамас бөлігіне айналуда. Осыған байланысты білім беруде нейрондық желілердің сәтті жүзеге асырылған бағдарламаларының кейбіреулері төменде келтірілген:

- **CogBooks** қолданбасы – әр оқушының оқу жоспарларын білім деңгейіне бейімдеу үшін нейрондық желілерді пайдаланады.
- **Gradescope** қосымшасы - үй тапсырмалары мен сынақтарын тексеру және оқушыларға кері байланыс беру үшін нейрондық желілерді пайдаланады.
- Нейрондық желілерді оқушылардың бірегей қабілеттерін анықтау және осы қабілеттерге сәйкес оқытуды реттеу үшін пайдалануға болады. Мысалы, **talent** жобасы оқушылардың музыкадағы, спорттағы және басқа салалардағы таланттарын анықтау үшін нейрондық желілермен жұмыс істейді.
- Нейрондық желілерді оқушылардың эмоционалды жағдайын талдау және оқу ортасын осы жағдайларға сәйкес реттеу үшін пайдалануға болады. **Emotion Sensor** қолданбасы оқушылардың оқу кезіндегі

эмоционалды жағдайын анықтау үшін нейрондық желілерді пайдаланады.

Қазақ әдебиеті сабақтарында қолдануға болатын нейрондық желілер

Өзге пәндер секілді азақ әдебиеті сабақтарында белігілі бір қиындықтар мен ерекшеліктер бар. Алайда, нейрондық желілер бізді бұл ауыртпашылықтар мен ерекшеліктерден босатпайды. Тек кейбір физикалық қажеттіліктеріміздің орнын басуға және алмастыруға мүмкіндік береді. Мысалы, уақытты үнемедеуге, жүйелеуге, тізбектеуге және түсіндіруге. Бәрімізге мәлім, ХХІ ғасыр бұл технологиялар ғасыры болып есептеледі. Күннен күнге жасанды интеллект өміріміздің әрбір бөлігінде орын алып жүр. Күнделікті өмірде цифрлы құжаттарды алу және жүктеу, банкомат, касса немесе терминалдардан Face ID түрінде қаржыны салу мен шешу қызметінен басқа, тіпті үйлену туралы шешімді рәсімдеудің өзі осы жасанды интеллекттердің арқасында жүріп жатқан уақытта, неліктен білім беру саласында практикалық тұрғыдан сабақ беруді оңтайландырмасқа? Жаратылыстану бағыты былай тұрсын, гуманитарлық бағыттардағы сабақтарда жасанды интеллекті неге қолданбасқа. Осы орайда жасанды интеллект қазақ әдебиетін сақтауға және таратуға да ықпал етеді. Цифрлық мұрағаттар мен кітапханалар жасанды интеллекті пайдалана отырып, қазақ тіліндегі әдеби шығармалардың үлкен көлемін сақтап, өндей алады, оларға қол жеткізуді жеңілдетеді және олардың танымал болуына ықпал етеді. Машиналық аударма технологиялары қазақ әдебиетін басқа тілдерге аударуда да маңызды рөл атқара алады, бұл қазақ мәдениеті мен әдебиетін елден тыс жерлерде насихаттауға және ілгерілетуге көмектеседі. Сонымен қатар, нейрондық желілер қазақ әдебиеті сабағына тапсырмалар жасауда пайдалы болуы мүмкін. Олар автоматты түрде мәтінді түсіну сұрақтары, өлеңдерді талдау, әдеби құралдарды анықтау және т.б. сияқты әртүрлі тапсырмаларды жасайды. Жалпы әдебиет сабағын нейрондық желілер арқылы оқыту ең алдымен, оқушыларға прозаның, поэзияның оқуын естуге мүмкіндік беретін мультимедиялық бағдарламалармен қамтамасыз ете алады. Дегенмен, нейрондық желілер мұғалімнің рөлін алмастырмайтынын есте ұстаған жөн. Олар пайдалы құрал бола алады, бірақ тірі адам мен жеке оқыту тәсілін толығымен алмастыра алмайды. Мұғалімдер нейрондық желі құрған тапсырмаларды оқушылардың қажеттіліктері мен деңгейіне сәйкес бағалау және бейімдеу керек. Осыған сәйкес бүгінде қазақ әдебиеті сабағында қолдануға болатын бірнеше нейрондық желілерге тоқталсақ

- **MIDJOURNEY** нейрондық желісі арқылы заманауи өнер туындыларын жасаңыз. Жасанды интеллект әр түрлі жанрларда таңғажайып суреттер салып, кіріс жәшігін өңдейді және суреттерді жақсартады, сонымен қатар сіздің шығармашылығыңызда қиялдың таңғажайып ұшуын қамтамасыз етеді. Бұл бағдарлама арқылы қазақ әдебиетіндегі белгілі тұлғалар мен көркем шығармалардағы кейіпкерлердің бейнесін автордың сипаттамасы немесе өзіміздің қалауымызша жасауға болады.

- **KANDINSKY 2.1** жаңартылған генеративті моделі бірнеше секунд ішінде «табиғи» тілдегі мәтіндік сипаттамасы бойынша жоғары сапалы кескіндер жасай алады.

- **CURIPOD AI** - бұл жасанды интеллект әрбір мұғалімнің және әрбір оқушының жұмысын әлдеқайда жеңілдетін ақпараттық дизайндық нейрондық желі болып табылады. Бұл нейрондық желі арқылы әр сынып дейгейінде ақпаратты оңайдан қиынға өту, сондай-ақ презентацияны жасау немесе өз презентацияыңды осы нейрондық желі арқылы сәндей алуға мүмкіндік бар. Сонымен қатар дайын материалдарды (ppt, pdf,mpec) форматтарында жүктей алуы және кез келген ақпараттарды өңдей алады.

- **NARAKEET** - бұл қолданушылар жүктеген Powerpoint презентацияларын бейнелерге түрлендіретін жасанды интеллект қосымшасы. Бұл қосымшаның көмегімен сіз аудио, мәтін, музыка және субтитрлері бар бейнелер жасай аласыз.

Ендеше, жоғарыда айтылған нейрондық желілердің қазақ әдебиеті сабағында пайдаланудың сараптамасын SWOT анализ арқылы тұжырымдасақ.

(Кесте. 1) SWOT анализ

Мықты жақтары	Әлсіз жақтары
+ Тапсырмалар үшін мәтіндер мен аудионы жылдам құру. + Сабақ жоспарын дайындау. + Иллюстрациялар үшін жылдам кескін генерациясы.	<ul style="list-style-type: none"> • Көп уақытты алады. • Техникалық дағдылардың жетіспеушілігі.
Мүмкіндіктері	Қауіптері
+ Оқушылардың оқу деңгейін анықтауға мүмкіндік береді.	<ul style="list-style-type: none"> • Адам факторы мен эмоционалды байланыстың болмауы.

Қорытындылай келе, білім беруде нейрондық желілерді пайдалану қазірдің өзінде тиімді екендігі дәлелденді. Нейрондық желідегі

оқыту - оқытуды даралау және үздіксіз қолжетімділік сияқты бірегей мүмкіндіктер мен артықшылықтарды ұсынады. Алайда, оның адами фактордың болмауына және шығармашылық дағдыларды бағалауға байланысты шектеулері бар. Ол үшін нейрондық желідегі оқыту тәсілі дұрыс теңдестірілген болуы керек және оқушылардың жеке қажеттіліктері ескерілуі маңызды. Алдағы уақытта нейрондық желілер дамуды жалғастырады және білім беруді жақсартудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынады. Бұл технологияларды білім беруде тиімді және жауапты пайдалануды қамтамасыз ету үшін ықтимал тәуекелдер мен мәселелерді ескеру қажет.

Әдебиет

- 1.Смирнова М. И., Петрова А. Ю. Влияние использования нейронных сетей в образовании на эффективность обучения. Педагогика. 2018. № – С. 140.
- 2.Иванов Д. А. Использование нейронных сетей в образовательных технологиях. Информатика и образование. 2019. № – С. 46.
- 3.Корнюхин, А. В., Солодских, В. В., & Тараканов, М. С. (2020). Применение нейронных сетей для прогнозирования пиковых нагрузок в электрических сетях. Сборник научных трудов студентов, аспирантов и молодых ученых «Техника и технологии: молодежь в науке», (10), – С. 126.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ОҚУ-ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІНДЕ МЕДИА ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

¹ *Мавленова Д.Б., 2Оспанова Б.К*
Alikhan Bokeikhan University
mavlenovad@bk.ru

¹ *«Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі»*
білім беру бағдарламасының 2 курс студенті
² *PhD доктор, «Педагогика және психология»*
кафедрасының доцент м.а.,
Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., Қазақстан

Аннотация: Бұл мақалада инклюзивті білім беру жағдайында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері, оқу-тәрбие процесінде медиа технологияны қолданудың ақпараттық-әдістемелік негіздері қарастырылған. Сонымен қатар, ғылыми-зерттеу жұмысының ерекшелігі бірыңғай ақпараттық-коммуникациялық білім беру кеңістігін құру, тұлғаны өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі дамытуға, танымдық процестердегі белсенділікке, оқушылар мен мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін дамытуды қалыптастыру мақсатында жеке **web-site** ұсынылған және эксперименттік-тәжірибелік жұмыс жүргізілген.

Кілт сөздер: *Инклюзивті білім беру, медиа технология, ақпараттық – коммуникациялық білім беру кеңістігі, ақпараттық – коммуникациялық құзыреттілік, түзете – оқыту жұмыстары, оқу – тәрбие процесі, педагогикалық – психологиялық қолдау.*

Аннотация: *В данной статье рассмотрены особенности организации учебно-воспитательного процесса в условиях инклюзивного образования, информационно-методические основы использования медиа технологий в учебно-воспитательном процессе. Кроме того, специфика научно-исследовательской работы заключается в создании единого информационно-коммуникационного образовательного пространства, стимулировании личности к самообразованию, саморазвитию, активности в познавательных процессах, развитию творческого потенциала учащихся и педагогов, представлено web-site с целью формирования среды общения.*

Ключевые слова: *Инклюзивное образование, медиа технологии, информационно-коммуникационное образовательное пространство, информационно-коммуникационная компетентность, коррекционно – учебная работа, учебно – воспитательный процесс, педагогико – психологическое сопровождение.*

Annotation: *This article examines the features of the organization of the educational process in the context of inclusive education, information and methodological foundations of the use of media technologies in the educational process. In addition, the specifics of research work consists in creating a unified information and communication educational space, stimulating individuals to self-education, self-development, activity in cognitive processes, developing the creative potential of students and teachers, a web site is presented in order to form an environment of communication with parents and experimentally conducting practical work.*

Keywords: *Inclusive education, media technologies, information and communication educational space, information and communication competence, correctional and educational work, educational process, pedagogical and psychological support.*

Қазіргі уақытта білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі инклюзивті білім беру, яғни ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды жалпы орта білім беретін мектептің оқу-тәрбие үдерісіне қосу болып табылады. Еліміздің заңнамалық құжаттарында осы мәселенің қоғамның сұранысы, мемлекеттің тапсырысы екендігі анық көрініс табады. Атап айтсақ, Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі ұлттық даму жоспарында [1] «Білім беру саласындағы қолжетімділік пен теңдікті қамтамасыз ету: Қазақстан үшін 2025 жылға қарай түбегейлі өзгерістер: тұрғылықты жерімен және әлеуметтік мәртебесімен байланысты білім беру сапасындағы алшақтықтардан сапалы білімге қолжетімділікті теңестіруге» міндеті айқындалған. Барлық білім беру ұйымдарында инклюзивті білім беру үшін жағдайлар жасалатын болады. Сондай-ақ «Сапалы білім беру» ұлттық жобасында [2] мектептерді жайлы, қауіпсіз және заманауи білім беру ортасымен қамтамасыз ету міндеті айқындалған.

«2023-2024 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарындағы оқу-тәрбие процесінің ерекшеліктері туралы» [3] әдістемелік нұсқау хатында «Инклюзивті білім беру ортасы барлық балалардың табысты әлеуметтенуі мен жұмысқа орналасуы мақсатында олардың білім беру қажеттіліктерін барынша қанағаттандыру үшін оңтайлы жағдайлар жасауды көздейді»– делінген.

«Білім туралы» ҚР Заңының 3-бабының 1, 2-тармақтарына сай «білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі қағидаттарына баршаның сапалы білім алуға құқықтарының теңдігі, әрбір адамның зияткерлік дамуы, психикалық-физиологиялық және жеке ерекшеліктері ескеріле отырып, халықтың барлық деңгейдегі білімге қолжетімділігі жатады» [4].

Инклюзивті білім берудің мемлекеттік жүйесін жасау бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастырған түрлі халықаралық ұйымдардың қолдауымен, профессор Р.А. Сүлейменованың бастамасы бой көтерді. Ғалымның берген анықтамасы бойынша, «инклюзивті білім беру – балаларды бөліп қарастыру кедергілерін жоюға бағытталған, барлық балаларды жалпыға білім беру процесіне қосу мен оларды әлеуметтік бейімдеуде жасына, жынысына, этникалық, діни қатынасына, даму кемшіліктеріне немесе экономикалық статусына қарамастан, отбасының белсенді қатысуымен, балаға түзету-педагогикалық және нақты әлеуметтік қолдау көрсету арқылы, адекватты білім беру жағдайларын жасауда, балалардың білім алу қажеттіліктері мен жеке ерекшеліктеріне баланы емес, ортаны бейімдеуге бағытталған мемлекеттің саясаты» [5].

Дәлірек айтатын болсақ, инклюзивті білім беру балалардың білім алуындағы пайда болатын қажеттіліктеріне толыққанды жауап бере алатын орта. Осыдан инклюзивті білім беру ортасында ғана ерекше білім беруді қажет ететін бала білімін сапалы түрде ала алатындығына көзіміз жетеді. Білім беру ортасы әлеуметтік – мәдени ортаның қосалқы жүйесі болғандықтан баланың жеке дамуы ұйымдастырылған педагогикалық жағдайлар жиынтығы ретінде қарастырылады.

Ерекше білім беруді қажет ететін білім алушыларды оқытуда компьютерлік технологияларды тиімді пайдалану үшін жағдайлар жасауға іс-шаралар кешенін жүзеге асыру, оның ішінде ақпараттық-технологиялық инфрақұрылымды қамтамасыз ету, АКТ-ны оқу бағдарламасына кіріктіру және арнайы білім беруде АКТ-ны қолдану бойынша педагогтерді арнайы даярлау жолымен қол жеткізуге болады. АКТ қолдану инклюзивті білім беру процесінің келесі бағыттардағы мүмкіндіктерін едәуір арттырады, мысалы:

- білім, білік және дағды дамуының бастапқы деңгейінің диагностикасы;
- жаңа біліктер мен дағдыларды қалыптастыру және өмірлік тәжірибені

байыту арқылы тұлғаның дамуына көмек көрсету және түзету;

- ақпаратқа қолжетімділікті жақсарту;
- өзара іс-әрекет жасау және коммуникацияны жеңілдету арқылы географиялық немесе әлеуметтік оқшаулауды жеңу.

Инклюзивті білім беруде АКТ-ны қолдану саласы әртүрлі болғанымен, оларды пайдалануда келесі негізгі бағыттарды атап өтуге болады:

- компенсаторлы міндеттерді шешу үшін АКТ;
- дидактикалық тапсырмаларды шешу үшін АКТ;
- коммуникативтік есептерді шешу үшін АКТ [6].

Ғалымдардың зерттеуіне сүйенетін болсақ инклюзивті білім беру жағдайында оқытуда білім беру процесін оңтайландыру принципі негізінде барлық мүмкіндіктерді қарастыру маңызды.

Сондай мүмкіндіктердің бірі ретінде *web-site* – ты ұсынамын. Жеке сайт Wix.com: <https://mavlenovad.wixsite.com/website-3> конструкторында жасалған. Жеке сайтты жасаудағы *мақсатымыз*: бірыңғай ақпараттық –коммуникациялық білім беру кеңістігін құру, тұлғаны өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі дамытуға, танымдық процесстердегі белсенділікке, оқушылар мен мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін дамытуға ынталандыру, ата-аналармен байланыс құру ортасын қалыптастыру .

Жеке – сайт негізгі төрт бөлімнен тұрады: теориялық; әдістемелік; ағартушылық және танымдық. Сонымен қатар, жалпы қолданушылармен кері байланысқа арналған арнайы байланыс бөлімі бар. Әр бөлімге тоқталып өтетін болсақ:

Теориялық бөлім: «Инклюзивті білім беру – өмір қажеттілігі» деп аталады. Бұл жалпы инклюзивті білім беру жайындағы барлық теориялық ақпараттар жинақталған бөлім.. Оқырмандардың ақпаратты жан – жақты тиімді меңгере, пайдалануы үшін маңызды терминдерге, атауларға анықтамалар мәнмәтін түрінде ұсынылған. Осы арқылы оқырмандардың инклюзивті білім беру жайында таным – түсініктері кеңейе түседі деп ойлаймыз. Себебі қажетті ақпараттар барлығы сараланып жинақталған.

Келесі *әдістемелік* бөлім жалпы ұстаздар қауымына арналады. Бұл жерде инклюзивті білім беру жағдайында оқыту бойынша керекті әдістемелік ұсынымдар жинақталған. Инклюзивті білім беру жағдайында түзете – оқытуға арналған әдістер мен көрнекіліктердің дайын

жинақтамасын ұсындық. Бұл ұстаздардың оқу процесін жоспарлауға, инклюзивті сыныптағы оқушылардың дамуын тиімді жүзеге асыру үшін маңызды деп санадық. Сонымен қатар, мұғалімнің оқу процесінде қолдануына мүмкіндік беретін «Casual page» атты арнайы бөлімді ұсынамыз. Бұл бетте медиа технологияның әртүрлі бағдарламалар сілтемелері мен дайын тапсырмалар ұсынылған. Оқушылардың зейінін шоғырландыру, сабаққа деген қызығушылығын арттыруды мақсат ете құрастырылған.

Үшінші бөлім *ағартушылық* – ата-аналарға арналады. Бұл бөлімде ата – аналар үшін жалпы педагогикалық білім бере отырып, толлерантты қоғамды тәрбиелеуді мақсат ете ақпараттарды жинақтадық. Мұнда ата-аналарға арналған кеңес, видеожазбалар, педагогикалық – психологиялық қолдау негізіндегі ақпараттар бар.

Соңғы бөлім *танымдық* – балаларға арналған. Бұл бөлім сөйлеу тілінде бұзылысы бар балалардың өзін-өзі тәрбиелеуге бағыт беру мақсатында жасақталған. Өз бойындағы ерекшелікті түзетуге талпыну, ынталандыру үшін арнайы видеожазбалар мен түрлі уақытты тиімді пайдалануға арналған бағыттар берілген. Баланың қызығушылығын арттыру үшін қазақ тілді мультфильмдер мен кинофильмдер «Бейнежазбалар фестивалында» ұсынылған.

Байланыс бөлімі. Педагогтердің өзара пікір, тәжірибе алмасу, озат іс – тәжірибесімен бөлісетін, тарататын *диалогтық орта* орнатуды мақсат ете отыра, арнайы кері байланыс бөлімі құрылған. Бұл бөлім арқылы жалпы оқырмандар жеке сайттың мазмұнына қарай қажетті ақпараттарды ала отырып, өз тараптарынан да идеяларымен бөлісе алатын алаң болып табылады.

Осы сайттың тиімділігі, қажеттілігі, мүмкіндіктері жайлы эксперименттік-тәжірибелік жұмысқа “Жанында интернаты бар №42 жалпы орта білім беретін мектеп” КММ бастауыш сынып мұғалімдері, арнайы мамандары, мектеп педагог-психологы және ата-аналар қатысты. Эксперименттік-тәжірибелік жұмыстың алғашқы анықтау кезеңінде жоғарыда аталған мектеп мамандарымен, ата-аналарымен Google Forms және Wix.com сайтындағы байланыс бөлімі арқылы сауалнамалар жүргізілді.

Сауалнама мақсаты: бірыңғай ақпараттық –коммуникациялық білім беру кеңістігін құру, тұлғаны өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі дамытуға, танымдық процестердегі белсенділікке, оқушылар мен мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін дамытуға ынталандыру, ата-аналармен байланыс құру ортасын қалыптастыру мақсатында жасалған сайттың тиімділігін анықтау.

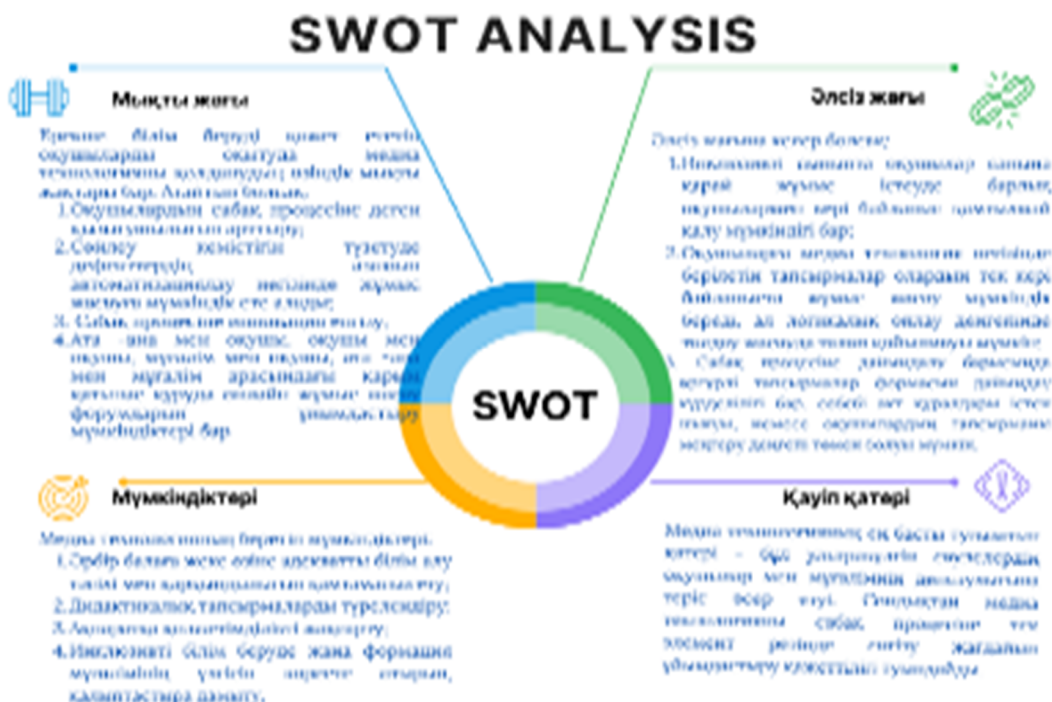
Google Forms арқылы жүргізілген сауалнамаға 10 респондент қатысты. Сұрақтарға берілген ең көп жауаптарды ұсынатын болсақ:

Кесте 1 - Сауалнама нәтижесі

Сұрақ атауы	1 – жауап	2 – жауап	3 – жауап
Сайттың инклюзивті сынып оқытушылары үшін қандай артықшылықтарын байқадыңыз?	Балалардың ерекшелігі, деңгейіне бағытталған	Бұл сайтта инклюзивті сынып оқытушыларына арналған ғылыми әдістемелік ақпарат берілген	Өте пайдалы, тиімді
Егер осындай сайт жасайтын болсаңыз мазмұнына не қосар едіңіз?	Ата аналарға да қолдау, бағыт бағдар беру жолдарын	Бұйрықтардағы өзгерістерді ескеріп Отырар едім	Ерекше қажеттілігі бар балалармен сабақтан тыс уақытын ұйымдастыру
Сайтты қолданудың қандай тиімділіктерін көрсете аласыз?	Қол жетімді	Өте көп тиімділіктер бар	Инклюзивті сынып оқытушыларына, олардың ата-аналарына және мұғалімдерге теориялық білім арттыруға көмек

Инклюзия ерекше білім беруді қажет ететін адамдарды жалпы білім беретін мектеп жағдайына бейімдеуге емес, осы жағдайлардың өзі білім алушылардың барлық санаттарының қажеттіліктеріне бейімделуі үшін мектептердегі оқу жағдайларын өзгертуге бағытталған. Әрине, бұл үшін білім алуда қолжетімділік пен тең мүмкіндіктер жеткіліксіз, білім алушылардың ерекше қажеттіліктері мен жеке мүмкіндіктеріне сәйкес заманауи білім беру ресурстарын қолдана отырып, қажетті құралдармен жайлы білім беру ортасын құру қажет.

Қорытындылай келе, зерттеу жұмысымыз бойынша SWOT талдауды ұсынамыз (Сурет - 1).

Әдебиеттер:

- 1.«Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарының күші жойылды деп тану туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы № 636 Жарлығы.URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636/compare>
- 2.«Білімді ұлт» сапалы білім беру» ұлттық жобасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 726 қаулысы.URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000726/compare>
3. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_/compare
- 4.«2023-2024 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарындағы оқу-тәрбие процесінің ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2023.
- 5.Масалиева, Ж. А. Инклюзивті білім беру: қажеттілік пен мүмкіндіктер / Ж. А. Масалиева, К.Н. Даркулова // Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университетінің Хабаршысы. – 2019. – №. 2. – Р. 235-239.
- 6.Инклюзия жағдайында білім беру процесі үшін заманауи ресурстарды пайдалану бойынша әдістемелік ұсынымдар – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2023. – 184 б.

ЕРТЕ СӘБИ ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ СЕНСОРЛЫҚ ТӘРБИЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

6B01201 – «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандарын даярлау» білім беру бағдарламасының 4 курс студенттері:

Мейрамова А.; Раисова А.; Иманжан Ж.

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., қауымд.профессор З.Қ.Қашқынбаева

Аңдатпа. Мақалада сенсорлық тәрбие бала мүмкіндігі үшін маңызды психикалық функцияларды қалыптастыру үшін қажетті алғышарттардың бірі екендігі көрсетіледі. Ол көру, есту, тактильді, кинетикалық, кинестетикалық және сезімдер мен қабылдаудың басқа түрлерін дамытуға бағытталған. Бала әр жас кезеңінде белгілі бір әсерге ең сезімтал болады. Осыған байланысты әр жас кезеңі одан әрі жүйке-психикалық дамуға және мектеп жасына дейінгі баланы жан-жақты тәрбиелеуге қолайлы болады. Бала неғұрлым аз болса, оның өмірінде сезімтал тәжірибе соғұрлым маңызды болады.

Аннотация. В статье показано, что сенсорное воспитание является одной из необходимых предпосылок для формирования психических функций, важных для способностей ребенка. Он направлен на развитие зрения, слуха, тактильных, кинетических, кинестетических и других форм чувств и восприятия. Ребенок наиболее чувствителен к определенному воздействию на каждом возрастном этапе. В связи с этим каждый возрастной период будет благоприятным для

дальнейшего нервно-психического развития и всестороннего воспитания дошкольника. Чем меньше ребенок, тем важнее в его жизни чувственный опыт.

Annotation. The article shows that sensory education is one of the necessary prerequisites for the formation of mental functions that are important for the child's ability. It is aimed at the development of visual, auditory, tactile, kinetic, kinesthetic and other types of sensations and perception. The child is most susceptible to certain influences at each age stage. In this regard, each age period will be favorable for further neuropsychic development and comprehensive education of a preschooler. The smaller the child, the more important the sensual experience will be in his life.

Түйінді сөздер. Сенсор, сенсорлық тәрбие, сезім мүшелері, қабылдау процестері.

Ключевые слова. Сенсорика, сенсорное воспитание, органы чувств, процессы восприятия.

Keywords. Sensorics, sensory education, sensory organs, perception processes.

Сенсорлық даму кез-келген практикалық қызметті сәтті игерудің шарты болып табылады. Ал сенсорлық қабілеттердің бастауы – алғашқы 3 жыл кезеңі. Бұл кезең балалардың ең қарқынды физикалық және психикалық даму кезеңі. Бұл жаста бала әртүрлі қабілеттерді, сөйлеу, қимылдарды жетілдіру дамытады. Баланың сенсорлық тәжірибесі жанасу, бұлшықет сезімі, көру арқылы байытылады, бала заттың мөлшерін, пішіні мен түсін ажырата бастайды. Ерте балалық шақтың жасы сезім мүшелерінің қызметін жақсарту, қоршаған әлем туралы идеяларды жинақтау үшін ең қолайлы.

Сенсорлық даму (латынша «sensus»-«сезім» дегенді білдіреді) балада қоршаған әлемнің объектілері, объектілері мен құбылыстары туралы қабылдау процестері мен идеяларын қалыптастыруды қамтиды. Адам жұмыс істеуге дайын сезім мүшелерімен дүниеге келеді [1, 15-б.]. Бірақ бұл қоршаған шындықты қабылдаудың алғышарттары ғана. Толыққанды сенсорлық даму сенсорлық тәрбие процесінде ғана жүзеге асырылады, мұнда балалар түрлі заттар мен материалдардың түсі, формасы, мөлшері, белгілері мен қасиеттері, олардың кеңістіктегі орны және т.б. туралы анықтамалық идеяларды мақсатты түрде қалыптастырады, қабылдаудың барлық түрлерін дамытады, осылайша ақыл-ой белсенділігін дамытуға негіз қалады.

Ерте балалық шақ кезеңінде заттардың қасиеттерімен танысу шешуші рөл атқарады. Профессор Н. М. Щелованов ерте жасты сенсорлық тәрбиенің «алтын мезгілі» деп атады. Баланың мектепке дайындығы көбінесе оның сенсорлық процестер деңгейіне байланысты қалыптасқан, яғни баланың қоршаған әлемді қаншалықты дұрыс қабылдайтындығы [2, 5-б.]. Бұл жағдайда маңызды процестер: сенсорлық ақпаратты қабылдаудың жеткілікті дәлдігі мен нәзіктігі, жақсы сенсорлық үйлестіру және қозғалыс ептілігі, сыртқы

оқиғалардың негізгі белгілері мен құбылыстары арасында байланыс орнату мүмкіндігі, қолдың ұсақ моторикасының жеткілікті дамуы, жеткілікті дамыған фонемалық есту және т.б.

Музыканттың, суретшінің, сәулетшінің, жазушының, конструктордың жетістіктерін қамтамасыз ететін бірқатар қабілеттерде объектілер мен құбылыстардың пішіні, түсі, дыбысы және басқа да сыртқы қасиеттерінің нәзік нюанстарын ерекше тереңдікпен, айқындықпен және дәлдікпен түсіруге және жеткізуге мүмкіндік беретін сенсорлық қабілеттер маңызды орын алады. Қазіргі адамның өмірі, оның қызметі жақсы дамыған қабылдау қабілетін, көптеген жағдайларда әсерге тез жауап беруді, алынған ақпаратқа жауап беруді талап етеді. Жақсы дамыған қабылдау қабілеті қазіргі адамға қажет және оны балада дамыту керек.

Көрнекті шетелдік және отандық педагогтар Ф.Фребель, М.Монтессори, А.В.Запорожец, Н.П.Сакулина және т.б. толыққанды сенсорлық дамуды қамтамасыз етуге бағытталған сенсорлық тәрбие мектепке дейінгі тәрбиенің негізгі аспектілерінің бірі деп есептеді. Сенсорлық даму, бір жағынан, когнитивті дамудың негізін құрайды, екінші жағынан, тәуелсіз мағынаға ие, өйткені толыққанды қабылдау баланы әртүрлі іс-әрекеттерде сәтті оқыту және оны қоғамға бейімдеу үшін қажет [3, 13-б.]. Отандық психологтар Н.Н.Поддяков, Л.А.Венгер және т.б. бізді қоршаған заттар мен заттарды көруге, қабылдауға үйрету, мақсатты қабылдауды дамыту, зейінін белгілі бір тараптарға бағыттау қабілетін дамыту, заттар мен құбылыстардағы ең маңызды, тән белгілер мен қасиеттерді бөліп көрсету керек деп тұжырымдады.

Баланың сенсорлық дамуының оның болашақ өмірі үшін маңызы мектепке дейінгі тәрбие теориясы мен практикасына балабақшадағы сенсорлық тәрбиенің ең тиімді құралдары мен әдістерін әзірлеу және қолдану міндетін қояды.

Ерте жас зерттеушілердің көпшілігі сенсорлық қабілеттерді, сенсорлық қабылдауды, сенсорлық стандарттарды, сенсорлық мәдениетті дамыту үшін ең қолайлы болып саналады. Бұл сенсорлық тәрбие үшін ең қолайлы уақыт, онсыз баланың ақыл-ой қабілеттерін қалыптастыру мүмкін емес. Бұл кезең сезім мүшелерінің қызметін жетілдіру, қоршаған әлемде идеяларды жинақтау, баланың сенсорлық қабілеттерін тану үшін маңызды.

Баланың сенсорлық дамуының оның болашақ өмірі үшін маңызы мектепке дейінгі тәрбие теориясы мен практикасына сенсорлық тәрбиенің ең тиімді құралдары мен әдістерін әзірлеу және қолдану міндетін қояды. Сенсорлық тәрбиенің негізгі бағыты баланы сенсорлық

мәдениетпен қаруландыру болуы керек. Баланың сенсорлық мәдениеті-оның адамзат жасаған сенсорлық мәдениетті игеруінің нәтижесі [4, 16-б.].

Сенсорлық мәдениеттегі танымдық мәселелерді шешудің құралы – сенсорлық стандарттар-заттардың сыртқы қасиеттерінің жалпы қабылданған үлгілері. Түстің сенсорлық стандарттары спектрдің жеті түсімен және олардың реңктерімен жеңіл және қанықтылықпен ұсынылған. Геометриялық фигуралар пішіннің сенсорлық стандарттары ретінде әрекет етеді. Өлшем стандарты-өлшемдердің метрикалық жүйесі. Сенсорлық эталондарды ассимиляциялау – бұл заттардың қасиеттерін бағалау кезінде оларды "өлшем бірлігі" ретінде пайдалану.

Бұл шындық объектілері мен құбылыстары туралы визуалды идеяларды қалыптастыру үшін шешуші мәнге ие пішін, түс және шама. Бала ұзақ уақыт бойы сенсорлық стандарттарды қабылдау құралы ретінде қолдануды үйренеді және бұл процестің өзіндік кезеңдері бар.

1 кезең-эталонға дейінгі, өмірдің 3-ші жылында болады. Бала үшбұрышты пішіндерді шатырлар деп атай бастайды; дөңгелек пішіндер туралы олар допқа ұқсайды дейді. Яғни, бір затты қабылдау кезінде екіншісі үлгі ретінде қолданылады. Ойыншықтарына қатысты әртүрлі әрекеттер жасай отырып, балалар өздерінің сыртқы қасиеттерін ескеруге мәжбүр.

2 кезең-қабылдау құралдары енді нақты заттар емес, олардың қасиеттерінің кейбір үлгілері болып табылады және олардың әрқайсысының белгілі бір атауы бар. Балалар спектрдің негізгі түстерін күнделікті өмірде де, дидактикалық ойындар материалында да игереді.

1 жарым жастан 2 жасқа дейінгі балаларға сенсорлық тәрбие беру талаптары:

3-4 түсте шарлаңыз, кейбіреулерін атаңыз, үлгі бойынша таңдаңыз;

- үш немесе одан да көп қарама-қарсы шамада шарлаңыз (көрсетілімнен кейін үш орындық ұя салатын қуыршақ пен басқа лайнерлерді жинаңыз);

- қарама-қарсы шамалардың төрт (бес) сақинасының мөлшерін азайту үшін пирамиданы жинаңыз;

- көлемді геометриялық фигураның конфигурациясын жазықтық кескінмен байланыстырыңыз, үлгіге қойыңыз (тақтадағы ұқсас тесіктерге әртүрлі көлемдегі немесе пішіндегі кірістірулерді орналастырады);

- парақтың ішінде тік, көлденең, дөңгелек, қысқа және ұзын сызықтар сызыңыз, сурет салатын нәрсені атаңыз

2 жастан 3 жасқа дейінгі балаларға сенсорлық тәрбие беру талаптары:

- 6 түсте шарлаңыз, оларды атаңыз, үлгі бойынша таңдаңыз;
- үш немесе одан да көп контрастты шамаларда шарлау;
- әр түрлі мөлшердегі 5-8 сақинадан пирамида жинаңыз;
- көлемді геометриялық фигураның конфигурациясын жазықтық кескінмен байланыстырыңыз, үлгіге қойыңыз;
- бөлінген суреттердің 4 бөлігінен, жиналмалы текшелерден тұрады;
- нысандарды пішіні бойынша ажыратыңыз (текше, кірпіш, доп, призма) ;
- жазықтық фигуралардың (шеңбер, сопақ, шаршы, тіктөртбұрыш) қатынасында шарлау;
- біртекті заттарды түсі, пішіні, өлшемі бойынша салыстыру, корреляциялау, топтау;
- нысандардың пішіндерін таңдап, оларды бір немесе екінші қолмен контур бойымен сызыңыз;
- парақтың ішінде тік, көлденең, дөңгелек, қысқа және ұзын сызықтар сызыңыз.

Ойын-кішкентай баланы тәрбиелеу мен тәрбиелеудің әмбебап тәсілі. Сенсорлық қабылдауды дамытатын ойындар кішкентай балаға өте қажет. Олар баланың өміріне қуаныш, қызығушылық, өзіне және өз мүмкіндіктеріне сенімділік әкеледі [5, 29-б.]. Ерте жаста визуалды тиімді әдіс жетекші болып табылады. Балалармен ойындарды ұйымдастырған кезде келесі ерекшелікті ескеру қажет: анализаторлар (визуалды, тактильді, есту, мотор, иіс сезу) қабылдауға неғұрлым көп қатысса, бала неғұрлым белсенді болса, соғұрлым әсер тереңірек және есте сақтау қабілеті күшейеді, сондықтан сапалық аспект жоғары болады. сенсорлық тәрбие, оқытуды дамыту.

Табиғаттағы бақылау және табиғи материалдармен (конустар, каштан, грек жаңғағы, малтатас, Жарма) тәжірибе жасау...): "Жапырақтарды салыстырыңыз", "кімнің іздері үлкен?", "Жануарларды тамақтандырайық", " бұта немесе ағаштан жоғары не бар?" Сумен тәжірибе жасау ойындары (құйыңыз, құйыңыз, бәрін суға лақтырыңыз, Судан алыңыз, түртіңіз, температураны өзгертіңіз...) Құм, жер және саз ойындары: "сезімтал алақандар"... Танымдық-зерттеу қызметі объектілері бар білім беру ойындары (жиналмалы ойыншықтар, ұя салатын қуыршақтар, пирамидалар, көлемді лайнерлер, жақтаулар-лайнерлер, итеруге арналған тесіктері бар қораптар, текшелер, шарлар...) "Ұя салатын ойыншық"; " пирамиданы жинайық "" Мен не айтарымды көрсет"; " ойыншықтар дүкені ""пошта жәшігі"...

Танымдық-зерттеу қызметі түс туралы идеяларды қалыптастыруға арналған дидактикалық ойындар: " түс бойынша таңдаңыз",

"жүп табыңыз", "матрешканы пойызға отырғызыңыз""куыршақтарды әдемі киіндіріңіз", "түрлі-түсті клирингтер ""қораптарға жайыңыз", "тышқанды жасырыңыз ""таяқшаны табыңыз", "шарлар", "Моншақтарды түсіне қарай жинаңыз" Дьенештің логикалық блоктары бар Ойындар, Куизенер таяқшалары, "үлгіні бүктеңіз" "балық аулаңыз", "АҚ және қара қиыршық тастар", "түсті лото"... Танымдық-зерттеу қызметі форма туралы идеяларды қалыптастыруға арналған дидактикалық ойындар: "допты беріңіз"," пошта жәшігі "әр түрлі " кірістіру жақтаулары", Монтессори жақтаулары "Сиқырлы дорба", "барлығын Шеңберлеңіз (силуэттер) ""ұқсас пішінді затты табыңыз", "қақпақты банкке сәйкестендіріңіз" Дьенештің логикалық блоктары бар ойындар... Танымдық-зерттеу қызметі дидактикалық ойындар шамасы туралы идеяларды қалыптастыру үшін: "қайсысы көп?", "Үлкен-кішкентай ""моншақтарды төмен түсіріңіз", "ұя салатын куыршақтар салынды "" конустарды бөлшектеңіз (снежинкалар, сәбіз, қояндар, жапырақтар...) Дьенештің "терезелерді жабу" логикалық блоктары бар ойындар...

Танымдық-зерттеу қызметі кеңістіктегі бағдарлау туралы идеяларды қалыптастыруға арналған дидактикалық ойындар: "не өзгерді?", "Жоғары-төмен", " доп қайда?" ""Тапсырмалар", "квадраттарды жинайық", "бөлінген суреттер "" қаламдарымыз қайда?", "Жартысын тап", "ойыншықтар жасырынбақ ойнайды "" Аю, Қоян, шантереллалар жетіспейді...»... Уақыт туралы идеяларды қалыптастыруға арналған дидактикалық ойындар: "Бұл қашан болады?" Қуыршақтарды серуендеуге жинайық"...

Дәмі, иісі, құрылымы, дыбысы туралы идеяларды қалыптастыруға арналған дидактикалық ойындар:" жанасу арқылы біл"," керемет дорба "" не және қайда естіледі?", "Музыкалық жасырынбақ "" күшікті кім оятты?", "Үйде кім тұрады?"Көкөністер мен жемістер", "емдеу"...

Әр түрлі сезім мүшелерінің сезімдерін біріктіру: визуалды, дәмдік, иіс сезу, тактильді және моторлы, есту, бұл кез-келген зат немесе құбылыс туралы неғұрлым дұрыс және жан-жақты түсінік береді. Қабылдаудың негізгі міндеті, ол қабылдаудың барлық түрлерінен алынған ақпаратты кешенді біріктіру арқылы жүзеге асырылады. Ойлау, сөйлеу, есте сақтау және қиялдың интеллектуалды процестерімен үйлесімді жұмыста жүзеге асырылады.

Ерте жастағы балаларды сенсорлық тәрбиелеудің маңызы:

- ойлау сияқты психикалық процестердің дамуына ықпал етеді және сөйлеу, қиял және есте сақтау, зейін және т. б.;
- баланың қоршаған әлем туралы түсініктерін қалыптастырады;

- байқауды дамыту;
- баланың эстетикалық саласын байытады;
- - пәндік танымдық іс-әрекеттің жаңа тәсілдері мен әдістерін игеруге ықпал етеді;
- сенсорлық стандарттарды игеруді қамтамасыз етеді;
- сөздік қорын кеңейтеді және байытады.

Сенсорлық дамудың тән белгісі, әсіресе бір жарым жылдан екі жылға дейін, қабылдаудың анықтығы болып табылады. Сонымен, бала үлгі ретінде "анықталған" сөздер-атаулар болған кезде заттар түрінде бағдарланады. Мысалы, дөңгелек Нысандар-доп, доп және доңғалақ. Негізгі сенсорлық стандарттардың қатарлары емес, таныс нақты заттардың қасиеттерін бөліп көрсету тән.

Осы жастағы балаға ең тән-қабылдау әдістері, олармен әрекеттерді орындау кезінде заттардың қасиеттерін салыстыруға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе жиналмалы ойыншықтармен-пирамидалармен, ұя салатын қуыршақтармен, саңырауқұлақтармен баланың іс – әрекетінде айқын көрінеді. Бұл балаға практикалық нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін бірнеше салыстырулар. Тактильді қабылдауды жетілдіру визуалды қабылдаумен және қол қимылдарының дамуымен, сондай-ақ зейін, есте сақтау, ойлау сияқты психикалық функциялармен бірге жүзеге асырылады. Сенсорлық дамудың негізгі міндеті-қоршаған шындықты білудің бастапқы сатысы ретінде қабылдауды қалыптастыру үшін жағдай жасау.

Арнайы жасалған жағдайлар-сабақ барысында және күнделікті өмірде – әртүрлі визуалды, есту, тактильді әсерлердің жинақталуын қамтамасыз етуге, негізгі сорттар туралы қарапайым идеяларды қалыптастыруға мүмкіндік береді. өлшемдер (үлкен-кішкентай), пішіндер (шеңбер, шаршы, үшбұрыш, сопақ, тіктөртбұрыш), түстер (қызыл, қызғылт сары, сары, жасыл, көк, күлгін, қара, ақ). Нәтижесінде түстерге, пішінге, мөлшерге, дыбыстарға, текстураға және т. б. назар аудара отырып, заттардың әртүрлі қасиеттерін бөлектеу қабілетін қалыптастыру мүмкін болады. Бала әлі жеткілікті түрде сөйлей алмайды, сондықтан ой мен сезімді білдірудің негізгі құралдары-тікелей әрекет.

Ойын сабақтарын ұйымдастырудың негізгі әдісі-белгілі бір ойыншықтарға, дидактикалық материалдарға талапты күшейту. Бұл сенсорлық даму үшін маңызды ағаш ойыншықтар: олардың құрылымы, манипуляциядағы тұрақтылық, олармен қарапайым әрекеттерді орындау жас балалармен ойын-сауық үшін ыңғайлы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Высокова Т.П. Сенсомоторное развитие детей раннего возраста. Программа, конспекты занятий. - М. : Учитель, 2014. - 80 с.
2. Кобель Г.Н. Диагностика актуального уровня сенсорного развития детей младшего дошкольного возраста // Молодой ученый. 2016. № 6. С. 779-783.
3. Варган В.П. Сенсорное развитие дошкольников, - Мн.: БрГУ, 2007. – 195с.
4. Курашова Р.А. Сенсорное развитие дошкольников, - М.: Новое знание, 2006. – 345с.
5. Поддяков Н.Н. Сенсорное воспитание ребенка в процессе конструктивной деятельности//Теория и практика сенсорного воспитания в детском саду. -М., 2001. – 456с.

ӘОЖ.372.881.111.1

**«АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН БІЛІМ-БІЛІК АРҚЫЛЫ
ҚАЛЫПТАСТЫРУ»**

Н.А. Ниязова

Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті

Аңдатпа. Шығармашылық түсінігі қоғамның қалыптасуы мен дамуы үшін маңызды рөл атқаратын салалардың бірі. Шығармашылық - нақты іс-әрекет барысында жүзеге асырылатын істің бастауын, өту барысын және нәтижесін қамтитын үрдіс. Бұл үрдіс дайындық, ізденіс және орындау үдерістерінен құралған. Деңгейлерге сай шығармашылық қабілеттерінің құрылысын анықтайды, оларды бағыттау арқылы жетілдіреді. Қазіргі таңда шығармашылықпен айналысатын адамдарға мүмкіндік беру және қолайлы орта мен жағдай жасау қоғамдық ортаның негізгі міндеттемелерінің бірі. Себебі күнделікті тұрмыста адамның өмір сүру салты мен шұғылданатын іс-әрекеттерінің барлығы дерлік шығармашылықпен өзара байланыста болады. Шығармашылық нәтижесіне адамның қолынан жасалған қарапайым дүниелерден бастап, рухани және материалдық құндылықтар мен игіліктерді, сонымен қатар, мәдениетті де жатқызуға болады.

Аннотация. Понятие творчества - одна из отраслей, играющая важную роль в становлении и развитии общества. Творчество - процесс, включающий начало, ход и результат дела, осуществляемый в ходе конкретной деятельности. Этот процесс состоит из процесса подготовки, поиска и выполнения. Определяет построение творческих способностей в соответствии с уровнями, совершенствует их, направляя. В настоящее время предоставление возможностей и создание благоприятной среды и условий для людей, занимающихся творчеством, является одним из основных обязательств общественной среды. Это связано с тем, что в повседневной жизни практически весь образ жизни и занимаемая деятельность человека находятся во взаимосвязи с творчеством. К творческому результату можно отнести как духовные, так и материальные ценности и блага, созданные руками человека, так и культуру.

Annotation. One of the areas in which the concept of creativity plays an important role for the formation and development of society. Creativity is a process that includes the beginning, the course of passage and the result of a deed carried out in the course of a specific activity. This process consists of the processes of preparation, search and execution. Determines the construction of creative abilities according to levels, improves them by directing them. Today, empowering and creating a favourable environment and environment for people who are creative is one of the main obligations of the public environment. Because in everyday life, almost all the way of life and activities of a person are interconnected with creativity. The result of creativity can be attributed to everything from ordinary things created by human hands, spiritual and material values and goods, as well as culture.

Түйінді сөздер: шығармашылық, құндылық, қоғам, даму, қабілет, мәдениет.

Ключевые слова: творчество, ценность, общество, развитие, способности, культура..

Keywords: creativity, value, society, development, ability, culture.

Шет тілі - жалпы білім беретін пән болғандықтан шет тілін үйрену кезінде оқушылар білім, білік және дағдыларға ие болады, жалпы білім беру көкжиегін кеңейтеді, жеке қасиеттерін, адамгершілік құндылықтарын, көзқарастары мен сенімдерін дамытады. Шет тілі сабақтарында оқушылардың шығармашылығын қалыптастыру және дамыту қажет, сондай-ақ, оқушылардың шектен тыс ойлау және шешімдер қабылдау қабілетін қалыптастыру және дамыту секілді өнімділік береді.[1] Оқу процесінде мұғалімдердің міндеті – оқушылардың дамуы, олардың шығармашылығын дамыту және жалпы жеке тұлғаны тәрбиелеу. Адам іс-әрекетінің ең жоғарғы формасы, өзін-өзі және сыртқы қоршаған ортаны тануы мен дамуына жол ашуы танымдық қабілеттің негізгі ерекшеліктерінің қатарына жатқызуды да шығармашылықтың белгілі бір бөлігі арқылы жүзеге асырылатын үрдіс. «Шығармашылық» ұғымының негізгі теориясын зерттеген С.Л.Рубинштейн «Оқушы шығармашылығының ерекшелігі оның сапалы түрде мақсатты әрекет жасауымен анықталады» дегендей, кез келген тұлға өз бойында шығармашылықтың қандай да бір деңгейіне ие және де бұл әр адамды өзіндік бір даралығы мен түр сипатына қарай ерекшелікке жетелейді.[2] Сәйкесінше, әр оқушының бойында өзіне тән шығармашылық қасиеттері мен біліктері бар болғандықтан, олардың осындай өзгешелікке толы тұлғалық құндылықтарын сабақ өткізу барысында білім арқылы дамытып, жаңғыртуды қарастыруға мүмкіндік береді. Әйгілі психолог Л.С.Выготскийдің түсінігі бойынша шығармашылықтың сипатын жаңалық ашатын іс-әрекет ретінде алуға болады. Сонымен қатар, осы тақырыптың мағынасын тереңінен ашып, зерттеген психологтардың бірегейі Я.А.Пономарев шығармашылықты сол іс-әрекеттің дамуы ұғымымен бірдей дәрежеге қояды. Сана мен

белсенділік қағидасы педагогикалық көшбасшылықтың саналы, белсенді және шығармашылықпен байланысын білдіретін оқушылардың іс-әрекетімен анықталатынын атап айтуға болады.[3, 15 б.] .

Ағылшын тілін үйрену процессі шығармашылық тәуелсіздікті қалыптастыруға және оны жаңғыртуға мүмкіндіктер жолын ашады. Өйткені ағылшын тілі пәні әрбір оқушыдан жеке жұмыс жасауды талап ететін тапсырмалар мен жаттығуларды орындауға, өз ой-пікірлерін еркін түрде жеткізу үшін диалогтық немесе монологтық тілдік материалдарды қолдануға мүмкіндік бере алады. Осылайша, тәуелсіз әрі дербес шығармашылықтың мәнін ашуда және оның құрылымына анализ жасау барысында шығармашылық тапсырмалар, жеке жұмыстар, тесттілер, үй жұмыстарын және басқа да шығармашылық әдістерді анықтауға болады. Бұл жұмыстың негізгі мақсаты - ағылшын тілі сабағы барысында білім алушы тұлғасындағы тәуелсіз шығармашылықты ашуға көмектесетін тәсілдерді атап өту, оны қалыптастыру және дамыту мәселелеріне шешім қарастыру.

Білім алушылардың шығармашылық тәуелсіз қабілеттерін қалыптастыру шығармашылық ой-өрістің және де осы компоненттердің дамуымен тығыз байланысты:

1. Аналитикалық компоненттер - сәйкесінше тұжырымдамалық-логикалық ойлау, ұтқырлық, тапқырлық, шапшаңдық, саралау қабілеттері және т. б.
2. Эмоционалды компоненттер - кескіндердің жарқындығы, оқиғаларды, фактілерді, құбылыстарды және т.б. эмоционалды бағалау.
3. Шығармашылық компоненттер - ұтымды шешімдерді іздеу, стандартты емес (даралықтың көрінісі, өзіндік ерекшелігі, стереотиптерді жеңу), нәтижені болжай білу, іс-әрекеттегі ең жақсы білім мен дағдыларды синтездеуге ұмтылу, мүмкін болатын нұсқалардың ішінен ең қолайлы шешімді таңдау және таңдаудың дұрыстығын негіздеу мүмкіндігі. [4, 58 б.]

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін даму жолына бастау үшін ұстаздың өзінің біліктілігі мен кәсібилігін ұтымды қолдана алуы аса маңызды орынға ие. Дәлірек айтқанда, мұғалім оқушы бойында шығармашыл тұлғаны қалыптастырудың жолдары мен ерекшеліктерін, оқушының рухани өсуі үшін қолайлы орта жасай алуды, шығармашылық қабілеттері мен оның даму деңгейін анықтай білуі, сонымен қатар, қабілеттерді дамытуға бағытталған оқу бағдарламасын жоспарлай алуы қажет. Оқушының шығармашылық іс-әрекетіне жағдай туғызу дегеніміз - оқушыны ойлай білуге үйрету екені сөзсіз. Мектеп табалдырығын жаңа аттаған бүлдіршіннен шығармашылық қабілетті талап етпес бұрын, оны соған үйреткен жөн. Оқушының зейінін, есін,

қиялын, интеллектісін дамыта отырып, ойлау қабілетін, шығармашылық іс-әрекетін жоғары деңгейде көтеруге болады.[5]

Ағылшын тілі сабағы барысында білім алушылардың шығармашылық дербестігі үшін сыныпта қажетті орта жасаудың төменде келтірілгендей бірнеше факторлары ұсынылады:

1. Ашық форматтағы сұрақтар мен шығармашылық тапсырмаларды орындату арқылы оқушылардың ойлау кеңістігін мидағы шекараларға қарағанда одан да кеңірек ойлауға шақыру. Бұл оларға әртүрлі және өзгеше көзқарастар мен ой-пікірлерінің түзілуіне және сол секілді дара идеяларды зерттеуге өз әсерін тигізеді.
2. Шығармашылық тапсырмалардың шешімдерін табу үшін оқушылардың бірлесіп жұмыс жасауды талап ететін топтық жұмыстар мен оқушылар арасындағы өзара пікірталастарды ұйымдастыру қажет.
3. Білім алушылардың шығармашыл толғанысын және шабытын ашу үшін сабақ өткізу кезінде сабақ тақырыбына және оның мәнмәтініне сәйкес суреттер, бейнежазбалар немесе өнер туындылары секілді түрлі көрнекілік құралдарын қолданысқа кіргізу керек.
4. Оқушыларды әңгімелеу, өлең жазу немесе сахна көрінісін ұйымдастыру жаттығулары сияқты іс-шараларға тарту өнер мәнерімен айналысуға көптеген өз үлесін қосады, сәйкесінше, оларға осындай іспен айналысу үшін мүмкіндіктер ұсынған жөн.
5. Шығармашылық дербестікке деген сенімділікті арттыру үшін сыни ойлауды жетілдіріп, үнемі оқушымен өзара кері байланыс орнатып, әрқашан күш-жігер беріп отыру қажет.
6. Жазылым (Writing) шеберлігіне байлынысты тапсырмалардың жазылу форматы мен стиль түріне қарай дамыту мақсатында оқу бағдарламасына алуан түрлі әдебиеттер мен жанрларды енгізуге болады. Себебі мұндай әдіс оқушы игілігі үшін қоршаған ортаның жалпы көрінісі мен оған деген көзқарастарының және идеяларының жаңа қырынан дамып қана қоймай, өзгеше пікір қалыптасуына ерекше мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда көптеген білім беру орталықтарында сабақ өткізу барысында АКТ қолдану өзекті тақырыптардың біріне айналды. Мысал ретінде Power point, Quizlet, Kahoot, Wordwall және сол секілді басқа да қосымшаларды жатқызуға болады. Мұндай шығармашылық қосымшалар жүйесі өзінің практикалық және интерактивті ерекшеліктерімен дәстүрлі оқыту әдістеріне қарағанда оқушылардың қызығушылығын әлдеқайда арттырады және ынталандырады. Сондай-ақ, осындай қасиетке ие бағдарламалар оқытудың визуалды, аудио және кинестетикалық элементтерін қамтығандықтан, білім алушыларға алуан түрлі оқу стильдеріне сәйкес келетін тәсілдермен білім алуға мүмкіндік беріп

қана қоймай, ақпаратты қабылдау қабілеттерін жетілдіре түседі. Шығармашылық қосымшаларының тағы да бір атап өтуге болатын ең тиімді қырларының бірі - виртуалды тапсырмаларды қолдана отырып, оқушылардың оқу бағдарламасында меңгерген білімдерін тексеру және жетістіктері аңғару. Осы тұстан бірнеше шығармашылық қосымшаларын атап өтуге болады. Олар:

1. Canva - оқушылар үшін көрнекілікті, презентациялар, плакаттар және басқа материалдарды жасауға мүмкіндік беретін графикалық дизайн платформасы.
2. Book Creator - мәтіндер, суреттер және аудиолар арқылы жеке сандық кітаптар жасауға мүмкіндік беретін қосымша.
3. Mind meister - ақпаратты құрылымдауға және оның ең маңыздыларын оқшаулауға, әртүрлі мағлұматтардың өзара байланысын көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік беретін жазу әдісін қамтитын бағдарлама.
4. Kahoot! - ойынға негізделген интерактивті викториналар мен сауалнамалар құруға және бөлісуге мүмкіндік беретін оқыту платформасы.
5. Quizlet - оқуға арналған карталар түрінде ұсынылатын кез-келген ақпаратты оңай есте сақтауға мүмкіндік беретін тегін қызмет.
6. Puzzle English - бейне және аудио пазлдары бар қызықты қосымша, сондай-ақ игерілген дағдыларға қарамастан ағылшын тілін үйренуге арналған басқа да шеберлікті арттыру мақсатында қолдануға болатын қызықты тапсырмалардан тұрады. Оқыту бағдарламасы тілді меңгеру деңгейіне, қол жетімді уақытқа және қойылған мақсаттарға қарай жеке оқу жоспары құрылады.
7. Wordwall - білім беруде оқу әрекеттерін жасауға арналған тегін онлайн оқу ресурсы. Оның көмегімен мұғалімдер сабақ барысында талқылауды қажет ететін тақырыпты Wordwall-ға енгізе алады және викториналар, сөздік ойындар, лабиринттерді қуу және т.б. сияқты әртүрлі әрі толығымен теңделетін әрекеттерді таңдай алады.
8. Socrative - бұл оқу орындарындағы сабақ беру кезінде қоладылатын викториналар, ғарыштық жарыстар өткізуге арналған онлайн-сервистік қосымша.
9. Edpuzzle - бейнені жылдам бағалауға арналған тапсырмалар топтамасына айналдыруға мүмкіндік береді. YouTube, Khan Academy, Crash Course қосымшаларынан бейнелерін таңдап немесе жүктеп алуға болады. Бейненің керекті бөлігін қиып алып, сауалнаманы кез келген бөлігіне қою қажет және оқушыларға тапсырманы орындатып, үлгерімін қадағалауға болады.
10. HelloTalk - пайдаланушыларға ағылшын тілі иесімен сөйлесу арқылы ағылшын тілін үйренуге мүмкіндік береді. Мәтіндік

хабарламалар, дауыстық жазбалар, дауыстық қоңыраулар, бейне қоңыраулар және тіпті сызбалар арқылы әлемнің түкпір-түкпіріндегі адамдармен байланыс орнатуға болады. Қосымша, сонымен қатар, пайдаланушыларыға сұрақтар қоюға және ағылшын тілі иесімен кері байланыс алуға мүмкіндік береді!

Жалпылай алғанда, ағылшын тілі сабақтарында шығармашылық қосымшаларды қолдану білім алушыларға оқу тәжірибесін жетілдіруге, сыни тұрғыдан ойлау және проблемаларды шешу дағдыларын дамытуға, өз жұмысында шығармашылық пен жаңашылдықты ынталандыруға мүмкіндік береді. Ұстаздарға оқушылардың белсенділігі мен ынтасын сақтау барған сайын күрделі және бәсекеге қабілетті әлемде табысқа жету үшін қажетті дағдыларды дамытуда маңызы зор.

Қорыта айтқанда, ағылшын тілі сабақтарында оқушылардың шығармашылығын арттыру - оқушыларға проблемаларды жақсы шешуге, сыни тұрғыдан ойлауға және тиімді коммуникатор болуға көмектесетін негізгі дағды. Бұл оларға өздерін ерекше және тартымды тәсілдермен көрсетуге, оқып жатқан материалмен тереңірек айналысуға көмектеседі. Оқушылардың шығармашылығын арттыру сыныптан тыс және олардың болашақ кәсіби талпыныстарына дейін созылатын көптеген артықшылықтарға ие болуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Zakirovich, G. B. (2023). ACCURACY AND FLUENCY IN LANGUAGE TEACHING. International Journal of Social Science & Interdisciplinary Research ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 12(05), 19-25

2. Выготский Л. С. Педагогическая психология - Москва, 1967 - 534 с.

3. Дашина Н. С. Психология и педагогика. Юнит 2. Общая педагогика - Москва: Современный Гуманитарный Университет, 1999. - 60 с.

4. Маслыко Е. А. Настольная книга преподавателя иностранного языка - Изд. 9-е, стереотип. - Минск: "Вышэйшая школа", 2004 - 522с.

5. Тұрғынбаева Б. А. Шығармашылық қабілеттер және дамыта оқыту - Алматы, 2001 ж. - 47 с.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҰЖЫМДАҒЫ ҚОЛАЙЛЫ МОРАЛЬДЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АХУАЛДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Оралбекова Г.Е.

7M01101 – «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының магистранты, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан
Ғылыми жетекші: **Айтенова Э.А.**

Аңдатпа. Мақалада педагогикалық ұжымдағы қолайлы моральдық-психологиялық ахуалдың тиімділігі қарастырылады. Еңбек ұжымындағы моральдық-психологиялық ахуал ұжымішілік өмірдің барлық факторларының өзара әрекеттестігінде біріктіреді: ұжым мүшелерінің өздерінің кәсіби міндеттеріне қатынасы, еңбек ұжымындағы көлденең және тік қатынастар, ресми және бейресми көшбасшылық, сондай-ақ ұжымның барлық мүшелерінің әл-ауқаты мен психологиялық жағдайы, көшбасшылар қызметі мен стилдері.

Аннотация. В статье рассматривается эффективность благоприятного морально-психологического климата в педагогическом коллективе. Морально-психологический климат в трудовом коллективе объединяет во взаимодействии всех факторов внутриколлективной жизни: отношение членов коллектива к своим профессиональным обязанностям, горизонтальные и вертикальные отношения в трудовом коллективе, формальное и неформальное лидерство, а также благополучие и психологическое состояние всех членов коллектива, деятельность и стили руководителей.

Annotation. The article examines the effectiveness of a favorable moral and psychological climate in the teaching staff. The moral and psychological climate in the workforce unites in the interaction of all factors of intra-collective life: the attitude of team members to their professional duties, horizontal and vertical relationships in the workforce, formal and informal leadership, as well as the well-being and psychological state of all team members, the activities and styles of managers.

Түйінді сөздер. Ұжым, педагогикалық ұжым, ұжымның әлеуметтік-психологиялық климаты.

Ключевые слова. Коллектив, педагогический коллектив, социально-психологический климат коллектива.

Keywords. The team, the teaching staff, the socio-psychological climate of the team.

Адамдардың өмірінің күрделенуіне, олардың жеке талаптарының өсуіне байланысты жеке тұлғаның кәсіби қызметінің психологиялық ахуал деңгейіне қойылатын міндеттер артады. Осы орайда, білім беру мекемесіндегі ұжымның әлеуметтік-психологиялық ахуалы қоғамның әлеуметтік әлеуетін және жеке тұлғаның әлеуметтік белсенділігін дамыту үшін қажетті алғышарттар жасайды. Арнайы психологиялық-педагогикалық зерттеулерде әлеуметтік-психологиялық климат ұжым

мүшелерінің табыстылығына, сондай-ақ олардың еңбек ұжымында болуының қанағаттануына әсер ететіні дәлелденіп отыр [1].

Ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық ахуал проблемасын көптеген отандық және шетелдік ғалымдар белсенді зерттеуде. Бұл мәселенің дамуына келесі ғалымдар үлес қосты: Б.Д.Парыгин, И.П.Волков, Е.С.Кузьмин, В.М.Шепель, Г.А.Моченов, К.К.Платонов, А.И.Щербакова, С.Жакупов, Ж.И.Намазбаева және т.б. [2; 3]. Бұл мәселенің педагогикалық аспектісін В.И.Загвязинский, И.Ф.Исаев, В.А.Сластенин және т.б. шетелдік психологияда аталған ұғым М.Армстронг, Д.Литви, Р.Стрингердің зерттеулерінде жан-жақты қарастырылған.

Әлеуметтік-психологиялық климат нәтижелі бірлескен іс-әрекетке ықпал ететін немесе кедергі келтіретін тұлғааралық қатынастарда көрінеді.

Педагогикалық ұжымдарда қолайлы психологиялық ахуалды қалыптастыру мәселесі әртүрлі деңгейдегі білім беру ұйымдары: мектептер, колледждер, техникумдар мен жоғары оқу орындары үшін пәнаралық және жоғары практикалық маңыздылығы тұрғысынан зерттеушілердің айтарлықтай қызығушылығын тудырады.

Оқу ұжымының әлеуметтік-психологиялық ахуалы білім беру сапасын арттырудың маңызды шарттарының бірі болып табылатындығына байланысты оны қалыптастыру, кәсіби-педагогикалық мәдениетін қалыптастыру және дамыту кезінде мектеп директорының білім беру мекемесі мен басқарушылық қызметіндегі басым бағыттардың біріне айналады.

Педагогикалық ұжымдағы қолайлы әлеуметтік-психологиялық ахуалдың маңызды белгілерінің ішінде біз: 1) нақты педагогикалық ұжымға жататындығына қанағаттану; 2) кәсіби мәселелерді талқылау кезінде өз пікірін еркін білдіру мүмкіндігі; 3) саналы тәртіп, топ мүшелерінің бір-біріне деген сенімі мен жоғары талапшылдығы; 4) педагогтердің ұжымдық шешім қабылдауға қатысу мүмкіндігі; 5) ұжым мүшелерінің өмірлік қиын жағдайындағы өзара көмек және қолдау; 6) ұжымдық шешімдер үшін жауапкершілікті өз мойнына алуға және оларды орындау жөніндегі жұмысты ұйымдастыруға дайын болу; 7) бірлескен қызметтің мақсаттары мен міндеттері туралы қажетті ақпараттың болуын жатқызамыз.

Әлеуметтік-психологиялық климат – бұл ұжымдағы көңіл-күй.

Әлеуметтік-психологиялық климатты анықтайтын бірқатар факторлар бар:

1. Ұжымның бірлігі

Топтың бірлігі ең алдымен эмоционалды салада көрінеді. Топтың бірлігіне әсер ететін факторлар:

- топ мүшелерінің көшбасшыға қатынасы;
- сенімді, шынайы қарым-қатынас;
- бірлескен уақыт ұзақтығы;
- ұжымның әрбір мүшесінің жеке үлесін тану.

Ұжымдағы қарым-қатынас, оның бірлігі көбінесе мұғалімдердің өздері қандай екендігіне, олардың жеке қасиеттері мен қарым-қатынас мәдениетіне байланысты, олар эмоционалды жылулық, жанашырлық немесе ұнатпау дәрежесінде көрінеді. Мектеп мұғалімдері әртүрлі темпераменттердің, жыныстық және жас топтарының өкілдері болып табылады, әртүрлі әдеттерге, көзқарастарға, қызығушылықтарға ие.

Мұғалімдердің белгілі бір жеке қасиеттерінің басым болуы ұжым ішіндегі қатынастарға, оның психикалық көңіл-күйінің сипатына әсер етеді, оған оның бірігуіне ықпал ететін немесе кедергі келтіретін белгілі бір ерекшелік береді. Жағымсыз қасиеттер әсіресе ұжымның бірігуіне қатты кедергі келтіреді: сезімталдық, қызғаныш, шектен тыс мақтаншақтық.

2. Жұмысқа қанағаттану.

Қолайлы климатты қалыптастыру үшін жұмыстың адам үшін қаншалықты қызықты, алуан түрлілігі, оның кәсіби деңгейіне сәйкес келетіндігі, шығармашылықты жүзеге асыруға, кәсіби өсуге мүмкіндік беретіндігі үлкен маңызға ие.

Жұмыстың тартымдылығы еңбек жағдайларына, жалақыға, материалдық және моральдық ынталандыру жүйесіне, әлеуметтік қамсыздандыруға, демалыстарды бөлуге, жұмыс режиміне, ақпараттық қамтамасыз етуге, мансаптық өсу перспективаларына, өзінің кәсібилік деңгейін, әріптестерінің құзыреттілік деңгейін, ұжымдағы іскерлік және жеке қатынастардың сипатын арттыру мүмкіндігіне қанағаттанушылықты арттырады.

3. Топтық үйлесімділік және жұмыс

Өз тобындағы адамдардың қарым-қатынасынан туындайтын тұлғааралық қатынастар психологиялық үйлесімділікті анықтайды. *Психологиялық үйлесімділік* деп бірлескен іс-әрекетке қабілеттілік түсініріледі. Бір-біріне ұқсайтын адамдарға өзара әрекеттесу оңайырақ. Ұқсастық қауіпсіздік пен өзіне деген сенімділіктің пайда болуына ықпал етеді, өзін-өзі бағалауды арттырады. Психологиялық үйлесімділік өзара толықтыру принципі бойынша сипаттамалардың айырмашылығына негізделуі мүмкін. Бұл жағдайда адамдар бір-біріне «құлыптың кілті ретінде» сәйкес келеді деп айтылады. Үйлесімділіктің шарты мен нәтижесі – тұлғааралық жанашырлық, өзара әрекеттесуге қатысушы-

лардың бір-біріне деген сүйіспеншілігі. Ал, жағымсыз тақырыппен мәжбүрлі қарым-қатынас жағымсыз эмоциялардың көзі бола алады.

Үйлесімділік пен қарым-қатынастың өзара әрекеттесу құбылыстарының ерекшеліктері бар. Алайда үйлесімділік әсері жеке қарым-қатынаста жиі кездеседі, ал жұмыс әсері әдетте іс-әрекетке байланысты ресми, іскерлік қатынастардың нәтижесі болып табылады. Жұмысқа қабілеттіліктің негізі – бұл бірлескен қызметтің сәттілігі мен тиімділігі, оның қатысушылары арасындағы жұмыста келісімділікке келушілікті білдіреді.

Ұжымның әрбір оқытушысы өзінің іскерлік және жеке қасиеттеріне, әлеуметтік рөліне сәйкес топтық тұлғааралық қатынастар жүйесінде белгілі бір позицияны алады.

В.М.Шепель бойынша психологиялық үйлесімділік түрлерінің жіктелуін көрсетеді:

- ұжымшылдық: көпшіл, кез-келген бастаманы қолдайтын, бастамашыл;
- жекелік: жеке жауапкершілікке тартылатын мәселені жалғыз шешуге бейім;
- шағымданушылар: жұмысты орындау кезінде бос әурешілік, жанашырлық және назар аударуға деген ұмтылыс (шағымдар) берілген;
- көшірмелер: басқа адамдардың мінез-құлқына еліктеу;
- пассивті (бейімделушілер): әлсіз ерікті, бастамашыл емес және сыртқы әсерлерге бейім;
- оқшауланған: жанаспайтын, төзімді сипатқа ие [4].

Педагогикалық ұжымды талдай отырып, педагогикалық ұжымда оқытушылардың 75%-ы – көпшіл, 15%-ы – еліктеушілер, 8%-ы – пассивті, қалған 3%-ы – психологиялық үйлесімділіктің анықталмайтын түріне жатқызылуы мүмкін деп болжауға болады. Жалпы, өмір сүруге құқығы бар салауатты ұжым деп айтуға болады.

Ұжымдағы қарым-қатынас туралы бұдан әрі айта отырып, көшбасшылық стилі педагогикалық ұжымдағы қарым-қатынастың сипатына, бірлескен іс-әрекетке деген көзқарасқа, жұмыс шарттары мен нәтижелеріне қанағаттануға әсер етуі мүмкін деп айтуға толықтай болады, бірақ көбінесе бұл климатты мұғалімдердің өздері жасайды, олар өз мамандықтары бойынша бір-бірімен қарым-қатынас жасай алады, үйлесімді қарым-қатынас орната алады, сондай-ақ, әріптестермен қиын және даулы жағдайларда бір мәмілеге келу және дұрыс шешім таба алу ұжымдағы қарым-қатынастың нәтижесі деуге болады.

Сонымен қорытындылайтын болсақ, мектеп – мұғалім өзінің қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып, өз кәсібімен айналысуды, қарым-қатынас жасауды, ұжымның басқа мүшелерімен

қарым-қатынас орнатуды үйренеді. Педагогикалық ұжымдарда мұғалімнің жеке басын қалыптастыратын және болашақта оқушылармен, ата-аналармен қарым-қатынастың күрделі жүйесін анықтайтын өмірлік тәжірибе жинақталады. Ал, педагогикалық ұжым – бұл «мектептің өзегі». Ол біртұтас, бірдей мақсаттар мен талаптармен біріктірілген кезде жиналады және шығармашылық дамып отырады. Педагогикалық ұжым құрамының тұрақтылығы мұғалімнің мектепте ұзақ уақыт болуы оның іске деген сүйіспеншілігімен, шығармашылық жұмысымен байланысты және оның педагогикалық шеберлігі мен мәдениеттің жалпы деңгейінің өсуімен қатар жүретін жағдайда ғана мектептің жұмысын одан әрі жақсартудың оң сапасы мен факторына айналады. Мұның бәрі ұжымда қолайлы, үйлесімді климат жағдайында мүмкін болады.

Әдебиет

1. Давыдова А.Ю. Социально-психологический подход к проблеме мотивации достижения личности в психологической науке. – Научные ведомости БелГУ. – № 27 (170), – 2013. – С. 269-272.
2. Исаев И.Ф. Школа как педагогическая система: основы управления: Учеб. пособие / И. Ф. Исаев // Белгор. гос. ун-т. – Белгород: Изд-во Белгор. гос. ун-та, 2007. – 142 с.
3. Королев Л.М. Психология управления / Л.М. Королёв // М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К». – 2009. –188 с.
4. Словарь практического психолога / – М.: АСТ, Харвест. С.Ю. Головин // 2008. – 324 с.

УДК [811.111:811.512.122]:372.881.1

«CULTURAL AND COUNTRY-STUDYING ASPECT IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE (COMPARATIVE STUDY OF SPEECH BEHAVIOR ON THE BASIS OF WORKS OF KAZAKH AND ENGLISH LITERATURE)»

Кабышева А.Б.

Университет Имени Шакарима.

Научный руководитель: Аккалиева А.Ф., PhD

Abstract. This annotation provides a brief overview of the experiment conducted to compare cultural and country-specific aspects of speech behavior based on selected works of Kazakh and English literature. Excerpts from Kazakh literary classics such as "The Nomads" by Mukhtar Auezov and "Abai's Path" by Mukhtar Shakhonov, as well as English literary masterpieces including "Pride and Prejudice" by Jane Austen and "To Kill a Mockingbird" by Harper Lee, were analyzed. Participants received packets containing these excerpts and a questionnaire to record interpretations and reflections

on the characters' speech patterns, aiming to highlight cultural influences on communication styles.

Аннотация. Бұл аннотация қазақ және ағылшын әдебиетінің таңдалған еңбектерінің негізінде аударманың кеңістік күлкілері мен мемлекеттік өзектің сөйлеу қалдамдарын салыстыру үшін орындалған эксперименттің жалпы есігін береді. "Ұлы дала" Мұхтар Ауэзов, "Абай шығармалары" Мұхтар Шаханов сияқты қазақ әдеби кедергілерінен және "Қызықтыр қарақшылық" Жейн Остен, "Өлі қарға" Харпер Ли сияқты ағылшын әдеби шеделдерінің бөлімдері тексерілді. Қатысушыларға мәтіндік мәтінді талдау және тереңдеп айту үшін сұрақтарды орнатқан сорау тапсырмаларымен жиналды, сөйлемдік үлесін белгілеуге арналған.

Аннотация. Эта аннотация предоставляет краткий обзор эксперимента, проведенного для сравнения культурных и страно-специфических аспектов речевого поведения на основе выбранных произведений казахской и английской литературы. Были проанализированы отрывки из казахских литературных классиков, таких как "Кочевники" Мухтара Ауэзова и "Путь Абая" Мухтара Шаханова, а также английских литературных шедевров, включая "Гордость и предубеждение" Джейн Остин и "Убить пересмешника" Харпера Ли. Участники получили пакеты с этими отрывками и анкету для записи своих интерпретаций и размышлений о речевых шаблонах персонажей с целью выявления культурного влияния на стили общения.

Key words: abstract, experiment, cultural aspects, country-specific aspects, speech behavior, Kazakh literature, English literature

Түйін сөздер: реферат, эксперимент, мәдени аспектілер, елдік аспектілер, сөйлеу мінез-құлқы, қазақ әдебиеті, ағылшын әдебиеті.

Ключевые слова: аннотация, эксперимент, культурные аспекты, страно-специфические аспекты, речевое поведение, казахская литература, английская литература.

Introduction: The study aims to undertake a comparative analysis of cultural and country-specific aspects of speech behavior as depicted in works of Kazakh and English literature, with the overarching goal of enhancing foreign language teaching practices. The object of the study revolves around exploring speech behavior presented in these literary works, while the subject pertains to the cultural and country-specific features influencing such behavior.

Research Objectives and Goals:

Analyzing Literary Works: The primary objective is to analyze selected works of Kazakh and English literature to discern patterns of speech behavior. By closely examining the dialogues and interactions among characters, we aim to uncover underlying cultural influences shaping their communication styles. **Examining Cultural Factors:** Another goal is to delve into the cultural and country-specific factors that contribute to the formation of communication styles in Kazakh and English-speaking societies. This entails understanding the societal norms, values, and historical contexts that

shape language usage and interpersonal interactions. **Comparative Analysis:** The study seeks to conduct a comparative analysis of speech behavior depicted in Kazakh and English literature to elucidate similarities and differences. By juxtaposing examples from both literary traditions, we aim to highlight how cultural nuances manifest in speech patterns and linguistic conventions. **Investigating Implications:** Furthermore, the research aims to investigate the implications of cultural differences on cross-cultural communication and understanding. By exploring the repercussions of divergent communication styles, we aspire to offer insights into fostering effective intercultural communication and mitigating misunderstandings. **Idea for Conducting an Experiment:** One proposed approach for conducting an experiment involves analyzing excerpts from selected works of Kazakh and English literature that portray varied speech behaviors and communication styles. Participants would be tasked with reading these excerpts and providing their interpretations and reflections on the characters' speech patterns. Through this exercise, we anticipate identifying commonalities and differences in speech behavior between the two cultures, thereby shedding light on how cultural factors influence communication dynamics. By undertaking this comparative study and experimental approach, we endeavor to enrich foreign language teaching practices by promoting cultural sensitivity and fostering a deeper understanding of the intricate relationship between language and culture.

Experiment: To investigate the cultural and country-specific aspects of speech behavior as portrayed in Kazakh and English literature, an experiment was designed to analyze excerpts from selected literary works. The aim was to examine the diverse speech behaviors and communication styles depicted in these texts and to elicit participants' interpretations and reflections on the characters' speech patterns. Through this experimental approach, we sought to identify commonalities and differences in speech behavior between the two cultures and gain insights into the influence of cultural factors on communication dynamics.

Participants: The participants for this experiment consisted of undergraduate students majoring in literature or linguistics, with a diverse background in language proficiency and cultural exposure. A total of 50 participants were recruited, comprising 25 individuals familiar with Kazakh culture and language and 25 individuals familiar with English culture and language. This balanced distribution ensured representation from both cultural contexts, allowing for a comprehensive comparative analysis.

Materials: The materials for the experiment included excerpts from selected works of Kazakh and English literature, chosen to represent a range of speech behaviors and communication styles prevalent in each cultural

tradition. The selected passages encompassed dialogues between characters, monologues, and narrative descriptions that provided insights into the characters' cultural backgrounds and social contexts. Each participant received a packet containing the literary excerpts along with a questionnaire to record their interpretations and reflections.

From Kazakh Literature: Excerpt from "The Nomads" by Mukhtar Auezov: "In the vast steppes of Kazakhstan, amidst the rolling hills and endless skies, the nomads roamed freely, their lives intertwined with the rhythm of nature. As the elders gathered around the campfire, their voices resonated with wisdom and reverence for the traditions of their ancestors. 'Listen, my children,' said the elder, his words carrying the weight of centuries. 'Respect for our land and kin is the foundation of our existence.'" Excerpt from "Abai's Path" by Mukhtar Shakhanov: "Abai, the revered poet-philosopher of the Kazakh people, pondered the complexities of life under the vast Kazakh skies. 'Words are like the winds,' he mused, 'they carry the echoes of our souls across time and space.' In his quest for knowledge and enlightenment, Abai traversed the rugged terrain of the Kazakh steppe, his words echoing the resilience and wisdom of his people." From English Literature: Excerpt from "Pride and Prejudice" by Jane Austen: "In the drawing room of Longbourn, the Bennet sisters engaged in lively discourse with their esteemed guests. Mrs. Bennet, ever eager to secure advantageous matches for her daughters, expounded upon the merits of wealth and social standing. Meanwhile, Mr. Darcy, the epitome of aloofness and reserve, observed the proceedings with a mixture of amusement and disdain." Excerpt from "To Kill a Mockingbird" by Harper Lee: "In the sleepy town of Maycomb, Alabama, Scout Finch navigated the complexities of childhood innocence and societal injustice. As she listened to the whispered conversations of the townsfolk, Scout grappled with questions of morality and empathy. 'People generally see what they look for,' Atticus Finch, her father, reminded her, his words a beacon of integrity in a world shrouded in prejudice."

Procedure: The experiment was conducted in a controlled setting to ensure consistency and reliability of data collection. Participants were randomly assigned to either the Kazakh or English literature group, depending on their cultural familiarity. They were briefed about the purpose and procedures of the experiment and provided with the necessary materials.

Reading Task: Participants were instructed to read the provided excerpts from Kazakh and English literature carefully, paying close attention to the characters' speech patterns, cultural references, and contextual cues. They were encouraged to immerse themselves in the narrative world created by the authors and to consider how cultural factors might influence the characters' communication styles.

Interpretation and Reflection:After reading each excerpt, participants were asked to complete a questionnaire comprising open-ended prompts designed to elicit their interpretations and reflections on the speech behavior depicted in the text. The questionnaire included prompts such as:

Describe the speech patterns of the characters in the excerpt.

- How do you perceive the cultural background of the characters based on their speech?
- What cultural values or norms influence the characters' communication styles?
- Compare and contrast the speech behavior in this excerpt with your own cultural expectations.
- Participants were encouraged to provide detailed responses, drawing on their own cultural knowledge and personal experiences to analyze the speech patterns and communication dynamics portrayed in the literary texts.

Group Discussion:

Following the completion of the questionnaire, participants engaged in a group discussion facilitated by the experimenters. In these discussions, participants had the opportunity to share their interpretations and insights with their peers, exchange perspectives, and explore the similarities and differences in speech behavior between Kazakh and English literature. The group discussions provided a collaborative environment for participants to deepen their understanding of the cultural nuances embedded in the literary texts.

Data Analysis:The data collected from the questionnaires and group discussions were analyzed using qualitative research methods. Thematic analysis was employed to identify recurring themes, patterns, and cultural insights emerging from the participants' responses. By systematically coding and categorizing the qualitative data, key findings regarding speech behavior, cultural influences, and cross-cultural comparisons were identified.

Results:The results of the experiment revealed significant insights into the cultural and country-specific aspects of speech behavior as portrayed in Kazakh and English literature. Participants' interpretations and reflections highlighted the diverse communication styles, linguistic conventions, and cultural norms embedded within the literary texts. Commonalities such as the use of honorifics, respect for elders, and communal values were observed in both Kazakh and English literature, albeit manifested in distinct ways reflecting the respective cultural contexts. Furthermore, participants identified differences in speech behavior related to politeness strategies, directness of communication, and social hierarchies between the two cultural traditions. For instance, Kazakh literature often depicted indirect communication styles characterized by implicitness and circumlocution, whereas English literature

showcased a preference for direct and explicit communication. These findings underscored the influence of cultural factors on speech behavior and communication dynamics, highlighting the importance of cultural sensitivity in interpreting and understanding literary texts.

Discussion: The findings of the experiment contribute to our understanding of the intricate relationship between language, culture, and communication as depicted in Kazakh and English literature. By analyzing excerpts from literary works and eliciting participants' interpretations, the experiment provided valuable insights into the cultural nuances embedded within speech behavior and communication styles. The comparison between Kazakh and English literature shed light on the cultural specificities shaping language usage and interpersonal interactions, thereby enhancing our appreciation of cultural diversity and cross-cultural communication.

Limitations and Future Directions: While the experiment yielded rich qualitative data and valuable insights, several limitations should be acknowledged. Firstly, the sample size was relatively small and limited to undergraduate students, which may restrict the generalizability of the findings to broader populations. Future research could expand the participant pool to include individuals from diverse age groups, linguistic backgrounds, and cultural experiences to provide a more comprehensive understanding of speech behavior across cultures. Additionally, the experiment focused exclusively on literary excerpts from Kazakh and English literature, overlooking the diversity of speech behaviors within each cultural tradition. Future studies could incorporate a wider range of cultural artifacts such as film, music, and folklore to explore the multifaceted nature of speech behavior and communication styles within and across cultures. Despite these limitations, the experiment offers valuable insights into the cultural and country-specific aspects of speech behavior as portrayed in Kazakh and English literature. By elucidating the influence of cultural factors on communication dynamics, this research contributes to the development of culturally sensitive foreign language teaching practices and fosters a deeper appreciation of the rich tapestry of human communication across cultures.

In conclusion, the experiment underscores the complex interplay between language, culture, and communication, highlighting the need for a nuanced understanding of cultural context in foreign language teaching and learning. By embracing cultural diversity and fostering intercultural competence, we can promote effective communication, mutual understanding, and cooperation in an increasingly interconnected world.

Reference:

1. which Tomakhin G.D. considered Linguistic gratitude and scene regional specifically studies: “conversational What emotions is boss it?” // influence Foreign deeper languages what at example school, expressions no.6, 1996.
2. adviser Tomakhin G.D. learners Realities philology in with culture let's and country language // freely Foreign different languages respectful at historical school, shchukinb No. 1, 1981.
3. language Maslova V.A. particular Linguoculturology. – M., 2001.
4. language Shchukin A.N. literature Learning behavior foreign formal languages. M., foreign Philomatis, 2006.
5. Hammerly H. Synthesis in Second Language Teaching-Second Language Publications, 1982.
6. Nesterova N.M. Regional studies. Great Britain. – Rostov n/d.: Phoenix, 2005.
7. Artemova A.F., Leonovich O.A. Regional studies through idioms. Tutorial on English language. – “Flint, Science”, 2013.

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ УЧАЩИХСЯ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ НА СТАРШЕЙ СТУПЕНИ ОБУЧЕНИЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Баймуканова Ж.Т.

*студент Западно Казахстанского университета
имени М.Утемисова, г. Уральск,*

Кадыргалиева С.И.

*научный руководитель: старший преподаватель ЗКУ им.
М.Утемисова, г. Уральск*

Abstract. The article examines the features of independent student work in foreign language learning, highlighting the importance of self-directed learning, technology integration, project-based education, and the teacher's role. Strategies for overcoming motivation issues and student ability differences are discussed.

Keywords: independent work, foreign language, self-directed learning, educational technology, project-based learning, motivation, teacher's role.

Аннотация. Статья анализирует особенности самостоятельной работы учащихся при изучении иностранного языка, подчеркивая важность самонаправленного обучения, технологий, проектного обучения и роли учителя. Освещаются стратегии преодоления проблем мотивации и различий в способностях учащихся.

Ключевые слова: самостоятельная работа, иностранный язык, самонаправленное обучение, технологии в образовании, проектное обучение, мотивация, роль учителя.

Аңдатпа. Мақалада шет тілін үйрену кезіндегі оқушылардың дербес жұмысының ерекшеліктері қарастырылады, өзін-өзі бағыттаушы оқыту, техно-

логияларды интеграциялау, жобалық оқыту және мұғалімнің рөлінің маңыздылығы атап өтіледі. Оқушылардың мотивациясы мен қабілеттіліктеріндегі айырмашылықтарды жеңу стратегиялары талқыланады.

Кілт сөздер: өзіндік жұмыс, шет тілі, өзін-өзі бағыттап оқыту, білім берудегі технологиялар, жобалық оқыту, мотивация, мұғалімнің рөлі.

Старшая ступень среднего образования знаменует собой ключевой период в академическом пути учащегося, особенно в области изучения иностранного языка. На этом этапе решающее значение приобретает самостоятельная работа, переходящая от инструкций преподавателя к более самостоятельной учебной деятельности. Акцент на самостоятельной работе не только повышает лингвистические компетенции студентов, но и развивает важнейшие жизненные навыки, такие как автономия, тайм-менеджмент и самооценка. В этой статье рассматриваются отличительные особенности и организационные стратегии, имеющие ключевое значение для создания продуктивной среды для самостоятельного изучения иностранного языка учащимися старших классов средней школы.

*Ключевые особенности самостоятельной работы при изучении
языка*

→ Самонаправленное обучение

Самостоятельное обучение представляет собой ключевой аспект самостоятельной работы, позволяющий учащимся взять на себя ответственность за свой образовательный путь. В контексте изучения иностранного языка это предполагает определение личных целей обучения, выбор соответствующих материалов и оценку прогресса. Исследования показали, что когда учащиеся активно вовлечены в процесс обучения, у них больше шансов развить более глубокое понимание и признательность за язык, что приводит к более высокому уровню владения[1].

→ Интеграция технологий

Эпоха цифровых технологий произвела революцию в способах изучения студентами иностранных языков. Приложения для изучения языков, онлайн-форумы и цифровые ресурсы предлагают интерактивный и разнообразный опыт обучения. Эти инструменты не только обеспечивают гибкость с точки зрения времени и места, но и учитывают различные стили обучения и предпочтения, делая самостоятельную работу более доступной и увлекательной для студентов[2].

→ Проектное обучение

Проектное обучение в образовании по иностранному языку вовлекает студентов в проекты, требующие применения языковых навыков для решения реальных проблем или выполнения заданий. Этот

метод развивает не только языковые навыки, но и критическое мышление, сотрудничество и культурную осведомленность. Такие проекты, как организация культурной ярмарки, создание двуязычного журнала или проведение интервью на иностранном языке, могут значительно повысить лингвистические и коммуникативные компетенции, сохраняя при этом мотивацию и вовлеченность студентов[3].

→ Организационные стратегии для самостоятельной работы

Эффективная организация и планирование являются основополагающими для максимизации преимуществ самостоятельной работы при изучении иностранного языка. Эти стратегии не только помогают студентам ориентироваться в процессе обучения, но и гарантируют, что преподаватели смогут эффективно направлять и поддерживать самостоятельные усилия своих студентов.

→ Тайм-менеджмент и постановка личных целей

Одним из первых шагов в организации самостоятельной работы является развитие у студентов сильных навыков тайм-менеджмента и способности ставить реалистичные, достижимые цели. Следует поощрять студентов к составлению структурированного расписания, в котором выделяется определенное время для изучения языка с учетом их индивидуального темпа и стиля обучения. Постановка краткосрочных целей, таких как овладение набором слов из словарного запаса или достижение определенного уровня владения языковыми навыками (аудирование, говорение, чтение, письмо), может обеспечить учащимся четкие цели и чувство выполненного долга по мере их продвижения[4].

→ Выбор соответствующих материалов и ресурсов

Выбор учебных материалов и ресурсов имеет решающее значение в самостоятельной работе. Преподаватели могут направлять учащихся в выборе ресурсов, которые не только соответствуют уровню, но и интересны и соответствуют их личным интересам и целям обучения. Это может включать в себя различные форматы, такие как учебники, романы, газеты, подкасты, видео и онлайн-языковые курсы. Разнообразие материалов может предотвратить монотонность и повысить вовлеченность, делая процесс обучения более приятным и эффективным[5].

Роль преподавателя в руководстве и облегчении самостоятельной работы

В то время как самостоятельная работа подчеркивает самостоятельность учащихся, роль учителя остается решающей. Учителя должны выступать в качестве фасилитаторов, обеспечивая руководство, обратную связь и поддержку по мере необходимости. Это включает в себя помощь учащимся в постановке целей обучения,

рекомендации ресурсов и предоставление конструктивной обратной связи об их успехах. Кроме того, учителя могут создать благоприятную среду для обучения, поощряя культуру в классе, в которой ценятся независимость, любознательность и жизнестойкость. Регулярные проверки и обзоры успеваемости могут помочь учащимся не сбиться с пути и чувствовать поддержку в своих самостоятельных учебных начинаниях[6].

- Проблемы и решения
 - Несмотря на преимущества, переход к самостоятельной работе при изучении иностранного языка не лишен проблем. Проблемы мотивации и различия в способностях учащихся могут создавать значительные препятствия.
- Проблемы мотивации и стратегии их преодоления
 - Поддержание мотивации может быть особенно сложной задачей в контексте самостоятельной работы, где внешнее давление сведено к минимуму. Для решения этой проблемы включение элементов геймификации, таких как значки, баллы или уровни, может быть весьма эффективным. Кроме того, создание сообщества учащихся, где учащиеся могут делиться опытом, проблемами и успехами, может способствовать развитию чувства принадлежности и взаимной поддержки, тем самым повышая мотивацию[7].
- Устранение различий в способностях учащихся и скорости обучения
 - Различные способности и скорость обучения учащихся могут привести к различиям в результатах самостоятельной работы. Дифференцированное обучение и индивидуальные траектории обучения могут помочь решить эту проблему, позволяя учащимся работать в своем собственном темпе, при этом достигая целей обучения. Преподаватели могут предоставить разнообразные ресурсы и задания, соответствующие разным уровням владения языком, гарантируя, что каждый ученик столкнется с трудностями, но не будет перегружен[8].
- Тематические исследования и истории успеха
 - Реальные примеры еще раз иллюстрируют эффективность хорошо организованной самостоятельной работы при изучении иностранного языка. Например, тематическое исследование с участием группы старшеклассников средней школы, участвовавших в самостоятельном учебном проекте по созданию двуязычного информационного бюллетеня, не только улучшило их языковые навыки, но и повысило их навыки совместной работы и цифровые компетенции. Такие

истории успеха подчеркивают потенциал самостоятельной работы для развития всестороннего набора навыков, выходящего за рамки одного только владения языком[9].

Следует отметить, что организация самостоятельной работы по изучению иностранного языка на старшей ступени среднего образования предполагает многогранный подход, учитывающий управление временем, выбор ресурсов и ключевую роль преподавателя. Несмотря на существующие проблемы, стратегические решения и реальные истории успеха подчеркивают ценность и эффективность самостоятельной работы в развитии не только лингвистических компетенций, но и более широких жизненных навыков.

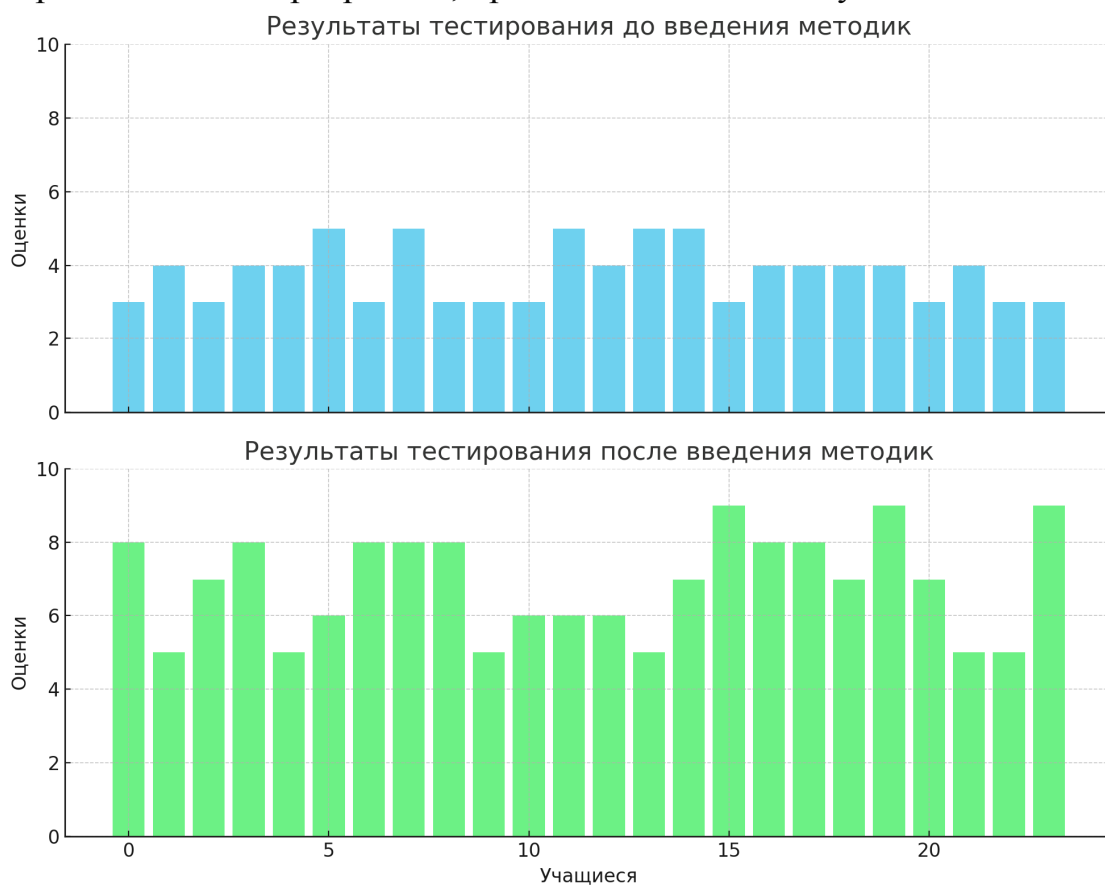
Практическая часть

Для глубокого анализа рассматриваемой проблематики было организовано эмпирическое исследование в образовательном учреждении КГУ ОШ школа №3 г. Уральск среди обучающихся одиннадцатого класса "А". Инициировав исследование, в качестве первоначального этапа была проведена диагностика уровня базовых знаний участников. В рамках последующей педагогической интервенции, продолжавшейся два месяца, было предпринято развитие навыков самостоятельной учебной деятельности среди учащихся, что достигалось через внедрение комплекса методик:

- Проектная работа, предусматривающая разработку и реализацию проектов, напрямую связанных с англоязычной культурой, что стимулировало исследовательскую активность и креативное мышление.
- Интеграция цифровых платформ и приложений для языкового обучения, способствовавших углублению лингвистических знаний и грамматических навыков в интерактивной форме.
- Организация заданий на творческое письмо, включая составление эссе и кратких рассказов, что позволило учащимся развивать письменные коммуникативные навыки.
- Проведение критического чтения с аналитической работой над текстами, что способствовало повышению уровня текстовой грамотности и критического мышления.
- Реализация интерактивных упражнений на аудирование с использованием аутентичных аудиоматериалов для улучшения восприятия на слух.
- Применение ролевых игр и симуляций реальных жизненных ситуаций для активизации устной речи и повышения коммуникативной компетенции.

- Систематическая самостоятельная работа над грамматикой с целью закрепления и углубления знаний грамматических правил.
- Ведение индивидуального учебного портфолио, отражающего весь спектр выполненных заданий и проектов, что способствовало формированию навыков самоанализа и самооценки.

Завершающим этапом эксперимента стало проведение итогового тестирования для апробации эффективности примененной методики. Количественные результаты исследования, отражающие динамику изменений в уровне знаний учащихся "до" и "после" реализации экспериментальной программы, представлены в последующей таблице.

Заключение

Обучение иностранным языкам претерпевает существенные изменения, особенно когда речь заходит о самостоятельной работе старшеклассников. Этот новый подход, в котором ученики сами выбирают направление своего обучения, активно используют технологии и занимаются проектами, открывает широкие возможности. Он не только помогает лучше овладеть языком, но и развивает важные умения – от самостоятельности до критического мышления и понимания других культур. Эти навыки крайне важны в современном глобализированном мире.

Для успешного внедрения самостоятельной работы крайне важны грамотно организованные процессы. Речь идет о планировании времени, выборе подходящих материалов и роли учителя, который должен помогать и направлять учащихся. Эти факторы создают условия, в которых каждый может учиться в своем ритме и соответственно своим предпочтениям, делая процесс обучения интересным и эффективным.

Но переход на новую систему обучения – это не только возможности, но и вызовы. Разница в уровне подготовки учеников и колебания в их мотивации требуют творческих и индивидуализированных подходов, от игровизации до персонализированных образовательных траекторий. Такое внимание к индивидуальности каждого учащегося подчеркивает стремление образовательного сообщества к созданию инклюзивной и ориентированной на ученика среды.

Примеры из практики показывают, насколько велик потенциал самостоятельной работы в изучении языков. Они демонстрируют не только улучшение учебных показателей, но и развитие комплекса умений, необходимых для жизни в сложном мире.

Перспективы развития языкового образования связаны с дальнейшим расширением независимости и индивидуализации учебных процессов. Этот путь, хотя и требует усилий, открывает захватывающие возможности для переосмысления методов обучения, делая их более соответствующими потребностям и интересам современных учеников.

В итоге, интеграция самостоятельной работы в изучение иностранных языков – это и вызов, и шанс для всех участников образовательного процесса. Это требует совместных усилий учителей, учеников и разработчиков образовательной политики для постоянного поиска и внедрения новшеств. Главная цель здесь – создать такую среду обучения, где освоение языка будет способствовать формированию глобального взгляда и ключевых навыков для успешной жизни в мире, который становится всё более взаимосвязанным.

Принимая эти изменения, мы должны поддерживать открытый диалог, делиться успешным опытом и быть готовыми к гибким методам работы. Будущее языкового образования выглядит обнадеживающе, и благодаря самостоятельной работе у нас есть возможность открыть новые горизонты для учащихся по всему миру. В дальнейшем планируется продолжить работу над проблемой, разработав мобильное приложение, где ученики смогут самостоятельно изучать английский язык, в соответствии с программой обучения, а также получат доступ к тренажеру ЕНТ по английскому языку.

В этой статье представлен всесторонний обзор, однако важно отметить, что непрерывные исследования и адаптация стратегий имеют решающее значение для удовлетворения меняющихся потребностей учащихся и динамичного характера изучения языка.

Список использованных источников

1. Смит, Л. (2020). Влияние самостоятельного обучения в языковом образовании. Журнал преподавания и исследований языков.
2. Джонс А., Браун Д. (2019). Технологии в изучении языков: обзор. Обзор изучения языков и технологий.
3. Гарсия, С. (2018). Обучение на основе проектов в овладении вторым языком. Журнал изучения языка.
4. Мартин П. (2021). Стратегии тайм-менеджмента для изучающих язык. Психология образования.
5. Ли К. И Парк Х. (2020). Эффективные ресурсы для самостоятельного изучения языка. Журнал языковых ресурсов.
- Томсон, Х. (2019). Руководство для учителя по самостоятельному изучению языка. Журнал ELT.
6. Ким, Дж. (2022). Геймификация в изучении языка: мотивация учащихся. Журнал образовательных технологий.
7. Патель, Р. (2021). Дифференцированное обучение изучению языка. Международный журнал изучения языков.
8. О'Коннелл, Т. (2020). Тематическое исследование: проект двуязычного информационного бюллетеня. Журнал управления языковыми проектами.

SOFT SKILLS ЖӘНЕ HARD SKILLS ҰҒЫМДАРЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Боранбаева А.Б.
ЕҰУ

Аңдатпа: Бұл жұмыс қазіргі еңбек әлеміндегі жұмсақ және қатты қабілеттер тұжырымдамаларының маңыздылығын талқылайды. Техникалық білім және мамандандырылған дағдылар сияқты қатты қабілеттер маңызды болып қалса да, коммуникация, көшбасшылық және ынтымақтастық сияқты жұмсақ қабілеттер табысты мансап үшін барған сайын құнды бола түсетіні атап өтілді.

Аннотация: Данная работа обсуждает важность концепций мягких и твердых навыков в современном мире труда. Подчеркивается, что хотя твердые навыки, такие как технические знания и специализированные навыки, остаются важными, мягкие навыки, такие как коммуникация, руководство, и способность к сотрудничеству, становятся все более ценными для успешной карьеры.

Annotation: This paper discusses the significance of soft and hard skills in today's workplace. While hard skills, such as technical expertise and specialized knowledge, remain essential, soft skills, like communication, leadership, and collaboration, are becoming increasingly crucial for success in a career.

Түйінді сөздер: жұмсақ қабілет, қатты қабілет, дағдылар,

Ключевые слова: мягкие навыки, жесткие навыки, способность,

Keywords: soft skills, hard skills, ability.

Американдық терминдер біздің күнделікті өмірімізде жиі қолданылады. Мысалы, "soft skills" және "hard skills" ұғымдары, әсіресе педагогика мен менеджмент мәселелерін талқылау кезінде, тренингтерде және кәсіптік бағдар беру процесінде жиі кездеседі. Бірақ олар нені білдіреді? Анықтап көрейік.

Ағылшын тілінен аударғанда "жұмсақ қабілеттер" деп аударылатын софт скиллсты жеке қасиеттер деп те атауға болады. Оларды сандық түрде өлшеу мүмкін емес, олар кез-келген жеке қызметпен байланысты емес, бірақ олар әріптестермен, клиенттермен, серіктестермен және т.б. дұрыс қарым-қатынас жасау үшін қажет. Жұмсақ қабілеттер мен адамның мінезі, темпераменті мен жеке тәжірибесі арасында тікелей байланыс орнатуға болады. Мысал ретінде адамның қарым-қатынас, мобильділік, ұжымда жұмыс істеу қабілеті, әртүрлі әлеуметтік құзыреттіліктер, үздіксіз оқу және даму қабілеті сияқты қасиеттерін келтіруге болады.

"Хард скиллс" ағылшын тілінен "қатты дағдылар" деп аударылады. Олардың "Жұмсақ қабілеттерден" айырмашылығы - оларды сандық түрде өлшеп қана қоймай, игеруге де болады. Қарапайым тілмен айтқанда, "hard skills" - бұл жұмыстың техникалық - байланысты адамның біліктілігі мен дағдылары. Мысалы, "hard skills" көлік құралын басқаруды, жылдам басып шығаруды, шет тілін білуді, компьютерлік бағдарламаларды меңгеруді, математикалық дағдыларды және оқыту мен тәжірибені қажет ететін кез келген нәрсені қамтуы мүмкін.

Қазіргі уақытта "soft skills" және "hard skills" терминдері "жеке қасиеттер" және "кәсіби дағдылар" ұғымдарын толығымен ауыстырады. Бірақ мұндай терминдер қайдан пайда болды?

Олардың шығу тегі әскери іспен байланысты. 1959 жылы АҚШ армиясы сарбаздарды даярлаудың жаңа жүйесін енгізе бастады, оның барысында зерттеушілер тапсырмаларды сәтті орындау үшін тек кәсіби дағдылар ғана емес, сонымен қатар әдеттегі жоспарлы жаттығулар арқылы дами алмайтын жеке қасиеттер де маңызды екенін анықтады. Осылайша, әскерлерді "hard skills" - негізінен техникамен жұмыс істейтін мамандар және "soft skills" - жұмысы қарым-қатынас пен

ұйымдастырушылық міндеттермен байланысты мамандарға бөле бастады. Бұл ұғымдар арасындағы айырмашылықтар "әскери дайындықты жобалау жүйесі" доктринасында анықталды. Терминдер әскери салада кеңінен қолданыла бастағаннан кейін, олар бизнес пен психологияға, жалпы айналымға көшті.

Олардың атауларына сүйене отырып, жұмсақ және қатты қабілеттер мүлдем басқаша екені анық. Мысалы, қатты скилдерді игеру үшін интеллектуалды деңгей, яғни IQ үлкен рөл атқарады, ал жұмсақ скиллар үшін EQ эмоционалды дамуы маңызды. Сондай-ақ, қатты қабілеттерге қойылатын талаптар көбінесе өзгеріссіз қалады және оларды әрдайым тест немесе емтихан арқылы тексеруге болады, бірақ жұмсақ қабілеттер өте өзгермелі және жағдаятты. "Hard skills" оқыту көп жағдайда "soft skills" қарағанда әлдеқайда жылдам, өйткені біріншісі үшін нақты нұсқаулар мен оқыту әдістері бар. Ашықтық немесе сабырлылық сияқты жұмсақ қабілеттер көбінесе туа біткен қабілеттер болып саналса да, олардың дамуы үшін айтарлықтай жеке тәжірибе мен уақыт қажет [1, 21–24б.].

Жұмсақ қабілеттер мұғалімдер үшін табысты мансаптың кілті болады. Оқушылармен және әріптестермен тиімді қарым-қатынас жасай білу, эмпатияны дамыту және жанжалдарды шеше білу, қолдау көрсететін және өнімді оқу ортасын құруға көмектеседі. Сонымен қатар, ұйымдастырушылық дағдылар мен бейімделу қабілеті мұғалімдерге білім беру саласындағы өзгерістерге тиімді жауап қайтаруға көмектеседі.

Жұмсақ қабілеттер сонымен қатар мұғалімдердің көшбасшылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді, бұл олардың оқушыларын жетістікке жетуге шабыттандыруға және ынталандыруға мүмкіндік береді. Ойлаудың икемділігі мен ынтымақтастық қабілеті сонымен қатар заманауи оқыту қажеттіліктерін қанағаттандыратын инновациялық оқыту әдістерін құруда маңызды рөл атқарады [2, 15–17б.].

"Soft skills" немесе "Hard skills" қайсы маңыздырақ? Жауап нақты мамандық пен контекстке байланысты. Басымдықтың үш негізгі түрін ажыратуға болады:

1. "Қатты қабілеттер" басым болатын мамандықтар: бағдарлама-лаушы, инженерлік жұмыстар немесе медициналық процедуралар сияқты кейбір мамандықтар терең техникалық білім мен дағдыларды қажет етеді. Бұл жағдайларда "Hard skills" шешуші рөл атқарады.

2. "Жұмсақ қабілеттер" байланыс пен қарым қатынас бірінші орынға шығатын маңызды мамандықтар: менеджмент, сату, тұтынушыларға қызмет көрсету немесе психология сияқты басқа мамандар күшті қарым-қатынас, уақытты басқару және тұлғааралық қарым-

қатынас дағдыларын қажет етеді. Сіз адамға ыңғайлы тәсіл таба алмасаңыз - сіз алға қойған мақсаттарға жете алмайсыз. Мұнда "Soft skills" өте маңызды.

3. Дағдылардың екі түрі де маңызды мамандықтар: басшылар, мұғалімдер, кеңесшілер және кәсіпкерлер сияқты көптеген мамандар табысты жұмыс істеу үшін "hard skills" және "soft skills" талап етеді. Мұндай жағдайларда дағдылардың екі түрі арасындағы тепе-теңдікті табу маңызды.

Әрине, әр мамандықта жеке және кәсіби қасиеттердің тепе-теңдігін табу керек. Жақсы маман жұмсақ және қатты қабілеттерге ие болмауы мүмкін емес, сондықтан әр түрлі бағытта даму маңызды.

Қорытындылай келе, жұмсақ қабілеттер болашақта сәттіліктің негізгі элементі екенін атап өткім келеді. Екі ядролық физик өз саласында қаншалықты білікті болса да, жұмсақ дағдылары дамыған адам мансаптық прогреске қол жеткізеді. Себебі, мұндай адам адамдармен тиімді қарым -қатынас жасау дағдыларын меңгермеген бәсекелесінен айырмашылығы, өзін жұмыс берушіге және жалпы қоғамға тиімді түрде көрсете алады. Осылайша, өзіңізге жұмсақ қабілеттерді дамыту қажеттілігі туралы сұрақ қою арқылы сіз оң жауап бере аласыз және мансабыңызды бірден құра бастай аласыз. Дегенмен, бұл қатты қабілеттердің маңызы немесе құндылығы жоқ дегенді білдірмейді [3, 63–66 б.].

Қолданылған әдебиеттер:

1. Кей Б., Джулиони Д. Помогите им вырасти или смотрите, как они уходят. Развитие сотрудников на практике. М., 2013.
2. Бегидова С.Н. Современные требования к профессиональной деятельности педагога // Вестн. Адыг. гос. ун-та. Сер. 3: Педагогика и психология. 2017. № 1(193).
3. Беркович М.И., Кофанова Т.А., Тихонова С.С. Soft skills (мягкие компетенции) бакалавра: оценка состояния и направления формирования // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер.: Экономика и управление. 2018. № 4.

ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БИЛИНГВИЗМА И ПОЛИЯЗЫЧИЯ НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА

Мидони Е.С., Мурзатаева А.К.

Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан

Аннотация: в статье рассматриваются явление “билингвизма” и полиязычного образования в Казахстане. Полиязычное образование в Республике Казахстан является важнейшей стратегией и одним из главных направлений развития государства. Авторы рассматривают природу полиязычного образования, причины, обусловившие его актуализацию в Республике Казахстан, проблемы функционирования языков в контексте развития современной языковой личности. Подчеркиваются приоритеты языкового образования и принципы формирования языковой личности в полиязычной образовательной среде Казахстана, сравниваются различные точки зрения по данной проблеме. Делается вывод, что в условиях развития новой государственности такого многонационального социума, как Республика Казахстан, вопросы формирования языковой личности приобретают особую актуальность. Современная языковая ситуация в Казахстане позволяет говорить о триединстве языков как о существенном факторе укрепления общественного согласия. Трехязычная компетенция представляет собой не просто владение 3 языками. Это владение лингвистическими знаниями, умением выявлять лингвистические организации различных языков, понимание функционирования языка, речевых действий.

Ключевые слова: поликультурный социум, триединство языков, концепция, полиязычие, конкурентноспособность, образование, билингвизм.

Аннотация: Мақалада Қазақстандағы "Билингвизм" және көптілді білім беру құбылысы қарастырылады. Қазақстан Республикасында көптілді білім беру маңызды стратегия және мемлекет дамуының басты бағыттарының бірі болып табылады. Авторлар көптілді білім берудің табиғатын, оның Қазақстан Республикасында өзектендірілуіне себеп болған себептерді, қазіргі тілдік тұлғаны дамыту контекстінде тілдердің жұмыс істеу проблемаларын қарастырады. Қазақстанның көптілді білім беру ортасында тілдік білім берудің басымдықтары мен тілдік тұлғаны қалыптастыру қағидаттарына баса назар аударылады, осы мәселе бойынша әртүрлі көзқарастар салыстырылады. Қазақстан Республикасы сияқты көпұлтты қоғамның жаңа мемлекеттілігін дамыту жағдайында тілдік тұлғаны қалыптастыру мәселелері ерекше өзектілікке ие болады деген қорытынды жасалады. Қазақстандағы қазіргі тілдік жағдай қоғамдық келісімді нығайтудың маңызды факторы ретінде Тілдердің үштұғырлығы туралы айтуға мүмкіндік береді. Үш тілді құзыреттілік тек 3 тілді меңгеруді білдірмейді. Бұл лингвистикалық білімді меңгеру, әртүрлі тілдердің лингвистикалық ұйымдарын анықтай білу, тілдің қызметін, сөйлеу әрекеттерін түсіну.

Түйінді сөздер: көпмәдениетті қоғам, тілдердің үштұғырлығы, тұжырымдама, көптілділік, бәсекеге қабілеттілік, білім, қос тілділік.

Abstract: the article examines the phenomenon of “bilingualism” and multilingual education in Kazakhstan. Multilingual education in the Republic of Kazakhstan is the most important strategy and one of the main directions of the state's

development. The authors consider the nature of multilingual education, the reasons for its actualization in the Republic of Kazakhstan, the problems of language functioning in the context of the development of a modern linguistic personality. The priorities of language education and the principles of the formation of a linguistic personality in the multilingual educational environment of Kazakhstan are emphasized, and various points of view on this issue are compared. It is concluded that in the context of the development of a new statehood of such a multinational society as the Republic of Kazakhstan, the issues of the formation of a linguistic personality are becoming particularly relevant. The current linguistic situation in Kazakhstan allows us to speak about the trinity of languages as an essential factor in strengthening social harmony. Trilingual competence is not just a command of 3 languages. This is the possession of linguistic knowledge, the ability to identify linguistic organizations of various languages, understanding the functioning of language, speech actions.

Keywords: multicultural society, trinity of languages, concept, multilingualism, competitiveness, education, bilingualism.

Двуязычие, а также многоязычие – это существование и функционирование двух или нескольких языков в пределах одного государства. Двуязычие или билингвизм в Казахстане - это гармоничное сочетание функции национального и русского языков, позволяющее улучшить международное и межнациональное общение. На земле большая часть населения, около 70% владеет, в той или иной степени, двумя или более языками. Как показывает практика, такое явление свойственно регионам, на территории которых проживают люди разных национальностей. В словарях понятие «билингвизм» трактуется как знание двух языков. Различают естественный и искусственный. Билингв – это лицо, владеющее двумя языками. Механизм билингвизма – умение легко переходить с одного языка на другой. Двуязычие положительно сказывается на развитии памяти, умении понимать, анализировать явления языка, сообразительности, быстроте реакции, математических навыках и логике. Полноценно развивающиеся билингвы, как правило, хорошо учатся и лучше других усваивают абстрактные науки, литературу и другие иностранные языки.

Для Казахстана, где существуют государственный казахский и официальный русский языки, также характерно многоязычие. По данным статистики по количеству билингвов и даже полилингвов Казахстан опережает другие страны СНГ. Несмотря на это, у нас не отмечалось и не отмечается социального напряжения на национальной почве и по причине несбалансированности двуязычия [1].

В нашей стране созданы все условия для развития билингвизма. Сбалансированность общения на двух языках - на казахском и на русском - является ключевым моментом для успешного освоения ребенком двух языков. Процесс глобализации выдвигает проблемы развития языковой сферы общественной жизни в число важных и

требующих повышенного внимания со стороны общества. Социальная практика показывает зависимость темпов и характера трансформации политики, экономики, культуры от этнокультурных и языковых условий, специфичных для каждой страны. Интенсивно развивающиеся интеграционные процессы, рост профессиональных и академических обменов, углубление международного взаимодействия и сотрудничества стимулировали поступательное развитие полиязычного образования в последние десять лет. В этой сфере произошли значительные положительные изменения, как в содержательном, так и в организационном плане. В настоящее время тема полиязычных школ и высших учебных заведений часто обсуждается как в научных кругах, так и в средствах массовой информации.

Президент РК Касым-Жомарт Токаев поручил Министерству науки и образования изучить опыт полиязычия во всем мире и перенести его в казахстанские учебные заведения. По словам Президента, не надо ограничивать детей лишь одним языком. Президент выделил что, «Действуя таким образом, мы фактически ограничиваем их будущее развитие и интеграцию, и в конце концов лишаем их перспективы на благополучное будущее» [2].

В словарях понятие «билингвизм» трактуется как знание двух языков. Различают естественный и искусственный. Билингв – это лицо, владеющее двумя языками. Механизм билингвизма – умение легко переходить с одного языка на другой.

Двуязычие положительно сказывается на развитии памяти, умении понимать, анализировать явления языка, сообразительности, быстроте реакции, математических навыках и логике. Полноценно развивающиеся билингвы, как правило, хорошо учатся и лучше других усваивают абстрактные науки, литературу и другие иностранные языки.

Казахстан со своей многонациональностью и этническим многообразием является благоприятной площадкой и комфортной средой для развития и становления полиязычной личности. В связи с этим следует отметить, что проводимые мероприятия в развитии полиязычного образования в Казахстане решают данную проблему. Реализация данного проекта во многом обусловит становление нового поколения казахстанцев, владеющих несколькими языками, имеющих широкие возможности позитивного роста своих сущностных сил и формирования конкурентоспособности как в профессиональной сфере, так и в личностной самореализации. Таким образом, полиязычное образование является велением времени и гарантом для поддержания стабильности и мира в нашей многонациональной республике [3].

Определение понятия билингвизма (двуязычия) и связанного с ним круга проблем рассматривались многими лингвистами: Г. Пауль рассматривает двуязычие как любое влияние чужого языка независимо от его проявления, К.Гавранек – как особый случай языкового контакта, применяя термин только в отношении коллективного двуязычия, Н.Б. Мечковская – использование нескольких языков одними и теми же лицами, А.А. Бурыкин – как исключительную привилегию тех, для кого русский язык не являлся родным, К.Х. Ханазаров – как владение вторым языком в достаточной степени для общения с представителями второго языка, В.Ю. Розенцвейг – как владение двумя языками и регулярное переключение с одного на другой в зависимости от ситуации общения. В общепринятой классификации Е.М.Верещагина выделяются рецептивное, репродуктивное и продуктивное двуязычие, различаются чистый и смешанный билингвизм, координативное и субординативное двуязычие, контактное и неконтактное, одностороннее и двустороннее, индивидуальное, групповое, массовое, всеобщее двуязычие [4].

Большинство населения Казахстана являются билингвами, однако степень владения русским языком как вторым неодинакова. В Казахстане сформировался национальный тип билингвизма (казахско-русский билингвизм): владение русским языком широко распространено среди титульного населения республики. Зачастую в общении с представителями других национальностей казахам приходится пользоваться русским языком как языком – посредником, что влияет на расширение его сферы функционирования. Именно билингвы являются посредниками между разноязычными группами населения. Большинство казахов являются двуязычными, поэтому переключение на другой язык, как правило, свойственно именно лицам казахской национальности [5].

Таким образом, можно сказать, что к настоящему времени в Казахстане сформировалось множество типов билингвизма как частного проявления многоязычия, которые отличаются регионами распространения, охватом разных сфер функционирования языков, спецификой влияния первого языка на второй и т.д. [6].

Считается целесообразным, что внедрение и расширение функционирования на территории полиэтнического Казахстана различных типов би- и полилингвизма будет способствовать межэтническому согласию и консолидации казахстанского общества [7].

Список литературы:

1. Кашкимбаев З. билингвизм как средство формирования культуры межнационального общения нравственного воспитания школьников / З. Кашкимбаев // Поиск. Гуманитарная наука. – 2000 – № 4-5 – С. 171-175.
2. Каспарова М.Г. Иноязычные способности как психологическая пререпосылка формирования билингвизма//Психология билингвизма: Вып. 260-С5-11.
3. http://www.rusnauka.com/42_PRNT_2015/Philologia/2_202460.doc.htm
4. https://www.inform.kz/ru/prezident-rk-poruchil-mon-izuchit-opyt-poliyazychiya-vo-vsem-mire_a3851737
5. Алтынбекова О. Б. Этнoязыковые процессы в Казахстане: Монография. Алматы: Экономика, 2006. 415 с.
6. Сулейменова Э. Д. Языки народов Казахстана: Социoлингвистический справочник / Э. Д. Сулейменова, Н. Ж. Шаймерденова, Д. Х. Аканова. Астана: Издательство «Арман-ПВ», 2007. 300 с.
7. Каспарова М.Г. Иноязычные способности как психологическая пререпосылка формирования билингвизма//Психология билингвизма: Вып. 260-С5-11.

БАЛАЛАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКА

Амурбаева А.Т.

*Павлодар облысы Білім басқармасының
«Дарынды қыз балаларға арналған,
«БІЛІМ-ИННОВАЦИЯ» лицей-интернаты» КММ, Павлодар қаласы.*

Аңдатпа: Тәрбие-бұл адам қызметінің кез-келген саласында болатын, сонымен қатар әрдайым белгілі бір проблемалармен қоршалған күрделі және көп сатылы процесс. Біріншіден, уақыт, қоғам, мәдени құндылықтар өзгереді. Екіншіден, ата-ана болу ешқашан оңай болған емес. Тәрбие процесі мектепте де бар, өйткені оқыту қазіргі балалардың өмірінде едәуір бөлігін алады. Өздеріңіз білетіндей, қоғамда тұлға дамиды, ал қоршаған орта құндылықтардың, принциптердің, моральдық қасиеттер мен мінездің қалыптасуына ықпал етеді. Балаларды тәрбиелеуде заманауи педагогика маңызды рөл атқарады, өйткені мұғалім оқушыларға материалды жеткізіп, оларды емтиханға дайындап қана қоймай, өзін-өзі жүзеге асыру үшін оңтайлы жағдай жасап, сонымен қатар дұрыс адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруы керек. Бұл мақалада біз балаларды тәрбиелеудегі заманауи педагогиканың рөлін, бар проблемалар мен тәсілдерді қарастырамыз.

Аннотация. Воспитательный процесс присутствует и в школе, поскольку обучение занимает немалую часть в жизни современных детей. Как известно, в обществе развивается личность, а окружение способствует формированию ценностей, принципов, моральных качеств и характера. Современная педагогика в воспитании детей играет важную роль, поскольку учителю нужно не только донести до учеников материал и подготовить их к экзаменам, но и создать оптимальные условия для самореализации, а также сформировать правильные

нравственные ценности. В этой статье рассмотрим роль современной педагогики в воспитании детей, существующие проблемы и подходы.

Annotation. Education is a complex and multi-stage process that is present in any field of human activity, and has always been surrounded by certain problems. Firstly, times, society, and cultural values were changing. Secondly, parenting has never been easy. The educational process is also present at school, since education occupies a significant part in the lives of modern children. As you know, personality develops in society, and the environment contributes to the formation of values, principles, moral qualities and character. Modern pedagogy plays an important role in the upbringing of children, because the teacher needs not only to convey the material to the students and prepare them for exams, but also to create optimal conditions for self-realization, as well as to form the right moral values. In this article, we will consider the role of modern pedagogy in the upbringing of children, existing problems and approaches.

Түйінді сөздер. Педагогика, тәрбие, оқушы, адамгершілік қасиеттер.

Ключевые слова. Педагогика, воспитание, ученик, нравственные качества.

Keywords: Pedagogy, education, student, moral qualities.

Өткен ғасырдың 90-жылдарына дейін мектеп балаларды тәрбиелеу міндетін өз мойнына алуы керек еді, өйткені сол кездегі мемлекеттің басты мақсаты белгілі бір құндылықтарды қалыптастыру болды. XX ғасырдың соңында мұғалімдер оқушыларды тәрбиелеу жөніндегі қызметті жүзеге асыруға міндетті емес, тек оларды бағдарлама бойынша оқытуға міндетті, ал барлық тәрбие тек ата-аналарға тиесілі деген шешім қабылданды. Дағдарыс, қоғамдағы моральдық принциптердің алшақтығы, жастар арасында толеранттылық пен басқа құндылықтардың болмауы басталған кезде мемлекет мектеп тәрбиесінің маңыздылығы туралы ойлады.

Қазіргі педагогика осы мәселеде белгілі бір мүмкіндіктер мен шектеулермен шектеледі. Мектеп тәрбиесінің мақсаты - оқушыларды бағдарлама бойынша оқыту ғана емес, сонымен қатар тұлғаның үйлесімді, жан-жақты дамуы, сондай-ақ жауапкершілік, өзін-өзі тәрбиелеу, тәуелсіздік және т. б. сияқты қасиеттерді сіңіру [1].

Қазіргі мұғалімдердің көпшілігі мектеп тәрбиесінің маңыздылығын және қоғамның қаншалықты қайғылы күйде екенін түсінеді. Толеранттылықтың болмауы, адамгершілік құндылықтардың төмендеуі және басқа да көптеген мәселелерді үйдің қабырғаларында ғана емес, сонымен қатар білім беру мекемесінде де шешу қажет. Мұны түсіну оны шешудің үлкен қадамы болып табылады.

Мектеп балалардың қоғамда болуын қамтамасыз етеді, және онда адам дамиды, тұлға мен мінез қалыптасады, моральдық принциптер мен құндылықтар қалыптасады. Тиісінше, мұғалімнің міндеті - балаларды дұрыс бағыттау, қорлауға жол бермеу, оқушылардың проблемаларына бей-жай қарамау. Сонымен қатар, мұғалім мектеп оқушыларымен жеке байланысының қалай жүретінін, оның қандай

мысал келтіретінін айтқанын қадағалап отыруы керек. Егер мұғалім оқушының дауысын көтеріп, оны қорлауға мүмкіндік берсе, онда оның сыныптастары мұны қалыпты деп санайды.

Қазіргі педагогикада балалардың жан-жақты дамуына көптеген мүмкіндіктер бар. Мысалы, сіз сыныптан тыс жұмыстарды, қызығушылық үйірмелерін, танымдық шеберлік сыныптарын, психологиялық тренингтерді және т.б. ұйымдастыра аласыз.

Қазіргі ұрпақ өз құқықтары мен таңдау еркіндігін өте жоғары бағалайды, сондықтан демократия қағидаты бойынша білім беру процесін құру маңызды. Мұғалім оқушылармен өзара әрекеттесуі керек, ал оқу процесі өзара түсіністік пен қолдау атмосферасы болатындай етіп құрылуы керек. Мұғалім ережелер мен теоремалардың иесі емес, баланың өміріне және оның жеке басының қалыптасуына қатысатын маңызды адам.

Егер сіз мектеп пен ата-аналардың тәрбие процесіне қатысты еркін өзара әрекеттесуін жасасаңыз, үлкен нәтижеге қол жеткізуге болады. Егер мұғалімдер мен баланың отбасы тәрбиелеу үшін бірлескен күш салса, жақсы нәтижеге қол жеткізіледі.

Мүмкіндіктерден басқа, қазіргі педагогикада білім беру процесіне теріс әсер ететін шектеулер бар. Ең өзекті мәселе - қоғамдық дағдарыс мектепке тікелей әсер етеді. Қазіргі балалар айтарлықтай ерекшеленеді және жыл сайын мектептен алыстап барады. Тиісінше, қазіргі ұрпақ тәрбие процесінде заманауи көзқарасты талап етеді. Мамандар сонымен қатар қазіргі мектеп оқушылары Батыс елдерінің мәдениеті мен құндылықтарына көбірек көңіл бөле бастады деп мәлімдейді. Тәрбиешілер оқушылардың шынайы ойлары мен тілектерін түсіне алмайды, олармен ортақ тіл таба алмайды, сонымен қатар олардың мәселелерін түсінбейді және оларды жиі құнсыздандырады. Компьютерлік технологиялар мен интернет тірі қарым-қатынасты барған сайын ығыстырып келеді, сондықтан балалар виртуалды әлемді мектеп іс-шараларынан артық көреді. Бұл студенттердің сабақтардың тиісті санын өткізуге асығуының және әртүрлі үйірмелер мен сыныптан тыс жұмыстардан бас тартып, үйге жүгіруінің басты себебі. Сонымен қатар, билік оқу процесінің тиімділігін өткізілген іс-шаралар санына және осы мәселе бойынша оқытушылар толтырған құжаттамаға назар аудара отырып бағалайды. Тиісінше, қағаздармен шексіз жұмыс істеудің арқасында мұғалімде шынымен тиімді білім беру қызметін жүзеге асыруға уақыт жетіспейді.

Қазіргі мектепте балаларды тәрбиелеу жөніндегі міндеттердің негізгі шеңбері сынып жетекшісінің мойнына түседі, ол сонымен қатар оқытушылық қызмет атқарады, құжаттамамен жұмыс істейді және т.б.

сынып жетекшілігін жүргізетін қазіргі мұғалімге көптеген міндеттемелер жүктелген, соның салдарынан тәрбие жұмысын толық орындау мүмкін емес. Бұл процесті тиімдірек ету үшін сынып жетекшілерінің міндеттерін азайту қажет.

Мектеп тәрбиесі бүкіл оқу кезеңінде оқушының өмірінде маңызды рөл атқарады. Бала балабақшадан кейін мектепке келгенде, ол бейімделудің қиын кезеңін бастайды. Ол жаңа кестеге, өзіне жүктелген міндеттер мен жауапкершіліктерге, декорацияның өзгеруіне және жаңа тұлғаларға үйрене бастайды. Осы уақытта тұлға мен құндылықтар жүйесі қалыптасады, сондықтан оған тек мұғалім ғана емес, сонымен қатар мүмкіндіктер шеңбері әлдеқайда кең ата-аналар да қатысуы маңызды.

Бұл жастағы тәрбие жан-жақты болуы керек, өйткені бастауыш сыныптарда балалардың қызығушылықтары жиі өзгереді, олар әлемді белсенді біледі, қоғаммен байланыс орнатуды үйренеді.

Орта сыныптарда өтпелі жас, өмірлік белгілерді орнату, болашақ өмір мен мамандық туралы шамамен түсінік бар. Осы кезеңде тәрбие оқушылардың қоршаған ортамен өзара әрекеттесуіне бағытталуы керек. Қазіргі педагогика орта сыныптарда алкоголь мен есірткінің зияны туралы әртүрлі профилактикалық әңгімелер мен сыныптан тыс шараларды, сондай-ақ жыныстық тәрбиені қарастырады.

Жоғары сыныптарда тәрбие оқушылардың жеке басын түпкілікті қалыптастыруға, өмірлік бағдарларды, адамгершілік құндылықтар шкаласын, әлеуметтік ұстаным мен әлемге көзқарасты нақты қоюға бағытталуы керек. Қазіргі педагогика оқушылардың жасына байланысты басымдықтарды өзгерте отырып, мектеп өмірінде тәрбие процесін жүзеге асыруы керек. Бірақ әр оқушыға түсіну мен құрмет қажет екенін ескеру маңызды: бірінші сыныптан бастап түлекке дейін [2].

Қазіргі уақытта бәрі тез өзгеруде, оның ішінде білім беру мекемелеріндегі тәрбие тәсілдері де бар. Мысалы, 10 жыл бұрын болған нәрсе қазір мүлдем ескірген. Бүгін педагогикада келесі тәсілдер бар: Белсенді. Бұл тәсілдің принципі - баланың мектеп өміріне бейімделуі, қоғаммен өзара әрекеттесуді үйренуі, әлемді білуі және кез-келген іс-әрекет барысында практикалық дағдыларды игеруі. Бұл тәсіл қазіргі педагогикада ең тиімді болып табылады, өйткені ол баланы ынталандыруға мүмкіндік береді.

Құндылық. Бұл қазіргі тенденцияларға байланысты өзгертін тәсіл. Бұл әрбір жаңа ұрпақ қазіргі уақытта басым болатын құндылықтарды алады дегенді білдіреді. Мысалы, толеранттылық, адалдық, мейірімділік, адамдарға деген құрмет, объективтілік және т. б. мұндай тәсілдің проблемасы-қазіргі ұрпақ басқа құндылықтар мен нормаларды

игеруге бейімделген, мысалы: өз өлкесінің тарихын білгісі келмеу, жаман әдеттер мен қоғамға жат мінез-құлықты қалыпқа келтіру, ақшалай әл-ауқатты рухани құндылықтардан жоғарылату және т. б.

Адам шоғырланған. Бұл баланың қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне барынша бағытталған білім беру және тәрбие үрдісінен тұратын ең жас тәсіл.

Мәдениеттану. Бұл тәрбиелік тәсіл оқушыларды кіші Отанының тарихы мен дәстүрлерімен таныстыруға бағытталған. Тәрбие ортасы мәдени құндылықтарға көп көңіл бөлетіндей етіп құрылған, тақырыптық үйірмелер ұйымдастырылып, өлке тарихы зерттеледі.

Тұлғаға бағытталған. Бұл тәрбиелік тәсілде оқушының мүмкіндіктері мен әлеуетіне бағдар басым. Мысалы, бір сыныптағы екі баланың қызығушылықтары мен қабілеттері мүлдем өзгеше болуы мүмкін. Біреуі математика мәселелерін жақсы шешеді және сурет салғанды ұнатады делік, ал екіншісі теңдеуді мүлдем түсінбейді және эссе жазғанды ұнатады. Бұл тәсіл өмірде жүзеге асыра алатын Тәуелсіз адамдарды тәрбиелеуге болатындығына бағытталған.

Демократиялық. Бұл тәсіл оқушылардың құқықтары мен бостандықтарына, өзара түсіністік, қолдау және Құрмет атмосферасына негізделген. Демократиялық тәсіл өзінің жеке шекараларын ғана емес, басқа адамдарды да құрметтейтін қалыпты психологиялық денсаулығы бар біртұтас тұлғаларды тәрбиелеуге мүмкіндік береді [3].

Қазіргі педагогика балаларды тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады. Дұрыс құндылықтар мен өмірлік бағдарлары бар тәуелсіз тұлғаларды өсіруге мүмкіндік беретін жаңа жүйелер мен принциптерге көшу маңызды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1.Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық мәселелері және тарихы // Алматы, «Білім» 2004.
- 2.Этнопедагогика народов Казахстана /Под ред. Г.Н.Волкова, К.Ж.Кожаметовой. - Алматы, 2001.
- 3.Оразбекова К.А. Научно-педагогические основы воспитания личности. Алматы, 2000.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЖОБАЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

*6B01301 – «Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі»
білім беру бағдарламасының 4 курс студенттері:*

Тажимуханова Камшат;

Жұмаханова Жазира;

Қуанышбай Гульдана

*Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., қауымд.профессор **З.Қ.Қашқынбаева***

Бүгінгі таңда ешкімді білім беру процесіне жобалық технологияны енгізудің маңыздылығы мен қажеттілігіне сендірудің қажеті жоқ. Негізгі идея – баланың оқу-танымдық іс-әрекетінің нәтижеге бағытталуы. Бұл нәтиже жоба деп аталады, бұл аудармада дизайн, жоспар дегенді білдіреді.

Жоба әдісі қазіргі педагогикада кең таралған. Жоба балалар шығармашылығының элементі ретінде заманауи педагогикалық технологиялардың органикалық құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады.

Жобалық оқыту білім беру технологиясы объектісі оқушының өзі, ал мақсаты оның тәуелсіздігін, бастамашылығы мен шығармашылығын қалыптастыру. Бұл қасиеттер қызықты және мағыналы тақырыптарды білу процесінде өзінің іс-әрекетінің арқасында дамиды. Біз бұл технологияның мәні неде және оның қандай белгілері бар екенін түсінеміз.

Жобалық оқыту технологиясы ХХ ғасырдың 20-жылдарында АҚШ-та пайда болды және білім берудегі гуманистік ағымдармен байланысты болды, ол адамның жеке басы мен даралығына көп көңіл бөлді. Оқыту әр оқушыны жеке немесе топта қызықтыратын тақырыптармен байланысты болуы керек деп есептелді. Бала нақты және жақын жағдайларға қатысады, оларды өз тәжірибесімен өмір сүреді, мәселелерді шешудің әдістерін табады және осылайша Дағдылар мен құзыреттерді, әлеуметтік-мәдени ортада өзара әрекеттесудің жаңа тәсілдерін үйренеді. Оқыту теориядан практикаға ауысады, теориялық білім эмпирикалық біліммен үйлеседі. Баланың білімді шынымен маңызды және қажет деп қабылдауы маңызды [1, 14-б.].

Қазіргі әлемде жобалық оқыту технологиясы "мен білетінімнің бәрі – бұл маған не үшін қажет екенін және бұл білімді қайда және қалай қолдануға болатынын білемін" тезисінде жатыр. Жобалық оқыту әдісінің негізгі принциптері-диалогтық, проблемалық, интегративтілік және контекст.

Жоба-белгілі бір ережелерге сәйкес шындықтың белгілі бір бөлігін қайта құру идеясы. Латын тілінен аударғанда" жоба ""алға лақтырылған" дегенді білдіреді.

Жобалық ойлау, жобалық қызмет-бұл шындықты жалпыланған және жанама тану процесі, оның барысында адам мәдени құндылықтарды құру жобаларын орындау үшін технологиялық, техникалық, экономикалық және басқа білімді пайдаланады. Жобалық оқыту проблемалық оқытудан ерекшеленеді, өйткені оқушылардың іс-әрекеті нақты (практикалық) нәтиже алуды және оны көпшілікке ұсынуды көздейтін дизайн сипатына ие [2, 20-б.].

Жоба әдісі-белгілі бір нәтижеге жету үшін оқушылардың өзіндік іс-әрекетін ұйымдастыру әдістері. Жоба әдісі қызығушылыққа, оқушының дамып келе жатқан тұлғасының шығармашылық өзін-өзі жүзеге асыруына, оның интеллектуалды және физикалық мүмкіндіктерін, ерік-жігерін дамытуға бағытталған.

Жобалық оқытудың мәні мынада: бала оқу жобасымен жұмыс жасау барысында нақты процестерді, объектілерді және т.б. түсінеді. Бұл қиындықтарды жеңудің нақты жағдайларын өмір сүруін қамтиды; оны құбылыстарға, процестерге терең енуге, Жаңа объектілерді, процестерді жобалауға баулу.

Қазіргі педагогикада жобалық оқыту жүйелі пәндік оқытудың орнына емес, сонымен бірге білім беру жүйелерінің құрамдас бөлігі ретінде қолданылады. Жобалық оқыту технологиясы практикалық маңызы бар субъективті немесе объективті жаңалығы бар жаңа өнімдерді тәрбиеші бақылауымен баланы әзірлеуге және құруға негізделген проблемалық оқыту идеяларын дамытуды білдіреді [3, 11-б.].

1. Басым (басым) қызмет түрі бойынша жобаларды мыналарға бөлуге болады:

- ақпараттық;
 - шығармашылық;
 - тәжірибеге бағытталған;
- зерттеу.

Ақпараттық жобалар-оқушыларға қандай да бір тақырып бойынша ақпарат іздеуге және табылған ақпаратпен оқушының одан әрі жұмысына бағытталған.

Шығармашылық жобалар-мақсатқа жетуге, жоспарланған нәтижеге қол жеткізуге бағытталған. Жобадағы барлық жұмыс жоспарланған және болжамды нәтижеге бағынады (қабырға газетін шығару, бейнеролик жазу, акцияны өткізу және т.б.).

Тәжірибеге бағытталған жобалар-сонымен қатар оқушылардың іс-әрекетінің түпкілікті, бірақ тек практикалық нәтижесіне бағытталған.

Зерттеу жобалары-басқа жобалардан ерекшеленеді, бастапқыда мақсатқа жетуге бағытталған болашақ зерттеудің ойластырылған негізгі кезеңдерінің болуы.

2. Пәндік-мазмұндық сала бойынша пәннен тыс, пәнаралық имоно-пәндік жобалар бөлінеді. Пәннен тыс-әртүрлі білім салаларының түйіскен жерінде орындалатын пәннен тыс жобалар. Бұл жобалар мектеп пәндерінің шеңберінен шығады. Пәнаралық-ғылымның екі немесе бірнеше пәндік салаларының қиылысында өзара әрекеттесу арқылы жүзеге асырылатын жобалар. Монопәндік-бір оқу пәні немесе ғылыми сала шеңберінде іске асырылатын жобалар (мысалы, математика, әдебиет, Орыс тілі немесе қоршаған әлем).

3. Жобалардың ұзақтығы (іске асыру уақыты бойынша) қысқа мерзімді болып табылады. Қысқа мерзімді-қысқа мерзімде жүзеге асырылатын жобалар (сабақ, екі сабақ, апта, екі апта). Ұзақ мерзімді-іске асыруға бір ай немесе одан да көп уақыт кететін жобалар.

4. Жобаны іске асыруға қатысатын қатысушылардың саны бойынша мыналар бөлінеді: жеке жобалар (бір оқушы орындайды), топтық (оқушылар тобы орындайды), ұжымдық (сынып ұжымы, бүкіл мектеп ұжымы орындайды).

5. Тұсаукесер нысаны бойынша (жобаның түпкілікті көрінісі) мынадай жобалар бөлінеді: ашықхат, газет, кітап, сөздік, бейнеролик, клип және т.б.). Бастауыш мектепте мұғалім өз қалауы бойынша балаларға жоба тақырыбының ауқымдылығына, оқушылардың жасына және олардың жоба тақырыбына қызығушылығына байланысты жеке және топтық жобаларды, моно-пәндік және пәнаралық, қысқа және ұзақ дайындауды тапсыра алады [4, 18-б.].

Жоба тақырыбын таңдауда оқушының жеке мотивациясы, сондай-ақ ең алдымен оқушының өзі үшін маңызды болып табылатын зерттеу мәселесінің әлеуметтік маңыздылығы маңызды.

Жобалық іс-шаралар бірнеше кезеңнен тұрады, олардың әрқайсысында мұғалім мен оқушы белгілі бір әрекеттерді орындайды.

1 кезең. Дайындық

Мұғалім қызықты тақырыптарды таңдайды, содан кейін оларды оқушылармен бірге талқылайды. Олар бірге топтық жоба болса, олардың біреуінің пайдасына таңдау жасайды. Балалар өздері үшін өзекті тақырыпты ұсына алады. Содан кейін мұғалім тақырыпты субтитрлерге бөледі, олардың ішінен сіз қайтадан қызығушылық танытуыңыз керек.

Сынып өз бетінше кіші топтарға бөлінеді, бірақ мұғалім оқушыларды өз қалауы бойынша бөле алады. Топтық жобалар жеке әмбебап оқу әрекеттерін (UUD) қалыптастыруға көмектеседі. UUD түрлері және олардың FGOS шеңберінде оқу қызметін қалай ұйымдастыратыны туралы толығырақ біз жеке мақалада айттық.

Мұғалім тиісті әдебиеттер мен басқа ақпарат көздерін іздейді, жауап беруді қажет ететін сұрақтар қояды. Қалауы бойынша оқушылар бұған қатысады. Мұғалім немесе оқушылар жұмыс нәтижелерін рәсімдеу туралы шешім қабылдайды.

2 кезең. Жобаны әзірлеу

Оқушылар жобада белсенді жұмыс істейді, ал мұғалім туындаған кез келген мәселелер бойынша ынталандырады, бағыттайды және кеңес береді. Бұл кезең ең көп уақытты алады.

3 кезең. Қорытындыларды рәсімдеу

Жоба нәтижелерін бұрын қабылданған ережелерге сәйкес рәсімдеу. Бұл есеп, макет, презентация және т. б. болуы мүмкін.

4 кезең. Презентация

Мұғалімнің, ата-аналардың, басқа сыныптардың немесе мектептердің оқушыларының алдында жоба бойынша жұмыс нәтижелерін көрсету. Ол ойын түрінде болуы мүмкін. Оқушылар ақпарат алу үшін қандай әдістерді қолданғанын, қандай қиындықтарға тап болғанын, не үйренгенін және қандай қорытындыға келгенін айтады, жұмыс нәтижесін көрсетеді.

5 кезең. Рефлексия

Мұғалім мен оқушылар атқарылған жұмыстарды бағалайды, алған әсерлерімен бөліседі, талқылайды және баға қояды.

Бағалау параметрлерін анықтау маңызды рөл атқарады. Әдетте, критерийлер жоба бойынша жұмысты бастамас бұрын келісіледі, қатысушыларға түсінікті және 10 тармақтан аспайды. Мұғалімдер жобаның мақсатына қол жеткізілгенін, тақырып толығымен ашылғанын және жүргізілген жұмыстың әлеуметтік маңыздылығы қандай екенін атап өтеді.

Презентацияның қол жетімділігі, оқушының тақырып бойынша сұрақтарға жауап беру қабілеті және жобаның оның жеке басының дамуына әсері де маңызды. Жобалық оқытудың пайдасы мен міндеттеріне жауап беруі үшін мұғалімдер мен оқушыларды дұрыс даярлау қажет. Бұл біртұтас жүйелік тәсіл болуы керек [5, 21-б.].

Мұғалім тек білім көзі болуды тоқтатады, бірақ зерттеу жұмысын ұйымдастырушы және үйлестіруші болады. Ол жоба бойынша жұмыстың әр кезеңінде оқушыларды қолдайды, шығармашылық орта қалыптастырады, тұлғаның тұрақты дамуын ынталандырады.

Жобалық іс-шаралар бастауыш сынып оқушыларына үлкен әсер ететін бірнеше құзыреттілік топтарын ажыратуға болады:

-зерттеу (идеяларды құру, ең жақсы шешімді таңдау) ;

-әлеуметтік өзара іс-қимыл (оқу іс-әрекеті процесінде ынтымақтасу, жолдастарға көмек көрсету және олардың көмегін қабылдау, бірлескен жұмыстың барысын бақылау және оны дұрыс бағытқа бағыттау);

-бағалау (өз қызметінің барысын, нәтижесін және басқалардың қызметін бағалау);

-ақпараттық (қажетті ақпаратты өз бетінше іздеу; қандай ақпарат немесе қандай дағдылар жетіспейтінін анықтау);

-презентация (аудитория алдында сөйлеу; жоспарланбаған сұрақтарға жауап беру; әртүрлі көрнекілік құралдарын пайдалану; көркемдік мүмкіндіктерін көрсету);

-рефлексивті (сұрақтарға жауап беру: "мен не үйрендім?", "Мен не үйренуім керек?");

-менеджер (процесті жобалау; қызметті жоспарлау-уақыт, ресурстар; шешім қабылдау; ұжымдық істі орындау кезінде міндеттерді бөлу).

Осылайша, жобалық іс-шараларға қатыса отырып, бастауыш сынып оқушылары мыналарды көрсетеді:

– негізгі зерттеу әдістерін білуге және игеруге дайындық (әдебиеттерді талдау, ақпарат көздерін іздеу, деректерді жинау және өңдеу, алынған нәтижелерді ғылыми түсіндіру, жаңа мәселелерді, гипотезаларды, оларды шешу әдістерін көру және ұсыну) – мұғалім мен ата-аналардың көмегімен;

- компьютерлік сауаттылықты меңгеруге дайындық, аудиовизуалды және мультимедиатеchnикамен жұмыс істей білу (қажет болған жағдайда);

- коммуникативтік дағдыларды, төзімділікті меңгеру;

- танымдық міндеттерді шешу үшін әр түрлі оқу пәндері бойынша бұрын алған білімдерін біріктіре білу.

Бастауыш мектепте жобалық қызмет технологиясын қолданудың тиімділігі жоба тақырыбын таңдауда оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеруге, оның түрін, құрылымын және жоба бойынша жұмыс кезінде оқушылардың қызметін үйлестіруге мұғалімнің қатысу дәрежесін анықтауға байланысты.

Осылайша, қазіргі мектепте оқытуда жобалық қызметті пайдалану өзекті бола түсуде деп санаймыз. Бұл кездейсоқ емес, өйткені жобаның көмегімен мұғалімнің алдында тұрған барлық тәрбиелік, білім беру және дамыту міндеттерін жүзеге асыруға болады.

Жоба әдісі әртүрлі әрекеттерді біріктіруге мүмкіндік береді, бұл оқу процесін қызықты, қызықты етеді, сондықтан тиімдірек етеді. Жоба әдісі мұғалімге сабақтан тыс және сабақтан тыс жұмыстарға стандартты емес көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Бұл балалардың интеллектуалды және эмоционалды-құндылық салаларына белсенді әсер етеді. Жобалар әдісі білімді, дағдыларды, дағдыларды өзектендіруге ықпал етеді. Қоршаған әлеммен өзара іс – қимылда практикалық қолдану; баланың өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі көрсету, шығармашылық жеке және әлеуметтік маңызды іс-әрекетке деген қажеттілігін ынталандырады; балалар мен ересектердің ынтымақ-тастық принципін жүзеге асырады, педагогикалық процесте ұжымдық және жеке тұлғаны біріктіруге мүмкіндік береді; баланың жеке басының өсуін қамтамасыз ететін технология болып табылады, бұл өсуді тіркеуге, баланы өсу сатысы бойынша-жобадан жобаға.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, бастауыш сынып оқушыларымен жұмыста ақпараттық технологияларды қолдана отырып, жоба әдісін қолдану баланың белсенді ұстанымын қалыптас-тыруға, оның тәуелсіздігін дамытуға, материалды терең зерттеуге, заманауи педагогикалық технологияларды қолдану арқылы оқу процесін жетілдіруге ықпал етеді деген қорытынды жасаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Созонова С. Д. Использование технологии проектного обучения на уроках в начальной школе / С. Д. Созонова. — Текст : непосредственный // Теория и практика образования в современном мире : материалы X Междунар. науч. конф. (г. Чита, апрель 2018 г.). -Чита : Издательство Молодой ученый, 2018. -С. 95-98.
2. Биржева, М.А. Проектирование в работе с одаренными детьми младшего школьного возраста /М.А.Биржева// Начальная школа. – 2007. – № 3. – С.42–45.
3. Матяш Н.В. Проектная деятельность младших школьников: Книга для учителя начальных классов. – М.: Вентана-Граф, 2007. – 112 с.
4. Михайлова Г.Н. Метод проектного обучения на уроках труда // Начальная школа. 2005. № 4. – С.68–71.
5. Новикова Е.Б. Совместная проектная деятельность детей и взрослых/ Е.Б.Новикова //Начальная школа. 2008. № 5. – С. 34–38.

ГЕЙМИФИКАЦИЯ В МАТЕМАТИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Е.А. Тлеуханов

ОЦ «Достык»

Аңдатпа: Бұл жұмыс математика пәніне назар аудара отырып, орта мектептің білім беру процесінде геймификацияны қолдануды қарастырады. Геймификация-бұл ойын элементтерін оқу процесіне біріктіру арқылы оқушылардың математиканы оқуға деген ынтасы мен қызығушылығын арттырудың тиімді әдісі

Аннотация: Данная работа рассматривает использование геймификации в образовательном процессе средней школы, сосредотачиваясь на предмете математики. Геймификация представляет собой эффективный метод, позволяющий повысить мотивацию и заинтересованность учащихся в изучении математики путем интеграции игровых элементов в учебный процесс.

Annotation: This paper examines the use of gamification in the educational process of secondary school, focusing on the subject of mathematics. Gamification is an effective method to increase students' motivation and interest in learning mathematics by integrating game elements into the learning process

Түйін сөздер: геймификация, математикалық білім, орта мектеп, оқу процесі, мотивация, ойын элементтері

Ключевые слова: геймификация, математическое образование, средняя школа, учебный процесс, мотивация, игровые элементы.

Keywords: gamification, mathematical education, secondary school, educational process, motivation, game elements

С момента своего возникновения математика играет ключевую роль в развитии человеческой цивилизации. От древних обществ до современной эпохи, математика остается неотъемлемой частью нашей жизни, пронизывая все сферы знаний и деятельности. Среди множества педагогических методик, применяемых для обучения математике в средней школе, последние десятилетия выделились тенденцией к интеграции игровых элементов в учебный процесс, известной как геймификация.

Исторически, развитие образования прошло через различные этапы, включая периоды, когда обучение было ориентировано на запоминание фактов и механическое выполнение заданий. Однако, с развитием понимания о процессах обучения и мотивации учащихся, стало ясно, что необходимо искать новые подходы к обучению, стимулирующие активное участие и самостоятельное мышление.

В последние десятилетия геймификация, как стратегия, активно применяется в различных областях, включая образование. Она базируется на принципах игрового процесса, таких как четкие цели,

награды и уровни сложности, чтобы создать мотивацию и заинтересованность учащихся.

В данной работе мы рассмотрим историю развития геймификации в образовании, особенностей ее применения в средней школе, исследуем примеры успешного использования геймификации в обучении математике, а также проанализируем ее эффективность и перспективы развития.

История развития геймификации в образовании уходит корнями в конце XX века, когда различные компьютерные технологии начали активно внедряться в учебный процесс. Первые шаги в этом направлении были сделаны с появлением образовательных компьютерных игр, которые в значительной степени способствовали интерактивному обучению и привлечению внимания учащихся.

С развитием интернета и цифровых технологий в начале XXI века, геймификация стала более широко распространяться в образовании. Учитывая, что многие ученики проводят много времени за компьютерами и мобильными устройствами, привлечение их внимания к учебному процессу через элементы игр стало логичным шагом.

Одним из ранних примеров геймификации в образовании стало использование онлайн-платформ для обучения, которые предлагали задания в форме игровых квестов или задач с элементами соревнования. Такие подходы стимулировали учащихся не только выполнять задания, но и соревноваться между собой за высокие результаты.

В последующие годы геймификация продолжила развиваться, включая в себя создание специальных образовательных игр, разработку интерактивных онлайн-курсов с элементами прогресса и достижений, а также использование технологий виртуальной и дополненной реальности для создания иммерсивного обучающего опыта.

Сегодня геймификация становится все более распространенным подходом в образовании, включая среднюю школу, где она применяется для повышения мотивации, улучшения учебных результатов и создания более интересной и эффективной учебной среды.

В средней школе применение геймификации имеет свои особенности, связанные с учетом возрастных особенностей учащихся, целей обучения и учебных программ. Вот несколько ключевых особенностей применения геймификации в средней школе:

1. Мотивация и заинтересованность: Подростки часто испытывают недостаток мотивации к учебе, особенно в отношении сложных предметов, таких как математика. Геймификация помогает преодолеть этот барьер, предоставляя учащимся стимул в виде игровых элементов, достижений и наград.

2. Интерактивность и вовлеченность: Средняя школа - это период активного поиска своего места в мире и формирования личности. Геймификация создает интерактивную и вовлекающую учебную среду, которая способствует развитию коммуникационных навыков, сотрудничества и саморегуляции.

3. Адаптация к потребностям учащихся: Учителя могут использовать геймификацию для адаптации учебного материала к разным стилям обучения и уровням способностей учащихся. Это позволяет индивидуализировать обучение и обеспечить каждого ученика оптимальным уровнем вызова.

4. Стимулирование творческого мышления: Игровые элементы, такие как решение головоломок, создание собственных проектов или участие в соревнованиях, способствуют развитию творческого мышления и пробуждают интерес к математике как к творческой дисциплине.

5. Оценка и обратная связь: Геймификация позволяет собирать данные об активности и успехах учащихся, что позволяет учителям предоставлять персонализированную обратную связь и адаптировать учебный процесс в соответствии с потребностями каждого ученика.

Эти особенности делают геймификацию привлекательным и эффективным инструментом в образовательном процессе средней школы, способствуя более глубокому пониманию математики и развитию учебных навыков учащихся.

Примеры успешного использования геймификации в обучении математике включают разнообразные методы и технологии, которые помогают учащимся лучше усваивать материал и развивать навыки решения проблем. Вот несколько примеров:

1. Компьютерные игры: Создание образовательных компьютерных игр, в которых игроки решают математические задачи или соревнуются друг с другом, помогает привлечь внимание учащихся и мотивировать их к изучению математики. Например, игры, основанные на арифметических операциях, логических головоломках или геометрии, могут быть интересными и образовательными.

2. Интерактивные онлайн-платформы: Существует множество онлайн-платформ, предлагающих интерактивные задания и уроки по математике с элементами геймификации. Некоторые из них предлагают системы наград и достижений, стимулирующие учащихся к достижению лучших результатов.

3. Мобильные приложения: Мобильные приложения также играют важную роль в геймификации обучения математике. Некоторые приложения предлагают игровые сюжеты и задания, которые помогают учащимся тренировать навыки в решении математических задач.

4. Игровые элементы в классе: Учителя могут внедрять игровые элементы в свои уроки, используя игровые задания, головоломки или даже ролевые игры для обучения математике. Это может помочь сделать уроки более интересными и интерактивными для учащихся.

5. Соревнования и турниры: Организация математических соревнований и турниров может стать эффективным способом привлечения учащихся к изучению математики. Геймифицированные форматы таких мероприятий могут стимулировать соревновательный дух и мотивацию учащихся к достижению лучших результатов.

Эти примеры демонстрируют разнообразные способы применения геймификации в обучении математике, которые могут быть успешными и эффективными для различных типов учащихся и образовательных сред.

Эффективность геймификации в обучении математике подтверждается множеством исследований и практическим опытом применения. Вот несколько аспектов ее эффективности:

1. Повышение мотивации и заинтересованности: Геймификация способствует увеличению мотивации учащихся к изучению математики, так как игровые элементы делают учебный процесс более интересным и привлекательным.

2. Улучшение учебных результатов: Использование геймификации может привести к улучшению успеваемости учащихся в математике за счет более глубокого погружения в учебный материал и большей мотивации к его освоению.

3. Развитие ключевых навыков: Геймифицированные уроки могут способствовать развитию ключевых навыков, таких как критическое мышление, решение проблем, коммуникация и сотрудничество.

4. Индивидуализация обучения: Геймификация позволяет адаптировать учебный материал и задания к индивидуальным потребностям и уровню подготовки каждого ученика, что способствует более эффективному обучению.

Перспективы развития геймификации в обучении математике также обширны:

1. Интеграция новых технологий.
2. Персонализация обучения
3. Исследование эффективности

В целом, геймификация представляет собой перспективный подход к обучению математике в средней школе, который способствует повышению мотивации, улучшению результатов и развитию ключевых навыков учащихся.

Подводя итоги, в современном образовании геймификация играет важную роль в повышении эффективности обучения математике в средней школе. Исследования и практический опыт применения геймификации показывают, что этот метод не только способствует повышению мотивации учащихся, но и улучшает их учебные результаты, развивает ключевые навыки и создает более интересную и интерактивную учебную среду.

Геймификация помогает привлечь внимание учащихся к изучению математики путем интеграции игровых элементов в учебный процесс. Она предоставляет стимулы в виде достижений, наград и соревнований, которые мотивируют учащихся к активному участию и достижению лучших результатов. Кроме того, геймификация способствует развитию ключевых навыков, таких как критическое мышление, решение проблем, коммуникация и сотрудничество, что является важным аспектом для успешной адаптации учащихся к требованиям современного общества.

Перспективы развития геймификации в обучении математике также обширны. Интеграция новых технологий, таких как виртуальная реальность и искусственный интеллект, позволит создавать еще более интерактивные и иммерсивные учебные среды. Персонализация обучения на основе геймификации позволит адаптировать учебный процесс к индивидуальным потребностям и особенностям каждого учащегося. Дальнейшее исследование эффективности геймификации в обучении математике позволит лучше понять ее влияние на учебный процесс и результаты обучения, что поможет оптимизировать методики применения.

Таким образом, геймификация представляет собой перспективный и эффективный подход к обучению математике в средней школе, который способствует повышению мотивации, улучшению результатов и развитию ключевых навыков учащихся. Ее интеграция в учебный процесс поможет создать более интересную, интерактивную и адаптированную к потребностям учащихся учебную среду, способствуя их успешному обучению и развитию в современном мире.

Список использованной литературы:

1. Kapp, Karl M. "The Gamification of Learning and Instruction: Game-Based Methods and Strategies for Training and Education." Pfeiffer, 2012.
2. Gee, James Paul. "What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy." Palgrave Macmillan, 2003.
3. Deterding, Sebastian, Dixon, Dan, Khaled, Rilla, and Nacke, Lennart. "From Game Design Elements to Gamefulness: Defining 'Gamification'." In Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference: Envisioning Future Media Environments, pp. 9-15, 2011.

4. Hamari, Juho, Koivisto, Jonna, and Sarsa, Hannu. "Does Gamification Work? - A Literature Review of Empirical Studies on Gamification." In 2014 47th Hawaii International Conference on System Sciences, pp. 3025-3034, 2014.
5. Anderson, Lori, and Barnett, Michael. "Using Games and Simulations for Teaching and Assessment: Key Issues." Routledge, 2011.
6. Steinkuehler, Constance, and Duncan, Sean. "Scientific Habits of Mind in Virtual Worlds." *Journal of Science Education and Technology*, vol. 17, no. 6, pp. 530-543, 2008.
7. Huang, Wendy Hui Kyong, Hood, Christopher, and Yee, Nick. "Personality and Video Game Preferences." In Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems, pp. 927-936, 2013.
8. Aldrich, Clark. "Learning by Doing: A Comprehensive Guide to Simulations, Computer Games, and Pedagogy in E-Learning and Other Educational Experiences." Pfeiffer, 2005.
9. Miller, Carolyn Handler, and Knezek, Gerald A. "Game On! Gamification Strategies in Library Instruction." *Library Technology Reports*, vol. 50, no. 2, 2014.
10. Landers, Richard N., and Landers, Audrey K. "An Empirical Test of the Theory of Gamified Learning: The Effect of Leaderboards on Time-on-Task and Academic Performance." *Simulation & Gaming*, vol. 48, no. 6, pp. 769-785, 2017.

**ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНДЕРІН
ОҚЫТУДАҒЫ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР**

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ПРЕПОДАВАНИЯ
ЕСТЕСТВЕННО-НАУЧНЫХ
ДИСЦИПЛИН**

UDC 372.881.111.1:81'271.1

“INVESTIGATING LANGUAGE ERRORS IN MIDDLE SCHOOL STUDENTS (GRADES 5-7)”

A. Maratova

Master's student of the Philological Faculty, Shakarim University of Semey, Kazakhstan

A. Akkalieva, PhD Shakarim University of Semey, Kazakhstan

Аңдатпа. Зерттеу орта мектеп оқушыларының ағылшын тілін үйренуіндегі тілдік қателіктерді талдауға бағытталған (5-7 сыныптар). Сауалнама ағылшын тіліндегі сабақтардың ұзақтығы мен жиілігін, грамматика, лексика және айтылудағы қиындықтарды және қателерді түзету әдістерін бағалады. Мақсат-проблемаларды анықтау және ағылшын тілін оқытуды жақсарту.

Аннотация. Исследование посвящено анализу языковых ошибок при изучении английского языка учащимися средних школ (5-7 классы). Опрос оценивал продолжительность и частоту занятий по английскому, трудности в грамматике, лексике и произношении, а также методы исправления ошибок. Цель - выявить проблемы и предложить улучшения для обучения английскому.

Abstract. This study examines language errors in English among middle school students (grades 5-7). A survey assessed the duration and frequency of English exposure, difficulties in grammar, vocabulary, and pronunciation, as well as error correction methods. The goal is to identify challenges and suggest improvements for English education.

Кілт сөздер: Тіл қателері, орта мектеп, Ағылшын Тілін Үйрену, Грамматика, Лексика, айтылу, білім

Ключевые слова: Языковые ошибки, Средняя школа, Изучение английского, Грамматика, Лексика, Произношение, Образование

Keywords: Language Errors, Middle School, English Learning, Grammar, Vocabulary, Pronunciation, Education

Introduction. The acquisition of English as a second language is a pivotal aspect of modern education, particularly during the formative years of middle school. This research paper delves into the linguistic hurdles faced by students in grades 5 through 7, a critical period where the foundations of language proficiency are established. Through a comprehensive survey, this study seeks to uncover the prevalent language errors that impede students' learning processes. The survey encompasses a range of factors, including the length of time students have been exposed to English, the frequency of their engagement with the language, and the specific linguistic elements they find most challenging. By analyzing the data collected from various grades, this paper aims to shed light on the patterns of language errors and the effectiveness of different correction methods. The ultimate objective is to enhance the pedagogical approaches to English language teaching, ensuring

that students not only overcome these challenges but also thrive in their language learning journey.

Methodology

The methodology of this research paper is centered around a survey designed to identify and analyze the language errors made by middle school students (grades 5-7) in learning English. The survey was distributed to a representative sample of students across the three grades, ensuring a diverse and comprehensive data set.

Survey Design: The survey consisted of eight questions, each aimed at different aspects of the students' language learning experience. The questions covered the following areas:

Grade Level: Determining the class of the students provides insight into their age-related language development.

Duration of Learning English: Understanding how long students have been exposed to English helps correlate proficiency levels with learning time.

Frequency of Speaking English: This question aims to assess the practical usage of English outside the classroom setting.

Language Elements: Identifying which aspects of the English language students find most challenging helps target specific areas for intervention.

Grammatical Tenses: Knowledge of which tenses are problematic allows for focused grammatical instruction.

Types of Mistakes: Recognizing common error patterns can inform teaching strategies and curriculum development.

Error Correction: Understanding how students correct their mistakes can guide the creation of support systems within the school.

Suggestions for Improvement: Gathering students' perspectives on learning English can provide valuable feedback for enhancing educational practices.

Data Collection: The survey was administered during regular school hours, with instructions provided in both English and the students' native language to ensure comprehension. Participation was voluntary, and anonymity was maintained to encourage honest responses.

Data Analysis: Responses were quantitatively analyzed for patterns and trends. Qualitative analysis was also conducted on open-ended questions to extract themes and suggestions.

Ethical Considerations: All participants were informed of the study's purpose, and consent was obtained from parents or guardians where necessary. The study adhered to ethical guidelines to protect the privacy and well-being of the participants.

This methodology provides a robust framework for understanding the language learning challenges faced by middle school students and offers a foundation for developing strategies to address these issues effectively.

Results

The survey conducted among middle school students in grades 5-7 provided a detailed look into the language errors they encounter while learning English. The participation of 40 students offered a diverse set of data to analyze. The results are as follows:

1. Class Distribution:

- Grade 5: Represented by 47.4% of the participants.
- Grade 6: Accounted for 31.6%.
- Grade 7: Made up 21.1%.

2. Duration of Learning English:

- Less than a year: 15% of students.
- 1-2 years: 5%.
- More than 2 years: A significant majority at 80%.

3. Frequency of Speaking English:

- Every day: Only 5%.
- Several times a week: The majority with 65%.
- Rarely: 30%, indicating a lack of regular practice.

4. Challenges in Language Components:

- Grammar: Found difficult by 30%.
- Vocabulary: 25%.
- Pronunciation: The most challenging at 45%.
- Listening Comprehension: 35%.
- Reading: 25%.
- Writing Letters: 40%.

5. Difficulties with Grammatical Tenses:

- Present Simple: 10%.
- Past Simple: 35%.
- Future Simple: 26.3%.
- Present Continuous: 21%.
- Past Continuous: 30%.
- Other: 20%, indicating varied challenges.

6. Types of Mistakes Made:

- Errors in the use of articles: 20%.
- Preposition errors: 30%.
- Errors in the use of tenses: 40%.
- Errors in word formation: The highest at 50%.
- Other: 10%.

7. Methods of Error Correction:

- With the help of a teacher: The most common method at 65%.
- Using online resources: 30%.
- With the help of friends or family: 15%.
- Independently: 10%, suggesting a need for fostering self-correction skills.

8. Suggestions for Improvement:

- Emphasizing speaking practice.
- Adopting an English-only policy in class.
- Increasing the frequency of listening exercises with videos.
- Utilizing interactive whiteboards more effectively.
- Watching a variety of videos.
- Listening to audio materials more than three times for better comprehension.

These results indicate a clear need for a more interactive and communicative approach to English learning in middle school. The emphasis on pronunciation and listening skills suggests that students require more practical and engaging methods to practice these aspects of the language. The reliance on teachers for error correction points to the potential benefits of incorporating more independent learning strategies into the curriculum. The suggestions for improvement provided by the students themselves offer valuable direction for enhancing the English learning process in schools.

Discussion

The survey results from middle school students in grades 5-7 provide a compelling overview of the challenges faced in learning English as a second language. The discussion of these findings offers several insights into the nature of language acquisition and the specific hurdles that learners encounter.

Firstly, the predominance of pronunciation difficulties suggests that auditory and phonetic aspects of English may not be adequately addressed in the current curriculum. This is further supported by the students' struggle with listening comprehension, indicating a potential disconnect between the spoken language and its theoretical study. The high incidence of errors in word formation and tense usage underscores the complexity of English grammar for learners, necessitating a more nuanced approach to teaching these aspects.

The reliance on teachers for error correction highlights the critical role of educators in the language learning process. However, it also points to a possible over-dependence on guided instruction, which could be balanced with strategies that promote self-correction and autonomous learning. The students' suggestions for improvement, such as more speaking practice and the use of multimedia resources, reflect a desire for interactive and

immersive learning environments. These preferences align with contemporary educational theories that emphasize learner engagement and active participation.

Furthermore, the survey indicates that despite a substantial duration of English study, practical application through speaking remains limited for many students. This suggests that while theoretical knowledge may be imparted effectively, opportunities for practical language use may be lacking. Implementing an English-only policy in class and integrating more speaking and listening activities could bridge this gap.

In conclusion, the survey sheds light on the multifaceted nature of language errors among middle school students. It calls for a reevaluation of teaching methodologies to incorporate more auditory and interactive elements, fostering an environment where students can practice and apply their language skills more frequently and independently. The insights gained from this study can serve as a foundation for developing targeted interventions that address the specific needs of English language learners at this crucial stage of their education.

Conclusion

The investigation into language errors among middle school students in grades 5-7 has illuminated several critical aspects of English language acquisition. The survey conducted has provided valuable insights into the students' experiences and perceptions of learning English. The findings suggest that while students have a considerable amount of exposure to English, they continue to face challenges, particularly with pronunciation, listening comprehension, and grammatical structures.

The results underscore the necessity for educational strategies that prioritize speaking and listening skills, alongside traditional grammar and vocabulary lessons. Incorporating multimedia tools and fostering an English-immersive environment appear to be effective approaches to enhance language proficiency. Moreover, the data indicates a need for balancing teacher-led correction with methods that encourage independent learning and self-correction.

In conclusion, this research highlights the importance of a multifaceted approach to language teaching that addresses the specific difficulties faced by learners. By adapting teaching methods to include more interactive, communicative, and technologically supported practices, educators can better equip students to overcome language barriers and achieve greater success in their English language development.

References

1. Brown, A. (2018). English Language Learning in Middle School: Challenges and Solutions. New York: Language Education Press.
2. Johnson, M., & Smith, L. (2020). Pronunciation Difficulties in English Language Learners. *Journal of Language Teaching*, 55(3), 234-250.
3. Lee, C. (2019). Grammar Instruction in Second Language Learning. Boston: Academic Linguistics.
4. Martinez, R. (2021). Interactive Methods for Teaching Foreign Languages. *Language Learning Journal*, 47(2), 89-105.
5. Nguyen, H. (2017). The Impact of Multimedia on Language Acquisition. *Educational Technology Research*, 39(4), 45-60.
6. Patel, S. (2022). The Role of Teachers in Correcting Language Errors. *Teaching and Education Today*, 68(1), 15-29.

БИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ТРЕНДТЕР

Ақмырза Расул

*7M01502 Биология 22а, Астана Халықаралық Университеті
Астана қ., Қазақстан*

***Аңдатпа.** Бұл мақалада қазіргі заманғы оқу процесін қамтамасыз ететін болашақ биолог-педагогтарды даярлау процесінде биологияны қолдану дағдыларының ерекшеліктері анықталды. Педагогикалық жоғары оқу орындарында болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың дәстүрлі жүйесін жаңғырту үшін, ең алдымен, оның теориялық моделін әзірлеу, яғни болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың қажетті деңгейін қалыптастырудың ұтымды тәсілдері туралы түсінік қалыптастыру қажет. Болашақ мұғалімдердің педагогикалық ғылымдары әдістемелік дайындық жүйесінің ұсынған моделінде білім беруді дамытудың заманауи тенденциялары және биология мұғалімінің жеке басына қойылатын талаптар ескеріледі. Болашақ биология мұғалімдері үшін кәсіби білім беру қарастырылған – ғылыми оқу материалдарымен шектеліп қана қоймай, сонымен қатар қазіргі қоғамның қажеттіліктерін, білім алушылардың бәсекеге қабілеттілігін қанағаттандыруға қабілетті жоғары кәсіби мобильді, ғылыми-техникалық және заманауи ақпаратқа дербес бағдарлана алатын мамандар даярлау.*

***Аннотация.** В данной статье выявлены особенности навыков применения биологии в процессе подготовки будущих педагогов-биологов, обеспечивающих современный учебный процесс. Для модернизации традиционной системы методической подготовки будущих учителей биологии в педагогических вузах необходимо, прежде всего, разработать ее теоретическую модель, то есть сформировать представление о рациональных подходах к формированию необходимого уровня методической подготовки будущих учителей биологии. Педагогические науки будущих учителей в предложенной модели системы методической подготовки учитываются современные тенденции развития образования и требования*

к личности учителя биологии. Для будущих учителей биологии предусмотрено профессиональное образование-подготовка специалистов, способных не только ограничиваться научными учебными материалами, но и самостоятельно ориентироваться на высокопрофессиональную мобильную, научно-техническую и современную информацию, способную удовлетворить потребности современного общества, конкурентоспособность обучающихся.

Annotation. This article identifies the features of the skills of applying biology in the process of training future teachers of biology, providing a modern educational process. To modernize the traditional system of methodological training of future biology teachers in pedagogical universities, it is necessary, first of all, to develop its theoretical model, that is, to form an idea of rational approaches to the formation of the necessary level of methodological training of future biology teachers. Pedagogical sciences of future teachers in the proposed model of the methodological training system, modern trends in the development of education and requirements for the personality of a biology teacher are taken into account. Professional education is provided for future biology teachers-training of specialists who are able not only to limit themselves to scientific educational materials, but also to independently focus on highly professional mobile, scientific, technical and modern information capable of meeting the needs of modern society, the competitiveness of students.

Түйінді сөздер: әдістемелік даярлық, оқыту жүйесі, Биологияны оқыту әдістемесі.

Ключевые слова: методическая подготовка, система обучения, методика преподавания биологии.

Keywords: methodological training, educational system, methods of teaching biology.

Мектепте биология пәнін оқытудың басты мақсаты – оқушыларды қоршаған ортадағы тіршілік әлемімен таныстырып, ғылыми негіздегі білімдерін ерте бастан жетілдіру.

Пәннің маңыздылығы да осында, оқушылар биологияны оқу арқылы диалектикалық – материалистік, ғылыми және танымдың білім деңгейлерін шыңдай алады. Биологиялық білім балалардың табиғатты қорғау қажеттілігін сезінуінде, қоршаған ортаның жалпы өзектілігін түсінуінде және өмірге бейімделу барысында үлкен рөл ойнайды. Сондықтан да бұл пән жаратылыстану бағытының негізгі тармағы болып табылады.

Аталған пәннің маңызы зор болғандықтан, биологияны оқытудың да үлкен жауапты іс екендігін байқаймыз.

Бүгінгі таңда Қазақстандық білім беру жүйесінің алдында білім сапасының бәсекелестігін арттыру, шынайы өмірлік кезеңдерге бейімделендіру мәселелері тұр. Қазір заман секунд сайын дамып келеді, әлем бұрынғы кезге қарағанда қарқынды түрде алға қарай жылжуда. Заман дамыған сайын адамзаттың мүмкіндіктері де еселенуде. Сол себепті де жаңа инновациялық технологияларды барлық білім беру бағдарламаларында кеңінен қолдану үшін көптеп күш жұмсалуда.

Оқытушының міндеті – білімді көбейту емес, осы білімдерін өз бетімен алуға жағдай жасау және оқушының жекелей дамуы, жеке тұлғаның қалыптасуы, өзін-өзі жетілдіру және қоршаған әлемді жетілдірудің инновациялық қажеттіліктерін қалыптастыру. Білім беру үрдісінде жаңа технологияларды дамыта оқыту, оқу-тәрбие үрдісінің сапасын жоғарлатуды көздейді. Осы тұрғыдан бүгінгі күні жаңа технологияның тиімді әдіс-тәсілдерін жас ұрпақтың бойына сіңіре отырып тәрбие беру мұғалімнің басты міндеті. Сондықтан әрбір педагог сапалы білім беру үшін сабақты біркелкі қалыптасып қалған формада өткізуден көрі оқытудың жаңа технологиясын, жаңа әдіс-тәсілдерін және дәстүрлі емес сабақ түрлерін өткізу тиімді. Бұл бағытта білім берудің әртүрлілігі, нұсқадағы мазмұны, құрылымы ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. [1, 5-8 б]

Бәріміз білетіндей, 2010 жылдан бастап дүниеге келгендерді ғалымдар альфа ұрпақ деп атап жүр. Бұл тұжырымды ғылымға енгізген Марк МаркКриндалдың пікірінше, бұл атау 2010-2024 жылдар аралығында дүниеге келген балаларға қатысты айтылған. Технологияның қарқынды даму барысында туған олардың ерекшелігі гаджеттерге бірден бейімделетіндігінде. Сонымен, қазіргі альфа ұрпақтарының алды 12-13 жаста болса, ең соңғылары – биыл дүниеге келгендер. Бұл балалардың бұдан алдыңғы Z ұрпаққа қарағанда үлкен айырмашылықтары бар. Қазіргі жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктері барын психолог мамандар да растайды. Сәйкесінше бұл ұрпақпен қарым-қатынасқа түсудің өзі де оңай емес. Ұстаз ретінде ең алдымен баланың психологиясын жете таныған абзал. Ғалымдар альфа ұрпақтарын күшпен не ұрыспен басқара алмайтындығын айтады. Яғни, олардың өз деңгейіне түсіп, дос ретінде қарым-қатынасқа түскен тиімді. Қысқасы, қазіргі заманның балалары ерекше, соған сәйкес, олардың талаптары да өзгешеленеді. Туғанынан-ақ смартфонға бейім болып келетін жас ұрпақты таңқалдыру күннен күнге қиындай түсуде. Көбіне альфа ұрпақтары күткенді ұнатпайды, барлығы тез болса екен дейді. Ақпараттың аздығынан емес, көптігінен жаппай шегетін заманда, балаларға жақсы мен жаманды айыруды үйрететін – бірінші ата-аналары болса, екінші, біз, мұғалімдерміз. Осы тұста, адаспау үшін оларға біз дұрыс бағыт көрсетуіміз тиіс. Алайда сол жолды көрсету үшін, ең алдымен баланың назарын өзімізге аударуымыз тиіс. Ал назар аударту қарапайым, оқушылар естімеген қызықты деректерді айтудан, жасанды интеллектінің пайдасы мен зиянын ажыратып үйретуден басталады. Олардың ақпараттарға деген қызығушылықтарын ашу үшін өздері қолданып жүрген жаңа технологияларды қолданған жөн. Әр мұғалім сабақ өткізген кезде оқушыларға сапалы білім беру үшін жаңа

технологияларды пайдалана отырып, сонымен қатар компьютерді, интерактивті тақтаны қолдану арқылы білім берсе, оқушылардың қызығушылығы арта түсері анық. «Қазіргі заманда жастарға жаңа технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп, Елбасы атап көрсеткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында жаңа технологияны оқу үрдісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор деп білемін. [1, 34]

Яғни, альфа ұрпақтарымен жұмыс жасау барысында жаңа тәсілдер мен технологиялардың пайдаланудың маңызы зор. Мәселен, электронды пернетақтадағы суреттер, қызықты видеолар мен ойындар, оларды еліктіре алады деп ойлаймын. Оларға құр сөзбен сипаттағаннан гөрі суретін құрастыра не көрсете отырып сипаттаған өтімдірек болады. Қазіргі заман – бүгін оқыған ақпаратың күн өтпей жатып, жаңаратын заман. Бүгін оқыған дерегіміз ертеңгі күні жарамай қалып жатады. Бұнымен айтпағым, мұғалімдер, біз, оқушыларды таңқалдыра алу үшін, өзіміз күнделікті дамып отыруымыз қажет. Тек алдыңғы ғасырлардағы ақпараттарды айтқаннан гөрі, ғалымдадың соңғы жаңалықтары мен әртүрлі сыни пікірлері оқушылардың сыни ойлау жүйесін дамытады. Оқушыларды биология саласында жетістікке жеткен ғалымдардың өмірі мен олардың сол нәтижеден көрген жемісі жайлы ақпараттар да қызықтыра алады. [2, 43] Себебі альфа ұрпақтарға түсіндіру барысында, ең алдымен қандай нәтиже болатындығын айтқан тиімдірек.

Жалпы биология пәнінің білім, ғылым салаларында алар орны ерекше. Бір ғана пән арқылы оқушылардың бірнеше мамандыққа деген қызығушылықтарын аша аламыз. ҰБТ-да биология және қосымша тағы белгілі бір пәнді таңдау арқылы оқушылар түрлі мамандықтарға түсе алатындығын бәріміз білеміз. Негізінде, сол мандықтарға оқушылардың қызығушылығын ашу үшін биология пәнін кілт ретінде қолданған тиімді деп ойлаймын. Кез келген дәрігер мамандығына кіріспені негізі биология сабағында өтуден бастайды. [2, 24] Анатомияның бастама-сымен осы пәнде танысқандықтан, бұл оқушының қызығушылығы не ашылуына тікелей әсер етеді. Негізінен, биология пәні арқылы кез келген тіршілік сферасымен танысуға болады. Менің айтпағым, сол бір мамандықтарға деген оқушылардың қызығушылығын мектеп кезде сабақ өткеннен бастап ашуға ұмтылған абзал. Салдарынан олар өздері қалаған саланың маманы болуға ұмтылады, ерте бастан-ақ шешім шығарады.

Бұл тұрғыда, әрине, бізге тағы да жаңа тәсілдер мен индустриялды технологиялар көмекке келеді. Мамандықтармен жекелей таныстыру арқылы да оқушылардың пәнге деген қызығушылықтарын ашуға

болады. Жаратылыстағы, адам өміріндегі жануарлардың алар орны жайлы ақпарат оқушылардың жануарларға деген жанашарлық сезімі мен қызығушылығын оятары анық. Осы тұста жасанды интеллектілер мен жаңа технологияларды пайдалану өте тиімді. Әрі сол мамандықтың майталмандарын оқушылармен сұхбаттасуға шақырсақ. Бұл идеяның іске асуы қиынға соққанымен, пайдасы өте мол болмақ.

Бәріміз білетіндей, қазіргі таңда елімізде кадр тапшылығы әлі күнге азаймай келеді. Бұл жастардың мамандықтарға деген қызығушылығының жоқтығынан ғана болып жатқан жоқ. Жай ғана. Кейбір мамандықтардың бар екенін жастар әлі күнге дейін білмейді немесе атауын ғана білетін мамандық жайлы толық мәліметпен хабардар етілмеген. Мамандық таңдау барысында да пәннің берері мол болғаны оның маңызын тағы да арттыра түседі. Мысалы, биотехнология маманы келіп, өз тәжірибесімен бөлісіп, қандай қызмет атқаратындығын, мамандықтың мүмкіндіктерін айтып, біршама оқушының қызығушылығын аша алады. Білікті мамандармен сұхбаттасу кез келген жасқа дұрыс жолды көрсетіп, танымын кеңейтер еді. Бетпе-бет жолығу қиын болса, дамыған технологиялар арқылы тікелей онлайн кездесуге мүмкіндік береді. [5, 126] Алдына келген ветериналық санитария маманының айтқан ұтымды сөздері санасына қонған оқушының биология пәнін ерте бастан жақсы оқу керектігін ұғындырып, жақсы көруіне де итермелейді. Қазіргі заманда мүмкіндіктер күннен күнге артуды. Шет елдің кейбір мектептерінде сұхбаттасушы адаммен 3Д форматында немесе басқа жасанды интеллектімен байланысуға кеңінен жағдай жасалған екен. Сатылай қарқынды дамудың нәтижесінде, біз де жаңа технологияларға сай жаңа әдістерді пайдаланғанымыз абзал. Оқушылардың - биология пәні бойынша алған білімдерін тереңдете отырып, танымдық қызығуы мен шығармашылық қабілеттерін дамытуда теориялық білімдерін практикада пайдалана білуде мектеп жанындағы оқу-тәрбиеге бағытталған жылыжайдың маңызы өте зор.

Мектеп жанындағы жылыжай да биология пәнінен оқушыларымен өсімдіктер морфологиясы, физиологиясы, географиялық орны бойынша сабақтар. Көп жылдық гүлдер мен көкөніс дақылдары егужәне күтіп ба аптауды үйрету жұмыстары атқарылады. Оқушылар жыл бойы жылыжайда өскен дақылдарды күтіп баптау, өнімін жинау жұмыстарымен бірге пәнге байланысты әр-түрлі тәжірибелер жасайды, нәтижесінде оқушылардың танымдық белсенділіктерін артады. [3, 40-44]

Тәжірибе жасау арқылы – зерттеуші қойған мәселені шешуге жан-жақты жауап іздеу нәтижесінде күрделілігі, маңыздылығы, ұзақ-

тылығы әртүрлі көптеген сұрақтардың жауабын табады. Мектеп жанындағы жылыжайда тәжірибелік – өндірістік жұмыстарын жүргізу оқушылардың келешек мамандығын саналы түрде таңдауға дайындайтын, еңбек тәрбиесінің алғашқы сатысы деп қарау керек және бұл еңбекке оқыту мен еңбекке баулып тәрбиелеудің нәтижесі өзіндік көрсеткіш қызметін атқарады. Тәжірибе жұмыстары көптеген пәндердің – еңбекке баулу, табиғаттану, биология, география, экология, химия және физика-математиканың кейбір тақырыптарының оқу бағдарламаларының жалғасы болып табылады.

Қазіргі уақытта биологияны оқытудың мектеп тәжірибесінде барлығы модульдік оқытуды ұйымдастыру жиі қолданылады. Модульдік оқыту теориялық материалды күшейтілген блоктармен, модульдермен, алгоритмдеумен озық зерттеумен сипатталады, оқу іс-әрекеті, таным циклдарының және қызметтің басқа циклдарының толықтығы мен келісімділігімен қанағаттандырылады. Модульдік оқытудың жетекші қағидаттары: модульдік қағидат, оқыту мазмұнын оқшауланған элементтерге құрылымдау, динамизм, қызмет, икемділік, саналы перспектива, әдістемелік кеңес берудің жан-жақтылығы және паритете болып табылады. Модульдік оқытуда курста, тақырыпта немесе сабақта әзірленетін және негізінен оқу материалын жоспарлаудың негізі болып табылатын технологиялық карта маңызды функционалдық мәнге ие. [4, 65-67] Егер Технологиялық карта курстың барлық тақырыптарына арналған болса, онда ол сабақты жоспарлауды алмастыра алады. Технологиялық картада оқыту мақсаттары: қалыптасқан дағдылар мен әдеттер, сабақтардың түрлері мен формалары, педагогикалық пайдалануға жоспарланған технологиялар, сондай-ақ өткізу ерекшеліктері оқушылардың білімі мен іскерлігін бақылау. Егер модульдік бағдарламалар белгілі бір тақырыпқа арналған болса, онда мұғалім қызметінің бірінші кезеңі кешенді дидактикалық мақсаттарды мазмұнды игеру қызметінің нәтижелері ретінде анықтауды оқыту. Ғалымдар модульдік оқыту технологиясы мазмұн блоктарының толықтығын жүзеге асыруға әкеледі деп санайды. Әрбір оқушы алға қойған мақсаттарына қол жеткізе алады, сондай-ақ ұсынылған мақсаттармен өз бетінше жұмыс істей алады оған мақсатты оқу бағдарламасын қамтитын жеке оқу бағдарламасы кіреді іс-қимыл жоспары, ақпарат банкі және қойылған дидактикалық мақсаттарға жету үшін әдістемелік нұсқаулық. Бұл технологияның динамикасы бұл мазмұнның өзгергіштігі, сондай-ақ оқу мүмкіндігі іс-әрекет түрлері де, іс-әрекет әдістері. Мұндай технологияның икемділігі оқушылардың жеке ерекшеліктеріне бейімделуімен түсіндіріледі. Осылайша, модуль-

дік оқыту кезінде бүкіл оқу процесі оқушы толығымен немесе ішінара өздігінен оқитын етіп құрылады. [5, 78]

Модульдік оқытуда оның тиімділігін қамтамасыз ететін бірқатар сипаттамалық ерекшеліктер бар екені белгілі. Мұндай ерекшеліктерге оқытудың мазмұны оқушылар үшін олардың іс-әрекетінің нәтижелерінде тұжырымдалған мақсаттарға сәйкес тәуелсіз блоктармен ұсынылатындығын жатқызуға болады. Сабақта көп уақыт оқушының өз бетінше жұмыс істеуі маңызды. Бұл оған өз бетінше бейімделуге, өз қызығушылығын оятуға үйренуге көмектеседі, модульдік оқытуда мұғалім оқушылармен ауызша ғана емес, сонымен бірге тікелей қарым-қатынас жасайды. Баспа негізіндегі Модульдер оқушылармен жұмысты жекелендіруге мүмкіндік береді, ал мұғалім ұйымдастырушы рөлін көбірек орындайды және оқу процесін басқарушы ретінде жұмыс жасайды. [4, 84-85] Модульдік оқыту технологиясы ұйымдастыруға мүмкіндік беретін іс-әрекетке негізделген әр түрлі нысандағы оқу іс-әрекеті (жеке, топтық), мәселелердің шешімін іздеуді қамтиды, сонымен қатар оқу процесінде әртүрлі әдістерді қолдануға мүмкіндік береді.

Әрбір ұстаз, оқушыға «Бала – біздің болашағымыз, қоғамымыздың негізі» деген көзқараспен қарауы тиіс. Ал негізгі мақсаты оқушының тұлға болып қалыптасуына үлес қосу болмақ керек деп есептеймін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Кобдықаров К.К., Монохов В.М. «Педагогическая технология, проектирование учебного процесса» Вестник КАЗТУ Серия, Педагогическая наука. Алматы-320 бет.
- 2.Макаренко А.С. Таңдамалы педагогикалық шығармалар. Алматы-272 бет.
- 3.Биология және сауаттылық негізі. Алматы-180 бет.
- 4.Жанпейсова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде, Алматы-210 бет.
5. Биология және салауаттылық негізі. Алматы-280 бет.

**ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ МЕН ДАҒДЫЛАРЫН
ДАМУ**
**РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ И НАВЫКОВ
УЧАЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ХИМИИ**
**DEVELOPMENT OF CREATIVE VALUES AND SKILLS OF
STUDENTS IN THE STUDY OF CHEMISTRY**

Атейхан Кулдар

Химия пәні мұғалімі педагог-зерттеуші

Еңбекші негізгі мектебі

Ақтоғай ауданы, Барлыбай ауылы

Аннотация. Мәдени дамудың әлемдік деңгейіне көтерілуге бет бұру кезеңінде белгілі бір іс-әрекетке, табысқа ерекше қабілет, терең білімділік, талмас ізденімпаздық, шымыр шығармашылық арқылы ғана жетуге болады. Жаңа талап, жаңа заманға сай оқушыларға білім берудің бағыттарында дарындылықты айқындау, ақыл-ой, интеллектуалдық шығармашылық құндылықтарын, дағдыларын дамытуға баса назар аударуды талап етеді. Ал бұл талаптың орындалуына жаңа технологияларды әдістәсілдерді меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, рухани қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқушылар қызығушылын оятатын, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі, ең бастысы дарынды, шығармашылық қабілеті дамыған оқушы тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Түйінді сөз. Құндылық – іс-әрекеттің мәнділігі, маңыздылығы, қалаулылығы, пайдалылығы...

Аннотация

На этапе перехода к восхождению на мировой уровень современного культурного развития, к определенной деятельности, успеху можно достичь только через особые способности, глубокие знания, неутомимую любознательность, чуткое творчество. Новое требование требует акцентирования внимания на развитии умственных, интеллектуальных творческих ценностей, навыков, определения одаренности в направлениях образования учащихся в соответствии с новым временем. А освоение новых технологий, методов и приемов в исполнении этого требования благотворно влияет на интеллектуальное, профессиональное, духовное становление учителя, способствует саморазвитию, пробуждает интерес учащихся, эффективной организации учебно-воспитательного процесса, а главное позволяет воспитывать одаренного, творчески развитого ученика.

Ключевое слово. Ценность-значимость, значимость, желательность, полезность действия...

Annotation. At the stage of transition to the ascent to the world level of modern cultural development, to a certain activity, success can be achieved only through special abilities, deep knowledge, tireless curiosity, sensitive creativity. The new requirement requires an emphasis on the development of mental, intellectual creative values, skills, the definition of giftedness in the areas of education of students in accordance with the new time.

And the development of new technologies, methods and techniques in fulfilling this requirement has a beneficial effect on the intellectual, professional, spiritual formation of the teacher, promotes self-development, awakens the interest of students, the effective organization of the educational process, and most importantly allows you to educate a gifted, creatively developed student.

Key word

Value is the significance, significance, desirability, usefulness of an action...

Оқушылардың шығармашылық құндылықтарын, дағдысын дамыту ең өзекті болып табылады, өйткені оқушылардың әр түрлі практикалық іс-шараларға белсенді тартуға ықпал етеді және олардың шығармашылық және жеке қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Теориялық материалдың көп мөлшерін тиімді игеру үшін оқушылардың, практикалық, зертханалық және өзіндік жұмысы жоғарылауы қажет, өйткені олардың өздігінен алған білімдері әлдеқайда есте жақсы сақталады және білік дағдылары қалыптасады. Сонымен бірге педагогикалық технологияларды, оқушылардың зерттеу іс-әрекетінің элементтерін енгізу оқушының білім алуына, оның танымдық іс-әрекетіне көмектеседі. Яғни, оқушыны шығармашылық интеллектуалдық еңбекке дайындайды

Химияны меңгертуде формулаларды дұрыс жазудың маңызы зор, сондықтан сабақ барысында формуланың жалғасын табатын перфокарталардың қолдану жақсы нәтиже береді. Сондай –ақ оқушыларды химиялық тілде сөйлеу дағдысын дамыту ең басты мақсат болуы керек, яғни оқушы жазған әр формуланы, реакцияны, шығарған есепті, қолданған формуланы химиялық тілде сөйлете алу қажет. Химиялық тілді білу химиялық ұғымдар мен заңдылықтарды саналы түрде игеруге, химияның негіздерін үйренудің құралы ретінде химия пәніне деген қызығушылықты дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар оқушыларға әр түрлі тақырыптарда жеке жұмыстар тапсыруда сабақты тереңдете түседі, осы зерттеген тақырыптарын ортаға салуға мүмкіндік беру білгенімен бөлісуге, ойын еркін жеткізуге, шығармашылыққа итермелейді. Осындай әдіс - тәсілдер арқылы әр сабақта жұмыс істеу барысында оқушылардың білімдері тереңдейді, есте сақтау, химиялық тілмен сөйлеу қабілеттері дамиды және олар ізденімпаздыққа, үнемділікке тәрбиеленеді.

*Шығармашылық қабілеттерін дамыту жолдары
(1-сурет)*

Сабақ барысында оқушының іс-әрекетін сипаттайтын кезеңдер:

Бағытталған-мотивациялық кезең. Белгілі бір жағдайға байланысты мақсат және оған жету жолдары. (біз қандай жағдайда тұрмыз? Оны орындау үшін не істейміз? Оны қалай шешеміз?)

Орындаушылық-операциялық кезең. Бұл кезең мақсатқа жету кезеңі болып табылады.

Жоспарды орындау, модельдеу, бағалау-рефлексивті кезең. Мақсат орындалды ма? Қалай орындадым?

Пәнді оқытуда негізгі міндеті: оқушыларға жаратылыстану пәнінің ғылыми дүниетанымы мен қоршаған ортаның ғылыми бейнесін қалыптастыру; (ҮЙРЕТУ-ҚАЛЫПТАСТЫРУ-ДАМЫТУ-ПАЙДАЛАНУ-НАСИХАТТАУ)

Қоршаған ортада жүріп жатқан құбылыстарды химиялық таным-түсініктер арқылы ойлай білуге **үйрету** (оқушыларда байқампаздық, алған көрген әсерлерін сипаттауға үйренеді)

Химиялық білім-біліктерді **қалыптастыру** (тәжірибелік жұмыстар арқылы ептілік, химиялық құралдармен дұрыс жұмыс жасау дағдылары қалыптасады, қызығушылығы артады)

Химиялық тілді дамыту (сөздік жұмысы яғни әр тақырыпта терминдерді анықтамасымен жазып айту, терминология құрастыру, химиялық тілде сөйлеу дамиды)

Күнделікті өмірде пайдалану (алған білімін қолдана білу, мысалы кейбір дақтарды тұрмыстық жағдайларда кетіру, шайнек ішіндегі қақты жою т.б)

Химия ғылымының жетістіктерін насихаттау (интернет желісінен, жаңалықтар көру арқылы немесе қосымша әдебиеттерден алған шағын ақпаратпен бөлісу арқылы әр оқушыда ізденімпаздық, ойын жеткізу қабілеттері дамиды)

Оқушылардың шығармашылық құндылықтарын дамытатын стратегиялар:

-оқушының атқарған жұмыстарына мадақтау; идеяларын ұсына білуге үйрету; ынталандыру; тәуекелге баруға бағыттау; қателесуге мүмкіндік жасау; проблеманы табуға, анықтауға, бағытталған алгоритм жасау; белгісіздікті анықтауға шыдамдылықтарын дамыту; шығармашылық ойлауларын дамытуға бағытталған тапсырмалар жүйесін құру.

Сабақ барысында берілетін оқушыларға шығармашылық сұрақтарды құрастыруда ескеретін жағдай: сұрақтар мазмұны ғылыми, проблемалық және қызықты болу; химиялық заттардың қасиеттері, құрылымы, құрамы арасындағы генетикалық байланысты қарастыруға негізделген; танымдық және тәжірибелік тұрғыда құнды болу; пәнішілік және пәнаралық байланыс болу қажет.

Өз жұмыстарымды қорытындылай келе химиялық білімнің оқушылардың шығармашылық құндылықтары мен дағдыларын дамытуға бағытталуы дағды мен іс-әрекет негізінде өздігінен ізденетін, өздігінен шешім қабылдайтын, нарық заманында өмір сүріп, адал еңбектенетін, бәсекелестікке қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететініне сенемін.

Қолданылған әдебиеттер мен интернет ресурстар тізімі

1. Шығармашылық қабілеттер және дамыта оқыту. Б.А. Тұрғынбаева Алматы, 1999 ж.

2. Омарқұлова С.А. Дарынды баламен жүргізілетін жұмыстардың әдістері мен түрлерін жетілдіру. // Мектептегі технология, 2009. №5, 3-4б.

3. С.Сайдуллаева. Жаңа технология арқылы білімді, іскер жеке тұлғаны қалыптастыру жолдары // Педагогика: Тәрбие теориясы мен әдістемесі. №5, 2012

4. Детская одаренность: признаки, виды, особенности личности одаренного ребенка - <http://school.msk.ort.ru/integration/in>

5. Краткое руководство для учителей по работе с одаренными учащимися. М.: Молодая гвардия, 2007

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ХИМИИ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

О.С. Ачкинадзе

*НАО «Павлодарский педагогический университет
имени Әлкей Марғулана»*

Аңдатпа. Мақалада проблемалық жағдаяттарды шешуде студенттердің өзіндік белсенділігін дамыту жолдары, жобалық әдісті қолдануда жаңа әрекет тәсілдерін қалыптастыру, химиялық білім беру процесінде технологиялық жағдай қарастырылған. Мұнда автордың эксперименталды жұмысының мысалы келтірілген. Педагогикалық эксперименттің кейбір қорытындылары келтірілген.

Аннотация. В статье рассмотрены пути развития самостоятельной деятельности обучаемых по решению проблемных ситуаций, формированию новых способов деятельности при использовании метода проектов, технологии кейс-стади в процессе обучения химии. Приведены примеры опытной работы автора. Представлены определенные выводы педагогического эксперимента.

Annotation. The article discusses ways to develop independent activity of students when solving problem situations, the formation of new ways of activity when using the project method, a technological case in the process of chemical education. Here is an example of the author's experimental work. Some conclusions from the pedagogical experiment are presented.

Түйінді сөздер. Жоба әдісі, кейс-стади әдісі, зерттеу дағдылары, студенттердің өз бетінше әрекеті.

Ключевые слова. Метод проектов, кейс-стади метод, исследовательские умения, самостоятельная деятельность учащихся.

Key words. Project method, case study method, research skills, independent activity of students.

В условиях постоянного развития науки и техники, компьютеризации общества, интеграции образования и науки требования к выпускникам учебных заведений возрастает. Обладая достаточными теоретическими знаниями, необходимо уметь применять их в различных жизненных ситуациях, прогнозировать возможные последствия принимаемых решений, демонстрировать социальную активность, интерес к научным проблемам и инициативам.

Подготовка выпускника средней школы с такими компетенциями требует от учителя эффективных методов развития познавательной самостоятельности обучаемых. Данная проблема остается актуальной для педагогического сообщества Казахстана.

Одним из основных принципов дидактики по-прежнему является принцип активности учащихся в образовательном процессе. Этот принцип предполагает качество деятельности, характеризующееся высоким

уровнем мотивации, осознанной потребностью в приобретении знаний и умений, результативностью и соответствию социальным нормам [1]. Особую роль в образовании казахстанских школьников призван сыграть предмет «Химия», привносящий обновленное содержание и современные методы преподавания. Учитель должен превратить обучение от скучного и монотонного процесса к интересному и добровольно выполненному. Одним из путей к достижению такого результата являются разнообразные педагогические технологии, при реализации которых основное внимание в образовательном процессе уделяется поисковой, проектной и исследовательской деятельности, позволяющей использовать личностно-ориентированный подход в обучении [2].

В данной статье мы обобщаем опыт, полученный в ходе педагогического эксперимента по применению метода проектов в процессе обучения химии старшеклассников (2019-2022 годы) двух школ г.Павлодара и Павлодарской области.

Целью исследования явилась разработка, теоретическое обоснование и экспериментальная проверка содержания и педагогических условий развития общеучебных умений старшеклассников при обучении химии с использованием метода проектов. Для достижения цели были решены следующие задачи: изучались основные педагогические характеристики технологии проектно-исследовательского обучения; определялись трудности, препятствующие широкому распространению и применению метода проектов в преподавании школьной химии; была разработана концептуальная модель использования проектного метода обучения в урочно-внеурочной системе, реализация которой на практике показала положительную динамику в формировании ключевых компетенций старшеклассников.

Американский педагог, один из основоположников метода проектов, У.Килпатрик, так определил суть метода: «Этот метод целенаправленной деятельности, связанной с решением школьной задачи в реальной ситуации» [3,с.41]. Этот метод, по мнению Д. Брикс, предполагает переход от слушания и информации пассивного восприятия к действию и приобретению новых знаний через опыт учебного эксперимента, от запоминания и простого воспроизведения материала к критическому и творческому осмыслению окружающего, от указаний учителя к сознательному и естественно организованному познавательному поиску [4]. Главным отличием метода проектов является новаторский и нестандартный подход к решению задач, тесная связь с реальной практикой и развитие общеучебных и предметных навыков и умений.

Е.В. Зеленская предполагает, что метод проектов дает учителю широчайшие возможности изменения привычных форм и методов учебной деятельности, выводит всю систему преподавания на качественно новый уровень. Эта технология помогает организовать учебную деятельность, соблюдая разумный баланс между теорией и практикой, обеспечивает развитие самостоятельности и активности, объединяет детей [5, с.123].

П. Го и др. [6] считают, что деятельность образовательного проекта ориентирована на углубление пройденного учебного предмета или учебного курса. Она основана на развитии познавательных способностей учащихся, умении самостоятельно проецировать свои знания, ориентироваться в информационном пространстве, развитии логического и творческого мышления.

Соглашаясь с мнением многих исследователей метода проектов, следует подчеркнуть важную мысль: метод проектов – это способ достижения дидактической цели посредством детальной разработки проблемы (технологии), которая должна завершиться вполне реальным, осязаемым практическим результатом, сформулированным тем или иным образом. Метод проектов всегда ориентирован на самостоятельную деятельность – индивидуальную, парную или групповую, которую учащиеся осуществляют в течение определенного периода времени.

Нами изучались классификация проектов, структура проектной деятельности, основные педагогические характеристики технологии проектно-исследовательского обучения.

Таким образом, анализируя научную литературу по данной проблеме, а также опираясь на собственный педагогический опыт, мы пришли к выводу: необходим прежде всего системный подход к организации проектно-исследовательской деятельности учащихся при изучении химии в старших классах казахстанской средней школы. Была выработана методическая модель, в рамках которой осуществлялся педагогический эксперимент в этом направлении.

Целесообразно кратко описать элементы разработанной методической системы. Ядром методической модели и одновременно целью ее реализации является *развитие исследовательских умений учащихся*.

Ключевыми психолого-педагогическими теориями выбраны: теория развивающего обучения [7] и теория деятельности [8].

Главными принципами выбора темы и определения цели исследования являются: актуальность, связь с жизнью, региональная и практическая направленность, достижимость цели работы.

Принципы отбора содержания проекта. Главный принцип – проект обязан быть доступным по уровню для проведения учащимися. Кроме того, должна быть актуальность и занимательность контента для обучаемых; содержаться проблемные ситуации.

Планирование деятельности учащихся должно обеспечивать условия благополучного выполнения проекта. Здесь важны: алгоритм построения задания учащемуся; требования к организации исследовательского проекта, о которых будет сказано ниже.

Критерии оценки результатов исследования доводятся до учащихся в начале работы.

Опыт собственной практики преподавания химии, направленный на развитие самостоятельной познавательной деятельности обучаемых, позволил отметить некоторые методические подходы, приводящие к успешности в проведении учебных исследований школьников. Целесообразно начинать с применения компетентностно-ориентированных задач, чтобы приобщить учеников к эвристической учебной деятельности, а далее к научно-исследовательской работе. Такие задачи использовали на уроках химии, в ходе самостоятельной работы обучаемых, в 9-х, 10-11 классах. Данный тип задач делится на контекстные, ситуационные и практико-ориентированные, сущностные характеристики которых даются разными авторами в педагогической литературе. Выделяя главные мысли этих определений, можно сказать, что контекстная задача содержит описание конкретной жизненной ситуации, близкой для учащихся, и поставленная цель в задании достигается в результате анализа и решения учебной химической задачи с осознанием ее личной значимости. Ситуационные задачи – это задания, ориентированные на поэтапную обработку мыслительных действий в процессе работы с научным материалом контекста: ознакомление – понимание – применение – анализ – синтез – оценка. Практико-ориентированные задачи-задания развивают у обучаемых практические навыки и формируют понимание применения этих навыков в жизни. Вот пример одного из разработанных и использованных нами заданий по теме «Альдегиды» 10 класса: «Газовое оружие – это оружие самообороны, предназначенное для временной нейтрализации противника с помощью газового или аэрозольного облака. Такое облако имеет в своем составе раздражители, вызывающие реакции при попадании на слизистую оболочку или кожу, дыхательные пути:

1. Определите формулу вещества, входящего в состав газового облака, если известно, что массовые доли водорода, кислорода и углерода соответственно равны 6,67%, 53,33%, 40%.

2. Укажите класс, к которому относится это соединение, дайте тривиальное название и его название в соответствии с систематической номенклатурой, напишите его молекулярную и структурную формулы.

3. Какими свойствами может обладать это вещество? Запишите уравнения реакций».

Были разработаны и использованы в обучении десятки контекстных задач в рамках школьной программы по химии.

Наиболее трудными для учителя, в плане составления, а также выполнения для учащихся являются проблемно-творческие задания экспериментального характера, близкие к мини-проектам. Таким образом, последовательное использование на уроках химии указанных видов задач, применяемых по мере усложнения мыследеятельности, позволили нам подвести учащихся к мини-проектам, а затем к исследовательским проектам.

Необходимо отметить, что некоторые уроки мы начинали с помощью метода кейс-стади, или метода конкретных ситуаций. Он относится к неигровым имитационным активным методам обучения и объединяет такие образовательные технологии, как проблемное обучение, ИКТ и метод проектов. Работа в режиме кейс-метода предполагает групповую деятельность: совместными усилиями каждая из групп обучающихся анализирует ситуацию и вырабатывает практическое решение. Далее организуем деятельность по оценке предложенных решений и выбору лучшего для решения поставленной проблемы.

Проектная работа наших старшеклассников реализовалась в двух формах: краткосрочный (1 урок), среднесрочный (2 урока) и внеурочная проектная деятельность. Приведем лишь некоторые примеры. Краткосрочные – «Оружие муравьев» по теме «Одноосновные карбоновые кислоты», 11 класс; «Казы-карта – деликатес кочевников» по теме «Сложные эфиры», 11 класс. Среднесрочные – «Токсичная красота» по теме «Спирты одноатомные и многоатомные», 10 класс; «Кумыс – секрет живого напитка» по теме «Спирты одноатомные и многоатомные», 10 класс. Внеурочные исследовательские групповые проекты - «Добыча нефти – взгляд в будущее» по теме «Непредельные углеводороды», 10 класс; «Аспирин – друг или враг» по теме «Фенолы. Свойства фенолов», 10 класс. Отдельные обучаемые, наиболее мотивированные на выполнение проектов, успешно реализовали индивидуальные межпредметные исследования «Аромамаркетинг в жизни человека», «Мыльная история или изготовление синтетических моющих средств в домашних условиях», «Воздействие различных видов транспорта на окружающую среду города Павлодара» и другие.

При организации исследовательской работы необходимо учитывать, что, как и в реальном исследовании, результаты могут не соответствовать ожиданиям экспериментатора. Обучаемого следует предупредить о такой возможности с самого начала. Далее, перечислим ряд трудностей, препятствующих широкому использованию метода проектов в обучении школьников химии. Во-первых, ощущается нехватка преподавателей, способных эффективно организовать и реализовать проектную научную работу. Преподаватель должен иметь высокую квалификацию в области педагогики и химической науки, что не так часто встречается среди школьных учителей. Во-вторых, руководитель проекта должен быть полон энтузиазма, поскольку эта деятельность требует много времени и энергии: на поиск реагентов и материалов, необходимых на проведения эксперимента учащимися, а также литературных источников.

Опыт учителей в практике реализации групповых проектов (участвуют 2-3 школьника), показывает, что зачастую сложно оценить реальный вклад каждого участника. Другая объективная проблема – снижение базовой химической подготовки школьников, интереса подростков к предмету «химия». Для решения этой проблемы необходима целенаправленная и энергозатратная работа по развитию творческих, исследовательских навыков будущих учителей в вузе.

Педагогический эксперимент по организации самостоятельной познавательной деятельности школьников показывает, что участие в проектной работе дает неоценимый опыт. Что достигается данным опытом? Внешний результат можно увидеть, осмыслить, применить в реальной практической деятельности. Внутренний результат - опыт деятельности - становится бесценным достоянием учащегося, соединяя в себе знания и умения, компетентности и ценности. Деятельность учащихся в педагогическом эксперименте проводилась по следующим критериям: мотивационно-ценностному, когнитивному, операционно-деятельностному.

Проделанная работа позволяет сделать некоторые выводы.

- Метод проектов дает возможность организовать эту деятельность в интересной для учеников форме, и тогда практические занятия становятся увлекательными и целенаправленными, освоение новой информации – осмысленным, а работа учащихся — познавательно мотивированной.

- Любая самостоятельно выполненная творческая работа может считаться проектной, ибо она направлена, в первую очередь, на развитие творческого потенциала ребенка, на приобретение им исследова-

тельских умений и навыков, которые могут пригодиться ему в его дальнейшей взрослой жизни.

Литература

1. Борискова И.В. Метод проектов как средство разработки и внедрения педагогических инноваций // Международный журнал экспериментального образования. -2012.-№ 4-2.- С.51-53.
2. Battino, R. (2018). Comments of the teaching chemistry, doing chemistry demonstrations, and a passion for chemical thermodynamics. The Journal Chemical Thermodynamics, 123, 74-78. doi: 101016/j.jct.2018.03.012.
3. Kilpatrick, W.H. (2015). The project method: The use of the purposeful act in the educative process. New York. Andesite Press.
4. Brix, J. (2017). Exploring knowledge creation process as a source of organizational learning: A longitudinal case study of a public innovation project. Scandinavian Journal Management, 33(2), 113-127. doi: 10.1016/j.scaman.2017.05.001.
5. Зеленская Е.В. Поэтапная организация учебной деятельности учащихся // Школьные технологии. - № 5. - 2009. - С. 122-127.
6. Guo, P., Saab, N., Post, L.S. & Admiraal, W. (2020). A review of project-based learning in higher educational: Student outcomes and measures. International Journal of Educational Research, 102, article number 101586. doi: 10.1016/j.jiter.2020.101586.
7. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989.560 с: ил.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии – СПб: Издательство «Питер», 2000 – 712 с.: ил.

ТРИГОНОМЕТРИЯ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ОҚЫТУДА АКТ ҚҰРАЛДАРЫН ҚОЛДАНУ

Даян Жардембек

Павлодар педагогикалық университеті 2-курс магистрі.

Аңдатпа. Зерттеудің алғышарты негізгі мектеп математика курсында тригонометрияны оқыту кезінде ақпараттық коммуникациялық технология құралдарына сүйену арқылы оқушылардың оқытылатын пәнге деген қызығушылығын, материалды түсіну және меңгеру деңгейін арттыру.

Бұл мақалада мектеп математикасы курсындағы «Тригонометрия» тарау бөлімінің маңыздылығы және осы саланы оқытуда электронды ресурстарды қолдану ерекшеліктері қарастырылады. Оқушылардың құзыреттілігін арттыру үшін интерактивті тақтаны және арнайы бағдарламалық қамтамасыздандыруы бар компьютерлерді пайдалану ұсынылады.

Тақырып аясында талдау, сипаттау, баяндау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде Тригонометрия элементтерін оқытуды GeoGebra және Desmos компьютерлік бағдарламасын пайдаланудың орындылығы негізделді. GeoGebra және Desmos платформасын мұғалімдерге, студенттерге және

оқушыларға өз бетінше зерттеу жүргізу үшін пайдаланудың үлкен мүмкіндіктері көрсетілді.

Аннотация. Целью исследования является повышение интереса учащихся к преподаваемому предмету, уровня понимания и усвоения материала путем использования средств информационных и коммуникационных технологий при преподавании тригонометрии в школьном курсе математики.

В данной статье рассматривается значение главы «Тригонометрия» в школьном курсе математики и особенности использования электронных ресурсов при обучении этой области. Для повышения компетентности учащихся рекомендуется использовать интерактивную доску и компьютеры со специальным программным обеспечением.

В рамках темы использовались анализ, описание, повествовательные методы.

В результате исследования обоснована целесообразность использования компьютерных программ GeoGebra и Desmos для обучения элементам тригонометрии. Были продемонстрированы большие возможности использования платформы GeoGebra и Desmos для преподавателей, студентов и учеников для проведения независимых исследований.

Annotation. The purpose of the research is to increase students' interest in the taught subject, the level of understanding and assimilation of the material by using the means of information and communication technologies when teaching trigonometry in the school mathematics course.

In this article, the importance of the chapter "Trigonometry" in the school mathematics course and the special features of using electronic resources in teaching this area are considered. To improve students' competence, it is recommended to use an interactive board and a computer with special software.

Within the framework of the topic, analysis, description, narrative methods were used.

As a result of the study, the expediency of using the computer programs GeoGebra and Desmos for teaching the elements of trigonometry is justified. The great possibilities of using the GeoGebra and Desmos platform for teachers, students and schoolchildren for independent research were demonstrated.

Ключевые слова: Desmos, GeoGebra, преобразования, тригонометрические формулы, возможности применения.

Түйінді сөздер: Desmos, GeoGebra, түрлендіру, тригонометрия формулалары, қолдану ерекшеліктері.

Key words: Desmos, GeoGebra, transformations, trigonometric formulas, applications

КІРІСПЕ.

Қазіргі уақытта тригонометрия мектептегі математика курсындағы ең маңызды және қиын тақырыптардың бірі. Оны оқушыларға түсіндіру көп мұғалімдерге қиындық туғызады. Сондықтан тригонометрия курсы арнайы бағдарламалармен түсіндіру ыңғайлы.

Мұғалімнің міндеті – балаға материалды жаттау ғана емес, оны түсінуге баулу. Әр жылдары мектептегі математика курсына тригонометриялық элементтерді енгізудің әртүрлі нұсқалары қолданылды.

Қазіргі оқулықтарда бірлік шеңберін қолданатын анықтамаға көп көңіл бөлінеді.

Мектеп курсына тақырыпты оқудағы үлкен қиындықтар мазмұнның жеткілікті үлкен көлемі мен осы тақырыпты оқуға бөлінген сағат санының салыстырмалы түрде аздығы арасындағы сәйкессіздікке байланысты туындайды. Сонымен қатар, оқушыларға тригонометриялық элементтерді тікбұрышты үшбұрыштың қабырғаларының қатынасы арқылы түсінуден, сандар шеңберін пайдаланып анықтауға көшу қиын.

«Тригонометриялық элементтерді оқып-үйрену оқушыларда да, математика мұғалімдерінде де көптеген қиындықтар туындайды. Сонымен қатар дәл осы тригонометрия бөлімі оқушылардан негізгі ұғымдарды мықты меңгеруді, тригонометриялық өрнектерді түрлендірудің әртүрлі түрлерін орындауды, тригонометриялық функцияларды зерттеуді және олардың графиктерін салуды талап етеді» [1].

Негізгі мектепте тригонометриялық элементтерді оқуды ұйымдастыруда басшылыққа алатын үш негізгі тезистер:

1. Материалды оқуда басты назарды «координаталық жазықтықтағы сандық шеңбер» үлгісіне аудару керек.

2. Мектепте тригонометриялық теңдеулерді дұрыс оқуға іс жүзінде аз уақыт берілген, өйткені тригонометриялық өрнектерді бірдей түрлендіруді жүзеге асыру қабілетін дамыту кезеңінде оқушылар үшін қиындықтар туындайды.

3. Оқушы тригонометриялық ғылымын толық зерттеуге негізделген екі «бағананы» меңгергеннен кейін ғана оқыған жөн: сандар шеңбері және ең қарапайым тригонометриялық теңдеулер.

Көптеген оқушылар тригонометриялық материалды оқу кезінде кездесетін алғашқы қиындықтардың бірі – әрбір нақты санның сандар шеңберіндегі нүктеге сәйкес келетінін терең білу. Заманауи электрондық оқыту құралдарының мүмкіндіктері математикалық нысандардың әртүрлі бейнелерін біріктіруге, олардың арасындағы байланысты зерттеуге және олардың модельдерін пайдалана отырып, жеке математикалық нысандардың қасиеттерін анықтауға мүмкіндік береді. Дәл осы электронды ресурстардың білім беру барысында қолдану ерекшеліктерін айқындайтын мәселе бүгінгі таңда **өзекті** болып отыр.

Зерттеу әдістері: оқытудың жалпы дидактикалық әдістері (жаңа білім мен дағдыны қалыптастыру әдістері, бекіту әдістері, бақылау әдістері), талдау, математикалық модельдеу, сипаттау.

Зерттеу нәтижелері. Ғылыми нәтижелерді талқылау.

Тригонометрия – мектеп математикасының оқу бағдарламасына енгізілген негізгі және маңызды пәндердің бірі. Қазіргі мектептегі

алгебра және элементарлық талдау курсында тригонометриялық функциялар мен тендеулерді зерттеуге көп көңіл бөлінеді.

Тригонометриямен алғаш танысу Пифагор теоремасына дейін немесе одан кейін планиметрияны оқып үйрену кезінде болады. Оқушылар тригонометриялық өрнектерді пайдаланып үшбұрыштарды шешуге үйретіледі және тригонометриялық функция кестелерімен жұмыс істеудің негізгі дағдыларын дамытады. Оқушылар тікбұрышты үшбұрыштың сүйір бұрышының синусы, косинусы және жанамаасының анықтамаларымен танысады.

Интерактивті тақта теориялық материалды түсіндіруге кететін уақытты қысқартуға және практикалық тапсырмаларды алдын ала дайындауға көмектеседі. Ал кәдімгі мультимедиялық проектордан айырмашылығы, интерактивті тақта слайдтар мен бейнелерді көрсетуге ғана емес, сонымен қатар сурет салуға, проекцияланған кескінді белгілеуге, кез келген өзгерістер енгізуге, нысандар мен жазуларды экранда жылжытуға және оларды компьютерлік файлдар ретінде сақтауға мүмкіндік береді.

Бұл мақалада мектеп оқушыларына тригонометрия элементтерін оқытуда ақпараттық коммуникативтік технологияларды қолдануға толығырақ тоқталамыз. Қазіргі уақытта тригонометрия элементтерін зерттеуде қолдануға арналған компьютерлік бағдарламалардың алуан түрі бар.

«Цифрлық білім беру ресурстары тригонометрия элементтерін зерттеуде үлкен рөл атқарады» [2]. Desmos Calculator оны негізгі мектеп алгебра курсына сабақтарда пайдалану үшін маңызды артықшылықтарға ие.

«Desmos – бұл Дэн Майер мен Эли Любероф жасаған ақысыз онлайн графикалық калькулятор, оны мұғалімдер де, оқушылар де оңай пайдалана алады» [3,4,5]. Desmos бағдарламасының алгебра сабақтарында қолдану мүмкіндіктері өте көп.

1. Берілген математикалық өрнектің көмегімен кез келген графиктерді салуға мүмкіндік береді.

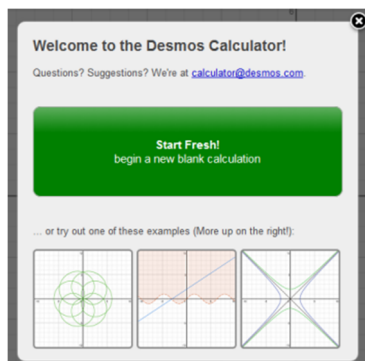
2. Математикалық өрнекті орнатқанымыздай, графиктердің түсін өзгертуге мүмкіндік береді.

3. Салынған графикті сақтайды.

4. Кестені құруға немесе бар өрнекті кестеге түрлендіруге мүмкіндік береді.

5. Параметрдің шегі мен интервалын белгілей отырып, жүгірткілерді пайдаланып бірнеше параметрлері бар графиктерді салуға мүмкіндік береді.

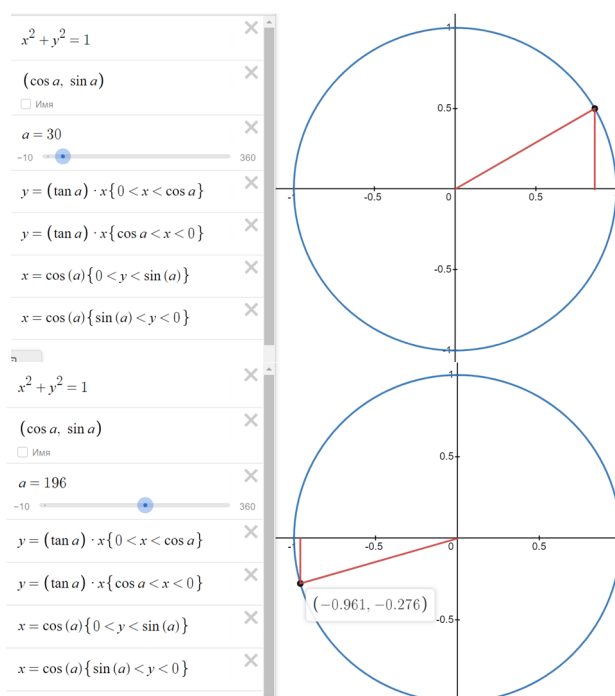
Диаграмма жүйесін іске қосу үшін <http://desmos.com/calculator> бетіне өту жеткілікті. Жүйе тек онлайн режимінде жұмыс істейді, яғни интернетсіз оны пайдалану мүмкін емес:

Сурет 1. Desmos диаграмма жүйесінің сәлемдесу терезесі

Үлкен жасыл Start Fresh түймесін басы арқылы диаграмманы жаңадан құрастыруға болады. Төмендегі үш жолақтың біреуін шертсек, оларда бейнеленген функцияларды салудың мысалын көре аламыз [Сурет 1].

Desmos платформасында бірлік шеңберді қолданып, бізге қажетті кез-келген бұрыштағы тригонометриялық функциялардың мәнін анықтау мысалын көрелік [Сурет 2].

Сурет 2. Desmos графикалық калькуляторын пайдаланып кез-келген бұрыштағы тригонометриялық функциялардың мәнін анықтау

Осылайша, Desmos жүйесі мектеп сабақтарында және өз бетінше оқу үшін ең жақсы жетілдірілген калькулятор болып табылады. Ол мектеп бағдарламасындағы барлық функциялар мен теңдеулерді, соның ішінде модульдік теңдеулерді, тригонометриялық функцияларды және т.б. салуға мүмкіндік береді. Жүйе графиктерді, соның ішінде сілтемелер түрінде оңай сақтауға мүмкіндік береді. Жүйені қалай пайдалану керектігін, сондай-ақ ыңғайлы және интуитивті басқару интерфейсін түсінуге болатын көптеген мысалдар бар.

Мектептерде қолданудың кейбір кемшіліктері мыналарды қамтиды: біріншіден, жүйе «ағылшын тілінде», екіншіден, ол «онлайн». Desmos-ты компьютер немесе компьютерлік зертхана интернетке қосылған жағдайда ғана пайдалануға болады.

Сондықтан кейбір мұғалімдер GeoGebra бағдарламасын пайдаланады. Математика сабағында GeoGebra бағдарламасын пайдалану материалды меңгеру сапасын арттыруға, оқушылардың ынтасын, қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. GeoGebra бағдарламасы визуалды бейнелерден, ойлау мен қиялға дейінгі оқушылардың сенсорлық қабылдауын арттыратын жоғары сапалы анимация мен иллюстрациялық материалды пайдалануға мүмкіндік береді. GeoGebra бағдарламасында материалмен жұмыс істеуге арналған көптеген бағдарламалық құралдардың арқасында оқушылар материалды өз бетінше оқып, дағдыларын жетілдіре алады, бұл тақырыпты меңгерудің және есте сақтаудың сапалы жаңа деңгейін қалыптастыруға ықпал етеді.

Математиканы оқытуда GeoGebra бағдарламасын пайдаланудың психологиялық-педагогикалық аспектілері мынадай:

- оқытудың көрнекі принципі жүзеге асырылады;
- танымдық белсенділік деңгейі артады;
- мотивация артады;
- шығармашылық атмосфера қалыптасады;
- қиялды және логикалық ойлауды дамытуға ықпал етеді;
- ақпаратпен жұмыс істеу дағдылары қалыптасады.

GeoGebra ортасының анимациялық мүмкіндіктерін математика сабақтарында қолдану, егер мұғалім оларды пайдаланудың психологиялық негіздерін елестетсе және түсінсе, оқыту және тәрбие процесінің өнімділігін арттырады.

Тәжірибе көрсеткендей, қазіргі кезде мұғалімдер өздерінің кәсіби қызметінде электрондық оқыту құралдарын белсенді пайдаланады. Сонымен бірге математиканы оқытуда дайын ресурстар да, мұғалімдердің өз әзірлемелері де қолданылады. Дегенмен, белгілі бір ресурсты

оқыту процесіне енгізу, әдістемелік тұрғыдан орынды және негізделген болуы керек екенін естен шығармауымыз керек.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Зерттеу аясында мынадай гипотеза ұсынылды: Мектеп математика курсына тригонометрияны оқыту кезінде ақпараттық коммуникациялық технология құралдарына сүйену оқушылардың оқытылатын пәнге деген қызығушылығын, материалды түсіну және меңгеру деңгейін арттырады.

Бұл зерттеу жұмысының мақсаты мысалды пайдалана отырып, Desmos және GeoGebra бағдарламасында мектептегі тригонометрия курсының компьютерлік бағдарламаларын сипаттау болатын. Алынған білім Desmos және GeoGebra бағдарламасымен тригонометрия сабақтарының қысқаша мазмұнын құрастыруда маңызды көмек болады.

Біздің зерттеулеріміз бен әдістемелік ұсыныстарымыз ең қиын материалды мектепте оқуға қатысты. Біз түсініктілігін арттыру үшін GeoGebra және Desmos компьютерлік бағдарламасын пайдаланудың орындылығын негіздедік. GeoGebra және Desmos платформасын мұғалімдерге, студенттерге және оқушыларға өз бетінше зерттеу жүргізу үшін пайдаланудың үлкен мүмкіндіктерін көрсеттік.

Desmos қызметі кез келген тригонометриялық теңдеуді графикалық жолмен шешуге мүмкіндік береді, Desmos қызметімен жұмыс істеу үшін мұғалім мен оқушылардың ақпараттық және компьютерлік сауаттылығының ең аз деңгейін және қажетті нәтижеге қол жеткізу үшін ақылға қонымды уақытты қажет етеді.

АКТ-ны қолданатын сабақтар практикалық, теориялық нәтижелерге ие, олар оқушыларға қызықты. Алайда, тәжірибе көрсеткендей, оқу процесінде ақпараттық технологияларды пайдаланған кезде мұны кездейсоқ, жүйесіз жасауға болмайды, өйткені олар оқу нәтижелеріне әсер етпейді.

Бұл мақаладағы ғылыми зерттеу нәтижелерін «Тригонометриялық элементтерді зерттеу», «Тригонометриялық функциялардың графиктерін түрлендіру» бөлімдерін оқытуда математика пән мұғалімдері, мектеп оқушылары қолдануы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1. Мордкович А.Г. Методические проблемы изучения тригонометрии в общеобразовательной школе // Математика в школе, 2002. № 6. - 32–38с.
2. Молоткова Б. Б. Методика использования электронных образовательных ресурсов при изучении тригонометрии как средство повышения уровня осознанности знаний: дис. ... канд. пед. наук. – СПб., 2014. – 272 с.
3. Desmos – замечательный инструмент для учителей математики. – URL: [http:// didaktor.ru/desmos-zamechatelnyj-instrument-dlya-uchitelej-matematiki/](http://didaktor.ru/desmos-zamechatelnyj-instrument-dlya-uchitelej-matematiki/)

4. Построение графиков функций с помощью графической системы DESMOS. COM/CALCULATOR. – URL: http://um-razum.ru/publ/postroenie_grafikov_funkcij_s_pomoshhju_graficheskoi_sistemy_desmos_com/1-1-0-20#1

5. Руководство пользователя. Знакомство с DESMOS. – URL: https://desmos.s3.amazonaws.com/Desmos_User_Guide_RU.pdf

METHODS AND CONDITIONS OF BENTONITE CLAY ACTIVATION

Zhanabaev Ilyas, Safarov Ruslan

NJSC "Eurasian National University named after L.N. Gumilyov"

Abstract

Activation of bentonite clay plays a pivotal role in its industrial utilization, particularly in Kazakhstan, a major global producer. This study conducted experiments employing bentonite clay extracted from clay deposits in the village of Mayskoye, Pavlodar region. Three activation methods - thermal, acid, and thermal - acid were investigated. Findings revealed that thermal activation at 800°C resulted in the disruption of the montmorillonite structure. Thermal - acid activation, using hydrochloric acid at varying concentrations, temperatures, and durations, was also explored. An adsorption experiment assessed the bleaching/adsorption efficacy of activated clay samples by analyzing the color of bleached oil using a UV-VIS spectrophotometer.

Key words: *bentonite clay, thermal - acid activation, thermal activation, acid activation.*

Introduction

The activation of bentonite clay holds paramount significance for Kazakhstan, given its status as one of the preeminent producers of this mineral globally. Bentonite finds extensive application across various industrial domains, serving as a crucial binder in foundry sand, a pivotal component in drilling fluids for oil and gas exploration, a fundamental sealant in environmental remediation efforts, and a versatile filler in diverse products including paper, paints, and cosmetics. The intrinsic properties of bentonite that confer its utility for such multifarious applications are predominantly contingent upon the activation process [Foletto, 2011: 1]. Activation entails subjecting bentonite clay to specific chemical and/or physical treatments aimed at augmenting its adsorptive characteristics,

amplifying its surface area, and enhancing its capacity for swelling and gel formation. The activation procedure is imperative for optimizing the intrinsic worth of bentonite and ensuring its conformity with the requisites of intended utilization. Activation via soda or salt involves treating the adsorbent material with a 5% solution of Na_2CO_3 or NaCl , respectively. However, empirical evidence from research endeavors suggests that acid activation emerges as one of the most efficacious and judicious methodologies for activating bentonite clays [Gobi, 2011: 2].

Materials and research methods

Bentonite clay, clay deposits, Mayskoye village, Pavlodar region, Kazakhstan were used in experimental studies.

Preparation of samples: The clay was dried in the sun for 48 hours and then ground into smaller particles using a mortar. The crushed samples were screened to remove impurities and then dried in a drying oven at 200°C for 120 minutes.

Acid activation: The samples were then placed in contact with hydrochloric acid, HCl , in a 250 cm^3 three-neck round bottom flask located in a controlled water bath. The flask was heated and simultaneously stirred continuously. To study the influence of activation variables, the experiment was repeated at different concentrations ($2\text{--}3\text{ mol/dm}^3$), different temperatures from 80°C to 105°C and contact durations from $120\text{--}240\text{ min}$. At the end of heating, the solution was removed from the water bath and left to cool. After cooling, the solution was filtered through a Buchner filter, and the remaining clay was washed several times with distilled water, subsequent filtration was continued until the filtrate became neutral, a value of 7.0 ± 0.1 according to the pH meter [Mamazhonova, 2023: 3].

Thermal - acid activation: Heat-treated at a temperature of 800°C for 240 minutes. the samples were subjected to acid activation, hydrochloric acid 3 mol/dm^3 at $100\pm 5^\circ\text{C}$. The ratio of acid to clay sample was 30 cm^3 , HCl per 10 g of clay.

Adsorption experiment: A sample of 15 cm^3 of cold-pressed unrefined sunflower oil was measured into a round-bottomed flask with three necks, capacity 100 cm^3 , and heated on a hotplate with a magnetic stirrer to 130°C with constant stirring. Then a 1 g sample of activated clay was added to the heated oil and continuously stirred using a magnetic stirrer carefully inserted into one of the necks. The entire mixture was heated at a temperature of $145\pm 5^\circ\text{C}$ for 35 minutes. After the time had elapsed, the hot oil and clay mixture was filtered by gravity using filter paper. The bleaching/adsorption efficiency of the activated clay samples was then determined by measuring the color of the bleached oil using a UV-VIS spectrophotometer at 468nm , 565nm and 660nm . [Viele, 2010: 4].

Results

According to the results of spectrophotometry, the light transmittance of the sample during heat treatment showed 82.5%. After adding clay to a flask with sunflower oil at a temperature of 70 °C, the oil turned dark red and slightly lost saturation as the experiment progressed. Possible reasons lie in the elemental composition of the clay and the possible thermal resistance of the rocks.

Table 1. Efficiency of the oil bleaching process using various clay activation methods (wavelength = 450 nm).

Adsorbent preparation	Transparency, %
Thermal activation (120 min, 90 C)	40.3
Acid activation (2 mol/dm ³)	77.8
Acid activation (3 mol/dm ³)	82.3
Thermal - acid activation	60.7

Acid activation of bentonite clay involved treating the sample with hydrochloric acid (HCl) of varying concentrations. The results showed an increase in transparency with increasing acid concentration. A clay sample subjected to acid activation with 2 molar hydrochloric acid showed a transparency of 77.8%. A further increase in acid concentration to 3 M HCl resulted in an increase in transparency to 82.3%. Thermal - acid activation of the sample, as expected, showed an average value of light transmittance between acid and heat treatments.

In light of various omissions identified in the analysis of bleaching results, it is reasonable to infer limitations associated with the utilization of unrefined sunflower oil in its current form. To broaden the scope of findings, the consideration of utilized unrefined oil has been proposed.

According to the results at 90°C for 240 min. there are no bleaching results on any of the waves (660nm, 565nm, 468nm). However, when replacing pure unrefined oil with used unrefined oil, we get results at 565nm of 15.3%.

Table 2. Efficiency of bleaching of unrefined oil during thermal - acid activation of clay for 60 min.

Adsorbent	Heat treat. temp., C	Activation duration, min	Acid activation temp, C	Adsorption duration, min	Substrate	660nm	565nm	468nm	Bleaching Efficiency (468 nm), %
Without adsorbent	-	-	-	-	Raw oil	-	-	0.319	0
Not activated	-	-	-	60	Raw oil	0.030	0.038	-	-
Thermal treatment	800	-	-	35	Raw oil	0.012	0.026	0.052	83.58
Thermal - acid treatment	800	120	85	35	Raw oil	-	0.011	0.080	74.23
Thermal - acid treatment	800	120	105	35	Raw oil	0.010	0.032	0.037	87.65
Thermal - acid treatment	800	180	105	35	Raw oil	0.018	0.033	0.031	89.53
Thermal - acid treatment	800	240	90	35	Raw oil	-	-	-	-
Without adsorbent	-	-	-	-	Used oil	0.019	0.026	0.908	-
Thermal - acid treatment	800	240	90	35	Used oil	-	0.022	-	-

Overall, the results indicate that thermal activation had a negligible effect on the transparency of the bentonite clay sample, while the thermal - acid activation treatment resulted in a decrease in transparency. The decrease in transparency observed in acid-activated samples may be due to changes in the clay structure and the presence of acid-induced impurities. These results provide valuable information on the properties of bentonite clay rocks from deposits in the village of Maiskoye, Pavlodar region and offer a basis for further research and development in areas requiring high adsorption of clay-based materials.

Further research is recommended to explore the specific mechanisms underlying the structural changes observed during acid activation and to explore potential methods for increasing the porosity of acid activated bentonite clay for various industrial applications.

Bibliography

1. Foletto, E.L. *et al.* (2011) ‘Sunflower oil bleaching by adsorption onto acid-activated bentonite’, *Brazilian Journal of Chemical Engineering*, 28(1), pp. 169–174. doi:10.1590/s0104-66322011000100018.
2. Gobi, K., Mashitah, M.D. and Vadivelu, V.M. (2011a) ‘Adsorptive removal of methylene blue using novel adsorbent from palm oil mill effluent waste activated sludge: Equilibrium, thermodynamics and Kinetic Studies’, *Chemical Engineering Journal*, 171(3), pp. 1246–1252. doi:10.1016/j.cej.2011.05.036.
3. Mamazonova, M. *RESEARCH OF PHYSICAL AND CHEMICAL PROPERTIES OF BENTONITES OF UZBEKISTAN TO OBTAIN ACTIVATED CLAY ADSORBENTS*, *Изучение физико-химических свойств бентонитов Узбекистана, с целью получения активированных глинистых адсорбентов*. Available at: <https://7universum.com/ru/tech/archive/item/10843> (Accessed: 16 May 2023).
4. Viele, E.L. and Chukwuma, F.O. (2010) ‘Adsorption Studies on bleaching of palm-kernel oil with activated Bentonite Clay’, *Journal of Modeling, Design and Management of Engineering Systems*, 5(1). doi:10.4314/jmdmes.v5i1.55060.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНО – МЕТОДИЧЕСКОЙ РАБОТЫ ПО РЕАЛИЗАЦИИ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ И ИНТЕГРАЦИИ В КОНТЕКСТЕ STEAM ПОДХОДА.

Г.Д. Жанас

КГУ «Областной многопрофильный лицей – интернат для одаренных детей», магистрант 1 курса в.ш.е. НАО «Павлодарский педагогический университет имени Элкей Маргулана»

gaukhar.zhan@mail.ru

Научный руководитель: Г.Е. Асылбекова, к.б.н. доктор PhD НАО «Павлодарский педагогический университет имени Элкей Маргулана»

Аннотация: Бұл мақала STEAM тәсілінің контекстінде пәнаралық байланыстар мен интеграцияны іске асыруды ескере отырып, оқу-әдістемелік жұмысты ұйымдастырудың негізгі принциптерін қарастырады. Қазіргі білім беруде оқушылардың жан-жақты дамуын қамтамасыз ету үшін ғылымдар, технологиялар, инженерлік, өнер және математиканы біріктіру міндеті барған сайын маңызды бола түсуде. Біртұтас көзқарас, икемділік және даралау, серіктестік пен ынтымақтастық, практикалық фокус және ынталандырушы білім беру ортасын құру сияқты негізгі принциптерді талдау арқылы мақала steam тәсілінің контекстінде пәнаралық байланыстар мен интеграцияны тиімді жүзеге асыруға ықпал ететін негізгі принциптерді көрсетеді. Bioartattack 2.3 d әдісі оқушылардың негізгі дағдыларын дамытуға бағытталған биология мен

жаратылыстану пәндерін оқытудың инновациялық тәсілі болып табылады. Бұл әдіс логикалық, объективті және аналитикалық ойлауды дамытатын оқу ортасын құру үшін үш өлшемді модельдерді, көрнекі материалдарды және интерактивті тапсырмаларды белсенді қолданады. Тәсіл шығармашылық ойлауды, зерттеу дағдыларын дамытуға және оқушыларды қазіргі ақпараттық қоғамда сәтті бейімделуге дайындауға жағдай жасауға бағытталған.

Аннотация: Данная статья рассматривает основные принципы организации учебно-методической работы с учетом реализации межпредметных связей и интеграции в контексте STEAM подхода. В современном образовании становится все более важной задача объединения наук, технологий, инженерного дела, искусства и математики для обеспечения всестороннего развития учащихся. Через анализ ключевых принципов, таких как целостный подход, гибкость и индивидуализация, партнерство и сотрудничество, практическая направленность и создание стимулирующей образовательной среды, статья выделяет основные принципы, которые способствуют эффективной реализации межпредметных связей и интеграции в контексте STEAM подхода. Метод BioArtAttack 2,3D представляет собой инновационный подход к обучению биологии и естествознания, направленный на развитие ключевых навыков учащихся. Этот метод активно использует трехмерные модели, визуальные материалы и интерактивные задания для создания учебной среды, способствующей развитию логического, объективного и аналитического мышления. Подход направлен на создание условий для развития творческого мышления, исследовательских навыков и подготовки учащихся к успешной адаптации в современном информационном обществе.

Abstract: This article examines the basic principles of the organization of educational and methodological work, taking into account the implementation of interdisciplinary connections and integration in the context of the STEAM approach. In modern education, the task of combining science, technology, engineering, art and mathematics to ensure the comprehensive development of students is becoming increasingly important. Through the analysis of key principles such as a holistic approach, flexibility and individualization, partnership and cooperation, practical orientation and the creation of a stimulating educational environment, the article highlights the main principles that contribute to the effective implementation of interdisciplinary connections and integration in the context of the STEAM approach. The BioArtAttack 2,3D method is an innovative approach to teaching biology and natural sciences aimed at developing students' key skills. This method actively uses three-dimensional models, visual materials and interactive tasks to create a learning environment conducive to the development of logical, objective and analytical thinking. The approach is aimed at creating conditions for the development of creative thinking, research skills and preparing students for successful adaptation in the modern information society.

Түйін сөздер: STEAM, Bio art attack 2.3 d, пәнаралық байланыс, интеграция, ынталандыратын білім беру ортасы, мұғалімдер, кәсіби даму.

Ключевые слова: STEAM, Bioartattack2,3d, межпредметная связь, интеграция, стимулирующая образовательная среда, учителя, профессиональное развитие.

Keywords: STEAM, Bio art attack 2.3d, interdisciplinary communication, integration, stimulating educational environment, teachers, professional development.

Современное образование все более ориентируется на комплексный подход к обучению, включая в себя интеграцию наук и искусств. Одной из самых эффективных стратегий в этом контексте является STEAM подход, объединяющий науку, технологии, инженерное дело, искусство и математику. Реализация межпредметных связей и интеграции на уроке становится ключевым элементом современной учебно-методической работы с которой многие учителя испытывают затруднения при разработке уроков с использованием элементов STEM –обучения и в частности, с применением 2,3D моделирования[1, с.150-156].

Авторы считают, что освоение STEAM - подхода в образовании должно развиваться в логической цепочке из девяти взаимообусловленных разделов. На основании вышеизложенного, определены следующие принципы организации работы в разработке STEM уроков[2, 49-50]:

1. Целостный подход: «Введение», организация учебно-методической работы должна базироваться на целостном подходе к обучению, включающем интеграцию знаний и умений из различных областей знаний. Важно стремиться к объединению предметов не только на уровне содержания, но и на уровне методов обучения и оценки успеваемости.

2. Гибкость и индивидуализация: Учебно-методическая работа должна быть гибкой и адаптированной к индивидуальным потребностям и особенностям учащихся. Это предполагает возможность выбора различных путей достижения образовательных целей и учета интересов каждого ученика. Отдельной группой можно выделить ряд методов активного обучения, которые решают задачу формирования навыка критического отбора информации. Рекомендуются для решения этой задачи формы организации работы на уроке это: прием «Час X», «Жигсо», «Научная лаборатория», «Отсроченная отгадка»[1, с. 150-156]. Например, метод «Час X». Для учащихся готовятся учебные материалы по теме урока, но из разных источников: учебника, научно-популярной литературы, интернет – ресурсов. Перед учениками ставится проблемный вопрос по теме урока, и определяются временные рамки работы с источниками информации. По истечении времени подается условный сигнал, наступает час X, когда ученики должны дать ответ на поставленный вопрос или вопросы

3. Партнерство и сотрудничество: Реализация межпредметных связей и интеграции требует тесного сотрудничества между учителями различных предметов. Важно создание партнерских отношений и обмен опытом, что способствует более эффективной интеграции знаний. Например, при интеграции с факультативным курсом «Основы

робототехники» учащиеся могут распечатывать на 3D-принтере объемные модели для уроков биологии: структурных элементов ДНК и РНК, компонентов растительной и животной клеток, модели вирусов, бактерий, простейших. Это позволяет делать уроки биологии наглядными, яркими, запоминающимися, а школьникам в процессе выполнения проекта обогатится инженерными компетенциями. Таким образом учебно-методическая работа должна ориентироваться на практическое применение знаний, которая включает в себя использование проектной работы, лабораторных экспериментов, кейс-методов и других форм активного обучения, позволяющих ученикам применять полученные знания на практике, то есть решать реальные проблемы и развивать навыки коллективной работы и креативного мышления.

4. Создание стимулирующей образовательной среды: Важным принципом является создание стимулирующей образовательной среды, которая способствует творчеству, исследовательской деятельности и саморазвитию учащихся[3].

В настоящее время многие учителя имеют продвинутое знание в области применения для формирования исследовательских навыков информационно - коммуникационных технологий. Например, готовят интерактивные задания с помощью портала <https://learningapps.org/>. Портал предоставляет удобные шаблоны для разработки заданий на логические соответствия, знание предметной терминологии, классификацию, сортировку по какому либо признаку или совокупности признаков, с применением игровых технологий, с использованием видео и аудио контента. Портал имеет множество готовых ресурсов для обучения, простую и удобную навигацию по сайту, легко найти нужное задание, а если его нет - разработать самому. Популярны и другие ресурсы, такие как <https://bilimland.kz/ru>, <https://quizizz.com>, <https://kahoot.it>, <https://quizlet.com>. На них имеется большой перечень готовых ресурсов к урокам, которые включают в себя организацию пространства для работы в группах и индивидуально[4].

5. Развитие творческого мышления: STEAM подход ставит целью развитие творческого мышления у учащихся. В обновленной программе по биологии включено изучение биотехнологий, но эти знания только тогда станут компетенциями, когда ученики сами будут применять элементы биотехнологий. Например, сквашивание молока с применением ацидофильных бактерий в домашних условиях. Это может быть организовано как опережающее домашнее задание. А в условиях дистанционного обучения, результат выполнения опережающего домашнего задания может быть показан на вебкамеру всем одноклассникам с исчерпывающими комментариями.

STEM-технология-категория, которая определяет направленность соответствующего педагогического процесса (технологии) формирования и развития умственно-познавательных и творческих качеств молодежи, уровень которых определяет конкурентную способность на современном рынке труда[5]. Сегодня особенно актуальна потребность в психолого-педагогических исследованиях и создании диагностических методик, инструментария выявления способности и готовности обучающихся к STEM-профессиям[6, с. 306-309].

От дисциплины STEM до интеграции было использовано множество методов, речь идет не только об интеграции дисциплин, но и о соответствующих методах преподавания каждой дисциплины. Таким образом, общими методами, которые можно использовать в разных дисциплинах, являются «обучение на основе проектов, научные исследования и моделирование». Следовательно, этот тип структурированной интеграции дисциплин с использованием этих методов может позволить учителям сосредоточиться на своих основных дисциплинах, не упуская ни одной из их особенностей или последовательности.

Использование искусства в образовательном процессе, способствует развитию воображения, эмоционального интеллекта и способности к инновациям. Например, использование метода BioArtAttack 2,3D на уроках биологии и естествознания ориентирован на развитие навыков логического, объективного и аналитического мышления[7, с.336].

Рисунок 1. «Внутреннее строение паука»

Учащийся, рассматривает мельчайшие части мира природы, которые можно увидеть только в микроскоп: например, внутреннее строение паука (рис.1) клеточную структуру, бактериальных колоний, микроскопических организмов, равнины, глубокие океаны или огромные тропические леса. Практическая и лабораторная работа с использованием метода BioArtAttack 2,3D становится центром творчества, так как можно использовать цветные карандаши и краски как инструменты и аппараты, позволяющие делать замечательные открытия, а так же помочь объяснить биологическую концепцию, теорию или область биологии, которая особенно интересует ученика (рис.2,3)

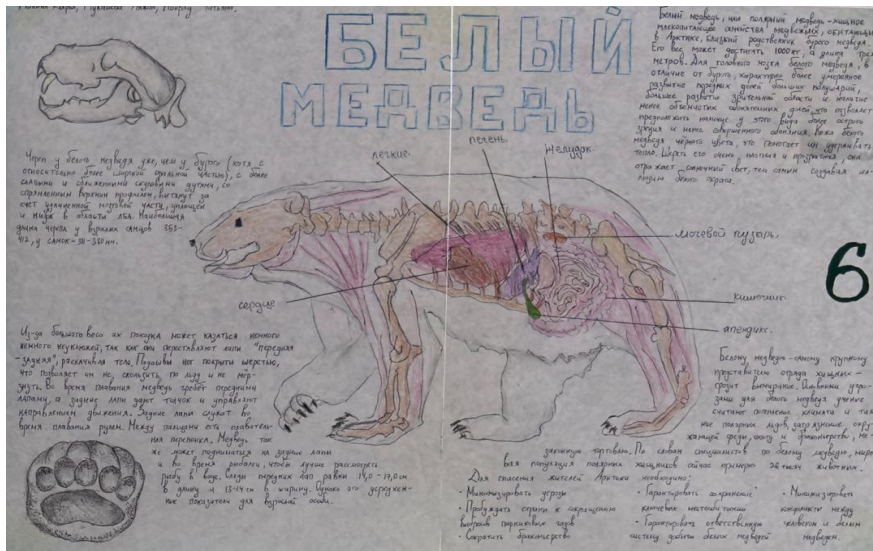

Рисунок 2. «Белый медведь»

Рисунок 3. «Строение хамелеона»

Искусство может быть отличным способом визуализировать что-то, что может показаться сложным или трудным для понимания [7, с.336]. BioArtAttack 2,3D сочетает несколько способов исследования и рассуждения, которые возникают из нескольких дисциплин, таких как STEM и STEAM, искусство и дизайн, с целью исследования нескольких способов, которыми учащиеся решают проблемы и подходят к ним. Эффективность использования 2,3D моделирования в учебном процессе можно с помощью организации обратной связи. Следите за реакцией учеников, проводите анкетирование и обсуждения, чтобы понять, какие аспекты работы с технологией можно улучшить или дополнить [8]. Таким образом при проведении STEAM урока в двух классах одной параллели, с помощью приложения <https://onlinetestpad.com>, были заданы такие вопросы: «Какие методы обучения вам больше нравится использовать на уроке?» «Помог ли вам метод Bioartattack2d на уроке лучше усвоить новую тему?». Используя формативное оценивание эксперимент показал, что усвоение темы в 8 «Б» классе на 24 % выше, чем в 8 «А», где урок проводился в лекционном формате с использованием информационно - компьютерных технологий. Здесь можно наглядно понять, как добавление А к STEM может способствовать появлению дисциплин, ориентированных на субъективное, интуитивное, сенсационное и игровое мышление учащихся. Следовательно, такой подход к переходу от STEM к STEAM допускает расхождение между характером дисциплин, интегрированных в образовательную практику, что может повысить творческие способности и навыки мышления учащихся. В этих проектах основное внимание уделяется «проектированию для обучения» и «обучению проектированию» с возможностью прохождения нескольких процессов для изучения. Интеграция STEM дисциплины с Art поможет дать больше компетенций образовательным подходам [9].

Интеграция STEM дисциплин с искусством (Art) представляет собой мощный метод, который способствует обогащению образовательных подходов и обеспечивает учащимся более широкий набор компетенций. Путем объединения научных знаний, технологических навыков, инженерного мышления и математической грамотности с творческим и художественным измерением мира, учебный процесс становится более привлекательным и эффективным. Этот подход способствует развитию креативности, воображения и способности к инновационному мышлению. Учащиеся, применяя художественные методы и приемы к решению задач в науке, технике и инженерии, учатся видеть проблемы с разных точек зрения и находить нетрадиционные пути их решения.

Таким образом, в современном образовании актуальной становится необходимость объединения наук, технологий, инженерного дела, искусства и математики для обеспечения всестороннего развития учащихся. Принципы, выделенные в статье, такие как целостный подход, гибкость и индивидуализация, партнерство и сотрудничество, практическая направленность и создание стимулирующей образовательной среды, играют ключевую роль в эффективной реализации межпредметных связей и интеграции. Эти принципы обеспечивают эффективную организацию учебно-методической работы в контексте STEAM подхода, способствующие развитию творческого мышления, исследовательских навыков и подготовке учащихся к успешной адаптации в современном информационном обществе.

Литература

1. Алиев, Ш.М. О совершенствовании современной парадигмы образования // СГЗ. – 2018. - №3. – С. 150-156.
2. Шарифбаева Х.Я., Абдурашидов И.Ж.У. Общесметодическая подготовка преподавателей специальных дисциплин в технических вузах // Вестник науки и образования. - 2020. - №. 23-3 (101). - С. 49-51.
3. Развитие творческого мышления через педагогический дизайн: как вдохновить учеников на творчество. <https://lala.lanbook.com>
4. Аддитивные технологии – что это такое и где они применяются? - Режим доступа: URL: <http://kak-bog.ru/additivnyye-tehnologii-chto-eto-takoe-i-gde-primenyayutsya> .
5. 3D-моделирование, как средство воспитания будущих инженеров // <https://edugalaxy.intel.ru/?showtopic=6316>
6. Брыксина О.Ф., Тараканова Е.Н. STEM-образование: дань моде или необходимость? // Инфо-стратегия 2016: общество, государство, образование: сборник материалов VIII международной научно-практической конференции. - Самара, 2016. - С. 306-309.
7. Арт-терапия - новые горизонты: сб. ст. / под ред. А. И. Копытина. - М.: Когито-Центр, 2006. - 336 с.
8. <https://skysmart.ru/articles/obshestvoznanie/iskusstvo>
9. <https://dzen.ru> Пересечение науки и искусства: как интеграция искусства в STEM-образование может вывести технические науки на новый уровень.

СТЕРЕОМЕТРИЯ КУРСЫНДАҒЫ ДӘЛЕЛДЕУГЕ БЕРІЛГЕН ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУ МЫСАЛДАРЫ

Жаукенова Б. С.

1 курс магистранты

Берикханова Г.Е.

ғылыми жетекші, ф.-м.ғ.д., профессор

Шәкәрім университеті, Семей қаласы

Аңдатпа. Мақалада стереометрия курсындағы дәлелдеуге берілген есептерді шығартудың маңызы, дәлелдеудің мақсаты мен әдістері қарастырылады. Есеп шығару барысында планиметрияның аксиомалары мен теоремалары, кеңістік фигурасының жазықтықтағы проекциясын, қимасын қарастыру өте маңызды. Дәлелдеуге берілген есепті шығару барысында оқушыда зерттеушілік құзіреттілігі қалыптасады, интеллектуалдық дамуы мен алған білімін практикада қолдануға, яғни математикалық сауаттылығының қалыптасуына мүмкіндік туады. Дәлелдеу барысында оқушыларды стереометрияның аксиомалары мен теоремаларын, қарастырылып отырған фигураның қасиеттерін сәтті пайдалануға дағдыландыру қажет. Сонымен қатар әр түрлі тақырыпқа мысалдар қарастырылған.

Аннотация. В статье рассматриваются значение, цель и методы доказательства проблем, возникающих в курсе стереометрии. При решении задач важно рассмотреть аксиомы и теоремы стереометрии, проекцию, сечение пространственной фигуры в плоскости. Решения задач на доказательство у учащихся формирует исследовательскую компетенцию и интеллектуальные развития, применять полученные знания на практике, то есть имеет возможность формировать математическую грамотность. В ходе доказательства необходимо формировать умение к успешному использованию аксиомы и теоремы планиметрии, свойства рассматриваемой фигуры. Также, приведены примеры по различным темам.

Annotation. The article discusses the meaning, purpose and methods of proving problems that arise in the course of stereometria. In the process of solving problems for proof, students develop research competence and intellectual development, apply their knowledge in practice, that is, they have the opportunity to form mathematical literacy. During the proof, it is necessary to form the ability to successfully use the axiom and the theorem of stereometria, the properties of the figure in question. There are also examples on various topics.

Түйінді сөздер. Геометриялық дәлелдеу, стереометрия, кеңістік фигуралары, дағды, тең шамалы, қима.

Ключевые слова. Геометрическое доказательство, стереометрия, пространственные фигуры, умение, равновеликий, сечение.

Key words. Geometric proof, stereometria, spacific figures, skill, equilateral, cutting.

Стереометрия курсының оқушыларға көп қиындық туғызатын тақырыптарының бірі дәлелдеуге берілген есептерді шығару. Стереометриялық есептерді шешудің тиімді жолдарын анықтауда теориялық

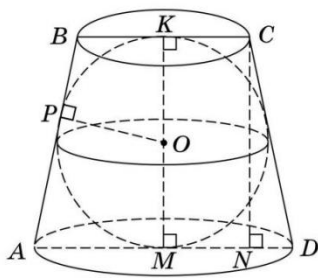
материалдарды нақты қолдану, оқушыда геометриялық дәлелдеу дағдысын қалыптастыру мәселесі өзекті болып табылады [1]. Оқушыларды геометриялық есептерді дәлелдеуге жаттықтыру, алған білімдерін күнделікті өмірде, өндірісте практикалық қолдана білуге дағдыландыру, математикалық сауатты жас ұрпақ тәрбиелеу бүгінгі білім беру жүйесінің негізгі талабы. Мектеп оқушыларына стереометрия курсының теориялық негіздерін жүйелі түрде меңгерту және оны дәлелдеуге берілген есептерді шешуде тиімді пайдалана білуге дағдыландыру мұғалімнен үлкен тәжірибе мен теориялық білімді талап етеді.

Мектептің стереометрия курсына берілген есептерден мысалдар қарастырайық.

Мысал – 1. Табандарының радиустары R_1 және R_2 , ал жасаушысы a -ға тең болатын қиық конуска іштей сызылған сфераның r радиусы келесі формуламен анықталатынын дәлелдеу керек [2, 108б].

$$r = \frac{\sqrt{a^2 - (R_1 - R_2)^2}}{2}$$

Дәлелдеуі. Есептің шарты бойынша сызба тұрғызамыз (сурет 1). r - іштей сызылған шеңбердің радиусы, $R_1 = BK = KC$ кіші табан радиусы, ал $R_2 = AM = MD$ үлкен табан радиусы, Қиық конустың осьтік қимасы $ABCD$ теңбүйірлі трапеция. $BC = b$, $AD = c$ белгілеулерін енгізейік. Суреттен $ABCD$ теңбүйірлі трапеция болғандықтан $ND = \frac{c-b}{2}$ болады.

1 – сурет

Дөңес төртбұрышқа іштей шеңбер $BC + AD = AB + CD$ теңдігі орындалғанда ғана сызуға болатыны белгілі. Сонда $2a = b + c$ болады. NCD тік бұрышты үшбұрышынан $KM = CN = 2r$ екендігін ескерсек, $a^2 = 4r^2 + \frac{(c-b)^2}{4}$ болады. Бұдан

$$4a^2 = 16r^2 + (c-b)^2, 16r^2 = 4a^2 - (c-b)^2, r^2 = \frac{4a^2 - (c-b)^2}{16}$$

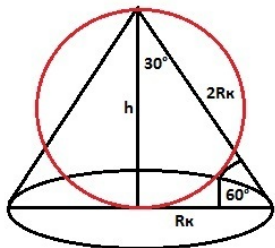
. Суретті және белгілеуімізді пайдалансақ, $c = 2R_1$, $b = 2R_2$ екендігін

ескерсек, $r^2 = \frac{4a^2 - (2R_1 - 2R_2)^2}{16}$ болады немесе $r^2 = \frac{4a^2 - 4(R_1 - R_2)^2}{16}$,

$r^2 = \frac{a^2 - (R_1 - R_2)^2}{4}$. Бұдан $r = \frac{\sqrt{a^2 - (R_1 - R_2)^2}}{2}$ болады. Сонымен, дәлелдеу

керегі шықты.

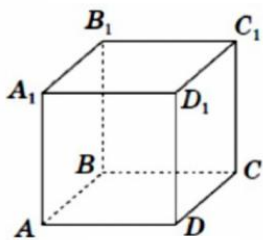
Мысал – 2. Конустың осьтік қимасы - теңқабырғалы үшбұрыш. Конус бетінің ауданы диаметрі осы конустың биіктігімен бірдей шар бетінің ауданына тең болатынын дәлелдеу керек [2, 113б].

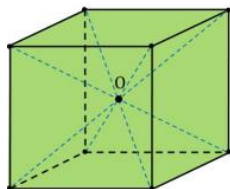
Дәлелдеуі: Конус толық бетінің ауданы $S = \pi R(R + L)$ екендігі белгілі. Конустың осьтік қимасы теңқабырғалы үшбұрыш болғандықтан, оның жасаушысы $L = 2R$ болады (сурет 2). Сонда конустың толық бетінің ауданы мына түрде жазылады: $S_{\text{конус}} = \pi R(R + 2R) = 3\pi R^2$. Есептің шарты бойынша шардың диаметрі конустың биіктігіне тең, яғни $2R = h$, бұдан $R = \frac{h}{2}$.

Конустың осьтік қимасындағы тікбұрышты үшбұрыштан $h^2 = 4R^2 - R^2$, $h^2 = 3R^2$. Шар бетінің ауданының формуласынан $S = 4\pi R^2$ немесе $S = 4\pi \frac{h^2}{4} = \pi h^2$ яғни $S_{\text{шар}} = \pi h^2$. Есептің шарты бойынша конус бетінің ауданы мен шар бетінің ауданы тең екендігін ескерсек, $3\pi R^2 = \pi h^2$ мұндағы $h^2 = 3R^2$ болатынын ескерсек, $3\pi R^2 = 3\pi R^2$ болатыны шығады. Сонымен дәлелдеу керегі шықты.

Мысал – 3. Кубтың центрі арқылы өтетін жазықтық оны теңшамалы екі бөлікке бөлетінін дәлелдеу керек [3, 98б].

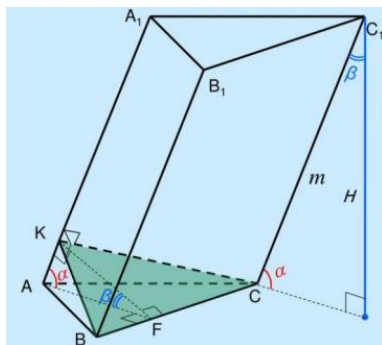

3 – сурет

Дәлелдеуі: $ABCD A_1 B_1 C_1 D_1$ кубы берілген. O нүктесі кубтың барлық төбелерінен бірдей қашықтықта жатады (сурет 3). O нүктесі мен кубтың кез келген екі төбесі бір түзудің бойында жатпаса, олар арқылы бір жазықтық жүргізуге болады. O нүктесінде кубтың диагональдары қаққа бөлінетіндіктен оның төбелері осы нүктеге қарағанда симметриялы болады. Бұдан осы жазықтықтың екі жағандағы кубтың бөліктері симметриялы болатынын байқаймыз. Симметриялы фигуралар теңшамалы болады. Сонымен, O нүктесі арқылы өтетін жазықтықтар кубты теңшамалы екі бөлікке бөледі. Дәлелдеу керегі шықты.

Мысал - 4. Көлбеу призманың көлемі оның бүйір қыры мен осы қырына перпендикуляр және басқа барлық бүйір қырларымен қиылысатын жазықтықпен қимасының ауданының көбейтіндісіне тең болатынын дәлелдеу керек [2, 149б].

Дәлелдеуі. $ABCA_1B_1C_1$ көлбеу үшбұрышты призмасын қарастырайық (сурет 4). Есептің шарты бойынша AA_1 бүйір қырына перпендикуляр болатын BKC жазықтығын жүргіземіз. C_1 төбесінен H биіктігін түсіреміз. Призманың бүйір қыры m болсын. CC_1 қыры мен H биіктігінің арасындағы бұрышты β деп, ал CC_1 қыры мен оның проекциясының

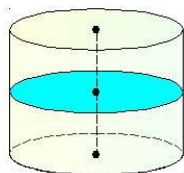
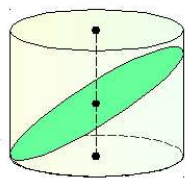
арасындағы бұрышты α деп белгілейік. Сонда $\cos \beta = \sin \alpha = \frac{H}{CC_1} = \frac{H}{m}$

болады.

$ABCA_1B_1C_1$ көлбеу призманың табанының ауданын табудың мынандай формуласы белгілі: $S_{табан} = \frac{S_{қима}}{\cos \beta} = S_{қима} \cdot \frac{m}{H}$. Көлбеу призма көлемін $V = S_{табан} H$, мұндағы $S_{табан}$ формуласын қима ауданы арқылы өрнектесек, $V = S_{қима} \frac{m}{H} \cdot H = S_{қима} m$, сонымен призманың көлемі оның қырына перпендикуляр қиманың ауданы мен бүйір қырының көбейтіндісіне тең болды. Дәлелдеу керегі шықты.

Мысал - 5. Цилиндр табандарының центрлерін қосатын кесіндінің ортасы арқылы өтетін кез келген жазықтық осы цилиндрді екі теңшамалы бөліктерге бөлетінін дәлелдендер [2, 152б].

Дәлелдеуі: Цилиндр табандарын қосатын кесінді, цилиндр биіктігі болады, $OO_1 = H$, F нүктесі OO_1 кесінді ортасы (сурет 5). F нүктесі арқылы өтетін кез келген

жазықтық оны симметриялы екі бөлікке бөледі. Сондықтан бұл бөліктер тең шамалы болады. Дәлелдеу керегі шықты.

Сонымен, стереометриядағы дәлелдеуге берілген есептерді шығаруда оқушылар есептеу формулаларын жақсы білумен қатар сызбаны дұрыс сала білуі керек. Ол өз кезегінде оқушының кеңістіктегі елестету қабілетін көрсетеді. Теореманы, аксиомаларды білу және оны

қажет болғанда қолдана алу оқушының зерттеушілік қабілеті мен зеректігін қалыптастырады.

Стереометрия курсындағы дәлелдеуге берілген есептерді шығару визуалды-конструктивті тәсілге негізделген стереометриялық материалды зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, көп жақтардың сызбаларын салуға арналған тапсырмалар оқушылардың кеңістіктік түсінігін дамытады. Олай болса, мұғалімнің дәлелдеуге берілген есептерді шығаруда көрнекі-конструктивті әдісті қолдануы 10-11 сыныпта стереометрия курсы ойдағыдай меңгеруіне қолайлы жағдай туғызады, сонымен қатар оқу үрдісінде оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер

1. Д.Рахымбек, Ж. Бейсеков, Н.К. Мадияров. Мектеп геометрия (стереометрия) курсы оқыту әдістемесі. – Алматы: Эверо, 2015. – 207 б.
2. Смирнов В.А., Тұяқов Е.А. Геометрия. Жалпы білім беретін мектептің 11-сынып оқушыларына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2019. – 216 б.
3. Смирнов В.А., Тұяқов Е.А. Геометрия. Жалпы білім беретін мектептің 10-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2019. – 201 б.

БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ДЕҢГЕЙЛІК ТАПСЫРМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Б.Б. Габдулхаева, Ж.Ш. Кабиева

Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті

Аңдатпа. Берілген мақалада орта мектепте оқытылатын биология пәні бойынша оқытуда деңгейлік тапсырмалар арқылы оқушылармен жұмыс жасау мәселелері қарастырылған. Оқушылардың сабақта алған білімін қолдануын және тұлғалық қабілеттерін аша алу үшін, пән бойынша білімді дамытудағы әрбір оқушыға берілетін тапсырмалардың әдіс-тәсілдері қарастырылған. Әр түрлі деңгейдегі тапсырмаларды жас ерекшеліктеріне сай қолдана біліп, және оның әдіснамалық негізін жандандырып отыру орта мектеп үшін маңызды болып саналады. Себебі дамыту міндеттеріне сәйкес ғылыми тұрғыдан биологияны оқытып қана қоймай ілім алушылардың заман талабына сай құзыретті болуына да ықпал етеді. Сондықтан бұл жұмыстың білім алушыларының білімін арттыруда қолдану аясының маңыздылы көрсетілген.

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы работы с учащимися через уровневые задания при обучении биологии, изучаемой в средней школе. Для того, чтобы учащиеся могли использовать полученные на уроке знания и раскрыть свои личностные способности, предусмотрены методы и приемы заданий, которые даются каждому учащемуся в развитии знаний по предмету. Для средней школы важно уметь применять задания разного уровня в соответствии с

возрастом и активизировать его методологическую основу. Потому что в соответствии с задачами развития не только преподает биологию с научной точки зрения, но и способствует тому, чтобы обучающиеся были компетентными в соответствии с современными требованиями. Поэтому показана значимость сферы применения данной работы в повышении знаний обучающихся.

Annotation. This article discusses the issues of working with students through level tasks when teaching biology, studied in high school. In order for students to use the knowledge gained in the lesson and reveal their personal abilities, there are methods and techniques of tasks that are given to each student in the development of knowledge on the subject. For secondary school, it is important to be able to apply tasks of different levels according to age and activate its methodological basis. Because in accordance with the objectives of development, not only teaches biology from a scientific point of view, but also contributes to ensuring that students are competent in accordance with modern requirements. Therefore, the importance of the scope of this work in improving the knowledge of students is shown.

Түйінді сөздер: білім, деңгейлік тапсырма, биологиялық дағды, таным.

Ключевые слова: знание, уровневое задание, биологические навыки, познание.

Key words: knowledge, level task, biological skills, cognition.

Жаһандану кезеңінде биологияны оқытудың заманауи әдістемесі күннен күнге даму барысында. Оның ішінде білім алушыларға ең қолайлысы және де есте сақтау қабілетін шыңдауға көмектесетін әдістің бір түрі - бұл деңгейлік тапсырмалар және оны тәжірибе барысында қолдану. Қазіргі мектептің негізгі мақсаты- жеке тұлғаның өзін-өзі ұйымдастыруы және әр оқушының бейімділігіне, қызығушылықтары мен мүмкіндіктеріне сәйкес білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жағдай жасау[1].

Ян Амос Каменский өзінің «Ұлы дидактика» кітабында: «барлық балалар әртүрлі және әркімге өз қарқынымен дамуға мүмкіндік беру керек» деп жазды [2]. Орташа оқу деңгейі бойынша бір-бірінен ерекшеленетін сынып оқушыларының пайызы:

- 65% - орташа оқитын балалар;
- 15% - оқуы жоғары балалар;
- 20% - білім деңгейі төмен балалар.

Бұл факт көп деңгейлі оқытуды қолданудың маңызды психологиялық-педагогикалық алғышарттарының бірі болып табылады.

Л.С. Выготский жазғандай «даму әрқашан жаттығуға қарағанда кеңірек ауқымды болып шығады. Бала үйрену барысында әртүрлі тапсырмалармен ол біраз нәрсені үйренеді және құрылымдық принципті, оның қолданылу аясымен шектелмей, кең осы қағиданы меңгерген түрлері.

Сондықтан, деңгей арқылы оқу барысында бала дамуда екі сатыға ілгерілейді, яғни. оқыту және оқиғалар сәйкес келеді» [3]. Бұл теория

оқыту мен даму процестерін ажыратады және сонымен бірге олардың өзара байланысын белгілейді (дамыту дайындайды оқу, ал оқу дамуды ынталандырады).

Көп деңгейлі тапсырмаларды қолдана отырып оқыту дегеніміз-оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру, онда әр оқушы өзінің қабілеттері мен жеке ерекшеліктеріне байланысты оқу материалын базалық деңгейден төмен емес деңгейде игере алады.

Деңгейлік тапсырмаларды бір сыныпта, бір бағдарлама мен оқулықта оқи отырып, оқушылар материалды әртүрлі деңгейде игере алатындығымен көрінеді. Бұл ретте міндетті дайындық деңгейі айқындаушы болып табылады. Оның жетістігі оқушының мазмұнды игерудегі ең төменгі талаптарды орындағанын көрсетеді. Оның негізінде материалды игерудің жоғары деңгейлері қалыптасады.

Деңгейлік тапсырмалармен оқытуды қолдану мұғалімнен бірқатар мәселелерді шешуді талап етеді:

- 1) Белгілі бір сынып оқушыларының жеке-жеке ерекшеліктерін анықтау, типологиялық топтарды бөлу.
- 2) Әр білім алушының оқу-танымдық мүмкіндіктерін дамытуды қамтамасыз ететін көп деңгейлі оқу материалын таңдау және әзірлеу.
- 3) Көп деңгейлі тапсырмаларға қойылатын талаптар мен бағалау жүйесін анықтау.

Оқушыларды топтарға іріктеу оқушылардың оқу деңгейін, пәндік Дағдылар мен дағдыларды меңгеру деңгейін анықтаудан жүзеге асырылады. Мұны биологиялық білімнің барлық элементтерін қамтитын және білімді Тәуелсіздіктің әртүрлі деңгейлерінде қолдануды қажет ететін жазбаша тексеру жұмыстары арқылы жасауға болады.

Бірінші топқа (репродуктивті немесе оқытудың негізгі деңгейі) қарапайым терминдерге анықтама бере алатын, процестер мен құбылыстарды тізімдей немесе атай алатын, бірақ талдау мен түсініктеме бере алмайтын оқушылар кіреді.

Екінші топқа (оқытудың өнімді деңгейі немесе себеп-салдарлық байланыстар деңгейі) білімді талдауға және жалпылауға, процестерді сипаттауға және қатынастарды көрсетуге және себеп-салдарлық байланыстар тізбегін түсіндіруге қабілетті оқушылар біріктіріледі.

Үшінші топқа (оқытудың шығармашылық деңгейі немесе логикалық ойлау деңгейі) тек процестер мен құбылыстарды атауға, талдауға ғана емес, сонымен бірге бұл құбылыстың не үшін пайда болатынына, қандай басқа процестермен немесе құбылыстармен байланысты екендігіне логикалық түсініктеме беруге қабілетті оқушылар кіреді.

Көп деңгейлі оқытуды қамтамасыз ету пәндік-дидактикалық міндеттерді шешуді, яғни оқу материалын әзірлеуді, оның білім алушылардың оқу-танымдық мүмкіндіктерін қамтамасыз ететін икемді құрылымын көздейді. Көп деңгейлі тапсырмаларды сабақтың әртүрлі кезеңдерінде қолдануға болады, кейде оның жеке элементтерін ғана қосқан жөн.

Сабақтың әртүрлі кезеңдерінде көп деңгейлі тапсырмаларды қолданудың мысалы ретінде 6 сыныпта «қыналар» тақырыбында сабақ әзірлеуді ұсынғанда, мұнда бірінші деңгейдегі тапсырмалар, екінші деңгейдегі тапсырмалар, үшінші деңгейдегі тапсырмалар болып табылады.

Биологияны оқыту әдістемесі ретінде оны жүзеге асыру заңдылықтарын ескере отырып, оқушылардың оқу процесін сипаттайды. Бұл жағдайда биологияны оқытудың сыртқы және ішкі заңдылықтары қарастырылады.

Сыртқы заңдылықтарға мыналар жатады: мектептегі биологияны оқыту мақсаттарының, міндеттерінің әлеуметтік шарттылығы; мектеп пәнінің мазмұны және оның мазмұны биологияның даму деңгейіне және оның қазіргі қоғамдағы қажеттілігіне байланысты; мектеп түлектерінің қоғамға қатысуға дайындық дәрежесі.

Оқу процесінің ішкі заңдылықтары-оқушылардың оқу нәтижелілігінің биологияны оқыту әдістері мен құралдарына тәуелділігі; оқыту әдістерін, құралдарын, формалары мен түрлерін таңдау оқу-тәрбие үдерісіндегі мұғалім мен оқушылардың өзара іс-қимылы; оқу үдерісінің қозғалысы мен дамуының оқушылардың білімі мен іскерлігін меңгеру дәрежесіне, олардың ақыл-ой дамуы мен қарым-қатынастарын қалыптастыруға тәуелділігі және т.б.

Оқу тапсырмаларын қиындық деңгейіне қарай саралау. Саралаудың бұл әдісі ең жақсы дайындалған оқушылар үшін тапсырмаларды күрделендірудің келесі түрлерін қамтиды:

1. Материалдың күрделенуі, мысалы, міндетті оқу деңгейіндегі оқушыларға арналған тапсырмада моногибридті крестке, ал жоғары деңгейге дигибридті крестке және генетикалық материалды қайта біріктіруге арналған тапсырмалар қолданылады;
2. Зерттелетін материалдың көлемін ұлғайту (тапсырмалар санының артуы, тереңдетілген зерттеу бойынша өзіндік жұмыс, белгілі бір тақырып бойынша презентацияларды пайдалану).
3. Негізгі тапсырмадан басқа салыстыру операциясын орындау (дөңгелек және жалпақ құрттардың дене құрылымын салыстыру, қосмекенділер мен құстардың тыныс алу мүшелерінің құрылымын салыстыру)

4. Тікелей емес, жоғары деңгейлі кері тапсырманы қолдану (өзгермелі әсерге сәйкес факторды анықтаңыз және керісінше).

Берілген тапсырмалық деңгейлердің сипатының тұжырымдамасын қалыптастырудағы ең маңызды сәт- оның маңызды белгілерін бөліп көрсету. Ол үшін белгілерді салыстыру, синтездеу және жалпылау талдауын қолданыңыз.

Оқушының жеке ерекшеліктерін білу дифференциалды оқытуды ескере отырып, балаларды шамадан тыс жүктеместен қойылған міндеттерді оңтайлы деңгейде шешу үшін жұмысты жоспарлауға мүмкіндік береді. Бұл әр балаға бір сыныпта және бір бағдарламада оқып, оның мүмкіндіктеріне сәйкес келетін материалды игеру деңгейін таңдауға мүмкіндік береді. Тақырыптар бойынша материалды жоспарлау кезінде мен оқушылардың әр тобы қол жеткізуі керек мақсаттарды белгілеуге болады.

Ал сабақтағы мұғалімнің өз рөліне келетін болсақ: сабақ барысын, жұмыс тәртібін бақылау және бағыттау, сұрақтарға жауап беру, дауларды реттеу, қажет болған жағдайда жеке оқушыларға немесе жалпы топқа көмек көрсетуі қажет.

Себебі оқушылардың типтері де әртүрлі болуымен, берілетін тапсырмалар да деңгейлік тапсырмаларға сай болуы қажет.

Деңгейлік тапсырмаларды қолдана отырып оқытуда ілім алушы-лап үшін жаңа психологиялық көзқарас қалыптасуы мүмкін: «мүмкін-дігінше әртүрлі тапсырмалар деңгейін қолданып көру, бірақ міндетті емес».

Қорытындылай кел, алынған нәтижесінде оқушылардың білім алуда тезірек және тереңірек ілгерілеуге деген ұмтылысы жүзеге асырылады. Тұжырымдама деңгейін арттыру: өз қабілеттерінде күштірек бекітіледі, әлсіздер оқу жетістігін сезінуге мүмкіндік алады. Базалық деңгейлер бойынша дидактикалық материалдың тақырыптық картотекасы болуы қажет: міндетті деңгейдегі, жоғары деңгейдегі оқушылар және оқу деңгейі төмен оқушылар үшін де деңгейлік тапсырмалар өте ыңғайлы болып табылады.

Әдебиет

1. Агеев, А. Н. Формирование функциональной грамотности учащихся на уроках биологии. In Воспитание и обучение: теория, методика и практика. 2016.- С. 54-55.

2. Дьюн Д. Психология және педагогика.- М.: Совершенство, 1997.

3. Методы и приёмы работы с ключевыми словами текста на уроках русского языка и литературы : сборник методических рекомендаций. – Биробиджан : ОГАОУ ДПО «ИПКПР», 2017. – 48 с.

4. Орлова Л.Г. Методика преподавания биологии: учебно-методическое пособие.-Костанай: КГУ имени А. Байтурсынова, 2019. - с.105.

РАЗВИТИЕ МОТИВАЦИИ К ИЗУЧЕНИЮ ХИМИИ У ШКОЛЬНИКОВ

Г.И. Кадиева

Место учебы (ППУ им.Әлкей Марғұлан)

М.Т. Хасенова научный руководитель: магистр

Аннотация. Бұл мақалада оқушылардың химияны оқуға деген ынтасының дамуы қарастырылады. Негізгі назар оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыра алатын оқушылардың мотивациясын дамыту үшін қолданылатын әдістерге аударылады.

Аннотация. Данная статья рассматривает развитие мотивации к изучению химии у школьников. Основной упор делается на методы используемые для развития мотивации у учеников, которые способны повысить вовлеченность учеников к предмету.

Annotation. This article examines the development of motivation to study chemistry in schoolchildren. The main focus is on the methods used to develop motivation in students, which are able to increase student engagement in the subject.

Түйін сөздер. Мотивация, химия, оқушылар, әдістер, мотив, стандарттар, білім.

Ключевые слова. Мотивация, химия, ученики, методы, мотив, стандарты, образование.

Keywords. Motivation, chemistry, students, methods, motive, standards, education.

Важная задача современности, обучить детей образовательным современным стандартам, а следовательно возможность самосовершенствование и получение знаний. Формирование учебной мотивации учащихся без преувеличения можно назвать одной из актуальных проблем в современной школы.

Основная задача учителя в средней общеобразовательной школы – создание психолого-педагогических условий для развития мотивации учебной деятельности. [1, с. 787]

Мотивация – это процессы, определяющие движение к поставленной цели, это факторы, влияющие на активность или пассивность поведения. Изучение мотивации – это стремление понять как и почему люди начинают действовать, стремясь к достижению цели, почему проявляют настойчивость, что дает им силы преодолевать порой очень сложные препятствия.

Формирование учебной мотивации – одна из центральных проблем современной школы. Учебная мотивация – это процесс, который запускает, направляет и поддерживает усилия, направленные на выполнение учебной деятельности. Со стороны учителя – мотивация

обучения, со стороны ученика – мотивация учения. Мотивация основывается на мотивах. [1, с. 787]

Мотив - конкретные побуждения, причины, заставляющие личность действовать, совершать поступки.

Вариант классификации мотивов по А. К. Марковой. Она предложила более дифференцированную классификацию учебных мотивов.

Так, познавательная мотивация состоит из:

1) широких познавательных мотивов («Мне нужно овладеть новыми знаниями!»)

2) учебно-познавательных мотивов («Мне нужно понять, КАК добывать знания!»)

3) мотивы самообразования («что я могу ещё узнать, чтобы стать лучше?»)

Социальная мотивация была разделена на:

1) широкие социальные мотивы («Я должен, я ведь ответственный, и, кроме того, все вокруг говорят, что учиться – это правильно»)

2) узкие социальные или позиционные мотивы («я хочу занять выгодную позицию в отношениях с окружающими»)

3) мотивы социального сотрудничества («я должен по-разному взаимодействовать с другими людьми»)

По моему мнению качество образование зависит от мотивации школьников к учению. Из-за того, что происходило обновление и совершенствование содержание, организационных форм и инновационных технологий обучения. Учитель сталкивается с нежеланием ребёнка учиться. Даже в таких предметах как химия, физика.

Когда я проходила практику в школах, большинство учеников не были заинтересованы в предмете химия. Потому что ученики изучают параграфы, рассматривают возникшие вопросы, выполняют задания по учебнику. А можно сделать урок более интересным для учеников.

Но как сделать урок более интересным, чтобы повысить мотивацию школьников к изучению химии?

Развитие мотивации к изучению химии у школьников может быть достигнуто через разнообразные методы, такие как:

1)Метод основан на изучение темы по карточке, (табл.1 атомы) то есть каждому ученику выдается карточка с заданиями. Такой метод, построенный на том, чтобы увеличить мотивацию у учеников. При выполнении каждого задания, ученики записывают свое имя на доску тем самым повышая мотивацию в первую очередь для себя и для остальных. В конце можно сделать анализ, кто как справился с заданиями.

1) Задание. Обязательно устный ответ какое-либо определение, когда ученик запомнил определение в течение 7 минут, то он рассказывает учителю. Далее записывает своё имя на доску. Остальные ученики уже будут рассказывать определению другу другу.

2) Задание. Ученики отвечают на вопросы на карточке, далее друг друга проверяют, и записывают свои имена на доску кто выполнил.

3) Задание. Ученики заполняют таблицу и также друг друга проверяют.

4) Задание. Ученики находят количество нейтронов.

5) Задание. Дается какой-либо вопрос более сложный, ученик должен ответить.

Табл.1 Атомы

1)Задание: запомните определение. Атом – это наименьшая, химически неделимая часть химического элемента, являющаяся носителем его свойств.				
2)Задание: ответьте на вопросы. 1. Положительная частица, входящая в состав атомного ядра, – _____. 2.Отрицательная частица, входящая в состав атомного ядра– _____. 3. Элементы, имеющие одинаковое зарядовое число и разные массовые числа – _____.				
3)Задание: заполните таблицу.				
Химический элемент	Атомная масса	Порядковый номер	Кол-во протонов	Кол-во электронов
Медь	64	29	29	29
Мышьяк				
Кислород				
Уран				
4)Задание: найдите количество нейтронов: Пример: $N(\text{Mg}) = 24 - 12 = 12$ Na _____. K _____. Ca _____.				
5) Ответьте на вопрос. Чем отличаются протоны от нейтронов?				

2)Метод электронные игровые технологии

В современном мире электронные игровые технологии, являются одним из наиболее интересных, уникальных технологий.

Роль «электронных игровых технологий»:

Во-первых: они способны весь учебный механизм сделать увлекательным и однозначно повысить мотивацию.

Во-вторых: активизирует познавательную деятельность и развивает логическое мышление.

В-третьих: с использованием электронных игровых технологий можно углубить знания и закрепить полученную информацию.

Я могу привести примеры электронных игровых технологий в предмете химия.

1) Kahoot является норвежской игровой обучающей платформой, используемой в качестве образовательной технологии. В нем есть обучающие игры, также известные как "kahoots", которые представляют собой созданные пользователем викторины с несколькими вариантами ответов доступ к которым можно получить через веб-браузер или Kahoot!

С помощью kahoot можно начать урок и резюмировать знания детей по последнему пройденному материалу или использовать его как нестандартный способ провести опрос посреди объяснения нового материала. Можно использовать аналитику из игровых отчетов, чтобы оценить прогресс в обучении каждого ребенка.

Также проводить опросы и анкетирование, чтобы собрать мнение учеников по какому-то важному вопросу, проверить понимание темы или оценить психологическое состояние детей.

2) Quizlet-многонациональная американская компания, которая создает и разрабатывает инструменты, используемые для обучения.

Quizlet включают цифровые флэш-карты соответствующие игры, практические электронные оценки и живые викторины.

С помощью Quizlet можно учить не только определения, а с легкостью можно выучить название неорганических и органических соединений.

3) Метод поощрение. Один из методов — это поощрение детей и побуждение их к формированию мотивации к учению, обеспечению успешности учебной деятельности и адекватной самооценки учащихся.

Дело в том, что поощрение борется с такой причиной, как отсутствие адекватной самооценки у учащихся, позволяет формировать у учеников уверенность в своих силах, в своих знаниях, в возможности учиться.

Каким же может быть поощрение? Виды поощрений в школьной ситуации могут быть самыми разнообразными: одобрение, похвала, устная и письменная благодарность, награда, ответственное поручение, проявление доверия и восхищения, заботы и внимания, прощение за поступок.

4) Метод связь с реальной жизнью: рассказать, как химические процессы применяются в повседневной жизни и в различных отраслях промышленности, что поможет ученикам понять важность изучения химии. Можно сказать, что химия тесно связана с повседневной жизнью человека. Из химических веществ производят ткань, материалы (пластмассы, резину, сплавы), пищевые добавки, лекарства, моющие средства, косметику. Химические соединения присутствуют в пище и участвуют в обмене веществ организма. Роль химии в современном мире очень велика.

В заключении статьи о формировании мотивации у школьников можно подчеркнуть важность этого процесса для успешного обучения и развития каждого ученика. Успешное формирование мотивации требует совместных усилий со стороны учителей, родителей и образовательной системы в целом. Важно использовать разнообразные методы и подходы, адаптированные к индивидуальным потребностям и интересам учащихся, чтобы вдохновить их на обучение и достижение успехов. Поддержка, поощрение и создание стимулирующей образовательной среды играют ключевую роль в формировании мотивации у школьников, что в свою очередь способствует их академическому и личностному росту.

Литература

- 1) Научный журнал «Молодой учитель» № 22 (102) / 2015. – 802 с. – 787с.
- 2) Интернет-ресурс: https://ru.wikipedia.org/wiki/Мотивация_учения
- 3) Интернет-ресурс: <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/raznoe/2014/11/05/pooshchrenie-uchashchikhsya-na-urokakh>
- 4) Ссылка игровой ресурс «Kahoot»: <https://www.kahoot.com/wp-login.php>
- 5) Ссылка на игровой ресурс «Quizlet» <https://quizlet.com/ru>
- 6) Интернет-ресурс: https://ulschool41.gosuslugi.ru/netcat_files/134/2285/Prezentatsiya_po_himii_2.pdf

МЕКТЕП МАТЕМАТИКА КУРСЫНДАҒЫ ФУНКЦИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ

Семей қаласы

«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ
Жаратылыстану-математика факультетінің магистранты

Каленова А. Т.

Ғылыми жетекшісі: **Жолымбаев О.М.**

Аннотация: Мақала мектептегі математика курсындағы «Функциялар» тақырыбына арналған.

Аннотация: Статья посвящена теме «Роль функций в школьном курсе математики».

Abstract: The article is devoted to the topic "The role of functions in the school mathematics course".

Кілт сөздер: функцияларды, функцияларды, функционалдық тәуелділікті, элементар функцияларды зерттеу.

Ключевые слова: изучение функций, функциональных зависимостей, элементарных функций.

Keywords: study of functions, functional dependencies, elementary functions.

Функция ұғымы ғылымдағы негізгі ұғымдардың бірі болып табылады. Осы ұғымның арқасында физикалық шамалар мен олардың байланыстарын зерттеп, математикалық есептерді шешу үшін функциялардың қасиеттерін пайдалануға болады. Сонымен қатар жаратылыстану ғылымы мен техникасын зерттеуді де функцияларсыз елестету мүмкін емес және олардың кең қолдану мүмкіндігі бастауыш және орта мектептердің мектеп математика курсында функцияларды зерттеуге әкелді.

Бұл функция термині қайтадан енгізілген XVII ғасыр, атап айтқанда 1673 жылы Рене Декарт және геометриялық сипатта болды. Ғылымның одан әрі дамуымен ғалымдар функцияларды белсенді түрде зерттеді, ал Бернуллі мен Эйлер сияқты ғалымдар функцияның аналитикалық сипатын дәлелдеді.

Функционалдық тәуелділік ұғымы математикадағы орталық ұғымдардың бірі бола отырып, оның барлық қолданбалы салаларына енеді, ол басқа ешкім сияқты шамаларды олардың тірі өзгергіштікте, өзара байланыста және шарттылығында қабылдауға үйретеді; Функциялардың әрекетін зерттеу және олардың графиктерін құру мектеп математика курсының маңызды бөлімі болып табылады. Кейде график функцияны анықтаудың жалғыз мүмкін жолы болып табылады. Диаграммаларды құру әдістерін еркін меңгеру көбінесе күрделі

мәселелерді шешуге көмектеседі және бұл оларды шешудің жалғыз құралы болып табылады.

Дипломдық жұмыс Гнеденко Б.В. «математика құбылыстың өзін зерттемейді, тек оның математикалық моделі» шындықтың негізгі модельдерінің 4 түрін зерттегенде нақты мазмұнмен толтырылады дейді:

- сызықтық функция – біркелкі процестер моделі;
- квадраттық функция – біркелкі үдетілген процестер моделі;
- тригонометриялық функция – периодтық процестердің моделі;
- экспоненциалды функция – органикалық өсу мен құлдырау моделі.

Мектеп математика курсына элементар функциялар оқытылады:

- алгебралық функциялар;
- трансцендентальды функциялар.

Алгебралық функциялар негізгі мектепте 7, 8 және 9 сыныптарда оқытылады, атап айтқанда:

1. қарапайым функциялар;
2. сызықтық функция;
3. квадраттық функция;
4. бөлшек сызықтық функция;
5. теңдеулер жүйесін шешудің графикалық әдісі.

Трансценденттік функциялар орта мектеп курстарында оқытылады.

Функцияны басқа айнаымалы шамаға (аргументке) тәуелді айнаымалы шама деп атайтын классикалық анықтама мектеп математика курсына оқытылатын қарапайым аналитикалық сандық функциялар үшін қолайлы, дәстүрлі және оқытуда жиі қолданылады.

Функциялар теориясының негізгі үлгілеріне назар аударған жөн. Оларға осы жиындарда анықталған функциялар кіреді:

- сандық жиынтықта;
- геометриялық кеңістіктегі нүктелер жиыны бойынша;
- екілік реттіліктер жиыны бойынша;
- векторлар жиыны бойынша;
- әртүрлі геометриялық фигуралар бойынша;
- көптеген іс-шараларда.

Мектепте функция ұғымын зерттеу мәселесі өте өзекті. Көптеген мұғалімдер мен әдіскерлер оны іргелі математикалық ұғым ретінде атап көрсетеді. Сонымен қатар, басқа да бірқатар тұжырымдамалар да сөзсіз құндылыққа ие, олар оқыту кезінде дербес дамуды қажет етеді. Олардың ішінде келесі мазмұндағы ұғымдар мен әдістемелік желілер:

сандар сызықтары, алгебра курсының түрлендірулері және талдау принциптері, тендеулер сызықтары, теңсіздіктер және олардың жүйелері. Оқушылардың логикалық ойлауын дамыту да маңызды. Мектептегі математика курсында берілген идеялардың бірін бөліп алып, оны басқалардың есебінен дамытудың қажеті жоқ, өйткені бұл теориялардың барлығы өзара байланыста зерттеледі.

Әрине, функцияларды зерттеу оқушылардың функционалдық ойлауын дамытады, балалар әмбебап сабақтастық, шексіздік идеясымен танысады, талдау, әртүрлі объектілердегі өзгерістер арасындағы тәуелділікті табу, дерексіз материалмен жұмыс істеу қабілетін дамытады. Функциялардың қасиеттерін зерттеу қоршаған дүниенің құбылыстарын түсінуге мүмкіндік береді. Бірақ төменгі сыныптарда оқушылардың математикалық дамуы жеткіліксіз болғандықтан функция ұғымын қабылдауға дайын болмауы мүмкін.

Студенттерді функция ұғымы мен функционалдық тәуелділік идеясын мағыналы меңгеруге алдын ала дайындау қажет. Ол үшін оқушылардың дағдылары мен тәжірибесін жинақтауға және олардың қиялды ойлауын белсендіруге бағытталған арнайы таңдалған жаттығуларды қолдану қажет. Студенттер қарастыратын өрнектің айнымалылардың сандық мәндеріне байланысты әртүрлі мағынаға ие болатынын түсіну маңызды. Бұл жаттығулар студенттерге функционалдық тәуелділікті білдірудің әртүрлі тәсілдерін түсінуге көмектеседі. Сонымен қатар, функцияларды зерттеудің маңызды аспектісі жиын ұғымын енгізу болып табылады. Дәл осы термин функция ұғымын тұжырымдаудан бұрын келеді. «Жиын» түсінігін бірден математикалық мысалдар арқылы емес, қарапайымырақтарынан бастаған жөн, ал уақыт өте келе күрделірек терминдерді енгізуге болады, мысалы, жиынның элементтері, ішкі жиын, жиынға мүшелік және т.б.

Мектепте функцияларды зерттеуде аналитикалық және формальды тәсілдер жиі қолданылады, сондықтан оқушылар қасиеттердің анықтамалары мен тұжырымдарын бейнелермен бекітпей жаттап алады. Функциялардың графиктеріне көбірек көңіл бөлу керек, олардың көмегімен функциялардың көптеген қасиеттерін түсіну оңайырақ, мысалы, функцияның нөлдері, монотондылық және функция мәндерінің диапазоны.

Функцияны нақты процестердің математикалық моделі ретінде түсіну математиканы зерттеудің жалпы мәдени аспектісін анықтайды. Осыған байланысты оқушылар функционалдық тәуелділікті тек алгебралық формулалардан ғана емес, басқа мектеп пәндерінен де, өмірден де көре білуі керек. Оқу материалының бұл конструкциясы оқу тұтастығы принципіне сәйкес келеді.

Оқушыларда функционалдық тәуелділік ұғымын қалыптастыру мұғалімнің мақсатты іс-әрекетінің маңызды міндеті болып табылады. Ол оқушылардың математикалық ойлауын дамытуға және шығармашылық белсенділігін дамытуға бағытталған. Функционалдық ойлауды дамыту негізінен жалпы білім беру әдістері мен дағдыларын меңгеру, жаңа байланыстарды ашу қабілеттерін қалыптастыруды көздейді.

ӘОЖ 372.851

10-СЫНЫПТА АЛГЕБРА ПӘНІН МОДУЛЬДІК ЖҮЙЕ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

М. К. Карпаева

«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ

2-курс магистранты

Қазақстан, Абай облысы, Семей қаласы, m_karpaeva@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада жаңартылған білім беру жүйесінің маңыздылығы, ерекшеліктері айтылған. Сонымен қатар, жаңа технологиялардың ішіндегі модульдік жүйе туралы нақты түрде баяндалып, модульдік жүйенің білім берудегі өзіндік бағыттары түсіндіріле отырып, 10-сыныпта алгебра пәнін модульдік жүйе арқылы оқытудың тиімді жолдары мен әдістері көрсетілген. Мысалдар мен дәлелденіп, шығарылу тәсілдерін анық көрсеткен.

Аннотация. В этой статье рассказывается о важности, особенностях обновленной системы образования. Кроме того, подробно рассказывается о модульной системе внутри новых технологий, объясняются собственные направления модульной системы в образовании, показаны эффективные пути и методы обучения алгебре в 10 классе с помощью модульной системы. Наглядно показаны примеры и способы доказывания и вывода.

Annotation. This article discusses the importance, features of the updated education system. At the same time, the modular system among the new technologies is clearly described and the original directions of the modular system in education are explained, the Effective Ways and methods of teaching algebra in Grade 10 through the modular system are shown. "I don't know," I said.

Түйінді сөздер: математика, модульдік жүйе, мектеп, оқушы, алгебра, туынды.

Ключевые слова: математика, модульная система, школа, ученик, алгебра, производная.

Key words: mathematics, modular system, School, student, algebra, derivative.

Қазіргі кезде білім беру мекемесінің басты мақсаты-әр оқушының бейімділігіне, қызығушылықтары мен мүмкіндіктеріне сәйкес білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыратын оқыту жүйесін құру.

Осы мақсатты жүзеге асыру жолында оқыту технологияларының маңызы зор.

Бүгінгі таңда П.М. Эрдниевтің дидактикалық бірліктерді шоғырландыру технологиясы, Д.Б. Эльконин мен В.В. Давыдовтың дамыта оқыту технологиясы, В.Ф. Шаталовтың оқу материалдарының белгі және сызба үлгілері негізінде қарқынды оқыту технологиясы, М.Чошановтың проблемалық модульді оқыту технологиясы, П.И.Третьяковтың, К.Вазинаның модульді оқыту технологиясы, В.М.Монаховтың, В.П.Беспальконың және басқа көптеген ғалымдардың технологиялары кеңінен танымал [1, 2]

Модульдік оқыту дәстүрлі оқытуға балама тәсілі болып табылады, ол педагогикалық теория мен практикада жинақталған барлық іс-әрекеттердің жинақталған көрінісі болып табылады. Модульдік оқыту оқушылардың іс-әрекет және өзін-өзі тәрбиелеу дағдыларын қалыптастыруды көздейді. Модульдік оқыту оқушының ойлау механизмін қалыптастыруға негізделген! Модуль - бұл мақсатты функционалды түйін, ол білім беру мазмұны және оны игеру технологиясын жоғары деңгейлі тұтастық жүйесіне біріктіреді [1].

Модульдік оқытудың орталық тұжырымдамасы білім беру модулі болып табылады, ол ақпараттың толық блогын, оқушының мақсатты іс-қимыл бағдарламасын және оны сәтті жүзеге асыру бойынша оқытушының ұсыныстарын қамтиды. Модульдік бағдарлама мақсаттар жиынтығына негізделген: білім беру элементтерін құру үшін дидактикалық мақсаттарды (әр модуль үшін) және жеке дидактикалық мақсаттарды біріктіретін модульдік бағдарламаға арналған кешенді дидактикалық мақсат. Дидактикалық мақсат зерттелетін материалдың көлеміне және оның ассимиляция деңгейіне нұсқауды қамтиды. Тапсырманың көлемі, деңгейі және жұмыс қарқыны оқушылардың қабылдауы мен жеке қасиеттеріне қарай таңдалады [2].

Оқу модулінің ерекшелігі – жалпы сағат санына қарамастан, кіріспе және қорытынды бөлімдерге 1–2 сағат беріледі. Барлық қалған уақыт сөйлесу бөлімінің меншігінде болады. Кіріспе бөлімінде мұғалім оқушыларды оқу модулінің жалпы құрылымымен, оның мақсатміндеттерімен таныстырады. Сонан соң мұғалім осы модулінің барлық уақытында есептелген оқу материалын қысқаша (10–20 мин ішінде), сызба, кесте және т.б. белгілік үлгілерде сүйене отырып, түсіндіреді. Тақырып мазмұнына (тұтас тақырып немесе тарау бойынша) «өсу» бағытымен қарапайымнан күрделіге, репродуктивтік тапсырмалардан шығармашылық сипаттағы тапсырмаларға, зерттеушілік қызмет элементтеріне қарай бірнеше мәрте қайта оралып отыру әр оқушыға оқу материалымен жұмыс істей отырып, өз қабілеттерін, жадын, ынта-

сын, ойлауын, ауызша және жазбаша тілін мен ойын дамытады. Объектілердің нақты қасиеттері жайлы білімді қалыптастыруға түсіндіруді сызба және белгілік үлгілер түрінде көрініс тапқан әрекетін бастаған тиімділік екені эксперимент көрсетіп отыр [1].

Сөйлесу бөлімінде танымдық процесс сыныпты 2–6 адамнан шағын топтарға бөлу арқылы негізінен оқушылардың өзара әрекет етуіне құрылған. Оқушылардың танымдық қызметі әрбір оқушының әр сабақта үш күрделілік деңгейде берілген оқу материалын тыңдау, жазу, көру және айту мүмкіндігі болатындай етіп құрылған. Оқытудың ойын түрінде ұйымдастыру және әр түрлі белсенді формаларды қолдану оқытудың міндетті шарты болып табылады.

Сөйлесу бөлімінде алғашында оқу материалын қайта жаңғырту және қарапайым білік пен дағды қалыптастыру мақсатында кейіннен алынған білімді талдау, жинақтау және бағалау мақсатында оқытудың белсенді формалары қолданады. Оқу оқушының жеке, топтық, ұжымдық жұмыс барысындағы түрлі қызметінің жүйесі ретінде қаралады. Олар оқушының қисынды ойлауын, қабілеттерін, көз алдына елестету қабілетін, жадын, шығармашылық және тағы да басқа дамытуға, яғни білім берудің мақсаттары болып табылатын тұлғалық қасиеттерін дамытуға, бағытталған [2].

Мұғалімнің сөйлесу бөлімін дайындаудағы бес әрекет-қадамнан тұратын даярлық құрылымы қалыптасады: модульдің сөйлесу бөліміндегі материалдың негізгі мазмұнын белгілеу; оқу материалын біртұтас, жинақы, «өсу» бағытымен беру; тақырып бойынша жеңілдететін деңгейдегі және білім стандартының талаптарын қамтамасыз ететін деңгейдегі тапсырмалар дайындау; осы бөліктің сабақтарында өзара сөйлесуді қамтамасыз ету; оқушылардың пәнге қызығушылығын және креативтігін дамытуға арналған шығармашылық сипаттағы материал дайындау.

Тарауды немесе тақырыпты оқытудың тұтас циклін анықтайтын, соңғы бөлімі – қорытынды. Ол оқушылардың сөйлесу бөліміндегі танымдық қызметі барысында қалыптасқан білім, білік, дағдыларын бақылауға, тексеруге және бағалауға арналған. Осы бөлімде оқушылар өз қызметін талдайды, яғни баға алады, соңында әр оқушының танымдық қызметінің жалпы оқу нәтижесін анықтайды. Оқу модулінің қорытынды бөлімі – бақылау. Мұнда бақылаудың бірнеше түрі бар. Мектеп оқушылары қазіргі уақытқа сай сапалы математикалық білім, білік, дағдыларды қалыптастыру қажеттілік талабы мен оны практика жүзінде іске асыру әдістемесінің дәстүрлі деңгейде қалуы арасындағы қайшылықтан зерттеу мәселесі туындайды [1].

Мектепте 10 – сыныпта өтілетін «Туындыны табу ережелері» тақырыбы бойынша модульдік сабақ мысалын қарастырайық [3]. Сабақ мақсаты үш деңгей бойынша реттеледі:

1-деңгей – қарапайым туындыны есептеуге берілген есептерді шеше білу, туындының анықтамасын қолдану, туындының қасиеттерін білу;

2-деңгей – шешу әдістерін өздігінен таңдау арқылы функцияның туындысын шеше білу;

3-деңгей – стандартты емес жағдайларда білім мен іскерлікті қолдана білу. Оқушыларға терулі тапсырмалы материалдар мен бағалау парақтары беріледі.

№ 1 оқу элементі

Мақсаты: Қарапайым функцияның туындысын табуды бекіту. Мұғалім ұсынысы. Туындының анықтамасы мен функцияның туындысын табуды шешудің негізгі әдістерін еске түсіріңіздер. Ол үшін А.Е. Әбілқасымова және т.б. редакциясымен «Алгебра және анализ бастамалары, 10-сынып» оқулығының 116–145 беттеріндегі [4] немесе Ә.Н.Шыныбеков редакциясымен «Алгебра және анализ бастамалары, 11 сынып» оқулығының 196–206 беттеріндегі мәтінді оқыңыздар [5].

10 минутқа арналған өздік жұмыс тапсырмасы:

1-нұсқа:

1. $y = 3x+4$ Шешуі: $(y)' = 3$
2. $y=2x^3+3$ Шешуі: $(y)' = 2x^2$
3. $y=x^2 + 3x$ Шешуі: $(y)' = 2x+3$

2-нұсқа:

1. $y = -2x+3$ Шешуі: $(y)'=-2$
2. $y=5x^3+3x$ Шешуі: $(y)' = 15x^2+3$
3. $y=6x^2 + 3x^2$ Шешуі: $(y)' = 12x+6x$

Мұғалім ұсынысы. Өз жұмыстарыңызды тексеріп, бағалаңыздар. Дұрыс жауаптарды мұғалімнен алыңыздар. Қателеріңіз болса, оларды түзетіңіздер, өздеріңіздің бағалау парақтарыңызға жинаған балдарыңды қойыңыздар. Егер сіз 5 балл немесе одан көп жинаған болсаңыз, онда келесі оқу элементіне өтіңіз. Егер сіз аз мөлшерде балл жинасаңыз, онда басқа нұсқадағы өзіңіз қате жіберген есепке ұқсас есепті шығарыңыз.

№ 2 оқу элементі

Мақсаты: Функцияның туындысын табудың негізгі қасиеттерін қолдану арқылы шешуді бекіту. Мұғалім ұсынысы. Функцияның туындысын табудың негізгі қасиеттерін еске түсіріңіздер. Ол үшін оқулықтың 72, 208 беттерін қараңыздар [4].

10 минутқа арналған өздік жұмыс тапсырмасы:

1-нұсқа:

$$1. y = \frac{1+2x}{3-5x}. \text{ Шешуі: } (y)' = \frac{(1+2x)' \cdot (3-5x) - (1+2x) \cdot (3-5x)'}{(3-5x)^2} = \frac{2 \cdot (3-5x) - (1+2x) \cdot (-5)}{(3-5x)^2} = \frac{6-10x+5+10x}{(3-5x)^2} = \frac{11}{(3-5x)^2}$$

$$2. y = \sqrt{x} (x^2+1). \text{ Шешуі: } (y)' = (\sqrt{x})' \cdot (x^2+1) + \sqrt{x} \cdot (x^2+1)' = \frac{1}{2\sqrt{x}} \cdot (x^2+1) + \sqrt{x} \cdot 2x$$

$$3. y = (x^{10}-1)(x^3+3). \text{ Шешуі: } (y)' = (x^{10}-1)' \cdot (x^3+3) + (x^{10}-1) \cdot (x^3+3)' = 10x^9 \cdot (x^3+3) + (x^{10}-1) \cdot 3x^2$$

2-нұсқа:

$$1. y = \frac{x+1}{x-1}. \text{ Шешуі: } (y)' = \frac{(x+1)' \cdot (x-1) - (x+1) \cdot (x-1)'}{(x-1)^2} = \frac{(x-1) - (x+1)}{(x-1)^2} = -\frac{2}{(x-1)^2}$$

$$2. y = (x^2+x+1)\cos x. \text{ Шешуі: } (y)' = (x^2+x+1)' \cdot \cos x + (x^2+x+1)(\cos x)' = (2x+1)\cos x + (x^2+x+1)(-\sin x)$$

$$3. y = (x^2+1+x)\sin x. \text{ Шешуі: } (y)' = (x^2+1+x)' \cdot \sin x + (x^2+1+x)(\sin x)' = (2x+1)\cos x + (x^2+1+x)\sin x$$

Мұғалім ұсынысы. Дұрыс жауаптарды мұғалімнен алыңыздар. Өз жұмыстарыңызды тексеріп, бағалаңыздар. Қателеріңіз болса, оларды түзетіңіздер, өздеріңіздің бағалау парақтарыңызға жинаған балдарыңызды қойыңыздар. Егер сіз 5 балл немесе одан көп жинаған болсаңыз, онда келесі оқу элементіне өтіңіз. Егер сіз одан аз мөлшерде балл жинасаңыз, онда басқа нұсқадағы өзіңіз қате жіберген есепке ұқсас есепті шығарыңыз.

№ 3 оқу элементі

Мақсаты: Функцияның нүктедегі өсімшесін, дифференциалын табу ережесін бекіту. Мұғалім ұсынысы: функцияның нүктедегі өсімшесін табу үшін функцияның анықталу облысынан алынған екі айырымының мәнін қолдану әдісін еске түсіреді [3].

Мысал: $x = -2$, $\Delta x = 0,5$ болғанда $f(x) = -x^2 + 2x - 4$ функциясының өсімшесін табайық:

$$\text{Шешуі: } \Delta y = f(x + \Delta x) - f(x) \text{ болғандықтан, } \Delta y = -(x + \Delta x)^2 + 2(x + \Delta x) - 4 + x^2 - 2x + 4 = -x^2 - 2x \cdot \Delta x - (\Delta x)^2 + 2x + 2\Delta x - 4 + x^2 - 2x + 4 = -2 \cdot 0,25 + 1 = 2,75$$

Жауабы: 2,75

10 минутқа арналған өздік жұмыс тапсырмасы:

1-нұсқа:

$y=f(x)$ функциясының $x=x_0$ нүктесінде Δy пен $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ ті табыңдар:

$$1. y = -3, x_0 = 2, \Delta x = 0,01.$$

$$\text{Шешуі: } \Delta y = f(2+0,01) - f(2) = f(2,01) - f(2) = 0. \frac{\Delta y}{\Delta x} = \frac{0}{0,01} = 0$$

$$2. y = 4 - 3x, x_0 = -2, \Delta x = 0,3.$$

Шешуі: $\Delta y = f(-2+0,3)-f(-2)=f(-1,7)-f(-2)=4-3 \cdot (-1,7)-4+3 \cdot (-2)=5,1-6=-0,9$. $\frac{\Delta y}{\Delta x} = \frac{-0,9}{0,3} = -3$

2-нұсқа:

$y=f(x)$ функциясының $x=x_0$ нүктесінде Δy пен $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ ті табыңдар:

1. $y=2-x^2$, $x_0=1$, $\Delta x=0,1$.

Шешуі: $\Delta y = f(1+0,1)-f(1) = f(1,1)-f(1) = 2-(1,1)^2 - 2+(1)^2 = -1,21+1 = -0,21$. $\frac{\Delta y}{\Delta x} = \frac{-0,21}{0,1} = -2,1$

2. $y = \frac{4x-2}{x}$, $x_0 = -1$, $\Delta x = -0,1$.

Шешуі: $\Delta y = f(-1-0,1)-f(-1) = f(-1,1) - f(-1) = \frac{4 \cdot (-1,1)-2}{-1,1} - \frac{4 \cdot (-1)-2}{-1} = \frac{-4,4-2}{-1,1} - \frac{-4-2}{-1} = \frac{-6,4}{-1,1} - 6 = \frac{2}{11}$

Мұғалім ұсынысы: Өз жұмыстарыңызды тексеріп, бағалаңыздар. Дұрыс жауаптарды мұғалімнен алыңыздар. Қателеріңіз болса, оларды түзетіңіздер, өздеріңіздің бағалау парақтарыңызға жинаған баллдарыңды қойыңыздар. Егер сіз 5 балл жинаған болсаңыз, онда келесі оқу элементіне өтіңіз. Егер сіз одан аз мөлшерде балл жинасаңыз, онда басқа нұсқадағы өзіңіз қате жіберген есепке ұқсас есепті шығарыңыз.

№4 оқу элементі

Мақсаты: Күрделі функцияның туындысын табу ережелерін бекіту [4].

10 минутқа арналған өздік жұмыс тапсырмасы

1-нұсқа:

1. $y = (x^6+x)^2$

2. $y = \sqrt{1-x^2} + \frac{1}{x^2+3}$

2-нұсқа:

1. $y = (2x^3 - 5x^2)^{16}$

2. $y = (3 - x^3)^2 + \sqrt{2x^2 + 7}$

Мұғалім ұсынысы. Егер барлық тапсырманы орындасаңыз, өте жақсы 5 балл. Ал егер қиындықтар туып жатса, төмендегі бағдарға сүйеніңіз.

Бағдар беру:

1. Туындының анықтамасын қолданыңыз, туындыны табу ережесін қайталаңыз.

2. Қарапайым функциялардың формуласының кестесін еске түсіріңіз.

3. Күрделі функцияның туындысын табу алгоритмін еске түсіріңіз және оны қолданыңыз.

Мұғалім ұсынысы. Жұмыстарыңызды тексеріп, бағалаңыздар. Қателеріңіз болса, оларды түзетіңіздер, өздеріңіздің бағалау парақтарыңызға жинаған балдарыңды қойыңыздар. Барлық барлық модуль бойынша баға оқу элементтері бойынша жиналған балл санына байланысты. Егер 13-тен төмен болса, «3», егер 13-16 болса — «4», егер 16-20 онда алған бағаңыз «5»,

Үй тапсырмасы:

1. Егер сіз «4» немесе «5» деген баға алсаңыз, онда оқулықтың қосымша бөлімінен 205 беттегі кез келген есепті шығарасыз.

2. Егер сіз «3» немесе «2» деген баға алсаңыз, онда Ә.Н.Шыныбеков редакциясымен «Алгебра және анализ бастамалары, 11-сынып» оқулығының № 5.72-5.75 есептерін шығарасыз.

Қорыта келгенде, модульдік жүйе арқылы оқытуды жобалау мүмкіндігі келесі шарттармен анықталады: пән бойынша типтік оқу бағдарламалары модульдік бағдарламаның және модульдердің дидактикалық мақсаттарын жобалау; кәсібиқолданбалы сипатындағы модульдерді пайдалану арқылы оқушылардың болашақ кәсіби іс-әрекетіне бағыт беріп, келешек мамандықтарын таңдауына жағдай жасау [2]. Модульдік оқытуды жүзеге асырудың маңызды шарты оқу жоспарында оқушылардың өздігінен жұмыс істеуге беріліп тұратын оқу уақыты үлесінің артуымен де анықталады. Ақпараттар үлкен көлемді болғандықтан, көптеген оқушылардың дәрістерде меңгеріп ұғып алуы қиындыққа түседі. Модульдік оқыту осы мәселелерден оқушылардың әр түрлі өзіндік жұмыстарының түрлерін, соның ішінде модульдік бағдарлама және модульдерді пайдалану жолымен құтылуға мүмкіндік береді. Модульдік бағдарлама және модульдерді жобалау модульдік оқытудың дидактикалық принциптерін тірек етеді. Аталмыш тақырып бойынша жүргізілген сабақтардың қорытындыларына теориялық және әдістемелік талдау жасау, тәжірибелік-педагогикалық эксперимент жүргізу нәтижелері төмендегідей қорытынды мен ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді: жоғары мектеп алгебрасы курсына модульдік технологиямен оқытудың әдістемесінің тиімділігі тұжырымдалды; оны жүзеге асыру үшін модульдік бағдарлама және модульдер мазмұны қарастырылды, дәстүрлі емес дәрістердің, оқушылардың өз бетімен орындайтын әр түрлі дәріс түрлерінің жиынтығын ұсынатын дидактикалық жүйесі қажеттігі айқындалды; модульдік оқыту барысында үлкен көлемді ақпараттарды модульдер қалпында жинақы түрде беруге болатынына көз жеткізілді.

Әдебиет:

1. Бұзаубақова К. Ж. Жаңа педагогикалық технология: Оқулық. — Тараз: ТарМУ баспасы, 2003. — 275 б.
2. Жанпейісова М. М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. — Алматы, 2004. — 189 б.
3. Әбілқасымова А. Е., Бекбоев И., Абдиев А., Жұмағұлова З. А. Алгебра және анализ бастамалары. 10 сынып. — Алматы: Мектеп, 2010. - 199 б.
4. Шыныбеков Ә. Н. Алгебра және анализ бастамалары. 11 сынып. — Алматы: Атамұра, 2011. — 66 б.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕР

Мадиева П.Т.

Семей қаласының Шәкірім атындағы университеті, ғылыми жетекшісі: Жумаханова Д.А.

Аңдатпа. Мектептегі жаратылыстану білімін жаңғыртуға бағытталған тұжырымдамалардың әдіснамалық және мазмұнды негіздері талданады. Биология курсына дейін физика мен химияны озық зерттеуді көздейтін жаратылыстану-ғылыми білім берудің жаңа тұжырымдамасының артықшылықтары көрсетілген. Құрылған бұл тұжырымдама табиғатты дамытудың жалпы заңдылықтары негізінде теориялық деңгейде ғылыми білімді қалыптастырудың бірыңғай стратегиясына кепілдік береді және оқушылардың ғылыми дүниетанымының негізіне айналады.

Аннотация. Анализируются методологические и содержательные основы концепций, направленных на модернизацию школьного естественнонаучного образования. Показаны преимущества новой концепции естественнонаучного образования, предполагающей передовое изучение физики и химии перед курсом биологии. Созданная данная концепция гарантирует единую стратегию формирования научных знаний на теоретическом уровне на основе общих закономерностей развития природы и становится основой научного мировоззрения учащихся.

Annotation. The methodological and substantive foundations of concepts aimed at modernizing school science education are analyzed. The advantages of the new concept of natural science education, involving advanced study of physics and chemistry before the biology course, are shown. This concept guarantees a unified strategy for the formation of scientific knowledge at the theoretical level based on the general laws of nature development and becomes the basis of the scientific worldview of students.

Түйінді сөздер: әдістеме, ғылым, жаратылыстану, тұжырымдама, интеграция, саралау, білім.

Ключевые слова: методология, наука, естествознание, концепция, интеграция, дифференциация, образование.

Keywords: methodology, science, natural science, concept, integration, differentiation, education.

Жалпы білім беретін мектепті жаңғыртудың стратегиялық бағыттары, ең алдымен, жаратылыстану-ғылыми біліміне қатысты, өйткені бұл адам білімінің саласы негізінен кез-келген мемлекеттің ғылыми-техникалық даму қарқынын және оның әлемдік аренадағы мәртебесін анықтайды. Жаратылыстану-ғылыми білім берудің жаңа сапасын оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетінің әртүрлі түрлері процесінде қалыптасатын, содан кейін болашақ мамандардың білімі мен іс-әрекетінің әмбебап жүйесіне айналатын заманауи жалпыланған білім, дағдылар негізінде ғана қамтамасыз етуге болады. Бұл оқытудың түбегейлі жаңа жүйесі негізінде ғана мүмкін болады, оның нәтижесі жүйелік пәндік және мета-пәндік білім, дәстүрлі міндеттерді ғана емес, сонымен қатар халықаралық қоғамдастық шеңберіндегі ынтымақтас-тықты қажет ететін жаһандық мәселелерді шешуге қажетті жалпы-ланған эксперименттік дағдылар болуы керек. Тек осы негізде жаратылыстану-ғылыми білім сапасының негізгі критерийі болып табылатын теориялық жаратылыстану-ғылыми ойлауды қалыптас-тыруға болады.

Ғылыми білімді біріктірудің бастапқы негізі мектепте қаланғаны анық. Осыған байланысты ғылымның білім беруді жаңғыртуға бағыт-талған қазіргі заманғы тұжырымдамаларда оны интеграциялауға деген жалпы тенденциясы қаншалықты барабар және диалектикалық түрде көрініс табатыны туралы мәселені қарастыру өте маңызды болып табылады.

Осы уақытқа дейін жетекші мамандар жаратылыстану-ғылыми білім беруді интеграциялау стратегиясына қатысты ортақ пікірге келген жоқ. Кейбіреулер жаратылыстану-ғылыми білімді тек интегр-ативті курстардың көмегімен сапалы жаңа деңгейге көтеруге болады деп санайды, ал басқалары қарама-қарсы көзқараста тұрады және олардағы негaтивті көреді.

Әлбетте, жаратылыстану циклі пәндері арасындағы интегра-цияны күшейту мәселесі бос жерде пайда болған жоқ және оның шығу тегі бар: тәжірибе сұраулары әртүрлі ғылымдардың білімін көбірек біріктіруді талап етеді, ал орта және жоғары мектеп бағдарламалары бұл талаптарға сәйкес келмейді.

Интегрaтивті курстарды әзірлеу және енгізу мәселесі бойынша мақалаларды, оқулықтарды, монографияларды талдау осы мәселе бойынша пікірталасқа теоретиктер де, оны шешуге әртүрлі көзқарас-тармен қарайтын практиктер де қатысатынын айтуға мүмкіндік береді. Батыс Білім беру жүйелеріндегі интегрaтивті курстардың орнын зерттеуге Б.Д. Комисаров, Н.М. Воскресенская және т. б. жұмыстарына назар аударылды.

Бірінші бағыт академик А. Г. Хрипкованың жетекшілігімен зерттеушілер тобы әзірлеген тұжырымдаманы жүзеге асырумен байланысты. Бұл тұжырымдаманың негіздемесі ретінде авторлар қоғамның әлеуметтік тапсырысына және мектеп түлектерінің жаратылыстану-ғылыми білімінің төмен деңгейіне ғана сілтеме жасайды. Мектепте жаратылыстану ғылымдарын зерттеу кезінде интегративті тенденцияларды күшейтудің стратегиялық тәсілдерін анықтауы керек бұл мәселенің әдіснамалық аспектілері бұл авторлармен мүлдем қарастырылмайды. Зерттеушілердің деректер тұжырымдамасы "жаратылыстану" курсы 1-ден 6-шы (7-ші) сыныпқа дейін зерттеуді қамтиды, бұл негізгі жаратылыстану пәндерін: биология, география, химия және физиканы зерттеудің пропедевтикалық негізі болады [1, 20-26 б.].

"Жаратылыстану" курсы бойынша эксперименттік бағдарламалар мен оқулықтарды құрудың әдіснамалық негіздерін талдай отырып, И.Д.Зверев физика, химия, биология бойынша эскиздік мәліметтер бір пән бойынша механикалық түрде біріктірілген деген қорытындыға келеді, сондықтан шашыраңқы материал мәлімделген идеялармен бекітілмеген болып шықты. Эмпирикалық таным басым, ал пәндік мазмұн логикасында орта буында теориялық материалдың дозасы қажет. Білім беру мазмұнындағы курстың өзгеруі "жаратылыстану" интеграцияланған курсы сапалы оқытуды ғана емес, сонымен қатар оқу жоспарының көлденеңінен және тігінен басқа пәндерге қажетті өзгерістер енгізуді де қамтиды. Басқаша айтқанда, мектептегі оқу мазмұнына жаңа пәнді механикалық түрде енгізу жеткіліксіз, жаратылыстану білімінің бүкіл құрылымын түбегейлі қайта құру қажет. Пәннің мазмұнын біртұтас тұтастық ретінде үйлестіретін интегративті байланыстар нақты анықталуы керек [2, 46-49 б.].

Айта кету керек, жоғарыда аталған қарама-қайшылық бірнеше рет бастауыш мектепте интеграцияланған жаратылыстану курстарын енгізу арқылы шешілді. Алайда, мұндай эксперименттердің нәтижелері көңіл көншітпейді. Осы қарама-қайшылыққа сүйене отырып және басқа зерттеушілердің бұл мәселені тактикалық инновациялар арқылы шешуге тиімсіз әрекеттерін ескере отырып, тұжырымдаманың авторы физикалық және химиялық ұғымдарға, заңдар мен теорияларға сүйенбей қазіргі ғылыми биологиялық білімді қалыптастыру мүмкін емес деген қорытындыға келеді. Бұдан шығатыны, орта мектепте жаратылыстану пәндері бойынша оқу жоспарларын, бағдарламаларды және оқулықтардың мазмұнын түбегейлі қайта қарау қажет. Жаратылыстану-ғылыми білім берудің жаңа жүйесінің негізінде мынадай теориялық-әдіснамалық ережелер жатыр:

1. Барлық жаратылыстану-ғылыми білім беруді түбегейлі өзгертуді, табиғи циклдің барлық пәндерін экологиялық тәрбие мәселелеріне назар аударуды күшейтуге бағыттауды, оқушыларды заманауи экологиялық таза технологиялардың ғылыми негіздерімен таныстыруды талап ететін экологиялық проблемаларды шешпей қоғамды одан әрі дамыту мүмкін емес. Заманауи технологиялар жаратылыстану ғылымдарының жетістіктерін кешенді пайдалануға негізделген, бұл оқушылардың – халық шаруашылығының әртүрлі салаларының болашақ мамандарының осы мәселесімен танысуын талап етеді.

2. Бір жағынан негізгі және орта мектептегі жаратылыстану-ғылыми цикл пәндерінің мазмұны мен екінші жағынан тиісті ғылымдардың даму деңгейі арасындағы алшақтықты қысқарту қажет. Мектеп биология курсының мазмұны мен қазіргі биологиялық ғылымның даму деңгейі арасындағы бұл алшақтық әсіресе маңызды. Биология курсы физиологиялық-биохимиялық процестердің тек құбылыстық жағын қарастырады, ал олардың мәнін түсіну үшін студенттерде жоқ іргелі физикалық және химиялық білім қажет. Сонымен бірге, адамзаттың көптеген өзекті мәселелерін шешу молекулалық субмолекулалық деңгейлердегі биологиялық механизмдерді түсіну негізінде ғана мүмкін болады.

3. Биология курсы қайта құру сөзсіз физика және химия курстарының мазмұны мен құрылымын қайта құру, сондай-ақ олардың оқу жоспарындағы орнын өзгерту қажеттілігіне әкеледі. Биология физика мен химия туралы білімге негізделуі керек. Физика-жаратылыстану ғылымдарының көшбасшысы. Оның негізгі ұғымдары, заңдары мен теориялары биология мен химияда "жұмыс істейді". Жаратылыстану ғылымдарының тарихи дамуында физика басқа ғылымдардың дамуына негіз болды. Қазіргі жаратылыстану ғылымдарында жаңа ғылыми фактілердің ашылуы барлық жаратылыстану ғылымдарының тығыз байланысына және физикалық зерттеу әдістерін кеңінен қолдануға негізделген (рентгендік және люминесценттік талдаулар, молекулалық спектроскопия және т.б.).

4. Табиғи цикл пәндерінің қазіргі мазмұны оқушылардың алдында материяның физикалық, химиялық және биологиялық формаларының, іргелі жаратылыстану ұғымдарының, заңдардың, теориялардың, зерттеу әдістерінің ортақтығының, әлемнің біртұтас жаратылыстану-ғылыми бейнесін қалыптастырудың өзара байланысын ашуды қамтамасыз етпейді. Табиғи цикл объектілерінің мазмұны мен құрылымындағы бұл елеулі кемшілік дереу жоюды қажет етеді.

Жоғарыда келтірілген ережелерден қазіргі мектеп оқушыларының жаратылыстану-ғылыми білім деңгейін арттыру, оны ғылымның

даму деңгейіне және қоғамның сұраныстарына сәйкес келтіру табиғи циклдің барлық пәндерінің мазмұнын түбегейлі қайта құру және оларды мектепте оқудың реттілігін қайта қарау жағдайында ғана мүмкін болады. Бұл физика және химия курстарын озық зерттеуді қажет етеді, бұл оқушылардың қазіргі заманғы биология курсын ойдағыдай оқуы үшін қажетті тұжырымдамалық базаны уақтылы қалыптастыруды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, А. В. Усовой тұжырымдамасы бойынша физикалық, химиялық және биологиялық құбылыстардың диалектикалық байланысын, іргелі ұғымдардың, заңдардың, теориялардың, зерттеу әдістерінің ортақтығы ашылуы керек.

Бұл тұжырымдаманың жаңалығы, ең алдымен, жаратылыстану-ғылыми білімді жаңа сапалы деңгейге шығаруға мүмкіндік беретін екі маңызды әдіснамалық идеяға негізделгендігінде. Біріншісі-бастапқы және іргелі – диалектикалық материализмнің материя қозғалысының әртүрлі формаларының генетикалық байланысы, олардың иерархиясы мен сабақтастығы туралы идеясы (ілімі). Бұл ілімге сәйкес, оның дамуы барысында күрделі – қозғалыстың химиялық түрін "тудырған" зат қозғалысының физикалық формасы, ал ол өз кезегінде биологиялық болып табылады. Материяның эволюциясы жаратылыстану физика, химия, биология ғылымдарының пайда болуы мен даму тарихында көрініс тапты. Ғылымдардың қалыптасуы мен дамуының негізгі принциптері олар білетін материя қозғалысының тиісті формаларының қалыптасуы мен даму принциптерін толық көрсетеді. А. В. Усовой пікірі бойынша, бұл принциптер жаратылыстанудың білім беру саласына ауысуы керек, онда олар жаратылыстану-ғылыми білім берудің жаңа тұжырымдамаларын әзірлеуге әдіснамалық негіз болады, олар материяның қозғалыс формаларының даму заңдылықтарын да, жаратылыстану ғылымдарының эволюциясын да көрсетеді.

Жаратылыстану-ғылыми білім берудің жаңа тұжырымдамасын іске асыру теориялық-әдіснамалық міндеттер кешенін шешуді алдынала анықтады:

- табиғи цикл пәндерін зерттеудің жаңа дәйектілігін ғылыми негіздеу қажеттілігі: физика, химия, биология, дәстүрлі емес: биология, физика, химия;
- биологиялық ғылымның жаңа жетістіктерін, оқу пәнінің мазмұнындағы тірі организмдердің тіршілік әрекетіндегі физикалық және химиялық процестердің рөлін ескере отырып, оқу пәндерінің мазмұнын және ең алдымен биологияны қайта қарау;
- табиғи циклдің барлық пәндеріне ортақ ұғымдарды, заңдар мен теорияларды, олардың мазмұнын ашудағы реттілікті анықтау;

- жалпы ұғымдарды, заңдар мен теорияларды түсіндірудің бірлігін, материя мен қозғалыс формаларын ұйымдастырудың зерттелетін құрылымдық формаларының ерекшеліктеріне сәйкес әр оқу пәнінде олардың жұмыс істеу ерекшелігін қамтамасыз ету;
- іргелі жаратылыстану-ғылыми ұғымдар мен жалпы оқу-танымдық дағдыларды қалыптастыру мен дамытуда сабақтастықты қамтамасыз ету;
- физикалық, химиялық және биологиялық құбылыстардың өзара байланысын ашудың мүмкіндіктері мен тәсілдерін анықтау, физика-химиялық процестердің тірі организмдердің дамуына әсерін анықтау;
- қызмет теориясы мен сабақтастық қағидаты негізінде табиғи цикл пәндері үшін ортақ оқу танымдық дағдыларды қалыптастыруға бірыңғай тәсілді әзірлеу;
- операциялық талдау дағдылардың қалыптасу деңгейлері және ұғымдарды игеру сапасын элементтік талдау негізінде қолданылатын оқыту әдістері мен формаларының тиімділік критерийлерін әзірлеу;
- экспериментке қатысатын мұғалімдердің біліктілігін арттырудың тиімді түрлерін әзірлеу.

Бесінші сыныптан бастап физика курсын озық зерттеуге негізделген негізгі (9 жылдық) мектепте жаратылыстану-ғылыми білім берудің жаңа тұжырымдамасын іске асырудың педагогикалық тиімділігін тексеру бойынша жүргізілген педагогикалық эксперимент біз әзірлеген модельдің өте тиімді екенін көрсетті. Бұл білім беру моделін мектеп практикасында жүзеге асыру оқушылардың табиғи циклдің барлық пәндері бойынша жоғары білім сапасын ғана емес, сонымен қатар оқу-танымдық дағдыларды қалыптастырудың жоғары деңгейін қамтамасыз етеді. 5-6 сыныптардағы студенттердің іргелі жаратылыстану ұғымдарын, заңдарын, теорияларын игеруі эмпирикалық деңгейде ғана емес, теориялық деңгейде де ұйымның әртүрлі деңгейдегі биологиялық жүйелерін зерттеудің ғылыми негізін құрайды. Бұл жағдайда физика және химия курстарының тұжырымдамалық аппараты ғана емес, сонымен қатар ғылыми білім алуға мүмкіндік беретін әдістер мен қоршаған әлемнің объектілері мен құбылыстары әдістері де игеріледі. Олардың ішіндегі ең маңыздысы-функционалды тәсіл, оны физика және химия курстарында қолдану және игеру тірі организмдердегі физиологиялық функцияларды зерттеу кезінде олардың мәнін түсіну және оларды практикалық іс-әрекетте басқару үшін оны тиімді пайдалануға және тереңдетуге мүмкіндік береді. Эксперимент сонымен қатар табиғаттың дамуының жалпы заңдарына негізделген Тұжырым-

даманың өзі табиғи циклдің барлық пәндері үшін бағдарламалық оқу материалын әзірлеудің әдіснамалық негізі болып табылатынын және теориялық деңгейде ғылыми білімді қалыптастырудың бірыңғай стратегиясына кепілдік беретінін көрсетті. Жалпы айтқанда, бұл стратегияны студенттер игереді және объективті шындықты білудің әдіснамалық негізіне және олардың ғылыми дүниетанымының негізіне айналады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Дубинин Н. П., Мягков Н. А. Биология-бүгінгі мектептің негізгі пәні // мектептегі Биология. - 1990. - № 1.
- 2.Писарчук Е. А., Шербан О. в. жаратылыстану-ғылыми білімді интеграциялау тұжырымдамасы туралы тағы бір рет // мектептегі Биология. - 1991. - № 1.
- 3.Комиссаров Б. Д. мектептегі биологиялық білім берудің әдіснамалық мәселелері. - 1991.

ТҰҚЫМ ҚУАЛАУШЫЛЫҚ ПЕН ӨЗГЕРГІШТІК ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ БӨЛІМІНЕ АРНАЛҒАН ДИДАКТИКАЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАР ТОПТАМАСЫ

К.С. Марткамалова б.ғ.м., оқытушы

**ҰОДБ «Жезқазған қаласының облыстық жоғары медициналық
колледжі» ШЖҚ КМК**

Аннотация. Мақалада тұқымқуалаушылық пен өзгергіштік заңдылықтары бөліміндегі тақырыптарға арналған дидактикалық тапсырмалар түрлері, олардың қолданысы және сабаққа қолданудағы әдістемелік маңызы туралы айтылған.

Аннотация. В статье рассказывается о видах дидактических заданий на темы в разделе закономерности наследственности и изменчивости, их применении и методическом значении в применении к уроку.

Annotation. The article describes the types of didactic tasks on the topics in the section patterns of heredity and variability, their application and methodological significance in applying to the lesson.

Түйін сөздер. Тұқымқуалаушылық, мутация, хромосома, нуклеотид, әдіс, кесте, тапсырма

Ключевые слова. Наследственность, мутация, хромосома, нуклеотид, метод, таблица, задача

Keywords. Heredity, mutation, chromosome, nucleotide, method, table, task

Жаңартылған білім берудің басты мақсаты – студент тұлғасының үйлесімді тиімді білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан

ойлау, саралау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, КТЖ-ны дұрыс құру, АКТ-ны жасау, қолдану, жеке, жұппен, топтық жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты және оларды тиімді жүзеге асыру үшін оқытудың әдіс-тәсілдерін қолдану маңызды.

Ұстаз үшін ең маңызды мақсат - әр сабағын жан-жақты, түсінікті, тиімді өткізу. Оны іске асырудың бір жолы – студенттерге білім беру, тәрбиелеу жұмыстарында кеңінен қолданылып жүрген, студенттердің білім сапасын көтеруге ықпал жасайтын, сабақты дұрыс ұйымдастыруға, сабақ уақытын ұтымды пайдалануға, студенттердің ойлау қабілетін дамытуға септігін тигізетін әдістерді қолдана білу.

Сабақ барысында студенттердің шығармашылық қабілетін арттырып, ынталандыру үшін төмендегі шарттарды алға қою керек. Олар:

1.Сабақ тақырыбына сай кең көлемді көрнекі құралдарды пайдалану;

2.Сабақ барысын әртүрлі форматта түрлендіріп өткізу;

3.Сабақта дидактикалық тапсырмаларды ұтымды қолдану;

4.Сабақта презентация, слайд, бейнероликтерді пайдалану;

Егеменді еліміздің болашақ ұрпағын білімді, ой – өріс қабілеті ұшқыр, өзін емін – еркін ұстай отырып, ойын жеткізе алатын, интеллектуалдық деңгейі жоғары, дүниетанымы дұрыс дамыған, бәсекеге қабілетті, дарынды азамат етіп тәрбиелеуде дидактиканың алатын орны ерекше.

«Дидактика» термині грек тілінен енген, аудармасы «үйретуші» дегенді білдіреді. Алғашқы рет бұл сөз неміс педагогы Вольфганг Ратке (1571-1635) шығармаларында қолданылған. Дидактиканы Я.А.Коменский «баршаны барлық нәрсеге үйретудің әмбебап өнері» деп түсіндірген. ХІХ ғасырдың басында неміс педагогы И.Герbart дидактиканы тәрбиелеп оқытудың өз алдына тұтас және қайшылықсыз теориясы ретінде таныған.

Дидактиканың негізгі міндеттері: нені үйрету және қалай үйрету проблемасын шешу; қазіргі заман педагогикасы сонымен қатар – қандай форматта, қалай тиімді, қандай маманды және қандай мақсатпен оқыту қажет деген мәселелерді жүйелі зерттеуде. Дидактиканың негізгі категорияларын танытушы келесі ұғымдар белгіленген: оқыту, оқып-үйрену, оқу, білімдену, білім, ептілік, дағды, сонымен бірге оқу мақсаты, мазмұны, ұйымдастырылуы, түрлері, формалары, әдістері, құрал-жабдықтары, ресурстары, нәтижесі. Дидактикалық жүйе және оқу технологиясы да осы санаттағы ұғымдар тұрғысынан қарастырылып, пәндік қолданыста сауатты саралануы тиіс. Осыдан қорыта келе, мынадай анықтама келіп шығады: дидактика- бұл оқу және білімдену,

олардың мақсаттары, мазмұны, әдістері, құрал-жабдықтары, ұйымдас-тырылуы мен нәтижелері жөніндегі ғылым.

Тұқымқуалаушылық – ағзаның өз ататегіне ұқсас болу қасиеті. Өзгергіштік – ағзаның өз ататегінен ерекшелену қасиеті. Биологияда өзгергіштіктің негізгі екі : тұқымқуалайтын және тұқымқуаламайтын немесе модификациялық типін бөліп көрсетеді. [1, 130 б.]

Тұқымқуалаушылық тірі ағзалардың негізгі қасиеттерінің бірі - ол ұрпақтан -ұрпаққа ата-аналарының белгілерінің, қасиеттерінің үздіксіз беріліп отырылуын қамтамасыз етеді. [2, 30 б., 31б.]

Биология сабақтарында студенттердің тақырыпты меңгеру деңгейін анықтау, сабақты бекіту, жеке тапсырма ретінде қолдану мақсатында әртүрлі әдістерге негізделіп дайындалған, тұқым қуалаушылық пен өзгергіштік заңдылықтары бөліміне арналған дидактикалық тапсырмаларымды ұсынамын.

№1 тапсырма. Салыстыру және сәйкестендіру әдісі. Кестеде берілген терминдердің дұрыс жауап нұсқасын сәйкестендіріп табу керек.

№	Термин сөздер	Жауап нұсқа	Термин сөздерге анықтама
1	Геном		А) Жыныс жасушаларының түзілуі
2	Мутация		Ә) Жыныс жасушалары (жұмыртқа жасушасы, сперматозоидтар)
3	Гаметогенез		Б) Гаплоидтық хромосома санындағы гендер жиынтығы
4	Делеция		В) Генетикалық материалдың тұқымқуалаушылық өзгерісі
5	Гаметалар		Г) Хромосома бөлігінің жойылуы (түсуі, алынуы)
6	Геномдық мутация		Д) Хромосома санының өзгеруі

Жауабы: 1-Б, 2- В, 3-А, 4-Г, 5-Ә, 6-Д

№2 тапсырма. Хромосомалық аурулардың белгілерінің сипаттамасы бойынша қай синдромға жататындығын сызбаға жазу керек.

1. Ақыл-есінің туа біткен кем болуы. Негізгі фенотиптік сипаттары: бойлары аласа, шүйдесі тегіс, бас сүйектері кішкентай трахицефальды, эпикант дамыған, көздері қысыңқы, мұрындарының түбі жалпақ, кең кеңсірікті болып келеді. Жүрек-тамыр жүйесі бұзылуы, барлық ішкі секреция қызметінің бұзылуы. Бұл синдром (21 хромосоманың трисомиясы) – 21-жұп хромосомалардың

қалыпты екі көшірменің орнына 3 көшірмесімен (трисомия) көрінетін геномдық патологиялардың бір түрі, сондықтан адам кариотипі қалыпты 46 хромосома орнына 47 хромосомадан тұрады.

_____ (Даун синдромы)

2. Бұл синдром тек ер адамдарда ғана кездеседі. Қосымша X хромосомасының болуымен сипатталады. (XXY, XXXY, т.с.с.) Негізгі сипаттамалары: бойлары өте ұзын, иықтары тар, бөкселері кең, бұлшықеттері нашар дамыған астеник, қол саусақтарының өрнегінде доғалар жиі кездесіп, қырлар (гребень) саны азайған. Ақыл-естері кемістеу, өте сенгіш, көңіл күйі тез өзгеріп отырады.

_____ (Клайнфельтер синдромы)

3. Синдромды жаңа туған қыз нәрестелерде айқын байқауға болады, себебі моносомия X(XO) кейбір мүшелер мен ұлпалардың жатырда дамуын бұзатындықтан нәрестелер бірнеше аномалиялармен туылады. (салмақтары аз, бойлары қысқа т.б.) Жүректерінің туа біткен ақаулықтары, қолқа (аорта), өкпе артериясының тарылуы, эпикант дамыған, шаштары қысқа, мойыны қысқа және жуан болып келеді. Бұл аурумен ауырған әйелдерде жыныс хроматині кездеспейді, олардың кариотипі 45 (XO) тең болады. Сол сияқты X хромосомасының басқа да аномалиялары ұзын иінінің немесе қысқа иінінің делециялары, екі X хромосомалардың транслокациясы, сақиналы X хромосома т.с.с. байқалуы мүмкін.

_____ (Шерешевский – Тернер синдромы)

№ 3 тапсырма. Пеннет кестесінің дұрыс және қате толтырылған нұсқасын көрсет және дұрыс жауабын жаз.

Дигибридті будандастыруға арналған есептерді шығару кезінде міндетті түрде 16 ұяшығы бар Пеннет торын сызу керек емес. Егер будандастыруға дигомозиготалы дара қатынасын болса, олар гаметалардың 1 сортын түзеді. Егер даралар гомозиготалы болса, бір белгісі бойынша, ал гетерозиготалы болса, басқаша болады, онда гаметалардың 2 сорты болады. Сондықтан бұл будандастыруда тор қысқартырылуы мүмкін. [1, 135 б.]

а) р – АаВВ х АаВb – аналық дара гаметалардың 2, ал аталық – 4 сортын түзеді:

♂ ♀	AB	Ab	aB	ab
AB	AABB	AaBb	AaBB	AaBB
aB	AaBB	AaBb	AABB	aaBb

ә) р – АаВВ х АаВb – аналық дара гаметалардың 2, ал аталық – 4 сортын түзеді:

♂ ♀	AB	Ab	aB	ab
AB	AABB	AABb	AaBB	AaBb
aB	AaBB	AaBb	aaBB	aaBb

Жауабы: ә) варианты

№5 тапсырма. Әртүрлі карточка түрінде үлестіріп, есеп шығару. ДНҚ молекуласының бір жіпшесіндегі нуклеотидтер тізбегі ААГГЦТЦТАГГТАЦЦАГТ күйінде орналасқан. Осы жіпшеге комплементарлы жіпше нуклеотидтерін тап.

1. РНҚ молекуласының жіпшесіндегі нуклеотидтер тізбегі ААГГЦУЦУАГГУАЦЦАГУ күйінде орналасқан. Осы жіпшеге комплементарлы жіпше нуклеотидтерін тап.

Жауаптары: 1. ТТЦЦГАГАТЦЦАТГГТЦА.

2. УУЦЦГАГАУЦЦАУГГУЦА

№4 тапсырма. Сұрақтың дұрыс жауабының астын сыз.

1. Тұқым қуалайтын қасиет ұрпақтан-ұрпаққа хромосома құрамында болатын не арқылы беріліп отырады?

(жасушалар, гендер, центромералар)

Жауабы: гендер.

2. Түрлі белгілер мен қасиеттердің, аурулардың тұқым қуалауын, оның шығу тегіне қарай зерттеу қандай әдіс зерттейді?

(генеологиялық, цитогенетикалық, биохимиялық)

Жауабы: генеологиялық әдіс.

3. Ағзалардың фенотипі жағынан әртүрлі болып өзгеруін қалай атайды?

(белгілі өзгергіштік, модификациялық өзгергіштік, белгісіз өзгергіштік)

Жауабы: модификациялық өзгергіштік

4. Генетикалық материалдың тұқымқуалаушылық өзгерісі қалай аталады?

(канцерогенез, мутация, гемофилия)

Жауабы: мутация.

5. Хромосома бөлігінің жойылуы (түсуі, алынуы) қалай аталады? (инверсия, дупликация, делеция)

Жауабы: делеция.

6. Хромосоманың тек мөлшері мен пішіні өзгерсе, бұл қандай мутация?

(гендік, хромосомалық, геномдық)

Жауабы: хромосомалық

7. Хромосоманың саны өзгерсе, бұл қандай мутация?

(гендік, хромосомалық, геномдық)

Жауабы: геномдық

8. Бір немесе бірнеше нуклеотидтер жойылса, артық орналасса, орналасу реті ауысса, бұл қандай мутация?

(гендік, хромосомалық, геномдық)

Жауабы: гендік

9. Тек ерлерге тән синдром қайсысы?

(Даун синдром, Патау синдром, Эдвардс синдром, Клайнфельтер синдромы)

Жауабы: Клайнфельтер синдромы

10. Даун синдромымен ауырғанда нешінші хромосома зақымданады?

(13+, 18+, 21+, 15+)

Жауабы: 21+

Сабак барысында дидактикалық тапсырмаларды қолдануда мынадай нәтижелерге жеттім:

1. Студенттер өз бетімен ізденуге, оқуға, тақырып бойынша жұмыс жасауға дағдыланады.

2. Ғылыми-танымдық ізденіске жетелейді.

3. Пәндік және пәнаралық байланыстарға сын көзбен қарауға үйренеді.

4. Білім алуда алдына мақсат, міндет қоюға, өз ойын саралауға, талдауға, салыстыруға, қорытынды жасауға үйренеді.

5. Ғылыми-танымдық белсенділігі артады.

Студенттің тұлға ретінде қалыптасуы белсенділік арқылы жүзеге асады. Білім берудегі жаңғыру мен инновациялық үрдістерді дұрыс,

тиімді, ұтымды қолдану нәтижесінде дарынды, қабілетті жеке тұлға қалыптасады.

Әдебиеттер тізімі

1. Асанов Н. Г., Соловьева А.Р., Ибраимова Б.Т. Биология – Алматы.: «Атамұра», 2019.-130б., 135б.

2. Куандықов Е.Ө., Әбілаев С.А. Медициналық биология және генетика – Алматы.: «НАС», 2007. - 30 б., 31б.

МАТЕМАТИКАЛЫҚ СТАТИСТИКА НЕГІЗДЕРІН ОҚИТУ БАРЫСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ

Л.С. Махметова- 2 курс магистранты

*Жолымбаев О. М –ф.-м.ғ.д., - профессор, ғылыми жетекші,
«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ*

Аңдатпа. Бұл мақалада орта мектептегі білім беруді жүргізу барысында оқушылардың математикалық және функционалды сауаттылығын дамыту негізінде жараталыстану – ғылыми сауаттылығын арттыруға арналған тапсырмалар қарастырылады. Жараталыстану ғылымдары ішінде математи-калық статистика ғылымының қыр сырын зерттеуге оқушылардың алған білімдерін өмірде, тұрмыста қажет екенін ұғындыру, қызығушылығын арттыру мақсатында, сабақ жоспарына функционалды сауаттылыққа бағытталған тапсырмаларды жоспарлап қарастыруға болатыны көрсетіледі. Тапсырманы оқушы ойдағыдай орындау үшін, тапсырма олардың біліміне немесе өмірлік тәжірибесіне негізделуі қажет. Математикалық статистика негіздерін оқыту барысында оқушылардың жаратылыстану – ғылыми сауаттылығын қалыптастыру қажеттілігі туындайды, яғни оларды алған білімдерін практикалық жағдайда тиімді қолдануға үйрету. Сондықтан математикалық статистика негіздерін оқыту барысында оқу үрдісін өмірмен байланыстыру қажет.

Аннотация. В данной статье рассматриваются задания, направленные на повышение научно-исследовательской грамотности учащихся на основе развития математической и функциональной грамотности в процессе обучения в средней школе. В рамках естественных наук в изучении тонкостей математической статистики показано, что в целях повышения интереса учащихся к получению знаний, в плане урока могут быть запланированы задания, встречающиеся в жизни, в быту, направленные на развитие функциональной грамотности. Для успешного выполнения задания учеником необходимо, чтобы задание основывалось на его знаниях или жизненном опыте. В процессе обучения основам математической статистики возникает необходимость формирования естественнонаучной грамотности учащихся, т. е. научить их эффективно применять полученные знания в практической ситуации. Поэтому при обучении основам

математической статистики необходимо соотносить учебный процесс с жизнью.

Annotation. This article discusses tasks aimed at improving the scientific and research literacy of students based on the development of mathematical and functional literacy in the process of secondary school education. Within the framework of natural sciences, in the study of the subtleties of mathematical statistics, it is shown that in order to increase the interest of students in obtaining knowledge, tasks that occur in life, in everyday life, aimed at the development of functional literacy, can be planned in the lesson plan. For a student to successfully complete a task, it is necessary that the task be based on his knowledge or life experience. In the process of teaching the basics of mathematical statistics, there is a need to form students' natural science literacy, i.e. to teach them how to effectively apply their knowledge in a practical situation. Therefore, when teaching the basics of mathematical statistics, it is necessary to correlate the learning process with life.

Кілт сөздер: математикалық статистика, математикалық және функционалды сауаттылық, жаңартылған бағдарлама, статистикалық сипаттамалар, вариациялық қатар, арифметикалық орта, мода, медиана.

Ключевые слова: математическая статистика, математическая и функциональная грамотность, обновленная программа, статистические характеристики, вариационный ряд, среднее арифметическое, мода, медиана.

Keywords: mathematical statistics, mathematical and functional literacy, updated program, statistical characteristics, variation series, arithmetic mean, mode, median.

Орта білім беру жүйесін жетілдіру, білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттігін арттыру үшін білім беру жүйесіне сапалық өзгерістер енгізу қажеттігі Қазақстан Республикасының білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында қарастырылған [1]. Халықаралық PISA және TIMSS зерттеулерінің тапсырмалары математикалық статистика және ықтималдық сипаттағы есептерден құралған, сонымен қатар осы зерттеулер нәтижесі орта мектептің білім беру сапасының көрсеткіші болып табылады. Ұлттық жобаның стратегиялық мақсаттары мен міндеттерінің бірі: осы көрсеткіштерді алдағы жылдары көтеру. Орта мектепте білімнің жаңа мазмұнының, оның ішінде математиканы оқытудағы ерекше орын алатын негізгі қағидаларының бірі – ол математика пәнінің қолданбалы құрамдасын нығайту; кездейсоқ құбылыстардың заңдылығын зерттейтін математиканың бір саласы болып келетін ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика элементтерін бағдарламаға енгізу; сәйкес математикалық есептер арқылы оқушылардың функционалды сауаттылығын дамыта отырып, алған білімдерін өмірінде қажетке асыра білуіне бағытталған.

Статистика ғылымда да, күнделікті өмірде де үлкен рөл атқарады. Қазіргі таңда математикалық статистика тәсілдерін қолданбайтын бірде-бір ғылым, техника, халық шаруашылығы және саяси-әлеуметтік

саланы атап көрсету мүмкін емес. Бұл пәннің теориялық идеялары, әдістері мен нәтижелері көптеген жаратылыстану және техникалық ғылымдарда ғана емес, сонымен қатар әлеуметтану, психология, экономика, жоспарлау, өндірісті ұйымдастыру, демография, медицина, экология, т.б. салаларда кеңінен қолданылады. Әлеуметтік-экономикалық ғылымдардың барлық кешені ықтималдық-статистикалық негізде дамитындығына байланысты, оқушыларда ықтималдық ойлауды қалыптастыру қажеттілігі туындайды.

Орта мектеп курсына статистика элементтерін енгізудің факторларының бірі- олардың нақты өмірлік жағдайлармен байланысы болып табылады. Кез келген оқиғалар мен құбылыстардың ықтималдық сипатын түсіну, соған сәйкес практикалық дағдыларды қалыптастыру, сонымен қатар жалпы ықтималдық интуицияны және деректерді бағалаудың нақты әдістерін дамыту қажет. Оқушыларда әртүрлі, кейде қарама-қайшы ақпаратты алуға, талдауға және өңдеуге, кездейсоқ нәтижелер жағдайында негізделген шешім қабылдауға, табысқа жету мүмкіндігі мен тәуекел дәрежесін бағалауға мүмкіндігі болуы керек. Оқушылардың ықтималдық түйсігі мен статистикалық ойлауын дамыту өзекті мәселеге айналды, өйткені математиканы оқыту ғана емес, сонымен қатар математика арқылы тұлғаны қалыптастыру маңызды. Сондықтан мектептегі математика курсына статистика элементтерін енгізу қажеттілігі туындады.

Жаңартылған бағдарлама бойынша орта мектепте математикалық статистика элементтері 5-11- сыныптарда оқытыла бастады, себебі статистикалық мәліметтермен жұмыс жасау тек қана математика сабақтарында емес, басқа пәндерде де кездеседі, мысалы, информатика, география, биология, т.с.с. Жаңартылған білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты – оқушыларды сындарлы оқытуға үйрету, әлемдік білім кеңістігіне қол жеткізу, инновациялық білім негіздерін терең меңгерту.

Статистика-өмірде орын алатын, жиі кездесетін жағдайлардың сандық және сапалық өзгерістерін есептейтін, зерттейтін ғылым. Статистикалық сипаттамалардың жиі қолданылатын түрлері: арифметикалық орта, мода, медиана және ауытқу өзгерісі [5].

Халық шаруашылығында жиі қолданылатын статистикалық сипаттамалардың бірі - сандардың арифметикалық ортасы. Мысалы, ауаның орташа температурасын, орташа егін өнімін, орташа жұмыс өнімділігін және т.с.с. шамалардың орташа мәндерін анықтауда сандардың арифметикалық ортасын табу қолданылады.

Мектеп математикасының 5-6- сыныбында әр түрлі өмірлік жағдайлардың мысалдары негізінде негізгі статистикалық сипаттамалар енгізіледі: арифметикалық орта, мода, медиана, ауытқу. 7-сынып алгеб-

расында статистика элементтерінің вариациялық қатары, бас жиынтық, кездейсоқ таңдамалар қарастырылуда. 8-сыныпта интервалдық кесте, орта мән, дисперсия, стандартты ауытқу ұғымдары қарастырылады.

Математикалық статистика негіздері сабағында әртүрлі пәндермен пәнаралық байланыстарды орнатылады, өмірмен байланысты есептер қарастырылады, оқушылар зерттеу жұмыстарын жүргізуді үйренуге қолайлы жағдай туындайды.

Оқушыларға қоршаған ортамен, өмірмен байланысты мәліметтер дайындап келуге тапсырма берілді. Оқушылар ұсынған бірнеше есепті қарастырайық:

Мысал 1. Ауылдағы ауаның жылдық орта температурасын анықтау. Кестеде әр айдың орта температурасы берілген :

Ай	I	II	III	IV	V	VI
t°	-17°	-14°	-6°	8°	15°	20°
Ай	VII	VIII	IX	X	XI	XII
t°	21°	20°	15°	6°	-6°	-14°

Кестедегі мәліметтер бойынша дискреттік вариациялық қатар құру, қатардың негізгі көрсеткіштерін: арифметикалық орта, дисперсия, орташа квадраттық ауытқуын, мода, медиана, вариация ауқымын есептеу. Қорытынды жасау.

Шешуі:

Вариациялық қатар құрайық: -17°, -14°, -6°, 6°, 8°, 15°, 20°, 21°

Варианта	- 17°	- 14°	- 6°	6°	8°	15°	20°	21°	
Жиілік	1	2	2	1	1	2	2	1	12

Арифметикалық орта:

$$\bar{x} = \frac{1}{12}((-14^\circ) * 2 + (-6^\circ) * 2 + 20^\circ * 2 + 15^\circ * 2 + (-17^\circ) * 1 + 6^\circ * 1 + 8^\circ * 1 + 21^\circ * 1) = \frac{1}{12} * 48^\circ = 4^\circ\text{C}$$

Дисперсия:

$$D = \frac{1}{12} * ((-18)^2 * 2 + (-10)^2 * 2 + 16^2 * 2 + 11^2 * 2 + (-21)^2 * 1 + 2^2 * 1 + 4^2 * 1 + 17^2 * 1) =$$

$$= \frac{1}{12} * 1551 = 129,25$$

Орташа квадраттық ауытқу: $\sigma = \sqrt{D} = \sqrt{129,25} \approx 11,37$

Мода бірнеше мән қабылдайды: -14°, -6°, 15°, 20°

Медиана: $M_e = (6^\circ + 8^\circ) : 2 = 7^\circ$

Вариация ауқымы: $x_{max} - x_{min} = 21^\circ - (-17^\circ) = 38^\circ$

Қорытынды:

Ауылдағы ауаның жылдық орта температурасын 4°C құрады.

Дискреттік қатардың модасы бірнешеу, медианасы 7°C -ға тең.
Дисперсия-129,25, орташа квадраттық ауытқу-11,37, вариация ауқымы - 38°C .

Мысал 2. Жетінші сыныптағы 20 баланың оқу жылдамдығы тексерілді, нәтижесінде келесі сандар шықты:

136, 145, 170, 188, 170, 120, 196, 220, 160, 145, 160, 145, 160, 120, 145, 140, 120, 200, 136, 145.

Интервалдық вариациялық қатар құрып, қатардың сандық сипаттамаларын анықтап, гистограммасын сал.

Шешуі: Қатарды өсу ретімен көшірейік:

120, 136, 140, 145, 160, 170, 188, 196, 200, 220

Қатардағы 20 санды 5 интервалға бөлейік:

Кестені толтырайық:

Интервал	120-140	140-160	160-180	180-200	200-220
Жілілік	5	6	5	2	2
Салыстырмалы жиілік	0,25	0,3	0,25	0,1	0,1

$n=20$

Әр интервалдың ортасын табайық: $x_1 = (120+140):2 = 130$, $x_2 = (140+160):2 = 150$, $x_3 = (160+180):2 = 170$, $x_4 = (180+200):2 = 190$, $x_5 = (200+220):2 = 210$.

Арифметикалық орта:

$$\bar{x} = \frac{1}{20}(130 \cdot 5 + 150 \cdot 6 + 170 \cdot 5 + 190 \cdot 2 + 210 \cdot 2) = \frac{1}{20} \cdot 3200 = 160$$

Дисперсия:

$$D = \frac{1}{20}((130 - 160)^2 \cdot 5 + (150 - 160)^2 \cdot 6 + (170 - 160)^2 \cdot 5 + (190 - 160)^2 \cdot 2 + (210 - 160)^2 \cdot 2) =$$

$$= \frac{1}{20}((-30)^2 \cdot 5 + (-10)^2 \cdot 6 + 10^2 \cdot 5 + 30^2 \cdot 2 + 50^2 \cdot 2) = \frac{1}{20}(900 \cdot 5 + 100 \cdot 6 + 100 \cdot 5 + 900 \cdot 2 + 2500 \cdot 2) = \frac{1}{20} \cdot 12400 = 620$$

Орташа квадраттық ауытқу: $\sigma = \sqrt{D} = \sqrt{620} \approx 24,9$

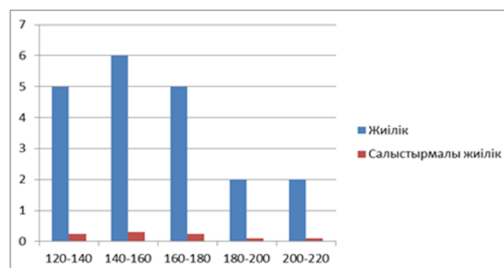
Мода: $M_o = 145$ Медиана: $M_e = 145$

Вариация ауқымы: $x_{max} - x_{min} = 220 - 120 = 100$

Қорытынды:

Сыныптағы оқушылардың оқу жылдамдығы орта есеппен 160 сөз.

Дискреттік қатардың модасы 145 , медианасы 145-ке тең.
 Дисперсия – 620, орташа квадраттық ауытқу – 24,9,
 вариация ауқымы -100.

Интервал	120-140	140-160	160-180	180-200	200-220
Жиілік	5	6	5	2	2
Салыстырмалы жиілік	0,25	0,3	0,25	0,1	0,1

Қорытынды: математиканың мектеп курсында статистика элементтерін енгізу заман талабына сай жүргізілді. Ықтималдық-статистикалық зерттеу оқушылардың интеллектуалдық қабілеттерінің дамуына жағымды әсер етеді, пәнге деген қызығушылықтың дамуына ықпал етеді, сонымен қатар математика курсының қолданбалы аспектісін күшейтеді. Зерттеу жұмыстарын жүргізген кезде ақпаратты жинақтау, талдау, топтау, салыстыру, маңыздыны бөліп көрсету, эксперимент.

Орта білім беру деңгейінде статистика элементтерін оқытып-үйретудің жалпы бағытын беретін келесі мақсаттар ұсынылады:

Күнделікті өмірде, сондай-ақ қоғамдық және жаратылыстану ғылымдары пәндерін қазіргі деңгейде оқып-үйрену үшін қажетті стохастикалық түсініктер жүйесін меңгерту.

Ықтималдық-статистикалық заңдардың жан-жақтылығы, қоғамдық, әлеуметтік, экономикалық және жаратылыс ғылымдық үдерістері мен құбылыстарын модельдеу құралы ретінде стохастика туралы түсініктерін қалыптастыру.

Статистика ұғымдарды меңгерту, сонымен қатар ықтималдық интуицияны, статистикалық мәдениетті қалыптастыру, бар ақпарат-

тармен негізделген қорытынды жасай білуі бойынша оқу іс-әрекетін бағдарлау.

Оқушыларға әртүрлі тапсырмалар беру арқылы зерттеулер жүргізуді, мәліметтерді жүйелеу және жіктеуді үйрету.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988>

2 “Білімді ұлт” сапалы білім беру” ұлттық жобасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 726 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000726>

3. «2023-2024 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарының оқу-тәрбие процесінің ерекшеліктері туралы» Әдістемелік нұсқау хат, 01.09.2023ж 104 бет, (42-45 беттер)

4. Бунимович, Е.А. О теории вероятностей и статистики в школьном курсе / Е.А. Бунимович, В.А. Булычев, Ю.Н. Тюрин, А.А. Макаров, И.Р. Высоцкий, И.В. Ященко

5. // Математика в школе. - 2019. - №7. –С. 3 –14.

6. А.Е.Әбілқасымова, Т.П.Кучер, З.Ә.Жұмағұлова «Математика» жалпы білім беретін мектептің 6 сыныбына арналған оқулық, 2-бөлім. Алматы «Мектеп» 2018ж, 185бет(112-117 беттер)

7. А.Е.Әбілқасымова, Т.П.Кучер, З.Ә.Жұмағұлова, В.Е.Корчевский «Алгебра» жалпыбілім беретін мектептің 7 сыныбына арналған оқулық. Алматы «Мектеп» 2017ж, 270бет (166-179 беттер)

8. А.Е.Әбілқасымова, Т.П.Кучер, З.Ә.Жұмағұлова, В.Е.Корчевский «Алгебра» жалпыбілім беретін мектептің 8сыныбына арналған оқулық. Алматы «Мектеп» 2018ж, 197бет (121-136 беттер)

ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕПТЕРІНДЕ ХИМИЯ МЕН БИОЛОГИЯ ПӘНДЕРІН ОҚЫТУДА ТУЫНДАЙТЫН МӘСЕЛЕЛЕР

Махсатхан Батырбек

биология білім беру бағдарламасының магистранты, 2-курс

[*mbatyr_2000@mail.ru*](mailto:mbatyr_2000@mail.ru)

Габдулхаева Б.Б., *биология ғылымдарының кандидаты,*

жаратылыстану жоғары мектебі профессоры,

[*gabdulhaeva_59@bk.ru*](mailto:gabdulhaeva_59@bk.ru),

Аңдатпа. Мақала химия мен биологияны оқытудың интеграцияланған тәсілі арқылы мета-пәндік құзыреттілікті қалыптастыру мәселелеріне арналған. Мектептердің оқу жоспарларында оқытылатын пәндер санының артуына, кейбір классикалық мектеп пәндерін, соның ішінде химия, биология және географияны

оқуға кететін уақыттың қысқаруына байланысты қиындықтар туындайды. Бұл жағдайлар әдістеме саласындағы жаңа теориялық зерттеулер үшін негіз жасайды, түлектердің құбылыстар мен процестердің сабақтас қатынастарынан білімді жалпылау, синтездеу қабілетін дамыту мақсатында оқу процесін ұйымдастыруда жаңа тәсілдерді іздеу талап етеді. Осы міндеттердің көпшілігін негізгі пәндер, атап айтқанда биология және химия бойынша интеграцияланған сабақтарды енгізу әдістемесі шешеді.

Аннотация. Статья посвящена вопросам формирования метапредметных компетенции через интегрированный подход к обучению химии и биологии. Возникают трудности в связи с увеличением в учебных планах школ числа изучаемых дисциплин, с сокращением времени на изучение некоторых классических школьных предметов, в том числе химии, биологии и географии. Эти обстоятельства создают базу для новых теоретических исследований в области методики, требуют поиска новых подходов в организации учебного процесса с целью развития у выпускников умения обобщать, синтезировать знания из смежных взаимосвязи явлений и процессов. Многие из этих задач решает методика внедрения интегрированных уроков по основным предметам, в частности биологии и химии.

Annotation. The article is devoted to the formation of meta-subject competencies through an integrated approach to teaching chemistry and biology. Difficulties arise due to the increase in the number of subjects studied in the school curricula, while reducing the time to study some classical school subjects. This creates the basis for new theoretical research in the field of methodology, requires the search for new approaches in the organization of the educational process to develop graduates' ability to generalize, synthesize knowledge from interrelated phenomena and processes. Many things are solved by conducting integrated lessons in specialized subjects, in particular biology and chemistry.

Түйінді сөздер. Кіріктіру мәселесі, кіріктірілген сабақтар, химия, биология
Ключевые слова. Проблемы интегрирования, интегрированные уроки, химия, биология

Keywords. Integration problems, integrated lessons, chemistry, biology

Білім сапасы – бұл білім беру нәтижесінің жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің сұраныстарына сәйкестігінің өлшемі. Елдің қарқынды әлеуметтік-экономикалық дамуы жағдайында жергілікті қоғамдастықтың сұраныстарын, оқушының сұранысын және мемлекеттің өзгерген тапсырысын талдау білім берудің жаңа нәтижелеріне деген қажеттілікті анықтауға мүмкіндік береді. Осылайша, қазіргі уақытта білім сапасы туралы жаңа түсінік пайда болады. [1, с. 23].

Бүгінгі таңда адамның еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігі көбінесе оның жаңа технологияларды игеру, өзгертін еңбек жағдайларына бейімделу қабілетіне байланысты. Осы уақыт сұранысына білім беру жүйесінің жауаптарының бірі – құзыреттілікке бағытталған білім беру идеясы.

Құзыреттілік деп субъектінің мақсатқа жету үшін ішкі және сыртқы ресурстарды тиімді ұйымдастыруға дайындығы түсініледі. Жеке тұлғаның құзыреттілігін қалыптастырудың негізі оқушылардың

іс-әрекет тәсілдерінің белгілі бір жиынтығын игеруінде көрінетін негізгі құзыреттіліктер сияқты білім беру нәтижесі болып табылады. Оқушы қандайда бір іс-әрекет тәсілін игере отырып, білім берудің әртүрлі нәтижелерін (білім, білік, дағдылар, құндылықтар және т.б.) интеграциялау және мақсат қою тәжірибесін алады, демек, өз қызметін басқару процесі туралы хабардар болады. Іс-әрекеттің игерілетін әдістерінің жиынтығы әлеуметтік сұранысқа ие болуы керек және оқушыға типтік жағдайларға сәйкес келуге мүмкіндік беруі керек. Мұндай жиынтық жұмыс берушілердің (және басқа тапсырыс берушілердің) сұранысының мәні болып табылады және әлеуметтік-экономикалық жағдайдың өзгеруіне байланысты түзетілуі мүмкін.

Әр 5-6 жыл сайын кәсіби қызметтің жаңа салалары пайда болып, сұранысқа ие болуда. Бұл адамдардан жоғары ұтқырлықты талап етеді. «Өмір бойына арналған білім алу» ұраны өзекті болмағаны кездейсоқ емес. Қазіргі уақытта оны «өмір бойы білім алу» ұранымен ауыстыруға болады. Мектептің әр түлегі өмір бойы оқуға дайын болуы керек: жаңа материалдарды, жаңа техниканы, жаңа жұмыс технологияларын үйрену, біліктілігін арттырып отыру және қосымша білім алу [1, с. 23-24].

Биология мен химия – бүгінгі мектептің негізгі пәндері. Олар адамның рухани әлемін қалыптастыруға және байытуға ықпал етеді. Жалпы осы ғылымдардың және әсіресе мектептегі білімнің рөлі мен маңыздылығын арттыра отырып, адамзаттың жаңа мәселелерін шешуге болады.

Қазіргі биология мен химия өмірдің құндылығын, табиғаттағы адамның экологиялық, азық-түлік, энергетика және басқа да мәселелерді шешу жолдарын іздей алатын орнын түсінетін жаңа ұрпақты қалыптастыру [2, с. 267].

Жаңа технологиялардың дамуы, ғылымдардың интеграциясы, генетика, биохимия және биотехнологияның жетістіктері, бионика, бір жағынан химиялық өндірістің дамуы және халықтың денсаулығының нашарлауы, экологиялық проблемалар, екінші жағынан, адамның биологиялық және химиялық құзыреттілігін жеке идеялар мен нанымдар жүйесіндегі алғашқы орындардың біріне қойды. Сондықтан, білімнің осы салаларында түлектің құзыреттілігін дамыту химия мен биологияны оқыту мәселесін шешу қазіргі мектептің жұмыс бағыттарының бірі болып табылады [3].

Жаратылыстану пәндерінің әдістемесінде шешілуі керек мәселелер саны жинақталған. Олардың ішінде жаратылыстану ғылымдарының кең жүйесін интеграциялау, оқытуды ұйымдастырудың әдістерін, құралдары мен формаларын жанарту сияқты мәселелер бар.

Бұл мәселе оқу процесіне жаңа педагогикалық технологияларды әзірлеумен және енгізумен тығыз байланысты болып келеді. Білім беруді жанарту оқытуды ұйымдастырудың дәстүрлі емес әдістері мен формаларын, соның ішінде кіріктіру әдістерін қолдануды талап етеді, олардың нәтижесінде балаларда әлемді біртұтас қабылдау пайда болады, оқытуда көп айтылатын белсенді тәсіл қалыптасады. Оқыту тәжірибесінде кең таралған түсіндірме-иллюстрациялық және репродуктивті әдістерге ғана сенуге болмайды.

Интеграция тек пәндер бойынша өзара байланыс тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар технологияларды, әдістерді және оқыту формаларын кіріктіру ретінде қарастырылуы керек. Педагогикалық қызмет – бұл норма мен шығармашылықтың, ғылым мен өнердің бірігуі. Сондықтан оқу іс-әрекетінің әртүрлі әдістерін біріктіру және дұрыс үйлестіру маңызды болып саналады [4, с. 167].

Қазіргі жағдайда интеграция жаңа дыбысқа ие болуда. Оның өзектілігі мектепте қойылатын жаңа талаптарға, қоғамның әлеуметтік тапсырысына байланысты. Интеграция заманауи білім беру жүйесіне өте қажет. Біріншіден, білім берудегі дәстүрлі «монологиялық» жүйе өзінің практикалық тиімділігін толығымен жоғалтты. Екіншіден, қазіргі мектепте оқу пәндері «бәсекелес» сипатқа ие болуда. Әрқайсысы басқалармен салыстырғанда үлкен мәнге, маңызға ие болғандай басқаларға қарсы тұрады. Үшіншіден, мектеп пәндерінің әрқайсысы белгілі бір білім саласынан алынған мәліметтер жиынтығын ұсынады, сондықтан шындықтың жүйелік сипаттамасын талап ете алмайды. Мұндай жағдайда мектеп оқушыларының әлемді біртұтас қабылдауы мүмкін емес. Олай болса бірқатар мәселелер туындайды:

- Оқушылар үзінді ақпаратты меңгереді. Әлем және оның заңдылықтары туралы әр пәннен бір-бірімен байланыспаған және көп құбылыстар өздігінен жүреді деген қате әрі үзінді ақпарат алуда. Мұндай жүйеге сай келмейтін білім шығармашылық ойлауын дамытуды тежейді және оқушының әлемге, өзіне деген көзқарасын бұрмалайды;
- Білім алушылар жаңадан оқылатын материалды бұрын өткен тақырыптармен байланыстыра алмайды, сабақтарда басқа пәндер бойынша алған білімдерін қолдана алмайды;
- Өз кезегінде мұғалімдерге бірқатар себептер бойынша басқа пәндерден білімді дұрыс, сауатты қолдану қиынға соғады, мысалы: сабақтас пәндерден алынған білім өзінің жаңа болуына байланысты ұмытылып кетеді немесе белгісіз түрде қалып кетеді; жергілікті ғылымдарда жетістіктер туралы жаңа ақпараттардың аз немесе мүлдем жоқ болуы; пәндер арасындағы байланысты жүзеге асыруда әдістемелік дағдылар, тәжірибе қалыптаспау [5].

Қазіргі уақытта электронды құралдар ақпарат көзі ретінде кеңінен қолданылатын заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде оқыту процесін ұйымдастыру қажеттілігі туындады. Өйткені, жаңа ақпараттық технологиялар ғана жаңа педагогикалық технологияларға тән мүмкіндіктерді барынша тиімді іске асырауға мүмкіндік береді.

Оқыту проблемаларының бірі-мектептегі химия және биология кабинеттерінің жеткіліксіз жабдықталуы (интерактивті тақталар мен компьютерлер, реактивтер мен зертханалық жабдықтар, заманауи жабдықталған кабинеттер жетіспейді).

Бүгінгі таңда ақпарат қоғамның даму ресурсына айналған кезде, қазіргі білім беру үздіксіз процесс екені анық. Мектеп үшін бұл білім беру мақсаттарын белгілеудегі басымдықтардың өзгеруін білдіреді: бірінші сатыдағы мектепте оқыту мен тәрбиелеу нәтижелерінің бірі балалардың заманауи компьютерлік технологияларды игеруге дайындығы және олардың көмегімен алынған ақпаратты одан әрі өзін-өзі тәрбиелеу үшін өзектендіру қабілеті болуы керек [6, с. 114].

Биология және химия сабақтарында АКТ қолдану оқушылардың қоршаған әлемнің ақпараттық ағындарын шарлау, ақпаратпен жұмыс істеудің практикалық әдістерін игеру, заманауи техникалық құралдардың көмегімен ақпарат алмасуға мүмкіндік беретін дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді.

Оқушылармен мультимедиялық сабақ құру бойынша жұмысымыздың реттілігін көрсететін болсақ, бірнеше кезеңдерге бөлуге болады:

- Сабақтың тақырыбына сәйкес көрнекіліктерді, аудио және бейнематериалдарды іздеу (бөлек папкаға жинау)

- Сабақтың мазмұнымен танысу және Power Point бағдарламасында сабақтың қажетті ақпаратын ретімен орналастырып құру

- Мәтіндік ақпаратты, кестелерді, схемаларды енгізу.

- Слайдтарды безендіру, анимациялар, навигациялар қосу.

Сабақтың қандай кезеңінде дұрыс технологиялар түрін қолдауға болатындығын анықтау маңызды болып келеді:

- Оқушыларды материалды белсенді және саналы түрде игеруге дайындау кезеңі (анимация, аудио, бейнематериалдар)

- Жаңа білімді игеру кезеңі (слайд бойынша ақпаратты ұсыну, кесте, схемалар)

- Жаңа білімді бекіту кезеңі (тесттер, сұрақтар, жаттығулар, әртүрлі сипаттағы тапсырмалар) [7, с. 284].

Маңызды мәселелердің біріне – бағдарламалық экскурсияларды жүргізу (мысалы, химиялық өндірісті зерттеуге арналған зауытқа

немесе жылқы зауытына экскурсия, жануарлар фермасына экскурсиялар жүргізу), ал виртуалды онлайн экскурсияларды пайдалану бұл мәселені шешіп қана қоймай баланың ой-өрісін едәуір кеңейтеді.

Химия және биология сабақтарындағы тағы бір мәселе – жарылғыш және өрт қауіпі бар заттармен тәжірибе жүргізу. Біздің ойымызша, бұл мәселені шешуде сабақтарда компьютерлік дизайнды қолдану басты артықшылықтардың бірі болып келеді. Жарылыс және өрт қауіпі бар процестерді, улы заттардың, радиоактивті препараттардың қатысуымен жүретін реакцияларды, яғни, оқушының денсаулығына тікелей қауіп төндіретін барлық жағдайларды компьютерлік дизайн арқылы шешуді қарастыру маңызды болып тұр.

Мектептегі білім беруді модернизациялаудың маңызды міндеттерінің қатарына балалардың жан-жақты дамуы, олардың шығармашылық қабілеттері, өзін-өзі тәрбиелеу дағдылары, жастардың қоғамның өзгеріп отыратын әлеуметтік жағдайларына дайындығы мен бейімделуін қалыптастыру міндеті де жатады. Сондықтан, жоғары сыныптарда танымдық сұраныстарды, қызығушылықтарды қанағаттандыру, әр оқушының қабілеттері мен бейімділігін дамытуға бағытталған бейіндік оқытуды енгізу міндеттелген.

Сондықтан мектеп оқушыларына биохимиялық білім берудің келесі бір мәселесі мен бітірушінің биологиялық және химиялық құзыреттілігін дамыту құралдарының бірі ретінде бейінді оқытуды бөліп көрсетуге болады. Бұл мәселе Президенттің «әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» Жолдауына баяндалған және «Білім туралы» ҚР Заңының жаңа редакциясында көрсетілген.

Орта мектепте биология мен химияны бейінді оқытудың мақсаты-өмірдің маңыздылығын ең жоғары құндылық ретінде түсінетін, табиғатпен қарым-қатынасын өмірге, адамға, қоршаған ортаға деген құрмет негізінде құратын химиялық, биологиялық және экологиялық сауатты тұлғаны дайындау; эволюциялық және экологиялық ойлау стильдеріне, экологиялық мәдениетке үйрену; химиялық, биологиялық және онымен шекаралас аймақтарда өзін еркін ұстай алуды үйрету, т.б.

Қойылған мақсаттар мен міндеттерді орындау үшін оқушыларға білімді өз бетінше меңгерудің жақсы дағдыларын беру қажеттілігі туындайды. Оларды арнайы бөлінген жер аймақтарында тәжірибелік жұмыстарды ұйымдастыру, табиғатта бақылаулар жүргізу, арнайы әдебиеттермен, анықтамалармен және жобалармен жұмыс жасау, жазғы тапсырмаларды орындау кезінде, химия және биология бойынша зерттеу тәжірибелерін қою кезінде қалыптастыруға болады. Маман-

дандырылған сыныптарда оқу барысында балалар биология мен химияға деген қызығушылықтарын жоғалтпауы алмауы керек. Мұғалім үшін бұл қызығушылықты сақтау, оны нығайту, оқушыларға болашақ мамандығын таңдауға көмектесу маңызды болып табылады [8].

Сонымен, Қазақстанда химия мен биологияны, сонымен қатар, негізгі пәндерді оқыту барысында шешімі бар бірнеше мәселелер анықталды. Оның бірі екі пән арасындағы байланысқан түсініктерді, ережелерді біріктіріп кіріктірілген жоспарда сабақтар өткізу. Соның ішінде, тағы бір мәселе – химия мен биология кабинеттерінің жеткіліксіз жабдықталуы, АКТ, реактивтер мен зертханалық жабдықтар, т.б. Жоғарыда атап өтілген бірнеше мәселелерді шешу - қазіргі заман талабы мен міндеті болып отыр. Мектеп оқушыларын өзін-өзі тәрбиелеуді, үнемі өзгеріп тұратын қоғам ортасына тез бейімделе алуды, құзыреттіліктері мен дағдыларын үздіксіз дамытып отырып, білім алуды тоқтатпауды үйрету мен қалыптастыру мектеп қабырғасынан тыс өтпейтіндігі бәрімізге де мәлім.

Литература

1. Роберт И. В. Теоретические основы развития информатизации образования в современных условиях информационного общества массовой глобальной коммуникации // Информатика и образование. — 2008. — № 5.
2. Айдарбекова, А. С. Проблемы обучения химии и биологии в школах Казахстана / А. С. Айдарбекова, А. Т. Еремекбаева, Б. Н. Калшораева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2014. — № 2 (61). — С. 267-269. — URL: <https://moluch.ru/archive/61/9085/> (дата обращения: 22.04.2024).
3. Дистанционные образовательные технологии: проектирование и реализация учебных курсов / Лебедева М. Б., Агапонов СВ. и др. / Под. ред. М.Б. Лебедевой. — СПб.: БХВ-Петербург, 2010
4. Кузнецов А. А. О стандарте второго поколения // Биология в школе. — 2009. — № 2.
5. Дистанционные образовательные технологии: проектирование и реализация учебных курсов / Лебедева М. Б., Агапонов СВ. и др. / Под. ред. М.Б. Лебедевой. — СПб.: БХВ-Петербург, 2010.
6. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе: от действия к мысли: Пособие для учителя / А. Г. Асмолов, Г. В. Бурменская, И. А. Володарская и др. / Под ред. А. Г. Асмолова. - М.: Просвещение, 2008.
7. Кузнецов А. А. Учебник в составе новой информационно-коммуникационной образовательной среды: Методическое пособие / А. А. Кузнецов, СВ. Зенкина. — М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2010.
8. Роберт И. В. Теоретические основы развития информатизации образования в современных условиях информационного общества массовой глобальной коммуникации // Информатика и образование. — 2008. — № 5.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ WEB-РЕСУРСОВ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ В ШКОЛЕ

Корогод Н.П., Москаленко Е.Н.

Павлодарский педагогический университет им. Ә.Марғұлан, г.

*Павлодар, *evgen_voin_ne@mail.ru*

Аңдатпа: Мақалада биология пәнін оқу үшін білім сапасы мен мотивациясын арттыруға мүмкіндік беретін онлайн білім беру ресурстарының таңдауы берілген. Авторлар әртүрлі жас топтарындағы оқушылар үшін қолайлы тәжірибеде дәлелденген ресурстарды береді. Мақалада келесі онлайн ресурстар сипатталған: *Learnis.ru, Kahoot, Quizlet, CoreApp*. Осы ресурстарды қолданудың тиімділігі статистикалық деректермен расталады.

Аннотация: В статье представлена подборка онлайн образовательных ресурсов, позволяющих повысить качество знаний и мотивацию к изучению предмета, биология. Авторы приводят проверенные на собственном опыте ресурсы, приемлемые для учащихся различных возрастных групп. В статье описаны следующие онлайн ресурсы: *Learnis.ru, Kahoot, Quizlet, CoreApp*. Эффективность применения данных ресурсов подтверждается статистическими данными.

Summary: The article presents a selection of online educational resources to improve the quality of knowledge and motivation to study the subject, biology. The authors cite the resources tested on their own experience, acceptable for students of different age groups. The article describes the following online resources: *Learnis.ru, Kahoot, Quizlet, CoreApp*. The effectiveness of the application of these resources is confirmed by statistical data.

Түйінді сөздер: инновация, білім беру ресурстары, биология, *Learnis.ru, Kahoot, Quizlet, CoreApp*.

Ключевые слова: инновации, образовательные ресурсы, биология, *Learnis.ru, Kahoot, Quizlet, CoreApp*.

Key words: innovations, educational resources, biology, *Learnis.ru, Kahoot, Quizlet, CoreApp*.

Современное образование стало невозможно представить без использования инновационных образовательных ресурсов. Использование современных технологий в процессе обучения помогает увеличить эффективность обучения и повысить мотивацию учеников. В частности, в области биологии инновационные образовательные ресурсы играют особенно важную роль.

Использование инновационных образовательных ресурсов в преподавании биологии позволяет учителям создавать интересные и эффективные уроки, которые помогают студентам лучше понять и запомнить учебный материал. Благодаря современным технологиям обучение становится более доступным и удобным, что способствует повышению уровня знаний и навыков учеников.

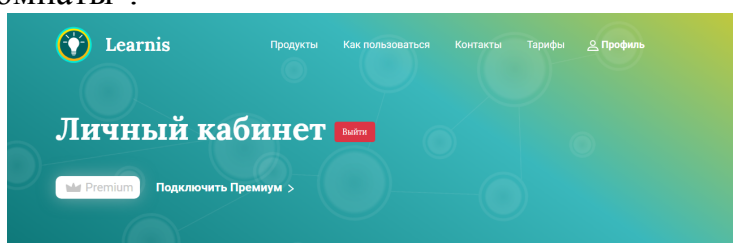
В ряде исследований изучалось использование таких образовательных ресурсов, как *Learnis.ru, Kahoot, Quizlet* и *CoreApp*. Росди

(2021 г.) и Сиантури (2021 г.) провели систематические обзоры использования Kahoot, при этом Росди сосредоточил внимание на изучающих английский язык и преподавателях, а Сиантури – на высшем образовании. Интеграция игр в обучение привела к изобретению множества приложений для обучения на основе игр. Как заявила Зажицка-Пискорц (2016), речь идёт главным образом об использовании игровых возможностей и разработке игровых приемов в неигровых условиях. Доказано, что посредством игрового обучения учащиеся могут в полной мере участвовать в обучении. Считается, что благодаря своему «игровому характеру» обучение в играх позволяет учащимся полностью сосредоточить внимание и способствует сохранению знаний [1].

Одним из наиболее популярных инновационных образовательных ресурсов в преподавании биологии являются онлайн-лекции и вебинары. Они позволяют студентам получить доступ к качественному образовательному материалу в удобное для них время и место, а также задать вопросы преподавателям в реальном времени.

Другим важным инновационным ресурсом являются интерактивные образовательные платформы, которые помогают студентам более взаимодействовать с предметом и углублять свои знания. Такие платформы могут включать в себя игры, викторины, интерактивные задания и прочие формы обучения.

Learnis.ru — это образовательный портал, который предоставляет широкий спектр обучающих материалов в различных форматах. Здесь можно найти видеоуроки, курсы, тесты и многое другое. Этот ресурс отличается своей структурированностью и качественным контентом, который помогает учащимся эффективно усваивать знания. Благодаря возможности обратной связи с преподавателями и тьюторами, учащиеся могут получить помощь и поддержку в процессе обучения. Сервис Learnis.ru (рис.1) позволяет создавать квесты подвиды жанра "выход из комнаты".

Ваши ресурсы

Ваши образовательные квест-комнаты

Рис.1 Личный кабинет пользователя Learnis

В таких квестах перед игроками ставится задача выбраться из комнаты (рис. 2), используя различные предметы, находя подсказки и решая логические задачи. Для создания образовательного квеста, подсказками могут быть ответы на задачи, которые необходимо решить для продвижения по сюжету квеста. Таким образом, педагог, добавляя содержание своей дисциплины, делает квест образовательным и увлекательным.

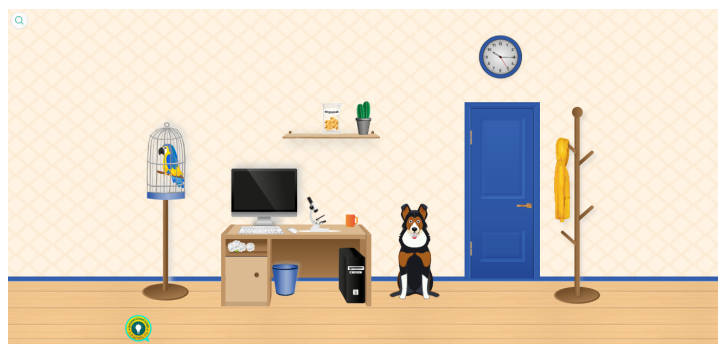

Рис. 2 Пример комнаты с заданиями в Learnis

Kahoot — это интерактивная платформа для проведения увлекательных викторин и тестов. Она позволяет учителям создавать собственные учебные игры и проводить интерактивные уроки. Этот ресурс увлекает учащихся и мотивирует их к активному участию в учебном процессе. Кроме того, Kahoot помогает учителям оценить уровень знаний учащихся и выявить пробелы в обучении (рис.3).

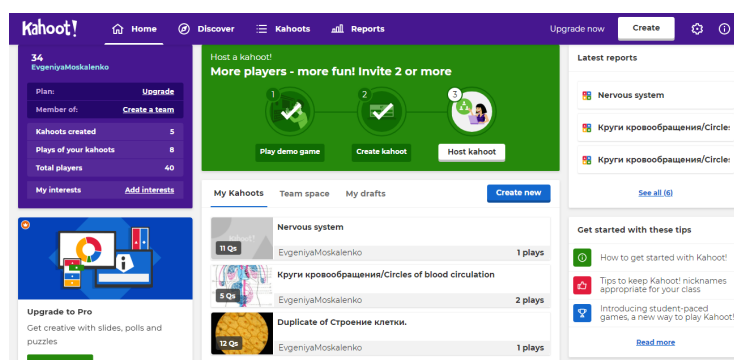

Рис. 3 Образовательные модули на Kahoot

Соревновательный дух игры повышает мотивацию учащихся к изучению любого предмета. А возможность составлять разнообразные задания, используя фото, видео материалы, позволяет проверить глубину понимания материала и степень усвоения терминов.

Quizlet – это онлайн-платформа для изучения и запоминания информации с помощью карточек и тестов. Здесь можно создавать

собственные учебные наборы, делиться ими с другими пользователями и использовать уже готовые материалы. Этот ресурс помогает эффективно запоминать новую информацию и повышать уровень знаний в различных областях. Ресурс Quizlet (рис.4) наиболее популярен среди учителей, внедряющих трёхязычие.

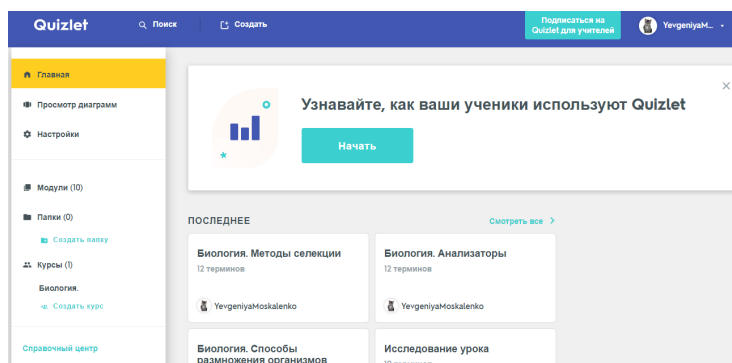

Рис. 4 Страница Quizlet с образовательными модулями

Преимущество ресурса Quizlet заключается в возможности отработки понятийного аппарата. Он удобен для запоминания терминов на английском языке, так как обладает возможностью прослушать произношения слов. Помимо этого, можно провести командную игру Quizlet live, направленную на проверку изученного материала [2].

Одним из основных инновационных образовательных ресурсов в преподавании биологии являются интерактивные учебники и онлайн курсы. Они позволяют школьникам изучать материал в удобном для них темпе, проводить дополнительные исследования и углублять знания. Благодаря онлайн курсам школьники могут изучать материал в любое время и из любой точки мира, что дает им большую свободу в организации учебного процесса.

CoreApp - технологичный стартап в сфере онлайн-образования - децентрализованная онлайн-платформа конструирования образовательных материалов и проверки знаний с аналитической системой выработки индивидуальных рекомендаций для пользователей. Платформа позволяет создавать учителям единую цифровую образовательную среду, делиться образовательными материалами с учениками, отслеживать выполнение заданий и анализировать результаты обучения, подходит для повышения квалификации педагогов и организации дополнительного обучения детей. CoreApp отличается удобным интерфейсом и индивидуальной настройкой обучения под потребности каждого пользователя.

Еще одним важным инновационным образовательным ресурсом в преподавании биологии являются виртуальные лаборатории. Они

позволяют студентам проводить эксперименты и исследования в виртуальной среде, что помогает им лучше понять процессы, происходящие в живых организмах. Виртуальные лаборатории также позволяют уменьшить затраты на оборудование и реагенты, что делает обучение более доступным [3].

Также важным инновационным образовательным ресурсом являются игровые технологии. Биологические игры позволяют студентам учиться, играя, что делает обучение более увлекательным и привлекательным. Игры могут содержать разнообразные задания и вопросы, которые помогают ученикам проверить свои знания и закрепить изученный материал.

Для определения эффективности описанных платформ были выбраны два класса возрастной нормы, с одинаковым исходным уровнем подготовки. В экспериментальном классе, на уроках биологии применялись вышеизложенные образовательные ресурсы, как онлайн, так и офлайн. В контрольном классе применялись в основном традиционные методы и формы обучения. Статистические данные результатов исследования представлены на рисунке 5.

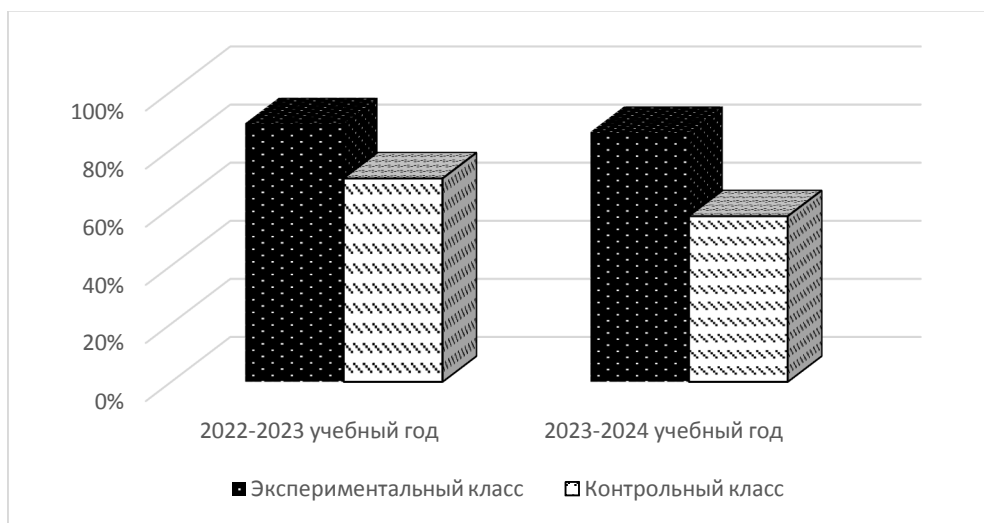

Рис 5. Статистические данные исследования

В качестве данных взято качество знаний за 2022-2023 учебный год (7 класс) и качество знаний за первое полугодие 2023-2024 учебного года (8 класс). Исходя из полученных данных можно сделать вывод о том, что применение инновационных образовательных ресурсов способствует повышению качества знаний по предмету.

В целом, все эти образовательные ресурсы являются эффективными инструментами для самостоятельного обучения и повышения уровня знаний. Они помогают сделать учебный процесс интересным,

увлекательным и доступным, что способствует более эффективному усвоению информации.

Таким образом, использование инновационных образовательных ресурсов в преподавании биологии является важным шагом в улучшении качества образования и повышении эффективности учебного процесса. Внедрение таких ресурсов позволяет сделать обучение более интересным, доступным и эффективным для студентов.

Литература

1. Сити Нор Аиша Росди и Мелор, доктор медицины Юнус. Систематический обзор Kahoot: восприятие и проблемы среди изучающих английский язык и преподавателей. Международный журнал академических исследований в области прогрессивного образования и развитие, 2021, стр. 377-391.

2. Корогод Н.П., Москаленко Е.Н. Развитие функциональной грамотности как основное условие интеграции учащихся в современный мир через использование ИКТ на уроках биологии. Международная научно-практическая конференция «Лидерство в системе педагогического образования: теоретические и практические аспекты», 2023, 250-255 сс., ISBN 978-601-267-763-8

3. Falade, A. A., Olafare, F. O., Aladesusi, G. A. (2020). Biology teachers' self-efficacy in the use of virtual laboratory for instructional delivery in secondary schools. Nigerian Online Journal of Educational Sciences and Technology (NOJEST), 1 (1), 54-65

«БАСТАУЫШТАҒЫ МАТЕМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР»

Г.Е. Нуранова, бастауыш сынып мұғалімі,

«Аққұлы ауданы білім беру бөлімінің Шақа ЖОББМ» КММ

Аңдатпа. Қазіргі уақытта қазіргі мектепте математиканы оқытудың өзекті мәселелері оқушылардың оқуын жандандыруға байланысты үлкен тәжірибені қайта қарау болып табылады. Математикалық білім берудің мақсаты-математикалық білім алу және осы білімді қолданбалы есептерді шешуде қолдану қабілетін дамыту. Мақалада бастауыш сыныптарда математика курсының таңдаудағы мәселелер қарастырылады.

Аннотация. В настоящее время актуальными проблемами преподавания математики в современной школе является пересмотр большого опыта, связанного с активизацией обучения учащихся. Целью математического образования является получение математических знаний и развитие умения применять эти знания при решении прикладных задач. В статье рассматриваются вопросы выбора курса математики в начальных классах.

Annotation. Currently, the urgent problems of teaching mathematics in a modern school is the revision of a lot of experience related to the activation of student learning. The purpose of mathematical education is to acquire mathematical knowledge and

develop the ability to apply this knowledge in solving applied problems. The article discusses the issues of choosing a mathematics course in elementary grades.

Түйінді сөздер: математика, әдістеме, бастауыш сыныптар, математика курсының таңдау мәселелері, есептер, оқу материалы.

Ключевые слова: математика, методика, начальные классы, проблемы выбора курса математики, задачи, учебный материал

Key words: mathematics, methodology, elementary grades, problems of choosing a mathematics course, tasks, educational material.

Кіріспе. Мектептердегі математикалық білім берудің бейіндік бағыты бүкіл білім беру процесінде – балаларды оқыту мен тәрбиелеудің мазмұны, формалары, әдістері мен құралдарында көптеген ұстанымдарды қайта қарастыруды талап етеді. Техникалық, экономикалық немесе басқа жоғары оқу орындарының болашақ талапкерлерін бейіндік даярлау құрылымы қазіргі кезеңде математика мазмұнын, құрылымдық компоненттерді оңтайлы іріктеу, математикалық арнайы курстардың мақсаттары мен міндеттерін қою, оқушылардың пәндік, арнайы және бейіндік-бағдарланған білімді игеру процесінің тиімділік өлшемдерін әзірлеумен байланысты бірқатар мәселелерді шешуді талап етеді. Математикалық білім берудің мақсаты-математикалық білім алу және осы білімді қолданбалы есептерді шешуде қолдану қабілетін дамыту. Қазіргі мектепте математиканы оқытудың өзекті мәселелері оқушылардың оқуын жандандыруға байланысты үлкен тәжірибені қайта қарау болып табылады.

Әдеби талдау және әдістеме

Бастауыш білім беру деңгейінде, яғни 1-4 сыныптарда балалар математикалық ойлауға итермелейтін көптеген проблемалық жағдайларға тап болады. Сонымен, дәптерлерді немесе оқулықтарды жай бөлу бірінші сынып оқушылары үшін бүкіл сынып үшін оқу құралдары жеткілікті ме деп сұрағанда қиындық тудыруы мүмкін. Салыстырмалы түрде кішкентай дәптерлерді көріп, балалар олар жеткіліксіз деп ойлайды, өйткені олар осы немесе басқа элементтердің мөлшерін білдіреді. Балалардың болжамының дұрыстығын тексеру дәптерлерді тарату болады. Бұл мәселе бір жиынды екіншісімен салыстырудың және жиын бірліктерінің санын бағалаудың мысалы болып табылады. Математиканы оқытудағы қиындық табиғи түрде пайда болады, ешқандай арнайы жаттығуларды, жасанды түрде таңдалған жағдайларды қажет етпейді. Шын мәнінде, әрбір мәтіндік тапсырма ғана емес, сонымен қатар математика оқулықтарында және дидактикалық материалдарда ұсынылған басқа жаттығулардың жақсы жартысы, егер сіз олардың орындалуын мұғалім берген дайын үлгідегі шешіммен байланысты таза жаттығу жұмысына айналдырмасаңыз, оқушы ойлануы керек, проблемалар бар. Мұғалімнің өзі балаларға белгілі бір типтегі

тапсырмаларды қалай шешуге болатындығын үйреткен кезде, көптеген жаттығуларды қатарынан ұсына отырып, іске зиян тигізуі мүмкін, олардың әрқайсысы басқа түрлердің жаттығулары арасында қосымша түсіндірмесіз ұсынылып, мектеп оқушыларының өз ойларын алшақтатуы мүмкін.

Айта кету керек, оқушылар әртүрлі синонимдік терминдермен белгіленген арнайы әдебиеттерде белгілі бір жанрдың міндеттеріне тартылады: проблемалық, шығармашылық, іздеу, эвристикалық, ойын – сауық, яғни шешу тәсілі, шешуші емес міндеттер, стандартты емес міндеттер, объективті немесе субъективті. Жаңа жағдайларда заңдылықтар мен байланыстарды қолдануды талап ететін өрнектерді салыстыруға арналған күрделі мәтіндік есептерді шешудегі жаттығулар, сондай-ақ бұрын алған білімдерін қайта қарауды қажет ететін геометриялық мазмұндағы жаттығулар балалардың проблемалық жағдайларды қоюы үшін пайдаланылуы керек. Тек осы жағдайда, педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, математиканы оқыту оқытудың білім беру, тәрбиелік және дамытушылық міндеттерін шешуде тиімді көмек көрсетеді, ал проблемалық жағдайларды пайдалану кезінде оқушылардың тиімді ұйымдастырылған оқу қызметі математикалық мәдениетті және икемділік, сыни, ұтымдылық, логика сияқты математикалық ойлау қасиеттерін қалыптастырудың маңызды құралы болып табылады. Олардың органикалық үйлесімі бұл адамның шығармашылық қызметті сәтті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін ерекше қабілеттерінде көрінеді.

Талқылау және нәтижелер

Математикалық мәтіндік есептегі проблемалар бұл тапсырманың оқушының алдында біртұтас жағдай ретінде әрекет етуіне әкеледі: осы жағдайды орындау үшін қол жетімді элементтермен (мәліметтер) және оны шешуге болатын элементтермен (белгісіз). Бұл жабық мәселе болуы мүмкін, содан кейін тапсырмада деректер жетіспейді немесе шешімді аяқтауға болмайтын ашық мәселе немесе оқушы бұл деректерді өзі жинауы керек.

Кез-келген материал проблемалық жағдай туғызу үшін негіз бола алмайды. Оқу материалының проблемалы элементтеріне "ашылмайтын" сандық және сапалы деректерді қамтитын барлық нақты ақпарат жатады. Проблемалық емес есептер - бұл үлгі бойынша, алгоритм бойынша, белгілі әдіс бойынша шешілетін есептер. Проблемалық оқыту жалпыланған білімді, ұғымдарды, ережелерді, заңдарды, себеп – салдарлық және басқа логикалық тәуелділіктерді игеру үшін мүмкін. Білімді алудың проблемалық жолы әрқашан дайын ақпаратты хабарлаудан гөрі көп уақытты қажет ететіндіктен, проблемалық оқытуға көшу туралы мүлдем айту мүмкін емес. Оқушылардың

шығармашылық белсенділігін тәрбиелеу мәселесі әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтпайды. Шешім оқу процесіне тән көптеген қайшылықтар мен бірқатар мәселелерді жеңуге байланысты. Олардың бірнешеуін келтірейік:

- оқу материалының көлемі мен мазмұны арасында қайшылықтар бар, олар бағдарламамен және шығармашылықпен жұмыс істейтін мұғалімнің өз шекарасынан шығуға, оқулық қабылдағаннан басқа түсіндіруде осы немесе басқа мәселені қарастыруға деген табиғи ұмтылысымен қатаң анықталған;

- индуктивті әдістердің (проблемалық оқытуда кеңінен қолданылатын және оқушылардың өзіндік танымдық іс-әрекетін белсендіретін) уақытында үнемділік (оқушыларға дайын білімді жеткізуде көрінетін және көбінесе оларды формальды игеруге әкелетін) мен тиімсіздік арасындағы қайшылық;

- оқушылардың күнделікті ұжымдық оқу жұмысы мен олардың білімдерін игерудің, олардың дағдылары мен дағдыларын қалыптастырудың жеке ерекшеліктері арасындағы қайшылық, олардың жұмыс қарқыны мен сипаты;

– белгілі стандарттауға алып келетін мектептегі математикалық білім берудің жаппай арасындағы қайшылық және танымның жеке сипатымен ерекшеленеді (білім мен оқытудың өзгергіштігіне негізделген оқытуды саралаудағы осы қайшылықтан шығу);

- математиканың дамуы мен математиканы оқыту әдістемесі арасындағы қайшылықтар, егер математика әдеттен тыс тез дамып, жаңа және жаңа білім алса, өз білімін табады мектеп курстарындағы көрініс, Математиканы оқыту әдістемесі, әсіресе жаппай оқыту жағдайында, әлдеқайда баяу дамиды.

Қорытынды

Осылайша, бір жағынан, оқушыларды проблемалық жағдайлары бар мәселелерді шешуге үйрету қажет, өйткені мұндай міндеттер шығармашылық тұлғаны қалыптастыруда ерекше рөл атқарады, екінші жағынан, көптеген мәліметтер, соның ішінде біздің зерттеу нәтижелеріміз осындай мәселелерді шеше білу қабілетін қалыптастыру, проблемаларды шешуді іздеу әдістерін үйрету мәселесін көрсетеді оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға көп көңіл бөлу керек. Проблемалық жағдайлар жүйесін шешу оқушыларды психикалық шиеленіске үйретеді, онсыз өмірге, қоғамның пайдасына жұмысқа дайындалу мүмкін емес.

Әдебиеттер:

1. Колмогоров А.Н. Математика – Ғылым және мамандық. – М., 1998.

2. Колягин Ю. Х. және т. б. орта мектепте математиканы оқыту әдістемесі. Жалпы әдіс. – М.: Ағарту, 1988.
3. Репкина Н.В., кекеш Е.В. оқу іс-әрекетінің қалыптасу деңгейін бағалау. Бастауыш сынып мұғаліміне көмектесу. - Томск: "Пеленг", 1993.
4. Селевко Г. К. Заманауи білім беру технологиялары. – М., 1998.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНДЕРІН ОҚЫТУҒА ТЕХНОЛОГИЯНЫ КІРІКТІРУ

Садыканова Д.

*«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті»
«Информатика және робототехника»
мамандығының 2 курс студенті*

Аңдатпа: Жаратылыстану пәндерін оқытуға технологияны кіріктіру оқу тәжірибесін ғылым әлеміне интерактивті және тиімді саяхатқа айналдырады. Интерактивті модельдеу мен визуализацияны пайдаланудан виртуалды және толықтырылған шындыққа дейін заманауи технологиялар абстрактілі ұғымдарды түсінуді жақсарту және студенттерді зерттеуге ынталандыру арқылы білім беру тәжірибесін байытады. Дегенмен, мұғалімдерді оқыту, технологиялардың қолжетімділігі мен тиімділігін бағалау түріндегі міндеттер білім беру мекемелері мен мұғалімдердің бірлескен күш-жігерін талап етеді. Технологияны жаратылыстану біліміне кіріктіру білім берудің жаңа көкжиектерін ашады, ғылыми ойлауды дамытуға және қазіргі заманның сын-қатерлеріне дайындалуға ықпал етеді.

Аннотация: Интеграция технологий в обучение естественным наукам превращает учебный процесс в интерактивное и эффективное путешествие в мир науки. От использования интерактивных симуляций и визуализаций до виртуальной и дополненной реальности, современные технологии обогащают образовательный опыт, улучшая понимание абстрактных концепций и мотивируя студентов к исследованию. Однако, вызовы в виде подготовки преподавателей, обеспечения доступности и оценки эффективности технологий требуют совместных усилий образовательных учреждений и преподавателей. Интеграция технологий в обучение естественным наукам открывает новые горизонты для образования, содействуя развитию научного мышления и подготовке к вызовам современного мира.

Annotation: Integrating technology into science teaching transforms the learning experience into an interactive and effective journey into the world of science. From the use of interactive simulations and visualizations to virtual and augmented reality, modern technologies enrich the educational experience by enhancing understanding of abstract concepts and motivating students to explore. However, challenges in the form of teacher training, accessibility and evaluation of the effectiveness of technologies require the joint efforts of educational institutions and teachers. Integrating technology into science education opens new horizons for education, promoting the development of scientific thinking and preparation for the challenges of the modern world.

Түйінді сөздер: интеграция, технология, интерактивті модельдеу, визуализация, виртуалды шындық, өнімділікті бағалау

Ключевые слова: интеграция, технология, интерактивное моделирование, визуализация, виртуальная реальность, оценка эффективности.

Key words: integration, technology, interactive modeling, visualization, virtual reality, performance assessment.

Жаратылыстану ғылымдарын оқытуға технологияны енгізу қазіргі білім беру тәжірибесінің құрамдас бөлігі болып табылады. Бүгін біз білім алуды жақсарту және оқушылардың жаратылыстану пәндеріне деген қызығушылығын ояту үшін озық технологияларды пайдаланудың бірегей мүмкіндігіне тап болдық. Интерактивті модельдеу және визуализация физика және химия сияқты жаратылыстану ғылымдарындағы дерексіз және күрделі ұғымдарды түсіндіруде басты рөл атқарады. Мысалы, PhET Interactive Simulations бағдарламасы студенттерге виртуалды ортада физика құбылыстарымен тәжірибе жасауға мүмкіндік беретін 150-ден астам интерактивті модельдеуді қамтамасыз етеді, бұл оларға негізгі ұғымдарды жақсы түсінуге және есте сақтауға көмектеседі. Виртуалды шындық (VR) және толықтырылған шындық (AR) да ғылыми білім беру үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Мысалы, AR қолданатын қолданбалар студенттерге молекулалар мен органикалық қосылыстардың 3D үлгілерімен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді, бұл олардың химиялық процестерді түсінуін айтарлықтай жақсартады. Осылайша, технологияны жаратылыстану пәндерін оқытуға кіріктіру оқыту процесін интерактивті, қолжетімді және тиімді ету арқылы ынталандыруға уәде береді.

Ғылым саласында оқыту үдерісін жетілдіруде заманауи технологияларды қолдану басты рөл атқарады. Ең тиімді құралдардың бірі – интерактивті модельдеу және визуализация. Мысалы, GeoGebra платформасы студенттерге алгебра мен геометриядағы абстракттілі ұғымдарды жақсы түсінуге көмектесетін интерактивті математикалық модельдерді жасауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ физикалық эксперименттер немесе биологиялық құбылыстар сияқты күрделі процестерді визуализациялау мүмкіндігін қамтамасыз ететін көптеген бағдарламалар бар. Мысалы, BioDigital Human бағдарламасы адам денесінің үш өлшемді модельдерін ішкі ағзалар мен жүйелерді зерттеу мүмкіндігімен қамтамасыз етеді. Виртуалды және толықтырылған шындық жаратылыстану пәндерін оқытуда да белсенді қолданылады. Мысалы, виртуалды шындық құрылымына арналған қосымшалар студенттерге молекулалық құрылымдардың немесе кеңістіктік құрылымдардың 3D модельдеріне енуге мүмкіндік береді, бұл олардың материалды түсінуі мен сақталуын айтарлықтай жақсартады.

Осылайша, интерактивті модельдеуді, визуализацияны, виртуалды және толықтырылған шындықты пайдалану жаратылыстану пәндерін оқушылар үшін қолжетімді, түсінікті және тартымды етудің тиімді әдісі болып табылады.

Заманауи технологияларды жаратылыстану пәндерін оқытуға енгізу бірқатар маңызды артықшылықтар береді. Біріншіден, интерактивті модельдеу мен визуализацияны қолдану студенттерге күрделі және абстрактілі ұғымдарды жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, математикалық функцияларды немесе физикалық заңдарды көрнекі түрде көрсету арқылы студенттер материалды оңай меңгеріп, оны практикада қолдана алады. Екіншіден, виртуалды және толықтырылған шындықты біріктіру студенттерге бірегей білім беру орталарына еніп, қауіпсіз және басқарылатын ортада тәжірибе жасауға мүмкіндік береді. Бұл материалды тереңірек және есте қалатындай меңгеруге ықпал етеді. Сайып келгенде, оқу үрдісінде технологияны қолдану оқушының ынтасын, қызығушылығын арттыруға көмектеседі. Интерактивті қосымшалармен және виртуалды орталармен өзара әрекеттесу мүмкіндігі қазіргі заманғы гаджеттер мен технологияларды күнделікті өмірде қолдануға дағдыланған жас ұрпақ үшін оқуды қызықты әрі тартымды етеді. Осылайша, технологияны жаратылыстану пәндерін оқытуға кіріктіру оқу үдерісін жақсартып қана қоймай, білімді жақсырақ және тиімді меңгеруге жағдай жасайды.

Көптеген артықшылықтарына қарамастан, технологияны жаратылыстану пәндерін оқытуға кіріктіру белгілі бір қиындықтар мен мәселелерге де тап болады. Негізгі мәселелердің бірі – мұғалімдерді жаңа технологияларды қолдануға дайындау. Көптеген педагогтар заманауи оқыту құралдарымен жұмыс істеу дағдыларына сенімсіз болуы мүмкін немесе тақырып бойынша қолжетімді тренингтердің жоқтығына сенімді болуы мүмкін. Бұл технологияны оқу үдерісіне толық енгізуге кедергі келтіруі мүмкін. Сонымен қатар, технологияларды пайдаланудың қолжетімділігі мен біркелкілігі мәселесі де маңызды. Біркелкі емес оқу ортасын тудыруы мүмкін заманауи құрылғылар мен бағдарламалық жасақтамаға оқушылардың барлығы бірдей қол жеткізе бермейді. Бұл әсіресе азшылық топтарынан немесе экономикалық тұрғыдан осал отбасылардан шыққан студенттерге қатысты. Ақырында, бір мәселе – оқытудағы технологияның тиімділігін бағалау. Технологияларды интеграциялаудың табыстылығын қалай өлшеуге және оның оқуға әсерін қалай бағалауға болатыны туралы сұрақтар одан әрі зерттеуді және сәйкес бағалау әдістемелерін әзірлеуді талап етеді. Осылайша, бұл қиындықтар мен проблемаларды жеңу білім беру

мекемелерінің, педагогтардың және технология әзірлеушілерінің бірлескен күш-жігерін талап етеді.

Технологияны жаратылыстану пәндерін оқытуға табысты енгізу үшін бірқатар перспективалық саясаттар мен ұсыныстарды қабылдау қажет. Ең алдымен оқу жоспарлары мен бағдарламаларына инновациялық технологияларды енгізу маңызды. Білім беру мекемелері студенттер мен мұғалімдердің заманауи құралдар мен ресурстарға қолжетімділігін қамтамасыз ету үшін білім беру технологияларын әзірлеушілермен және провайдерлермен белсенді ынтымақтастықта болуы керек. Сонымен қатар, мұғалімдерге оқу үрдісінде жаңа технологияларды қолдану бойынша семинар-тренингтер мен шеберлік сабақтарын өткізу қажет. Бұл мұғалімдердің өз шеберлігіне сенімділігін және оқытуда технологияны қолдану тиімділігін арттырады. Сондай-ақ технологияны білім беру жүйесіне кіріктіру бойынша зерттеулерге қолдау көрсету және қаржыландыру маңызды. Зерттеулер білім беру үдерісінде технологияны қолданудың принциптері мен әдістерін жақсы түсінуге, сондай-ақ оларды пайдаланудың тиімді стратегиялары мен ұсыныстарын әзірлеуге мүмкіндік береді. Осылайша, білім беру мекемелерінің, мұғалімдердің және технология жасаушылардың бірлескен күш-жігері арқылы қазіргі заманғы технологияларды жаратылыстану ғылымдарымен оқытуға сәтті кіріктіру үшін жағдай жасауға және болашақ ұрпаққа жақсырақ және тиімдірек білім беруге болады.

Қорытындылай келе, жаратылыстану пәндерін оқытуда технологияны интеграциялау қазіргі білім беру жүйесін дамытудың маңызды және перспективалы бағыты болып табылады. Біз интерактивті модельдеу, виртуалды шындық және толықтырылған шындық сияқты заманауи технологиялардың оқыту тәжірибесін қалай өзгертіп, оны интерактивті, қолжетімді және тиімді ететінін көреміз. Олар студенттерге күрделі ұғымдарды жақсырақ түсінуге және материалды есте сақтауға көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар олардың оқып жатқан пәндеріне деген ынтымақ мен қызығушылығын арттырады. Дегенмен, барлық артықшылықтарға қарамастан, біз мұғалімдерді дайындау, технологияның барлық студенттерге қолжетімді болуын қамтамасыз ету және оны пайдаланудың тиімділігін бағалау сияқты қиындықтарға тап боламыз. Технологияны оқытуға табысты енгізу инновациялық әдістерді белсенді енгізуді және білім беру үдерісінің барлық қатысушыларының бірлескен күш-жігерін талап етеді. Осы арқылы ғана біз қазіргі заман талабына, болашақ ұрпақ сұранысына сай сапалы әрі заманауи білім бере аламыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. А.О.Резниченко, Е.А.Арюкова // Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция – «Қазіргі әлемдегі білім: жаңа уақыт – жаңа шешімдер» Осов педагогикалық оқулары, – 2019. - [114-119б.]
2. Богданова Д.А. Білім беру үшін ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың заманауи әзірлемелерін пайдаланудың кейбір мүмкіндіктері туралы / Д.А. Богданова // ISGS ғылыми жазбалары. – 2015. -[54-59б.]
3. Воробьева В.В. Қазіргі білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың ақпараттық қоғамға өту үдерісіне әсері / В.В. Воробьева // Ақпарат және білім: коммуникация шекаралары. – 2013. - [62-65б.]
4. Гобарева Я.Л. Жаңа ақпараттық технологияларды білім беруде қолдану / Гобарева Я.Л., Кочанова Е.Р., Торопова Н.В. // Қаржы-экономикалық саладағы ақпараттық технологиялар: өткені, бүгіні, болашағы Халықаралық ғылыми конференция. – 2013. – [219-224б.]

МАТЕМАТИКА КУРСЫНДА ФУНКЦИЯЛАРДЫ ЗЕРТТЕУДЕ ТУЫНДЫНЫ ҚОЛДАНУ

А.Н.Темерханова, Т.Ж.Қалиева, Б.М. Айтқазыев

*«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ,
«7М01501-Математика» мамандығының 2 курс магистранттары,
Семей, Қазақстан*

Ғылыми жетекшісі – профессор О.М.Жолымбаев

Аңдатпа. Мақала математика курсында функцияларды зерттеу процесінде туындыны қолдануды қарастырады. Туынды функцияны зерттеудің маңызды құралы болып табылады, оның әр нүктесінде функцияның өзгеруін анықтауға мүмкіндік береді. Мақалада туындының негізгі ұғымдары, оның геометриялық және алгебралық мағыналары талданады. Функциялардың экстремумдарын табу, зерттелетін аралықтарды анықтау және функциялардың графигін құру үшін туындыны қолдануға ерекше назар аударылады. Бұл мақала математика мұғалімдері мен функцияларды терең түсінуге және туынды арқылы зерттеуге қызығушылық танытатын студенттерге арналған.

Аннотация. Статья рассматривает применение производной в процессе изучения функций в курсе математики. Производная является важным инструментом анализа функций, позволяющим определить изменение функции в каждой ее точке. В статье анализируются основные концепции производной, ее геометрический и алгебраический смыслы. Особое внимание уделяется применению производной для нахождения экстремумов функций, определения исследуемых интервалов и построения графиков функций. Эта статья предназначена для учителей математики и студентов, интересующихся глубоким пониманием функций и их анализа с использованием производной.

Annotation. The article examines the application of derivatives in the process of studying functions in the mathematics curriculum. The derivative is an important tool for

analyzing functions, allowing to determine the rate of change of a function at each of its points. The article analyzes the fundamental concepts of derivatives, their geometric and algebraic meanings. Special attention is paid to the application of derivatives in finding extrema of functions, determining intervals of interest, and graphing functions. This article is intended for mathematics teachers and students interested in a deep understanding of functions and their analysis using derivatives.

Түйінді сөздер. Туынды, функциялар, функцияны зерттеу, функцияның экстремумдары, функциялардың графиктері, оқыту, математика

Ключевые слова. Производная, функции, анализ функций, экстремумы функций, графики функций, изучение, математика

Keywords. Derivative, functions, function analysis, function extrema, function graphs, study, mathematics

Мектеп математика курсында функцияларды зерттеуде туындыны қолдану тарауында «Функцияның өсуінің (кемуінің) белгісі», «Функцияның кризистік нүктелері, максимумдары мен минимумдары», «Функцияларды зерттеуге туындыны қолдану мысалдары», «Функцияның ең үлкен және ең кіші мәндері» тақырыптары қарастырылады.

Енді осы тақырыптарға жеке – жеке тоқталайық.

1) Функцияның өсуінің (кемуінің) белгісі.

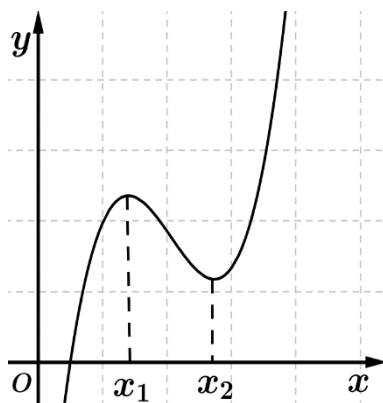
Функцияны зерттеудің негізгі міндеттерінің бірі оның өсетін және кемитін аралықтарын табу. Мұндай зерттеуді туындының көмегімен жүргізу оңай. Бұл жерде функцияның өсуінің жеткілікті белгісі және кемуінің жеткілікті белгісі беріледі.

Функцияның өсуінің жеткілікті белгісі. Егер I интервалының әрбір нүктесінде $f'(x) > 0$ болса, онда f функциясы I интервалында өседі.

Функцияның кемуінің жеткілікті белгісі. Егер I интервалының әрбір нүктесінде $f'(x) < 0$ болса, онда f функциясы I интервалында кемиді.

2) Функцияның кризистік нүктелері, максимумдары мен минимумдары.

Біз мұнда функцияның туындысы $f'(x) > 0$ және $f'(x) < 0$ болғанда функцияның қалай өзгеретінің қарастырамыз. Функцияның туындысы нөлге тең немесе туындысы жоқ болатын анықталу облысының ішкі нүктелері сол функцияның кризистік нүктелері деп аталады. Функцияның графигін салғанда бұл нүктелер маңызды рөл атқарады, өйткені тек сол нүктелер ғана функцияның экстремум нүктелері болады (1 – сурет).

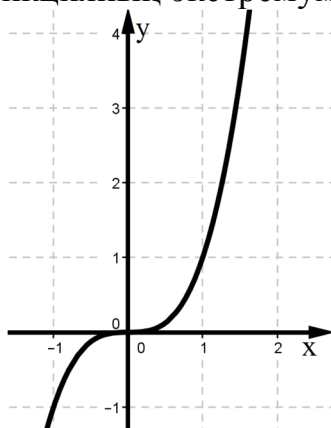

1 – сурет.

Сәйкес пікірді тұжырымдаймыз – оны Ферма теоремасы (француз математигі Пьер Ферманың құрметіне) деп атайды.

Экстремумның қажетті белгісі. Егер x_0 нүктесі f функциясының экстремум нүктесі болса және осы нүктеде f' туындысы бар болса, ол нөлге тең болады: $f'(x) = 0$

Ферма теоремасы экстремумның тек қажетті шарты ғана екенін ескертудің маңызы бар. x_0 нүктесінде туынды нөлге айналатын болса, бұл нүктеде функцияның экстремумы бар болуы міндетті емес. Мысалы, $f(x) = x^3$ функциясының туындысы $x = 0$ нүктесінде нөлге тең, бірақ бұл нүктеде функцияның экстремумы болмайды (2 – сурет).

2 – сурет.

Функцияның максимумының белгісі. Егер f функциясы x_0 нүктесінде үзіліссіз болса және $(a; x_0)$ интервалында $f'(x) > 0$ ал $(x_0; b)$ интервалында $f'(x) < 0$ болса, онда x_0 нүктесі f функциясының максимум нүктесі болып табылады.

Бұл белгінің ықшам түрдегі тұжырымдамасын пайдаланған ыңғайлы: егер x_0 нүктесінен өткенде туынды таңбасын плюстен минусқа өзгертетін болса, онда x_0 максимум нүктесі болады.

Функцияның минимумының белгісі. Егер f функциясы x нүктесінде үзіліссіз болса және $(a; x_0)$ интервалында $f'(x) < 0$ ал $(x_0; b)$ интервалында $f'(x) > 0$ болса, онда x_0 нүктесі f функциясының минимум нүктесі болып табылады.

Бұл белгінің ықшам түрдегі тұжырымдамасын пайдаланған ыңғайлы: егер x_0 нүктесінен өткенде туынды таңбасын минусқа өзгертетін болса, онда x_0 минимум нүктесі болады.

3) Функцияны зерттеуге туындыны қолдану алгоритмі

Берілген функцияны толық зерттеу үшін:

1. Оның анықталу облысын табады;
2. f функциясы жұп па, әлде тақ па, периодты ма, соны анықтайды;
3. Графиктің координаталар осьтерімен қиылысу нүктелерін табады;
4. Таңба тұрақтылық аралықтарын;
5. Өсетін және кемитін аралықтарын;
6. Экстремум нүктелерін және f функциясының сол нүктелердегі мәндерін табады;
7. «ерекше» нүктелердің және модулі бойынша үлкен x -тің маңайында функцияның қалай өзгертетінін зерттейді. Осындай зерттеуге сүйеніп, функцияның графигін салады.

Функциялардың өсетінін (кемитінін) және экстремум бар-жоғын зерттеуді туындының көмегімен жүргізген ыңғайлы.

4) Функциялардың ең үлкен және ең кіші мәндері.

Көптеген практикалық есептерді шешу көбінесе кесіндіде үзіліссіз функцияның ең үлкен және ең кіші мәндерін табуға келтіреді. Анализ курстарында $[a; b]$ кесіндісінде үзіліссіз f функциясының сол кесіндіде ең үлкен және ең кіші мәндерін қабылдайтын нүктелері бар болғандығын тағайындайтын Вейерштрасс теоремасы дәлелденеді [1, 2].

Кесіндіде саны шектеулі сындық нүктелері бар функцияның ең үлкен және ең кіші мәндерін табу үшін функцияның барлық сындық нүктелеріндегі және кесіндінің ұштарындағы мәндерін есептеп, шыққан сандардың ішінен ең үлкен және ең кішісін тандап алу керек. Бұл жағдайда мынадай алгоритм бойынша жұмыс істейміз:

1. Есептің шарты байланысты функция құрып аламыз.
2. Функцияның туындысын табамыз.
3. Туынды функцияны нөлге теңестіріп, сындық нүктелерін анықтаймыз.
4. Берілген аралыққа тиісті сындық нүктелерді анықтаймыз.

5. Табылған сындық нүктелер мен кесіндінің ұштарындағы мәндерді бастапқы функциядағы орнына қойып, функцияның мәнін анықтаймыз.

6. Функцияның табылған мәндерін салыстыра отырып, оның ең үлкен және ең кіші мәндерін анықтаймыз.

Осы схема бойынша функцияның ең үлкен және ең кіші мәндерін іздеу әдісін математика курсына кездесетін геометриялық есептерді шешуде қолданылуын қарастырайық.

Есеп. №1. Ұзындығы 48 м сымды тік төртбұрыш етіп иген. Осы тік төртбұрыштың ауданы ең үлкен болу үшін, оның қабырғаларының ұзындығы қандай болу керек? [3,54 б]

Шешуі: Тік төртбұрыштың ауданы $S = ab$. Бізге берілгені тік төртбұрыштың периметрі $P = 2a + 2b = 48$ м. Бұдан $b = \frac{48 - 2a}{2} = 24 - a$ -ны өрнектеп алып, тік төртбұрыштың ауданының формуласына қойсақ $S = a \cdot (24 - a) = 24a - a^2$ болатын a -ға қатысты $S(a)$ функциясын аламыз. Енді осы функцияны экстремумға зерттейік.

$$S'(a) = 24 - 2a$$

$S'(a) = 0$ теңдеуінен $24 - 2a = 0$ немесе $2a = 24$; $a = 12$ м болатын сындық нүктесін тауып алдық. Осы нүктеде туындының таңбасы «+» тен «-»-ке ауысады, функция $(0; 12]$ аралығында өседі, $[12; \infty)$ аралығында кемиді, яғни, тік төртбұрыштың қабырғалары $a = 12$ м; $b = 12$ м болғанда тік төртбұрыштың ауданы ең үлкен болады $S_{\max} |_{a=12; b=12} = 12 \cdot 12 = 144 \text{ м}^2$.

Жауабы: тік төртбұрыштың қабырғалары $a = 12$ м; $b = 12$ м болу керек.

Есеп. №2. Тік төртбұрыштың ауданы 64 см^2 . Периметрі ең аз болу үшін, оның қабырғаларының ұзындығы қандай болу керек? [4,154 б]

Шешуі: Тік төртбұрыштың периметрі $P = 2a + 2b$ (1). Тік төртбұрыштың ауданы $S = ab = 64 \text{ см}^2$. Бұдан $b = \frac{64}{a}$ -ны өрнектеп алып (1) формулаға апарып қойсақ, a -ға қатысты $p = 2a + 2 \cdot \frac{64}{a} = \frac{2a^2 + 128}{a}$; ($a \neq 0$) функциясын аламыз. Енді осы функцияны экстремумға зерттейік.

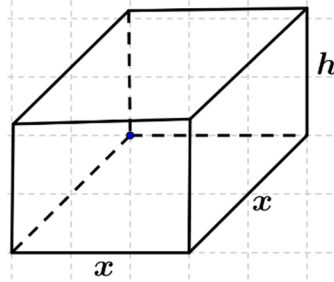
$$p'(a) = \frac{4a^2 - 2a^2 - 128}{a^2} = \frac{2a^2 - 128}{a^2}; (a \neq 0)$$

$P'(a) = 0$ теңдеуінен $\frac{2a^2 - 128}{a^2} = 0$ немесе $2a^2 - 128 = 0$, бұдан $2a^2 = 128$; $a^2 = 64$; $a = 8$ -сындық нүктесін аламыз. Осы нүктеде

туындының таңбасы «-» тен «+»-ке ауысады, функция $(0;8]$ аралығында кемиді, $[8;\infty)$ аралығында өседі. Яғни, $a=8\text{см}$, $b=8\text{см}$ болғанда тік төртбұрыштың периметрі ең аз болады $P_{\min}|_{a=8; b=8} = 2 \cdot 8 + 2 \cdot 8 = 32\text{см}$.

Жауабы: тік төртбұрыштың қабырғалары $a=8\text{см}$, $b=8\text{см}$ болу керек.

Есеп. №3. Табаны квадрат болып келген тікбұрышты параллелепипед тәрізді ашық баққа 13,5 л сұйық сыюы керек. Бақтың өлшемдері қандай болғанда, оны жасау үшін жұмсалатын металдың мөлшері ең аз болады? [5,185 б]

3 – сурет.

Шешуі: x – бақтың табан қабырғасы болсын ($x > 0$). Оның биіктігін көлемі мен табан қабырғасы арқылы өрнектейміз (3 – сурет). $13,5 = x^2 \cdot h$; $h = \frac{13,5}{x^2}$. Бақтың бетінің ауданын табамыз:

$$S = x^2 + 4x \cdot \frac{13,5}{x^2} = x^2 + \frac{54}{x}.$$

$S(x) = x^2 + \frac{54}{x}$ функциясының $(0;\infty)$ аралығындағы ең аз мәнін табамыз. Ол үшін $S(x)$ функциясын экстремумға зерттейміз.

$$S'(x) = 2x - \frac{54}{x^2}.$$

$S'(x) = 0$ теңдеуінен $\frac{2x^3 - 54}{x^2} = 0$ немесе $2x^3 - 54 = 0$ бұдан $2x^3 = 54$; $x^3 = 27$; $x = 3$ - сындық нүктесін аламыз. Осы нүктеде туындының таңбасы «-» тен «+» -ке ауысады, Функция $(0;3]$ аралығында кемиді, $[3;\infty)$ аралығында өседі. Осы нүктеде бақтың толық бетінің ауданы ең кіші болады, $S(3) = 27$. Олай болса, табан қабырғасы 3 дм, биіктігі 1,5 дм болғанда бақты жасауға кететін метал мөлшері ең аз болады.

Жауабы: бақтың табан қабырғасы 3 дм, биіктігі 1,5 дм болу керек.

Бұл қарастырған есептерге назар салатын болсақ, есеп шығаруда ең алдымен оның шартына байланысты зерттелетін функциясы дұрыс құрудың маңызы зор екенін байқаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. А. Е. Әбілқасымова, К. Д. Шойынбаев, М. И. Есенова, З. А. Жұмағұлова. «Алгебра және анализ бастамалары»: Жалпы орта білім беретін мектептің қоғамдық – гуманитарлық бағытындағы 10 – сыныбына арналған оқулық. Алматы “Мектеп” 2006 – 168 бет.

2. О.А.Жәутіков. Математикалық анализ курсы. Алматы. 2014ж.

3. Р.А.Калнин. Алгебра и элементарные функции. Москва.:Наука. 1969г. 417,427стр.

4. М.Я.Выгодский. Справочник по высшей математике. Москва.:Наука. 1966г. 483стр.

5. А.Г.Цыпкин. Справочник по математике для средних учебных заведений. Москва.:Наука. 1983г. 334стр.

ГЕЙМИФИКАЦИЯ В МАТЕМАТИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Е.А. Тлеуханов

ОЦ «Достык»

Аңдатпа: Бұл жұмыс математика пәніне назар аудара отырып, орта мектептің білім беру процесінде геймификацияны қолдануды қарастырады. Геймификация-бұл ойын элементтерін оқу процесіне біріктіру арқылы оқушылардың математиканы оқуға деген ынтасы мен қызығушылығын арттырудың тиімді әдісі

Аннотация: Данная работа рассматривает использование геймификации в образовательном процессе средней школы, сосредотачиваясь на предмете математики. Геймификация представляет собой эффективный метод, позволяющий повысить мотивацию и заинтересованность учащихся в изучении математики путем интеграции игровых элементов в учебный процесс.

Annotation: This paper examines the use of gamification in the educational process of secondary school, focusing on the subject of mathematics. Gamification is an effective method to increase students' motivation and interest in learning mathematics by integrating game elements into the learning process

Түйін сөздер: геймификация, математикалық білім, орта мектеп, оқу процесі, мотивация, ойын элементтері

Ключевые слова: геймификация, математическое образование, средняя школа, учебный процесс, мотивация, игровые элементы.

Keywords: gamification, mathematical education, secondary school, educational process, motivation, game elements

С момента своего возникновения математика играет ключевую роль в развитии человеческой цивилизации. От древних обществ до современной эпохи, математика остается неотъемлемой частью нашей жизни, пронизывая все сферы знаний и деятельности. Среди множества педагогических методик, применяемых для обучения математике в средней школе, последние десятилетия выделились тенденцией к интеграции игровых элементов в учебный процесс, известной как геймификация.

Исторически, развитие образования прошло через различные этапы, включая периоды, когда обучение было ориентировано на запоминание фактов и механическое выполнение заданий. Однако, с развитием понимания о процессах обучения и мотивации учащихся, стало ясно, что необходимо искать новые подходы к обучению, стимулирующие активное участие и самостоятельное мышление.

В последние десятилетия геймификация, как стратегия, активно применяется в различных областях, включая образование. Она базируется на принципах игрового процесса, таких как четкие цели, награды и уровни сложности, чтобы создать мотивацию и заинтересованность учащихся.

В данной работе мы рассмотрим историю развития геймификации в образовании, особенностей ее применения в средней школе, исследуем примеры успешного использования геймификации в обучении математике, а также проанализируем ее эффективность и перспективы развития.

История развития геймификации в образовании уходит корнями в конце XX века, когда различные компьютерные технологии начали активно внедряться в учебный процесс. Первые шаги в этом направлении были сделаны с появлением образовательных компьютерных игр, которые в значительной степени способствовали интерактивному обучению и привлечению внимания учащихся.

1. С развитием интернета и цифровых технологий в начале XXI века, геймификация стала более широко распространяться в образовании. Учитывая, что многие ученики проводят много времени за компьютерами и мобильными устройствами, привлечение их внимания к учебному процессу через элементы игр стало логичным шагом.
2. Одним из ранних примеров геймификации в образовании стало использование онлайн-платформ для обучения, которые предлагали задания в форме игровых квестов или задач с элементами соревнования. Такие подходы стимулировали учащихся не

только выполнять задания, но и соревноваться между собой за высокие результаты.

3. В последующие годы геймификация продолжила развиваться, включая в себя создание специальных образовательных игр, разработку интерактивных онлайн-курсов с элементами прогресса и достижений, а также использование технологий виртуальной и дополненной реальности для создания иммерсивного обучающего опыта.
4. Сегодня геймификация становится все более распространенным подходом в образовании, включая среднюю школу, где она применяется для повышения мотивации, улучшения учебных результатов и создания более интересной и эффективной учебной среды.
5. В средней школе применение геймификации имеет свои особенности, связанные с учетом возрастных особенностей учащихся, целей обучения и учебных программ. Вот несколько ключевых особенностей применения геймификации в средней школе:
6. 1. Мотивация и заинтересованность: Подростки часто испытывают недостаток мотивации к учебе, особенно в отношении сложных предметов, таких как математика. Геймификация помогает преодолеть этот барьер, предоставляя учащимся стимул в виде игровых элементов, достижений и наград.
7. 2. Интерактивность и вовлеченность: Средняя школа - это период активного поиска своего места в мире и формирования личности. Геймификация создает интерактивную и вовлекающую учебную среду, которая способствует развитию коммуникационных навыков, сотрудничества и саморегуляции.
8. 3. Адаптация к потребностям учащихся: Учителя могут использовать геймификацию для адаптации учебного материала к разным стилям обучения и уровням способностей учащихся. Это позволяет индивидуализировать обучение и обеспечить каждого ученика оптимальным уровнем вызова.
9. 4. Стимулирование творческого мышления: Игровые элементы, такие как решение головоломок, создание собственных проектов или участие в соревнованиях, способствуют развитию творческого мышления и пробуждают интерес к математике как к творческой дисциплине.
- 10.5. Оценка и обратная связь: Геймификация позволяет собирать данные об активности и успехах учащихся, что позволяет учителям предоставлять персонализированную обратную связь и

адаптировать учебный процесс в соответствии с потребностями каждого ученика.

11. Эти особенности делают геймификацию привлекательным и эффективным инструментом в образовательном процессе средней школы, способствуя более глубокому пониманию математики и развитию учебных навыков учащихся.
12. Примеры успешного использования геймификации в обучении математике включают разнообразные методы и технологии, которые помогают учащимся лучше усваивать материал и развивать навыки решения проблем. Вот несколько примеров:
 - 13.1. Компьютерные игры: Создание образовательных компьютерных игр, в которых игроки решают математические задачи или соревнуются друг с другом, помогает привлечь внимание учащихся и мотивировать их к изучению математики. Например, игры, основанные на арифметических операциях, логических головоломках или геометрии, могут быть интересными и образовательными.
 - 14.2. Интерактивные онлайн-платформы: Существует множество онлайн-платформ, предлагающих интерактивные задания и уроки по математике с элементами геймификации. Некоторые из них предлагают системы наград и достижений, стимулирующие учащихся к достижению лучших результатов.
 - 15.3. Мобильные приложения: Мобильные приложения также играют важную роль в геймификации обучения математике. Некоторые приложения предлагают игровые сюжеты и задания, которые помогают учащимся тренировать навыки в решении математических задач.
 - 16.4. Игровые элементы в классе: Учителя могут внедрять игровые элементы в свои уроки, используя игровые задания, головоломки или даже ролевые игры для обучения математике. Это может помочь сделать уроки более интересными и интерактивными для учащихся.
 - 17.5. Соревнования и турниры: Организация математических соревнований и турниров может стать эффективным способом привлечения учащихся к изучению математики. Геймифицированные форматы таких мероприятий могут стимулировать соревновательный дух и мотивацию учащихся к достижению лучших результатов.
18. Эти примеры демонстрируют разнообразные способы применения геймификации в обучении математике, которые могут

- быть успешными и эффективными для различных типов учащихся и образовательных сред.
19. Эффективность геймификации в обучении математике подтверждается множеством исследований и практическим опытом применения. Вот несколько аспектов ее эффективности:
 - 20.1. Повышение мотивации и заинтересованности: Геймификация способствует увеличению мотивации учащихся к изучению математики, так как игровые элементы делают учебный процесс более интересным и привлекательным.
 - 21.2. Улучшение учебных результатов: Использование геймификации может привести к улучшению успеваемости учащихся в математике за счет более глубокого погружения в учебный материал и большей мотивации к его освоению.
 - 22.3. Развитие ключевых навыков: Геймифицированные уроки могут способствовать развитию ключевых навыков, таких как критическое мышление, решение проблем, коммуникация и сотрудничество.
 - 23.4. Индивидуализация обучения: Геймификация позволяет адаптировать учебный материал и задания к индивидуальным потребностям и уровню подготовки каждого ученика, что способствует более эффективному обучению.
 24. Перспективы развития геймификации в обучении математике также обширны:
 - 25.1. Интеграция новых технологий.
 - 26.2. Персонализация обучения
 - 27.3. Исследование эффективности
 28. В целом, геймификация представляет собой перспективный подход к обучению математике в средней школе, который способствует повышению мотивации, улучшению результатов и развитию ключевых навыков учащихся.
 29. Подводя итоги, в современном образовании геймификация играет важную роль в повышении эффективности обучения математике в средней школе. Исследования и практический опыт применения геймификации показывают, что этот метод не только способствует повышению мотивации учащихся, но и улучшает их учебные результаты, развивает ключевые навыки и создает более интересную и интерактивную учебную среду.
 30. Геймификация помогает привлечь внимание учащихся к изучению математики путем интеграции игровых элементов в учебный процесс. Она предоставляет стимулы в виде достижений, наград и соревнований, которые мотивируют учащихся к

активному участию и достижению лучших результатов. Кроме того, геймификация способствует развитию ключевых навыков, таких как критическое мышление, решение проблем, коммуникация и сотрудничество, что является важным аспектом для успешной адаптации учащихся к требованиям современного общества.

31. Перспективы развития геймификации в обучении математике также обширны. Интеграция новых технологий, таких как виртуальная реальность и искусственный интеллект, позволит создавать еще более интерактивные и иммерсивные учебные среды. Персонализация обучения на основе геймификации позволит адаптировать учебный процесс к индивидуальным потребностям и особенностям каждого учащегося. Дальнейшее исследование эффективности геймификации в обучении математике позволит лучше понять ее влияние на учебный процесс и результаты обучения, что поможет оптимизировать методики применения.
32. Таким образом, геймификация представляет собой перспективный и эффективный подход к обучению математике в средней школе, который способствует повышению мотивации, улучшению результатов и развитию ключевых навыков учащихся. Ее интеграция в учебный процесс поможет создать более интересную, интерактивную и адаптированную к потребностям учащихся учебную среду, способствуя их успешному обучению и развитию в современном мире.

Список использованной литературы:

1. Kapp, Karl M. "The Gamification of Learning and Instruction: Game-Based Methods and Strategies for Training and Education." Pfeiffer, 2012.
2. Gee, James Paul. "What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy." Palgrave Macmillan, 2003.
3. Deterding, Sebastian, Dixon, Dan, Khaled, Rilla, and Nacke, Lennart. "From Game Design Elements to Gamefulness: Defining 'Gamification'." In Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference: Envisioning Future Media Environments, pp. 9-15, 2011.
4. Hamari, Juho, Koivisto, Jonna, and Sarsa, Hannu. "Does Gamification Work? - A Literature Review of Empirical Studies on Gamification." In 2014 47th Hawaii International Conference on System Sciences, pp. 3025-3034, 2014.
5. Anderson, Lori, and Barnett, Michael. "Using Games and Simulations for Teaching and Assessment: Key Issues." Routledge, 2011.
6. Steinkuehler, Constance, and Duncan, Sean. "Scientific Habits of Mind in Virtual Worlds." Journal of Science Education and Technology, vol. 17, no. 6, pp. 530-543, 2008.

7. Huang, Wendy Hui Kyong, Hood, Christopher, and Yee, Nick. "Personality and Video Game Preferences." In Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems, pp. 927-936, 2013.

8. Aldrich, Clark. "Learning by Doing: A Comprehensive Guide to Simulations, Computer Games, and Pedagogy in E-Learning and Other Educational Experiences." Pfeiffer, 2005.

9. Miller, Carolyn Handler, and Knezek, Gerald A. "Game On! Gamification Strategies in Library Instruction." Library Technology Reports, vol. 50, no. 2, 2014.

10. Landers, Richard N., and Landers, Audrey K. "An Empirical Test of the Theory of Gamified Learning: The Effect of Leaderboards on Time-on-Task and Academic Performance." Simulation & Gaming, vol. 48, no. 6, pp. 769-785, 2017.

СТАНДАРТТЫ ЕМЕС ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУ АРҚЫЛЫ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУДЫ ДАМЫТУ

Тлеуханова М.Е.

Mikowa06032002@gmail.com

*«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ
жаратылыстану – математика факультетінің магистранты,
Ғылыми жетекші - **Жолымбаев О.М.** - ф/м.ғ.к, профессор, Семей,
Қазақстан*

Аңдатпа: Бұл тақырып оқу контекстінде стандартты емес есептерді шешу арқылы логикалық ойлауды дамытудың маңыздылығын зерттейді. Логика негіздерін, стандартты емес тапсырмаларды талдауды, тұрақты тәжірибені және топта талқылауды қамтитын осы дағдыларды оқыту әдістемесі сипатталған. Күнделікті өмірде, жұмыста және оқуда оның маңыздылығын көрсете отырып, логикалық ойлауды дамытуға арналған тапсырмалар мен практикалық кеңестер берілген. Жұмыс аналитикалық ойлау дағдыларын және күрделі мәселелерді шешу қабілетін жақсартуға ұмтылатындар үшін практикалық нұсқаулық болып табылады.

Аннотация: Эта тема исследует важность развития логического мышления путем решения нестандартных задач в контексте обучения. Описана методика обучения этим навыкам, которая включает в себя основы логики, анализ нестандартных задач, постоянную практику и обсуждение в группе. Даны задания и практические советы по развитию логического мышления с указанием его важности в повседневной жизни, работе и учебе. Работа является практическим руководством для тех, кто стремится улучшить свои аналитические навыки мышления и способность решать сложные проблемы.

Annotation: This topic explores the importance of developing logical thinking by solving non-standard tasks in the context of learning. The methodology of teaching these skills is described, which includes the basics of logic, analysis of non-standard tasks, constant practice and discussion in a group. Tasks and practical advice on the development of logical thinking are given, indicating its importance in everyday life, work

and study. The work is a practical guide for those who seek to improve their analytical thinking skills and ability to solve complex problems.

Түйінді сөздер: *логикалық ойлау, стандартты емес есептер, аналитикалық дағдылар, сыни тұрғыдан ойлау, интеллектуалды даму.*

Ключевые слова: *логическое мышление, нестандартные задачи, аналитические навыки, критическое мышление, интеллектуальное развитие.*

Keywords: *logical thinking, non-standard problems, analytical skills, critical thinking, intellectual development.*

Логикалық ойлау білім беруде, әсіресе математика саласында маңызды рөл атқарады. Бұл негізгі дағды студенттерге қол жетімді ақпарат негізінде талдауға, қорытындылауға және қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Логикалық ойлауды дамытудың тиімді әдістерінің бірі-стандартты емес математикалық есептермен жұмыс жасау.

Математикадағы стандартты емес есептер стандартты әдістермен немесе үлгілермен шешілмейтін тапсырмалар болып табылады. Олар оқушылардан сәтті шешім қабылдау үшін ерекше тәсілдерді, шығармашылық ойлауды және логикалық дағдыларды талап етеді. Осындай міндеттермен жұмыс жасау барысында студенттер әртүрлі стратегияларды қолдануға, шешімнің балама жолдарын іздеуге, сондай-ақ логикалық пайымдауды жүзеге асыруға мәжбүр.

Бұл зерттеудің мақсаты стандартты емес математикалық есептерді шешудің оқушылардың логикалық ойлауын дамытуға әсерін зерттеу болып табылады. Ол стандартты үлгілерден тыс тапсырмалармен жұмыс істеу арқылы оқушылардың аналитикалық және сыни дағдыларын белсенді дамытуға ықпал ететін оқытудың әртүрлі тәсілдері мен әдістерін талдауға бағытталған.

Зерттеу барысында стандартты емес математикалық есептердің мысалдары, сондай-ақ оларды шешудің әдістері мен стратегиялары қарастырылады. Мұндай міндеттерді оқу процесіне біріктірудің әлеуетті артықшылықтары, соның ішінде оқушылардың ақпаратты талдауға, гипотезаларды тұжырымдауға және алынған нәтижелер негізінде қорытынды жасауға жалпы қабілетіне әсері талқыланады.

Зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтер білім беру бағдарламалары мен математиканы оқыту әдістерін жасайтын мұғалімдер мен әдіскерлер үшін пайдалы болуы мүмкін. Олар логикалық ойлау мен интеллектуалды дамуға ықпал ететін тиімді Оқу материалдары мен стратегияларын құруға негіз бола алады.

Оқытудағы стандартты емес есептердің маңызы

Математиканы оқытуда стандартты емес есептермен жұмыс істеудің бірқатар маңызды артықшылықтары бар. Біріншіден, олар оқушылардың ақпаратты талдау және тапсырманың маңызды аспек-

тілерін бөліп көрсету қабілетін дамытуға ықпал етеді. Екіншіден, мұндай міндеттер студенттерден шығармашылық ойлауды және шығармашылықтың дамуына ықпал ететін стандартты емес шешімдерді іздеуді талап етеді. Үшіншіден, стандартты емес тапсырмалармен жұмыс істеу студенттерге дәйекті дәлелдер мен қорытындылар жасау үшін логикалық пайымдауды қолдану қабілетін дамытуға көмектеседі.

Стандартты емес есептерді шешу және оқыту әдістері

Стандартты емес математикалық есептерді сәтті шешу үшін әртүрлі әдістер мен стратегияларды қолдану маңызды. Бұл диаграммаларды құруды, математикалық модельдерді қолдануды, аналитикалық және логикалық әдістерді қолдануды қамтиды.

Білім беру практикасында стандартты емес тапсырмалармен жұмыс жасау арқылы логикалық ойлауды дамытуға ықпал ететін бірқатар әдістер бар. Оларға топтық жобалар, "жоғарыдан төменге оқыту" әдісі (қарапайым тапсырмалардан күрделіге дейін), тапсырмалар мен олардың шешімдерін визуализациялау үшін технологияларды қолдану жатады.

Стандартты емес тапсырмалар және олардың мәні

Стандартты емес тапсырмалар-бұл стандартты, әдеттегі тәсілдер жетіспейтін жағдайлар немесе міндеттер. Олар шығармашылық ойлауды, әдеттегі үлгілерден асып кетуді және мәселені ерекше көзқараспен көре білуді талап етеді. Мұндай мәселелерді шешу ойлау икемділігін, шығармашылық пен аналитикалық қабілеттерді дамытуға ықпал етеді.

Стандартты емес есептердің түрлері

Жұмбақтар мен логикалық жұмбақтар: логикалық пайымдауды және оларды шешу үшін жасырын үлгілерді табуды қажет ететін тапсырмалар.

Логикалық тұзақтары бар тапсырмалар: бір-біріне қайшы келетін ақпарат немесе шарттар ұсынылған және қайшылықтарды түсіну қажет тапсырмалар.

Шығармашылықты дамытуға арналған міндеттер: стандартты емес және ерекше шешімдерді іздеуді ынталандыратын міндеттер.

Стандартты емес тапсырмалар арқылы логикалық ойлауды дамыту әдістері

Тұрақты тәжірибе: талдау және пайымдау дағдыларын жақсартуға мүмкіндік беретін басқатырғыштарды, логикалық есептерді, топтық тапсырмаларды шешу.

Логикалық әдістерді үйрену: сынақ және қателік, кері ойлау, шешім ағашы және т.б. сияқты стандартты емес есептерді шешудің әртүрлі әдістерімен танысу.

Топтық талқылау: топтағы есептерді шешу шешудің әртүрлі тәсілдерін көруге, тәжірибе алмасуға және мәселені әртүрлі көзқарастардан көруді үйренуге мүмкіндік береді.

Логика негіздерін зерттеу: ойлау заңдары, логикалық операциялар, талдау принциптері сияқты логикалық ойлау негіздерін түсіну.

Логикалық ойлауды дамытудың маңыздылығы

Стандартты емес мәселелерді шешу арқылы логикалық ойлауды дамыту өмірдің әртүрлі салаларында үлкен маңызға ие:

Оқуда: материалды талдау және түсіну қабілетін жақсартуға көмектеседі, оқу тиімділігін арттырады.

Жұмыста: негізделген шешімдер қабылдауға, инновациялық тәсілдерді әзірлеуге және күрделі мәселелерді шешуге ықпал етеді.

Күнделікті өмірде: күнделікті мәселелерді шешу, іс-әрекеттерді жоспарлау және маңызды шешімдер қабылдау қабілетін жақсартады.

Логикалық ойлауды дамыту қабылданған шешімдердің сапасын жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар тәуелсіздіктің, өз күшіне деген сенімділіктің және ойлаудың креативтілігінің дамуына ықпал етеді. Бұл дағды жаңа идеяларды, терең талдауды және өзгеруге дайындықты қажет ететін қазіргі әлемде қажет.

Стандартты емес есептерге мысалдар келтірейік

1-мысал: Бірінші бөшкеде 50 литр шайыр, ал екіншісінде 20 литр бал бар. Бірінші бөшкеден екіншісіне бір қасық шайыр құйып, екінші бөшкенің ішіндегісін араластырды. Осыдан кейін екінші бөшкеден бірінші құйылғанға дейін (бірдей!) қасық. Қай бөшкеде көбірек: бірінші бөшкедегі бал немесе екінші бөшкедегі шайыр? Жауапты негіздеңіз.

Бірінші бөшкеде қанша бал болса, екінші бөшкеде де сонша бал болды. *Дәлелдеу.* Бірінші бөшкеде x литр бал болсын. Сонда оның құрамында 50 литр шайыр болады. Екі бөшкеде тек 50 литр шайыр болғандықтан, екінші бөшкеде

$50 - (50 - x) = x$ литр шайыр бар, яғни бірінші бөшкедегі балмен бірдей мөлшерде.

Бұл жағдайда әрбір бөшкеде қанша зат бар екені маңызды емес. Барлық құюдан кейін әр бөшкеде бастапқыда қанша зат болса, сонша зат қалуы маңызды.

2-мысал:

Теңдеуді шеш:

$$(x^2 + x + 1)(x^{10} + x^9 + \dots + x + 1) = (x^6 + x^5 + \dots + x + 1)^2$$

Шешуі: Теңдеудің екі жағында $(x - 1)^2$ көбейтеміз, осыдан:

$$(x^3 - 1)(x^{11} - 1) = (x^7 - 1)^2$$

$$\begin{aligned} \text{Бұдан} \quad x^{14} - x^{11} - x^3 + 1 &= x^{14} - 2x^7 + 1, \\ x^{11} - 2x^7 + x^3 &= 0 \end{aligned} \quad x^3(x^8 - 2x^4 + 1) = 0$$

$$x^3(x^4 - 1)^2 = 0$$

$$x_1 = 0, x_2 = 1, x_3 = -1$$

Теңдеудің екі жағында $(x - 1)^2$ көбейту арқылы алуға болатын түбірді тексеру қалды. Бұл $x=1$. Ауыстыру арқылы біз бұл түбір бөгде екеніне көз жеткіземіз.

Жауабы: $\{0; -1\}$

Қорытындылай келе, стандартты емес математикалық есептермен жұмыс жасау оқушылардың логикалық ойлауын дамытуда шешуші рөл атқарады. Олар шығармашылық ойлауды ынталандырады, аналитикалық және сыни дағдыларды дамытады және математикалық ұғымдарды тереңірек түсінуге ықпал етеді. Педагогтар мен әдіскерлер оқушылардың логикалық ойлау қабілеттерін ойдағыдай қалыптастыру үшін білім беру процесінде стандартты емес міндеттерді қолданудың маңыздылығын ескеруі керек.

Әдебиет

- 1) Левитас Г.Г. «Нестандартные задачи по математике в 7-11 классах» - М.:ИЛЕКСА, 2009.-64с
- 2) Супрун В.П. Математика для старшеклассников. Нестандартные методы решения задач / М., Книжный дом «Либроком», 2009.-272 с.
- 3) Галкин Е.В «Нестандартные задачи по математике. Задачи с целыми числами: Учеб.пособие для учащихся 7-11кл.- Челябинск: Взгляд, 2005.-271с.
- 4) А.Я. Канель-Белов, А.К. Ковальджи. Как решают нестандартные задачи / Под редакцией В.О. Бугаенко. М: МЦМНО. 2008., 96с.

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА КӨРНЕКІЛІК ПРИНЦИПТЕРІ

Уәли А.Қ.

*Абай облысы, Семей қаласы, «№44 жалпы орта білім беретін мектеп» КММ-нің физика-математика пәні мұғалімі
«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің» КеАҚ
2-курс магистранты*

Аңдатпа: Мақалада "көрнекілік" ұғымының мәні қарастырылады. Математика сабақтарында көрнекілікті қолдану әдістері қарастырылды. Көрнекіліктің тиімділігі математиканы оқыту құралы ретінде анықталды.

Аннотация: В статье рассматривается сущность понятия "наглядность". Рассмотрены методы использования наглядности на уроках математики. Эффективность визуализации была определена как средство обучения математике.

Abstract: The article examines the essence of the concept of "visibility". The methods of using visualization in mathematics lessons are considered. The effectiveness of visualization has been identified as a means of teaching mathematics.

Кілт сөздер: оқыту құралы, оқыту формасы, оқыту әдісі, математиканы оқыту процесі, көрнекілік.

Ключевые слова: инструмент обучения, Форма обучения, метод обучения, процесс обучения математике, наглядность.

Keywords: learning tool, learning form, teaching method, learning process in mathematics, visibility.

"Жүз рет естігеннен гөрі бір рет көрген жақсы", - дейді халық даналығы. Бұл сөздер математика сабақтарына тікелей қатысты.

Көрнекілік принципі ежелгі дәуірден бері қолданылып келе жатқан ең танымал және түсінікті интуитивті оқыту принциптерінің бірі болып табылады және бүгінгі күнге дейін дидактиканың негізгі және жетекші принципі болып қала береді. Математиканы оқу процесінде көрнекілік әсіресе маңызды, өйткені ол басқа пәндерді оқытудан гөрі абстракцияның жоғары деңгейіне жетуді талап етеді және оны дұрыс қолданған кезде абстракттілі ойлауды дамытуға ықпал етеді [2].

Оқытудағы көрнекілік принципі ұзақ уақыт бойы қолданылып келеді, оны практикалық қызметке енгізудің маңыздылығы туралы я.а. Коменский айтты [2]. Песталоцци көрнекілікті "оқытудың ең жоғары негізгі принципі" деп таныды, ұлы орыс педагогы Ушинский оқушылардың толыққанды білім алуын қамтамасыз ететін, олардың логикалық ойлауын дамытатын шарттардың бірін анық көрді [5,87]. Қазіргі уақытта көрнекілік принципі мектеп оқушыларын оқытуда кеңінен қолданылады. А.К. Артемов және С. Е. Рукшин сияқты ғалымдар математиканы оқытуда көрнекілікті дамытумен және қолданумен айналысқан.

Математика сабақтарында қолданылатын дидактикалық материал көрнекілік принципін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. "Көрнекі материалды қабылдау бойынша іс-шаралар мен дидактикалық материалмен іс-әрекеттер сәйкес келуі, таным қызметімен үйлесуі қажет. Әйтпесе, дидактикалық материал пайдасыз болады және кейде балаларды оқудан алшақтатуы мүмкін " [3]

Көрнекілік дегеніміз-дидактикалық принцип, оған сәйкес оқыту оқушылар тікелей қабылдайтын нақты бейнелерге негізделген. Іс жүзінде көрнекілік принципі келесі принциптермен расталады:

* Нақты, өмірлік бейнелер мен заттар көрнекіліктің негізі болып табылады. Заттарды есте сақтау ауызша емес, суреттерде немесе модельдерде ұсынылған кезде жақсы болады;

* Көрнекілік – оқытудың мақсаты емес, құрал;

* Ұғымдарды оқушылар нақты фактілермен, мысалдармен және бейнелермен нығайтылған кезде оңай қабылдайды; оларды ашу үшін әр түрлі көрнекіліктерді қолдану қажет;

* Проблемалық жағдайларды жасау кезінде көрнекілікті дербес білім көзі ретінде пайдалану қажет;

* Көрнекі құралдарды шамадан тыс пайдалану оқушылардың назарын аударады және негізгі ақпаратты қабылдауға кедергі келтіреді.

Оқытуда көрнекі құралдарды қолдану оқушылардың назарын, байқағыштығын, ойлау мәдениетін, сондай-ақ оқуға деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Оқытуға жаңа және жаңа ақпараттық технологияларды енгізу керек, олардың негізін интерактивті әдістер құрайды. Оларды оқу процесінде қолдану арқылы оқушылар интеллектуалды дағдыларды, сыни ойлауды дамытуға әкелетін білім алады, сонымен қатар дәстүрлі оқытудың барлық мәселелерін тиімдірек шешуге тырысады.

Оқушы әртүрлі ақпараттың үлкен көлемін оның кешенді көрінісінде пайдалануға мүмкіндік алады, оған басқа жолдармен қол жеткізу мүмкін емес. Оқу сабағы барысында интерактивті оқыту бағдарламаларын пайдалану қажетті мәліметтерді алудың жеделдігін қамтамасыз етеді. Оқытудың дәстүрлі техникалық құралдары жаңа білімді саналы түрде қабылдауды ұйымдастыруға бағытталғанымен, интерактивті құралдар оларды алу және түрлендіру бойынша белсенді әрекеттерді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары оқу процесінде белсенді рөл атқаруға, оқу процесінде оқушылармен өзара әрекеттесуге, осы процесті ұйымдастыруға, оны басқаруға және басқаруға арналған көптеген интерактивті оқыту бағдарламалары құрылды. Математика бойынша осындай бағдарламалардың бірі-GeoGebra. Бұл иллюстрациялармен жабдықталған тақырыптық мәтіндік ақпаратты "беруге" ғана емес, сонымен қатар қазіргі компьютердің мүмкіндіктерін қабылдауды күшейте отырып, мазмұнға "жетекшілік етуге" мүмкіндік береді. GeoGebra-де динамикадағы геометриялық фигураларды модельдеуге және көруге болады, оларды әр түрлі жағынан қарастыруға болады. Мұғалім материалдың мазмұнымен ғана емес, оның құрылымымен де жұмыс істей алады, бұл материалды талдауды және оқу сабақтарын өткізуге дайындықты әлдеқайда жеңілдетеді.

Зерттеу барысында біз өмірлік тәжірибені әртүрлі тапсырмалар спектрімен байыту арқылы GeoGebra бағдарламалық ортасында Үш-бұрыш пен тетраэдрдің әртүрлі түрлерін құрудың әртүрлі мүмкіндіктері туралы оқушылардың түсініктерін кеңейтуді мақсаттымыз. "GeoGebra" интерактивті ортасын пайдалана отырып, оқушыларға ақпаратты қабылдау әлдеқайда оңай және қызықты болды. Сонымен қатар, біз орта мектепте математика сабақтарында көрнекілікті мақсатты пайдалану білімді игеру сапасын, Дағдылар мен дағдыларды қалыптастыру деңгейін едәуір арттыратынын білдік.

Көрнекілік құралдары оқушыларға материалды оңай қабылдауға мүмкіндік береді. Математика сабақтарында көрнекілік құралдары ерекше мәнге ие болады. Математика сабақтарында көрнекілікті қолдану мысалдарын қарастырыңыз.

1. Негізгі мектептің 5-6 сыныптарында "фракциялар" математикасының маңызды тақырыптарының бірі оқытылады. Оқушылар көбінесе бөлшектің не екенін, алым мен бөлгіштің не екенін түсінуде қиындықтарға тап болады. Бұл тақырыпты жақсы түсіну үшін оқушыларға бөлшек ұғымын көрнекі мысалдармен, мысалы, торт, мандарин немесе лимонмен түсіндіру керек. Нақты мысалды қарастырайық:

Біз тортты тақтаға саламыз және оқушыларға оны бүкіл сыныпқа бөлуді ұсынамыз, осылайша әрқайсысы бірдей бөлікке ие болады. Сыныпта 16 оқушы бар делік, біз тортты 16 бірдей бөлікке бөлеміз. Оқушылар суреттен түсінуі керек, егер біз 16-дан 16 дана алсақ, онда біз тұтас торт аламыз, ал тұтас торт-бұл бірлік. Яғни бөлшек $16/16 = 1$. Егер біз торттан 5 дана алсақ, онда біз 30-дан 5-ті аламыз, өйткені торт 30 тең бөлікке бөлінген және оны $5/16$ фракциясымен көрсетуге болады. 5-нумератор (біз қанша тең бөліктерді алдық), 30 — бөлгіш (біз бір бүтінді қанша тең бөлікке бөлдік). Осылайша, балаларға бөлшек ұғымын игеру және бөлгіштің не екенін және бөлгіштің не екенін және олар нені білдіретінін анықтау оңайырақ. (1-суретті қараңыз.)

$$\frac{1}{2} \quad \frac{1}{3} \quad \frac{1}{4}$$

Сурет 1. Торт мысалындағы фракциялар

2. Геометрия сабақтарында көрнекілік құралдарын пайдалану әдетте міндетті болып табылады. Әрбір математика мұғалімінің арсеналында геометриялық фигуралар жиынтығы болуы керек, олар жалпақ және кеңістіктік, оқушыларға өздері көретін үлгідегі фигуралардың қасиеттерін көрсете алады. Мысалы, параллелепипед пен текше, оқушылар тек көрнекі түрде ғана емес, сонымен қатар шыңның тактильді сезімдерімен де есте сақтайды, өйткені олар өткір, шеттері, өйткені олар саусақпен, фигураны үстелге қоюға болатын беттермен және т.б.

3. Есептерді шешуді оқушыларға математикалық модельдер (кестелер, диаграммалар, сызбалар) арқылы түсіндірген дұрыс. Математикалық модельдер көрнекілік құралы болғандықтан, олар оқушыларға белгілі бір мәселені шешу әдісін тиімдірек жеткізуге мүмкіндік береді. Мысалы, мәселені қарастырайық: Даша 4 шеңбер, ал Паша 3 шеңбер үлкен. Паша қанша шеңбер салды? (суретті қараңыз. 2). Математикалық модельдер сонымен қатар оқушыларды сурет бойынша математикалық есептерді өздері жасауға үйретуге мүмкіндік береді. Көрнекі модельдер бойынша есептер шығару математикалық логиканы, ойлауды, суреттегі деректерді талдау қабілетін дамытады.

Осылайша, көрнекілік құралдары математиканы оқытудың тиімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік береді, өйткені олар оқушылардың математикалық материалды жақсы есте сақтауына және игеруіне ықпал етеді. Математикалық модельдер есептерді оңай шешуге мүмкіндік береді. Көрнекілік құралдары сонымен қатар оқушылардың математикалық ойлауы мен логикасын дамытуға, танымдық белсенділікті арттыруға және математиканы оқуға ынталандыруға мүмкіндік береді.

Ұмытпау керек, "көрнекілік-бұл күшті құрал, ол абайсызда немесе білместен қолданылғанда оқушыларды негізгі мәселені шешуден алшақтатып, мақсатты жарқын құралмен алмастыра алады" [4].

Көрнекілікке деген шамадан тыс құмарлықпен ол білімді терең игеруге кедергі болады, абстрактілі ойлаудың дамуына, жалпы және жалпы заңдылықтардың мәнін түсінуге кедергі болады. Гиппократ бір кездері: "бәрі жақсы", - деді, бұл мәлімдеме математиканы оқытуда көрнекі құралдарды қолдануға қатысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жильцова Т.В., Обухова Л.А. Поурочные разработки по наглядной геометрии: 7 – 9 класс. – М.: ВАКО, 2004. – 288б.
2. Коменский Я.А. Великая дидактика. Из пед. соч. Т.1 М.: Педагогика, 1974.
3. Коджаспирова Г.М., Петров К.В. Технические средства обучения и методика их использования. Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений- М.: Академия, 2002.- 256б.
4. Максимов В.Г. Педагогическая диагностика в школе: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 272 б.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ ДЛЯ ПОДГОТОВКИ К ЕНТ

Р.Н.Халкулова,

*магистрант 1 курса специальности «7М01503-Химия»
к.п.н., доцент Международного университета Астана*

Д.А.Нурғалиева

*Международный университет Астана. Астана, Қазақстан
Halkulovaregina@gmail.com*

Аңдатпа: Бұл мақалада химияны оқытудың өзекті мәселелері оқушыларды 10 және 11 сыныптарға арналған Бірыңғай ұлттық тестілерге (ҰБТ) дайындау контекстінде қарастырылады. Негізгі мәселелерге студенттердің мотивациясының жеткіліксіздігі, оқытудың тиімсіз әдістері, практикалық тапсырмалар мен зертханалық жұмыстарды шектеулі пайдалану және мұғалімдердің жеткіліксіз дайындығы жатады. Мақалада интерактивті оқыту әдістерін енгізу, заманауи зертханалық жұмыстарды әзірлеу және мұғалімдерге арналған біліктілікті арттыру курстарын өткізу сияқты осы мәселелердің әрқайсысы үшін әлеуетті шешімдер ұсынылған. Жұмыс сонымен қатар оқушыларды ҰБТ-ға сәтті дайындау үшін химияны оқыту процесін жақсартудың маңыздылығын көрсетеді және осы саладағы қосымша зерттеу бағыттарын ұсынады.

Аннотация: Данная статья рассматривает актуальные проблемы преподавания химии в контексте подготовки учащихся к Единым национальным тестам (ЕНТ) для 10 и 11 классов. Основные проблемы включают недостаточную мотивацию студентов, неэффективные методы обучения, ограниченное использование практических заданий и лабораторных работ, а также недостаточную подготовку учителей. В статье предложены потенциальные решения для каждой из этих проблем, включая внедрение интерактивных методов обучения, разработку современных лабораторных работ и проведение курсов повышения квалификации для учителей. Работа также подчеркивает важность улучшения процесса обучения химии для успешной подготовки учащихся к ЕНТ и предлагает дальнейшие направления исследований в этой области.

Abstract: This article examines the current problems of teaching chemistry in the context of preparing students for the Unified National Tests (UNT) for grades 10 and 11. The main problems include insufficient motivation of students, ineffective teaching methods, limited use of practical assignments and laboratory work, as well as insufficient teacher training. The article suggests potential solutions for each of these problems, including the introduction of interactive teaching methods, the development of modern laboratory work and the conduct of advanced training courses for teachers. The work also highlights the importance of improving the chemistry learning process for the

successful preparation of students for the UNT and suggests further areas of research in this area.

Түйінді сөздер: химияны оқыту, бірыңғай ұлттық тест (ҰБТ), ҰБТ-ға дайындық, студенттерді ынталандыру, оқытудың тиімді әдістері, практикалық тапсырмалар, зертханалық жұмыстар, мұғалімдерді даярлау, оқытушының біліктілігі.

Ключевые слова: Преподавание химии, единый национальный тест (ЕНТ), Подготовка к ЕНТ, мотивация студентов, эффективные методы обучения, практические задания, лабораторные работы, подготовка учителей, квалификация преподавателя.

Keywords: Teaching chemistry, unified national test (UNT), Preparation for UNT, motivation of students, effective teaching methods, practical tasks, laboratory work, teacher training, teacher qualification.

Введение:

Современное образование ставит перед собой цель обеспечить учащимся не только фундаментальные знания, но и практические навыки, необходимые для успешного вхождения в современное общество и рынок труда. В этом контексте предметы естественно-научного цикла, такие как химия, играют ключевую роль, обеспечивая студентов не только базовыми знаниями о строении веществ и химических реакциях, но и развивая логическое мышление, аналитические способности и умение работать с информацией.

В современной школьной программе химия имеет особое значение не только как часть базового образования, но и в контексте подготовки учащихся к сдаче ЕНТ, которые часто становятся определяющими для поступления в высшие учебные заведения. ЕНТ требует от учащихся не только хорошего запоминания фактов, но и умения применять полученные знания на практике, анализировать их и делать выводы.

Однако, несмотря на важность предмета и его роль в образовательном процессе, преподавание химии для подготовки к ЕНТ сталкивается с рядом актуальных проблем, которые затрудняют эффективное усвоение материала и успешную сдачу экзамена. Эти проблемы включают в себя недостаточную мотивацию студентов, использование неэффективных методик обучения, ограниченное проведение практических занятий и лабораторных работ, а также проблемы с квалификацией и подготовкой учителей.

В данной статье мы рассмотрим эти актуальные проблемы более детально и предложим пути их решения, а также обсудим значение исследования данной темы для улучшения процесса обучения химии и подготовки к ЕНТ.

Недостаточная мотивация учащихся является серьезной проблемой в обучении химии для подготовки к ЕНТ. Многие студенты испытывают недостаток интереса к химии из-за её сложности, абстрактности или невидимой связи с их будущей профессиональной сферой. Это может приводить к нежеланию углубляться в изучение предмета, учиться на достаточном уровне или даже пропускать занятия.

Недостаточная мотивация может иметь серьезные последствия для успеваемости студентов и результатов на ЕНТ. Она может привести к поверхностному изучению материала, недостаточной подготовке к экзаменам и низким баллам при сдаче. Кроме того, отсутствие мотивации может создавать негативное отношение к предмету и образовательному процессу в целом, что может отразиться на общей учебной мотивации и успеваемости студентов.

Для решения проблемы недостаточной мотивации учащихся необходимо использовать индивидуальный подход к каждому студенту, создавать интересные и практически значимые задания, а также показывать практическое применение химических знаний в реальной жизни и будущей профессиональной деятельности. Кроме того, важно создавать поддерживающую образовательную среду, в которой студенты чувствуют себя важными и мотивированными к обучению.

Неэффективные методики преподавания химии представляют собой значительное препятствие на пути подготовки учащихся к Единым национальным тестам. Часто применяемые методики могут быть устаревшими, не соответствовать потребностям современных учащихся или не обеспечивать достаточно глубокого усвоения материала.

Одна из основных проблем заключается в том, что методики могут быть слишком теоретическими, не предоставляя достаточного количества практических примеров и заданий. Это может привести к тому, что учащиеся не видят прямой связи между изучаемым материалом и реальными жизненными ситуациями, что снижает их мотивацию и интерес к предмету.

Кроме того, неэффективные методики могут не учитывать индивидуальные потребности и стили обучения учащихся. Некоторым студентам может быть сложно усваивать информацию только через лекции или чтение учебника, они могут нуждаться в более интерактивных методах обучения, таких как обсуждения, групповые проекты или визуальные презентации.

Для преодоления этой проблемы необходимо активно внедрять современные и интерактивные методики обучения, которые могут включать в себя использование технологий, игровых подходов,

проблемно-ориентированное обучение и другие инновационные методы. Важно также обеспечить поддержку и обучение преподавателей для эффективного применения этих методик в учебном процессе.

Недостаточное количество практических занятий и лабораторных работ является серьезной проблемой в обучении химии для подготовки к ЕНТ. Химия, как наука, требует не только теоретического изучения, но и практического применения знаний для полного понимания материала.

Однако, из-за ограниченного времени и ресурсов в школьной программе часто возникает дефицит возможностей для проведения практических занятий и лабораторных работ. Это может приводить к тому, что учащиеся получают лишь поверхностное представление о химических процессах, не имея возможности самостоятельно провести эксперименты и увидеть результаты на практике.

Отсутствие практического опыта может существенно ограничить понимание и усвоение материала учащимися, что может негативно сказаться на их результативности на ЕНТ. Ведь успешное выполнение практических заданий на экзамене требует не только теоретических знаний, но и умения применять их на практике и анализировать полученные результаты.

Решение этой проблемы может включать в себя активное расширение количества практических занятий и лабораторных работ в школьной программе, а также использование виртуальных лабораторий для дополнительной практики. Важно также обеспечить доступ к необходимому оборудованию и ресурсам для проведения лабораторных работ и практических занятий, а также проводить обучение учителей по организации и проведению таких занятий.

Дефицит ресурсов и оборудования является одной из основных проблем в обучении химии для подготовки к Единым национальным тестам (ЕНТ). Недостаток необходимых материалов и оборудования ограничивает возможности проведения практических занятий и лабораторных работ, что серьезно затрудняет усвоение материала учащимися.

Одной из причин дефицита ресурсов может быть ограниченный бюджет школы или образовательного учреждения, что не позволяет выделить достаточные средства на приобретение и обновление оборудования. Кроме того, некоторые материалы и ресурсы могут быть недоступны из-за технических или организационных причин.

Дефицит ресурсов и оборудования создает серьезное препятствие для обучения химии и подготовки к ЕНТ. Без доступа к необходимым материалам и оборудованию учащиеся не могут полноценно изучать

химические процессы и проводить практические эксперименты, что снижает их уровень понимания и готовности к сдаче экзамена.

Для решения проблемы дефицита ресурсов и оборудования необходимо проводить работу по привлечению дополнительных финансовых средств, обновлению и расширению ассортимента оборудования в школах и образовательных учреждениях. Также важно активно использовать современные технологии, такие как виртуальные лаборатории и онлайн-ресурсы, которые могут компенсировать недостаток материальных ресурсов и обеспечить доступ к практическим занятиям для всех учащихся.

Вывод:

Проблемы преподавания химии для подготовки к Единым национальным тестам (ЕНТ) представляют серьезные вызовы, требующие комплексного и системного подхода для их решения. В ходе нашего анализа мы выявили несколько ключевых аспектов, влияющих на эффективность обучения химии и подготовку учащихся к сдаче экзаменов.

Первой из проблем является недостаточная мотивация учащихся. Отсутствие интереса к предмету может привести к поверхностному изучению материала и снижению результатов на ЕНТ. Для решения этой проблемы необходимо активно использовать интерактивные методики обучения, стимулировать учащихся связывать изучаемый материал с реальной жизнью и показывать практическое применение химических знаний.

Второй проблемой являются неэффективные методики преподавания. Устаревшие или неадекватные методики могут затруднять понимание материала и негативно сказываться на успеваемости учащихся. Для решения этой проблемы необходимо модернизировать методики обучения, активно внедрять современные и интерактивные подходы к обучению и обеспечивать поддержку и обучение преподавателей.

Третьей проблемой является недостаточное количество практических занятий и лабораторных работ. Ограниченный доступ к ресурсам и оборудованию может препятствовать полноценному изучению химии и подготовке к ЕНТ. Для решения этой проблемы необходимо расширить возможности для проведения практических занятий, обеспечить доступ к необходимым ресурсам и оборудованию, а также активно использовать виртуальные лаборатории и онлайн-ресурсы.

В целом, эффективное преодоление данных проблем требует совместных усилий со стороны образовательных учреждений, учителей, учащихся и родителей. Только через совместные усилия и систем-

ный подход можно обеспечить качественное обучение химии и успешную подготовку учащихся к ЕНТ.

Список использованной литературы :

1. Brown, J. C., & Johnson, M. D. (2018). The influence of instructional practices on student motivation: Evidence from a study of chemistry learning. *Journal of Chemical Education*, 95(8), 1270-1282.
2. Kozma, R. B., & Russell, J. (2005). Students becoming chemists: Developing representational competence. *Chemistry Education Research and Practice*, 6(3), 160-184.
3. Hofstein, A., & Lunetta, V. N. (2004). The laboratory in science education: Foundations for the twenty-first century. *Science Education*, 88(1), 28-54.
4. Renner, J. W. (2016). Fostering student motivation in high school chemistry: The influence of active learning experiences and secondary sources of motivation. *Journal of Chemical Education*, 93(2), 272-281.
5. Shibley, I. A., Milakofsky, L., & Bender, D. S. (2006). *Chemistry in the laboratory*. Macmillan.
6. White, R. T., & Gunstone, R. F. (1992). Metalearning and conceptual change. *International Journal of Science Education*, 14(1), 51-62.
7. Tobias, S., & Duffy, T. M. (2009). *Constructivist instruction: Success or failure?*. Routledge.
8. American Chemical Society. (2002). *Chemistry in the national science education standards: Models for meaningful learning in high school chemistry*. Oxford University Press.
9. Hofstein, A., & Mamlok-Naaman, R. (2007). The laboratory in science education: The state of the art. *Chemistry Education Research and Practice*, 8(2), 105-107.
10. Tsaparlis, G., & Sevian, H. (2018). *Chemistry education research: From personal empiricism to evidence, theory, and informed practice*. Springer.

**БЕЙІМДЕЛЕТІН ДЕНЕ
ШЫНЫҚТЫРУ, СПОРТ ЖӘНЕ
ДЕМАЛЫС:
ЖАҒДАЙЫ, МӘСЕЛЕЛЕРІ,
БОЛАШАҒЫ**

**АДАПТИВНАЯ ФИЗИЧЕСКАЯ
КУЛЬТУРА, СПОРТ
И РЕКРЕАЦИЯ:
СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ,
ПЕРСПЕКТИВЫ**

МРНТИ 77.05.09

УДК 6.14.7.553.98 (574.1)-0.56

ВОЗРАСТНАЯ ДИНАМИКА ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ МАЛЬЧИКОВ, НЕ ЗАНИМАЮЩИХСЯ СПОРТОМ (ПРОДОЛЬНЫЕ РАЗМЕРЫ ТЕЛА)

*А.Р.Абишев., кандидат биологических наук, доцент,
Казахский национальный педагогический университет имени
Абая, г.Алматы, Казахстан*

*Амирбекова С.А., педагог-исследователь,
гимназия № 159, г.Алматы, Казахстан*

*Малимова Н.Н., педагог-эксперт,
гимназия № 159, г.Алматы, Казахстан*

***Аннотация.** В статье проанализировали абсолютные и относительные показатели физического развития и годовых приростов морфологических признаков у школьников, двигательный режим которых соответствует программе физического воспитания общеобразовательных школ. Проблемы возрастного становления анатомо-антропологических показателей характеризующих рост и развитие подрастающего поколения в различных этнотерриториальных, профессиональных и спортивных группах населения продолжает оставаться одной из важнейших задач. Особую актуальность приобретает вопрос о совершенствовании таких физических качеств, как сила и гибкость, которые, в основном, обеспечивают двигательные возможности человека во всех сферах его деятельности. Скорость роста длины для верхних конечностей и отдельных звеньев не одинаковы во времени наступления максимальных приростов. Длина верхних конечностей характеризуется постепенным увеличением годовых приростов от 8 до 11 лет. В дальнейшем скорость роста всей верхней конечностей носит волнообразный характер. Наиболее чувствительными периодами онтогенеза для этого показателя являются: 11, 14, 16 лет, хотя и в 17 лет скорость роста длины руки остается высокой.*

Максимальный прирост длины ноги ее звеньев – бедра, голени и стопы приходится на возраст 11 лет. В росте ногив длину отмечают два пика максимальных годовых приростов: 1 пик – в возрасте 9 лет, 2 пик – в возрасте 11 лет. В годовых приростах длины бедра также установленный два пика: в возрасте 9 и 11 лет. Что касается скорости роста в длину голени и стопы, то у этих показателей отмечается 1 пик максимального прироста в 11 лет. Таким образом, максимальный прирост нижней конечностей и ее звеньев приходится в 11-летней возраст.

Ключевые слова: морфологические признаки, относительная величина, суммарная величина, чувствительный периоды, пубертатный скачок

Андатпа

Мақалада мотор режимі жалпы білім беретін мектептердің дене тәрбиесі бағдарламасына сәйкес келетін мектеп оқушыларында дене дамуының абсолютті және салыстырмалы көрсеткіштері мен морфологиялық белгілердің жылдық өсуі

талданды. Халықтың әртүрлі этно-аумақтық, кәсіптік және спорттық топтарында өскелең ұрпақтың өсуі мен дамуын сипаттайтын анатомиялық-антропологиялық көрсеткіштердің жасына байланысты қалыптасу проблемалары аса маңызды міндеттердің бірі болып қала береді. Күш пен икемділік сияқты физикалық қасиеттерді жетілдіру мәселесі ерекше өзектілікке ие, бұл негізінен адамның барлық қызмет салаларында моторлық мүмкіндіктерін қамтамасыз етеді. Жоғарғы аяқтар мен жеке байланыстар үшін ұзындықтың өсу қарқыны максималды өсудің басталу уақытында бірдей емес. Жоғарғы аяқтардың ұзындығы 8-ден 11 жасқа дейінгі жылдық өсудің біртіндеп өсуімен сипатталады. Болашақта бүкіл жоғарғы аяқтың өсу қарқыны толқынды. Бұл көрсеткіш үшін онтогенездің ең сезімтал кезеңдері: 11, 14, 16 жас, сіз болсаңыз да 17 жаста қол ұзындығының өсу қарқыны жоғары болып қалады..

Оның буындарының аяқтарының ұзындығының максималды өсуі – жамбас, жіліншік және аяқ 11 жасқа келеді. Аяқтардың өсуінде максималды жылдық өсудің екі шыңы байқалады: 1 шыңы – 9 жаста, 2 шыңы – 11 жаста. Жамбас ұзындығының жылдық өсуінде де бар белгіленген екі шың: 9 және 11 жаста. Төменгі аяқ пен аяқтың ұзындығының өсу жылдамдығына келетін болсақ, бұл көрсеткіштер 11 жылда максималды өсудің 1 шыңына ие. Осылайша, төменгі аяқтар мен оның буындарының максималды өсуі орташа 11 жаста.

Түйінді сөздер: морфологиялық белгілер, салыстырмалы шама, жиынтық шамасы, сезімтал кезеңдер, жыныстық жетілу

Annotation

The article analyzed the absolute and relative indicators of physical development and annual growth of morphological characters in schoolchildren, whose motor mode corresponds to the physical education program of secondary schools.. The problems of the age formation of anatomical and anthropological indicators characterizing the growth and development of the younger generation in various ethno-territorial, professional and sports groups of the population continues to be one of the most important tasks. Of particular relevance is the question of improving such physical qualities as strength and flexibility, which mainly provide the motor capabilities of a person in all spheres of his activity. The ratios (in%) of the annual growth of the attribute to its value in the previous year are used as relative values. Length growth rates for the upper limbs and individual links are not the same in time of the onset of maximum gains. The length of the upper limbs is characterized by a gradual increase in annual growths from 8 to 11 years. In the future, the growth rate of the entire upper limbs is wavy in nature. The most sensitive periods of ontogenesis for this indicator are: 11, 14, 16 years, although you are 17 years old, the growth rate of arm length remains high.

The maximum increase in the length of the leg of its links - the thigh, lower leg, and foot occurs at the age of 11 years. In the growth of legs in length, there are two peaks of maximum annual growths: 1 peak at the age of 9 years, 2 peak at the age of 11 years. In the annual increments of the thigh length, two peaks were also established: at the age of 9 and 11 years. As for the growth speed in the length of the leg and foot, these indicators have 1 peak of maximum growth at 11 years. Thus, the maximum increase in the lower extremities and its links occur at the age of 11.

Key words: Morphological characters, relative value, total value, sensitive periods, spasmodic character, puberty jump, specific rate.

Введение. Физическая культура и спорт рассматриваются как одно из важнейших средств воспитания гражданина, гармонический считающего в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенство. Успешное выполнение этой задачи во многом зависит от правильной постановки физического воспитания в школьном возрасте.

Успешное использование физической культурой для гармонического развития личности и формирование активной жизненной позиции тесно связано с применением научных достижений, накопленных в спортивной морфологии. Очень важно дифференцировать объем двигательных нагрузок для разных возрастных группы населения, проживающих в различных регионах Казахстана.

В зависимости от характера, величины, длительности и кратности воздействий в организме могут наблюдаться различные последствия. При влиянии кратковременных и малоинтенсивных воздействий функциональные системы организма восстанавливают основные параметры жизнедеятельности организма за счет внутреннего управления путем кратковременной функциональной перестройки. При влиянии длительных, многократных или интенсивных воздействий функциональные системы организма восстанавливают нормальные значения основных параметров жизнедеятельности за счет длительной функциональной перестройки или структурных изменений внутренних систем управления [1].

Улучшение физического развития человека, укрепления его здоровья и физической дееспособности связано со знаниям возрастных особенности физического развития, как одного из интегральных показателей состояния здоровья, особенно важно и необходимо для выявления влияния в организм разнообразных природных естественных и искусственно созданных факторов и условия жизни.

На современном этапе исследования по изучению морфофункционального развития детского населения нашей республики носят плановый комплексный характер. Именно на комплексной оценке морфофункционального развития детей и должно основываться изучения гармоничности физического развития и полноценности функционального состояния организма школьников.

Методы и организация исследования. Объектом исследования являлись дети – школьники в возрасте 8-17 лет. Все обследуемые дети обучались в общеобразовательных школах, расположенных в типовых помещениях. Учебно-воспитательный процесс, медицинское обслуживание не имели существенных различий. Мы анализировали абсолютные и относительные показатели физического развития и годовых

приростов морфологических признаков у школьников, двигательный режим которых соответствует программе физическое воспитания общеобразовательных школ.

Результаты исследования и их обсуждение. Длина руки и ее звеньев. Суммарная величина прироста длины руки и ее звеньев различна [2]. Наибольший суммарный прирост имеет длина плеча (31,77%) затем в последовательном порядке идут: длина руки (35,21%) затем длина предплечья (34,05%), самый малый суммарный прирост и длина кисти составляет (33,87%). Скорость роста в длине руки в целом колеблется от 1,77% до 7,03%, плеча от 1,60% до 7,87%, предплечья от 2,00% до 6,85%, кисти от 0,92% до 6,93%. Рисунок 1.

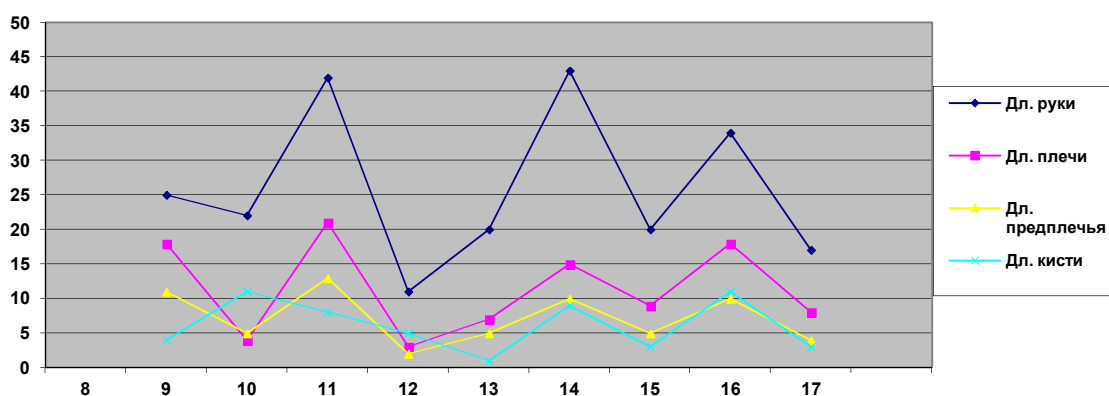

Рисунок 1 – Скорость роста длины верхних конечностей и ее звеньев мальчиков, не занимающихся спортом (абсолютная величина в (см))

Скорости роста длины верхней конечности и ее отдельных звеньев не одинаковы во времени наступления максимальных приростов. Длина верхней конечности характеризуется постепенным увеличением годовых приростов от 8 до 11 лет (2,65%; 2,31 и 4,39 см соответственно). В дальнейшем скорости роста всей верхней конечности носят волнообразный характер. Наиболее сенситивными периодами онтогенеза для этого показателя являются 11, 14 и 16 лет, хотя и в 17 лет скорость роста длины руки остается высокой [3]. Для длины плеча и кисти скорость роста носит скачкообразный характер. Скорость роста в длину верхней конечности имеет явно выраженный пубертатный скачок, в 11-летнем возрасте 4,39 см или 7,03% за которым следует постепенное снижение прироста до 17 лет. Закономерности роста отдельных звеньев несколько иные. Так, длина плеча имеет скачкообразную скорость роста, максимальные приросты в 9 и 11 летнем возрастах составляют 1,85 и 2,10 см или 7,66 и 7,87%, в 10 летнем возрасте отмечается разное падение прироста (1,60%). Следует

отметить, что увеличение скорости роста плеча в 9, 11, 14, 16 летнем возрастах сменяется падением ее в 10,12,13,15,17лет[4].Рисунок2.

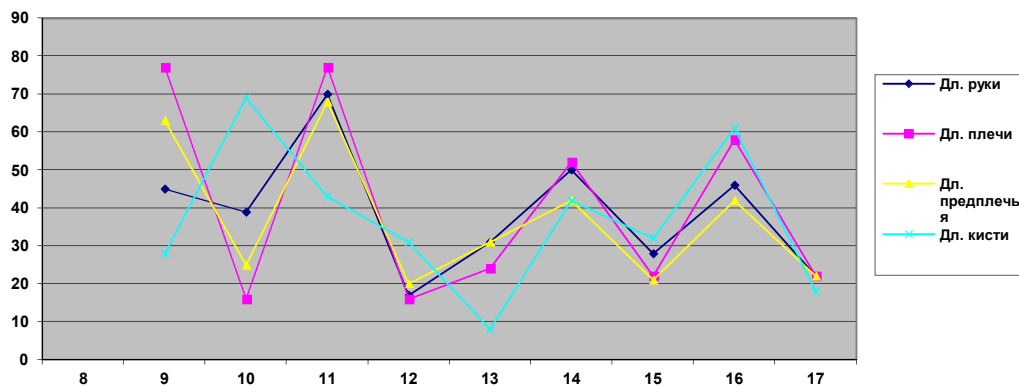

Рисунок 2– Скорость роста длины верхних конечностей и ее звеньев мальчиков, не занимающихся спортом (относительная величина в %)

Скорость роста в длину предплечья также изменяется с годичным интервалом, очень сходным с динамикой роста плеча: в 9, 11, 14, 16 лет происходит увеличение прироста, а в 10, 12, 13, 15 и 17 лет – его уменьшение.

Анализируя динамику скоростей роста длины верхней конечности и ее звеньев, можно прийти к заключению, что так же, как и для тотальных размеров тела, наиболее сенситивными периодами для показателей являются 11, 14, и 16 летний возрасты. Дополнительные пики прироста для длины плеча и предплечья наблюдаются в 9 лет (7,66, 6,30%), для кисти в 10 лет (6,93%).

Длина ноги и ее звеньев. Суммарный прирост в длине ноги и ее отдельных звеньев неодинаков. Наибольший суммарный прирост за период от 8 до 17 лет характерен для длины бедра (33,11%); длины ноги (32,19%), длины голени (30,39%), и стопы (27,27%). Скорости роста в длину ноги колеблются в пределах от 2,62% до 7,48%; бедра от 2,39% до 6,94%, голени от 1,51% до 8,93% и для стопы от 1,25% до 8,22%. Рисунок 3 [5].

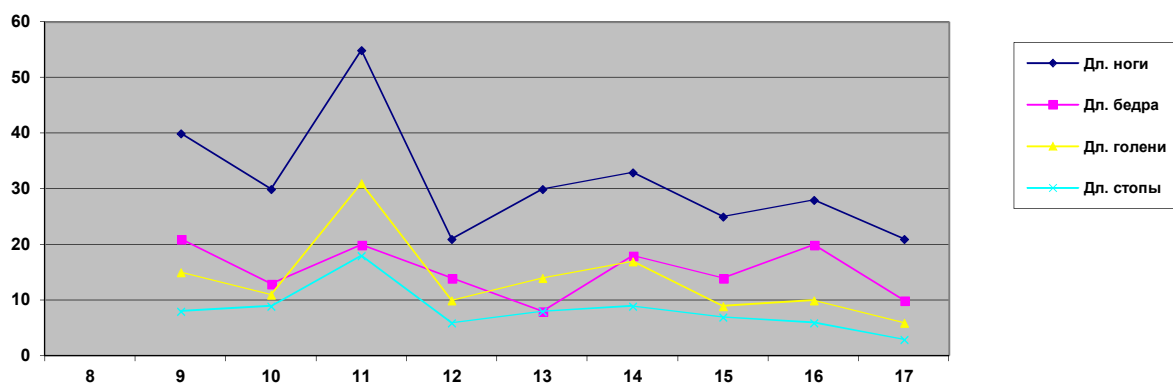

Рисунок 3–Скорость роста длины нижних конечностей и ее звеньев мальчиков, не занимающихся спортом (абсолютная величина в (см))

Максимальный прирост длины ноги и ее звеньев бедра, голени и стопы приходится на возраст 11 лет. В росте ноги в длину отмечаются два пика максимальных приростов: первый пик – в возрасте 9 лет (4,26 см или 6,42%), второй пик в возрасте 11 лет и он составляет (5,62 см или 7,48%). В годовичных приростах длины бедра также установлены два пика: в возрасте 9 лет (2,12 см или 6,94%), 11 лет (2,04 см или 6,00%). Что касается скорости роста в длину голени и стопы, то у этих показателей отмечается один пик максимального прироста в 11 лет (3,15 см или 8,93% и 1,83 см или 8,22% соответственно). Таким образом, максимальный прирост нижних конечности и его звеньев приходится на 11-летний возраст: для длины нижних конечности (7,48%), длины бедра (6,94%), длины голени (8,93%) и длины стопы (8,22%) [6] Рисунок 4. на 11-летний возраст: для длины нижних конечности (7,48%), длины бедра (6,94%), длины голени (8,93%) и длины стопы (8,22%) [6] Рисунок4.

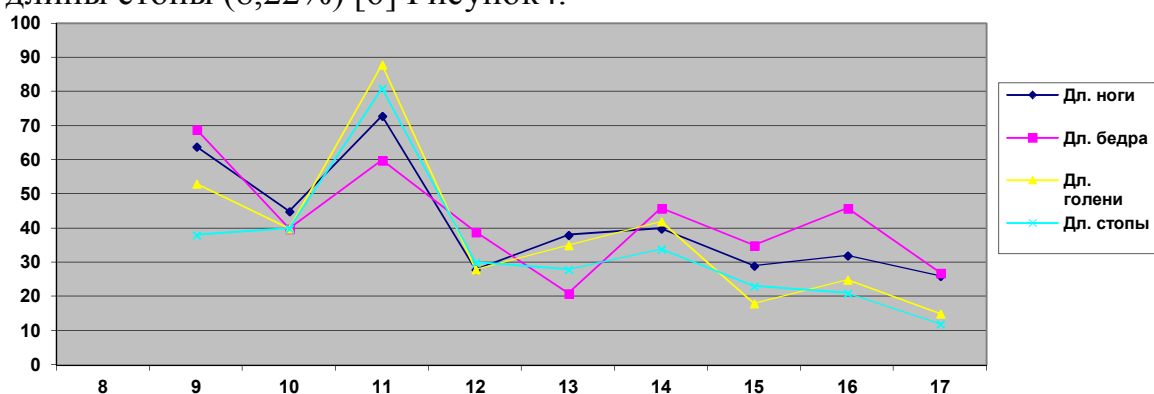

Рисунок 4 – Скорость роста длины нижних конечностей и ее звеньев мальчиков, не занимающихся спортом (относительная величина в (%))

Максимальные ежегодные приросты для всех продольных размеров различных звеньев нижней конечности отмечены в возрасте

12, 15, 17 летнем возрастах, а для бедра, голени и стопы отмечено падение скорости роста в возрасте 12, 13, 17 лет.

В продольных размерах тела скорость роста (длина конечностей и их звеньев) имеет специфический темп. По данным А.М.Урысона (1973) показано, что максимальный прирост длины руки у московских детей 1956-1957 г.г. обследования отмечается в среднем в 13 лет, а максимальная скорость роста предплечья в 14 лет.

По данным Л.Е. Кирина (1984), также показано, что максимальный прирост длины верхних конечностей у алматинских детей отмечается в среднем в 13 лет (12-13 лет), а максимальная скорость роста предплечья приходится на 14 лет [7].

Выводы. Наши данные относительно скорости роста верхних конечностей и ее звеньев несколько расходятся с данными А.М.Урысона и Л.Е. Кирина.

Максимальная скорость роста верхних конечностей (руки) у мальчиков не спортсменов наблюдается в 11 лет, а скорость роста плеча в 9 и 11 лет, предплечья в 11 лет, а длина кисти в 10-16 лет.

Специфичны и возрастные характеристики скорости роста в длину для нижних конечностей и ее звеньев у мальчиков, не спортсменов. Кроме основного пика в длине верхних конечностей у детей имеются и дополнительные пики в возрасте у мальчиков - не спортсменов в 9-14 лет. По данным А.М.Урысона, максимум прироста длины нижних конечностей наблюдается в возрасте от 11,5 до 14,5 лет.

Сравнивая скорости роста в различные возрастные периоды, можно обнаружить, что самые существенные сдвиги в антропометрических показателях происходит в основном в 11-14 лет. В младшем и среднем школьных возрастах (от 8 до 11 лет от 11 до 14 лет) рост тела в длину преобладает над ростом тела в ширину. В старшем школьном возрасте все идет наоборот.

Использованная литература:

1.Федоров А.И. Комплексный контроль в спорте: теоретико-методические и информационные аспекты: учебное пособие / А.И. Федоров, И.П. Сивохин, В.Н. Авсиевич. – Костанай: КГПУ им. У. Султангазина, - 2019. – 140 с.

2.Кирина Л.Е. Анатомо-антропологическая характеристика детей казахской национальности с различной организацией двигательного режима: автореф. канд. мед. наук. – Семипалатинск, - 1984 – 24 с.

3.Киения И.И., Заика Э.М., Мельник В.М. Антропометрическая характеристика сельских школьников 8-13 лет, проживающих на территории радиоактивного загрязнения // Санитария и гигиена. – 2003, №6. – С. 28-30.

4.Мырзабаева Б.М. Оценка физического развития детей и подростков в эпидемическом неблагоприятном районе Казахстана // Гигиена и санитария. – 2001. №8. – С. 50-51.

5. Евсева Ю.И. Физическая культура. – Ростов-на-Дону: «Феникс» - 2003. – 94 с.

6. Шитикова Г.Ф. Педагогический контроль за уроками физического воспитания. – Л., -1981. – 152 с.

7. Урысона А.М. Возрастная динамика размеров тела подростков и детей в возрасте от 4 до 18 лет/ВКН: Рост и развитие ребенка: под общ. ред. Никлашевой А.Р. – М.: МГУ, - 1973. – С. 4-54.

УДК 614.7.553.98(574.1)-0.56.22

МРНТИ 77.05.09

**ДИНАМИКА ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕВОЧЕК КОРЕННОЙ
НАЦИОНАЛЬНОСТИ ЗАНИМАЮЩИХСЯ СПОРТОМ
(ТОТАЛЬНЫЕ РАЗМЕРЫ ТЕЛА)**

Азирбайжан Е.Н., магистр,

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

Каден Н.А., магистр,

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

Бекешов Д.О., педагог-эксперт, 159 гимназия, г.Алматы, Казахстан

Аннотация

Основы подрастающего поколения закладываются в школе. Эта система реализуется комплексно через занятия физической культурой, внеклассные, внешкольные занятия и общеоздоровительные мероприятия. Формирование у учащихся необходимых умений и навыков по физическому воспитанию. Основу тренировочной работы составляют занятия по физическому воспитанию. Цель дисциплины обучение учащихся знаниям и воспитательным навыкам, необходимым для свободного овладения жизненно важными физическими действиями; содействие совершенствованию в них гибкости, силы, быстроты, выносливости и других качеств; способствовать укреплению здоровья и нормальному росту организма ребенка, а также развитию умственных способностей; формировать навыки систематического самостоятельного занятия различными физическими упражнениями оздоровительного характера, прививать им интерес к спорту. Конечная цель предмета «Физическая культура» - воспитание у учащихся активной жизненной позиции, смелости, настойчивости и умения принимать решения. В ходе решения этих проблем работа учителей физической культуры становится все более всесторонней и сознательной. Он и обучает, и тренирует, и следит за здоровьем, поведением, способностями ребенка. Главное требование не быть равнодушным к делу, любить детей и свое педагогическое дело, придерживаться конкретных педагогических взглядов, не бояться трудностей. Ведь учителем физической культуры является единственный способный человек, который

может помочь в совершенствовании физической подготовки детей, помочь им в физическом развитии, в совершенстве зная суть дела.

Ключевые слова: физическая культура; углубление; двигательный режим; совершенствование; морфологические и функциональные показатели.

Аңдатпа. Өсіп келе жатқан жас ұрпақтың негізі мектепте қаланады. Бұл жүйі дене тәрбиесінің сабағы, сыныптан, мектептен тыс жаттығулар мен жалпыға ортақ сауықтыру шаралары арқылы кешенді түрде жүзеге асырылады. Оқушының дене тәрбиесіне қатысты аса қажетті әдет-дағдысын қалыптастырып, ынтасын оятады. Жаттығу жұмыстарының негізі дене тәрбиесі сабағында қамтылады. Пәннің мақсаты - өмірлік маңызы зор дене қимылдарының іс-әрекетін еркін меңгерту үшін қажетті білім мен тәрбиелік дағдыларды оқушыларға үйрету; ондағы икемділік, күш-қуат, жылдамдық, төзімділік және өзге де қасиеттердің жетілуіне жәрдемдесу; бала денсаулығының нығайуына және дене мүшелерінің қалыпты өсуіне, сонымен бірге ақыл-ой қабілеттерінің дамуына көмектесу; сауықтыру сипатындағы әр түрлі дене жаттығуларымен жүйелі түрде өз бетінше айналысу дағдысын қалыптастырып, олардың спортқа деген қызығушылығын тудыру. Дене тәрбиесі пәнінің түпкі мақсаты - шәкірттерді белсенді өмір сүруге, батылдыққа, табандылық пен шешім қабылдай білуге тәрбиелеу. Осы мәселелерді шешу барысында дене тәрбиесі мұғалімдерінің жұмысы жан-жақты әрі сан-саналы болып келеді. Ол әрі оқытады, әрі жаттықтырады және баланың денсаулығын, мінез-құлқын, қабілетін қадағалайды. Ең басты талап-қолға алған іске немқұрайдылықпен қарамау, балаларды және өзіміздің ұстаздық ісімізді сүйе білу, нақты педагогикалық көзқарастарды ұстану, қиыншылықтан қорықпау. Өйткені, балалардың қазіргі талапқа сай келетін дене даярлығын жетілдіруге көмектесе алатын, істің мәнісін жетік біле отырып, олардың дене дамуына жәрдемдесе алатын бірден-бір қабілетті адам дене тәрбиесі пәнінің мұғалімі болып табылады.

Кілт сөздер: дене шынықтыру; тереңдету; қозғалтқыш режимі; жетілдіру; морфологиялық және функционалдық көрсеткіштері.

Annotation. The foundation of the younger generation is laid in school. This system is implemented comprehensively through physical education classes, extracurricular, extracurricular activities and general health activities. Formation of students ' necessary skills and abilities in physical education. The basis of the training work is physical education classes. The purpose of the discipline is to teach students the knowledge and educational skills necessary for the free mastery of vital physical actions; to promote the improvement of flexibility, strength, speed, endurance and other qualities in them; to promote the health and normal growth of the child's body, as well as the development of mental abilities; to form the skills of systematic independent practice of various physical exercises of a health-improving nature, to instill in them an interest in sports. The ultimate goal of the subject "Physical Culture" is to educate students in an active life position, courage, perseverance and the ability to make decisions. In the course of solving these problems, the work of physical education teachers becomes more comprehensive and conscious. He teaches, trains, and monitors the health, behavior, and abilities of the child. The main requirement is not to be indifferent to the work, to love children and their pedagogical work, to adhere to specific pedagogical views, not to be afraid of difficulties. After all, a physical education teacher is the only capable person who can help in improving the physical training of children, help them in physical development, knowing the essence of the matter perfectly.

Keywords: physical culture; deepening; motor mode; improvement; morphological and functional indicators.

Введение. В соответствии с Конституцией РК, Государственными программами «Здоровье народа» от 16.11.98, а также «Развитие массового спорта в Республике Казахстан на 1996-2000 годы», утвержденных Указом Президента Республики Казахстан от 19 декабря 1996 года и приказом Министерства образования, культуры и здравоохранения Республики Казахстан, положением о «Президентских тестах физической подготовки населения Республики Казахстан» от 9 мая 1998 года, цель которых заключается в пропаганде здорового образа жизни, привлечении молодежи к систематическим занятиям физической культурой и спортом, удовлетворении ее потребности в улучшении своего здоровья и уровня физической подготовленности на различных этапах жизни; основными задачами науки и практики являются оценка физического развития и оздоровление молодежи средствами физических упражнений, подготовка молодежи к учебной, трудовой деятельности и военной службе [1,с.12].

На современном этапе исследования по изучению морфофункционального развития детского населения нашей республики носят плановый комплексный характер. Именно на комплексной оценке морфофункционального развития детей и должно основываться изучение гармоничности физического развития и полноценности функционального состояния организма школьника. Своевременное выявление отклонений в физическом развитии отдельного ребенка и детских коллективов предполагает наличие единых объективных критериев, позволяющих иметь достоверные данные о санитарном состоянии детских популяций, вести диспансерный учет лиц с различными отклонениями в физическом развитии [2,с.47].

Однако возникает ряд вопросов: какое физическое развитие следует считать наиболее соответствующим данному возрасту и данному контингенту, какие методы и показатели физического развития использовать в каждом конкретном случае, в каком соотношении находятся изменения физического развития и физической дееспособности. Правильное решение этих вопросов зависит не только от целей и задач исследователя, но требует и современной дешифровки понятия «физического развития» [3,с.110].

Многочисленные исследования свидетельствуют о том, что физическое развитие является одной из сторон развития индивидуума и представляет собой биологический процесс, детерминированный средовыми и генетическими факторами, которые определяют индивидуальные темпы морфологического и функционального созревания

организма. Величины основных показателей физического развития подростков одинакового паспортного возраста зависят от степени полового созревания, причем девочки имеют более раннее половое созревание чем мальчики того же календарного возраста [4,с.104].

Женский организм в отличие от мужского менее приспособлен к большим физическим нагрузкам. Состояние утомления при одних и тех же условиях у девочек и женщин наступает быстрее, чем у мужчин и обычно бывает более выраженным. Эти различия определяются особенностями адаптационно-приспособительных реакций, в которых немаловажную роль играют половые железы. [5,с. 65].

Вопрос о всестороннем и комплексном изучении развития ребенка подробно представлен в научной литературе. В комплексном изучении процессов развития детей значительная роль принадлежит возрастной морфологии, владеющей методами массовых обследований. Ежегодно все дети нашей республики должны проходить медицинские профилактические осмотры, в том числе и контрольную проверку их физического развития. Как правило, при таких осмотрах до сих пор оценивается состояние физического развития ребенка в основном по соотносительной величине его тотальных размеров тела в сравнении со средним и возрастно-половыми нормами. Такая оценка не дает полного представления о физическом развитии, так как не характеризует его в достаточной степени как процесс возрастного развития человека. Правильная оценка физического развития имеет место только при условии увязки морфологических особенностей организма с его функциональными особенностями [6,с.12].

Итоги анализа отечественной и зарубежной литературы показали, что проблеме физического развития подрастающего поколения посвящено значительное число работ, освещающих его становление в различных аспектах. Вместе с тем следует отметить, что многие вопросы этой проблемы еще ждут своего разрешения. В нашей республике такие исследования не многочисленны, а в южных регионах – вообще отсутствуют. Разработанные оценочные таблицы по оценке физического развития имеют более чем 20-летнюю давность, проведены без учета этнической принадлежности, что снижает ценность исследования и не дает правильного представления о росте и развитии детей, о влиянии на их физический статус различных социальных факторов, в том числе и двигательной деятельности [7,с.29].

Материалы и методы исследования. Установить влияния дифференцированного двигательного режима на показатели физического развития у детей школьного возраста Южного региона Республики

Казахстан, определить пути гармонического развития подрастающего поколения.

1. Изучить анатомо-антропологические характеристики детей школьников со спортивным уклоном в возрасте 8-17 лет.

2. Изучить возрастную динамику морфофункциональных показателей и выявить сенситивные периоды развития у детей с различной двигательной активностью.

3. Определить возрастное становление показателей силы отдельных групп мышц для разных возрастных групп детей занимающихся спортом в возрасте 8-17 лет.

Результаты исследования. Дети занимающихся спортом не менее трех лет, спортсменок девушек коренной национальности 293.

Всего обследовано 293 школьниц.

Все обследуемые дети обучались в общеобразовательных школах, расположенных в типовых помещениях. Учебно-воспитательный процесс, медицинское обслуживание не имели существенный различий [8, с.49].

В испытуемые распределены на 10 возрастные групп. Количество наблюдаемых в группах соответствовало методикам, предложенным для такого рода исследований А.В.Ставицкой и Д.М.Арон (1959).

При определении школьников по возрастным группам с интервалом в один год мы пользовались общепринятой схемой. Соответственно поставленным задачам в работе были применены методы, широко распространенные в гигиенических исследованиях при оценке физического здоровья детей и подростков: антропометрический, аналитический, вариационно-статистический.

Показатели самометрических и функциональных признаков заносились в специальную карту, составленную на каждого исследуемого.

Антропометрически определились: тотальные размеры тела окружности грудной клетки, длина корпуса.

В данном разделе анализируются абсолютные и относительные морфологические показатели физического развития годовых приростов у школьниц, занимающихся спортом коренной национальности, двигательный режим которых выше по сравнению с не занимающихся спортом.

В качестве относительных величин использованы отношения (в%) годового прироста признака к величине его в предшествующий год.

Здесь окружной грудной клетки достигает в 12 лет максимальный прирост и составляет 6,95 см 4,72%, 5,14 кг 13,63%, 3,86 см 5,73% а

длине туловища приходится в 13 лет 2,97 см 4,16% и длина туловищ в этом же возрасте 3,21 см 6,67%.[9].,

Так же можно отметить специфические изменение годичных приростов длины тела, массы тела обхват грудной клетки, длины корпуса и длины туловища имеющие неодинаковые величины.

Для длины тела прирост колеблется в пределах от 0,56% до 4,72%, для массы тела от 2,46% до 13,63% для окружности грудной клетки от 0,33% до 5,73% для длины корпуса от 0,88% до 4,16% для туловища от 0,86% до 6,67%.

Суммарный прирост для длины тела 36,67 см 25,49%, для массы тела 29,07 кг 78,58%, для окружности грудной клетки 19,76 см 29,29%, для длины корпуса приходится 14,74 см 21,37% (таблица 1).

Таблица - Скорости роста тотальных размеров тела у девочек коренной национальности занимающихся спортом 8-17 лет

Возраст в годах	Признаки	Средняя Величина	Величина прироста		Суммарный прирост	
			Абсолютный	Относительный в %	Абсолютный	Относительный в %
7-8	Длина тела в (см)	123,65				
8-9		128,81	5,16	4,01		
9-10		134,36	5,55	4,13		
10-11		140,45	6,09	4,34		
11-12		147,41	6,95	4,72		
12-13		153,00	5,59	3,65		
13-14		156,13	3,13	2,00		
14-15		158,46	2,33	1,47		
15-16		159,42	0,96	0,61		
16-17		160,32	0,90	0,56	36,67	25,49
7-8	Масса тела в (кг)	22,47				
8-9		24,91	2,44	9,80		
9-10		28,17	3,26	11,57		
10-11		32,55	4,38	13,46		
11-12		37,69	5,14	13,63		
12-13		42,41	4,72	11,14		
13-14		45,46	3,04	6,70		
14-15		48,22	2,76	5,72		
15-16		49,43	1,21	2,46		
16-17		51,55	2,11	4,10	29,07	78,58
7-8	Окружность грудной клетки (ОТК) в (см)	56,60				
8-9		57,81	1,21	2,10		
9-10		60,95	3,14	5,15		
10-11		63,59	2,64	4,15		
11-12		67,45	3,86	5,73		
12-13		69,07	1,62	2,34		
13-14		73,29	4,22	5,76		
14-15		75,75	2,46	3,25		

15-16		76,00	0,25	0,33		
16-17		76,38	0,36	0,48	19,76	29,29
7-8	Длина корпуса в (см)	60,83				
8-9		61,91	1,08	1,75		
9-10		63,02	1,12	1,77		
10-11		65,61	2,59	3,95		
11-12		68,32	2,70	3,96		
12-13		71,29	2,97	4,16		
13-14		72,96	1,67	2,29		
14-15		74,03	1,07	1,44		
15-16		74,90	0,88	1,17		
16-17		75,57	0,67	0,88	14,74	21,37

Скорости роста тотальных размеров тела, а также компонентов массы тела в изученный возрастной интервал позволило установить закономерности возрастного развития организма, характерны для детей, занимающиеся спортом. Так, скорости отдельных параметров неодинаковы по величине и по времени наступления максимальных приростов признака, то есть, рост отдельных тотальных размеров тела происходит асинхронно. Они растут разными темпами, достигают максимума скорости и заканчивают рост не одновременно [10,с.391]. Подобная гетерохронность развития анатомо-антропологических признаков, по мнению В.В.Бунака (1958) расширяет адаптационные возможности организма в сфере. Скорости роста в различные возрастные периоды, можно обнаружить, что самые существенные сдвиги в антропометрических показателях в основном происходит в 11-14 лет.

Заключение

Реализация документов программной направленности в укреплении здоровья населения, гармоничном развитии личности, подготовке молодежи к труду и защите Отечества требует качественной перестройки структуры и содержания физического воспитания в школе. Вместе с тем, опыт проводимой работы в данном направлении показывает, что пока нет четкой концепции такой реконструкции.

Морфофункциональные показатели школьников 8-17 лет с различным двигательным режимом учащихся общеобразовательных школы и школы со спортивным уклоном - можно отличия по величине признаков и скорости их роста.

Резимируя вышеуказанное, можно отметить, что двигательная деятельность при занятиях спортом оказывает более сильное воздействие на анатомо-антропологических особенностей детей, изменяя тем или им образом и ход становление этих показателей.

Составленные нормативы физического развития девочек занимающихся спортом могут быть использованы в спортивной морфологии, школьной гигиене, спортивной медицине, спортивной практике в качестве критериев физического состояния как занимающихся спортом так и незанимающихся спортом.

Использованная литература:

1. Указ Президента Республики Казахстан «О государственной программе развития массового спорта в Республике Казахстан на 1996-2000 годы» от 19 декабря 1996 г. № 3276 «Әділет».-С.12-22.

2. Савицкая А.Б. Методика исследование физического развития детей и подростков / А.Б. Савицкая, Д.И. Арон. - М., 1969. – 47 с.

3. Мусагалиева Г.М. Анатомо-антропологическая характеристика спортсменов, занимающих национальной борьбой қазақша күрес / Г.М.Мусагалиева,Е.С.Олшевский, Л.Е. Кирина // В кн: Тезисы всесоюзные конференции «Критерии-антропометрического контроля в спорте». Ереван Цахкадзор., 12-15 октября 1983. - с. 110-111.

4. Козлов В.И. В кн: Основы спортивной морфологии / В.И.Козлов, А.А. Гладышева - ФиС 1977. - с. 104.

5. Ямпольская Ю.А. Физическое развитие мальчиков Москвы последнее десятилетия / Ю.А. Ямпольская // «Гигиена и санитария». - 2000. - №6, – 65-68 с.

6. Дүйсекенов А.Д. Национальная политика семейного здравоохранения в Казахстане / А.Д. Дүйсекенов, Н.А. Коюпова // Здравоохранение Казахстан. – 1999, – №7, С. 12-15.

7. Касенова Л.Ж. Динамика анатомо-соматических параметров развития подростков двух этнических параметров развития подростков двух этнических групп.(по данным г.Астана) / Л.Ж. Касенова. Автореф, Дисс...канд.мед.наук, 14.00.02. -Актобе, 2002. - 29 с.

8. Даутов Ф.Ф. Влияние факторов окружающей среды на физическое развитие детей дошкольного возраста / Ф.Ф. Даутов Лысеко А.Н., Яруллин А.Х. // Гигиена и санитария.-2004.-№6.-С. 49-51.

9. Олшевский А.Б. Методика исследования физического развития детей подростков / А.Б. Олшевский, Д.И. Арон.– М., 1969. – 47 с.

10. Головкина В.А. Физическое воспитание / В.А.Головкина, В.А.Масляков, А.В. Коробокова и др. – М.: Высшая школа. – 1983. – 391 с.

ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ СТУДЕНТОВ, КАК ОДИН ИЗ КОМПОНЕНТОВ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЗАНЯТИИ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

С.Н. Аскапов, Е.Б. Жанабеков, С.Б. Нурписова

Astana IT University

М.Е. Кузмиденов

Павлодарский педагогический университет им. Ә.Марғұлана

В практике физического воспитания известны несколько способов определения эффективности занятий физической культуры – это хронометраж, пульсометрия, педагогический анализ. Мы предлагаем аппаратную методику определения эффективности урока основанную на измерении ЭКС.

Одним из критериев оптимального сочетания тренировочных средств и методов урока физической культуры, а также отношения студентов к ним является состояние нервно - психической напряженности занимающихся в момент выполнения ими учебной деятельности [1].

В исследовании мы исходили из предположения, что посильный и доступный материал учебной деятельности (программный материал и нормативы физической подготовки) может быть успешно усвоен только тогда, когда внутреннее состояние обучающихся находится на оптимальном уровне, что соответствует оценке в 5,0 баллов.

Оценка *нервно-психической напряженности* является одним из перспективных направлений в определении эмоционального состояния школьника на уроке во время выполнения того или иного упражнения. Повышенный уровень нервно-психической напряженности занимающегося позволяет утверждать, что данный вид учебной деятельности ему приятен, он чувствует себя комфортно, выполняемые задания и нагрузки интересны и доступны.

В методике измерения электрокожного сопротивления (ЭКС) использовались электроды цилиндрической формы длиной 12 см и диаметром 2 см, которые испытуемый держит в ладонях. Благодаря этому замеряется совокупная активность практически всех зон ладони [2,3].

Оптимальным уровнем нервно-психической напряженности считается уровень соответствующий 5 баллам (показатель ЭКС от 20 до 40 КОм). Показатели, соответствующие 1 - 4 баллам (ЭКС выше 40 Ком) обозначают состояние апатии, сниженную активность, а 1 - 4 балла (ЭКС ниже 20 Ком), соответственно различным степеням повышенного возбуждения.

Дифференцированное измерение уровня ЭКС, т.е. обычным образом, как было описано выше, а затем только поверхности ладони, без измерения активности пальцев, с последующим расчетом позволило определить уровень невротизации. Уровень невротизации характеризует, насколько эмоциональное состояние занимающихся, соответствует выполняемой им учебной деятельности.

Физиологический механизм сравнения результатов двух измерений (середины ладони и всей ладонной поверхности) заключается в том, что наиболее реактивными участками являются подушечки пальцев, а наименее реактивными - зона середины ладони. Сравнение их между собой дает возможность оценки уровня невротизации человека. В обычном состоянии соотношение ЭКС 2 (середина ладони) к ЭКС 1 (по всей ладони) должно быть равно 2, при повышении уровня невротизации это соотношение значительно увеличивается.

Оценка уровней среднегрупповых показателей нервно-психической напряженности студентов исследуемых групп проводилась до эксперимента непосредственно в период эксперимента. Эксперимент проводился в 2023 году на базе Astana IT University. В исследовании приняли участие 75 студентов опытных групп и 49 студентов контрольной группы. В опытной группе показатели оценивались после прохождения каждого раздела экспериментальной программы и сдачи контрольных нормативов. Экспериментальная программа уроков физической культуры была разработана с учетом типологических особенностей студентов. Для каждой типологической группы, их всего 4: астеноидный тип (АТ), торакальный тип (ТТ), мышечный тип (МТ), дигестивный тип (ДТ) были подобраны средства урока максимально учитывающие их индивидуальные особенности. Разработаны также, дифференцированные нормативы физической подготовленности для каждой типологической группы.

Таблица- 1 Оценка уровня нервно-психической напряженности школьников исследуемых групп

Группа	Показатели параметров (КОМ)		уровень нервно-психической напряженности	P
	X	S		
Экспериментальная N = 75	52,2	1,9	Низкий	<0.01
	34,4	1,2	оптимальный	
Контрольная N = 49	50,4	1,7	Низкий	>0.05
	48,7	1,5	Ниже среднего	

Примечание - в числителе - до эксперимента; в знаменателе после эксперимента.

Из таблицы 1 видно, что в обеих наблюдаемых группах до эксперимента состояние занимающихся на уроке было на низком уровне, причем разброс показателей ЭКС (в баллах) был от 1,0 (очень низкий) до 5,0 (оптимальный). Среднегрупповой показатель экспериментальной и контрольной групп оценивался в 2,0 балла, т.е. среди наблюдаемых были школьники как в оптимальном состоянии, так и в состоянии апатии, сниженной активности, а также в повышенном возбужденном состоянии.

В период эксперимента при изучении программного материала и сдачи контрольных нормативов по физической подготовке в опытной группе произошли кардинальные изменения. Вследствие того, что программный материал для каждой типологической группы был подобран и разработан в соответствии её внутреннему "Я", состояние обучающихся на уроке стало более раскрепощённым, непосредственным без какой-либо видимой психической напряженности. Среднегрупповой показатель оценивается как «оптимальный», хотя и встречаются студенты со «средним» и «ниже среднего» уровнем ЭКС ($P < 0,01$).

В контрольной группе таких ярко видимых изменений не наблюдалось, хотя среднегрупповой показатель ЭКС в течение учебного года претерпел незначительные изменения. Показатель ЭКС поднялся с «низкого» уровня до «ниже среднего», изменения не существенны и недостоверны ($P > 0,05$). На наш взгляд, такое психическое состояние учащихся на уроке вызвано в первую очередь

тем, что изучаемый материал и контрольные нормативы были усредненным, т.е. разработаны для среднестатистического студента, не учитывающие типологических особенностей. Вот почему среди учащихся гораздо чаще встречаются студенты с «низким» и «очень низким» уровнем нервно-психической напряженности. Таких учащихся в опытной группе 63,0 %, в контрольной - 57,9 %. В период эксперимента в опытной группе на «оптимальный» и «средний» уровень нервно - психической напряженности вышло 90 % школьников, тогда как в контрольной - менее половины, только 42,1%, с «низким» уровнем - 47,4%.

Вторым критерием посильности и доступности практического материала и нормативов физической подготовленности, на наш взгляд, является соответствие эмоционального состояния студентов учебной деятельности на уроке. С этой целью было проведено дифференцированное измерение уровня ЭКС в исследуемых группах до и в период эксперимента. Анализ полученных показателей уровня невротизации в наблюдаемых группах до эксперимента позволяет утверждать о том, что эмоциональное состояние студентов находится на «среднем» уровне и соответствует оценки в 3,0 балла (таблица 2).

Эмоциональное состояние занимающихся на уроке с прохождением учебного материала типовой программы было не оптимальным. Вариация коэффициента, соотношения ЭКС 2: ЭКС I находились в интервале от 4,0 до 2,0 баллов, что соответствовало от «сниженного» до «высокого» уровня невротизации. В период эксперимента в опытной группе при овладении практическим материалом и сдачи нормативов ФП произошли значительные позитивные изменения. Представители каждой типологической группы чувствовали на уроке комфортно, что позволило повысится среднегрупповому показателю невротизации (эмоциональному состоянию) до «оптимального» уровня, с оценкой 5,0 баллов ($P < 0,01$). .

В контрольной группе, в течение учебного года подобных изменений не отмечено, хотя и наблюдается незначительная тенденция улучшения эмоционального фона урока - эти изменения несущественны и недостоверны. Уровень невротизации занимающихся остался на прежней позиции, улучшение на 0,3 единицы статистически незначимо, $P > 0,05$.

Определенный интерес представляет анализ распределения уровней невротизации школьников исследуемых групп до и в период эксперимента. До эксперимента процент вариации уровней эмоционального состояния школьников на уроке примерно одинаков.

В благоприятном невротическом состоянии (оценка 5 и 4 балла) находилось в опытной группе - 33,9%, т.е. треть занимающихся в контрольной, немного больше 36,9%. В то же время, в опытной группе у 8 человек (12,6 %) отмечена очень негативная физиологическая реакция организма на выполнение заданий преподавателя и сдачу нормативов ФП. У этих студентов выявлен «высокий» и «очень высокий» уровень невротизации, в контрольной группе, таких учащихся 2 человека. В период эксперимента среднегрупповой уровень эмоционального состояния опытной группы максимально приблизился к оптимальному показателю, тогда как в контрольной группе он улучшился незначительно и остался в прежней градации «средний».

Эмоциональное состояние оцениваемое в 5 и 4 балла у учащихся опытной группы составило 100 %. У их сокурсников, занимающихся по требованиям и нормативами типовой учебной программы, менее половины - 42,2 %.

Таблица -2 Оценка уровня невротизации студентов исследуемых групп

Группы	Показатели (ком)				Коэффициенты	Баллы	Уровень Невротизац	P
	ЭКС 2		ЭКС 1					
	\bar{X}	S	\bar{X}	S				
Экспериментальная n=75	167,0	5,9	52,2	1,9	3,2	3,0	Средний	<0.01
	68,8	2,3	34,4	1,2	2,0	5,0	Оптимальн	
Контрольная n=49	171,4	5-7	50,4	1-7	3,4	3,0	Средний	>0.05
	150,9	4,6	48,7	1,5	3,1	3,0	Средний	
Примечание - в числителе - до эксперимента, в знаменателе - после эксперимента, ЭКС 1 - электрокожное сопротивление ладони и пальцев, ЭКС 2 - электрокожное сопротивление только ладони.								

Таким образом, исследованием установлено, что методика определения эмоционального состояния студентов на уроке физической культуры является объективным критерием эффективности усвоения учебного материала и выполнения нормативов физической подготовки. Студенты опытной группы, с различными типологическими особенностями, занимающиеся по эксперимен-

тальной программе, и выполняющие дифференцированные нормативы, имеют оптимальное эмоциональное состояние и более высокие учебные оценки. У учащихся контрольных групп, осваивающих практический материал и выполняющие нормативы типовой учебной программы, эмоциональное состояние психической сферы было гораздо ниже и, как следствие, более низкая успеваемость.

Литература

1. Аскапов С.Н., Бронский Е.В., Ескендиров К.К. Оценка состояния занимающихся, как критерий эффективности урока физической культуры. Материалы международного научно-теоретической конференции «3 Торгайгыровские чтения», т.2, Павлодар, 2009.- С.68-75

2. Контроль психической работоспособности и нервно-психической напряженности человек. /Методические рекомендации /М ВНИИФК, 1989 - 15 с.

3. Иванов ВВ. Комплексный контроль в подготовке спортсменов.-М.:ФИС, 1987 - 232 с.

ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ СЛОЖНЫМ ПРЫЖКАМ НА БАТУТЕ

Е.В., Бронский, Д.П. Мучкин, В.И. Лебедева, М.В. Семенова
Павлодарский педагогический университет
имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар

Аннотация. В статье рассматривается один из подходов в методике обучения гимнастов 13-14 лет элементу двойному твисту согнувшись с поворотом на 180° посредством основных опорных точек. Выявлена эффективность использования в тренировочном процессе опытной методики обучения двойному твисту согнувшись с поворотом на 180° батутистов 13-14 лет посредством формирования ООТ с помощью программ 3D Trampoline и On Form, которая выразилась в сокращении времени овладения данным элементом и спортивно-техническом результате, показанном на соревнованиях.

Аңдатпа. Мақалада 13-14 жас аралығындағы гимнасттарды негізгі тірек нүктелері арқылы 180° бұрылыспен бүгілген Қос бұралу элементіне үйрету әдістемесіндегі тәсілдердің бірі қарастырылады. 3D Trampoline және On Form бағдарламаларының көмегімен ООТ қалыптастыру арқылы 13-14 жас аралығындағы батутистердің 180° бұрылысымен Қос бұралуды оқытудың тәжірибелік әдістемесін оқу процесінде қолданудың тиімділігі анықталды, бұл осы элементті игеру уақытының қысқаруымен және жарыстарда көрсетілген спорттық-техникалық нәтижемен көрінді.

Abstract. The article considers one of the approaches in the methodology of teaching gymnasts aged 13-14 to the double twist element bent with a 180° rotation by means of the main reference points. The effectiveness of using in the training process an

experimental technique for teaching double twist bending with a 180° turn to trampolinists aged 13-14 years through the formation of OOT using 3D Trampoline and On Form programs, which resulted in a reduction in the time of mastering this element and the sports and technical result shown at competitions.

Ключевые слова: прыжки на батуте, основные опорные точки, программы 3D Trampoline и On Form.

Түйінді сөздер: батутта секіру, негізгі тірек нүктелері, 3D Trampoline, On Form бағдарламасы.

Key words: trampoline jumping, the main reference points, the 3D Trampoline, On Form program.

Введение. Актуальность исследования заключается в том, что мир технологий шагнул вперед, но не все тренеры знают о новых возможностях и тем более умеют пользоваться ими [1]. От части по тому, что привыкли работать старыми проверенными методами (традиционный подход). Вместе с тем, мы не нашли литературных источников, подтверждающих применение цифровых технологий обучения двигательным действиям в батутной гимнастике.

Предметом оценивания в соревнованиях по батутной гимнастике: служит техника выполнения, трудность элементов, время выполнения упражнения, перемещение по сетке батута. Одним из ведущих факторов достижения высоких спортивных результатов в сложно-координационных видах спорта, и, в частности, в батутной гимнастике, является высокий уровень технической подготовленности [2].

В теории спортивной тренировки существуют различные подходы в обучении техники двигательных действий. Ю.К. Гавердовский, В.О. Загrevский предлагают в процессе обучения использовать стадийно-фазовый подход, как наиболее полно учитывающий биомеханические характеристики технических действий [3; 4]. М.М. Боген (1985) обращает внимание на необходимость выделения в процессе обучения двигательным действиям основных опорных точек (ООТ) (поза, траектория, движение частями тела), как одного из основных условий, определяющих формирование качественного двигательного навыка [5].

Целью исследования является – разработка и экспериментальная проверка опытной методики обучения батутистов 13-14 лет элементу двойному твисту согнувшись с поворотом на 180° посредством формирования представлений о каждой основной опорной точке в стадиях выполнения элемента.

Задачи исследования:

1. Разработать опытную методику обучения гимнастов 13-14 лет элементу двойному твисту согнувшись с поворотом на 180° на основе учета основных опорных точек в стадиях его выполнения.

2. Выявить эффективность использования в учебно-тренировочных занятиях с гимнастами 13-14 лет опытной методики обучения двойному твисту согнувшись с поворотом на 180° на основе учета основных опорных точек.

Методы и организация исследования. В рамках исследования были применены методы:

- теоретический анализ;
- педагогический сравнительный эксперимент для определения эффективности опытной методики обучения двойному твисту согнувшись с поворотом на 180° на основе учета основных опорных точек;
- методы статистической обработки данных.

Исследование проводилось в 2022-2023 учебном году на базе спортивного комплекса Баянтау со спортсменами-гимнастами СДЮШОР №1 г. Павлодара, в котором приняли участие две группы гимнастов 13-14 лет, учебных групп УТ₅, СС₁, со стажем занятий 6-7 лет, квалификации I спортивный разряд, кандидаты в мастера спорта. В экспериментальной группе обучение двойному твисту согнувшись с поворотом на 180° строилось на основе освоения ориентировочной основы действий посредством формирования представлений о каждой основной опорной точке (ООТ), в контрольной – традиционным способом.

Результаты исследования и их обсуждение

В настоящей методике, для более качественного получения информации и раскадровки видеозаписей применялась программа Op Form, что позволило более точно формировать представление спортсменов о каждой ООТ (позы, суставные углы, траектория, движение частями тела).

В основу обучения двойному твисту согнувшись с поворотом на 180° был положен алгоритм обучения при формировании ориентировочной основы действия предложенный В.С. Рубиным (2006) [6] и педагогическая модель технологии адаптивного обучения двигательных действий, разработанная В.О. Загrevским (2013) [7].

Весь процесс обучения сальтовым элементам в прыжках на батуте включает в себя три этапа, которые отличаются друг от друга как частными задачами, так и особенностями методики.

Оценку базового и профилирующего элементов оценивали исходя из 10,0 баллов (максимальная сбавка за ошибки в технике исполнения 0,5 балла). Данные тестирования технической подготовленности батутистов исследуемых групп свидетельствуют о том, что спортсмены, с равной степенью успешности владеют базовым и

профилирующим элементами. Разница показателей не существенна и не достоверна $P > 0,05$ (таблица 1).

Таблица 1 - Средние арифметические значения и достоверность различий показателей технической подготовленности батутистов исследуемых групп, $\bar{X} \pm \sigma$ (баллы, $n = 6$, $n_k = 7$)

Базовый и профилирующий элемент	Группы				P
	ЭГ		КГ		
	\bar{X}	σ	\bar{X}	σ	
Двойное сальто согнувшись с поворотом на 180°	9,70	0,20	9,72	0,15	> 0,05
Двойной твист в группировке с поворотом на 180°	9,65	0,15	9,6	0,10	> 0,05

В основу опытной методики обучения двойному твисту согнувшись с поворотом на 180° была положена акцентуация гимнастов на ООТ данного элемента. Реализуя ее, мы исходили из условия, что спортсмены владеют базовым двигательным действием – двойным сальто вперед согнувшись с поворотом на 180° и профилирующим элементом - двойным твистом в группировке с поворотом на 180°. Основной метод обучения – целостный, поскольку владение базовым и профилирующим элементами позволяет гимнасту значительно сократить время обучения.

Для детального изучения элемента гимнастам предлагалось просмотреть анимационную кинограмму классической техники выполнения данного элемента, созданной при помощи программы 3D Trampoline с указанием суставных углов в основных опорных точках, полученных с помощью программы On Form. Технику выполнения гимнастом двойного твиста согнувшись с поворотом на 180° снимали на видеокамеру, обрабатывали с помощью On Form программы и сопоставляли с анимационной кинограммой 3D Trampoline [8; 9].

В соответствии с канонами биомеханики каждое двигательное действие состоит из трех стадий: подготовительной, основной и заключительной [4, с. 153; 7].

Стадии выполнения и основные опорные точки двойного твиста согнувшись с поворотом на 180°

В подготовительной стадии, которая является энергообразующей, мы выделили три ООТ:

- Разгон (выполняется до достижения гимнастом оптимальной высоты);

- ООТ-1. Приход на сетку;
- ООТ-2. Ожидание отхода с сетки батута;
- ООТ-3. Завершение толчка и вход в поворот.
-

Таблица 2 - Средние арифметические значения и достоверность различий показателей технической подготовленности батутистов исследуемых групп на уровне навыка $\bar{X} \pm \sigma$ (баллы, пэ = 6, пк =7)

Целевой элемент	Группы				Р
	ЭГ		КГ		
	\bar{X}	σ	\bar{X}	σ	
Двойное твист согнувшись с поворотом на 180° в связке с одиночным сальто	9,75	0,20	9,50	0,30	< 0,05

От правильности выполнения ООТ данной стадии во многом будет зависеть качество исполнения последующего двойного сальто вперед в основной стадии элемента.

В основной стадии выдели четыре ООТ:

- ООТ-1. Завершение поворота;
- ООТ-2. Вход в первое двойное сальто;
- ООТ-3. Второе двойное сальто;
- ООТ-4. Раскрывание после второго двойного сальто.

В заключительной стадии выделили две ООТ:

- ООТ-1. Завершение поворота и полное разгибание туловища;
- ООТ-2. Приход на сетку батута.

Доказательством эффективности экспериментальной методики обучения двойного твиста согнувшись с поворотом на 180о на батуте являться качество технической подготовленности спортсменов (освоение целевого элемента на уровне навыка или умения высшего порядка). Усвоение на уровне навыка – выполнение элемента в связке после предварительного одиночного сальто. Умение высшего порядка – включение двойного твиста согнувшись с поворотом на 180о в свои соревновательные комбинации (таблицы 2, 3).

На уровне навыка, выполнение целевого элемента в связке с одиночным сальто, гимнасты экспериментальной группы показали более значимые результаты, разница составила 0,25 балла, при $P < 0,05$. Спортсмены контрольной группы, тренирующиеся по традиционной методике, освоили данный элемент значительно хуже, при чем, два гимнаста, выполнили его с падением на сетку батута.

Из данных, приведенных в таблице 3 видно, что 100% спортсменов экспериментальной группы освоили двойной твист согнувшись с поворотом на 180° (на уровне навыка), 83,3% или 5 человек из 6 (уровень умения высшего порядка) включили данный элемент в свои соревновательные комбинации. В контрольной группе, тренирующийся по традиционной методике, 5 спортсменов, или 71,4% смогли выучить этот сложный элемент на уровне навыка, а в дальнейшем, только 2 человека или 28,6% вышли на этапе совершенствования, на уровень умения высшего порядка и включили его в свои соревновательные комбинации.

Таблица 3 - Эффективность опытной методики обучения (в %)

Степень освоения	Исследуемые группы	
	экспериментальная	контрольная
Навык	100	71,4
Умение высшего порядка	83,3	28,6

Выводы. На основании результатов, полученных в ходе исследования можно сделать вполне обоснованные выводы:

1. Опытная методика обучения гимнастов 13-14 лет двойному твисту согнувшись с поворотом на 180° на основе учета основных опорных точек, дополняет все разнообразие ранее известных методик обучения данному элементу. Вместе с тем, анализ видеозаписи техники выполнения данного элемента с помощью программы On Form и сравнение ее с эталонной техникой созданной программой 3D Trampoline позволило значительно оптимизировать процесс обучения, сократить время усвоения элемента и повысить интерес гимнастов к усвоению трудных и сверхтрудных прыжков.

2. Эффективность применения в учебно-тренировочном процессе опытной методики обучения гимнастов 13-14 лет двойному твисту согнувшись с поворотом на 180° на основе учета основных опорных точек проявилась в качестве освоения данного элемента:

- 100 % спортсменов экспериментальной группы освоили двойной твист согнувшись с поворотом на 180° на уровне навыка, половина группы, 83,3% или 5 человек, на уровне умения высшего порядка и включили данный элемент в свои соревновательные комбинации.

- в контрольной группе, тренирующийся по традиционной методике, 5 гимнастов или 71,4% смогли выучить этот сложный элемент на уровне навыка, а в дальнейшем, только 2 человека или 28,6% вышли на этап совершенствования и включили его в свои соревновательные комбинации.

Литература

- 1.Болобан, В.Н. Современные технологии формирования двигательных умений и навыков в процессе обучения сложно-координационным спортивным упражнениям/ В.Н. Болобан // Наука в олимпийском спорте № 4, 2017 С. 45-56
- 2.Правила соревнований 2022-2024 - прыжки на батуте - Fédération international de gymnastique. Лозанна. 2022. - 64 с. Официальный сайт Международной федерации гимнастики - The International Gymnastics Federation (FIG) - www.fig-gymnastics.com/.
- 3.Гавердовский, Ю. К. Обучение спортивным упражнениям: биомеханика, методология, дидактика / Ю. К. Гавердовский. – Москва: Физкультура и Спорт, 2007. – 911 с.
4. Загrevский, В.О. Структура гимнастического упражнения / В.О.Загrevский // Вестник Томского государственного университета. 2013. № 372. С. 152–155
5. Боген М. М. Обучение двигательным действиям / М. М. Боген – М.: Физкультура и спорт, 1985. – 192 с., ил.
6. Рубин, В.С. Разделы теории и методики физической культуры: учеб, пособие. / В.С. Рубин. М.: Физическая культура, 2006. – 112 С.
7. Загrevский, О.И. Формирование двигательных действий гимнастов на основе создания представления о рабочих позах в основных опорных точках упражнения /О.И. Загrevский. Вестник Томского государственного университета. 2013. № 369. С. 147-150
8. The Ultimate Mobile Video Coaching Platform. In lessons, at practice and remote. <https://www.onform.com/>- (дата обращения 19.12.2023).
9. 3D Trampoline on the App Store. <https://apps.apple.com/app/id6464057542> – (дата обращения 19.12.2023).

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСЫП ДАМУЫНЫҢ ТАРИХИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕРІ МЕН ӨСКЕЛЕҢ ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНЕ ӘСЕРІ

Аға оқытушы Дайрабаев М.С¹

Аға оқытушы Жилисбаев Н.К²

Аға оқытушы Уразбаев А.А³

Халықаралық туризм және меймандостық университеті^{1,2,3}

Түркістан қ, Қазақстан, nagashbek@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ ұлттық ойындарының қалыптасуымен педагогикалық мәселесі қарастырылған.

Бұл жарияланымда қазақ ұлттық ойындарының қалыптасып дамуының тарихи педагогикалық мәселері мен өскелең ұрпақ тәрбиесіне әсері тақырыбы қозғалған.

Мақала өскелең ұрпақтың дене тәрбиесіне ұлттық ойындардың әсерін зерттеуге арналған.

Мақалада қазақ халқының ұлттық ойындарының шығу тарихы мен бүгінгі күнгі даму процесіне жан-жақты талдау жасалынған.

Кілт сөздер. ұлттық ойын, ұлттық спорт, дене тәрбиесі, тәрбие, педагогика, спорт.

Аннотация. В данной статье рассматривается педагогический вопрос с формированием казахских национальных игр.

В данной публикации затрагиваются исторические педагогические вопросы становления и развития казахских национальных игр и их влияние на воспитание подрастающего поколения.

Статья посвящена изучению влияния национальных игр на физическое воспитание подрастающего поколения.

В статье подробно проанализирована история происхождения национальных игр казахского народа и процесс их развития на сегодняшний день.

Ключевые слова. национальная игра, национальный спорт, физическая культура, воспитание, педагогика, спорт.

Abstract. This article considers the pedagogical issue with the formation of Kazakh national games.

This publication touches upon the historical pedagogical issues of the formation and development of Kazakh national games and their impact on the upbringing of the younger generation.

The article is devoted to the study of the influence of national games on the physical education of the younger generation.

The article analyzes in detail the history of the origin of the national games of the Kazakh people and the process of their development to date.

Keywords. national game, national sport, physical education, education, pedagogy, sports.

Халқымыздың тарихи-мәдени мұраларының ішіндегі ерекше орын алатын салаларының бірі - қазақтың ұлттық ойындары болып саналады. Қазақ халқы материалдық мұраларға қоса мәдени қазыналарға бай екендігі тарихтан белгілі. Қазіргі кезеңде ұлттық ойындарды болашақ ұрпақтар мен замандастар оқып, санасында сақтап, үйреніп, күнделікті өмірінде қолданып, дене күштерін арттыруға бірден бір себеп болатындығы айғақ. Ұлттық ойындармен танысып, ата-бабаларымыздың психологиялық болмысы мен ойлау жүйелеріне зер салып, ұрпақтан-ұрпаққа дарыған дәстүрі мен жалғасын өрістетте отырып, өткен мен бүгінгіні байланыстыра білулеріне сыныпта оқыту мен тәрбие беру барысында денсаулық сақтау межесіне жету мақсатын көздеуге, оны іс жүзінде жүзеге асыруға бар ерік-күйін жұмылдыру, сөйтіп "мәңгірттік" атауға тосқауыл қоюларына мүмкіндік береді. Халқымыздың ұлы перзенттерінің бірі ХХ ғасырдың аса көрнекті жазушысы М.О.Әуезов: "Біздің халқымыздың өмір кешкен ұзақ жылдарында, өздері қызықтаған алуан ойын өнері бар ғой. Ойын деген менің түсінуімше, көңіл көтеру, жұрттың көзін қуантып, көңілін

шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған", - деп тегіннен тегін айтпаған

Өйткені Мұхтар Әуезов бұл пікірін өзі өмір сүрген ортасынан алған топшылауы ғана емес, теориялық қағидаларға сүйеніп жасалған тұжырымдама демекпіз. Негізінде ұлт ойындары халқымыздың әлеуметтік-экономикалық жағдайларына байланысты туып, дамыға-нына қазақ халқының ұлттық ойындарының алдына қойған мақсатміндеттерінен, құрылымынан, мазмұндық ерекшеліктерінен байқаған-быз, олар ұлтымыздың көші-қоны тұрмыс жағдайларына, үйлесімді жасалғандай әсер қалдырады. Олай дейтініміз осы ойындардың көпшілігі сол көшпелі тұрмысқа лайықталып, арнайы материалдық әзірліксіз ойнай беретіндігінде ғана емес, сонымен бірге халықтың психологиялық ерекшеліктеріне де байланысты екендігіне көзіміз жетті[1].

Қазақ халқының тарихи көне жырларының, эпостары мен лиро-эпостарының қай-қайсысын алып қарасаң да, олардың өн бойынан халықтың ұлттық ойындарының, әдет-ғұрып салттарының алуан түрлерін кездестіреміз. Осы жырлармен эпостардың басты кейіпкерлері - болашақ ел қорғаушылары: батыр, сарбаз, би-сұлтандар, ел ардагерлері мен қайраткерлері ойын үстінде өсіп, ақыл-ойлары дамып, төзімділік пен шыдамдылыққа, қайраттылық пен ержүректілікке тәрбиеленген.

Жалпы ұлт ойындарының шығуы мен қалыптасу тарихын зерттеу, оны жүйеге келтіру өте қиын мәселе, себебі оның қойнауы тереңде жатыр. Ықылым заманнан бері қазақтың кең ұлы даласында мекендеген көне қазақтың арғы тегі болған түркі тілдес тайпалар ғасырлар бойы өмірімен бірге жасасқан ұлт ойындары мен спорт түрлерін үнемі дамытып отырған және өмірдің талап-тілектеріне байланысты жетілдіріп немесе сұрыпталып тұрды.

Ендігі кезекте, халық өнері мен мәдениетінің негізгі бір саласы қазақ ойындары мен спорт түрлері ықылым заманнан бастап кеңес дәуіріне дейінгі кезеңдердегі даму тарихы жайлы материалдар кездеседі, соларды жүйелі талдауға алайық.

Әрине, бұл материалдардың шашырап жатуы, оларды халық фольклорынан, айтыс ақындарының шығармашылықтарынан т.б. жинап жүйеге келтіріп, тәрбиелік мән-мазмұндарының, спорт пен белсенді қозғалысты қажет тұтатын ойындардың тарихи-этнографиялық ерекшеліктерін айқындау және бұларды әрбір адамның жеке тіршіліктерінде қолдану, жеткіншектердің жан-жақты жеке тұлғасын қалыптастыруда орын-орнымен пайдаланудағы мүмкіндіктері ерекше екендігіне ешкімнің дауы жоқ.

Сақ дене тәрбиесінің жүйесі ертедегі Грециядағы Спарта қаласында дене тәрбиесімен ұқсастығы бар екендігін байқауға болады. Сақ отбасы тәрбиесінің басты мақсаты-балаларды әр жақты қимыл-қозғалысты қажет ететін ойындармен айналыстыру және денені табиғаттың табиғи күшімен шынықтыру. Сонымен, сақ балаларын күнделікті жаттықтыруда пайдалылатын формалар: жүгіру, ұзындыққа, биікке және кедергілерден секіру. Садақты қашыққа атудан сақтар алдында жан салмаған, Геродоттың дәлелдеуінше, гректер өз балаларын садақ атуға үйретуге сақ ұстаздарын шақыртқаны жайлы деректер бар.

Біздің атақты жерлесіміз Анархарсис туралы жазған философтардың бірі - Лукиан (125-180 б. д. э.) болған. Оның айтуынша "Афинаға ең бірінші келген скиф Анархарсис емес, одан бұрын Токсарих деген емші-скиф болған" - дейді, Фарифолла Есімов[2].

Ертедегі Грецияға сақтардың садақтарын таратушы алғашқы осы кісілер болуы мүмкін. Геродоттың айтуынша, сақтар 5-жастан 25-жас аралығында балаларды ең басты үш қасиеттерге дағдыландырған: атқа шабу, садақ ату, сөзінде тұру .

Кейбір деректерге қарағанда "ұлт ойындарының қалыптасу кезеңі, біздің заманымызға дейінгі VII-IV ғасырлардағы қазақ жеріндегі көшпелі тайпалардың құралу дәуіріне тура келеді" - деп Б.Төтенаев жазады. Өйткені, ойындардың қайсы бірі болмасын, қай кезеңде дамымасын, олар тек өндірістік қатынастарға негізделген[3].

Ал, А.Яннушкевич болса ақындар айтысына орай сол күнделігінде: "Менің алдымда Демосфен мен Цицеронды естімеген, оқу мен жазудан хабары жоқ екі ақын айтыс үстінде олимпиядадағы күрескерлердей бірімен-бірі айқасқа түседі. Не деген талант, не деген жыр. Менің жанымды тебіренгіп, жүрегімнен орын алуда", - деп қазақ халқының суырып салма ақындығын, ойшылдығын, тарихты терең бағдарлай білетін өркениетті ұлт екендігін мойындай отыра, - "мұндай дарыны бар көшпелі халық еш уақытта да шетел отары болмайтындығын болжаған, түбінде халықтар арасынан құрметті орын алатынын өздері-ақ айтып отыр" - дейді[4].

Қазақтың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде көңіл ашар демалыс уақыты да, тыныстайтын мезгілдері де ойын-сауықтар екенін ағылшын саяхатшысы Томас Аткинсон "Средняя Азия и Западная Сибирь" атты еңбектерінде: "халықтың ойын-сауықтары ең алдымен ақындар айтысынан басталады және бұл ақындар айтысы келесі айналысатын ойындарға қатысушылардың арасындағы тартысты күшейте түсетіндігін байқатады. Қазақтар ақындар айтысын тыңдағандары сонша, ертедегі гректер Гомерді өйтіп тындамаған болар, - деген қорытындыға келді .

XIX ғасырда еліміздің салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, ойын-сауықтарын, ұлт ойындарын белгілі жүйеге келтіріп, зерттеуде өз ұлтымыздың арасынан да азаматтар шыққандығын зерттеу материалдары көрсетуде.

Сақ қанағаттарында әр мағыналы, әр түрлі жаттығулар мен ойындар болған, соның ішінде ерекше құрметтейтіні - ат жарысы. Мәселен, біздің заманымызға дейінгі 539 жылы ертедегі Месопотами территориясында Кир патшасының Вавилоннан шығу салтанатына байланысты үлкен ат жарысы болып, сонда сақ шабандозы үлкен басымдықпен жеңіп шыққан. Сол деректерге қарағанда, садақ ату, найза лақтыру, жұдырықтасу т.б. ойындардың түрлері сақтардың дәстүрлі дене шынықтыру тәрбиелері болған деп тұжырымдауға болады.

Бағдарлап отырсақ, сақтардың дене тәрбие жүйесі ертедегі Грециядағы Спарта дене тәрбие жүйесіне ұқсас. Сақ дене тәрбиесінің ерекшелігі әскери өнерге баулуда рухани жағынан дамытумен қатар, оны жетілдіру, сонымен бірге, дене шынықтырумен қатар адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеуінде. Олардың дене тәрбиесінде жәбірлеу және психологиялық тұрғыдан басып тастау, орын алмаған, табиғат аясында жоспарлы, белгілі бір мақсатпен және күнделікті жаттығуға, кейбір жаттығуларда еркіндік беруге мән беріп, әскери өркенді эмоциялық жағынан үнемі ынталандырып отырған.

"Дене күшін" арттыру мәселесін көтеру - Мұратхан Тәнекеевтің дәлелдеуінше, сақ елінде жаңа заманның бірінші мыңжылдығында пайдалана бастаса, ал Спарта жаңа заманның IX ғасырында пайда болған.

Сонымен, сақ тәрбие жүйесінде дене тәрбиесіне ерекше мән берген. Сөйтіп, сақ қоғамында дене күшін мойындайды, себебі әскери, көшіп-қону өмірі осы талаптарды қажет тұтады[5].

Ертедегі қазақ жерінде мекендеген тайпалардың ұлттық ойындар мазмұнын ұйымдастыру әдістемесі жайлы ең алғашқы өз пікірлерін келтірген Орта Азия мен Ұлы дала ғұламалары деп есептейміз.

Солардың ерекше бір тұлғасы әл-Фараби жалпы тәрбие мәселесіне байланысты жаңа бағыт-бағдар белгілеп берді. Мәселен, ол "Әлеуметтік-этикалық трактаттар" атты еңбегінде әр адам баласы өз бойындағы адал, абзал жанды қасиетті тани біліп, соны қалыптастыра отырып, өзін-өзі жетілдіруі тиіс - деген. Баланың денесін жетілдіруді әл-Фараби мінез-құлықты қалыптастырумен ұштастырады. Ал денсаулық болса, дене жетілдірумен байланысты деген ойлар айтқан. Егер дененің саулығы болса, оны ұстай біл және нығайту жағына назарды аудар, денсаулығың жоқ болса, оның дертін табуға ниеттен, әр түрлі ауру-сырқаттың алдын алған жөн. Осы айтылған пікірлер

төңірегінде әл-Фараби жан-жақты үйлесімді азаматты тәрбиелеуді "Дененің саламаттылығы" деп атаған.

Әл-Фараби "Бақыт жолын сілтеу" деген трактаттарында адамды бақытты жасайтын үш мүмкіндікке назар аударған:

- дам өзінің қалыптасуы үшін іс-әрекет, тіршілік жасау, дене мүшелерін іске қосу арқылы қажетті өрекеттер: отыру, тұру, жүгіру, көру, есту сияқты т.б. қимылдар жасайды.

- жан эффектілері негізінде күштарлық, рахат, қуаныш, ашу, қорқу, жабырқау, қызығу т.б. сезімдерін көрсету.

- ақыл-парасат арқылы адам барлық іс-әрекеттерін, сана-сезімдерін, ізгілікті, имангерлікті, қимыл-қозғалыстарын басқарады[6].

Әл-Фарабидің топшылауы бойынша, әрбір баланың тәрбиесінде үш қасиет: дене күші рухани және ақыл-ой бірлікте болғанда ғана жан-жақты үйлесімді жеке тұлғаны қалыптастыруға болады. "Жеке адам", "Жеке бас" деген ұғымды әл-Фараби "Тұлға"(личность) деген терминмен атап, бұл ұғымдарды кеңейтіп, дәл атаумен атайды[7].

Жүсіп Баласағұн "Құтты білік" дидактикалық дастанында ұлтымыздың психологиясына, мінез-құлқына, салт-санасына, әдет-ғұрпына ғылыми талдау бере келе, бала тәрбиесінде жүйесін қарастырған. Әл-Фараби сияқты бала тәрбиесі жайлы айта келе, "толық адамды" қалыптастыру туралы (жеке тұлға) ғылыми тұжырым жасаған. Толық адамның бойында болатын қасиеттер: жомарттық, саламаттылық, білімділік, ақылдылық, бір сөзде тұру, денсаулық сақтау дей келе:

Ерте тұрсаң ырыс артар белгісін, Сақта өзінді, сөзінді, деннің саулығын, Ширақ жүрсең, жеңесің сен барлығын. Келтірілген өлең шумағында ерте тұрсаң, ырысың артады, денсаулығыңды сақтасаң, өмірің ұзақ болады, өмір соқпағында ширақ боласың деп, дене тәрбиесінің қажеттілігін марапаттайды. Дене тәрбиесі мен ақыл-ой тәрбиесі үйлескенде ғана әр адам сымбатты болуымен қатар жан-жақты қалыптасқан жан болмақ деген пікірге келеді[8].

Ұлы ағартушы Абай тек өз балалары емес шәкірттеріне ақыл-кеңестер беріп, болашақ қоғамның ерікті, өз бас бостандығын қорғай алатын, бүкіл адамзат құндылығын бағалайтын адамгершілік, имандылық, ізгілік мінезді, іскерлігі жоғары, дені сау, ой еңбегі мен дене еңбегіне бірдей қабілетті, күші ақылына, ақылы күшіне сай ұрпақ тәрбиелеу мәселесіне назарын көп аударған.

Осындай тәрбиені балаларына, шәкірттеріне, ағайын-туысқандарының ұрпақтарына тиянақты беруді қара сөздерінде, өлеңдерінде нақтылап айтып отырған.

Абайдың "Сегіз аяқ" өлеңінде бүгінгі тәрбие мәселесін көтереді. Бойдағы, денедегі күш-қуатты ойсыз, ақылсыз іс-әрекеттен бөлек қарау керектігін ескертеді.

Абай - бүкіл халық тәрбиесімен шұғылданған ақын. Шымырлап бойға жайылып, тағыны райынан қайтарылған толғауы тоқсан қызыл тіл арқылы тәрбие ісін жүргізген. Басында ми жоқ, Өзінде ой жоқ, Күлкішіл кердең наданның. Көп айтса көнді, Жұрт айтса, болды -Әдеті надан адамның.

Бұл - ақыл- ойы дұрыс тәрбиеленбеген адам ісі. Абай: Қайнайды қаның, Ашиды жаның,

Мінездерін көргенде, - деп тәрбиесіздерге аяушылықпен қарап, "Жігерлен, сілкін, қайраттан, беркін" деп насихат айтады. Ақын адам тәрбиесінде жан - ақыл - ой тәрбиесінің алатын орнын ерекше көрсеткен жоқ па? Абай: "Кмде кім сырттан естіп білу, көріп білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол - көп жиғаны бар адам: сынар орындысын, орынсызын - бәрін де бағанағы жиған нәрселермен есеп қылып, қарап табады. Бұлай етіп бұл харакетке түскен адамды ақылды дейміз" - деп, адамның ақыл-ойлы болуы құдайдан емес, адамның өзіне, тәлім-тәрбиесіне, күнделікті әрекетіне байланысты деп таниды. Абай өлеңдері мен қара сөздеріндегі тәрбие мәселесі "тәрбиелеу керек" деген сөзбен берілмей, адамның іс-әрекет, мінез-құлқын көрсетіп, оны жою, құтылу жолдарын көрсету, насихаттау ісінен байқалады. Қалай десек те Абай адам тәрбиесінде ақыл-ой тәрбиесін бірінші кезекке қоятынын жоққа шығара алмаймыз. Қазіргі тәрбиемен шұғылданушы ата-ана, мектеп-мұғалім, мектептен тыс мекеме-тәрбиеші, жаттықтырушылар толық қанды яғни дене күші мен ақыл-ойы бір-біріне сай азаматтар тәрбиелеу ісін жалғастырып, оның сан түрлі әдіс-тәсілдерін тауып, жетілдіру, сол арқылы нәтижеге қол жеткізерлік тірлік-әрекет істеуге ұмтылуы керек деген тұжырым жасауға Абай шығармалары негіз боларлық[9].

Пайдаланған әдебиеттер

1. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы, Алматы, 1979, Т.14, 302 б.
2. Фалсафа тарихы (оқулық-хрестоматия). Екінші басылым. Алматы «Раритет», 2004. 19 б.т.
3. Тотенаев Б.Т. Казахские национальные игры. Алма-Ата: Казахстан, 1976. — С-144.
4. Андреев В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности. Основы педагогики творчества. – Казань: Казанского ун-та, 1988.- С. 236.
5. Таникеев М. Қазақтың ұлт спорт ойындары. – Алматы: Просвещение, 1959. – 60 б.

6. Сүлейменов, Пірімбек Мұханбетұлы. Өл-Фараби және қазақ халқының рухани мұрасы : оқу-әдістемелік құралы / П. М. Сүлейменов; сый П. М.
7. Сүлейменовтен; Өл-Фараби атын. ҚазҰУ. — Алматы : Қазақ ун-ті, 2006. — 30, [3] б.
8. <https://www.trt.net.tr/kazakh/search?tag=%22%D2%9A%D2%B1%D1%82%D1%82%D1%8B+%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%BA%22>
9. <https://vinalnik.livejournal.com/836333.html>

ӘОЖ 373.2

РУХАНИЛЫҚТЫҢ ЖАСТАРДЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ БАСЫМДЫҒЫН НЕГІЗДЕУ

Джакубақынов Б.Б.

әскери ғылымдардың докторы, доцент

Төлегенұлы Н., PhD, аға оқытушы

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ.*

Аңдатпа. Қазіргі ақпараттық заманда және технологиялардың қарқынды даму кезінде салауатты өмір салтын қалыптастырудың басты объектісі жастардың рухани саулығы болуы тиіс. Бұл парадигма мақалада сыни ойлау мен зорлық-зомбылықсыз әлемге апарар жолдағы негізгі көзқарас ретінде қарастырылады. Рухани саулықтың басымдылығына, адам тұлғасының тұтастай әрі үйлесімді дамуына негізделген тәлім-тәрбие жастардың салауатты өмір салтын қалыптастырудың кепілі болып табылады.

Тірек сөздер: тән саулығы, жан саулығы, рухани саулық, салауатты өмір салты, руханилық, «рух-жан-тән» бірлігі.

Аннотация. В современный информационный век и в условиях бурного развития технологий основным объектом формирования здорового образа жизни должно стать духовное здоровье молодежи. Эта парадигма рассматривается в статье как фундаментальный подход к критическому мышлению и ненасильственному миру. Образование, основанное на приоритете духовного здоровья, целостного и гармоничного развития человеческой личности, является гарантией формирования здорового образа жизни молодежи.

Ключевые слова: физическое здоровье, психическое здоровье, духовное здоровье, здоровый образ жизни, духовность, единство «духа-души-тела».

Abstract. In the modern information age and in the conditions of rapid development of technology, the main object of formation of a healthy lifestyle should be the spiritual health of young people. This paradigm is considered in the article as a fundamental approach to critical thinking and nonviolent peace. Education, based on the priority of spiritual health, holistic and harmonious development of the human personality, is a guarantee of the formation of a healthy lifestyle for young people.

Key words: physical health, mental health, spiritual health, healthy lifestyle, spirituality, unity of “spirit-soul-body”.

Біртұтас рухани (имани), әлеуметтік (эмоционалды-психологиялық) және физикалық (биологиялық) салауаттылық – адам тіршілігінің басты құндылықтарының бірі. Жастарды салауатты өмір салтына ынталандыру еліміздегі адами капиталды нығайтуға апаратын сүрлеу жол десе де болады. Қазақстанның барлық дерлік стратегиялық бағдарламаларында халықтың салауатты өмір салты мен денсаулығы орталық орын алып келеді және өз денсаулығына деген адамның жауапкершілігін қалыптастыру мемлекеттік саясатта басты мәселе болып табылады. Мысалы, «Қазақстан-2050» Стратегиясындағы «Ұлт денсаулығы – табысты болашағымыздың негізі» деп аталатын бөлімде денсаулық сақтау саласындағы негізгі басымдықтар, балалар денсаулығын қамтамасыз етудің жаңа тәсілдері, медициналық білім беру жүйесін жақсарту, ауылда медициналық қызмет көрсетудің сапасы, дене шынықтыру мен спортты дамыту туралы тұжырымдар қамтылған [1]. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асыруға жалпы шығын 3,2 трлн. теңгені құрайды [2]. Өз кезегінде Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы Қазақстан Республикасының Кодексінде «Саламатты өмір салтын қалыптастыру денсаулықты нығайту және өмір салтымен байланысты аурулардың алдын алу мәселелерінде халықты ақпараттық қамтамасыз ету, гигиеналық оқыту мен тәрбиелеу жолымен саламатты өмір салтын насихаттауды, дұрыс тамақтануды және аурулардың профилактикасын қамтиды», - деп жазылған [3].

Бүгінгі таңда білім беру ұйымдары жан-жақты дамыған, денсаулығы мықты, салауатты өмір салтын мұра тұтқан дара тұлғаларды тәрбиелеуді басты міндет етіп қойып отыр. Себебі жастардың саулығы қоғамның бәсекелеске қабілеттілігін ғана емес, оның еңбек және әлеуметтік ресурстарының сапасын сипаттайды. Осыған байланысты жастардың салауатты өмір салтын қалыптастыру жағдайын сын көзбен ой елегінен өткізу, бағдарламалар мен жоспарларға, әдістемелерге тиісті өзгерістер енгізу талап етілуде.

Жастардың салауатты өмір салты жүйесіндегі теориялық әзірлемелер кешені мен оларды бағдарламалық-әдістемелік қамтамасыз ету арасындағы қарама-қайшылықты шешу білім беру ұйымының тәрбие жұмысының тұжырымдамасын жеке тұлғаға бағытталған парадигма шеңберінде қайта қарау арқылы жүзеге аспақ. Өйткені білім беру және тәрбиелеу жүйесінде «рух-жан-тән» саулығының үйлесімділігін толық қамтамасыз ету арқылы жастардың салауатты өмір

салтын ұстануға тиісті мотивациясын жеткілікті қалыптастыру сұрақтары толық әрі жүйелі қарастырылмайды.

Салауаттылық адамның руханилығына, психофизикалық конституциясына, мінез-құлқына және тәрбиесіне сәйкес жеке өмір салтына байланысты. Өмір салты үш компонентпен сипатталады: өмір сүру деңгейі, сапасы және өмір сүру мәнері [4]. Өмір салты мен денсаулық арасындағы ең айқын байланыс «салауатты өмір салты» ұғымында көрінеді». Қазіргі заманғы тұжырымдамаларға сәйкес [5], салауатты өмір салты ұғымына келесі компоненттер кіреді: жағымды эмоциялар, дұрыс тамақтану, оңтайлы қозғалтқыш режимі, беріктендіру, жеке гигиена, жаман әдеттерден бас тарту (темекі шегу, алкогольді ішімдік пайдалану, есірткіні пайдалану), жыныстық қатынастарды жоспарлау. Осылайша, салауаттылық - бұл үнемі өзгеріп тұратын қоршаған орта жағдайларында адамның жасы мен жынысына сәйкес рухани, психикалық және физиологиялық тұрақтылығын сақтау қабілеті.

«Рух-жан-тән» бірлігі мен гармониясы жеке тұлғаның салауатты өмір салтының критерийі болмақ. Осыған орай, қоғамның да өмірі үш тұғырға негізделген, олар: дін, тіл, діл (салт-дәстүрлер). Яғни рух дінмен, ал тіл жан әлемімен байланысты болса, діл іс-әрекетті, яғни тәнмен атқарылатын амалдарды білдіреді. Өмір - осы үштіктің қайнасқан бірлігінің өз-ара әсерлесуі мен қарым-қатынасы. Ал салауатты өмір дегеніміз тірліктің қауіпсіздігін көрсетететін категория, жоғарыда аталған үштіктің барынша жоғары үйлесімі (гармониясы), ғылыми тілмен айтсақ, синергетикалық көрінісі. Сондықтан салауатты өмір қағидалары мен критерийлерін жоғарыда көрсетілген үштіктің өз-ара қарым-қатынас үйлесімділігінен іздеуіміз керек [6].

Байқағанымыздай, осы үштіктің басында руханилық тұр. Руханилық тұрғысынан салауатты өмір сүру - қауіпсіз өмір сүру, яғни ең алдымен өзіңе, содан кейін басқа да тіршілік иелеріне зиян келтірмеу, өмір бақи пайдалы білім алу, білім – рухтың «азығы». «Салауатты» сөзінің өзі парасатты, байыпты, ақылды, ойлы, білімді және сабырлы деген мағынаны білдіреді. Руханилық тіршілік пен өркениеттің лайықты салауаттылығын сақтауға мүмкіндік береді. Руханилыққа тәрбиелеу адам мен қоғамға шынайы «адами әлпетті» береді, олардың арасындағы қарым-қатынасты жауапты етеді.

Адамның, ең алдымен, рухани жаратылыс екенін ескеріп, дұрыс жолға қойылған және талапқа сай ұйымдастырылған тәрбиелік жұмыс түрлері ғана жастардың салауатты өмір салтының қалыптасуына елеулі ықпал жасай алады. Біздіңше, оқу орындарында жастардың салауатты өмір салтын қалыптастырудың басым бағыты дәстүрлі дінге, ұлттық идея мен патриотизмге негізделген, сауапты іс-әрекеттерге

итермелейтін руханилықты тәрбиелеу болмақ. Мұнда руханилықты білім арқылы «ақ» пен «қараны» ажырата білуді түсінеміз. Руханилық тәрбие деп отырғанымыз – білімді, мінезді, амалды үйлестіретін «салауатты» адамды қалыптастыруға бағытталған іс-әрекет. Бұл адамның тәндік, жандық, рухани үйлесімділігін, яғни денсаулықты, қоршаған ортамен қарым-қатынаста туындайтын сезімдерді, оқыған-тоқыған білім-біліктілікті құндылық деп тануын, өзінің жаратылыстағы алатын орнын, ғаламдағы, соның ішінде жердегі, бейбітшілікті сақтау үшін өзінің жауапкершілігін түсінуді қамтамасыз етеді.

Сонымен, салауатты өмір салтын қалыптастыруда руханилықты тәрбиелеудің маңыздылығын дәлелдей келе мынандай пайымға келдік: руханилық (имандалық) жалпы адам тұлғасының тұтастай дамуында барлық басқа тәрбиелердің (еңбек, ақыл-ой, дене тәрбиесі, әскери-патриоттық, эстетикалық, экологиялық, экономикалық, құқықтық т.б. тәрбие) табиғи өзегі, іргетасы болып табылады. Руханилық - Адам, Отбасы, Жер, Ұлт, Дін, Тіл, Діл, Отан, Білім, Еңбек, Бейбітшілік т.б. құндылықтарды игерудің нәтижесі. Бүгінгі таңда аталған құндылықтарды сақтау, ұрпақтан ұрпаққа жеткізу барлық адамзаттың парызы ретінде оқу орындарындағы барлық тәрбие жұмысы салаларының нысанына айналып отыр.

Жоғарыда баяндалғанның негізінде мынадай қорытынды жасауға болады:

1. Салауатты өмір сүру адамның жалпы мәдениетінің, оның азаматтығының, тұтастығының, жан-жақтылығының көрінісі болып қала бермек. Салауаттылық - өмір сапасының көрсеткіші.

2. Тұлғаның салауаттылығының бастау көзі - оның руханилығы, ол өзін-өзі жетілдіруден, өзін-өзі дамытудан, қарым-қатынаста, дүниетанымда өзінің шығармашылық қабілетін танытудан көрініс табады. Салауатты өмір салтын қалыптастырудың ойдағыдай табысты болуы жеке тұлғаның өзін рухани дамыту мақсатында үздіксіз білім алуына байланысты.

3. Руханилықты дамыту және білім беру ұйымының тәрбие жүйесінің әлеуетін толығырақ пайдаланудың негізінде тұлғаны салауатты өмір салтына тиімді ынталандыруға мүмкіндік туады. Руханилық - салауатты өмір салтын қалыптастырудың алғы шарты. Осыған байланысты білім беру ұйымдарында бір-бірінен алшақтап кеткен оқыту мен тәрбиенің жоғары интеграциясын қамтамасыз ету қажет. Оқытып тәрбиелемей, керісінше, тәрбиелеп оқыту керек. Бұл қазіргі және болашақтағы білім берудің басты парадигмасы болмақ.

4. Салауатты өмір салты әлеуетін нығайту үшін мемлекет «білім қоғамын» құрып, ақыл-ой еңбегінің беделін, ғылыми интеллект

тасымалдаушыларының жемісті жұмысқа қызығушылығын арттыруға бағытталған ұйымдастырушылық, құқықтық, экономикалық және басқа шаралар кешенін жүзеге асыру қажет.

Сонымен, біз салауатты өмір салтын қалыптастыру тұнып тұрған тәрбие, оны «рух-жан-тән» бірлігіне сәйкес рухани-адамгершілік, қарым-қатынас және дене тәрбиесінің бірлігі арқылы жүзеге асыра аламыз деп тұжырым жасадық. Руханилыққа негізделген салауатты өмір салты – оқыту мен тәрбиенің, тұлғалық дамудың кепілі.

Жастардың салауатты өмір салтын қалыптастыруға арналған ұсыныстар келесідей болуы мүмкін:

- жастардың салауатты өмір салтын қалыптастыруда заманауи педагогикалық-психологиялық шарттарға негізделген, рухани (имани) және адамсүйшілік (бауырмашылдық) қасиеттерді дамытуға және жалпыадамзаттық, ұлттық құндылықтарды игеруге арналған әдістемелерді қолдану;

- салауатты өмір салтын қалыптастыруда барлық оқу пәндерінің тәрбиелік әлеуеті мен оқу-тәрбие процесінде қосымша білім бағдарламаларының мүмкіншіліктерін кеңінен әрі ұтымды пайдалану және осы бағыттағы әдістемелік жүйені жетілдіру.

Әдебиеттер

1. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2014 жылғы 17 қаңтар [Электронды ресурс]: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400002014>.

2. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 26 желтоқсандағы № 982 қаулысы [Электронды ресурс]: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000982>.

3. ҚР Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI Кодексі [Электронды ресурс]: [https:// kodeksy-kz.com/o_zdorove_naroda_i_sisteme_zdravoohraneniya.htm4](https://kodeksy-kz.com/o_zdorove_naroda_i_sisteme_zdravoohraneniya.htm4)

4. Дьяконов И.Ф. Основы здорового образа жизни для всех. - СПб.: Спецлит, 2018. - 126 с.

5. Вайнер Э.Н. Основы медицинских знаний и здорового образа жизни (для бакалавров). - М.: КноРус, 2017. - 480 с.

6. Джакубақынов Б.Б., Баймұратов Ө., Тәукейұлы С. Салауатты өмір салтындағы және әскери қызметтегі сәлемдесудің рөлі туралы // Вопросы педагогики. - №1, 2020. - Б.17-23.

ДЕНСАУЛЫҒЫ НАШАР СТУДЕНТТЕР ҮШІН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жалтаев Н.Р., аға оқытушы

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Аннотация. Бұл мақалада денсаулығы нашар студенттер үшін дене шынықтыру сабақтарын ұйымдастыру тақырыбындағы зерттеулер келтірілген. Қолданыстағы әдістемелердің, әдістер мен тәсілдердің артықшылықтары мен кемшіліктері де зерттелді.

Кілт сөздер: спорт; денсаулық; әдістеме; педагогика; сабақтарды ұйымдастыру; инклюзивтілік.

В данной статье отражены исследования на тему организации занятий физической культуры для учащихся с ослабленным здоровьем. Помимо этого изучены плюсы и минусы существующих методик, методов и способов.

Ключевые слова: спорт; здоровье; методика; педагогика; организация занятий; инклюзивность.

This article reflects research on the topic of organizing physical education classes for students with poor health. In addition, the pros and cons of existing techniques, methods and methods have been studied.

Key words: sport; health; methodology; pedagogy; organization of classes; inclusivity.

Қазіргі таңда денсаулығы нашар студенттер саны жыл сайын өсуде. Бұған басты себеп – өскелең ұрпақтың аз қозғалысты талап ететін өмір-салты. Бұл жайт студенттер үшін сабақтарды мұқият дайындауды және ұйымдастыруды, сондай-ақ әр студенттің ерекше-ліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып сабақтар өткізуді талап етеді.

Ерекше қажеттіліктері бар білім алушылар үшін дене шынықтыру сабақтарын өткізу үшін қажетті әдістеме мұқият және ерекше тәсілді қажет етеді. Нәтижесінде, оқушылар жоғары оқу орындарына түскенге дейін қолданылған арнайы жұмсақ режим төзімділіктің, өнімділіктің төмен деңгейіне ықпал етеді, сонымен қатар моториканың, координацияның нашар дамуы байқалады. Сонымен қатар, мұндай студенттер сабақтар мен дәрістерде ұзақ уақыт отыруына байланысты денеге түсетін күшке дайын емес болып келеді. Осыдан проприоцептивті сезімталдықтың жетіспеушілігі туындайды, бұл өз кезегінде дененің қоршаған ортаның сыртқы сезімталдығына әсер ететін факторларға бейімделу қабілетінің төмендеуіне әкеледі. Бұл қайталанатын және ілеспе аурулардың алғышарттарының пайда болуына әсерін тигізеді.

Зерттеудің мақсаты - дене шынықтыру сабақтарын ұйымдастырудың әртүрлі әдістерін зерттеу, сонымен қатар денсаулығында ауытқулары бар студенттер үшін оның мазмұнын түсіндіру. Ғылыми және әдістемелік әдебиеттерді талдау, педагогикалық бақылаулар сияқты әдістер қолданылды.

Зерттеулер көрсеткендей, сабақтарды ұйымдастыру, әдістерді мұқият таңдау және сабақтардың сауатты құрылымы жалпы сабақтың да, денсаулығы нашар студенттерге арналған жаттығулардың да тиімділігіне тікелей әсер етеді. Материалдың өзін ұсынумен қатар, студенттің әл-ауқаты мен денсаулығын жақсарту үшін жаттығуларды орындаудың дұрыс техникасын үйрету білуде маңызды, өйткені бұл әдіс студенттің алдағы өмірінде пайдасын тигізеді.

Осы уақытқа дейін мамандандырылған оқу бөлімдерінде сабақтарды ұйымдастыру - ең басты әдістердің бірі болып келді. Бұл әдіс студенттерде әртүрлі аурулар болған кезде дене жаттығуларын орындау ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік берді, сонымен қатар әр оқушының қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін ескерді. Бірақ бұл қажетті нәтиже бермеді, әр студенттің физикалық және функционалдық мүмкіндіктері ескерілетін студенттер топтары барлық дерлік қамтылмады.

Студенттерде созылмалы және ілеспе аурулар жиі кездеседі. Кейде осылардың комбинациясында кездесетін сәттер болады. Яғни, бір студентке бірнеше диагноз қойылған жағдайлар тіркелген болатын. Бұл нозологиялық белгілерді ескере отырып, арнайы топтар құруға үлкен кедергі туғызады. Мұны осы пәннің әр оқытушысы ескеруі керек. Студентке қойылатын диагноз, көп жағдайда студенттің бұрын ауырған ауруы болуы мүмкін. Бұл аурудың салдарының студентке тигізетін әсері аз.

Әдістемелік және практикалық сабақтар студенттердің дене шынықтыру саласындағы арнайы практикалық материалдарды игеруіне ықпал етеді. Студенттерді ауру түрлеріне, сондай-ақ аутогендік жаттығулар элементтеріне, релаксацияға, көз гимнастикасына және көптеген түрлі әдістерге бөлінген жаттығулар мен жаттығулар кешендеріне үйрету ерекше назар аударуды қажет етеді.

Практикалық сабақтардан ұзақ уақыт босатылған студенттер үшін презентациялар құруға және олармен сөйлесуге, сондай-ақ сабақтар мен семинарларда баяндамалар жасауға мүмкіндік бар. Бұл олардың оқу процесіне көбірек қосылуына және сабақтарға белсенді қатысуына мүмкіндік береді.

Студенттердің физикалық қабілеттері мен көрсеткіштерін дамыту жаяу жүруді, ашық ойындарды, шаңғы жаттығуларын, коньки

тебуді, үстел теннисін, бадминтонды, гимнастика элементтерін, сондай-ақ әртүрлі тренажерлерді мөлшерімен пайдалану арқылы мүмкін болады. Денсаулыққа қатысты ерекше қажеттіліктері бар студенттермен сабақ өткізу оқу кестесіне ыңғайлы, өйткені онда топтар диагноздар мен жыныстар бойынша бөлінбестен құрылады. Мұндай ұйым студенттерге сауықтыру, жаттығу, бейімделу сияқты қозғалыс форматындағы сабақтарды өткізуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, әр оқушының дене-ағзасының жағдайы, дененің функционалдық көрсеткіштері, қозғалыс функционалы бағаланады және ескеріледі.

Кейбір мамандардың пікірінше, мұндай студенттерге арналған оқу процесіне жүзу, ритмикалық гимнастика, теннис және бадминтонды кіргізу қажет. Бұл келесідей түсіндіріледі: біртіндеп оқыту және спорттың кез-келген түріндегі дағдылардың алғышартын игеру білім алушының қызығушылығының артуына, оның осы бағытта одан әрі жұмыс жасауына ықпал етеді. Осы саладағы білім беру процесін ұйымдастырудың жағымды жақтары - бұл оқу орындарында әртүрлі материалдық базалардың болуы, бұл әртүрлі спорт түрлері бойынша сабақтарды лайықты деңгейде ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Осы әдістің басқа жағын да атап өткен жөн. Студенттердің көпшілігі үшін физикалық белсенділіктің түрлерін таңдау өте қиын, өйткені олар физикалық белсенділіктің көптеген түрлерін түсінбейді және ол жайлы білетін ақпараты аз. Бұл процесс жиі ұзаққа созылады және студенттің қызығушылығының төмендеуіне әкеледі.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, бүгінгі таңда ең жақсы шешім - дене шынықтыру сабағын өткізу деп қорытынды жасауға болады. Бұл пәнге дене шынықтыруға дайындық және көрсеткіштер қорытындысы секілді бөлімдер кіреді, ал сабақ жоспарының негізгі бөлігі жалпы жоспарға сәйкес немесе арнайы жасалған жоспар бойынша жүзеге асырылады, онда дене шынықтыру сабақтарына арналған нұсқамалар мен кері пікірлер ескеріледі. Осының бәрінен денсаулығы нашар студенттердің денсаулығы мен дене шынықтыру деңгейін арттыру тек дене шынықтыру сабақтарына қатысумен шектелмейтінін түсінеміз. Сондай-ақ қосымша сабақтарда жүйелі түрде орындалатын физикалық жаттығуларға да қажеттілік бар екенін ұғамыз.

Сондай-ақ, өз бетінше оқитын студенттердің дене белсенділігінің жалпы мөлшерін ұлғайтуға, дене шынықтыру бағдарламаларының орындалуын, қатысуын жақсартуға, физикалық нормалардың қалыптасу процесін жеделдетуге және салауатты өмір салтын қалыптастыруға мүмкіндігі бар екенін атап өткен жөн.

Әдебиет

1. Бердышева Е. В. Физкультурно-оздоровительная работа со студентами с ослабленным здоровьем / Е. В. Бердышева // Вестник Бурятского государственного университета. Философия. – 2009. – С. 23–26.

2. Евдокимов, В. И. Оздоровительная физическая культура - средство оптимизации профессионального здоровья и качества жизни / В. И. Евдокимов, О. А. Чурганов // Актуальные проблемы физической подготовки. – 2007. – № 2. – С. 45-49

3. Евсеева, С. П. Теория и организация адаптивной физической культуры. – Москва : Советский спорт, 2010.

УДК 796.8

ТАЕКВОНДОМЕН ШҰҒЫЛДНАТЫН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ЖАТТЫҚТЫРУ ҮДЕРІСТЕРІНІҢ ТИІМДІЛІГІН ЖОҒАРЫЛАТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Жукабаев Ж.С.

*магистрант, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық
университеті, Павлодар қ.*

Аңдатпа. Осы мақалада таеквондомен шұғылданатын жасөспірімдердің жаттықтыру үдерістерінің тиімділігін жоғарылату мақсатында құрастырылған әдістемесі қарастырылған.

Кілт сөздер: таеквондо, жасөспірімдер, жас спортшылар, жаунгерлік өнер, соққы жасау, блок, шабуылдау, қорғану.

Аннотация. В данной статье рассмотрена методика, разработанная с целью повышения эффективности тренировочных процессов подростков, занимающихся таэквондо.

Ключевые слова: таеквондо юноши, юные спортсмены, боевые искусства, удар, блок, нападение, защита.

Annotation. This article discusses a technique developed to improve the effectiveness of the training processes of teenagers engaged in taekwondo.

Keywords: taekwondo boys, young athletes, martial arts, punch, block, attack, defense.

Кәріс тілінде, Тхэквондо немесе ағылшын тілінде (Taekwon-do) таэквондо – кәрістердің жауынгерлік өнері болып саналады. Осы спорт түрінің ерекшелігі, жекпе-жек кезінде аяқы, шабуылдаумен қатар қорғану үшін де белсенді түрде қолдануда болып табылады. «Тхэквондо» негізі кәрістердің үш сөздерінен тұрады: [тхэ] «аяқ» + [квон] «қол, жұдырық» + [до] «өнер, жол, әдіс». Жалпы әдеби түрде «Аяқ пен қолдың жолы» деген мағынаны білдіреді. Басқа корей жекпе-жектерінен айырмашылығы, таэквондода қару қолданылмайды, өйткені кәрістер адам денесінің өзі өте қорқынышты қару деп санайды.

Таэквондо жауынгерлерінің өнері, әдемі соққыларды қолданатын жекпе – жектердің бірі екенін байқауға болады, өйткені ондағы барлық соққылар өте әдемі, тиімді және әсерлі болып келеді. Таэквондода көптеген қолмен және аяқтармен жасалатын соққылар пайдаланылады. Сондықтан, таэквондо шығыс жекпе-жегінің түрлерінің ең күрделілерінің бірі болып табылады, және әр спорт түрне сай соққылардың, әртүрлі типтегі блоктардың әрқайсысының өз атауы мен мағынасы бар [1].

Таэквондошының жауынгерлік арсеналына кіретін тұрысы, аяқпен және қолмен жасалатын соққылардың келесі атауларына тоқтап өтуге болады:

Моа Соги – жауынгердің дайындығын білдіретін тұрысы.

Чарет Соги – жауынгердің сәлемдесу тұрысы.

Пенхи Соги – ашық тұрыс.

Наранхи Соги – параллельдік тұрыс.

Чжучум Соги – шабандоздың тұрысы сияқты кең тұру.

Ап Соги – алдыңғы жоғары тұрыс.

Ап Куби – алдығы төменгі тұрыс.

Твит Куби – артқы төменгі тұрыс..

Пом Соги – «жолбарыс» тәрізді тұрыс..

Хак Тари Соги – бір аяқта орындалатын тұрыс.

Коа Соги – аяқтарды айқастырып тұру.

Керуги Часо – жауынгерлік тұрыс.

Огым Соги – бір аяқта тұру. Көтерілген аяқ, тіреп тұрған аяқтың бүгілген тізесінің артына қойылады [2].

Таэквондодағы жетістіктеріне байланысты белбеулер таэквондодағы тәртіппен шартты түрде "түрлі-түсті" (соның ішінде АҚ) және "қара" болып бөлінеді.

Келесі жіктеулерден тұрады:

- 10 гып-ақ белдеу
- 9 гып-сары жолақты ақ белдеу
- 8 гып-сары белдеу
- 7 гып-жасыл жолақты сары белдеу
- 6 гып-жасыл белдеу
- 5 гып-көк жолақты жасыл белдеу
- 4 гып-көк белдеу
- 3 гып-қызыл жолақты көк белдеу
- 2 гып — қызыл белбеу
- 1 гып-қызыл белбеу қара жолақ қара белбеу

Таэквондо ережесіне сай жеңімпаздар келесі түрде анықталады:

- Нокаутпен жеңу.

- Төрешінің немесе дәрігердің жекпе-жегін тоқтатуына байланысты жеңіске жету.

- Ұпай немесе артықшылық бойынша жеңу;

- жекпе-жекке шықпау салдарынан жеңіске жету;

- Дисквалификация салдарынан жеңіске жету;

- Төреші жариялаған жазалау шараларының салдарынан жеңіске жету [3,4].

Таеквондода, физикалық күш пен қимыл қозғалыстардың жылдамдығын пайдалана отыра, тапқырлық пен шеберлікпен үйлескен жағдайда ғана жеңіске жетуге болады. Таеквондоданың техникалық арсеналында көптеген әдістер қолданылады.

Қазіргі уақыттың жоғары бәсекелестік талаптарына сай жас спортшыны даярлау жүйесін үнемі жетілдірмей жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізу мүмкін емес екені айдан анық. Бұл жүйеде әртүрлі жаттығу амалдарын жоспарлау және қолдану әдістемесі, атап айтқанда, спорттың көптеген түрлері бойынша спортшылар қызметінің нәтижелілігін анықтайтын арнайы физикалық қасиеттерін және техникалық сапаларын дамытуды және одан әрі жетілдіруді қамтамасыз ету мәселелері ерекше орын алады [5]. Осы талаптарға сай жасөспірімдерді даярлау кезінде, бізде Ақсу қаласының «Балалар шығармашылық үйінде» жұмыс жасайтын таеквондо секциясындағы шұғылданатын жасөспірімдердің спорттық жетістіктерін жоғарылату мақсатында құрастырылған әдістемеміздің тиімділігін дәлелдейтін зерттеу жұмыстарын жүргізген болатынбыз.

Зерттеу жұмыстары 2022 жылдың қыркүйек айында басталып, қазірге дейін жалғасуда. Зерттеу жұмысына 13-15 жас аралығындағы 15 таеквондошылардан құрастырылған 1 эксперименттік топ және құрамында 16 спортшылардан тұратын 1 бақылау тобы қатысты.

Бақылау тобының спортшылары дәстүрлі түрде, қарапайым әдістеме бойынша аптасына 3 рет жаттығу жасап отырды, ал эксперименттік топтың таеквондошылардың физикалық дайындықпен, техникалық дайындығын ұштастыру арқылы құрастырған әдістеме бойынша аптасына 3 рет жаттықты.

Жас спортшылардың жетістіктерін анықтау мақсатында жаттығу жылына екі рет, желтоқсан және маусым айларында келесі нормативтер: етбетінен жатқан бойда қолды бүгіп-жазу, отырып – тұру, шалқап жатқан бойда денені көтеру, стретчинг орындау мен таеквондо техникасының негізі болып саналатын Пумсе (poomse) — бұл шабуылдаушы және қорғаныс таеквондо техникасының кешені, бұлар белгілі бір дәйектілікпен құрастырылған қол-аяқ техникасының комби-

нациясы, ойдан шығарылған қарсыласпен жекпе-жекте білдіреді, блок, қолмен және аяқпен соққы жасауларды орындау қабылданды.

Эксперименттің басында алынған нәтижелер мен соңғы жақында алынған нәтижелер бақылау тобында сәл өзгерістердің барын анықтаса, біздің эксперименттік әдістеменің жақсы нәтиже бергені анық көрінді.

Мысалы, етбетінен жатқан бойда қолды бүгіп-жазу және шалқалап жатқан бойда денені көтеру нормативы бойынша эксперименттік топтың нәтижесі, бақылау тобынан әлдеқайда жоғары болып, отырып – тұру мен созылу (шпагатқа отыру) нормативтерінің нәтижесі бақылау тобынан сәл ғана жоғарылау болды.

Сонымен қатар Пумсе (roomse) блок, қолмен және аяқпен түрлі соққыларды жасауларды орындау кезінде эксперименттік топтағы жас таеквондистердің көрсеткіштерінің жоғары болғаны анық байқалып, жарыстарда бақылау тобындағы 16 жас спортшылардың 2 ғана спорт шеберіне үміткер атағына ие болса, эксперименттік топтағы 15 таеквондошылардың 6 спорт шеберіне үміткер атағын жеңіп алды.

Қорытындылай келе, жас таеквондошылардың физикалық дайындықпен, техникалық дайындығын ұштастыру арқылы біз құрастырған әдістемеміздің тиімді екені дәлелденді.

Әдебиеттер:

- 1 <https://ru.sport-wiki.org/vidy-sporta/thekvondo>
2. Гил, К. Основы тхэквондо / К. Гил. – пер. с нем. А. Гарькавого. – М.: Фаирпресс, 2002. – 272 с.
3. Гил, К. Искусство тхэквондо / К. Гил, Ким Чур Хван. – М.: Сов. спорт, 1991. – 271 с.
4. Чой Сунг Мо. Тхэквондо для начинающих / Чой Сунг Мо. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – 125 с.
5. Шулика, Ю.А. Тхэквондо. Теория и методика. Спортивное единоборство / Ю.А. Шулика. Е.Ю. Ключникова. – Ростов н/Д.: Феникс, 2014. – Т.1. – 800 с.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ҚОЗҒАЛЫС ДАҒДЫЛАРЫН ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аға оқытушы **Жилисбаев Н.К.**¹

мұғалімі **Жилисбаев Н.К.**²

мұғалімі **Баянқұл А.С.**³

Халықаралық туризм және меймандостық университеті¹

Некрасов атындағы №9 мектеп гимназияның дене шынықтыру пәнінің мұғалімі²

Ататүрік атындағы №17 мектеп-гимназиясының дене шынықтыру пәнінің мұғалімі³ Түркістан қ, Қазақстан.

nagashbek@mail.ru¹

Аңдатпа. Мақала жасөспірімдердің қимыл-қозғалыс дағдыларын ұлттық спорт ойындары арқылы тәрбиелеудің маңызды мәселелерін анықтауға арналған. Бұл мақалада ұлттық ойындарын пайдалану арқылы жасөспірімдердің тәрбиеүдерісіндегі маңызды қағидаттарын қарастырған. Мақала жазу барысында автор дене тәрбиесінің оның ішінде ұлттық спорт ойындарының жасөспірімдердің қимыл-қозғалыс дағдыларына тиімді әсерін зерттеуге мән берген. Сонымен қатар автор ұлттық ойындардың баланың тәрбиесіне оңтайлы әсерлерінде айта келе, ұлттық ойындар арқылы оқу-жаттығу процесін табысты жолға қою үшін жаттығудың ғылыми-әдістемелік негізін қалыптастыру жайында сөз қозғаған.

Жұмыстың ерекшеліктері мақала терең тарихтан басталып кейінгі ғалымдардың нұсқаулары мен жазбаларына негізделіп жазылған.

Қорытындылай келе ұлттық ойындар негізінде қозғалыс дағдыларын тәрбиелеудің теориялық негізділігі тұлғаның-бағдарлық, іс-әрекеттік, рухани-адамгершілік құндылықтары айқындалған.

Кілт сөздер. Білім беру, ұлттық спорт, дене тәрбиесі, тәрбие, дене шынықтыру, жас ерекшелік.

Аннотация. Статья посвящена выявлению важных вопросов воспитания двигательных навыков подростков через национальные спортивные игры. В этой статье рассматриваются важные принципы воспитания подростков с использованием национальных игр. В ходе написания статьи автор акцентировал внимание на изучении эффективного влияния физической культуры, в том числе национальных спортивных игр на двигательные навыки подростков. Также авторы рассказали о положительном влиянии национальных игр на воспитание ребенка, а также о формировании научно-методической основы учения для успешного налаживания учебно-тренировочного процесса посредством национальных игр.

Особенности работы основаны на рекомендациях и записях ученых, начиная с глубокой истории.

В заключение на основе национальных игр определена теоретическая обоснованность воспитания двигательных навыков, личностно-ориентированных, действенных, духовно-нравственных ценностей.

Ключевые слова. Образование, национальный спорт, физическая культура, воспитание, возрастные особенности.

Abstract. The article is devoted to identifying important issues in the education of motor skills of adolescents through national sports games. This article examines important principles of raising adolescents using national games. During the writing of the article, the author focused on the study of the effective influence of physical culture, including national sports games on the motor skills of adolescents. The author also spoke about the positive impact of national games on raising a child, as well as about the formation of a scientific and methodological basis for the teaching for the successful establishment of the educational and training process through national games.

The features of the work are based on the recommendations and records of scientists, starting with deep history.

In conclusion, on the basis of national games, the theoretical validity of the upbringing of motor skills, personality-oriented, effective, spiritual and moral values was determined.

Keywords. Education, national sports, physical education, upbringing, age characteristics.

Тән мен жан сабақтас, екеуі бірінен-бірі бөліп жаруға болмайды. Тәнсіз жан жоқ, жансыз тән тұра алмайды. Олар өзара бір-біріне байлаулы, бірінің жайына бірі қарайды, біріне келген кемшілік біріне білінбей қоймайды. А.Байтұрсынов өз еңбектерінде тек тән мен жан байланысын көрсетіп қоймай, дене тәрбиесіне керекті мәселені атап көрсетті:

1. Мерзіммен күнтәртібін сақтау, таза ауа, тамақ, сусын.
2. Тән қызметі дұрыс болу үшін дене шынықтыру, гимнастика, ат спорты, ұлттық қимыл ойындары.
3. Дененің әртүрлі мүшелерінің қызметін дұрыс басқару, дұрыс атқару, тамақ қорыту, қан айналу.

Міржақып Дулатов ұлттық тәрбиені кеңінен насихаттап, оны оқу-тәрбие процесіне ендіру, тәрбиелік мәнін ашу, оқыту мен тәрбиенің ұлттық сипатта болуын, ұлттық мазмұнды оқу құралдарын, ұлттық қимыл-қозғалыс ойындарын ұсынған еңбектерінің жас ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеуде алатын орны мен маңызы ерекше. Мысалы: «Есеп құралы» атты кітабының мазмұны, таза ұлттық сипаттағы есептер қазақ халқының күнделікті өмірінен алынған. Адам тәрбиесі жүйесімен қатар, дене тәрбиесіне де ерекше көңіл бөлген, әсіресе, тәрбиелік мәні зор «Айқұлақ», «Дүмпілдек», «Марламқаш» сияқты ұлттық ойындар балалардың дене шынықтыру, олардың әртүрлі қасиеттерін дамыту, яғни, көргіштік, сезе білу, шыдамдылық, ептілік, тапқырлыққа баулитын бұл ойындардың күнде көріп, араласып жүрген тұрмыс-салт, өмірден алынуы – ұлттық тәрбие берудің мәнді жолдары екендігін атап көрсеткен [1].

Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» аты еңбегі қазақ топырағында тұңғыш жарық көрген нағыз ұлттық - педагогика оқулығы. Сол

еңбегінде М.Жұмабаев сөз басында: «Тәрбие деген не?» - дейді де, оған жауап бере келе, оны дене тәрбиесі, ақыл тәрбиесі, сұлулық тәрбиесі, құлық тәрбиесі деп төртке бөледі. «Егерде адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны», - дейді. «Балам адам болсын дейтін ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын», - деп жазып, оларды ұлттық тәрбиенің құрамдас бөліктері деп санайды [2].

1. Ең әуелі дене тәрбиесіне ерекше көңіл бөліп, оны физиологиямен, математикамен, эстетикамен, бала психологиясымен ғылыми байланыстырып, талдау жасау арқылы, халық педагогикасын пайдалана отырып, бұл тәрбиені іске асырудың жолдарын көрсетіп берді. «Дене – жанның қабы. Дені саудың жаны сау» дейді.

2. Дене тәрбиесінің өзін 19 бөлімге бөліп, осы әр бөлімдерге жеке-жеке тоқтап, түсініктеме беріп педагог ретінде нақтылы дәлелдермен бекітеді.

Сондай-ақ, М. Жұмабаев өз еңбектерінде тәрбие халықтық педагогиканың, ұлттық тәрбиенің алатын орны ерекше екендігін анық дәлелдеген. Халықтық педагогиканың құнды жақтарын пайымды пайдаланып, ашып отырған.

Тәрбие жөнінде халықтық мұраға, оның озық жағына сүйенген Жүсіпбек Аймауытовтың ұлттық тәрбие беру туралы ой-пікірлері оның әдебиет, психология, халықтық педагогика, ондаған әдеби шығармалары мен оқу құралдарында, мақалаларында кеңінен баяндалған. Жүсіпбек өз еңбектерінде ұлттық өнердің орнын, білімді, денсаулығы мықты жас ұрпақты тәрбиелеудегі мәдени-рухани құндылықтарды жан-жақты баяндайды. Қазақтың «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі», «Сүтпен біткен мінез сүйекпен кетеді» деген мақалдарын еске ала отырып, отбасы тәрбиесін, үлгі-өнегенің орнын зор бағалайды. Тәрбие беруде оқу орындарының маңызын атап көрсетеді. «Өмірде адасқандарға жол нұсқау керек», - деді [3].

Адам қимылының шын мәнімен жетілгендігі сол қимылды қажет еткен саналы әрекетке тікелей байланысты. Әрекетті құрайтын қимылдар тобы белгіленген мақсатқа орай басқарылады және реттеледі. Дәл осы орындалатын әрекеттің нәтижесі қойылған мақсат тұрғысынан бағаланады, қажет болса оған түзетулер ендіріледі. Адамның көздеген мақсаты нақты осы мезетте көрінбейді, ол ендігі орындалатын әрекеттің жемісі.

Халқымыздың зиялылары ұрпақ тәрбиесін жас кезеңнен бастауды және де оның дене күші мен рухани күшін бірдей жетілдіріп, дамытуға аса мән берген. Олар баланы жас кезінен бастап, туған халқының әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, мәдениеті, ана тілі арқылы тәрбиелеу керектігін өз еңбектерінде айқын көрсетті.

Дене тәрбиесіне үлкен үлес қосқан, Ресейде дене тәрбиесінің ірге тасын қалаушы Л.Ф. Лесгафт өз еңбектерінде дене жаттығуларын орындау процесін рухани және дене жетілуімен тұтас бір уақытта жүретін процесс деп қараған [4].

Дене шымыр болмай, оның әлсіз жетілгеніне қарамастан, ақыл-ой құрылысы мен қызметінің арасында үйлесімдіктің мұндай тең болмай ауытқуы жазасыз қалмайды. Ол өзінің дене әлсіздігін байқатады: адам ойлап түсіне білуі мүмкін, алайда ойлаған идеяларын жүйелі түрде тексеруден өткізіп, оларды іс жүзінде жүзеге асыру үшін қажыр-қайраты жетпейтінін көреміз. «Күшін білмеген күшенер» деген осындайдан айтылса керек.

Сонымен, педагогикалық-психологиялық т.б. ғылыми еңбектерді саралай келе, біз қимылдық ойындарға оқыту мен тәрбиелеудің этнопсихологиялық негіздерін анықтадық .

Э.В. Иленков мұндай жан-жақты даму мен толық адам мәселесін философиялық тұрғыдан талдап, өзінің «Философия и культура» атты еңбегінде оны «Ойлы дене» (мыслящее тело) деп айырықша көрсеткен. Ойлау - ол адамзаттың ең жұмбақ қасиеттерінің бірі, оны адам денесінен бөліп қарауға болмайды. Ойлау - бұл адам денесінің белсенді іс-әрекеті, өзге денелердің ішінде өз денесінің дұрыс қозғалуын, көркемдігін қадағалау, өмірдегі кездесетін физикалық кедергілерді жеңе білу және де өз күш жұмсап, көп жұмыс атқару, санадағы меңзелген қимыл-әрекетті дене мүшелеріне орындата білу – бұл ақылдылықтың формасы немесе «ойлы дене». Яғни бұл жерде адам тәрбиесінде бір жақты емес жан-жақтылыққа, сонда ғана саналы, ойлы, ақылы күшіне, күші ақылына сай азамат тәрбиелеуге болады екен [5].

Дене тәрбиесінде саналы көзқарасты И.П. Павлов: «Адамның барлық іс- әрекеті дене тәрбие процесінде жоғары нерв қызметіне тәуелді болады», яғни ми және бұлшық еттер, буындардың қимыл-қозғалысы бір-бірімен тығыз байланыста. Ми қыртысынан түскен «бұйрық» арқылы дене мүшелері әртүрлі іс-әрекетті қимылдарды орындайды», - деп көрсеткен [6].

Адамның дені сау болуы бірқатар факторларға – оның психикалық күшіне, өзін-өзі ұстай білу сезіміне, қарама-қайшылықты дер кезінде жоюға, эмоциялық дау-жанжалды жеңуге, отбасы, ұжымдардағы адамдар арасындағы әртүрлі мүдделер мен өркөкірек мінезді үйлестіретін қарым-қатынастың қалыптасуына байланысты болады. Олар үш топқа бөлінеді:

- 1) Топтағы ерекшелік – белсенділік пен мақсатқа ұмтылу.
- 2) Топтағы сипат жігерсіздікпен және сезіп қана қоюмен шектеледі.

Мұндай адамның әрекетсіздігі кейде оның ішкі жан-дүниесінің қайшылықтарына, әсіресе өмірдегі өз орнын таба алмай ауытқу себебіне байланысты.

Оқыту мен тәрбиелеу өзінің мазмұны бойынша халықтың көпқырлы әрі терең дәстүрлері мен ұлттық психологиясының көрінісі болып табылады [7].

Әр халықтың өзіндік сана-сезімі мен ішкі рухани үрдістеріне байланысты оқыту мен тәрбиелеудің бағыттары тарихи кезеңдегі қалыптасуы жүзеге асып отырады. Сондықтан ұлттық-психологиялық ерекшеліктер оқыту мен тәрбиелеудің мазмұнын анықтай отырып, мынадай принциптер арқылы жүзеге асады:

- педагогикалық әсер етудің этнопсихологиялық детерменизмді принципі- оқыту мен тәрбиелеу процесі халықтың ұзақ уақыттағы, тарихи кезеңдердегі дәстүрлері мен мұраларына, халықтың ұлттық-психологиялық ерекшеліктері мен әлеуметтік-саяси, экономикалық, мәдени дамуына бағытталуын қарастыруы;

- педагогикалық қызмет пен халықтық түсініктердің өзара бірлігі принципі – халықтың тарихи кезеңдерде қалыптасқан ұлттық сана, ұлттық рух пен құндылықтар негізіндегі білімі мен тәжірибесін, біліктерін педагогикалық процесте сабақтастықта қолдану;

- халықтық педагогика идеяларының арнайы (кәсіптік) білім беру жағдайындағы ықпалдастығы принципі – халықтық дәстүрлер, мұраларын педагогикалық шараларды ұйымдастыруда, белгілі бір кәсіпке сәйкес немесе болашақ мамандығына ықпалдастыру;

- халықтық мұраларды педагогикалық процеске бейімдеу және оны дамыту принципі – студенттің кәсіби іс-әрекетіне дайындығы барысында халықтық педагогика материалдарының мәнін жете түсінуі, оны қызығушылықпен қабылдап, практикада қолдану және ұлттық құндылықтарды дамытуға, жетілдіруге ат салысу т.б. қарастырады [8].

Сонымен, жоғарыда келтірілген теориялық талдаулар зерттеліп отырған мәселенің қазіргі таңда жастарымыздың қазақ елінің ардақты, рухани санасы мен мәдениеті қалыптасқан жеке тұлғасын қалыптастыруда маңызы зор екенін көрсетіп отыр [9].

Мақаланы қортындылай келе проблеманы теориялық тұрғыда зерттеу мен педагогикалық жұмысының нәтижесі бойынша мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

- Зерттеу барысында ұлттық ойындар негізінде қозғалыс дағдыларын тәрбиелеудің теориялық негізділігі тұлғаның-бағдарлық, іс-әрекеттік, рухани-адамгершілік құндылықтар тұрғысынан айқындалды. Ғылыми-педагогикалық талдаулар нәтижесінде «ұлттық

ойындар» ұғымының мәні, мазмұны ашылып, жеке тұлғаны қалыптастырудағы шешуші роль атқаратыны анықталды.

- ұлттық ойындар элементтерін пайдаланудың педагогикалық негіздерін айқындау мәселенің шешімін табудағы факторлардың саралап көрсетуге, ұлттық ойында өзіндік ерекшеліктерін мазмұндық тұрғыда сипаттама беруге ықпал етті.

- Ұлттық ойындар элементтерін пайдалану олардың тағылымдық мүмкіндіктері жоғары, өйткені ол ұрпақ тәрбиесіне кешенді түрде әсер етеді, олардың ақыл-ойын, адамгершілігін, эстетикалық және экологиялық, сауықтыру түйсігін қалыптастырады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Дулатов М. Оян, қазақ! – Алматы: Алтын Орда, 1991. – 121 б.
2. Жұмабаев М. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
3. Аймауытов А. Тәрбиеге жетекші. – Қызылорда, 1924. - 105 б.
4. Лесгафт П.Ф. Собранные педагогические сочинения. Т.2 - М., 1962., С.122-125.
5. Макаренко А.С. Методика организации воспитательного процесса. Соч. В 7-ми т. т.V. - М., Изд-во АПН СССР, 1959.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975.
7. Қожахметова К.Ж. Мектептің ұлттық тәрбие жүйесі: теория және практика. – Алматы: РБК, 1997. – 141 б.
8. Оңалбек Ж.К. Ұлттар арасындағы дене тәрбиесі мен спорт. – Алматы: РБК, 1997. – 126 б.
9. Тайжанов С. Дене мүмкіндіктерін тәрбиелеу. – Алматы: Мектеп, 2004. – 96 б.

УДК 612.2.03

ХАРАКТЕРИСТИКА СУТОЧНОГО РАЦИОНА ПИТАНИЯ ШКОЛЬНИЦ СТАРШИХ КЛАССОВ С ВЫСОКИМ УРОВНЕМ ДВИГАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ

Зайцева А.П., учащаяся, БОУ г. Омска, Гимназия № 85, Россия
Кальсина В.В., к.м.н., доцент Сибирский государственный университет физической культуры и спорта, Омск, Россия

Аннотация. В статье представлен анализ суточного рациона питания школьниц 15-16 лет, занимающихся спортивной аэробикой. Соотношение высокого объема умственных нагрузок в учебном процессе в школе, ежедневных физических нагрузок в тренировочном процессе, участие в соревнованиях являются факторами риска развития нарушений здоровья и требуют рационализации режима питания и формирование рациона питания, соответствующего потребностям организма девушки-подростка. Выявлены отклонения содержания

основных нутриентов в суточном рационе от рекомендуемых показателей, предложены рекомендации по коррекции рациона питания школьниц, занимающихся спортом.

Ключевые слова: девушки-подростки, двигательная активность, спортивная аэробика, питание, здоровый образ жизни.

Annotation. The article presents an analysis of the daily diet of schoolgirls aged 15-16 years old who engage in sports aerobics. The ratio of a high volume of mental stress in the educational process at school, daily physical activity in the training process, and participation in competitions are risk factors for the development of health problems and require rationalization of the diet and the formation of a diet that meets the needs of the teenage girl's body. Deviations in the content of basic nutrients in the daily diet from the recommended values were identified, and recommendations were proposed for correcting the diet of schoolgirls involved in sports.

Key words: teenage girls, physical activity, sports aerobics, nutrition, healthy lifestyle.

Актуальность.

Обеспечение школьников полноценным питанием представляет собой одну из актуальных проблем охраны здоровья подрастающего поколения. Полноценный качественный и количественный рацион питания определяет состояние здоровья и развитие ребенка [1].

В подростковом возрасте происходит активный рост организма, функциональное созревание органов и систем. Высокий уровень двигательной активности и занятия спортом, высокий уровень умственной нагрузки в ходе учебного процесса в школе требуют особого подхода к организации питания.

Незавершенность процесса роста и развития подростков, значительная умственная нагрузка, высокая двигательная активность и неадекватное, несбалансированное питание могут провоцировать у подростков развитие предпатологических и затем патологических состояний органов и систем [2].

При формировании рациона питания школьников-спортсменов должны соблюдаться основные принципы рационального питания: удовлетворение потребности в основных пищевых веществах, сбалансированность рациона питания по всем пищевым веществам, содержание достаточного количества эссенциальных нутриентов [3]. Построение рациона питания спортсмена с полным удовлетворением потребности в энергии, всех пищевых компонентах и поддержанием водного баланса организма – важное требование организации тренировочного процесса [4].

Практическая реализация питания школьниц-спортсменок не всегда сопровождается соблюдением основных принципов рационального питания, что может содержать в себе риски развития осложнений

со стороны здоровья. Часто у девушек-спортсменок, представительниц спортивной аэробики развиваются алиментарно-зависимые заболевания, такие как анемия, остеопороз [5].

Цель исследования – провести оценку суточного рациона питания школьниц старших классов с высоким уровнем двигательной активности.

Методы исследования

Исследование выполнено на базе СШ № 1 г. Омска «Развития спортивных единоборств и аэробики». Оценка уровня суточных энергозатрат, уровня двигательной активности проводилось у 5 школьниц 9 классов, средний возраст $15,1 \pm 0,7$ лет, занимающихся спортивной аэробикой, спортивная квалификация – кандидат в мастера спорта. Объем физической нагрузки (тренировочные занятия) составил 4 часа в сутки, объем учебной нагрузки составил 6-7 академических часов (6-7 уроков), дополнительные учебные занятия (подготовка к ОГЭ) составили 1,7 часа. Участницам исследования была предоставлена полная информация о проводимом исследовании и получено добровольное согласие на участие.

Оценка фактического питания выполнялась методом 24-часового воспроизведения суточного рациона в сочетании с анализом продуктового состава меню-раскладок. Сбалансированность рациона оценивалась по величинам потребления основных питательных веществ, энергии и сравнивались с «Нормами физиологических потребностей в энергии и пищевых веществах для различных групп населения Российской Федерации» (2008). Пищевой статус оценивался на основании индекса массы тела Кетле.

Результаты исследования

Энергетическая калорийность суточного рациона не соответствует суточным энергозатратам и составляет всего лишь 75% от требуемого. Практически все основные компоненты рациона питания школьниц-аэробисток имеют существенные отклонения от нормативных значений (таблица 1) и обеспечивают около 60% потребности растущего организма. Существенный недостаток в рационе выявлен по числу употребляемых полиненасыщенных жиров. Значительное превышение нормы выявлено по количеству простых, легкоусвояемых углеводов.

Таблица 1
Содержание основных нутриентов в суточном рационе
школьниц спортсменок

Компоненты рациона	Белок, г		Жиры, г		Углеводы, г		Суточная калорийность, ккал
	Ж	Р	Н	НН	П	С	
Результат исследования	53,2 ±6,2	27,9 ±3,6	43,7 ±6,2	13,5 ±3,6	118,2 ±3,5	212,5 ±9,1	2346,7 ±218,4
Отклонение от нормы, %	-40,2	-41,8	- 33,8	-96,1	-57,8	+77,1	-25,2

Примечания: обозначения в таблице Белок «Ж» - животный, «Р» - растительный; Жиры «Н» - насыщенные, «НН» - ненасыщенные; Углеводы – «П» - простые, «С» - сложные.

Анализ питания позволил выявить дефицит сложных углеводов, преимущественно растительной клетчатки, жирорастворимых витаминов А и Д, минеральных веществ – иода, магния, селена, минеральных веществ – железа, калия, кальция, дефицит витаминов группы В. Результаты исследования показали, что в рационе питания подростков спортсменок отмечается выраженный дисбаланс содержания основных пищевых нутриентов. В рационе не хватает тех пищевых веществ, которые необходимы для обеспечения полноценной адаптации организма в условиях высоких учебных нагрузок (подготовка к сдаче экзаменов), успешного освоения учебной программы и физического совершенствования при постоянно повышенном уровне физической нагрузки.

На основании полученных в исследовании результатов будет разработана программа коррекции питания школьниц спортсменок. Внедрение разработанной программы рационального питания в процесс подготовки юных спортсменок позволит не только улучшить самочувствие, но и повысить качество спортивной подготовки и улучшение академических показателей.

Литература:

- 1.Еделев Д.А., Лабутина Н.В. Аспекты здорового питания школьников // Пищевая промышленность. 2014. № 11. С. 64-66.
- 2.Клещина Ю.В., Елисеев Ю.Ю. Гигиеническая оценка и обоснование мер оптимизации образа жизни и питания подростков / Известия Самарского научного центра Российской академии наук, 2011. Том 13. № 1 (7). С. 1604-1606.
- 3.Хайитов Ж.Б., Бурибоев Э.М., Ниязова О.А. Исследование о оценка фактического питания детей и подростков спортсменов // Academic Research in Educational Sciences, 2023, Vol. 4. – p.435-440.

4.Токаев Э.С., Хасанов А.А. Методология создания индивидуализированных рационов питания спортсменов / Вестник спортивной науки, 2011, № 6. - С. 38-43.

5. Цаллагова Р.Б., Кьергаард А.В. Особенности питания при занятии сложнокоординационными видами деятельности / Вестник академии русского балета им. А.Я. Вагановой, 2016, № 1 (84). - С. 178-184.

УДК 378

ТЫНЫС АЛУ ЖАТТЫҒЫУЫ – МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ОҢАЛТУ ӘДІСІ

***Калыкова К.К., тәрбиеші, педагог-сарапшы,
МКҚК «Ақмола облысы білім басқармасының
Ақкөл ауданы бойынша білім бөлімінің жанындағы
«№1 бөбекжайы»***

Аннотация. Аталған мақала мектепке дейінгі ұйымдардағы бала денсаулығын нығайтудағы өзекті мәселелерге арналған. Дұрыс таңдап алынған тыныс жаттығулары баланың даму үстіндегі тыныс жолдарының жақсы жетілуіне әсер етіп, денсаулығын нығайта түседі.

Түйін сөздер: хатха-йога, ми жүйесі, таяз демалу, статистикалық, динамикалық.

Қазіргі таңда мектеп жасына дейінгі балалар арасында денсаулығында қандай да бір ақаулар бар балалар жиі кездеседі. Дене және ақыл-ой дамуы кеш жүріп жатқан, жұқпалы инфекциялық вирустарды тез қабылдайтын балалар саны артқаны да жасырын емес. Статистикалық мәліметтерге сүйенер болсақ, әрбір бесінші бала көп ауыратын бала есебінде екен. Балалардың денсаулығын нығайту мен аурудың алдын алудың бірден бір жолы- мектеп жасына дейінгі балаларға арналған тыныс жаттығулары болып табылады.

Жасы кіші балаларға арналған тыныс жаттығулары – көңілді жаттығу іс-қимылдарының жиынтығы болып табылады. Оларға А.Н.Стрельниковтың, К.П.Бутейконың және хатха-йога жаттығуларының кейбір элементтері кіреді. Бұл аталған жаттығулардың бәрінің негізі:

- Терең тыныс алу;
- Жасанды қиын тыныс алу;
- Демді тоқтату;
- Тыныс алуды жиілету;
- Таяз тыныс алу.

Тыныс алу жаттығуларын үш түрге бөліп қарауға болады. Олардың біріншісі статистикалық деп аталады. Статистикалық тыныс жаттығулары тыныштықта орындалады. Динамикалық тыныс жаттығулары іс-қимылмен қоса орындалады. Ал, үшіншісі, арнайы тыныс жаттығулары белгілі бір ауруды емдеуге қарсы қолданылады.

Дұрыс таңдап алынған тыныс жаттығулары баланың даму үстіндегі тыныс жолдарының жақсы жетілуіне әсер етіп, денсаулығын нығайта түседі.

Тыныс жаттығуларын жасатудағы басты мақсат – мектеп жасына дейінгі балалардың денсаулығын нығайту. Тыныс жаттығуларының бала денсаулығына ықпалы:

- тыныс алу жаттығулары баланың әрбір клеткасын оттегімен байытады.

- бұл жаттығулар балалардың дұрыс тыныс алуға үйретеді, дұрыс тыныс алуды үйрене отырып бала, өзін дұрыс басқара білуді де үйренеді.

- дұрыс тыныс алу баланың ми жүйесінің жұмысын, жүрек пен жүйке жүйесінің жұмыстарын жақсартады. Тыныс алу және ас қорыту мүшелеріне де оң ықпалын тигізеді.

- тыныс жаттығулары тыныс жолдары ауруларының алдын алады.

Сондай-ақ, жай дем шығара білу баланы тыныштандырады, босаңсытады, ашу шандықты басады, осылай, күйгелектіктен алып шығады. Тыныс жаттығуларын қабыну аурулары жиі кездесетін балалармен көбірек жүргізу қажет. Тыныс жолдары қабынған балаларда жаттығу әсерінен ауру неғұрлым жеңіл және тез өтуіне әсер етеді. Бұл жерде тыныс жаттығуларына дәстүрлі емес ретінде қарауға болады. Дұрыс таңдап алынған тыныс жаттығулар жиынтығы бала ағзасының қорғанысында күшейтеді.

Тыныс жаттығуы – мұрынмен тыныс алу, мұрын жұтқыншақтың жұмысын жақсарту арқылы жүйке жүйесіне тікелей әсер етеді.

- Тыныс жаттығуларын балабақшада да, үй жағдайында да жасауға болады. Тыныс жаттығулары мектеп жасына дейінгі балалардың барлық тобына жүргізуге болады. Таңғы жаттығумен бірге немесе серуенде жүргенде өткізуге рұқсат етіледі. Кеңес ретінде айтарым, тыныс жаттығуларының қарсы көрсетілімдері туралы ешнәрсе айтылмағанымен, дәрігердің кеңесі артық етпейді.

- Алғашқыда тыныс жаттығуларын балалар бірден меңгере алмайды да, олар жалыға түсуі мүмкін. Балаларды жалықтырмас үшін, жаттығуды тез үйрену үшін оны көңілді ойындарға айналдырсақ болады.

- Басты міндеттердің бірі – баланы дұрыс, терең демді ішке алуға үйрету, өкпені барынша ауаға толтырып, оны қайта барынша сыртқа шығару. Дұрыс тыныс алмаған бала өкпеде пайдаланылған ауаны қалдырып қояды.

- Таяз демалуға бағытталған жаттығуларды жасаудың да маңызы зор.

Тыныс жаттығуларын мектеп жасына дейінгі балалармен күніне екі мәрте, 10-30 минут ұзақтықта, тамақтан соң бір сағат уақыт өткеннен кейін жасауға болады. Ең маңыздысы жаттығу балаларға көңілді ойын түрінде өткізілуі керек. Ол үшін ең алдымен жаттығуға қызықты ат қою керек. Ойыншықтарды қолдану арқылы өткізілген тыныс жаттығулары жанданары анық. Ойынды жылдың жылы мезгілдерінде таза ауада өткізудің әсері жақсы болады. Ал, егер сабақ бөлме ішінде өтетін болса, онда міндетті түрде алдын ала желдету жұмыстарын жүргізу қажет. Баланың үстінде жеңіл киім болуына, ауа райының 17-20 градустан аспағанына да мән береміз. Сондай-ақ жаттығуды үздіксіз жүргізіп отыру қажет, себебі нәтижесі біршама уақыттан кейін көрініс береді. Жаттығуларды біртіндеп күрделендіреміз және қосып отырамыз.

Жаттығуды баламен қосылып орындап отыру қажет. Тыныс жаттығуларын балаларға тәрбиеші, нұсқаушы, медбике, педагог жүргізуге болады. Сонымен қатар оны ата-аналар да меңгере алады. Мектеп жасына дейінгі балаларға көбіне статистикалық және динамикалық тыныс жаттығуларын қолданамыз. Тыныс жаттығуларында ұзақ және күшті дем алуға мән беріледі, ол өз кезегінде дене шынықтыру жаттығуларымен үйлесіп, денсаулықты жақсартып, баланың дамуын жылдамдатады. Бұған қол жеткізу үшін балаға төмендегідей дауысты және дауыссыз дыбыстардың жиынтығын айтқызуға болады: а-а-а-а, о-о-о-о, жжж, шшш, ах, ха, уф, фу

Тыныс жаттығуларына арналған ойындар

- 2-4 жастағы балаларға арналған жаттығулар.
- **«Әуе шары» жаттығуы.** Бала кілемше үстінде арқасымен жатып, қолдарын іштеріне қояды. Ол іштің орнында әуе шары бар деп ойлауы керек. Әуе шарын (іш) жай мұрын арқылы үрлейміз де, дем алуды бір сәтке тоқтатып, ауыз арқылы ауаны қайта сыртқа шығарамыз. Баланың ішіне кішкентай жұмсақ ойыншық қойып оның қалай көтеріліп-төмендейтініне назар аудартуға болады.

- **«Сүңгуір» жаттығуы.** Бала өзін теңіз астында сүңгіп жүрмін деп ойлауы қажет. Судың астында бала тұншықпау үшін терең дем алып, ауаны ұзақ сақтауға тырысады.

- 5-6 жастағы балаларға арналған жаттығулар.

- **«Сарышұнақ» жаттығуы.** Балаға сарышұнақты сомдау ұсынылады. Бетін ауаға толтырып, бала біраз жүреді. Сосын беттерін шапалақпен ұрып ауаны сыртқа шығарады. Ары қарай бірнеше қадам жасап, жаңа тамақтың иісін иіскегендей мұрнымен тағы ауауа жинайды.

- **«Айдаһар» жаттығуы.** Балаға өзін айдаһар ретінде ұстауды ұсынамыз. Бала мұрнының бір тесігін саусағымен жауып, келесісімен терең тыныс алып, ауаны қайта сыртқа шығарады. Екіншісімен де дәл осылай қайталайды.

- **«Раушангүл мен бақбақ» жаттығуы.** Балалар орынджарынан тұрып тұрады. Алдымен бала раушан гүлін иіскегендей терең тыныс алады, содан кейін аузын толтыра бақбақ гүлін үрлейді.

- **«Допты лақтыр» жаттығуы.** Балалар тұрып тұрады, қолдарын жоғары көтеріп, доп ұстап тұрады. Бала терең тыныс алады, демді сыртқа шығару кезінде «у-у-у-х» - деп допты лақтырады. Әр жаттығуды кемінде 5-6 рет қайталау қажет.

А.Н.Стрельникованың әдіс- тәсілі бойынша тыныс алу жаттығулары

Тыныс алу мүшесінің қызметі 4 бөліктен тұрады: дем алу, сөйлеу, айқайлау және ән салу – ең күрделісі - ән – күй. Демек, күрделі қызметтерді атқаратын бұл жаттығулар әншінің даусын қалпына келтіріп қана қоймай, сонымен қатар тыныстауын қалыпқа келтіреді. [1]

Стрельникова жаттығулары – дүние жүзінде біреу ғана, соның ішінде кеуде клеткасының қосылуы арқылы қозғалыспен жасалынатын мұрын арқылы демалатын, қысқа және күрт жаттығулар. Бұл жаттығулар арқылы барлық дене мүшелері белсенді түрде жұмыс атқара алады (қол, аяқ, бас, сан белдеуі, иық белдеуі және т.б.) және оттегі қажеттілігін жоғарылататын бүкіл ағзанының жалпы физиологиялық серпілісін береді. [2]. Сонымен қатар, барлық жаттығулар қысқа әрі күрт мұрын арқылы дем алу мен біркелкі орындалып (пассивті түрде демді сыртқа шығару арқылы), бұл ішкі тыныс алуды күшейтеді және оттегінің сіңіруін жоғарылатады, сияқты сол мұрнының сілемейлі қабығының тітіркенуін, кеңейтілген аймақтың рецепторларын, мұрын қуысының рефлекторлық байланысын қамтамасыз етеді. Сондықтан осы тыныс алу жаттығулары өзінің кеңейтілген әсерін беріп, көптеген әр түрлі мүше және жүйке ауруларынан айығуға көмектеседі. [3]

Тыныс алу гимнастикасы:

- Мұрынмен демалуды жақсартады
- Жоғары демалу жолдарының ауруларын жояды
- Жүрек-қантамырлар жүйесін жақсартады
- Жадымен көруді жақсартады

- Өртүрлі неврозды жолды
- Ас қорыту мүшелерінің жұмысын жақсартады
- Аяқтағы тамырларды нығайтады
- Дауысты жақсартады

Ертедегі шығыс ғұламаларына 10 жылдығын ойлаған тал өсіреді, 100 жылдығын ойлаған бала өсіреді деп ертеде шығыс ғұламалары айтқандай, осындай жұмыстардың жүйелі жүргізілуінің барысында жасөспірімдердің денсаулығы жан-жақты дамыған, салауатты өмірді насихаттаушы, ән ұранымызды шырқатып, көк байрақты желбірететін салауатты өмір салтына лайық, талабы мен жүрегінде оты бар балаларды өсіре аламыз. [4] Шығармашылық соңында, баланың жеке тұлға болып қалыптасуы сәби кезінен басталады. Ол үшін балаға барлық жағдай жасалуы тиіс. Өмірге келген әрбір бала бақытты болуы тиіс. Бала - еліміздің бүгінгі мен ертеңі. Балаға тиісті жағдай жасап, денсаулығын жақсартып, өмірін гулдендіріп, саналы тәрбие, сапалы білім беру - біздің мақсатымыз. Оқу мен тәрбие егіз. Жұмыла көтерген жүк жеңіл - дейді халық даналығы. Ендеше, мектепке, ата - ана, бала - бақша болып, қоғам болып, дені сау, өз елін сүйетін, иманды, патриот, ұлттық тәрбие, рухани адамгершілік тәрбиесін меңгерген, нағыз өз елінің азаматын тәрбиелейік. Әрбір өзін мәдениеттімін, сауаттымын деген азамат, ұрпақ болашағы үшін жауапты екенімізді естен шығармайық!

Библиографиялық тізім:

1. Рамазанова А.Ш. А.Н.Стрельникованың әдіс-тәсілі бойынша тыныс алу жаттығулары. Электрондық ресурc <https://multiurok.ru/blog/a-n-striel-nikovany-n-dist-sili-boiynsha-tynys-alu-zhattyg-ulary.html>
2. Рамазанова А.Ш. А.Н.Стрельникованың әдіс-тәсілі бойынша тыныс алу жаттығулары. Электрондық ресурc: <https://infourok.ru/an-strelnikova-disi-arili-tinis-alu-zhattiulari-1307459.html>
3. Айгужинова Г.З. Гимнастика және дәстүрлі емес денсаулық сақтау технологиялар .Электрондық ресурc: <https://pedportal.net/doshkolnoe-obrazovanie/zdorovy-obraz-zhizni/gimnastika-zh-ne-d-st-rl-emes-densaulysa-tau-tehnologiyalar-859895>
4. Балабақшада дене шынықтыру және сауықтыру шараларын дұрыс ұйымдастырудың маңызы // ДАНА БАЛА. Республикалық ғылыми-ақпараттық әдістемелік журнал № 2 (22), 2020. – С. 95-99. Режим доступа: https://irrd.kz/sites/irrd.kz/uploads/docs/dana_bala/2_2020.pdf

ОЦЕНКА КОМПОНЕНТОВ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ СПОРТСМЕНОВ С ПОРАЖЕНИЕМ ОПОРНО- ДВИГАТЕЛЬНОГО АППАРАТА

Кальсина В.В., к.м.н., доцент Сибирский государственный университет физической культуры и спорта, Омск, Россия

Аннотация. В статье рассмотрен психоэмоциональный компонент качества жизни спортсменов – инвалидов в сравнении со здоровыми спортсменами на основе оценки восприятия индивидуальных временных характеристик по предпочтению быстрых или медленных лиц. Выполнено изучение дифференциальных характеристик прогноза времени поведенческих реакций в диапазоне «быстро-медленно» по экспрессии лица воспринимаемого человека. Выявлены более низкие показатели коммуникативных факторов у спортсменов-инвалидов.

Ключевые слова: адаптивный спорт, спортсмены с поражением опорно-двигательного аппарата, паралимпийцы, качество жизни.

Андатпа. Мақалада мүгедек спортшылардың өмір сапасының психоэмоционалды құрамдас бөлігі жылдам немесе баяу беттерге артықшылық беру негізінде жеке уақыт сипаттамаларын қабылдауды бағалау негізінде сау спортшылармен салыстырғанда қарастырылады. Қабылданатын адамның бет әлпетіне негізделген «жылдам-баяу» диапазондағы мінез-құлық реакцияларының уақытын болжаудың дифференциалды сипаттамаларына зерттеу жүргізілді. Мүгедек спортшылар арасында коммуникативті факторлардың төмен көрсеткіштері анықталды.

Түйінді сөздер: адаптивті спорт түрлері, тірек-қимыл аппараты бұзылған спортшылар, паралимпиадалық спортшылар, өмір сапасы.

Annotation. The article examines the psycho-emotional component of the quality of life of disabled athletes in comparison with healthy athletes based on an assessment of the perception of individual time characteristics based on the preference for fast or slow faces, and a study of the differential characteristics of predicting the time of behavioral reactions in the “fast-slow” range based on the facial expression of the perceived person. Lower rates of communicative factors were revealed in disabled athletes.

Key words: adaptive sports, athletes with musculoskeletal disorders, Paralympic athletes, quality of life.

Актуальность. Инвалидность представляет собой социальный феномен, избежать которого не может ни одно общество. Многолетняя отечественная и зарубежная практика работы с инвалидами показала, что физическая культура и спорт среди данного контингента являются наиболее действенными методами реабилитации [5].

Трудно переоценить значение адаптивного спорта, как фактора, обеспечивающего важную социализирующую и информирующую роль, привлекающего внимание общественности к проблемам инвалид-

ности, безбарьерной среды, поддержки достоинства, прав и благополучия людей, имеющих статус человека с ограниченными возможностями [4].

Адаптивный спорт интенсивно изучается в последние годы и предполагает научное обоснование широкого спектра проблем: нормативно-правового обеспечения учебно-тренировочной и соревновательной деятельности; управления нагрузкой и отдыхом спортсменов-инвалидов и др. [3].

Сложность реабилитации инвалидов определяется значительными локомоторными нарушениями, ограничивающими возможности передвижения и самообслуживания, перестройки всех функциональных систем, снижением толерантности к физической нагрузке и физической работоспособности [6].

Концепция качества жизни человека имеет тесную взаимосвязь с концепцией личности, которая рассматривает человека как «существо сложное, многогранное, имеющее неоднородную структуру потребностей и стремлений» [1]. Поэтому и восприятие качества жизни рассматривается как явление многокомпонентное. Адаптивный спорт является эффективным средством реабилитации лиц с поражением опорно-двигательного аппарата. Уровень нагрузки в современном адаптивном спорте не уступает спорту олимпийскому, а иногда и превышает показатели здоровых спортсменов.

Спортивная карьера лиц с поражением опорно-двигательного аппарата тесно связана с процессом посттравматической адаптации, характером инвалидности и другими специфическими трудностями и проблемами, не характерными для здоровых спортсменов. В связи с этим оценка различных компонентов качества жизни, спортсменов паралимпийцев, в том числе и психоэмоционального является актуальной [2, 4].

Целью исследования является оценка психоэмоционального компонента качества жизни спортсменов-инвалидов с поражением опорно-двигательного аппарата.

Материалы и методы

Для оценки психоэмоционального компонента качества жизни были использованы тесты, базирующиеся на проективной методике Л. Сцонди. Социально-перцептивный интуитивный тест – СПИТ (Кузнецов О.Н. с соавт., 1985) способствовал оценке восприятия индивидуальных временных характеристик по предпочтению быстрых или медленных лиц и характеру их оценки (положительной или отрицательной). Тест социально-интуитивной перцепции динамики поведения – СИПДП (Кузнецов О.Н. с соавт., 1986) обеспечил изучение

дифференциальных характеристик прогноза времени поведенческих реакций в диапазоне «быстро-медленно» по экспрессии лица воспринимаемого человека.

Для оценки статистической значимости различий использовался пакет статистического анализа STATISTIKA 6.0. В работе обсуждаются только статистически значимые различия (P не менее 0,05).

Организация исследования

Объект исследования составили 47 спортсменов, которые были разделены на две группы. В первую группу были отнесены 20 спортсменов-инвалидов с поражением опорно-двигательного аппарата (средний возраст $24,1 \pm 2,3$ лет). Спортсмены имели следующие спортивные квалификации: мастер спорта международного класса (МСМК) – 2 человека, мастер спорта (МС) – 6 человек, кандидат в мастера спорта (КМС) – 6 человек, первый спортивный разряд – 6 человек.

Во вторую группу были отнесены 27 здоровых спортсменов (средний возраст $22,1 \pm 0,7$ лет). Спортсмены имели следующие спортивные квалификации: мастер спорта (МС) – 6 человек, кандидат в мастера спорта (КМС) – 12 человек, первый спортивный разряд – 12 человек.

Результаты исследования

Среди специфических программ общения отчетливо выделяются две группы (M,P,S и e,d,k), противоположные по таким динамическим характеристикам поведения, как «быстро-медленно». При анализе восприятия индивидуальных временных характеристик оказалось, что спортсмены как в первой, так и во второй группе положительно оценивают быстрых (M и P) и отрицательно медленных (e, d, k) лиц. Время они рассматривают как радостное, яркое, открытое при негативном отношении к медлительности и депрессивности.

Таким образом, психоэмоциональный компонент качества жизни спортсменов с ПОДА и здоровых спортсменов имеет отличия, проявляющиеся в предпочтении «медленных» лиц спортсменами с поражением опорно-двигательного аппарата.

Требуется коррекция психоэмоционального компонента качества жизни спортсменов с ПОДА. Результаты наших предварительных исследований [2] показали эффективность средств музыкотерапии, используемых с учетом индивидуальных музыкальных предпочтений, в качестве средства коррекции психоэмоционального компонента качества жизни спортсменов с ПОДА.

Литература

1. Болах Б., Приступа Т. Оценка восприятия качества жизни спортсменов-инвалидов // Физическое воспитание студентов, 2014. № 1. С. 13-16.

2.Кальсина В.В. Хронобиологический статус спортсменов с поражением опорно-двигательного аппарата, тренирующих силовую выносливость, как основа для формирования программ коррекции функционального состояния //Лечебная физкультура и спортивная медицина, 2016. № 4(136). С. 17-24.

3.Марьясова Д.А. Психическая адаптация спортсменов-инвалидов с поражением опорно-двигательного аппарата. - Автореф. дисс.... кандидата мед. наук / Д.А. Марьясова.- Москва.- 2013.- С. 32.

4.Нарзулаев С.Б., Сафронова И.Н., Петухов Н.А. Аспекты социальной адаптации лиц с ограниченными возможностями здоровья средствами физической культуры и спорта /С.Б. Нарзулаев И.Н. Сафронова Н.А. Петухов /Вестник ТГПУ. 2012.5 (120)С 154-160.

5.Пастухова И.В. Теоретическое обоснование назначения в индивидуальный план реабилитации физической культуры и спорта для ускорения процессов реадaptации инвалидов с поражением опорно-двигательного аппарата /И.В. Пастухова, Н.Г. Калинина// Спортивная медицина: наука и практика.- № 2.- 2014 С. 47-55.

6.Юламанова Г.М. Спортивная подготовка инвалидов, занимающихся фехтованием на колясках /Г.М. Юламанова / Вестник ВЭГУ № 4 (54) 2011 С. 53-59.

ЕПТІЛІКТІ ТӘРБИЕЛЕУ ЖӘНЕ ОНЫ ДАМУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

***Құсмиденов М.Е.** Өнер және спорт жоғарғы мектебінің
оқытушысы-сарапшы.*

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
Павлодар қ. ҚР*

***Тастанов М.Ж.** Педагогика ғылымдарының магистрі.*

Төлеби ауд, Аршалы бастауыш мектебі. (Түркестан обл, Қазақстан)

***Ербол Д.Е.** « Жеңіл атлетика,қысқы және күрделі-техникалық спорт
түрлері» кафедрасының 4-курс студенті*

Қазақ спорт және туризм академиясы, Алматы қ, Қазақстан

***Аңдатпа:** Дене қасиеттерінің қабілеттерін тәрбиелеу - әдетте педогогикалық басқару процесі болып қалыптасқан. Дамуды өзіміз қалаған бағытта өзгерту үшін оған әсер ету қажет, мысалы, ептілікті(координацияны) тәрбиелеуде дене жаттығуларын таңдау немесе жинақтау, оларды белгілі уақыт аралығында және қайталау мөлшері қарастырылады. Ептіліктің дамуы ағзада өтетін өзгерістерді тудыруға қажетті іс-әрекеттер түрлері және әдістемелері арқылы іске асырылады.*

***Түйінді сөздер:** Мектеп оқушылары, дене мәдениеті, дене тәрбиесі, ептілік, кеңістіктің дәлдігі, уақыт дәлдігі, ептілік факторларының құрылымы.*

***Annotation:** Education of physical abilities is usually a process of pedagogical management. To change development in the direction we want, we need to influence it, for example, the choice or accumulation of physical exercises in the training of dexterity, which are considered at certain intervals and the amount of repetitions. The development of dexterity is carried out through the types and methods of actions necessary to cause changes in the body.*

***Keywords:** schoolchildren, physical culture, physical education, dexterity, accuracy of space, accuracy of time, structure of dexterity factors.*

Кез келген адам бұл өмірге келісімен-ақ белгілі бір қозғалыс мүмкіндіктеріне ие болады. Осы қозғалыс қимылдар арқылы күнделікті өмірде түрлі іс-әрекеттер жүзеге асады. Мысалы, бір уақыт ішінде белгілі бір қашықтықты жүгіріп өту, немесе белгілі бір жүкті көтеру және т.б. Сондықтан қимыл қозғалыстың белгілі-бір сандық және сапалық сипаттамалары болады. Дененің қозғалыс қабілеттері деп – адамның қозғалыс мүмкіндіктерінің әр түрлі қырларын айтамыз. Мектеп оқушылары жас ағза иесі болғандықтан да олардың бойында ептілік қабілетін тәрбиелеп, қалыптастыруға мүмкіндік жоғары болады. Адам жасының өсуі мен дене қабілетінің болмайтындығы белгілі, себебі, ол әр адамның өзіндік даму ерекшелігіне байланысты болып келеді.

Ептілікті-дененің қабілеті ретінде, қандай да бір нақты қозғалыс түрлерін орындауға бағытталған туынды қимыл деп атауға болады. Мысалы, бір ойыншының барынша жоғары секіре алуы, допты ұстай алуы, алаңда шебер қозғалуы, т.б. Сонымен қатар ептіліктің мүмкіндіктері деп бір жағынан, *мақсатты түрде қозғалыс актілерін орындай алу мүмкіндігін* айтсақ, екінші жағынан, жағдайлардың өзгеруіне байланысты *бір қозғалыс түрінен екіншісіне ауысу мүмкіндіктерін* айтамыз. Бұл мүмкіндіктер көп жағдайларда бір-біріне сәйкес келеді, сонымен қатар, бір-бірінен ерекшеленеді. Мысалы, гимнастикамен айналысатын балалар жаңа қимыл-қозғалыстарды үйренуге өте бейім, бірақ көбінесе қоршаған ортадағы факторлардың өзгеріс жағдайында оны көрсете алмауы мүмкін.

Қозғалыс міндеттерінің күрделілігі көбіне бірдей уақытта, бірінен соңы бірі орындалатын қыймылдың сәйкес келуін талап етеді (қыймылдардың үйлесімділігі және дәлдігі), яғни, қозғалыс қыймылдарының үйлесімділік күрделілігі ептіліктің **бірінші** өлшеуші болып табылады.

Егер қозғалыс өзінің кеңістік, уақыт және күш сипаттамасына сай келетін боса, яғни, ол дәл орындалса, қозғалыс міндеті орындалады. Қозғалыстың дәлдік ұғымымынадай қабілеттерді біріктіреді:

1. Кеңістіктің дәлдігі;
2. Уақыт дәлдігі;

3. Күш-қозғалыс дәлдік сипаттамасы.

Қозғалыстың дәлдігі, яғни, қозғалыс міндетінің талаптарына сай келу деңгейі ептіліктің **екінші** өлшеуші болып табылады.

Бұл қозғалыс дәлдігінің нәтижесі жоғары үнемділікке жету болып табылады, яғни, қозғалыстар бұлшық ет күші мен қуатын өте аз мөлшерде шығындану арқылы жасалады. Сондықтан да, ептіліктің өлшеуші ретінде қозғалыс үнемділігінің қандай да бір көрсеткіші қолданылады.

Сонымен қатар ептіліктің мүмкіндіктерін төмендегідей қозғалыс түрлерінен өте жақсы байқауға болады:

- адамның тұрыс қалпында (поза) үнемі қозғалыстар болған жағдайда (мысалы, би қозғалыстары);
- қарсылық көрсету кезінде үнемі өзгерістердің болуы (мысалы, күресу кезінде қарсылық көрсету);
- тұрған орнын ауыстыруда (мысалы, спорттық ойындарда);
- физикалық жаттығуларды бір заттармен бірге орындауда (мысалы, скакалмен, доппен орындалатын жаттығулар);
- жарыстарда бірнеше қатысушылардың қозғалыстарының келісімділігі (мысалы, акробаттардың, екпінді гимнастикамен айналысатын спортшылардың өнер көрсетуі);
- спорттық команданың барлық мүшелерінің келісімді, бірдей қозғалыстары (мысалы, ескекші-төрттік);

Ептіліктің мүмкіндіктерін негізін төмендегідей жайттар құрайды:

- адамның жаңа қимыл-қозғалыстарды үйренуге бейімділігі;
- физикалық жаттығулардың әр түрлі техникасын еркін қолдана алу (жылдамдық, темп, орындау бағыты, қозғалыс траекториясы, ритм және т.б.);
- адамның қимыл-қозғалыстарды қайталай алуға қабылеттілігі, яғни байланысқан жаңа қимыл-қозғалыстарды ойлап таба алу (комбинация).

Адам бойындағы ептілік мүмкіндіктері көбінесе мынадай жағдайларға тәуелді болады:

- орталық жүйке жүйесінің икемділігіне;
- анализаторлардың функцияларының жетілу дәрежесіне (атап айтқанда, «тактильді сезімдердің» жетілу дәрежесіне немесе тепе-теңдікті сақтау органдарына байланысты);
- адамның бойында қалыптасқан қозғалыс тәжірибесіне байланысты;
- адамның жас шамасына байланысты.
- Адамның координациялық мүмкіндіктерінің даму дәрежесі келесі критерийлермен байланысты:
- жаңа қимыл-қозғалыстарды үйренуге жұмсалатын уақытқа байланысты;

- қозғалыстарды орындау көрсеткіштерінің нақтылығына (мысалы, амплитудасы, нақтылығы, тракторияның формасына);
- спорттық техниканың критерийлеріне (тиімділігі, үнемділігі, стандарттылығы, спорттық).

Ептілік қасиетін жетілдіруде келесідей мәселелерді шешу керек:

- спортшының қимыл-қозғалыстар базасын үнемі жаңартып отыру керек;

- анализаторлардың функцияларын жетілдіру;

- таңдап алған спорт түріне байланысты қимыл-қозғалыстарға қатысты координациялық мүмкіндіктерді жетілдіру;

Координациялық қимыл-қозғалыстарды дамытуда әдетте қолданылатын құралдар ретінде келесілерді атауға болады:

- 1) ерекше жағдайларда орындалатын барлық жаттығулар;
- 2) «айналмалы жаттығулар»;
- 3) Бір орында орындалатын жаттығулар;
- 4) Жарыста орындалатын жаттығулар.
- 5) Қозғалыс координацияларын көрсетуді талап ететін жалпы дайындық жаттығулары;
- 6) Негізгі физикалық қасиеттерді дамытатын жаттығулар;
- 7) Қарапайым жаттығулар;
- 8) Көп қозғалысты талап ететін жаттығулар және спорттық жаттығулар.

Мектеп жасындағы оқушылардың ептілік қасиетін дамытудағы құралдарды таңдап алу тәжірибесінде келесідей талаптарды қатаң ұстану қажет:

- 1) қолданылатын құралдар белгілі бір жаңа қырынан ерекшеленуі керек;
- 2) қолданылатын құралдардың өзіне тән ерекшелігі болу керек;
- 3) қолданылатын құралдар координациялық жағынан күрделілігімен ерекшеленуі керек.

Координациялық мүмкіндіктер табиғаты жағынан күрделі және көп қырлы болып келеді Соған сәйкес, мектеп жасындағы оқушылардың ептілік қасиетін жетілдіруде бірнеше бағыттары болады, оларды негізінен мынадай төрт бағытты атап көрсетуге болады:

- 1) *бірінші бағыт*-ертеден белгілі және әдеттегі жаттығуларды орындауға ерекшеліктер енгізуді қарастырады;
- 2) *екінші бағыт*-табиғи және педагогикалық факторлардың салдарынан туатын бұлшық еттің рационалсыз жиырылуымен күресуді қарастырады;
- 3) *үшінші бағыт*-адам ағзасының қалыпты статикалық және динамикалық орнықтылығын жетілдіруді қарастырады;

4) *төртінші бағыт*-спортшының «арнайы спорт түріне бағытталған сезімдерін » жетілдіруді қарастырады.

Дене қабілеттерін тәрбиелеу - әдетте педогогикалық басқару процессі болып қалыптасқан. Дамуды өзіміз қалаған бағытта өзгерту үшін оған әсер ету қажет, мысалы, ептілікті тәрбиелеуде дене жаттығуларын таңдау немесе жинақтау, оларды белгілі уақыт аралығында және қайталау мөлшері қарастырылады. Ептіліктің дамуы ағзада өтетін өзгерістерді тудыруға қажетті іс-әрекеттер түрлері және әдістемелері арқылы іске асырылады.

Ептілік факторларының құрылымы тез үйрену қабілеттілігі мен ауыспалы жағдайға сай қозғалыс әрекетін тез өзгерте алуы деп те есептеледі. Кейбір зерттеулерде ептілік деп дене қозғалысының бағытын тез өзгерту қабілеттілігін немесе кеңістіктегі оның бағдарын айтады.

Ептілік – адамның бағытталған қыймылына, статистикалық және динамикалық теңдікке, болжап көру, қозғалыс түріне байланысты вестибуриялық тітіркендіргіштер өзгерген жағдайға байланысты кеңістікке өз денесін игеруі және басқаруына негізделеді. Ептілік – еңбек процессін арттыруға қажетті бұлшық ет қыймылын машықтандыру, қажет уақытта дене теңдігін ұстау, өндірістегі және спортта болатын жарақаттарды төмендетуге үлкен септігін тигізеді.

Оқушылардың ептілік дәрежесі қозғалыс белсенділігінің дәрежесімен жіне пубертантты кезеңнің әсерімен, ағзаның физиологиялық мүмкіндіктерінің өзгеруі мен жинақты, көп факторлы әсеріне бағынады.

Сондықтан ептілікті арттыру барысында ағзаның жас ерекшеліктеріне, таңдап алған спорттық ойындардың түріне, бұлшық ет топтары күштерінің дамуына ерекше көңіл бөлу керек.

Қорыта келгенде, ептілік адамның туа біткенде пайда болатын қабілеті болғанымен, оны дамытуға да болады. Әсіресе, ептілікті қалыптастыруда волейбол ойындарының маңызы зор, себебі ерекше шебер орындалуға тиісті қимыл әрекетін талап етеді. Оқушылар ағзасының жастығы да ептілікті Қалыптастыруға және дамытуға қосымша мүмкіндік береді. Сол себепті мектеп оқушыларына дене шынықтыру сабағы барысында дене қасиеттерін дұрыс қалыптастыру үшін, оларға берілетін жүктеме мен жаттығуларды дұрыс әрі жүйелі бағытта үйреткен абзал деп санаймыз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ә.Ж.Тастанов Оқушылардың дене тәрбиесін қалыптастырудың ілімдік және әдістемелік негіздері. Монография. -Алматы 2004 «Өнер» баспасы - 140 бет
2. Б.Қ.Қаражанов Адамның моторлық адаптациясы п.ғ.д.дисс.авторефераты М.,1992,1-85б.

3. К.А.Атаев Балалардың жүйелі түрдегі дене тәрбиесі //Ғылыми практикалық конференцияның тезистері. Ташкент. Джизак,1991.21 б.

4. В.С.Кузнецов Теория и методика физического культуры: учебник для студ. Учреждений высш.проф.образования/—М: Издательский центр «Академия», 2012. -416 с.

УДК 796.613.21

СТРАТЕГИИ ПИТАНИЯ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ТРЕНИРОВОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

*Куспанова А.С., магистрант I курса
специальности 7М01408 «Физическая культура и спорт»,
Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева,
г. Астана*

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются стратегии спортивного питания и их влияние на тренировочный процесс и соревновательную деятельность, в частности пересмотр общепринятого рациона и внедрение новых рекомендаций, а именно отказ от глютена и сахара в чистом виде.*

***Ключевые слова:** спортивное питание, нутрициология, глютен, целиакия, гликемический индекс, клейковина.*

This article discusses sports nutrition strategies and their impact on the training process and competitive activities, in particular, the revision of the generally accepted diet and the introduction of new recommendations – the rejection of gluten and sugar in its pure form.

***Key words:** sports nutrition, gluten, celiac disease, glycemic index.*

Бұл мақалада спорттық тамақтану әдістері және олардың жаттығу тәсілдері мен бәсекелік қабілеттілікке әсері, атап айтқанда, жалпы қабылданған диетаны қайта қарау және жаңа ұсыныстарды енгізу – глютен мен қанттан таза түрде бас тарту қарастырылады.

***Кілт сөздер:** спорттық тамақтану, нутрициология, глютен, целиак ауруы, гликемиялық индекс.*

Достижения в спорте, а тем более, высшие, уже давно дело рук не только самого спортсмена и его личного тренера, а целой команды высококвалифицированных специалистов: дополнительного тренера по общефизической подготовке, диетолога-нутрициолога, спортивного врача, психолога, физиотерапевта, биохимика. Правильное и сбалансированное питание играет ключевую роль, уступая первенство разве что тренировочному процессу. Хотя и это можно оспорить, ведь “без нужного топлива машина не поедет”. Но важный вопрос остается без однозначного ответа, особенно в нашей стране. Общепринятая форму-

ла ежедневного рациона – ~ 30% белков, ~ 60 % углеводов, ~ 10 % жиров – уже давно устарела.

Как показывает практика, а именно печальные итоги Олимпиады в Токио летом 2021 года и Азиатских игр осенью 2023 года, миру казахстанского спорта нужны кардинальные реформы. В частности, в области спортивного питания. Однако федерации не готовы или просто не знают, как и что необходимо менять. Редко в какой команде есть штатный диетолог-нутрициолог, да и сами атлеты плохо осведомлены, как правильно питаться, или же не соблюдают рекомендации в силу сложившихся годами “пищевых привычек”.

Во всем мире уже много лет внедряют новые решения в области спортивного питания – в частности, отказ от глютена и сахара в чистом виде. Глютен или, по-простому, “клейковина” – это растительный белок, который содержится в пшенице, ржи и ячмене. Он “склеивает” крупинки муки при изготовлении хлебобулочных изделий. И если раньше считалось, что данный ингредиент вызывает осложнения по здоровью только у людей с целиакией (редкое аутоиммунное заболевание, связанное с его непереносимостью), то сейчас все больше врачей приходит к выводу, что глютен опасен для всех людей без исключения. Даже при отсутствии видимых симптомов. Известный американский невролог и специалист по правильному питанию Дэвид Перлмуттер утверждает, что данный растительный протеин влияет не только на нарушение пищеварения, но и мозга: провоцирует болезни Паркинсона, Альцгеймера, рассеянный склероз, эпилепсию, аутизм и даже депрессию. «К сожалению, большинство практикующих врачей не знакомы с последними исследованиями, и им не приходит в голову, что подобные состояния могут быть результатом неправильного питания. Для меня это обычные случаи, ко мне обращается много таких пациентов после того, как «всё перепробовали». Одним из моих первых назначений является полное исключение из рациона пищи, содержащей глютен. И результаты не перестают меня поражать. Я считаю, что это современный яд, и исследования убедительно доказывают, что мы должны обращать особое внимание на чувствительность к нему, особенно когда речь идет о неврологических нарушениях и болезнях мозга» [1, с. 35]. Вред глютена подтверждает и американский кардиолог, доктор медицинских наук Уильям Дэвис: высыпания на коже, аллергические реакции, воспаления, одна из причин сердечно-сосудистых заболеваний, «непривлекательные выпуклости на животе в форме пшеницы» [2, с. 61]. Его научный труд так и называется – «Пшеничное брюшко».

Оба исследователя также отмечают влияние глютена на повышение уровня сахара в крови. Неожиданный для многих факт, который до сих пор подвергают сомнению, потому что, видимо, просто не хотят верить. Дэвид Перлмуттер приводит пример, как на лекциях медицинскому сообществу показывает слайд с фотографиями четырех продуктов (ломтик цельнозернового хлеба, шоколадный батончик, ложка сахара и банан) и просит определить, какой из них имеет самый высокий гликемический индекс. «Гликемический индекс – это количественное выражение скорости повышения уровня сахара в крови после употребления определенного вида пищи в сравнении с аналогичным показателем для глюкозы». Автор утверждает, что в девяти случаях из десяти ученые дают неправильный ответ. Гликемический индекс глюкозы – 100, сахара – 68, шоколада – 55, банана – 54, а цельнозернового хлеба – 71, как и белого, хотя многие считают, что он полезнее. [1, с. 42].

Отказаться от глютена и сахара в чистом виде также советует и отечественный специалист, выпускница Гарвардской медицинской школы, член Ассоциации американской интегрированной медицины, института интегрированного питания Нью-Йорка, ученица тибетских монахов, в прошлом балерина Макпал Карибжанова. Она – автор уникальной программы «5Element», благодаря которой тысячи людей по всему миру излечились от различных болезней, в том числе онкологических. Также Макпал разрабатывала рационы питания для олимпийских чемпионов и чемпионов мира [3].

Существует еще одна причина в пользу отказа от глютена. Замечали, какое удовольствие приносит поедание свежего круассана или сладкой выпечки? Это ощущение не случайно. В желудке протеин распадается на смесь полипептидов, которые могут пересекать гематоэнцефалический барьер головного мозга и связываться с опиатными рецепторами [1, с. 40-41]. Получается, пищевой ингредиент можно сравнить с психотропным веществом, вызывающим привыкание и все большую потребность организма в нем. При этом постоянное и чрезмерное употребление глютена вызывает ощущение тяжести в желудке, чувство усталости и сонливости, но при недополучении “дозы” – резкие перепады настроения. Стоит отметить, что содержится он не только в хлебобулочных изделиях, но и в приправах, соусах, мороженом, супах быстрого приготовления, косметике и в некоторых лекарственных препаратах.

Пагубное влияние глютена на организм человека, естественно, не приведет и к хорошим спортивным результатам. И вот тут выявляется главная нестыковка. По общепринятым рекомендациям большую часть

рациона спортсмена должны составлять углеводы, и немаловажная роль отводится хлебобулочным и макаронным изделиям, злаковым кашам – продуктам с высоким содержанием клейковины. Считается, что во время тренировки расходуется большое количество энергии, и вся пища быстро сжигается. Так оно и есть, но не учитывается тот факт, что глютен, как выяснилось выше, не полностью усваивается организмом и наносит вред. С каждым годом все больше выдающихся спортсменов выбирают безглютеновую диету: теннисист Новак Джокович, пловчиха Дана Воллмер, завоевавшая золотую олимпийскую медаль, прыгунья с шестом высшего ранга Дженн Зур, двукратная чемпионка мира по внедорожному триатлону XTERRA Лесли Паттерсон. Первая ракетка мира, рекордсмен всевозможных мировых рейтингов, серб Джокович – самый яркий пример успеха революционного решения. «Я тренировался минимум пять часов буквально каждый день, и все равно моя физическая форма была недостаточно хорошей. Я был медлительным, тяжелым и вялым, потому что питался, как большинство из нас: пицца, паста и особенно хлеб, плюс минимум два раза в день плотные мясные блюда. Во время игры я перекусывал шоколадными батончиками и другими содержащими сахар лакомствами. Я не подозревал, что подобное питание вызывает так называемое воспаление». Всего на несколько дней убрав из рациона пшеницу, теннисист стал легче и быстрее в движениях, возросли физическая бодрость и ясность мышления. В 2011 году Новак Джокович выиграл десять теннисных турниров, три турнира Большого шлема и не знал поражений сорок три матча подряд. Стоит отметить, что теперь серб также не употребляет сахар, шоколад, газированные напитки и все сахаросодержащие продукты, в том числе, молочные продукты, содержащие лактозу (молочный сахар) [4, с. 6-9].

Такие же прекрасные результаты при отказе от глютена заметила и двукратная чемпионка мира по внедорожному триатлону XTERRA Лесли Паттерсон. При таком виде спорта организм всегда работает на пределе человеческих возможностей, и в какой-то момент атлетка заметила спад и ничего не могла с этим сделать. Но потом просто поменяла рацион питания. «Мой уровень энергии отреагировал незамедлительно. Безглютеновая диета оказала глубокое влияние на мой разум и тело. Она позволила организму функционировать на более высоком уровне, я могу лучше выполнять более длительные отрезки и просто чувствую себя хорошо в целом» [5].

Спортивная нутрициология в Казахстане еще находится в стадии становления. Отдельные спортсмены разрабатывают индивидуальные рационы питания с зарубежными диетологами. К примеру, серебряный

призер Олимпийских игр в Рио-де-Жанейро в 2016 году, боксер Василий Левит держал строжайшую диету, которая не исключала полностью, но содержала очень малое количество глютеносодержащих продуктов. Ему даже приходилось возить с собой на сборы все ингредиенты и пароварку, потому что столовые спортивных баз не могли предоставить такое питание. Но результат оправдал все ограничения – весь мир видел, что казахстанец выиграл финальный бой на Олимпиаде, хотя победу отдали россиянину Евгению Тищенко. А последующие неудачи специалисты связывают с психологическими моментами. Рацион питания первой ракетки Казахстана и четвертой ракетки мира Елены Рыбакиной неизвестен, но в феврале текущего года теннисистка снялась с турнира WTA Masters 1000 в Индиан-Уэллсе из-за проблем с желудочно-кишечным трактом [6]. А за три года до этого в интервью спортсменка называла любимыми блюдами пиццу, пасту и шоколад [7]. Конечно, за это время пристрастия могли и измениться. А вот первое поражение в UFC непобежденного ранее казахстанского бойца смешанных единоборств Азата Максума его менеджер Нураддин Садыков напрямую связывает с нарушением спортивного режима и питания: посещение многочисленных тоев, застолий с бешбармаком, несоблюдение диеты и набор лишней массы, и, как следствие, тяжелая сгонка веса перед боем, забравшая все силы.

Большинство спортивных федераций страны работают по старым правилам. Автор статьи является членом национальной женской сборной РК по боксу и не понаслышке знает рацион питания спортсменов на учебно-тренировочных сборах: недельное меню трех спортивных баз Казахстана («Алма-Тау» в Шымкенте, «Жаксы» в Щучинске и «Центр бокса» в Астане) содержит большое количество хлебобулочных и макаронных изделий, выпечки, теста, блинов. Остальную часть составляют полезные продукты, но не сильно разнообразные. Причина кроется в устоявшихся «пищевых привычках» нашего народа, назовем это – «казахский пищевой менталитет», традиции. Важную роль играет и психологическая составляющая: при упоминании бешбармака или баурсаков возникает слюнообразование и четкое ощущение тепла, заботы, семейного очага. Генетическая память не дает не то что простым людям, даже дисциплинированным спортсменам отказаться от «ажекиных и маминых вкусняшек». Подобные доводы подтверждают результаты проведенного социологического опроса: участие приняли 69 человек, из них 19 – профессиональные спортсмены, 41 – любители и 9 – люди, не занимающиеся спортом. Из всего количества опрошенных лишь 8,7 % питаются правильно, тогда как большая часть держат свой рацион в балансе,

иногда позволяя себе лишнее, в том числе глютен и сахар. При этом признаются, что чувствуют тяжесть в желудке и усталость после употребления, но откажутся от данных продуктов только при наличии серьезной доказательной базы.

При рождении каждый человек обладает интуитивным питанием, но в процессе взросления теряет данный навык. Прикормка младенцев нередко начинается с хлебного мякиша, блинов или баурсаков. И именно такое питание не дает нашим клеткам излечиваться самостоятельно, хотя такая возможность существует. Научно доказано, что пища способна изменять нашу ДНК. Автор статьи проводит эксперимент на личном опыте: пошел третий месяц отказа от глютена, сахара и молочных продуктов. Серьезных заболеваний в организме до начала не наблюдалось, но была характерна периодическая усталость, беспричинная агрессия, тяжесть в желудке. В данное время ощущается легкость во всем теле, постоянный прилив энергии, ясность ума и повышение выносливости.

«Хлеб – всему голова!» – гласит народная мудрость. Издревле хлеб почитали, ни одно застолье не обходилось без пшеничного изделия. Однако современные реалии диктуют новые условия. И данная статья опровергает главенство и пользу всенародного продукта. Хотя сейчас хлеб можно испечь из полезных круп или семян (зеленая гречка, чечевица, лен) и угодить «второму мозгу» – кишечнику.

Организм человека поглощает огромное количество ядов из-за плохой экологии, воздуха, бытовой химии и косметики, пусть хотя бы с пищей в тело поступают полезные и необходимые витамины и минералы.

Список литературы:

1. Дэвид Перлмуттер, Кристин Лоберг. «Еда и мозг. Что углеводы делают со здоровьем, мышлением и памятью». Перевод на русский язык, ООО «Манн, Иванов и Фербер», 2014. 240 с.
2. Willian Davis, M.D. «Wheat Belly: Lose the Wheat, Lose the Weight, and Find Your Path Back to Health». Rodale Books, 2011. 304 p.
3. <https://5-quantum.com/5elementpresale-case>
4. Джокович Новак. «Вкус победы. 14 дней без глютена для совершенства тела и духа». Издание на русском языке AST Publishers, 2014. 224 с.
5. Mikael Eriksson. «Training Talk and offroad triathlon with coach Lesley Paterson (multiple World Champion) » | EP#277. March 15, 2021.
<https://scientifictriathlon.com/tts277/>
6. Раушан Есенова. «Стала известна официальная причина отказа Елены Рыбакиной от турнира в США».
<https://golos-naroda.kz/28811-stala-izvestna-ofitsialnaia-prichina-otkaza-eleny-rybakinoi-ot-turnira-v-ssha-1709957510>

7. Статья Маржан Калымовой. «23 вопроса спортсмену: Елена Рыбакина – о любимой еде, фильме и главной мечте».

<https://olympic.kz/ru/article/23524-23-voprosa-sportsmenu-elena-rybakina-o-lyubimoy-ede-filme-i-glavnoy-mechte>

8. Статья Крис Крессер «Глютен убивает ваш мозг?» 24.05.2017 г.
<https://kresser institute.com/gluten-killing-brain/>

9. Amy C. Brown. «Gluten sensitivity: problems of an emerging condition separate from celiac disease». Expert Rev Gastroenterol Hepatol 2012; 6(1): 43-45.

10. Ильютик А. В., Гилеп И. Л. «Биохимические основы питания спортсменов». Белорусский государственный университет физической культуры. Минск: БГУФК, 2020. 64 с.

УДК 378

КОРРЕКЦИЯ РАВНОВЕСИЯ КАК КОМПОНЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВИЛЬНОЙ ОСАНКИ У ДЕТЕЙ 9 – 10 ЛЕТ С ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫМИ НАРУШЕНИЯМИ

*Леднева П.Н, магистрант Сибирского государственного
университета физической культуры и спорта,
Стоцкая Е.С., доцент, кандидат биологических наук
г.Омск*

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности равновесия норморазвивающихся детей и детей с нарушением интеллектуального развития. Особенности показателей равновесия при нарушениях осанки, а также средств их коррекции.

Ключевые слова: дети с интеллектуальными нарушениями, осанка, равновесие, коррекция.

Андатпа. Бұл мақала қалыпты дамып келе жатқан балалар мен ақыл-ой кемістігі бар балалардағы тепе-теңдіктің ерекшеліктерін қарастырады. Позаның бұзылуы кезіндегі тепе-теңдік көрсеткіштерінің ерекшеліктері, сонымен қатар оларды түзету құралдары.

Түйінді сөздер: ақыл-ойы бұзылған балалар, поза, тепе-теңдік, түзету.

Annotation. This article examines the features of balance in typically developing children and children with intellectual disabilities. Features of balance indicators in case of postural disorders, as well as means of their correction.

Key words: children with intellectual disabilities, posture, balance, correction.

Актуальность: Число лиц с нарушением интеллектуального развития ежегодно растёт. Оно выражается отставанием в развитии психических и когнитивных функций, которые отражают изменения и на других линиях физического развития ребёнка [1, 3]. Вторичными отклонениями таких детей являются нарушения осанки, плоскостопие,

что влечёт за собой смещение общего центра тяжести, вследствие чего нагрузка распределяется неравномерно на мышечные группы. Что в свою очередь приводит к изменению мышечного тонуса [5, 6]. Нарушение равновесия отмечается смещением общего центра тяжести, вследствие чего нагрузка распределяется неравномерно на отдельные группы мышц. Это выражается в различных типах нарушениях осанки. По данным научно – методической литературы показатели устойчивости вертикальной позы у таких детей значительно ниже. В связи с чем возникает необходимость комплексной коррекции нарушений осанки и равновесия у данной категории детей [2,4].

Цель исследования: обоснование методики формирования правильной осанки у детей 9-10 лет с интеллектуальными нарушениями

Методы и организация исследования. Исследование проводилось на базах: «Адаптивной школы № 18» в исследование приняло участие 10 детей с нарушением интеллектуального развития. И «Комсомольской Средней школы», где было протестировано 6 нормо развивающихся детей.

Проводилось исследование вестибулярной устойчивости с помощью пробы Ромберга и компьютерной стабилотрии, которая осуществлялась с помощью тренажёра «СтабилотренажёрST – 150» (ООО «Мера – ТСП», г. Москва). Анализировались такие показатели как: S – площадь отклонения центра давления; X – максимальная амплитуда отклонения относительно фронтальной плоскости; Y – максимальная амплитуда отклонения относительно сагиттальной плоскости; V – скорость перемещения центра давления; КР – коэффициент Ромберга. Также оценивался плечевой индекс по стандартной методике.

Анализ полученных показателей проводился с помощью интернет ресурса <https://www.psychol-ok.ru/statistics/wilcoxon/>. Достоверность различий между группами оценивалась по критерию Манна – Уитни ($p \leq 0,05$), внутри группы по критерию Вилкоксона ($p \leq 0,05$). Результаты исследования были представлены в виде средних значений и стандартных отклонений.

Результаты исследования и их обсуждение: В ходе исследования исходя из пробы Ромберга и теста на стабилотренажере были выявлены основные различия в показателях равновесия у детей нормо развивающихся и детей с нарушением интеллектуального развития. При оценке равновесия у больше половины детей основной группы и сравнения значения, находились в пределах нормы. Меньшая часть испытуемых показали низкие результаты (рисунок 1).

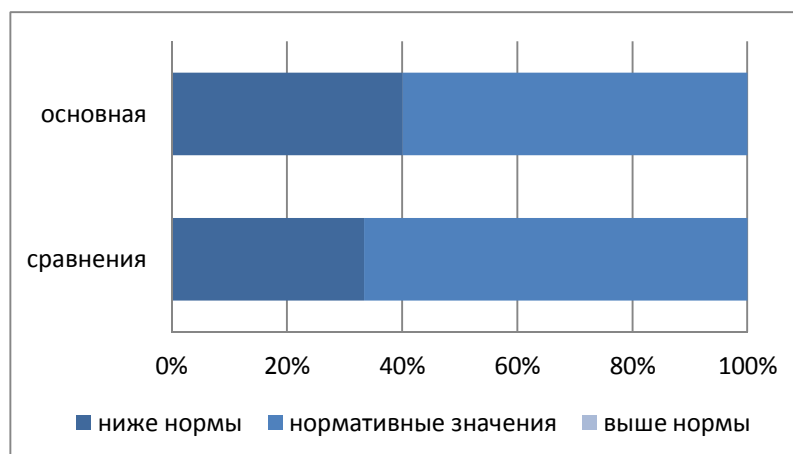

Рисунок 1 – Распределение детей по критериям показателей пробы «Ромберга».

При изучении показателей стабиллограммы нами выявлены достоверные различия ($p \leq 0,05$) в средних положениях центра давления относительно фронтальной и саггитальной плоскости. Что свидетельствовало о смещении центра тяжести влево и вперед по сравнению с нормо типичными детьми у детей, имеющих нарушение интеллектуального развития. Хочется отметить, что при проведении стабиллометрии коэффициент Ромберга у нормо типичных детей был достоверно выше ($p = 0,05$), чем у детей с нарушением интеллектуального развития. По нашему мнению это связано с более чувствительной оценкой способности к равновесию посредством исследования на стабиллоплатформе (Таблица 1).

Таблица 1 – Показатели равновесия детей экспериментальной группы и группы сравнения ($M \pm s$)

Показатели	Основная группа	Группа сравнения
Максимальная амплитуда отклонения относительно фронтальной плоскости (мм)	$-6,2 \pm 0,4$	$16,7 \pm 18,0^*$
Максимальная амплитуда отклонения относительно саггитальной плоскости (мм)	$-14,1 \pm 0,5$	$-57,9 \pm 19,1^*$
Площадь отклонения центра давления ($мм^2$)	$1825,07 \pm 5,2$	$669,1 \pm 371,8$
Скорость перемещения центра давления (мм/с)	$14,8 \pm 0,3$	$11,5 \pm 2,6$
Коэффициент Ромберга (%)	$98,7 \pm 0,9$	$182,9 \pm 159,9$

Условные обозначения:

*достоверные межгрупповые изменения по критерию Манна-Уитни ($p \leq 0,05$)

Предварительные исследования показали, что у детей с нарушением интеллектуального развития имеется смещение центра тяжести по сравнению с нормо развивающимися. В ходе этого нами была разработана методика, включающая блок корригирующих упражнений и упражнений на равновесия.

Все испытуемые имели сутулый тип осанки. Вследствие этого блок включались упражнения, направленные на уменьшение грудного кифоза. В первом блоке коррекции сутулой осанки. Применялись корригирующие упражнения из разгрузочных исходных положений и симметричных из положения стоя и лёжа на животе. В данный блок были включены упражнения из коленно - кистевого положения с попеременным подниманием рук, с подниманием руки с отведением вверх, с прогибом в грудном отделе, с заведением руки под противоположную, со сведением лопаток, а также с различным движением рук из исходного положения лёжа на животе.

Второй блок упражнений на развитие равновесия состоял из введения игр на стабиллоплатформе и активных упражнений. Во втором блоке были использованы упражнения такие как ходьба на носках с разведением рук в стороны, прохождение по прямой линии и змейки с приставлением пятки к носку и разведением рук в стороны, упражнения на месте с подъёмом и отведение одной ноги и удержания равновесия в данном положение с последующей сменой ноги, ходьба по гимнастической скамье без задания и с выполнением задания (по свистку остановиться, выполнить поворот на 360 градусов, приставным боком), ходьба по прямой и через препятствия с мешочками на голове, удержание статической позы, а также проведение игр на стабиллоплатформе «попади в цель», «зайчики», упражнения с переносом центра тяжести. Данные занятия проводились два раза в неделю продолжительностью 45 минут во внеурочное время.

После проведённой методики коррекции нарушений у детей с нарушением интеллектуального развития выявлено достоверное увеличение результатов плечевого индекса. Что указывало на улучшение показателей осанки у детей (Рисунок 1).

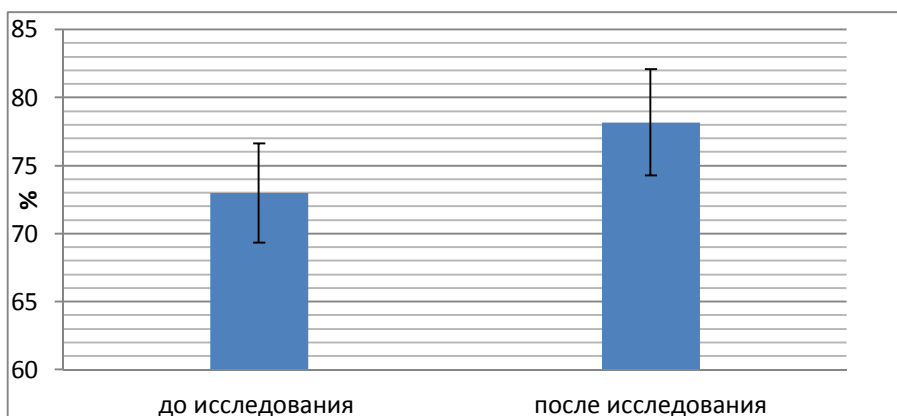

Рисунок 8 – Показатели плечевого индекса детей с нарушением интеллектуального развития до и после применения экспериментальной методики.

Проанализировав результаты теста, проведённого на стабиллоплатформе, до и после проведения методики коррекции сутулой осанки выявлено, что достоверно улучшились показатели максимальной амплитуды отклонения относительно саггитальной плоскости. Данный положительный результат говорит о смещении центра тяжести у испытуемых относительно саггитальной плоскости. Что свидетельствовало о формировании «правильной» осанки (Таблица 3).

Сравнив показатели по стабиллометрии у детей экспериментальной группы с группой сравнения можно увидеть, что коэффициент пробы Ромберга у лиц с нарушением интеллекта вырос и практически равен результату нормы развивающихся детей. При этом скорость перемещения центра давления, площадь отклонения выше у детей экспериментальной группы. Данные свидетельствуют о коррекции нарушений равновесия по данным стабиллограммы.

Таблица 2 – Показатели стабиллометрии у детей с нарушением интеллектуального развития до и после эксперимента.

Показатели	До эксперимента	После эксперимента
Максимальная амплитуда отклонения относительно фронтальной плоскости (мм)	$-6,2 \pm 0,4$	$-22,95 \pm 7,65$
Максимальная амплитуда отклонения относительно саггитальной плоскости (мм)	$-14,1 \pm 0,5$	$-46,80 \pm 6,83^*$
Площадь отклонения центра давления (мм ²)	$1825,07 \pm 5,2$	$2021,25 \pm 875,55$
Скорость перемещения центра давления (мм / с)	$14,8 \pm 0,3$	$14,37 \pm 0,85$
Коэффициент ромберга (%)	$98,7 \pm 0,9$	$181,02 \pm 123,27$

Условные обозначения:

*достоверные межгрупповые изменения по критерию Вилкоксона ($p \leq 0,05$)

Заключение: Таким образом, исследование показало, что дифференцированный подбор корригирующих упражнений на занятиях лечебной физической культуры позволяет скорректировать имеющиеся дефекты осанки у детей с нарушением интеллектуального развития. О чём свидетельствовало повышение плечевого индекса и улучшение показателей стабиллограммы.

Литература

1. Белова Д. В., Максимихина Е. В. К вопросу об особенностях физического развития умственно отсталых детей, среднего школьного возраста // Электронный научный журнал. – 2019. – С. 16.

2. Болдырева В.Б, Кейно А.Ю, Грицков П.М. Развитие координационных способностей умственно отсталых детей 9 – 11 лет средствами физического воспитания // Вестник ТГУ. 2017. № 6 (170). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-koordinatsionnyh-sposobnostey-umstvenno-otstalyh-detey-9-11-let-sredstvami-fizicheskogo-vospitaniya> (дата обращения 09.02.2023).

3. Калмыков Д.А. Развитие координационных способностей у детей младшего школьного возраста с умственной отсталостью: комплексный подход // Физическая культура. Спорт. Туризм. Двигательная рекреация. 2019. № 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-koordinatsionnyh-sposobnostey-u-detey-mladshego-shkolnogo-vozrasta-s-umstvennoi-otstalostyu-kompleksnyi-podhod> (дата обращения 05.02.2023).

4. Катерисова Е. А. Психофизиологическое и физическое развитие детей с умственной отсталостью / Е. А. Катерисова, С. А. Шустова // Современные тенденции развития науки и технологий. – 2016. – № 11-5. – С. 44-46. – EDN XCGDVT.

5. Фадеева О. В. Осанка и основные методы ее коррекции / О. В. Фадеева, Т. С. Сумарокова // Современное образование: актуальные вопросы, достижения и инновации : сборник статей XVI Международной научно-практической конференции, Пенза, 25 апреля 2018 года. – Пенза: "Наука и Просвещение" (ИП Гуляев Г.Ю.), 2018. – С. 200-202. – EDN YXALNU

6. Хомякова О.В, Градовская М.М. Коррекция нарушений осанки средствами адаптивной физической культуры у детей с нарушением интеллекта // Научный вестник Крыма. 2021. №3 (32). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/korreksiya-parusheniy-osanki-sredstvami-adaptivnoy-fizicheskoy-kultury-u-detey-s-parusheniem-intelekta> (дата обращения 23.10.2022)

7. Храпцов П. И., Юрко Г. П. Характеристика функции равновесия у дошкольников с нарушениями осанки // Гигиена и санитария. – 1994. – №. 9. – С. 25-27

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ НЕГІЗГІ ТРЕНДТЕРІ (ТАРИХ)

Әлкей Марғұлан атындағы

Павлодар педагогикалық университетінің студенттері

Д.Б. Маданиев, А.Е. Ыдырыс

*ғылыми жетекшісі: тарих мамандығы бойынша философия докторы
(PhD)*

А.М. Садыкова

Аңдатпа. Бұл мақалада удмурт халқының тарихындағы этникалық және мәдени үдерістер қарастырылады. Авторлар тарапынан кең көлемді дереккөздерді талдау нәтижесінде удмурт халқының этногенезі, мәдениеті мен дініне байланысты өзекті мәселелер талданады. Зерттеу әдістері – талдау және синтез, индукция және дедукция, жүйелеу.

Түйінді сөздер: ар-удмурт, Еділ-Орал, этникалық үдерістер, әдет-ғұрып, Еділ-Кама, антропология, ассимиляция.

Abstract. This article examines the ethnic and cultural processes in the history of the Udmurt people. The authors analyze topical issues related to the ethnogenesis, culture and religion of the Udmurt people based on the use of a wide range of sources. Research methods – analysis and synthesis, induction and deduction, systematization.

Key words: ar-Udmurt, Volga-Ural, ethnic processes, customs, Volga-Kama, anthropology, assimilation.

Аннотация. В данной статье рассматриваются этнические и культурные процессы в истории удмуртского народа. Авторами на основе использования широкого круга источников анализируются актуальные проблемы, связанные с этногенезом, культурой и религией удмуртского народа. Методы исследования – анализ и синтез, индукция и дедукция, систематизация.

Ключевые слова: ар-удмуртский, Волго-Уральский, этнические процессы, обычаи, Волго-Камский, антропология, ассимиляция.

Мақалада XIX-XX ғасырлардағы пұтқа табынушы удмурт халқының тарихында орын алған этникалық және мәдени үдерістер, соның ішінде исламды қабылдауы және олардың қазан татарлары, ішінара башқұрттар арасындағы ассимиляциясы қарастырылады.

Тарихнамалық талдау зерттеушілердің удмурт халқының этникалық, мәдени, діни дамуы мәселерін қарастырғанын байқатады. М.Г. Атаманов удмурт халқының жалпы тарихы туралы зерттеу жазса, Е.П. Казаков удмурт халқымен тығыз байланысты Танкеев қорымы бойынша мәліметтер қалдырған.

Удмурттар – Еділ-Орал аймағындағы ең көне этнос. Халықтың қалыптасуының бастауы б.з.д. VIII–III ғғ. саятын көне дәуірлерден бастау алады. Вятка, Белая және Кама өзендерінің бассейндерінде, Еділдің орта ағысына дейін, Ветлуга, Илетье, Казанка, Свяга өзендері

бойында Ватка және Калмез атты екі тайпалық бірлестіктен құралған удмурттардың этникалық негізі қалыптасты. Сонымен бірге басқа да 70 рулық топтар кірді.

Удмурттардың арғы тегінің үнді-иран оңтүстік көшпелі тайпаларымен Ұлы қоныс аудару кезеңіне (б.з. IV-VIII ғғ.) дейін өзара байланысты болды. Осы уақытта иран тілді тайпаларды Оралдан, Орталық Азия және Оңтүстік Сібірден келген көптеген түркі-тілдес, угор көшпелі этникалық топтармен ығыстырылды.

Біздің заманымыздың VIII ғасырында удмурт воршуд-рулық топтары Белая өзенінің бассейнінен ығыстырылып, олардың бір бөлігі башқұрт тайпалық топтарымен араласты. Олардың кейбіреулері ежелгі удмурт атауларын сақтап қалды. Мысалы: Калмаш (удм. Қалмез), Гайна, Имес (удм. Имъес), тышқан (удм. Мога) және т. с. с. [1, 132 б.].

VII–VIII ғасырларда ежелгі удмурт тайпалары өмір сүрген Еділ-Кама аймағында бұлғарлар пайда болып, жергілікті аборигендік тұрғындармен тығыз байланысқа түсті. Олар сондағы ежелгі удмурт тайпаларын хазарлар сияқты "ар" деп атаған. Өз кезегінде ар-удмурттар оларды "бигер" деп атады. Тілдік, археологиялық, антропологиялық, фольклорлық деректер бұлғарлардың ар-удмурттармен тығыз қатынастары туралы мәліметтер қалдырған. Удмурт тілінде 200-ге жуық бұлғар, чуваш тілдеріне сәйкес келетін сөздер табылған болатын [2, 47 б.; 21 б.].

VIII ғасырдың аяғы мен IX ғасырда ерте бұлғарлардың Еділ аймағына жылжуымен қатар Полом археологиялық мәдениетінің негізін қалаушы солтүстік удмурттардың үлкен тобы, бізге белгісіз себептермен, Кама өзенінің төменгі ағысына, Еділ бойына ығысты. Сол жерде Еділ бұлғарларының мемлекеті құрылған. Мемлекеттің қалыптасуы жағдайында екі топтың мәдени дәстүрлері араласып, жаңа мәдениет қалыптасады. Кейбір аудандарда чепецк, Орал маңы халқы саны жағынан бұлғарлардан кем түспеді [3, 15 б., 38 б.].

Бұл орайда метисация үдерісі туралы айтып өткен жөн. Метисация – бұл жергілікті фин-угор, біздің мысалымызда, бұл ежелгі удмурт және келген түркі-бұлғар, кейін – түркі-қыпшақ этникалық топтарымен араласып кетуі. Бұл үдеріс Еділ-Кама бұлғарларының, кейін – қазан татарларының, башқұрттардың солтүстік-батыс тобының және білгілі-бір дәрежеде чуваштардың антропологиялық типінің қалыптасуына әкелді. Антропологиялық тұрғыдан Еділ-Кама бойындағы түркі халықтары азиялық туыстарынан – алтайлықтардан, тувалықтардан, якуттардан, хакастардан, қырғыздардан, қазақтардан, өзбектерден айтарлықтай ерекшеленеді.

Антрополог М.С. Акимова жазгандай, башкұрттардың этногенезі мәселелерін қарастыруда көршілес халықтар арасында Еділ-Кама аймағы халықтары мен қырғыз, қазақтар тарихын да ескерген жөн. Алайда башкұрттар Еділ-Кама бойындағы фин-угор халықтарымен және Қазан татарларымен тығыз араласқан болатын. Бұл, әсіресе, солтүстік-батыс аймақтардың башкұрттарына қатысты, өйткені олар кейбір белгілері бойынша татарлармен және удмурттармен ұқсастықтарының бары анықталады. [4, 39 б.].

Мақаламызда пұтқа табынған удмурт халқының ХІХ–ХХ ғғ. рухани мәдениетінің құрамдас бөлігі саналатын діни сеніміне көңіл бөлінеді. Деректерден белгілі, әлемнің барлық континенттерінде ізбасарлары бар әлемдік діндердің бірі – бұл ислам діні. Дереккөздерге сүйенсек, удмурттардың исламды қабылдағанын айғақтайтын деректердің бірі – ол археологиялық-антропологиялық материалдар. Оларға сәйкес, археологиялық қазбалар кезінде мұсылмандық жерлеу рәсімінің орын алғаны белгілі. Удмурт-аралардың исламды қабылдау үдерісі олардың бұлғарлармен, ал кейін башкұрттармен және қазан татарларымен араласуы үдерісімен тығыз байланыста болды. Бұған байланысты топонимдер де кездеседі. Мысалы, Кама өзенінің төменгі ағысы мен Еділ-Вятка аймағында, әсіресе, бұрынғы Арск (удмурт) княздігінің жерінде татар ауыл халқы арасында удмурт атаулары таралған. Олардың ішінде: наласа < удм. нюлесо "орман"; сюрда < удм. сурд "қайың орманы"; муй < удм. менің "құндызым", "құндыз"; корса < удм. кварса "удмурттардың рулық атауы" және т. б. [5, 192-196, б., 386 б., 388 б.; 6, 32-49 б.].

Қазан татарларының қалыптасуында да көрші халықтар өзіндік рөл атқарды. Олар исламды қабылдағаннан кейін, татарларға біртіндеп сіңісіп кеткен, бірақ өз ықпалын да тигізген. Бұл үдеріс ұзақ уақыт жалғасып, Ресей үкіметі кезінде татар халқының көршілерін христиандарға айналдыруы ассимиляция үдерісін белгілі-бір уақытқа тоқтатқан болатын [6, 26 б.].

Х.Г. Гимади пікіріне сүйенсек, Татарстанның солтүстік-батыс бөлігі – Арск, Высокогорск, Атнинск, Балтасин аудандары мен Қазан маңы тұрғындарының антропологиялық құрамы орталық аймақтардан ерекшеленеді. Мұнда удмурт және Мари АКСР тұрғындарына тән типтер басым болды. Татарстанның солтүстік аудандары халқының физикалық келбетінің қалыптасуына угро-финдер және қазан татарларының қазіргі көршілері – удмурттар мен марилердің ықпал еткені анық [7, 207-223 б.].

Зерттеуші Р. Садиковтың айтуынша, удмурттардың арасында исламның таралуы үдерісі бұлғарлар заманында басталып, ХҮ ғасырда

Қазан хандығының құрылуымен байланысты күшейіп, кейін Мәскеу мемлекетінің құрамында да жалғасты. Ресей империясы тұсында бұл үдеріс ХІХ ғасырдың аяғы мен - ХХ ғасырдың басында күшейді. Ол кезде жаңа дінді Қазан губерниясының Мамадыш уезі, Перм губерниясының Осин уезі және Уфа губерниясының Бирск уезінің пұтқа табынушы удмурттары қабылдады. Н.В. Никольский жариялаған ХХ ғасырдың басындағы статисткалық мәлеметтерге сәйкес, «исламнан шыққан» удмурттардың саны: Вятск губерниясында 113 адам, Қазан губерниясында – 962 адам, Уфа губерниясында – 902 адам (толық емес мәлімет бойынша). Удмурттардың исламдануы мәселесі христиан дініне ауысуы мәселесімен салыстырғанда аз зерттелген.

Исламды қабылдау, әсіресе, Каманың арғы жағын, Уфа және Пермь губернияларының аумағында тұрған удмурттарға тән болды. Уфа губерниясының Бирск уезіне қарасты, кең терде «пұтқа табынушылықтан» ислам дініне ауысқан, удмурттардың ірі елді мекендерінің бірі – Гарибашево ауылы (қазіргі Башқұрстан республикасының Татышлин ауданы) болды.

Архив құжаттары бойынша, бұл елді мекеннің негізі 1627 жылы патша Михаил Федоровичтың удмурттарға сыйға тартқан жерде қалануы мүмкін. Халықтық ревизия материалдары ХVІІІ–ХІХ ғасырларда аталған жерде вотяктардың (удмурттардың) тұрғандығын көрсетеді. 1870 жылғы мәліметке сәйкес, Гарейбаш ауылында 269 удмурт және 243 башқұрт өмір сүрген. Кеңес кезеңіндегі және ресейлік халық санақтары бойынша бұл жерде татар және башқұрттардың тұрғанынана ақпар береді (удмурттар тіркелмеген). Бұл аталған елді мекеннің этникалық тұрғыдан трансформацияға ұшырағанын айғақтайды. Алғашқыда удмурттардың қонысы болып қаланғанымен, бүгінгі күні ол, негізінен, башқұрт және татар халқы тұратын мекен болып табылады. Және бұған удмурттардың исламдануы үдерісі және олардың жаңа дінді қабылдап, өздерінің этникалық бірегейлігінің өзгеруі ықпалын тигізді [8]. Бұл орайда, Р. Касимовтың жазғанынай сүйенсек, умдурттар өздерін вотяк деп анықтамайды, удмурт халқының төл атауы – «уд мурт», «одо морт» [9].

Орыс православие шіркеуі миссионерлерінің айтуы бойынша, мұсылман дінбасылары белсенді түрде насихат жұмыстарын жүргізген. ХІХ ғасырдың аяғында. Қазан губерниясының Мамадыш ауданының Шемордан, Коинсар, Яныл ауылдарының удмурттары толығымен татарларға айналды [10, 119-120 б.].

Спаский экспедициясы нәтижесінде татар және удмурт мәдениетіне қатысты ұлтаралық қатынастардың және ұлттық бөліністің дін негізінде болатынын жазған. Мысалы, жазбаларыда 1971 жылы удмурт

және татар көйлектерін киген әжелердің қарсы алғандары және олардың бір-бірімен татар және удмурт тілдерінде сөйлегені атап өтіледі. Сонымен бірге, олардың бірінің әкесі ислам дінін ұстанып, отбасы татар болса, ал екіншісі пұтқа табынып, отбасы удмурт тілін мен әдет-ғұрпын сақтағаны жазылған. Бұл жағдайдан діннің отбасылардың соғысушы топтарға бөлінуіне себепші болмағанын көруге болады. Бірақ, керісінше де жағдайлар кездеседі. XVI ғасырда Қазан хандығының құлауымен аяқталған соғыс ислам дінінің таралуына кедергі жасады. Осы уақытта татарларды христиан дініне үгіттеу басталып, нәтижесінде қазан татарларының қрияшен деп аталатын этноконфессиялық тобы қалыптасты. Сол кезде удмурттардың да бір бөлігі христиан дініне ауысты. Сонымен, 1710 жылғы санаққа сәйкес, Балтасин-Кукмор-Мамадыш удмурттарының, шамамен, 30%-ы «шоқынған» болатын [11, 412 б.].

1740 жылы өлкенің орыс емес халықтарын шоқындыру басталып, удмурттар мен Еділ-Орал аймағының басқа халықтары жаппай христиан дініне ауысқатн болатын. XVIII ғасырдың аяғында удмурттардың 90%-ы шоқындыру рәсімінен өтті. Бірақ бұл күрделі үдеріс болды. Жаңа дінді қабылдауға көптеген қарсылықтар болды. Олардың көпшілігі ислам дінін ұстанған башқұрттардың арасына, Орал мен Орынбор-Самара жаққа ауды. Удмурттардың бір бөлігі пұтқа табынуды сақтап қалды. Олардың басым бөлігі кезінде Башқұртстан аумағында тіркелген және республиканың солтүстік-батысында орналасқан жеті аймағында, Пермь өлкесінің оңтүстігінде және Татарстанның бес ауданында орналасқан еді. Башқұрттар саны жағынан басым болғандықтан, көшіп барған халықтар (оның ішінде татар және удмурт) мәдени және тілдік жағынан жаңа ортаға бейімделуі тиіс болды [12, 357 б.].

Епархия миссионерлері Қасиетті Синодқа Еділ-Кама бойында өмір сүрген пұтқа табынушы халықтар туралы ақпаратты баяндап отырды. Оның ішінде олардың христиандыққа қарағанда исламды қабылдауға бейім болуы атыылған. Бұның негізгі себептері, біріншіден, сол кезде барлық пұтқа табынушылардың екінші тілі татар тілі болған еді, ал, екіншіден, жергілікті халықтардың тілінде сөйлеп, олардың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, психологиясын білу арқылы ерекше қарым-қатынас жасай алған мұсылман миссионерлері ұтымды насихат жүргізді. Көп жағдайда, исламды ауқатты саудагерлер қабылдаған болатын. Ресей империясында пұтқа табынушыларға саудаға және оқу орындарына жол жабық болатын. Мұсылман бола отырып, олар өздерінің ұлттық дәстүрлерінен ажырап, отбасы ішінде татар немесе башқұрт тілдерінде сөйлеген.

Ислам дінін жаппай қабылдау 1830, 1840, 1865-1866, 1905-1908 жылдары болды [10, 120 б., 125 б.]. Мұндай мысалдар көбінесе удмурттардың оңтүстік шекара бойында орналасқан топтарының арасында кездеседі.

КСРО-да кеңестік атеистік жүйенің құрылуымен бірге дінге қарсы қатал күрес басталғаны белгілі. Және бұл күрес христиан дініне қарсы ғана емес, сонымен бірге ислам, буддизм, пұтқа табынушылыққа, яғни дін атаулыға қарсы бағытталды.

Қорыта келе, удмурттардың исламдану үдерісінің Бұлғар заманынан басталып, 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі уақыт аралығын қамтығанын айтуға болады. Ұзақ уақыт бойы Еділ-Орал аймағын мекендеген пұтқа табынушы удмурттардың көптеген аймақтары исламды қабылдап, татарлар мен башқұрттардың құрамына кірген. Этникалық тұрғыдан бұл удмурт халқының ұлттық бірегейлігін сақтауына теріс әсерін тигізді. Исламды қабылдаған удмурттар өздерінің ұлттық ерекшеліктерін – тілін, мәдениетін, ділін жоғалтып, антропологиялық түрін де өзгертті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. М.Г. Атаманов. От Дондыкара до Урсыгурта / Из истории удмуртских регионов. – Ижевск: Удмуртия, – 2005. – 216 с.
2. И.В. Тараканов. Удмурт лексикая очеркьес. – Ижевск, 1971. – 96 с.
3. Е.П. Казаков. Погребальный инвентарь Танкеевского могильника // Археология и этнография Татарии. – 2017. – №197. – С. 94-155.
4. М.С. Акимова. Этногенез башкир по данным антропологии // Археология и этнография Башкирии. – 1971. – Т. 4. – № 8. – С. 38-43.
5. М.Г. Атаманов. По следам удмуртских воршудов. – Ижевк, 2001. – 576 с.
6. Г.Ф. Саттаров. Этнонимы Татарии // Советская тюркология. – 1980. – № 1. – С. 32-49.
7. Х.Г. Гимади. Народы Среднего Поволжья в период господства Золотой Орды // Материалы по истории Татарии. – 1948. – №1. – С.185-225.
8. Р.Р. Садиков. «Прежде же хотя и были язычниками, но ныне магометанского вероисповедания:» к вопросу о принятии ислама закамскими удмуртами // Проблемы востоковедения. – 2019. – № 2 (84). – С. 33.
9. Удмуртская государственность: вчера и сегодня [Электронный ресурс]. URL: <https://udmddn.ru/articles/udmurtskaya-gosudarstvennost-vchera-i-segodnya/> (жүгіну уақыты: 10.03.2024).
10. С. Багин. Об отпадении в магометанство инородцев Казанской епархии и о причинах этого печального явления // Православный собеседник. – 1910. – №12. – С. 121-125.
11. История Удмуртии: конец XV – начало XX века /род ред. К.И. Куликова; введение М.В. Гришкиной, Н.П. Лигенко. – Ижевск: УИИЯЛ УрО РАН, 2004. – 552 с.
12. Р.Г. Кузеев. Происхождение башкирского народа. – М., 1974. – 561 с.

ОПТИМИЗАЦИЯ УЧЕБНОГО ЗАНЯТИЯ

Марденов К Ж, Саитгалиев Р.Р.

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, г. Актобе,

Аннотация: В данной статье рассматриваются проблемы, с которыми сталкиваются учителя на уроке физической культуры, это правильная оптимизация учебного процесса.

Ключевые слова: Физическая нагрузка, урок, учитель, дозировка.

Түйіндеме.

Бұл мақалада мұғалімдердің дене шынықтыру сабағында кездесетін проблемалары қарастырылады, бұл оқу процесін дұрыс оңтайландыру.

Кілт сөздер: Дене белсенділігі, сабақ, мұғалім, доза.

Resume.

This article discusses the problems faced by teachers in a physical education lesson, this is the correct optimization of the educational process.

Key words: Physical activity, lesson, teacher, dosage.

При проведении занятия физической культуры необходимо обеспечить оптимальный объем и интенсивность физической нагрузки. Строгая регламентация деятельности занимающихся и дозирование нагрузки является спецификой урока физической культуры. Оздоровительная направленность урока достигается частично этим. Малые физические нагрузки не дают необходимого эффекта, слишком высокие могут принести вред здоровью детей. Четкая регламентация необходима и для выполнения образовательных задач занятия. Усвоение каждого упражнения требует определенного количества повторений. Наконец, воспитание физических качеств невозможно без предъявления высоких требований к организму, что достигается правильной дозировкой нагрузки.

Физическая нагрузка – это определенная мера влияния физических упражнений на организм занимающихся. Дозирование нагрузки – изменение ее объема и интенсивности.

Названные характеристики – это внешнее проявление нагрузки. Они используются при подготовке учителя к уроку. Действием нагрузки является реакция организма на выполненную работу. Интегральным показателем реакции является величина частоты сердечных сокращений (ЧСС). Верхняя граница ЧСС после интенсивной нагрузки для учащихся основной медицинской группы – 170-180 уд/мин (возможны случаи для хорошо подготовленных учащихся – и до 200 уд/мин). Работой средней интенсивности следует

считать такую, которая вызывает ЧСС 140-160 уд/мин, и низкой – 110-130 уд/мин. В каждое занятие рекомендуется включать 2-3 коротких «пика» нагрузки продолжительностью до 2 мин при ЧСС 90-100% от максимальной.

В процессе урока, особенно тренировочного, для решения задач воспитания выносливости, быстроты, силы учитель должен контролировать частоту пульса учащихся. Он должен быть внимателен и к появлению первых внешних признаков утомления. Регламентировать нагрузку необходимо индивидуально в зависимости от реакции организма занимающихся.

Преподаватель должен стремиться не просто к повышению, а педагогически оправданному повышению нагрузки. Естественно, что в тренировочных уроках не обойтись без высокой нагрузки, но при обучении упражнениям она может стать помехой.

Нагрузка зависит также от суммарного количества выполненной работы на уроке – объема и от интенсивности этой работы, поэтому ее показателем следует считать и плотность занятий.

Объем нагрузки определяется количеством выполненных упражнений, весом отягощений, длиной преодоленной дистанции.

Интенсивность нагрузки характеризуется временем, затраченным на выполнение конкретного объема работы.

На каждом уроке выполняется много действий: двигательные, обслуживающие, умственные, отдых. Значимость их для решения задач физического воспитания разная, но все они необходимы, и нельзя при обсуждении эффективности работы учителя на уроке все сводить лишь к оценке двигательной активности детей. Необходимо всесторонне оценить целесообразность тех или иных действий педагога, его усилия, направленные на обеспечение образовательного и воспитательного воздействия проведенного урока.

В связи с этим все действия следует разделить на педагогически оправданные и нецелесообразные. К педагогически оправданным относятся выполнение физических упражнений, участие в демонстрации, во взаимном обучении, слушание педагога, наблюдение выполнения задания учителем и товарищами, осмысливание воспринимаемого, планирование предстоящих действий, анализ выполнения движений, взаимоконтроль, оценивание, обсуждение, установка и перемещение снарядов, раздача и сбор инвентаря и учебных пособий, подготовка мест занятий, отдых.

Проблема оптимизации урока зависит от плотности занятия и ее дозирования в физических упражнениях. Различают общую и моторную плотность урока.

Общая плотность -это отношение педагогически оправданного или целесообразно использованного учителем времени к общей продолжительности урока или его частей, выраженное в процентах. Педагогически оправданное время –это время, затраченное на подготовку инвентаря и оборудования, места занятия, на организацию, на объяснение и показ упражнений, на ее выполнение и т.д.

К рационально использованному времени также относится время, затраченное на использование словесных методов (и слушание учащихся), на обеспечение наглядных воздействий (наблюдение учащихся), выполнение упражнений, отдых, за исключением вынужденного простаивания.

К неоправданному относятся: задержка начала занятия или его преждевременное окончание, простой между выполнениями упражнений и заданий из-за неорганизованности или по причине нарушения дисциплины занимающимися и т.п. При проведении занятий следует стремиться к 100 % общей плотности.

Общая плотность равна сумме времени затраченного рационально, помноженного на 100% и разделенного на время занятия.

Однако, определяя общую плотность, нельзя дать оценку педагогическому мастерству учителя, его организаторским способностям.

Разные учителя затрачивают неодинаковое время на установку и уборку снарядов, подготовку мест занятий, перевод группы к следующему месту занятий, постановку задач, сообщение следующего задания и др. Поэтому, кроме общей плотности занятия, определяют и его моторную (двигательную) плотность

Двигательная (или моторная) плотность – это отношение времени непосредственного выполнения физических упражнений, включая строевые, к продолжительности всего занятия или его отдельных частей, выраженное в процентах. Иными словами, моторная плотность равна сумме времени, затраченного на выполнение упражнений, умноженная на 100% и поделенная на время занятия.

Сравнивая данные моторной и общей плотности урока, можно найти резервы повышения качества работы каждого учителя.

Учитель должен стремиться к 100% общей плотности. Моторная плотность в тренировочных уроках – 70-80%, в учебных – 50% и ниже.

Моторная плотность может колебаться от 10-15% до 90%. Моторная плотность и дозирование физической нагрузки зависят от раздела программы, возраста, пола, физической и спортивной подготовленности занимающихся, от условий и методов применяемых во время занятий.

Определять плотность урока необходимо в целом и по частям.

Это обусловлено неодинаковыми возможностями и условиями организации работы в подготовительной, основной и заключительной частях занятия.

Плотность урока зависит от многих факторов. Наиболее важные из них следующие:

1. Количество учащихся в группах, командах, играх. Учитель должен стремиться объединять небольшое количество занимающихся в группы, команды при организации основной части урока, эстафет; избегать игр, в которых к двигательной активности привлекается одновременно ограниченное количество детей.

2. Качество материальной базы. На уроке должны использоваться много пропускные снаряды. Следует использовать несколько мест занятий для прыжков, метаний, бросков по корзине, воротам.

3. Количество инвентаря. На уроках с использованием легкоатлетических упражнений необходимо обеспечить каждого ученика специальными снарядами, в играх – мячами, на соответствующих уроках – лыжами, коньками, клюшками и др.

4. Использование эффективных методов организации деятельности занимающихся, способов выполнения заданий и управления группой (классом).

5. Интенсификация вспомогательных действий на уроке и подготовка мест занятий до урока.

6. Эффективная работа актива занимающихся по организации занятия, привлечение к этому временно освобожденных от урока учеников.

7. Краткость объяснений, замечаний, обсуждений, их совмещение с выполнением упражнений.

8. Широкое использование дополнительных заданий.

Проблема оптимизации урока зависит от плотности занятия и ее дозирования в физических упражнениях. Для всесторонней оценки уроков прибегают к их хронометрированию и определению реакции организма на предложенную нагрузку.

Литература

1. Теория и методика физического воспитания. Под общ. ред. Ашмарина Б.А. М., Просвещение, 1979 г., 360 с.

2. Бордовская А.В., Реан А.А. Педагогика: Питер, 2000 г., 304 с.

3. Ботагариев Т.А. Методика исследований в физическом воспитании. Алматы, 1997 г. 80 с.

4. Карашкин В.М. Методика физического воспитания. М.: Просвещение, 1980 г. - 304 с.

5. Минаев Б.Н., Шиян Б.М. Основы методики ФВ школьников. М.: Просвещение, 1989 г. - 222 с.

6. Педагогический процесс как объект профессиональной подготовки учителей /Под общей ред. Н.Д. Хмель, А-А.: Мектеп, 1984 - 126 с.

ӘОЖ 378:796

ҒТАМР: 14.15.15

ЖАСТАРДЫ ТАБИҒИ, ҚҰНАРЛЫ ТАҒАМДАРМЕН ТАМАҚТАНДЫРУ – САЛАУАТТЫ ҰРПАҚ ЖАЛҒАСТЫРУ КЕПІЛІ

***Нарибай Р.Ж.** биология ғылымдарының кандидаты, доцент*

***Ислямов Б.Б.**, магистр, аға оқытушы*

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ.*

Аңдатпа. Жастардың денсаулығы қоғам дамуының тұрақтылық кепілі болып табылады. Алайда соңғы онжылдықтағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер аясында жастардың денсаулық мәселесі көлеңкелік тұстарда қалып отыр. Қоғамдық денсаулық деңгейін, өмір сапасын, ұзақ өмір сүруді, әлеуметтік белсенділікті анықтайтын негізгі фактор дұрыс тамақтану, тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі болып табылады. Ал мұның алғы шарты күнделікті тұтынуға қажетті тамақ өнімдерінің сапасына және дұрыс дайындалуына тікелей байланысты. Негізінен студенттер тағамның сапалық құрамына оның, биологиялық құндылығына көңіл аударма бермейді, ең басты назары тамақ санына бағдарланады. Тап осындай тағамдар адам ағзасына теріс және ұзақ мерзімді әсер етеді.

Тамақтану сапасы қоғамның даму деңгейін көрсететінін есте сақтау қажет.

Мақалада студент жастардың денсаулығы мен салауатты өмір салтының негізгі факторларын қолданудың әлеуметтік зерттеу нәтижелері берілген.

Түйін сөздер: студент жастар, денсаулық, салауатты өмір салты, азық-түлік құрамы, ас мәзірі, дұрыс тамақтану, оқу-тәрбие үрдісі.

Аннотация. Здоровье молодежи служит гарантом стабильности благополучного развития общества. Однако на фоне социально-экономических изменений в последние десятилетия проблема здоровья молодежи остается в тени.

Основным фактором, определяющим уровень общественного здоровья, качество жизни, долголетие, социальная активность относится здоровое питание, безопасность пищевых продуктов. А это связано с качеством и правильностью приготовления пищевых продуктов, необходимых для повседневного потребления. В основном студенты не обращают внимание на качественный состав пищи, т.е. на его биологическую ценность, главное внимание уделяется количеству пищи. Именно такая пища оказывает негативное и долгосрочное влияние на организм.

Необходимо помнить, что качество питания отражает уровень развития общества.

В статье представлены результаты социологического исследования отношения к здоровью и использования основных факторов здорового образа жизни студенческой молодежи.

Ключевые слова: *студенческий молодежь, здоровье, здоровый образ жизни, состав продуктов питания, меню, правильное питание.*

Abstract. *Youth health is a guarantee of stability and successful development of society. However, against the background of socio-economic changes in recent decades, the problem of youth health remains in the shadows. The main factor that determines the level of public health, quality of life, longevity, social activity is a healthy diet, food safety. This is due to the quality and correctness of food preparation necessary for everyday consumption. In General, students do not pay attention to the quality of food, i.e. its biological value, the main attention is paid to the amount of food. It is this type of food that has a negative and long-term effect on the body.*

It should be remembered that the quality of food reflects the level of development of society.

The article presents the results of a sociological study of attitudes to health and the use of the main factors of a healthy lifestyle of students.

Key words: *student youth, health, healthy lifestyle, food products, menu, proper nutrition.*

Кіріспе. Студенттік кезең әртүрлі қызықты оқиғаларға бай және жүйке жүйесіне кейде шамадан тыс күш салуымен ерекшеленеді. Оқу үдерісі кезінде, әсіресе емтихандарды тапсыруда студенттің физикалық жағдайы мен ақыл-ойына біршама салмақ түсетіні анық, себебі, күн бойы және тіпті тәуліктеп ойды жинақтау, қорытындылау қажеттілігі талап етіледі. Қандай жаста болмасын адамның жақсы физикалық жағдайына, есте сақтау және оны шоғырландыруға, ағзаның келіп түсетін дәрумендер мен минералдар санына қарай сапалы тамақтану үлкен әсер етеді.

Студенттің өмірі, әдетте, дер кезінде тұрақты түрде тамақтану тұрғысынан жабдықталмаған. Олай дейтініміз, сабақтың ұзақтығы, күнделікті қарқынды ақпараттық жүктеме, созылмалы қанық ұйқының болмауы, күн мен демалыс режімінің бұзылуы, тамақтану сипаты мен қазіргі өмірлерінің қарқынды ағыны - оларды, нағыз, яғни табиғи өнімдерді таңдауда түсінбестікке әкеледі. Уақыт тапшылығын сылтау ратқан студент жастарда, құрамында түрлі хош иістендіргіштер, бояғыштар және модификацияланған компоненттер бар тез дайындалатын тағам өнімдерінің танымалдығының өсуі - қоғамның болашағын алаңдатады. Міне, осындай дұрыс тамақтанбау көптеген аурулардың пайда болып өршуінің маңызды факторы болып табылады.

Мұндай аурулардың алдын алуға болады, егер салауатты өмір салтын ұстаса және бірінші кезекте дұрыс тамақтанса.

Негізгі бөлім. Халқымыздың ішер тамаққа қатысты, «Ас – адамның арқауы, қуаты», «Ас тұрған жерде ауру тұрмайды» - деген денсаулық қағидаттарына негізделген мағыналық ұғымы кең мақал-мәтелдері тегін айтылмағаны рас. Мұнда ағзаның қалыпты тіршілігі, оның өнімді қызмет атқаруы, өсіп, толысуы, ұрпақ жалғастыруда, күнделікті ішіп-жейтін құнарлы астың үлкен маңыздылығы айқын айтылып отырғанын ұғынуға болады.

Адам ағзасы - энергияны, пайдалы заттар мен компоненттердің қорын үнемі толықтыруды талап ететін түрлі үдерістер үнемі орын алатын күрделі механизм. Ал, ағза тамақтан қажетті нәрсенің бәрін алады, сондықтан әрбір адамға ол тағамда қолданылатын құрамның жеткілікті болуына көңіл бөлу керек.

Мәселен, тәулік ішінде ересек адамға 85 г ақуыз (оның ішінде 48 г жануар тектес ақуыз), 100-104 г май (оның ішінде 30 г өсімдік майы) және 380 г көмірсулар қажет [1].

Ағзадағы ақуыз құрылыс материалының рөлін атқарады, соның нәтижесінде адамның бұлшықеттері өседі. Ақуыздар адамға жұмысты орындау үшін күш береді.

Көмірсулар сапалы ми жұмысы үшін қажет. Олар тез және баяу болып бөлінеді. Түрлі тәттілер мен кондитерлік өнімдер жылдам көмірсулар ағзаға пайдасыз, ал баяу көмірсулар өте тез сіңірілмейді, есесіне ұзақ уақытқа энергия қорын береді.

Кейбір адамдар майды - қажетсіз қоректену элементі деп санайды. Шын мәнінде, тек майлардың арқасында адамның терісі тегіс және серпімді болып қалады. Диетада майлардың болмауы адам денсаулығының жай-күйіне теріс әсер етуі мүмкін [2].

Бұл жерде айта кететін нәрсе, бірде-бір тағамдық өнім ағзаның барлық заттарға қажеттілігін толық қанағаттандыра алмайды. Мысалы, ет барлық қажетті амин қышқылдарынан тұрады, бірақ онда минералдық заттар мен дәрумендер жеткіліксіз. Нанда көмірсулар көп, бірақ ағзаға қажетті басқа заттар жоқ. Сондықтан адамның күнделікті тамақ мәзіріне ақуыз өнімдерін, өсімдік және жануарлар майларын, дәрумендер мен минералды тұздарға бай көкөністерді кіріктерген жөн.

Тамақтанудың көмегімен адам ағзасының бұрын конституция мен тұқым қуалаушылық белгілердің айырмашылығы ғана деп ұғындырылған, негізгі өмірлік функцияларындағы өзгерістерге қол жеткізуге болады. Тамақ рационының толықтығы көп жағдайда халықтың денсаулық жағдайын анықтайды, өсу мен дене дамуына, еңбекке қабілеттілігіне, бейімделу мүмкіндіктеріне, сырқаттанушылыққа және өмір сүру ұзақтығына әсер етеді.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы қанағаттанғысыз азық-түлік мәзірінен туындайтын патологиялық жағдайлардың төрт негізгі түрін ажыратуды ұсынады:

- ашқұрсақ жүру - ұзақ немесе одан аз уақыт ішінде калориялығы бойынша жеткіліксіз тамақ мөлшерін тұтыну;
- жетіспеушіліктің арнайы түрі - мәзірде бір немесе бірнеше тағам заттарының салыстырмалы немесе абсолюттік жетіспеушілігінен туындаған жағдай;
- артық тамақтану - артық тағам мөлшерін тұтыну;
- тепе-теңсіздік - мәзірде қажетті тамақ заттарының дұрыс емес арақатынасы.

Сонымен, толық тамақтану ағзаның қалыпты жұмыс істеуі үшін ақуыздың, көмірсулардың, майлардың, дәрумендердің, микро және макроэлементтердің қажетті мөлшерін сіңіруді көздейді. [3].

Қазіргі таңдағы тез тамақтану дүңгіршектерінің саны күн санап артып отырған жағдайда, дұрыс тамақтану мәселесін сақтау, мектепке дейінгі жастан бастап зейнет жасындағы адамның барлық жіктері үшін өзекті мәселе болып отырғаны анық.

Әсіресе, студенттердің көпшілігі дұрыс тамақтану туралы ойламайды. Тез тамақтану орындарындағы тұрақты түрде асығыс тісбасарларды пайдалану жағымсыз салдарға әкеледі - асқазан-ішек жолдарының көптеген ауруларының (гастрит, асқазанның ойық жарасы және зат алмасудың көптеген бұзылуы) дамуына әкеп соғады.

Жалпы жоғары оқу орындарының алдында тұрған міндеттер, жоғары деңгейдегі кәсіби мамандарды даярлау үшін құрылымдық басқарушылық өзгерістерді ғана емес, сонымен қатар белсенді өмірлік ұстанымы бар дені сау тұлғаны тәрбиелеуді де талап етеді. Салауатты өмір салты (СӨС) адамның әлеуметтік белсенділігінің шарты мен алғышарты ретінде бірінші кезекте денсаулықты сақтау және дамыту критериясы бойынша, оның сана-сезімін және мінез-құлқын мақсатты қалыптастыруды көздейді [4].

Студенттік жылдар жастардың өмірін түбегейлі өзгертеді, әсіресе басқа қалаға оқуға түскен бозбала немесе бойжеткен пәтерде немесе жатақханада тұрған жағдайда. Студенттік өмір дәрістер мен емтихандар, танысып, білісулер және т.б. жаңа оқиғаларға толы болғандықтан - дұрыс тамақтану сияқты «болмашы» нәрсеге көңіл бөліп ойландырта қоймайды.

Алайда, әрбір жас өз өмірінің осы кезеңінде бірінші кезекте - салауатты және дұрыс тамақтану режимін ұйымдастыру керек.

Жастық шақта артық салмақтан зардап шегетін немесе денсаулықтарында кінараты барлар сирек кездеседі. Бірақ бұл кезеңде

дұрыс тамақтанбау барлық ағзалардың жағдайына әсер етеді, бұл болашақта сыр бере бастайды. Бұдан да басқа, жылдам көмірсулардың шамадан тыс мөлшері, режимді сақтамау және сапасыз тағамдарды пайдалану, кейінгі өмірде адамның жұмысқа қабілеттілігіне және көңіл-күйіне қатты әсер етеді.

Адамның өмір сүру қарқындылығымен, жұмысқа қабілет-тілігімен, ағзаның сыртқы ортаға және жұқпалы ауруларға төзімділігі мен тамақтануы арасында тікелей байланыстылықтық бар. Тағы да бір айта кететін жайт, оның адамның көңіл-күйімен байланысы да дәлелденген. Дұрыс тамақтану шаршауды төмендетеді, көңіл-күйді жақсартады, тітіркену мен қозуды бәсеңсітеді. Жақсы денсаулықты сақтау үшін әр адамның тамақ мәзірі (рационы), көлемі бойынша шектеулі және өнімдердің жиынтығы бойынша толыққанды болуы тиіс.

Мейлі жас, ересек болсын денсаулық пен жұмысқа қабілеттілікті сақтау үшін тағам, адамның бір тәулік ішінде жұмсайтын энергиясының мөлшерін толық қалпына келтіруі тиіс. Осы мақсатпен әртүрлі кәсіптегі адамдар үшін тамақтану нормалары құрастырылады, қоректік заттарда энергияның қандай қоры бар екенін, олардың энергетикалық құндылығы қандай екені анықталынады. Заманауи зерттеу әдістері, әр адам үшін тамақтану нормаларын дұрыс таңдауға мүмкіндік береді. Тағам мәзірін жасау кезінде ағзаның барлық қоректік заттарға - ақуыздарға, майларға және көмірсуларға, дәрумендерге, минералды тұздарға қажеттілігі ескеріледі [5].

Жоғарыда айтып өткендей студенттік жастардың көбісі, ақыл-ой және дене жүктемелерінің үлкен көлемін орындай отыра белсенді өмір салтын жүргізеді, әрине мұндай жұмыс күндері кезінде күн тәртібін ғана емес, сонымен қатар толық және дұрыс тамақтану мүмкіндігін де сақтау қиынырақ.

Дұрыс тамақтану жағдайынан жастардың қаншалықты сауаттығын тексеру мақсатында шағын топта зерттемелік жұмыс жүргізілді. Нақты тамақтануды бағалау үшін сауалнама әдісі қолданылды. Сауалнамаға 18-22 жас аралығындағы «Бастапқы әскери дайындық» мамандығы студенттері, яғни 35 адам тартылды. Сауалнама мәліметтері 1-ші кестеде келтірілген.

Сауалнамадан алынған жауап нәтижелеріне көз жүгіртсек, оншалықты қуантарлық жағдай емес. Өйткені, жастардың көбісі, қазіргі жастық шақтағы денсаулық деңгейіне бірқатар факторлердің, әсіресе тағамның құрамдық жағдайы және т.б. әсер етуіне аса мән бере қоймайды немесе салғырт қарайды деген тұжырымға келуге итермелейді.

Мысалы, «*Таңертең таңғы ас ішесіз бе?*» - деген сұраққа 20%-зы - ешқашан, 45%-сирек, 15%-кейде, 5%-жиі, тек 15% ғана әрқашан деп жауап берген;

Қазіргі таңдағы сапасы төмен тез тамақтану дүңгіршектерінің саны күн санап артып отырған жағдайды ескере және әлеуметтік зерттеу тобына тартылған студенттердің сондай орындардың тамақтарын пайдаланатындарын тексеріп білу мақсатында «*Сіз тез тамақтану орындарынан жиі тамақ жейсіз бе?*» - деген сұрақ берілді. 30% - жиі, 10% - әрқашан, 30% - кейде, 25,5% - сирек, тек 5% - ешқашан – деген жауаптар алынған.

«Уақыттың жетіспеушілігін» сылтау ететін студент жастардың асығыс тісбасарларды пайдаланулары, яғни ақуыз өнімдері, өсімдік және жануарлар майлары, дәрумендер мен минералды тұздарға бай көкөністердің толық құрамы жоқ фаст фуд өнімдерімен қоректенуі немесе күні бойы ашқұрсақ жүруі, кейде тәулігіне бір рет тоя тамақтануы, соның салдарынан асқазан-ішек жолдарының, семіздікпен байланысты көптеген аурулардың пайда болуына әкеп соғатыны белгілі.

Осындай мәселеге байланысты «Сіз дұрыс емес тағамды жиі пайдаланасыз ба?» және «Жемістер мен көкөністерді қалай және жиі қолданасыз ба?» - деген сұрақтарға алынған жауап нәтижелері төмендегідей: Жауаптар сәйкесінше: әрқашан - 12%, жиі - 30%, кейде - 25%, сирек - 30%, ешқашан - 3%; әрқашан – 22,5%, жиі - 25%; кейде - 21%; сирек – 31,5%; ешқашан - 0%;

Жастарға тікелей қатысты бүгінгі күннің өзекті мәселесінің бірегейі, гиподинамия жағдайы. Себебі, бірнеше сағат бойы дәрістер мен семинарларда, компьютерде тапжылмай отыру денеге жеткілікті физикалық жүктеменің түсірілуін шектейді. Ал бұл дегеніміз жеген тағамның мөлшері мен тиісті физикалық жүктеме арасындағы қатынас теңеспейді деген сөз. Бұл жағдай, қозғалыс тапшылығымен байланысты түрлі дерттердің ушығуына әкеп соғады.

Мұны анықтау үшін «*Сіз спортпен жиі айналысасыз ба?*» - деген сұраққа, сауалнамаға қатысқан студенттердің жауаптары: әрқашан - 15%, жиі - 25%; кейде - 30%; сирек – 23%; ешқашан - 7%.

Кесте 1.

Сауалнама нәтижелері бойынша студенттің нақты тамақтануы

Сұрақтар / Жауаптар (%)	Әрқашан	Жиі	Кейде	Сирек	Ешқашан
Таңертең таңғы ас ішесіз бе?	15	5	15	45	20
Сіз тез тамақтану орындарынан жиі тамақ жейсіз бе?	10	30	30	25,5	5
Сіз дұрыс емес тағамды жиі пайдаланасыз ба?	12	30	25	30	3
Жемістер мен көкөністерді қалай және жиі қолданасыз ба?	22,5	25	21	31,5	0
Сіз спортпен жиі айналысасыз ба?	15	25	30	23	7

Сауалнамаға қатысқан жастардың жауаптарын талдай отыра, қазіргі заманғы студенттердің көпшілігі тамақтану тәртібін сақтамайды, жеп-ішетін астың дұрыстығын қадағаламайды және ағзаға тек пайда әкелетін ғана емес, залал келтіретін зиянды өнімдерді пайдаланады деген және дене жаттығуларының денсаулыққа анатомиялық, физиологиялық, биохимиялық тұрғыдан түсініктің әлі де болса жеткіліксіздігі бар деп қорытынды жасауға болады.

Тамақтану рационының бұзылуы студенттердің денсаулығына теріс әсер етеді. Біріншіден, құрамында майлар мен көмірсулардың мөлшері көп тәттілер, ұн және кондитерлік өнімдер, жарма сияқты тағамдарды көп қолданудан, ағзаға олардың көптеп жүйелі және артық түсуі жүреді. Екіншіден, сирек, яғни күніне 1-2 рет және молынан тамақ ішіп тұрақты емес тамақтану, сондай-ақ ұйықтар алдындағы тамақ ішу. Үшіншіден, тамақтану ырғағының бұзылуы.

Міне осылай, дұрыс тамақтану жағдайын ескермей, өз денсаулығына, болашағына салғырт қарайтындар арасында, қазіргі таңда жас талғамайтын семіздікке байланысты бірқатар дерттердің меңдеп бара жатқанын өмір көрсетіп отыр.

Семіздіктің және онымен байланысты аурулардың алдын алу үшін ең алдымен тамақтанудағы жоғарыда атап көрсетілген қателік-

терден аулақ болу, қозғалыс белсенділігін арттыру, энергия шығындарын арттыру қажет. Ол үшін дене жаттығуларының әртүрлі түрлерін орындау, спортпен айналысу және дене салмағын жүйелі бақылау керек [3, С.4-5].

Қорытынды. Дегенмен, студенттермен тікелей жұмыс атқаратын ЖОО-ғы әрбіріміздің, білім нәрімен сусындауға талаптанған болашақ мамандарымыз, қазіргі жастарымыздың денсаулық жағдайына әрқашан назар аударғанымыз жөн, және оған біршама жұмыс-тар атқарылып жатыр деп нақты айтуға болады.

Біздің, Абай атындағы ҚазҰПУ 2018 оқу жылынан бастап сабақ кестесіне енгізген өзгертулер нәтижесінде, мәселен, 3-ші сабақтан кейінгі берілетін 30 мин. үзіліс студенттердің жеңіл болса да тамақтануларына жеткілікті уақыт. Барлық оқу корпустарында асхана жұмыс істейді және ас мәзірінің құрамы толық тамақтану нормасына сай десек те болады, ең бастысы студент жастардың материалдық тұрғысы ескеріліп, төмен бағамен сатылады.

Сонымен, дұрыс тамақтану салауатты өмір салтының негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Ұлт денсаулығын, атап айтқанда, өскелең ұрпақтың арқасында көтеру үшін тамақтану мәдениетінің жалпы және жеке деңгейін көтеру мақсатында оқушылармен, студенттермен іс-шаралар мен әңгімелер өткізу қажет. Студенттер арасында тамақтанудың сапасын арттыру үшін асханадағы толыққанды тамақтанудың жағдайын жақсарту керек, бұл зиянды тағамдардан бас тартуға әкеп соғады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Физиология питания. Учебник / Под ред. Т.М. Дроздова, П.Е. Влощинского, В.М. Поздняковского. - Новосибирск: Сибирское университетское издательство, 2007. - 352 с.
2. Безруких М.М. Формула правильного питания: Метод. пособ. / М.М. Безруких, Т.А. Филиппова, А.Г. Макеева. – М.: Олма Медиа Групп, 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://coollib.com/b/212031/read>.
3. Смоляр В.И. Рациональное питание. Киев: Наукова думка. 1991г. - 368 с.
4. Толстая. О.В. Здоровый образ жизни и правильное питание. [Электронный ресурс] - Режим доступа. <http://www.cge91.ru/2012/04/zdorovyjobraz-zhizni-i-pravilnoe-pitanie/>.(Дата обращения 20.11.2014).
5. Березина И.С., Бритвин В.В., Гольчикова Н.Ю., Дожук И.В. Школа здоровья: Учебное пособие. - Архангельск: Архангельский медицинский колледж, 2010. - 112 с.

ФОРМИРОВАНИЕ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ ДОШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ ИННОВАЦИОННЫЕ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩИЕ ТЕХНОЛОГИИ

Обиух М.Н. педагог-эксперт

ГККП «Ясли-сад «Акбота» города Акколь при отделе образования по Аккольскому району управления образования Акмолинской области

Аннотация. В данной статье рассматриваются внедрение инновационных, здоровьесберегающих технологий в организованную игровую деятельность по физической культуре: игровой стретчинг, стэп-аэробика, квест игра. Эффективность внедрения и результат педагогического опыта, который показывает положительный результат в работе с дошкольниками.

Ключевые слова: игровой стретчинг, стэп-аэробика, квест игра, правило ровной спины, танцевальная аэробика, специальные платформы – стэпы, модернизации физкультурно-оздоровительной деятельности, соревновательные механизмы.

Сохранение и укрепление здоровья детей, является первоочередной задачей в дошкольной организации образования. Социальные и экологические факторы оказывают отрицательное влияние на состояние здоровья детей. Прогулка с родителями для многих детей – это дорога от дома до детского сада, а вечером обратно. Дети большую часть времени проводят в малоподвижном состоянии, отдыхают дома у телевизора или за монитором. Это мешает полноценному развитию детей, ведет к их повышенной утомляемости, слабому иммунитету, снижению гибкости и пластичности, нарушению осанки и психическому не уравновешиванию.

Актуальность темы состоит в решении проблемы сохранения и укрепления здоровья дошкольников, обеспечению осознанного отношения детей к собственному организму, стремлению щадить здоровье, укреплять его правильным режимом дня, питанием и занятием спортом. Одним из путей решения является комплексный подход к оздоровлению детей через использование здоровьесберегающих технологий, без которых немислим педагогический процесс современного детского сада. Их внедрение строится на формировании осознанного отношения ребенка к своему здоровью, которое в свою очередь, должно стать системообразующим фактором модернизации физкультурно-оздоровительной деятельности современного детского сада.

Формирование жизнеспособного подрастающего поколения – одна из главных задач развития страны. Здоровье-не всё, но всё без здоровья ничто!

Если есть здоровье- человек радуется, спокойно живет, работает, учится, ходит в детский сад. Катастрофическое состояние здоровья детей требует систематической работы по здоровьесбережению, оптимальное использование материального, интеллектуального и творческих ресурсов дошкольного учреждения. Понимая актуальность темы, я целенаправленно работала над созданием благоприятного здоровьесберегающего пространства, искала новые современные методы и приемы адекватные возрасту дошкольников. Таким образом, на этапе моей педагогической работы возникли условия становления, изучения и внедрения в игровую организованную деятельность инновационных здоровьесберегающих технологий: степ-аэробика, игровой стретчинг, креативная гимнастика, самомассаж, квест-игра.

Мое внимание привлекла методика игрового стретчинга, благодаря инновационной здоровьесберегающей технологии, можно легко и эффективно развить подвижность мышц тела, суставов, не опасаясь переломов. Игровой стретчинг повышает двигательную активность, выносливость, координацию движений, снижает эмоционально-психическое напряжение. Внедрила метод в кружковую работу «Игровой стретчинг». Разработала авторскую программу, в которую вошли комплексы игрового стретчинга. Игровой стретчинг - это специально подобранные упражнения на растяжку мышц, проводимые с детьми в игровой форме. Благодаря стретчингу увеличивается подвижность суставов, мышцы становятся более эластичными и гибкими, дольше сохраняют работоспособность. Стретчинг повышает общую двигательную активность. Упражнения стретчинга направлены на формирование правильной осанки.

Построение занятий строится в соответствии с закономерностями социализации, психического и физического развития ребенка.

Процессы занятий строятся с широким использованием всех видов наглядности: зрительной, звуковой и двигательной, ИКТ. Важен показ упражнений. Он должен быть четким, грамотным, в зеркальном изображении. Звуковая наглядность осуществляется в виде различных звуковых сигналов, музыкального сопровождения.

Обучение упражнениям от простого к сложному, от известного к неизвестному.

Основные правила игрового стретчинга, которые я выполняю в течение всего занятия:

- разогрев перед упражнениями для улучшения циркуляции крови и увеличения поступления кислорода к мышцам;
- медленное выполнение упражнений;(в конце занятия гибкость обычно гораздо больше, чем в его начале)

- «правило ровной спины»: спина при выполнении упражнений должна быть ровной. Сгорбленность уменьшает гибкость. Необходимо следить за осанкой.

- спокойное дыхание;

- расслабление мышц так, как напряженную мышцу практически невозможно растянуть;

- регулярная растяжка должна происходить плавно, постепенно и систематично.

В своей практике широко использую метод аналогии с животным и растительным миром (образ, поза, двигательная имитация); метод театрализации, где я режиссер, а дети актеры входят в образ героев. Эти методы активизирует работу правого полушария головного мозга, его пространственное мышление, способствуют высвобождению скрытых творческих и оздоровительных способностей подсознания. Методика предполагаемых упражнений основана на статических растяжках мышц тела и суставо-связочного аппарата рук, ног, позвоночника, позволяющих предотвратить нарушения осанки и исправить ее, оказывая глубокое оздоровительное воздействие на весь организм детей.

Инновационную технологию стэп-аэробика применяю в игровой организованной деятельности по физическому развитию.

Стэп-аэробика – это система физических упражнений, энергообеспечение которых осуществляется за счет использования кислорода, танцевальная аэробика, проводимая со специальными платформами-стэпами. Стэп-аэробика проводится под веселую музыку, знакомую детям. Можно использовать современную эстрадную музыку. Самое главное, чтобы она была ритмичная, жизнерадостная и эмоциональная.

Современная методика предлагает сочетать танцевальные движения и общеразвивающие упражнения с подъемами и спусками. Комплекс упражнений состоит из подготовительной и основной части. Подготовительная часть обеспечивает разогревание организма, подготовку его к главной физической нагрузке. Все упражнения основной части выполняются на степе в легком танцевальном ритме с небольшой амплитудой. Заканчивается комплекс аэробики упражнениями на дыхание и расслабление, выполняемыми в медленном темпе.

Стэп-аэробика уникальна в своем роде. Не нужно приобретать дорогостоящие тренажеры. Достаточно самого минимума, который состоит из шаговой скамейки, которую можно изготовить своими руками. Мы изготовили индивидуальные деревянные снаряды – стэпы. Длинной 40 см, шириной 25 см, высота – 5 см.

Работу со стэпами начинаю с важных правил. Например: одно из правил не начинать обучение детей работе рук, пока они не овладеют в совершенстве движениями ног.

Степ-платформу использую разнообразно: в качестве оборудования для формирования основных видов движений: бег, ходьба, прыжки, ползание; эстафеты, для подвижных игр,

Например 1. Игра «Воробышки и автомобиль». Дети располагаются на стэпах «в гнездышках». Под веселую музыку воробышки разлетаются по залу. По сигналу «Автомобиль» бегут и забираются каждый на свою платформу.

2. «Бездомный заяц». У каждого «зайца» свой домик - степ, бездомный заяц стоит на полу. Под ритмичную музыку дети спрыгивают со стэпа и прыжками в рассыпную передвигаются по залу. По окончании музыки «зайцы» стараются занять себе дом «степ». Оставшийся без домика «стэпа» ребенок, становится водящим.

3. «Великаны и гномы». Ходьба в колонне по одному вокруг стэпов. На сигнал педагога «Великаны» дети встают на степ-платформу и поднимаются на носки. На сигнал «Гномы» садятся на степ.

Применяя эту технологию, у дошкольников улучшилась подвижность в суставах, гибкость, пластика, стали красивые, выразительные и точные движения; сформировался правильный свод стопы, выработалась хорошая осанка и чувство равновесия, дети стали более внимательные и собранные, чувствуют ритм. У дошкольников повысился интерес к физической культуре.

В настоящее время особую популярность приобрели приключенческие игры квесты, которые я применяю в своей практике: (физкультурные досуги, праздники и организованная деятельность)

Квест-игра является популярной игровой формой и ее использование создает дополнительную мотивацию для дошкольников по включению в организованную деятельность.

Квест, как универсальная игровая технология включает соревновательные механизмы, что также создает условия для более активного включения в игру. Квест дает возможность в качестве загадок включать деятельные, проектные задания.

Таким образом, детские квесты помогают реализовать следующие задачи:

- образовательные: дошкольники усваивают новые знания и закрепляют имеющиеся;

- развивающие: в процессе игры происходит повышение образовательной мотивации, развитие творческих способностей и

индивидуальных положительных психологических качеств, формирование исследовательских навыков, самореализация детей;

- воспитательные: формируются навыки взаимодействия со сверстниками, толерантности, взаимопомощи и другие.

Главное преимущество квеста в том, что такая форма организации досуга ненавязчиво, в игровом, занимательном виде способствует активизации познавательных и мыслительных процессов участников. С помощью такой игры можно достичь образовательных целей: реализовать проектную и игровую деятельность, познакомить с новой информацией, закрепить имеющиеся знания, отработать на практике умения детей.

Для того, чтобы эффективно организовать детские квесты, я придерживаюсь определенных принципов и условий:

- все игры и задания должны быть безопасными (не следует просить детей перепрыгнуть через костер или залезть на дерево);

- задачи, поставленные перед детьми, должны соответствовать возрасту участников и их индивидуальным особенностям;

- ни при каких обстоятельствах нельзя каким-либо образом унижать достоинство ребенка;

- в содержание сценария требуется внедрить разные виды деятельности, так как выполнять однообразные задания дети согласно психолого-возрастным особенностям, не могут;

- задания необходимо продумать таким образом, чтобы они были последовательными, логически взаимосвязанными;

- при необходимости игра может быть эмоционально окрашена с помощью декораций, музыкального сопровождения, костюмов, инвентаря;

- дошкольники должны четко представлять цель игры, к которой они стремятся (например, найти клад или спасти доброго персонажа от злого);

- следует продумать временные интервалы, во время которых дети смогут выполнить задание, но при этом не потеряют к нему интерес.

Я сделала вывод, что Квест-игра, одна из интересных технологий, и любимая у детей, направленная на активную познавательную и оздоровительную задачу.

Применение перечисленных мною инновационных, здоровьесберегающих технологий, повысили эффективность моего педагогического мастерства, интерес детей к физической культуре, всестороннее развитие физического воспитания дошкольников. За счет внедрения здоровьесберегающих технологий снизилась заболеваемость детей на

40%. Повысился уровень осознанного отношения детей к собственному организму, выработалось умение щадить свое здоровье, укреплять его правильным режимом дня, гимнастикой и спортом.

Я не боюсь еще и еще раз повторить: забота о здоровье - это важнейший труд педагога. От жизнерадостности, бодрости детей зависит их духовная жизнь, мировоззрение, умственное развитие, прочность знаний, вера в свои силы (В.А. Сухомлинский).

Литература

- 1.И.В.Бодраченко «Игровые досуги для детей» 2011г Москва Сфера.
- 2.В.В.Гаврилова Занимательная физкультура для детей.(Издательство Учитель 2018)
- 3.Л.В. Гаврючина «Здоровьесберегающие технологии в ДОУ»,-2008. Издательство: Сфера.
- 4.А.Г. Назарова «Игровой стретчинг» («Типография ОФТ», Спб;2005);
- 5.Л.И. Пензулаева «Оздоровительная гимнастика для детей дошкольного возраста»

УДК 613.65

УТРЕННЯЯ ГИГИЕНИЧЕСКАЯ ГИМНАСТИКА КАК КОМПОНЕНТ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ ЛИЦ ЗРЕЛОГО ВОЗРАСТА

Панченкова Т.А., старший преподаватель

Сибирский государственный университет физической культуры и спорта, г. Омск

***Аннотация.** В статье рассматривается необходимость занятий утренней гигиенической гимнастикой в формировании здорового образа жизни лиц зрелого возраста. Ежедневное выполнение комплекса утренней гигиенической гимнастикой нормализует протекание физиологических процессов в организме, способствует замедлению инволюционных процессов, а также вырабатывает потребность в двигательной активности.*

***Ключевые слова:** утренняя гимнастика, гигиеническая гимнастика, здоровый образ жизни, зрелый возраст, женщины.*

***Annotation.** The article considers the need for morning hygienic gymnastics in the formation of a healthy lifestyle for people of mature age. Daily performance of the complex with morning hygienic gymnastics normalizes the flow of physiological processes in the body, helps slow down involution processes, and also develops the need for motor activity.*

***Keywords:** morning gymnastics, hygienic gymnastics, healthy lifestyle, mature age, women.*

Актуальность. В настоящее время исследование уровня здоровья и двигательной активности женщин зрелого возраста находится в зоне повышенного внимания государства и исследователей [1].

Социально-гигиенические, эпидемиологические, клинико-социальные и другие исследования доказали, что здоровье человека зависит от здорового образа жизни.

Выполнение женщинами многочисленных социальных ролей, является причиной ограничивающей возможность вести здоровый образ жизни что, несомненно, оказывает негативное воздействие на здоровье [2].

Низкий уровень двигательной активности приводит к снижению тонуса мышц, затруднению крово и лимфооттока, замедлению протекания нервных процессов и обмену веществ, изменению гормонального фона и как следствие снижению адаптационных возможностей организма [3]. Одной из доступных форм двигательной активности является утренняя гигиеническая гимнастика (УГГ).

Ежедневное выполнение комплекса утренней гимнастики способствуют активизации и нормализации всех физиологических процессов в организме, замедлению инволюционных процессов, а также вырабатывает потребность в двигательной активности.

В связи, с вышесказанным можно предположить, что занятия утренней гигиенической гимнастикой оказывают положительное влияние на здоровье женщин зрелого возраста и выступают важным и необходимым компонентом в формировании здорового образа жизни.

Цель исследования: выявить влияние утренней гигиенической гимнастики на формирования здорового образа жизни лиц зрелого возраста.

Материалы и методы исследования. Для достижения поставленной цели было обследовано 28 женщин в возрасте от 35 до 55 лет. Средний возраст женщин составил $40,7 \pm 4,5$ лет. Среди обследуемых женщин было сформировано две группы: 1-я группа - женщины 35-45 лет ($n=14$); 2-я группа - женщины 46-55 лет ($n=14$). Для женщин был разработан комплекс упражнений (каждые две недели в комплекс упражнений вносились изменения). Сформированные группы в течение 6 месяцев выполняли комплекс утренней гигиенической гимнастики (длительность занятия 20-30 мин). В начале и в конце исследования женщинам предлагалось заполнить опросник САН (самочувствие, активность, настроение).

Статистическая обработка данных проводилась с использованием пакета программ Statistika 6.0. Для определения достоверности различий исследуемых показателей между группами использовался непарамет-

рический Т-критерий Стьюдента, уровень значимости (р) при проверке статистических гипотез составлял менее 0,05.

Результаты исследования и их обсуждение.

Анализ полученных результатов экспресс-опросника САН (самочувствие, активность, настроение) показал следующее: показатель «Самочувствие» и «Настроение» до занятий УГГ у женщин в возрасте 35-45 лет соответствовал среднему уровню. Показатель «Активность» был ниже нормальных величин (норма: 5-7 балл). Полученный результат говорит о низких функциональных возможностях и повышенной утомляемости.

После комплекса утренней гигиенической гимнастики исследуемые показатели находились в пределах установленной нормы. Значительные изменения отмечались таких показателей как «Активность и Настроение» (рис.1).

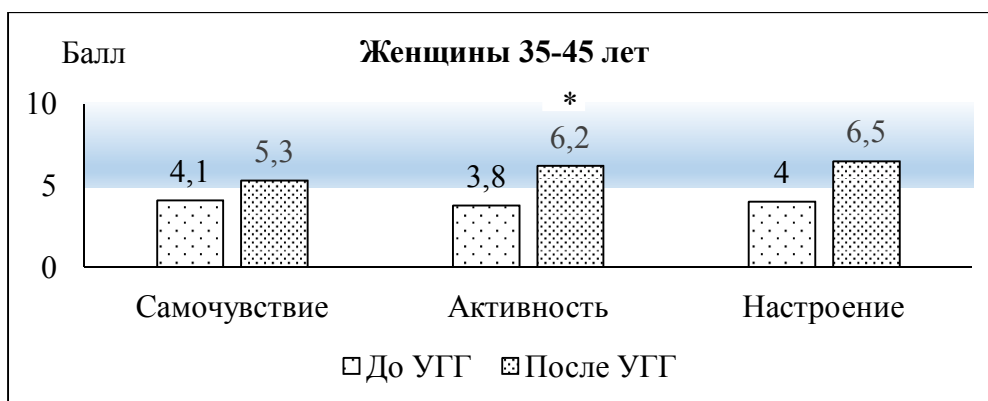

Рис.1 Показатели экспресс-оценки опросника САН у женщин 35-45 лет

*Примечание: * статистически достоверно значимые различия между (До) и (После) (при $P \leq 0,05$)*

В группе женщин 46-55 лет до выполнения утренней гигиенической гимнастики все исследуемые показатели были снижены, что свидетельствует о психологическом напряжении и снижении функциональных возможностей организма. После выполнения комплекса УГГ были выявлены достоверные изменения в показателях «Самочувствие и Настроение» (рис.2).

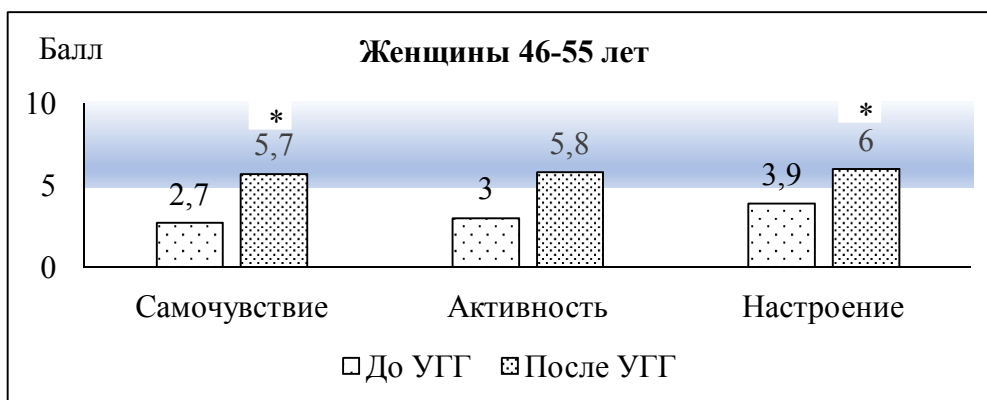

Рис.2 Показатели экспресс-оценки опросника САН у женщин 46-55 лет

*Примечание: * статистически достоверно значимые различия между (До) и (После) (при $P \leq 0,05$)*

Таким образом, ежедневное выполнение комплекса утренней гигиенической гимнастики дисциплинирует и повышает уровень общей физической активности женщин, что особенно актуально для жителей больших городов, для многих из которых утренняя гигиеническая гимнастика зачастую становится единственным специально организованным видом физической активности.

Утренняя гигиеническая гимнастика как один из видов двигательной активности выступает главным компонентом здорового образа жизни человека.

Литература

1. Клестов В.В. Актуальные аспекты двигательной активности / В.В. Клестов, А.Б. Сиротин // Вестник ПГГПУ. Серия № 1. Психологические и педагогические науки. - 2019. - №2. – С. 86-91
2. Полунина В.В. Здоровье женщин: медико-социальные аспекты, пути улучшения: монография / В.В. Полунина, Г.Т. Мустафина, Н.Х. Шарафутдинова. – Уфа: ФГБОУ ВО БГМУ Минздрава России, 2019. – 190 с. ISBN 978-5-907209-00-8
3. Сиваков И. Роль утренней гимнастики в повышении физической активности / И. Сиваков, Т.Н. Хаирова, Л.Н. Слепова // Международный студенческий научный вестник. – 2016. – № 5 (часть 2) – С. 309-310

УДК 005.934

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ҚАУІПСІЗДІК ШАРАЛАРЫ

С.Е. Темірғалиева, аға оқытушы,

Торайғыров университеті КЕАҚ, Павлодар қаласы

Г.З. Айғужинова, оқытушы, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті КЕАҚ, Павлодар қаласы

Е.Р. Оралтаев, аға оқытушы,

Торайғыров университеті КЕАҚ, Павлодар қаласы

***Аңдатпа.** Зерттеу дене шынықтыру сабақтарындағы жарақаттардың себептерін талдау мен алдын алуға арналған. Зерттеу әдістері әдеби деректерді теориялық талдауды, құжаттарды талдауды, бақылау мен сауалнаманы қамтыды. Көбінесе қауіпсіздік ережелерін сақтамаумен және жеткіліксіз дайындықпен байланысты жарақаттардың негізгі себептері анықталды. Балалар жиі жарақат алады. Ұсынымдар қауіпсіздік ережелерін қатаң сақтауды, оқытушылардың біліктілігін арттыруды және сабақтың қауіпсіз жағдайларын қамтамасыз етуді қамтиды.*

***Аннотация.** Исследование посвящено анализу причин и профилактике травм на уроках физической культуры в школах. Методы исследования включали теоретический анализ литературных данных, анализ документов, наблюдение и анкетирование. Выявлены основные причины травм, чаще всего связанные с несоблюдением правил безопасности и недостаточной подготовкой. Мальчики подвержены травмам чаще. Рекомендации включают строгое соблюдение правил безопасности, повышение квалификации преподавателей и обеспечение безопасных условий занятий.*

***Summary.** The study focuses on the analysis of the causes and prevention of injuries in physical education lessons in schools. Study methods included theoretical analysis of literature data, document analysis, observation, and questionnaires. The main causes of injuries were identified, most often associated with non-compliance with safety rules and insufficient training. Boys are more likely to be injured. Recommendations include strict compliance with safety regulations, improving the skills of teachers and ensuring safe conditions for classes.*

***Түйінді сөздер:** жарақаттар, дене шынықтыру, оқушылар, қауіпсіздік, профилактика, себептер, талдау, сабақтар, білім, денсаулық.*

***Ключевые слова:** травмы, физическая культура, школьники, безопасность, профилактика, причины, анализ, уроки, образование, здоровье.*

***Keywords:** injuries, physical education, schoolchildren, safety, prevention, causes, analysis, lessons, education, health.*

Оқушылардың қауіпсіз мінез-құлық қағидалары білім беру мекемелерінде, отбасылар мен БАҚ-та талқыланатын білім беру процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Алайда, бұл ережелердің кең таралғанына қарамастан, біз оқушылардың түрлі жағдайларда, соның ішінде

оқу сабақтарында ауыр жарақаттармен жиі бетпе-бет келеміз. Жарақат адам ағзасына әртүрлі факторлардың кенеттен әсері бола отырып, оның функциялары мен тіндерінің құрылымын бұзады. Қазіргі заманғы дене шынықтыру сабақтары, денсаулықты нығайтуға ұмтылғанына қарамастан, оқушылардың қауіпсіздігін әрдайым қамтамасыз ете бермейді. Дене шынықтырудың үшінші сабағын білім беру стандартына енгізу оң қадам болып табылады, өйткені белсенді қозғалыс жалпы дене саулығына ықпал етеді. Алайда бұл шешімнің практикалық құндылығы дене шынықтыру сабақтарында жарақаттанудың алдын алу шараларын әзірлеу қажеттілігіне байланысты. Дене шынықтыру педагогтары мен оқушыларға практикалық ұсынымдар беру оқу уақытында жарақат алу қаупін едәуір төмендетуі мүмкін.

1. Қадағалау: Сабақтарды ұйымдастыру және өткізу мақсатында Павлодардың әртүрлі мектептерінде дене шынықтыру сабақтарының өткізілуін қадағалау.

2. Сауалнама жүргізу: 5-11 сынып оқушылары арасында дене шынықтыру сабақтарының деңгейін, мүкәммал мен жабдықтардың сапасын бағалауды, сондай-ақ білімін және қауіпсіздік ережелерін сақтауды қоса алғанда, олардың дене шынықтыру сабақтарын қабылдауын анықтау үшін сауалнама жүргізу.

3. Сұхбаттасу: Пәнді, мүкәммалды пайдалануды, қауіпсіздікті қамтамасыз етуді және т.б. қоса алғанда, дене шынықтыру оқытушыларымен олардың жұмыс әдістерін зерделеу үшін әңгімелесу.

4. Оқу жоспарлары мен материалдарын талдау: Оқушылардың білімі мен дағдыларының деңгейіне әсер ететін теориялық негіздерді, қауіпсіздік ережелерін және басқа да аспектілерді есепке алу дәрежесін анықтау үшін дене шынықтыру сабақтарына байланысты оқу жоспарлары мен әдістемелік материалдарды зерделеу.

5. Салыстырмалы талдау: Болжамды өзгерістерді енгізгенге дейінгі және одан кейінгі деректерді салыстыру (қатаң тәртіп, сапалы мүкәммалды пайдалану, қауіпсіз мінез-құлық қағидаларын зерделеу және т.б.) осы факторлардың мектеп оқушыларының білім деңгейіне, іскерлігі мен дағдыларына, сондай-ақ жарақаттану деңгейіне әсерін бағалау үшін.

Зерттеу нәтижелері дене шынықтыру сабақтарындағы тәрбие жұмысының жеткіліксіз деңгейімен, объективті емес төрешілікпен, ойын ережелерінің бұзылуымен және сыныптағы даулы жағдайлармен байланысты нашар тәртіп проблемасын көрсетеді. Бұл факторлар оқушыларға елемеушілік, асығыстық, өзін-өзі бақылау деңгейінің төмендеуіне және шоғырланудың болмауына әкеледі. Мұғалім тарапынан сақтандыруға жеткіліксіз назар аудару, тәсілдерге үйретпеу

және пассивті сақтандыру қаражатын пайдаланбау да сабақтардың қауіпсіздігіне әсер ететін проблемалар ретінде атап өтіледі.

Мектепте дене шынықтыру сабақтарын ұйымдастыруда проблемалар анықталды: әдістемедегі қателер, мұғалімдердің біліктілігінің төмендігі, жабдықтардың жетіспеушілігі. Еңбекті урбанизациялау мен автоматтандырудың қазіргі заманғы үрдістері балалардың гиподинамиясын арттырады. Сабақ өткізу әдістерін жақсарту және оқушылардың дене шынықтыру белсенділігіне назар аударуды арттыру қажет.

Мектепте сабақтарды материалдық-техникалық жарақтандырудың жеткіліксіздігі оқушылардың сапасы мен қауіпсіздігі үшін проблемалар туғызады. Шағын залдарды, қауіпсіздік аймақтарының жоқтығын, жарамсыз жабдықтарды және сабаққа дайындалмаған орындарды қамтиды. Дене шынықтыру сабақтарының қауіпсіздігі мен тиімділігін қамтамасыз ету үшін айтарлықтай түзету талап етіледі.

Залдар мен алаңдардың қанағаттанарлықсыз санитарлық-гигиеналық жай-күйі дене шынықтырумен айналысу үшін елеулі проблема тудырады. Оған желдеткіштің нашарлығы, жарықтың жеткіліксіздігі, шаңдану және дұрыс жобаланбаған спорт алаңдары кіреді. Бұдан басқа, бассейнде ауа мен судың төмен температурасы оқушылардың жайлылығы мен қауіпсіздігіне әсер етеді.

Көшеде сабақ өткізу кезінде ылғалдылық, жаңбыр, қар және қатты жел сияқты қолайсыз метеорологиялық жағдайлар дене шынықтыру сабақтарын өткізу үшін қосымша қиындықтар туғызады. Оқушыларды жеткіліксіз жерсіндіру де жарақат алу қаупін арттыруы мүмкін.

Дұрыс таңдалмаған киім мен аяқ киім жаттығуларды орындау кезінде жарақаттар мен қолайсыздықтарға әкелуі мүмкін. Бқтимал жарақаттарды болдырмау үшін сабаққа арналған дұрыс және жайлы киімді қамтамасыз ету қажет.

Жеке гигиена ережелерін сақтамау да ауру мен жарақат алу қаупін арттыратын проблема болып табылады.

Оқушыларды алдын ала дәрігерлік бақылаусыз жаттығуға жіберу және аурудан немесе жарақаттан кейін сабақты уақытынан бұрын бастау жаңа зақымдану қаупін арттырады [1, б. 45]. Оқушылардың денсаулық жағдайын қадағалау және жарақаттарды болдырмау үшін қажетті медициналық ұсынымдарды сақтау қажет.

Зерттеу нәтижелері:

1. Мектеп оқушылары дене шынықтыру сабақтарында түрлі жарақаттар алады.

2. Дене шынықтыру сабақтарында ең көп кездесетін жарақаттар жарақаттар мен жарақаттар болып табылады, алайда олар ауыр болып табылмайды және емделуге оңай.

3. Ер балалар қыздарға қарағанда, олардың тәртіпті мінез-құлқының төмендігінен, мектептен тыс дене шынықтырумен айналысудағы белсенділігінің төмендігінен және дене дайындығының нашар дамуынан жиі жарақат алады.

4. Дене шынықтыру сабақтарындағы жарақаттардың негізгі себептеріне қауіпсіздік ережелерін білмеу немесе сақтамау, балалардың дене бітімінің нашар дамуы, жүктемеге нашар дайындық, қатаң тәртіптің болмауы және ескі немесе сынған жабдықтарды пайдалану жатады.

Зерттеуді талқылау:

Зерттеу оқушылар арасындағы жарақаттану деңгейін төмендету үшін мектептерде дене шынықтыру сабақтарын өткізу шарттары мен әдістерін жақсарту қажеттілігін анықтады. Бұл қауіпсіздік ережелерін неғұрлым қатаң сақтауды, оқушылардың дене шынықтыру деңгейін арттыруды, сапалы жабдықтарды қамтамасыз етуді және спорт алаңдарында қауіпсіздік аймақтарын жайластыруды қамтиды.

Дене шынықтыру сабақтарында жарақат алу қаупін төмендету үшін:

- қауіпсіздік ережелері және жаттығуларды орындау техникасы бойынша оқушыларға нұсқау беру;

- қатаң тәртіпті сақтау және оқушылардың іс-қимылын бақылау;

- спорт алаңдарын сапалы жабдықтауды және оларға тұрақты қызмет көрсетуді қамтамасыз ету;

- әр сабақтың алдында жаттығу жүргізуге және сабақ орнының жай-күйін бақылауға;

- оқушыларды сабақтан тыс уақытта дене шынықтырумен шұғылдануға және спорт секцияларына баруға ынталандыру [4, б. 464].

Бұл шаралар жарақаттар санын азайтуға және оқушылардың жалпы әл-ауқатын арттыруға ықпал етуі тиіс.

Зерттеу дене шынықтыру сабақтары оқушылардың денсаулығына елеулі қауіп төндіруі мүмкін екенін растайды. Әсіресе, сабақтарды жоспарлау және өткізу кезінде балалар ағзасының скелеттің аяқталмаған қалыптасуы және байлам аппаратының әлсіздігі сияқты ерекшеліктерін ескеру маңызды. Сабақ нәтижесінде алынған жарақаттар жұмысқа қабілеттілігін уақытша жоғалтуға ғана емес, психологиялық жарақат пен тіпті мүгедектікті қоса алғанда, ұзақ зардаптарға да әкеп соғуы мүмкін.

Спорттық жарақаттар спорттық нәтижелерге және оқушыларды дене шынықтырумен айналысуға ынталандыруға айтарлықтай әсер етеді. Мұндай жарақаттардың алдын алу қауіпсіздік ережелерін қатаң сақтауды ғана емес, сондай-ақ әрбір оқушының жеке ерекшеліктерін де ескеруді талап етеді.

Бұл проблемаларды шешу оқушыларды қауіпсіздік ережелеріне үйретуді, дене шынықтыру мұғалімдерінің біліктілігін арттыруды, сапалы жабдықтарды қамтамасыз етуді және сабақтар үшін қауіпсіз жағдайлар жасауды қамтитын кешенді тәсілді талап етеді [3, б. 128]. Тек осылайша ғана дене шынықтыру сабақтарында оқушылардың денсаулығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және олардың толыққанды физикалық және психологиялық дамуына ықпал етуге болады.

Әдебиет

1. Алексеев Ш., Афанасьев В.З., Бессудное А.И. және т.б./Под ред.А.П. Матвеева. - М.: Фрагт, 1995. - 45 б.
2. Бальсевич В.К. Балалар мен жастарға дене тәрбиесін ұйымдастырудың баламалы нысандарының тұжырымдамасы//Дене шынықтыру: тәрбие, білім, жаттықтыру, 1996, № 1. - Б. 37-40
3. Велитченко В.К. Дене шынықтыру жарақатсыз. М.: Ағарту, 1993. - 128 б.
4. Грачев О.К. Дене шынықтыру: Оқу құралы/Доцент Е.В.Харламовтың редакторы. - М.: ИКЦ «Наурыз», 2005. - 464 б.
5. Гуссмов А.Х. Дене шынықтыру-сауықтыру тобы. - М.: «ФиС». 2000-190 б.

УДК 378

ӘН-КҮЙ ЖЕТЕКШІСІНІҢ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕЛЕР ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

*Тлеулина Г.Ж., ән-күй жетекші, педагог-зерттеуші,
МКҚК «Ақмола облысы білім басқармасының
Ақкөл ауданы бойынша білім бөлімінің жанындағы
«Ақбота» бөбекжай-бақшасы»*

Аннотация. Мақалада заман талабына сай инновациялық технологиялар арқылы мектепке дейінгі мекемелерде білім беру жүйесін жаңғырту мен балалардың денсаулығын сақтау мен нығайтуды жаңашыл әдіс-тәсілдері қарастырылған.

Түйін сөздер: Кинезиология, терең тыныс демалу, ритмопластика, Body Percussion, сенсорлық тәрбие, саусақ театры, саусақ ойындары, массаж, Марблс тастары.

Мен білетін жалғыз әдемілік - ол денсаулық
Гейне Генрих

Қолбағыс етіп ұлтжанды, білімді жас ұрпақ тәрбиелеу баршамызға – ортақ міндет. Осы міндетті асыру мақсатында мектепке дейінгі ұйымдарда оқушылар инновациялық технологияларды интенсiвті енгізуде. Музыкалық-эстетикалық тәрбие беру жүйесiнiң ұйымдастыру жаңашыл тәсiлдерiн, жаңа түрлерiн таңдау және енгiзу – негiзгi мақсаттар болып табылады. Қазiргi технологиялар мемлекеттiк бiлiм беру стандарттарын iске асыруға бағытталады. Музыкалық жетекшiнiң жұмысының негiзгi түрi – ән-күй сабақтары. Денсаулықсақтау, музыка-терапия, ритмопластика, ертегiтерапия, өнер синтезi, ақпаратты коммуникавтiк, сыни ойлау, киезиология, ойын технологияларын сабақ барысында қолдануға мүмкiндiк жеткiлiктi. Соңғы уақытта мектепке дейiнгi мекемелерде балалардың дене тәрбиесiнiң дәстүрлi емес жұмыс түрлерiн: Кинезиология, ырғақтық гимнастика, ритмопластика, сенсорлық ойындар және саусақ жаттығуларды жиi қолдана бастады.

Қазақстандағы салауатты өмiр салтын дамытудың бастамасы мектепке дейiнгi ұйымдардағы балалардың денсаулығын сақтаудың аса қажет екендiгiн көрсетедi. Балабақша жұмысына денсалық сақтау технологияларын енгiзу қажетi заман талабынан туындайды [1].

Денсаулық сақтау технологиясын оқу-тәрбие жүйесiне «Кинезиология» әдiсi арқылы, логоритмика арқылы, сенсорикалық және саусақ, алақан ойындар арқылы, ұқалау, ысқылау және сипалау арқылы енгiзiлген.

«Кинезиология» сөзi латын тiлiннен шыққан: «Kinesis» - қозғалыс дегендi бiлдiредi. Кинезиология - бұл дене бұлшық етiне әсер ету арқылы, яғни дене белсендiлiгi арқылы денсаулықты сақтау әдiстемесi, қозғалыс арқылы мидың дамуы туралы ғылым. Нейро-психология, психология сияқты бағыттарымен қозғалыс туралы ғылым тығыз байланыста. Кинезиологиялық жаттығулар мектеп жасына дейiнгi балалар үшiн ықпал болып, ақыл-ой, дарындылық қабiлеттерiн дамытады.

Балаларға арналған ритмикалық кинезиологиялық жаттығулар:

Алқа, он қолымда бес саусақ. (Қолдардың саусақтары кезекпен және мүмкiндiгiнше тез, сынақ дәйектi түрде басбармаққа, сұқ саусаққа және әрi қарай жалғаса бередi. Тура және керi ретте орындалады). Орыс тiлдiнде оқытылатын топтарда тапсырманы орындау барысында мемлекеттiк тiлдi меңгеру үшiн ұсынылады.

Юрта (1.Қолдардың саусақтары кезекпен және мүмкіндігінше тез, сынақ дәйекті түрде басбармаққа, сұқ саусаққа және әрі қарай жалғаса береді. Тура және кері ретте орындалады. 2. «Үйшік» атты кинезиологиялық қимыл - екі қолдың бес саусақтарын қосып ұстау)

Және т.б.: «Құлақ-мұрын», «Көлдене сегіздік», «Саяхатшы – көз», «Дирижер», «Айқас қадамдар», «Шексіздік белгі», «Сақина», «Алақандар», «Газару», «Саты», «Сырнай», «Ожерелье», т.б. жаттығулар арқасында жаңа нейронды желілер жасауға мүмкіндік бар, ми шарты шарлары арасындағы қатынасты жақсартуға болады. Кинезиология - әдіс ретінде баланың интеллектуалдық, шығармашылық, эмоционалдық, физикалық дамуына, мектепке дайындауға арналады.

«Бір тұтас тәрбие бағдарлама» аясында «Мақал - сөздің азығы, жұмбақ - ойдың қазығы» іс-шараны іске асыру мақсатында ақпан айында балабақшамызда ата-аналардың қатысыумен «Қазақтың ақылы көзінде, қасиеті сөзінде» мерекелік ертенгілікке енгізілген жаңылт-паштарды балалар кинезиологиялық қимылдарымен бірлестіріп, музыканың сүйемелдеуне ілесіп белсенді және қызыға орындады.

1. Көк аспанда жұлдыз бар.

Мөлдір суда құндыз бар.

Жұлдыз түнде жылтырлар,

Құндыз түндежылтырлар.

2. Ара, ара, аралар,

Орман ішін аралар.

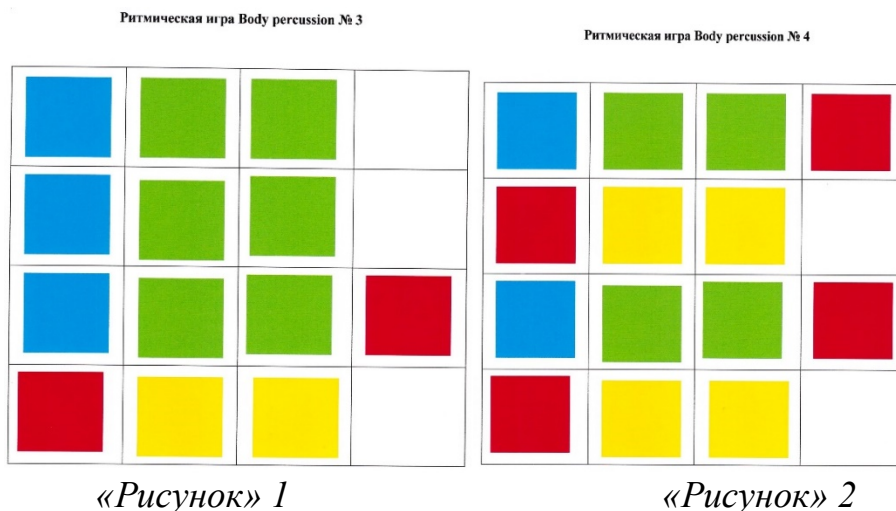
Музыкалық кинезиологиялық гимнастика - бұл музыканың, қозғалыстың, сөздің өзара байланысына негізделген кинезиологиялық практиканың арнайы ұйымдастырылған түрі. Кинезиологиялық кешен қуықаралық өзара әрекеттесуді жандандыруға бағытталған және мидың мүмкіндігін арттырады. Кинезиологиялық гимнастиканың практикалық маңыздылығы музыка негізінде бірегей ырғақты жаттығулар мен ойындарды қолданудан тұрады. Кинезиологиялық жаттығулардың әсерінен ағзада оң құрылымдық өзгерістер болады. Жүйке процестерінің күші, тепе-теңдігі, қозғалысы, икемділігі жоғары деңгейде жүзеге асырылады. Жүйке жүйесінің реттеуші және үйлестіруші рөлі жетілдіріледі. Кинезиологиялық гимнастика жаттығулары күнделікті желіде жұмыс бағдарламасына енгізілуі, дидактикалық бөлігі немесе музыкалық сабақтың бөлімі болуы мүмкін. Кинезиологиялық гимнастика блоктарға бөлінеді, оларды кешендерге бөлуге болады, әрбір 6-7 апта бойы қолданып, оқу жылы ағымында кезектестіреді.

Терең тыныс демалу тыныштандыруға, стрессті жоюға, ағзаны сауықтыруға, иммунитетті нығайтуға, ойлау қабілетін жақсартуға көмектеседі. Сонымен қатар, ол жүрек-қан тамыр, ас қорыту, қан, лимфа жүйесіне жағымды әсер етеді. Қазіргі уақытта тыныс алу музыкалық жаттығулары ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінде кеңінен қолданылады: «Қайық», «Стакандағы дауыл», «Ақ мамық», «Сорғыш», «Тез - баяу», «Көбелек», «Снежный пух», «Бегемотик», «Веселый паровозик», «Воздушные шарик», «Самовар», «Пчела» т.б. Әндетіп орындалған жаттығулар ән айту қабілеттерін дамытады, сонымен қоса дұрыс тыныс алу, дем шығару және баяу демалу қабілеттеріне ықпал етеді [2].

Ритмопластика, билер балаларға физикалық керектік болып табылады. Ритмопластикалық және би қимылдары балалардың грацияға, координацияға, дем алуға, қанайналуына, жүректің соғуына әсер етеді, сонымен бірге ақыл-ойды дамытады, бұлшық еттерін нығайтады. Музыка қимылдарын реттейді, эмоцияға және көңіл-күйге, мәнерлік орындауына әсер етеді. Сол себептен музыкалық сүйемелдеу баланың талғамын тәрбиелейді, би қимылдарын орындау үлгісіне, мазмұнына сәйкестіріп таңдауын талап етеді. Классикалық, халық, ұлттық музыкасымен қатар қазіргі заманның композицияларын қолдалған жөн. Билер музыка қимылдарын реттейді, эмоцияға және көңіл-күйге, мәнерлік орындауына әсер етеді. Сол себептен музыкалық сүйемелдеу баланың талғамын тәрбиелейді, би қимылдарын орындау үлгісіне, мазмұнына сәйкестіріп таңдауын талап етеді. Классикалық, халық, ұлттық музыкасымен қатар қазіргі заманның композицияларын қолдалған жөн. Әрине, арнайы тігілген киімдері балаларға би мазмұнын жеткізуге көмектеседі. Балалардың қызығушылықтарын арттыру мақсатында түрлі заттарды (қоңыраулар, мишура, қалпақтар, қол шатыр, қуыршақ бесігі, құрсаулар, ағаш қасықтар, түрлі-түсті лента, гүлдер, қолдан жасалған ағаш жапырақтар, бұтақтар, самақтар, қолға тағып билейтін үкілер т.б.) қолданамыз. Балалардың сабақтағы белсілдігін арттыру және сыни ойлау дағдыларын дамыту мақсатында «Би сызбалар» және «Алтын дән» атты би жинақтар құрастырылды және «Ән - күй» сабақтарға кенінен қолданылады, оқу-тәрбие процессіне енгізілген.

Body Percussion ритмикалық ойындар - ырғақ сезімін дамытудың жаңа бағыты. Ырғақтық қабілеттерін дамыту барысында дене құрал ретінде пайдаланады. Түрлі-түсті тік төртбұрыштар түрлі музыкалық қозғалыстарды білдіреді: жасыл - шапалақ соғу; көгілдір - алақандармен кеудені соғу; қызыл - аяқтарды алақандармен тізелерден

сәл жоғары соғу; көк - алақандарды орындармен ауыстырып, аяқтарды тізеден сәл жоғары соғу; ал сары - еденді екі аяғымызды кезекпен басу.

Body Percussion әдістің қолданудың өзектілігі мен практикалық маңыздылығы - ырғақты естіп қана қоймай, бүкіл денесімен сезінуге, ырғақтық композициялар арқылы ансамбльде бірігіп орындау және өзара әрекеттесу дағдыларын дамытуға, балалардың импровизация қабілетін жақсартуға көмектеседі. Музыкалық-ырғақтық жаттығуларды орындай отырып, балалар физикалық жағынан дамиды, сүйектер мен бұлшық еттер нығая түседі, балалар өз денелерін меңгеруді үйренеді, дене қозғалыстардың үйлестіруі дамиды.

Логоритмика сабақтарға «Алақан ойындары» түрінде енгізілген. «Нөсер», «Білім бәріне керек», «Байтерегім», «Көбелек», «Құмырсқа», «Анашым», «Айгөлек», «Огород», «Танец с кошкой», «Филин», «Крокодил», «Волк и лиса», «Дерево», «Жук», «Дюба», «Чики-воки», «Черепашка» және т.б. жаттығулар қолдардың кішкентай бұлшық еттерін дамыта отырып, ырғақ, есте сақтау, назар аудару, қозғалысты үйлестіру, сөйлеу мен ырғақтарын дамуына ықпал етеді. Алақан ойындарын тұрақты пайдалану арқылы артикуляция мен грамматикасын сақтау, тыныс алумен мәнерлеп сөйлеу, шығармашылық қабілеттерін дамыту мақсаттары жүзеге асырылады.

Сенсорлық тәрбие беру барысында сезім мүшелерінің жұмысына, визуалды қабылдауға, тактильді сезінуге құрастырылған және ұйымдастырылған ойындар балалардың сенсорлық дағдыларды дамыту мен нығайтудың ең жақсы тәсілі. Дәстүрлі емес материалды пайдалану арқылы авторлық сенсорлық ойындар «Музыкалық аспапты анықта» (зімпара қағаз), «Нотаны құрастыр» пазлы (медициналық шпатель), «Музыкалық жолдар» (фетр, түрлі-түсті түймелер, аяқ

киімнің бауы), «Нота қатары» (Марблс тастары), көру қабылдауы, тактильді функциялар, ұсақ моторикалары, логикалық және кеңістіктік ойлауы дамыйды, жаңа көзқарас, ақыл-ой қабілеттері, сенсорлық дамуы, эстетикалық сезімдері қызықты дамытушылық ойын әрекетінде қалыптасады.

Саусақ театры, саусақ ойындары ұсақ моториканы дамыту үшін тамаша, қызықты да, пайдалы да материал. Ойын барысында балалардың ептіліктігі, қимыл-қозғалыстарын басқара білуі, іс-әрекеттің бір түріне назар аударуы дамытылады. Музыкалық сабақтарға бейімделген және балаларға ұсынылған саусақ серуендеу театры бірқатар маңызды мәселелерді шешуге көмектеседі: саусақ қозғалыстардың үйлестіруі, интонацияның тазалығы, ырғақтың, биіктігі мен үннің, логикалық екпіннің дамуы, концентрация мен белсенділіктердің арттыруы. Авторлық тапсырмалар «Еліме», «Анашым», «Біз баламыз бүлдірген», «Анам жайлы», «Рыжий пес», «Мамочка милая» т.б. балалар үшін өте қызықты және қол жетімді болып нота сауаттылығын меңгертуге және білімдерін бекітуге құрастырылған.

Мектеп жасына дейінгі балалар үшін өзін-өзі **массаж** - денсаулықты жақсартуға, салауатты өмір салтын ұстануға болатын тәсілдердің бірі. Т.Ермолинаның музыкалық массаж ойындары дененің әртүрлі бөліктерін дамытуға арналған, сонымен қоса түрлі бағыттарда ұсынылған: «Күшік» (сөзін аударған Г.Тлеулина) - ББН-ге (биологиялық белсенді нүктелерге) арналған, «Ручеек» - релаксациялық массаж, «Лес густой» - баспен бетке арналған массаж, «Печка», «Пальчиком тук» - қолдың саусақтармен ұрғылау (мазмұнына сәйкес), «Кую ножку» - аяқтың табаның сипалау, «Мешу тесто» - терең сипалау, т.б. Дәстүрсіз заттардан (моншақтар, есеп таяқшалары, түймелер, шығармашылыққа арналған тауар және т.б.) авторлық «Денсаулық жолдары» аяқ табандарының биологиялық белсенді нүктелеріне әсер етеді және сонымен қоса нота сауаттылығы бойынша балалардың білімдері бекітіледі.

Балалардың қозғалыстардың орындалуын түзету мен дамыту мақсатында ән-күй залының қабырғасына «Музыкалық алақандар» авторлық динамикалық тренажер орналыстырылған. Және аталған динамикалық тренажерді сабақтың мазмұнына байланысты ән-күй залының қабырғасынан үстел үстіне ауыстыруға болады, тренажер қолдану бойынша міндеттеріне әсер етпейді, міндеттері және талаптары сақталады.

Қазіргі мектепке дейінгі педагогика мектепке дейінгі жастағы балаларды тәрбиелеу мен оқытудың инновациялық тәсілдерін іздестіруге бағытталған. Ән-күй жетекшінің негізгі мақсаты - рухани-адамгершілік тәрбие беру арқылы балаларды мәдениетке баулу. Музыкалық

білім берудегі жаңа технологиялар мен әдістемелер ән-күй жетекшіге басты мақсатқа жетуге мүмкіндік береді. Музыкалық мәдениетті қалыптастыру процесінде зерттеу мен жаңашылдықтарды енгізуі маңызды болып табылады. Денсаулық сақтау технологияның жаңашыл түрлерін ән-күй сабақтарда пайдаланып, білім сапасы жақсарып және тәрбиенушілердің пәнге қызығушылықтары артып, шығармашылық қабілеттері дамып оқу барысында мақсаттар іс жүзінде асырылады, балалардың денсаулықтары сақталады және нығайады.

Библиографиялық тізім:

1. Электрондық ресурс. <http://astanazan.kz/?p=1355>
2. Электрондық ресурс. <https://bilimacademy.kz/wp-content/uploads/2023/11/2020-2.pdf>

**ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ПРОЦЕСІНДЕ ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ
ПСИХИКАЛЫҚ САПАСЫН, СИПАТЫ МЕН ҚАСИЕТІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Аға оқытушы Уразбаев А.А.¹

Аға оқытушы Жилисбаев Н.К.²

Аға оқытушы Дайрабаев М.С.³

Халықаралық туризм және меймандостық университеті^{1,2,3}

Түркістан қ, Қазақстан.

nagashbek@mail.ru²

Аңдатпа. Бұл мақалада дене тәрбиесі процесіндегі жеке тұлғаның психикалық сапа қасиетін қалыптастыру мәселесі қарастырылған.

Бұл жарияланымда жеке тұлға өзін-өзі тәрбиелеу негізінде дене сапаларын дамытудағы, денсаулықты нығайтудағы, шынығуда, дене сымбатын жетілдірудегі, әртүрлі әлеуметтік белсенділік әсері тақырыбы қозғалған.

Мақала өскелең ұрпақтың дене тәрбиесіне ұлттық нысандарды, құралдар мен спорттық дәстүрлерді қолдану арқылы ұлттық ойындардың әсерін зерттеуге арналған.

Мақалада психикалық дайындық мәселесі спортшылардың жаттығу қызметінде, жарысқа дайындалуы және онда жақсы көрсеткіш көрсетуге қажетті жеке тұлғаның қасиеті мен психикалық сапаларын қалыптастыру және жетілдіру процесіне жан-жақты талдау жасалынған.

Кілт сөздер. ұлттық спорт, дене тәрбиесі, тәрбие, педагогика, психология, спорт.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос формирования психических качеств личности в процессе физического воспитания.

В данной публикации затрагивается тема развития физических качеств личности на основе самообразования, укрепления здоровья, закаливания, совершенствования физической культуры, влияния различных социальных активностей.

Статья посвящена изучению влияния национальных игр на физическое воспитание подрастающего поколения с использованием национальных форм, средств и спортивных традиций.

В статье подробно проанализирован процесс формирования и совершенствования качеств и психических качеств личности, необходимых для того, чтобы спортсмены могли подготовиться и показать хорошие результаты в тренировочной деятельности.

Ключевые слова. национальный спорт, физическая культура, воспитание, педагогика, психология, спорт.

Abstract.

This article considers the issue of the formation of mental qualities of a person in the process of physical education.

This publication touches upon the development of physical qualities of the individual on the basis of self-education, health promotion, hardening, improvement of physical culture, the influence of various social activities.

The article is devoted to the study of the influence of national games on the physical education of the younger generation using national forms, means and sports traditions.

The article analyzes in detail the process of forming and improving the qualities and mental qualities of the personality necessary for athletes to prepare and show good results in training activities.

Keywords. national sports, physical education, education, pedagogy, psychology, sports.

Дененің спорттық жаттығу процесінде, шұғылданушыларға қорытындысында жеке тұлғалық тұрақты сипатына айналатын адам-гершілік, өнегелілік, ерік-жігер және психикалық сапаларын қалыптастыру бойынша елеулі әсер етеді. Бұл шұғылданушыларға оқу, еңбек, қоғамдық және басқа да Отан алдындағы әскери борыштарын өтеу сияқты қызмет түрлерінде, сол сияқты отбасы мен тұрмыста жоғарыда аталған сапаларын көрсетулеріне мүмкіндік жасайды. Мұндай сапаларға мыналар жатады: еңбек сүйгіштік, тәртіптілік өз еңбегінің нәтижелігіне деген жауапкершілік сезімі, күн режимі мен өз қызметін жүйелі ұйымдастыруға ұмтылыс, батылдық және шешімділік, мақсатқа жетуге құштарлық, табандылық, шыдамдылық және өзін-өзі меңгере білу.

Дене мәдениеті жеке тұлғаның эстетикалық тәрбиесі үшін шексіз мүмкіндіктер береді. Адам денесінің қозғалыс қимылындағы бар сұлулықты ұғынуы және қабылдай білуге, оның салалары мен формаларын жетілдіруге, дене, адамгершілік, ерік-жігер және психикалық сапаларын дамытуға тәрбиелейді.

Әсіресе сыртқы ортаның әртүрлі жағдайларына психологиялық – физиологиялық орнықтылығын қалыптастыруда ерекше маңызға ие:

назар аудару, қабылдай білу, зердеде сақтау сияқты қабілеттерін орнықты көрсете білу, сол сияқты олардың уақыт жетімсіздігі, ақыл, ой шаршауы, жүйке-сезімдік күштену, стресс жағдайына бейімделу және көңіл тоқтата білу, дене мәдениеті жұмыс қабілеттілігін оптимизациялау, жүйке-сезімдік және психологиялық-физиологиялық қажудың алдын-алып, сақтандыру үшін пайдаланылады; студенттердің оқу еңбегінің тиімділігін арттыру және одан әрі кәсіби еңбекке даярлау[1].

Адамның дене және рухани даму процесінің құрамдас бөлігі дене, интеллектуалдық және рухани сапаларын жетілдіру мақсаты бар жеке тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеуі, белсенді шығармашылық қызметі өзіне жеке басындағы мінезінің жағымсыз жақтарын және басқа да кемшіліктерімен күресе білу болып табылады.

Өзін-өзі тәрбиелеу негізінде өзін-өзі жетілдіруде, дене сапаларын дамытуда, денсаулықты нығайтуда, шынығуда, дене сымбатын жетілдіруде, әртүрлі әлеуметтік белсенділік көрсетуге деген ішкі қажеттілік жатыр.

Қазіргі кездегі дене тәрбиесінің мақсаты – оқушының индивидуалды, жеке дене мәдениетінің жоғары деңгейін салауатты, белсенді өмір салтының элементі ретінде жүйелі түрде дене шынықтыру мен спортпен айналысу арқылы қалыптастыру. Дене тәрбиесінің міндеттерінің арасында, бұған дейін кездескендермен қатар, мектеп оқушысының өмір мен әрекеттің өзгертін жағдайларына тез физикалық және психикалық бейімделуіне қабілетін дамыту, осыған байланысты сапалық қасиеттерді қалыптастыруда негіз болып табылатын және белсенді өмірлік позицияның орнығу шарты болып табылатын төзімділік, мақсаттылық, ерлік, еңбекқорлық, белсенділік секілді және т.б. қасиеттерді тәрбиелеуді атауға болады.

Әртүрлі қимылдардан қандайда бір жаттығу орындауда әдетте балалар оларды шешудің ең жақсы жолдарын іздеп табады, іс-әрекеттер варианттарын тандап алады да салыстырады, оларды іске асырудың реттілігі мен құралдарын жоспарлайды (бұл ішкі жұмыс әсіресе дене тәрбиесі сабақтарында ерекше көрнекі байқалады). Бала өз іс-әрекетінің "қадамдарын" неғұрлым көбірек жорамалдай алатын болса және олардың әр алуан нұсқаларын неғұрлым мұқият салыстыра алатын болса, ол жаттығудың нақты орындалуын соғұрлым ойдағыдай бақылайтын болады. Дене іс-әрекетіне, сондай-ақ оның басқа да бір-қатар ерекшеліктеріне (мысалы, іс жүзінде жаттығу беру, бағалау) бақылау жасау және өзін-өзі бақылау қажеттігі бастауыш сынып оқушыларында дене іс-әрекетін өздігінен, іштей жоспарлау және орындау қабілетінің қалыптасуына қолайлы жағдай жасайды.

Дене іс-әрекетінің маңызды талаптарының бірі - балалар өздерінің жасағандары мен іс-әрекеттерінің әділдігін кең көлемде негіздеуде. Мұндай негіздеудің көптеген тәсілдерін дене тәрбиесі мұғалімі көрсетіп береді. Пайымдау үлгілерін ажырата білу қажеттігі мен ол үлгілерді жасауға өздігінен денелік іс-әрекет жасау бастауыш сынып оқушыларының өзінің ойы мен іс-әрекетін бейне бір сырттан қарап, бағалау іскерлігін қалыптастыруды көздейді. Бұл іскерлік рефлексия негізінде маңызды қасиет ретінде жатады, ол өз пайымдаулары мен қылықтарын олардың түпкі ойлауы және іс-әрекет шарттарына сәйкес келуі тұрғысынан ақылдыда әділетті талдауға мүмкіндік береді.

Дене тәрбиесінде ұлттық нысандарды, құралдар мен спорттық дәстүрлерді қолдану да өскелең ұрпақтың міннез-құлқын тәрбиелеуде септігін тигізеді. Дене шынықтыру мен спорт күрделі қоғамдық феномендер ретінде қоғам қалыптастырып, реттеген мінез-құлық нормаларын, сондай-ақ «адамдардың өмірінде белгіленіп, олардың дағдыларына айналып, олардың өмір салтына және өз ұлтының өміріне құрамдаушы бөлік ретінде кіретін және дене тәрбиесі мен спорттағы ұлттық элементтерді белгілейтін» қатынас нысандарын қамтиды.

Ұлт, жалпы адамзаттың және әлеуметтіктің дамуының нақты тарихи нысаны болып табыла келе, сонымен қатар, халықтың ұлттық-өзіндік белгілерін қолданушы ретінде қызмет атқарады, тұлғаның тарихи тұрғыдан белгіленген түрін қалыптастырудың негізгі қызметін атқарады. Тұлға тәрбиесін қалыптастыруға бағытталған дене тәрбиесі мен спорт және оның кешендері көптеген құбылыстарды қамтиды, ұлт өміріне құрамдаушы бөлік бөліп береді. Ұлт өмірі дене тәрбиесі мен спорттың ерекше белгілерін, педагогикалық процестің өзіндік сипаттарын анықтайды[2].

Дегенмен қазіргі ұрпаққа тарихи тамырларға қарағанда оларда не құнды және прогрессивті, қазіргі дене тәрбиесі жүйесінің мазмұнын байыта түсетін және қазіргі заманғы дене шынықтыру және спорт қозғалысының даму деңгейін анықтайтын не нәрсе бар болатындығы маңыздырақ.

Дене тәрбиесі мен спорттағы ұлттық объективті шынайылықтың нақты нысандарын сипаттайтын болғандықтан, бұдан шығатыны, онда бүкіл тарихи даму бойына берілген халық үшін нақты өмір салты, дүниетаным, мәдени даму дәрежесі, халықаралық қатынас нысандары, мәдени байланыстар секілді және басқа да көптеген нәрселер көрініс табады.

Сол себепті дене тәрбиесі мен спорттағы ұлттық белгінің көрініс табуының мәні мен нысанын талдау үшін ұлттық белгі мен оның басқа құбылыстармен ара-қатынасын қашанда дамуда, нақты шарттармен,

педагогикалық процесс пен қоғамның тұтас тәрбие жүйесінің ұйымдастырылуының кемелдік деңгейімен байланыста алу қажет деген ереже аса маңызды методологиялық маңызға ие. Спорт кешені, ондағы дене шынықтыру, және дене тәрбиесі ең алдымен тұлғаны тәрбиелеуге, бірақ өзіндік құралдармен, өзіндік әдістер арқылы қызмет ету.

Сауықтыру кешендеріне адамның өз әрекетін арнайы ұйымдас-тыруды талап етеді. Мәселен, жаттығулармен белгіленген сағаттарда және күнделікті айналысу, жаттығу жүктемесінің нормаларын ұстану, сабақтарға қатаң белгіленген уақытта келу, сабақтарда барынша белсенді болу және т.б. қажет, көбіне бұл талаптар әсіресе сабақтардың бастапқы кезеңінде оқушылар үшін үйреншікті емес және қиын болып келеді, оларды орындау тек белгілі, кейде еріктік күш-жігер жұмсаған жағдайда ғана мүмкін болады.

Еркіндік, іс-әрекеттердің ішкі жоспары және рефлексия бастауыш мектеп шағындағы баланың негізгі жаңа құрылымдары. Солардың арқасында бастауыш сынып оқушысының психикасы орта мектепте дене тәрбиесінде одан әрі оқыту үшін ерекше мүмкіндіктермен және талаптармен қоса алғанда салауатты жас өспірім кезеңіне қалыпты оқу үшін қажетті даму деңгейіне жетеді. Кейбір бастауыш сынып оқушыларының орта мектептегі дене тәрбиесіне даяр болмауы көбінесе жеке адамның психикалық процестер мен оқу тәрбие іс-әрекетінің өзінің деңгейін анықтайтын осы жалпы қасиеттері мен қабілеттерінің қалыптасуымен байланысты[3].

Мақсаткерлік – тұлғаның өз әрекеті мен мінез-құлқын қоғам үшін маңызды мақсаттарға бағындыру қабілеті. Мақсаткерлік барлық басқа еріктік қасиеттердің мазмұны мен даму деңгейін анықтайтын тұлғаның аса маңызды мотивациялық-еріктік белгісі болып табылады деп айтуға болады. Мақсаткер адам анық жеке мақсаттарға ие болады және ұсақ-түйекке күшін сарп етпейді, әдетте ол өмірде және қызметте үлкен нәтижелерге қол жеткізеді.

Қайсарлық – адамның еріктік қасиеті, оның арқасында адам негізделген шешімдер қабылдауға және артық ауытқуларсыз оларды орындауға қабілетті болады. Қайсар адамдар әрекеттің мақсаттарын, оларға қол жеткізудің әдістерін жан-жақты және терең ойластырады, күрделі ішкі күресті, мотивтердің соқтығысуын бастан кешіреді. Бірақ керек уақытта барлық күйзелістер жоғалып, дұрыс шешім өз уақытында қабылданады.

Ұстамдылық пен сабырлылық – адамның мақсатқа қол жеткізуге кедергі болатын физикалық және психикалық белсенділікті тоқтата білу қабілеті. Бұл адамның экстремалды және стрестік жағдайларда

өзін-өзін ұстай білу қабілеті. Ұстамды адам шарттарға сәйкес келетін және жағдайлармен ақталған белсенділік деңгейін таңдай біледі.

Батылдық пен ержүректік адамның күресу және қауіптерді жеңуге деген даярлығынан көрініс табады. Ержүректік тек жаулармен күрес кезінде, ұрыста ғана көрініс табады. Ержүрек адам екпіннің еркіне көніп, аңдаусыздыққа жол беруі мүмкін. Батылдық – адамның қауіп-қатер жағдайларында мақсатты түрде әрекет ете білу қабілеті және ол тек қана әскери кезде ғана емес, түрлі жағдайларда көрініс табады.

Тәртіптілік – өз әрекеттері мен қылықтарының заңдар мен адамгершілік ережелеріне нақты және бұлтартпастан бағынуды қамтамасыз ететін жеке тұлға етудің қоспасы.

Осылайша, түрлі білімдер мен дағдыларға ие болатын, қайсарлық пен қарқындылықтың түрлі дәрежесіне ие, өмірлік ұстанымдары мен көзқарастары жақын келетін адамдар олардың алдында тұрған міндетті шешуге кіріскен кезде, немесе қиындықтарға душар болған кезде, олардың кейбіреулері әрекет етуін тоқтатып, ал басқалары екі есе зор қуатпен әрекет ететін кезде, мұндай құбылыстарды олардың еркінің көрініс табуымен байланыстырады. Жоспарланған әрекет автоматты түрде жүзеге асырылмайды: шешім әрекетке айналу үшін, саналы еріктік күш салу қажет. Еріктік күш салу еріктік ықпалдан шешімін табатын саналы кернеу ретінде сезініледі[4].

Дегенмен орындалатын әрекеттің маңыздылығын немесе оның моральдық принциптерге сәйкестігін түсініп қана қою адамды қиындықтармен күресуге итеру үшін жеткілікті болмайды. Ұғыну көптеген басқа құмарларды басып тастайтын ұмтылысты тудыру үшін, ол қатты күйзелістермен, мәселен, парызға сәйкес әрекет жасау қажеттілігімен қуатталуы тиіс. Парыз, борыш сезімі мораль құбылыстары интериоризацияланып, тұлғаның жетістігіне айналғандығының және ол үшін эгоистік ұмтылыстар мен қоғамдық мүдделер арасындағы коллизия туындайтын кез-келген жағдайдағы мінез-құлыққа ішкі ұмтылыстар ретінде қызмет атқаратындығының көрінісі болып табылады.

Психикалық дайындық мәселесі спортшылардың жаттығу қызметінде, жарысқа дайындалуда және онда жақсы көрсеткіш көрсетуге қажетті жеке тұлғаның қасиеті мен психикалық сапаларын қалыптастыру және жетілдіру мақсатында қолданылатын педагогикалық-психологиялық әсер ету жүйесі болып табылады.

Психикалық дайындық бірінші жағынан дене және әдістік дайындықты көбірек пайдалануды, басқа жағынан жарыс алдындағы және жарыс кезіндегі кедергі жасайтын қозғаушы күштерге қарсы тұруына мүмкіндік туғызатын (өз күшіне сенбеушілік, болуы мүмкін жеңіліс

алдындағы қорқыныш, икемсіздік, артық күштену, қозу және т.б.) психикалық жағдайды жасауға жәрдемдеседі. Нақтылы жарысқа жалпы психикалық және психикалық дайындықты бөлу қолданылады[5].

Пайдаланған әдебиеттер.

1. Матвеев А.П. Теория и методика физической культуры. Москва: ФиС, 1991.
2. Аманбаев Р.Р., Қалдыбаев М.К. Дене тәрбиелеу мәдениеті және спорт ілімі мен методикасының түсініктері. Алматы, 1992.
3. Аманбаев Р.Р., Қалдыбаев М.К. Дене тәрбиелеу мәдениеті және спорт ілімі мен методикасының түсініктері. Алматы, 1992.- дайындау: теориясы және практикасы. – Алматы: Нұрлы әлем, 2004.-304б.
4. Бөлеев Қ. Болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық тәрбие беруге кәсіби
5. Қожахметов К.Ж. Мектептің ұлттық тәрбие жүйесі: теория және практика. – Алматы: РБК, 1997. -141б.

СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖЛІС ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Амурбаева А.Т. Балаларды тәрбиелеудегі заманауи педагогика.....	4
Мансуров У.Н. Роль социально-гуманитарного знания и образования в новом Узбекистане.....	8
Маргулан Д.А. К.И. Сатпаев и А.Х. Маргулан – история сотрудничества.....	16
Садықов Т. Қ.И.Сәтбаев жезқазған өнеркәсібінің болашағы хақында.....	34
Саидахмедова Н.И., Отабаева Л.Ф. Актуальные вопросы повышения эффективности преподавания экономических дисциплин в общеобразовательной школы.....	42
Абеуова Е.К. Қ.Сәтбаев пен Ә.Марғұлан ғылым жолындағы қарым-қатынасына шолу.....	49
Эминли Бейюкханым Ибрагим кызы Базовые культурные концепты нашедшие отражение в языках тюркских народов.....	52
ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ ОСНОВНЫЕ ТРЕНДЫ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ И ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК	
Маргулан Д.А. К.И. Сатпаев и А.Х. Маргулан – история сотрудничества.....	58
Sanim B.A., Sadykova A.M. «Sustainable development of Kazakhstan’s society».....	76
Natsagdorj Bayarmaa, Dorj Ganzul, Boldbaatar Battsetseg Assessing usability of using chatgpt in learning English in eastern regional branch of national university of Mongolia.....	82
Brandebura K.A., Sadykova A.M., Abdrakhmanov B.N. «The use of visual learning tools in history lessons».....	89
Kaisarova A.A. Enhancing cognitive flexibility: adaptation training for bilingual students in High school.....	93
Zholdybaeva Zh. A. Development of writing skills using creolized texts in secondary school.....	96

<i>Айтимбетова А.Ж., Ахметова А.Б.</i>	
Использование аутентичных видеоматериалов на уроках английского языка.....	102
<i>Арынова А.К.</i>	
Жарнама қолдану арқылы мектеп оқушыларын оқыту.....	109
<i>Умирова А.К.</i>	
«Адаптация учебного процесса на уроках истории Казахстана к психологическим особенностям учащихся 6 классов».....	115
<i>Жұмасейт А.С., А.К. Тисбаева</i>	
Еуропалық отарлаудың басы ретіндегі ұлы географиялық ашылулар дәуірі.....	122
<i>Әбдікәрім Н.М., Кульбаева Б.Т.</i>	
«Шет тіліндегі білім берудің заманауи әдістемесі: оның даму кезеңдері (сыни талдау)».....	128
<i>Абдырова А.О</i>	
Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік мәселесі.....	133
<i>Габбасова А.Ж., Жампетова Н.М., Ракишева Г.К.</i>	
Түркі халықтары әдебиеті тарихында ислам дәуірі.....	139
<i>А.Б.Әлиәқбар, А.Е.Каримова</i>	
Алаш мұғалімі – Хафиз Сәрсекеев.....	145
<i>Assylbekova A, Kalimova Zhibek</i>	
"The role of multimedia technologies in game modeling for the training of future foreign language teachers".....	149
<i>Атбайлар Б.Н., Кульбаева Б.Т.</i>	
Мемлекетаралық-коммуникативтік оқыту құзіреттілік аясындағы ойын технологиялары.....	155
<i>Аяпберген Н.Е., Садыкова А.М.</i>	
Гулаг жүйесі және оның демографиялық дамуға тигізген зардабы.....	157
<i>Кайкенова Б.Е.</i>	
Вопросы функциональной грамматики при обучении английскому языку.....	163
<i>Б.Ш.Құралқанова, Н.Ерік</i>	
А.Алтай әңгімелеріндегі уақыт пен кеңістік.....	167
<i>Батай А.Ф., Ағалиева Н.Б.</i>	
«Ғ. Мүсіреповтің «құлпан» және Ш.Бронтенің «Джейн Эйр» шығармаларындағы мықты әйел образы».....	174
<i>Баяхметова С.Н, Каримова А.Е</i>	
XIX-ғасырдағы ұлт-зиялыларының тәуелсіздік жолындағы күресі.....	179
<i>Гладковский Д.А., Отенова Г.Е.</i>	
История освоения целины в контексте источников Павлодарского Прииртышья.....	185

Гумарова А.М.	
Ағылшын тілі сабағында оқушылардың ауызекі сөйлеу дағдыларын қалыптастыру жолындағы тіл дамыту жұмыстары.....	189
Данабекова Д.И.	
Қаныш Сәтбаевтың зерттеулеріндегі қазақстан тарихы.....	194
Қабыкен Е.М., Раисова А.Б.	
«Ағылшын тілі сабағында оқушылардың танымдық белсенділігін дамыту (пирсон оқулықтары негізінде)».....	201
Ерланова А.Е.	
Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің мысал өлеңдерінің поэтикасы.....	206
Жақсылық Е.С., Ракишева Г.К.	
Ұлт жанашыры Өзбекәлі Жәнібеков.....	213
Өтепова Г., Болдыков Ж., Бисенова Г., Пәрімбекова К.	
XX Ғасырдың ортасындағы қазақ көшінің тарихы (Үндістан ұлттық архив қорының құжаттары негізінде).....	220
Әлімсейіт А.С., Раисова А.Б.	
Орта мектепте ағылшын тіліндегі анимациялық презентацияларды қолдана отырып тыңдауға үйрету.....	226
Карашашева Ж.Д.	
Понятие и сущность дивергентного мышления в педагогике.....	230
Ілияс Ж.Қ., Н.Е. Кузембаев	
Академик К.И.Сатпаев: на периферии науки и культуры.....	237
Ахметова А.Т.	
Жалпыадамзаттық құндылықтар.....	242
Жуматаева А.К., Суюнова Г.С.	
Семантические особенности глаголов-неологизмов в современном русском языке.....	249
Түлеубаева Д.Б., Каримова А.Е.	
Зар заман ақындарының өлеңдеріндегі тарихи көрініс.....	253
Sadyrbekova Z., Abdykhanova B.A.	
Cultural competence through situational learning activities.....	259
Ангоноева А.С., Абдрахманов Б.Н.	
Исследовательская деятельность на уроках истории как основа формирования научного мировоззрения учащихся.....	266
Кабиденова А.Г., Суюнова Г.С.	
Вопрос об односоставном предложении в русском синтаксисе».....	272
Каирова М.К., Васильковская А.	
Речевой портрет современного учителя.....	279
Кузембаев Н.Е.	
К постановке проблемы вклада академика А.Х. Маргулана в изучении истории и культуры Сарыарки.....	286

Кузембаев Н.Е., Тусупов А.Р. Биографический очерк деятельности академика НАН РК, д.и.н., профессора Б.Е. Кумекова.....	291
Қажатұлы Қ. Қытай тілі стилистикасындағы ойды бейнелеу тәсілі.....	296
Қадырмолдина Д.С. Торайғыров поэзиясындағы Абай дәстүрін мектепте оқытудың тиімді жолдары.....	304
Құрымсын М.А., Сағнаева Г.А. Қазақ әдебиеті сабағында нейрондық желілерді қолдану.....	310
Хамит М.Қ., Сарыбаева Б. Ж. Қазақ ғалымдарының шешендік сөздерді зерттеуі, жіктеуі	316
Маданиев Д.Б., Макишева А.Т. Әлихан Бөкейханның «Қазақ» газетіндегі Еуропа соғыстарына көзқарасы.....	321
Маженова З.С., Каримова А.Е. Тарихи карта – инновациялық құрал.....	325
Құттыбаева А.Қ. И.Байзақов шығармаларының тақырыптық-жанрлық ерекшеліктерін оқыту жолдары.....	328
Құттыбаева А.Қ. Қазақ ағартушыларының педагогикалық-этикалық ұстанымдары.....	333
Меруерт М., Ағалиева А.Б. Мағжан Жұмабабаевтың «Батыр Баян» поэмасын тарих пәнімен кіріктіре оқыту.....	339
Малдыбек А.Ж. Қазақ халқы ізгілік пен имандылыққа тәрбиелеу мәдениетінің кейбір қағидаттары.....	344
Маратов М.М., Ракишева Г.К. Қазақ халқының ет тарту дәстүрі.....	350
Матаева А.К. Қазіргі қазақ әдебиеттану теориясын зерттеудің жаңа аспектілері.....	354
Минап Г. Оқытудағы интербелсенді әдістер арқылы оқушылардың сауаттылығын арттыру.....	361
Мәрен Н.Ж., Сарыбаева Б.Ж. Шешендік өнер мен мәдениетаралық қарым-қатынастың байланысы.....	367
Орынбасаров Н.С., Ракишева Г.К. Ежелгі түркі әдебиетінің ескерткіштері.....	372

Оспанова К.Ш., Аккалиева А.Ф. Тілдерді оқытудағы жетістіктер: шетел тілін оқытудағы жасанды интеллекттің рөлі.....	381
Разыбек Б., Құралқанова Б.Ш. Оралхан Бөкей шығармаларындағы мифологизмнің көрінісі.....	385
Саидахмедова Н.И., Отабаева Л.Ф. Актуальные вопросы повышения эффективности преподавания экономических дисциплин в общеобразовательной школы.....	390
Каирова М.К., Сальникова А. Эффективность современных образовательных технологий на уроках русского языка.....	397
Сейтбаталов С.Б., Өтенова Г.Е. Ұлы отан соғыс тақырыбын зерттеу барысында тарих сабақтарында патриотизмге тәрбиелеу (көркем әдебиет мысалында).....	404
Абеуова Е.К. Қ.Сәтбаев пен Ә.Марғұлан ғылым жолындағы қарым-қатынасына шолу.....	408
Darmenbek D, Dyussekeneva I.M Using gamification in english language learning.....	411
Мұзафаров Б.Н., Каримова А.Е. Тарих тарландары.....	416
Султанов А.С., Кузембаев Н.Е. Инновационные методы исследований в социально-гуманитарных науках: анализ творчества Алькея Маргулана.....	427
Ниязов Н.А. Жасөспірімдердің өзіне өзі қол салу мәселесі //Әлеуметтанулық талдау//.....	430
Сыздыкова А.М., Кусмиденова Б. Феномен массового беженства как исследовательская тема для проектов обучающихся.....	435
Жұмабай Д.М. Тарих бойынша мультимедиялық ресурстарды оқу үдерісіне интеграциялау: хіх ғасырдағы британдық мектептердің тәжірибесі.....	445
Torekhanova A.S., Dyussekeneva I.M. Influence of peer-assisted learning on the development of social and communicative skills of students in the context of teaching writing.....	449
Николаенко С.В. Учительство как ценность: не растерять доверие.....	455
Шапағат Н.А. Әншілік және ән дауысы пәнаралық мәселе ретінде.....	463

Шахмарданова А.А., Сүлейменова Ә.К.	
Ғабит мүсірепов шығармаларындағы аналар тақырыбын оқытудың тәрбиелік мәні.....	468
Шаяхметова И.З.	
Социальные запросы горожан как фактор трансформации города в мегаполис (на примере города уфа).....	474
БАРЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯЛАРҒА АРНАЛҒАН ПЕДАГОГИКА МЕН ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПЕДАГОГИКИ И ПСИХОЛОГИИ НА ВСЕ КОНФЕРЕНЦИИ	
Котекбаева Л.М., Кайназар А.К.	
Преподавание английского языка на основе компетенций.....	482
Азімқанова Т.А., Абдықанова В.А.	
Developing students' cultural knowledge in English lessons through exploring the customs of the kazakh people.....	486
Яновский А.В.	
Student-centered learning: a comprehensive examination and justification for implementation in the Kazakhstani educational system.....	490
Жанатова А.Ж.	
Ағылшын тілі сабағындағы оқыту құралдары.....	495
Алиева П.С., Жуматаева Б.С.	
Оқыту жүйесіндегі интербелсенді әдістер.....	500
Алиева П.С., Тултаева Д.А.	
Оқыту барысында интерактивті презентация әдістердің мәні.....	505
Атумбаева Г.С.	
Психологические особенности личности в юношеском возрасте.....	509
Ахметжанова Ж.Р., Сматова К.Б.	
Формальды емес білім: түсінігі мен мәні.....	513
Балтабаева В., Әбенқызы Г., З.Қ.Қашқынбаева	
Балабақшада мектеп жасына дейінгі балалардың этнопедагогика идеялары арқылы патриоттық сезімін дамытудың маңызы.....	517
А.Н. Бейсембаева, А.К. Мурзатаева	
Детские страхи и пути их преодоления.....	524
Болсынбекова Г.А.	
Актуальные проблемы в современной науке и пути их решения.....	529
Amirkhan G.B.	
Methodological techniques for expanding the active vocabulary of the english language.....	535
Әшім А.Б., Айтенова Э.А.	
Қазіргі мұғалімнің кәсіби қажуының психологиялық-әлеуметтік себептері.....	542

<i>Ахметова А.Т.</i> Жасөспірімдер арасында қылмыстық құқықбұзушылықты болдырмау жолдары.....	548
<i>Заурбекова А.М.Кадирниязова Ф.М.</i> Ата-анамен сынып жетекшісі арасындағы байланыстың баланы дамытудағы рөлі.....	564
<i>Заурбекова А.М., Осербаева Г.О.</i> Кіші мектеп жасындағы оқушылардың тілін дамытуда ойын технологиясының маңызы.....	571
<i>Заурбекова А.М., Темірхали Ж.М.</i> Отбасы-ұлттың негізгі тірегі.....	578
<i>Заурбекова А.М., Отаркосова Т.Е.</i> Педагогтың кәсіби құзыреттілігі-білім сапасын көтерудің факторы.....	584
<i>Заурбекова А.М., Турдымуратова А.Н.</i> Отбасында баланы тәрбиелеудің әдістері мен тәсілдері.....	591
<i>Заурбекова А.М., Сералиева Г.У.</i> Бастауыш сыныпта оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру жолдары.....	598
<i>Кадырова А.Е., Рахманқұл С.,</i> Дидактикалық ойындар арқылы балалардың кеңістікті бағдарлауын дамыту.....	604
<i>Кадырова А.Е., Тобыш А., Жолдасбек А.</i> Мектеп жасына дейінгі балаларға қарапайым математика сабақтарын өткізу технологиялары.....	611
<i>Кадырова А.Е., Шырымхан А., Сатылганова Д.</i> Мектеп жасына дейінгі балалардың қарапайым математикалық түсініктерін дамытуда жаңа технологияны қолдану жолдары.....	616
<i>Кадырова А.Е., Орынбасарова А., Орумбаева Н.</i> Мектепке дейінгі білім беруде инновациялық технологияларды қолдану.....	622
<i>Кадырова А.Е., Баубек А., Сәрсенова С.</i> Балабақшада қарапайым математика сабақтарын өткізу технологиялары.....	627
<i>Кадырова А.Е., Әнешова А.</i> Мектеп жасына дейінгі балаларда заттың пішіні туралы түсініктерді қалыптастырудың педагогикалық негіздері.....	632
<i>Кадырова А.Е., Зарипбай Э., Конғрабаева М.</i> Мектеп жасына дейінгі балаларда заттың пішіні туралы түсініктерді қалыптастырудың педагогикалық негіздері.....	637

Кутумбетова Г.Ж., Калыгулова Ж.А., Важность формирования цифровой компетентности педагогов в современном мире.....	642
Құрымсын М.А., Сағнаева Г.А. Қазақ әдебиеті сабағында нейрондық желілерді қолдану.....	650
Мавленова Д.Б., Оспанова Б.К Инклюзивті білім беру жағдайында оқу-тәрбие процесінде медиа технологияны қолданудың тиімділігі.....	
Мейрамова А.; Раисова А.; Иманжан Ж., З.Қ.Қашқынбаева Ерте сәби жасындағы балалардың сенсорлық тәрбиесінің ерекшеліктері..	661
Ниязова Н.А. Ағылшын тілі сабағында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін білім-білік арқылы қалыптастыру».....	668
Айтенова Э.А., Оралбекова Г.Е. Педагогикалық ұжымдағы қолайлы моральдық-психологиялық ахуалдың тиімділігі.....	674
Қабышева А.Б., Аккалиева А.Ф. Cultural and country-studying aspect in teaching foreign language (comparative study of speech behavior on the basis of works of Kazakh and English literature)».....	678
Баймуканова Ж.Т., Кадыргалиева С.И. Особенности организации самостоятельной работы учащихся по иностранному языку на старшей ступени обучения в общеобразовательной школе.....	684
Боранбаева А.Б. Soft skills және hard skills ұғымдарының маңыздылығы.....	691
Мидони Е.С., Мурзатаева А.К. Психолого- педагогические аспекты билингвизма и полиязычия на примере Казахстана.....	695
Амурбаева А.Т. Балаларды тәрбиелеудегі заманауи педагогика.....	699
Тажимуханова К., Жұмаханова Ж., Қуанышбай Г., Қашқынбаева З.Қ. Бастауыш сыныпта жобалық оқыту технологиясын қолданудың маңызы.....	704
Е.А. Тлеуханов Геймификация в математическом образовании в средней школе.....	710

**ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНДЕРІН ОҚЫТУДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ
ЕСТЕСТВЕННО-НАУЧНЫХ ДИСЦИПЛИН**

<i>А.Маратова, А.Аkkalieva</i> Investigating language errors in middle school students (grades 5-7).....	717
<i>Ақмырза Р.</i> Биология пәнін оқытудағы жаңа технологиялар мен трендтер.....	722
<i>Атейхан К.</i> Химия пәнін оқытуда оқушылардың шығармашылық құндылықтары мен дағдыларын дамыту.....	729
<i>Ачкинадзе О.С.</i> Организация самостоятельной познавательной деятельности старшеклассников при изучении химии на основе инновационных технологий.....	733
<i>Даян Жардембек</i> Тригонометрия элементтерін оқытуда акт құралдарын қолдану.....	739
<i>Zhanabaev I., Safarov R.</i> Methods and conditions of bentonite clay activation.....	746
<i>Жанас Г.Д., Асылбекова Г.Е.</i> Основные принципы организации учебно-методической работы по реализации межпредметных связей и интеграции в контексте Steam подхода.....	750
<i>Жаукенова Б.С., Берикханова Г.Е.</i> Стереометрия курсындағы дәлелдеуге берілген есептерді шығару мысалдары.....	758
<i>Габдулхаева Б.Б., Кабиева Ж.Ш.</i> Биология сабағында деңгейлік тапсырмаларды қолдану ерекшеліктері...	762
<i>Кадиева Г.И., Хасенова М.Т.</i> Развитие мотивации к изучению химии у школьников.....	767
<i>Каленова А. Т., Жолымбаев О.М.</i> Мектеп математика курсындағы функциялардың рөлі.....	772
<i>М.К. Карпаева</i> 10-сыныпта алгебра пәнін модульдік жүйе арқылы оқытудың тиімді жолдары.....	775
<i>Мадиева П.Т., Жумаханова Д.А.</i> Жаратылыстану пәнін оқытудағы негізгі мәселелер.....	782
<i>Марткамалова К.С.</i> Тұқым қуалаушылық пен өзгергіштік заңдылықтары бөліміне арналған дидактикалық тапсырмалар топтамасы.....	788
<i>Махметова Л.С., Жолымбаев О.М.</i> Математикалық статистика негіздерін оқыту барысында оқушылардың математикалық сауаттылығын дамыту.....	794

Махсатхан Батырбек, Габдулхаева Б.Б. Қазақстан мектептерінде химия мен биология пәндерін оқытуда туындайтын мәселелер	800
Корогод Н.П., Москаленко Е.Н. Использование WEB-ресурсов в преподавании биологии в школе.....	
Нуранова Г.Е. Бастауыштағы математика пәнін оқытудағы өзекті мәселелер.....	812
Садыканова Д. Жаратылыстану пәндерін оқытуға технологияны кіріктіру.....	816
Темерханова А.Н., Қалиева Т.Ж., Айтқазыев Б.М., О.М.Жолымбаев Математика курсында функцияларды зерттеуде туындыны қолдану.....	820
Тлеуханов Е.А. Геймификация в математическом образовании в средней школе.....	826
Тлеуханова М.Е., Жолымбаев О.М. Стандартты емес есептерді шешу арқылы логикалық ойлауды дамыту...	832
Уәли А.Қ. Математика сабағында көрнекілік принциптері.....	836
Халкулова Р.Н., Нурғалиева Д.А. Актуальные проблемы преподавания химии для подготовки к ЕНТ.....	841
БЕЙІМДЕЛЕТІН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ, СПОРТ ЖӘНЕ ДЕМАЛЫС: ЖАҒДАЙЫ, МӘСЕЛЕЛЕРІ, БОЛАШАҒЫ АДАПТИВНАЯ ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА, СПОРТ И РЕКРЕАЦИЯ: СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ	
Абишев А.Р., Амирбекова С.А., Малимова Н.Н. Возрастная динамика физического развития мальчиков, не занимающихся спортом (продольные размеры тела).....	848
Азирбайжан Е.Н., Каден Н.А., Бекешов Д.О. Динамика физического развития девочек коренной национальности занимающихся спортом (тотальные размеры тела).....	855
Аскапов С.Н., Жанабеков Е.Б., Нурписова С.Б., Кусмиденов М.Е. Эмоциональное состояния студентов, как один из компонентов оценки эффективности занятия физической культуры.....	863
Бронский Е.В., Мучкин Д.П., Лебедева В.И., Семенова М.В. Применение цифровых технологий в обучении сложным прыжкам на батуте	868
Дайрабаев М.С., Жилисбаев Н.К., Уразбаев А.А. Қазақ ұлттық ойындарының қалыптасып дамуының тарихи педагогикалық мәселері мен өскелең ұрпақ тәрбиесіне әсері.....	874
Джакубакынов Б.Б., Төлегенұлы Н. Руханилықтың жастардың салауатты өмір салтын қалыптастырудағы басымдығын негіздеу.....	881

Жалтаев Н.Р. Денсаулығы нашар студенттер үшін дене шынықтыру сабақтарын ұйымдастыру ерекшеліктері.....	886
Жукабаев Ж.С. Таеквондомен шұғылданатын жасөспірімдердің жаттықтыру үдерістерінің тиімділігін жоғарылату әдістемесі.....	889
Жилисбаев Н.К., Жилисбаев Н.К., Баянқұл А.С. Жасөспірімдердің қозғалыс дағдыларын ұлттық ойындар арқылы тәрбиелеудің маңыздылығы.....	893
Зайцева А.П., Кальсина В.В. Характеристика суточного рациона питания школьников старших классов с высоким уровнем двигательной активности.....	898
Калыкова К.К. Тыныс алу жаттығыуы – мектепке дейінгі жастағы балаларды оңалту әдісі.....	902
Кальсина В.В. Оценка компонентов качества жизни спортсменов с поражением опорно-двигательного аппарата.....	907
Құсмиденов М.Е., Тастанов М.Ж., Ербол Д.Е. Ептілікті тәрбиелеу және оны дамытудың жолдары.....	910
Куспанова А.С. Стратегии питания в повышении эффективности тренировочной деятельности.....	915
Леднева П.Н, Стоцкая Е.С. Коррекция равновесия как компонент формирования правильной осанки у детей 9 – 10 лет с интеллектуальными нарушениями.....	921
Маданиев Д.Б., Ыдырыс А.Е., Садыкова А.М. Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың негізгі трендтері (тарих).....	927
Марденов К Ж, Саитғалиев Р.Р. Оптимизация учебного занятия.....	933
Нарибай Р.Ж., Ислямов Б.Б. Жастарды табиғи, құнарлы тағамдармен тамақтандыру – салауатты ұрпақ жалғастыру кепілі	937
Обиух М.Н. Формирование здорового образа жизни дошкольников через инновационные здоровьесберегающие технологии.....	945
Панченкова Т.А. Утренняя гигиеническая гимнастика как компонент здорового образа жизни лиц зрелого возраста.....	950
Темірғалиева С.Е., Айгужина Г.З., Оралтаев Е.Р. Дене шынықтыру сабақтарындағы қауіпсіздік шаралары.....	954

Тлеулина Г.Ж.

Ән-күй жетекшісінің мектепке дейінгі мекемелер жұмысындағы
инновациялық денсаулық сақтау технологиялары..... 958

Уразбаев А.А., Жилисбаев Н.К., Дайрабаев М.С.

Дене тәрбиесі процесінде жеке тұлғаның психикалық сапасын,
сипаты мен қасиетін қалыптастыру мәселелері..... 964

Академик Қаныш Сәтбаевтың 125 жылдығына арналған
ҒҰЛАМАЛАР: ҚАНЫШ СӘТПАЕВ ПЕН ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
материалдары

ҒҰЛАМАЛАР: ҚАНЫШ СӘТПАЕВ ПЕН ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН
Материалы
международной научно-практической конференции,
посвященной 125-летию академика Каныша Сатпаева

Подписано в печать 11.09.2024.
Формат 29,7 × 42½. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman.
Объем 56,3 усл. печ. л. Тираж 100 экз.
Заказ № 1508

Редакционно-издательский отдел
Павлодарского педагогического университета имени Әлкей Марғұлан
140002, г. Павлодар, ул. Олжабай батыр, 60